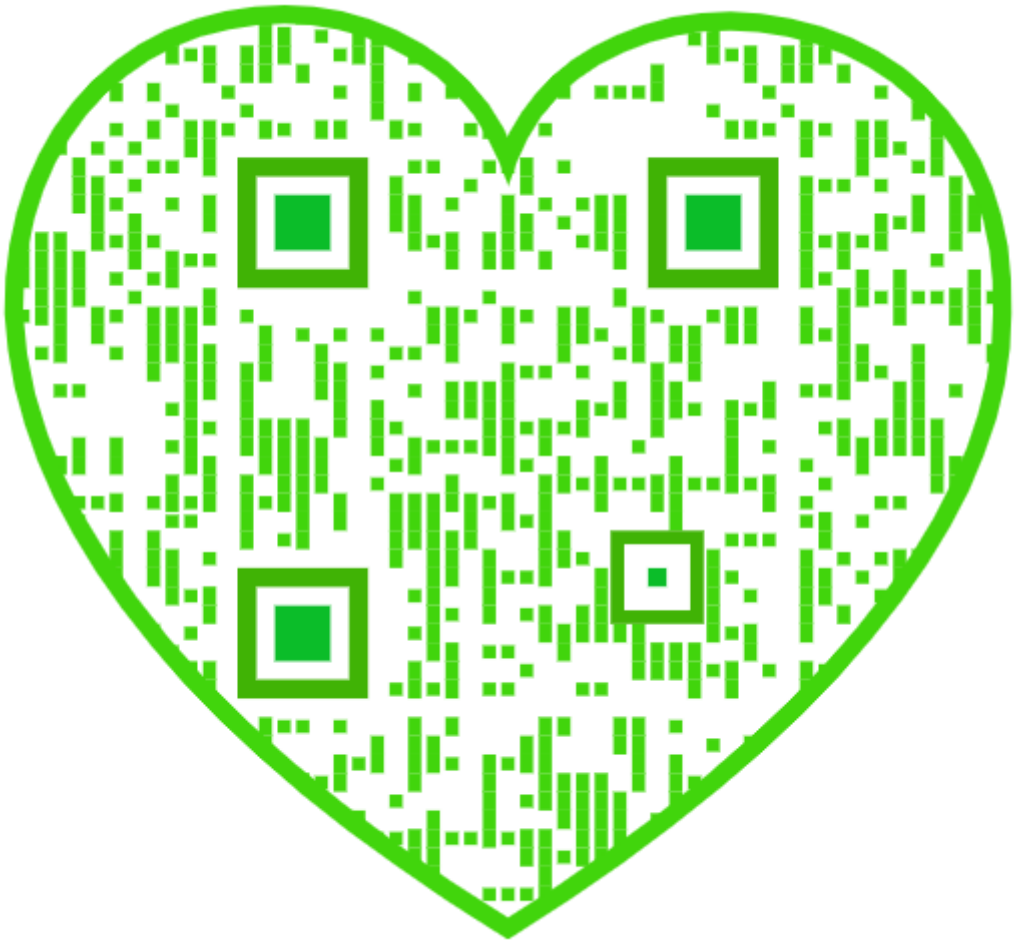

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD-EN-VIJFTIENDE DEEL.

1899.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.
(*Onze Wachter.*)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34.
(*De Katholiek.*)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.
Melis Stoke.

LEIDEN,
J. W. VAN LEEUWEN.
Antiq. Boekh. Hoogewoerd 89.

UTRECHT,
Wed. J. R. VAN ROSSUM.

1899.

INHOUD VAN HET HONDERD-EN-VIJFTIENDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bladz.

De stichting van het R. K. Jongensweeshuis te Amsterdam.

F. J. GRIBLING 1

Nog eens de oorspronkelijke gerechtigheid. Antwoord aan Dr. H. Bavinck en Dr. A. Kuyper. (Vervolg van Dl. CXIV, blz. 245 vv.)

TH. F. BENSDORP, Congr. SS. Red. 23

De Hygiëne en hare waarde voor den mensch en de maatschappij.

I 47
II 83
III 376

Dr. F. J. NUYENS.

Na Savonarola's vierde eeuwgetij.

F. J. POELHEKKE 100

Populaire wetenschap.

J. M. L. KEULLER 115

Mythologie en Folklore.

Dr. JOS. SCHRIJNEN 130

François Coppée naar zijn jongste geschrift.

H. JANSSEN MARIJNEN S.J. . . . 154

Bladz.

Kunst en volk.

TH. MOLKENBOER. 163

De geloofsphilosophie van Kardinaal John Henry Newman.

I. Hare algemeene karaktertrekken . . . 182
II. Hare toepassingen met betrekking tot de rede 295
III. Hare leer over den invloed van den wil 482

p. J. V. DE GROOT. Ord. Praed.

Moderne poëtiek.

A. M. J. I. BINNEWIERTZ 243

De oorsprong van het Christendom en de Brief aan de Romeinen volgens Dr. van Manen.

J. VAN OERS. 268

Moleculen en atomen?

J. M. L. KEULLER. 351

Professor Dr. Robert Fruin. In memoriam.

A. VAN KERKHOFF. O. C. . . . 393

De kunstschilder Mesdag.

P. M. BOTS 402

De stichting van het Seminarie te Warmond.

Dr. A. H. L. HENSEN 419

Koning Willem I en het Seminarie te Warmond.

Dr. A. H. L. HENSEN 446

De veelbesproken wandschildering in de catacombe van Priscilla.

Dr. A. C. M. SCHAEPMAN. . . . 450

VERSCHEIDENHEDEN.

Bladz.

Wie zich van de kerkelijke fondsen, nagelaten door Pater Augustijn van Teylingen heeft meester gemaakt.

BERNARD J. M. DE BONT 215

BOEKBEOORDEELING.

Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen door Dr. Konrath Plath.

J. J. WEVE 57

Uit de geschiedenis der Heilige Stede te Amsterdam door J. F. M. Sterk.

J. H. A. THUS 70

J. Mathijs Acket, over de Navolging Christi.

M. A. P. C. POELHEKKE 228

Neerland's Heiligen in vroeger eeuwen, door J. A. F. Kronenburg, C. SS. Red. Dl. II en III.

J. H. A. THUS 322

Modernen, door M. A. P. C. Poelhekke.

A. M. C. VAN COOTH 333

Bolland en Petrus, door Dr. H. J. A. M. Schaepman.

G. VAN NOORT. 345

Critériologie générale par D. Mercier.

J. Th. BEIJSENS 504

P. Th. van Hoogstraten, Studiën en Kritieken. — W. van Nieuwenhof, S. J. Schetsen en Studiën.

L. J. J. HAGERAATS 512

NIEUWE UITGAVEN.

Bladz.

Delorme, *Les petits.* — Algemeen Register op de *Bijdragen* 75

Muré, *Handboek der Bijbelsche Geschiedenis.* — Dr. Wilde, *Chronologisch overzicht.* — Geradaus, *Kompass für den deutschen Studenten.* — Aertnijs, *Theologia moralis* . . . 234

Tondini de Quarengi, *La Russie et l'union des Eglises* . . 348

Aertnijs, *Compendium Liturgiae Sacrae.* — L. van Helvoirt, *Calderon en zijne werken door E. Günthner* 520

LETTERLOOVER.

Bij de Geboorte des Heeren.

A. N. Mutsaers 80

Voor God herwonnen

Alb. S. 82

Afscheid.

W. de Veer 242

Een nieuw gedicht van Z.H. Leo XIII, in Nederlandsche verzen vertolkt

A. N. Mutsaers 349

Uit *Samson.* — Fragmenten.

A. M. J. I. Binnewiertz 416

DE STICHTING VAN HET R. K. JONGENSWEESHUIS TE AMSTERDAM [1]).

Op den 1en November 1698 kochten de „Besorgers" van de Roomsche weesjongens te Amsterdam van den „Heer Hooft-officier Mr. François de Vroede het huijs en erve genoemt de Indigoos-Ton, mitsgaders tuijn en packhuijsen etc. op de zuijd-zijde van de Lauriergraft bij de Baangraft", om daar te gelegener tijd een weeshuis te bouwen; wat zij dan ook gedaan hebben.

Zonder twijfel was dat een dag van belang in de geschiedenis van het huis, maar van een bepaalde stichtingsdag kan er toch eigenlijk geen spraak zijn, want pas den 18en Augustus van 't jaar 1700 werd in 't cassaboek een uitgaaf opgeteekend van dertig gulden, „voor het leggen van d'eerste steenen op den bouw van dit huijs"; en meer dan twintig jaren zouden nog verloopen, voor zelfs het voorloopig bouwplan was afgewerkt.

Met de „stichting van het weeshuis" wordt hier dan ook geen bepaalde gebeurtenis bedoeld, maar eerder hetgeen aan de eigenlijke stichting vooraf is gegaan, wat er toe geleid heeft; een overzicht dus van hetgeen er na de Hervorming voor onze weesjongens werd gedaan, tot op dien 1en November, toen zij voorgoed hun eigen huis kregen op de Lauriergracht.

Ook vóór dien dag immers waren zij niet hulpeloos aan hun lot overgelaten, want reeds in 1664 was hier het zoogenaamde weesjongens-kantoor opgericht, en veel vroeger nog stonden zij ten minste onder toezicht van het R. K. Oude Armen Kantoor.

---

[1]) Dit artikel was voor de November-aflevering ingezonden, maar kon door plaatsgebrek niet eerder worden opgenomen. Ook andere geachte inzenders moeten wij verschooning vragen voor onvermijdelijk vertoef. (Secr.)

I. DE ROOMSCHE WEESJONGENS ONDER TOEZICHT VAN HET R. K. OUDE ARMEN KANTOOR. 1624.

't Zag er bepaald treurig voor hen uit, in de eerste jaren na den overgang in 1578. Vòòr dien tijd was hun toestand toch al niet gunstig geweest, want blijkens eene mededeeling van Burgemeesters en Raden, in een Resolutie van 11 Maart 1579, was het toen zòò treurig in het *Arme-weeskijnderenhuijs* gesteld, dat het „aldus lange gesloten es geweest, als te weten, dat den vaders tot noch toe gheene kijndere daer inne ontfangen hebben deur dijen den vaders gheen penninghen weten te furneeren tot onderhout vande kijnderen aldaer jegenwoordich inne zijnde, soe dat de zelffde kijnderen lange groote armoede hebben geleden, en noch meer zouden lijden, indijen tvoors. huijs geopent, ende meer kijnderen daer inne ontvangen worden, twelck nochtans den vaders voorgoet saegen geeffectueert op dat den armen weesen, alsnu bijder straeten zonder enige onderhout lopende, gesustenteert zouden mogen worden" [1]).

Maar nu kwamen zij van kwaad tot erger; wel werden in 1580 de ruime gebouwen van St. Lucia tot een nieuw weeshuis ingericht, waaraan tevens aanzienlijke kerk- en kloostergoederen tot onderhoud waren gegeven, maar voor de Roomsche weezen was daar geen plaats. De nieuwbenoemde regenten behoorden natuurlijk tot den hervormden godsdienst, en dat zou voortaan dus ook de verplichte godsdienst van de weeskinderen zijn. Voor de meisjes was gelukkig nog juist bij tijds gezorgd; waarschijnlijk omdat het oude weeshuis toch volstrekt niet aan de behoeften kon voldoen, hadden Marytje Spiegel en Aeltje Foppens reeds vòòr 1570 een afzonderlijk huis voor „arme meijskens" gefundeerd, en die stichting was in 1576 door den Bisschop van

---

[1]) *Archief-Burgerweeshuis*; meêgedeeld door J. Sterck, in *De Tijd* van 15 Maart, 1897.

Haarlem, Godfried van Mierlo, bevestigd [1]). In dat zoogenaamde Maagdenhuis, dat vermoedelijk eerst op den Dam was gevestigd [2]), hebben dus de Roomsche weesmeisjes ook na de Hervorming een onderkomen gehad.

Maar de jongens, waar moesten die nu heen? Vroeger, wanneer zij in 't weeshuis geen plaats vonden, hadden zij ten minste nog hun aalmoezen bij de burgers en hun brood aan de kloosterdeuren, en eenigszins, zoover het ging, bleven zij toch onder toezicht en bescherming van de weesvaders. Zoo hadden dezen bijv. hier en daar kamertjes gehuurd, zooals de aalmoezeniers er voor hun armen hadden, vermoedelijk om aan zwervers althans eenig onderdak te bezorgen; o. a. hadden zij van de kerkmeesters der oude-kerk drie „cameren" gehuurd in de „Pieter-Jacop's steech, voor 14 stuijvers 8 penninghen 's jaars"; in 1579 waren zij nog „5 stuijvers" schuldig gebleven [3]). Maar nu waren zelfs die armzalige kansen allen tegelijk voor hen verkeken, hun huis gesloten, de vaders afgezet, de kloosters verdwenen, vele aanzienlijke burgers verbannen of zelf in nood; en zòò bleef er in den regel voor de weesjongens geen andere keus, dan met opoffering van hun geloof naar 't Burgerweeshuis te gaan, of wel zonder toezicht en zonder ondersteuning „bijder straete te lopen" en gebrek te lijden. Aan welke zijde de beslissing dan meestal viel is moeielijk te gissen, maar het is wel te vreezen, dat wanneer jonge kinderen onverzorgd achterbleven, de verleiding dikwijls te sterk is geweest; van den

---

[1]) *Bijdr. Haarl.* I, bl. 17.

[2]) *Bijdr. Haarl.* XVIII, bl. 25: „Dat groote huijs op den Dam, waar Jacob Bontenos later woonde, en daer weleer die dochterkens van 't maechdenhuijs in ghewoont hadden". Th. v. Rijckevorsel (*Gesch. Maagdenhuis*, bl. 3) vermoedde eerder, dat het eerste huis op 't Begijnhof moest gezocht worden; maar toen hij dát schreef, was dit gedeelte van de *Levens der Maechden in den Hoeck* nog niet verschenen.

[3]) *Bijdr. Haarl.* XIII, bl. 205, 216.

anderen kant zullen de grootere jongens vermoedelijk nog al eens het voorbeeld van hun Haarlemsche makkers gevolgd hebben, die in groot getal wegliepen, toen de binnenvader hen dwingen wilde naar de kettersche preeken te gaan [1]).

Gelukkig voor hen heeft die ellendige toestand niet zoo heel lang geduurd. Om verschillende redenen waren de meeste Amsterdamsche regenten tot een scherpe vervolging der katholieken niet geneigd; sommigen uit natuurlijke goedhartigheid, anderen om den handel niet te benadeelen, of hun vrienden en naaste verwanten onder de Roomschen niet in moeielijkheden te brengen; zeker waren er ook, wien alle godsdienst volmaakt onverschillig was, die niet anders verlangden dan met hun partij de kussens bezet te houden en zich de waarschuwing van den voorzichtigen Reinier Kant [2]) herinnerden „dat de Roomschen, te zeer gedrukt wordende, zig mogelijk wederom in 't bewind zouden zoeken te dringen; wanneer de laatste plaag erger zijn zou dan de eerste geweest was". Zoo genoten dezen hier, met tusschenpoozen, in de eerste jaren der 17e eeuw een betrekkelijke rust; de priesters, die gebleven waren of na de eerste verbijstering terugkeerden, gingen weer in stilte aan 't werk; in 1617 waren er reeds 13 priesters in Amsterdam, die het getuigschrift voor Sybrand Sixtius onderteekenden [3]), en 25 meldden zich terstond aan in 1622, bij de voorgeschreven opgave van naam en verblijf [4]), waaronder één die sinds 14 jaren, één zelfs die sinds 40 jaren in Amsterdam gewoond had. De openbare godsdienstoefeningen bleven wel verboden, maar de geheime bijeenkomsten liet men gewoonlijk tersluiks ongemoeid; in de *Levens der Maechden in den Hoeck* wordt bijna geen goed huisgezin genoemd, of er wordt bijgevoegd, dat daar dikwijls een priester kwam, of dat daar een kerk aan

---

[1]) *Bijdr. Haarl.* I, bl. 23.
[2]) Wagenaar, II, bl. 208. Hij werd burgemeester in 1580.
[3]) *Bijdr. Haarl.* X, bl. 11.
[4]) *Bijdr. Haarl.* XVIII, bl. 48.

huis was; en in die schuilkerkjes, in achterkamers of op zolders, waar de verstrooide gemeente opnieuw verzameld werd, daar leefden, tegelijk met den ouden eeredienst, ook de oude liefdewerken weêr op. Trouwens, sinds de dagen der eerste christenen hadden rijkdom en armoê misschien nooit meer zoo gemeenzaam naast elkaâr gezeten als in die gezellige, meestal overvolle huiskerkjes, waar zoo niet alle goederen, dan toch alle gevaren en alle angsten gemeen waren.

Vóór alles was het noodig, de armenverzorging op nieuw te regelen; in 't begin zullen de meeste aalmoezen wel door de handen der priesters zijn gegaan, of meer nog door de handen van hunne klopjes, die overal kwamen en iedereen kenden, maar op den duur was dat niet voldoende.

Om meer orde en eenheid te brengen in 't verdeelen der aalmoezen over de geheele stad, die zich voortdurend zoozeer uitbreidde, was een algemeen en blijvend bestuur noodig, dat dan tevens geschenken en legaten zou kunnen aanvaarden en de aangeworven fondsen kon beheeren. Die vereeniging voor Roomsche armenverzorging werd dan ook reeds in 't eerste vierendeel der 17e eeuw opgericht, en is algemeen bekend als 't R. C. Oude Armen Kantoor.

Over het ontstaan van dit kantoor is zoo goed als niets bekend, doch waarschijnlijk is de krachtige hand van Sybrand Sixtius († 1630), toen Begijnen-vader en pastoor van de O. Z. ook hier werkzaam geweest. Misschien zal het archief van 't O. A. Kantoor, als het eenmaal toegankelijk wordt, nog eenige inlichtingen kunnen geven, maar voor 't oogenblik is het oudste stuk, waarin het om begrijpelijke redenenen [1]) wel niet genoemd, maar toch vrij duidelijk bedoeld wordt, waarschijnlijk wel het

---

[1]) „*Reeds* den 6en Dec. 1661 hebben Burgemeesters dezer stede toegestaan, dat een zeker legaat van 2000 gulden, gemaakt *ten behoeve der armen van de R. C. Religie* door derzelver armenbezorgers mogt ontvangen worden." Wagenaar, *Beschr. v. Am.* II, bl. 344.

testament van Hillebrand den Otter, heer van Ravensbergen, van 20 Mei 1624 [1]).

Na verschillende legaten „aen de huysarmen van de oude en van de nieuwe zijde, ende aen de aelmoeseniers van de straet armen" vermaakt hij nog „aen *Jan Bont* en *Gerrit Vermeulen* off den langstlevenden van henl. ses hondert gulden, om bij henl. uytgekeert te werden aen sodanige particuliere armen, als sijluijden goet sullen vinden, sonder dat sijluijden daervan aen yemant erkenningen off openingen sullen gehouden sijn te doen. Inder voegen dat sijluijden, in contrarie van dien gevercht werdende, de voorz. ses hondert gulden voor haer eijgen vrijelijk sullen mogen behouden".

Dat dit een legaat is, op bedekte wijze aan de Roomsche armen vermaakt, is tamelijk zeker, en wordt bevestigd door de vermelding van de twee mannen, die het in naam moesten aanvaarden. Jan Bont zal toch wel dezelfde zijn als Jan Gerritsz. Boont, vermeld in den brief van Meyna Pieters Foppens, moeder van 't Maagdenhuis, den 4 Mei 1610 aan den regent Marten Jelisz. Deyman geschreven, waarin zij hem „oprecht Catholyk" noemt, en ten zeerste als regent van 't Maagdenhuis aanbeveelt; hij is dat echter nooit geworden [2]).

---

[1]) *Archief Jongens-weeshuis.* Van hem zijn verschillende testamenten aanwezig; het eerste maakte hij te zamen met zijn vrouw, Ermgaart Stuver Gerritsdr., in 1616, wonend op de oude Cingel; het tweede is het bovenbedoelde, gemaakt na zijn vrouw's dood, 20 Mei 1624, ten huize van Mr. Joan de Witte. Bij geluk is dit oorspronkelijk perkament bewaard gebleven, ofschoon het weêr ongeldig werd door het volgende testament van 1636 (wonende op de Coninghsgraft), waarin deze legaten niet worden vermeld, maar in plaats daarvan het Ottershofje gesticht wordt. Eenige codicillen volgen nog; één in 1638 na den dood zijner dochter Magdalena, één eigenhandig in 1641, en een laatste in 1642, nog eigenhandig „met quade letteren geteekend". Hij overleed 1643.

[2]) Rijckev. *Maagdenh.* bl. 21.

En Gerrit Vermeulen [1]) wordt op de regentenlijst van 't O. A. Kantoor als eerste regent vermeld; het jaar van optreden is daar als onbekend opengelaten; maar uit dit testament van Hill. den Otter mag men besluiten, dat hij reeds in 1624 zoo niet in naam, dan toch feitelijk de erkende vertegenwoordiger der Roomsche armen was.

Alleen schijnbaar zijn we van de weesjongens afgedwaald, want van ouds behoorden zij ook tot de „rechte armen", en zoolang er geen afzonderlijk weesjongenskantoor bestond vielen zij onder de algemeene armenzorg. Dat blijkt trouwens ten duidelijkste uit een ander testament, dat slechts weinig later, den 28 Febr. 1629, door Martin van Papenbroeck en zijn huisvrouw Elisabeth Jacobs van Bancken gemaakt werd [2]). Daarin wordt meer bepaald van de „Opzienders der R. C. Armen" [3]) gesproken, die tegelijk met de weezenzorg belast waren. Het is een opmerkelijk maar nog al uitvoerig stuk; hier volgen alleen een paar uittreksels, die op deze zaak betrekking hebben.

Martin van Papenbroeck, een zoon van Martin den Oude, den rijken wapenkoopman te Antwerpen, had een deel van dit aanzienlijk handelshuis overgebracht naar Amsterdam, in de Kalverstraat, en was daar in 1608 met Elis. van Bancken gehuwd. In hun testament maakten zijn hunne 5 kinderen erfgenaam, onder voorwaarde „dat de langst levende in de naer te laten goederen zal blijven sitten.... alsoff wij beijde noch op stoel saten".

Maar om hun aanzienlijke fortuin ook voor latere nakomelingen eenigszins te verzekeren „soo hebben wij beyde gewilt en geordineert,

---

[1]) Bij hem woonde in 1622 een priester in huis. *Bijdr. Haarl.* XVIII, bl. 511.

[2]) *Archief Jongens-weeshuis.* Dit was een besloten testament.

[3]) Hun namen worden in dit testament niet genoemd; volgens de regenten-lijst waren vóór 1632 alléén regent boveng. Gerrit Vermeulen en Jacob de Roij.

dat de helft van de goederen [1]) die wij respective zullen comen naer te laten tot in den vierden graet toe incluijs van onser neder-dalende linie ijservast sullen blijven aen onse naersaetten, sonder daer aff te mogen versterven off vervreemden in eenige manieren". Mocht evenwel hun geslacht met of in den 4en graad uitsterven „sullen voorts in cas voorz. van de voorz. helft hebben de armen wesende van de Oude Catholijcke Roomsche religie binnen der stede, daervan wij professie doen, de somme van twee duysent gulden eens, de welcken in soodanige cas sullen uijtgekeert worden aen soodanige catholijcke personen, die in soodanige tijt den voorz. armen binnen deser stede sullen mogen bedienen off over deselve d'opsicht hebben; *daer beneffens sal noch uijt de voors. helft genomen ende bestelt worden in handen van den voors. catholijcke bedienders de somme van achtien duijsent gulden ofte drij duijsent ponden vlaems eens, de welcke naer heurlieden discretie beleyt sullen werden, ten eynde uijt de jaerlijcxe vrucht ofte renten van dien sullen opgebracht ende onderhouden werden soo veel bestorven kinderen van arme catholijcke ouders, als de vruchten off renten sullen mogen toelangen;* mits dat de ouders sullen moeten geweest zijn burgers deser stede, die catholycke geleeft ende gestorven zijn, ende dat het soodanige kinderen sullen moeten sijn, die andersints souden hebben moeten comen in het weeshuijs deser stede. Welverstaende opdat de voors. vrucht soo verre het mogelijck sij sullen mogen strecken, dat men de voors. kinderen sal besteden bij eerelijcke catholijcke personen, tot soodanige ofte gringe prijse, alsmen eenichsints eerlijcker wijse sal connen bedingen, die sorgh sullen dragen, dat de kinderen resp. in de Oude Catholijcke Roomsche religie opgevoet ende geinstrueert worden; voorts connen lesen ende schrijven ende een ambacht off hantwerk te leeren, tot dat deselve resp. heurlieden cost sullen connen winnen".

[1]) Bij akte van 1657 werd die helft op *f* 275,000 begroot *(Arch. Jong. weeshuis).*

Vervolgens, daar zij de mogelijkheid voorzagen, dat er van deze voorwaardelijke giften niets zou komen, bepaalden zij, dat in elk geval „terstont naer den overlijden van de eerst stervende van ons beijden bij langstlevende sal moeten uijtgekeert worden de somme van tweehondert gulden tot behoeven van de armen, wesende van de Roomsch Catholijcke religie binnen deser stede, waer van wij proffessie sijn doende, ende dat aen de opsienders van deselve armen inder tijt; ende dat bovendien door de langstlevende van ons beyden met advijs van den voorschreven opsienders vastelijck beleyt sal werden de somme van drij duijsent vijff hondert guldens eens, ten eijnde uijt de vruchte of rente van dien onderhouden en opgebracht sullen werden, in soodanige manieren als hier vooren verhaelt is, sooveele arme bestorven kinderen van catholijcke ouders, burgers deser stede, die andersints in het weeshuijs soude hebben moeten gaen, dat deselve vruchten off renten sullen mogen strecken, waervan de directie bij de langhstlevende soo langh die in het leven is, ende naer desselffs overlijden bij de voors. opsienders sal sijn".

Hoe het met deze schenkingen is afgeloopen, blijkt nergens; vermoedelijk is door een talrijke nakomelingschap de vervulling van 't eerste „cas" belet [1]), en alleen de laatste bepaling tot uitvoering gekomen. Dat komt er overigens minder op aan: de hoofdzaak is, dat deze testamenten genoegzaam zeker maken, dat reeds vòòr 1630 in Amsterdam weêr een geregelde R. K. Armenverzorging bestond, en dat de „opzieners" daarvan tegelijk met het toezicht over de weesjongens belast waren.

Ongetwijfeld was dat een ware uitkomst, na de verwaarloozing, die vooraf was gegaan, maar op den duur zou die voogdij voor

---

[1]) In later jaren, toen het armen- en het jongens-kantoor gescheiden waren, staat nog dikwijls als „quade schult" geboekt een pretentie van *f* 2551 op 't O. A. K.; misschien het restant van dit legaat aan de weesjongens. Eerst in 1737 werd het als verlies afgeschreven.

de jongens toch onvoldoende blijken. Vooreerst om redenen van geldelijken aard; want al kregen zij natuurlijk hun billijk aandeel wel van de uitkeeringen, waarover het armen-kantoor beschikken kon, zij bleven altijd zonder eigen kapitaal. Enkele legaten, 't is waar, werden bepaald voor hun onderhoud gemaakt, zooals hiervoor uit het testament van Martin v. Papenbr. gebleken is; maar de meeste schenkingen, dat spreekt van zelf, vielen aan t armenkantoor ten deel, en zoolang er geen afzonderlijk jongens-kantoor bestond, was er weinig kans, dat men spoedig tot het gehoopte doel, een eigen weeshuis, zou komen.

Maar ook, het toezicht zelf moest, met den besten wil ter wereld, spoedig te wenschen overlaten. Amsterdam bloeide en groeide op een ongekende manier [1]); door de derde en vierde vergrooting (1611—1658) was het getal woningen bijna verdubbeld, en alleen tusschen 1620 en 1630 nam het zielental met 16,000 toe. Het getal armen groeide naar evenredigheid, en voor de weezen was de vermeerdering nog sterker, tengevolge van de besmettelijke ziekten, waardoor de stad juist in deze halve eeuw zoo schrikkelijk werd bezocht. Van 1635—1636 stierven er te Amsterdam 25,000 aan de pest; in den zomer van 1656 alleen bijna 17,000; in 1663 woedde de ziekte zoo hevig, dat 't getal dooden doorgaans meer dan tweehonderd per week bedroeg, en in den zomer van 1664 klom het wel tot 800 en 1000 per week; in dat jaar werden er ruim 24,000 begraven.

Men kan zich maar moeielijk voorstellen, welke gevolgen die ongewone sterfte voor de weezenverzorging hebben moest [2]), en

---

[1]) Zie de opgaven bij Wagenaer, I, bl. 51, 518, 531, 593, 605 enz.

[2]) Wagenaer geeft de volgende feiten. In 1634 was het Burgerweeshuis overvol. In 1656 schonk de stad grond bij de Zwanenburgbrug voor een nieuw weeshuis der geref. Diaconie; spoedig waren daar meer dan 500 kinderen. In 1631 werd het Waale-weeshuis gesticht, maar in 1669 werd een geheel nieuw gebouwd, omdat het eerste veel te klein was. De Engelsche gemeente bekwam een eigen weeshuis in 1651, spoedig volgden Lutherschen, Doopsgezinden

het is zeer waarschijnlijk, dat onder zulke omstandigheden de zorg voor de katholieke armen en weesjongens tegelijk de krachten van 't armen-kantoor met zijn drie of vier regenten te boven ging.

Tot overmaat van ellende had er in dat bestuur zelf een verandering plaats, waarvan men gemakkelijk de gevolgen, doch slechts moeielijk de oorzaak kan gissen; volgens de *Lijsten* op 't kantoor traden in 1658 drie regenten tegelijk af, Jacob Franken, Claes Heyman's Coeck en Wessel Noorman. Misschien zijn Franken en Noorman in dat jaar overleden, maar Coeck zeker niet, want deze werd in 1661 regent van 't Maagdenhuis. 't Zonderlingste is, dat de overblijvende regent Cornelis Geene drie jaar lang geheel alleen het bestuur over 't O. A. Kantoor heeft gevoerd. Zou men niet zeggen dat de anderen moedeloos een schijnbaar onmogelijke taak hebben neêrgelegd?

In 1661 was het bestuur door 't optreden van drie nieuwe regenten weder voltallig, en misschien zou men weêr op den ouden voet zijn voortgegaan, als niet in het verschrikkelijke pestjaar 1663 de noodzakelijkheid van afdoende maatregelen te duidelijk was gebleken.

In 1664 werd een afzonderlijk „R. C. Weesjongens-Comptoir" opgericht.

II. HET R. K. WEESJONGENS-KANTOOR. 1664.

Uit het wapenbord [1]), dat in de regentenkamer hangt, blijkt, dat het nieuwe kantoor den 8en Mei 1664 is opgericht, want op

---

en Collegianten. Bovendien waren er nog honderden kinderen, die in geen van deze gestichten thuis behoorden, vondelingen, verlatenen, enz. Voor zulken werd in 1663 het nieuwe aalmoezeniers-weeshuis gebouwd, berekend op 800 kinderen; twintig jaar later waren er 1300, „zoodat zij niet behoorlijk gehavend konden worden".

[1]) Wat namen en jaartallen aangaat, is dit wapenbord vertrouwbaar genoeg. De eerste naamlijst (zonder wapens) werd in 1696 vervaardigd, onmiddelijk na Noormans dood: een hulde blijkbaar

dien dag is Cornelis Noorman als eerste regent van de weesjongens opgetreden. Het is niet duidelijk, hoe dat optreden eigenlijk in zijn werk is gegaan, doch waarschijnlijk werd hij door de armen-regenten daartoe uitgenoodigd. In dat geval hebben zij een uitmuntende keus gedaan, want Noorman was toen in de kracht van zijn leven (geb. 1620), van een goed katholieke, welgestelde koopmans-familie, en bovendien door zijn huwelijk met Catharina Coeck (in 1656) met de voornaamste Roomsche families verwant.

En een werkzaam man was hij zeker ook, wien men veilig lastige en onaangename zaken kon toevertrouwen, want in verschillende akten wordt hij genoemd als voogd, als executeur of dergelijken. Zoo werd hij in 1663 voogd over de ongelukkige kinderen van Bart Blijenberg, die van zijn vrouw gescheiden was [1]), en in 't zelfde jaar geinstitueerde erfgenaam van pastoor Ambr. Plettenburgh [2]), een teêre zaak in die dagen, die veel beleid en veel vertrouwen vroeg. Maar 't zij hij tot regent werd benoemd, of meer uit eigen beweging zijn moeielijke taak is begonnen, het is in ieder geval zeker, dat zijn optreden met volkomen instemming van de armen-regenten plaats had, en dat tusschen beide kantoren de beste verhouding bestond. Zij hielden zitting op dezelfde kamer, en betaalden ieder de helft in de kamerhuur, want het armen-kantoor kwam later eerst in 't bezit van een eigen huis [3]), en moest zich toen ook nog met een gehuurde kamer behelpen.

---

aan den stichter van het kantoor. De schoolmeester ontving „12 gulden extra voor het maken van onse gesamentlycke namen, die in een lijste gestelt zijn". Daarnaar werden in 1733 de nieuwe lijsten gemaakt (kosten aan lijst en spiegel 90 gulden, voor perkament 55 gulden) en volgens deze lijsten werd in 1769 het wapenbord geschilderd (voor schilderen *f* 117.6). *Cassaboeken* in dato.

[1]) *Archief Jongens-weeshuis.*

[2]) *Bijdr. Haarl.* XVII, bl. 179.

[3]) Zeker reeds in 1702 *(Arch. Jongens-weesh.)* op de N. Z. Achterburgwal bij het Spui.

Ook het salaris van Adam-oom (den huisbewaarder) kwam voor gemeenschappelijke rekening, en ofschoon inkomsten en uitgaven nu afzonderlijk werden gehouden, staan zij toch nog jaren lang voor armen en voor weezen in dezelfde boekjes opgeteekend [1]). De eigen boekhouding van 't jongens-kantoor begint eerst, en nog zeer onregelmatig, in 't jaar 1678.

De regenten zelfs zijn gedurende een paar jaren ten deele nog dezelfden voor de twee kantoren; Pieter van Schoorel, die drie weken later als tweede jongens-regent wordt genoemd, was of werd nog in hetzelfde jaar door de armen-regenten tot opvolger van Cornelis Geene gekozen, en het volgende jaar werd ook Noorman tot mede-regent van het armen-kantoor benoemd, ofschoon daar toen geen plaats vacant was [2]). Beiden hebben evenwel reeds in 1668 voor dat laatste regentschap bedankt, waarschijnlijk omdat de zorg voor de jongens alleen hun reeds bezigheid genoeg verschafte. Er was in de eerste jaren nog wel geen spraak van een weeshuis, maar dat maakte het bestuur over de kinderen niet gemakkelijker; voor de kleinen moest een school, voor de grooteren een werkplaats, en voor allen een kosthuis gezocht worden, waar op de eerste plaats hun geloof geen gevaar liep. Daarbij kwamen dan de geldelijke zorgen,

---

[1]) Deze bijzonderheden vermeldt een oud cartabelletje, een uittreksel uit „drie oude boeckjes", toen ter tijd nog op 't Oude Armen Kantoor aanwezig.

[2]) Cornelis Noorman wordt in verschillende boeken C. Noorman Jacobsz. genoemd, en is dus inderdaad een jongere broer van Jan Noorman Jacobsz. op de N. Z. Kolck, waar een priester aan huis was (*Bijdr.* XVIII, bl. 55). Bij het proces betreffende de erfenis van Hendrik de Bruijn worden in 1703 zijne toen levende kinderen gedagvaard, nl. Machteld, gehuwd met Pieter Lefebure, Isabella, ongehuwd te Amsterdam, en Jacob Noorman, priester te Akersloot. Zijn tweevoudig regentschap is waarschijnlijk oorzaak van de vergissing, alsof hier van twee verschillende Noormannen spraak was. Het komt meermalen (ook tegenwoordig nog) voor, dat een regent van 't O. A. K. tegelijk regent van 't Maagdenhuis of van 't Jongenshuis is (vgl. *Almanak Thijm*, 1896, bl. 168).

want het kantoor inde de arbeidsloonen, maar betaalde ook het kostgeld en het verschot, en verschafte broodgeld, gereedschap, en alle mogelijke kleedingstukken. Konden de jongens eindelijk den kost verdienen (zes schellingen per week werd voldoende geacht) of gingen zij naar de vaart, dan werden zij met een behoorlijken uitzet van 't kantoor ontslagen.

Voorloopig bleef dus de manier van verzorging nog dezelfde als vroeger onder 't O. A. Kantoor, maar het toezicht was van zelf beter geworden, en vooral als hun gedrag te wenschen overliet bemerkten zij spoedig, dat het niet straffeloos ging. Wilden zij niet werken, dan werd hun briefje ingetrokken; die van „quaet comportement" werden eenvoudig van 't kantoor „uitgedaan"; somtijds volgden nog wel strengere maatregelen. Als voorbeeld diene het volgende briefje (het oudste regenten-handschrift uit het archief) tegelijk als bewijs van de volle voogdij, door het kantoor uitgeoefend:

„Juff. Gene, gelieft Jan Lodewijkse, die niet heft wille doogen soberlijck uijt te ruste naa Oost indië; mit gevende een briefke van suster en broers ondertekent, dat soo in Oost indië comt te sterven hetgene sal naarlaaten aen het cantoor behandight sal werden.

a dij 14 Novembr 1671.

pr van Schoorel".

In bedoeld briefke beloven zuster en broêrs dan ook, in dat geval „de goederen en waartgelden, die hun broêr geprospereert mocht hebben, in handen te doen stellen van Sr. Cornelis Noorman ofte Pieter van Schoorel, ofte aan hem die directie sal hebben van de penninghen, waervan ditto Jan Lodewijkse is uytgerust en tot dato onderhouden" [1]).

Een voornaam voordeel van de oprichting van een zelfstandig jongens-kantoor was ongetwijfeld, dat het nu beginnen kon zelf

[1]) Het recht dat de andere gestichten hadden om de erfenissen van weezen en oude lieden te aanvaarden, verkregen de Roomsche gestichten pas door octrooi van 1795. Daarom was zulk een contractje noodig.

collecten te houden, giften of legaten te aanvaarden, en zóó een eigen kapitaal aan te leggen, waardoor een betere toekomst ten minste in 't vooruitzicht kwam. Nauwelijks was Noorman dan ook als regent opgetreden, of nog in diezelfde Meimaand 1664 had de eerste „ommegangh met sackies" plaats langs de huizen der Roomsche ingezetenen, uitsluitend ten behoeve der weesjongens. Toen bleek het duidelijk, hoezeer de burgerij met de stichting van 't nieuwe kantoor was ingenomen, want die eerste collecte bracht alleen reeds de toen buitengewone som van 3459 gulden en 3 st. op. Dat was een uitstekend begin, en beloofde nog meer voor de toekomst; die ommegangen werden dan ook de volgende jaren geregeld voortgezet, en omdat de collecten voor de oude armen sinds eenigen tijd reeds alle drie maanden werden gehouden, besloot men dat de weesjongens tweemaal per jaar, in de Goede Week en met Allerheiligen, hunne afzonderlijke collecten zouden hebben, die nog lang daarna een flinke steun voor 't weeshuis zijn gebleven.

Vooral echter vertrouwden de regenten, dat de gegoede burgers bij hun schenkingen of legaten het jongens-kantoor niet zouden vergeten, en dat zij hierin niet misgerekend hadden, ondervonden zij nog spoediger waarschijnlijk dan zij dachten; ook nog in hetzelfde jaar ontvingen zij een belangrijke schenking — de eerste vaste goederen — uit de nalatenschap van Hendrik IJsbrands de Bruijn († Oct. 1664). Deze, een teerkooper is ruste, woonde met zijn vrouw, Griete Michielse Coraal, in „de drie Bontekraijen", vooraan in de Oudesijdts Teertuijnen, een weinig ten noorden van den Zeedijk. Al huisde hij in de „kookenkamer" en al vertroùwde hij in allen eenvoud zijn papieren en zaken van waarde aan „het kistjen, gesloten in een casjen ter sijde de bedstede", hij was niettemin een burgerman in goeden doen, want op de inventaris, door Jan Oly opgemaakt, worden een half dozijn huizen als zijn eigendom genoemd, behalve nog een timmerwerf en een tuin buiten de St. Antonies-poort; verder

meer dan veertigduizend gulden aan obligaties en schepenkennisen, en nog eenige duizenden aan kontanten. Slechts kort voor zijn dood, den 30en Juli, maakte hij zijn testament [1]), en daar hij geen kinderen had, schonk hij, in overeenstemming met zijn vrouw, een goed gedeelte van zijn vermogen aan Roomsche stichtingen. Het armen-kantoor ontving een legaat van *f* 2000, het Maagdenhuis een woning bij het Utrechtsche veer, en aan Cornelis Noorman en Pieter van Schoorel vermaakte hij zijn huis bij de Boshuis-sluis (op de Cloveniers-burgwal) „waer de Clock in de gevel staet". Ook de twee achterhuizen achter „de drie Bontekraijen" vielen aan het jongenshuis ten deel, maar de woning zelve, waarvan het bovengedeelte reeds geruimen tijd voor kerk was gebruikt, moest voortaan geheel ten eeuwige dage voor dat doel bestemd blijven [2]).

Nog wel vijftig jaren later werd de geldigheid van deze legaten

---

1) Dit en de overige stukken in 't *Archief van 't Jongensweeshuis*. Onder de verdere erfgenamen worden genoemd o. a. de kinderen van zijn susterling Marietje Pieterse Haring, die gehuwd was geweest met Adriaan van Bancken. Daarvoor compareerden: Giertje Adriaens van Bancken, weduwe wijlen Joost Bourgonie, voor haar zelfs, geassisteerd met notaris Jan Olij, haar schoonzoon; alsook Sr. Joost van den Vondel en Pieter Bleese, als voogden der nagel. kinderen van Aeltje Adriaens van Bancken, geprocreëerd bij Joost van den Vondel de Jonge. Elk aandeel bedroeg ruim 2000 gulden, terwijl een tuin binnen de verbouwing en eenige scheepsparten voorloopig onverdeeld bleven.

2) De moeder van Hendrik de Bruijn, Aegje Hendriks, kocht „de drie Bontekraijen" in 1630 van Benedictus Schaeck. Volgens Wagenaer (II, bl. 215) was daar vóór 1650 reeds een Roomsche kerk. Willem Coopenol (Copallius), die in 1657 Henr. Ebbius als pastoor van de O. Zijde was opgevolgd, kerkte daar (*Hist. Ep.* II, p. 106), doch woonde er niet, want hij werd in 1662 „van den niewen dick" begraven. Zijn opvolger Harmen Kuijsten bewoonde het huis bij zijn dood, want den 21en October 1666 kwam zijn lijk „uijt de Teertuijnen". Daarna heeft pastoor Godfried Kool daar veertig jaar lang gekerkt en gewoond; hij werd ook, den 9en Jan. 1706 „uijt de oude Teertuijnen" begraven (*Bijdr. Haarl.* XVII, bl. 65 enz.). De bekende Jacob Krijs heeft zich toen, met een on-

door verre erfgenamen van de Bruijn betwist, „als gemaakt aan Roomsche geestelijken en gestichten, die volgens de plakkaten niet konden erven"; doch het proces eindigde in 1717 met een accoord, en het jongens-kantoor bleef in het bezit van zijn huizen.

De twee regenten mochten voorloopig dus over den uitslag tevreden zijn, en nauwelijks tien jaren na de stichting (1674 of 75) besloten zij een stap verder te gaan, en de kleinere jongens niet langer uit te besteden, maar ze gezamenlijk op te voeden onder toezicht van een Vader en Moeder.

Daartoe huurden zij een huis in de toen pas aangelegde Weesperstraat [1]), en droegen het bestuur daarvan op aan Harmen Pottgieter en zijn vrouw, tegen een salaris van *f* 315. Hier werden nu de kinderen, die nog te jong waren om te werken „als in een kostschool" opgevoed; de middelen lieten wel niet toe, een eigen schoolmeester te onderhouden, maar zij werden bij zes of tien tegelijk naar verschillende scholen gezonden om de noodige kennis op te doen — de kleinsten naar Jan Meyndert's vrouw, de grooteren naar meester Jan Baert of Cornelis van Rijn, die elk kwartaal hun rekening indienden; deze bedroeg dan, behalve verschot aan boeken enz., twee en dertig stuivers

---

geldige benoeming van Martinus de Swaen, in deze statie gedrongen, die sinds in handen van de Jansenisten gebleven is.

Den 1en Nov. 1708 namen regenten de verplichting op zich om, tegen een uitkeering van *f* 2500, aan den Heer Jacobus Krijs en zijn *wettige* successeurs (hem was den 9en October van dat jaar alle bediening van die statie op straf van excommunicatie verboden) ten behoeve van de armen dier gemeente jaarlijks *f* 75 te betalen. In 't begin dezer eeuw kwam de kerk in verval (de gemeente was met „de Barndesteeg" vereenigd) en in 't voorjaar van 1837 werd zij zóó door stormen getroffen, dat aan reparatie geen denken meer was. Regenten hebben toen voor het laatst de jaarlijksche *f* 75 betaald, en daarmeê eindigt de geschiedenis van „de drie Bonte kraijen". Ongeveer op dezelfde plaats staat nu de St. Nicolaas-kerk.

[1]) Rekening van Pieter van der Loo voor geleverde Siroop enz. over 1882—85: „Mons. Cornelis Noorman debet voor 't comptoir op de Weesper-straet, naest den soeten invall" enz.

voor ieder kind. Godsdienstig onderricht, toen vooral een zaak van groote zorg, ontvingen zij gezamenlijk; in huis was daarvoor geen ruimte, maar voor *f* 60 per jaar werd een zolder gehuurd „voor de school van den catechismus"; pastoor Kool van de Bontekraijen ontving nu en dan een toelage „voor ZE's. dienst aan de kinderen".

De eerste inrichting was natuurlijk verre van volmaakt; het huis was bekrompen en de menage zuinig (er zijn heel wat „vaties rijs en pruijmen en siroop" verorberd in die dagen), want de middelen lieten nog niet beter toe; maar al viel er in de uitvoering veel te verbeteren, het stelsel, zou men zeggen, was niet kwaad; in later tijd hebben heel wat veranderingen plaats gehad, die aanmerkelijke verbeteringen waren, doch het is niet zeker, dat daartoe ook de verandering in geheel de manier van verpleging te rekenen is. Men stelle zich den toestand omstreeks 1680 aldus voor: een t' huis voor de kleine jongens, niet te veel, (naar sommige leveranties te oordeelen van dertig tot veertig), onder toezicht van een vader en moeder; daarbij een behoorlijke verpleging, goed onderhoud, gepast onderwijs, ook in den godsdienst; de werkjongens (tusschen 120 en 150 in getal) in kosthuizen besteed, somtijds bij een baas, meestal bij kostvrouwen [1]), tegen *f* 10 tot *f* 20 per kwartaal, onder het bestuur en de voogdij van de regenten, die echter in het dagelijksch toezicht, het beredderen van geldzaken, het bezorgen van kleeding en gereedschap door een of meer flinke mannen werden bijgestaan. Werkelijk, die eerste proeve van weezenverzorging schijnt niet de slechtste te zijn geweest, en het was niet om te verbeteren, maar wel om te bezuinigen, dat daarin verandering werd

---

[1]) Tusschen de onbekende Marijtjes en Ariaentjes doen enkele namen, als juffrouw Layton (een nicht van pastoor L.) en Maria Bourgonje aan den knappen burgerstand denken. Misschien klopjes, die er een liefdewerk van maakten?

gebracht. Want het bleek spoedig, dat het voordeeliger was de jongens zelf te onderhouden, dan ze in den kost te besteden, en aangezien het steeds groeiend getal weezen en de beperkte middelen groote spaarzaamheid noodig maakten, besloot men een grooter huis te huren, waarin ook de werkjongens „met meerder menagement" konden opgevoed worden.

Zoo werd dan, na een verblijf van tien of twaalf jaren, het huishouden in de Weesperstraat opgebroken en overgebracht naar de Lauriergracht, in een ruim gebouw met dubbelen gevel, „de Indigoos Ton" genoemd, dat aan Mr. François de Vroede behoorde. Het is wel een teeken des tijds, dat deze, toen raad en schepen van Amsterdam, er geen bezwaar in zag zijn huizen voor een Roomsch gesticht, later zelfs voor kerk te verhuren. In 't jaar 1686, misschien ook iets vroeger (in 't volgend jaar wordt voor 't eerst van de verschenen huur gesproken) trokken Vader en Moeder Potgieter met de kinderen naar de nieuwe woning, waarin langzamerhand nu ook de werkjongens opgenomen werden. In hetzelfde jaar werd de boekhouding op een beteren voet ingericht en een soort balans opgemaakt, zoodat het mogelijk is een vrij volledig overzicht van den toestand in die dagen te geven. Tot voorbeeld diene het jaar 1689, toen het kantoor 25 jaar bestond, en het nieuwe huishouden zijn geregelden loop had [1]).

De inkomsten waren in dat jaar:

Batig saldo van 1688	*f* 1114.—
Collecte wegens de goede Weeck	„ 2190.11
Collecte wegens Alderheijlige	„ 2160.7
Huijshueren (van de Blauwe Clock, de achterhuijsen van de Bontekraijen, en nog een paar huijsjes)	„ 1316.10
Interest van Obligaties	„ 1435.—
Arbeijts-loon van de werck-jongens, so van de oude- als van de nieuwe sijde	„ 3416.18

[1]) Zie oudste *Capitaal-boeck*, bl. 34, 54, 56 vv.

Aen legaten en eerelijcke giften	*f* 4371.11
Uijt eenige bossen	„ 101.3
Geld op lijfrenten ontvangen	„ 4200.—

Met nog enkele ongenoemde ontvangsten was het totaal bedrag van inkomsten in dat jaar *f* 20,966.—.

Tot de uitgaven behooren in 1689:

Aen jaerlijxe lijfrenten		*f* 1118.—
Huishuer van de Indigoos Ton		„ 550.—
Door Zijn Hoogw. Heer [1]) aan onsen pastoor [2]) toegeleijt op 1° November		„ 315.—
Aan 4 suppoosten en 5 dienstboden.		„ 840.—
Voor onderhouwt van cost, clederen cet. van omtrent 200 jongens; n.l.		
de reeckeningen van den Binnenvader die ons alle weecken overgelevert werden wegens dagelijxe costen van 't huijs-houwen, waeronder de leverantie van kaes, eenige stucken lijwaet, turf, een os, twec verckens cet.		„ 4653.—
de groote consumptie, te weten:		
aan broodt	*f* 2740.10	
aen boter	„ 1227.12	
aen bier	„ 983.—	
aen wolle laeckens en carsaijen	„ 1893.13	
aen turf noch	„ 133.17	
aen grutten, erwten, boonen cet.	„ 399.3	
		„ 7377.45

Verder: doctor en barbiersloon, medicamenten, 8e en 100e penning, lantgelt en reparatie der huijsen, kermis, nieuwjaar, recreatie en andere clijnigheden zonder naem enz.

Alles te samen bedroegen de uitgaven in dat jaar *f* 19,878,

---

[1]) De Apost. Vicarius Petrus Codde.

[2]) Theodorus Steenoven; de kapel was toen in huis; in 1696 werd het pakhuis daarnaast bijgehuurd en tot kerk ingericht; het pastoorshuis kwam na 1700. Steenoven stierf bij zijn vader Dirk Steenoven op de n. heeregraft, den 21en Mei 1692 (*Bijdr. Haarl.* XVII, bl. 88).

zoodat de rekening sloot met een overschot van *f* 1088, dat evenwel verkregen was door het geld, tegen lijfrente opgenomen.

Intusschen hadden er, gedurende die 25 jaren, aanmerkelijke veranderingen in het bestuur plaats gehad. Corn. Noorman was nog altijd op zijn post, maar Pieter Schoorel werd in 1678 „van zijn dienst ontslagen". Zijn opvolger, Aernout van der Mije, overleed reeds den 14en Juli 1681, en in zijn plaats kwamen twee nieuwe regenten, n.l. zijn zoon Wouter en Mr. Joan Gillis, die 40 jaar aan 't bestuur bleef en dus alle overgangen heeft meêgemaakt. Nog eens werd het bestuur vermeerderd door de benoeming van Hendr. Barchman Wuijters (benoemd 24 Nov. 1684) en sedert dien tijd zijn er altijd vier regenten geweest. Deze laatste bleef maar èèn jaar aan 't bestuur († 23 Dec. 85) evenals zijn opvolger Jan Barchman de Wale (benoemd 9 Jan. 1686), die reeds 't volgende jaar buiten de stad ging wonen, tegelijk met Wouter v. d. Mije.

Wouter's zwager, Dr. Gerard de Bruijn van Berendrecht, en Mr. Bernardin Moens maakten het bestuur weêr gedurende eenige jaren voltallig. De eerste, wiens stoel in de regentenkamer nu ledig kwam, was de verdienstelijke Vader zelf, wiens naam niet vergeten mag worden. Cornelius Noorman overleed den 28en Febr. 1696, op den leeftijd van 76 jaren; hij had het jongenskantoor gesticht, tot bloei gebracht, en gedurende 32 jaren bediend: dat moge tot zijn lof genoeg zijn. In zijn plaats werd Everard Burgert gekozen, en ofschoon het vermoeden gegrond is, dat juist zijn regentschap aan het Jansenisme later meer moed heeft gegeven om een aanval op het weeshuis te wagen [1]), valt het toch niet te ontkennen, dat hij onder geldelijk opzicht de tweede stichter moet genoemd worden. Wat hij gedurende

---

[1]) Hij was gehuwd met Maria Krijs en met beide pastoors Krijs verwant. Zijn dochter Maria huwde later Adriaan Wittert, den Jansen.-regent van 't Maagdenhuis.

zijn vijf-en-twintig-jarig bestuur zou kunnen en willen bleek al spoedig: den 1en Nov. 1698 kochten regenten van Mr. François de Vroede (nu schout of hoofd-officier, in 1701 werd hij burgemeester) de huizen en erven, die zij tot nu toe gehuurd hadden, voor *f* 18.000, en op denzelfden dag werd de helft daarvan door Burgert „aan 't huijs vereerd".

F. J. Gribling.

NOG EENS DE OORSPRONKELIJKE GERECHTIGHEID.

Antwoord aan Dr. H. Bavinck en Dr. A. Kuyper.

(*Vervolg van Dl. CXIV, bl. 245 vv.*)

III.

Mijn antwoord aan Dr. Kuyper kan zeer beknopt zijn, voornamelijk wijl de Hoogleeraar nog eene verdere bespreking van mijne artikelen in het verschiet stelt.

In zijn voorloopige, zeer welwillende [1]) repliek komt de geachte schrijver allereerst op tegen mijn bewering, dat hij de katholieke leer over de oorspronkelijke gerechtigheid verkeerd heeft voorgesteld. Dr. Kuyper verzekert, „op ernstige wijze gepoogd te hebben om ook op dit punt aan de Roomsche wereldbeschouwing volledig recht te doen wedervaren". „We hebben daartoe", zoo gaat de Hoogleeraar voort, „de officieele leer der kerk letterlijk afgeschreven en, voor zoover de zin dier kerkleer nader te bepalen viel, verwezen naar letterlijke uitspraken van Bellarminus. Gaat het nu aan te zeggen, dat daarom *de Roomsche* leer niet juist door ons is voorgesteld?" Tot zoover Dr. Kuyper.

Zonder het minste af te dingen op den ernst, waarmede de Hoogleeraar gepoogd heeft, de Roomsche leer juist weer te geven, hebben we tegen de aangehaalde woorden toch een ernstige bedenking. Het is deze: in geheel de schets door Z. H. G. van het Roomsche leerstuk gegeven, vonden we geen spoor van officieele kerkleer; wèl echter eene voorstelling, die officieel door de Roomsche Kerk is veroordeeld. Naar Dr. Kuypers bewering

---

[1]) Dr. Kuyper noemt o. a. onze wijze van bestrijding „ridderlijk". Deze hulde van zoo hoogstbevoegde zijde aanvaarden wij dankbaar.

zou volgens de Roomsche leer de menschelijke natuur zóó onvolmaakt door God geschapen zijn, dat er nog iets bij *moest*, bij wijze van „opplaksel", „hulpveer", „reparatie", „bijgeknutsel" of iets dergelijks. Deze leer nu is door de Roomsche Kerk officieel veroordeeld in de volgende stelling van Bajus: „*Non potuit Deus ab initio talem creare hominem, qualis nunc nascitur*, d.i. God had van den aanvang den mensch niet zoodanig kunnen scheppen, als hij nu geboren wordt". Volgens de Roomsche leer waren de bovennatuurlijke dona aan Adam bij zijn schepping of later geschonken, voor de menschelijke natuur geen vereischten; maar volstrekt vrije, onverplichte gaven. God had den mensch ook zeer goed *zonder* die gaven kunnen scheppen; zij waren dus *niet* iets, wat bij 's menschen natuur bij *moest*. Dat is juist het contradictorische van de leer, die Dr. Kuyper de Roomsche Kerk toeschrijft.

Wat de letterlijke uitspraken van Bellarminus betreft, door den Hoogleeraar aangehaald, verwijzen wij naar hetgeen we daarover vroeger geschreven hebben. We meenen, alstoen genoegzaam te hebben aangetoond, dat men zeer goed letterlijke uitspraken van iemand kan aanhalen, zonder evenwel zijn gedachte juist weer te geven; wijl het daarvoor niet zoozeer aankomt op letterlijke uitspraken als wel op het zinverband.

Nochtans — we herhalen het gaarne — willen wij den Hoogleeraar in het minst niet verdenken van boos opzet, te minder nog, wijl hij, bij zijn antwoord aan ons, zijne voorstelling van het Roomsche leerstuk aanmerkelijk heeft gewijzigd en verbeterd en derhalve, zij het dan niet in uitdrukkelijke woorden, dan toch feitelijk zijne misvatting heeft erkend. Nog meer: vond de Hoogleeraar de Roomsche leer der justitia originalis vroeger zoo ongerijmd, thans verzekert hij, dat „vergeleken bij wat de practische richting van het gezond verstand, of de speculatieve richting der wijsgeerige scholen leeraart, in de Roomsche levens- en wereldbeschouwing betreffende het vraagstuk der justitia originalis niet

weinig is, wat hem aantrekt". Zonder twijfel is dit een merkbare wijziging in Dr. Kuypers beoordeeling van onze geloofsleer.

Op de tweede plaats teekent Dr. Kuyper verzet aan tegen onze stelling, dat het contradictie is te beweren: de *natuur* van den mensch werd *bedorven*, en het *wezen* bleef *ongerept*. Om die stelling te weerleggen beroept zich de geachte schrijver op Dr. Heinrich, hij schrijft:

„Dr. Heinrich, ook in het oog van den heer Bensdorp ongetwijfeld een der helderste Roomsche denkers uit deze eeuw, stelde intusschen bijna hetzelfde onderscheid, dat wij aanstipten. Hij verklaart toch in zijn *Dogmatik* V. 370 (2e ed.): „Terwijl alzoo wezen en natuur *zakelijk* hetzelfde zijn, worden ze nochtans *naar het begrip* in zooverre onderscheiden, dat men de substantie als het beginsel van actie *natuur* noemt, onderwijl men in het woord *wezen* in de eerste plaats het beginsel van het *zijn*... zich denkt". Juist zooals ook wij op de *werking* de aandacht vestigden, om het onderscheid tusschen *wezen* en *natuur* voelbaar te maken".

Dit beroep op Dr. Heinrich verwondert ons. Blijkens de aangehaalde woorden immers, neemt deze godgeleerde — gelijk trouwens alle mij bekende wijsgeeren en theologen, ook *niet* Roomschen (bijv. Dr. Bavinck) — tusschen *natuur* en *wezen* geen reëel onderscheid aan, maar alleen eene distinctio *rationis*. *Natuur* en *wezen* worden alleen volgens *het begrip* onderscheiden. Het ééne wezen van den mensch is zoowel principe van zijn *esse* (zijn) als van zijn *operari* (werken). Het ding, dat *is* of *bestaat*, is hetzelfde ding als het ding, dat *werkt*. Maar, als wij dat wezen *beschouwen* als principe van het *zijn*, duiden wij het liever aan met het woord *essentie* of *wezen;* beschouwen wij *datzelfde* wezen als principe van het *agere*, het werken, dan noemen wij het liever *natuur* [1]). Het onderscheid tusschen *wezen* en *natuur*

---

[1]) Zij die tusschen *essentie* en *existentie* geen *realis* distinctio aannemen, zullen liever lezen als volgt: de essentie, op *zich zelf* beschouwd, wordt gewoonlijk zonder meer als *essentie* aangeduid; maar dezelfde essentie, beschouwd als principe van actie, noemt men gewoonlijk *natuur*.

bestaat derhalve alleen in ons brein; niet daarbuiten. Nu hebben wij natuurlijk te rekenen met de dingen, gelijk ze in *werkelijkheid* bestaan; niet, gelijk ons verstand ze *opvat*. Maar als dan *wezen* en *natuur* in *re*, *realiter*, in *werkelijkheid* hetzelfde zijn, hoe zou dan het *wezen* kunnen blijven, terwijl de *natuur* verandert? Welverre dus, dat mijn stelling door Dr. Heinrichs woorden omver wordt geworpen, wordt zij er integendeel door bevestigd. De Hoogleeraar heeft dan ook een geheel andere opvatting van *natuur* dan de gewone van Dr. Heinrich. Volgens hem is natuur niet het *principe* der werking, maar *de werking zelve*. Hooren wij hem zelven het verschil tusschen wezen en natuur uiteenzetten:

„Tusschen *wezen* en *natuur* nu onderscheiden we in dier voege, dat het *wezen* uitdrukt datgeen wat ons mensch-*zijn* uitmaakt, en dat *natuur* aanduidt de actie, de werking die uit dit mensch-*zijn* openbaar wordt. De vermogens en krachten vormen hierbij den tusschenschakel, die wezen en natuur verbindt. Deze vermogens en krachten staan gefundeerd in het *wezen* van den mensch, en in zijn *natuur* werken ze. Liefde en haat is éénzelfde kracht, alleen de ééne maal in *plus*, de andere maal in *minus* werkende. Het is dezelfde kracht, die naar God toe en tegen God zich kan richten, weshalve ook de zonde niet een apart iets in de natuur is, maar alleen een omnekeer van de richting, waarin de krachten des menschen werken. Ze werken òf naar boven, en dan zijn ze goed, òf naar beneden, en dan zijn ze kwaad. In wezen blijft de tong één of ze God vloekt of God looft, maar bij den ééne zal ze tot een prijzen des Heeren geneigd zijn, bij den ander zelfs onnadenkend en onopzettelijk in een vloek uitgaan [1]). Er werkt in de zonde geen enkele kracht, die niet bij het wezen van den mensch behoort, en ook in de eeuwige heerlijkheid zal geen enkele kracht uitkomen,

---

[1]) Maar krijgt de tong van den vloeker dan een andere natuur? De Hoogleeraar verwart hier *natuur* met *habitus*, die wel is waar figuurlijk soms een „tweede natuur" wordt genoemd; maar toch nooit in den eigenlijken zin een natuur is. Ook kan een habitus nooit formeel zondig zijn, tenzij in verband met den redelijken wil.

die niet van het Paradijs af in 's menschen wezen gefundeerd ligt; maar *de richting* waarin die krachten werken, kan tegenovergesteld zijn, en juist in deze richting dier krachten spreekt niet ons *wezen*, maar onze *natuur*.

Toch moet ook hierbij, om een helder inzicht te erlangen, bovendien nog tusschen 's menschen *ik*, en tusschen zijn *natuur* onderscheiden worden. De in 's menschen *wezen* ingeschapen krachten werken toch onder tweeërlei motief, eenerzijds onder het motief van zijn *ik*, en anderzijds onder het motief van zijn *natuur*. Wie in drift de kracht zijner hand misbruikt, om iemand een slag in het aangezicht te geven, handelt onder het motief van zijn *natuur;* wie daarentegen opwellende drift onderdrukt, en de hand ter verzoening uitstrekt, doet de kracht van zijn hand werken, tegen zijn natuur in, onder het motief van zijn *ik*. Eerst nu in die tegenstelling met ons *ik* wordt het karakter van onze *natuur* ten volle begrepen. Onze vaderen te Dordt beleden in Art. 1 van Hoofdstuk 3 en 4, dat de mensch oorspronkelijk niet alleen „in zijn kennis geestelijk, en in zijn wil gerechtig, maar ook dat hij in zijn *genegenheden* zuiver stond", en evenzoo, dat hij door de zonde niet alleen in zijn kennis verduisterd, in zijn wil verwrongen, maar ook onzuiver geworden is „in zijn *genegenheden*". Deze genegenheden, deze neigingen nu zijn een macht, die van ons *ik* te onderscheiden is [1]). Ook als ons *ik* lijdelijk blijft, is er toch in ons een werking, die ons *ik* meesleept. Altoos hellen we naar de ééne, of naar de andere zijde. En deze *overhelling*, deze *neiging* brengt teweeg, dat de richting waarin onze krachten werken zullen, vanzelf gegeven is, tenzij ons *ik* er tegen inga, of ook hooger genade het anders keere".

Ik haal deze geheele plaats aan, om er ter loops op te wijzen, hoe de hoogleeraar zijne leer van de algemeene verdorvenheid der menschelijke natuur zelf weerlegt; want het *ik* waarvan in de aangehaalde regelen gesproken wordt, is niets anders dan 's menschen redelijke of zedelijke natuur. Juist door die redelijke natuur is de mensch mensch, en onderscheiden van het dier;

---

[1]) Van ons *redelijk* ik ja; maar niet van ons ik simpliciter.

maar die redelijke natuur [1]), of, gelijk de Hoogleeraar het noemt, ons *ik*, kan tegen de neigingen van onze lagere natuur ingaan. Dit geeft de Hoogleeraar zelf toe. Een bewijs, dat de menschelijke natuur nog tot zedelijk goed in staat en derhalve niet geheel bedorven is. Wat nu zijn opvatting van natuur betreft, de onjuistheid daarvan springt dadelijk in het oog, als wij in onze gewone spreekwijze, zelfs in de aangehaalde regels van Dr. Kuyper, het woord *natuur* door het woord *werking* vervangen. Zoo spreekt men van *de werking der natuur*, men zegt van een ding, dat het werkt *volgens* zijn natuur. Zou men nu kunnen spreken van *de werking der werking?* Of zou men kunnen zeggen: dat ding werkt volgens zijne werking? Neen, *natuur* is niet de werking zelf; maar het *principe* der werking; en het principe der werking is ten slotte niets anders dan het wezen. Het *wezen* werkt en naar de hoedanigheid van het wezen richt zich ook de werking. Uit het wezen of de natuur vloeien (althans bij de schepselen) de vermogens voort, en uit de vermogens de werking. Het wezen is het pricipium *remotum*, de vermogens zijn het principium *proximum* van de werking. Daarom is in den strengen zin van het woord de *natuur* niets anders dan de *essentie* of het *wezen;* maar, wijl de essentie bijzonder als principium intrinsecum *motuum natuur* genoemd wordt, kan men in ruimeren zin onder het woord natuur ook de vermogens verstaan, wijl óók zij met het wezen het principium intrinsecum motuum of operationum zijn. In dien laatsten zin rekenen wij de bovennatuurlijke potenties, die Adam ontving, óók tot 's menschen *feitelijke* natuur. Ziedaar de ware opvatting van natuur, gelijk de gezonde philosophie en theologie het altijd heeft verstaan. Doch ook aangenomen, dat door *natuur* uitsluitend de *werking* van het wezen werd aangeduid,

---

[1]) Zoowel de redelijke als de zinnelijke natuur behooren tot ons *ik*. Men kan daarom evengoed spreken van ons hooger en lager *ik*, als van onze hoogere en lagere *natuur*. Ons *ik* is niets anders dan de individuëele menschelijke natuur.

dan nog was de stelling, dat 's menschen *wezen* ongeschonden gebleven, maar zijn *natuur* verdorven was, in den zin van Dr. Kuyper onhoudbaar. De *werking* volgt het *zijn*. Zou dus de mensch inderdaad zóó verdorven zijn, dat hij ten eenemale onbekwaam was tot eenig zedelijk goed, dan ware dit alleen te verklaren door eene verandering in zijne essentie, waardoor hij ophield een redelijk wezen te zijn, gelijk wij in onze vorige artikelen breeder hebben ontwikkeld.

Om zijne opvatting van natuur staande te houden, of beter gezegd, om onze stelling betreffende de identiteit van *wezen* en *natuur* omver te werpen, beroept de Hoogleeraar zich nog op een drietal teksten. Hij schrijft:

„Wanneer de heilige apostel Petrus betuigt, dat „ons de grootste en dierbaarste beloften geschonken zijn, opdat wij der Goddelijke *natuur* deelachtig zouden worden", zal ook onze geachte opponent wel toegeven, dat men hiervoor niet zou kunnen noch mogen schrijven: „opdat wij des Goddelijken wezens" zouden deelachtig worden".

Die laatste veronderstelling van den Hoogleeraar is onjuist. Dit geven wij *niet* toe.

Zelfs al zou door *natuur* uitsluitend de *werking* moeten verstaan worden, dan zouden wij er nog geen bezwaar in vinden, hier voor het woord *natuur* het woord *wezen* in de plaats te stellen.

Wezen en *werken* zijn in God één. Gods *werking* participeeren is dus precies hetzelfde als Gods *wezen* participeeren, in zooverre het *werkt*. Doch de heiligmakende genade, waarop deze tekst slaat, doet ons niet alleen een goddelijke werking verrichten, maar stelt bovendien een *principe* van goddelijke werkingen in ons, bepaaldelijk van het *zien* van God en hem te beminnen *in zich zelf*. Daarom wordt in den aangehaalden tekst beter het woord *natuur* dan *wezen* gebruikt, omdat wij door de heiligmakende genade het goddelijk wezen of de goddelijke natuur participeeren

juist onder het concept *natuur*, n.l. in zoover het goddelijk wezen volgens de opvatting van ons verstand, de radix, de wortel, het princiep is van de goddelijke werkingen, bepaaldelijk van de intuitiva visio en de dilectio Dei ut est in se [1]), en, gelijk we boven zagen, als wij het *wezen* beschouwen als princiep van actie, noemen wij het liever *natuur*.

Nog op twee andere schriftuurplaatsen beroept zich Dr. Kuyper tegen onze opvatting van natuur:

„Als Paulus zegt: „Wij zijn van nature Joden" (Gal. 2 : 15), drukt hij hiermede blijkbaar niet zijn *wezen* uit, maar een bijzonder iets, waarin dit wezen zich uit. *Natuur* staat hier tegenover *geest*. En als in den eersten Corintherbrief een *natuurlijk* lichaam onderscheiden wordt van een *geestelijk* lichaam, is hiermede niet bedoeld, dat het *natuurlijk lichaam* alleen *wezenlijk*, het *geestelijke* lichaam onwezenlijk zou zijn, want juist naar het wezen erlangen we in de opstanding *hetzelfde* lichaam terug, maar beteekent *natuurlijk* lichaam hier het wezen des lichaams in een bepaalde gesteldheid. Onzerzijds onderscheiden we deswege tusschen *wezen* en *natuur*, en voorts in nog engeren zin tusschen de natuur als zoodanig, en de natuur in haar

---

[1]) Wij krijgen derhalve door de heiligmakende genade in ons een princiep van werkingen, die rechtens en uit den aard der zaak alleen het eigendom zijn van God, van werkingen, waarop een schepsel hoe volmaakt ook, nooit aanspraak kan maken, en waartoe het alleen kan komen door een bovennatuurlijke mededeeling van Gods wege. Daarom geeft de heiligmakende genade ons werkelijk een zekere deiformiteit, zij heft ons op tot de goddelijke natuur en maakt ons alzoo in den waren zin des woords kinderen Gods. Nochtans houde men hier steeds de bemerking van den H. Thomas in het oog, dat de goddelijke natuur en dus ook de goddelijke werking alleen mededeelbaar is door deelgenootschap van *gelijkenis*: „*Natura divina non est communicabilis nisi secundum similitudinis participationem*" (I, Q. XIII, Art. 9 ad. 1). „*Participare enim est habere partialiter perfectionem rei superioris, et ex perfectione, per se inspecta atque imitabili ab inferiore, quamdam partem capi, et alias partes sive conceptus relinqui*" (*Metaph.* L. X; *De coelo*, L. II, Lect. 18).

Ofschoon derhalve vele katholieke theologen spreken van een participatio *physica* en *formalis naturae divinae*, is die participatio nooit univoce maar slechts analogice te verstaan. Wat in God on-

bedorven staat. Als b.v. beleden wordt, dat we van nature „geneigd zijn tot alle kwaad", wordt hiermede bedoeld: „krachtens onze verdorven natuur", en als er sprake is van „natuurlijke liefde", verstaan we daaronder, de liefde die haar vonk ontsteekt aan de menschelijke natuur als zoodanig".

De H. Paulus gebruikt (Gal. II) het woord *natuur* voor *geboorte*, dat volgens Aristoteles (Lib. V *Physicorum*) eigenlijk de eerste, maar thans niet meer gejjkte beteekenis van natuur is, en waarvan de thans gangbare beteekenis (het principium intrinsecum operationum of motuum, dat met het wezen samenvalt) is afgeleid. Doch men moet de beteekenis van een woord niet opmaken uit den zin, waarin het nu en dan wel eens gebruikt wordt; maar uit den gewonen gangbaren zin. Overigens zou ik zelfs zeer goed durven beweren, dat Paulus hier met het woord *natuur* wel degelijk zijn *wezen* uitdrukt, nl. zijn *individueel* wezen. In ieder geval zeker niet louter zijn *werking*. Zeer opmerkelijk gebruikt de Hoogleeraar in een later artikel het woord *wezen* juist in denzelfden zin, waarin de apostel Paulus hier het woord *natuur* gebruikt. Wel een bewijs, dat hij het, wat de identiteit van *wezen* en *natuur* betreft, feitelijk met mij eens is. Zoo schrijft hij in *De Heraut* van 27 Maart '98:

„Een kind uit een zuiver Nederlandschen vader en een echt Nederlandsche moeder geboren, kan, na beider overlijden, op zoo jeugdigen leeftijd, door familie, naar Engeland of Frankrijk zijn overgebracht, dat het nooit een woord Nederlandsch leerde of sprak, en in zijn bewustzijn geheel als een Engelsch of Fransch kind uitkomt. Toch verzwakt dit in niets het feit, dat het in zijn *wezen* een Nederlandsch kind is, en alleen in de Nederlandsche

---

eindig is, is in ons eindig. Ondanks de heiligmakende genade, ondanks het participeeren van de goddelijke natuur per similitudinem, blijft er altijd oneindige afstand tusschen God en het schepsel. *Participatio* divinae naturae is voor een katholiek nooit *identificatio* met de goddelijke natuur, gelijk Dr. Bavinck zeer ten onrechte insinueert in zijn dogmatiek (II, bl. 153).

taal zijn eigenlijke moedertaal zou vinden, die geheel overeenstemde met zijn aard. Ook hier dus bestaat er dan onderscheid tusschen het *wezen* van zulk een kind, en de *taal* waarin zich zijn bewustzijn uit."

De onderstreepingen zijn van den Hoogleeraar.

De andere schriftuurplaats (I Cor. XV) mist alleen reeds daarom alle bewijskracht, wijl de grondtekst hier het woord *natuurlijk* niet heeft. De Grieksche tekst gebruikt hier het woord ψυχικον, dat de vulgaat zeer juist vertaald door *animale*. Wil men hier echter *natuurlijk* verstaan, dan bewijst die schriftuurplaats nog duidelijker, dat de vergeestelijking van ons lichaam na de opstanding een bovennatuurlijke gave is. Uit den *aard*, uit de *natuur*, uit het *wezen* van ons lichaam volgt het dierlijke, het vergankelijke; en dat het na de verrijzenis, tot zekere hoogte, deelt in de natuur des geestes, is alleen tengevolge eener gave, die boven het bereik gaat der natuurlijke krachten en niet uit het *wezen* of de natuur van het lichaam per se kan voortvloeien. We vestigen er hier tevens weder de aandacht op, hoe de Hoogleeraar telkens in een onbewaakt oogenblik zijn leer van de algeheele verdorvenheid laat glippen. Hoe anders zijn onderscheiding te verklaren tusschen de *bedorven* menschelijke natuur en de menschelijke natuur als *zoodanig?* Zijn gezond en helder verstand speelt blijkbaar zijn Calvinisme telkens booze parten. Van den anderen kant echter bewondert men de scherpzinnigheid van den Hoogleeraar niet minder hierin, dat hij door zijne spitsvondige redeneeringen aan de meest ongerijmde dwaling toch nog zekeren schijn van waarheid weet te geven, althans in het oog van hen, die niet stevig staan op het gebied der dialectiek en niet gewoon zijn hetgeen zij lezen, ernstig te overwegen en te ontleden.

Ik kan aan de bekoring niet weerstaan, van die bewonderenswaardige of laat ik liever zeggen verbazingwekkende scherpzinnigheid den lezers van *De Katholiek* een enkel staaltje onder de oogen te brengen, te meer daar dit uitstekend te pas komt bij mijn onderwerp en duidelijk in het licht stelt, dat de opvatting die Dr.

Kuyper van *natuur* heeft, niet bijzonder gelukkig is. Het gaat over de volgende kwestie. Volgens de Calvinisten is de menschelijke natuur totaal bedorven, ten eenemale onbekwaam tot eenig zedelijk goed. Van den anderen kant echter zijn zij, zoowel door de ervaring als door duidelijke uitspraken der H. Schrift, gedwongen te erkennen, dat de bloot natuurlijke mensch niettemin vele goede daden kan stellen. Zij duiden dit aan met den naam van burgerlijke gerechtigheid, die gelijk ook wij leeren, geheel iets anders is dan heiligheid. Nu zeggen ze wel, dat die natuurlijke of, gelijk zij het uitdrukken, burgerlijke gerechtigheid, het gevolg is van de algemeene genade of gemeene gratie; maar die gemeene gratie heeft volgens Calvijn slechts een beteugelende, een intoomende kracht. Zij betoomt slechts 's menschen verdorvenheid, stort geen nieuw positief goed in. Vandaar het voor den Calvinist vreeselijke en inderdaad onoplosbare vraagstuk: hoe kan een totaal verdorven natuur (men versta hier door natuur: de *werking* of het *wezen*) tengevolge eener kracht, die slechts intoomt en beteugelt, positief goed voortbrengen? Luisteren wij eens, hoe vernuftig de Hoogleeraar deze tastbare onmogelijkheid, in zijn eigen oog en in dat zijner lezers, een tint van aannemelijkheid en waarschijnlijkheid weet te geven. Hij gebruikt daartoe de volgende scherpzinnig gevonden vergelijking (*Heraut* v. 13 Maart 1898):

„Als de wind vlak zuid staat, zou een schip van onze kust in zee stekend, niet anders dan noordwaarts op kunnen drijven, zoo het aan zich zelf werd overgelaten. Maar als nu achter het schip een roer wordt aangebracht, en de stuurman haalt dat roer over, dan komt datzelfde schip, ook al blijft de wind vlak zuid staan, toch niet in het noorden uit, maar landt op de Engelsche kust. En datgene nu wat het roer aan het schip doet, datzelfde doet de gemeene gratie bij den zondigen mensch. De zondige aandrift zou hem rechtuit naar absolute zonde voeren, maar de gemeene gratie buigt hem zijwaarts, en zoo komt hij uit bij burgerlijke gerechtigheid. En toch wat het schip naar Engeland voortstuwt, is *niet* de roerpen, maar de zuidenwind. En zoo ook, wat den zondigen mensch bij

burgerlijke gerechtigheid doet uitkomen, is *niet* de stuwkracht der gemeene gratie, maar het leven dat uit hem zelf werkt. Alleen maar gelijk het roer de rechte beweging stuit en zijwaarts afbuigt, zoo ook stuit de gemeene gratie die uit hem werkende kracht in haar verkeerde richting, en buigt haar naar de ordinantie Gods. Zoo echter dat het toch alleen aan het roer te danken is, dat het schip komt waar het wezen moet, en zoo ook alleen aan de gemeene gratie, en niet aan den zondaar, dat er burgerlijke gerechtigheid tot stand komt. De veerpont, die aan de ketting overgaat, ook wel *gierpont* genoemd, kan als beeld dienst doen voor dezelfde gedachte. Ook bij de gierpont toch zou de stroom van het water de pont wegvoeren, en niettemin is het diezelfde stuwkracht van het water, die, nu van terzijde gebroken, de pont naar de overzij brengt.

Vergissen we ons nu niet, dan is hiermede de zoo moeilijke vraag beantwoord, hoe, als de gemeene gratie niets doet dan zonde stuiten, ze toch leiden kan tot iets positief goeds".

Dat is werkelijk een tour de force van redeneerkunst. Zoo is het bewijs geleverd, dat het redden van een menschenleven ten slotte aan moordlust is toe te schrijven. Dit schijnt nu inderdaad heel aardig gevonden, doch het is dan toch ook niet meer dan *schijn*. Van deze vergelijking kan niet gezegd, dat ze mank gaat; ze gaat in het geheel niet. We stellen ons tevreden met een enkele opmerking. Als werkelijk de *zuider*stroom meêwerkt, dan zal het schip, ondanks het roer, zij het dan in het noord*westen;* maar toch in ieder geval in het *noorden* te lande komen. Zou het schip, dank aan het roer, lijnrecht west houden, dan zou dit toch allerminst aan de *zuider* stuwkracht (waarop hier alles aankomt) te danken zijn. We gelooven daarom, dat de Hoogleeraar zich inderdaad „vergist", als hij meent met deze vergelijking de „zoo moeilijke vraag", die niets anders dan een onoplosbare ongerijmdheid is, te hebben beantwoord.

De Hoogleeraar schijnt dit bij rijper nadenken ook zelf ingezien te hebben, want in het nummer van 10 Juli '98, waar hij de natuur der gemeene gratie niet zoozeer stelt in het betoomen van *'s menschen* verdorvenheid, als wel in het betoomen van den

invloed van *duivelen* op 's menschen *goede* natuur schrijft hij o.a. het volgende. Men lette hierbij op de plaatsen, die door ons tusschen haakjes gezet zijn, en verlieze niet uit het oog, dat de algemeene genade of gemeene gratie volgens de leer van Calvijn slechts een *betoomende* kracht heeft.

„De oorsprong der „gemeene gratie" ligt dus wel ter dege in een rechtstreeksche daad Gods. Hij is het, die, door zulk een geestelijk geweld aan de demonen aan te doen, te weeg brengt, dat de onheilige inwerking, die uit de wereld der duivelen op ons geslacht en op onze personen inwerkt, zekere mate niet te boven gaat, en zekere grens *niet* overschrijdt. Dit nu wel in het oog te vatten, is een zaak van het hoogste gewicht. Bij de *particuliere*, d. i. zaligmakende genade, bestaat dit daarin, dat een zondaar [zoo het kwaad uit den wortel van zijn eigen wezen opkwame, en niet uit Satan in hem invloeide, ten eenenmale onredbaar en onvatbaar voor verlossing zou zijn. Het absoluut slechte kan alleen verdoemd worden. Terecht te brengen is het niet meer. Verkeerde dus de mensch nu reeds in dezen ontzettenden toestand, dan zou er van verlossing geen sprake hebben kunnen zijn. En dat er nochtans van verlossing niet alleen sprake is, maar dat duizenden en duizenden, ja millioenen en millioenen reeds gered zijn, en nu juichen voor den troon, is alleen daaraan te danken, dat het kwaad in hen wel diep was ingedrongen, maar toch altoos zijn wortel niet in hen zelven, maar in Satan had].

Maar soortgelijk gewicht nu heeft dit feit ook voor de „*gemeene* gratie". [Stond het toch alzoo, dat de zondaar absoluut slecht was in en uit zichzelven, dan zou de gemeene gratie geen andere uitwerking kunnen hebben, dan dat de zondaar *belet werd kwaad te doen*, of ook belet werd het kwaad *zoover te drijven* als zijn booze aard dit wilde. Maar nooit zou er dan sprake kunnen zijn van een „burgerlijke gerechtigheid" die alsnog door den zondaar in zijn onbekeerden staat volbracht werd. Uit kwaad, dat ge tempert of inbindt, kan nooit anders dan kwaad komen. Houdt ge iets, dat geheel kwaad is, in, dan geschiedt er niets; en bindt ge het slechts ten deele in, dan komt er uit die overblijvende deelen niets dan kwaad voort]. Maar heel anders komt het natuurlijk te staan, zoo de zondaar niet kwaad uit en in zich zelf is, maar ten kwade

geïnspireerd is door een macht buiten hem. Nader zal ons blijken, dat hiermede niet alles gezegd is, en dat het kwaad voor een deel ook wel terdege in den zondaar zelven post vatte. Dit echter voorshands buiten rekening latende, is het ons duidelijk, dat het kwaad in den mensch moet toenemen, als hij sterker ten kwade door Satan geïnspireerd wordt, en in hem moet afnemen, als die booze inspiratie zwakker wordt. Strekt nu het geestelijk geweld, waarmee God de duivelen in toom houdt, juist daartoe, dat hun booze inspiratie niet met volle kracht op ons geslacht, en op de personen in dat geslacht, uitga, dan volgt hieruit van zelf dat, dank zij deze daad Gods, het kwaad, dat in den mensch woelt, een *minder heftig* karakter aanneemt.

Natuurlijk uit het middenpunt van ons zielsleven is deze booze inspiratie bij den zondaar nooit weg te denken, en zijn hart blijft toch vijandelijk tegen God staan; en wel verre van tot *geloof* te komen, volhardt hij in zijn *ongeloof*. Maar in ons zielsleven is niet alleen dat diepliggend middenpunt, waar òf het geloof òf het ongeloof uitkomt, maar in ons zielsleven is om dat middenpunt ook een breede *omtrek*. Is nu de booze inspiratie sterk, dan straalt ze uit het middenpunt zoo krachtig uit, dat ze tot aan den buitensten omtrek doordringt, en dan kan er zelfs van de zwakste burgerlijke gerechtigheid geen sprake meer zijn. Maar bindt God de macht der duivelen in, zoodat hun inspiratie op de helft van haar sterkte daalt, dan straalt ze ook maar *met halve kracht* naar den omtrek uit; en in dit geval nu wordt ze aan den buitensten omtrek zóó zwak, dat ze onwaarneembaar wordt, en dat uit 's menschen aard daden voortkomen, die de toets der burgerlijke gerechtigheid doorstaan kunnen, ook al moet steeds beleden, dat ze nimmer geheel gaaf, en dus nooit in absoluten zin *goed* zijn. Het anders zoo onverklaarbaar feit, dat uit onze bedorven natuur toch in burgerlijken zin gerechte dingen voortkomen, vindt hierin alzoo zijn volledige verklaring; en wat we in een vroeger opstel door het beeld van het zeilend schip en door het beeld van de gierpont hebben toegelicht, vindt thans ook zijn ontledende toelichting. In dit vroeger opstel moesten we ons vergenoegen met toelichtende beeldspraak, omdat toen de inwerking der demonen nog niet aan de orde was. Thans, nu we ook dit gewichtig punt hebben afgehandeld, is het inzicht in dit stuk der burgerlijke gerechtigheid, ook *zonder* beeldspraak, klaar en helder geworden".

In de aangehaalde regels lost de Hoogleeraar het vraagstuk: hoe *verdorvenheid,* gerechtigheid kan voortbrengen, niet op; maar hij *verandert* het: hij laat de leer der algeheele verdorvenheid *vallen* en plaatst zich feitelijk, althans gedeeltelijk op katholiek standpunt. 's Menschen natuur blijft in zich zelven althans gedeeltelijk goed. Zij wordt alleen slecht door en naargelang de inwerking van Satan. O dat gezond verstand! Het kan soms een ware plaag zijn vooral voor een Calvinist. Geen wonder dat Luther ten opzichte van de gezonde rede soms inderdaad moorddadige plannen koesterde. Bijzonder om het leerstuk der algeheele verdorvenheid aan te nemen is er geen ander middel dan zijn rede eenvoudig te vermoorden. Een bedorven natuur, geheel en enkel tot het kwade geneigd, kan tengevolge eener kracht, die enkel het kwade *beteugelt,* nooit goed voortbrengen. Dat is een onomstootbare waarheid, waartegen geen spitsvondigheden baten. Ofschoon Dr. Kuyper het ongerijmde der gereformeerde opvatting hier zoo duidelijk uitspreekt, tracht hij ze nochtans te redden. Men merke hier op, hoe hij daartoe in ons zieleleven een dubbel element onderscheidt, het *middelpunt* of de kern en de *omtrek.* Doet een zondaar het goede, m. a. w. oefent hij burgerlijke (tegenover heiligende) gerechtigheid, dan blijft hij niettemin volkomen boos; maar die ongerechtigheid zit in den diepsten kern van zijn wezen; zij straalt niet uit in den „breeden omtrek". Zoo meent de Hoogleeraar zijn leer der algeheele bedorvenheid te kunnen handhaven; maar hij vergeet, dat de *„omtrek"* waarvan hij spreekt, evengoed tot 's menschen natuur behoort als het *„middelpunt"*. Is dus alleen dat diepliggend middenpunt bedorven en niet die omtrek, althans niet *per se,* dan ligt reeds het leerstuk der *algeheele* verdorvenheid geheel en al omver.

Doch zoo sterk gevoelt de Hoogleeraar de onhoudbaarheid der Calvinistische denkwijze, dat hij zelfs dit „diepliggend middelpunt van 's menschen zieleleven" niet *per se* bedorven durft noemen, dit ware immers Manichaeisme? Dit bederf komt volgens hem

uit Satan. Satan echter — dit vergeet hier Dr. Kuyper — kan onmogelijk onzen wil tot formeele zonde *noodzaken*. Wel kan hij onder toelating Gods den mensch handelingen doen verrichten, die, als de mensch ze vrijwillig deed, zonden zouden zijn; men denke slechts aan de bezetenen; maar onzen wil formeel doen zondigen kan hij niet, daartoe kan hij alleen aanlokken niet *noodzaken* [1]).

Nog sterker: zelfs die distinctie tusschen ons *middelpunt* en den *omtrek* maakt den Hoogleeraar betreffende zijn explicatie nog niet volkomen gerust. Hij vindt het zelf blijkbaar te kras, aangaande zoovele edele daden van hen, die buiten de openbaring staan, te beweren, dat zij allen uit een boos middelpunt voortkomen. Na nog eens verzekerd te hebben, dat bij al het goed, wat onder inwerking der gemeene gratie tot stand komt, nochtans „het onderwerpelijk *ik* nooit vrij kan uitgaan, daar het steeds tegen den wil van dat *ik* geschiedt, zoo de van hem uitgaande kracht goed uitkomt", schrijft Dr. Kuyper o. a. het volgende (*Heraut*, 30 Maart '98):

„Aan dit laatste nu moet nog iets toegevoegd, om verwarring te voorkomen. „Hoe, zal men zeggen, zou een onbekeerde, op *elk* punt, *steeds* verkeerd willen? en zou *al* wat nog van zijn leven nog terecht komt, *altoos* terecht komen *tegen* zijn wil en bedoelen? Maar, zoo volstrekt kunt en moogt ge het niet nemen! Of zijn er onder de lieden der wereld niet tal van uitnemende personen, getrouw in plichtsbetrachting, ijverig in het volvoeren van hun taak, zich met overgegevenheid toewijdende niet alleen aan wat hun voordeel brengt, maar ook aan wat hun te staan komt op louter verlies van tijd en kracht, en van geld op den koop toe? Moet dit dan alles miskend? En moogt ge dan zonder uzelven te bezondigen dit alles voor uit den booze verklaren, nu wel niet wat het resultaat, maar dan toch wat de bedoeling van het eigen ik betreft?" — We gevoelen volkomen de kracht van deze bedenking, en willen ze niet

[1]) Dit erkent de Hoogleeraar dan ook zelf in een later artikel (17 Juli 1898).

ontloopen. Hetgeen toch omtrent de gemeene gratie verklaard is, voorkomt wel de geringschatting van de velerlei burgerlijke gerechtigheid, maar blijft den eersten aanstoot van alle daad, die uit het onwedergeboren *ik* opkomt, als zondig afkeuren en verwerpen. En ook dit laatste heeft, dit geven we gul toe, op het eerste hooren iets, dat ons schokt. Het vereischt dus nadere toelichting".

Hoe luidt nu de toelichting van den Hoogleeraar? Hij begint met de volgende verklaring:

„Daarbij nu sta op den voorgrond, dat loslating van het volstrekte standpunt hier onmogelijk is voor een iegelijk die aan Gods Woord vasthoudt. „Dood in zonde en misdaden" is *dood*. Zijn wij allen, met Paulus ingesloten, „van nature kinderen des toorns", dan is er in ons, als zondaren, geen enkele deugd in principiëelen zin denkbaar. Elke uitzondering, die ge hier toelaat, werpt geheel de voorstelling omver. Is de zondaar voorzoover hij nog burgerlijke gerechtigheid oefent, *niet* dood, en is hij alleen *dood* voorzoover hij in het oog loopend slechte dingen doet, dan zijn honderden en honderden personen ook in hun onbekeerden staat nog zoogoed als geheel *levend*, hoogstens met hier en daar een steê koud vuur, of een enkele plek die kankert. Dan verandert ge de natuur der wedergeboorte, en blijft ze niet een genadige herschepping van heel uw persoon, maar een uitsnijden van een plek gangreen. M. a. w. dan zijt ge van het Christelijk standpunt opeens overgegleden op het standpunt der wereld, waarop de zondige mensch nog in hoofdzaak voor gaaf, goed en ongedeerd geldt, en slechts lijdt aan een enkele wonde, die om genezing vraagt. De zonde is dan geen doodelijke krankheid, maar een incident aan zeker deel van uw wezen, en bij sommigen, die zeer ingetogen en braaf leven, is dit incidenteel gebrek soms zoo klein, dat ge verstaat, hoe op hun graf in welsprekende taal verkondigd wordt, hoe goed en hoe uitnemend ze waren".

We merken hier in het voorbijgaan op, dat de Hoogleeraar het *woord Gods* niet moet verwarren met de Calvinistische *verklaring* daarvan. „*Dood in zonde en misdaden*" is volstrekt niet synomiem met onvatbaar voor alle goed, en „*van nature kinderen des toorns*" behoeft volstrekt niet verklaard als ontoegankelijk

voor alle principieele deugd. Als men met geheel de Christelijke Kerk der oudheid, dit *dood* in zonde verstaat voor *beroofd* van het *eeuwig* leven *om wille* der zonde en tengevolge daarvan zonde en misdaden voortbrengend, en dat *van nature kinderen des toorns* laat slaan op de schuld*vlek*, die tengevolge van Adams overtreding der menschelijke natuur aankleeft, dan behoeft men zich in het geheel niet op het absolute standpunt van Dr. Kuyper te plaatsen en houdt men toch minstens even goed vast aan Gods woord, te meer daar men dan niet in strijd komt met andere schriftuurplaatsen, zooals de absolute opvatting, naar Dr. Kuypers eigen bekentenis, zulks doet. Daarenboven wordt op dat absolute standpunt van den Hoogleeraar nooit de vraag opgelost, hoe de mensch eenig burgerlijk goed kan oefenen. Men staat altijd voor het volgend dilemma: of dat burgerlijk goede komt van de gemeene gratie; maar daar deze slechts een intoomende kracht bezit, kan zij nooit positief goed veroorzaken tenzij het uit de natuur zelf opkomt (vgl. Dr. Kuypers woorden op bl. 35); òf dat burgerlijk goede is in den grond niets dan zonde; maar dit is zelfs Dr. Kuyper te sterk. Hooren wij thans den Hoogleeraar de vraag „toelichten", hij gaat voort:

„Loslaten kunt en moogt ge dus het volstrekte standpunt niet, of ge gaat aanstonds zelf meê over van het getuigenis der Heilige Schrift naar de zelfinbeelding der wereld."

Wij zagen reeds de waarde van dien „*dus*", maar laten wij den Hoogleeraar aan het woord:

„Doch hiermeê is de zaak niet toegelicht. Wel volgehouden, maar niet verklaard. Immers het valt niet te ontkennen, dat menig onbekeerde wel terdege ook met zijn *wil* velerlei goede dingen *wil*. Zeer dikwijls is het zelfs een ongemeene wilskracht, waarmeê ze een goede zaak doorzetten. Daarom is het noodig hier tot een tweede onderscheiding te komen. Onze eerste onderscheiding was, dat er in ons is een middelpunt waarvan onze levenswerking uitgaat,

en een omtrek waarin die levenswerking uitkomt. We stelden daarbij dien uitgang van deze levenswerking voor als het uitstralen van lijnen, en oordeelden nu dat de zonde deze uitgaande lijnen afbuigt in geheel verkeerde richting, maar dat de gemeene gratie, van terzijde inkomende, deze afbuiging stuit, en zoo menige levenswerking in haar uitstralen toch nog op het goede punt doet uitkomen. De lijnen zijn dan als kromme, omgebogen lijnen gedacht. Als ze uit het middelpunt uitkomen, neigen ze alle naar links, maar hooger of lager op buigt de gemeene gratie ze dan weer naar rechts om. Fijner konden we aanvankelijk de onderscheiding niet nemen, zou niet alle helderheid en doorzichtigheid in de voorstelling teloor gaan".

Dus onze menschelijke daden komen uit ons wezen op evenals lijnen uit een middelpunt. In plaats echter van recht, komen zij er krom uit voort; tot straks de gemeene gratie ze weer reeht buigt. Maar, zoo zou ik hier willen vragen, vanwaar die kromheid dier lijnen? Dat schijnt toch wel aan het *wezen* te liggen. Het schijnt dus in dat centrum *zelf* niet pluis te zijn. Of onze zedelijke daden zoo maar zonder meer met kromme, een eindje verder weder rechtgebogen lijnen te vergelijken zijn, laat ik op het oogenblik buiten bespreking.

Dit over de onderscheiding tusschen middelpunt en omtrek; doch nu komt de onderscheiding in het middelpunt zelf. De Hoogleeraar gaat voort:

„Thans echter moet hier een tweede onderscheiding aan toegevoegd rakende dat *middelpunt* zelf.

Onder dat middelpunt verstonden we ons *ik* in het centrum van ons wezen, en tegenover onze levensuitingen genomen, is dat dan één. Maar beschouwen we nu dat middelpunt op zichzelf, dan springt het in het oog, hoe ook hier weer te onderscheiden valt, eenerzijds tusschen onze neigingen, ons verstand en onzen wil, en anderzijds tusschen ons *ik*, dat in deze drie werkt. *Ik* neig, *ik* denk, *ik* wil. In het *ik* vindt èn neiging èn verstand èn wil het verecnigingspunt. Hieruit blijkt, dat men ook in het middelpunt zelf van ons wezen weer te onderscheiden heeft: 1°. de kern er van in ons ik, en 2°. de onderscheidene bewegingen of functien van dat

ik. En is dit eenmaal goed gevat, dan zal men terstond inzien, hoe alleen dat *ik*, als binnenste *kern*, blijft wat het is, maar hoe daarentegen die neiging, die denkende en die willende beweging, bij weeromstoot, zekeren invloed van de gemeene gratie ondergaan. Beproef het zelf maar door drie, vier dunne koperdraden te nemen, die ge in één punt saam vastlegt, en nu naar verschillende kanten uitlegt, en onderaan het vereenigingspunt met uw linkerhand naar links afbuigt, onderwijl ge op de helft van den draad ze met uw rechterhand ombuigt naar rechts. Dan toch zult ge zelf voelen, hoe de druk door uw rechterhand uitgeoefend niet alleen de uiteinden der draden naar rechts ombuigt, maar ook benedenwaarts zekeren druk op het benedengedeelte uitoefent, dien ge op de vingers van uw linkerhand zeer duidelijk waarneemt. Ditzelfde nu geldt natuurlijk ook van de gemeene gratie."

Natuurlijk? Zou dit wel zoo natuurlijk zijn? Dr. Kuyper vervolgt:

„Als zij, op welk gedeelte van de lijn ook, die lijn aangrijpt en in haar verderen verloop naar rechts buigt, komt hieruit ook een spanning, een druk naar beneden voort, die wel nooit de *kern* van het *ik* kan aandoen, maar wel haar uitwerking heeft op de neiging, op het bewustzijn, en op den wil. En hieruit verklaart het zich, dat de onbekeerde tot in zijn neigingen, tot in zijn bewustzijn, en tot in zijn wil den invloed der gemeene gratie ondergaan kan".

Om derhalve te verklaren, hoe een *totaal* bedorven mensch toch nog werkelijk „met zijn *wil* vele goede dingen *wil*", maakt de Hoogleeraar hier een reëele distinctie tusschen 's menschen *ik* en ons *verstand*, *neiging* en *wil*. Wil de totaal bedorven mensch vele goede dingen, dan komt dit alleen van den invloed, die de gemeene gratie op de *vermogens*, hier bepaaldelijk op den *wil* van het *ik* uitoefent; maar dat *ik* zelf blijft even boos. Nu wil ik de vergelijking van den Hoogleeraar niet ontleden en niet onderzoeken, hoever de vermogens van 's menschen ziel op één lijn zijn te stellen met koperdraden; ook wil ik niet vragen of er nog onderscheid te maken is tusschen: *ik* wil, en: mijn redelijk wils*vermogen* wil; ik vraag thans alleen maar: wat verstaat de

Hoogleeraar eigenlijk door de *kern* van het *ik*. Blijkbaar niet de werking, evenmin de vermogens; want de Hoogleeraar onderscheidt ze uitdrukkelijk tegenover het eigenlijke *ik*. Maar als door het *ik* noch de werking noch de vermogens worden bedoeld, dan blijft er niets over dan het *wezen*. De kern van ons *ik* is dus niets anders dan onze pure essentie of substantie afgedacht van alle daaruit voortvloeiende potenties en werkingen. Zoo komen we derhalve tot de conclusie, dat volgens Dr. Kuyper niet de *werking* van den mensch bedorven is; maar zijn *wezen*, juist het omgekeerde van hetgeen de Hoogleeraar vroeger beweerde. Vroeger immers betoogde hij, dat de *natuur* van den mensch bedorven was, maar zijn *wezen* ongeschonden was gebleven en door *natuur* verstond hij de *werking*. Thans is het juist omgekeerd, nu is althans in casu de werking goed, zelfs uitnemend goed, maar nu deugt het *wezen* niet. En nu zegge de Hoogleeraar niet: als ik zeg dat het wezen bedorven is, bedoel ik niet het wezen *zelf;* maar de *richting* van het wezen; want dan vraag ik: wat verstaat de Hoogleeraar dan in 's hemelsnaam door die *richting?* Doch veronderstellen we eens, dat, afgezien van de werkingen, die verkeerde „richting" in de essentie mogelijk is, dan komt die verkeerde richting toch blijkbaar uit de essentie zelve op en moet dus de grond van het bederf in de essentie zelve schuilen.

Hoezeer de Hoogleeraar zelf van de ongenoegzaamheid zijner argumenten bewust is, blijkt wel uit de volgende bekentenis. Na eerst de leer der gereformeerde kerken betreffende de algeheele bedorvenheid van 's menschen natuur in korte woorden te hebben aangegeven, gaat Dr. Kuyper voort (*Heraut* 16 Mei 1897):

„Van deze belijdenis nu kan niet gezegd, dat ze accordeert met onze persoonlijke ervaring, noch ook met veel dat we elders in de Schrift lezen. *Niet* met onze persoonlijke ervaring, want ook bij van alle geloof vervreemde menschen, bij wie we met geen wedergeboorte rekenen mogen, ontmoeten we velerlei levensuiting, die

lieflijk aandoet, en wel verre van tot het kwaad te neigen, er veeleer tegen ingaat. En evenzoo *niet* met wat we elders in de Heilige Schrift vinden. Abimelech schijnt zelfs Abraham, den vriend Gods, te beschamen".

Hij laat er echter op volgen:

„De tegenstrijdigheid, die hierin ligt, wordt nu volkomen opgelost door de belijdenis der gemeene gratie. Het „geneigd tot alle kwaad en onbekwaam tot eenig goed" spreekt dan uit, hoe elk mensch zich, buiten wedergeboorte, openbaren zou, als de gemeene gratie zijn booze aandrift *niet* in toom hield; en de ervaring toont ons dan, hoe de mogendheid des Heeren „de booze natuur" achter de tralies der gemeene gratie grootendeels onschadelijk maakt. Het „onbekwaam tot eenig goed en geneigd tot alle kwaad" is dan niet de uitdrukking van hetgeen we in „den wedergeborene" vinden, noch ook van hetgeen we in het gemeene leven bij alle *niet*-wedergeborenen opmerken; maar de erkentenis van wat in de aandrift onzer bedorven natuur ligt, en van hetgeen er onmiddellijk uit zou voortkomen, zoodra God ophield door de gemeene gratie die booze aandrift te temperen."

Maar ook in deze woorden wordt de leer der algeheele verdorvenheid feitelijk prijs gegeven. In plaats van: de mensch *is* algeheel verdorven, wordt het *nu*: de mensch *is niet* algeheel verdorven; maar *zou* het zijn, als God die bedorvenheid niet temperde. (Maar dan blijft nog steeds de vraag: waar komt dan het burgerlijk *positief* goed vandaan? — Vergelijk Dr. Kuypers eigen woorden, bl. 35). Nog sterker: de Hoogleeraar geeft zelfs toe, dat de bewijzen voor het leerstuk der algeheele verdorvenheid, ontleend aan de H. Schrift, niet altijd even doorslaande waren:

„We zeggen daarom niet, dat het beroep onzer vaderen op de Heilige Schrift, om deze verdorvenheid onzer natuur te bewijzen, altoos even onberispelijk was. Met name hebben we reeds vroeger opgemerkt, dat hetgeen we in Gen. 6 : 5 lezen, niet een *algemeene* uitspraak is over onzen menschelijken toestand door alle eeuwen, maar een *bijzondere* uitspraak over de vreeselijke uitbarsting van

het kwaad vlak vóór den Zondvloed. Er staat toch: „De Heere zag, dat de boosheid des menschen *menigvuldig* was op de aarde", d. w. z. dat het kwaad toentertijd ten top was gestegen, en dit nu drukt Mozes vlak daarop in dezer voege uit: „dat *al* het gedichtsel der gedachten zijns harten te *allen* dage *alleenlijk* boos was".

Maar waarop steunt dan wel het leerstuk der algeheele verdorvenheid? Hooren wij van den Hoogleeraar zelf het antwoord:

„Maar afgescheiden hiervan is de teekening, die de heilige apostel Paulus ons in de eerste drie hoofdstukken van zijn brief aan de kerk van Rome geeft, van dien aard, dat we de belijdenis van onze menschelijke natuur als in zichzelve geheel verdorven, stelligen eisch der Heilige Schriftuur noemen".

De leer der algeheele verdorvenheid grondt zich alzoo voornamelijk op de uitspraken van den H. Paulus in zijn brief aan de Romeinen. De Hoogleeraar verliest hier echter een zeer belangrijke waarheid uit het oog. Het is deze: als de uitspraken van Paulus in die drie eerste hoofdstukken *absoluut* moeten verstaan worden, dan is zonder twijfel het Calvinistische leerstuk allerschitterendst bewezen, maar (een zeer gewichtige „maar") dan valt tevens het leerstuk van de gemeene gratie omver, immers Paulus spreekt van 's menschen *feitelijken* toestand; niet van hetgeen hij *zou* zijn, als er niet wat men noemt gemeene gratie tusschen beiden ware getreden; maar van hetgeen de mensch *is* of *was*. In absoluten zin verstaan, sluiten Paulus' uitspraken *alle* goed in den mensch uit, hetzij dit uit zijn natuur hetzij tengevolge van genade in hem is; en zóó genomen „accordeert de uitspraak van den H. Paulus" — dit geeft Dr. K. zelf toe — niet alleen niet „met onze persoonlijke ervaring"; maar ook niet „met veel, wat we elders in de Heilige Schrift lezen". Een duidelijk bewijs dat de woorden van Paulus niet absoluut moeten verstaan worden en derhalve de algeheele verdorvenheid niet bewijzen.

Maar waar is dan het bewijs voor dat leerstuk? De *feitelijke*

algeheele verdorvenheid geeft Dr. K. zelf prijs. Hij moet erkennen dat zij strijdt met de Schrift en de ervaring. Maar waaruit bewijst hij de conditioneele verdorvenheid? Waaruit wordt bewezen, dat de mensch eigenlijk algeheel verdorven zou moeten zijn, indien geen gemeene gratie tusschen beiden kwam? Uit de Schrift? Maar de teksten voor de algeheele verdorvenheid aangehaald, zouden als ze iets bewezen, alleen de *feitelijke*, niet de conditioneele bewijzen. Uit de vergelijking met de gevallen engelen? Maar die vergelijking gaat niet op. De engelen hebben een andere natuur dan wij, en bij hen gaat het niet over erfzonde, maar over persoonlijke schuld [1]). Daarenboven toonden wij in onze vorige artikelen aan, dat de stelling: 's menschen natuur is door de zonde van Adam totaal bedorven, afgezien van de Schrift en de ervaring, in *zich* ongerijmd is. Zoo mist dus die stelling volstrekt allen grond. In hoever het Dr. Kuyper gelukte haar nog te verdedigen, hebben wij in dit artikel gezien. Thans rest ons nog de taak om de opwerpingen, door Dr. Kuyper tegen de katholieke leer der oorspronkelijke gerechtigheid, bij zijn antwoord aan ons te berde gebracht, met een enkel woord te bespreken. Wij waren aanvankelijk van plan dit mede te doen in dit artikel, maar wijl het reeds ruimschoots de bescheiden plaatsruimte, die wij hadden aangevraagd, heeft overschreden, stellen wij dit uit tot een volgende gelegenheid.

TH. F. BENSDORP,
Cong. SS. Red.

Amsterdam, Oct. 1898.

---

[1]) Zelfs van de engelen kan men niet zeggen, dat hun natuur bedorven is. Wel neigen zij absoluut en onherstelbaar tot het kwade, maar dit volgt niet absoluut uit hun natuur. Uit hun natuur volgt alleen, dat *als* zij het kwade willen, zij het absoluut en immutabiliter willen. Vergelijk hierover S. Thomas. *De malo*, Q. XVI, art. 5; en *De veritate*, Q. XXIV, art. 10 en 11. Vgl. ook *De Heraut*, 17 Juli 1898.

DE HYGIËNE EN HARE WAARDE VOOR DEN MENSCH EN DE MAATSCHAPPIJ.

De Hygiëne of gezondheidsleer behoort onder de wetenschappen, welke in den laatsten tijd meer en meer de aandacht getrokken hebben. Wel is zij geene nieuwelinge, doch in Nederland en ook elders was zij lang de minst begunstigde van alle aanverwante zusters.

Het scheen aan onzen tijd voorbehouden daarin verandering te brengen, en het streven is thans om haar tot een meer algemeen bekende, tot een zoogenaamd populaire wetenschap te maken, opdat iedereen de vruchten van hare beoefening deelachtig moge worden.

Maar ofschoon erkend moet worden, dat zij vroeger stiefmoederlijk behandeld, ja verwaarloosd werd, en dat zij bijzonder noodig en gepast is voor onzen tijd, om de vele vergrijpen, welke tegen haar gepleegd worden, toch zijn dit niet de eenige redenen, waarom zij meer dan vroeger de aandacht trekt.

Bij de zoo uitgebreide beoefening der natuur-wetenschappen, welke onzen tijd kenmerkt, was het te verwachten, dat ook deze tak daarin zoude deelen, dewijl hij met zoovele van die wetenschappen in verband staat, en daaruit zijne levenssappen trekt. En nog meer treedt de Hygiëne op den voorgrond door haar nauwen samenhang met de sociale wetenschappen, welke hare toepassing op het maatschappelijk leven vinden. Bij de zoogenaamde sociale quaestie bekleedt zij eene voorname plaats en verdient zeker de grootste belangstelling.

Het is echter niet te verwonderen, dat eene wetenschap, welke

een gemeengoed is voor elk beoefenaar der natuur-wetenschappen, aanleiding geeft tot zeer uiteenloopende meeningen en inzichten, en ook tot velerlei dwalingen en misvattingen.

Bij de verwarring welke tegenwoordig omtrent vele begrippen en beginselen bestaat, kan het niet anders of ook de Hygiëne moet de gevolgen daarvan in ruime mate ondervinden, en daarom is het noodig, niet met een weinig, doch met veel voorzichtigheid te onderzoeken en te toetsen, wat op haar naam, onder een of anderen vorm de wereld wordt ingezonden. Menigeen toch, hoewel zijne bedoelingen goed kunnen zijn, vormt zich een zeer verkeerde voorstelling van haar wezen en doel, breidt haar gebied uit tot verre over de grenzen, die haar als menschelijke wetenschap gesteld behooren te worden, of erkent de rechten niet, die de hare beperken. En zóó komt het voor, dat op rekening van de Hygiëne zaken aanbevolen of geprezen worden, die zijdelings of rechtstreeks haar eigen doel in den weg staan, en haar als wetenschap van een groot deel harer waarde en waardigheid berooven.

Het is eene eenvoudige waarheid, dat elke wetenschap, welke zich ten doel stelt, den mensch, hetzij individueel, hetzij collectief als maatschappij, ten nutte te zijn, om datgene te bereiken, waarnaar als einddoel gestreefd wordt, een juist begrip omtrent mensch en maatschappij als leiddraad moet aannemen voor hare practische toepassing. De kennis van den mensch, van zijn wezen, van zijne bestemming, van zijn einddoel, is iets, wat vooraf moet gaan, wat vastgesteld moet zijn, eer de wetenschap ten bate van den mensch met beslistheid kan optreden.

Ook de Hygiëne dient zich hiervan rekenschap te geven, en juist het verwaarloozen van deze eenvoudige doch onbetwistbare waarheden staat het meest hare verbreiding en erkenning in den weg, brengt haar dikwijls op een verkeerd pad, en heeft haar reeds in vele opzichten meer benadeeld, dan populair gemaakt.

Dan eerst verkrijgt de Hygiëne haar volle waarde, wanneer haar

doel in overeenstemming gebracht wordt, met het doel van het leven van den mensch, en alleen deze opvatting geeft haar een vasten grondslag om ten dienste van den mensch te strekken.

Dat niet iedereen van deze waarheid overtuigd is, bemerkt men spoedig bij de inzage van de vele geschriften, welke de Hygiëne behandelen. Nu eens blijkt het min of meer duidelijk, dat nog andere dan hygiënische bedoelingen beoogd worden, dan weder wordt aan geringe zaken een groot gewicht toegekend, terwijl andere, werkelijk zeer belangrijke, worden voorbijgegaan met een stilzwijgen, waarvan men zich geen rekenschap kan geven. Dergelijke verkeerde begrippen hebben hun grond in dwaling omtrent den mensch zelf; de eene dwaling volgt uit de andere; en hierin vindt men de verklaring van het zonderlinge feit, wat wij reeds aangestipt hebben, dat onder den naam van Hygiëne stellingen geleerd en verdedigd worden, die juist haar doel in den weg staan.

Niet iedereen, die zich met Hygiëne bemoeit, zal de door ons hier geuite meeningen beamen. Velen worden toch door de gedachte beheerscht, dat waar sprake is van natuurkundige wetenschappen, niet mag gehandeld worden over metaphysiek, moraal of theologie, zaken, die toch innig met die wetenschappen samenhangen, zoodra er sprake is van den mensch. Die afkeerigheid is grootendeels een gevolg van de oppervlakkigheid, waarmede de wetenschappen vaak beoefend worden; van de eenzijdigheid, waarmede vele zaken worden beschouwd; en niet het minst van de vooroordeelen, die uit onbekendheid voortvloeien. Wie in eenig wetenschappelijk werk over Hygiëne recht laat wedervaren aan de met haar zoo nauw verwante zedeleer, behoeft zich niet te vleien, dat zijn arbeid algemeen een gunstig onthaal zal vinden, en mag zich veeleer voorbereiden op een ostracisme in de zoogenaamde geleerde en beschaafde wereld.

Dit zal ons echter niet weerhouden onze meeningen over Hygiëne bloot te leggen en de gronden aan te geven, die haar staven; acht iemand zich geroepen ze te weerleggen, dan staat daartoe

de weg open. Wij kunnen onze inleiding niet beter eindigen dan door de woorden van een Fransch geschiedschrijver tot de onze te maken, omdat deze even toepasselijk zijn op de door ons behandelde stof, als op die, waarin de talentvolle auteur zoozeer uitmuntte: „Ceux qui ne veulent pas de croyance religieuse dans un travail scientifique m'accuseront de manquer d'indépendance, mais je ne sais rien de plus honorable qu'un tel reproche. Je ne connais pas d'homme de coeur qui veuille mettre la main au dur métier d'écrire sans une conviction qui le domine, dont il dépende par conséquent. Je n'aspire point à cette indépendance, dont le propre serait de ne rien croire et de ne rien aimer. Sans doute il ne convient pas de prodiguer les professions de foi, mais qui donc aurait le courage de toucher aux points les plus mystérieux de l'histoire, de remonter à l'origine des peuples, de se donner le spectacle de leurs religions, sans prendre un parti sur les questions éternelles qu'elles agitent" [1]).

I.

Wat is Hygiëne? Wat is haar doel, haar werkkring? Zij is die menschelijke wetenschap, welke zich ten doel stelt des menschen gezondheid te bevorderen en te bewaren, zoowel voor ieder in het bizonder (*individueel*) als voor de menschelijke maatschappij gezamenlijk (*collectief*). Vandaar haar naam: gezondheidsleer.

De individueele Hygiëne omvat alles, wat iederen mensch voor zich betreft in zijn persoonlijk, lichamelijk welzijn, in 't bizonder wat men verstaat onder algemeene levensvoorwaarden. De sociale Hygiëne betreft meer het maatschappelijk leven der menschen onderling. Dewijl echter ieder mensch min of meer aan het maatschappelijk leven deelneemt, is de sociale Hygiëne voor ieder onmisbaar. Zij strekt zich in vele zaken verder uit dan de individueele, wijl zij in het maatschappelijk leven ingrijpt; doch beide

---

[1]) Ozanam, *Les Germains avant le christianisme* (Preface, p. XVI).

ontmoeten elkander zoo dikwijls, dat eene scherpe afscheiding moeielijk is te maken.

Omtrent het naaste doel der Hygiëne zijn degenen, die voor haar ijveren, het in zoo verre eens, dat allen voor het lichamelijk welzijn van den mensch en van de maatschappij zooveel mogelijk zorg eischen van hen, die daarop invloed kunnen uitoefenen. Wat de middelen echter betreft om daartoe te geraken, vindt men geenszins eenstemmigheid, en dit verschil heeft zijn grond in de verschillende opvatting van den mensch als zedelijk wezen.

Wij zullen dit door een paar aanhalingen duidelijk maken:

„Moreele Hygiène is dat deel der gezondheidsleer, 't welk den mensch de rechten en plichten leert, hem door zijne organisatie opgelegd, en welke ontstaan uit zijne behoeften, neigingen en oorspronkelijke gevoelens. Het doel der gezondheidsleer is de organische verrichtingen te leiden, terwijl aan de moreele Hygiène voornamelijk de leiding der hersenverrichtingen is opgedragen. Dewijl alle rechten en plichten ten slotte aan de organisatie hun oorsprong ontleenen, zoo behoort het onderwerp de ethiek insgelijks voor het forum der Hygiène. Alleen op grond der Anthropologie en Hygiène kunnen juiste begrippen van rechten en plichten gevormd worden" [1]).

Er ligt in deze regelen eene bevestiging van de door ons aangegevene stelling, dat men een goed begrip dient te hebben omtrent den mensch en zijne bestemming, ook om op hygiënisch gebied met vrucht werkzaam te kunnen zijn. Maar in het opvatten van den stoffelijken mensch als de hoofdfactor van 's menschen rechten en plichten, ligt een streven, dat naar pantheisme of materialisme leiden moet en op maatschappelijk gebied tot socialisme zoude voeren. Bovendien zal de Hygiëne, als bron voor de zedeleer beschouwd, haar onmogelijk het noodige gezag kunnen geven.

Een ander schrijver laat zich volgenderwijze uit:

---

[1]) *Geneeskundige Courant*, 1869.

„Het is de taak der zielkunde, zedeleer en opvoedkunde eensdeels ons verstandelijk zedelijk leven op zich zelf na te vorschen, anderdeels aan te toonen, hoe ieder individu door doelmatige ontwikkeling, door gestadig aankweeken van iederen aanleg en van al zijne krachten in staat gesteld moet worden, eene waarlijk menschelijke beschaving, ja de volheid zijner verstandelijke kracht te erlangen en te bewaren, en zulks zoo om zijnentwil als ter wille der Maatschappij en van den Staat. De Hygiène maakt alleenlijk gebruik van hetgeen deze wetenschappen aan de hand doen, ten einde daarop de voorschriften voor de gezondheid der ziel te gronden, ten minste voor zooverre de gezondheid van geest en gemoed van de gezondheid in het algemeen, en van die van het lichaam in het bizonder afhankelijk is, of omgekeerd op deze laatste invloed uitoefent. Doeltreffende en echt praktische regelen voor het bewaren onzer gezondheid ook in deze richting zullen wij eerst dan kunnen vaststellen, wanneer wij al de wetten en daaruit voortvloeiende behoeften van ons verstandelijk zedelijk leven zullen hebben leeren kennen. Nu mogen wij ons op zoodanige kennis nog geenszins beroemen, en hieruit laten zich vele eenzijdige inzichten en dwalingen en voornamelijk ook het feit verklaren, dat schrijvers over opvoedkunde en zedekunde en aan den anderen kant geneesheeren en gezondheidsleeraars geen acht genoeg geslagen hebben, hetzij op de lichamelijk-stoffelijke, hetzij op de geestelijke zijde van den mensch; terwijl de een het lichaam hoogstens als dienaar der ziel eenige aandacht waardig keurt, en het eenig en alleen ter wille van den geest geschapen acht, meent de ander, dat alle geestelijke en zedelijke werkzaamheid van den mensch niets anders is dan de gewone levensverrichting der hersenen en van het zenuwstelsel, en als zoodanig aan dezelfde stoffelijke voorwaarden gebonden als elke andere werking onzer organen. Hier ter plaatse zijn deze en diergelijke beschouwingen voor ons van weinig belang. Wat de gezondheidsleer noodig heeft is eene praktische regeling van ons verstandelijk, zedelijk leven, zijn gezondheidsregels geput uit de kennis der wetten, welke ons geestelijk bestaan beheerschen, en voornamelijk gegrond op de kennis der voorwaarden, waaraan de gezonde, krachtige ontwikkeling en het gezond blijven daarvan verbonden is En wij mogen hopen deze wetten te zullen ontdekken, zelfs zonder ons in te laten met bespiegelingen over de ziel, den geest enz., evenals b. v. de natuurkundige de

voornaamste wetten der electriciteit ontdekt heeft zonder tot dusverre nog te weten, of hij met eigenaardige stoffelijke agentia te doen hebbe of niet" [1]).

De moraal, welke in deze regelen doorschemert, is juist van geen zeer deugdelijk gehalte. Waar de wetten van het verstandelijk zedelijk leven nog ontdekt moeten worden, zal de vraag niet overbodig zijn, welke grondslag voor de moraal dan toch geldig dient te wezen voor het oogenblik. In afwachting van het te ontdekken wetboek, zal zich ieder wellicht eene moraal moeten scheppen, gegrond op de Hygiëne en zijne persoonlijk overwegende eigenschappen.

De schrijver grondt zijne beschouwingen wel hoofdzakelijk op het nauwe verband tusschen ziel en lichaam en dezer wederzijdsche werking op elkander, doch naar andere uitdrukkingen te oordeelen, schijnt hij meer het monisme te huldigen, en vindt de gronden daarvoor ook in dit nauwe verband. Immers hij zegt verder:

„Voor zoo verre nu de wezenlijke stand van zaken in deze sfeer van vermogens en krachtuitingen voor het tegenwoordige bekend is, bleek het ook, dat tusschen deze en andere krachtsuitingen van den mensch, of met andere woorden tusschen lichaam en geest, nergens scherpe grenslijnen te trekken zijn, dat zij veeleer in het innigst verband met elkander staan, ten zeerste van elkander afhankelijk zijn, evenals de geheele mensch in de nauwste betrekking staat tot de buitenwereld; wel verre dat er eene tegenoverstelling als het ware eene vijandschap tusschen lichaam en ziel zoude plaats vinden, zijn zij integendeel ten innigste aan elkander verbonden".

Niets is minder betwistbaar dan het innig verband tusschen ziel en lichaam: de mensch in zijne volkomenheid bestaat uit beide, en zal eens in zijn meest volmaakten staat daaruit bestaan. Doch hoe hieruit kan voortvloeien, dat de wetten van ons zieleleven nog ontdekt moeten worden, en daarvoor geene onveranderlijke wetten gesteld zijn, komt ons onbegrijpelijk voor, en

---

[1]) Oesterlen, *Handboek der Gezondheidsleer*, bl. 662.

wij vragen, hoe de ons voorafgegane geslachten, volken en staten het zonder die wetten hebben kunnen stellen.

De schrijver ziet voorbij, dat er een wet des geestes en een wet des vleesches is, welke ons de Apostel Paulus duidelijk schetst, en waarbij wel degelijk sprake is van strijd tusschen die twee. De wet des geestes zal zeker het beste geschikt zijn om ook de Hygiëne haar doel te doen bereiken, doch zeker zal zich daartegen dikwijls de wet des vleesches verzetten. En hoe zal die strijd met goeden uitslag gevoerd kunnen worden, dan door positieve voorschriften door eene vaste zedeleer, die iedereen kan kennen en begrijpen, tot grondslag te stellen, waarnaar men zich hebbe te richten. „Lorsqu'on nie la nécessité de la lutte, il faut nier aussi que le mal de quelque facon qu'on l'entende existe dans la société. Notre siècle à été témoin de ces extravagances, mais chaque fois qu'elles se sont produites, elles ont promptement disparu devant les répulsions du sens moral, et les dédains du sens commun" [1]).

Welke dwalingen dan ook bestaan omtrent den mensch, wij zien in elk geval, dat bij de Hygiëne eenigerwijs althans, ook al is het soms gebrekkig en verkeerd, rekening gehouden wordt met het onstoffelijk deel van zijn wezen. Even nauwe banden als er bestaan tusschen ziel en lichaam, zijn er tusschen Hygiëne en zedeleer. Om aan de eigenaardige moeielijkheden te ontkomen, die in het erkennen hiervan gelegen zijn, loopen sommige schrijvers luchtig over dit punt heen, of bewaren daarover een onverklaarbaar stilzwijgen. Enkelen spreken op gemoedelijke wijze over zedelijkheid, plicht en recht, doch schijnen vreesachtig de gronden, waarop die moeten rusten, aan te roeren. Voor de toepassing der Hygiëne is dit een groot struikelblok. Hoe kan eene wetenschap, welke in de hoofdzaak zoo verschillende meeningen toelaat, ingang vinden bij de maatschappij,

---

[1]) Périn, *De la richesse dans la société chrétienne.*

welke zich enkel door positieve gegevens bevredigt gevoelt? Want het kan niet duidelijk genoeg gezegd, niet dikwijls genoeg herhaald worden: de Hygiëne als wetenschap bevat niet alles wat noodig is, om het doel wat zij zich voorstelt, te bereiken. Evenmin voor den individueelen mensch als voor de maatschappij bezit zij voldoende wapenen, om den strijd tegen alles wat de gezondheid bedreigt, met vrucht en hoop van goeden uitslag te voeren. Daartoe is voor ieder individu meer noodig dan eene wetenschappelijke overtuiging, en de stoffelijke macht van den Staat is alleen niet bij machte de voorschriften der Hygiêne op maatschappelijk gebied te doen uitvoeren. Naar onze meening is het in zekeren zin met de Hygiëne en de zedeleer gesteld, als met onderwijs en opvoeding. Onderwijs zonder opvoeding kan onmogelijk goede vruchten dragen, evenmin Hygiëne zonder zedeleer. Stoffelijke Hygiëne is eene halfslachtige wetenschap, welke op zijn hoogst een schakel is in de zoogenaamde sociale wetenschappen, en welke leert, hoe de mensch het meest kan genieten van zijn stoffelijk leven, en zelfs zijn leven wellicht verlengen. Zij is dan niets meer dan eene epicuristische Macrobiotica, eene op genot berekende verlenging van het leven; en toch zullen slechts weinigen daarin alleen voldoende redenen vinden, om volgens hare voorschriften te leven. De op de zedeleer steunende Hygiëne leert den mensch allereerst, dat het bewaren der gezondheid een strenge plicht is, en dat de eerste voorwaarde om haar te behouden niet is het voldoen aan alle ziels- en lichaams-vermogens en behoeften voorzoover hij *kan*, doch voorzoover hij *mag*, waarbij vooral matigheid, zelfbeheersching, ja zelfverloochening beoefend dienen te worden, deugden welke nu juist niet altijd uit onze lichamelijke organisatie voortvloeien, doch die alleen daar tieren, waar de geest de stof, de ziel het lichaam, de moraal de Hygiëne beheerschen: „Les jouissances avec la surexitation qu'elles impriment à l'ame n'engendront que la maladie et la ruine de l'être moral comme

de l'être physique; s'abstenir et s'endurcir, voila les sources de la santé et pour l'individu et pour la société" [1]).

Wanneer men bij het behandelen der Hygiëne vooropstelt, dat de zorg voor onze gezondheid een dure plicht, dat deugd haar grondslag, matigheid haar moeder, voorzichtigheid hare leidsvrouw is, dan alleen kan men goede vruchten van zijne bemoeiingen verwachten. De christelijke moraal bevat eene reeks voorschriften en raadgevingen, welke naar de behoefte der menschelijke natuur berekend, voor iedereen bevattelijk zijn, en wier naleving alleen reeds een groot deel der individueele Hygiëne omvat. Nimmer moet de Hygiëne te veel kunst worden, en men kan niet voor iedereen hooge wetenschappelijke eischen stellen. Ook al te groote angstvalligheid, welke allicht in kleingeestigheid ontaart, dient vermeden te worden; zij zou ongunstig werken op de veerkracht van den mensch of op het krachtsbewustzijn van een volk; en eene al te nauwlettende naleving der enkel stoffelijke Hygiëne zou der geschiedenis de taak opleggen den eentonigen levensloop, wellicht den roemloozen ondergang van tal van verweekelijkte volken te melden. De Hygiëne zelve moet gezond zijn, wil men iets goeds van haar verwachten. Bij haar prediking moet men geen vooroordeel, geen menschelijke hartstochten ontzien, en de ondervinding leert, dat dit ook de weg niet is, om eene zaak, die in zich zelf goed is, ingang te doen vinden. Zij zal eerst en vooral door haar zedelijk gehalte, haar ernstig karakter, moeten trachten den invloed te erlangen, die haar toekomt, en die haar alsdan tot eene der nuttigste menschelijke wetenschappen zal verheffen.

Langeraar. Dr. F. J. Nuyens.

(*Wordt vervolgd.*)

---

[1]) Périn, I, 39.

BOEKBEOORDEELING.

Het Valkhof te Nijmegen en de nieuwste opgravingen door Dr. Konrad Plath. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1898.

Liefde voor het behandelde onderwerp, zal zeker niemand, die het boven aangehaalde werk heeft gelezen, aan den schrijver ontzeggen.

Schier elke bladzijde getuigt van begeestering voor een ideaal, waarvan het bereiken reuzenkrachten vordert en niets minder beoogt dan een zoo volledig mogelijk zelfstandig en wetenschappelijk, geschiedkundig-archaeologisch onderzoek in Duitschland, met het doel, om de antieke en moderne wereldgeschiedenis met elkander te verbinden en, zoodoende, de verloren eenheid van begrip op historisch gebied te herstellen.

Vandaar, dat dit onderzoek door Dr. Plath werd begonnen „daar, waar slechts schijnbaar de kloof, in werkelijkheid het verband tusschen de oudheid en den tegenwoordigen tijd bestaat: in den tijd der volksverhuizingen en der vroegere middeleeuwen".

De schrijver stelt zich dit onderzoek tot levenstaak, in de overtuiging „dat alleen door vast te houden aan de antieke beschaving, mogelijkheid bestaat zich zelven en ons [lees: het Duitsche] volk de eenheid van overtuiging op wereldhistorisch gebied te verzekeren, wier bezit een voorwaarde is voor een nieuwen bloei in de geschiedenis".

Van dit standpunt uit, ziet hij dan ook een bizondere beteekenis in het feit, dat Keizer Wilhelm de eerste (door hem de groote genoemd) als eerste vredesdaad van het jonge duitsche rijk, het grieksche Olympia liet uitgraven; een feit, dat in zijne motieven op éene lijn wordt gesteld met de zorg van Theodorik voor het behoud van de merkwaardigste romeinsche gebouwen en het aannemen van de romeinsche keizerskroon door Karel den groote en zijne opvolgers.

Voorbereid in de klassiek-archaeologische school van Ernst Curtius

— aan wiens nagedachtenis de inleiding van het boek een warme hulde brengt — zag Dr. Plath, reeds bij den aanvang van het onderzoek, de duitsche geschiedenis in eene geheel nieuwe gedaante. Door een systematisch gebruik van alle *monumentale* geschiedkundige bronnen, steeg vooral de belangrijkheid der historische tijdperken op voor hem onverwachte wijze, zoodat volgens zijn getuigenis, „reeds nu kan gezegd worden, dat niemand meer het volle gewicht van een of ander tijdperk der duitsche geschiedenis kan begrijpen zonder een onafgebroken, systematische beoefening, ook van al hare monumentale bronnen".

Tot nu toe waren de geschiedkundigen slechts aan het gebruik der *schriftelijke* bronnen gewoon en was zelfs het begrip, laat staan de methode, van deze soort *real*geschiedvorsching nog geheel vreemd. De gedenkstukken, welke boven den grond bewaard zijn, ofschoon meermalen afzonderlijk beschreven, zijn toch nog bijna onopgemerkt als bronnen voor de geschiedenis, en de gegevens daarvan zijn nog nergens in al hun omvang gebruikt voor een aaneengesloten geschiedkundige beschrijving.

Het begrip van deze waarheid dankt Dr. Plath aan de zonnige warmte, die uit Curtius' geest straalde, ofschoon slechts weinigen, gedurende diens leven, het voorbeeld van den meester hebben verstaan en nagevolgd.

In het licht der nieuwe ontdekkiugsmethode bleken de Paltzen der oude keizers — waaraan de schrijver reeds als gymnasiast toevallig zijn belangstelling geschonken had en wier beteekenis voor hem steeds duidelijker en grooter werd — tot geschiedkundige oorkonden van den eersten rang verheven.

Aantal, groepeering en onderlinge verbinding der honderdvijftig koningspaleizen van het frankische rijk uit de Merovingische en Karolingische tijdvakken, evenals de historische samenhang dier paleizen met oude, romeinsche stichtingen boden hem een nieuw beeld, dat alle verwachting overtrof. Van welk gewicht belooft derhalve niet het onderzoek te zijn over het geheele Karolingische wereldrijk!

In verband met bewaard gebleven overblijfselen van een, ver in Indië, ontdekt romeinsch palatium, treedt ten slotte de beteekenis der oude keizerlijke paltzen ook voor de wereldgeschiedenis ten duidelijkste in het licht.

Aldus, of nagenoeg aldus, de inleiding tot het eigenlijke boek; een inleiding, die onder het hoofd „Aan de nagedachtenis van Ernst Curtius" feitelijk het wetenschappelijk Credo van den schrijver biedt en, door het felle licht, dat zij op den vereerden meester werpt, al of niet met voordacht, een groot deel van diens glans doet terugstralen op de weinigen, „die hem gedurende zijn leven hebben verstaan en nagevolgd".

Voor een goed verstaan van het werk kan deze inleiding niet worden gemist.

Men moge des schrijvers geestdrift bijna voortdurend te hoog gestemd oordeelen, de nieuwe methode van historisch onderzoek ook even feilbaar en aan subjectieve beschouwingen onderworpen achten als elke andere — de overtuiging, welke in de inleiding wordt uitgesproken, beheerscht in zoo hooge mate het geheele werk, dat daardoor een bizondere invloed wordt uitgeoefend op den lezer, die dikwijls — en vooral bij een eerste lezing — moeite zal gevoelen om een kalm en objectief oordeel te stellen tegenover zulk een schitterend pleidooi voor een hoog opgenomen en dikwerf ernstig overwogen zaak.

Niet voor een enkele ontdekking, hoe belangrijk ook op zich zelf, wenscht de schrijver plaatselijke belangstelling, in het beperkte licht eener enge omgeving. — Neen! In het volle daglicht der meest uitgebreide wereldbeschouwing wil hij, voor iedereen, de uitkomsten zijner onderzoekingen zien schitteren. Van daar dat hij niets onbeproefd laat om daarop al het licht te laten vallen, dat scherpzinnigheid, vernuft en belezenheid hem in staat stellen daarheen te richten.

Met onverdroten vlijt en toewijding is aan het geheel gewerkt. Een schat van aanhalingen en verwijzingen getuigt van jarenlange en welgeslaagde bronnenstudie. Daarenboven is de schrijfstijl los en gemakkelijk. Aan de helderheid der voorstelling beantwoordt een levendige taal, die zich dikwijls verheft tot goedgeslaagde, dichterlijke schildering.

Maar juist hierin schuilt geen gering gevaar. De lezer wordt als medegesleept op den weg, waarlangs de schrijver hem leiden wil, en bemerkt niet, tenzij hij met de behandelde stof van nabij vertrouwd is, op welke gladde baan hij zich telkens voortbeweegt.

Voor den schrijver, die het einddoel vooraf heeft bepaald, staan vele wegen open om daarheen te geraken.

Elk feit, maar ook elke „*waarschijnlijkheid*", die hij op zijn weg ontmoet, is voor hem de aanleiding tot het maken van gevolgtrekkingen, die daarna in den breede worden toegelicht.

Opvallend genoeg convergeeren al zijne conclusiën naar een zelfde punt, en slechts bij uitzondering en terloops worden opmerkingen gemaakt, die bij den lezer eenigen twijfel zouden kunnen te voorschijn roepen. Een scherpe tegenstelling van het „voor" en „tegen" ontmoet men nergens. Voor Dr. Plath zijn alle uitkomsten glashelder en waar. Het is den lezer duidelijk: hij duldt geen tegenspraak.

De indeeling der stof is een eenigszins ongewone. De oorzaak hiervan moet gezocht worden in het opnemen van de vertaling eener reeds vroeger verschenen verhandeling (*Deutsche Rundschau*, Oct. 1895) als eerste gedeelte van den eigenlijken tekst, waaraan twee volgende afdeelingen (*Verklaring der afbeeldingen* en *Aanteekeningen*) verdere uitbreiding geven.

Het gevolg dezer indeeling is, dat dezelfde bizonderheden op verschillende plaatsen besproken worden en dat herhalingen voorkomen, die bij een oorspronkelijk meer uitgewerkte verhandeling, zeker weggebleven zouden zijn. Het tekst-overzicht is nu dikwijls omslachtig en min of meer vermoeiend, ofschoon een uitgebreide en ten deele naar de feiten gerangschikte inhoudsopgave, aan het einde van het boek, tamelijk veel vergoedt.

Wanneer tekst en afbeeldingen met elkander en de laatste weer onderling, moeten vergeleken worden, is de wensch naar losse of minstens buiten den tekst uitslaanbare platen niet te veeleischend.

Ook doet zich een moeielijkheid op bij de bestudeering van den nieuw gevonden platten grond, een op photographische wijze verkregen reproductie van een grootere teekening, waarbij te voren geen acht is gegeven op de verkleining, die cijfers en letters tegelijk met de teekening moesten ondergaan. Thans zijn de cijfers, vooral bij het vergelijken, moeielijk te onderscheiden te meer daar zij door de arceeringen der platte gronden heen zijn geschreven.

Uit het door ons medegedeelde omtrent Dr. Plath's bedoelingen volgt als van zelf, dat de schrijver van de Valkhof-studie door den hem bezielenden geest van tijd tot tijd moet zijn medegesleept en voor waarheid heeft aangezien wat nog te bewijzen viel; in elk

geval, dat hij twijfelachtige zaken bij voorkeur heeft bezien in het licht, waarin hij verlangde, dat zij zich aan hem zouden openbaren.

Dergelijke feiten ontmoet men bij herhaling. Nu eens worden de handelingen en bedoelingen van historische personen, dan weder de uitdrukkingen van schrijvers en dichters, met zichtbare voorliefde, binnen het kader geschoven, waarmede Dr. Plath zijne voorstelling omlijst. Geheele gebouwen herleven voor zijn blik in hunne vroegere gestalten, en omvangrijke gebeurtenissen worden met alle plaatselijke omstandigheden ten tooneele gevoerd, alsof geen vergissingen mogelijk zijn, die de waarheid van het medegedeelde in twijfel zouden kunnen stellen.

En toch — ondanks al het aan de schildering bestede talent — gevoelt de aandachtige lezer weldra, dat slechts één enkele nieuwe ontdekking voldoende kan zijn om den grond te doen wegzinken, waarop vele dier tooneelen zich verheffen.

Voornamelijk de beproefde wederopbouw van Karels paleis op het Valkhof berust, mijns inziens, op niet voldoende gegevens. De nieuw gevonden platte grond is, zoomin uit den aard zijner bestemming, als om zijn dagteekening en de gedeeltelijke tegenspraak met sommige andere betrouwbare afbeeldingen, van voldoende waarde om daarnaar Karels oorspronkelijke schepping in den geest terug te kunnen roepen.

Opvallend is, dat op blz. 45 de *oorspronkelijke* hoofdindeeling der Nijmeegsche paltsgebouwen wordt geschilderd als bestaande uit een langsbouw en twee, dit gebouw kruisende dwarsgebouwen, waarbij dus binnen den ringmuur zes binnenplaatsen moesten ontstaan; terwijl — zonder eenig bezwaar voor de verstoring van deze, als zoo meesterlijk geprezen gedachte — terstond daarop door den schrijver wordt aangenomen, dat twee dwarspanden zijn weggebleven of weggenomen en niettemin een *volledige* oplossing behouden bleef.

Dat de achthoekige kapel, reeds *van den beginne* zou hebben gestooten tegen een der vleugels van het paltsgebouw, zooals later — naar bewezen is — plaats had tegen een in baksteen opgetrokken paleisvleugel, lijkt mij onwaarschijnlijk met het oog op de waardigheid der kapel en schijnt ook door de monumentale gegevens te worden tegengesproken. In het onderstelde geval toch had de fundeering de sporen moeten dragen van een vroegere ver-

binding met metselwerk uit den eersten stichtingstijd. Dergelijke sporen zijn niet gevonden.

Met groote voorliefde strijdt Dr. Plath voor zijne opvatting omtrent het stichtingsjaar der achthoekige kapel, waarvoor hij 777 stelt. In verband hiermede is ook zijn betoog voor de waarschijnlijkheid, dat de kapel het voortbrengsel is eener toenmalige Utrechtsche kloosterschool, waarvan het bestaan eerst als bewering, later als feit wordt aangenomen. De Paltskapel zoude als zoodanig onder angelsaksischen kunstinvloed zijn ontstaan. Het tot heden gezochte verband met S. Vitale te Ravenna wordt door Dr. P., in den vroeger aangenomen zin, ontkend, hetgeen ook geschiedt ten opzichte van den Akenschen Dom, die, als een zelfstandige schepping, niettemin met de Nijmeegsche kapel verwant wordt beschouwd.

Mij komt het voor, dat al hetgeen door Dr. Plath in genoemde opzichten wordt medegedeeld tot het zwakste behoort van zijn geheele werk. Hier vooral spreekt duidelijk de niet te miskennen neiging om gloednieuwe zaken te verkondigen als het resultaat van eigen onderzoek.

Een zoo belangrijk vraagstuk voor de noordsche kunstgeschiedenis, ware toch zeker, door iedereen, met liefst meer uitvoerige gegevens toegelicht gezien dan de mededeeling, dat het den schrijver gelukt *schijnt* om de architektonische grondgedachte der frankische gebouwen weer te vinden. Ook moet de opmerking uit de pen, dat als de onbekendheid van Karel den Groote met Ravenna in 777 pleit tegen S. Vitale als voorbeeld der Nijmeegsche paltskapel, een gelijksoortige grond toch zeker evengoed kan worden aangevoerd in het nadeel der bewering, dat angelsaksische gebouwen het model hebben geleverd.

Wat, eindelijk, de mededeeling betreft van Dr. Plath's opvatting van den zin van het woord „inchoavit" bij Einhard (*Vita Caroli*, 17), zou hier kunnen volstaan, dat de tegenovergestelde opvatting, die het woord in letterlijken zin neemt, op zijn minst genomen evenveel recht heeft van bestaan.

Als een staaltje evenwel van de wijze, waarop Dr. Plath zich verdedigt tegenover hen, die zijn meeningen in twijfel trekken (*in casu* de commissie, die in 1895 door den gemeenteraad van Nijmegen werd uitgenoodigd om omtrent de Valkhof-kapel advies uit te brengen) en vooral als voorbeeld zelve van merkwaardige redeneering, laten wij hier Aanteekening 8 in haar geheel volgen:

„Hier volge nu de plaats van Einhard over het bouwen van de „Nijmeegsche Palts, door Karel den Grooten. (*Einhardi vita Karoli „Magni: Mon. Germ.* II. p. 452).

„Qui cum tantus in ampliando regno et subigendis exteris nationibus „existeret et in eiusmodi occupationibus assidue versaretur, opera „tamen plurima ad regni decorem et commoditatem pertinentia „diversis in locis inchoavit, quaedam etiam consummavit. Inter quae „praecipua fore non immerito videri possunt basilica sanctae Dei „genitricis Aquisgrani opere mirabili constructa et pons apud Mogun- „tiacum in Reno quingentorum passuum longitudinis, nam tanta „est ibi fluminis latitudo... Inchoavit et palatia operis ingregii, „unum haud longe a Mogontiaco civitate iuxta villam cuius voca- „bulum est Engilenheim, alterum Noviomagi, super Vahalem fluvium, „qui Batavorum insulam a parte meridiana praeterfluit".

„*Men* [1]) heeft dit „inchoavit" zoo willen verstaan, in tegenstelling „met „consummavit", alsof Karel de Groote de bedoelde gebouwen „onvoltooid achtergelaten had. Dit zoude in de woorden kunnen „liggen, maar het is niet noodzakelijk. De tegenstelling kan ook „gevonden worden hierin, dat „inchoavit" beteekent: hij richtte een „geheel nieuw gebouw op, ter plaatse waar tot dien tijd nog geen „gebouw van dien aard bestaan had — hetgeen bij de Nijmeegsche „Palts inderdaad het geval is; — en „consummavit": hij voltooide „een gebouw, dat een zijner voorgangers reeds begonnen had, — „zooals, gelijk men weet, bij de Akensche Palts werkelijk geschied „is, waarvan de eerste aanleg reeds uit den Merovingischen tijd „dagteekent.

„Overigens gaan bij zulke groote bouwwerken en bij zoo een „afwisselende behoefte aan ruimte, bijna geen tien jaren voorbij, waarin „niet iets veranderd wordt en, indien men wil, kan men zeggen, „dat het gebouw nu eerst eigenlijk gereed is gekomen. Zoo wensch „ik er zelfs op te wijzen, dat wellicht nog in 828 het een en ander „aan de Palts te Nijmegen gebouwd of nieuw ingericht is geworden, „zooals misschien de volgende plaats aangeeft.

„(Einhardi Translatio et miracula S. S. Marcellini et Petri, Mon. „Germ. hist. S. S, XV. pag. 258): „Gerwardus palatii bibliothecarius, „cui tunc temporis etiam palatinorum operum ac structurarum a

---

[1]) Ik cursiveer. De schrijver.

„rege cura commissa erat, de Noviomago veniens, palatium Aquense „petebat".

De lezer oordeele nu zelf over deze kunstige interpretatie van een eenvoudig en ondubbelzinnig woord.

De opbouw der paltskapel schijnt Dr. Plath een haastig en weinig zorgvuldig werk toe. Ook dit beweren, dat in het voordeel van het jaar 777 als stichtingsjaar wordt aangevoerd, dunkt mij onhoudbaar. Zoomin uitwendig, als in het inwendige — waar groote steenstukken met merkbare zorg zijn behouwen — kan van haastig werk sprake zijn. — Onmogelijk kan trouwens aangenomen worden, dat in den korten tijd van vier maanden — den duur van Karels verblijf te Nijmegen in 777 — de kapel kon worden aangelegd en voltooid. In *onze* dagen zou dit nog als een proefstuk van snel werken kunnen gelden.

Een tweede belangrijke strijdvraag op kunsthistorisch gebied is het onderwerp van aanteekening n. 37, naar aanleiding van de, op bl. 49 uitgesproken meening, dat de nog aanwezige Barbarossa-ruïne oorspronkelijk een profane bestemming had, als troonnis, behoorend bij de rijkszaal.

Deze meening werd reeds eenmaal openlijk weêrsproken in het rapport der door ons aangehaalde commissie, die door den Gemeenteraad van Nijmegen in 1895 werd belast met het uitbrengen van advies omtrent een eventueele restauratie der Karolingische Valkhof-kapel.

Deze tegenspraak is blijkbaar de „ongenoemde" aanleiding tot het feit, dat Dr. Plath thans zijn meening zeer uitvoerig toelicht en deze met niet minder dan vier bewijzen tracht te staven.

Menig lezer zal, na kennismaking met deze vertoogen, den strijd als geëindigd beschouwd hebben en de aangevoerde gronden als overtuigende bewijsstukken hebben aanvaard.

Toch is het zeker, dat in deze kwestie het laatste woord nog niet gesproken is.

Daargelaten dat het eerste bewijs — steunende op hetgeen in het nagelaten monumentale-opschrift van Frederik-Barbarossa *niet* gezegd is — zeer zwak schijnt, moet ongetwijfeld ook rekening gehouden worden met de gegevens, die tegen Dr. Plath's gevoelen pleiten.

Reeds het feit, dat in den nieuw gevonden platten grond de

halfronde nis als „Capel" betiteld wordt, zegt buitengemeen veel. Deze benaming kan zeker niet ontstaan zijn na een „toevallig" gebruik als zoodanig, tijdens het bezoek van prinses Maria Anna van Oostenrijk in 1570 (zie bl. 139). Trouwens ook in 1545 werd, tijdens het bezoek van Karel V, in *twee* kapellen van den hofburcht de H. Mis gelezen waarbij de keizer in het nog aanwezige halfrond, het gevolg in de achthoekige kapel tegenwoordig zouden zijn geweest.

Maar ook de architectonische vormen van dit overblijfsel der palts pleiten voor zijne kerkelijke bestemming.

Zeer vreemd is, in dit opzicht, de bemerking van Dr. Plath op bl. 145: „dat alle vormen der gewijde gebouwen juist aan de wereldlijke bouwkunst zijn ontleend", een beweren, dat, in algemeenen zin bedoeld, gevoegelijk juist omgekeerd had mogen klinken en, in dit bizonder geval, zeker geen waarde heeft, omdat menige kerk-apsis, van gelijksoortige vormen en veel ouder datum, aan deze nis is voorafgegaan.

Doch er is meer. Aan het slot van bl. 145 wordt beweerd, dat „blijkens den platten grond" aan de zoogenaamde „ruïne" (de volksbenaming voor onze koornis) niet het schip van een kerkgebouw aansloot, dat zich tot ver op de binnenplaats zou hebben uitgestrekt, doch dat deze onmiddellijk overging in een langgestrekten, tamelijk smallen dwarsbouw.

Tegen het laatste deel van dit beweren schijnen de monumentale gegevens op te komen, die in den bodem nog aanwezig zijn. Bij het ontgraven der ruïne, in Sept. 1895, is n.l. gebleken, dat *in het verlengde van den rechtstand der nis* een gelijktijdig daarmede aangelegde en ongeveer tachtig centimeters zware muur heeft bestaan, waarvan thans slechts een klein gedeelte (nabij de voeting ongeveer 90 centimeters lang en hooger steeds in lengte verminderend) behouden bleef. Daar dit bewaard gebleven gedeelte zich niet verheft boven het niveau der nisbevloering, blijft, wel is waar, de mogelijkheid, dat het behoorde tot een muur, die alleen in de benedenruimte voorkwam, maar dan stuit men wederom op een bezwaar van anderen aard.

Neemt men n.l. met Dr. Plath aan, dat de rijkszaal, zonder tusschenverdeeling, een lengte had, die vijfmaal de breedte bedroeg, dan moet ook worden toegegeven, dat een dergelijke verhouding

verre van schoon kan genoemd worden, zoomin als zij doelmatig kan heeten of aan eenige romeinsche traditie zou kunnen worden vastgeknoopt. De plaats voor een troonnis in het midden van den langswand in zulk een lange, smalle zaal zou evenmin een toonbeeld van goede schikking zijn geweest. Een enkele blik op den platten grond is voldoende om in te zien, hoe beperkt het uitzicht moet geweest zijn voor iemand, die bijv. in het midden der nisronding geplaatst was; terwijl bij een meer voorwaartsche plaatsing de nis aan hare bestemming als omlijsting niet zou hebben kunnen voldoen.

Dr. Plath houdt ook geen rekening met de opmerking, destijds door den Eerw. Heer Prof. Dr. E. Reusens uit Leuven (lid der meergenoemde commissie) gemaakt, volgens welke Barbarossa *vóór alles* een militaire burcht heeft willen stichten, waarin de keizer — bij het toenmalige wantrouwen tusschen heeren en onderhoorigen — zijn eigene, verdedigbare afdeeling moest bezitten. Tot die afdeeling behoorde stellig een kapel. De teruggevonden deur, die van buiten naar de ruimte onder het nog aanwezige halfrond voerde, schijnt Dr. Reusens alleen reeds een *voldoende* bewijs, dat dit halfrond is opgericht volgens het stelsel der toenmalige dubbelkapellen. Welke beteekenis kan anders toegekend worden aan een deur, die toegang zou hebben gegeven onder de troonzaal?

En wat te zeggen van een opmerking als voorkomend op blz. 140, waarbij de verdiensten van den archaeologischen arbeid der negentiende-eeuwsche geestelijken wordt verkleind door de beschuldiging, dat zij slechts oogen hadden voor kerkelijke gebouwen en daardoor, bij overeenstemming van vormen, deze van profane bouwwerken niet wisten te onderscheiden?

Wanneer Dr. Plath de verdiensten der door hem geminachte archaeologen, aan wien feitelijk de herleving der oudheidkundige studies te danken is, ook maar ten deele wist te schatten, zoo hij zijne opmerking stellig hebben teruggehouden. Met recht kan de beschuldiging tegen Dr. Plath zelven worden gekeerd. Hij, de leek, heeft slechts oogen voor wereldlijke bouwwerken.

Meer beschouwingen over dit onderwerp zouden ons te ver voeren, waar hoofdzakelijk een boekbeoordeeling wordt beoogd. Naar wij hopen zullen zij elders en later een plaats vinden.

Een paar opmerkingen, naar aanleiding van sommige beweringen van Dr. Plath, mogen evenwel nog hier volgen.

Op blz. 65 wordt gesproken van de „klaverbladvormige ramen van tuf, die uit een andere *romaansche* bouwperiode weder gebruikt schijnen te zijn bij het oprichten der muren in baksteen". Uit deze aanhaling blijkt, dat de schrijver minstens de klaverbladvormige ramen voor *romaansch* aanziet. Omtrent de *gothische* vormen van den baksteenbouw zal toch ook bij hem wel geen twijfel bestaan. Bedoelde ramen zijn evenwel niet romaansch maar eveneens gothisch en daarenboven uit dezelfde bouwperiode als de baksteenmuren. De bewijzen hiervan zijn o. m. te vinden aan de overblijfselen van de polygone altaarnis.

Op blz. 52, waar van de ontdekte, vroegere bevloeringen der kapel sprake is, wordt de diepst liggende dier vloeroverblijfselen beschreven als „zoo al niet de allereerste, dan toch wel tot een vroegeren datum opklimmende vloerbekleeding".

In een vorig opstel van Dr. Plath (verschenen in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*) werd deze bevloering Karolingisch genoemd. Naar aanleiding van dit beweren toonde ik destijds aan, dat in de ouderdoms-schatting een vergissing was begaan, daar de overgebleven, ordinaire, bleekroode en grijze tegeltjes op de late middeneeuwen wijzen. Ligt de erkenning van deze waarheid in de nieuwe omschrijving ook niet geheel opgesloten, toch is daarbij iets toegegeven. Niettemin blijven de tegels voor den schrijver nog steeds in de rijke kleurschakeering — rood, wit, zwart — schitteren, waarmede zij hem tegenstraalden tijdens het enthousiasme der eerste ontdekking. Daar de tegels, zooals zij werden blootgelegd, nog volmaakt ongeschonden ter plaatse liggen, kan iedereen zich steeds gemakkelijk omtrent hun werkelijk voorkomen overtuigen.

Over de onjuiste en onheusche opmerking, voorkomend op blz. 64, waarbij de stadsarchitekt wordt aangehaald als „onwillig" om de wetenschappelijke gronden te erkennen, hem door den schrijver tijdens het onderzoek voorgehouden, toen er sprake was van het uitbreken der gedeeltelijk toegemetselde galerij-openingen, ware het misschien beter geheel te zwijgen. De schijn zelfs moet immers vermeden worden, dat bij deze beoordeeling persoonlijke verhoudingen van invloed zijn geweest.

Niettemin gevoel ik mij genoodzaakt — zij het dan met een enkel woord — te protesteeren tegen de eer om op deze wijze en op geen enkele andere plaats in Dr. Plath's werk te worden aangehaald.

De duitsche geleerde weet te goed, met welke warmte het voorstel tot het instellen van een onderzoek naar de verborgen bijzonderheden der kapel door mij bij de bevoegde machten is bepleit en welke belangstelling daarna, daadwerkelijk, door mij bij dat onderzoek is betoond, niet het minst, door het persoonlijk en zelfstandig aandeel, dat ik in dien arbeid genomen heb. Evenmin kan hij vergeten zijn, hoe dikwijls ons beider beschouwingen over onderdeelen tot eensluidend oordeel hebben geleid.

Daar het hier evenwel de plaats niet is om geschillen van persoonlijken aard te beslechten, wensch ik deze bemerking niet verder uit te werken.

Wanneer wij het eindoordeel over het boek van Dr. Plath willen samenvatten, zoo moet dit, naast erkenning van het geboden goede, tevens een ernstige waarschuwing bevatten wegens het gewaagde van vele zijner stellingen. Zonder twijfel zijn door den arbeid van den duitschen archaeoloog nieuwe gezichtspunten geopend en heeft hij de gegevens der traditie met nieuwe bewijzen versterkt. De vage denkbeelden, die bij velen omtrent kapel en burcht in omloop waren, zijn door hem geordend, ten deele verhelderd, ten deele voor goed weerlegd. In zijne verzekeringen gaat de schrijver evenwel zeker dikwijls te ver. Herhaaldelijk meent men in hem meer den romandan den geschiedschrijver te ontmoeten, en zoekt men vergeefs die, misschien wat droge, maar voor wetenschappelijke onderzoekingen niettemin alleen betrouwbare methode, die geen besluiten neemt dan op streng bewezen gronden en — waar het trekken van een besluit ongeraden schijnt — het voor en tegen niettemin scherp naast elkander stelt. Dergelijke arbeid is wars van den geest van reclame, die uit Dr. Plath's werk maar al te duidelijk spreekt, en waarbij hem de groote mate van belezenheid, waarover hij beschikt, uitnemend te stade komt.

Over de letterkundige waarde van het boekwerk — die evenwel door een overmatig gebruik van het persoonlijk voornaamwoord in den eersten naamval en een daarmee gelijken tred houdende zucht tot zelfverheffing zeer hinderlijk wordt ontsierd — spraken wij reeds. Met een enkel woord moge hier nog gewezen worden op de uitstekende vertaling, die maar zelden de taal van het oorspronkelijk handschrift verraadt.

Eenige vertaalfoutjes vielen ons, al lezende, op, waarvan sommige

echter berusten op de minder vertrouwdheid van den vertaler met technische uitdrukkingen.

Zoo is op blz. 45 de tegenstelling van een *langwerpig* gebouw met twee *dwars*gebouwen niet juist en had veilig voor het eerste „langsgebouw" kunnen staan.

Op blz. 9 staat „Platen" waar in onze taal „Plato" wordt geschreven.

Met *kunstige vormen*, op blz 141, zijn toch zeker *kunstvormen* bedoeld en het woord *„rol"* op blz. 150, ter omschrijving van een zuilschacht, is zeker niet gelukkig gekozen.

Opmerkingen van dien aard kunnen slechts bij uitzondering worden gemaakt.

Over de zeldzame uitvoering van het boek en zijn keurig voorkomen moge eveneens een woord van lof worden vernomen. Een grootere letter, voor het 2de en 3de gedeelte — die te zamen meer ruimte innemen dan het 1e gedeelte met de inleiding — ware echter niet ongewenscht geweest, vooral nu die „aanteekeningen" heel wat meer bevatten dan losse citaten of opmerkingen, waarmede de lezer des noods geen rekening behoeft te houden.

Op ééne zaak moet nog gewezen worden, zal deze beoordeeling niet onvolledig zijn.

Het is een verblijdende zaak, die wij bedoelen, en dit te meer omdat zij bij zoovele schrijvers van onzen tijd wordt gemist. Ik heb het oog op den christelijken zin, die herhaaldelijk en overtuigend uit het werk van den duitschen geleerde spreekt.

Reeds in de inleiding, waar Dr. Plath op blz. 10 van Curtius zegt, „dat hij met vreugde de blijde boodschap van de verlossing der menschheid door Christus ontving", gevoelt de lezer, dat de leerling ook hierin den meester bewondert en wenscht na te volgen.

Op blz. 17 spreekt echter de schrijver voor zich zelf, wanneer hij het erfdeel der antieke beschaving „onder den zegen van het Christendom" in het moderne leven vruchten ziet dragen.

Met zekere sympathie begroeten wij, katholieken, op blz. 164 een op zich zelf hersenschimmig voorstel, dat niets anders beoogt dan het nogmaals inrichten van een kerkelijk feest in de oude Valkhofkapel, op den voet der vele feesten, die tijdens Karel den Groote aldaar zijn gevierd. Zelfs het gebruik wordt voorgeslagen der oude ceremoniën, gebeden en predikatiën, die ons in beschrijving of handschrift zijn bewaard gebleven. Moet de bedoeling van dit

voorstel ook niet te letterlijk worden opgenomen, toch is zij een bewijs voor dien christelijk gestemden geest, die ook op nog andere plaatsen tot ons spreekt en waarvoor wij hier den schrijver het eeresaluut brengen.

Nijmegen, October 1898. J. J. Weve.

Uit de geschiedenis der Heilige Stede te Amsterdam (De Nieuwe-Zijds-Kapel). Mededeelingen over hare kunstschatten, dienst en inrichting door J. F. M. Sterk. Met afbeeldingen. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1898.

„Sint wordt dat Sacrament verheven
Ende men maecter een capel
over thuus, al sonder sneven,
Daer tsacrament was in gebleven."

Zoo bezong veertig jaren na 't vierenswaardig wonder Willem van Hillegaersberg, de hooggevierde sproocdichter van Hertog Albrecht van Beijeren, Grave van Holland, de stichting van de Kapel der Heilige Stede in zijn *Van den Sacramente van Amsterdam*. In 1421 werd deze kapel, van hout getimmerd, in de asch gelegd; een tweede, daarna gebouwd, werd in 1452 een prooi der vlammen. Na 1452 werd een ruime en breede kapel uit steen opgetrokken. Deze bleef eeuw na eeuw door het verwoestend vuur gespaard, maar in het begin van dit jaar dreigde een ander gevaar. Het gebouw werd bouwvallig, de pijlers weken uit en men vreesde met recht, dat de kosten te groot zouden worden om op herstelling te mogen hopen. De kooplieden vleiden zich reeds met de hoop weldra een lang en breed terrein tusschen Kalverstraat en Rokin voor den handel geopend te zien. Tot nog toe is die vrees ongegrond gebleken, want men poogt het oude heiligdom te herstellen. Dit kunstwerk van bouworde, van oudsher hoog geprezen, zoo vol aan historische herinneringen voor den katholiek, het juweeltje van de Kalverstraat, zal, naar wij vertrouwen, gespaard blijven.

Toen door stad en land de mare weêrklonk, dat de Kapel der Heilige Stede waarschijnlijk geslecht zou worden, zette zich de

schrijver met allen ernst aan den arbeid, om te waken, dat hare gedachtenis niet zou worden uitgewischt.

In verschillende tijdschriften, aan wetenschap en kunst gewijd, als in *Oud-Holland*, ook in populaire als *De Katholieke Illustratie*, schonk de Heer Sterck ons belangrijke bladzijden ter herinnering aan de Heilige Stede. Wie herinnert zich niet zijn schoone bijdrage in *De Katholieke Illustratie* ten jare 1895 tijdens het zesde halve eeuwfeest van het H. Sacrament van Mirakel?

Al de reeds uitgegevene berichten heeft hij thans bijeen vergaderd, maar tevens door vele vondsten, uit bestoven perkamenten en oude rekenboeken opgedolven, vermeerderd en tot een behagelijk geheel vereenigd.

Zijn studie is geschreven in gekuischte taal. „Multa dies et multa litura coercuit": door veel arbeid en veel uitwrijven heeft hij deze verbeterd; „castigavit ad unguem": afgeschaafd voor de fijnste nagelproef (Horatius, *Ad Pisones*, Lib. II, Ep. III, 293—294). Het Hollandsch is zorgzaam geschreven, voor taalfouten is met de uiterste behoedzaamheid gewaakt. Niet aan den schrijver den raad van Horatius (l. c. 438-439): „Corrige, sodes hoc .... et hoc": verbeter, als het u belieft dit en dat.

Den tekst heeft hij met verschillende afbeeldingen verlucht. Het plaatsen van afbeeldingen in den tekst trekt de belangstelling van den lezer. Het verkleind facsimile naar een 15-eeuwsch handschrift van het gedicht van Hillegaersberch verdient allen lof. Duidelijk leest men met het bloote oog:

„Goeds mirakel mach men sien
Menichfoudelyc gheschien
Alle daghen in aertrycken
Twaer groot wonder soude ons twien:
Want al die werlt, groot ende clien,
Heeft God vervolt soe mildelyken
Mit synre ghenaden menichfout."

In zes hoofdstukken wordt deze studie verdeeld. In het eerste worden ons verschillende historische bescheiden aangeboden omtrent het H. Sacrament van Mirakel tot Amsterdam. De oorkonde van 9 September 1383 uit het *Boek der Mirakelen van O. L. vrouw van den Bosch* is waarschijnlijk weinig bekend.

Daar wordt Clays Hermanssoen, geboren te Amsterdam, vermeld met de bijvoeging: *„ende was coster te Aemsterdamme doe daer theilich sacrament erst vonden wart"*.

Het tweede en derde hoofdstuk boeit ons door hoogst belangrijke mededeelingen. Het doet ons goed aan het hart uit de veelbewogen tijden der XVIde eeuw te vernemen, dat de H. Stede in hoogen bloei verkeerde, rijke giften en schenkingen ontving, dat de vrouwen der H. Sacramentsgilde in 1531 met warmte de verdediging der H. Stede op zich namen tegenover de burgervaders, die de belangen van den handel boven den godsdienst stelden. „Toen toch hadden die Heeren van Amsterdam doen graven een fondament op dat kerckhof van die heilige stede, om daer te maken een huys, daar men den wolle in ende wt soude slaen om te wardieren". Wij zien de voornaamste uit de 300 zusters der gilde naar Brussel gaan, om Keizer Karel V te smeeken tot milde tusschenkomst. Wat een zorg besteedt de schrijver, om ons nauwkeurig de namen der overwiven van het gilde mede te deelen. De namen der vroede vrouwen, Engeltje Cors, Tryn Hillebrants, Griet, de weduwe van Jan Huygens, Geert, Willem Coecks huisvrouw, behooren met gulden letters in de historie vermeld te worden. Verre reizen, geldboeten en ballingschap hebben zij zich getroost ter eere van het H. Sacrament van Mirakel!

Wat zien wij een rei van mannen door hun staat en stand alle eer waard in die dagen zich beijveren om de glorie der H. Stede te bewaren en te vermeerderen: de vrome Hillebrantz Boelens, wiens beeltenis in het priesterlijk gewaad uitgehouwen nog op de grafzerk in de Nieuwe Kerk is te aanschouwen, Claes Heintz, schepen, de kunstlievende Friesche edelman Pompejus Occo, wiens milddadige hand immer geopend was om den luister van 's Heeren huis te vergrooten. De twee laatsten waren beiden kerkmeesters der H. Stede. In hun midden leefde, als trouwe vriend van kunst en wetenschap, als krachtig in het geloof, de beroemde Amsterdammer Alardus; hij stemde de snaren van zijn speeltuig, om in een loflied het gedenkwaardig bezoek van den vromen Keizer Karel V te verheerlijken en voor de geschiedenis te boekstaven; hij wekte de geloovigen door vrome geschriften tot het godvruchtig ontvangen van 's Heeren lichaam; hij beschreef ons de godsvrucht onzer vaderen; hoe schier ieder onder hen, als om den smaad, door Lutheranen en Sakramentariërs de H. Stede aangedaan, te wreken, vooral elken

Woensdag „van het eerste daglicht af met ongedekten hoofde, barrevoets en eenvoudig, zonder opschik gekleed, dikwijls met een brandende kaars in de hand, de oogen neergeslagen," zijn bezoek bracht aan het H. Sacrament van Mirakel, „al bewonderend, vereerend en aanbiddend".

In het vierde en vijfde hoofdstuk worden ons de verschillende tafereelen uit de geschiedenis van het H. Sakrament van Mirakel in de kapel der H. Stede beschreven, en de sprekende overeenkomst tusschen deze en het bekende bedevaartsprentje van Jac. Cornelisz. van Oostzanen uit 1518 brengt tot het besluit, dat hij, de leermeester van Jan Scorel, ook deze geschilderd heeft. In de *Studiën* (Dl. LI, Afl. 3, bl. 319) zegt ons de geachte recensent, dat *hem twee merkwaardige reproducten* van Jacob van Oostzanen bij zijn present-exemplaar *waren toegezonden*, die mede hier tot bewijs kunnen dienen. Omtrent de overeenkomst tusschen deze reproductiën en de bedoelde tafereelen mogen wij echter geen oordeel uitspreken. De schrijver zelf spreekt als zijne meening uit, dat de verschillende tafereelen weleer een geheel hebben uitgemaakt en te zamen als een polyptiek voor een der hoofd- of zij-altaren zullen gediend hebben. Vervolgens wordt onze aandacht gevraagd voor het geschilderde raam in gebrand glas, waarover Vondels ziel in vervoering kwam:

„De faem trompet hoe Maximiliaen,
Gezont is opgestaan,
Na dat hij hier de Kristgeheimenissen
Aenbiddende, eer zijn staf en kroon wou missen
Dan 's Heilants troost, gevoelt in lijf en ziel,
Daer hij ten outer viel,
En neêrgeknielt de zelve kracht most loven,
Die aan d' Eufraet in 't onweer van den oven
Zijn Drietal, ongezengt aan kleet en haer,
Verloste uit doots gevaer".

Nu volgen eenige berichten over de juiste plaats van den Heiligen Hoek, die ons in den platten grond der H. Stede nauwkeurig wordt aangewezen, en verder de geschiedenis van het H. Sacrament van Mirakel tot aan de sluiting der H. Stede. Treffend is het verhaal der moedige vrouwen van de H. Sakramentsgilde, die in 1531 hare borst stelden tot verdediging van het H. Sacrament tegenover het

gepeupel, door de Anabaptisten opgeruid. Den boekverkooper naar den ouden trant, uitmuntend door ware boekenkennis, leeren wij kennen in de verschillende werkjes over het H. Mirakel als: „Hier beghint die vindinge vant hoochweerdige en heilighe Sacrament enz. bij Willem Jacobszoon, *„aen die oude side in Sinte Annenstraet in Englenburch*". Lofzangen van Cornelius Gysbertusz. Plemp, die boven poezy en snaar, ijverig 't Roomsch altaar omhelsde, van Vondel en Broere sluiten deze studie af. In de bijlagen ontvangen wij dankbaar in afschrift de verschillende historische documenten, die bij deze studie gediend hebben. Deze kunnen zeker van groot nut zijn voor eenieder, die de geschiedenis van het Heilig Sacrament van Mirakel en de H. Stede wil bestudeeren.

Moge deze ernstige en degelijke studie van den Heer Sterck blijvend bijdragen tot vervulling der bede, door Dr. Schaepman uitgesproken bij het jubilé van 1895:

„Fier Amsterdam, gekroond met meer dan kronen
Vereer het brood, dat dus u leven dêe,
Aanbid den God, die zich aan U kwam toonen,
In 't wonder van zijn Heilge Stcê".

J. H. A. Thus, pr.

NIEUWE UITGAVEN.

Les petits. La Hollande, par Demesvar Delorme (de la République d'Haïti). — (Bruxelles, Société Belge de Librairie, 1898. 1 vol. in 8°. de 240 p. Prix: 3 fr.).

Is eene geschiedenis van ons vaderland, door een vreemdeling beschreven reeds eene uitzondering, al heel weinig zouden wij er eene verwachten van een schrijver *de la République d'Haïti*. Dit deed ons met zekere nieuwsgierigheid het boek van Delorme, dat de redactie ons ter inzage zond, ter hand nemen. Doch onze nieuwsgierigheid werd al heel spoedig ware belangstelling bij het lezen van het eigenaardige, zeer interessante werk.

Met geestdriftige bewondering toch voor ons volk blijkt die staatsman uit de Amerikaansche Negerrepubliek vervuld. Hij heeft ons land bezocht, hij heeft ons verleden bestudeerd; en dit heeft hem ons doen kennen als een volk, voor welk een klein grondgebied en een gering aantal inwoners geen beletsel was, om vrij en onafhankelijk te blijven en tot hoogen bloei te geraken. „Petite terre, grande nation": deze dikwerf met enthousiasme herhaalde woorden zijn neergeschreven als een stelling, waarvoor hij uit ieder tijdperk onzer geschiedenis bewijzen weet aan te halen.

Toch is het niet die bewondering alleen, die hem er toe gebracht heeft onze geschiedenis aan zijne landgenooten bekend te maken. Hiermede had hij een ander doel. Ons land toch deed hem voortdurend denken aan zijn eigen vaderland. Ook dat land immers is klein, maar daar sluimeren krachten, die slechts wachten op een, die ze opwekt, om van de kinderen des lands, „fils de héros", eveneens eene „grande nation" te kunnen vormen. En nu wil hij daartoe meehelpen, en van onze geschiedenis een leerboek maken voor zijn volk. Werden eenmaal de veldheeren van Europa in het leger van onzen Maurits gevormd, hij zendt zijne landgenooten bij ons ter schole, om uit onze geschiedenis te leeren, tot welke hoogte een klein volk kan stijgen, als het slechts *wil*.

Waar dit het hoofddoel was van den schrijver, is het duidelijk, dat zijn boek geen eigenlijk geschiedwerk is te noemen. Het heeft eigenlijk meer van eene redevoering, tot zijn volk gehouden. Maar men zou zich geheel en al vergissen, als men daaruit opmaakte, dat hij zich tot algemeenheden bepaalde of sprak met oppervlakkige kennis. Want het is bepaald opmerkelijk, hoeveel deze Haïtiaan weet van een land, waarvan zijne landgenooten misschien nauwelijks den naam kennen. Tot de kleine bizonderheden van een leerboek daalt zijn werk natuurlijk niet af, maar de schets onzer geschiedenis, in groote trekken geteekend, is zoo juist, zijn oordeel over de ontwikkeling van ons onafhankelijk volksbestaan en over de positie der republiek in Europa tijdens ons gouden tijdvak toont zulk een uitgebreide kennis, dat het ons met bewondering zou vervullen, zelfs wanneer een landgenoot het had neergeschreven. En onze schrijver verstaat de kunst om zijne kennis aan ons mede te deelen op eene wijze, die ons van het begin tot het einde geboeid houdt.

Heeft zoo Delorme het gevaar om oppervlakkig te worden, waaraan de schrijver van zulk een „Tendenz"-werk licht blootstaat, gelukkig ontweken; hij heeft ook te zorgen niet al te veel lofredenaar te worden en eenzijdig in de voorstelling der feiten. En dat hij ook daarin altijd de juiste grenzen heeft weten te bewaren, zouden wij niet durven beweren. Soms toch dunkt het ons, dat hij, om zijn personen beter te doen uitkomen, den achtergrond wel wat al te donker maakt en daartoe al te lichtgeloovig verschillende oordeelvellingen over onze tegenstanders tot de zijne maakt, die wel lang gangbaar zijn geweest, maar tegen latere critiek niet bestand zijn gebleken.

Zoo b. v. teekent hij ons in „den somberen kluizenaar van het Escuriaal" een figuur, die wij alleen bestaanbaar zouden achten als tegenrol in een onderwetsch, bloedig drama; en de voortdurende vergelijking met alle mogelijke tyrannen, uit oudheid en nieuwere tijden, brengt den lezer soms een glimlach op de lippen.

Evenmin vleiend is de schildering van Alva, die successievelijk met Sylla, Marius, Nero, Tamerlan, Attila, later nog met Verres wordt vergeleken. En terwijl dezen zoo kwaad worden aangezien, is hij voor de gebreken hunner tegenstanders op verre na zo scherpziende niet. Zoo b.v. zijn wij het zeker met hem eens, als hij de laffe daad van Vargas bij de inneming van Maastricht brandmerkt, maar de eerlijkheid zou toch eischen om te vermelden, dat de Watergeuzen

precies eenzelfde heldendaad op hun rekening hadden; en als tegenhanger van de wreedheden der Spaansche „Hunnenbenden", zou een korte herinnering aan Lumey, Sonoy en dergelijken niet ongepast zijn geweest. Ditzelfde geldt ook, om nog een voorbeeld te noemen, van onzen roem in Indië verworven. Zeker doet het ons goed te zien, hoe die dappere daden onzer voorouders de bewondering van den vreemdeling afdwingen, maar toch zouden wij den Haïtianen zulk een roem niet toewenschen, als ze met zooveel onrecht, wreedheid enz. moest worden gekocht. En op deze keerzijde wordt nu door Delorme zeer weinig gelet. Maar wordt zoo op sommige oogenblikken de geschiedschrijver op den achtergrond gedrongen door den geestdriftvollen lofredenaar, over 't algemeen is zijn werk heel wat meer *geschiedenis*, dan dat van dien anderen Amerikaan, den romanschrijver Motley, en ook dan van menig Hollander, die van onze geschiedenis een soort heiligenleven tracht te maken.

Hoe zulk een man over Willem den Zwijger denkt, vragen wij natuurlijk terstond. En nu is het zeer opmerkelijk, dat hij zich door de aureool, welke om het hoofd van dien „Vader des Vaderlands" gekranst is, niet in het minst laat begoochelen. Hij is zoo vrij eens te onderzoeken, waardoor dat vaderschap verdiend is, en daartegen blijkt het niet bestand. Toch zou zulk een Toussaint Louverture, aan wiens *daden* wij de zoete vrijheid konden danken, voor den schrijver zeker een sympathieke figuur zijn geweest; maar naar die daden vraagt Delorme te vergeefs. Wel vindt hij manifesten („c'était son vrai métier") en radelooze voorstellen om een nieuw vaderland over zee te gaan zoeken, maar *daden*, hulp in den barren nood van de kinderen des lands, op post zijn, altijd daar waar het gevaar het hoogst is, „être le clairvoyant, le prévoyant, le résolu", daarvan vindt hij weinig of geen sporen. En als de hooggeloofde Vader eens wat meer te vinden was geweest waar hij wezen moest, dan zou hij al licht heel wat Hollandsch bloed hebben gespaard. „Cela vous indigne — roept de schrijver eenmaal uit — tant de réputation et tant de nullité". Dat men zulk eenen de leiding der zaken in handen geeft, vindt hij onbegrijpelijk; en nog meer dat zoovele geschiedschrijvers „une sorte de sauveur providentiel" van hem weten te maken. Zulk een oordeel van een man als Delorme achten wij niet zonder waarde. Want het toont, dat ook anderen dan „Roomsche duisterlingen" de traditioneele bewierooking van den Prins uit

den tijd vinden, en dat onze geschiedenis nog roemrijk genoeg is, ook al heeft de critiek op den een of anderen Machabeër wat af te dingen.

Een katholiek toch — voor velen een verdacht getuige — blijkt Delorme volstrekt niet te zijn. Wel acht hij het Christendom „la plus claire, la plus simple, la plus pure des religions", en brengt hij zijne hulde aan den grooten Leo XIII, maar voor een *positief* Christendom schijnt hij niet veel te gevoelen, en hij verlangt eerder naar eene algemeene verbroedering van alle godsdiensten „au profit de la morale et de la civilisation des âmes". Zoo iemand zal b. v. een persoon als Philips van Spanje, die in het Protestantisme geen bloote verandering van waardelooze vormen, maar eene ketterij zag, moeielijk ook maar eenigszins gunstig kunnen beoordeelen; en zoo zal zijne opvatting der geschiedenis op menig punt van onze katholieke verschillen. Wij behoeven echter daarbij volstrekt nog niet aan haat of verklaarde vijandschap tegen het Katholicisme te denken; en al moet dit verschil van meening over sommige kwesties ons van eene onvoorwaardelijke aanbeveling weerhouden, toch achten wij zijn werk ook voor ons van belang. Wij zijn den vreemdeling dankbaar, dat hij ons weer getoond heeft, dat ons verleden niet alleen in onze eigen oogen grootsch is, en dat hij ons herinnerd heeft aan de roemrijke dagen uit ons *katholiek* verleden, toen ons land „le centre des nations" vormde, aan ons gouden tijdvak, toen het de gelijke was van Europa's groote mogendheden. En wie stemt niet in met den wensch van Delorme, dat het voorbeeld van dat volk, dat thans tot „les petits" wordt gerekend, maar op zulk een grootsche geschiedenis kan wijzen, zijne landgenooten moge opwekken om eveneens tot leuze te nemen: „Petite territoire, grande nation".

J. v. H.

Algemeen Register op de twintig eerste deelen van de „Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem", gedrukt te Haarlem in het St. Jacobs-Godshuis, 1898.

Welk een tijdroovend en dikwerf vruchteloos zoeken in vroegere jaargangen van een tijdschrift, wanneer er geen registers voorhanden zijn! De redactie van de *Bijdragen* kent dit bezwaar uit eigen ondervinding maar al te goed om hare lezers aan zulk een verdriet en kwelling des geestes bloot te stellen. Niet slechts verscheen daarom

jaarlijks achter iederen jaargang eene gecombineerde lijst van personen- en plaats-namen, doch thans ontvingen de inteekenaars bovendien als „geschenk van de redactie" een algemeen register op de eerste twintig deelen van het tijdschrift. Een woord van dank dient hier te worden uitgebracht voor deze aangename verrassing, aan de trouwe vrienden van de *Bijdragen* bereid. En niet het minst hebben de samenstellers van deze registers recht op hunne erkentelijkheid! Tevens kan het een woord van oprechte waardeering zijn. Er is bij het vervaardigen van dit repertorium gestreefd naar nauwkeurigheid en eenvoud van samenstelling: twee eigenschappen, welke voor zulk een arbeid het zwaarste wegen. Met deze registers in de hand kan men zeer gemakkelijk den weg vinden te midden van al die opeengestapelde bouwsteenen der Kerkelijke Geschiedenis. Misschien zou het verkieselijk geweest zijn de registers van personen- en plaatsnamen in ééne lijst te vereenigen, zooals Prof. Acquoy in zijne *Handleiding* dat wenscht, doch de samenstellers kunnen voor hunne splitsing zich beroepen op de tegenovergestelde practijk der meerderheid. Onvoorwaardelijk moet echter goedgekeurd worden, dat de registers niet louter de namen van personen en plaatsen met de daarbij behoorende bladzijden aangeven, maar tevens dikwerf eene nadere aanwijzing van hetgeen meer bepaald van die personen en plaatsen wordt gezegd; zulk een voorzorg kan zoeken en derhalve onnoodig tijdverlies uitwinnen. Ik eindig met den wensch, dat het aan de redactie der zoo nuttige *Bijdragen* gegeven moge worden aan het einde van eene tweede reeks op nieuw een algemeen register te kunnen samenstellen.

Dr. H.

DRUKFOUT.

In de laatste aflevering van den vorigen jaargang (bl. 387, reg. 4 v. b.) is de naam van *Pelt*, die op de drukproef door den schrijver was doorgehaald, door een vergissing van den zetter blijven staan.

LETTERLOOVER.

BIJ DE GEBOORTE DES HEEREN.

Een lied, ontsprongen aan de snaren
Van 's hemels hooge harpenaren,
  Klinkt boven Bethlem's armen stal,
En doet van daar zijne echo's ruischen
Tot waar de verste zeeën bruisen
  Langs veld en woud en berg en dal:

„Aan God zij glorie in den hoogen;
Door zijn goedwillig mededoogen
  Aan Adams kroost op aarde vree.
Gij, zonde en slavernij, vliedt henen!
Nu 's Vaders Zoon, in 't vleesch verschenen
  Geboren is in Davids stee."

Paar aan dit lied, o mensch, uw klanken,
Om d' eeuwgen Hemelheer te danken,
  Wiens goedheid u verlossing bracht,
Verlossing door zijn Eengeboren,
Die u, in schuld en leed verloren,
  Ontrukken komt aan Satans macht.

Werp u voor Bethlem's kribje neder,
Aanbid in 't Kind, zoo klein, zoo teeder,
  Den Christus, den Emmanuël,
Den Vorst, die zoeten vree doet dagen
Bij 's werelds onverduurbre plagen,
  't Gewoel der driften, 't woên der hel.

U, kleenen, die des onspoeds rampen
En duizend nooden fel bekampen,
Brengt de *arme* Jesus zaalgen vree.
Zijn dierste broeders zult gij wezen;
En schatten, door geen tong volprezen,
Deelt u zijn schamele armoe mee.

Gij, grooten, die in ijdelheden
Vergeefs uw heil zoekt hier beneden,
Wacht gij ook vree van 't *needrig* Kind,
Dat klein werd om ons groot te maken,
En 't needrig hart een heil doet smaken
Als nimmer aardsche grootheid vindt.

Maar in onmeetbre stroomen springen
Des vredes hoogste zegeningen
Uit Jesus' *liefdrijk* Harte voort.
In d'armen stal klopt reeds dit Harte,
Dat eens voor ons in stervenssmarte
Zal worden de open hemelpoort.

O liefde, liefde vol erbarmen!
Moge aller hart uw gloed verwarmen!
Dan wijkt van hier én zonde én wee;
Dan zingt heel 't menschdom opgetogen
Den Heere glorie in den hoogen,
Dan keert alom op aard de vree.

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers, Pr.

VOOR GOD HERWONNEN.

Thans is zij weer in 't witte kleed gehuld,
Dat hij haar eens zoo blijde dragen zag;
Het doffe wee, dat heel zijn ziel vervult,
Wordt wilde smart bij 't denken aan dien dag.

O, hoeveel liever dan de blonde bruid
Is hem de doode met haar kalm gelaat;
En als een knaap breekt hij in tranen uit,
Nu wreed de schroef door 't hout der doodkist gaat

Neen, 't kan niet zijn, dat zij, de reine vrouw
Terugzinkt in het eindelooze niet,
Zij met haar liefde, haar geloof en trouw!....
En als de wijze van een schoon, oud lied,

Ach, lang vergeten en zoo laf bespot,
Brandt op zijn lippen weer een zoete naam;
Deemoedig knielend stamelt hij: „Mijn God
En Heer! voer ons in 't Hemelrijk te zaam!"

Een zonnestraal sluipt eensklaps door 't gordijn,
Speelt om de kist,.... 't is of de doode lacht;
Wèl kan haar sluimer kalm en vredig zijn....
Zij heeft hem tòch tot God teruggebracht!

ALB. S.

DE HYGIËNE EN HARE WAARDE VOOR DEN MENSCH EN DE MAATSCHAPPIJ.

(Vervolg van bl. 47 vv.)

II.

Een ruimer en meer uitgebreide toepassing vindt de Hygiëne op het leven van den collectieven mensch, d. i. op de maatschappij.

De velerlei betrekkingen der menschen onderling, de plichten, de rechten, die daaruit voortvloeien, staan in nauw verband met zijn zedelijk en stoffelijk welzijn, en met het doel der maatschappij. Hier opent zich een ruim veld, en de maatschappelijke of sociale Hygiëne hangt, zoowel op wetenschappelijk als practisch gebied, met tal van andere zaken samen.

Dikwijls bestaat er omtrent het begrip en de opvatting der sociale Hygiëne eene dwaling, zelfs onder hen, welke zich den schijn geven groote belangstelling voor haar te koesteren. Zij is niet enkel openbare gezondheidsregeling, z. g. medische politie, hoewel deze tot haar gebied behoort, en een harer onderdeelen uitmaakt. Zij is eene wetenschap van het hoogste belang, zoowel voor den staatsman als voor den geneesheer. Haar doel is niet enkel het bevorderen van stoffelijke welvaart. Haar streven moet zijn het ontwikkelen en bewaren der physieke krachten van een volk, een stam, eene nationaliteit, opdat het op waardige wijze de plaats kunne innemen, die door de verhouding tegenover andere volken, door geographische ligging, taal, stamverwantschap enz. bepaald wordt. Evenals ieder mensch eene bepaalde plaats in de maatschappij inneemt, zoo ook heeft elk volk zijn eigen plaats in de wereld;

zijne meerdere of mindere waarde hangt af van het bezit van moreele en physieke kracht; het zal zijne rol in de wereldgeschiedenis te beter vervullen, naarmate het die kracht beter handhaaft en ontwikkelt. En hieruit reeds zal het duidelijk zijn, dat zij vele en velerlei zaken omvat en eene der gewichtigste en moeielijkste wetenschappen is; van goed begrip en goede toepassing hangt hier machtig veel af; zij is eene der nuttigste, ja wij durven zeggen eene der noodigste voor iedereen, die zich met het maatschappelijk leven bemoeit, en daarop eenigen invloed kan uitoefenen.

Wijl alzoo de sociale Hygiëne eene wetenschap is, welke hoofdzakelijk het maatschappelijk leven betreft, dienen wij een enkel woord te zeggen over de maatschappij, over hare samenstelling, over de machten die haar beheerschen, verbinden, in stand houden, en over het doel van haar bestaan, zoowel het naaste als verwijderde; juiste kennis daarvan moet noodzakelijkerwijze voorafgaan, evenals men een juist begrip moet hebben van den *mensch* en zijne bestemming, om een grondslag voor de *individueele Hygiëne* te leggen. Eene sociale Hygiëne, welke rust op een verkeerde opvatting van het wezen en doel der maatschappij, kan onmogelijk werken tot haar heil, maar staat bloot aan het gevaar juist den weg te volgen, welke op den ondergang in plaats van het welzijn der maatschappij uitloopt.

„Eene maatschappij in het algemeen is niet anders dan de vereeniging van verstandelijke wezens, die samenwerken en overeenstemmen ter verkrijging van een goed, dat allen kennen. De menschelijke maatschappij op aarde is noodzakelijk de vereeniging van menschen, die samenwerken ter bereiking van een goed, door allen gelijkelijk gekend en gewild" [1].

De mensch is van nature een maatschappelijk wezen, de neiging der menschen zich tot eene maatschappij te vereenigen is

[1]) *Studiën* 1869, bl. 35: *Het Naturalisme in den Staat.*

onbetwistbaar algemeen. Niettegenstaande zijne natuurlijke zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid, onderwerpt hij zich toch met vrijen wil aan de teugels en banden, die hem het maatschappelijk leven opleggen.

De grondslag, het begin der maatschappij, is het huisgezin, hetwelk tevens het beeld der maatschappij in het klein is.

De band, welke het huisgezin te zamen houdt, welke de huiselijke maatschappij vormt, is het huwelijk, wat daar als het palladium der maatschappij vormt, en om zijn oorsprong en doel met de heiligste rechten dient beveiligd te worden.

Als individu heeft elk mensch rechten en plichten, als lid der maatschappij heeft hij nog andere tegenover en jegens zijn medemenschen, welke verschillend kunnen zijn naar den stand of plaats, welke ieder in de maatschappij inneemt. Nu leeren evenwel rede en ondervinding, dat samenstemming en eensgezindheid onder die van nature maatschappelijk gezinde menschen, eene moeielijk te verkrijgen zaak is. Vanwaar komt dit? Omdat de menschen, begaafd als zij zijn met verstand en vrijen wil, kunnen kiezen tusschen de verschillende middelen, die ter bereiking van het algemeen doel noodzakelijk worden geoordeeld. Het is echter duidelijk, dat door het aanwenden van verschillende en dikwerf tegenovergestelde middelen de maatschappelijke eenheid verdwijnen en het wezen der maatschappij zelve zou verloren gaan. Daarom is er een verstandelijk beginsel noodig, dat de geesten leiden en aan de willen dezelfde richting kan; dit eenheidsgevoel noemen wij gezag [1]). In elke maatschappij moet dus een gezag bestaan, dat leidend, besturend optreedt, en dit gezag is tweeërlei, naarmate het naaste of verwijderde doel der maatschappij beoogd wordt, 's menschen tijdelijke of eeuwige bestemming.

Over het gezag, dat den mensch naar zijn eeuwige bestemming geleidt, hebben wij hier niet te spreken. Wij erkennen het als

---

[1]) T. a. p. bl. 32.

het hoogste en eerbiedwaardigste en huldigen zijn goeden invloed ook op de tijdelijke welvaart der maatschappij; maar het gezag, dat rechtstreeks ons onderwerp betreft, is datgene, wat tot taak heeft de maatschappij tot haar naaste en tijdelijke doel te leiden, het staatsgezag of, om het met een enkel woord uit te drukken, de Staat. Deze ontleent zijne rechten aan dezelfde bron, waaruit de individueele voortvloeien. Voor den Staat doen zich dezelfde vragen voor, welke wij reeds behandelden bij de voorafgaande beschouwing over het doel der Hygiëne in het algemeen. Zij zijn: wat is de mensch, wat is zijne bestemming? De Staat, hoewel dus eigen gezag voerende, is evenzeer wederom onderworpen aan de hoogere beginselen, welke het meer verwijderde doel van 's menschen leven beheerschen, en moet op die beginselen gegrond zijn, wil hij met volle recht zijn gezag doen gelden. Zonder die beginselen kan het staatsgezag wel eene macht maar nimmer een op recht gegrond gezag zijn. De Staat schept geene wetten; de zijne zijn slechts uitvloeisels van bestaande hoogere wetten; hij formuleert en wijzigt de toepassing naar de verschillende omstandigheden. De Staat is in zekeren zin de uitvoerende macht van de eeuwige wetten, welke voor den mensch in de maatschappij bestaan, en die, daar zij van den Schepper uitgaan, voor iedereen verbindend zijn.

Men kan over de rechten van den Staat slechts spreken, wanneer eerst zijn plichten gekend en begrepen zijn. Het naaste doel van den Staat is het stoffelijk welzijn te bevorderen. Stoffelijk welzijn kan echter niet door stoffelijke middelen *alleen* verkregen en behouden worden: het zedelijk welzijn is daarmede ten nauwste verbonden en een eerste vereischte voor duurzamen stoffelijken welstand. Dit is zoowel met de maatschappij als met het individu het geval, en het natuurlijk gevolg van de uit geest en stof bestaande menschelijke natuur. Het is daarom voor den Staat uit een sociaal hygiënisch oogpunt van het hoogste belang zoowel voor het zedelijk welzijn te waken als voor het stoffelijke, en het

gezag te steunen, welks roeping het is de regels der zedelijkheid te handhaven.

Zeker het is geen geringe taak voor den Staat en voor den staatsman aan de vereischten der sociale Hygiëne te voldoen. Doch hoe veelomvattend die eischen ook mogen zijn, zij kunnen niet straffeloos verwaarloosd worden. Elke wetgeving, welke op vaste onwrikbare beginselen rust, vindt daarin een leiddraad bij de samenstelling en uitvoering harer wetten, en wanneer de sociale Hygiëne gebouwd wordt op de door ons aangegeven gronden, zal zij daarin den besten waarborg voor het welslagen harer pogingen vinden. Eene goed begrepen staatkunde laat zich door geene moeilijkheden afschrikken, waar het geldt de moreele en physieke krachten van een volk te waarborgen. De Staat, die de sociale Hygiëne éénzijdig slechts van den stoffelijken kant beschouwt en in practijk brengt, en vermeent de zedelijke zijde daarvan buiten berekening te kunnen laten, zal soms een volk tijdelijk tot eene hooge mate van stoffelijke welvaart kunnen brengen doch het gevolg van die handelwijze, vermindering van het zedelijk gehalte, zal dat schijnbare voordeel in nadeel veranderen: er zullen weelde en pauperisme uit geboren worden, beide de voorloopers van verval en ondergang.

„Le peuple le plus fort et le plus grand sera le peuple où les classes les plus nombreuses seront en possession de ces vertus qui font l'énergie et la grandeur de l'âme et par l'âme la grandeur et la solidité de tout le reste. Ce séra celui où le plus grand nombre aura assez de lumière pour se guider dans les choses de la vie et pour atteindre par la pensée à cet ordre supérieur où sont les sources de toute dignité et de toute grandeur. Celui enfin où le plus grand nombre se trouvera par le travail en possession de cette part de biens naturels que réclament les premières nécessités de la vie, et qui sont une des conditions de cette liberté extérieure sans laquelle la liberté même de l'esprit peut être souvent troublée. Ce qui fera les peuples les plus forts

fera aussi les peuples les plus heureux. Aux jours de crise les peuples heureux par l'âme trouveront â la source même de leur bonheur une puissance d'abnégation et d'heroïsme qu'on demanderait en vain aux peuples heureux seulement par les richesses" [1]).

Zoo spreekt een beroemd staathuishoudkundige, wiens werk der studie overwaard is voor de beoefenaars der Hygiëne. Nog krachtiger vinden wij die denkbeelden uitgedrukt bij een ander schrijver, die de sociale Hygiëne goed begreep: „Niet alleen voeding, licht en woning beslissen over het physieke welzijn der menschheid, maar een andere verhouding oefent hierop een nog veel grooteren invloed uit, namelijk de reinheid van zeden bij een volk. Zij strekt haren physieken invloed uit over de latere geslachten. Wanneer wij bij een volk, dikwijls bij nauwelijks toereikende voeding, eene bloeiende gezondheid aantreffen, dan is de hoofdoorzaak daarvan kuische, reine zeden. Wanneer zich bij slechte voeding, ongezonde lucht in ellendige woningen nog liederlijkheid en onzedelijkheid voegen, dan is een volk op den weg naar het diepste verval. De edelste volksstam kan de samenwerking van deze factoren op den duur geen weerstand bieden" [2]). Deze weinige regels zou men de grondwet der sociale Hygiëne kunnen noemen.

* * *

Het is niet mogelijk de sociale Hygiëne te behandelen zonder tevens de staathuishoudkunde ter sprake te brengen. Zal deze waarlijk ten nutte van de maatschappij dienen, zoo moet zij als het ware door de sociale Hygiëne bezield worden; want deze moet de grondslagen aangeven voor economische wetten of maatregelen. Wanneer men echter kennis maakt met de staathuishoudkundige theorieën van onzen tijd en ziet tot welke uitkomsten deze alreeds hebben geleid en uiteraard moeten leiden, dan komt

---

[1]) Périn, I, p. 36.

[2]) Mgr. von Ketteler, *Die Arbeiterfrage und das Christenthum.*

men weldra tot de overtuiging, dat de moderne staathuishoudkunde zich in vele opzichten aan de sociale Hygiëne vergrijpt en niet zelden het goede, wat deze bevat, ten verderve keert, zoowel voor individuen als voor geheele volken.

Haar voornaamste doel is: de *stoffelijke* welvaart te bevorderen en *rijkdom* als het hoogste goed voor den mensch te doen beschouwen. Zij neemt niet in aanmerking, dat rijkdom alleen niet voldoende is, den mensch gelukkig te maken. Zelfs niet wat zijn aardsch geluk betreft. Een der grondleggers der staathuishoudkunde, Adam Smith, kent slechts waarde toe aan den arbeid, die iets stoffelijks voortbrengt, en rijkdom is hem het doel van den arbeid.

Zijne volgelingen gingen steeds verder; volgens hen moet de mensch zijne behoeften vermeerderen, en deze trachten te voldoen; onthouding noemen zij onnatuurlijk, versterving is hun eene dwaasheid. Teneinde eenigen schijn van redelijkheid aan een stelsel te geven, dat de deuren zoo wijd mogelijk openzet voor allerlei buitensporigheden, wordt door hen aan onze rede de taak opgelegd onze gedragingen te leiden; doch die rede heeft in dat stelsel geene andere beteekenis, dan dat zij voorschrijft, hoe men zijne genietingen moet inrichten, zonder al te ver te gaan en daardoor het genot in de waagschaal te stellen. Dit leidt natuurlijk tot een verfijnd epicurisme en sensualisme.

Aldus wordt een rationalistische grondslag gegeven ook aan de Hygiëne; de rede wordt verondersteld kracht genoeg te bezitten, om alle buitensporigheden te beletten; de moreele basis van 's menschen gedrag wordt ontkend; genot is het hoogste doel des levens. Dat dergelijke economische stellingen op de Hygiëne moeten terugwerken, is gemakkelijk te begrijpen, wijl deze zoo dikwijls de hulp van gene behoeft. Maar als wij in aanmerking nemen, hoe zwak de teugels der rede in de praktijk blijken te zijn, waar het de bestrijding van verkeerde neigingen en hartstochten geldt, dan gelooven wij niet te veel te zeggen,

wanneer wij de vrees uitdrukken, dat onder dergelijk stelsel de maatschappij met reuzenschreden haar physieken en moreelen ondergang te gemoet gaat.

* * *

Een allergewichtigst maatschappelijk belang waar staathuishoudkunde en sociale Hygiëne elkander ontmoeten, omdat beide daaromtrent hare beginselen en wetten hebben, is de zoogenaamde bevolkingsleer. Hier meent de staathuishoudkunde een nieuw middel gevonden te hebben om haar doel, rijkdom en genot, beter bereikbaar te maken.

Voorheen gold het steeds als een bewijs van bloei en voorspoed voor een volk, wanneer de bevolking steeds vermeerderde in getal. Het aanzien en de kracht van een staat waren voor een deel hierin gelegen. Stilstand in den aanwas der bevolking werd geacht een teeken van achteruitgang en verval te zijn. Geheel anders denken er vele staathuishoudkundigen van onzen tijd over. „Le plus renommé des économistes actuels de l'Angleterre J. Stuart Mill formule expressement cette théorie de l'état stationnaire comme la condition normale des sociétés. Le sensualisme moderne, pas plus que le rationalisme antique ne peut rien concevoir au déla. Le repos dans les jouissances matérielles est pour Mill l'idéal de la vie humaine, et la pratique des doctrines de Malthus le seul moyen d'y atteindre" [1]).

Als toppunt der wijsheid van de hedendaagsche economisten wordt het Malthusianisme gepredikt, welk stelsel, hoewel in zijn begin reeds verkeerd, thans is ontaard in eene onmenschelijke leer.

Ook in Nederland vindt het, naar men weet, zijne verdedigers en aanhangers. Reeds bij gelegenheid van het internationale *Congrès des sciences médicales* (in 1879 te Amsterdam gehouden) werd door den heer van Houten eene voordracht gehouden, getiteld: *Ueber gesetzliche Massregeln gegen vorzeitige Kinderarbeit.* De spreker

[1]) Périn, I, p. 501.

behandelde deze zaak uit een economisch oogpunt en gaf eenige stellingen aan, waarvan wij de derde alleen overnemen, als meer op ons onderwerp betrekking hebbende: „Dieses Princip wird jedoch nur völlig durchgeführt werden können bei algemeiner Verbreitung der von den Neu-Malthusianen empfohlenen Lebensgewohnheiten, d. h. Beschränkung der Zunahme der Bevölkerung ohne Entsagung des ehelichen Lebens" [1]). De heer van Houten hield daar een pleitrede voor het door hem aanbevolen zoogenaamde twee-kinderen-stelsel, op eene wijze, die ons in hooge mate vernederend en onkiesch voorkomt en verderfelijk voor den grondslag, waar de maatschappij op rust. Het is onbetwistbaar, dat door dergelijke beginselen de moraal omvergehaald en de eenige waardige leer over huwelijk en huisgezin geheel geloochend wordt; het wordt louter een zaak van economie, waarbij deze alleen belang heeft, en welke door haar dient geregeld te worden. De grofste, de ellendigste onzedelijkheid kan zoo tot een recht verheven en zelfs in zekeren zin tot een plicht gesteld worden. Het is ook hier wederom duidelijk, dat de mensch, zoodra hij de hoogere beginselen loochent, waarop het leven van den mensch en de maatschappij rusten, in dwalingen vervalt, die juist het tegenovergestelde zullen uitwerken van hetgeen hij zich in zijne verblinding ten doel stelde. Want wij behoeven de „allgemeine Verbreitung" van het Neo-Malthusianisme niet af te wachten om de verderfelijke gevolgen daarvan te aanschouwen. Het weinige, wat hier en daar in praktijk gebracht is, heeft reeds voldoende resultaten opgeleverd om met afschuw voor dergelijke onzinnigheden vervuld te worden [2]).

Met volle recht zegt Périn (I, 528): „Parmi les signes qui font présager la décadence d'un peuple, il n'en est de plus grand, que

---

[1]) *Compte rendu*, T. I, p. 103.

[2]) Vgl. de artikels daaromtrent in dit tijdschrift verschenen: Dl. CXI, bl. 397 vv. en Dl CXIII, bl. 369 vv.

l'affaiblissement de la fécondité de la race humaine, puisque cette fécondité est le premier et le plus essentiel des éléments du progrès".

* * *

Een der hulpmiddelen, waardoor de staathuishoudkunde tot de kennis tracht te geraken, welke zij voor het opbouwen harer theorieën behoeft, en naar welker uitkomsten zij de middelen berekent, die het welzijn der maatschappij zullen bevorderen, is de zoogenaamde statistiek.

Ook voor de sociale Hygiène wil men van hare gegevens gebruik maken. Ofschoon nu uit de becijferingen der statistiek wel een en ander bijzonders te leeren valt, is het er echter verre van af, dat men door haar *alleen* een duidelijk beeld verkrijgt van den toestand, waarin een volk verkeert. Er zijn te veel factoren, die voor geene statistieke opgaven vatbaar zijn; de waarde van éénzelfde cijfer wordt dikwijls door verschillende, soms plaatselijke omstandigheden gewijzigd; de cijfers hebben meer negatieve dan positieve waarde, zoodat de grootste omzichtigheid vereischt wordt bij haar gebruik. Professor Vissering zeide: „Eene voorstelling van den graad der intellectueele en moreele ontwikkeling des volks is kwalijk onder cijfers te brengen. In de beschaafde staten bezigt men als maatstaf voor de intellectueele ontwikkeling de statistiek van het schoolbezoek, van de resultaten van het onderwijs, van de inrichtingen voor wetenschap en kunst enz., en voor de moreele de statistiek der gevangenissen, der misdrijven, der zelfmoorden, der prostitutie, der onechte geboorten. Doch zijn hier alreeds de cijfers niet onbedriegelijk, veel minder zal men nog uit zulke cijfers licht kunnen putten, waar men te doen heeft met half beschaafde en onbeschaafde volken" [1]). Wij durven hier gerust bijvoegen: en met overbeschaafde volken. De waarde der statistiek wordt tegen-

---

[1]) Vissering, *Handleiding tot het statistisch onderzoek.*

woordig schromelijk overdreven, en voor een groot deel is thans nog waar wat de Bonald daarvan zeide: „Toute la science de la politique se réduit aujourd'hui à la statistique, c'est le triomphe et le chef-d'œuvre du petit esprit. On sait au juste (et j'en ai vu faire question officielle) combien dans un pays les poules font d'œufs, et l'on connait à fond la matière imposable, ce qu'on connait le moins, sont les hommes, et ce qu'on a tout à fait perdu de vue, sont les principes qui fondent et maintiennent les sociétés. L'art de l'administration a tué la science du gouvernement" [2]).

Voor zooverre dus de sociale Hygiëne gebruik wenscht te maken van cijfers der statistiek, dient zij de kennis, die daaruit verkregen wordt, aan te vullen door het bestudeeren van de onstoffelijke behoeften van den mensch, en zich een goed begrip te vormen van zijne zedelijke rechten en plichten. Louter stoffelijke welvaart, rijkdom en genot, brengen in plaats van geluk, weelde voort. En wat is meer ontzenuwend voor den physieken mensch dan weelde en hare bondgenooten, overdaad en ongebondenheid? Wordt aldus de algemeene plicht van elken mensch: werken, niet verlaagd tot een middel om te kunnen genieten, en zal de ijver zelf om te werken door het al spoedig overmatige genot niet verminderd, ja soms uitgedoofd worden? Niet de weelde met het genot zijn in staat de veerkracht van den physieken mensch te bevorderen, doch alleen de arbeid, gepaard aan zelfbedwang en matigheid. Het sensualisme is eene der grootste vijanden der goede Hygiëne, en voorzoover de moderne staathuishoudkunde het bevordert, is zij zeker ook als zoodanig aan te merken.

* * *

Nergens komt de onmacht der staathuishoudkunde en de hooge waarde der sociale Hygiëne beter aan het licht, dan bij het

---

[2]) De Bonald, *Pensées*, p. 84.

vraagstuk van het pauperisme, die kanker onzer hedendaagsche maatschappij. In die maatschappelijke ziekte ontmoet men van den eenen kant zooveel egoïsme, laaghartige baatzucht, gevoelloosheid, van den anderen kant zooveel ellende, diep gezonken gevoel, onkunde, zedeloosheid, dat het bijna een wanhopig werk schijnt, dáár met hoop op goeden uitstag te beproeven de Hygiëne tot haar recht te brengen. De weelde en al hare ondeugden de ellende en al hare rampen staan hier tegenover elkander, maar in één opzicht zijn zij bondgenooten: in het verlagen en sloopen der menschelijke natuur, het verwoesten van de zedelijke en stoffelijke krachten van den mensch.

Pauperisme is niet hetzelfde als armoede: „Men moet onderscheid maken tusschen armoede, behoeftigheid en pauperisme. Hij is arm, die geen schatten bezit, maar door dagelijksche zorg in zijn dagelijksch onderhoud moet voorzien. Behoeftig is hij, die niet eens door eigen middelen in zijn dagelijksch onderhoud kan voorzien, maar de hulp van anderen behoeft. Door het pauperisme is hij aangetast, die niet slechts lijdt aan de ellenden des lichaams, veroorzaakt door gemis van het noodzakelijke, maar daarenboven nog lijdt aan de ellenden des geestes veroorzaakt door onzedelijkheid" [1]).

Gemis aan zedelijkheid, gemis aan het gevoel van waardigheid, ziedaar het kenmerk van het pauperisme. De arme, ook de behoeftige kan gevoel van eigenwaarde bezitten, ja fier zijn: wie aan pauperisme lijdt bezit dat gevoel niet, hij wordt verdierlijkt, de betere gevoelens zijn verstikt.

„La pauvreté impose à l'homme des privations constantes et souvent assez rudes, mais elle ne lui ôte ni la liberté ni la dignité. Elle peut très bien s'allier à une remarquable énergie morale, et grace à cette énergie, on voit souvent des populations pauvres rendues ingénieuses par le besoin se créer des ressources innat-

---

[1]) A. van Gestel, *Pauperisme en Christendom*.

tendues. La pauvreté n'exclut même pas les joies vraies de la vie, qui ont leur source dans les biens de l'âme bien plus que dans les avantages matériels. La misère au contraire dégrade à la fois l'homme moral et l'homme physique. Dans l'ordre matériel ce n'est pas seulement la gêne et la privation, c'est le dénûement avec le dépérissement des forces, les maladies, la dégénérescence physique et la réduction de la vie qui en sont les conséquences inévitables. Dans l'ordre moral, c'est le découragement, l'abandon de soi même, l'indifférence aux choses qui peuvent élever l'âme, et trop souvent la dépravation et l'abrutissement. La misère est une maladie du corps social et une des plus pernicieuses dont il puisse être affecté. Elle est la conséquence naturelle et dernière de toute violation grave et persistante des lois sur lesquelles Dieu à établi l'ordre de la vie humaine. Toute société où on la voit s'enraciner et étendre progressivement ses ravages est une société ménacé de mort. Quelque éclat qu'elle puisse avoir dans ses classes supérieures, la misère de ses classes inférieures lui creuse un abîme où tôt ou tard elle s'engloutira, s'il ne lui reste pas assez de forces morales pour triompher des vices qui sont les sources du mal" [1]).

De geschiedenis geeft ons meerdere voorbeelden van volken, welke gedurende verscheidene geslachten alle stoffelijke ellenden ondervonden, en toch in staat waren, daaraan het hoofd te bieden. Wat gaf hun anders daarvoor de krachten dan de moreele levenswijze, de oefening van die deugden, welke de beste behoeders der physieke krachten zijn. Zij kenden geene sensualistische staathuishoudkunde, en al hebben zij ook niet in allen deele de voordeelen der moderne beschaving genoten, gelukkig mag men ze achten, dat zij althans de verkeerde elementen daarvan van zich hebben afgestooten.

---

[1]) Périn. II. n. 70.

Bij de schrikbarende uitbreiding van het pauperisme in onzen tijd, is het te begrijpen, dat naar hulpmiddelen wordt uitgezien, om het kwaad te beteugelen en zoo mogelijk te verhelpen. De moderne staathuishoudkunde acht zich daartoe geroepen en vermeent de voornaamste oorzaak van het pauperisme gevonden te hebben in onkunde en bij gevolg als eerste middel daartegen toe moeten geven: *onderwijs.*

Wat zal echter dat onderwijs moeten leeren om de zedelijkheid, en als gevolg daarvan de physieke krachten, te doen herleven van den proletariër? Zal het hem door ingestampte kennis vrijwaren voor de uitputting van zijn arbeidskracht? Zal ieder arbeider in staat moeten zijn, een paar vreemde talen te spreken, of eene natuurkundige verhandeling te houden? Welke zedeleer zal men hem moeten onderwijzen en voorhouden? De zedeleer waaromtrent, volgens een Nederlandsch Minister „verschillende gevoelens bestaan"? Die welke het Malthusianisme aanprijst? Onderwijs zonder godsdienstigen grondslag zal eenvoudig uitloopen op het bevorderen van socialisme, communisme en anarchie. Zoo ergens dan blijkt hier vooral de onmacht der staathuishoudkunde.

Wil de sociale Hygiëne eenig nut doen, en zij kan dat, in zake het pauperisme, dan moet zij bouwen op eene zedeleer, die van hoogere beginselen uitgaat, en welke zij niet kan borgen bij de moderne staathuishoudkunde. En dan nog moet die zedeleer gepredikt worden, niet enkel door den hygiënist, die den schijn op zich zou laden van haar als eene zaak van opportuniteit te beschouwen, zij moet in woord en voorbeeld gepredikt worden door personen, welke door hun opofferend leven blijk geven, dat zij doordrongen zijn van christelijke liefde voor hun lijdende natuurgenooten. Vervolgens moet men niet altijd het oog vestigen op hen, die aan het droeve pauperisme ten prooi zijn, maar men moet de verbetering daar beginnen, vanwaar de stemmen opgaan, die zoo luide klagen over het maatschappelijk gevaar: namelijk bij de beschaafde klassen, welke maar al te ligt vergeten, dat

wie de Hygiëne aan anderen wil leeren, haar zelf eerst moet beoefenen. Door middel der weelde aan slechte neigingen en hartstochten toegeven is even afkeurenswaard als dit te doen om een oogenblik de ellende te kunnen vergeten. Een café chantant is even nadeelig voor de sociale Hygiëne als de gemeenste kroeg. En de in weelde opgevoede standen zal men toch niet wel kunnen beschuldigen, dat zij uit gebrek aan onderwijs tot zedelijke en soms tot stoffelijke ellende geraken. Onderwijs zonder zedeleer kweekt een half geleerd proletariaat, wat niets is dan een pauperisme in glacé-handschoenen, of modern beschaafde ... misdadigers.

* * *

Reeds in vroeger jaren is er meermalen op aangedrongen, de Hygiëne onder de vakken op te nemen, welke op de scholen behoorden te worden onderwezen. Bij de behandeling der wet op het Middelbaar Onderwijs werd onder anderen door den Heer van Eck een amendement ingediend, op Art. 16, hetwelk de bedoeling had, de Hygiëne te voegen bij de in dat artikel aangegeven vakken. De Minister Thorbecke, hoewel toegevende, dat de Hygiëne een verwaarloosd element was in onze opvoeding en onderwijs, en mettertijd een deel daarvan zoude moeten uitmaken, kon niet besluiten aan den wensch van den voorsteller te voldoen, en de Tweede Kamer verwierp het amendement met algemeene stemmen.

Later zijn meermalen pogingen aangewend, om ook op de lagere scholen de Hygiëne eene plaats te geven. Op de gymnasia heeft zij een plaatsje gekregen. Aan eene der universiteiten is ook een cursus in Hygiëne geopend. Nu is het genoegzaam bekend, dat de lijst der vakken, waarin onderwijs gegeven wordt, zoowel bij het lager als bij het hooger onderwijs reeds meer dan overladen is, en dat het daaraan voor een groot deel is toe te schrijven, dat de vruchten van dat onderwijs niet aan de verwachting hebben beantwoord. Te verwonderen is dit niet. Juist

uit een hygiënisch oogpunt beschouwd (het andere daargelaten), zijn de wetten op het onderwijs onmogelijk goed te noemen om twee redenen, namelijk om de *hoeveelheid* en de *hoedanighcid* van het onderwijs. De hoeveelheid is overmatig groot voor een gezonde ontwikkeling en de hoedanigheid schiet te kort, omdat aan het staatsonderwijs te veel de godsdienstige en zedelijke grondslag ontbreekt. Maar juist deze grondslag is onontbeerlijk, wil men bij het lager onderwijs eenig nut van lessen over Hygiëne verwachten.

Waar de onderwijzer nog het goede begrip van den mensch en zijne waarde heeft, zal genoeg gelegenheid bestaan eenige hygiënische wenken ten beste te geven, die des te sterker indrukken zullen achterlaten, als zij in verband worden gebracht met zedelijke verplichtingen, en op het gemoed werken. De aanleiding tot het bespreken van hygiënische onderwerpen vindt de onderwijzer gereedelijk bij het onderricht, wat den mensch tot onderwerp heeft: zijne waarde, zijne plaats in de geschapene wereld, zijne bestemming. Geleidelijk kan dan ook over die deugden gesproken worden, welke den grondslag der Hygiëne uitmaken, zooals matigheid, reinheid, voorzichtigheid, zelfbedwang enz. Waar 's menschen stoffelijke behoeften ter spraak komen, bestaat er als van zelf gelegenheid over licht, lucht, voedsel enz. te handelen.

In verreweg de meeste lagere scholen zal zich het onderwijs in Hygiëne bij dergelijke oppervlakkige behandeling moeten bepalen. En toch zal dit weinige meer nut voor mensch en maatschappij hebben dan een uitgebreid stelselmatig onderricht in eene zoo veel omvattende wetenschap als de Hygiëne is. Allicht toch vervalt men daarbij tot overdrijving; een kort overzicht van haar uitgestrekt veld is nagenoeg onmogelijk te geven.

Had men echter in Nederland het bepaalde voornemen gehad om de Hygiëne door belachlijke overdrijving bespottelijk te maken, dan zou dit doel op geene betere wijze bereikt zijn dan door de

openbaarmaking van het zoo befaamde *Rapport* omtrent de schoolgebouwen. Voor de eer van het tegenwoordige geslacht is het te bejammeren, dat het niet aan de vergetelheid prijsgegeven kan worden. De nakomelingen, die het eens voor de geschiedenis van het onderwijs moeten raadplegen, zullen zich met een glimlach verbazen, wanneer zij zien hoe mannen, die voorzeker aanspraak op den naam van ernstige mannen maken, zich konden bezighouden met dergelijke hygiënische knutselarijen.

Nog eene opmerking mogen wij hier niet achterwege laten. Kennis is noch het eenig noodige noch het voornaamste bij de Hygiëne, en de wetenschap kan alle nadeelige invloeden, waaraan de mensch blootstaat, niet uitroeien. Iedereen b. v. weet zeer goed, dat onmatigheid een der machtigste oorzaken is van allerlei ziekten. Toch wordt tegen weinig dingen meer gezondigd dan juist tegen de matigheid. De kennis alleen werkt hier weinig uit. De overtuiging, dat onmatigheid zedelijk kwaad is, en de wil om dat zedelijk kwaad te bestrijden moet er bij komen. Hygiëne is niet alleen een zaak van het verstand maar ook van het hart: zij is theoretisch een wetenschap, practisch een deugd.

Langeraar. DR. F. J. NUYENS.

(*Slot volgt.*)

NA SAVONAROLA'S VIERDE EEUWGETIJ.

Wat was Savonarola een eigenaardige, wondere verschijning in dagen van hoogopgevoerden geest en hartstochtelijk streven! In een stad der steden, waar, door veelal onberekenbare omstandigheden en de meest verscheidene oorzaken — groote, voor het oog zich scherp vertoonende, of meer verborgene, schier onnagaanbare maar toch niet minder belangrijke, en duizenderlei kleine maar toch geenszins onbeduidende oorzaken — de nieuwere tijd na de middeleeuwen zich het eerst baan brak; waar, naast de scherpste lichten, die verblijden, de donkerste, hatelijkste schaduwen afstuiten, en de afwisseling en dooreenmengeling van beiden verbijsteren. Een, voor den nazaat, en vooral voor den buitenlandschen nazaat, zeer moeilijk te begrijpen tijd en stad en menschenleven.

't Is moeilijk met eenige duidelijkheid af te bakenen, waar het oude, zoowel het goede als het kwade, ophoudt of voortduurt, wordt afgebroken of vervolmaakt, voor het nieuwere, betere wijkt of er zich als verjeugdigd mede samensmelt. Een tijd, een stad vooral, waar het oude *virtus* zijn middeleeuwsche devote beteekenis in een zekere algemeene *virtuositeit* ziet opgaan. Een tijd, waarin tengevolge van machtige, ingrijpende uitvindingen en belangrijke, de verbeelding prikkelende gebeurtenissen en ontdekkingen, de gezichteinder van het menschelijk denken en gevoelen zich wonderbaar verruimt en uitbreidt. Een tijd, waarin de scherpe omlijning der dingen, zelfs van goed en kwaad, verdoezelt in 't algemeen dooreenwoelen en soms geheel schijnt verloren te gaan.

De geesten zijn ten hoogste gespannen, als van een razenden

honger naar kennis en wetenschap aangegrepen; de hartstochten vertoonen zich onweerhouden, met eene oprechtheid, die onbeschaamd wordt; ongeveinsd, onbemanteld en altoos strevend naar die hoog in eere staande virtuositeit; een tijd van zelfvergetenheid, van zelfverblinding en verwarde gewetens.

Een tijd vooral, waarin de Kerk verontrust werd door de hevigste beproeving, die er voor haar misschien bestaan kan, een slechte Paus op den eerbiedwaardigen Stoel van Petrus. Want, al is het waar, dat de Stoel van Petrus zijn waardigheid ook door een slechten Paus niet verliest, zulk een ergernisgevend, diep betreurenswaardig feit kan niet plaats hebben zonder een geweldigen, wijd om zich heen grijpenden, terugslag op geheel het kerkelijk en maatschappelijk leven, voornamelijk in de naaste omgeving van stad en land.

Wij zullen ons niet verdiepen in het beantwoorden der vraag, in hoever Savonarola al dan niet in zijn persoon, in zijn denken en handelen, de uitdrukking zou geweest zijn van zijn tijd of voor 't minst van een bepaalde richting zijner dagen; laat ons hier volstaan met in aanmerking te nemen, dat ook hij in zekere mate den invloed van zijn tijd onderging, dat hij in ontwikkeling en verruiming van geest en hart bij de besten niet ver ten achter stond en, wat eenheid, hoogheid en reinheid van leven en streven betreft, met de besten mag vergeleken worden.

Maar de personages, die in deze tijden op het wereldtooneel een rol speelden, zijn niet altijd even gemakkelijk te begrijpen; 't zijn dikwijls zeer gecompliceerde karakters, vol wezenlijke of schijnbare tegenstrijdigheden. En terwijl het een langdurige studie vordert om zich in den geest dier tijden in te werken, vloeiden langen tijd de bronnen der historie zeer spaarzaam. Tot overmaat slingerden zich weldra om deze historische gestalten maar al te veel de weelderige ranken der legende. Ook hiervan heeft de nagedachtenis van Savonarola de gevolgen ondervonden.

Een zeer eigenaardig verschijnsel in de historie is de, zoo goed

als onafgebroken belangstelling van de meest verscheidene richtingen in den persoon en de lotgevallen van dezen eenmaal zoo beroemden boetepredikér van Florence. Door de eenen verheerlijkt als een voorlooper der Hervorming, werd hij door anderen vereerd als een heilige, waardig om op de altaren verheven te worden. En terwijl het ras zijner verbitterde vijanden, die voornamelijk zijn ondergang bewerkten, de *compagnacci* en *arrabiati* is uitgestorven, bleven zijne meest toegewijde, geestdriftige volgelingen, de zoogenaamde *piagnoni*, tot op onze dagen voortleven; en niet zonder zich te laten gelden.

Dit alles werkt zeker niet mede om zich eindelijk eens een kalm, onpartijdig oordeel over dezen zoo verschillend beoordeelden man te kunnen vormen. Wij zouden anders meenen, dat na vier eeuwen dan toch eindelijk een zekere kalmte of onverschilligheid om hem heen zou ontstaan zijn; maar ziet, juist het vierde eeuwgetij heeft veler gemoederen en pennen opnieuw in beweging gebracht. Doch, wat er ook al kwaads van polemiseeren moge gezegd worden, hier bleef de strijd niet zonder gewichtig resultaat.

De groote strijd is voornamelijk gevoerd door twee duchtige kampioenen, door den Duitschen geschiedschrijver L. Pastor en den Italiaanschen professor Luotto.

Van den laatsten mogen wij aannemen, dat hij, in zijn zeer lijvig met kleine letter compres gedrukt boekdeel, zoo goed als alles heeft aangevoerd wat een der best geïnformeerden der negentiende eeuwsche *piagnoni* ten gunste van zijn hoogvereerden meester in het midden kon brengen. Een samenvatting der oudste tradities en der nieuwste onderzoekingen. Een vurig pleidooi voor de heiligverklaring. Van Pastor mochten we een kalm, onpartijdig, gegrond en helder geformuleerd oordeel verwachten. Maar, daar Savonarola's geschiedenis slechts een klein onderdeel vormt van zijn uitgebreid historiewerk, bleef natuurlijk de volledigheid eener monographie buiten bestek. Moge als gevolg

daarvan hier en daar wel wat te verbeteren en te wijzigen vallen, zoo zal toch, in 't algemeen genomen, het eindoordeel van den beroemden geschiedschrijver wel het oordeel der geschiedenis blijven.

Zoo iemand, dan was zekerlijk, om zijne uitgebreide kennis van Savonarola, door jarenlange studie verkregen, prof. Luotto wel de man geweest in staat om dit oordeel te doen wankelen. Zijn plan was om Pastor geheel te verslaan. Maar deze, wat Savonarola betreft, op zichzelf eerbiedwaardige poging moeten we, vooral na Pastor's antwoord, als mislukt beschouwen. In hoofdzaak is het pleit verloren.

Wat is dan nu op het oogenblik het resultaat van den vier eeuwen langen pennestrijd?

Er hebben zich in den loop der tijden omtrent den beroemden prediker voornamelijk twee legenden gevormd, die wij, om te praeciseeren, de Protestantsche en de Dominicaansche willen noemen.

De eerste, vooral op een enkel woord van Luther gegrond, en veel jonger, heeft haar hoogsten bloei bereikt in de plaatsing van Savonarola's beeld ter verfraaiing van het Luther-monument te Worms. Maar nu ook moest zij weldra voor de historische waarheid bezwijken. Wel bleef aanvankelijk het welsprekend protest van den Belgischen Dominicaan P. Rouard de Card onweersproken, onweerlegd; het drong niet door; het werd doodgezwegen; maar later werd van een zijde en op een wijze, die niet zoo gemakkelijk van partijdigheid kon verdacht worden, herhaald wat het protest inhield; nu niet voorgedragen in den vorm van een protest maar als nuchtere historische waarheid, het onafwijsbaar resultaat van grondige studie. Wij bedoelen het werk van Pasquale Villari: *La storia di Girolamo Savonarola.*

In zijne inleiding zegt hij: „Wij schreven de geschiedenis van Savonarola niet met het doel om een of andere politieke partij te steunen, zoo min om Rome aan te vallen als te verdedigen.

Ware hij uit ons onderzoek als ketter of minder goed geloovig voor den dag gekomen, wij zouden hem als zoodanig ook geschetst hebben; maar ons onderzoek heeft hem ons leeren kennen als door en door katholiek — *essenzialmente cattolico* — en zoo stellen wij hem den lezer voor".

Geen ernstig geschiedschrijver erkent tegenwoordig nog Savonarola als een voorlooper der reformatie. Prof. Heyck noemt hem zelfs een achterling: „*Er ist überhaupt seinem ganzen Wesen nach kein Vorläufer, sondern ein Spätling*", zegt hij; een geestverwant, meent hij, der mannen van Cluny en der heiligen van Clairvaux en Assisi, een, in zijn eerlijk fanatisme machtige en medeslepende reactionair van de consequente middeleeuwen, een gestalte, die aan de zijde had kunnen staan van een Gregorius VII om de onderwerping der volkeren onder de ascese en de zelfverloochening naar het ideaal van Cluny te voltooien [1]).

Met de protestantsche legende is dus afgerekend. Van dien blaam is Savonarola gezuiverd. Hij is *essenzialmente cattolico*. In geheel zijne persoonlijkheid, in leer, in leven, in sterven.

Eén uitzondering echter, wat zijne handelwijze voor 't minst betreft, moet, helaas, thans evenzoo met zekerheid worden aangenomen. En dit, nu onloochenbaar en niet anders te verklaren feit is het juist wat ook de Dominicaansche legende de levenssappen afsnijdt.

Het streven naar eene heiligverklaring van San Marco's godvruchtigen en beroemden Prior laat zich uit twee bijzondere redenen verklaren. Vooreerst uit de buitengewone vereering zijner tijdgenooten, waaronder zelfs later heiligverklaarde mannen en vrouwen — men denke slechts aan een H. Philippus Nerius en de H. Ca-

---

[1]) *Die Mediceer*, von Archivrath Prof. Dr. Ed. Heijck, 1897. Men leze ook de *Berliner Jahresberichte der Geschichtswissenschaft*, I, 1878 (S, 325, 360).

tharina van Siëna — eene vereering, die van hand tot hand, zeggen we liever, van hart tot hart tot op onze dagen toe is overgeleverd; eene vereering, die in hooger gloed ontvlamde door de valsche aantijging, als zou hij de reformatie hebben voorbereid of een banierdrager des oproers geweest zijn. Het protest, de edele reactie tegen dezen aanval, die hem voor goed de kroon van het hoofd wilde halen, mogen we als de tweede, niet de minst krachtige reden beschouwen. Hoe? Savonarola een ketter of kettersgezind, een oproerling? Neen, een heilige is hij der R. K. Kerk; straks gaat die Kerk hem op hare altaren verheffen! En wat men zoo vurig wenschte, werd gemakkelijk geloofd en bereikbaar geacht; men begon reeds — wij denken aan Pater Bayonne — dit alles beslissend feit voor te bereiden. Het officie van den heilige lag reeds eenige honderd jaren gereed.

Maar nog eens, helaas, wat men zoo vaardig geloofde, was nog niet even gemakkelijk bewezen. Eén groot argument voor niet-ontvankelijkheid, bleef, ten spijt van alle pogen, onverbiddelijk daar staan, de droeve geschiedenis der excommunicatie.

Zoo één punt in Savonarola's leven, dan schijnt de boven alles belangrijke kwestie der excommunicatie thans voldoende historisch toegelicht. Het staat vast, dat de groote boetepredikér van Florence, de man van steeds onberispelijken levenswandel, de vlekkelooze Savonarola eenmaal in zijn leven, in een der moeilijkste oogenblikken, toen geheel zijn geestelijk en maatschappelijk werk ineen dreigde te storten, zich heeft vergeten, zich heeft laten medeslepen door ik weet niet welken geest, zóó dat hij tot openlijke ongehoorzaamheid verviel aan het hoogste kerkelijk gezag.

Te rechtvaardigen, te vergoêlijken is dit nooit; te verklaren even moeilijk. Was toch zijn gedrag in deze donkere dagen niet in lijnrechte tegenspraak met zijn eigen uitdrukkelijke leer en voorbeeld van voorheen? Ook poogde hij niet aan deze uitdrukkelijke leer thans eene andere uitlegging tot zijn rechtvaardiging te geven. Verloopt geheel zijn zelfverdediging niet in ijdele sophis-

men, die zijne hoorders geenszins van hem gewoon waren? Zou hij zijn eigen geweten met deze gevaarlijke drogredenen inderdaad in verwarring gebracht hebben? En zijn helder, scherp gezond verstand? Zou dit verduisterd zijn? Zoozeer geschokt en verbijsterd, dat het zijn evenwicht verloor? Wat moeten wij toch denken als wij hem, den geëxcommuniceerden, na in zijn kloosterkerk in 't openbaar de Mis gelezen en aan monniken en leeken de H. Communie te hebben uitgereikt, ten slotte den kansel zien bestijgen en met het Allerheiligste in de hand in groote opgewondenheid hooren uitroepen: „O Heer, zoo ik niet uit de volste overtuiging handel, zoo mijne woorden niet van U komen, verpletter mij dan in dit eigen oogenblik"? 't Is huiveringwekkend!

Dan, waar wij bij ieder ander ons met afkeer zouden afwenden — hier dulden wij nog gaarne, om zijnentwille, de poging tot eenige verklaring, ter verdediging zelfs, indien dit mogelijk ware. Men heeft dit beproefd; maar er schijnt toch geen andere toevlucht mogelijk dan met de *Civiltà cattolica* een *„squilibro pathologico"* aan te nemen.

In de hitte van den hevigen, van zijn kant zeker goed gemeenden en edel bedoelden, nu tot het hoogst gestegen strijd met zijne veelvuldige vijanden, heeft de langdurige geestelijke en lichamelijke overspanning bij den thans beklagenswaardigen man, de kracht zijner rede aan 't wankelen gebracht. Op dit stuk voor 't minst. Zoolang er geen nieuwe documenten ontdekt worden — en dit is haast niet te denken — zal deze verklaring misschien nog het meest bevredigend zijn.

Maar hoe men 't ook moge verklaren, het feit der *objectieve* ongehoorzaamheid staat vast. Dit wordt ook thans door eigen ordebroeders, die hem overigens zeer genegen zijn, erkend.

Padre Marchese, die in 't zelfde klooster van San Marco te Florence in onze dagen verscheidene belangrijke geschriften over den vroegeren beroemden Prior in het licht gaf, schreef, door de waarheid gedrongen: „Zoo besteeg dan op Zondag 11 Februari

(1498) Fra Girolamo, *in openlijk verzet tegen een verbod, dat, hoe dan ook, door hem toch moest ontzien worden*, opnieuw den kansel van Santa Maria del Fiore".

Een ander ordebroeder, de tegenwoordige Provinciaal der Dominicanen in Engeland, de Hoogeerw. Heer Procter, schreef o. a. de volgende belangrijke regels:

„Wij mogen hier volstaan met te zeggen, dat zijne vijanden, geestelijken en leeken, wier leven hij veroordeeld had en tegen wier misbruiken hij met zoo vurige woorden had uitgevaren, hem bij den Paus beschuldigden van ketterij, waaraan hij, zooals wij gezien hebben, onschuldig was, van ongehoorzaamheid, die zeker niet gewild was, en van onpassenden ijver, waaraan hij wellicht schuldig was, daar ijver zonder voorzichtigheid niet zonder schuld is. Het prediken werd hem verboden. Een tijdlang gehoorzaamde hij, bleef hij zwijgen, slechts met zijn vruchtbare pen predikend. Maar de ellenden rondom hem aanschouwend en gehoor gevend aan de smeekingen des volks en der Florentijnsche regeering, verscheen hij weder op den kansel en brandmerkte nog eens met woorden van schrikwekkende kracht het slechte leven der menschen, hen dreigend met de toekomstige straffen. Hier ligt zijn fout. In zijn nederige cel, geknield voor het kruisbeeld en voor de menschen biddend, zou hij een veel machtiger prediker geweest zijn, dan waar hij op den kansel met treffende woorden het volk tot tranen roerde en tot boetvaardigheid bracht. Zijn zwijgend gehoorzamen zou voor alle eeuwen een krachtiger predikatie geweest zijn, dan zijn spreken tegen den wil van Rome".

Na eene toespeling op het woord van Samuel tot Saül: „Heden heeft de Heer u de regeering van Israël uit de hand genomen", gaat de schrijver voort:

„Zekerheid is hier moeilijk te verkrijgen; zijn vrienden verdedigen, zijn tegenstanders beschuldigen hem; maar geen geschiedschrijver beticht hem van ketterij of scheurmakerij; ten hoogste was hij, in voor een man van vurig geloof en gloeiende liefde allermoeilijkste omstandigheden, ongehoorzaam. Is hij ongehoorzaam geweest, dan zal toch ieder katholiek, hetzij hij diens nagedachtenis eert, hetzij

hij zich aansluit bij hen, die een glorievollen naam willen verduisteren, moeten toestemmen, dat men zijne ongehoorzaamheid moet beschouwen als een vlek op het heldere kristal, als een zwarte draad in het blanke kleed. Is hij ongehoorzaam geweest, hoe verschrikkelijk heeft hij dan zijne zonde geboet, hij, die in het vuur verbrand en in zijn bloed gewasschen is".

Nog twee korte citaten, van L. Pastor en van Kardinaal Newman:

„Savonarola — schrijft Pastor — geloofde ongetwijfeld oprecht en eerlijk, dat hij een van God gezonden profeet was, doch leverde maar al te dra het bewijs, dat de geest, die hem dreef, niet meer van boven kwam; daar toch de toetssteen van goddelijke zending boven alles de nederige gehoorzaamheid is ten opzichte van het door God gestelde hoogste gezag. Deze ontbrak bij Savonarola ten eenenmale".

„Hij overschatte zichzelf — schreef Newman, — hij verhief zich tegen eene macht, die door niemand kan aangerand worden zonder zichzelf te schaden. Niets laat zich door ongehoorzaamheid verbeteren; hier lag niet de weg om een apostel te worden voor Florence of Rome".

Zeker, de eenigste aanneembare verklaring van Savonarola's ongehoorzaamheid zoeken wij het best in zijne valsche opvatting van eene goddelijke hem toebetrouwde zending. Doch hoe een man als hij de eenvoudige waarheid, door Kard. Newman hier toegepast, zoozeer over het hoofd kon zien, dat zal wel altoos een raadsel blijven. Nog eens, het feit der minstens *objectieve* ongehoorzaamheid valt niet te loochenen en zou inderdaad een duchtig wapen zijn in de handen van een „*advocatus diaboli*", zoo ooit de schoone droomen van een P. Bayonne voor verwezenlijking vatbaar konden zijn.

Wij kunnen niet aannemen, dat de Dominicaansche legende omtrent Savonarola ooit weer zal herleven. Maar daarom behoeven wij den geheelen Savonarola niet te verwerpen.

Al werpt de droeve geschiedenis der excommunicatie een donkere schaduw over de laatste levensjaren van San Marco's Prior, wij vinden in zijn vroegere leven en werken toch zooveel schoons

en edels en zielverheffends, dat wij hem, zij het dan ook met eenig voorbehoud, zeker tot de roemrijkste mannen zijner orde, tot de sieraden der R. K. Kerk mogen mederekenen. Hij was een man — dit mag hem niet ontnomen worden — van onberispelijken, vlekkeloozen levenswandel; wat hij van anderen vorderde deed hij eerst zelf, deed hij met groote volmaaktheid. Hij was een man van hooge, innig katholieke idealen en tegelijk van een, soms verbijsterende, kinderlijke naïveteit; een wondere verschijning in een geheel eigenaardig tijdsgewricht, gelijk de historie er schier geen kent; een tijd van het hoogste streven te midden van een huiveringwekkend zedenbederf; een tijd van onstuimige hartstochtelijkheid en dweeperij; een tijd van groote heiligen en van diepbedorven menschen; van soms onbeschaamde ruwheid bij ten top gedreven verfijning. Maar Savonarola's hartstochtelijkheid ging geheel op in zijn ijver voor het heil der zielen; *zijn* hoogste streven in het streven naar de christelijke volmaaktheid voor zich zelf en voor allen; *zijn* dwepen in het ijveren voor de eer van God en de glorie van Christus' Kerk.

Geen man uit zijne dagen misschien, die hem in machtige. wegslepende, prikkelende, overweldigende welsprekendheid evenaarde; geen misschien die den echten volkstoon met zulk een meesterschap wist te treffen. Geen gewijd redenaar misschien ook, die zich voor zijne predikaties tegelijk met zoo ernstige studie en zorg en zoo vurig gebed voorbereidde en daarom met zooveel helderheid en scherpzinnigheid en subliemen eenvoud de geloofsleer verklaarde en op het beleven daarvan met zooveel *unctie* wist aan te dringen.

Prof. Luotto verweet Pastor, dat hij Savonarola niet gelezen had, dat hij zijne citaten aan de tweede hand ontleende. Terecht antwoordde de geschiedschrijver, dat men hem hiervan alleen dan een verwijt kon maken, in het geval deze citaten valsch of onjuist zijn; dit was niet gebleken. Luotto, meen ik, verloor te veel uit het oog, dat Pastor niet eene monographie schreef en

Savonarola slechts behandelde, gelijk ik reeds deed opmerken, als een betrekkelijk klein onderdeel van zijn uitgebreid werk over de Pausen en het tijdperk der renaissance; alleen in diens verhouding ten opzichte van Paus Alexander VI. Pastor citeert uit Savonarola's — overigens moeilijk te benaderen — werken slechts voornamelijk wat hij als historisch bewijs behoeft. Doch het valt — en hierop wilde ik de aandacht vestigen — toch, dunkt mij, niet te betwisten, dat men, om een historisch persoon door en door te leeren kennen, met zeer veel vrucht zijne werken kan bestudeeren. Bij een man als Savonarola acht ik dit zelfs noodzakelijk. En dan heb ik niet zoozeer zijn *Triumphus crucis* als wel zijne predikaties op het oog.

In zijne predikaties geeft Savonarola ongekunsteld, zonder eenige gemaaktheid, met beminnelijke natuurlijkheid geheel zichzelf. Van hem geldt nimmer het „*plus poetice quam humane locutus est*"; men vergeet den predikant bij den onmiddelijken indruk, dien men krijgt van den mensch. En van welk een mensch!

Wij staan hier, juist omdat de mensch met den prediker zoo geheel één is, voor een zeer eigenaardige welsprekendheid. Aanvankelijk meent men zich onder het gehoor van een catechisant, een echte oude scholastiek; maar terwijl men zijn heldere, soms wel wat spitsvondige uiteenzetting volgt, gevoelt men zich weldra schier onbemerkt aangenaam geboeid door — laat ik zeggen — een gewijd causeur; straks vat hij als van zelf, op een enkel woord, een enkele gedachte, vuur; de redenaar verheft zich, de missionaris dondert; de man van gebed raakt in contemplatie, schijnt een oogenblik, zijn gehoor vergetend, in zijn bidcel alleen met zijn God, zijn Verlosser, maar ook den Verlosser der wereld, der zondige, diep bedorven wereld, den Verlosser van *zijn* volk, van *zijn* Italië, van *zijn* Florence, en even snel weer naar de aarde teruggekeerd, roept en schreit hij uit het diepst zijner ziel om ontferming en barmhartigheid tot God: „*respice in faciem*

Christi tui". Dat herhaalt zich, dat stijgt, dat moet den hemel in, steeds vuriger, steeds hooger, steeds dringender, tot eindelijk het woord hem begeeft, hij slechts met tranen spreken kan en zijn meegesleept gehoor zelf in tranen losbarstend in een schreiend geroep van „*misericordia*" de predikatie besluit.

Zijn geliefd volk van Florence ging in hem op en hij in hen. Er was een innige band, die hen met elkander verbond. Het is niet waar, dat het volk alleen luisterde en hem aanhing in zoover staatkundige dingen ter sprake kwamen. Savonarola was de echte boeteprediker, gelijk zij in die dagen optraden.

Reeds lang geleden wees Jacob Burckhardt, de vader der moderne renaissance-studie, op het merkwaardig en verblijdend verschijnsel in die, onder zoovele opzichten duistere dagen, het optreden der boetepredikers. Deze geschiedenis der boetepredikers in het Italië der renaissance moest toen en moet ook nu nog geschreven worden. En toch moeten in overvloed de bouwstoffen daarvoor in menig oud stedelijk archief voorhanden zijn. Zou een overdreven klassieke geest misschien niet al te lang te laag hierop hebben neergezien? Zou wellicht eene eenzijdige vereering der middeleeuwsche scholastiek deze vrijere preekwijze liever in vergetelheid hebben gelaten? Wie zal het zeggen? Maar zeker is het, dat een vollediger kennis van de geschiedenis der boetepredikers uit die dagen, veel licht zou kunnen verspreiden over dien tijd, en vooral onzen Savonarola zou ten goede komen. Want vóór en boven alles moet San Marco's Prior als *boeteprediker* beschouwd worden. Dit is de hoofdzaak; dáár ligt zijn beteekenis; al het andere komt daaruit voort, is daaraan ondergeschikt of van bijkomend belang. Maar dan ook als boeteprediker uit zijn tijd.

Men weet, dat de heerlijke ontluiking en bloei der volkspredikatie in de dertiende eeuw maar al te spoedig in verval geraakte en eindelijk geheel ontaardde in de veertiende, totdat op het einde dezer eeuw, met de verschijning van den Spaanschen Dominicaan,

den H. Vincentius Ferrerius, een nieuw tijdvak van bloei geopend werd. Dat was aanvankelijk voor Spanje en Frankrijk. Voor Italië begint de bloeitijd, iets later, met den grooten Franciscaan, den H. Bernardinus van Siëna.

„Mijne kinderen — sprak eens de H. Vincentius Ferrerius in een zijner toespraken in Allessandria — er is in deze vergadering een religieus van de orde der Minderbroeders; die zal weldra een roemrijk man zijn in geheel Italië; zijn leer en voorbeeld zullen veel vrucht dragen onder het Christen volk. Weldra zal gebeuren wat ik u voorspel; daarom keer ik naar Frankrijk en Spanje terug en laat aan dien man de zorg om voor het Italiaansche volk te prediken, waar ik mijn stem niet heb kunnen verheffen". Deze aangewezen man was Bernardinus, dien ik zooeven noemde.

Gelijk Bernardinus Vincentius, zoo hoorde Savonarola Bernardinus nog. Hij is van dezelfde groote familie der volksredenaars, wier rechte lijn opklimt tot een H. Bernardus en Peter den kluizenaar, tot de H. Franciscus van Assisi en Dominicus.

Als de geschiedenis der boetepredikers, dezer volksmissionarissen, eenmaal zal geschreven worden, dan zal men ook Savonarola beter nog kunnen waardeeren. Wij zullen dan kunnen onderscheiden wat van de traditie, van de predikwijze, wat origineel van hem, van zijn persoonlijkheid is. Voorloopig behooren wij dan niet al te gestreng te zijn in het beoordeelen van zijn woorden en uitdrukkingen en praktijken, van sommige vrijmoedigheden, die hij zich veroorloofde; en ons niet te spoedig te ergeren over hetgeen wij eveneens, soms in hoogere mate, bij mannen als een H. Bernardinus van Siëna ondervinden.

Nu reeds is het duidelijk, hoe Savonarola zich vooral in één belangrijk punt van zijne voorgangers onderscheidt. Terwijl deze overal predikend rondtrokken en slechts eenigen tijd hier en daar vertoefden, heeft Savonarola daarentegen een blijvenden, vasten werkkring in een en dezelfde stad gevonden. De maatregelen, de instellingen, meestal in overleg met de regeeringen

of stadsbesturen genomen, tot bevestiging der bekeeringen, tot uitroeiing van slechte gewoonten, waren meest zeer loffelijk en praktisch, maar, daar zij door de boetepredikers zelf niet bewaakt en tot volkomenheid of uitbreiding gebracht konden worden, moet het maar al te vaak gebeurd zijn, dat de goede uitwerking slechts tijdelijk was en langzamerhand vroegere toestanden terugkeerden. Savonarola en Florence hebben zeker de voordeelen, ook de nadeelen van zulk een blijvend werken ondervonden. Het komt mij voor, dat deze eigenaardige omstandigheden veel in zijn leven en werken kunnen verklaren, zoo niet altoos rechtvaardigen dan toch vergoelijken. Wij denken hier vooral aan zijn, zoozeer gelaakte bemoeiingen met regeerings- en staatszaken, aan welke bemoeiing men grootendeels de oorzaak van zijn dramatisch uiteinde wil toeschrijven.

Intusschen moet ook erkend worden, dat het voortdurend verblijf van den boeteprediker hem aanleiding gaf tot het opvatten van zijn hoog ideaal: alle krachten en vermogens van mensch en maatschappij, van het hoogste tot het laagste, van wetenschap en kunst en nijverheid, alles dienstbaar te maken aan het eene, groote doel: het heil der zielen, de eer van God en den luister van Christus' Kerk op aarde.

Slechts weinige jaren en slechts gedeeltelijk mocht Savonarola dit heerlijk ideaal in zijn naaste omgeving verwezenlijkt zien. Toen kwam de duisternis, eer nog het volle licht der zon Florence en Italië en geheel de christenheid kon bestralen. Hoe diep treurig is deze geschiedenis! „Deze hervorming — schreef de *Civiltà cattolica* — bezweek en werd begraven in de asche des brandstapels van den ongelukkigen Savonarola, terwijl misschien een weinig minder vertrouwen in zich zelf, een grooter overgeving aan Gods wil, gelijk die zich door de uitdrukkelijke bevelen van weliswaar onwaardige menschen maar toch wettige erfgenamen van het door God gesteld gezag op aarde zich kenbaar maakte, deze hervorming bevestigd en bestendigd zou hebben".

Had Savonarola bij de eerste oproeping van den Paus of ook later nog naar Rome kunnen gaan! Had hij, alle gevaren manmoedig trotseerend, zijne zaak voor den Paus zelf kunnen verdedigen, gelijk eenmaal zegevierend een H. Bernardinus, die ook als „zaaier van ketterij en bijgeloovigheden" was aangeklaagd. De gelegenheid was hem daartoe aangeboden. Want, wat men dezen rampzaligen Opperherder ook ten laste moge leggen, zeker geen wraakgierigheid tegen den boeteprediker, die zich toch niet ontzag zijne ondeugden in 't openbaar te brandmerken.

't Is eene groote verdienste van Pastor, de houding van Paus Alexander VI ten opzichte van Savonarola in het licht te hebben gesteld, zoodat zelfs 's Pausen edelmoedigheid, voorzichtigheid en geduld in deze ingewikkelde geschiedenis tot de beste bladzijden van diens overigens in zoo menig opzicht lakenswaardig leven kunnen gerekend worden.

Maar over hetgeen had kunnen geschieden indien deze twee mannen elkander gezien en gesproken hadden, indien deze boeteprediker had kunnen neerknielen aan de voeten van dezen Paus, hierover kunnen wij gissingen maken, betreuren dat het niet heeft mogen voorvallen, de geschiedenis oordeelt alleen over hetgeen geschied is. Ik voor mij wilde slechts in het licht stellen, dat de studie over Savonarola met de thans verkregen resultaten nog niet volledig is. Wanneer eenmaal de belangrijke geschiedenis der boetepredikers in het Italië der renaissance zal geschreven zijn — waartoe dan ook eene critische uitgave van Savonarola's predikaties behoort — dan zal ongetwijfeld de beroemde prediker in al zijn doen en laten nog beter begrepen en gewaardeerd worden en zal het blijken, dat hem — moge hij dan niet tot de heiligen der altaren gerekend worden — toch onder de besten dezer hoogst verdienstelijke mannen van Gods Kerk eene onbetwistbare eereplaats toekomt.

Schiedam. F. J. Poelhekke.

POPULAIRE WETENSCHAP.

Populaire wetenschap is een goede zaak, als de populariteit aan de wetenschap geen schade doet en de wetenschap de populariteit niet hindert.

Een opstel van Dr. Sinia in *Vragen van den Dag*, een „populair wetenschappelijk tijdschrift", laat onder beide opzichten wel iets te wenschen over. Het opstel draagt tot titel *Instinkt en Verstand* en tracht te bewijzen, dat instinkt somtijds uit verstand ontstaat en dat de dieren verstand hebben. 't Is moeilijk om den gang der redeneering te volgen, vooral omdat er zoovele wetenschappelijke uitstapjes op allerlei gebied gemaakt worden, maar wij wenschen toch het betoog van Dr. Sinia voor onze lezers te analyseeren tot hun genot en hunne populair-wetenschappelijke ontwikkeling; zoo hopen we althans.

Reeds in de inleiding brengt Dr. Sinia een argument ter tafel om te toonen, dat men aan de dieren niet het verstand mag ontzeggen: „Indien men den mensch eene ziel toekent als iets gansch afzonderlijks, dan heeft men niet het recht, ze aan andere wezens, die ook gevoelen, ook zich bewegen, ook een aangeboren zucht tot zelfbehoud bezitten, die ook zich voorstellingen, hoe vaag dan ook soms in ons oog, maken van hunne omgeving, dat kostelijk kleinood, hetwelk men nog maar altijd niet goed heeft kunnen definieeren, te ontzeggen". 't Is jammer, dat het kostelijk kleinood zoo vaag en onbepaald wordt voorgesteld, ofschoon eene bepaling van hetgeen men door de menschelijke ziel verstaat nog wel te vinden is; en dat de schrijver na al die „ook's" er niet heeft bijgevoegd „ook abstracte denkbeelden vormt". Bij

eene vraag naar instinkt en verstand is dit toch „des Pudels Kern". De vrees, dat de lezer dan in het opstel vooral naar de bewijzen voor het bestaan van afgetrokken denkbeelden gezocht zou hebben, kan toch den schrijver niet gehinderd hebben.

De schrijver heeft zonder twijfel gedacht, dat het noodig was den lezer een onbevooroordeeld standpunt te doen innemen en laat daarom de eerste soort van gelijkstelling tusschen mensch en dier terstond door eene tweede volgen, die hij nu uit de taal afleidt. De mensch, helaas! „decreteert, dat de dieren geen taal bezitten; alleen omdat wij hen niet kunnen verstaan". 't Is vreemd, dat de mensch, die toch *alle* menschelijke talen van den heelen aardbol kan aanleeren, aan het dier, dat hem aanblaft of aanhuilt moet zeggen: 't spijt me zeer, maar ik heb niet de eer u te verstaan; en dat hij niet het recht zou hebben te beweren, dat noch poes noch wauw-wauw een taal bezitten. De bekende Max Muller was van een ander gevoelen: „De mensch spreekt, maar geen dier heeft ooit een woord voortgebracht. De taal is onze Rubicon en geen dier zal het wagen dien over te steken" [1]).

Dr. Sinia schijnt bij het onderzoek, dat ons moet leeren, of een samenstel van klanken eene taal mag heeten, meer op het verstaan worden dan op de verstaanbaarheid, meer op de geluiden dan op de beteekenis te letten. Want „men bedenkt niet, dat er nog volksstammen zijn, zooals b.v. de Fans in West-Afrika, wier taal slechts bezwaarlijk geärticuleerd kan worden genoemd, omdat ze slechts bestaat uit eenige dierlijke keelgeluiden, voor ons zonder zin. Wanneer men acht geeft op de verschillende geluiden van een hond, naar gelang van zijn gemoedstoestand (men vergeve mij dit woord dat menigen bevooroordeelde ongepast zal dunken), dan moet men wel besluiten tot eene taal, hoe primitief ook". Dr. Sinia bedenkt niet, dat de taal der Fans, die overigens een vrij

---

[1]) Geciteerd naar W. Schneider, *Die Naturvölker* uit *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache* (1863, I, S. 303).

goed ontwikkelde volksstam zijn, met behulp harer smakkende en keelschrapende geluiden woorden vormt en denkbeelden uitdrukt; dat wij, hoogbeschaafde Europeërs, die taal kunnen leeren met iets minder gemak dan zij de onze, terwijl de hoogbeschaafde woorden van een volleerd papegaai klanken blijven, waaraan noch hij noch wij gedachten kunnen verbinden; dat er tot op den dag van heden, in weerwil van alle onderzoek, geen enkel dierlijk geluid ontdekt is, waarin men met zekerheid de uitdrukking van een bepaald denkbeeld kon vinden. Maar wij willen geen al te hooge eischen aan eene inleiding stellen.

Nu volgen twee fabels van Gay. De eerste heet *De olifant en de boekhandelaar*. Een olifant, die Grieksch kent, maakt zich erg boos, omdat hij in een Grieksch boek leest, dat de mensch eene krachtige rede bezit en de dieren slechts een weinigje instinkt. De mensch, zoo beweert de olifant, kan over het verstand der dieren niet oordeelen, omdat hij zich zelve niet eens kent. Zeer ter snede weet de schrijver hier de Dreyfus-zaak te pas te brengen. In de tweede fabel *De mensch en de vloo* verklaart laatstgenoemd insekt, dat de geheele wereld en inzonderheid de mensch eigenlijk voor zijn pleizier op de wereld is.

De lezer van Dr. S.' opstel neemt langzamerhand een onbevooroordeeld standpunt in; hij laat meer en meer zijn anthropocentrische opvatting varen en ziet met broederlijken blik de dierwereld aan. Tevens is hij nu in staat om een historisch overzicht van wat men zoo al over instinkt en verstand gedacht en geschreven heeft — van den kant der menschen wel te verstaan — te genieten.

„Terwijl nog vele onbeschaafde volksstammen de dieren met verstand begiftigen, en ze als heiligen vereeren, daarbij rekening houdend met het nut of de schade, welke ze hun kunnen toebrengen; terwijl de op een vrij hoogen trap van beschaving staande Buddhisten de menschelijke zielen na den dood van dier tot dier laten verhuizen, om eindelijk na herhaalde louteringen

op te gaan in 't Nirvana, beschouwen de oude Israëlieten vele dieren als onbezielde wezens en dat averechtsch begrip is in 't Christendom blijven spoken".

Die domme Joden en Christenen! die zeer slecht op de hoogte zijn van hetgeen hunne eigene Heilige Boeken bevatten. Daar immers zijn voorschriften, vergelijkingen, zinspelingen in overvloed voorhanden, waaruit duidelijk blijkt, dat aan de dieren een levendmakend beginsel, eene ziel in den wijderen zin van het woord, wordt toegeschreven, waardoor zij leven, zich bewegen en gevoelen en zelfs eene zekere mate van kennis hebben of verwerven; al is er niets te vinden, hetgeen het vermoeden wettigt, dat men die kennis als eene verstandelijke beschouwde.

Toch was, in weerwil der domheid, den Christenen eene zekere mate van sluwheid eigen, want terwijl „de door Aristoteles gegrondveste wijsbegeerte schering en inslag werd voor de middeneeuwsche scholastiek, omdat men zijne natuurbeschouwing met het toenmalige geloof in overeenstemming wist te brengen", hadden de geleerden dier tijden er slag van „al zoekend en ziftend" uit Aristoteles te halen, wat in hun kraam te pas kwam. „Al wat ze als contrabande beschouwden werd overboord geworpen als strijdig met hunne leer, en de leek had maar te letten op den gulden regel: onthoud alleen wat ik u leer, en spreek mij nimmer tegen".

Wat het „toenmalige geloof" aangaat, nemen wij de vrijheid aan Dr. Sinia een onlangs verschenen werk van een *protestantsch* theoloog, Dr. Krogh-Tonning, aan te bevelen, waarin op één speciaal gebied bewezen wordt, dat de „toenmalige" leer der middeneeuwsche Kerk dezelfde was als die der oude en dezelfde als die der hedendaagsche Roomsche Kerk, en verwijzen wij hem verder naar een of ander handboek over de geschiedenis der dogma's [1]). Voor de studie der spitsvondigheden is wellicht de

[1]) *De gratia Christi et de libero arbitrio Sancti Thomae Aquinatis doctrinam breviter exposuit atque cum doctrina et cum sententiis protestantium comparavit* Dr. K. Krogh-Tonning (Christiania, J. Dybwad).

H. Thomas geschikt, die zoo sluw is, dat hij, hetgeen hij uit Aristoles overneemt, met bewijzen staaft, die hij aan de rede ontleent; en hetgeen hij meent over boord te moeten werpen, als nutteloozen of schadelijken ballast doet kennen.

Tot zijne niet geringe verbazing wellicht, zal de schrijver van *Instinkt en Verstand* in Sint Thomas bijna woordelijk de uitdrukkingen van Aristoteles terugvinden, die hij in zijn opstel aanhaalt als over boord geworpen waarheden. De scholastiek immers kent aan de dieren een levendmakend beginsel toe, eene „ziel" [1]) in den wijderen zin des woords; zij ontkent niet, dat, voor zooverre het *de uitingen* betreft, „op jeugdigen leeftijd de menschelijke ziel zich in 't geheel niet van de dierlijke onderscheidt" [2]). De scholastiek weet evengoed als Aristoteles en Dr. Sinia, „dat 't levensbeginsel van de planten tot de dieren onmerkbaar toeneemt" [3]), maar terwijl Aristoteles, volgens Dr. Sinia, het er voor houdt, dat er dieren bestaan „zoo laag ontwikkeld, dat ze, evenals de planten, alleen het vermogen bezitten om zich te vermenigvuldigen", is de scholastiek voorzichtiger en juister, daar zij het onderscheid tusschen dier en plant niet geheel wegcijfert maar zeer gering noemt [4]). St. Thomas heeft er niets

---

[1]) Anima sensitiva, een beginsel, waardoor het dier leeft, zich beweegt en zinnelijk ken- en begeervermogen bezit.

[2]) De dieren zoeken het nuttige en vluchten het schadelijke, niet ten gevolge van verstandelijk overleg, maar door het natuurlijk instinkt van hun schattingsvermogen; en zulk een natuurlijk instinkt is ook in de kinderen; zoo nemen de kinderen de borst en zoeken zij andere zaken, die hun goed zijn, zonder dat anderen hun zulks leeren. St. Thomas, Lib. II, *Dist.* XX, Q. II, art. 2 ad 5um.

[3]) Volgens het beginsel, dat het hoogste wezen eener lagere klasse (supremum infimi) zeer dicht bij het laagste der hoogere (infimum supremi) staat.

[4]) St. Thomas, die in de zelfbeweging een der hoofdkenmerken van het leven ziet, zegt, sprekende van de lagere dieren, dat ze zijn: „parum excedentia motum plantae": in zelfbeweging weinig boven de planten verheven. In *De Anima* (C. 7 concl.) zegt hij uitdrukkelijk: „eenige dieren staan zeer dicht bij de planten".

tegen, „dat de dieren, welke kunnen hooren, zoowel van elkander als van de menschen kunnen leeren" [1]); en evenals Dr. Sinia en Aristoteles wil hij wel aan de dieren „een zeker soort van verstand" toekennen. Zelfs de conclusie van Dr. Sinia: „Hier wordt aan de dieren een zeker verstand toegekend" ontbreekt bij St. Thomas niet. In het Lib. III *Dist.* lezen wij: „De dieren deelen in verstand en wil".

Hetgeen echter St. Thomas onmiddellijk laat volgen teekent het diepe verschil tusschen de scholastieke leer en de opvatting van Dr. Sinia. Deze immers meent uit het leeren der dieren van elkander en van den mensch, te mogen afleiden, dat de dieren „denken, lettende op hetgeen de menschen door woorden uitdrukken", terwijl St. Thomas slechts „eene verwijderde overeenkomst (obscura consonantia) wil toegeven, maar overigens dikwijls en uitdrukkelijk verklaart, dat de dieren geen eigenlijk gezegd verstand (intellectus) hebben (zie o.a. *Contr. Gentes,* II, C. 66 1°).

Met de uitdrukking van Aristoteles: „de dieren bezitten slechts minder ziel dan de menschen", kan men vrede hebben, wanneer men daardoor verstaat „een levensbeginsel van lagere orde, eene mindere ziel", niet echter indien ze moet beduiden „een levensbeginsel van dezelfde soort, maar minder volmaakt".

De nieuwere wetenschap is zeer sterk in 't anthropomorphiseeren. Zij weet, door persoonlijke ervaring, dat de mensch nadenkt, wikt en overweegt; dat de mensch den wil vormt om te handelen, volgens het oordeel van zijn verstand, en dat de doelmatigheid zijner vrijwillige handelingen het gevolg is van verstandelijk overleg.

Maar daaruit volgt nog niet, dat elke handeling, die doelmatig is en kennis veronderstelt, het gevolg is van de verstandelijke kennis en den redelijken wil van het handelend wezen zelf.

---

[1]) „De vogels leeren hunne jongen vliegen" (*Summa,* I, Q. CI, art. 2). „Die dieren, welke gehoor en geheugen hebben, zijn voor onderricht vatbaar (disciplinabilia) en kunnen voorzichtig zijn" (I *Metaphys.* Lect. 1).

Eene kennis, die nimmer blijken geeft van eenig abstractievermogen, kan en moet men als bloot zintuigelijke kennis beschouwen, wijl haar het essentieele karakter der verstandelijke kennis ontbreekt; en *doelmatigheid* in iets wat geschiedt veronderstelt slechts kennis van dat doelmatige in eene der oorzaken, niet altijd in *de onmiddellijke* oorzaak.

Elke goede machine werkt doelmatig, maar daaruit volgt niet, dat de machine met kennis van doel handelt. Het dier handelt doelmatig en blijkt kennis te bezitten, maar daaruit volgt nog niet, dat die kennis eene redelijke is. Er volgt slechts uit, dat ééne der oorzaken, waaraan de machine of het dier hun ontstaan danken, verstandelijke kennis bezit.

Maar, wij loopen vooruit; keeren we tot het opstel van Dr. Sinia terug. Het bovenstaande is voldoende om aan te toonen, dat de schrijver van *Instinkt en Verstand* niet geheel en al op de hoogte is der middeleeuwsche wijsbegeerte.

Na Aristoteles wordt Celsus aangehaald als iemand, van wien de christelijke wijsbegeerte wel iets had kunnen leeren; niet zoozeer met betrekking tot het eigenlijk onderwerp „instinkt en verstand", want daarvan begreep hij, „in weerwil van inderdaad groote belezenheid, weinig of niets" maar met betrekking tot de plaats, die de mensch in de natuur inneemt; Celsus immers bestrijdt de christelijke voorstelling „dat alles ter wille van den mensch geschapen" is.

Wij willen hier de vraag niet stellen, of Dr. Sinia den zin der christelijke voorstelling wel begrijpt en ons kan uitleggen, hoe deze zin niet strijdt met de uitspraak der Heilige Boeken, dat God alles om wille van Zichzelven heeft geschapen, en alles om wille der uitverkoornen doet, en wederom alles aan den Zoon onderworpen heeft; wij wenschen slechts onze verbazing uit te drukken, dat de schrijver, iemand als Celsus — die beweert, „dat de dieren veeleer boven dan beneden de menschen staan . . . beter ook

in de toekomst kunnen zien, en dus veel nader tot God staan, die dan ook meer van hen zou houden dan van de menschen" — als getuige oproept tegen de domperij der christelijke wijsbegeerte op natuurwetenschappelijk gebied. De bestrijding door Celsus van de christelijke voorstelling, dat alles ter wille van den mensch geschapen is, kan, dunkt ons, deze oproeping niet rechtvaardigen, en zulks te minder, wijl deze meening van Celsus niet zoozeer een nieuw wapentuig was tegen de christelijke leer dan een bijzonder stuk eener oud-pantheïstische panoplie, die Celsus bij tijd en gelegenheid aangespte.

Wellicht echter zijn de volzinnen over Celsus slechts neergeschreven bij wijze van transitie, en zijn ze, als in de muziek, eene modulatie naar de volgende toonsoort.

De lezer oordeele.

„Zijne [Celsus'] wijze van bestrijding kon bij de Christenen geen opgang maken, want vooreerst was ze van een Heiden afkomstig... en in de tweede plaats liet Celsus zich door de door anderen overdreven verheerlijking van den mensch verleiden tot tegenspraken, die kant noch wal raken... Zulk eene bestrijding van de oude leer deed haar meer goed dan kwaad; want argumenten, als de pas aangehaalde, getuigen van zoo weinig nadenken, dat men ze laat voor hetgeen ze zijn en er zich verder niet over bekommert. Men kon dus gerust weer inslapen, en bleef, zacht gewiegd door de scholastiek, die binnen de muffe wanden der studeercel de Natuur verklaarde, zooals de dogmata voorschreven, en ieder, die 't durfde wagen, zelf in de wijde wereld rond te kijken, inplaats van den tijd te verdroomen, voor ketter schold, voortdommelen eeuwen lang."

De nieuwe toonsoort is C mol, en het motief der toonzetting van Dr. Sinia luidt: „Slaap kindje slaap!" Bij den eentonigen dreun van het slaapliedje zien we de scholastiek in de gedaante van een oude baker in de muffe studeercel bij de wieg van het dommelend menschdom. Ze lijkt wel wat *te* oud, een kleine

achthonderd jaar ongeveer (Celsus 180 n. Chr.; Anselmus van Cantorbury, geb. 1033) en ze praat woorden na, die men haar in den mond gelegd heeft, maar welke haar voorbeeld, de werkelijke scholastiek, nooit gebruikte.

Mogen wij Dr. Sinia naar Kopp, *Geschichte der Chimie* verwijzen, om te vernemen, dat een leeraar der scholastiek en lang niet de minste, Albertus Magnus, de meester van St. Thomas, een zelfstandig onderzoeker was op chemisch gebied — en naar Meyer's *Conversationslexicon* om te hooren, dat dezelfde Albertus ook buiten de muffe studeercel ging herboriseeren?

't Is waar, de scholastiek hield zich meer met wijsgeerige en theologische speculaties op; maar wat ze, in den goeden tijd althans, aan natuurwetenschappen noodig had, nam ze te goeder trouw van de geneesheeren en anderen over — evenals een huidig theoloog het van de thans levende meesters overneemt; maar de geheele christelijke wijsbegeerte en godgeleerdheid heeft eene verklaring der natuur, die binnen de muffe wanden der studeercel zou gemaakt zijn, zoo weinig noodig, dat ze in onzen hoogmodernen tijd onveranderd kan blijven voortbestaan naast de totaal veranderde opvattingen der wetenschap.

Slaap kindje slaap! Hoe lang echter zal die slaap duren?

„Zoo lang duurde die zoete slaap, dat men half wakend, half droomend nog bleef vasthouden aan 't begrip, dat de homo sapiens als onbeperkt heerscher den scepter der rede zwaaide over „la bête machine", toen de aarde reeds van haar plaats gerukt, de alles bezielende zon in haar plaats gesteld was, de banen der planeten door 't genie van een Kepler reeds bepaald waren, de wording van 't Heelal uit den bajert van wielende nevelen door Kant bespiegeld, door Laplace reeds onder formules gebracht was, om pas veel later door de proef van Plateau en de spectraal-analyse bevestigd te worden".

Wat Dr. Sinia hier schrijft lijkt een schoone populair-wetenschappelijke droom! Maar slechts een droom en niet meer.

In Neurenberg kan men niemand ophangen, dien men niet heeft; in de scholastiek kan men aan geen begrip vasthouden, dat men niet bezit. De opvatting van „la bête machine" is aan de scholastiek vreemd en van Cartesiaanschen oorsprong.

Die de aarde van haar voetstuk rukte en de zon daarvoor in de plaats stelde was een der droomers binnen de muffe wanden der studeercel, Copernicus nl. een kanunnik der kerk van Frauenberg. Deze Copernicus was, behalve roomsch-katholiek priester, doktor in het kerkelijk recht, een uitstekend mathematicus en op de hoogte der medische wetenschap van zijn tijd. Zijn werk *De revolutionibus orbium coelestium libri VI* gaf hij uit op aanraden van zijn vriend, den bisschop van Kulm, en droeg hij op aan Paus Paulus III [1]).

Kant, een diepzinnig denker, maar overigens niet alleen iemand, die de geheele wereld binnen de grenzen der studeercel wil verklaren, maar zelfs „aus sich heraus" wil ontwikkelen, zooals men wel eens van hem gezegd heeft, geeft een systeem van de wording van den bajert, waarin datgene, wat in ons planetensysteem vooral verklaard moest worden, de beweging der planeten in dezelfde richting, in denzelfden zin en in één vlak, ter verklaring aan het toeval wordt overgelaten.

Laplace heeft de wereldformule wel gewenscht, maar niet gevonden. Die formule bestaat ook nu nog niet.

Plateau heeft zeer interessante proefnemingen gedaan, waaruit men echter, zooals Bosscha terecht aanmerkt, niets over de vorming van de planeten kan afleiden, „daar de krachten, welke bij den wentelenden oliedruppel in het spel treden, van geheel

---

[1]) Volgens Meyer's *Conversationslexicon*, het kort begrip der geheele populaire wetenschap, is het werk van 1543 tot 1616, dank de opdracht aan den Paus, bij de katholieken zonder veel tegenspraak gebleven, ofschoon Luther en Melanchton de leer van Copernicus als ergernisgevend beschouwden. In 1616 werd het werk naar aanleiding der Galileikwestie op den *Index* geplaatst en in 1757 daaruit weder verwijderd.

anderen aard [zijn] dan die, welke bij groote lichamen het overwicht hebben".

De spectraal-analyse leert ons, dat vermoedelijk de planeten en de sterren uit dezelfde grondstoffen bestaan, waaruit onze aarde is opgebouwd, en kan ons zelfs de beweging van ver verwijderde hemellichamen doen kennen, wanneer men het beginsel van Doppler daarbij toepast — maar zij leert ons omtrent de ontwikkeling en vorming van ons planetenstelsel volstrekt niets.

Van de schoone droombeelden van Dr. Sinia blijft alzoo bij 't ontwaken niet veel over!

Na de slaap-periode der scholastiek en het tijdvak van Cartesius breekt nu een betere toekomst aan. „Enkele schrandere geesten" kennen aan de dieren verstand en dus eene ziel toe; zoo o.a. Voltaire, „die over alles lustig heen sprong" en „instinkt en verstand met elkaar verwarde"; Buffon, die „geen duidelijk begrip van het instinkt" had; Condillac, die alle denken terugbrengt tot de vervorming van zinnelijke indrukken, zonder eenige medewerking van het denkend subject, en in weerwil daarvan toch eene onsterfelijke ziel aanneemt; Leroy, de houtvester, „een Darwinist in den dop"; Meyer, die aan de dieren verstand meent te moeten toekennen omdat God het Heelal „voor denkende geesten geschapen" heeft en „de menschen niet al het geschapene kunnen denken en genieten, en die de dieren na hun dood in volkomener wezens" laat veranderen; Smith, de Deen, „die voor de rechten der dieren" opkomt e.a.

„Tout fait farine à bon moulin" heeft de schrijver gedacht bij het samenstellen dezer lijst, en de populair-wetenschappelijke lezer komt langzamerhand tot de overtuiging, dat hij om een schrandere geest te zijn, zooals de bekende en onbekende grootheden boven genoemd, goed zal doen, even als zij, aan de dieren verstand toe te schrijven.

Eindelijk komen we tot de kern van Dr. Sinia's opstel. Eene korte digressie tegen Fichte laten wij onbesproken, want wij zijn

verlangend nu eens met eene bepaling van instinkt en verstand kennis te maken en de bewijzen te hooren voor de stelling: dat de dieren verstand hebben. Helaas! ons verlangen wordt teleurgesteld.

Wij worstelen een paar misschien wetenschappelijke maar zeker min populaire bladzijden over de wijsbegeerte van Schopenhauer door, hooren eene uitspraak van J. Bolland, worden nog eens onthaald op eene zinspeling op de Dreyfus' zaak en kunnen dan uitroepen:

„Da steh ich nun, ich armer Thor,
Und bin so klug als wie zuvor".

Het schijnt wel, dat Dr. Sinia het instinkt beschouwt als een „tot instinkt geworden verstand", maar ra ra wat is dat? en wat is eigenlijk dan het „verstand", dat tot instinkt kan worden?

Als er iets van te maken is, moet het wel zijn: dat de dieren, die, volgens Schopenhauer, „naar een doel kunnen streven, dat ze niet kennen, waarvan ze zich zelfs geen denkbeeld kunnen vormen", deze zoogenaamde instinktmatige handelingen eerst met verstand verricht hebben en langzamerhand de gewoonte hebben gekregen zóó en niet anders te handelen. Het gevolg daarvan is nu geweest, „dat het verstand, van geslacht tot geslacht gescherpt, door ondervinding geleerd en eindelijk tot instinkt geworden" is. Hieruit zou volgen, dat het verstand in de dierwereld het eerst aanwezig is, en dat het voortdurend gescherpt en gescherpt wordt, totdat het ten langen laatste verdwijnt. Want, wat op die wijze ontstaat kan hoogstens eene reflexbeweging zijn, die met verstand noch instinkt iets te maken heeft.

Leest men daarentegen, dat „'t instinkt het algemeene geeft, 't verstand het bizondere, daar het rekening houdt met de omstandigheden", dan moet men het instinkt in de dierwereld als het primaire beschouwen.

Dit ontbreken eener duidelijke bepaling van verstand en instinkt, is de oorzaak, dat alles, wat Dr. Sinia verder schrijft, alle bewijs-

kracht mist. De bekende gewoonten van mieren, bijen, wespen, hommels, spinnen, zijn doelmatig, houden rekening met de omstandigheden, getuigen van kennis — dit geven wij gereedelijk toe, en dit wordt door de scholastieke wijsbegeerte volstrekt niet ontkend. Maar de vraag is, of het dier het doel kent en of die kennis eene *verstandelijke* genoemd kan worden; of het rekening houden met de omstandigheden het gevolg is van *verstandelijk overleg?* Deze vragen blijven in het artikel van Dr. Sinia zonder antwoord. Den argeloozen lezer van het opstel *Instinkt en Verstand* wordt op populair wetenschappelijke wijze een rad voor de oogen gedraaid; de feiten worden hem voorgesteld, alsof 't niet anders dan uitingen van verstandelijk denken kunnen zijn; de mogelijkheid eener andere uitlegging, volgens welke eene bloot zintuigelijke of zinnelijke kennis voldoende geacht wordt om de slimheid van mieren en spinnen te verklaren, wordt zelfs niet verondersteld.

Misschien kan de schrijver nog iets leeren uit de werken van Wassmann S. J. over de mieren en uit de proeven van Thorndike, die de slimheid van hoog ontwikkelde dieren — katten, apen, honden — onderzocht, om tot het resultaat te komen dat die dieren zeer hardleersch, m. a. w. dom zijn.

Aan eigenaardige, om niet te zeggen tegenstrijdige, opvattingen ontbreekt het in dit gedeelte van Dr. Sinia's arbeid niet.

Een leger van mieren b.v. is op weg naar een nieuwe woonplaats. „Daar wordt plotseling de weg versperd door water, en wat doen ze nu? De voorhoede werpt zich in de vijandige middenstof.... en zoo ontstaat een dam van lijken, die den overgeblevenen een veiligen weg aanbiedt, naar 't Kanaän, werwaarts het instinkt hen voortdrijft".

Die mieren „offeren zich op", en we mogen die daad niet aan domheid toeschrijven, wijl we met zekerheid weten, „dat de mieren zeer hoog staan in ontwikkeling... en vooral ook behoorlijk het onderscheid kennen tusschen nat en droog".

De trekmuizen (Lemmings) doen precies hetzelfde als de mieren, behooren tot „de hoogst ontwikkelde klasse, die der zoogdieren", maar zijn zelfzuchtig: „het is hun alleen om eigen redding te doen", en zijn dom op den koop toe: zij bouwen „met hunne lijken geen brug voor de nakomenden".

„En rekent d'uitslag niet, maar telt het doel alleen" zingt Tollens. Zou dat versje voor de verstandige dieren niet gelden? Wij voelen wel iets voor de edelmoedige zelfopoffering der trekmuizen, die te vergeefs een brug pogen te bouwen.

A propos van liefdezusters meent Dr. Sinia van de onvolkomene wijfjes der bijen te moeten spreken — geheel te onpas, want wat met de physiologische eigenaardigheid der werksters en poppenverzorgsters uit den bijenkorf overeenstemt, is de toestand der haneveerige hennen in de ren of der manwijven bij de menschen.

Naar eene verstandswerking, die op de volgende geslachten erfelijk overgaat, scherper en scherper wordt om eindelijk instinkt te worden, zoekt men bij de werkbijen vergeefs; zij planten zich niet voort en zijn volleerd, zoodra ze volwassen zijn, d. w. z. zoodra ze uit de pop komen. Indien de gedragingen van bijen, e. t. q. eene veronderstelling wettigen, is het deze, dat het organisme hier het heele gedrag beheerscht; dat de geheele kunstnijverheid als eene organische functie moet opgevat worden, die van een of ander orgaan, een zenuwknoop b.v. afhangt en niets meer eischt dan dat die zenuwknoop als zoodanig levend zij of liever een levend deel uitmake van het levende dier.

„Om aan te toonen — zoo zegt Dr. Sinia — dat de dieren alleen uit instinkt handelen, beroept men zich gewoonlijk op de insekten [niet uitsluitend: vgl. Altum, *Der Vogel und sein Leben*], en een van de krachtigste bewijzen voor de geliefkoosde stelling komt dan hierop neer, dat een insekt, hetwelk pas zijne gedaanteverwisseling doorloopen heeft, dus nog nooit anderen heeft zien werken, terstond geheel op dezelfde wijze gaat bouwen, als zijne

voorouders dat deden. Maar men verliest daarbij mijns inziens uit het oog, dat zulk een dier dan ook reeds zijn vollen wasdom bereikt heeft, en derhalve naar alle waarschijnlijkheid ook reeds dadelijk zijn volle geestelijke ontwikkeling mede ter wereld brengt, eene ontwikkeling, die weinig of niet voor vermeerdering vatbaar is."

Als tegenhanger van het voorbeeld van sommige insekten, meent Dr. Sinia dat der radspinnen te moeten aanhalen. Bij deze, blijkt dikwijls, „dat de jonge dieren minder ervaren zijn dan de oude; want niet alleen duurt het soms lang, eer ze eene geschikte plaats hebben gevonden; maar wat meer is de webben, die ze spinnen, zijn veel kleiner en minder samengesteld dan die der volwassen dieren. Moge men ter verklaring daarvan aannemen, dat er dan ook minder spinmateriaal aanwezig is, ik zie niet in waarom ook 't talent niet minder ontwikkeld zou kunnen zijn".

Wij zien niet in, welk verschil er tusschen beide voorbeelden is. Hier onvolmaakte ontwikkeling met onvolkomen talent, dáár volkomen ontwikkeling met volkomen talent.

Voegen we hier echter bij, dat voor geen enkel dier door eene degelijke proef bewezen is, dat zijne kennis buiten het zintuigelijke, het concreete, gaat, terwijl het eerste denkbeeld, hetwelk een kind vormt, reeds soortlijk van het zintuiglijk beeld verschilt, dan zijn beide aangehaalde voorbeelden geschikt om aan te toonen, dat, in weerwil der veelzijdigheid, de dierlijke verrichtingen van bloot organischen aard zijn, terwijl het menschelijk denken, in zijne eenvoudigste werking, verre daarboven verheven is.

Roermond. J. M. L. Keuller.

MYTHOLOGIE EN FOLKLORE.

In den laatsten tijd is een jonge, nog ietwat wispelturige deerne, *Folklore* of *Volkskunde* genaamd, hare diensten komen aanbieden aan de oude, vergrijsde *Mythologie* of *Godenleer* en dankbaar heeft deze het aanbod aanvaard. Ja, het kon zelfs den schijn hebben, als hadden beiden gemeene zaak gemaakt, alhoewel hun wezen in velerlei opzicht verschilt en het arbeidsveld der mythologie vrij wat beperkter is dan dat van hare dienstbare. Maar de afbakening laat te wenschen over, en daarom meen ik den lezers van dit tijdschrift geen ondienst te doen door hen bij het opzoeken der scheidslijn behulpzaam te zijn.

De wetenschappelijke beoefening der mythologie heeft grootendeels aan de vergelijkende taalstudie haar ontstaan te danken: die beoefening, welke er zich niet mee tevreden stelt, elke mythe op zich zelve te beschouwen en tot het wezen van elke godheid, afzonderlijk genomen, te willen doordringen, maar die den blik over de enge grenzen van een Grieksch of Germaansch pantheon heen richt, den gezichtseinder verwijdt, en aldus, volgens bepaalde stelregels voortschrijdend, haar einddoel nader streeft.

Ook de taalstudie heeft zulk een tijdperk doorworsteld. Meer nog: men kan veilig beweren, dat de etymologie gedurende heel de vóór-Bopp'sche periode zich niet verhief boven het peil van een vermakelijk *jeu d'esprit.* Dank zij de studie van het Oud-Indisch of Sanskrit, die de verwantschap van oude en moderne talen in een helder daglicht plaatste, dank den volvolhardenden ijver van taalreuzen als een Jacob Grimm, den schepper der historische spraakleer, werd eene ernstige verge-

lijkende methode in het leven geroepen, werden vaste wetten opgesteld, die elk voorzichtig en eerlijk taalvorscher tot richtsnoer moesten en konden verstrekken.

Uit de verrassende overeenkomst tusschen de Indische, Eranische, Lithauische, Celtische, Graeco-Italische en Germaansche talen besloot men tot de verwantschap van taal en volk. De bakermat van al deze groepen plaatste men op het Aziatisch hoogplateau van Pamir: dáár zou het Indo-Germaansche oervolk geleefd hebben, dáár de Indo-Germaansche oertaal vóór de definitieve dialektscheiding gesproken zijn. Men ziet het: linguistiek en ethnologie gingen van meet af hand aan hand. Maar ook, eens dit uitgangspunt gegeven, lag de gevolgtrekking niet ver, dat Indiërs, Pelasgen en Germanen hunne godenleer, of althans *heel* deze, niet zelf hadden uitgevonden, maar ze veeleer met en door de taal van hunne gemeenschappelijke voorouders hadden overgeërfd. . Niet *heel* hunne godenleer: immers, talrijke en verschillende bestanddeelen waren zich in den loop der tijden bij de oorspronkelijke kern komen voegen; de sobere lijnen van het oorspronkelijke pantheon hadden zich van lieverlede ontvouwd, waren ook niet zelden door te dartele grilligheid van plaatselijken vorm en te groote scherpte van kleur voor het oog haast onkenbaar geworden. Zoo was dan het eerste werk der vergelijkende mythologie aangewezen in het schiften en rangschikken der materialen, in het afzonderen der heterogene bestanddeelen om aldus, door vergelijking, de mythen tot haar grondvorm terug te voeren. Ja, men ging nog verder en trachtte, met den filologischen sleutel gewapend, tot de diepste schuilhoeken dier grondvormen zelve door te dringen, de geheime wording van het Arische godenstelsel te ontsluieren.

Pogingen van dien aard vindt men reeds in de vroegste tijden. De aanleiding hiertoe lag in het wezen der mythologie zelve, in het goddelooze en schandelijke van eene menigte harer bestanddeelen, in de weerzinwekkende verhoudingen tusschen

goden en godinnen, waartegen het ingeboren godsdienstig en zedelijk gevoel der menschen in opstand kwam. Niet zelden was zulk een gevoel van afgekeerdheid oorzaak van een opzettelijk mythenvervalschen of verzwijgen, zonder dat men echter steeds het geluk had te slagen. Zoo verschijnt in zekere hymne van den *Rig-Veda*, het meest dichterlijke van de heilige boeken der Hindoes, de zoo verheven god Varuna nog als een boosaardig wezen [1]); zoo zijn ondanks het fijne esthetische gevoel van een Homerus — men vergelijke zijne godenwereld met die van Hesiodus — nog vele ergerlijke tooneeltjes in zijne heldendichten binnengeslopen. Naderhand beschouwen de wijsgeeren en moralisten het als hunne taak, de goden van allen blaam en smet te zuiveren en de dichters van kwade trouw te beschuldigen; een staaltje hiervan vindt men in de bekende invektive van Sokrates in Plato's *Politeia* tegen de gedichten van Homerus en anderen.

Dat deze pogingen vruchteloos bleven, dat het waarschuwend woord van den heidenschen zedemeester nergens weerklank vond, — wien kan het bevreemden? Men zag dus naar andere middelen om, men bouwde wetenschappelijke systemen op, om eene redelijke verklaring der mythen te leveren, en onder deze neemt het *historisch systeem* of *Euhemerisme* wel de voornaamste plaats in. „*Le système historique* — zegt de bollandist van den Gheyn — ... fait descendre la mythologie du ciel sur la terre; il renverse les dieux de leur trône céleste, pour en faire des héros, des guerriers, des rois, fameux par leurs exploits" [2]). De wijsgeer Euhemerus toch (316 a. D.) beweerde in zijne *Hiera Anagrafê*,

---

[1]) „Le sentiment religieux à beaucoup d'égards si élevé qui se fait jour dans les Hymnes, a écarté la plupart de ces mythes-là [exprimant la nature démoniaque de Varuna], ainsi que beaucoup d'autres, qui le choquaient; mais il ne les a pas écartés tous, il n'a surtout pas pu faire qu'ils n'aient survécu en quelque sorte à l'état latent." A. Barth, *Les Religions de l'Inde* (Paris, 1879) p. 14.

[2]) *Essais de Mythologie et de Philologie comparée* (Bruxelles–Paris, 1885) p. 10.

door Ennius in het Latijn vertaald, dat alle goden tot historische persoonlijkheden en alle mythen tot historische gebeurtenissen konden worden teruggebracht.

Het stelsel was echter te radikaal en vond vele bestrijders, zoowel in Griekenland als te Rome. Aan de kerkvaders, den H. Augustinus inzonderheid, gaf het niet te versmaden wapenen ter bestrijding des heidendoms in de hand, eene omstandigheid, die de afgekeerdheid der heidensche apologeten ten opzichte van het Euhemerisme ten top voerde. Maar al moest het zwichten onder de mokerslagen zijner bestrijders, in de XVIIIe eeuw zag men het in gewijzigden vorm wederom verrijzen in het werk van den abbé Banier, getiteld: *La mythologie et les fables expliquées par l'histoire* (Paris, 1738), waarin hij heel de mythologie als den spiegel van de vroegste geschiedenis des menschdoms beschouwt. Als moderne vertegenwoordiger der historische school dient nog vermeld Herbert Spencer, die alle godsvereering tot den dodenkultus herleidt.

Terwijl nu Euhemerus en de zijnen op de geschiedenis steunden, riepen de *Neo-Platonici* de allegorie te hulp. Zij beschouwden het veelgodendom als een symbolisme eener hoogere orde van zaken, en ook deze zienswijze is in later tijden wederom opgevat, bij name in het begin dezer eeuw, door Friedrich Creuzer in zijne vermaarde *Symbolik und Mythologie der alten Völker, besonders der Griechen* (Leipzig, 1810-12).

De vader der *Germaansche* mythologie als wetenschap, is Jacob Grimm [1]); op *algemeen* mythologisch gebied daarentegen moet hij, evenals K. Ottfried Müller [2]), als de voorlooper beschouwd

---

[1]) Grimm vergeleek vooral de godenleer van Oost- en West-Germanen. „Unmöglich — zegt hij — können völker, die eine aus gleichem grund und boden entsprossene sprache redeten, ... in ihrem götterglauben bedeutend von einander gewichen sein." *Deutsche Mythologie* (Vierte Ausgabe, bes. v. E. H. Meyer, Berlin, 1875, I, 9).

[2]) *Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie* (1825).

worden van den stichter der naturalistische of filologische school, den Oxfordschen hoogleeraar Max Müller.

De mythologie, zegt deze in zijn Essay: *Comparative mythology*, is slechts een dialekt, een andere taalvorm, ja eene soort taalziekte [1]), die de oorspronkelijke beteekenis der woorden deed te loor gaan. Ziet hier dan de verhouding van taal en mythe. Het kon niet anders, of de verheven verschijnselen der natuur: het op- en ondergaan der zon, het dagelijksch wederkeeren van dag en nacht, de heldere hemel, met sterren bezaaid, de strijd tusschen licht en duisternis, de weldadige afwisseling der jaargetijden, het schroeien der zonnehitte en het verkwikken van een malschen voorjaarsregen — het kon niet anders, of dit alles moest een diepen, een geweldigen indruk teweeg brengen op een natuurvolk, als het nog ongedeelde Arische ras. Maar met afgetrokken denkbeelden was de Ariër oorspronkelijk niet bijzonder vertrouwd: wilde hij zijne gewaarwordingen ten opzichte der natuurtafereelen aan anderen mededeelen, dan werden alle hemellichamen en natuurkrachten door konkrete, en wel bepaald door menschelijke attributen aangeduid, alle natuurprocessen door persoonsverbeelding als menschelijke handelingen voorgesteld [2]). Ging de zon op of onder, men zeide, dat zij geboren werd of stierf: werd ze verduisterd, dan heette het, dat zij met een ontzaglijk monster den strijd aanbond.

Zoolang echter de woorden de herinnering der beeldspraak bewaren, zoolang de oorspronkelijke zin der uitdrukkingen behouden blijft en de spreker zich bewust is, dat b.v. *dīēu-s* de schitterende (hemel) beteekent, in den letterlijken zin des woords, is er geen spraak van goden-, van mythen-vorming. Maar gaat de oorspronkelijke beteekenis verloren, dan worden de *nomina*

---

[1]) „A disease of language."

[2]) Bij de latere natuurmythologen daalde het filologisch argument in waarde, terwijl de meening veld won, dat de Indo-Germanen zich de hen omringende voorwerpen als *bezield* voorstelden.

tot *numina*, dan worden de voorstellingen der natuurprocessen tot mythen. De schitterende (hemel) wordt de „schitterende", de Dyaush (pitar) der Indiërs, de Zeus der Hellenen, de Dies-piter (Ju-piter) der Romeinen, de Tius der Germanen; en het morgenrood, door de rijzende zon verdreven, wordt tot de mythe van Daphne, door den zonnegod Apollo vervolgd. Het attribuut heeft zich weten los te tornen van zijn subjekt en is als nieuw zelfstandig naamwoord een mythisch wezen geworden [1]).

Ziedaar in hoofdtrekken het systeem, dat bijna algemeen gehuldigd werd, toen de anthropologische of folkloristische school optrad. Met deze beginselen waren dan ook alle natuurmythologen het eens; in andere opzichten trof men echter eene menigte schakeeringen aan. Terwijl Max Müller zelf de zon, het heldere element in het algemeen, als den hoofdfaktor beschouwde — en dit is de *solaire* richting — steunden anderen bij hunne interpretatie meer bepaald op de sombere natuurverschijnselen; zoo b. v. Adelbert Kuhn op wolken en winden [2]), zoo zijn zwager W. Schwartz op storm en onweder [3]). Beiden hooren tot de zoogenaamde *meteorische* richting.

Het ligt niet op onzen weg, alle deze theorieën afzonderlijk aan eene nauwkeurige kritiek te onderwerpen. Laat ik er slechts op wijzen, dat aller hoofdgebrek — en hieraan gaan wel de meeste theorieën mank — haar exklusivisme is. Naar gelang men deze of gene richting geloof schenkt, wordt het heele mythenstelsel òf tot vaak prozaïsche verhaaltjes, òf tot zuiver zinnebeeldige voorstellingen, òf tot het produkt eener in voortdurende beschouwing der natuurtafereelen levende verbeelding

---

[1]) „Il est certain que dans tout le cours de son histoire, le language a procédé, depuis [le commencement] de cette manière: l'épithète est devenu le nom de la chose, et cela dans tous les départements de la nomenclature." Whitney, *La Vie du Langage*, Paris, 1880 (Fransche vert.) p. 70.

[2]) *Die Herabkunft des Feuers und des Göttesgetränks* (Gütersloh, 1886).

[3]) *Ursprung der Mythologie* (Berlin, 1860).

teruggevoerd. Niet ten onrechte heeft men het eene psychologische dwaling genoemd, zich den Ariër voor te stellen, steeds op jacht naar metaforen, steeds in bewondering voor zon, maan en sterren, steeds konverseerend over schoon weêr of regen! Maar nog eens: Max Müller is de stichter der *vergelijkende* mythologie, en het is juist door hare *methode*, dat de naturalistische school het op de andere systemen wint.

Nu vroeg men zich echter af, of bij deze methode de gezichtskring niet nog belangrijk kon worden verwijd. Of het beperken der vergelijking binnen de betrekkelijk enge grenzen der Arische taal- en volken-groep te billijken was, te meer daar het hier begrippen gold, die geen volk ter wereld vreemd zijn. Hadden Babyloniërs, Assyriërs, Pheniciërs en Egyptenaren dan geen goden-cyklus gehad? En zou het niet te rechtvaardigen zijn, rekening te houden ook met de godsdienstige denkbeelden van Boschjesmannen, Roodhuiden en Polynesiërs?

Op deze vragen geeft de folkloristische school antwoord. Tot opheldering van den term *folkloristisch*, in deze beteekenis, het volgende.

Folklorist in den ruimsten zin des woords is degene, die zich bezig houdt met het *systematisch* verzamelen en het bestudeeren van gewoonten, zeden en gebruiken, spreekwijzen en uitdrukkingen, liederen, sprookjes, sagen, legenden en voorstellingen, die voortleven in den boezem des volks.

Folklorist in engeren zin — en in deze beteekenis is folklorist synoniem van aanhanger der anthropologische school — is hij, die het folklore bezigt ter verklaring der mythen.

Ik zeg: *ter verklaring* der mythen. Folklorist in engeren zin is dus niet een ieder, die *put* uit de resultaten der volkswetenschap, om zijne kennis op mythologisch gebied uit te breiden. Te recht wordt hier door Dr. L. Knappert aangemerkt: „De ethnoloog, de literator, de geneeskundige, de historicus, allen kunnen zij van de resultaten der folkloristische wetenschap

ieder op eigen gebied, partij trekken" [1]). Ook de natuurmythologen putten uit het folklore, maar beschouwen het slechts uit geschiedkundig oogpunt: zij wroeten in volksoverleveringen en gebruiken, evenals de geoloog met spade en houweel de aardkorst omwoelt, in de hoop daar overblijfsels uit het tertiaire of quaternaire tijdperk aan te treffen. Zulk een samenhang van mythologie en folklore had reeds Grimm doorschouwd. Voor hem was het Germaansche volksleven in zijn verschillende uitingen een overvloedige bron van mythenkennis; hij vond er het bezinksel van het eertijds levende geloof aan Wôdan en zijn kring. Ouderdom, oorspronkelijkheid en samenhang der Duitsche en Noordsche mythen berusten zijns inziens o.a. „auf dem deutlichen *niederschlag* [2]) der göttermythen in einzelne, heut zu tage noch lebendige volkssagen und kindermärchen, spiele, sprüche, flüche, unverstandene tag- und monatsnamen und redensarten" [3]). Zoo leeft Wôdan's naam nog voort in ons *Woensdag* en in het Westfaalsche „o Woudan, Woudan!"; zoo herinnert ons de weerwolf van het volksgeloof aan het vermogen, zich te veranderen in het aan Wôdan heilige dier. Van Sleipnir's hooioffer vindt men meer dan één spoor in onze hedendaagsche oogstgebruiken; een verren naklank van Donar's slag met zijn machtig wapen hoort men in de uitdrukking: „der Hammer schlage dich!"; en het Duitsche kindersprookje, dat verhaalt, hoe den duivel het haar wordt uitgerukt, terwijl hij op den schoot zijner grootmoeder slaapt, wijst op de Noordsche sage van Utgardhaloki, een half goddelijk monster, wien Thorkill, Loki's dubbelganger, een zijner ontzaglijke, speervormige haren rooft [4]). Deze „overblijfselen" zijn

---

[1]) *De Beteekenis van de Wetenschap van het Folklore voor de Godsdienstgeschiedenis onderzocht en aan de Holda-Mythen getoetst* (Amsterdam, 1887) bl. 24.

[2]) Wij kursiveeren.

[3]) *Deutsche Mythologie*, I, S. 10.

[4]) Vgl. mijne *Overblijfselen van den Wôdankultus in Limburg* (Jaarboekje van „Limburg") V, afl. 3, bl. 16, aanm. 2.

niet alleen van belang voor de rekonstruktie der oude godenleer, maar deze werpt harerzijds een niet te miskennen licht op het moderne folklore. Hoe zouden wij de zegswijze kunnen verstaan, dat, wie op zijn trouwdag door het weêr begunstigd wordt, „de kat goed gevoerd" moet hebben, kenden wij niet de verhouding, waarin dit dier eertijds de eer had tot Freya, of liever tot Frija-Frigg als godin des huwelijks, te staan? [1]).

Maar, letten wij er wél op, Grimm zag in het folklore *slechts* overblijfselen [2]), terwijl er toch ontwijfelbaar een tweevoudig bestanddeel in valt waar te nemen; en hierop het eerst de aandacht gevestigd te hebben, is de hoofdverdienste van Schwartz, wiens theorie als het ware de brug vormt tusschen de naturalistische en anthropologische school.

Schwartz is de baanbreker der zoogenaamde *lagere* of *basse* mythologie. Hij zag in de volksoverlevering niet alleen mythologisch bezinksel, maar ook — en vooral — een mythischen wortelstok, onbetwistbaar ouder dan de mythologie der Edda, daar men hem, zij het ook in min of meer gewijzigden vorm, bij de meeste volken aantreft. In hoofdzaak — afgezien dus dus van *welk* folklore men spreekt — is deze stelling [3]) door alle latere mythologen overgenomen. *Niedere Mythologie* noemde Schwartz deze kern in tegenstelling met de *höhere Mythologie* der Eddische gedichten, terwijl hij de verhouding tusschen deze dubbele mythologie beschouwde als die tusschen natuur- en kunstproduct. Hiermee niet tevreden, trachtte hij voorts tot de praehistorische godenleer door te dringen en meende de kiemen

---

[1]) Vgl. *Overblijfselen* enz. bl. 26.

[2]) „Grimm's Werk ist nicht für den Laien; nur mit Hilfe der Kritik wird es die reichste Fundstätte mythischen Stoffes, der Belehrung und vielseitiger Anregung". Mogk, *Grundr. d. Germ. Philol.* I, S. 988.

[3]) Vooral uitgesproken in zijn program. *Der heutige Volksglaube und das alte Heidenthum* (Berlin, 1849).

van alle mythologische voorstellingen te vinden in de verschijnselen van storm en onweder. Zoo werd hij, wij zagen het reeds [1]), met Kuhn de stichter der meteorische school, onderafdeeling der naturalistische.

Terwijl Schwartz vooral zijne aandacht vestigde op de Arische volkeren, bepaaldelijk op de Germanen en Hellenen, en in het hedendaagsche folklore dier groepen steeds voortlevende, maar niet kunstmatig ontwikkelde kiemen hunner godenstelsels wedervond, ging Wilhelm Mannhardt weer een stap verder. Oorspronkelijk onder den invloed der natuurmythologen — de *Germanische Mythen* (Berlin, 1858) dagteekenen uit deze periode — geeselt hij naderhand in de klassieke voorrede zijner *Antike Wald- und Feldkulte aus Nord-Europäischer Ueberlieferung erläutert* (Berlin, 1877) zijn eigen dwaling. In dit werk staat Mannhardt beslist onder den invloed van Tylor. Niet dat het hem om algemeene, internationale parallellen te doen is ter bepaling van den mythischen denkvorm, veel minder nog ter benadering van den algemeenen beschavingstoestand des menschen: voor hem is de mythologie eene nationale zaak, getuige het onmetelijk bronnenmateriaal, wat uit alle oorden der Germaansche landen door hem werd bijeenverzameld, en thans in kalme rust op de koninklijke bibliotheek te Berlijn sluimert; — maar meer dan tot dusver geschiedde wendt hij den blik buiten Europa, ook op de niet-kultuurvolken en wel om aan te toonen, hoe zich bij verschillende volkeren uit gelijken wortel op overeenkomstige wijze gelijkluidende mythen ontwikkeld hebben. Voor hem heeft de mythische denkvorm des volks eene nooit sluimerende, voortwoekerende, leventelende kracht.

Zelfs niet het heele Germaansche folklore nam Mannhardt in beslag, maar hij bakende er zich een eigen terrein af, door zich te beperken tot de studie der oogstgebruiken. En welke is nu hier volgens hem de gelijke wortel, die kunstmythen aan den

---

[1]) Zie bl. 135.

eenen kant, volksvoorstellingen en gebruiken aan den anderen voortbracht? Een uitgebreide daemonkultus, en wel in eene proethnische periode, voor de Noord-Europeesche volkeren althans. Want al neemt hij voor den kultus der woudgeesten b.v. — met het oog op Peruaansche en Braziliaansche verhalen — gaarne aan, „dass unter ganz verschiedenen Himmelsstrichen, bei Völkern, deren Lage jeden Gedanken einer Entlehnung von einander ausschliesst, aus einer art psychologischer Notwendigheit sich überraschend ähnliche Mythen-gestalten erzeugt haben", toch lijken hem de punten van overeenkomst tusschen de Noord-Europeesche woudgeesten van dien aard, dat hij deze voor variëteiten eener zelfde soort houdt, „deren verschiedene Abwandlungen wesentlich durch die Reflexe der localen Naturverhältnisse bedingt werden" [1]). Uit het beschouwen van den plantengroei heeft de mensch eertijds het besluit getrokken eener wezenlijke overeenkomst tusschen de plant en hem. Uit zulk eene periode stamt het gebruik, een boom te planten bij de geboorte van een kind. De mensch schreef dus aan de plant eene ziel toe, gelijkvormig aan de zijne, en uit haar ontwikkelde zich de *Vegetationsdämon*, die bij den boomkultus der Noord-Europeesche volkeren ten grondslag ligt. Zoo staan, volgens Mannhardt, b.v. de gebruiken, die samenhangen met laatste schoof, meiboom, levensroede enz. in verband met eene voortsluimerende, hoewel onbewuste, fetischachtige vereering van den daemon, welke, naar men eertijds geloofde, in die voorwerpen zijn verblijf hield. Verlaat echter de boomziel haar gewone verblijfplaats — en dit gebeurt niet zelden — dan schenkt ze het aanzijn aan wildemannen, witte en groene juffers en dergelijken [2]).

Mannhardt rekonstrueert niet, tracht uit zijne materialen geen

---

[1]) *Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme* (Berlin, 1875) S. 145, 146.

[2]) Van den Gheyn noemt het systeem van Mannhart *la mythologie végétale*. Zie *Essais de Mythologie*, p. 47 vlg.

pantheon op te bouwen als Grimm. Zijne methode is deze: door paralleltrekken uit exotische folkloren geholpen, opklimmen van het moderne, lokale folklore tot den oorspronkelijken kultus, gemeenschappelijke bron van het heden en der kunstmythen van voorheen.

Een voorbeeld ter opheldering. Bovenmate rijk zijn de volksverhalen van witte mannen, witte juffers, witte wijven, Moosfräulein, Holzfräulein, of welke dan ook de benamingen zijn, waarmee deze geheimzinnige wezens worden aangeduid. Grimm herleidt ze tot de godinnen Holda en Perchta [1]). Geheel anders Mannhardt. In het tweede hoofdstuk van zijn *Baumkultus* handelt hij over de woudgeesten en brengt tot deze kategorie ook voormelde vrouwenfiguren terug. In haar ziet hij geene resten eener Holdavereering, maar eene verzwakte, overoude vereering van de vergoddelijkte teelkracht der natuur, vereering, die ook bij den Holdakultus ten grondslag ligt: „Unter den.... weissen Weibern (witte wîver) [scheinen] hier Dämonen gedacht zu sein, welche vor andern Geistern gleiches Namens durch noch deutlich erkennbare Beziehungen zur Pflanzenwelt sich hervortun" [2]).

Men ziet, welke gewichtige plaats het folklore in het geschetste systeem inneemt. Maar de eigenlijk folkloristische of anthropologische richting heeft haar hoofdvertegenwoordiger in Andrew Lang. Lang en Mannhardt, beiden doen hun voordeel met de resultaten der anthropologie, beiden beschouwen zij het moderne folklore niet als den *detritus*, den afgesleten vorm, der kunstmythen, beiden putten zij uit het folklore der niet-kultuurvolkeren, hoewel niet op gelijke wijze. Terwijl het er Lang vooral om te doen is, de verhouding aan te geven der wilde stammen tot de kultuurvolken, bestudeert Mannhardt bij voorkeur het folklore der Germanen. Hij roept verhalen uit onbeschaafde streken te

---

[1]) *Deutsche Mythologie*, I, S. 328 vlg., 803; vgl. I, S. 239, 345.
[2]) *Baumkultus*, S. 124.

hulp, waar deze hem duistere punten uit de Germaansche mythologie kunnen ophelderen, maar het is niet op deze, dat heel zijn systeem is opgetrokken. De afstand van Grimm tot Mannhardt is echter belangrijk grooter dan die van Mannhardt tot Lang.

Tot het goed begrip van Lang's systeem herinnere men zich de hypothese eener *basse mythologie* van Schwartz [1]). Behalve overblijfsels van uitgeleefde mythologieën vond hij in het hedendaagsche folklore een ander bestanddeel, dat voor hem als de grondvorm der kunstmythen gold. Dit bestanddeel nu wordt door de anthropologische school erkend, maar de kern, den proëthnischen vorm der mythen zoekt zij niet in deze *basse mythologie,* maar in het folklore der hedendaagsche onbeschaafde volksstammen. De anthropoloog — men weet het — bestudeert het ontwikkelingsproces van het geheel der menschelijke werkzaamheid: menschelijke zeden, gewoonten, verrichtingen, voortbrengselen, denkvormen, godsdienstige niet uitgesloten — ziedaar evenzoovele punten, die hij onderzoekt in het licht der geschiedenis. Evenals hij uit opgedolven vazen, pijlpunten en vuursteenen, het ontwikkelingspeil van een volk voor een gegeven tijdperk tracht te berekenen, zoo hoopt hij ook, door vergelijking, voor zekere periode den beschavingstoestand te kunnen benaderen uit handelingen en denkvormen, opgedolven uit het stof der geschiedenis. Welnu, „geholpen door de anthropologie en de geschiedenis der menschheid — zegt Lang — stellen wij ons voor een onderzoek in te stellen naar een aanwijsbaren, nog bestaanden ontwikkelingstrap van het menschelijk verstand, waarvan de mythe de natuurlijke en onvermijdelijke vrucht zijn moet" [2]).

---

[1]) Zie bl. 138.

[2]) *Onderzoek naar de ontwikkeling van Godsdienst, Kultus en Mythologie* (Uit het Engelsch vert. door Dr. L. Knappert. Haarlem, 1893) I, bl. 26. Onder de vroegere werken, in welke Lang zijne zienswijze blootlegde, dient vooral vermeld: *Custom and Myth* (London, 1885).

Wat Lang vooral tracht te bereiken — en dit streven heeft hij met Schwartz gemeen — is eene aanneemlijke verklaring te vinden voor de barbaarsche, stuitende bestanddeelen, die naast zoovele waarlijk schoone mythen in de klassieke mythologie worden aangetroffen. Op het waarom hiervan blijft Max Müller het antwoord schuldig, of geeft eene uitlegging, die den navorscher geen stap verder brengt [1]), reden waarom Lang vooral gekant is tegen de naturalistische school. *Hij* beweert den sleutel tot dit vraagstuk gevonden te hebben in het hedendaagsche folklore der Wilden, daar hij de kern der Indo-Germaansche mythologie als het produkt van een praehistorischen, uiterst lagen toestand van geestesontwikkeling beschouwt: „Zoo luidt dan onze theorie, dat het barbaarsche en ongerijmde element in de mythe voor het grootste deel eene erfenis is van de voorouders der cultuurvolken, die eenmaal geestelijk laag, ja lager stonden dan thans Australiërs, Boschjesmannen, Roodhuiden, de lagere stammen van Zuid-Amerika en andere meer dan barbaarsche volken" [2]). De merkwaardige overeenkomst, die er tusschen de mythologie der Indo-Germaansche volkeren en de volksverhalen en volksvoorstellingen der Wilden heerscht, heeft Lang tot deze gevolgtrekking geleid. Onder „Wilden" verstaat hij al die onbeschaafde volksstammen, die geene scherpe grens weten te trekken tusschen den mensch en de hem omgevende levende en levenlooze voorwerpen, een geestestoestand, „nergens geheel verdwenen", maar „zeer duidelijk overheerschend onder de volken, die van den staat der Australische Murri's en der Boschjesmannen opklimmen tot de betrekkelijke hoogte der Maori's van Nieuw-Zeeland en der Algonkins of Zunni's van Noord-Amerika" [3]). Zulk een geestes-

---

[1]) Zoo b.v.: één en hetzelfde natuurverschijnsel kan op verschillende wijzen worden opgevat; de zon kan als zoon en echtgenoot des hemels doorgaan. Men denke hier aan de mythe van Oedipus.

[2]) Lang, *Onderzoek* enz. I, bl. 27, 28.

[3]) *Onderzoek* enz, II, bl. 280, 281.

toestand doet overal het *Animisme* geboren worden, het toekennen eener ziel aan alle dingen, alsook het *Totemisme* of *Otemisme*, de gewoonte om zich voor bloedverwanten van dieren, planten enz. te houden. Ook de maatschappelijke instelling, welke op deze vermeende verwantschap steunt, draagt den naam van *Totemisme*. Zoo mag b.v. een inboorling van Australië, die tot het geslacht „pelikaan" behoort, geen pelikaan dooden, noch zich voeden met zijn vleesch. Uit dergelijke voorstellingen volgt, dat de mensch verwonderlijke en ongerijmde dingen — zoo b. v. het veranderen van menschen in dieren, boomen, sterren enz. — beschouwt als behoorende tot den natuurlijken loop der dingen [1]). Metamorfosen, zooals wij die bij de klassieken vinden, zouden dus berusten op een hetzij oorspronkelijk, hetzij ontleend totemisme, gedeeltelijk door de verbeeldingskracht des dichters verwerkt.

Tot voorbeeld diene de verklaring der geboortemythe van de godin Athene [2]). In den Ilias verschijnt zij als de dochter van Zeus alleen, zonder moeder [3]). Bepaaldelijk wordt dit uitgedrukt in de Homerische hymne aan Apollo, volgens welke Athene uit het hoofd van Zeus geboren werd [4]). Maar Hesiodus is het, die ons de Athene-mythe in haar ongepolijsten, ouden vorm bewaard heeft [5]) Zeus' eerste gemalin was Metis. Uit vrees nu, dat het kind, waarvan deze zwanger ging, machtiger zou worden dan hij, overreedde de godenvader zijne echtgenoote, zich in eene vlieg te veranderen. Hij verslond de vlieg, en bracht Athene uit zijn hoofd te voorschijn.

Van deze mythische geboorte uitgaande, hebben de natuurmythologen verschillende verklaringen van het wezen der godin

---

[1]) *Onderzoek* enz. I, bl. 40 vlg.; bl. 71 vlg.
[2]) *Onderzoek* enz. II, bl. 210 vlg.
[3]) V, 875, 880.
[4]) V, 130, 131.
[5]) *Theogonia*, 889 vlg.

trachten te geven. Zij is nu eens de bovenlucht, dan weer de bliksem, die van de eene naar de andere wolk overspringt. Max Müller houdt haar voor het morgenrood, en leidt dit, zijn systeem getrouw, uit de etymologie van het woord Athene zelf af. „Geene bedenking van eenig belang — zegt hij — kan worden ingebracht tegen mijne formule Ahanâ = Athene". *Ahanâ* is nl. een Sanskritwoord, hetwelk „dageraad" beteekent. Andrew Lang wijst op het spitsvondige en willekeurige dezer theorieën; hij merkt op, hoe de etymologieën van Benfey, Curtius, Preller enz. met de Müller'sche interpretatie in strijd zijn. Zelf onthoudt hij zich van nadere verklaring, en brengt alleen de talrijke paralliellen in herinnering, welke deze mythe onder de niet beschaafde volkeren bezit. Zoo wordt b.v. in de mythen der Zuidzee-eilanden Tangaroa geboren uit het hoofd van Papa [1]).

Of het ontdekken van dit systeem nu voor Lang c. s. een reden mag zijn, zich vroolijk te maken over de naturalistische richting? „Est-ce par impétuosité juvénile — vraagt Prof. Tiele zich af — ou bien parce qu'ils ne se sentent plus de joie d'avoir découvert la clef qui donnera accès a tous les mystères, que ses prophètes le prennent de si haut avec les mythologues de l'ancienne école?" [2]). Zonder twijfel ging deze school aan meer dan ééne zijde mank. De myth*ologie* — wij zagen het reeds [3]) — was in eene ware myth*omanie* ontaard: in elke mythe *moesten* zon, morgenrood, regen of wind als onmisbare faktoren dienst doen. Dan: het geschiedkundig bestanddeel werd ten eenen male verwaarloosd, zoodat b.v. de belegering van Troje als de strijd tusschen het Oosten en Westen, waar de zon op- en ondergaat, werd geïnterpreteerd; de draagkracht der Vedische mythen heeft

[1]) *Onderzoek* enz. II, bl. 209 vlg.; parallellen van het verslinden der vlieg vindt men bij de behandeling der Kronos-mythe: I, bl. 268 vlg.

[2]) *Le Mythe de Kronos. Revue de l'Histoire des Religions*, XII, 1885, p. 248.

[3]) Zie boven bl. 136.

men verre overschat [1]), en hoegenaamd geen rekening gehouden met den betrekkelijken ouderdom der verschillende zangen, noch met het kunstmatig, liturgisch en symbolisch karakter, door bevoegde beoordeelaars aan verscheidene hymnen toegekend [2]). Vooral de namenanalyse is gebleken onhoudbaar te zijn. Langzamerhand heeft de Oxfordsche hoogleeraar het ontzaglijke gevaarte zijner taalkundige rekonstrukties tot een uiterst bescheiden aantal zien ineenkrimpen [3]).

Maar ook het folkloristisch systeem heeft zijne zwakke punten. Zeer zeker, het observatieterrein wordt aanmerkelijk verwijd, het probleem wordt zuiverder gesteld, maar men kan niet zeggen, dat Lang, zelfs voor de meeste gevallen, eene bevredigende oplossing van het vraagstuk geleverd heeft. „Dat de Maori's eene mythe van Rangi en Papa kennen, welke sprekende trekken van overeenkomst aanbiedt met de Kronos-mythe, mag waar zijn — zegt Dr. Knappert — maar hoe komen de Maori's aan die opvatting?" [4]). Een analoge, onbeschaafde geestestoestand, waarin men wat thans ongerijmd schijnt voor gewoon en redelijk hield, zegt wel iets, maar terecht vraagt Bruining zich af: „Zijn daarmede nu die verhalen inderdaad verklaard? of is niet veel meer enkel de bodem aangewezen, waarop zij konden staan?" [5]). En verder: gaat het aan, onze Indo-Germaansche voorouders zonder meer tot eenzelfde peil van beschaving en ontwikkeling te verlagen,

---

[1]) „Les Védas ne sont pas l'expansion d'un naturalisme tout primitif; ils ne nous représentent pas la *novitas florida mundi*; ils sont *une liturgie*, ce qui suppose avant eux un long développement de temps et d'idées". *Journal des Savants*, 1882, p. 430.

[2]) Ph. Colinet, *Le symbolisme solaire dans le Rig-Véda. Mélanges Charles de Harlez* (Leyde, 1896). p. 86 vlg.

[3]) Lang, *Onderzoek* enz. I, bl. 20; A. Bruining, *Iets over Mythen en Mythenverklaring* (*De Tijdspiegel*, 1890, II bl. 36); Dr. R. Meringer, *Indogermanische Sprachwissenschaft* (Leipzig, 1897) S. 134; v. d. Gheyn, *Essais de Mythologie*, p. 21 vlg.

[4]) *Folklore*, bl. 39.

[5]) *Iets over Mythen en Mythenverklaring*, t. a. p. bl. 41.

als dat van Boschjesmannen en Hottentotten? Zouden hunne denkbeelden, ook op godsdienstig gebied, zich niet boven dit niveau verheven hebben? Dan is het inderdaad onbegrijpelijk, dat hunne mythologie de veelal ideale Grieksche en Germaansche godenstelsels heeft voortgebracht, dat zij op de beschaafde volken bij uitstek als hunne nazaten kunnen bogen, terwijl èn mythologie èn beschaving der Boschjesmannen steeds eene mythologie en beschaving à la Boschjesman gebleven is. Ware het niet, dat de bewoners van het hoogplateau van Pamir van meet af een hoogeren faktor, een kiem van hoogere geestelijke en zedelijke ontwikkeling bezeten hadden, nooit zouden zij het vermocht hebben uit dien toestand van betrekkelijke onbeschaafdheid te geraken; een faktor, waardoor de Ariërs, begiftigd boven zoovele andere stammen der aarde, een machtig werktuig zijn geworden — zij het ook niet op mythologisch gebied — in de handen der Voorzienigheid, om den triumf der Kerk van Christus op aarde te helpen verzekeren. „Cette religion du Christ — zegt Pictet — destinée à rester le flambeau de l'humanité, c'est le génie grec qui l'accueille, c'est la puissance romaine qui la propage au loin, c'est l'énergie germanique, qui lui donne une nouvelle force, c'est la race entière des Aryas européens qui, sous son influence bienfaisante et à travers mille combats, s'élève peu à peu jusqu'à la civilisation moderne" [1]).

Nog een derde grief mag ik niet onbesproken laten. Het kan wel niet anders, of Lang's theorie moet ons, Katholieken, wantrouwen inboezemen, dewijl hij het valsche anthropologische beginsel eener uit den allerlaagsten toestand steeds voortschrijdende algemeene ontwikkeling des menschdoms is toegedaan [2]), reden, om welke het folkloristische systeem ook wel het *evolutionistische* genoemd wordt. Zulk eene algemeene ontwikkeling, in haar vollen omvang ge-

[1]) *Origines Indo-Européennes*, III, p. 537.

[2]) Zie b.v. *Onderzoek* enz. Hoofdst. II.

nomen, wordt door de geschiedenis des menschdoms voldoende gelogenstraft. Nemen wij echter het polytheïsme, en dit *als systeem*, dan valt er bij de Indo-Germanen zonder twijfel eene ontwikkeling waar te nemen, met dien verstande echter, dat deze niet als *noodzakelijk*, maar van bepaalde vereischten *afhankelijk* moet worden beschouwd, niet *bestendig* maar *ongestadig*, fluktueerend, schommelend als die andere fijngevoelige naald op het wijzerbord der menschelijke beschaving: de taal. Wie toch zou durven ontkennen, dat bij het begin van het Principaat (Keizerrijk) de Romeinsche volksmythologie hare schoonste dagen gekend had? Ontkennen, dat de Grieksche godenleer, toen zij te Rome haar intocht hield, een tijdperk van verval was ingetreden, en geen invloed van beteekenis op de gemoederen meer wist uit te oefenen, zoodat het niet zoozeer met Zeus en Apollo was, dat de christelijke godsdienst den strijd had aan te binden, als wel met de Egyptische Isis en Osiris en den Babylonischen Mithras?

Ik sprak van het polytheïsme *als systeem*, en nam dus ontwikkeling in de betrekkelijke beteekenis van „voltooiing van het polytheïstische stelsel". Maar vatten wij nu ontwikkeling op in den waren zin des woords: „overgang van de dwaling tot de waarheid", dan valt reeds — theologische bewijsgronden zelfs buiten rekening gelaten — in het protoarische tijdperk eene periode van verval te bespeuren. Immers, dat ook de Ariërs evenals de Chineezen en Egyptenaren, oorspronkelijk monotheïstisch geweest zijn, kan met genoegzame zekerheid op wetenschappelijke bewijsgronden worden betoogd [1]), behalve voor hen wellicht, die *a priori* beweren, dat elke godsdienstvorm zich tot elken prijs uit een grof animisme moet hebben ontwikkeld. Waarschijnlijk was dit Arische monotheïsme, overblijfsel van het geloof aan den éénen waren God, ons door de geschiedboeken bekend, min omlijnd en vaag; immers, ook op de Ariërs

[1]) Pictet, *Origines Indo-Européennes*, III, p. 411, 483, 533.

is het woord van den Apostel toepasselijk: „Zij zijn ijdel geworden in hunne gedachten, en hun onverstandig harte is verduisterd" [1]). Al werd dit godsbegrip door de dagelijksche beschouwing van de wonderen der natuur gevoed, 's menschen kwade hartstochten en neigingen waren oorzaak, dat zijn glans door steeds dichter nevelen werd omsluierd, achter steeds dieper wolkenmassa's schuil moest gaan. Zóó verschijnt het in de geschiedenis der Indo-Germaansche volken; maar zóó ook kon het de menschelijke natuur, hoe diep dan ook gezonken, niet voldoen. Terwijl het kausaliteitsbeginsel den mensch tot eene oplossing noopte, meende hij in de helderheid van het godsbegrip te kunnen voorzien, door het begrip zelf te vermenigvuldigen, door meerdere wezens aan te nemen van eene meer in het bereik liggende, meer nabij zijnde werkelijkheid, en waarvan elk hetzij eene bepaalde natuurkracht of soort van natuurkracht vertegenwoordigde, hetzij aan de magische voortbrengselen van 's menschen dichtende verbeeldingskracht beantwoordde, hetzij de steeds reusachtiger lijnen eener heldengestalte uit het grijze verleden aannam. Eens op weg de goden door anthropomorfisme en dergelijken te vermenigvuldigen, kenden de Ariërs in hun polytheïsme welhaast geen perken meer; en zoo is het gebeurd, dat zij „de waarheid Gods verwisseld hebben voor de logen, en het schepsel geëerd en gediend, boven den Schepper, die te prijzen is in eeuwigheid! Amen" [2]).

Aldus werd het godsbegrip op verkeerde banen geleid, de mythologie geboren. Het omgekeerde te beweren zou strijdig zijn met de geschiedenis des menschdoms.

Hiermede achten wij duidelijk genoeg te hebben aangetoond, dat de systemen van M. Müller en Lang beide licht- en schaduwzijde kennen. Indien ergens, dan geldt hier voorzeker de stel-

---

[1]) Rom. 1: 21.
[2]) Rom. I: 25.

regel van het niet bestaan der enkelvoudige oorzaken. Wie er zich in het vervolg toe zetten zal, eene redelijke verklaring der mythen te leveren, zal naar den eisch der voorzichtigheid handelen door eklektisch te werk te gaan en met de verschillende systemen rekening te houden, zij het dan ook niet in gelijke mate. Mythen kunnen ontstaan zijn uit gewoonten, gebruiken en verplichtingen, alsmede uit de poging om zekere natuurverschijnselen te verklaren, zoo b.v.: hoe komt het, dat de kraai zwart is, dat het vuur ons dient? Vooral ten opzichte van het terugstootende mythenbestanddeel, bewijst deze methode onschatbare diensten. Mythen kunnen ook voortspruiten uit 's menschen scheppende fantasie, uit volksetymologische afwijkingen, vooral wanneer het mythen van plaatsnamen geldt [1]), en voor een groot deel uit verpersoonlijking der natuurkrachten. De filologische methode alleen is bij machte antwoord te geven op het vraagstuk van de genealogische verwantschap der mythen, „dans lequel il s'agit de déterminer si les mythes de peuples qui parlent des langues appartenant à une seule famille sont des modifications, spéciales à chaque peuple, d'une mythologie une fois commune à toute la race d'où ces peuples sont sortis" [2]). Ook zal een eerlijk mytholoog meer dan eens den *detritus* der natuurmythe in het hedendaagsche folklore moeten weervinden: „Dat b.v. de Schoone Slaapster oorspronkelijk de in winterslaap verzonken aarde, en de prins, die haar wekt met een kus, de lentezon, dat de reus in Klein Duimpje de winter is, deze en dergelijke verklaringen worden door te sterke aanwijzingen gestaafd, dan dat zij door algemeene beschouwingen en vooropgezette onderstellingen in den trant, waarin Lang ons die hier [*Onderzoek* enz.] geeft, zouden kunnen worden omvergestooten" [3]). En eindelijk, mythen kunnen hun

---

[1]) Ook Lang erkent dit. Zie *Onderzoek* enz. I, bl. 18, Aanm.

[2]) Tiele, *Le Mythe de Kronos*, t. a. p. bl. 260. Zie ook Pictet, *Origines Indo-Européennes*, III, p. 427.

[3]) Bruining, *Iets over Mythen en Mythenverklaring*, t. a. p. bl. 42.

oorsprong te danken hebben aan historische persoonlijkheden en gebeurtenissen. Waarom zou het Euhemerismus geene plaats mogen worden ingeruimd? Waarom zou men in de goden- en halfgodencyklussen ook geene sporen kunnen weervinden dier groote gebeurtenissen, van welke de oudste geschiedboeken des menschdoms — de inspiratie hier buiten rekening gelaten — gewagen? Men hoeft waarlijk niet met „den goeden, ouden Jacob Bryant" [1]) overal herinneringen aan den zondvloed te vinden [2]), noch met Völcker, te pas of te onpas, sporen van 's menschen zondenval [3]). Maar zou men het streven van mannen van naam als Lenormant [4]) en Gladstone [5]) volkomen onvruchtbaar durven noemen? Met de mythen toch is het niet anders gesteld dan met de sprookjes, zoo men wil met de helden- en romantische mythen, waarover Lang in zijn XVIII^de^ hoofdstuk handelt. Vindt men in de sprookjes van Zoeloe's, Kaffers, Samojeden en Kalmukken, evengoed als bij de Europeanen, deuren, die men niet mag openen, voorschriften, die men niet mag overtreden, dieren, vogels en visschen, die spreken en den mensch hulpvaardig zijn, welnu, ook in de mythen vindt men bestanddeelen, die algemeen menschelijk zijn en overal konden worden uitgedacht; beiden ook bevredigen niet zelden de nieuwsgierigheid, geven verklaring hetzij eener wet of gewoonte, of van een natuurverschijnsel. Nu is het een feit, dat het aantal der sprookjes, die niet slechts algemeen menschelijke voorstellingen bevatten, maar waarbij ook het patroon, de bijkomende omstandigheden, dermate eensluidend zijn, dat dezelfde samenvoeging onmogelijk „bij het schudden van den geestelijken

---

[1]) Lang, *Onderzoek* enz. I, bl. 17.

[2]) *A new System, wherein an attempt is made to divest Tradition of Fable*, 1774.

[3]) *Die Mythologie des Japetischen Geschlechtes, oder der Sündenfall des Menschen nach Griechischen Mythen* (Giessen, 1824).

[4]) *Les origines de l'histoire d'après la Bible*, 1882.

[5]) *Studies on Homer and the Homeric age*, 1858.

kaleidoskoop" [1]) toevalligerwijze kan hebben plaats gegrepen, *legio* is. Om slechts eenige voorbeelden aan te halen. De sprookjes van *Moeder de Gans* zijn bij alle Indo-Germaansche volken bekend; in Dr. Callaway's verzameling van kindersprookjes der Zoeloe's komen sprekende trekken van gelijkenis voor met onzen vaderlandschen Reintje, Tijl Uilenspiegel en Hans den Reuzendooder [2]); prof. Schlegel geeft merkwaardige parallellen uit het Chineesche folklore met de legenden van Tristan en Isolde [3]). Dat er voor zulke sprookjes bepaalde *centra* bestaan hebben, wordt dan ook door niemand geloochend [4]). Evenmin kunnen verschillende bijzonderheden in niet weinige kosmogonische natuur- en godenmythen door den arbeid van analoge geestesvermogens worden verklaard. Waarom dan voor deze kategorie met minachting zeker historisch *centrum* uitsluiten en liever, als Lang, verklaren: „Het wagen van gissingen ter verklaring van deze omvangrijke dichtingen, aangetroffen onder verre van elkander levende volken, is op dit oogenblik schier hopeloos"? [5]) Of is dit wellicht, omdat bedoeld *centrum* ons door de gewijde boeken van het Oude Testament geboden wordt? Waarlijk, Lang c. s. verdienen hier het verwijt, door een der meest bevoegde orientalisten, Mgr. Charles de Harlez, tot zeker soort hagiografen gericht: „S'étant fait un système a priori relativement à la marche des idées religieuses, ils sont nécessairement portés à y rattacher tous les systèmes religieux particuliers et à tout voir sous une

---

[1]) Lang, *Onderzoek* enz. II, bl. 248.

[2]) Knappert, *Folklore*, bl. 11.

[3]) *Parallèles en Folklore. Mélanges*, Charles de Harlez, p. 271.

[4]) Van sommige sprookjes en fabels is de historische filiatie gemakkelijk te vervolgen. La Fontaine's *La Laitière et le pot au lait* vindt men in haar oudsten vorm in het Indische *Pantschatantra*. Vandaar geraakte zij in eene Arabische sprookjesverzameling *Kalilah en Dimnah*, achtereenvolgens in het Grieksch, Italiaansch en Latijn vertaald. Aan de Latijnsche vertaling heeft La Fontaine zijn stof ontleend. Vgl. Knappert, *Folklore*, bl. 7.

[5]) *Onderzoek* enz. I, bl. 34.

seule couleur"; en volgaarne scharen wij ons aan zijne zijde, als hij verklaart: „Pour moi, laissant de côté tout ce qui est en dehors de notre science, je ne vois aucune raison, pour faire règner partout un système uniforme conçu d'avance" [1]).

Uit bovenstaande regelen blijkt, welke een vlucht de beoefening van het folklore in den laatsten tijd heeft genomen, van welke beteekenis het geworden is voor mythenkennis en mythenverklaring, dank zij vooral het streven der anthropologische school. Eene onbetwistbare plaats tusschen de wetenschappen en hulpwetenschappen van den lateren tijd heeft het zich veroverd, en dwaas zou het zijn, de oogen te willen sluiten voor de gewichtige verdiensten, door de volkskunde op velerlei, niet het minst op mythologisch, gebied bewezen.

Tevens blijkt het, dat het folklore niet zelden misbruikt is, om valsche voorstellingen ingang te doen vinden. Of dit echter eene reden zijn kan, alle folklore als uit den booze te beschouwen? Zou men wellicht niet beter doen, naar beste krachten er naar te streven, de volkskunde op goede paden te leiden en dienstbaar te maken aan het verspreiden der eeuwige beginselen van geloof en van waarheid?

Poser la question, c'est la résoudre.

Roermond. Dr. Jos. Schrijnen.

---

[1]) *La Religion en Chine* (Gand, 1889) p. 7, 8.

FRANÇOIS COPPÉE NAAR ZIJN JONGSTE GESCHRIFT.

François Coppée is bekeerd en ernstig bekeerd. Niemand, die zijn laatste werk [1]) gelezen heeft, zal het betwijfelen.

Tweemaal heeft hij in den loop van verleden jaar den dood aan zijn ziekbed gezien, twee gevaarlijke operatie's hebben hem gered.

Na zulke ernstige gebeurtenissen den spot te drijven met zóó heilige zaken, als in zijn boek behandeld worden, is iets, wat men van Coppée niet verwachten kan. Daartoe heeft hij geen antecedenten geleverd. Men moge in zijn werken hier en daar een bladzijde aantreffen, waar met dwaze lichtzinnigheid wordt gesproken over godsvrucht en geestelijke zaken, een godslastering zal men er niet vinden. En toch zou deze benaming niet te sterk zijn, wanneer iemand op 56-jarigen leeftijd, na herhaald doodsgevaar, van zijn bekeering een zoo onwaardig vertoon zou maken.

„Ik werd godsdienstig opgevoed, en gedurende de jaren, die mijne eerste H. Communie voorafgingen. volbracht ik mijn godsdienstplichten met een naïeve vurigheid. De crisis der jonge jaren, ik beken het rondborstig, de schaamte voor zekere bekentenissen, deden mij van mijn godvruchtige gewoonten afwijken. Hoeveel menschen, die in hetzelfde geval verkeeren, zouden, als ze er rond voor uitkwamen, moeten bekennen, dat de verwijdering tusschen hen en den godsdienst het eerst ontstond, door de gestrenge voorschriften, die de laatste aan de zinnen stelt, en dat zij eerst daarna aan rede en wetenschap de metaphysische

[1]) *La bonne Souffrance* (Paris, Lemerre, 1898).

bewijzen hebben gevraagd, die hun zouden veroorloven onbekommerd voort te leven. Ten minste zoo ging het mij".

Aldus beginnen schrijvers bekentenissen die, zoo ze al geen *Confessions* in den vollen zin des woords zijn, toch een zeer sterken familietrek vertoonen met dat genre van letterkunde. Zeker, na J. J. Rousseau, na Paul Verlaine, na J. K. Huysmans — ofschoon ik de oprechtheid van dezen zonderling niet in twijfel wil trekken — zou men geneigd zijn van belijdenissen te zeggen, wat men zegt van paddestoelen: de besten zijn niets waard. De moderne belijders der litteratuur hadden van hun 17de eeuwsche vaderen wat meer terughoudendheid mogen leeren; zij moesten te fier zijn om het groote publiek in vertrouwen te nemen en aan een boekverkooper de geheimen hunner ziel uit te leveren.

Maar, gelukkig, met dergelijke belijdenissen heeft *La bonne Souffrance* niets te maken.

Het boek zelf keurt ze ten strengste af: ze worden „onbescheiden" genoemd. „Wacht u voor belijdenissen in druk — heet het verder — men kan er op toepassen, wat wel eens geestig gezegd is van vertalingen: „Ce sont de belles infidèles!" "

De bekentenis van Coppée verschilt daarvan in twee essentieele punten: zij is bescheiden, zij is eenvoudig.

De schijver moge bekennen, dat hij heeft toegegeven aan den zinnelijken hartstocht, hij mag klagen, dat hij meer dan twintig maal door de vlammen van den hartstocht is heengegaan, dat hij gelijk is aan een stroom, rein en klaar aan de bron, maar die op zijn verderen tocht vuilnis, ontbinding en lijken meesleepte in zijn diepe bedding, en in zijn troebel water de schandelijkste geheimen bedekt — maar wij vernemen niet ééne aanduiding, geen enkelen naam, niet de minste bijzonderheid [1]).

---

[1]) In een der laatste afleveringen van de *Revue des Deux Mondes* (15 Dec. 98) vinden wij weer een treffend gedicht van Coppée, die het eerste Kerstfeest, na zijn bekeering, in dichterlijk rouwmoedige stemming viert. Wellicht schemert hier iets meer omtrent zijn

Aan deze klassieke fierheid paart de schrijver een waarlijk christelijke nederigheid, een deugd, die hem de noodzakelijkste toeschijnt, sinds hij uit gebrek daaraan, mèt de gevorderde belijdenis zijner misslagen, ook zijn overige godsdienstplichten naliet.

De bekentenis van François Coppée wil zijn, die van den heldhaftigen christen, die, geknield op de vloer der crypte, ten aanhoore zijner broeders zijn fouten beleed en vergeving afsmeekte. Hij belijdt om anderen een voorbeeld te geven: „Ik ben in uwe omstandigheden geweest, doe als ik! Leg uw hoogmoed af!" En een uitnoodiging tot den biechtstoel besluit het schoone hoofdstuk: *Confidence et Confession.* Belijdenissen, zóó opgevat, mag men naar waarheid met den schrijver den lof toekennen: „dat geen geschrift zóo belangwekkend en duurzaam is, als dat, waarin een mensch van goede trouw zijn binnenste openbaart en zich vertoont gelijk hij is". En te goeder trouw is Coppée. Uit zijn geheele boek waait daarenboven een ongekunstelde eenvoudigheid weldoende op. Zelfs heeft hij niet de pretentie, van zijn bekeering een merkwaardig, veel minder een psychologisch geval te maken gelijk Huysmans in *En route* en *La Cathédrale.*

„Mon cas, on le sait, est très banal. Ce fut la vulgaire désertion du soldat las de la discipline. Ma conversion ne fut pas soudaine, ni accompagnée de circonstances extraordinaires".

Zijne bekeering is een doodgewone, bewerkt door de genade Gods, een ziekte en een biechtvader. Zelfs werkte de genade

---

vroegeren gewetenstoestand door, ofschoon in verzen die aan duidelijkheid misschien te wenschen overlaten:

„Mon âme était alors l'infecte et sombre étable
Ouverte à tes parens, les pauvres voyageurs,
Car, hélas! chez le moins coupable des pécheurs,
Ne fût-ce qu'en désir, ne fût-ce qu'en pensée,
Que de honte secrète, et de fange amassée!
En mon âme logeait un vice coutumier,
Tel qu'un vil animal vautré sur son fumier".

in hem noch hevig noch plotseling. De innerlijke bekeering van Coppée dagteekent wellicht voor jaren en is een uitvloeisel van de gunstiger stemming, jegens de H. Kerk, die zich sinds eenige jaren in kunst- en letterlievende kringen openbaart.

Als dichter en schrijver dacht Coppée veel na. Waartoe dit leven? Waarom de dood? Vanwaar het ongeluk? De oplossingen der moderne wetenschap voldeden hoe langer zoo minder zijn dichterlijk en eerlijk hart. Voor zijn onbevangen oordeel was het blijkbaar absurd, dat goed en kwaad hier op aarde reeds een voldoende vergelding vinden. Een God looner en straffer scheen hem onontbeerlijk, een onsterfelijke ziel eveneens.

In uren van overpeinzing betrapte hij zich op een inwendige ontevredenheid over zich zelven. Welk vonnis zou hem eenmaal wachten? Hij gevoelde den druk van zijn zondenlast en een soort akte van berouw ontvlood zijn nog twijfelend en ongeloovig hart. Ik meen niet zonder grond beweerd te hebben, dat Coppée's ommekeer reeds voor jaren in zijn binnenste begonnen was. Uiterlijk bleef hij vooralsnog dezelfde lichtzinnige Parisien, totdat in Januari 1897 de ziekte haren dreigenden vinger waarschuwend tegen hem ophief.

Te Pau in het Hôtel de France overvielen hem de eerste koortsrillingen, symptomen eener ziekte, omtrent wier aard en oorsprong wij weer met fiere terughoudendheid in het onzekere gelaten worden en waarvan we slechts weten, dat ze alleen door het lancet kon genezen worden. Het ontleedmes deed zijn plicht en schijnbaar met goed gevolg.

Inmiddels had Coppée zijn verpleegster te kennen gegeven, dat hij een biechtvader wenschte voor het geval, dat de kwaal een ernstige wending nam. Dit gebeurde echter niet. De gebeden zijner vrome verzorgster hebben gewis mede bijgedragen tot behoud van haar patient naar lichaam en ziel.

Toch kon de geestige Franschman niet laten in zijn boek aan een klein komisch trekje zijner goede vriendin een vermakelijk reliëf te geven.

Met een paar teekenende schrapjes weet hij te beschrijven, hoe de goede Soeur Séraphique, bij de naderende voorstelling van den Lyoneeschen Guignol (Jan Klaasen) onder het raam der ziekenkamer, fluks haar rozenhoedje in den zak steekt, in der haast een gewijde medaille kust en door een spleet van het gordijn met verrukkelijke naïëveteit geniet van het kunstelooze schouwspel, het eenige, wat zij wellicht kent op 't stuk van theater.

Dit enkel geestig trekje, hoe onschuldig overigens, onthult toch een tipje van des dichters inwendigen toestand.

Dat stukje spot verklaart eenigszins, waarom de waarschuwende stem terstond werd gesmoord, zoodra de beterschap was ingetreden. Lichtzinnigheid, gebrek aan ernst, de gewone kwaal van den Franschman! Onder den titel *Cloches et Lilas* kan men lezen, hoe op het daaraanvolgende Paaschfeest, ongeveer anderhalve maand na zijn eerste operatie, de onnadenkende nog voorbij een kerk kon gaan, terwijl ieder geloovige, die ter Mis daar binnen ging, hem aan het gebod der Kerk herinnerde, zonder iets anders op te merken dan dat de wind de paardenstaarten van een kurassier in diens gezicht joeg, speelde met de rokken van een devote en den eersten zomerhoed, toebehoorend aan een lijvig heerschap, als een hoepel over de straatkeien deed rollen.

Een tweede waarschuwing volgde met meer ernst en klem. Reeds in Juni eerstvolgend ligt hij te Mandres opnieuw op de operatietafel uitgestrekt. In haast is Dr. Chastelet, zijn chirurgijn, uit Parijs ontboden. De zieke ziet zich omringd door diens medehelpers in witte voorschoot, met ernstige gezichten. Hij ademt den hartomkeerenden reuk van chloroform en acidum phenicum. O dien voortdurenden stank der antiseptica!

Maar — de operatie is weer uitstekend geslaagd, het leven van den kunstenaar is voorloopig behouden; de gevolgen blijven nog te bezien.

Vier volle maanden brengt de zieke door, liggende op zijn rug in voorgeschreven onbewegelijke houding.

Zoo wordt hij naar Parijs vervoerd, een bewegingloze massa, in verband gewikkeld als een Egyptische mummie, geschud door de schokken der wagons, geslingerd op de veeren van het ambulance-rijtuig. Daarbij die eindelooze nachten van slapeloosheid en nachtmerrie. In die nachten zonder eind en zonder troost was zijn geest weer alleen met ernstige gedachten. Hij oordeelde zich met angstvallige nauwgezetheid — hij kreeg een weerzin van zich zelf, hij hield het niet uit — de priester kwam, dezelfde, wien *La bonne Souffrance* is opgedragen: „A mon pieux et savant ami l'abbé Bouquet".

Zij kenden elkaar reeds lang, de priester en zijn geestelijk kind, maar de kennis was niet intiem. Bij wederzijdsche vrienden hadden zij elkander ontmoet en de abbé maakte indruk door zijn beschaafde manieren en verstandelijke gaven. Deze werd dan geroepen en hoorde de biecht van den lijder, die na de absolutie een onuitsprekelijk gevoel van verlichting ondervond.

De biechtvader wilde hem nu de H. Communie brengen, maar de biechteling ontstelde, zich diep onwaardig gevoelend. Voor het oogenblik drong de eerste niet verder aan, er was geen onmiddellijk doodsgevaar. „Bid en lees het Evangelie", zoo luidde zijn raad. En de herstellende, dien raad volgend, putte uit die lezing kracht in lijden en ootmoedigheid in beproeving. Dat lezen van het Evangelie brengt de herinnering aan graaf Leo Tolstoï in 't geheugen.

Ook deze begon voor eenige jaren, naar aanleiding derzelfde beschouwingen over het doel en den oorprong der menschen, over geluk en rampen, te twijfelen aan de waarheid der oplossingen, die de wetenschap zonder God op deze vragen gaf. Ook hij greep naar het Evangelie als naar het boek der uitkomsten. Toch heeft hij de eenig ware oplossing niet gevonden.

Wel heeft hij zijn goederen uitgedeeld aan de armen en met zijn

vrijgemaakte lijfeigenen het land bebouwd, doch met geen ander gevolg dan dat zijne kinderen, met deze schikkingen weinig tevreden, een procureur onder den arm namen en den ouden Tolstoï onder curateele stelden. Een bekeering is nooit gevolgd.

Tolstoï steunde op eigen kracht, hij zou de oplossing der groote vragen zoeken en haar vinden door eigen vernuft. De gave des geloofs bleef hem verborgen.

Hem ontbrak de nederigheid, het gebed, waardoor men zich voor God verootmoedigt, zijn onmacht bekent, de hulp, die in Gods naam is, afsmeekt. Tolstoï, in plaats van nabij te komen, verwijdert zich verder en verder van het ware Christendom en zijne geneesmiddelen.

Doch ook voor Coppée was met zijn rouwmoedige biecht niet alles verricht. Zijn geheele godsdienstige opvoeding moest van meet aan opnieuw beginnen. Eerst de catechismus, daarna geestelijke boeken, kerkvaders, apologie — alles onder leiding van zijn geestelijken vader, die zijn 56-jarigen leerling de bijna geheel vergeten eeuwige waarheden in 't geheugen riep.

Toch moest hij bekennen, dat hij geen hoofd had voor eigenlijke theologie. Hij trachtte dan ook niet door te dringen tot het laatste distinguo van het dogma, maar bad om de wijsheid, die „aan kleinen geopenbaard" is, en luisterde als de visschers aan het Galileesche strand; hij liet zich leiden en verzekert, dat hij thans de vruchten zijner volgzaamheid smaakt.

Einde October, tegen het feest van Allerzielen, bezegelde hij zijn verzoening met God, door vol geloof en vurige dankbaarheid deel te nemen aan het Lichaam des Heeren.

Geheel zijn binnenste was nu vernieuwd, en ofschoon zijn vrienden in zijn uiterlijk gedrag weinig verandering bemerkten, was hij voor zich overtuigd, dat hij anders dacht en anders beminde dan voorheen; en mochten er al eenige twijfelingen en dorheden overblijven, toch genoot de teruggekeerde een te voren ongekende zoetheid:

„Humblement j'ai rouvert au Dieu de mon enfance
Mon âme, cet asile impur et ténébreux.
Il y daigna descendre et, maître généreux,
Qui même à l'ouvrier tardif donne une salaire
Il y règne aujourd'hui, la parfume et l'éclaire" [1]).

Dat is de geschiedenis van Coppée's bekeering, gelijk ik ze uit verschillende plaatsen van zijn laatste boek heb kunnen bijeenbrengen; want in het boek zelf wordt zij niet regelmatig beschreven. *La bonne Souffrance* is n.l. geen samenhangend geheel, Het zijn artikelen door Coppée geplaatst in het *Journal* en op aanraden zijner vrienden verzameld. Daar de meesten dagteekenen van den tijd omstreeks zijn bekeering, loopend over alles, wat den dichter in die dagen voor den geest kwam, bieden zij een vrij getrouw beeld van de gesteltenis des schrijvers in dien tijd.

Aan de herleving van den christelijken geest, gelijk die zich in de allerjongste tijden openbaart, als een terugwerking tegen het platte materialisme, wordt ook een hoofdstuk gewijd, dat tevens een woord van verweer is tegen de vijanden, die Coppée zich door zijn bekeering natuurlijk moest maken.

De godloochenende tegenpartij, ongerust over den terugkeer van zulk een invloedrijk man, spaarde geen spot om den indruk door deze bekeering gemaakt, weg te nemen. De toestand van Huysmans en van Coppée werd geschetst als: „la fatigue de vieux-garçons blasés", en natuurlijk was er „névrose" in 't spel.

Met recht voert Coppée daartegen aan, dat niets minder passend is, niets meer grotesk en belachelijk dan een „lion" met grijze haren. Juist wijl de grijsheid nadert wordt het tijd zich met God te verzoenen. En dan die „névrose" op bijna 60-jarigen leeftijd! Verder wijst Coppée op Ferdinand Brunetière, volgens hem bestemd om op ernstige en verstandige lieden den invloed te

---

[1]) *Revue des Deux Mondes*, 15 Dec. 1898.

oefenen van een Bonald. Ook deze keert terug tot godsdienst en geloof; in hem zal men toch wel geen dichter, mysticist of neurasthenicus willen zien?

Treffend, ten slotte, is het woord van troost en bemoediging, dat Coppée richt tot zijn mede-bekeerling J. K. Huysmans, die in *La Cathédrale* klaagde over zijn weinigen ijver en geringe vurigheid in het gebed: „Moed geschept mijn beste Huysmans! Gij hebt ergens gezegd met de humoristische wending, die u eigen is: „God moet wel gemakkelijk zijn, om zich tevreden te stellen met lieden als ik". „En met mij dan!" voegt de nieuwbekeerde zijn lotgenoot toe met roerende nederigheid en broederliefde.

Jammer dat de schandalen van den dag de aandacht van zulke klanken, van zoo een schouwspel aftrekken.

H. Janssen Marijnen S. J.

KUNST EN VOLK.

Ik geloof niet, dat het mogelijk is een onderwerp te kiezen, waarover het moeielijker valt met juistheid, maar vooral met duidelijkheid te spreken of te schrijven dan juist dit.

En het schijnt of alles meêwerkt om het den ondernemer van deze zware taak moeielijk te maken.

Want, waar men zijn doel, het duidelijk en onderrichtend voordragen, bereiken wil, daar moet, als men het over kunst heeft, eerst een groot aantal zeer belangrijke zwarigheden uit den weg geruimd worden, voordat men aan zijn eigenlijke werk beginnen kan.

Eerst komt dan de moeielijkheid van de taal.

Wij kunnen zeggen, dat onze Nederlandsche taal rijk aan bijvoegelijke naamwoorden is, die zekere eigenschappen van kunstwerken vrij algemeen aanduiden. Men heeft: mooi, fraai, prachtig, schoon en zoo meer.

Wil men nu kenbaar maken, dat een of ander kunstvoorwerp onze bewondering wekt, dan spreekt men over een mooie schilderij of over een fraai beeldhouwwerk.

Maar wat zeggen nu deze omschrijvingen? Raken zij de zaak in haar hart?

En als er nu eens iemand was, die diezelfde voorwerpen *goed* wilde noemen, zou men hem dan begrijpen?

Mag men wel aannemen, dat een ieder de juiste beteekenis van de woorden *schoon* en *goed* overziet?

Weet ik niet van te voren, dat allicht eendeel van mijn lezers, als ik over een *goed* kunstvoorwerp spreek, bij dit woord aan

heel andere eigenschappen zullen denken dan ik eigenlijk wel bedoel? Zullen er niet velen zijn, die wel willen spreken over een goede stoel, een goede tafel, maar nooit over een goed schilderij of een goed beeldhouwwerk? Voor hen is een tafel alleen *goed* en een schilderij alleen *mooi*.

Dit komt, omdat men de eigenschappen goed en mooi als twee naast elkaar staande qualiteiten van een voorwerp denkt, ieder op zich zelf, alleen maar van noode voor een zekere categorie voorwerpen, zonder dat zij, die zoo spreken, zich een andere klasse kunnen denken, waarin men voorwerpen zou kunnen stellen die èn *mooi* èn *goed* genoemd mogen worden.

Het logisch gevolg van deze wijze van denken is, dat men eenvoudig over dingen praat, die wèl mooi maar niet goed, en over voorwerpen, die wèl goed maar niet mooi zijn.

Dit berust op een verbazend groote en zeer betreurenswaarde begripsverwarring. Laat ik u voorloopig zeggen, dat naar mijn oordeel, een voorwerp, dat niet goed is, ook niet mooi kan zijn, en dat een voorwerp, dat alleen maar mooi is, òf niet bestaat, òf geen reden van bestaan heeft. Maar hierover later meer.

En hiermede heb ik een tweede hinderpaal op den weg naar het te bereiken doel aangewezen.

Het juiste begrijpen van de juist gekozen woorden.

Want de schrijver of redenaar kan in alle eerlijkheid overtuigd zijn de beste bestaande uitdrukkingen gekozen te hebben, als het gehoor of de lezer nu maar altijd aan een zeker aantal woorden een heel andere beteekenis hecht als degene doet, die tot hen spreekt, dan begrijpen zij elkaar voorzeker nooit.

Laat ik daarom vooruit zeggen, dat ik slechts drie bijvoegelijke naamwoorden tot aanduiding van zekere eigenschappen zal aanwenden, en dat wel: *goed*, *schoon* en *waar*. Dat zijn drie verschillende woorden, die ook alle drie in den grond verschillende begrippen aanduiden, en nu komt het mij voor, dat ik dan alleen een voorwerp volmaakt mag noemen, om het even of het een

schilderij, een tafel of een kruiwagen is, als het in harmonische vereeniging ons deze drie hoofdideeën kenbaar maakt.

Mijn verdere betoog zal u mijn bedoeling duidelijker maken.

Maar het ergste van alle bezwaren, die men te overwinnen heeft, als men zoodanig over kunst wil verhandelen, dat een ieder er werkelijk wat aan heeft, is de onbeklimbare berg wanbegrippen, valsche inzichten, begripsverwarringen en moedwillige scheeve uitleggingen, die omtrent dit zoo uiterst gewichtige onderwerp bij het volk niet alleen, maar bij de meest ontwikkelden zelfs de ronde doen en als hooge wijsheid in deze worden geäccepteerd en als wetten gelden.

Het is gemakkelijker iemand te onderrichten, die niets weet, dan iemand iets te leeren, die slecht is onderwezen. En daarom is het eerste gedeelte van mijn taak niet het minst zwaar, maar ook niet het minst gewichtig.

Ik begin dus met eenige, de voornaamste, van die zeer verkeerde inzichten omtrent kunst, die in onze dagen zoo ik zeg zelfs door de meest ontwikkelden worden gedeeld, in den algemeenen vorm, waarin zij voorkomen, aan te halen en te weerleggen.

* * *

Het zal u allen, die tot de meer ontwikkelden gerekend wordt en die, wat men noemt, dragers van onze moderne beschaving zijt, meermalen zijn overkomen, dat iemand, die op uw oordeel in veel zaken hoogen prijs stelt, u de vraag deed, of aan dit of dat voorwerp ook kunst is. Men zal u dan een of ander ding, òf wel een familie-erfstuk van den ondervrager, òf wel een of ander kunstig opgefraaid meubel, of wèl de min of meer verdienstelijke teekeningen van een zoon of dochter toonen, en gij zult moeten uitmaken, of er ook kunst *aan* die voorwerpen is.

In ieder geval zal het een voorwerp of een afbeelding zijn,

waar men uw aandacht voor vraagt. De onontwikkelde ondervragers zien zelf met bijzondere vereering tegen dat „kunstwerk" op, en zij houden er met buitengewone zorgzaamheid de stof en de vliegen af.

En dikwijls zult gij dan het antwoord schuldig moeten blijven of u met niets zeggende bewoordingen van de zaak moeten afmaken. Erg zeker zijt gij op dit punt ook niet van uw zaak.

En gij, die men de minder ontwikkelden noemt, die tot het volk behoort, hoe dikwijls hebt gij zulke vragen niet tot „bestudeerden" gericht! En hoe dikwijls hebt gij dan antwoorden gekregen, die u op dat punt eenig licht verschaften, zóó dat deze dingen u helder werden, dat gij het begreept?

Hoe dikwijls spreken allen, èn ontwikkelden èn onontwikkelden, in hun dagelijksche gesprekken over voorwerpen, die voor het gebruik gemaakt zijn, stoelen, tafels, potten en pannen, op een toon, waaraan men duidelijk merkt, dat men het ten hoogste ongepast zou vinden, als ook aan deze kunst werd gespendeerd?

Hoe veel malen heeft een gewoon burger — dit woord genomen als naam voor die groote klasse van menschen, die in een jaar juist met hun moeielijk verdiend geld rondkomen, om niet te spreken van tekortschieten — het niet beweerd, kunst is niets voor òns. Kunst kan men zich alleen aanschaffen, daar kan men zich alleen mee bezighouden, als men rijk is, als men, na zich het absoluut noodzakelijke en onontbeerlijke te hebben verschaft, nog geld overhoudt om zich eenige uitspanning te veroorloven. Dan kan men andere dingen koopen en genieten dan welke de lichamelijke behoeften in de eerste plaats voorschrijven.

Want kunst is immers een schilderij, dat met bijzondere, dikwijls bijna bang makende natuurlijkheid een landschap of een persoon of een gebeurtenis weergeeft, in een gouden lijst wordt gezet en opgehangen in de mooie salon van dengene, die zoo iets betalen kan?

Dat is immers kunst? En zoo iets, dus kunst, heeft voor ieder mensch dan eerst recht van bestaan, als men van het allernoodzakelijkste voorzien is.

Kunst is dus immers niets dan luxe? Want zulke afbeeldingen, zulke schilderijen, zulke rijk bewerkte voorwerpen, die nergens toe dienen, kan men zich uit hun aard immers dan alleen aanschaffen als men rijk is?

En rijkdom en luxe, overdaad, *die* alleen gaan samen, dus ook alleen rijkdom en kunst.

Kunst en armoede kunnen dus nooit zusters zijn. Voor het volk, dat zich geen luxe verschaffen kan, bestaat dus de kunst feitelijk niet, of heeft voor haar alleen de waarde van iets onbereikbaars.

Hoe dikwijls heeft niet een ieder mijner lezers dergelijke meeningen hooren verkondigen en zelf dapper geholpen die te verspreiden door vragen, die uit deze inzichten voortkomen, te stellen.

Zou er één mensch zijn, die, als hij de zaak een weinig minder oppervlakkig beschouwde, zich niet schamen zou te toonen zoo weinig logica en zoo weinig begrip van rechtvaardigheid te bezitten?

Maar desniettemin worden zulke vragen, als hierboven aangehaald, nog herhaaldelijk gesteld. En zoo spreekt een-ieder over kunst als iets, waar men zich alleen aan moet wagen, als men zichzelf rijk beschouwt.

En omdat er in de laatste tijden hoe langer hoe minder menschen zijn, die zeggen meer te bezitten dan zij noodig hebben, is de algemeen heerschende geest een die eenigszins schuw naar kunst doet zien, als iets, waar men zich vooral niet te veel meê moet afgeven.

En daarom is het thans moeielijker de eenvoudigste en helderste denkbeelden over kunst voor het volk uiteen te zetten, meer nog te doen aannemen, dan datzelfde volk ingewikkelder theorieën over totaal onbekende dingen te doen begrijpen.

Daarom is het ook moeielijker de ware verhouding van de kunst tot het volk (de niet bezittende klasse) te omschrijven. Eerst dient er aangetoond dat kunst géén luxe is.

* * *

Er werd tot nog toe veelal over kunst gesproken, alsof dat een voorwerp of een eigenschap op zichzelf is, iets, dat op zich zelf bestaat.

Men spreekt er dikwerf over als over één van de elementen van een chemische verbinding. Brengt men twee stoffen bij elkaar, dan ontstaat een derde, die in alle opzichten van de eerste twee verschillend is. Maar die twee eersten zijn toch ook weer even gemakkelijk uit de nieuw ontstane stof te reduceeren, men kan die twee stoffen weer in hun oorspronkelijken staat terug brengen.

Maar als men nu met dezelfde wijze van denken en becijferend redeneeren wil spreken over voorwerpen, die met of zonder kunst gemaakt zijn, en daarbij duidelijk merkbaar aan twee zeer verschillende voorwerpen of eigenschappen of gedachten denkt, die men van elkaar zou kunnen scheiden, zoodat aan den eenen kant de kunst en aan den anderen het van kunst ontdane voorwerp voor u op de snijtafel zou liggen, dan verzeker ik u, dat gij vergeefsche proeven zult nemen.

Want wel geloof ik, dat men voorwerpen hebben kan, die met kunst zijn gemaakt, en daarnaast voorwerpen, die dat niet zijn, maar de kunst op zichzelf, als zelfstandigheid daar weer naast te leggen, reken ik voor absoluut onmogelijk.

En wel neem ik aan, dat dit gaarne en dadelijk door een ieder mij zal worden toegegeven, maar desniettemin spreekt men telkens over voorwerpen, waar kunst aan is besteed, en over andere, waaraan dit niet geschied is, op een toon en met zulke omschrijvingen, dat het geen twijfel lijden mag, of men spreekt over twee absoluut afzonderlijk bestaanbare dingen.

Vraag aan wien gij wilt, en gij zult hen steeds op deze wijze hooren spreken.

Wat volgt daaruit?

Dat kunst een zelfstandigheid zou zijn, die men naar willekeur aan een voorwerp zou kunnen toevoegen. De essence van deze redeneering is dus: *Kunst is een toevoegsel.*

Een toevoegsel of luxe, hoe men het dan noemen wil. Een toevoegsel aan het leven, omdat zij van geldelijke omstandigheden zou afhangen, een toevoegsel aan de voorwerpen als zoodanig, omdat men haar naar willekeur zou kunnen aanbrengen. Anders zou toch immers niemand over dingen, met of zonder kunst gemaakt, kunnen spreken?

Dit nu is een van de eerste en voornaamste geloofspunten van een helaas al te zeer verspreide dwaalleer, die daarom ook het sterkst bestreden moet worden.

Want deze stelling is ongeveer de kern van geheel deze valsche leer. Men komt dan al spoedig tot haar ergerlijkste consequenties, en wij leven volgens deze opvatting in eene omgeving van voorwerpen van tweeërlei soort. De eersten zijn niet der moeite waard, dat men ze aanziet, want ze zijn maar voor het gebruik, en daarnaast in het salon zijn voorwerpen met kunst gemaakt, waar men vooral bijzonder voorzichtig meê moet omspringen, en die men vooral als iets heel buitengewoons moet beschouwen.

Er zij dus gezegd, dat kunst geen toevoegsel is, dat kunst op zichzelf niet bestaat. Met dat ontleden en uit elkaar halen zijn al wat goede dingen te gronde gegaan. Het is er mede als met den heelmeester, die, om de ziel van den levenden mensch te vinden, zijn stoffelijk lichaam naar alle kanten met messen en tangen doorzoekt, maar op het laatst niets overhoudt dan de ziel, die hij niet zien kan, en een lijk, dat geen mensch meer is.

Zou het zoo ook niet met kunst wezen? Zou het wel mogelijk zijn een voorwerp, dat met kunst gemaakt werd, van die

kunst te ontdoen, zonder het geheele voorwerp te vernielen, tot een hoop hout of steen of ijzer te doen worden? Door deze onmogelijkheid alleen zou het reeds bewezen zijn, dat kunst niet iets op zich-zelf-staands is!

Maar wat is het dan wel?

Ik zal trachten het u te zeggen.

* * *

Is het u nooit opgevallen, hoe mooi, hoe goed, hoe voortreffelijk van maaksel, van kleur, van verhouding, van bruikbaarheid enz. enz. al die voorwerpen en schilderijen en al die kunstvoorwerpen zijn, die men in onze musea kan bewonderen.

Het is toch eigenaardig, maar bijna aan geen van al zulk soort dingen, die men „met kunst gemaakt" noemt, en die in onze dagen vervaardigd werden, valt zooveel te roemen, zooveel op te merken, zooveel te prijzen. Die oude meubelen, die oude borduurwerken, die oude schilderijen, al die voorwerpen zijn wat men noemt zoo degelijk.

Ziet eens, met wat zorg de kleuren op die schilderijen zijn aangebracht, hoe mooi die bij elkaar passen. Ziet eens, hoe fraai die kasten met verschillende soorten hout zijn ingelegd, hoe sierlijk die borduurwerken met bloemenslingers zijn getooid, en hoe prachtig die boeken zijn gedrukt met mooie hoofdletters, fraaie kleuren en prachtige illustraties.

Heeft het u nooit gefrappeerd, hoe *mooi* al die voorwerpen zijn, die we zoo zuinig in onze musea bewaren, niet omdat ze zoo oud zijn, en ook niet omdat ze misschien onze over-grootvaders hebben toebehoord, maar omdat het ons vreugde geeft naar hun rijke pracht te kijken, en ons door hun mooie lijnen en kleuren voor eenige oogenblikken het onzeggelijke genot, dat *het schoone* biedt, te verschaffen.

Is het u nooit opgevallen, als gij korter of langer tijd toevallig of met opzet in een verzameling van oude kunstvoorwerpen hadt

doorgebracht, dat al die stoelen en tafels en kasten en geborduurde en geweven stoffen en geschilderde portretten en gedrukte en geïllustreerde boeken, en al die andere dingen met elkaar, zoo goed bij elkaar passen. Zij vormen te samen zoo'n mooi geheel, en zoo n museum-zaal, als ze goed ingericht is, geeft u een volmaakt beeld van het interieur van een onzer voorvaderen. Niets ontbreekt er, van de mooie groote linnenkast met de traditioneele blauwe Delftsche potten er op, tot den van koper zoo doelmatig gemaakte kaarsen-snuiter. Alles is in orde, alles op zijn plaats, alles zoo uitstekend voor zijn doel berekend. Daar zijn geen voorwerpen, waarvan men de bestemming niet zeer juist kan vaststellen, er zijn er geen, wier afwezigheid, had men ze weggenomen, niet dadelijk zou bemerkt worden. En ziet eens, hoe goed die oude meubelen geconserveerd zijn. Reken eens uit. Ze hadden zeker allen een honderdjarigen diensttijd achter den rug, vóórdat zij tot antiquiteit gepromoveerd en naar den stoffigen zolder van die groote heerenhuizen verbannen werden. En nu zijn ze minstens vijf en twintig jaar uit hun al te groote verlatenheid te voorschijn gehaald, flink van het stof der eeuwen ontdaan, en nu staan ze weer even mooi en goed in deze deftige museum-zalen en zullen er nog lang kunnen staan, want ze zijn soliede gemaakt, ze zijn *goed* in den volsten zin des woords.

Is het niet een bepaalde verdienste van deze voorwerpen, dat ze zoo *goed*, zoo ijzer-sterk, zoo absoluut voor hun doel berekend en zoo zorgvuldig uitgevoerd zijn.

En dan nog — en dit is hun derde eigenschap — hebt gij bij het aandachtig beschouwen van deze voorwerpen wel eens opgemerkt, hoe *waar* zij zijn, ik meen hoe juist zij voor hun doel, hun gebruik zijn berekend, hoe juist de versiering is aangebracht, niet op een plaats, waar die niet behoort, niet om een of ander minder goede lijnen-combinatie te verbeteren, niet om een kern van slecht hout met een bedriegende laag van welwillende verf te bedekken, maar alles vrij en frank, recht op den man af,

zonder omwegen. Daar is aan die oude voorwerpen niets, wat anders is dan het lijkt. Als een van die oude kasten met zware kozijnen en ijzeren beslag u een toonbeeld van soliditeit lijkt, dan behoeft gij niet bang te zijn, dat, zoo gij er tegen stoot, die zware constructie een hollen klank zal laten hooren, of dat het ijzeren beslag bij het opendoen van een der zware deuren als akelig blik zal rammelen. Gij behoeft ook niet te denken, dat dit mooie cabinetje, dat zoo fraai met schildpad is ingelegd, u alleen den *schijn* van rijkdom aanbiedt. Neen dit echte, kostbare materiaal is hier niet gespaard, zoo min als het mooie ebbenhout of het witte ivoor, zoo min als de zijde aan de kleedingstukken in gindsche glazen-kast, het echte, zware verguld aan deze kandelaars.

Er is aan deze oude voorwerpen nergens getracht met een minder materiaal het effect van grooter rijkdom te verkrijgen. Maar dáár, waar kostbaarder grondstoffen werden gebruikt, werd dit met evenveel kennelijke vreugde gedaan als er blijdschap besteed werd bij het vervaardigen van dit of dat eenvoudig stuk huisraad, dat door zijn aard nu eenmaal aangewezen was van minder edele stof te worden saamgesteld. Maar het werd daarom met niet minder waarheidsliefde gemaakt, en geeft bij den eersten aanblik ook den indruk van een voorwerp, dat *minder kostbaar* is. De *waarheidsliefde* die uit al deze voorwerpen tot ons spreekt, die moet u naast dat verheffende *schoone* en dat oprecht *goede*, waarvan wij u verhalen, ook in deze meubelen en schilderijen van ouden datum getroffen hebben.

Dat kan niet anders.

En als het u werkelijk een of meermalen is overkomen, dat gij u zelf hebt betrapt op die gevoeligheid voor het mooie, de doelmatigheid en juiste materialen-combinatie van zoo'n oud meubel, is het u toen in die oogenblikken van beter zieleleven niet een oogenblik ingevallen er naar te vragen, hoe die voorvaderen zooveel volmaakts hebben weten saâm te stellen, en hebt gij toen nooit gedacht: ja ik voel het, dat voorwerp is met kunst gemaakt.

Maar waar zit nu dat kunstige, waarom trekt het mij nu zoo? Wat en waar is nu de kunst, die, naar ik voel, aan dit voorwerp besteed is, hoe kan ik die nu qualificeeren? In zulke oogenblikken zijt gij op den rechten weg geweest om achter de waarheid te komen, maar misschien was uw voelen nog niet sterk genoeg, of uw intuïtie en ontwikkeling schoten misschien op dat oogenblik te kort, om de juiste oplossing te vinden.

Maar dat gij hier in de tegenwoordigheid van kunst zijt, dat zegt u alles. Maar gij kunt er u geen omschrijving van maken. En juist dit bewijst u ook weer, dat kunst een niet te zeggen iets is, een eigenschap, waarvoor gij geen woorden weet te vinden, die bestaat, maar niet op zichzelf, alleen als zij zich door deze voorwerpen, door deze stoffelijke vormen aan u kenbaar maakt.

Maar ook, als gij het schoone, en het deugdelijk goede, en het ware en juiste van al deze voorwerpen hebt opgemerkt, zal het u moeten treffen, dat allen, onverschillig of zij groot of klein zijn, en onverschillig of zij een meer of minder belangrijke plaats in de rij van gebruiks-voorwerpen innemen, dat allen dat schoone, dat goede, dat ware, in gelijke mate is toebedeeld.

Gij zult daar in die verzamelingen geen kaarsensnuiter kunnen vinden, die met minder toeleg en ijver bewerkt werd dan een gouden drinkbeker of een geborduurd kleedingstuk, alleen omdat het een kaarsensnuiter is, een zoo alledaagsch en weinig belangrijk voorwerp.

Gij zult niet kunnen aanwijzen, dat aan dezen stoel met minder ijver gewerkt werd dan aan gindsch schilderij, of dat de meubelmaker van deze tafel zich zoo maar van zijn werk afgemaakt heeft, nu ja, omdat het toch maar een tafel is, terwijl de schilder van het portret, dat daar hangt, met meer inspanning dan deze meubelmaker zich aan den arbeid gezet heeft, omdat hij, let wel, een schilderij, dus een kunstwerk, te maken had.

Zulke vergelijkingen gaan in een museum, waar voorwerpen uit goede beschavingsperioden bijeen zijn gebracht, nooit op.

Nooit zult gij in zulke verzamelingen op deze manier het bewijs

kunnen vinden van de tweede verderfelijke grondstelling van onze hedendaagsche kunst-appreciatie, en die luidt: *Bij het maken van een kunstvoorwerp moet men zich bijzonder inspannen, bij het vervaardigen van een voorwerp voor het gebruik is dit zoozeer niet noodig.*

Als die ouden er ook zoo over gedacht hadden, zouden wij dan thans *al* hun werken zoozeer bewonderen? Zou het mogelijk zijn, dat over twee eeuwen de meubelen en schilderijen, die wij nu maken, door ons nageslacht met evenveel verbazing en eerbied zullen worden behandeld. Ik twijfel er aan, en niemand van ons zal durven volhouden, dat bij alle thans gemaakte voorwerpen met evenveel ijver naar het schoone, het ware en goede wordt gestreefd. Het is absoluut onmogelijk, dat er iemand is, die bewijzen kan, dat in den tegenwoordigen tijd met evenveel toewijding, met evenveel liefde aan al die minder goede, minder fraaie, minder ware voorwerpen wordt gewerkt, als waarmeê onze voorvaderen dat aan hun huisraad deden.

Ik vraag u maar even aan de redenen te denken, die de moderne meubelen doen ontstaan. Van den kant van den maker niets dan geldzucht, van den kant van den gebruiker geen vast omschreven eischen, niets dan mode-zucht, een verregaand gemis aan vast omschreven doel.

Het een sluit het andere immers uit. Hij die niet met liefde werkt, bereikt het goede niet, en hij die niet naar het goede streeft, kan onmogelijk met liefde werken.

En waar liefde tot het goede de leidster bij het werken is, daar kan immers niet anders dan naar waarheid gestreefd worden, omdat de leugen nooit door de ware liefde kan worden gezocht, omdat de liefde dus nooit toe zou laten, dat wat men van slechte grondstof maakt, met een laag verf en vernis den schijn van kostbaarheid verleene.

En waar liefde voor het werk aanwezig is, daar brengt ook dit gevoel tot het juiste gevoel voor het schoone, want de liefde

voor zijn maaksel kan dat nooit leelijk wenschen, en de liefde die door volharding het goede bereikt, heeft het schoone tegelijk aan haar voortbrengselen gegeven.

Hij, die met liefde werkt, heeft groote zekerheid het goede voort te brengen.

De liefde voor de arbeid staat niet toe, dat het voortbrengsel van andere eigenschappen zou getuigen dan die het werkelijk bezit. *De liefde voor zijn werk is de gevoeligheid die op den weg naar het schoone leidt.*

En als al die oude voorwerpen dan zoo overvloedig van die schoonheid en van die deugd en waarheid getuigen, als zij, van het eenvoudigste tot het rijkste en kostbaarste, van die toewijding, van die nauwkeurige liefde van hun vervaardigers spreken, die liefde kweekten voor elk détail, voor iedere samenstelling, voor iedere kleuren-combinatie, en als wij al die prachtige voorwerpen dan *vol kunst*, *met kunst gemaakt* noemen, wat is kunst dan, in haar meest innige kern, anders dan liefde.

Liefde voor den vorm, liefde voor de waarheid, voor de kleurenschakeeringen, voor de rijke stof, voor de verhoudingen, voor het voortbrengsel van den arbeid, voor den arbeid zelf in de eerste en laatste plaats, voor de daad van werken, van deel te hebben in een van de grootste roepingen van den mensch, liefde tot zichzelf, liefde tot anderen, voor wie men die voorwerpen maakt, liefde voor de meest verheven gevoelens van plicht en plichtsvervulling, dat is kunst, dat is kunst in haar meest innige kern. *Kunst is plichtvervulling en liefde.*

Maar laat ik niet te exclusief worden. Liefde en toewijding, al zijn ze nog zoo sterk, zijn niet alleen bij machte het goede voort te brengen.

Want voor dat men eenigen arbeid zóó kan verrichten, dat er met reden een goede uitslag kan verwacht worden, dient men zich kennis en kundigheden verworven te hebben.

En dan dient die kennis met een juist oordeel en een gezond verstand te worden toegepast.

En is aan deze twee eerste voorwaarden voldaan, dan kan de toewijding en liefde het werk bezielen, dat door een geoefende kennis en een verstandelijk streven wordt geleid.

Het zijn hoofd en hart te zamen, die een waar kunstwerk tot stand brengen.

Dit is een algemeene bepaling, die in alle mogelijke omstandigheden van kracht blijft. Maar de aard van het kunstwerk wordt bepaald, naar mate het hoofd of het hart meer of minder hun diensten verleenden. En door de bestemming van de voorwerpen komen hierin ontelbare variaties voor.

Maar voor welk weinig verheven doel een voorwerp ook gemaakt zij, hoe gering zijn afmetingen ook zijn mogen of hoe weinig kostbaar het materiaal ook is, waaruit het vervaardigd werd, van geen der geringere stukken van wat men ons huisraad noemt, mag gezegd worden dat het om die reden alleen met minder toewijding, met minder zorg, met minder deugdelijkheid en waarheidsliefde mag gemaakt worden. Het meest kostbare, het meest rijk versierde, en dit, het meest eenvoudige, zij zijn toch beide ons werk, werk van menschengeest en handen. En mogen zij daar allen niet de kenmerken van dragen?

Want geen van die geringere voorwerpen kan immers absoluut aan al de eischen, die men er aan stellen mag, voldoen, als het niet geheel in overeenstemming met zijn doel gemaakt werd.

De waarheidsliefde mag toch, zelfs bij dit geringe voorwerp, niet gekrenkt worden. En een minder deugdelijke afwerking mag toch ook voor dit geringe gebruiksding, zoomin als voor het meest kostbare meubel, niet een oorzaak van spoedigen ondergang zijn.

En zou dan de aan dit geringe voorwerp bestede kennis en toewijding niet tevens een waarborg voor zijn schoonheid worden, omdat liefde nooit een gevoel kan zijn, dat alleen maar rechtvaardigheid en strenge deugd kan waardeeren.

Er zij dus nogmaals op gewezen, hoe verkeerd de inzichten,

door onze moderne wanbeschaving aangekweekt, moeten genoemd worden, die allengs onder alle klassen een soort minachting voor die vakken heeft gezaaid, wier voortbrengselen alleen in onze materieele behoeften voorzien, en kunst datgene noemt, wat men aan gewone voorwerpen of, algemeener gezegd, aan het leven willekeurig kan toevoegen, als eerst het materieel hoogst noodzakelijke aanwezig is.

Het is niet het meerdere of mindere verguld noch de later aangebrachte krullen, die een voorwerp tot kunst maken. De met liefde en toewijding aangewende kennis en kundigheid, die werkt in de volle overtuiging van naar beste krachten meê te arbeiden tot heil van den werker zelf, tot heil van zijn medemenschen, die brengt kunst voort.

Kunst is het voortbrengsel van die werkzaamheden, die volbracht worden in de overtuiging van nog meer beteekenis te hebben dan te voorzien in zekere behoeften alleen, zonder welke gevoelens alle werk een onvruchtbaar zwoegen uit harde noodzakelijkheid wordt, zonder welke zuiver geestelijke gedachten de daden van den mensch nooit zijner waardig zijn.

De mensch is niet een wezen, dat met ruwe natuurkrachten alleen begaafd is, en daarom zullen al zijn daden van zijn lichamelijke macht zoowel als van zijn geestelijke voortreffelijkheid moeten getuigen. En werken, die dat niet doen, heeft hij maar met de helft van zijn krachten voortgebracht.

Een kunstwerk is een voorwerp door den mensch gemaakt, met behulp van de vaardigheid van zijn hand, de kennis van zijn hoofd en de toewijding en liefde van zijn hart en ziel. En zou zijn geringste daad, de kleinste, de eenvoudigste voorwerpen, die hij maakt, niet van deze, zijn edelste eigenschappen mogen en moeten getuigen?

Is het niet noodig zijn kennis, zijn toewijding bij het vervaardigen van voorwerpen, die dienen moeten voor ons dagelijksch gebruik, te besteden, omdat die voorwerpen, behalve hun schoon-

heid, ook nog een dikwijls minder poëtisch gebruiksdoel hebben? Mag men bij het werken aan zulke voorwerpen zich van zijn arbeid afmaken, en is het wel waar, dat men *alleen* de schoonheid kan bereiken en het verheffend gevoel, dat ons het gezicht van het goede en ware geeft, als men een schilderij of beeldhouwwerk maakt?

Men vergeet te zeer, dat in vroegere tijden schilderijen en beeldhouwwerken *ook* een gebruiksdoel hadden. Alleen de laatste drie eenwen heeft hen op de troon geplaatst, waarop zij zoo wederrechtelijk blijven troonen.

Die oude voorwerpen in onze musea getuigen ons immers het tegendeel.

En die musea moesten meer door het volk bezocht worden, en niet zoo wantrouwend als officieele uitdragers-winkels worden geschuwd: het zijn de publieke scholen voor handwerk en werklieden.

Al deze voorwerpen, die voor het dagelijksch gebruik van het volk gemaakt zijn, en die door het volk zelf vóór het volk zijn tot stand gebracht, zij spreken ons van *schoonheid*, van *waarheid*, van *goedheid*. Maar de schoonste schilderijen, de hoogste kunstwerken van de meest verheven kunstenaars doen dit ook. Bestaat er dus niet eene verwantschap in beider streven, is er dus niet voor beide éénzelfde doel, éénzelfde ideaal?

Gij zult misschien meenen, dat er voor die meubelen een andere schoonheid, een andere deugd, een andere waarheid bestaat dan voor die schilderijen.

Maar dit is geenszins het geval.

Er is maar één schoonheid, maar één waarheid, maar één deugd, en die zijn alle drie even sterk vereenigd in wat men noemt: het ideaal.

Welnu, dat eene ideaal is het eind-doel van alle kunst.

Maar alle kunst streeft er met eigen middelen naar, alle kunst bereikt dit ideaal niet evenzeer of, beter gezegd, de volmaaktheid van

dat ideaal spiegelt zich niet altijd even sterk in alle kunstvoorwerpen.

Uit den aard van de omstandigheden zelf kent men *de* schoonheid, *de* waarheid, *de* deugd niet zoo goed uit een meubel, uit een voorwerp, voor ons gebruik bestemd, als uit een schilderij. Want een meubel kan alleen maar eigenschappen bezitten, die ons van schoonheid en waarheid en deugd spreken, terwijl een schilderij ons de werkelijke afbeelding van ons ideaal geven kan.

Geven kan, zeg ik, want lang alle schilderijen doen dit niet.

Er zijn er vele, vooral die uit de latere, meer moderne scholen, die zich meer ten doel stellen alleen het schoone in kleur en lijn van voorwerpen en menschen weer te geven En deze geven ons evenmin een rechtstreeksche afbeelding van het ideaal als een stoel dit doet. Want ons ideaal bestaat geenszins in fraaiheid van lijnen en kleuren alleen, dit zijn de eigenschappen, die men met ons lichamelijk oog het eerst opmerkt; maar er zijn tevens meer geestelijke, die de geest alleen waardeeren kan.

Een schilderij dus, waarvan de maker zich alleen maar op de schoonheid in kleur en lijn toelegde, staat niets hooger in kunstwaarde dan een stoel of een tafel, want beiden bieden ons alléén de geheel en al uiterlijke schoonheid, tot de geestelijke schoonheid dringen geen van de twee door.

Maar een schilderij, dat een mensch afbeeldt, zoodanig dat men zijn hooge geestelijke eigenschappen kan herkennen, of dat voorstellingen geeft, die voor den geest beteekenis hebben, zulk een schilderij staat in kunstwaarde, dat wil zeggen in belangrijkheid als kenbron van ons ideaal, vèr boven een stoel of een tafel.

Dit is duidelijk, niet waar?

De stoel geeft ons alléén de uiterlijke schoonheid en regelmaat van lijnen en harmonie van kleuren te zien, en het schilderij doet dit ook, maar geeft *bovendien* een rechtstreeksch beeld van de geestelijke schoonheid.

Dit is het onderscheid.

Bij een meubel komt men dus, ik zal maar zeggen, langs een

omweg tot de kennis van *de* schoonheid, of liever tot de kennis van een gedeelte van die schoonheid, omdat er lichamelijke en geestelijke schoonheid bestaat; een schilderij beeldt ons niet alleen die lichamelijke, uiterlijke schoonheid, maar ook de innerlijke, geestelijke af.

Maar èn een meubel, èn een schilderij, beide zijn kunst.

Nu is het duidelijk, dat tot het uitdrukken van een minderen graad van schoonheid, minder vaardigheid, minder kennis en minder liefde tot de schoonheid, tot het werk vereischt wordt, dan tot het uitdrukken van de hoogste volmaaktheid van het schoone, goede en ware.

Daarom zal niet een ieder in staat zijn een zoodanige schilderij te maken, dat het ons volkomen een juist en volledig beeld van het hoogste ideaal geve. Daarom zullen er betrekkelijk velen zijn, die schoonheid in kleur en lijn uit eene schilderij kunnen laten spreken, en daarom zullen allen, die eenig handwerk beoefenen, kunst kunnen maken, d. w. z. tot op zekere hoogte in staat zijn in mindere of meerdere mate hun werken van schoonheid, van waarheid, van deugd te doen getuigen.

Zij moeten allen naar het ideaal streven, en dat in hun werken toonen. De hoofdzaak is, dat zij een ideaal hebben.

Welnu, als allen zich zelf een ideaal stellen, of liever, als wij ons met ons allen een grootsch en machtig ideaal stellen, of het beste nog, als wij steeds het oog gericht houden op de ten alle tijden onveranderlijke waarheid, goedheid en schoonheid — op God — en eendrachtig — want eendracht maakt macht, zegt het oude spreekwoord — ons willen aangorden tot het streven naar dat éénige goede, welnu, dan geloof ik, dat het volk kunst zal maken, even natuurlijk als het nu afschuwelijke en ondoelmatige en leugenachtige prullen voortbrengt.

Dan zal het blijken, dat allen, die weten, dat werken eerste plicht is, toewijding en liefde bij den arbeid tweede wet, en kennis en kundigheid derde noodzakelijk vereischte, dan zullen

allen in staat zijn door kracht van hun liefde, met het oog gericht op dat hooge gemeenschappelijke ideaal, kunst voort te brengen. Dan zal het volk niet meer over kunst spreken, zooals het nu doet, alsof het een onnut, onnoodig toevoegsel aan de voorwerpen, aan het leven ware, waar eigenlijk alleen aan gedacht mag worden, als men van het materieel noodzakelijke is voorzien, maar dan zal het overtuigd worden en blijven van de waarheid, dat goed werk, zonder liefde, zonder kennis, onbestaanbaar is, dat schoonheid een noodzakelijk gevolg van goede, wel overwogen daden is, dat kunst een natuurlijke bloem is, die bloeit door liefde, gekweekt door kennis, waarvan de schoonheid de hoogste schoonheid weerspiegelt. Dan zal het volk tot de overtuiging komen, zooals het dit in alle goede beschavingsperioden was, dat kunst niet anders dan een noodzakelijk gevolg van liefde en toewijding kan wezen, dat kunst door het volk en in het volk leeft, als van zelf, dat kunst een levensvoorwaarde is, een behoefte voor ziel en lichaam, dat kunst de belooning is van rechtschapenheid, eerlijkheid en liefde bij het werk.

Th. Molkenboer.

DE GELOOFSPHILOSOPHIE VAN KARDINAAL JOHN HENRY NEWMAN.

„Niemand kan hem ongestraft verwaarloozen".

Gaarne onderschrijven wij deze uitspraak van professor A. Pierson [1]) over den edelen denker, wiens geschriften, naar wij hopen, in ons vaderland vele ernstige lezers zullen vinden.

John Henry Newman, de bankierszoon uit Londen, zag in zijn lang en arbeidzaam leven (21 Febr. 1801—11 Aug. 1890) bijna geheel den voortgang onzer eeuw. Hij leefde met haar mede, bij het schitterende licht der natuurwetenschappelijke ontdekdingen; in den drang der moderne begrippen en strevingen; met zoovelen, wier angstig vragen naar licht en wier geheimste hartewenschen hem openbaar werden, als stemmen uit het binnenste van den tijdgeest. Hij was met het denken bekend. Zijne ziel had de waarheid lief; voor haar arbeidde hij, studeerend en later predikend te Oxford; in de eenzaamheid van Littlemore; daarna als katholiek priester, en sedert 1879 als kardinaal, bij de Oratorianen van Birmingham (Edgbaston), waar hij ontsliep, vol hoop op het aanschouwen der Oneindige Waarheid. Want deze verheven geest bezat den diepsten vrede des geloofs. Gelooven en weten gingen in Newman op bewonderenswaardige wijze samen. Zijn rein en edel leven en werken waren gestadig gericht naar het bezit der verhevenste kennis. Zijn gansche leven — zegt Froude — was „a struggle for truth" [2]).

Wellicht staat er onder ons een man op, die dezen beroemden tijdgenoot, wiens dood bij de katholieken rouw, in alle Engelsche

[1]) A. Pierson in zijne keurige en sympathieke studie over J. H. Newman.
[2]) J. H. Froude, *Short Studies*, IV, p. 326.

kerken en sekten eene uitbarsting van eerbied en bewondering verwekte [1]), met waardige kleuren zal malen in geheel zijne grootheid als christen, denker, hervormer; als een der grootste meesters van den stijl in de negentiende eeuw; als den dichter, wiens *Lead kindly light* werd aangeheven bij Pusey's open groeve en bij het graf van den Duke of Albany; die door zijne hymne *Praise to the Holiest* Gladstone in diens laatste levensdagen troostte, en met wiens *Dream of Gerontius* Gordon zich te Khartoum tot den dood heeft voorbereid.

Intusschen trachten wij Newman te bestudeeren onder een beperkt opzicht, en wel in verband met het actueele vraagstuk van gelooven en weten. Zijne geschriften behelzen zeer belangrijke beschouwingen over de redelijke gronden des geloofs, zoowel van het geloof in *ruimeren zin*, dat is van godsdienstige waarheden, die ook door het natuurlijk licht der rede bewezen kunnen worden, gelijk het bestaan van God, als van het geloof in *strengeren zin*, dat is van godsdienstwaarheden, die 's menschen begrip geheel te boven gaan en alleen kunnen gekend worden door een goddelijke Openbaring, gelijk de menschwording van Christus. Terwijl wij derhalve den lezer onze beschouwingen aanbieden over *Newman's geloofsphilosophie*, bedoelen wij daarmede eene studie over Newman's leer omtrent de redelijkheid en de gronden onzer godsdienstige overtuigingen, zoowel wanneer deze overtuigingen geloofswaarheden in den strengeren als wanneer zij die in den ruimeren zin betreffen.

De schrijver en het onderwerp zijn, als niet alles mij bedriegt, eene meer breedvoerige beschouwing waardig.

In deze studie behandelen wij Newman's theorie:

I. In hare algemeene karaktertrekken,

II. In hare toepassingen met betrekking tot de rede,

III. In hare leer over den invloed van den wil.

---

[1]) Aldus de protestantsche schrijver R. H. Hutton, *Cardinal Newman*, second edit. p. 250.

I.

NEWMAN'S GELOOFSPHILOSOPHIE IN HARE ALGEMEENE KARAKTERTREKKEN [1]).

Toen John Henry Newman nog een kind was, dacht hij, dat het leven wel een droom zijn kon, of hij zelf een engel, en geheel deze stoffelijke wereld een schijn, waarachter zijn medeengelen zich speelsch verscholen, en hem zoo misleidden. In de *Apologia* verhaalt hij dezen anderen trek, dat hij als een veertienjarige knaap er genoegen in vond, te peinzen over de bedenkingen, die hij in Paine gelezen had, tegen het Oude Testament; en dat hij eenige Fransche verzen tegen de onsterfelijkheid der ziel overschrijvende, tot zichzelven sprak: „how dreadful, but how plausible!"

Door Newman's gansche leven spelen deze twee trekken zijner kinderjaren. Geheel zijne ziel werd gestadig heengetrokken naar die betere, onzichtbare wereld, waar de rede en het geloof ons van getuigen, maar tegelijkertijd had hij een zeer gevoelig oog voor de duisternissen en moeielijkheden, die vaak de geestelijke dingen omnevelen; zijn geest zocht er in door te dringen en ze vaneen te scheuren, om den weg te banen voor het licht.

---

[1]) De voornaamste bronnen voor ons onderzoek zijn Newman's volgende geschriften:

University Sermons (gehouden te Oxford 1826—1843) 1843;

The Development of Christian Doctrine, gedagteekend uit Littlemore, 6 Oct. 1845, drie dagen voor den overgang tot de roomsch-katholieke Kerk;

Lectures on the present position of Catholics in England, 1851;

Sermons on various Occasions, 1857;

The idea of a University; eerste gedeelte 1852; tweede gedeelte 1858;

A Grammar of Assent, 1858;

Apologia pro vita sua, 1864;

Essays critical and historical, 1871;

Letter to the Duke of Norfolk, 1874;

The Development of religious error in *The contemporary Review*, Oct. 1885.

De aangegeven jaartallen zijn die der eerste uitgaven. Wij hebben, zoover wij weten, steeds de laatste gebezigd, waarbij somtijds belangrijke *Aanteekeningen* door den schrijver zijn gevoegd.

En terwijl deze machtige geest worstelde met de duisternis, werd het, gelijk hij in de *Apologia*, die eerlijke geschiedenis zijner godsdienstige overtuigingen, verhaalt, in zijne eigen ziel niet duister, maar rees er meer en meer licht.

Vijftien jaar oud, kwam hij onder den invloed van een bepaald *Credo*. Zijn leven te Oxford was eene gestadige ontwikkeling in die richting. Met eene korte afwijking. Omtrent zijn vijf-en-twintigste jaar toonden zich namelijk rationalistische neigingen. Newman noemt dien toestand een „droom", waaruit hij ten jare 1827 door ziekte en een smartelijk sterfgeval ontwaakte [1]). Rusteloos arbeidde hij, biddend, voort. Eindelijk omhelsde hij den 9 October 1845 den roomsch-katholieken godsdienst. Sedert dit oogenblik was hij „in volmaakten vrede en tevredenheid". Hij was „like coming into port after a rough sea" [2]). Maar al gevoelde hij nu zeer vasten grond onder zijne voeten, zijne werkzaamheid verminderde daarom niet. Integendeel, meer dan ooit had hij thans de verhouding tusschen geloof en wetenschap aan zijne tijdgenooten te verklaren, en wat hij door eigen nadenken had geleerd, te ontvouwen voor hen, die met hunnen twijfel tot hem kwamen, of verre van hem, als onbekenden, tusschen de dwarrelende meeningen der eeuw een leeraar zochten voor hunne zielen.

Was Newman er de man naar om zoekende en rondtastende geesten te leiden? Sommigen meenden op zijn gelaat de uitdrukking te zien van een critisch, scherp, nauwkeurig waarnemen der meest ingewikkelde en schijnbaar tegenstrijdige dingen, terwijl

---

1) Vgl. in Newman's *Verses on various Occasions* het gedicht: *Consolations in Bereavement*, dat aldus begint:

Death was full urgent with thee, sister dear,
And startling in his speed; —
Brief pain, then languor till thy end came near —
Such was the path decreed,
The hurried road
To lead thy soul from earth to thine own God's abode.

2) Newman, *Apologia*, Ch. v.

de glimlach, die vaak als een lichtstraal doorbrak, een visioen scheen te toonen van het onzichtbare, de belofte eener laatste verklaring, in eene andere wereld, maar nimmer in deze [1]). De geschriften van Newman geven deze trekken weder: dikwerf eene fijne ontleding en scherpe voorstelling der tegenwerpingen, en daarna niet zelden slechts een betrekkelijk kort antwoord. Ja, wat zijn machtige geest aanschouwde, somtijds bij intuitie en met een enkelen blik, doch andere malen niet dan na langzaam stijgen op de vleugelen der overweging, dit deelde hij dan met zóó spaarzame woorden mede, dat het den lezers, die niet zulke scherpe oogen hadden om te zien, of die den geheelen gedachtengang niet hadden medegemaakt, maar half licht werd, of nog niet eens half. Aldus begrijpen wij het, hoe een man als professor Huxley, wiens denken in de wereld van Newman weinig te huis was, beweren kon, dat hij uit sommige werken van zijn tegenstander gemakkelijk zou kunnen samenlezen „a primer of infidelity".

Toch weet geheel de wereld, hoe ver Newman verwijderd was èn van het scepticisme der oude school van Hume [2]), èn van het hedendaagsch agnosticisme [3]). Moge zijn tegenbetoog bijwijlen onvolkomen uitgewerkt schijnen, de volledige wijze, waarop hij de bestreden dwaling in háre redeneeringen van stap tot stap nagaat, vullen dit tekort veelal aan: want dan pleegt hij elke afwijking van het rechte pad der waarheid en bovendien de oorzaken en duidelijke gevolgen dier afwijkingen zoo toe te lichten, dat het behandelde vraagstuk eene groote klaarblijkelijkheid verkrijgt en het verlangen naar zekerheid van dien kant zeer diep wordt bevredigd.

---

[1]) Wilfrid Ward, *Witnesses of the Unseen*, p. 128.

[2]) In *Idea of a University*, p. 40, noemt Newman Hume den „acute, though most low-minded of speculators".

[3]) Nog in zijne studie over *The Development of Religious Error* 1885) gewaagt Newman van „the arbitrary assumptions of the Agnostic".

En daar was het Newman om te doen. *Zekerheid*, en wel in de allergewichtigste levensvragen, wilde hij helpen schenken. Hij wilde deze vraagstukken behandelen, om zoo mogelijk de diepste denkers te kunnen bevredigen, en in het algemeen, gelijk een zijner vereerders heeft gezegd, „to help those in need". Om zoekenden naar geloofsvastheid te gemoet te komen. Zijne geloofsphilosophie was de uitdrukking zijner eigen diepe overwegingen, de uiting zijner persoonlijkheid; zij was in zijne geschriften als het antwoord, dat hij zou hebben gegeven bij een vertrouwelijk onderhoud. Naar den aanleg van zijn eigen geest en voor het doel, door ons beschreven, trachtte hij aan de wijsbegeerte des geloofs een breeden en diepen grondslag te geven.

Men behoefde Newman niet te leeren, dat het geloof eene bovennatuurlijke gave is. Hij heeft het duidelijk genoeg uitgesproken, dat er in de toestemming des geloofs, door de levendmakende kracht van Gods genade, eene vastheid is voor verstand en wil, eene innerlijke beveiliging, die de gewone wetten onzer natuurlijke denkvermogens overtreft. Doch niets belette hem, het aandeel te toonen, dat bij het geloofsproces, door den God der Genade en der Natuur werd toegewezen aan den met *rede* en *vrijen wil* begaafden mensch [1]).

* * *

Het christelijk geloof is niet door de rede, maar ook niet zonder de rede. En de geloofszekerheid is niet door de rede, maar ook niet zonder de rede. Gesterkt door God, staan de oprecht ge-

---

[1]) Newman, *Grammar of Assent*, 186-187; 99-100; — *Sermons on various Occasions*, p. 61, waar wij lezen: „In describing the state of mind and of thought which leads to faith, I shall not of course be forgetting that faith, as I have already said, is a supernatural work, and the fruit of divine grace; I only shall be calling your attention to what must be your own part in the process".

loovigen vast tusschen de ebbe en den vloed van ongeloovige beweringen; doch tevens *weten* zij, waarom zij gelooven.

Het christelijk geloof is niet louter eene meening, in den zin eener onvaste, minder gegronde overtuiging. Het is *zekerheid*. Zóo begreep Newman het geloof, althans in zijn katholieken tijd. Voor hem had het woord *zekerheid* een strengen zin. Zijne bepaling is deze: *Zekerheid is de kennis eener waarheid, met de kennis dat het eene waarheid is.* Wanneer ik zeggen kan: *Ik weet, dat ik weet*, dan ben ik zeker [1]). Deze bepaling komt het meest overeen met wat scholastieken *subjectieve en reflexe* zekerheid noemen, waarmede zij bedoelen: zekerheid, beschouwd als in de ziel aanwezig en met eene uitdrukkelijke kennis der beweeggronden dier zekerheid gepaard [2]).

Hoe gewenscht zijn — volgens den schrijver — de vruchten dier zekerheid! Wie haar vindt, verkrijgt het bewustzijn van iemand, die geslaagd is; die bereikt heeft; die ten laatste bezit. Hieruit ontwellen gewaarwordingen van voldaanheid en bevrediging, waarmede men zichzelven gelukwenscht. De ziel treedt in een staat van intellectueele gerustheid. Maar: „de zekerheid, meen ik niet bezeten te hebben dan kort vóor mijne opneming in de Katholieke Kerk" — zoo verhaalt ons deze trouwe zoeker naar de waarheid [3]). Wat hij in eenige dogma's of geloofswaarheden vroeger reeds voor zijn godsdienstig leven ten deele gevonden had, dit bezat hij, naar zijne diepste overtuiging, eerst nu in de volkomenheid. Met het katholiek geloof vond hij den

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 215-216: „Certitude is a reflex action; it is to know that one knows". Vgl. *Gr. of A.* p. 197 en 229. — De verhouding tusschen het kennende subject en het kenvoorwerp bepaalt de schrijver aldus: „Certitude... is an active recognition of propositions as true".

[2]) Newman onderscheidt *certitude* en *certainty* op deze wijze: „Certitude is a mental state: certainty is a quality of propositions". Vgl. S. Thom. *Summa theol.* II. II, Q. IV, art. 8.

[3]) Newman, *Apologia*, p. 216.

vollen vrede en de begeerde vruchten der zekerheid. Getuige zijne *Apologia*, die oprechte *Belijdenissen* van een der meest geestelijke kinderen onzer eeuw. Lees ook zijn treffend: *Nunc dimittis*, de aandoenlijke bladzijde, waarmede hij, die zoo lang en zoo vurig om Gods licht had gesmeekt, bij den naderenden dag zijns overgangs, het laatste werk, als Anglikaan geschreven, onvoltooid afsloot, als men eene hymne van blijdschap en dank voor het „Gezegend Visioen van Vrede" [1]).

Is er dan inderdaad *zekerheid* mogelijk?

Ongetwijfeld. In weerwil onzer talrijke dwalingen. Terwijl ik bij maanlicht mijnen weg ga, meen ik tusschen het geboomte de omtrekken te erkennen van een man. Ik kom nader, en het is nog een man. Al nader; ik ben er zeker van, dat het een man is. Daar zie ik, op de plaats zelve aangekomen en mijn arm uitstrekkend, dat er niets is dan een eigenaardig spel van het neervallende maanlicht tusschen takken en gebladerte. Vertrouw ik nu mijn tweede zekerheid niet meer, omdat de eerste eene dwaling bleek? [2])

Wat de schrijver hier veraanschouwelijkt door een populair beeld, heeft hij tot zijn hoogen ouderdom verdedigd op wetenschappelijke gronden, namelijk, het goed recht der zekerheid in het algemeen. Zijne beste krachten wijdde hij echter aan de verdediging der zekerheid op godsdienstig gebied. Zonder zekerheid in het godsdienstig geloof kon er — leerde hij — groote betamelijkheid van stand en gebruiken zijn, maar geen leven van gebed, geen oprechte godsvrucht, geen verkeer met een onzichtbare wereld, geen edelmoedige opoffering van zichzelf. *Zekerheid is voor den Christen essentiëel.* Niet zoo, dat het *reflexe* bestanddeel der zekerheid, waarover wij hierboven spraken, bij iederen oprecht

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 204; *Development of Christian Doctrine*, p. 445.

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 231.

geloovige *formeel* aanwezig is. Het is voldoende, dat het reflexe, dat is het op redenen steunende „weten, dat men weet", *materiëel*, *virtueel*, *interpretatief* bestaat [1]). Alwat tot zekerheid, in den vroeger omschreven zin, behoort, wordt namelijk bij ontelbaren op zulk eene wijze aangetroffen, dat zij zichzelven en anderen rekenschap zouden geven, wanneer de gelegenheid om na te denken of om zich te verantwoorden ooit kwam. Die gelegenheid komt echter voor hen niet. Aldus bezaten geheele volkeren, in de middeleeuwen, een vol en vast geloof aan wat de Kerk leert, zonder dat zij immer eene aanleiding hadden om hetgeen van de kinderjaren af hunne overtuiging was, tot eene wijsgeerige overtuiging te maken. Doch al geven velen geen redenen, zij hebben ze, geldige en voldoende, ieder geëvenredigd naar zijne bevatting [2]). Ondervraagd, zou men b.v. antwoorden: „De katholieke godsdienst is waar, omdat hij door zijne tegenwoordigheid in mijne ziel mijn levensgedrag gadeslaat en leidt, beter dan wat ook ter wereld"; of: „omdat hij een eigenaardigen geur van waarheid en heiligheid verspreidt, even waarneembaar voor mijne zedelijke natuur als bloemen voor mijne zinnen, en die zijn oorsprong niet anders hebben kan dan in den hemel"; of: „omdat die godsdienst, gedurende geheel mijn bewogen leven, nooit iets anders voor mij is geweest dan vrede, vreugde, troost en sterkte" [3]).

't Is waar, zoodanige redenen van bijzondere personen behoeven, zullen zij anderen bevredigen, vollediger ontwikkeling of versterking door eenig ander motief; niettemin blijft de algemeene stelling staande, dat de godsdienst van den kant der menschelijke

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 220. — Vgl. o. c. p. 238 en 239, waar wij lezen: „Christian earnestness may be ruled by the world to be a perverseness or a delusion; but, as long as it exists, it will presuppose certitude as the very life which is to animate it".

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 212.

[3]) L. c.: „As to the argumentative process necessary for such an act, it is valid and sufficient, if it be carried out seriously, and proportionate to their several capacities".

medewerking beschouwd, niet alleen toestemming in zijne waarheid, maar ook eene hetzij *expliciete* hetzij *impliciete* kennis van de gronden zijner waarheid eischt [1]).

Deze uiteenzetting toont, dat kardinaal Newman, verre van het godsdienstig geloof als eene blinde gevoelszaak te behandelen, de redelijkheid der onderwerping aan den geopenbaarden godsdienst opzettelijk bepleit.

Tusschen hem en de moderne geloofsphilosophie bestaat een verschil van beginsel. Deze wil bij *haar* geloof van de rede niet hooren. Newman echter leert, dat de rede tot het geloof voorbereiden en het steunen kan [2]); dat de rede gewoonlijk het geloof voorafgaat [3]); dat de rede, goed gebruikt, den geest leidt tot het Katholicisme [4]). Zeide hij tot hen, wien hij het geloofsleven in zijn volheid toewenschte, dat hij hen zocht te winnen door een beroep op hun verstand en hun hart, zelf had hij in de dagen zijns onderzoeks geschreven (5 Mei 1841), dat hij niet door indrukken wilde geleid worden, maar door zijne rede. De geduchte tweestrijd tusschen gevoel en verstand was in zijne ziel zelfs uiterst, bijna zou ik zeggen, ongeloofelijk hardnekkig. Want reeds in een dier bekende Verhandelingen *(Tracts)*, in Juli 1834, gewaagt hij van Rome's groote aanspraak op „onze bewondering, eerbied, liefde en dankbaarheid". — „Helaas! — zegt hij — mijn lot was het, jaren lang zonder een voldoenden grondslag te blijven voor mijne godsdienstige belijdenis, in een toestand van moreele krankte, noch in staat om te berusten bij het Anglicanisme

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 220: „Religion demands more than an assent to its truth; it requires a certitude, or at least an assent which is convertible into certitude on demand". — Vgl. o. c. p. 213.

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 191. — *Idea of a University*, p. 111—113; 137—138. — *Sermons on various Occasions*, p. 14; 61—71.

[3]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 63.

[4]) Newman, *Idea of a University*, p. 181: „Right Reason, that is, Reason, rightly exercised, leads the mind to the Catholic Faith".

noch in staat om naar Rome te gaan. Ik droeg dit nochtans, tot mijn weg met verloop van tijd duidelijk werd" [1]).

Inderdaad deze trouwe verdediger der katholieke waarheid kwam tot haar uit het verre vreemde land des vooroordeels. Hij groeide niet op in dat licht, waardoor de Kerk zich zelve, allereerst aan hare kinderen, als van hemelsche afkomst kennen doet. Zijn weg was lang. Doch eenmaal aangekomen, poogde hij, na zooveel zwervens en worstelens met de stormen, voor wie er om vroegen, een gids te zijn.

Newman leerde, gelijk thans genoegzaam blijkt, met de Vatikaansche Kerkvergadering en tegen vele moderne geloofsphilosofen, *dat* de rede de *geloofwaardigheid* aantoont van het geopenbaarde geloof.

Hoe dit, volgens zijne leer, geschiedt, eischt nader onderzoek.

* * *

Kardinaal Newman's geloofsphilosophie heeft een eigen merk. Zij verschilt, wat de *methode* betreft, onder meer dan één opzicht van vele andere katholieken, die over dit gedeelte der wijsbegeerte handelen.

Juist dit eigenaardig karakter en de oorzaken daarvan hebben wij hier in hoofdtrekken te teekenen.

Döllinger heeft den stillen denker van Edgbaston *subjectief* genoemd. Ten onrechte. Newman erkent, vooral in zijn katholieke geschriften, zeer duidelijk de *objectieve* waarde der bewijzen voor den natuurlijken en den geopenbaarden godsdienst. *Objectief* noem ik een bewijs, dat afdoende kracht in zich bezit, onafhankelijk van de stemming van hem, die den godsdienst belijdt; kracht dus, uit den aard en het wezen van den godsdienst zelven spruitend [2]). Dit objectivisme mag intusschen niet onvereenigbaar

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 54 en 66.

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 336 : „These truths (the great fundamental truths of religion, natural and revealed), doubtless, may be

heeten met eene gestadige waarneming van het subject, van den individu *hic et nunc;* dus van den afzonderlijken mensch en van de schier onnaspeurlijke wegen, waarlangs hij, in zijn diepste zieleleven, de waarheid tegemoet gaat, of, helaas! ook den rug toekeert. Deze waarneming der innerlijke verschijnselen, van de intellectueele en zedelijke orde en van haar onderling verhand, was de peillooze zee, waar Newman geheel zijn leven op ontdekking uittrok.

Het schijnt, dat zijn aanleg hem daartoe dreef. Goeddeels ook de ontwikkeling van de waarheid in zijn eigen ziel. Hij vond voor zijne godsdienstige overtuiging niet terstond een harmonisch geheel, dat hij allengskens in de diepe, schoone samenstemming zijner deelen leerde bewonderen; maar stuksgewijze ontdekte hij de waarheden, door een goddelijken band op het innigst samengestrengeld in het Christendom. Dien indruk geeft ons ook het lezen der *Apologia*. Doch twee realiteiten gaven hem sedert zijne vroege jeugd vastheid: *God* en zijn eigen *zedelijk ik*. Hij doorschouwde het verheven feit der *zedelijke orde*, volgens welke het rein geweten zich om God als om het middelpunt beweegt. Terwijl zooveel van gedaante veranderde, was dit hem steeds onveranderlijk gebleven. Daar bracht hij de waarheden en feiten, waarover hij licht zag opgaan, bij voorkeur mede in verband. Ten laatste nog het groote feit, dat hem de sluitsteen bleek van het christelijk heiligdom, de levende realiteit der Katholieke Kerk als eene goddelijke stichting.

Hoe was hij er toe gekomen, dat hij nu zag, wat hij vroeger niet scheen te kunnen zien? Hoe kwamen anderen hiertoe? Met anderen aanleg, bij geheel andere levenservaringen, in een geheel andere omgeving voor hun geest en hun hart? Kende hij

---

proved and defended by an array of invicible logical arguments"; — „we refuse to admit the notion that religion has not irrefragable arguments in its behalf".

nu het pad, als diegenen „een vasten grond onder hunne voeten" vroegen, die naar de *krachtvolle vertroosting* uitzagen *dier onveranderlijke dingen, waarin het onmogelijk is, dat God liege?* [1]) De overtuiging, dat hier eene schoone, maar in hare diepte zoo moeielijk naspeurbare wereld voor den wijsgeer ligt, liet hem geen rust met vragen: *Waar is de weg, daar het licht woont? en de duisternis, waar is hare plaats?*

Het streven naar de wetenschap, hoe de mensch, en vooral *deze* en *die* mensch zekerheid verkrijgt van den natuurlijken en den geopenbaarden godsdienst, gaf in de eerste plaats den stempel aan Newman's geloofsphilosophie.

* * *

In de *tweede plaats* staat zijne methode onder den invloed der probabiliteitstheorie.

Hoewel het niet licht te bepalen valt, in hoeverre en op welke wijze Newman's stelsel zich uit andere systemen ontwikkelde, kan toch de invloed van onkatholieke Engelsche wijsgeeren op zijne logica niet worden ontkend. Hobbes, Hume en Bentham trokken hem, geloof ik, weinig aan; Locke meer; doch minder dan Clarke, Berkeley, Reid en Butler. Was deze sympathie de oorzaak of het gevolg eener doorgevoerde studie hunner stelsels? Zeker is het, dat niemand den onvermoeiden werker van Oxford zulk een geliefde gids was als Joseph Butler, de anglikaansche bisschop van Durham (1692—1752), wiens *Analogy*, in onzen tijd door Gladstone opnieuw uitgegeven, hij omtrent het jaar 1823 ernstig begon te bestudeeren [2]). Butler's hoofdbeginsel: *Probabiliteit de gids des levens*, schijnt bij Newman telkens door, maar *verbeterd*.

Zijne tijdgenooten beweren, dat de mensch niet behoeft in te

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 238—239.

[2]) De titel van Butler's werk is: *The Analogy of Religion natural and revealed to the constitution and course of Nature.* Edited by the Right Hon. W. E. Gladstone (Oxford, 1897).

stemmen dan met zoogenaamde „demonstratieve klaarblijkelijkheid", met hetgeen metaphysisch of mathematisch vaststaat; dat deze klaarblijkelijkheid aan het Christendom ontbreekt; dat zij derhalve tegenover den christelijken godsdienst geenerlei verplichting erkennen. Butler stelt zijn boek daartegen. — Gij zijt met u zelven in tegenspraak — zegt hij tot de onchristelijke wijsgeeren zijner eeuw. Er is een gids des levens, die wij *probabiliteit* zullen noemen, een naam, waardoor wij verschillende graden van zekerheid aanduiden, van gewone waarschijnlijkheid tot *moreele zekerheid* toe. Deze probabiliteit is een gids door het leven in het algemeen. Nu kunt gij geenszins loochenen, dat de natuurlijke godsdienst en ook de bovennatuurlijke, het Christendom, even goede gronden voor zich heeft als de wijze en voorzichtige handelingen der menschen in hun maatschappelijk leven. En hieruit volgt, dat eene minachting en onverschilligheid tegenover den geopenbaarden godsdienst onverantwoord zijn; dat gij *verplicht* zijt in uw leven rekening te houden met het Christendom [1]).

Butler wenscht bij de bewijsvoering voor deze stellingen *practisch* te zijn. Om zijne lezers tot nadenken te brengen zoekt hij gestadig naar analogieën [2]). Naast de redenen, die de te bewijzen waarheid met *moreele zekerheid* staven, bezigt hij gaarne *bewijzen van gelijkheid* (likeness). Wat gij b.v. bewondert in eene waarheid of in een feit, behoorende tot de orde der natuur, toont hij u op verhevene wijze uitgedrukt in eene leerstelling of in eene gebeurtenis des Christendoms, dus in de orde der genade. Gij valt den christelijken godsdienst aan, omdat eenige leering of eenige feiten u daarin onverklaarbaar schijnen; hij bewijst u evereenkomstige verborgenheden en duisternissen aan in den natuurlijken godsdienst en zelfs in de gewone orde der natuur. Somtijds versmaadt

[1]) Vgl. Butler, *Analogy*, p. 3—16; 289—313.

[2]) Als de beste bepaling van *analogy* in Butler's geest, geeft de Gladstone-uitgave die van Fitzgerald: „Analogy is the resemblance of qualitative relation". Butler, *Analogy*, p. 8.

hij zelfs het bewijs niet, dat hetgeen door u wordt geloochend of betwijfeld *niet ongelijk* is aan een andere zaak, die u zeker schijnt.

Veel van deze methode heeft Newman overgenomen, maar hij verschilt van Butler door scherper onderzoek naar de „waarheid der dingen" en naar het „zeker zijn van die waarheid" [1]).

Over den waren geloovige moet de waarheid heerschen als souverein [2]).

Daarom kan het beginsel: „Probabiliteit de gids des levens" nimmer beteekenen, dat onze overtuiging in de godsdienstige orde op geen vaster grondslag staat dan een loutere meening (opinion). Evenwel behoeft deze hechte grondslag niet „demonstratief" te wezen, in den strengsten zin [3]). „Zoo iemand — zegt de schrijver — deze gave bezit, hij demonstreere; *unusquisque in suo sensu abundet.* Ik voor mij acht het meer overeenkomstig met mijn eigen oordeelskracht, het Christendom op dezelfde minder strenge manier te bewijzen, als waarop ik met zekerheid bewijzen kan, dat ik bij mijne geboorte in deze wereld gekomen ben en dat ik haar bij mijn sterven zal verlaten". Amort — zoo lezen wij verder — heeft aan den grooten Paus Benedictus XIV een werk opgedragen, dat hij „eene nieuwe, bescheiden en gemakkelijke wijze" noemt om den katholieken godsdienst te bewijzen. In dat geschrift bouwt deze godgeleerde zijn betoog uitsluitend op de *grootere*

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 344: „My aim is of a practical character, such as that of Butler in his *Analogy*, with this difference, that he treats of probability, doubt, expedience, and duty, whereas in these pages, without excluding, far from it, the question of duty, I would confine myself to the truth of things, and to the mind's certitude of that thruth". — Vgl. p. 50—60; 231—239.

[2]) Vgl. *Gr. of A.* p. 179.

[3]) Dat „demonstreeren" streng genomen wordt, blijkt ons b.v. uit *G. of A.*, waar de schrijver zegt: „*I shall die* is a proposition which is not, and cannot be, demonstrated, wich at the highest can only be proved to be truth-like, not true". Waarlijk, van zulke waarschijnlijke dingen zijn ook wijsgeeren volkomen *zeker*. O. c. p. 177—181.

waarschijnlijkheid van het Katholicisme, vergeleken met de overige godsdiensten. Bij deze bewijsvoering gaat hij hiervan uit, dat Gods wijze Voorzienigheid den geopenbaarden godsdienst klaarblijkelijk geloofwaardiger moest doen wezen dan de valsche godsdiensten, en dat God onredelijkerwijze de aanneming van Zijnen godsdienst zou eischen, indien hij daaraan niet klaarblijkelijk grooter waarschijnlijkheid dan aan de overige godsdiensten geschonken had.

Aldus hoopte Amort den weg naar den katholieken godsdienst voor zijn protestandsche tijdgenooten te verkorten [1]).

Het deed Newman goed, dat hij Butler's probabiliteitsleer, aldus gewijzigd, bij een katholiek godgeleerde terugvond. Op zijne beurt wijzigt nu de schrijver de theorie van Amort. Hij zegt: „In zijn werk ontleent Amort zijn argument alleen aan de *grootere* waarschijnlijkheid; ik geef de voorkeur aan dat eener *opstapeling* van verschillende waarschijnlijkheden, „an *accumulation* of various probabilities"; maar wij beiden meenen (ik namelijk met hem), dat men uit probabiliteiten een wettig bewijs kan vormen, voldoende tot het schenken van zekerheid. Ik denk met hem, dat God, wiens Voorzienigheid toch over ons waakt, zulke bewijsmiddelen zegent als het Hem behaagd heeft ons te schenken, in de natuur van den mensch en van de wereld, mits wij ze behoorlijk voor die doeleinden aanwenden, waartoe Hij ze ons gegeven heeft". Dat wij in de wiskunde een mathematisch betoog vorderen, is een eisch onzer natuur; maar 't is evenzeer een eisch onzer natuur en van ons geweten, dat wij in concrete dingen, en met name bij ons godsdienstig onderzoek, naar

---

[1]) De Amort zegt in zijn *Ethica Christiana:* „Motivum aggrediendi novam hanc, modestam ac facilem viam illud praecipuum est, quod observem, Protestantium plurimos post innumeros concertationum fluctus, in iis tandem consedisse syrtibus, ut credant, nullam dari religionem undequaque demonstratam" etc.

de waarheid streven door bewijzen, die ons voeren tot moreele zekerheid [1]).

Er is een goede grondslag in deze theorie. Want leert de logica, dat *alleen* door het op elkander stapelen van waarschijnheden de weg niet wordt aangelegd, waarlangs de ziel naar de rustige hoogte der zekerheid opstijgt, de rede en de ondervinding des levens overtuigen ons van den anderen kant, hoe waarschijnheden dikwerf van dien aard zijn, dat zij, elkander *aanvullende*, samen een geheel vormen, dat vasten grond geeft. Het eene, waar zij dan alle op wijzen, moet waar en zeker wezen [2]).

Wij meenen nu genoegzaam te hebben toegelicht, hoe Newman de waarschijnlijkheidsmethode verstond. En ook, hoe *niet*. Hij gedoogt niet, dat een man van geloof voor zijn godsdienst den maatstaf der waarschijnlijkheid bezige, waarnaar men zich in „wereldsche zaken" vaak regelt. Zekerheidsbesef noemt hij de ziel van den christelijken levensernst [3]). Hij ontkent niet, maar bevestigt, dat er geloofwaardigheidsredenen bestaan, die elk voor zich onwrikbare (irrefragable) kracht bezitten [4]), en het ontbrak hem zekerlijk niet aan kracht en wetenschap om ze ten volle uit te werken; maar voor zijne practische wijsbegeerte nam hij het stelsel aan, dat, door het aanduiden van vele gezichtspunten en door het ontwikkelen veler waarschijnlijke redenen in haar onderling verband, grooter kansen scheen te bieden, om zoekende zielen, die een weinig doordenken, op haren weg te verlichten.

---

[1]) Newman. *Gr. of A.* p. 412 met de aanteekening uit Amort, behelzende: „Certitudinem moralem de vera Ecclesia elevari posse ad certitudinem metaphysicam, si homo advertat, certitudinem moralem absolute fallibilem substare in materiâ religionis circa ejus constitutiva fundamentalia speciali providentiae divinae, praeservatrici ab omni errore".

[2]) Newman *Gr. of A.* p. 288—292 toont de bewijswaarde „of that mass of probabilities.... acting on each other in correction and confirmation". Vgl. Kleutgen, *Theologie der Vorzeit*, B. V, n. 215 enz.

[3]) Newman, *Gr. of A.* p. 228—239.

[4]) Vgl. Newman, *Discourses to mixed Congregations*, p. 262.

Een stelsel, zóó goed als eenig ander, berekend voor zekerheid. En hierop valt de nadruk.

Maakte Newman zich den arbeid licht?

Lees, wanneer gij zijne richting en methode begrijpt, de werken van dien machtigen meester. Daar rijst zooveel nieuwe klaarheid uit. Ster bij ster gaat op over Sion. De dwalende aanschouwt die glansen; bij dat licht ziet hij van verre, wat hij zoekt: de heilige Stad Gods.

* * *

Van zijnen vriend Hurrell Froude getuigt Newman, dat hij een koenen blik voor het afgetrokkene had, maar dat hij in zijne gehechtheid aan het reëele en concrete, was: „an Englishman to the backbone" [1]). Om dezelfde reden geldt het van Froude's vriend: hij was in merg en been een Engelschman.

Ziedaar een *derde* kenmerk van den schrijver en van zijne geloofsphilosophie.

Hij belijdt zelf zijn „voorkeur voor het *persoonlijke* boven het afgetrokkene" [2]). Herhaaldelijk had hij zich zelven en zijn volk, in alle standen, met ernst gadegeslagen. Hoe vast zag hij het vooroordeel genesteld in de harten! Doch tevens geloofde hij onwankelbaar, dat er voor de waarheid wegen zijn naar de ziel. En hij, de diepste kracht der Oxfordbeweging, die zoovelen beter over de oude Kerk der Vaderen en daarmede rechtvaardiger over Rome deed oordeelen; de waardige kampioen, die in een zeer groot deel der beschaafde angelsaksische wereld het „antipaapsche" vooroordeel temde of overwon; de man, die uit zooveel nevelen was opgestegen in het licht, overpeinsde rusteloos de vraag: *hoe moet de waarheid worden voorgesteld, indien men diepe overtuigingen wil vestigen*? En het sprak al duidelijker

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 29.
[2]) Newman, *Apologia*, p. 29.

en duidelijker tot zijn verstand: *Houd rekening met het concrete wezen.*

Dit beginsel geeft ons den sleutel tot veel, wat anders verborgen zou blijven.

Ik denk hier terstond aan de volgende schijnbare tegenspraak. Newman heeft Aristoteles zeer verheerlijkt. Hij noemt den Atheenschen wijsgeer „het orakel van natuur en waarheid"; den man, „die den zin onzer eigen woorden en denkbeelden uitgesproken heeft, alvorens wij geboren waren"; wiens leerlingen wij zijn, hetzij wij dit willen of niet. Aristoteles vertolkt in zijn systeem de onveranderlijke denkwetten [1]). Tegelijkertijd kiest deze lofredenaar der aristotelische logica tot *motto* van zijn *Grammar of Assent*, het werk, dat wij als een *Handboek der zekerheidsleer* kunnen beschouwen, de woorden van den H. Ambrosius, dat *het den Heer niet heeft behaagd zijn volk door de dialectiek te redden.*

Onder menig opzicht beaamt elk Christen deze uitspraak. Moet zij nu ook het vonnis der logica en van alle redeneering zijn, althans op het terrein der godsdienstverdediging? Menige zinsnede uit het bovengenoemde geschrift schijnt hierop een bevestigend antwoord. Daarenboven lezen wij in de *Apologia* (p. 169) deze verklaring: „Van *papieren* logica had ik een grooten afkeer. Niet de logica heeft mij verder gebracht: met evenveel reden kon men zeggen, dat de barometer het weder doet omslaan. Wat redeneert, is het *concrete wezen.* Eenige jaren gaan voorbij, en ik zie, dat mijn geest (mind) op een nieuw standpunt staat. Hoe? De geheele mensch beweegt zich; de papieren logica is hiervan alleen het register. De logica der geheele wereld zou mij niet sneller in de richting van Rome hebben doen gaan, dan ik gegaan ben".

Hoe rijmen wij deze verheffing en deze versmading der logica?

Er is een tweede schijnbare tegenstrijdigheid.

Newman verzekert ons zoo vaak, dat er *buiten ons* teekenen

---

[1]) Newman, *Idea of a University*, p. 109; vgl. *Gr. of A.* p. 285.

en bewijzen bestaan voor de geloofwaardigheid van God van het Christendom, van de Katholieke Kerk. Kon hij, die verklaarde de groote kerkleeraren, den H. Augustinus en den H. Thomas van Aquino te willen volgen, dit hoofdbeginsel eener *objectieve* klaarblijkelijkheid van den waren godsdienst wel loochenen? De uitspraken van de Vatikaansche Kerkvergadering (1870) waren bovendien voor hem beslissend [1]). — Hoe nu vernemen wij van denzelfden geleerde, dat bij het godsdienstig onderzoek ieder onzer voor zichzelf spreekt? Ieder, lezen wij, heeft aan zijn ervaringen genoeg voor zich zelven, maar voor anderen spreken kan hij niet: een wet kan hij niet aanvoeren. Een gemeenschappelijke maatstaf voor de geesten bestaat niet [2]).

Is dit te rijmen? Bestaat er een *objectieve* klaarblijkelijkheid, dan moet deze toch de gemeenschappelijke maatstaf der geesten zijn; verwerpt gij elken gemeenschappelijken maatstaf, dan bestaat immers de objectieve klaarblijkelijkheid niet. — Ziedaar de tweede tegenstrijdigheid.

De beide schijnbare tegenstrijdigheden worden hierdoor opgelost, dat er noch in het eerste noch in het tweede geval sprake is van dezelfde zaak onder hetzelfde opzicht.

De logica, die hij onvoldoende noemt, wordt geenszins te niet gedaan door eene hoogere, die haar aanvult [3]). Hij ontkent, dat men alle geesten met dezelfde maat moet meten, maar erkent een gemeenschappelijken maatstaf in de waarheid, die over alle geesten heerschen moet.

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 387: „The exhibitions of credentials, that is, of *evidence, that it is what it professes to be*, is *essential* to Christianity as it comes to us". — Conc. Vatic. *Const. Dogm.* „*Dei Filius*", Cap. III: „Ad solam enim catholicam Ecclesiam ea pertinent omnia, quae ad *evidentem fidei christianae credibilitatem* tam multa et tam mira divinitus sunt disposita."

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 385 en 362.

[3]) Newman, *Gr. of A.* p. 303: „Verbal argumentation being only useful in subordination to a higher logic".

Inderdaad, waarom gewaagt de schrijver van een *papieren* logica? — Er is een slag van redeneerders, in de *formeele* logica bedreven, volleerd in alle wetten, die den juisten *vorm* beheeren van de redeneertechniek. Verwacht gij dienvolgens van deze lieden uitkomst bij uwe onzekerheden omtrent de psychologische en moreele voorwaarden der ware kennis; vertrouwt gij, dat zij u kunnen voorlichten en ten minste eenigermate aanduiden, op welke wijze bepaalde waarheden personen van *dien* aanleg, van *die* zedelijke ontwikkeling aan het verstand worden gebracht, dan komt gij teleurgesteld thuis. Want steeds redeneerend, blijven zulke mannen steeds groen. Newman schijnt ze te Oxford te hebben ontmoet. Althans, hij verhaalt het zelf, vóór hij op het Oriël-college kwam, had een kennis hem medegedeeld, dat „the Oriël common-room stank of Logic" [1]).

De aantrekkelijke prediker der Oxfordsche universiteit wilde een anderen weg op. Wat hij, hekelend, „papieren logica" noemt, heet in zijnen gewonen stijl „verbal argumentation" of „verbal logica". Hij bedoelt eene redeneering, die, volledig onder woorden gebracht, in een streng logischen vorm wordt uitgedrukt.

Verre van het bestaansrecht der aldus omschreven logica te betwisten, bevestigt hij dikwijls hare belangrijkheid en haar kracht. Tot het vormen van ordelijke denkers; voor zuiver wetenschappelijke doeleinden; bij het behandelen van afgetrokken waarheden. Voor den omgang echter met de zielen; om zoekende geesten, die het behoefden, bij te staan; in de wereld van het concrete, van de feiten, van het individueele wilde hij eene redeneering met weinig technische taal, buiten den vorm der school. en niet alleen denkbeelden mededeelend, maar ook ze opwekkend in hoorders of lezers. Dezen eisch stelde hij met nadruk voor

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 169. — In een polemiek met Sir Robert Peel (Februari 1841) schrijft hij: „Logicians are more set upon concluding rightly, than on right conclusions". *Gr. of A.* p. 94.

het behandelen van godsdienstige en zedenkundige vraagstukken; doch niet zoozeer voor studieboeken of standaardwerken als voor geschriften en bij gesprekken, openbare en vertrouwelijke, waar men uit de diepte zijner eigen ziel zich tot geheel de ziel van *zoo* of *zoo* gestemde individuen richt. Daar doelt ook Newman's zinspreuk op: *Cor ad cor loquitur.* Dit *van hart tot hart spreken* is niet het kort begrip eener gevoelstheorie. Het volgende zal er den zin vollediger van ontvouwen.

De schrijver — wiens overdrijvingen wij met eerbiedig zwijgen voorbijgaan — staaft zijne bewering, dat de *practische* geloofsverdediging eene „hoogere logica" vordert *in de eerste plaats* door de vaak zoo geheimzinnige wording onzer overtuiging, *ten andere* uit de groote verscheidenheid der redeneerende personen.

Wat *het eerste* aangaat, hoe talrijk zijn vaak de *premissen*, waarop klare en rustige godsdienstige gevolgtrekkingen steunen! Sommigen hebben er niet meer dan een soort ingeving van. Zooveel zien wij alleen *impliciet.* Vraag al deze dingen eens, zwart op wit, vooral van lieden zonder „training" in het weergeven hunner denkbeelden. Op die wijze worden onze overtuigingen samengeweven uit zoovele en zulke fijne elementen, dat syllogismen veel te grof zijn om ze zonder letsel op te nemen. Uit het dagelijksch leven dienen ons reeds bekende voorbeelden tot bewijs. *Ik zal sterven; Groot-Brittannië is een eiland:* daar zijt gij zeker van. Welnu, zijn *al* de gronden, waarop die zekerheid steunt, zoo spoedig in syllogismen vast te leggen, naar de wetten der formeele logica? Derhalve moeten wij een *surplusage* aannemen, een overmaat van zekerheid boven de *expliciete* en in woorden gebrachte bewijzen. De wederzijdsche betrekking tusschen *zekerheid* en *impliciete bewijzen* schijnt zelfs eene wet van den menschelijken geest [1]). Onze taal is voor onze gedachten te

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 259—301; vgl. *University Sermons,* Sermon XIII.

arm, te traag, te grof. Gelijk een afgewerkt portret met schaduwen en kleuren van eene schets verschilt, zoo is het veelvormige en ingewikkelde redeneerproces, waardoor wij het concrete bereiken, vergeleken met de ruwheid eener syllogistische behandeling: „the rude operation of syllogistic treatment" [1]). Iedereen zal dit nog beter beseffen, wanneer hij in het oog houdt, dat de concrete waarheid menigwerf moet bewezen worden door tal van elkander aanvullende probabiliteiten. Bij zulk een kenproces wordt veel noodzakelijk alleen impliciet gezien. Op het gezicht kennen wij twee gebroeders; waaraan wij hen van elkander onderscheiden, is bijwijlen niet te zeggen. Ook is het mogelijk, dat wij hen eerst met elkander verwarren, terwijl later, bij nauwkeuriger kennis, weinig punten van overeenkomst meer zichtbaar zijn. Verder zal alleen het kunstenaarsoog bespeuren, welke gelaatslijnen en schakeeringen iemand het voorkomen geven van jong of van oud, van beminnelijk, ernstig, gram of verwaand.

Dit past op onzen geest. Deze is niet genoegzaam berekend voor eene volledige analyse, waar zoo velerlei redenen en motieven ons tot gevolgtrekkingen en een oordeel omtrent het *bijzondere* voeren. Dan werkt op ons denkvermogen eene bewijsmassa, in haar geheel gezien, maar niet doorschouwd in de deelen, waaruit zij is samengesteld. Hoe zullen wij derhalve de motieven der godsdienstige en moreele overtuigingen volledig ontvouwen, wanneer wij aan streng logische vormen gebonden zijn? Daarin gevoelde Newman zich evenzeer belemmerd als David in de wapenrusting van Saul [2]).

Ten *tweede*, de schrijver had een uiterst gevoelig oog voor den invloed, die de individualiteit op het denken oefent. Zijne eenigszins dubbelzinnige bewering, dat er voor de geesten geen gemeenschappelijke maatstaf bestaat, wordt hieruit verklaard.

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 288.
[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 288—293; 337.

De bewering namelijk raakt niet de *objectieve bewijzen* voor den waren godsdienst; zij belangt den *persoon*, die de waarheid zal inzien. De teekenen van goddelijkheid zijn er: hoe zal nu ieder voor zich er toe komen, te zien, dat zij er zijn? Daar ligt het schoone landschap; nu komt het er op aan, het standpunt te kiezen, vanwaar *die* concrete mensch met *die* zienskracht het in zijn geheel met alle bekoorlijke bijzonderheden kan overschouwen.

De diepe kenner van het zieleleven toont ons den mensch, gelijk wij hem, bizonder als hij zich met godsdienst en vraagstukken der zedenleer bezighoudt, dagelijks kunnen ontmoeten; den mensch, die op zijne wijze, met zijne geestesoogen in de wereld blikt. Gij wilt met hem over den godsdienst handelen? Vergeet niet, dat er vóor uw betoog in hem overtuigingen en zienswijzen bestaan, waarvan bij elke gedachtenwisseling zooveel afhangt. In zijn aard en persoonlijke toestanden liggen vele diepverborgen dingen, die toch medewerken tot het onderscheiden der waarheid. Er zijn in hem wie weet wat al beginselen, feiten, leeringen, ervaringen, getuigenissen, ware of waarschijnlijke. Dus behooren wij het begin, den voortgang, den eindterm onzer beschouwingen naar tallooze fijne bizonderheden te regelen, met de meest nauwlettende zorg, en alles in het licht plaatsend, dat berekend is voor dien bepaalden geest.

De aanleg verschilt. Newton en Napoleon bezaten beiden geniale redeneerkracht; meent iemand om deze reden, dat Napoleon de hypothese der algemeene aantrekking had kunnen vinden, of Newton honderdduizend soldaten samentrekken bij Austerlitz? Ieder denkt met zijn eigen geest, gelijk ieder met zijn eigen longen, en niet met die van een ander ademt [1]). Ziedaar het beeld der werkelijkheid. De menschelijke oordeelskracht in hare dagelijksche levenswerking geeft ons een beeld te aanschouwen van eindelooze en fijne verscheidenheid.

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 302—339; 384—388.

Eén en dezelfde geopenbaarde waarheid is het doel; maar een practisch apostolaat vergeet niet, dat verschillende paden daarheen leiden.

Wat hier een man, met aangeboren gaven of door oefening en langdurige ondervinding gevormd, bij de ontwikkeling van 's menschen diepste overtuigingen (certitudes) bespeurt, beoordeelt, en doorschouwt; wat er al behoort tot eene afdoende bewijsvoering, die de waarheid aanschouwelijk maakt voor den persoon met al zijne psychologische eigenaardigheden; tot het doen zien van een concreet object aan een *concreet* subject — dit alles vordert een fijner, leniger, veerkrachtiger werktuig dan de gewone (door Newman omschreven) logica. Het eischt een „supra-logisch" oordeel. Wij spreken van „good sense", en van „common sense", en van een „sense for beauty". Eveneens bestaat er een „illative sense", dat is, een juiste oordeelzin bij het redeneeren, het oordeelvermogen in de volkomenheid [1]).

Het „judicium viri prudentis", het oordeel van een verstandig man, daar komt het op aan [2]).

Zijn er tegen het bovenstaande geen bedenkingen? Kiest de schrijver niet het eene uiterste om het andere te mijden? Overdrijft hij den invloed van het persoonlijke niet? Het is bekend, dat de geleerde Thomas Harper S. J. reeds voor dertig jaar zulke leemten in het logisch stelsel van zijnen landgenoot heeft aangewezen [3]). Dit laten wij rusten. Veeleer

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 353: „This power of judging and concluding, when in its perfection, I call the Illative sense". En p. 342: „Judgment then in all concrete matter, is the architectonic faculty; and what may be called the Illative sense, or right judgment in ratiocination, is one branch of it". Vgl. *Apologia*, p. 67—68.

[2]) Newman beschouwt zijn „illative sense" als parallel met de φρόνησις of voorzichtigheid bij Aristoteles. Vgl. *Ethic.* VI, 4—8 met den commentaar van Sint-Thomas en diens *Summa theol.* II. II, Q. XLVII, art. 3; Q. LX en Q. LX, art. 1 ad 1.

[3]) Vgl. Harper's critiek in *The Month*, 1870, May-December.

vestigen wij onze aandacht op de toepassing der gestelde beginselen.

Het is een vaste thomistische stelling: *wat wordt opgenomen in een wezen, wordt opgenomen naar de zijnswijze van dit wezen* [1]). In waarheid, voor Newman is dit beginsel geen doode letter gebleven. Diep zag hij het in, dat eene redeneering, hoe degelijk op zich zelf, op iemand geen vat heeft, tenzij er aanknoopingspunten zijn in de denkkracht, de begrippen, de beginselen, den geheelen zieletoestand van hem, tot wien wij ons richten [2]). Deze waarheid leerde dien edelen denker nauwlettend en liefderijk luisteren naar de stemmen der ziel. Als een arts naar de ademhaling van den kranke, als eene moeder naar de zuchten van haar kind. Vandaar in den wijze van Littlemore en Edgbaston, zoodra hij tot de zijnen sprak, die levende woorden van zieleverwantschap. Reeds te Oxford was hij menigen zwakke ten steun geweest. Er kwamen tot hem schrandere en tot godsdienst gestemde mannen. Zij kwamen met hunnen twijfel en in verwarring: zij gingen, gesterkt in hun geloof aan God en in hun vertrouwen op het onsterfelijke leven. *Helpen onderzoeken* was en bleef Newman's groote gave en vreugd [3]). Slachtoffers van het scepticisme, die nog zedelijke veerkracht bezitten en een oprechten wil, vinden nog altijd bronnen van licht en vrede in zijne welsprekende, en onder den invloed der boven aangeduide theorie vervaardigde geschriften. Hoe bewonderenswaardig zijn hier vaak de allerverborgenste oorzaken van den tijdgeest en de vooroordeelen in hunne wording en voortgang geschilderd! Welk een eerbied voor heilige en teedere overtuigingen, uit vrees, dat zij, als sommige bloemen, bij het aanraken zullen samenkrimpen,

---

[1]) S. Thom. *Summa theol.* I, Q. LXXV, art. 5: „Omne quod recipitur in aliquo, recipitur in eo per modum recipientis".

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 371 vraagt met reden naar „primary elements of thought respectively *congenial* to the disputants".

[3]) Wilfrid Ward, *Witnesses to the Unseen* (1893), p. 107.

en haar kleur verliezen! Welk een zorg, gedurende een halve eeuw, om de in haar volkomenheid onuitsprekelijke waarheid zoo volkomen mogelijk uit te spreken! Wel is de meester van dit edele proza de dichter, die zong:

„Lead, Kindly Light, amid the encircling gloom
Lead Thou me on!"

* * *

Eene voorname plaats bekleedt nog in Newman's theorie het beginsel van *realisatie*.

Velerlei is de kennis van den mensch. Maar bij gelijke zekerheid en even twijfellooze kennis nemen wij de eene propositie toch met meer levendigheid in ons op dan eene andere. Die levendigheid en kracht onzer instemming, schijnt, tot zekere hoogte althans, evenredig met de macht van het kenvoorwerp. Deze macht om indruk op onzen geest te maken, is grooter bij hetgeen wij kennen *door eigen ervaring*, dan bij loutere *begrippen;* het *concrete* grijpen wij met meer kracht aan dan het afgetrokkene: Christus voor Herodes en Pilatus spreekt tot ons geheel anders dan Horatius' ode: *Justum ac tenacem*, het lied der stoïcijnsche vastheid van gemoed. Dat waarheden, alleen tot het verstand sprekende, niet zoo diep de ziel ingaan, als wanneer zij tegelijkertijd op het verstand en de verbeelding werken, brengt de natuur des menschen mede. Vandaar de waarde der „real assents" [1]), dat is van *reëele* oordeelen. Bij zulk een oordeel kennen wij niet enkel de waarheid als waarheid, maar deze openbaart zich tevens als bestaande en in een beeld, zoodat wij haar tot de onze maken met verstand en verbeelding samen.

Kennen wij eenmaal door ervaring, dan blijft, wat voor ons leefde en aanschouwelijk was, als zoodanig, — dat is niet louter

---

[1]) Vgl. Newman, *Gr. of A.* p. 89-97, de vergelijking tusschen „real assents" en „notional assents".

als begrip maar als ondervonden werkelijkheid, als „thing" — in ons geheugen bewaard [1]). Ik kies voorbeelden uit de zintuiglijke wereld: wederom hoor ik de muziek van het kerkgezang *Adeste Fideles;* de klimplant geurt als in mijn tuin; de perzik smaak ik als in den fruittijd. Een woord verlevendigt den indruk. Zoodra ik: „Sixtijnsche Madonna" hoor, keert Rafaël's meesterstuk voor mijn blik terug. Eene levendige beschrijving, in verband met reeds verkregen beelden, maakt zelfs aanschouwelijk, wat wij wellicht nooit zagen, een palm misschien of een banaanboom. Vergelijkingen uit de eene orde van waarneming verjeugdigen bijwijlen de gegevens eener andere; wanneer ik b.v. Mozart's melodieën voor iemand, die ze heeft gehoord, bij een zomerlucht vergelijk of bij den adem van een zefier.

Geldt deze wet, binnen bepaalde grenzen, niet eveneens voor de geestelijke en moreele orde? Wat kost het eene inspanning, aan menschen, bij leugen, diefstal en het volgen hunner zinnen opgegroeid, eene voorstelling te geven van eene deugdzame daad en de vreugde van een goed geweten! De man van de wereld, alleen met het menschelijke onzer genegenheden bekend, vormt zich geen flauw begrip van een leven, in eenzaamheid en stilte aan God gewijd; een ander, opgesloten in het huis zijner zelfzuchtigheid, bespot als gedweep de zelfopoffering, het edelmoedig streven en ridderlijk eergevoel. Voor een prediker was de Bijbel tot hiertoe, zelfs in zijn meest ontzaglijke waarheden, wellicht weinig meer dan een bron van schoone begrippen, tot stijlverfraaiing of om volzinnen af te ronden. Laat zijne ziel echter in zwaren onspoed of in diepen angst geraken, dan wordt de Schriftuur voor hem een nieuw boek. De waarheden worden door hem ondervonden in de werkelijkheid. Zij worden *gerealiseerd.*

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 23, zegt, dat de „experiences" door het geheugen „are things still, as being the reflections of things in a mental mirror".

Voor den godvreezenden en geestelijken man spreekt Gods woord van „dingen", niet uitsluitend van begrippen. De troosteloozen, de beproefden, de neergebogenen van geest, de lijdenden worden door hun rampspoed gevormd, om er in te zien, wat zij te voren nooit zagen. De waarheid moeten wij tot de onze maken. Daarop steunt het overwegen (meditation) van den gewijden tekst, een gebruik bij de katholieken zoo hoog in eere [1]). Daarin schuilt, om kort te zijn, eene buitengewoon groote kracht van het Christendom boven elken rationalistischen godsdienst. De christelijke waarheden kunnen zoo worden voorgesteld en zoo aangenomen, dat zij in het leven van den mensch als overgaan door een gezamenlijke werking van het verstand, de verbeelding en den wil. En deze werking noemt Newman de waarheden der openbaring *realiseeren*.

Toen Lord Brougham en Sir Robert Peel omtrent het jaar 1841 voor het plan streden, dat de godsdienstige behoeften des volks, met achteruitzetting, naar 't scheen, van rechtstreeksch christelijk onderricht, door letterkunde en natuurwetenschap zouden bevredigd worden, trad Newman moedig in het strijdperk, om de niet te evenaren, opvoedende kracht des Christendoms te verdedigen. Uitgaande van zijn beginsel, dat „real assents", dat gerealiseerde waarheid de bron van actie [2]), de machtige drijfveer tot daden is, verklaarde hij, niet te begrijpen, hoe wetenschap en redeneering de menigte herscheppen, boekerijen en museums de menschheid zedelijk en godsdienstig zouden maken. De godsdienst moet tot de wereld spreken als een boodschap uit den hooge

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 78-80.

[2]) De verbeelding werkt hieraan *zijdelings* mede, doordien zij de dingen voorstelt op zulk een wijze, dat het streefvermogen en de gemoedsbewegingen kunnen worden opgewekt. *Gr. of A.* p. 83: „The imagination may be said to be of a practical nature, inasmuch as it leads to practice indirectly by the action of its object upon the affections".

en in feiten. Het Christendom is een bovennatuurlijke geschiedenis en bijna dramatisch: het meldt ons, wat zijn Stichter is, door te melden wat Hij deed [1]). Wenscht gij levend Christendom, dan moet de Christus voor u meer zijn dan een „sentiment", meer dan een Persoon uit het duister verleden, wiens Godheid schuil gaat in eene nevelige, vage overtuiging; neen, Christus moet gij aannemen als de waarachtige feitelijkheid van den Godmensch voor ruim achttien eeuwen in deze wereld geboren, en die in Zijne beide Naturen nog bij ons en in ons woont [2]).

Newman, diep doordrongen van zijne realisatieleer, van zijn beginsel, dat het „reëele" aannemen der waarheid ons machtige invloeden tot handelen toevoert, verzuimt niet zijnen lezer te toonen, hoe de zuiver geestelijke wereld, de eene ware *God* en de *H. Drieëenheid* b. v., veraanschouwelijkt wordt; hoe de geloovigen in Gods tegenwoordigheid leven, als met een onder hen levenden Persoon; hoe zij zich in een vertrouwelijken omgang tot hunnen God wenden, met den grootsten eenvoud en de grootste onmiddelijkheid. Ja, daalde de Ongeziene, de oneindige Schepper op aarde neder, men zou kunnen betwijfelen, of die bevoorrechte zielen zich dan tot eene nog levendiger beschouwing en aanbidding zouden verheffen [3]).

Schoone beschrijvingen echter en levendige schilderingen zijn daartoe niet toereikend.

Als letterkundige en kunstenaar met het woord heeft Newman zijnen tijd een voortreffelijke reeks van zulke tafereelen geschonken. De beschrijving der sprinkhanenplaag in *Callista*, van de Tartaarsche steppen en de haar bewonende horden in de *Ver-*

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 96: „Christianity is a history supernatural, and almost scenic: it tells us what its Author is, by telling us what He has done". Vgl. p. 35, 82, 89, 214.

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 54—58. Vgl. *The Month*, 1870, May, p. 602—604.

[3]) Newman, *Gr. of A.* p. 117—118.

handeling over de geschiedenis der Turken; vele tafereelen in *Loss and Gain;* het ontwaken van Gerontius in het eeuwige leven uit *The Dream of Gerontius* zijn modellen van veraanschouwelijking. En niet zonder reden hielden Thomas Harper en anderen Newman's realisatievermogen voor een der oorzaken van de kracht zijns woords. Maar zelfs indien iemand driemaal levendiger dan de beroemde schrijver zich de dingen voor den geest stellen en ze in woorden hergeven kon, dan zoude hij slechts weinig bijdragen tot het opwekken van anderer „levendige" instemming met de godsdienstige of moreele waarheid.

Daartoe wordt „experience" gevorderd; in zijn binnenste moet ieder het ervaren. Eerst wanneer eenige zedelijke voorwaarden zijn vervuld; wanneer de mensch leeft en *wil* leven in de zedelijke orde, zal hij in het leven met zijne beproevingen, in de gewijde Schriften, in heilige hymnen, in Gods huis en de bijeenkomsten der geloovigen, in de heilige Geheimnisviering en de plechtigheden der Kerk zijnen God vinden, als eene allerverhevenste en alles bezielende Werkelijkheid. Dan zal hem de Onzichtbare door al deze „ervaringen" voor den geest staan als de dag van gisteren. Gelijk een kind zal hij den hemelschen Vader zien, den Hartekenner, den harten hernieuwenden, immer genaakbaren, tot hooren onzer smeekingen geneigden God. En bij den angst zijns harten en bij al zijne kommernissen zal hij met vertrouwen tot den Gever aller vertroostingen gaan [1]). Wie zich aldus in stille beschouwing plaatst voor den God zijns gewetens en vredig verblijft in de gedachte aan den Eeuwige, Alomtegenwoordige, Alwetende, in diens ziel zal bij het kalme schouwen de levende kennis der volmaaktheden Gods als dauw nederzijgen [2]).

Christus' Openbaring en heilige dogmen, door de godgeleerde wetenschap als waarheid en als een systeem van waarheden

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 98—120.
[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 311.

verdedigd, worden de wijding des levens en een roepstem tot godsdienstige daden, wanneer ook zij voor onze verbeelding en in ons hart zijn gegaan. Onze voorstellingskracht zal nimmer die verheven geloofsgeheimen als een geheel omvatten. Het gesternde uitspansel overschouwen wij niet in eenmaal geheel, daar wij ons dan naar het Oosten, dan naar het Westen keeren, en naar het Oosten teruggaan, de oogen afwendend van het eene sterrebeeld om het andere te beschouwen. Zoo richt de godsdienstige man zijnen geest tot de deelen der geopenbaarde waarheid afzonderlijk. Uit deze contemplatie leeft en werkt hij. Liturgische gebeden brengen het hooge Mysterie nader tot zijne ziel, door afbeeldende taal, die in het hart raakt: geloofsbeden, verheven en eenvoudig, ontsproten uit het Christendom. Bij *Veni Creator* en *Te Deum* gevoelt hij de macht van den Drieëenigen God. De zang van *Quicunque* wordt hem een psalm en hymne van lof en belijdenis, een diepe, in het stof neergebogen hulde, als het lied der uitverkorenen in de Apocalypse. Uit het Nieuwe Testament, zoo levendig in het onderwijzen, zoo lichtend, aanschouwelijk, wegsleepend, treedt de Zoon Gods hem te gemoet. Welk eene levendige, neiging en gevoel overmeesterende voorstelling van: „De Zoon is God", in het eerste hoofdstuk van Sint-Joannes' Evangelie! in het visioen van het eerste hoofdstuk der Apocalypse! Hoe brandt Sint-Paulus' taal van deze waarheid, als hij spreekt van 's Heeren kruisiging en dood! Deze zelfde macht van het dogma straalt uit het ritueel. Beschouw de kerkelijke diensten van 't Kerstfeest en Driekoningen, van Paschen, Hemelvaart, van den H. Sacramentsdag bovenal. Wat anders zijn deze groote feestgetijden dan commentaren op het woord: *De Zoon is God*? Zoo zijn voor de Godheid van den H. Geest de kerkelijke gebeden van het Pinksterfeest en geheel de Pinksterweek, de meest majestueuse wellicht van geheel het jaar. De geloofsformuul: „De H. Geest is God", in de verbeelding en het hart opgenomen, schonk het ontstaan aan de edele hymnen

Veni Creator en *Veni Sancte Spiritus* [1]). Aldus verschijnt aan den godvruchtigen geest het geheim der H. Drieëenheid. Met liefde aanvaardt hij het geheimnisrijke, als in de goddelijke Openbaring opgesloten; in heilig ontzag verwijlt hij bij het hooge Mysterie, waarin hij de Onmetelijkheid en Onomvatbaarheid aanbidt van het Opperste Wezen [1]).

Dit is de beteekenis en de werking van het realisatiebeginsel volgens de theorie van Newman.

Een weldoende mystiek geeft gloed aan zijne beschouwingen. Hij leert ons den invloed der verbeelding en der streefvermogens. Zij staan echter onder het toezicht der rede; de godsdienst blijft niet op vasten bodem zonder de godgeleerdheid; de godsvrucht vindt steun in het dogma [2]).

Deze uitspraken van den doorluchtigen wijsgeer openen ons nieuwe vergezichten.

Amsterdam, Januari 1899. p. J. V. De Groot,

(*Wordt vervolgd.*) *Ord. praed.*

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 124—141.

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 121: „In religion the imagination and affections should always be under the control of reason"; — „religion cannot maintain its ground at all without theology"; — „devotion falls back [for its stay] upon dogma".

VERSCHEIDENHEDEN.

WIE ZICH VAN DE KERKELIJKE FONDSEN, NAGELATEN DOOR PATER AUGUSTIJN VAN TEYLINGEN, HEEFT MEESTER GEMAAKT.

Ofschoon tot heden, voor zoover mij gebleken is, geen enkel gedrukt stuk ons meldt of bevestigt, dat de paters Jezuïeten reeds vóór de Hervorming in Amsterdam werkzaam zijn geweest, zoo geloof ik toch, dat de veronderstelling niet al te gewaagd is, als wij zeggen dat het zeer aannemelijk is, dat, al had de orde vóór 1578 hier nog geen eigen huizen of statiën, de Jezuïeten in Amsterdam, waar men om politieke als andere redenen de katholieken van het ware geloof wilde doen afvallen, reeds vóór het geusworden der stadsregeering, aan de zaligheid en het behoud der zielen gearbeid hebben. Cornelis Crocus, de vrome en geleerde Amsterdammer, priester en rector van de latijnsche school aan de Oude Zijde, die jaren en jaren met onbezweken moed in daad en in schrift gestreden heeft tegen de ontluikende Hervorming hier ter stede, zal zeker, toen hij te Rome door den H. Ignatius zelf in het Gezelschap van Jesus was opgenomen, den treurigen toestand zijner stadgenooten hebben blootgelegd, en aan den H. Stichter der orde verzocht hebben enkele Hollandsche of Vlaamsche Jezuïeten naar zijn zwaar beproefde vaderstad te zenden. De H. Ignatius, die, toen Paus Paulus III zijne regelen had goedgekeurd, zijne missionarissen, waaronder een H. Franciscus Xaverius, naar alle deelen der wereld zond, hield onbetwijfelbaar het oog ook gevestigd op „de lely onder de doornen", op Amsterdam, waar o. a. Meester Jacob Buyck, de fel vervolgde pastoor der Oude Kerk, goed en bloed veil had voor het behoud der aan zijne zorg toevertrouwde katholieken. Met zekerheid weten wij echter, dat „Cornelis Duijst, de Hoorenaar Adriaan Boom (Arboreus) en Nicolaas Romaens van Brugge op hunne veelvuldige apostolische zwerftochten door ons vaderland van tijd tot tijd de stad Amsterdam bezochten", en dat „de Amersfoorder Arnout

Bylers in 't jaar 1606, op aanhoudend en dringend verzoek van den rijken koopman Joannes Lisbon, zich te Amsterdam met vaste woonstede nederzette [1]). De opvolger van laatstgenoemde was pater Livinus Wouters, die zijn paepsche stoutigheijt in het tuchthuis te Amsterdam moest boeten en die zijn medebroeder pater Petrus de Hollander op zijn sterfbed, toen hij hoorde, dat een zijner ordesbroeders te Amsterdam gevangen zat, deed uitroepen „O konde ik het lot van pater Livinus verwisselen, zoo zou een roemvol einde in den kerker mijn leven bekronen" [2]). Geruimen tijd bleef Pater Wouters opgesloten in „het huys van castijvement", weleer het zalig verblijf der zusters Clarissen, waar de misdadigers „capitael" gestraft werden. Zijn opvolger was pater Augustijn van Teylingen, van wien Joost van den Vondel bij zijn uitvaart getuigde, dat

„Hij 't lastig kruis geduldig heeft gedragen,
Zich kwijtende ten dienst van zijn gemeente.

. . . . . .

Een halleve eeuw genoten d'Amsterdammers,
Zoo 's nachts als daags, 's mans dienst op hun begeeren,
Volhardende elk te stichten en te leeren,
En daaglijks God getrouw zijn recht te geven,
In wien hij scheen te leven en te zweven".

Zulk een lofspraak van een tijdgenoot en vriend is wel in staat, ook al zijn er ruim drie eeuwen overheengegaan, om de belangstelling op te wekken van een der bewonderaars van onzen dichtervorst, Vondel, van een der medebroeders van Augustijn van Teylingen. Pater Allard heeft dan ook in zijne talrijke studiën en opstellen den wakkeren van Teylingen genoemd en beschreven, en het weinige dat van hem bekend was in druk uitgegeven. Ik veroorloof mij den oudheid-lievenden schrijver van de *Geschiedenis van De Krijtberg* ter gelegenheid van zijn gouden feest eenige mededeelingen aan te bieden [3]), als bijdrage tot hetgeen te Amsterdam geschied is, toen

„Heer Teilingen, na twee en tachtig jaren,
Komt, afgemat van 's levens wilde baren,
Ter haven van de ruste in 't eeuwig leven".

* * *

[1]) *De S. Fransc. Xav. Kerk of De Krijtberg*, door H. J. Allard, 1863.

[2]) *Bijdr. Bisd. v. Haarl.* Dl. X, bl. 61.

[3]) Getrokken uit Hans Bontemantel's *Civiele en Judicieele Aanteekeningen*, III, bl. 168 vv. 194 vv. *Stadsarchief.*

Het was den 4 Augustus 1669. Pater van Teylingen is op twee en tachtig jarigen ouderdom in zijn huis op den Ouden Zijds Voorburgwal, het negentiende huis van de Stormsteeg, in den Heer ontslapen. Daags te voren hadden zijne vrienden en gemeentenaren, die, zooals Vondel zong, „vierig hem in 't uiterste vervielen", hem hun laatsten groet gebracht en met weemoed hadden zij afscheid genomen van dezen kloeken strijder, die, trots plakkaat en schout, de herderlijke bediening langer dan een halve eeuw had waargenomen. Onverschrokken had hij, de priester-edelman, die,

„Vergetende 't oud stamhuis van 's lands Graven,
Waaruit zijn bloed was wettig voortgesproten",

zijne gemeentenaren in allen nood en kommer bijgestaan en voorbereid tot het eeuwig zalig leven, dat hem weldra zoude geschonken worden. Ook „een vremt man uijt Brabant of Vlaenderen" [1]) was bij hem geweest, ja zelfs „eenige daegen".

De afgetobde, doodzieke grijsaard, omringd door „eenige cloppen", wacht geheel voorbereid het oogenblik af, waarop God hem voor Zijn rechterstoel zal roepen. Rustig en kalm ligt hij op zijn ziekbed uitgestrekt, doch ook daar nog wordt hij in die kalme rust gestoord. „Wynich euren voor syn doot" is in zijn huis gedrongen het eenigst kind zijner zuster, zijn neef Cornelis Duijvensz., een man „van ongebonden leven" [2]), gehuwd met het nichtje van den apostolischen vicaris Joannes van Neercassel. Tuk op de erfenis van zijn oom, houdt hij de wacht tot dat de kranke man de oogen zal sluiten. Nauwelijks is dan ook pater van Teylingen overleden, of Cornelis, geassisteerd door den advokaat Leminne, dien hij uit den Haag heeft medegebracht, maakt onmiddellijk een inventaris op van de nagelaten goederen van zijn oom en gebiedt „dat de mijssens [meisjes, hier klopjes] uyt het huys souden gaen". Doch die klopjes, gehard door de vervolging, bleven op haar post, „stelden zich tegen" en wendden zich tot „de Roomsgezinde Gemeente". Maar zie, daar komt nog een derde in het geschil, die reeds voor negentig jaar geleden op onrechtvaardige wijze de kerkelijke goederen zich had toegeëigend. Bij van

---

[1]) Waarschijnlijk wordt hier door Hans Bontemantel bedoeld pater Hendrik Halman, die v. Teylingen sinds 1664 in de herderlijke bediening bijstond. *S. Franc. Xav. Kerk*, door H. J. Allard, bl. 12.

[2]) Aldus Bontemantel in zijne *Meidedeelingen*.

Teylingen is wel iets te halen, zoo dachten Burgemeesteren en Schepenen, en zij gelastten „den notaris Barrij uijt schepenen order een inventaris te maecken en alle cassen te verseegelen". Tragisch-comisch is hetgeen toen geschiedde. Het edelachtbaar bestuur der stad, bevreesd dat de losbandige Cornelis met den buit zoude strijken, beval den notaris „dien nacht [van 5 op 6 Augustus] in het [sterf] huys te blijven"; maar ook Cornelis bleef op post. Dat loeren op de prooi stond Schepenen weinig aan, zoodat zij reeds den 7den Augustus den notaris belastten „een cassie en lessenaar te brengen in consignatie"; want, „soo meenden zij, dat soo de effecten gecoomen sijn uit deese gemeente en ten dienste van de gemeente, de catholycken, dat wel met voorsichtichcyt en policie daerin souden connen gegaen werden".

Den volgenden dag stond Cornelis reeds in schepenkamer, verklaarde zich erfgenaam *ab intestato* en maakte dientengevolge „bezwaer 't voorsz. goet te laten volgen". Schepenen telden dit bezwaar niet en gaven order „niettegenstaende de oppositie te lichten en te brengen 't goet in consignatie of in Reeckencamer". Burgemeesteren en Schepenen, nieuwsgierig naar den inhoud van „'t cassie en lessenaar", vonden goed de sloten te verbreken, waarna zij bevonden dat „in de lessenaer waeren pampieren en brieven meest in het Latijn, soo van den een als van den andren geschreeven en eenige ordre, die onder de geestelycken werden gehouden. In het kistie laghen, voornaementlyck in een dooske, diverse obligatien, montecrende by gissing omtrent dartien duijsent guldens, en brieven en quytscheldinge van een huys; oock yts van een packhuys, alwaer volgens een recepis van de Swaen zyn naem pro forma was gebruyckt; en syn de slooten wederom aengeslagen, en de slooten toegedaen synde, in plaats van de segels des notares Barrij, door den secretares Vogelaer met stadssegel toegeseegelt en wederom geset in de consignatie. Presentibus deesen tyt Bontemantel, Backer, Cloeck, Grootenhuys en Blaauw".

De Schepenen gingen na die inbraak rustig „in vacantie". Wij zullen ons ondertusschen onledig houden om die „pampieren en obligatiën" eens nader te onderzoeken.

In het kistje lag de volgende verklaring: *Voor van Teylingen en die in syn plaets soude moogen comen:*

Johanna Mouton.	*f* 1000–0–0.
Maria Theresc Tensini	„ 500–0–0.

Deze Maria was verwant aan de familie De la Naye, Blesen, Roest en tal van andere katholieke patricische geslachten. Zij kocht in 1672 voor de paters Jezuïeten op de Verwersgracht „een huys, verwerije en erve, daer de Blaauwe Bock uythangt," welk huis in de lijst van *Naemen van de paepsche Vergaederplaetsen sooals deselve syn opgegeven door predicanten in* 1683 [1]), staat vermeld als „op de Raemgracht tegenover de Zantstraet".

Jan van Neck heeft *f* 2000.— op intrest, seggende het was voor zijn successeur.

Jan van Neck, uit het burgemeestersgeslacht van Neck, stamde af van de Helmer's, Bicker's en Schaep.

Pieter Blaeu . . . . . *f* 2000-0-0.

Hij was waarschijnlijk verwant aan de drukkersfamilie Blaeu, die voor de Jezuïeten aardrijkskundige werken gedrukt heeft.

Geertruijt van der Cruijsse, weduwe van Jan Chart: een merckelijcke somme gegeeven aen van Teylingen en heeft oock gelt van hem van Teylingen op intrest.

Tryntie Jans, dienstmyt in syn huis: hooren seggen, dat [v. Teylingen] geen goet en had, maer dat het toe quam aen syn successeur en dat hy van sijn susters nog broers niet heeft willen erven.

Philip van Hulten: van Teylingen syt, dat dat gelt hem was gegeeven tot syn onderhout en van syn kerck en al wat door van Hulten aen van Teylingen is gegeeven, is geweest voor hem van Teylingen en sijn successeur *f* 1000-0-0.

Philip was zeker de broeder van den Jezuïet Franciscus Xaverius van Hulten, geboren te Amsterdam 5 Sept. 1639.

Pieter Blesen: en syt van Teylingen dat wat hem is gegeeven is geweest voor hem en voor syn kerck, dat hij Blesen heeft gegeven is voor hem van Teylingen en successeur geweest . . . . . *f* 1100-0-0

Pieter Blesen, gehuwd met Joanna van Wijckerslooth, was de vriend van Vondel en een trouw vriend der paters Jezuïeten.

Margriete Zegers, vrouw van Eugenius Fontijn: dat het gelt was voor syn successeur in syn bedieninge en voor syn gemeente. . . . . *f* 2000-0-0

Eugenius Fontcijn onderteekende in 1670 met Vondel, de Plempen en v. d. Marck het bekende verzoekschrift aan Paus Clemens X, waarin zij de Amsterdamsche Jezuieten aan de gunst Zijner Heiligheid aanbevelen.

Gerbrand d'Ornia betaelt aen van Tylingen voor hem van Tylingen en tot kerckelycke saeken en niet voor syn erfgenaemen . . . . . *f* 2000-0-0

Gerbrand d'Ornia was van een friesch adellijk geslacht. Hij huwde viermaal. Zijn derde vrouw was Emerentia van Sell, waaruit Maria Magdalena, de weldoenster van het Moens- of Ottershofje. Zijn vierde vrouw was Brigitta v. d. Hem, regentes van het Maagdenhuis. Hij zelf was lid van het S. Cecilia-Collegie, zijnde de Broederschap ter eere van het Sacrament van Mirakel [1]).

Uit deze verklaringen, welke ontwijfelbaar door de betrokken personen zijn opgemaakt, zien wij klaar als de zon, dat de gelden aan pater van Teylingen *qualitata qua* en aan zijn „successeur", en „niet voor syn erfgenaemen" zijn gegeven. De Amsterdamsche vroedschap zag echter niet die klaarheid, want „de vacantie nijt sijnde. ende de scheepenen alle bovengecoomen sijnde, is door de president sommierlyk verhaelt alle het gepasseerde, ende vielen speculatie, wat te doen". De president gaf daarop voorlezing van de twee requesten, welke te dier zake waren ingekomen. Het een was van Cornelis Duijvensz., den erfgenaam *ab intestato*, „versouckende het kofferken en de lessenaer", en dat „de nijsjens" toch uit het huis zouden gaan, maar „onder cautie", want, zooals de waard is vertrouwt hij zijn gasten, dacht de eerlijke Cornelis. Het tweede was van de „Roomsgesinde gemeente versouckende inventarisatie en sequestratie en vorders gedesponcerd te werden nae behooren". Na lezing dezer twee stukken „soo vielen — aldus schrijft Hans Bontemantel — by scheepenen veel diverse discoursen". De een zeide, dat men de plakkaten behoorde na te zien „die teegen de *Olla sacra* gemaeckt en teegen de Roomsgesinden geemaneert sijn". Een ander wilde den gordiaanschen knoop maar onmiddellijk doorhakken en de gelden geven aan Cornelis. Neen zeggen „eenige(n)" — en zij waren zeker de verstandigsten — de zaak moet wel „overlyt werden", want als Duyvensz. „van een ongebonden leeven is, de bocht [2]) wech hebbende, het niet en soude syn te remedieeren". Eindelijk besloten de vergaderde heeren op nieuw „met burgemeesteren daarover te spreeken", die goedvonden „pampieren en de placaten" nog eens na te lezen, want zeiden zij, en terecht, van Teylingen „heeft geen goet langer

---

[1]) Zie mijn *H. Cecilia Collegie*, bij C. L. van Langenhuysen, 1895.

[2]) Bocht = boel = boedel = inboedel, en ook vaak meer bepaaldelijk geld. (Zie A. C. Oudemans, *Wbk. op Bredero*, i. v.)

dan hij leeft en dan gaen [die goederen] aen syn successeur *in welcke mijninghe de gelden aen hem syn gegeeven als in de verklaringen is te leesen*".

Tot examinatoren werden gekozen, namens Burgemeesteren „de Heer Reael", en namens Schepenen „Hans Bontemantel, Corver, Roeters, Geelvinck en pensionares Hop en advocaten Bisschop en de Ligne". Zij gingen „nae de middach in besogne en quaemen in consideratie: of deese paeter Augustyn, als sijnde een Jesuit en een wereltspriester, volgens d'ordre der geestelycken, dat is, de Jesuiten, die hier gesonden werden, meede mogen doopen, sielmissen, missen en alle dienst doen tot haar onderhout, als een wereltspriester, middelen heeft ofte niet, dat is, die hij in die dienst vergaedert had, *synde de syne en voor syn successeur*, ofte wel *voor syn erfgenaemen ab intestato*. En vielen goede discoursen daerover". A was van meening, „dat als de fondsen door van Teylingen niet en sijn verkreegen op een maniere teegen de placaten, soo souden die coomen ten voordeele van den Landen, volgens de resolutien van de Staten van Holland", want de resolutie van 23 Maert 1577 zegt, „dat alle geestelijcke goederen yder in syn stadt sal aentasten en employeeren tot haeren besten"! B meent, dat die gelden „syn verkreegen als eijgen en in vergeldinge van sijn weerltlycke dienst, soo souden die toecomen aen syn erfgenaem ab intestato, volgens den placaten van den jare 4 Mei 1655 gemaeckt teegen het testeeren der pausgesinden". Burgemeester Reael, die namens Burgemeesteren zitting had, verzocht geen besluit te nemen zonder nog eens Burgemeesteren geraadpleegd te hebben, hetgeen goedgevonden werd, na vooraf besloten te hebben „met den gepretendeerden erfgenaam een accoord te treffen, *om yts te becomen voor de allemessieniers*". Eerste stap tot de onrechmatige daad!

Den 9 September hield men weder comparitie. Wij ontmoeten in schepenkamer een geheel gezelschap: Burgemeester Reael en de pensionaris Hop, van wegen de stad; Cornelis Duyvensz. met syn vrouw, „geassisteert met den advocaet La Mine (hier wordt hij aldus genoemd) en de procureurs Meerhout en Rind; de Schepenen Bontemantel, Roeters, Cloeck, Grootenhuissen en Blaeuw en de secretaris Nicolai. Burgemeester Reael en de pensionaris Hop verklaarden, dat „de overleeden pater van Tijlingen was een geordent persoon, te weeten Jesuit; dat die geen gelden mogen hebben en dat die geen recht heeft middelen te moogen, ook nae syn doot

geen middelen can naelaeten, want die niet en heeft bij syn leven oock niet en heeft nae syn leeven, en die gestorven is niet meer mach naelaeten, als by syn leven heeft gehadt en oversulx is 't geen in de boedel is, is geweest als in een doode hant, en alleen is geweest een lyftochter, soodat nu hij is gestorven alle 't geen daer waer bevonden, is voor de gemeente daer Burgemeesteren voorspreecken".

Deze verklaring moet Cornelis als een donderslag in de ooren hebben geklonken. Hij meende slechts met den „successeur", met één requestrant te maken te hebben, maar nu had hij nog te strijden tegen een machtig lichaam, waarmede duchtig rekening was te houden. Duyvensz. antwoordde dan ook „door syn advocaet, dat de overleeden hier ter steede vyftich jaer heeft gewoont, en oversulx getollereert; dat schot, lot en lasten heeft gedraegen en betaelt als alle inwoenders; dat nu geen onderscheyt is hier te lande tussen geestelycke(n) en wereltlycke(n); dat by placaten is verbooden (dat) geen geestelycke(n) testament moogen maecken aan cloesters, geestelycken etc. etc. maer alles moet gaen volgens de wetten van den Landen; dat niemant erfgenaemen is ab intestato als dezen ijsser; dat den overleedene soude hebben connen erven (sic) van deesen ijsser, dat oock oversulx moet erfgenaem syn. Versoucken oversulx de pocessie vredelyck toegevoecht te werden".

Het schijnt, dat de comparanten ten leste het oor leenden aan het zoete gekweel van Cornelis, want bij het scheiden gaven zij hem den raad „naer den Burgemeesteren te gaen en te presenteeren een milde gave voor de alemesseniers". Cornelis had echter liever den buit alleen en dacht: tijd baart rozen.

Drie maanden later verschijnt hij weder te Amsterdam en verklaart op nieuw erfgenaam te zijn. Hij hield wijselijk zijne consideratiën, waarmede hij vroeger zoo weinig succes had gehad, achterwege. Hij behoefde zich trouwens ook niet verder te vermoeien met het zoeken naar spitsvondigheden, want de procureur Vinckebooms en de advokaat Listing „van Burgemeesterswegen" verklaarden zonder blikken en blozen, „dat geestelycken geen persoon en hebben [zijn] en dat becoomen was, te weeten de effecten van den boedel, uyt de gemeente alhier om tot onderhout der armen en geestelycken bekeert [1]) te

[1]) Bekeren = gebruiken.

werden, 't welck is tegens de placcaten". Om aan „de gemeente" (de katholieken) den schijn te geven, dat ook zij recht had hare bezwaren in te dienen, zoo werd besloten „de saecke te stateeren tot dijnsdach aanstaende", opdat hy, „die meent pretentie op de effecten sal vermeenen te hebben, die by requeste binnen dien tyt voorschreeven hebben te institueeren". De katholieken, die de uitwerking kenden van zulke quasi liberaliteit, lieten, zoo het schijnt, de groote woorden van Burgemeesteren voor hetgeen zij waren en gingen niet vechten tegen windmolens; alleen verzochten zij den Ambassadeur der Spaansche Legatie de Gamare „in faveur der catholycken over de voorss. erffenis aan Burgemeester te schrijven". Voor den vorm bracht de pensionaris over dit schrijven „een advys" uit, met het gevolg dat „Burgemeesteren aan Scheepenen genotificeert [hebben] geen pretensie op den voorss. boedel te maecken, *en hebben scheepenen den boedel aan Duyvensz., als weesende de erfgenaem ab intestato, gelangt*".

De „losbandige" Cornelis trok met den veroverden buit naar den Haag. Of Burgemeesteren en Schepenen in hun binnenste rood van schaamte zijn geworden, toen zij na den storm hun onrechtmatige daad nog eens in stilte overwogen en zich zelven als heelers moesten brandmerken, hiervan spreekt Hans Bontemantel niet. Wel zegt de geschiedenis, dat de hiervoorgenoemde Maria Theresia Tensini den paters een nieuwe woning op de Verwersgracht aanbood en dat „de gemeente", ofschoon door den roof financieel zeer geschaad, onder Gods zegen in groei en bloei toenam.

Amsterdam, October 1898. BERNARD J. M. DE BONT.

BIJLAGE.

Uit Hans Bontemantel's *Civiele en Judicieele Aanteekeningen*, III, 168 vv. 194 vv.

JESUIT VAN TYLINGE. Den 4den Augusty 1669 is gestorven een out Jesuyt genaemt van Tylingen, woonende bij de oude kerck (leest folj. 184). Wynich euren voor syn doot is gecomen uyt den Haech eenen Duijvesz sich qualificeerende te weesen syn eenige erfgenaem; laetende nae syn doot alles inventariseeren daer eenige Cloppen in huys woonende haer teegen stelde[n], oock wierde gesyt dat een vreemt man uyt Brabant of Vlaenderen daer eenige daegen geweest was. De saecke Scheepenen bekent gemaeckt synde

hebben den notares Barrij gelast uyt Scheepenen order een inventaris te maecken en alle cassen etc. te verseegelen. Den 6 ditto hebben Burgemeesteren den notares belast dien nacht in het huys te blyven. Den 7 ditto hebben Scheepenen den notares belast een castie en lessenaer te brengen in consignatie. Burgemeesteren meenden, dat soo de effecten gecoomen sijn uyt deese gemeente en ten dienste van de gemeente alhier de Catholycken, dat wel met voorsichticheyt en policie daer in soude connen gegaen werden. Den 8 ditto heeft eenen Duyvesz, sich qualificeerende erfgenaem ab intestato, swaricheyt gemaeckt 't voorsz goet te laeten volgen voor en aleer 't selfde was geopent en geinventariseert, waer op is verstaen, den notares Barrij te lasten, het goet voorsz verseegelt soo als het is, niettegenstaende de oppositie, te lichten en te brengen in de consignatie; waer op wederom gecomen is in oppositie, seggende te appelleeren op de ordre van Scheepenen. Waer op wederom den notares is gelast te gaen met den secretares Vogelaer de ordre te paceeren, en is alsoo het koffertie en lessenaer gebracht in de Reeckencamer. Den 9 heeft den president van Scheepenen, alsoo het vacantie was, versocht die heeren die in de stadt syn teegen tien euren boven te coomen en hebben met communicatie van Burgemeesteren te weeten van Beuning en Reael goet gevonden de lessenaer en kiste te openen. In de lessenaer waeren pampieren en brieven, meest in het Latyn soo van den een als van den andren geschreeven, en eenige ordre, die onder de geestelycken werden gehouden. In het kistie laghen, voornaementlyck in een dooske, diverse obligatien monteerende bij gissing omtrent dartien duysent guldens, en brieven en quytscheldings van een huys, oock yts van een packhuys alwaer volgens een recipis van de Swaen syn naem proforma was gebruyckt, en syn de slooten wedcrom aen geslagen en de slooten toe gedaen synde, in plaets van de segels des notares Barrij door den secretares Vogelaer met staatssegel toe geseegeld, en wederom geset in de consignatie. Presentibus deesen tijt Bontemantel, Backer, Cloeck, Grootenhuys en Blaeuw. De vacantie uyt synde en de Scheepenen alle boven gecoomen synde, is door de president sommierlyck verhaelt alle het gepasseerde, en de vielen speculatie wat te doen op de requesten bij Cornelis Duyvesz overgegeven, versouckende het kofferken en lessenaer, en de dat de mijssens uyt het huys soude gaen ten minsten onder cautie, alles in syn handen te werden gestelt, als sijnde de eenige erfgenaem ab intestato. Ende het request overgegeven wegens de Roomsgesinde gemeente, versouckende dat inventarisatie en requestratie, en vorders gedesponeerd te werden nae behooren. En vielen bij Scheepenen veel diverse discoursen, dat de placcaeten behoorde naegesien te werden die teegen de Olla Sacra gemaeckt en teegen de Roomsgesinde geemaneert syn. Anderen syde dat het moet gegeeven werden aen den erfgenaem en dat Scheepenen moeten wachten

nae oppositie en dan recht doen; eenige doch[ten], alsoo hy Duyvesz van een ongebonden leeven is, de saecke moet wel overlyt werden, want de bocht [1]) wech hebbende, het niet en soude syn te remedieeren. En is geconcludeert met Burgemeesteren daer over te spreecken, die alle vier boven synde is goed gevonden nae de middach ten vyf uren de placcaten en pampieren nae te leesen, ende dan den voors. Duyvesz te hooren. Sustinecrende, dat hy Tylingen geen goet en heeft langer dan hy leeft en dan moet gaen aen syn successeur in welcke mynings de gelden aen hem syn gegeven als in de volgende verklaringen is te leesen.

Voor van Tylingen en die in syn plaets soude moogen coomen.

Johanna Mouton. . . . . *f* 1000—0

Maria Therese Tensinj . . . . . *f* 500—0

Jan van Neck heeft *f* 2000 op intrest, seggende het was voor syn successeur.

f 2000 Pieter Blaeuw.

Geertruyt van der Cruyss, weduwe van Jan Chart, een merckelycke somme gegeven aen van Tylingen za. en heeft oock gelt van hem van Tylingen op intrest.

Tryntie Jans, dienstmijt in syn huys, hooren seggen dat geen goet en had maer dat het toe quam aen sijn successeur en dat hij van Tylingen van sijn susters noch broers niet heeft willen erven.

f 1000—0— Philip van Hulten, van Tijlingen syt, dat dat geld hem was gegeeven tot syn onderhout en van syn kerck en al wat by Hulten aen van Tylingen is gegeeven is geweest voor hem van Tylingen en syn successeur.

f 1100—0— Pieter Blesen, en syt van Tylingen dat wat hem is gegeeven is geweest voor hem en voor syn kerck, dat hij Blesen heeft gegeven is voor hem van Tylingen en successeur geweest.

f 2000—0— Margriete Zegers vrouw van Egenius Fontyn, dat het gelt was voor syn successeur in syn bedininge en voor syn gemeente syde van Tylingen.

Gerbrand d'Ornia betaelt aen van Tylingen *f* 4000 voor hem van Tylingen en tot kerckelycke saecken en niet voor syn erfgenamen.

Tot welcke examinacie Burgemeesteren hebben versocht den heer Riael, en de Scheepenen hebben gecommitteert Bontemantel, Corver, Roeters en Geelvinck en pensionares Hop en advocaten Bisschop en de Ligne. Nae de middagh in besoigne getreeden sijnde, quaem in consideratie, of deese paeter Augustin van Tylingen, als synde een Jesuit en een werelts priester, volgens d'ordre der geestelycke, dat is, de Jesuiten die hier gesonden werden, meede moogen doopen, sielmissen, misse en alle dienst doen tot haer onderhout, als een

---

[1]) Bocht = boel = boedel = inbocdel, en ook vaak meer bepaaldelijk geld. (Zie A. C. Oudemans, *Woordenb. op Bredero*, i. v.)

weerelts priester, middelen heeft ofte niet, dat is die hij in die dienst vergaedert had, synde syne en voor syn successeur, ofte voor syn erfgenamen ab intestato naer sijn overlijden. En vielen goede discoursen daerover: want soo de goederen en effecten, de syne niet en syn en synde verkreegen op een maniere tegen de placcaten van deese landen, soo sonde die coomen ten voordeelen van den Landen als synde geestelycke goederen, volgens de resolutie van de staeten van Hollant in date. . . . en. . . . endc den 23 Maart 1577 is genomen resolutie bij de staaten van Hollant, dat alle geestelycke goederen yder in syn stadt sal aentasten en te employeeren tot haeren besten, en oversulx soo die cloosteren toe coomen, souden vervallen aen deese stadt. Soo de middelen syn verkreegen als eygen en in vergeldinge van sijn weerltlycke dienst, soo soude die toe coomen aen sijn erfgenaemen ab intestato, volgens den placcaten van den Jare 4 Mey 1655 bij de staten van Hollant gemaeckt teegen het testeeren der pausgesinde. Is eyndelyck bij den Burgemeester Riael versocht aan Scheepenen, dat niet geliefde in deze saecke te disponeeren, sonder dat Burgemeesteren sullen syn gehoort, en dat de documenten en pampieren als requesten en andre haer E. mochten ter handen gestelt werden om naerder daer over te resolveeren en vielen de meeste speculatien van een accoort te maecken met den gepretendeerden erfgenaem ab intestato, om yts te becoomen voor de allemesseniers, die alle soorte van armen onderhouden soo wel geestelycke catholycke als van andre godtshuysen en syn oock de Regenten eenige catholyck.

Den 9 Septb is comparitie gehouden als Burgemeester Riael en pensionares Hop van stadtswegen en Duyvesz. en syn vrouw als erfgenamen ab intestato geassisteert met den advocaet La Mine en procureurs Meerhout en Rind, Scheepenen Boutemantel, Roeters, Cloeck, Grootenhuisse en Blacuw, secretares Nicolay. Burgemeester en pensionares sustineerde, dat den overleeden paeter van Tylingen was een geordent persoon te weeten Jesuit, dat die geen geld mogen hebben en dat die geen recht heeft middelen te moogen, oock nae syn doot geen middelen can nae laeten, want die niet heeft bij syn leeven, oock niet heeft nae syn leeven, en die gestorven is niet meer mach nae laeten, als bij syn leeven heeft gehadt en oversulx is tgeen in de boedel is, is geweest als in een doode hant, en alleen is geweest een lyftochter, soo dat nu hij is gestorven, alle tgeen daer waer bevonden, is voor de gemeente daer Burgemeesteren voor spreecken. De erfgenaem antwoorde door sijn advocaet, dat de overleeden hier ter steede vijftich jaaren heeft gewoont, en oversulx getollereert dat schot, lot en lasten heeft gedraegen en betaelt als alle inwoenders, dat nu geen onderschijt is hier te landen tussen geestelycke en wereltlycke; dat bij placate is verbooden geen geestelycke testament moogen maecken aen cloesters geestelycke etc., maer alles moet.

gaen volgens de wetten van de Landen, dat nimant erfgenaem en is ab intestato als deesen ijsser; dat den overleeden soude hebben connen erven van deesen ijsser, dat oock oversulx moet erfgenaem sijn. Versoucken oversulx de pocessie vredelyck toegevoecht te werden. Scheepenen slocgen voor, de saecke te verblijven, dan partye visie van alles te geeven, en daer nae, yder in syn recht gehoort sijnde, een uytspraeck te doen. Is eyndelyck de comparitie geschyden, dat de gepretendeerde erfgenaem soude overleggen om morgen aen Burgemeesteren voor de alemesseniers te presenteeren een milde gave. — (fol. 194 v. h. H.S.) — Tylingen Jesuit (leest folj. 168, 176). Seedert syn noch comparitie gehouden maer is geen accoort connen vallen en de saecke soo heen geloopen ende somtijts uyt gestelt tot den 30 Octob. 1669. Als wanneer de procureur Meerhout en de ad. Leminne bij vermaeninge syden dat haer meester Duyvesz, als wesende een susters soon van den overleeden, ende geen andere vrinde sijnde sonder contradictie was erfgenaem ab intestato. En alsoo nimant sich stelde als erfgenaem anders, dat behorde gestelt te werden in de possessie. De procureur Vinckeboons, en ad. Listing van Burgemeestersweegen, als synde opervoochden der goodtshuysen, sijden mede bij vermaeninge, dat die boedel was gecoomen uyt een dooden hant, want geestelycken geen persoon en hebben, ende dat becoomen was, te weeten de effecten van den boedel, uyt de gemeente alhier om tot onderhout der armen en geestelycken bekeert te werden t'welck is tegens te placcaten. Scheepenen hebben verstaen, dat de saecke sal gestateert blijven tot dynsdach aenstaende, ende dat die meent eenige pretentie op de effecten of boedel sal vermeenen te hebben, die bij requeste binnen dien tijt voorschreven hebben te instituëeren. Presentibus Bontemantel, Roeters, Grootenhuyssen, Graeflant en Blaeuw, Scheepenen. Eenige tijt daer nae heeft Lamine een request overgeleevert en alsoo Burgemeesteren nimendal overgaven, is verstaen bij meerderhyt van stemme van deese saecke te maecken een proces communicatoir en is 't selfde request in handen van den procureur van Burgemeesteren om binnen 2 mael 24 euren te rescribeeren. In maert 1670 heeft den pensionares Hop op versouck van Burgemeesteren gestelt bij geschrift een advys daer over en aen haer E. overgeleevert. De Spaense Ambassad. de Gamare heeft geschreeven aen Burgemeesteren in faveur der Catholycken, over de voorss. erffenisse. Eindelyck hebben in de voorss. maent Burgemeesteren aen Scheepenen genotificeert, geen pretentie op den voorss. boedel te maecken en hebben Scheepenen den boedel aen Duyvesz als weesende erfgenaem ab intestato gelangt.

BOEKBEOORDEELING.

J. Mathijs Acket. Over de Navolging Christi. Breda, P. B. Nieuwenhuys, 1898.

Veronderstel, lezer, dat iemand u eens wilde onderhouden over den mensch, zich voorstellende u dien in zijn geheel te doen kennen, zoowel beschouwd uit physiologisch en psychologisch oogpunt als van het standpunt der aesthetica. Veronderstel verder, dat genoemde verhandelaar daarbij vooraf aankondigde bij zijn beschouwing het hoofd uit te sluiten, als zijnde dit te speciaal van bouw, alleen geschikt voor een mensch en voor geen ander wezen.

Zoudt ge dan verwachten werkelijk den mensch te leeren kennen in al zijn levensverrichtingen, in zijn geheele bestaan, in al de harmonie van zijn wezen?

Ge denkt er niet aan, niet waar? Zeker, die meneer zal u zeer belangrijke dingen vertellen. Gij zult veel van hem kunnen leeren. Heel veel zaken, die onbetwistbaar belangrijk zijn kunnen aan het onthoofde menschenlichaam worden gedemonstreerd. Ge krijgt veel waarheden te hooren en te zien. Uw kennis wordt verruimd. Ge ziet de samenstelling van maag en longen en hart, zeer gewichtige organen, onontbeerlijk voor het lichamelijk leven. Ge ziet, hoe de spieren liggen en hoe ze verbonden zijn aan de beenderen, hoe de bloedvaten door alle deelen des lichaams zijn vertakt tot in de kleinste, fijnste buisjes, en hoe een zeer gecompliceerd stelsel van zenuwen den minsten prikkel overtelegrafeert naar het kantoor, waar de ordenende en besturende geest zetelt.

Maar..... de geest ontbreekt. Dien ziet ge niet. Zelfs niet eens in zijn uitingen. Het hart slaat niet, de longen zetten zich niet uit, de maag verteert niet, in de bloedvaten is geen strooming, de zenuwen telegrafeeren niet. Zeker. Er is veel belangwekkends te zien, zeer, zeer veel, maar een geheel, *het* geheel ziet ge niet. *Den mensch*, die leeft, die ademt en spijs verteert, die voelt en ziet

en hoort, wien de pols klopt van het warme hartebloed, die *denkt*, dien mensch ziet ge niet. Het wonderbare, geheimzinnige geheel, de harmonische vereeniging van lichaam en ziel, wordt u door den knappen, handigen geleerde niet getoond.

Bedoelden, gefingeerden verhandelaar kunnen we gevoegelijk op ééne lijn stellen met den heer J. Mathijs Acket, die over de *Imitatio Christi* gaat spreken, maar vooruit bepaalt, dat hij het Katholicisme er buiten laat en daarom het vierde hoofdstuk, waarin toch de drie andere culmineeren, maar niet meerekent. En zooals de genoemde ontleedkundige verkeerd uitkwam, als hij toch beweerde ons *den* mensch te leeren kennen, zoo mislukt ook het pogen van den heer Acket. Evenmin als een mensch compleet is zonder hoofd, evenmin is de *Imitatio* volledig beoordeeld zonder het vierde boek. Want het hoofd bestuurt en leidt het lichaam en doet het leven strekken tot een verheven doel. Zoo geeft het H. Sacrament des Altaars het leven aan den mensch, dien het sterkt en voedt, wiens lager leven, zoowel verstands- als zinnenleven, het loutert en dienstbaar maakt aan hooger doel. Denk u een toren zonder spits. Hij blijft iets onvolkomens. En de spits van het monument, door Thomas a Kempis opgericht, de spits die, het lagere, stoffelijke, aardsche afsluitend, ten hoogen wijst, het verband en de wisselwerking verzinnelijkt van hemel en aarde, die spits is het vierde boek van Thomas' werk, dat de *Imitatio* afmaakt door de *navolging* mogelijk te maken.

Want de heiliging door Thomas bedoeld is niet te bereiken bloot langs menschelijke wegen. Wat baat het de diepste kennis der ziel te bezitten, in regel op regel te toonen, dat het *menschelijke* geen geheimen voor iemand heeft, dat men is doorgedrongen tot in de donkerste hoeken van het menschelijke hart en daar de meest verborgen verlangens en begeerten en kleine en groote gebreken heeft ontdekt, die nu door het helle licht, dat men er op doet vallen, onthuld staan voor ieders oog? Wat baat het alles te weten, wat er menschelijks in den mensch woont, als niet tevens wordt aangetoond waardoor dat menschelijke tot nieuw, hooger leven kan worden gebracht? Wijsheid mag dit genoemd kunnen worden, menschenkennis, wereldkennis; mystiek is dit nog lang niet.

„Religiose Mystik oder mystische Religion ist eine besondere Art,

eine auszergewöhnliche Gestalt der Religion als solcher. Daraus erhellt von selbst, es stehe in dem mystisch-religiösen Verhalten nur derjenige Mensch mit dem wirklichen Gotte in Verbindung, dessen gewöhnliches religiöses Bewusztsein den wahren Gottesbegriff zum Inhalt hat" [1]). En waar dezelfde autoriteit verder de christelijke mystiek besprekende zegt: „[Sie] tritt uns als Wirklichkeit vor Augen in dem Gott-Menschen. Der Gott-Mensch ist die verwirklichte Mystik oder vollendet mystische Religion als Wirklichkeit", dan volgt onmiddellijk, dat het Heilig Sacrament des Altaars in de christelijke mystiek *het* hoogtepunt is. En dat heeft Thomas a Kempis blijkens het vierde boek der *Imitatio* begrepen. Dat is dus niet een bloot aanhangsel, alleen voor enkele menschen geschreven, maar hetwelk heel goed gemist kan worden, wil men de *Imitatio* goed verstaan, zooals Acket beweert. Het hoofdstuk over het H. Sacrament des Altaars mag niet worden weggelaten, wil men de navolging begrijpen. Zonder het vierde hoofdstuk valt het werk uit elkaar. Dan zijn er nog duizenden mooie dingen over te zeggen, dan staan we telkens en telkens verstomd over de juiste opmerkingen van den schrijver, dan trilt er nog wel telkens een snaar in veler, ja in aller gemoed, die medeklinkt in het door Thomas aangeslagen akkoord, maar het groote mystieke werk dat Thomas a Kempis opbouwde, dat de mensch doet opklimmen van het lagere tot het hoogere en niet maar doet blijven staan op het hoogste punt der lagere ontwikkeling, dat groote monument, hetwelk meer is dan de losse aaneenrijging van diepzinnige opmerkingen, dat als een gothiek bouwwerk opstreeft, bezield wordt door, en zich concentreert om het hoofdaltaar, dat gebouw der hoogste, zuiverste, éénige mystiek zien wij dan niet.

Want „es versteht sich von selbst, das solche Mystik als echt Christliche nur dann anzuerkennen sei, wenn sie das nicht mystische, das gewöhnliche Christliche Leben, Glaube, Sacramente, Gottesdienst, Gebet, Gesetzeserfüllung in der gewöhnlichen Gestalt, zur Unterlage hat". (t. a. p.) De christelijke mystiek verlegt het zwaartepunt des levens in het geestelijk leven.

En nu is de groote fout van Acket, dat hij bij de beoordeeling van de door en door christelijke *Imitatio*, het geestelijke leven in

---

[1]) *Kirchenlexikon*, i. v. Mystik.

den hoogsten zin, het leven in Christus buitensluit, maar alleen oog heeft voor het lagere geestelijk leven.

Hij wil Thomas a Kempis moderniseeren. In waarheid verwereldlijkt hij diens werk en diens persoon. Hij zoekt in den mensch wat buiten hem zijn oorsprong heeft. Een vleugellamme adelaar, die nu gaat zitten suffen en zichzelf wijsmaakt, dat hij buiten de eindelooze ruimte daarboven toch heel goed leven kan, ja dat het een dwaling is te meenen, dat deze noodig is voor zijn bestaan.

Dan komen er wel herinneringen aan dat vroegere leven met zooveel schoons bij hem op, maar hij vindt ze als herinnering schooner dan als werkelijkheid.

Wat doet de heer Acket, die met recht beweert, dat mystiek niets met vaagheid en droomerigheid heeft uit te staan, en misschien ten onrechte, dat de *Imitatio* uit het koel verstand van een idealist voortkwam — een weinig òf veelzeggend woord dat idealist, al naar men wil — wat doet hij feitelijk anders dan droomen zonder werken? Peinzen over 't verleden, droomen over het heden en de toekomst, maar waar is het woord, dat ons van algemeenheden voert naar bijzonderheden, van het abstracte naar het concrete, dat ons zegt, zoo klaar en duidelijk als Thomas a Kempis dit doet, welke daad ons voeren moet tot een leven, waardig den naam Navolging van Christus te dragen?

Kan men Christus navolgen met miskenning van zijn nadrukkelijk uitgesproken wil?

Op blz. 41 van zijn boek zegt Acket: „'t Boek van Thomas is universeel. Z'n God en z'n hemel, z'n Christus, z'n Sacrament des Altaars, die zijn Roomsch-Christelijk — maar z'n zielebeweging is algemeen-hoog-menschelijk".

Daar is de groote fout van den schrijver. Het „algemeen-hoog-menschelijke", dat toch eigenlijk niet anders is dan een vage gemeenplaats, als 't gesteld wordt boven of buiten het Christendom. Als de uitdrukking ooit zin zal hebben, als zij bedoelt de hoogst mogelijke ontwikkeling van alle kiemen in den mensch, dan is het niet mogelijk die te denken buiten het Christendom der Katholieke Kerk. En al mocht iemand nu o. i. ten onrechte meenen, dat het daarbuiten te vinden zou zijn en gezocht moet worden, zeker geeft hij, zoo sprekende, de bedoeling van Thomas a Kempis niet weer, en zijn boek wordt niet een paraphrase van de *Imitatio*, maar een phantasie op

thema's uit de *Imitatio* gelicht. Thomas a Kempis bedoelde zeker den geheelen mensch te geven, spreekt zoowel van zijn leven naar de natuur als naar de genade, maar *scheidt* niet. Integendeel, hij ziet een draad loopen van het hoogste naar het laagste, een draad, die door den minst ethisch ontwikkelde kan worden gevolgd en hem dan voert tot de zuiverste ontvouwing van al zijn eigenschappen. En nadrukkelijk waarschuwt de vrome Kempenaar dit niet uit het oog te verliezen, en er op te letten, dat er veel goeds in den mensch kan zijn en is buiten de orde der genade, maar dat deze orde der genade in volmaaktheid alle andere overtreft. Duidelijk genoeg is dit gezegd in het 54ste hoofdstuk van het derde boek:

„Jesus. Mijn zoon, let naarstiglijk op de bewegingen der natuur en der genade; want al zijn zij zeer strijdig met elkander, het verschil tusschen beide is somtijds zoo fijn, dat zij nauwelijks te onderscheiden zijn, tenzij door een geestelijken en inwendig verlichten mensch.

„Alle menschen willen het goede en vertoonen iets goeds in hunne woorden en daden, maar velen worden door dien schijn van goed bedrogen".

Dat laatste dunkt ons het geval te zijn met den heer J. M. Acket.

Nu wij dit eerst hebben aangetoond, kunnen wij aan onze korte bespreking nog toevoegen, dat het onderhavige boekje een inderdaad merkwaardig werk is. 't Is weer een zielkundig probleem, zooals de litteratuur er telkens geeft. Nu zoowel als vroeger. Het probleem, hoe een man van zulk een onmiskenbaar talent als de heer Acket, van huis uit katholiek, die op menige bladzijde van dit boek toont een ernstig denker te zijn, die het vlotte, oppervlakkige leven der massa afkeurt, die het inwendige leven hoog stelt en voor wien bij het dwalen op late middagen langs eenzame veldwegen peinzen dubbele weelde wordt, hoe zulk een man de beteekenis van Thomas' boek kan miskennen? Dat is het raadsel. En nu het antwoord?

Wij zullen het niet wagen dit te geven Daartoe zou inniger bekendheid met den persoon des schrijvers noodig zijn. Daartoe zou hij ons nog veel meer van zijn gemoedsleven moeten blootleggen dan hij in zijn boek doet. En aan zijn *gemoeds*leven alleen hadden wij waarschijnlijk nog niet voldoende. Wij zouden de juiste redenen moeten kennen, in alle bijzonderheden, niet opgesmukt met groote

woorden, waarom of waardoor de schrijver niet langer in het Katholicisme zijner jeugd is gebleven. Wat voerde hem daaruit weg? Welke persoonlijke neiging, welke passie werd hier de eerste oorzaak? Was het gebrek aan degelijk weten? Opmerkelijk is het, dat onder de aangehaalde werken die van katholieke auteurs vooral over theologie, met name mystieke theologie, en wijsbegeerte vergeefs gezocht worden. Laat de schrijver eens voortgaan in zijn studie der mystiek, maar daarbij niet uit het oog verliezen, dat mystiek thuishoort bij de theologie. Daar is voor hem nog wat te leeren. Zeker nog wel evenveel als bij den heer C. A. Ikkink, wien het boek is opgedragen en van wien de schrijver het bejammert, dat hij geen boek is. Dat bejammeren wij met hem. Want dan konden wij in dat boek misschien het een en ander vinden, dat ons de diagnose der valsche mystiek vergemakkelijkt, waaraan Acket op het oogenblik lijdt, en die vooral daarom zoo gevaarlijk is, omdat zij veel elementen uit de goede in zich heeft opgenomen. Want met erkenning van Ackets talent, dat, al uit het zich vaak vreemd en soms zelfs afstootend, toch oorspronkelijk is, en veel mooie bladzijden deed ontstaan, is toch het eindresultaat van onze beschouwing de conclusie, dat Acket Thomas a Kempis niet heeft gezien in wat hem vooral groot maakt, dat hij de *Imitatio* niet begrepen heeft in haar hoogste idee, waardoor de paraphrase, die hij er van geeft, valsch is. Kunstenaar moge Acket zijn en daardoor vaak mooi kunnen schrijven in werkelijk doorleefde zinnen, DE IMITATIO, het hoog-heerlijke boek van het Leven in het zonneheldere Geloof, de IMITATIO weergeven, dat deed hij niet.

Nijmegen. M. A. P. C. POELHEKKE.

NIEUWE UITGAVEN.

Handboek der Bijbelsche Geschiedenis van het Oude en Nieuwe Testament, door wijlen J. C. H. Muré, met voorrede v. d. Z.Eerw. Heer G. A. A. Loots. Derde druk. — Leiden, J. W. van Leeuwen, Maarsmanssteeg, 1898. — (340 + 284 blz. Prijs, gebrocheerd: *f* 1.75; gebonden: *f* 2.25).

Toen Pastoor Muré z. g. in 1879 eene voorrede schreef voor de tweede uitgaaf van zijn groot werk *Bijbelsche Geschiedenis des Ouden en Nieuwen Testaments*, toen eindigde hij met zijn vertrouwen uit te spreken, dat zijn arbeid bevonden zou worden, „al is het geen goud of zilver, toch ook geen stroo of stoppelen te zijn".

Dat zelfvertrouwen mocht de schrijver koesteren: hij, de door God met diep doorzicht en rijk verstand begenadigde, had zijn Bijbel bestudeerd, hij had de uitleggingen van kerkvaders en groote bijbelkundigen doorvorscht en, onbevooroordeeld, gewikt en gewogen, hij had lang nagedacht, op welke wijze, in welken vorm de bijbelsche *geschiedenis* aan den ontwikkelden katholiek moest worden aangeboden, hij had zich beijverd zijne gedachten uit te drukken in een taal, edel en waardig, als paste bij de verheven stof, die hij behandelde, en tegelijk levendig en frisch, in staat om zelfs den fijnsten smaak zijner lezers te bevredigen, in één woord, hij had aan zijn werk besteed al wat God hem aan krachten gegeven had — en die waren vele — hij had alles aangewend om van zijn werk te maken het beste van hetgeen er in zijn soort bestond.

Geen wonder, dat hij in zijn streven is geslaagd, dat het succes zijn vertrouwen heeft gerechtvaardigd en dat Muré's werk geworden is, wat het nog altijd is: het katholieke standaardwerk van Bijbelsche Geschiedenis in onze taal.

Naast dit werk deed de geleerde schrijver reeds in 1864 verschijnen een *Handboek der Bijbelsche Geschiedenis*, een leerboek ten

dienste vooral van het onderwijs. Is dit werkje eene verkorting van het hoofdwerk? Hijzelf verzekert het ons; anders hadden wij een ander oordeel geveld en het beschouwd als een afzonderlijke bewerking van dezelfde stof, op kleineren voet geschoeid. Waarom? Omdat het vrij is van de feilen, welke de meeste verkorte en verkleinde uitgaven aankleven, zooals zijn de merkbare onvolledigheid, de hinderlijke ongelijkmatigheid in de behandeling der verschillende onderwerpen, de onduidelijkheid van latere verhalen en verhandelingen, omdat daarbij wordt teruggedacht aan vroegere, die de schrijver wel kent, maar de lezer in zijn verkorte uitgave niet of niet uitvoerig genoeg medegedeeld heeft gevonden. Van al deze feilen is in Muré's handboek geen spoor te vinden.

Het is *volledig* „in dien zin, dat het a l l e voorname gebeurtenissen der Bijbelsche Geschiedenis bevat en al datgene, wat noodig is om die geschiedenis als een ordelijk g e h e e l en in haren s a m e n h a n g te leeren opvatten".

Het is *ordelijk*, zoodat ieder verhaal en iedere uiteenzetting niet meer en ook niet minder plaats in beslag neemt dan die, welke ze in verhouding tot de geheele geschiedenis verdienen.

Het is *logisch*: nergens kan de schrijver betrapt worden iets als bekend te veronderstellen, dat wèl in het grootere werk maar niet in dit handboek vroeger is medegedeeld.

De overige goede eigenschappen van het *Handboek* laten wij onbesproken; de zeer vele leeraars en leerlingen, die het gebruiken, kennen en waardeeren ze, bewust of onbewust; en zij, die het nog nimmer in handen hebben genomen, als zij weten, wie en wat Muré was, als zij weten, dat hij ook al de talenten had, om hetgeen hij wist, aan anderen, aan jongeren mede te deelen, dan zullen zij begrijpen, dat ook een *Handboek*, een leerboek van Bijbelsche Geschiedenis, door hem geschreven en uitgegeven, een werk moet zijn, voortreffelijk onder alle opzichten, practisch en nuttig.

Van dit *Handboek* nu is, niet lang geleden, bij den vaardigen uitgever en drukker J. W. van Leeuwen, Maarsmanssteeg, Leiden, een derde druk verschenen. Een ervaren en betrouwbare blik als die van den Z.Eerw. Regent Loots heeft 't werk van wijlen Pastoor Muré onderzocht en niets ter verbetering gevonden dan eenige weinige onhollandsche of verouderde woorden en uitdrukkingen.

De uitgever daarentegen heeft meer kunnen doen, hij heeft zich

in staat gezien voor zijn nieuwen druk gladder en steviger papier, en een kloeker en scherper letter (in de Elzeviertype) te gebruiken, en daarenboven het geheel in een sierlijken band te binden, zonder dat hij den prijs deed stijgen. Zóó zal het werk een net figuur kunnen maken op de leestafel van iederen katholiek. En daardoor is de kans gestegen, niet slechts dat Muré's handboek het gewilde *studieboek* zal blijven op al die scholen, waar in de Bijbelsche Geschiedenis meer uitvoerig onderricht gegeven wordt, maar ook, dat de Eerwaarde Heeren geestelijken met alle hoop op succes het als stichtend en ontwikkelend *leesboek* zullen kunnen aanbevelen in de katholieke huisgezinnen. *Quod faxit Deus!*

H. v. R.

Chronologisch overzicht van de geschiedenis der twee laatste eeuwen, ten dienste van Gymnasia en Hoogere Burgerscholen, door Dr. C. Wilde S.J. — Leiden, J. W. van Leeuwen, Maarsmanssteeg. — (361 blz. Prijs: *f* 1.50).

Evenals ieder overzicht heeft ook dit werkje een tweevoudig doel.

Het richt zich vooreerst tot de studenten en wil hen helpen, om gemakkelijker en ordelijker in het geheugen te prenten alles, wat op een toekomstig examen hun betreffende de geschiedenis der twee laatste eeuwen kan gevraagd worden.

Het richt zich vervolgens tot allen, die belangstellen in hetgeen sinds 1700 gebeurd is, en wil zijn een practisch *Nachschlagewerk*, een boekje, dat hun in korten tijd de opeenvolging der merkwaardigste gebeurtenissen, de namen der daarmee in betrekking staande personen, de voornaamste begeleidende omstandigheden, de datums enz. voor het geheugen zal terugroepen.

Is dat tweevoudig doel bereikt?

Wij zullen zoo vrij zijn voor eene volgende uitgave eenige veranderingen te verzoeken, maar voor het overige achten ook wij, dat de beide klassen van menschen, voor wie Dr. Wilde zijn overzicht heeft samengesteld, zich met dit werkje mogen gelukwenschen.

Prijzenswaardig is de indeeling. Het geheel is gesplitst in drie hoofdafdeelingen: de 18e eeuw tot 1789, de eigenlijke revolutietijd, de 19e eeuw sinds 1815. Iedere hoofdafdeeling is onderverdeeld in hoofdstukken, waarin telkens een scherp omlijnd tijdvak der wereldgeschiedenis wordt behandeld, en dan die hoofdstukken weer in

paragrafen, die — de meeste althans — telkens de geschiedenis van één of meer staten gedurende zulk een tijdvak geven.

Prijzenswaardig zijn de korte beschouwingen, die ieder hoofdstuk inleiden, en met scherpe, krachtige lijnen het beeld schetsen van het daar te behandelen tijdvak.

Prijzenswaardig is de nauwkeurigheid, waarmede al de feiten en vele bijzonderheden dier feiten worden medegedeeld. Wij althans hebben tot nog toe bijna geen enkele onjuistheid of drukfout ontdekt.

Prijzenswaardig is het veelvuldig gebruik van spatiëering, cursiveering en vetter druk: daardoor photographeeren zich de bladzijden scherper in het geheugen en laten daar een helderder en duurzamer beeld achter.

Prijzenswaardig zijn de alphabetische registers, die het werk besluiten; honderden eigennamen staan daar geordend en genummerd in lange rijen voor ons, en verwijzen ons in minder dan geen tijd naar de bladzijden, waar zij besproken worden.

Prijzenswaardig ten slotte zijn vooral de noeste vlijt en de nauwgezette zorg, waarmede de ordelievende geest des geleerden schrijvers dit overzicht heeft in elkaar gezet. Het blijkt uit alles, dat hij zijn geschiedenis kent en grondig kent. Het blijkt ook, dat hij zijne rijke kennis weet te gebruiken tot nut van anderen, en dat hij daartoe tijd noch moeite ontziet.

Wij hopen daarom, dat Pater Wilde door een ruimen verkoop zijn inspannend werken spoedig bekroond moge zien. Hij en zijn overzicht verdienen het.

Daar zijn ons echter onder het gebruiken van het werkje eenige onvolmaaktheden opgevallen, die wij thans nog willen mededeelen, opdat hij eene tweede uitgave — die wij stellig verwachten — des schrijvers doel, velen van groot nut te zijn, zekerder bereikt kunne worden.

Ter wille nu van het gemak zouden wij het formaat van het boekje grooter willen zien: hoe méér tegelijk kan overzien worden, des te volkomener zal het werk zijn, wat het wezen wil, een overzicht.

Ook om het gemak zouden wij wenschen, dat de drie registers tot één vereenigd werden: daardoor zou vooral den onoplettenden lezer menige moeite gespaard worden.

Gewenscht is vervolgens, ter wille van de gelijkmatigheid, dat

het aanhangsel, Europa's geschiedenis gevend gedurende de laatste kwart-eeuw, eene afzonderlijke 4e hoofdafdeeling worde.

Meer dan gewenscht, bijna noodig, ter wille van de duidelijkheid, is, dat de geschiedenis van elken staat in een afzonderlijke paragraaf behandeld worde; nu loopt op meerdere bladzijden, — o. a. bl. 19, 53, 55, 67, 71, 142, 177 — de geschiedenis van het ééne land in die van het andere over, zonder dat wij door de indeeling of door vetteren druk voldoende worden gewaarschuwd.

De duidelijkheid van het geheel zou er ook door winnen, als de kolom der jaartallen niet telkens door verlengde tekstregels werd onderbroken.

Ziedaar de aanmerkingen, die wij meenen te moeten maken op het *Overzicht* van Dr. Wilde. Geen geest van afbreking dreef ons daartoe; neen, maar dezelfde belangstelling, dezelfde sympathie, waarmede wij het werkje hebben begroet en zijn verdiensten hebben geprezen, was ons ook een prikkel, om openhartig te zeggen, wat, naar onze meening, veranderd moet worden, opdat hetgeen nu minder goed is, goed, en wat reeds goed is, nog beter worde.

H. v. R.

Kompasz für den deutschen Studenten. Ein Wegweiser durch's akademische Leben von Ernst Geradaus. — Verlag von F. X. Bott, Tauberbischofsheim, 1899. — (202 blz. Prijs, geb. M. 1.60).

Dit werkje wordt allen roomsch-katholieken studenten onzer universiteiten ten zeerste aanbevolen. *„Ein warmer Freund* — zegt professor W. Köhler in zijn inleidingswoord — *und liebevoller Berater der studierenden Jugend hat nach des Tages Last und Arbeit bei der Lampe falbem Lichte die Blätter in treuer Liebe geschrieben, nachdem er selbst manches Musensohnes Schifflein ohne Schaden und Bruch zum Ziele geführt".* Vele „gidsen" en „wegwijzers" zijn in den laatsten tijd voor de katholieke jeugd verschenen, vele, die, volgens den *Litterarischen Handweiser*, na de gouden *Gedachten en raadgevingen, voor ontwikkelde jongelieden* van Pater von Dosz voor het meerendeel gerust ongeschreven hadden kunnen blijven, maar geen enkel bemoeit zich uitsluitend met de jongelingschap onzer academies; de primeur hiervan heeft het boekje van Geradaus; ziedaar, *was uns bisher gefehlt.* En gelukkig is, wat hij geeft, een meesterwerkje.

Hij weet, hoe voor zulke lezers geschreven moet worden, hij weet, dat niet alleen zijn kompas een magneetnaald moet hebben, die onveranderd immer blijft wijzen naar de *ewig festen Prinzipien der von Gott gegebenen Weltordnung*, maar ook dat, om zijn redmiddel te doen komen in de handen van velen, hij er een vorm, eene uiterlijke gedaante, eene inrichting en samenstelling aan moet geven, die iederen katholieken student met liefde en lust naar zijn kompas doet grijpen.

Vandaar, wat de uiterlijke verschijning van het boekje aangaat, dat handige formaat, die frissche band met als motto Julius Bachem's strijdkreet: *Unsere Studenten sind unsere Zukunftshoffnung. Vor die Front mit Euch!* en in een schild de leuzen der Katholieke studenten: *Vivat Akademia! Fides-Scientia-Studium-Recreatio! Gaudeamus!*

Vandaar, wat het voornaamste, het innerlijke, betreft, die kleine hoofdstukjes, die karakteristieke opschriften en treffende motto's, die overvloed van spreuken en citaten, die puntige, bondige stijl.

En waarover schrijft nu onze leidsman? Hij vergeet niets van hetgeen zijne onervaren vrienden kunnen noodig hebben op hun gevaarvollen tocht over de zee der academiewereld.

In de eerste afdeeling *Am Scheidewege* richt hij zijn waarschuwende woorden tot den gymnasiast, die geslaagd is in zijn eindexamen en na afloop der lange vacantie alléén de boot zal moeten bestijgen voor de vaart door het universiteitsleven.

In de tweede, de voornaamste afdeeling, *Die Universität*, begeleidt de schrijver zijne vrienden in hunne nieuwe omgeving: waar zullen zij gaan wonen? waar dineeren? welke gezelschappen zullen zij zoeken? van welke clubs lid worden? hoe moeten zij studeeren? hoe de colleges volgen? hoe zullen zij zich aan een of andere liefhebberijstudie wijden? hoe lezen? hoe zich voorbereiden tot de examens? hoe hun tijd passeeren? Dan drukt hij den studenten der verschillende faculteiten zijn vaderlijke lessen in het hart, om te eindigen met de meest practische wenken en ernstigste waarschuwingen voor *das Studentenleben*, onder deze titels: *Der lustige Student; Die Erholung; Bacchus und Gambrinus; Venus; Die Karten; Ungleiche Brüder; Die Ferien.*

De derde afdeeling herinnert den student aan zijn plichten als zoon: als zoon zijner ouders, zoon der H. Kerk, kind van God.

De vierde schetst eerst de drie verschillende wijzen, waarop een

student de *Alma Mater* kan verlaten: *verbummelt; nicht viel besser; ehrlich, ja glänzend bestanden!* en besluit daarna met eenige mannelijke raadgevingen voor den gepromoveerde, die het groote, het practische leven gaat beginnen.

Een ieder, die belang stelt in het lot van hen, die de *Zukunftshoffnung* zijn van het katholieke Nederland, een ieder, die weet aan welke gevaren voor geloof en zeden die zonen van brave en edele familiën in onze academiesteden worden blootgesteld, zal met ons het verschijnen van Geradaus' *Kompasz* met blijdschap begroeten, en de hoop koesteren, dat ieder hunner het zich aanschaffe, en als den trouwsten zijner vrienden geheel zijn studietijd door blijve raadplegen.

't Is waar, de schrijver richtte zich slechts tot de Duitsche studenten; en daarom bespreken eenige zijner artikelen, bijv. dat over het *Duellunwesen*, misstanden, die gelukkig in ons land bijna niet worden aangetroffen. Dit neemt echter niet weg, dat de ware opmerkingen, juiste redeneeringen en degelijke beschouwingen, daar gemaakt, ook voor ons, Hollanders, waar, juist en degelijk blijven, zoodat wij ieder van onze studenten afraden, die artikelen ongelezen te laten. Het *Kompasz* is Duitsch werk en het draagt een Duitsch karakter, maar het is een juist, een fijn afgewerkt, een duurzaam instrument, en daarom zouden wij het willen zien in de hand ook van onze Hollandsche studenten, opdat het ook hen houde in de ware richting, op den veiligen vaarweg tusschen de vele verborgen klippen, die hen met schipbreuk dreigen.

Op bl. 103 schrijft Geradaus, na 't verschrikkelijk lot van den verbommelden student te hebben geschilderd, dat zulk een ongelukkige voor hem zijn manuscript van dit boekje ten deele in het net heeft overgeschreven, om zoo nog een paar mark te verdienen, en dat hij het toen terugbracht met deze woorden: „O, had mij iemand dit alles terechtertijd gezegd, dan had ik al lang mijn examen gedaan en nu niet moeten bedelen!"

H. v. R.

Theologia moralis juxta doctrinam S. Alphonsi Mariae de Ligorio, D. E., auctore Jos. Aertnijs. C. SS. R. Ed 5a. — (Galopiae, typis M. Alberts et Filiorum, 1898. Pret: fl. 5).

Geen beter bewijs voor de deugdelijkheid en den practischen zin van dit werk dan de korte tijd, waarin de vierde editie uitgeput

is. Naar onze bescheiden meening zal deze vijfde editie, welke wij met deze regelen aankondigen, hare voorgangster nog overtreffen.

Met de juistheid toch en beknoptheid hem eigen, heeft de geëerde schrijver verscheidene punten, die in de vorige edities niet tot hun volle recht kwamen, duidelijker en krachtiger toegelicht. Wij stippen hier aan de quaestie van de „approbatio confessarii" (T. II, p. 142), waar de aanhaling van de *Apostolische Constitutie* van Bened. XIV voor de thesis van den auteur doorslaande schijnt. Het is echter eene kleine vergissing, wanneer hij van den H. Carolus Borromaeus zegt: „qui Concilio Tridentino interfuit". De H. Carolus was niet op het Concilie te Trente. Niettemin blijft ook dit argument van volle kracht, daar het toch zeker is, dat alles, wat onder de regeering van Pius IV op het Concilie te Trente werd besproken en bepaald, te Rome bij hem terecht kwam. Verder zijn wij den schrijver dankbaar voor de treffende opheldering, die hij (Tom II, p. 296) van eene zeer duistere plaats in de moraal van den H. Alphonsus geeft.

Wat echter deze editie op de vorige bijzonder voor heeft, is, dat zij met groote zorg is bewerktnaar de *Collectanea Prop. Fide*, en de schrijver de nieuwere decreten ijverig benut heeft. Wij noemen hier slechts die omtrent den casus complicis, modus recipiendi denuntiationem, defectus in ordinatione, ignorantia non excusans ab ullo impedimento matrimonii, assistentia parochi in matrimonio baptizati sed incredduli, en de Regulae Indicis.

Ten slotte nog een enkel woord. Wanneer men in den allerlaatsten tijd door schrijvers, wien het groote gezag des H. Alphonsus, vaak half begrepen en misduid, lastig is, zonder schroom hoort beweren, dat de H. Alphonsus in den tijd van het Jansenisme levend, min of meer van deze verderfelijke leer was aangestoken, dan zal het niemand verwonderen, dat P. Aertnijs in zijne voorrede (p. IX) op zeer bezadigde wijze tegenover deze private opinie en deze nieuwe soort van polemiek voeren het opperherderlijk woord van den grooten Pius plaatst.

Wij twijfelen niet, of deze editie zal nog spoediger dan de vorige haren weg vinden.

M.

LETTERLOOVER.

AFSCHEID.

Toen sprak ze, mijn stervende moeder,
— Ik stond als van droefheid ontzind —
„Gedenk mij, o zoon, aan het outer;
„Ge zijt toch mijn kind".

Die laatste, zacht smeekende woorden
Dier moeder, zoo vurig bemind,
Doorruischen nog altoos mijn ziele:
„Ge zijt toch mijn kind".

Ik hoor ze in de stilte der velden,
Ik hoor ze in den suizenden wind,
In duizenden stemmen der schepping:
„Ge zijt toch mijn kind".

En 't is of mijn priesterlijk streven
Aan heerlijken moed er bij wint; —
O vrouw, eens zoo krachtig, zoo edel,
Ik ben toch uw kind!

Nijmegen. W. DE VEER S. J.

MODERNE POËTIEK.

I.

De jonge Nederlandsche dichters van den tegenwoordigen tijd zijn te beklagen. Te beklagen, omdat zij geboren zijn in dagen van revolutie, die den vasten bodem, waarop de ouderen stonden, heeft geschokt en omgewoeld, die de mijlpalen van eeuwenheugende poëtiek heeft vernield. Nu loopen ze daar rond, die arme jonge dichters, en aan de wegen staan Nieuwe en Jonge Gidsen, die zelf „huns weghes bijster" schijnen te zijn.

Dat was voorheen de gouden eeuw. Men had zijn eerste bundeltje verzen slechts te doen voorzien met een voorrede van een bekend dichter, en het etiket voor de nieuwe likeur werd er door deze beroemdheid elegant opgeplakt. Men was dan een heldenzanger, een huiselijk zanger, een gemoedelijk zanger, een idyllisch zanger en zoo voort.

Zoo was de weg dadelijk gewezen. Wie zich van Hoogstraten noemde, hem moest da Costa meester zijn en gids; voor een Pater Jonckbloet was de Genestet de aangewezen leider; en voor v. d. Lans was N. Beets de groote beschermheer en patroon. Zoo wist iedereen het dadelijk; men had universiteiten, scholen en schooltjes; naar gelang van stand en staat, werd men door den algemeenen examinator, de critiek, naar zijn eigen afdeeling verwezen.

Dat was zeer bevorderlijk voor de zielerust der jonge dichters, die al heel spoedig erkenden, dat zij zich op een bepaalde soort moesten toeleggen om specialieteiten te worden; en die met

een sprong in het duister hun dichterroem vermeerderden, waren uitzonderingen.

De meesten gingen den aangewezen weg: Beets bleef zingen van zijn eigen kinderen en zijn huisvreugde; Hofdijk van ridders en jonkvrouwen; de Genestet van torenhaantjes en binnenhuisjes; da Costa van eeuwgeesten en Godverzakers; en daardoor bleven zij de groote dichters van vóór 80. En nu volgde men trouw het spoor der meesters: als ge eenmaal uw gids kendet, was uw levenspad gebaand.

Er waren verder geen overwegende moeilijkheden. Natuurlijk ge moest studeeren, eerst uw eigen modellen: uw bepaalde soortdichters. En vervolgens alwat groot en machtig heette in de dichterswereld. Goethe werd u aanbevolen voor den eenvoud der uitdrukking; Vondel voor de kracht uwer taal; Bilderdijk voor den rijkdom van verbeelding. Daarenboven moest ge veel vertalen van de nieuwere, vooral Engelsche dichters. Engelsch is de weerspannigste taal: strijd met haar, en ge zult een schat van eigen verworven Hollandsch buit maken.

En als ge aldus in de jaren uwer jeugd hadt gelezen, gestudeerd, u zelven geoefend en gehard, dan zoudt ge eenmaal de wereld verrijken — gij heldenzanger — met een nieuw epos!

Helaas! die gouden eeuw is nu jammerlijk voorbij. Want gekomen is in ons Nederland *De Nieuwe Gids* en de moderne richting: een storm, die uw heerlijke lustplantsoenen heeft verwoest!

Daar verscheen in 1882 een klein boekje met verzen van Jacques Perk — vóóraf een inleiding van W. Kloos. Die inleiding was het manifest van een krijgstocht der jongeren tegen de oude traditie, en die bundel verzen was de eerste uitval. Een bundel, bijna geheel uit sonnetten bestaande, terwijl men toch het sonnet algemeen beschouwde als gekunsteld, belemmerend, de inspiratie vermoordend. Een dichtbundel vervolgens vol psychologie van dichterhart en dichterleven, terwijl men toch meende, dat

een dichter „noch mag napluizen noch nageplozen worden". Een bundel vol losse fragmenten regels en brokken regels, die alleen om hun klank en hun rhythme waarde konden hebben, terwijl men toch vroeger algemeen in een gedicht eerst om gedachte vroeg. Een dichtbundel zonder huiselijke of politieke zangen, een dichtbundel van een jong man zonder lentejubel en jeugdjoligheid, maar vol weemoed en zwaarmoedigheid.

En dat alles werd in de inleiding aangeprezen als ware poëzie, als goede litteratuur, en aangekondigd als het begin van een nieuwen tijd.

Men moest erkennen: Perk en Kloos waren mannen, die verzen en proza konden schrijven, en het is daardoor zeker te verklaren, dat zelfs een Mr. Joan Bohl die verzen mooi vond. Och! — wat zal hij later dat oordeel en die toegevendheid hebben beklaagd, evenals die arme Vosmaer, die een tijdlang vol zoeten lofs was voor de jonge vrienden. Hoe later diezelfde W. Kloos vriendelijke hulde heeft gebracht aan den „leidsman" van J. Perk!

Daar stond intusschen een leger jonge soldaten gereed en er werd straks een kamp opgericht in *De Nieuwe Gids,* waaruit de aanval werd voortgezet. De oude vestingwerken werden onmeedoogend bestookt. Onder de leuze „vorm en inhoud zijn één" begon de vernielingstocht. En de paleizen van Bilderdijk, de kasteelen van Hofdijk, de kerkgebouwen van da Costa werden jammerlijk verbrand. Ten Kate met zijn concertgebouw vloog in de lucht door hun alvernielend dynamiet. De grijze N. Beets werd schandelijk verjaagd van zijn huiselijken haard. Omvergehaald werden de zuilen van Schaepman, en de oostersche tuin van Mr. Joan Bohl werd overal plat getreden. En er ging een wraakgeschrei op in ons kalm Nederland, en de oude meesters sprongen op uit hun gemakkelijke rust. Alberdingk Thijm toog zich weer het harnas aan, en Jan ten Brink en te Winkel waarschuwden luide tegen zulk een revolutie. En weer anderen spotten en lachten en haalden minachtend de schouders op over die heertjes van

De Nieuwe Gids, „wier tandjes nog wel wisselen, vóórdat zij mannen zijn".

Doch de heertjes stoorden zich noch aan woede noch aan bespotting en gingen met hun werk door. Daar verscheen op eens: *Julia, een verhaal uit Sicilie, door Guido*, en oude meesters liepen in de val, en de *Julia*-poëten moesten opnieuw bloeden. Daar liet Cornelius Paradijs zijn grassprietjes ontspruiten, en de oude meesters werden geestig geparodieerd. Ach die:

„Ten Kate! Ten Kate
O koning der cantate!"

en die arme predikanten:

„Dichters maakt alleen de Heer,
Predikanten mint Hij zeer:
Daarom neemt men, dat is klaar,
Zooveel dichters bij hen waar!"

Zoo werd de eerste veldslag geleverd, en sinds die bloedige dagen is de vrede nog niet gekomen. Doch de hevige strijd van de eerste jaren is ietwat bekoeld. Waartoe ook nog langer gemoord en vernield? Reeds in 1885 schrijft een der generalen, niemand minder dan W. Kloos: „Zoowel de romantische, als de huiselijke, de vaderlandsche, als de godvruchtige poëzie van het voorgaande tijdvak hebben afgedaan of sterven in de geschriften van eenige minder begaafde auteurs een langzamen dood".

Een nieuwe bloemengaarde moest nu aangelegd. En ziet daar verschijnen de moderne dichters. Jacques Perk was nog slechts een voorlooper: het eigenlijk moderne moet nog komen. Wat dat eigenlijk moderne is? „Overigens — zegt Ed. Verburgh — kan ik hier onmogelijk duidelijk maken, wat ik onder modern versta; wie uit zich zelf niet inziet, wat 't is, zal 't nooit begrijpen, en wie 't wel weet zal inzien, dat 't niet gemakkelijk in woorden neer te leggen is".

Troost voor de zoekenden! Doch we gaan de dichters lezen: die zullen ons wel wijzer maken. Albert Verwey's *Persephone* en andere gedichten openen de rij. „Die malle *Persephone*" roept Pater Jonckbloet reeds uit de verte: „*Rouw om het Jaar*, *Spooknacht* potsierlijkheden en paskwillen". „*Rouw om het Jaar* het allerschoonste en allerhoogste van den bundel" kathetert W. Kloos. En Ed. Brom noemt hetzelfde versje subliem. Zoek maar uit en word wijs!

Daar volgen de *Sonnetten* van J. Winkler Prins, en *Zonder Sonnetten* vullen het ontbrekende aan, en na al de vreemde woorden en klanken van Verwey meenen we weer iets heel gewoons en ouds van vóór 80 te lezen. Mis! Winkler Prins is toch een moderne, getuige weer de criticus W. Kloos. Coens, alias Penning, wordt in 1886 een Beetsiaan genoemd; doch in 1898 halen Verwey en v. Deyssel hem zegevierend binnen als den Benjamin in het modernste onzer moderne tijdschriften. Couperus' *Orchideeën* zullen, meent ge, modern zijn; toch zijn zij het volstrekt niet: het is salonlectuur, lieve lezeressen. Doch modern is Hemkes, wiens *Kindeke van den Dood* toch heel veel gelijkenis had met een ballade, zooals men er vroeger zong.

Maar nu wijken weg alle duisternissen en nevelen, laten wij stil onze hoofden buigen voor Helène Swarth: „de souvereine kunstenaresse van ons land". Zij was vroeger nog wat te sentimenteel, doch lees het sonnet *De Pop*, en „dat opperste poëem" doet u zwijgen over vroeger. En in 1887 is zij gehuldigde vorstinne.

Pol de Mont daarentegen, die Helène Swarth verzen heeft leeren maken, en die met zijn „ezelken's hi-ja" en met zijn „roekedekoeënde sneeuwwitte duiven" al heel modern dacht en nog denkt te zijn, was integendeel met zijn elfden bundel helaas „aangeland bij een sentimenteele boerenverzameling, die haars gelijken op aarde niet heeft".

Frederik v. Eeden is denzelfden weg opgegaan: hij is wel niet terecht gekomen bij de boeren, doch hij, de zanger van het zoo-

lang modern geprezen *Ellen*, is door Verwey ingelijfd bij de leugenaars en bedriegers. Fred. v. Eeden schrijft rhetorica, al noemt Henri Borel die beschuldiging „kwajongensachtig" en van Eeden nog altoos een priester van „het woord".

Zoo gaat de zee der meeningen over ons heen, en altoos is het nog nacht, en altoos zoeken we nog land!

Hoezee! Gorter staat op, en... „de nieuwe lente en het nieuwe geluid"... de Mei der moderniteit is eindelijk gekomen. Daar is nu iedereen het over eens: Amerika is ontdekt, het moderne vers is gezongen!

De jonge dichters lazen... en ja dat was nieuws. Zóó had men te voren nooit iets gehoord!

„Uw oogen zijn zoo blauw
als klaar water — ik wou
dat ik eens even u kon zijn,
maar 't kan niet, ik blijf van mijn.

En toch weet ik niet wat 't is wat
ik u zeggen wil — 't was toch wat".

Of dat mooi was! En:

„Gij zijt een bloem, een lichte roode bloem,
In donkre kamer 's nachts, een bloem, een bloem,
. . . . . .
. . . . . .
Een lichte roode bloem, een witte bloem".

Of dat niet verrassend was? En

„Goud is het in de lucht als goude heilgen,
in labberlichtkleeden, de zeilige
die nu de aarde bevaren, bezeilen,
over de luchte meeren
met het zachtgladde kleed scheeren
en blijven wijlen
en komen keeren,

het zachte hoog luchtkleed tillende zeilen
ze heene en weerwiegelende
en blikken zich spiegelend
in de blauwe verwarmde waterevlakken".

Of dat niet modern was?

Zoo riep iedereen, en wij, helaas, wij begrepen het niet. Iets gevoelden we van het woord, den klank, het rhythme; maar we verstonden niets van wat de dichter inderdaad bedoelde [1]).

Dàt was dan het moderne?

We schreven 1890.

Blader nu door de bundels met moderne verzen, die iedere maand steeds moderner worden, en een nieuwe spooknacht, „vol vreemde stemmen", gaat uw fantasie voorbij. Ach! zijn dat nu de dichters, die wij moeten volgen? voor wie we verlaten moeten de lieve meesters onzer jeugd?

Ja, zegt mr. J. N. van Hall, de leider van den in 1890 nog ouden *Gids*, de man, die onpartijdig moet wezen, omdat we weten, hoe hij zelf heeft meegevochten voor het goede recht der oude meesters:

„Wie het hier bijeengebrachte vergelijkt met wat vóór den tijd, waaruit deze verzen dagteekenen, door onze dichters gegeven werd en als keurpoëzie werd bewonderd, zal zien, dat in het Hollandsch vers eene evolutie heeft plaats gegrepen. Van de romantiek wordt nog slechts nu en dan een nagalm vernomen; de rhetorische poëzie vindt maar een enkelen beoefenaar meer, en rhetoriek maakt nog

---

[1]) Wat hier aangehaald werd, is uit Gorter's: *Verzen*, 1860. Er zijn in dezen bundel nog veel vreemder klanken, doch het bovenstaande is modern gemerkt èn door Kloos èn door Mr. v. Hall. — Intusschen bid ik den lezer mij niet te willen verdenken, dat ik *al* de verzen van Gorter leelijk vinden zou! Integendeel zeer vele vind ik schoon; en ik hoop mijn vervolgartikelen nog met menig moderne bloem uit Gorter's gaarde op te sieren. De toegang echter tot deze tuin is met allerlei doornig gewas begroeid; doch Kloos en v. Eeden vooral (*Studies* I, bl. 77 vv.) hebben mijn pad gebaand.

slechts hier en daar een, overigens niet rhetorisch, gedicht onveilig. Daarentegen heeft de zuiver lyrische poëzie een groote vlucht genomen. De besten der dichters en dichteressen van het laatste twaalftal jaren hebben hunne innigste aandoeningen in beeld weten te brengen met een rijkdom van klank- en kleurschakeering, van rythmus, waartoe, wie het niet van Vondel wist, onze taal niet in staat zou hebben gerekend. Zoo weet de poëzie, de herhaaldelijk dood verklaarde of ten doode opgeschrevene, telkens weer zich te vernieuwen, te verjongen".

Aldus in de voorrede van *Dichters van dezen tijd,* een bloemlezing in 1894 verschenen. En dan volgen de dichters alle in orde: Jacques Perk vóóraan, en niemand der modernen ontbreekt, behalve W. Kloos, die aan de tentoonstelling niet meê wou doen [1]). Doch overigens vindt ge bovengenoemden zonder uitzondering. Maar Schaepman, Soera Rana, Pater v. Meurs, Pater Jonckbloet, die toch nog allen leven en dichten, heeten nu eenmaal geen dichters meer van dezen tijd! Hoe zou het ook kunnen, dat paters

---

1) Na het schrijven dezer regelen is de „derde veel vermeerderde druk" van *Dichters van dezen tijd* verschenen. Willem Kloos is nu vertegenwoordigd. Van Pol de Mont, Helène Swarth, Fred. v. Eeden zijn de nieuwe bundels herdacht. Waarom ook niet *Opgang* van Ed. Brom? Of heeft Mr. v. Hall sinds 1894 heel en al geen notitie meer genomen van onze katholieke poëzie? Want ik vind onder de nieuwe namen weer geen enkel katholiek. En als Mr. v. Hall zelfs verzen overneemt uit tijdschriften, dan had hij wellicht in onze katholieke maandschriften wel iets kunnen vinden, wat „mooi was van klank of beeld". En andermaal: we begrijpen nog volstrekt niet, hoe deze verzamelaar, die „koos, zonder voorkeur voor partij of richting", wèl opneemt *Grootmoeder en de Koning* van W. L. Penning Jr. en niet b.v. *Chriestnezielen* van Pater v. Meurs; wèl het slottafereel uit *Godenschemering* van Marcellus Emants, en niet *De Val* uit *Aya Sofia* van Dr. Schaepman. Of heeft de Heer v. Hall deze gedichten wellicht niet „aangetroffen", zooals hij zeer dichterlijk zegt. Dit zou ons echter meer spijten voor den Heer v. Hall zelven dan voor onze katholieke dichters, die niet enkel van „dezen tijd" maar voor alle tijden zullen blijven, trots het stelselmatig negeeren van hen, die bloemlezingen maken, „zonder voorkeur voor partij of richting".

dichters kunnen zijn, en dan nog dichters, die met hun tijd meêgaan?

Doch dat zijn geen zuiver letterkundige beschouwingen, en dit boekje dient onpartijdig gelezen! Welnu, we doen ons best, en toch ontmoeten we telkens verzen, die we niet verstaan. En als we dan naast zulke moderniteiten andere gedichten lezen, die in niets verschillen van die der oude meesters, die zelfs oneindig veel minder van gehalte zijn dan rijmgezangen van Tollens, dan weten we op het lest met ons zelven geen raad. En we slaan het in perkament gebonden *Verzenboek* van den koning W. Kloos open, en we lezen dat wonderbaar schoone:

„Ik denk altoos aan u, als aan die droomen,
Waarin, een ganschen, langen zaalgen nacht,
Een nooit gezien gelaat ons tegenlacht,
Zóó onuitspreek'lijk lief, dat bij het doomen

Des bleeken uchtends, nog de tranen stroomen
Uit half gelokene oogen, tot we ons zacht
En zwijgend heffen met de stille klacht,
Dat schoone droomen niet weerommekomen...."

Dat begrijp ik, dat gevoel ik, dat is schoon: laat dat voor mij het moderne zijn! En we bladeren verder en met iedere bladzij worden we meer en meer gewonnen. O zeker! die W. Kloos is, helaas, geen Christen — helaas ongeloovig — maar dichter is hij en blijft hij! Luister naar dezen wanhoopskreet, toch een jubellied der poëzie:

„O, dat ik haten moet en niet vergeten!
O, dat ik minnen moet en niet vergaan!
Ach! Liefde-in-Haat moet ik mijzelven heeten,
Want geen kan de andere in mijn hart verslaan.

In droef begeeren heb ik neêrgezeten,
In dreigend gillen ben 'k weêr opgestaan.
Wee! dat ik nooit dát bitt're brok kon eten,
Van stil te zijn en héél ver weg te gaan".

Zoo bladeren wij verder — als we daar opeens op bl. 47 lezen onder XLIII:

„De blâren vallen zacht....
Ik kan alleen betreuren,
Dat ik niet eens verwacht,
Wat eens nog kan gebeuren....
De blâren vallen zacht...."

Uit is XLIII! Dàt is één gedicht!

En we denken: nu ja, die man wil excentriek doen — heel even. Doch dan komen ons van bladzij tot bladzij weer zulke vreemde dingen onder de oogen, die toch alle een eigen nummer dragen en toch verzen heeten, dat we alweer hopeloos het hoofd laten hangen. Ach! de oude geschiedenis. Deze W. Kloos, dichter bij de gratie Gods, ernstig man, naar we meenden, laat in dit boek met perkamenten band op Hollandsch papier woorden drukken, die, bij elkander geschikt, sonnetten zullen heeten. Ziehier één uit de honderd:

CLIV.

„O gij, drink liever een glas negentien,
In de Bodega, voor u vaatje pratend,
Met uwe goede makkers, die daar zate' en 't
Hoorde' onder 't heimlijk naar den regen zien

Daar-buiten, en dadelijk 't vergate' en 't
Nooit weer vertelden aan wie, tegen wien?
Mocht willen werken op, ja, tegen wien?" enz.

Het antwoord schenken we den lezer. Doch nu vragen we: wat moeten we van zulke verzen zeggen? We zijn echter pas aan het begin! Van 1894—1898 komen de verzen op ons aanstormen; we hebben nu keus en keur genoeg; we kunnen nu oordeelen volop over het moderne. Ziehier:

„Winden, hooge-peil-vuur
Berstens-glorie-schittering
Snellen door de lucht.
Gelucht-woestijnen trappen.

Welf-relief-koraal goud,
Gespuw met Zenith-kranke,
Oer figuren aan de spits
Van draak-geluid-besproeiing"

Dichter is zekere Heer Th. Reeder.

„Contemplatie is een den geest onttrekken
en hèbbe' onttrokken, met van den wil mede-
werken, aan 't vergende der schijnbaarheden,
om door strak aanzien de dingen te wekken
uit den schijndood van hun wezelijkheden.
Haar oogen, als van die liefde scherpt, ontdekken
't van oorsprong fijne in lang vergrofde trekken,
vinden stof tot blijheden en besteden
hun zienkracht schoon, aan verbinde' en aan bouw.
Want van alle dinge' is hun goedheid 't wezen,
zonder welke ze niet bestaande waren,
haar saâmvoege' uit verspreiing is als lezen
langst stoppelvelde', en schoof van buigende aren
zaam'len, waar vlucht'ger gaan vertreden zou"

Dit is een sonnet van Henriëtte van der Schalk. 't Is n. IX van een cyclus *Geleiders*, waar boven de eerste reeks geschreven staat: *Voor Denken.*

„En doodstil als een ding werd ik,
Mijn hart bewoog geen oogenblik
Harder als andere harten".

Dit zijn drie regels, door Alb. Verwey gedicht.

„Ga voort dan, dicht, en mogen u begunstigen
Al lieflijkheden die ik ken en weet,
Want weet één meer dan ik? En daar in kunstige

Maten en rijmen ik de zaak uitmeet
En niet een enkle passende vergeet,
Wat hulpe zoude ik liever, beter Hopen
Dan Dier, die mij in licht de wereld kleedt?
Maar Hope ik niet te veel? Alleen wie Hopen
Blijft, die krijgt iet, al waar 't alleen maar 't zaalgend Hopen".

Dat is een couplet van Boeken.

Welnu: ik word er weê van aan het harte, als ik dit alles lees en hoor geprezen — hemelhoog! En als dan straks W. Kloos weer komt verklaren, dat A. Verwey geen dichter is, en morgen diezelfde Kloos de poëzie van Penning, die Beets en Staring wellicht overtreft, maar zeker toch navolgt, „zuiver gevoeld en zuiver gezegd" prijzen moet, en intusschen de moderne Herman Gorter in de voorrede van zijn *School der Poëzie* rustig schrijft, alsof hij zelf heel zijn verleden heeft vergeten: „De Nederlandsche Poëzie van na 1880... was, als alle burgerlijke poëzie, voor een deel valsch, pseudo-klassiek, pseudo-renaissance, ja pseudo-realist" — dan leg ik stil mijn vermoeid hoofd in mijne handen en zucht met den alsoos zuchtenden Heine:

„Das Herz ist mir bedrückt, und sehnlich
Gedenke ich der alten Zeit;
Die Welt war damals noch so wönnlich,
Und ruhig lebten hin die Leut'.

Doch jetzt ist alles wie verschoben,
Das ist ein Drängen, eine Not!"

II.

Een stemming als deze is gelukkig niet blijvend. Gelukkig! wijl zij leiden zou tot onrechtvaardige besluiten tegenover de nieuwe richting.

Een ernstig zoeker wacht kalmer oogenblikken. En dan zal hij eerstens begrijpen, dat hij wellicht een gedeelte der schuld,

den nieuweren gegeven, aan zichzelven te wijten heeft. Want hij is nu eenmaal opgevoed in een geheel andere school dan zij. In zijn jeugd waren de nu gewraakte meesters de groote heirvoerders; hun vers het alleen-zaligmakende! Wat eenigszins van hun vormen afweek, werd om die afwijking alleen reeds afgekeurd; wild-geniaal werd het wellicht genoemd, doch dat wilde paard van het genie moest worden gemend in de oude rijschool van Bilderdijk.

Zoo gingen zijn leerjaren voorbij, en wat hij nu van de modernen weet, is zijn eigen verworven wetenschap, geen vrucht van het gestrooide zaad zijner jeugd, maar vrucht van hetgeen hij zelf op zijn reeds ouderen levensboom heeft geënt. Als hij zulks gedaan heeft! Want de meesten onzer zullen voor zulk een inenting zijn teruggeschrikt; zij is altoos een pijnlijke operatie!

Indien we eenmaal een bepaalde methode van onze jeugd af hebben aangeleerd, een bepaalde poëtiek volgen, en we bemerken dan, dat er in de wereld nog een geheel andere poëtiek wordt gevolgd en bijval vindt, dan ligt het besluit voor de hand dat nieuwe te achterhalen en te zien wat er goeds aan is. Doch dan komen gemakzucht en ijdelheid zulk een besluit tegenwerken. 't Kost eenmaal veel zwoegen en zweet, om van een jarenlang gevolgde methode af te wijken, en 't blijft altoos een droeve erkenning, dat 's menschen streven toch zeer broos en vergankelijk is. Zoo zullen velen spoedig den strijd opgeven en het aangenamer vinden om stil weg aan den ouden haard te blijven rusten in hun eigen leuningstoel, en zoet te droomen van de heerlijkheden des verledens, dan om „blank in het harrenas" aldoor te strijden in het volle gewoel van den daagschen strijd.

Het oude euvel! Hier raakt men wel een zeer teeder punt aan, doch het mag hier bescheiden, maar toch krachtig worden uitgesproken: wij hebben ons veel te weinig met de letterkunde bemoeid en voor de moderne letterkunde meestal onze ooren

dicht gesloten. We lachten meê met hen, die spotten; en velen lachten zonder kennis. En die wisten, hielden hun wetenschap allerzedigst verborgen. En de jaren gingen en kwamen, en een jong geslacht groeide op en vroeg naar betrouwbare gidsen en vond ze niet. Het gevolg, helaas! was, dat de jongeren gingen tot hen, die zonder God en zonder zedeleer de hoogste vragen van het menschenhart willen ontwarren. Wie weet hoe aldus menig talent is verloren gegaan, niet enkel voor de kunst, maar ook voor het leven!

Dat we toch niet koppig onze oogen sluiten voor feiten. Daar is nu eenmaal een moderne richting in onze Hollandsche letterkunde en die richting breidt haren invloed steeds wijder uit. Het eerste gedeelte dezer stelling zal geen tegenspraak wekken: des te meer wellicht het tweede gedeelte. Men leze echter de gewone tijdschriften, ook de oudere, en men zal erkennen, dat woorden en zinnen, vroeger dwaas gevonden, als dagelijksche spreekwijzen zijn aangenomen; dat verzen, die men vroeger schouderophalend en lachend verwierp, ernstig worden gelezen en beoordeeld door ernstige critici. Men merke ook op, hoe bij dichters van de oude school vormen in gebruik komen, die duidelijk het merkteeken dragen hunner moderne geboorte. Daarenboven men leze eens als treffend voorbeeld de courantenverslagen der kroningsfeesten, en men zal moeten toegeven, dat, waar zoo door reporters wordt geschreven, de publieke opinie niet afkeerig is van de moderne richting. En het lezend publiek blijkt toch meestal te zijn een levend getuigenis voor den geest des tijds.

Een moderne richting in onze letterkunde bestaat, wint veld en heeft meesterstukken voortgebracht. Hier nu zal menigeen opspringen uit zijn matte rust! Al erkent hij het voorgaande, dit laatste zal hij nimmer toestemmen. Norbert van Reuth zal uitdrukkelijk verklaren, dat „de oogst der poëzie in het laatste kwartaal der negentiende eeuw pover, recht pover" is; — dat „onze Nederlandsche verzen van den huidigen dag zoo duf zijn, zoo

vervelend, zoo geesteloos, zoo gestameld, dat zij slechts met de poëzie vergeleken kunnen worden van onze letterkunde in haren grootsten vervaltijd: het tweede en derde kwartaal der achttiende eeuw"; — ten slotte, dat „onze dichtkunst de kikvorsch is, die zich opblazen wil tot koe". Maar tegenover deze groote woorden vernemen wij van de andere zijde niet minder groote in dezer voege: de oogst der poëzie in het laatste kwartaal der negentiende eeuw is in ons Nederland overvloedig als de graanoogst der zeven vette jaren van Egypte; de Nederlandsche verzen van onze dagen zijn zoo frisch, zoo opwekkend, zoo geestvol, zoo gezongen, dat zij vergeleken kunnen worden met de poëzie van onze letterkunde in haar hoogsten bloei: in de zeventiende eeuw; en daarom is onze dichtkunst noch kikvorsch noch koe: zij is de feniks, vollevend opgestaan uit zijn assche!

Dat beide uitspraken zich aan overdrijving schuldig maken, willen wij gereedelijk aannemen, maar het blijft intusschen een feit, dat er zeer veel schoons gemaakt is door de modernen. En nu verzoeken we enkel te lezen, doch dan ook te lezen aandachtig, de koninklijke sonnetten van W. Kloos, zijn wonderbaar zuiver *Okeanos*, en vervolgens even op te slaan in het laatste *Verzenboek* van Alb. Verwey dat bijna smettelooze:

„Er is een vochtge blauwheid in de luchten.
Het stroo waarmee de landen zijn gedekt
Ziet goud nu ik als uit een droom gewekt
Mijn slapen langs, de morgenwind voel zuchten.

De diepten van den donkren geest zijn schoon
En schoon 't gespeel van blijde erinneringen,
Maar schooner als voor 't oor de vogels zingen,
En 't hart ontwakend meêstemt met dien toon.

Als zonnestralen langs mijn weiden wazen,
En al mijn blonde duinen 't hoofd verguld
Opheffen en zich 't stralend blauw onthult,
Waar visschersschuiten me altijd weer verbazen

Door dans die zwaar en toch zoo luchtig is,
Door vroolke wimpling boven afgronds spieglen,
Door veilgen gang bij onheil-lokkend wieglen,
Door zang na gistren storm en droefenis, —

Dan gaat mijn hart opnieuw voor 't leven open.
Ik ook verlang weer 't varen op mijn zee.
Haar, die mij eens haar holen open deê
Moge mijn bark met nieuwe vreugd beloopen.

Vaarwel, mijn kust; vaarwel, mijn blonde land.
Aan de overzij zie 'k nieuwe kusten gloren.
Wat was vliedt heen: straks moog mij toebehooren
Wat als een baken opwaarts, stralend brandt".

Ik heb het geheel overgeschreven: mij dunkt, dit alleen is genoeg om den Heer N. v. Reuth te overtuigen, dat onze hedendaagsche dichtkunst niet zoo duf is, als hij beweert. En zoo hij nog niet gewonnen ware, zou ik mij veroorloven hem onzen Eduard Brom voor te stellen, als hij dezen wellicht niet kennen mocht....

Het is intusschen onmogelijk aldus door te gaan: in het kader van dit artikel mag men geen uitvoeriger verdediging eischen. Men zou een bloemlezing moeten samenstellen, honderden bladzijden groot, om het mooie van vele modernen te doen zien — en dan nog het pleit niet winnen. Altoos zou smaak tegenover smaak kunnen gesteld worden. Men mocht vervolgens het oordeel van onbevooroordeelde en bevoegde mannen, als b.v. Poelhekke bijbrengen, en N. v. Reuth zou nog kunnen ontkennen; gezag is altoos te betwisten, waar het letterkunde geldt.

Zoo doen we niet beter dan maar eenvoudig — met kans op tegenspraak — boudweg te beweren, dat moderne dichters zeer mooie verzen hebben gemaakt.

Wie het ernstig meent met zijn taal en zijn letterkunde, moet die nieuwe richting onderzoeken en op de eerste plaats vragen: waarin bestaat eigenlijk het essentieele, het eigendommelijke van

die nieuwe richting? Wat is dan toch het moderne? Ziedaar de vraag, die wij tot zekere hoogte in een paar artikelen willen trachten te beantwoorden.

Doch eerst moeten we vooraf een scheiding maken tusschen personen en zaken. Vooral in onze kringen meent men, dat het moderne samenhangt met een stelsel van wijsbegeerte, dat alle geloof en zedeleer vijandig is. Nu is het een feit helaas! dat de meeste, bijna alle volgers der nieuwe richting volslagen ongeloovigen zijn, menschen zonder God en gebod, en daarom worden in hun werken tallooze stellingen gevonden, die voor een katholiek in één woord afschuwelijk zijn. Daarenboven willen die heeren zeer gaarne hun levensleer vereenzelvigen met hun kunsttheorieën, en zij meenen zoo waarlijk, dat iemand, die geloovig is, niet hun letterkundig begrip deelen kan. Volgens hen is het Christendom in strijd met de hedendaagsche herleving der letteren, en hij, die in zijn verzen als Christen leeft en zingt, is daardoor alleen veroordeeld om rhetorica te geven in plaats van poëzie [1]).

Zulke beweringen echter moeten ons niet verblinden. Wij stellen een even besliste ontkenning daartegenover. Wij willen moderne poëzie, die geloovig is! Die is mogelijk: getuige hier alweêr onze Eduard Brom, die katholiek is voor alles, en juist den grootsten tegenstand heeft gevonden, wijl hij modern was.

Wij scheiden dus personen van zaken: laat het waar zijn, dat vele modernen godloochenaars zijn, daarom alleen is hun richting in de letterkunde nog niet goddeloos. Omdat de Renaissance

[1]) Tot deze dwaling draagt niet weinig bij de rhetorische bombast onzer zoogenaamd „godsdienstige" poëzie. Het Christendom moet nu lijden door de schuld van die al te geestdriftige poëten, die, te goeder trouw natuurlijk, van meening waren, dat voor een dithyrambe enkel noodig was een feestgelegenheid, zonder ooit iets te gevoelen van dat opbruischende gejubel, wat slechts nu en dan een Broere of een Schaepman hoorden bruisen in hun ziel.

Dat onze moderne ongeloovigen zulk gejubel niet begrijpen, begrijpen wij volkomen; maar als zij het rhetorica schelden, dan smaden zij, wat zij niet kennen, en dat is minstens onverstandig.

hare vurigste voorstanders telde onder geleerden en kunstenaars zonder geloof en zeden, is daarom de geheele Renaissance te veroordeelen?

Nu is aan iedere nieuwe richting van letterkunde een inwendige en een uitwendige kant te beschouwen. Een inwendige: een wijsgeerig idee, een levensbeschouwing, een eigen opvatting der dingen. Een uitwendige: het vormelijke der nieuwe richting, hare kunst. Hoe openbaren de moderne dichters hun gevoelens? Op welke wijze dichten zij? Hoe is hun poëtiek?

Juist deze laatste vragen hebben wij ons ter beantwoording gekozen, en wij meenen, dat zij zonder bezwaar het eerst mogen gesteld worden. Tegen een opklimming van het uitwendige tot het inwendige is verstandelijk niets te zeggen; en waar de levensleer, het wijsgeerige stelsel der moderne richting zoo verward en duister is, mag onze methode verkieselijk schijnen. Want duidelijke omschrijving van de leidende gedachte, die het moderne bezielt, is bij de eb en vloed der wisselende meeningen onmogelijk te geven, terwijl daarentegen een moderne poëtiek uit de voortbrengselen der nieuweren — al is het met moeite — toch kan worden samengesteld.

Een moderne poëtiek!

Men verwondert zich over de samenkoppeling der woorden. Hoe! kan de poëtiek veranderen? Verandert dan niet eveneens de poëzie? En de poëzie is toch onveranderlijk, blijft toch altoos dezelfde? Hoewel dit natuurlijk een levensvraag voor mijn opstel is, worde zij toch hier zeer kortelijk beantwoord. Wij vinden later in dit opstel overvloedig gelegenheid over aard en wezen der poëzie uitvoeriger te spreken en de waarde van de poëtiek te bepalen. Alleen het volgende is noodig ter verdediging van het goed recht eener moderne poëtiek.

Daar is in poëzie iets substantiëels en iets accidenteels. Het substantiëele kunt ge nader omschrijven met een der tallooze definities, die in den loop der tijden groote denkers en

dichters hebben uitgedacht. Neem een der beste: het kernvolle woord van Bilderdijk: „Poëzie is waarheid, diep gevoeld". Welnu, de eigenlijke zelfstandigheid van de poëzie, in welke vormen ge haar ook ziet of hoort, is diepgevoelde waarheid; zonder deze is er geen poëzie mogelijk; en deze waarheid blijft altoos dezelfde!

Maar het accidenteele verandert, moet veranderen. Want dat accidenteele is de vorm, waarin de diepgevoelde waarheid wordt uitgedrukt, is de wijze, waarop de dichter zijn diep gevoel vertolkt.

Zoo blijven altoos de waarachtige dichters van vroeger tijden dichters voor alle tijden: zoo blijft Vondel altoos onze reivoerder, en da Costa altoos de eerste in zijn gevolg. Doch zie: tusschen de groote dichters van verschillende tijden welk een verschil. Hoe zijn hun verzen geheel anders vaak! Want met de tijden wordt de taal voller, de beeldenschat rijker, de smaak gekuischter. Lees van Maerlant en Vondel: welk een vooruitgang bij Vondel! Lees Vondel en Bilderdijk: in verstechniek wint de laatste het ontegenzeggelijk van den eerste, al moet hij verder onderdoen in alles!

Hier spreken we nog enkel over techniek; doch met andere tijden andere menschen en dus ook andere uiting van het gevoel. Dat is voor ieder individu reeds waar: elk dichter drukt dezelfde schoone waarheid anders uit. Hoeveel te meer voor een nieuwe generatie, voor dichters van nieuwe tijden. Wel altoos blijft de schoone waarheid dezelfde, maar wij, kinderen onzer eigene eeuw, voelen en denken anders dan onze voorvaderen. We hebben wel in ons hetzelfde streven naar hooger als zij, maar we zullen het anders vertolken, met andere verbeeldingen, met andere klanken, in andere rhythmen. Ons vers moet anders zijn dan het vers van Vondel.

Na eeuwen van rust en behoud vaart er altijd een nieuwe geest in de poëtiek. Ga de tijdvakken na: ge vindt telkens een hernieuwing, een verandering. Met Jacob van Maerlant, met

Vondel zijn hier in onze letterkunde de twee groote namen genoemd, waaromheen strijd van het verleden en overwinning voor de toekomst zich groepeert. Door beide dichters werd met een nieuwen vorm een nieuwe vervolmaking van ons Hollandsch vers begonnen — zij kunnen de vaders eener nieuwe poëtiek genoemd worden.

In onze dagen is een nieuwe strijd gekomen : men heeft gevoeld, dat ons vers sinds Vondel is vooruitgegaan, en men heeft koortsig getracht aan dat vers zijn uiterste volmaaktheid te geven. Want het oude vers was niet meer voldoende voor onze zielen, zoo vol van andere klanken en verbeeldingen ! Er moest verandering komen, die verbetering brengen zou. Nieuwe vondsten werden gedaan, nieuwe klanken en woorden gevonden, nieuwe wijzen gezongen. 't Werd een revolutie ; men ging te ver : het oude vers werd noodeloos veracht door de groote geestdrift voor het nieuwe ; en het werd een verwarring, een wanorde, een chaos, waarin echter de kiemen verborgen waren eener nieuwe wereld. Alleen de geest, de scheppende geest moest alles komen ordenen !

Zoo is voor ons, wien het nog altoos nacht is, als een dageraadslicht iedere proeve eener moderne poëtiek.

III.

In Augustus 1893 werd te Arnhem het 22ste Nederlandsche Taal- en Letterkundig Congres gehouden. Zijn congressen over het algemeen noodig en nuttig, men zou moeielijk beide goede eigenschappen aan onze letterkundige congressen kunnen toekennen. Wat echter volstrekt geen verwondering moet wekken, als men weet, dat de meeste leden menschen zijn, die voor taal en letterkunde al niet meer over hebben dan de bijdrage voor hun lidmaatschap. Daardoor moet noodzakelijk het peil der besprekingen zinken, kunnen de zoogenaamde besluiten niets meer dan kennisgevingen zijn, die men heel gaarne even verneemt om dan weer

gewoon weg over te gaan tot de orde van den dag. Die congressen moeten zeer prettig zijn voor de vrienden: men spreekt elkaar weer eens; men is een paar dagen heel plezierig bijeen; men dineert vorstelijk, en concerten en boottochtjes wisselen zich aangenaam af. Doch de getuigenis, die Dr. Schaepman in 1872 gaf, dat „er voor Taal en Letterkunde nog geestdrift en liefde bestaat", zal hij zeker wel niet meer herhalen naar aanleiding onzer hedendaagsche letterkundige congressen. Als er soms nog kleur en geur aan sommige bijeenkomsten werd gegeven, was dit vooral aan onzen grooten redenaar te danken. Men herinnere zich zijn wonderschoone redevoering over Vondel, laatst op het Antwerpsche congres gehouden.

Het congres van Arnhem nu was, als de meeste, lijdende aan verveling, toen — waarlijk een witte raaf — een ander dan Dr. Schaepman een zeer belangrijke lezing hield; voor ons nog belangrijker, omdat zij hetzelfde onderwerp behandelde, als ons opstel, n.l. de moderne poëtiek.

De Heer den Hertog was de spreker en begon met het feit vast te stellen: volgens het bewustzijn der leidende kunstenaars en critici van onzen tijd heeft de oude poëtiek afgedaan. De Romantiek bracht de revolutie tegen alle mogelijke regels.

De vrijgemaakte dichtkunst nu heeft zich in het volgend tijdvak ontwikkeld en vervormd. Realisme, subjectivisme, symbolisme volgden op elkaar, en onder bewondering, verbazing en ergernis werden telkens nieuwe wegen gezocht.

De poëtiek ging met die beweging niet mede. En thans heerscht in het rijk der letteren absolute anarchie. Iedereen doet wat hij wil: de dichters storen zich aan rijm noch taal.

Nu zijn er, die zich daarover boos maken; dat is dwaas, want die anarchie draagt duidelijk een wereldhistorisch karakter. Anderen stellen zich op geschiedkundig standpunt, dat aan de wetenschap van het schoone geen andere eischen stelt dan de verschijnselen met nauwkeurigheid te beschrijven.

Maar wij moeten ons niet boos maken, niet enkel historici willen zijn: wij moeten die anarchie zien te beteugelen, die revolutie trachten te betoomen. Zij is wel niet zoo verontrustend, zij is veeleer natuurlijk, maar toch mag zij niet al te lang voortduren. Want de drijfveeren, die tot anarchie hebben geleid, kunnen evengoed onheilen stichten als medewerken tot het vormen van idealen.

Een nieuwe leer der poëzie — een moderne poëtiek — moet het verbroken verband herstellen tusschen kunstenaar en publiek.

Is zulk een nieuwe poëtiek uitvoerbaar?

Op die vraag antwoordt de Heer den Hertog met een volmondig: ja. Doch hij verbindt aan die stellige bevestiging voorwaarden en beschouwingen, die ons deels minder juist voorkomen, deels in nevelachtige schemering gehuld blijven. Want wat de Heer den Hertog voorstelt, is zeer vaag en onbestemd. Hij wil een poëtiek, wier grondslag de psychologie is, en wier voornaamste bezigheid moet zijn het onderzoek naar de dichterlijke productie en naar het ontstaan van het poëtisch welgevallen. Met andere woorden: hoe hebben verschillende dichters hun verzen gemaakt, en waarom vinden verschillende menschen die verzen mooi? Uit de antwoorden op deze vragen zullen dan zeker regels worden vastgesteld, die leeren, hoe wij verzen moeten maken.

Eene uitweiding daarover zou ons slechts ophouden. Verder dan de mogelijkheid komen wij met den Heer den Hertog niet. Die mogelijkheid erkent en bespreekt hij; hij geeft zijne wenschen te kennen ter voorbereiding; maar een moderne poëtiek ontvangen wij niet van zijne hand.

Dus moeten we elders heen. Nu vinden we hier en daar zeer vele nuttige werken en lessen — vooral in *Veertien jaar literatuur-geschiedenis* van Kloos. Doch alles ligt verspreid en verstrooid; soms wordt er onduidelijk gesproken; vaak ook door

hartstocht sterk overdreven. Men verlangt nu eenmaal voor die dingen een handboek, dat vaststelt en besluit, droog weg, maar duidelijk.

In 1898 is zulk een boek gekomen.

In zeer handige uitgave ligt voor me: *Inleiding tot de poëzie. Schets van een moderne poëtiek in vier boeken, door Pol de Mont.*

Toen ik dit boek aangekondigd zag, vroeg ik mij af: is Pol de Mont als gids op dit gebied te vertrouwen? Is hij op de eerste plaats zelf wel modern? Hij staat wel bij het rijtje „van de dichters van dezen tijd", doch daar staan meer vergissingen op dat lijstje. Intusschen, we hebben hier niet met den *dichter* Pol de Mont te doen, en voor onze gemoedsrust is dat goed ook: want zijn laffe en lauwe en zinnelijke verzen, vol lieve en zoetwalgelijke woorden, boezemen ons oprechten afkeer in.

Laat ons dit echter op zijde stellen en nemen we Pol de Mont als *kunstrechter*. Is hij in staat het moderne te begrijpen, het moderne te beschrijven? Men heeft hem gerangschikt onder „de rose richting", doch de uitspraken van een ultra-modernen dweeper, als Roosdorp was, beschouwen wij nu eenmaal niet als ernstig gemeend. Want als men leest, hoe Pol de Mont — ook op het congres te Arnhem — voor het Nederlandsch moderne in de letterkunde een lans breekt; hoe hij daar het toen ten tijde modernste gedicht, Gorters *Mei*, „weergaloos" noemt, dan mag men zeker niet twijfelen, of Pol de Mont waardeert het moderne, kan zijn waardeering openbaren, en moet als verstandig man zijn waardeering kunnen rechtvaardigen.

Maar zou de behandeling niet oppervlakkig zijn? Reeds voor jaren heeft P. Jonckbloet op geestige wijze het verwijt van veelschrijverij aan het adres van Pol de Mont gericht. We kenden daarenboven zijn laatste bloemlezing en waren een weinig bezorgd voor onze beurs.

Doch daar lazen we in tijdschrft en courant, hoe mooi en hoe modern het boek was, en Frits Lapidoth, dien men niet moet

wegcijferen, zeide ervan, dat Pol de Mont „met dit boek ons een grooten schat had vereerd, een schat om zorgvuldig te bewaren en herhaaldelijk weder ter hand te nemen"; wat nu wel niet zeer modern en juist was gezegd, maar toch hoogprijzend was, en F. Lapidoth prijst nu niet zoo heel spoedig. En toen we verder lazen, „dat zij, die nog zoeken, Pol de Mont wel hartelijk dankbaar moesten zijn voor zijn boek", was onze aarzeling om het aan te schaffen overwonnen.

Niettemin sloegen wij het open met eenige vreeze. Eerste geruststelling was: de plechtige titel achter des schrijvers naam: „Leeraar aan het Koninklijk Atheneum en aan de Koninklijke Kunst-Akademie te Antwerpen". Tweede geruststelling gaf de verzekering — in het woord vooraf aan zijn leerlingen, voor wie dit boek is bestemd — dat dit geschrift de lessen bevatte, door Pol de Mont als „leeraar" gegeven.

Anders was dat woord vooraf weer uitnemend geschikt om iemand bang te maken. Want dat klinkt alles zoo licht en zoo lucht als een liedje van een morgenvogeltje. En dat „jongens" doet denken aan gymnasiasten, half rijp, half groen; en waarlijk zulke jongens willen we niet zijn. — Vervolgens al die motto's voor het boek zijn wel wat... pedant! Namen als Plotinus, Gabriele d'Anunzio klinken als een klok. En daartusschen de nonsens van zekeren heer Schuré! Is dat reclame voor de „modernité"? — En bederft iemand aldus niet een goede zaak?

Reclame waarschijnlijk ook, de te raadplegen werken, die in bonten rei op de eerste bladzij broederlijk voor mijn oogen dansen. Wat hèl geschitter! Zijn al deze diamanten echt? Ik weet het bepaald niet; maar wel weet ik, dat het lijstje er knap modern uitziet. Ik zou er nog wel gaarne andere bij hebben geteld: meesters ook der oude poëtiek, die ter vergelijking dienen konden. Ook sommige nieuweren staan er niet op: Willem Kloos b.v. is geheel vergeten. En Roomsche aesthetici schijnen voor den schrijver zelfs niet te bestaan!

Doch al deze bezwaren zijn vergeten, nu ik het boek zelf heb gelezen: vooral het eerste en tweede gedeelte geeft een goede handleiding van moderne poëtiek. Of deze geheel aanvaard kan worden en hoever we met dat moderne meegaan, hopen we in een volgend artikel uiteen te zetten.

A. M. J. I. Binnewiertz, Pr.

(*Wordt vervolgd.*)

DE OORSPRONG VAN HET CHRISTENDOM EN DE BRIEF AAN DE ROMEINEN VOLGENS Dr. VAN MANEN.

In het *Theologisch Tijdschrift* [1]) van het jaar 1898 gaf de Leidsche Hoogleeraar Dr. van Manen eene breedvoerige beoordeeling over het veel besproken werk van den Berlijnschen Professor Harnack: *Die Chronologie der altchristlichen Litteratur bis Irenaeus* [2]). „Velen hebben — zegt Dr. van Manen — den lof bezongen van den schrijver der *Chronologie* en hem geprezen — de Engelschen gingen hierin recht dankbaar voor — ter wille van zijne gehechtheid aan de overlevering. Hij had de critiek teruggebracht van de dwaling haars wegs. Zijn werk beteekende: afsluiting van het tijdperk, geopend door de Tubingers" (bl. 175). Van Manen „gist, dat zij, die zóó oordeelen, alleen de voorrede lazen, zonder acht te slaan op den inhoud van het boek"' (t. a. p.). Hij zelf kan niet instemmen met die lofspraak; het boek beantwoordt niet aan hetgeen Harnack beloofde in de voorrede, en — wat wel het zwaarste weegt — „de bezwaren, nu reeds sedert jaren ingebracht tegen den Paulinischen oorsprong der hoofdbrieven, worden niet aangeroerd" (bl. 174). En toch „er zijn er, die ernstig en met kracht van redenen betoogen, dat niet één [brief van Paulus als echt] kan worden toegelaten" (bl. 184).

Onder dezen komt Dr. van Manen. Ook hij heeft reeds herhaaldelijk zijne „overtuiging" uitgesproken, „dat wij in ons Nieuw

---

[1]) Tweede stuk, bl. 168 vv.

[2]) Leipzig 1897, 1e band van het 2e deel der *Geschichte der altchristlichen Litteratur bis Eusebius.*

Testament geen echte brieven van Paulus bezitten" [1]). En deze overtuiging meent de Hoogleeraar te hebben bewezen in zijn *Paulus II, De Brief aan de Romeinen* (bl. 126—151), waarheen hij derhalve zijn Berlijnschen ambtgenoot verwijst. „Het is niet mogelijk — zegt v. Manen [2]) — het Paulinisme [d. w. z. de leer der brieven van Paulus], in elk geval eene ontwikkeling, zoo al geen hervorming van het oudere Christendom, te plaatsen in de eerste jaren na Jesus' kruisdood, tenzij men wil afzien van eene natuurlijke opvatting der geschiedenis en zijn toevlucht nemen tot het supranaturalisme".

Men ziet het, dit bewijs van v. Manen steunt geheel en uitsluitend op het beginsel der geleidelijke ontwikkeling. De leer van den christelijken godsdienst is volgens hem niet door bovennatuurlijke openbaring gegeven, maar ontstaan door de natuurtijke ontwikkeling der godsdienstige begrippen. Daar nu volgens zijn beweren het „Paulinisme", vergeleken bij de leer der eerste leerlingen van Jesus, een veel hoogeren vorm van ontwikkeling veronderstelt, kunnen de brieven van Paulus eerst vele jaren na het tijdperk der eerste leerlingen zijn geschreven.

Door de consequente toepassing van dit beginsel komt v. Manen tot eene geheel nieuwe voorstelling van de geschiedenis der eerste eeuw. Zijne hypothese is eene wijziging van die, welke voor eene halve eeuw door Chr. Baur werd opgesteld om het ontstaan van den christelijken godsdienst op natuurlijke wijze te verklaren. Deze grondlegger der Tubingsche school beweerde, dat er reeds ten tijde der Apostelen twee vijandige richtingen, het Judaïsme en het Paulinisme, bestonden, die zich na verloop van tijd hebben opgelost in het verzoenende Katholicisme.

Maar deze oplossing van het in de wereldgeschiedenis zoo gewichtige vraagstuk aangaande den oorsprong van het Christendom —

---

[1]) *Paulus II: De Brief aan de Romeinen*, bl. II (Leiden, E. J. Brill).
[2]) *Theol. Tijdschr.* t. a. p. bl. 187.

wij beamen ten volle de uitspraak van Dr. v. Manen — „riekt naar Hegelianisme en is niet in overeenstemming met de feiten... In den oud-apostolischen tijd bestond nog niet een zoo scherpe tegenkanting tusschen Judaïsme en Paulinisme" [1]). De radicale school — vooral in Nederland door Loman en van Manen vertegenwoordigd — meent de bezwaren tegen het stelsel van Baur op te lossen door die worsteling tusschen de twee partijen een of twee geslachten later te plaatsen. „Er is strijd tusschen Petrus en Paulus; maar niet tusschen de dragers dier namen... Eerst na hun verscheiden werd het Paulinisme geboren" [2]).

Ziehier in korte woorden, hoe v. Manen zich de wording van het Christendom voorstelt. Jesus is niet de stichter van een nieuwen godsdienst en heeft zelfs geen enkel nieuw geloofspunt geleerd. Hij vormde slechts eene nieuwe sekte onder de Joden, „eene broederschap, die zich in handel en wandel gunstig wenschte te onderscheiden van hare naaste omgeving" [3]). Zijne leerlingen bleven getrouw aan de Mosaïsche wet, zij aanbaden nog den God der Joden en waren slechts hierin van de Joden onderscheiden, dat zij in Jesus den beloofden Messias erkenden. „Bij dezen broederkring sluit Paulus zich aan. Dat hij ooit brieven van eenige beteekenis heeft geschreven, vernemen wij niet en evenmin, dat ooit eenig geschil betreffende geloof en leven tusschen hem en de andere leerlingen is gerezen" [4]).

„Geruimen tijd verloopt. Het eerste geslacht, misschien wel meer dan één, is voorbij"... Onder „den invloed der Griekscb-Romeinsche beschaving, niet het minst van de uit Alexandrië overgebrachte schriftgeleerdheid en wijsbegeerte" [5]) ontwikkelen zich bij eenige leerlingen nieuwe begrippen omtrent God en

---

[1]) *Paulus II,* bl. 288.
[2]) *Paulus I: De Handelingen der Apostelen,* bl. 203.
[3]) *Paulus II,* bl. 290.
[4]) *Paulus I,* bl. 200.
[5]) T. a. p.

godsdienst. Als vrucht dier ontwikkeling ontstaat op het einde der eerste eeuw eene bijna geheel nieuwe richting, welke naar den Apostel Paulus „het Paulinisme" gedoopt is. Volgens haar is de Mosaïsche wet afgeschaft, haar God is niet de God der Joden en Jesus is niet meer de Messias der eerste leerlingen, maar Hij is een bovennatuurlijk wezen, de Zoon Gods geworden [1]).

Deze nieuwigheid werd heftig bestreden door de behoudende richting, het Judaïsme genaamd. De meesten der leerlingen kozen niet onmiddellijk partij, zij traden bij gelegenheid bemiddelend op en werden zoodoende de vaders van het verzoenende Katholicisme, dat de leerstellingen van beide richtingen trachtte samen te smelten. Het erkende in Jesus den Messias en ook den Zoon Gods, noemde zijnen God één met den God der Joden en betuigde een hooge waardeering voor de Mosaïsche wet [2]).

Aan deze voorstelling der geschiedenis beantwoordt de Brief aan de Romeinen, gelijk die door v. Manen versnipperd en gedateerd is. Het „Paulinisme" in dezen brief gepredikt, vergeleken bij de leer, die v. Manen aan de eerste leerlingen toedicht, getuigt van eene sterke *ontwikkeling* der geloofswaarheden. Jesus is daar o.a. niet meer de Messias, maar de Zoon Gods. Voor zulk eene ontwikkeling nu is veel, zeer veel tijd *noodig*. Daarom kan de Brief aan de Romeinen niet geschreven zijn vóór het begin der 2e eeuw [3]).

Het is waar, zegt v. Manen, volgens de voorstelling van de Handelingen der Apostelen hebben reeds de eerste leerlingen dit „Paulinisme" gepredikt en o.a. geleerd, dat Jesus de Zoon Gods is. Maar de plaatsen in het boek der Handelingen, waarin dergelijke leer wordt voorgedragen, hebben volgens hem geene historische waarde; ze zijn geschreven in het begin der 2e eeuw en stellen ons de geschiedenis voor in den geest van het „Pauli-

---

[1]) *Paulus II*, bl. 126 vv.
[2]) *Paulus II*, bl. 137, 130 en 221.
[3]) *Paulus II*, bl. 140.

nisme". Want „op zoo korten afstand van Jesus", als de eerste leerlingen staan, „laat zich dit [Paulinisme] niet verklaren. Er *moest* meer tijd verloopen, eer het jeugdige Christendom een zoo doortastende hervorming kon ondergaan, een zoo omvangrijke bespiegeling geboren en de eenheid kon worden aangenomen tusschen Jesus en een bovennatuurlijk wezen, een Christus, den Zoon van God" [1]).

Wel is waar, ook in den Brief aan de Romeinen wordt Jesus herhaaldelijk voorgesteld èn als de Messias èn als de Zoon Gods. Maar *op grond van zijne ontwikkelingstheorie* beschouwt v. Manen dergelijke plaatsen van den Brief als latere bijvoeging uit het tijdperk van het Katholicisme, toen de geloofsleer van beide richtingen was samengesmolten. „Het oorspronkelijk Paulinisme houdt zich niet op met dergelijke pogingen tot verzoening van tegenstrijdige meeningen" [2]).

Te recht oordeelt Holtzmann [3]), overigens een voorstander der ontwikkelingsleer, over deze hypothese aldus: „Hier entwirft man sich eben ein Bild geistiger Processe ausschliesslich vermittelst des naturwissenschaftlichen Schemas der Evolution unter principiellem Ausschluss jeder Eruption. ... Wie die urchristliche Theologie mit dem „Aergerniss des Kreuzes", so hat auch die vornehmste Wissenschaft mit der „Brutalität der Tatsachen" zu rechnen. Zu welcherlei Anordnungen der Schriften Luther's könnte man, falls dieselben sich nur in geringer Anzahl ohne jedwede Datirung erhalten hätten, gelangen, wenn die Methode der geradlinigen Entwicklung entscheiden sollte". Daarom is die hypothese van Dr. v. Manen „so gut wie algemein zurückgewiesen worden" [4]), en gebrandmerkt als „eine geschichtsphilosophischen Petitio principii" [5]).

---

[1]) *Paulus I*, bl. 190.
[2]) *Paulus II*, bl. 137.
[3]) *Einleitung in das Neue Testament* (3e Auflage. Freiburg 1892) bl. 185.
[4]) Holtzmann, t. a. p.
[5]) Schmiedel en Lipsius (bij Holtzmann, t. a. p.).

Zelf gevoelt v. Manen, dat zijn stelsel in de lucht hangt. Hij schrijft namelijk aan het einde van zijn betoog [1]): „Moeten wij het, op grond dezer overwegingen, onmogelijk noemen, dat Paulus omstreeks het jaar 35 à 36 met „zijn" Evangelie [het Paulinisme] is opgetreden; men zegge niet: de geschiedenis deelt ons wel meer feiten mede, die wij niet in staat zijn zielkundig te verklaren, en die ons onmogelijk voorkomen. Want van een behoorlijk gewaarborgd feit is hier geen sprake. Wij hebben voor den onderstelden hoogen ouderdom van het Paulinisch Evangelie geen enkelen getuige, nu wij ons niet kunnen beroepen op Paulus' brieven, omdat wij juist bezig zijn met een onderzoek naar hun oorsprong".

Voorzeker, eerst moet worden aangetoond, dat de H. Paulus zelf den Brief aan de Romeinen heeft geschreven. Maar is dat eenmaal bewezen, dan mag men besluiten: het is een feit, dat de H. Paulus reeds omstreeks het jaar 59 het „Paulinisme" en o.a. de Godheid van Jesus predikte. Is dit feit in strijd met de theorie der geleidelijke ontwikkeling, dan bewijst dit alleen, dat die theorie niet mag worden toegepast op de wording van het Christendom.

Deze methode, welke de gezonde historische critiek voorschrijft, wordt echter door v. Manen niet gevolgd. Voor hem is zijn wijsgeerig beginsel der geleidelijke ontwikkeling het uitgangspunt en de leiddraad van al zijne redeneeringen. In plaats van de geschiedkundige bronnen te raadplegen en volgens deze het historisch feit van het ontstaan des Christendoms te verklaren, versnippert en dateert hij de oorkonden op grond der theorie zelve, welke hij uit die oorkonden wil bewijzen. Ziehier hoe volgens die hypothese de Brief aan de Romeinen is ontstaan:

„Het Paulinisme is de wedergeboorte, eene poging tot vergeestelijking van het oudste Christendom (bl. 214)... Het werd aangevallen op alle punten, waarin het afweek van de overgeleverde denkbeelden en gebruiken... Daartegen was het genoodzaakt, zich

[1]) *Paulus II*, bl. 148.

te verdedigen . . . Onder de vrienden begrepen sommigen iets kwalijk of niet, en zagen anderen vruchteloos om naar een betrouwbaren gids, die in twijfelachtige gevallen kon worden geraadpleegd. Hier en daar groeiden geestverwanten de ouderen boven het hoofd en moesten, naar het oordeel van dezen, tot bezadigheid worden vermaand . . . Zoo riep dan het Paulinisme, door den drang der omstandigheden, een tamelijk uitgebreide letterkunde in het leven, bestaande uit verhandelingen, opstellen, brieven . . . Deze schreef over de leer der rechtvaardiging uit het geloof en trachtte bedenkingen uit den weg te ruimen, die daartegen werden ingebracht: vgl. Rom. V—VIII. Een ander hield zich bezig met de aanwijzing, dat het Evangelie is een kracht Gods tot behoud voor alle geloovigen of dat tegenover God, zonde en Evangelie, geen onderscheid mag worden gemaakt tusschen Joden en heidenen: vgl. Rom. I 16—III 31 (bl. 216 vv.) . . . Dergelijke *„verhandelingen werden samengesmolten, op nieuw bewerkt* en bij dezelfde gelegenheid, of later, *gebracht in den vorm van een brief*; de brief op zijn beurt *omgewerkt, besnoeid en uitgebreid*, totdat hij eindelijk was: onze Brief van Paulus aan de Rom." (bl. 219) . . . De schrijver van dat werk, in zijn tegenwoordigen vorm . . . is niet meer de volbloed Paulinist . . . Daar is reeds iets in hem van den Katholieken geest, die zich verheft boven den strijd der partijen. Hij slaat hier en daar een brug, waarlangs toenadering mogelijk is tusschen het Paulinisme aan de eene en den ouderen vorm van het Christendom aan de andere zijde (bl. 221) . . . .

De naam Paulus was tegelijkertijd een dekkend schild, een leuze en een aanbeveling (bl. 222) . . . Paulus, gedacht als vader van het naar hem genoemde Paulinisme, is, gelijk Tertullianus het uitdrukt, de apostel der ketters, d. w. z. de apostel van Gnostieken als Basilides, Marcion, Valentinus. In hun kring behoort hij oorspronkelijk te huis . . . *Daarbuiten leeft hij aanvankelijk niet en is hij een onbekende* (bl. 228) . . . Eindelijk besluit men, onder den drang van het wordend Katholicisme, bij monde van mannen als Irenaeus en Tertullianus, *aan „Paulus" eene plaats te bereiden in den schoot der kerk* (bl. 229) . . . Mogen wij aannemen, dat het Paulinisme werd geboren in het laatst der eerste of in het begin der tweede eeuw, . . . dan zullen wij gewis niet ver mistasten, indien wij het er voor houden, dat deze brief (aan de Rom.) . . . *omstreeks het jaar* 120 het licht heeft gezien (bl. 303).

* * *

Tot staving der hypothese, dat de Brief aan de Romeinen ontstaan is uit vele en verschillende verhandelingen, welke deels aan het Paulinisme, deels aan de verzoenende richting, het Katholicisme, haar ontstaan te danken hebben, beproeft v. Manen in den Brief dergelijke oorspronkelijke stukken aan te wijzen en de nog zichtbare sporen van aanhechting te ontdekken. Het lust ons niet den Hoogleeraar op dien langen en vervelenden weg — eene verhandeling van bijna honderd bladzijden — te volgen. Want naar het oordeel van geestverwanten zijn die louter subjectieve beschouwingen niets meer dan „eine ungenügende und capricirte Exegese" [1]). Over dergelijke schriftverklaring, door v. Manen ook op de Brieven aan de Corinthiërs toegepast, zegt C. Clemen [2]): „Sie werden sich vielmehr unwillkürlich an Realsham's Parodie auf die Compilationstheoretiker erinnert fühlen, wenn sie hier lesen, dass z. B... die verschiedenen Bezeichnungen Christi auf verschiedene Hände hindeuten sollen... Er meint damit zugleich auch die Unechtheit der Briefe erwiesen zu haben, für die im Uebrigen die ebenfalls bereits bekannte Argumente von Neuem vorgeführt werden. So sei es schon an sich unwahrscheinlich, dass ein Zeltweber solche Briefe verfasst habe, namentlich aber die Veranlassung dazu, das Verhältniss des Verfassers zur Gemeinde, die Zusammensetzung derselben, das Parteiwesen, die Gegnerschaft unklar und endlich eine ganze Reihe von Stellen für eine spätere Zeit beweisend. *All das ist nun schon oft genug widerlegt worden; macht dies auf einige Gelehrte keinen Eindruck*, so müssen wir eben, so schwer es uns auch fällt, auf Verständigung mit ihnen verzichten".

---

[1]) Holtzmann, *Einleitung*, bl. 206; Bernh. Weiss, *Einleitung*, bl. 15, n. 2: „Die Annahme verschiedener umfangreicher Interpolationen von verschiedenen Händen bei Völter und v. Manen ironisirt die pseudonyme Schrift von C. Hesedamm: *Der Römerbrief beurtheilt und geviertheilt*, Leipzig, 1891".

[2]) *Theologische Literaturzeitung* van Harnack en Schürer, 1897, bl. 556.

Liever dan de lange reeks der willekeurige beweringen van Dr. v. Manen op literarisch gebied te weerleggen, volgen wij hem, waar hij uit de *geschiedenis* zijne beweringen wil staven.

Want in ernst meent v. Manen „getuigen" te hebben „voor het voormalig bestaan van een korteren brief" (bl. 102), die allengs tot den tegenwoordigen Brief aan de Romeinen zou zijn aangegroeid. Als zulke getuigen noemt hij Irenaeus, Tertullianus en Marcion.

„Voor de onderstelling — zegt v. Manen — dat Irenaeus den brief kende en gebruikte in een korteren vorm, dan waarin wij hem bezitten, pleit in ieder geval het feit, dat hij zich dikwerf beroept op woorden, ontleend aan Rom. I—XIV, waarbij geen dier hoofdstukken is vergeten, maar nooit op iets uit XV—XVI. Waarschijnlijk mag hetzelfde worden gezegd van Tertullianus" (bl. 103).

Bijgevolg, omdat Irenaeus zich niet beroept op Rom. XV, XVI, heeft hij deze hoofdstukken niet gekend. Ieder ziet het gebrekkige of liever het nietswaardige van deze bewijsvoering. Want hetzelfde zou men dan moeten besluiten omtrent eene reeks van hoofdstukken uit Paulus' brieven — b. v. I Cor. XVI; II Cor. I, VI, VIII—XI (met uitzondering misschien van IX, 10 in *C. Haer.* IV, 25, 3); verder Coloss. IV; I Thess. I—IV; II Thess. III; I Tim. III—V; II Tim. I—II; Tit. I—II — door Irenaeus evenmin aangehaald [1]). De voorwaarden, voor de geldigheid van het negatief bewijs gevorderd [2]), zijn hier allerminst aanwezig. Van de vele geschriften, door den H. Irenaeus opgesteld, is ons slechts één werk overgebleven. En dit ééne werk is van polemischen aard, zoodat eene aanhaling uit Rom. XV en XVI, welke hoofdstukken grootendeels uit vermaningen en begroetingen bestaan, aldaar niet verwacht kan worden.

Dat Tertullianus Rom. XV—XVI kende, blijkt voldoende uit

[1]) Th. Zahn, *Einleitung in das Neue Testament*, 1897 (B. I, bl. 280)
[2]) Zie de Smedt, *Principes de la critique historique*, Chap. XIV.

De Fuga, XII: „Quando Onesiphorus aut Aquila ant Stephanus hoc modo [door omkooperij] eis [den Apostelen] in persecutione succurrerunt". Hij had hier Rom. XVI, 3, 4 op het oog; want alleen uit die plaats blijkt, dat ook Aquila zich in levensgevaar had gewaagd gelijk Onesiphorus (II Tim. I, 16—18) en Stephanus (Hand. VI—VII) [1]).

„Meer bijzonderheden — zegt v. Manen verder — worden ons medegedeeld betreffende den vorm, waarin Marcion den brief heeft gelezen. Voor zoover de beantwoording mogelijk is, aarzel ik niet dien brief in den korteren, d. i. Marcionietischen, vorm voor ouder en oorspronkelijker te houden dan den langeren, d. i. kanonieken, vorm" (bl. 108). Want „de algemeene beschuldiging van tekstverminking is tegen Marcion wel uitgesproken, maar niet bewezen waar te zijn. Zij kan het gevolg zijn geweest van de opmerking, dat de door hem gebruikte brieven van Paulus korter waren en hier en daar eenigszins anders luidden... Het oudste spoor der later zoo algemeene beschuldiging tegen Marcion treffen wij aan bij Irenaeus, die zijn hoofdwerk tegen de ketters schreef minstens veertig jaar na het optreden van Marcion te Rome. De toelichting, die hier ontbreekt, wordt later door anderen op uiteenloopende wijzen gegeven. Intusschen was er tijd genoeg verstreken om onjuiste opvattingen omtrent de herkomst van Marcion's *Apostolos* [brieven van Paulus] ingang te doen vinden" (bl. 108 vv.).

Geheel ongegrond is het vermoeden van v. Manen, dat de Katholieken Marcion van tekstverminking beschuldigden, alleen omdat „de door hem gebruikte brieven van Paulus korter waren en hier en daar eenigszins anders luidden". Irenaeus en Tertullianus [2]) beroepen zich op de *geschiedenis*, op het feit namelijk, dat hun Bijbel sinds onheugelijke tijden in de Kerk werd gebruikt. Dit doet Tertullianus in zijne werken *Contra Marcionem*, *De carne*

[1]) Zahn, t. a. p.

[2]) *De Carne*, II; Zahn, *Geschichte des N. T. Kanons*, I, 2, bl. 629.

Christi en *De resurrectione carnis*, waarin hij ook Marcionietische lezers op het oog had [1]) en derhalve tot dubbele omzichtigheid bij zijne uitspraken was gehouden. Irenaeus wijst de ketters herhaaldelijk op de apostolische overlevering, „die den schat der heilige geschriften getrouw heeft bewaard, zonder bijvoeging, zonder verminking" [2]). Hij schreef zijn hoofdwerk ongeveer veertig jaren, nadat Marcion zijn Bijbel aan zijne kerk gaf; iedere ketter kon destijds tegen hem als getuige zijn opgetreden, indien het waar is, wat v. Manen beweert, dat de Bijbel van Irenaeus na Marcion was uitgebreid en omgewerkt. Er bestaan dus geen redenen om het getuigenis van Irenaeus en Tertullianus te verdenken.

Vooral de verklaring van Irenaeus is in deze zaak een afdoend bewijs, omdat hij een tijdgenoot is van Marcion. De H. Bisschop van Lyon was ongeveer 20 jaar oud, toen Marcion te Rome, omstreeks 144, aan zijne kerk zijn Bijbel gaf; in 177 had hij Rome bezocht [3]) en waarschijnlijk reeds omstreeks 150 aldaar geleeraard, toen de H. Polycarpus, zijn leermeester, in die stad vele Marcionieten bekeerde [4]). Het plan, dat hij te kennen gaf, om tegen Marcion eene afzonderlijke verhandeling te schrijven [5]), bewijst duidelijk, dat hij de leer van dien ketter zeer goed kende. Mag men dan Irenaeus' getuigenis [6]) in twijfel trekken, omdat hij haar neerschreef eerst 40 jaren na het optreden van Marcion? Irenaeus beroept zich op de overlevering ook als een historisch bewijs; het onderricht, dat hij genoot bij zijne leermeesters en in de apostolische kerken, geeft hem volledige zekerheid, dat zijne leer de leer is der oude Kerk en dat zijn Bijbel, eene bron

---

[1]) Zahn, t. a. p. bl. 606; Tertull. *Contra Marc.* I, 1.

[2]) *Contra Haereses*, IV, 33, 8; 26, 5; 32, 1; V, 20, 2.

[3]) Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, L. V, c. 3, n. 4.

[4]) Euseb. *Hist. Eccl.* V, 20; *Martyrium Polycarpi*, ed. Zahn, 168; de tekst van Photius (cod. 121) zie Duchesne, *Les origines chrétiennes*; Iren. *Contra Haer.* III, 3, 4; *Ep ad Victorem*; Eus. *Hist. Eccl.* V, 24.

[5]) *C. Haer.* I, 27, 2, 4; III, 12, 12.

[6]) *C. Haer.* I, 27, 2, 4; III, 12, 12.

dier ware leer [1]), de Bijbel is der vroegere Christenheid. Daarover breedvoeriger hier beneden.

Uit Marcion's Bijbel zelf blijkt genoegzaam, dat hij optrad als hervormer der H. Schrift. Sinds de dagen toch der Apostelen werden de Boeken van het Oude Testament in de Kerk gebruikt; Marcion echter erkende ze niet als heilige geschriften der Christenheid. Tertullianus, uit wiens werken wij hoofdzakelijk den inhoud van Marcion's Bijbel kennen, wijst op plaatsen, waar de brieven van den ketter wegens den slechten samenhang duidelijke sporen dragen van vervalsching en geenszins de oorspronkelijke lezing kunnen geven. Hij spot met Marcion, omdat deze den uitroep van bewondering in Rom. XI, 33 heeft laten staan, maar ... bijna geheel geschrapt heeft Rom. IX—XI, waarin juist de reden van bestaan lag voor den uitroep: „O profundum divitiarum etc. Unde illa eruptio?... Haec si Marcion de industria erasit, quid Apostolus ejus exclamat?" [2]) Hetzelfde verwijt richt Tertullianus tot Marcion omtrent den Brief aan de Galaten [3]).

Dr. van Manen vraagt zich verwonderd af: indien Marcion den Bijbel der Kerk heeft verminkt, „waarom heeft hij dan de vervalsching niet vollediger doorgevoerd, zoodat hij geen *Antitheses* noodig had om te bewijzen wat door ieder bij Paulus kon worden nageslagen? Hoe dan te verklaren, dat hij daarin zoo uiterst gebrekkig is geslaagd, dat zeer veel in de deerlijk verminkte brieven bleef staan, waarmede hij nu, als op zijn eigen standpunt, kon worden verslagen?" (bl. 110).

Dit laatste bewijst alleen, dat eene consequente Bijbelvervalsching geen gemakkelijk werk is! Hoe van Manen echter de *Antitheses* van Marcion in verband brengt met „hetgeen bij Paulus kon worden nageslagen", is onverklaarbaar. Volgens het getuigenis

---

[1]) II, 27, 1, 2; III, 1, 1; IV, 35, 3 enz.
[2]) *C. Marc.* V, 14.
[3]) T. a. p. V, 4.

toch van Tertullianus [1]) wilde Marcion in zijn *Antitheses* de tegenstrijdigheid tusschen het Oude en het Nieuwe Testament aantoonen. De ketter beweerde, dat het zuivere Evangelie, door Paulus verkondigd, door de overige Apostelen met Judaïsme was vermengd en dat de brieven van Paulus reeds vroegtijdig in dien zin waren omgewerkt [2]). Marcion nu gaf voor, dat hij de oorspronkelijke uitgave aan zijn volgelingen bezorgde.

Derhalve steunt de bewering van v. Manen, dat onze Brief aan de Romeinen „is ontstaan uit eene herhaalde bewerking, om- en bijwerking van een oorspronkelijk veel korteren brief" (bl. 114) op geen enkel historisch bewijs. In de oude letterkunde is geen spoor te ontdekken van oorspronkelijke verhandelingen en kortere brieven. Geheel willekeurig is derhalve zijne ontleding van den Brief in stukken van verschillenden oorsprong, die zouden getuigen voor de opeenvolgende tijdperken zijner ontwikkelingstheorie. Tegen het stelsel van v. Manen pleit dus de strenge eenheid van den Brief, maar veel meer nog zijn oorsprong in het apostolisch tijdvak.

* * *

Duidelijke sporen van bekendheid met den Brief aan de Romeinen vinden wij reeds in de *Ia Clementis ad Corinthios* [3]), in de brieven, welke de H. Ignatius, bisschop van Antiochië (waarschijnlijk in Syrië), aan de kerk van Smyrna [4]) en aan die van Ephese [5]) richtte; en eindelijk ook in den brief van den H. Polycarpus, bisschop van Smyrna, aan de kerk van Philippi [6]).

Vele jaren is er gestreden over de vraag, wanneer deze ge-

[1]) *C. Marc.* I, 19; IV, 6.

[2]) Tertullianus, t. a. p. III, 4; Zahn, t. a. p. bl. 590 vv.

[3]) Funk, *Opera Patrum Apostolicorum*, 1887, I, bl. 569; Cornely, *Comment. in s. Pauli Ap. Ep. ad Rom.* bl. 16; Holtzmann, t. a. p. bl. 91; Bleek-Mangold, *Einleitung in das N. T.* bl. 545.

[4]) I, 1.

[5]) XV, 1.

[6]) VI, 2 vooral; ook II, 2; III, 3 en V, 2.

schriften, zoo belangrijk voor de geschiedenis van het Christendom, zijn opgesteld. Volgens het gevoelen, dat tegenwoordig door de mannen van gezag algemeen wordt gehouden, dateert men de *Ia Clementis* tusschen de jaren 90 en 97, de brieven van Ignatius tusschen 107 en 117 en dien van Polycarpus tusschen 107 en 155. Deze is de overtuiging zoowel van Harnack als van zijn conservatieven tegenstander Zahn, zoowel van J. Réville en den anglicaanschen bisschop Lightfoot als van den katholieken professor Funk.

Daar nu deze geschriften den Brief aan de Romeinen aanhalen op eene wijze, die ook bij hunne lezers bekendheid daarmede veronderstelt, volgt klaarblijkelijk, dat de Brief van Paulus in gebruik was bij de kerken van Rome, Corinthe, Antiochië, Smyrna, Ephese en Philippi in de eerste jaren der tweede, zelfs bij de twee eerstgenoemde kerken aan het einde reeds der eerste eeuw.

Dr. v. Manen gevoelt al de kracht van dit bewijs tegen zijne stellingen, maar Z.H.G. wil toch daarom zijne theorie niet prijsgeven. Is de echtheid van genoemde geschriften verzekerd, dan kan hij den Brief aan de Romeinen niet dateeren omstreeks het jaar 120; dan is het onwaar, dat de eerste sporen van dien Brief te vinden zijn bij de Gnostieken [1]); dan is het verre van waarschijnlijk, dat, zooals hij wil doen gelooven, de Kerk eerst bij monde van Irenaeus begonnen is den Brief van de Gnostieken over te nemen [2]).

Veel moeite geeft zich v. Manen hier niet om de kracht van die tegen hem getuigende oorkonden te ontzenuwen; hij vergenoegt zich met de bewering, dat „deze geschriften waarschijnlijk niet zoo oud zijn als de overlevering doet vermoeden" (bl. 298 vv.). En in zijne beoordeeling over de *Chronologie* van Harnack klaagt hij [3]): volgens Harnack „mag aan de echtheid van Polycarpus' brief

---

[1]) *Paulus II*, bl. 109 en 125.
[2]) T. a. p. bl. 229 en 266.
[3]) *Theol. Tijdschr.* t. a. p. bl. 175.

en der Ignatiaansche niet worden getwijfeld. Na Zahn, Lightfoot Réville, Funk bracht niemand iets van beteekenis daartegen in. Wat door mij en van Loon tegen Réville werd geldend gemaakt, bleef onvermeld. Harnack slaat geen acht op Hollandsche literatuur" [1]).

Het is hier de plaats niet om de opwerpingen van v. Manen tegen de echtheid der brieven van Clemens, Ignatius en Polycarpus te weerleggen. Trouwens ook het getuigenis van Irenaeus en Marcion leert, dat de Kerk in het begin der tweede eeuw en reeds vroeger den Brief aan de Romeinen kende en gebruikte.

„Onder de rechtzinnig geachte schrijvers, wier werken tot ons zijn gekomen — zegt v. Manen (bl. 265) — is Irenaeus de eerste, die de brieven van Paulus gebruikt als kanonieke geschriften, hoewel hij ze niet geheel op één lijn plaatst met het Oude Testament en de Evangeliën". Irenaeus beroept zich op die brieven „niet uit hooge ingenomenheid met den inhoud, maar alleen omdat de Gnostieken daarheen plegen te verwijzen en hij dezen met hun eigen wapenen wenscht te verslaan". En Z.H.G. trekt hieruit het besluit: „Zijn de brieven uit den kring der Gnostieken overgegaan in dien der Katholieke Christenen, dan zal het wel door niemand waarschijnlijk worden geacht, dat zij niet in dien kring zijn geschreven, geruimen tijd nadat de rondreizende prediker Paulus, wiens naam zij dragen, van het wereldtooneel was afgetreden" (bl. 266).

Wij meenen echter in het werk van den H. Irenaeus *Contra Haereses* het bewijs te vinden, niet dat hij de brieven van den H. Paulus aan de Gnostieken ontleend heeft, maar ze van zijne voorgangers in de Kerk als een kostbare erfenis heeft ontvangen. Inderdaad, geen woord van den Bisschop van Lyon doet vermoeden, dat hij de brieven van den H. Paulus slechts aanwendt als argumentum ad hominem tegen de Gnostieken; integendeel,

---

[1]) Dr. van Manen bedoelt zeker op *zijne* literatuur!

hij plaatst ze op ééne lijn met het Oude Testament en de Evangeliën [1]).

Reeds in het eerste boek van zijn werk *Contra Haereses* geeft Irenaeus de verdeeling aan van zijn Bijbel als hij van de Valentinianen zegt: „Et non solum autem ex evangelicis et apostolicis tentant ostensiones facere,... sed etiam ex lege et prophetis" [2]). Die „evangelica et apostolica" duiden niet de Evangeliën alléén aan, want in de verhandeling, die voorafgaat en waarop het hier gezegde doelt, haalt Irenaeus naast tien Evangelie-teksten *zeven citaten aan uit de brieven van den H. Paulus.*

De H. Schrift is voor genoemden Bisschop van Lyon een der kanalen, waardoor de geloofsleer den menschen gewordt, een schat, waaruit de Kerk de ware leer put [3]). En als zoodanig, *zonder onderscheid in gezag*, zijn de brieven van Paulus aangehaald *naast het Oude Testament:* „Per Salomonem autem ait Verbum... [volgt Prov. VIII, 15]. Et Paulus autem Apostolus in hoc ipsum ait [volgt Rom. XIII, 1]" [4]); en *naast de Evangeliën*: „Spiritus sanctus... per Matthaeum ait... Hoc ipsum interpretatus est Paulus scribens ad Romanos" [5]).

Ook de Brieven van den Apostel worden aangeduid met den plechtigen titel van „*Scriptura*": „Unde et Marcion et qui ab eo sunt, ad intercidendas conversi sunt Scripturas, quasdam quidem in totum non cognoscentes, secundum Lucam autem Evangelium et Epistolas Pauli decurtantes" [6]); en Gal. V, 21 wordt door

---

[1]) Hierover breedvoeriger Camerlynck, *S. Irénée et le Canon du N. T.* (Louvain, 1896) bl. 74 vv.

[2]) I, 3, 6; eveneens I, 26, 2; 27, 2; II, 30, 9; 35, 4.

[3]) II, 27, 1, 2; 35, 4; III, 1, 1; 15, 1; IV, 35, 3 enz.

[4]) V 24, 1; verder I, 26, 2; II, 22, 2; 28, 7; 30, 7; III, 6, 5; V, 35, 2 enz.

[5]) III, 16, 2 en 3; verder I, 26, 2; III, 16, 8—9; IV, 29, 1; V 22, 2 enz.

[6]) III, 12, 12; verder I, 8, 1, 2; II, 28, 3; V, 30, 2 enz.

Irenaeus reeds ingeleid met de kenmerkende formule: „*Scripturae confirmant*" [1]).

Voor den H. Bisschop van Lyon is Paulus *de Apostel* bij uitnemendheid [2]). En als hij herhaaldelijk zijne leer staaft met het bewijs: „Apostolus ait", dan is dat een beroep, niet op den persoon van den Apostel, maar op *zijn brieven* als H. Schrift. Overduidelijk is ons dat uit zijn woorden, welke hij richtte tegen de Alogen, die het Evangelie van Joannes verwierpen: „Datur autem intelligi, quod hujusmodi neque Apostolum Paulum recipiant. In ea enim, quae est ad Corinthios, locutus est.... [3]).

Eindelijk als Irenaeus zegt: „cui Spiritus per multos, jam autem et per Paulum testimonium dedit, quoniam (volgt Rom. IV, 3) [4]), dan is deze uitdrukking volkomen gelijk aan die, waarmede hij de *goddelijke ingeving* betuigt van het Oude Testament en de Evangeliën: „Significante Spiritu sancto audire volentibus..." (over Luc. I, 42) [5]) en: „Manifeste pronuntians Spiritus sanctus per David" [6]).

Met hetzelfde recht dus als het Oude Testament en de Evangeliën behoort de Brief aan de Romeinen voor Irenaeus tot de H. Schrift, waaruit de Kerk de ware leer put.

Maar wie leerde aan Irenaeus dien brief als H. Schrift, als regel der geloofsleer kennen? Volgens v. Manen nam hij hem over van de Gnostieken, zijne kettersche tegenstanders, die hem een apocrief in de hand gaven, dat vóór 60 jaren was ontstaan, een samenvoegsel van verhandelingen uit verdachten kring.

Maar wanneer de H. Bisschop de ketters van „nieuwigheden" beschuldigde, den Valentinianen tegenwierp, dat zij voor korten

---

[1]) I, 6, 3.

[2]) „Apostolus ait" ongeveer 90 maal, waaronder bijna 50 maal met aanhaling van het opschrift van een brief.

[3]) III, 11, 9; verder 1, 26, 2; II, 27, 7; III, 7, 1; enz.

[4]) IV, 8, 1; eveneens III, 7, 2; 16, 9.

[5]) III, 21, 5.

[6]) III, 10, 4.

tijd een „Evangelie der waarheid" hadden vervaardigd, den Marcionieten, dat zij door een vloed van apocriefen de eenvoudigen bedrogen [1]), moest hij dan niet vreezen, dat zijn tegenstanders dat verwijt tegen hem zelf zouden keeren, en rechtvaardigde hij dan hunne handelwijze niet, als hij op eigen gezag dien valschen Brief aan de Romeinen als regel der geloofsleer in zijn Kanon plaatste?

Ook de Christenen zouden zich zeker tegen die handelwijze hebben verzet in die dagen, waarin zelfs eene zuiver liturgische oneenigheid over het Paaschfeest de Kerk in strijd deed ontvlammen en met een schisma bedreigde.

Neen, Irenaeus getuigt het uitdrukkelijk, dat hij de H. Schriften ontving van de *Apostolische overlevering*: zij geeft hem de lijst der geïnspireerde boeken *zonder bijvoeging* van apocriefen, zonder verminking [2]). Haar gezag steunt voor hem op de onafgebroken reeks van leeraren sinds den tijd der Apostelen; want aan deze opvolgers der Apostelen alleen geeft God het charisma der onfeilbaarheid in de leer [3]).

Men heeft beweerd, dat die kerkelijke overlevering slechts een dogmatisch bewijs was, eene fictie, waardoor de Kerk tegenover de ketters aan haar leer en Schriftuur den stempel van Apostolisch gezag wilde geven [4]). Maar de overlevering is voor Irenaeus niet enkel de overgeleverde leer der onfeilbare Kerk, maar ook een geschiedkundig bewijs. Uit de geschiedenis toont hij aan, dat zijne leer niets anders is dan de leer zijner voorgangers en dat daarom zijn Bijbel, eene bron dier ware leer, niet verschillend is van den Bijbel der vroegere Kerk.

Immers de H. Bisschop van Lyon, geboren omstreeks het jaar

---

[1]) III, 11, 9; I, 20, 1.
[2]) IV, 32, 1; 33, 8; V, 20, 2.
[3]) IV, 26, 5.
[4]) Holtzmann, t. a. p. bl. 120, 194; Harnack, *Das N. T. um das Jahr* 200, bl. 18—19; *Dogmengeschichte*, 2 Aufl. I, 293 vv.

125, had in Klein-Azië tot leermeester den H. Polycarpus, bisschop van Smyrna, die geboren in het jaar 69, leerling was van den H Joannes en van andere Apostelen [1]). Irenaeus stond in zijn jeugd in betrekking met presbyteri, die „Joannes en de Apostelen hadden gezien" [2]), misschien zelfs met Papias, den leerling van Joannes [3]). In 177 bezocht hij Rome, waar hij waarschijnlijk reeds omstreeks 150 als leeraar was opgetreden [4]). Slechts één geslacht scheidde hem van de Apostelen en dikwijls beroept hij zich op de mondelinge en schriftelijke *getuigenis* van de onmiddellijke getuigen, die hij in zijne jeugd had gekend [5]). Zijn voornaamste bewijs om Florinus, eertijds zijn medeleerling bij den H. Polycarpus, maar naderhand tot ketterij vervallen, van zijn dwaling te overtuigen, is een *beroep op de leer* van genoemden bisschop van Smyrna. En om te bewijzen, dat hij zelf die leer niet heeft vervalscht, verwijst Irenaeus zijn afvalligen vriend naar de *brieven* van hun beider leermeester [6]). Tegenover de voorgewende tradities der Gnostieken [7]) wijst hij vol vertrouwen op de ware overlevering, bewaard in de *kerken*, die door de Apostelen waren gesticht: Rome met Petrus en Paulus, Smyrna met Polycarpus, Ephese met Joannes en Paulus [8]). En hij besluit [9]): „Indien er een geschil ontstond van eenig belang, zou men dan niet moeten te rade gaan bij de oudste kerken, waar de Apostelen leefden en van haar aannemen hetgeen zeker is aangaande het geschilpunt?" Een Courdaveaux moet dan ook bekennen: „Over de *geschied-*

---

[1]) III 3, 4; *Ep. ad Florinum*; Eus. *Hist. Eccl.* V 20; Tertull. *De Praescr.* 36.

[2]) I, 13, 3; II, 22, 5; III, 17, 4; IV, 27, 1; V, 5, 1 enz.

[3]) V, 33, 4.

[4]) Zie bl. 278, n. 4.

[5]) I *Praef.* 2; 13, 3; III, 17, 4; IV, 4, 2; 30, 1; V, 17, 4 enz.; Camerlynck, t. a. p. bl. 91 v.

[6]) Eus. *Hist. Eccl.* V, 20.

[7]) III, 2, 1.

[8]) III, 3, 1 vv.

[9]) IV, 4, 1.

kundige zijde... heeft niemand met meer gezag gesproken dan Irenaeus, omdat niemand op korteren afstand stond van de feiten" [1]).

Irenaeus had dus den Brief aan de Romeinen als H. Schrift en als bron der ware geloofsleer leeren kennen uit het onderricht zijner leermeesters, uit de leer der apostolische kerken, die hij op zijn reizen had bezocht. En zou de Bisschop, die zich zoo streng houdt aan de overlevering, dien brief hebben geplaatst op naam van Paulus — „Paulus scribens ad Romanos" (III, 16, 3) — indien hij hem met dien titel niet had gevonden bij genoemde kerken en leeraars?

Ook de handelwijze der kettters leert ons dat de Kerk reeds in het begin der tweede eeuw den Brief aan de Romeinen als H. Schrift en als het werk van den H. Paulus erkende. Marcion, omstreeks 140, en vóór hem reeds Basilides [2]) en Valentinus [3]), gebruiken dien brief als wettig gezag ten aanzien der geloofsleer, en hunne bestrijders teekenen daartegen geen verzet aan. Het is toch niet denkbaar, dat de Kerk dien Brief als regel harer geloofsleer heeft aangenomen uit de handen van Marcion, dien zij als „den eerstgeborene van Satan" bestreed. De ketters hadden hem leeren kennen in de Kerk, en omdat de leeraars der Kerk dat gewoon waren, zien ook zij zich genoodzaakt dit geschrift aan te halen, hoezeer het ook op vele plaatsen hunne dwalingen veroordeelt.

Welnu, Marcion erkent, dat de H. Paulus de schrijver is van dien brief. Hij oefent critiek op eenige punten der overlevering aangaande de brieven van Paulus, o.a. op den titel *ad Ephesios*; hij gaat bij zijne Bijbelverminking uit van het beginsel, dat de tekst der brieven in alle exemplaren destijds voorhanden, door

[1]) *Revue de l'histoire des Religions* (1890, XXI, bl. 159).

[2]) Rom. VII, 9 volgens Origenes *In Rom.* V, 1.

[3]) Volgens Clem. Alex., *Strom.* VI, 6: Rom II, 15; *Excerpta ex scr. Theodoti*, 52: Rom. VII, 33; volgens de *Philosophumena* VI, 35: Rom. VIII, 11.

de Kerk vervalscht was. Dit alles bewijst, dat omstreeks 140—150 niemand vermoedde, dat die brieven vóór korten tijd waren ontstaan en dat de Brief aan de Romeinen was verschenen tijdens het leven van Marcion, dat is na het jaar 110 [1]).

Maar zijn deze getuigen der tweede eeuw een voldoende waarborg voor de echtheid van onzen brief? Volgens Dr v. Manen volstrekt niet. „Men vergeet — zegt hij — dat men in geen geval getuigenissen hoort van tijdgenooten, en dat het oordeel dezer later levende mannen [Irenaeus, Marcion enz.], hoe achtenswaardig en waarheidslievend zij ook mogen geweest zijn, als bewijs voor de echtheid geen waarde heeft, omdat men destijds wel vraagde naar den inhoud, maar niet naar de herkomst van eenig geschrift, terwijl men noch hart, noch aanleg had voor oordeelkundige onderzoekingen, als waarmede wij ons bezig houden" (bl. 196).

In de tweede eeuw, zegt v. Manen, vroeg men niet naar de herkomst der geschriften. De geschiedenis echter zoowel der apocriefe als der kanonieke boeken en de bewijsvoering der oude schrijvers logenstraffen deze bewering.

De toenmalige verspreiding der boeken, die wij thans voor apocrief houden, bewijst niet, dat de *Kerk* in de 2e eeuw, zonder nader onderzoek naar de herkomst, alle geschriften opnam en op ééne lijn plaatste met de apostolische werken.

Het is waar, dat *eenige* schrijvers gebruik maakten van geschriften onder den valschen naam van een Apostel verschenen. In dien tijd, zoo dicht bij den oorsprong der Kerk, bewaarde de mondelinge overlevering voorzeker herinneringen, die niet opgeteekend waren in de apostolische boeken en die, met legendarische bestanddeelen vermengd, hunne plaats vonden in de apocriefe werken [2]). Het stond een ieder vrij uit die bronnen te putten. Maar uit dat gebruik der apocriefen volgt niet, dat men de echt-

---

[1]) Zahn, *Einleitumg in N. T.* bl. 112.

[2]) Loisy, *Histoire du Canon du N. T.* 1891, bl. 86.

heid dier geschriften aannam. Bovendien mag het persoonlijk gevoelen van enkele schrijvers niet altijd worden aangezien als de meening der *Kerk*, vooral daar b.v. een H. Irenaeus het gebruik van apocriefen zorgvuldig vermijdt.

Hegesippus [1]), Irenaeus [2]) en Cajus [3]) klagen reeds over de vruchtbaarheid der kettersche apocriefe letterkunde. En Tertullianus [4]) verhaalt, dat een presbyter in Klein-Azië, die omstreeks het midden der 2e eeuw de *Acta Pauli et Theclae* had geschreven en na onderzoek bekennen moest, dat het zijn werk was, verplicht werd zijn ambt neer te leggen, ofschoon hij het boek geschreven had „uit liefde voor Paulus".

Zelfs werden eenige dier apocriefe boeken in *sommige* kerken gebruikt voor de openbare lezing; maar deze zeldzame gevallen zijn geheel *plaatselijk*. Spoedig werden die geschriften uit de verzameling dier kerken verwijderd. Dat men daarbij rekening hield met de herkomst dier geschriften, blijkt uit de houding van den *Canon Muratori* tegenover den *Pastor Hermae*. Ofschoon de opsteller van dezen Kanon zijne instemming betuigt met den inhoud van dit boek: „legi eum quidem oportet" [5]), sluit hij het niettemin buiten de lijst der heilige boeken en dit wel ondanks het gevoelen van vele kerken. En op welken grond? „Pastorem nuperrime in urbe Roma Herma conscripsit... et ideo legi eum quidem oportet, se publicare vero in ecclesia populo neque inter Prophetas completum numero neque inter Apostolos in fine temporum potest". M. a. w. de lijst der heilige boeken van het Oude Testament is gesloten en in die van het Nieuwe is slechts plaats voor geschriften van apostolischen oorsprong

Serapion, omstreeks 190—210 bisschop van Antiochië, verklaart

---

[1]) Eus. *Hist. Eccl.* IV, 22, 9.
[2]) *C. Haer.* 1, 20, 1; III, 11, 9.
[3]) Eus. *Hist. Eccl.* VI, 20, 3.
[4]) *De Bapt.* 17.
[5]) Kanon van Muratori v. 73 vv.

in een schrijven aan zijne geloovigen: „Wij aanvaarden Petrus en al de Apostelen gelijk den Christus, maar wij verwerpen beslist de boeken, die hun valschelijk worden toegeschreven, wel wetende, dat wij ze niet door de overlevering hebben ontvangen" [1]). Terecht merkt Holtzmann op [2]): „Indien de Kerk zich ten doel had gesteld alles te verzamelen, wat aan rechtzinnige en stichtende literatuur uit den voortijd was overgeërfd, dan had zij een tienmaal grooteren Kanon kunnen samenstellen."

De herkomst ook van onze kanonieke boeken werd in den loop der 2e eeuw meermalen onderzocht. In het begin der 3e eeuw vinden wij de *Apocalypsis* als het werk van den Apostel Joannes erkend door de kerken van Rome, Lyon, Carthago, Alexandrië, Antochië en in Klein-Azië. Maar vroeger, onder het Pausschap van Zephyrinus (199—217), moest de H. Hippolytus de echtheid van dat boek verdedigen tegen den priester Cajus [3]), en omstreeks 170 hadden de Alogen geloochend, dat Joannes de schrijver was van het vierde Evangelie en van de *Apocalypsis* [4]).

Een nog treffender voorbeeld vinden wij in het geschil over den Brief aan de Hebreërs. Ofschoon de kerk van Alexandrië dit geschrift als het werk van Paulus erkende en zelfs de bezwaren tegen die meening weerlegde [5]), aarzelde niettemin de Westersche Kerk om met dit gevoelen in te stemmen. Gedurende den loop der 2e en 3e eeuw en zelfs nog in de 4e bleven schrijvers van Rome, Lyon en Afrika [6]) den Paulinischen oorsprong van dien brief

---

[1]) Eus. *Hist. Eccl.* VI, 12, 3.

[2]) *Einleitung*, bl. 190.

[3]) Eus. *Hist. Eccl.* III, 28, 2.

[4]) H. Epiphanius, *Haer.* 51; Irenaeus, *C. Haer.* III, 11, 9.

[5]) Pantaenus, Clemens Alex. en Origenes bij Eus. *Hist. Eccl.* VI, 14, 2—4; 25, 11—14. Daar die overlevering te Alexandrië zoo vast en onwankelbaar is, schijnt zij wel reeds in het begin der 2e eeuw te hebben bestaan.

[6]) Irenaeus; Cajus bij Eus. *Hist. Eccl.* VI, 20; Hippolytus (Photius *Biblioth.* C. 121, 232); *Canon Muratorii;* Tertullianus.

betwijfelen of ontkennen, ofschoon zij hem in hunne geschriften gebruikten [1]).

Bovendien de getuigen der tweede eeuw bepalen zich niet bij aanhalingen uit de H. Schrift, maar steunen daarbij wel degelijk op het gezag der heilige schrijvers. De H. Irenaeus bewijst de waarheid zijner leer uit de Evangeliën; maar toont vooraf aan, dat die Evangeliën afkomstig zijn van de Apostelen, die door den H. Geest met volmaakte kennis waren toegerust [2]). Elders trekt hij eene vergelijking tusschen het gezag der Apostelen en dat van Marcion en andere ketters [3]). Hij bewijst de betrouwbaarheid van de Handelingen der Apostelen uit het feit, dat de H. Lucas een getrouw leerling en reisgezel was van den H. Paulus [4]).

Marcion gaat uit van het beginsel, dat er tegenstrijdigheid is tusschen de Wet en het Evangelie, maar om de heilige boeken, die zijne leer veroordeelen, te kunnen verwerpen, moet hij afbreuk doen aan het gezag der Apostelen en hen beschuldigen van Judaïsme [5]).

---

[1]) Reeds I Clem. 36: Hebr. I, 3 vv.; Justinus, *Dial.* 19, 32, 33, 86, 118; I *Apol.* 12, 63; Irenaeus, *C. Haer.* II, 28, 7; 30, 9; III, 6, 5; IV, 11, 4; Hippolytus, *In Susan.* 23; *Adv. Jud.* 3; *In Dan.* 14, 15, 17; Tertull. *De pudic.* 20.

[2]) *C. Haer.* III Praef. en 1, 1: „Etenim Dominus omnium dedit apostolis suis potestatem Evangelii, per quos et veritatem, hoc est Dei Filii doctrinam cognovimus; quibus et dixit Dominus: Qui vos audit, me audit... Nec enim fas est dicere, quoniam ante praedicaverunt quam perfectum haberent agnitionem... Postea enim quam surrexit Dominus noster a mortuis, et induti sunt supervenientis Spiritus sancti virtutem ex alto, de omnibus adimpleti sunt et habuerunt perfectam agnitionem".

[3]) I, 27, 2: „Semetipsum esse veraciorem quam sunt qui Evangelium tradiderunt Apostoli, suasit [Marcion] discipulis suis"; II 2, 5: „Cui igitur magis credemus... haereticis... an discipulis Domini?"

[4]) III, 14. 1: „Quoniam autem is Lucas inseparabilis fuit a Paulo et cooperarius ejus in Evangelio. Omnibus his cum adesset Lucas, diligenter conscripsit ea" III, 1, 1; 10, 1.

[5]) Tert. *Adv. Marc.* IV, 3, 4.

En als de Apostolische Vaders en de latere Apologeten zich beroepen op de H. Schrift, dan leggen zij nadruk op het gezag van de schrijvers [1]).

Maar hadden de getuigen uit de 2e eeuw bij het onderzoek naar de herkomst der boeken de noodige middelen om de waarheid te achterhalen? Of had men, gelijk v. Manen zegt, „hart noch aanleg voor oordeelkundige onderzoekingen als waarmede wij ons bezighouden"?

Zij die in het midden der 2e eeuw de echtheid van den Brief aan de Romeinen erkenden, hadden hun onderricht genoten bij geloofwaardige mannen, leerlingen der Apostelen. Irenaeus was onderwezen door den H. Martelaar Polycarpus, die, geboren in 69, de leerling was van den H. Joannes en van andere Apostelen; hij was bekend met „presbyteri", die de Apostelen nog hadden gekend, waarschijnlijk zelfs met Papias, den leerling van Joannes [2]). Eenige jaren later werd de echtheid van den brief betuigd te Alexandrië door Clemens, den leerling van Pantaenus, die „leerling was der presbyteri, welke de Apostelen hadden gekend" [3]).

En te Rome zelf? Het getuigenis van Marcion en van de Christenen uit dien tijd waarborgt ons, dat de brief niet is ontstaan na het jaar 110, en vóór dien tijd moet de verspreiding van een valschen brief onmogelijk heeten. De Brief aan de Romeinen is gericht aan eene gansche gemeente, en voorzeker waren er op het einde der eerste eeuw te Rome nog Christenen in leven, die reeds tijdens Paulus' verblijf in die stad tot het getal der geloovigen behoorden [4]). Maar dan is het ook onaannemelijk, dat zij een brief, die omstreeks het jaar 80 of 100 zou zijn verdicht, hebben aan-

---

[1]) *I Clem.* I, 47; Polyc. *Phil.* III, 2; Justinus, *Dial.* 103; I *Apol.* 66.

[2]) Zie bl. 285.

[3]) Photius, cod. 118, *Apologie van Origenes* door Pamphilus.

[4]) *I Clem.* 44, 3—6: omstreeks 95 leefden te Corinthe nog eenige presbyteri, die door den H. Paulus waren aangesteld.

genomen, daarbij erkennende, dat zij hem voor 30 of 40 jaren van den H. Paulus hadden ontvangen.

Inderdaad, wat is het lot geweest der brieven, die wij voor apocrief houden? Het bedrog door een valschen brief in Thessalonica gepleegd, werd aanstonds ontdekt (II Tess. II, 2; III, 17). De 3e brief aan de Corinthiërs is nooit als echt erkend in Corinthe, maar alleen in het verre Oosten bij de Syriërs en Armeniërs. De onechte brieven aan de Laodiceërs en aan de Alexandrijnen waren aan de oude Christenen van Alexandrië en Klein-Azië onbekend. Een schrijver te Rome is de eerste en, wat den tweeden brief betreft, ook de eenige, die ze vermeldt [1]).

Ten slotte, een onpartijdig onderzoek vindt in den Brief aan de Romeinen het tegendeel van hetgeen het kenmerk is der pseudepigrafen, als zijn de apocriefe brieven van Paulus, de *Praedicatio Petri* en de verschillende Apostellegenden uit de 2e en 3e eeuw. De leer van onzen Brief aan de Romeinen vindt haars gelijke niet in de letterkunde van de jaren 100 tot 170 [2]). Waarom dan zouden de voornaamste geschriften van dit tijdperk zijn uitgegeven onder den valschen naam van een Apostel, terwijl de minder beduidende werken onder eigen naam verschenen? [3])

De rationalistische critiek van onze dagen erkent dan ook de echtheid van den Brief aan de Romeinen en verwerpt eenstemmig de hypothese van Loman en van Manen over den oorsprong van het Christendom. Vergeefs pogen de aanvoerders der radicale school in Nederland zich te verweren tegen de nieuwere richting der critiek, die een besliste terugkeer is naar de overlevering, zooals de jongste literatuur getuigt en Harnack onomwonden verklaart in de voorrede zijner *Chronologie*.

---

[1]) *Can Mur.* en *Ad Laod.* ook bij Epiphanius.

[2]) *I Clem.*; brieven van Ignatius; brief van Polycarpus; *Epistola* s. Barnabae; *Postor* Hermae; *Didache*.

[3]) Zahn, *Einleitung*, bl. 113; Bernh. Weiss, *Einleitung*, bl. 55; Weiffenbach bij Holtzmann, *Einleitung*, bl. 185.

Deze geleerde neemt aan, dat de inwendige criteria niet uitsluitend en onfeilbaar beslissen bij het onderzoek naar tijd en herkomst der geschriften. „Er was een tijd — zegt Harnack — toen men de oud-christelijke letterkunde, met inbegrip van het Nieuwe Testament, beschouwde als een weefsel van bedrog en vervalsching. Maar die tijd is voorbij. In het Nieuwe Testament bevindt zich waarschijnlijk maar één pseudoniem geschrift, de 2e brief van Petrus" [1]). De geloofwaardigheid der overlevering in de eerste jaren des Christendoms staat voor hem in hoofdzaak boven allen twijfel. De „tendenzkritik" van Baur en zijne school wijst hij van de hand; veel minder nog wil hij hooren van de methode, welke wij door den Leidschen hoogleeraar zagen toegepast, om ten bate eener theorie en op willekeurige gronden interpolaties en vervalschingen te veronderstellen; die critiek noemt hij scepticisme. Een hard doch rechtvaardig vonnis over geleerden als Dr. van Manen, die hun systeem bouwen op versnippering en misduiding van den tekst, op verdachtmaking der overlevering en aldus ook den Brief aan de Romeinen doen pleiten voor hunne willekeurige hypothese over den oorsprong van het Christendom.

Leuven, Juli 1898. J. VAN OERS.

---

[1]) „Pseudoniem" noemt Harnack een werk, dat niet geschreven is door hem, wiens naam het draagt of althans door diens leerlingen in den geest van hun meester.

DE GELOOFSPHILOSOPHIE VAN KARDINAAL JOHN HENRY NEWMAN.

(Vervolg van blz. 182 vv.)

II.

NEWMAN'S GELOOFSPHILOSOPHIE IN HARE TOEPASSINGEN, MET BETREKKING TOT DE REDE.

Door de *rede* verstaan wij hier, met kardinaal Newman [1]) 's menschen geestelijk kenvermogen, bijzonder als het vermogen om uit gekende beginselen en gegevens bepaalde gevolgen af te leiden.

Het voorgaande artikel toont, dat de schrijver bij het geloofsproces, van de menschelijke zijde beschouwd, eene medewerking der rede voor mogelijk, nuttig en noodzakelijk hield. Velerlei zijn in Newman's geschriften de toepassingen dezer theorie. Wij kunnen ze nochtans tot enkele zeer concrete gevallen terugbrengen.

God is de eerste hoofdwaarheid onzer godsdienstige overtuigingen. Is de natuurlijke kracht der rede groot genoeg om den mensch tot eene vaste en zekere kennis van Gods bestaan te verheffen? Wij bedoelen tot de kennis van een persoonlijken, oneindigen God, een van de wereld onderscheiden opperste Wezen? Hoort men sommige tegenstanders des schrijvers, dan moet deze de rede zoo goed als onmondig verklaard en het atheïsme bijna als de natuurlijke uitkomst beschouwd hebben der menschelijke

[1]) Newman, *The development of religious error*, in the *Contemporary Review*, 1885, Oct p. 458—460.

redeneeringen. Pijnlijk viel het, gelijk men weet, den vier-en-tachtigjarigen kardinaal, toen Dr. Fairbairn hem in *The Contemporary Review* (1885) zulke beweringen kwam te last leggen. — Gij verdediger der Roomsch-Katholieke Kerk, loochent het licht der rede, door God zelf in 's menschen ziel ontstoken, opdat wij Hem zouden kennen. Uwe theorie onteert daarom de Godheid. Gij scheidt het geweten en de rede van elkander; terwijl het geweten door u verheerlijkt wordt, treft gij de rede met uwe excommunicatie. Is het wonder, dat God in uwe wijsbegeerte te voorschijn treedt, als een *Deus ex machina;* zonder eenigen redelijken bewijsgrond? — Zoodanige dingen werden den grijsaard toegevoegd. Zijne eigenaardige methode en zegswijzen verklaren eenigermate den aanval, die echter, wat het wezen der zaak betreft, even onrechtvaardig als grievend was.

Geleidelijk moge het vervolg dezer studie dit duidelijk maken.

Het is eene leemte in Newman's wijsbegeerte, dat hij nooit genoegzaam inzag, hoe ook in de levenlooze natuur de dingen op elkander als oorzaken werken. Maar voor de wereld der *intelligentie* en den *wil* erkende hij oorzaken en gevolgen. Daarom begreep hij ook, in het licht van het oorzakelijkheidsbeginsel, dat God, als eerste Oorzaak, uit Zijne werken door de menschelijke rede gekend wordt, en dat er boven deze wereld een opperste Intelligentie en hoogste Wil bestaat [1]).

Op meer dan ééne wijze is de Allerhoogste kenbaar voor den mensch. Wij bezitten, uit de natuur, eene rechtstreeksche kennis van onzen Schepper; — de bouw (structure) des heelals spreekt tot ons van Hem, die het gemaakt heeft; door de onmetelijke tijden en wereldruimten heeft de levende werking van dien Geest haar voetspoor nagelaten; — God, naar zijn eigen Wezen oneindig onderscheiden van de wereld, vervult haar

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 66—72; *W. G. Ward and the catholic Revival,* p. 218; *The Month,* 1870, Dec. p. 663—683.

niettemin zoozeer met zijne tegenwoordigheid, voorzienigheid, indrukken en werkzaamheid, dat wij onmogelijk haar aandachtig kunnen gadeslaan, zonder tegelijkertijd onder menigerlei opzicht ook Hem te beschouwen [1]). Daar is een redeneering, als door de natuur ingegeven (instinctive), die onzen geest tot de erkenning leidt des Allerhoogsten; — ook de grootste maatschappelijke gebeurtenissen en de gang der historie pleiten voor Gods bestaan, met een kracht, die men redelijker wijze niet gemakkelijk kan loochenen. Terwijl zelfs heidenen tot het theïsme en de kennis van eenen God kunnen geraken, behelzen voor allen toegankelijke geschriften van Christengeleerden in streng logischen vorm onweerspreekbare bewijzen tegen vrijdenkers en scepticisten [2]). Het geweten beeldt God af; de rede concludeert omtrent Hem; de schepping getuigt van Hem. Eindelijk, brengen de verschijnselen der natuur ons niet tot die hoofdwaarheid, dan zijn wij, volgens den Apostel, „niet te verontschuldigen" [3]).

Een schrijver, die deze taal voert, heeft de hoofdbewijzen, waarmee tallooze Christendenkers sedert eeuwen Gods bestaan verdedigden, niet als waardeloos aangezien. Wel onderscheidt hij zich van velen daardoor, dat hij het *geweten*, den getuige Gods op aarde bij uitnemendheid, met bijzondere voorliefde als de beste aller redenen voor een oprecht Theïsme te hulp roept. Geheel in overeenstemming met zijne algemeene beginselen omtrent het *concrete* en *reële*. In *zijn eigen geweten* had hij

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 72, 239, 351; *University Sermons*, p. 70—71; *Idea of a University*, p. 40—41 en verder *Discourse III.*

[2]) Newman, *Via Media*, Preface to the third Edition, p. LXX; *Apologia*, p. 241; *University Sermons*, p. 22; *Gr. of A.* p. 336; *Discourses to mixed Congregations*, p. 262—263, waar verwezen wordt naar „the various formal proofs on which the being of a God rests, and the irrefragable demonstration thence resulting against the freethinkers and the sceptic".

[3]) Newman, *Discourses to mixed Congregations*, p. 295; *University Sermons*, p. 194. Vgl. Rom. I, 20.

zijnen Heer en God gevonden. En niet gelijk een wetenschappelijke waarheid in een boek, maar als de *levende tegenwoordige* werkelijkheid en bijgevolg als het voorwerp eener reëele instemming (real assent) [1]).

Hoe getuigt het geweten van God?

Onder de activiteiten van ons geestesleven — leert de schrijver — komt aan het geweten zijn wettige plaats toe. Eenige dingen, die onze goedkeuring of onzen blaam wekken, noemen wij goed of kwaad. In ons zelven ondervonden, brengen zij het kenmerkend gevoel van behagen of angst voort, als goed of kwaad geweten aangeduid. Twee zaken gaan bij zulk eene gewetensgewaarwording samen: een oordeel der rede omtrent de overeenstemming of wanverhouding tusschen mijne handelingen en mijne moreele natuur, en een gebiedend voorschrift, waardoor in mij de overtuiging ontstaat eener verplichting. Over het moeten doen of laten van afzonderlijke handelingen mogen de meeningen nog zoo zeer verschillen; wat een goed en wat een kwaad geweten is, weet een ieder. Het geweten is het licht, dat alle menschen verlicht, die komen in deze wereld, al kan dit licht, door 's menschen eigen medewerking, verduisteren, en ook meer en meer verhelderen. Het geweten is geheel iets anders dan onze schoonheidszin. Het is meer dan een gevoel, eene meening, een indruk, eene zienswijze: het is een wet. Het *beveelt*. Bij het geweten pleegt men te spreken van eene stem; van eene stem, die gebiedt en dwingt, gelijk niets anders in onze ervaring. Het ziet iets schemeren buiten zich, boven zich, een hoogere sanctie, waarvan dat scherp besef van verplichting en verantwoordelijkheid getuigt bij de beslissingen van ons geweten. Het is meer dan de

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 105: „What I am directly aiming at, is to explain how we gain an image [levendige tegenwoordigstelling] of God and give a real assent to the proposition that He exists". Verder p. 389: „Conscience is a personal guide, and I use it because I must use myself".

mensch zelf, die er geen macht over oefent, of niet dan met de grootste moeite; evenmin als hij het maakte, kan hij het vernietigen. Moge hij het in bijzondere gevallen of richtingen tot zwijgen brengen, er de uitspraken van verwringen, zich er van emancipeeren, behalve wellicht als een uitzondering, kan hij niet. Dit recht van gebieden, de essentie des gewetens, heeft diepen invloed op onze gemoedsbewegingen; wekt eerbied en ontzag, hoop en vrees. Schennis der zedenwet, van welke ook, al was zij geenszins een misdrijf tegen de maatschappij, veroorzaakt een gevoel van schuld; van verslagenheid, al bracht de daad ons voordeel; van leed, hoe de handeling ons ook streelde; van schaamte, al bestond er geen enkele getuige. Ligt in deze gevoelens niet immer de erkentenis opgesloten van Eénen, die leeft? Richten zij zich niet tot een bezield wezen? — Ontstaat bij 't versmaden der gewetensstem een verantwoordelijkheidsgevoel, schaamte, schrik, dit zegt ons, dat er Eén is, tegenover wien wij verantwoordelijk zijn, ons beschaamd gevoelen en wiens recht over ons wij vreezen. Zijn wij, na het bedrijven des kwaads, tot schreiens toe bewogen en zielsbedroefd, als hadden wij misdreven tegen eene moeder; gevoelen wij, wanneer wij goede daden verrichten, die zonnige sereniteit, die innige blijdschap, als bij de lofprijzingen eens vaders, dan hebben wij in ons zonder twijfel het beeld van een Persoon, naar wien onze liefde en vereering zich wenden, wiens glimlach ons gelukkig maakt, voor wiens gramschap wij ontsteld worden en verkwijnen. Van deze gewaarwordingen moet een redelijk wezen de oorzaak zijn. Het zonnelicht toont, dat de zon aan den hemel staat, schoon wij haar niet zien; nachtelijk geklop aan onze deur duidt de tegenwoordigheid aan van eenen daarbuiten in de duisternis, die wenscht te worden binnengelaten: aldus wijst de inwendige stem op een ongezienen Meester, en noopt ons buiten ons zelf te gaan om op de hoogte en in de diepte hem te zoeken, wiens stem het is. En wie is het, die schouwt in de eenzaamheid, in het

duistere en in de binnenkameren des harten? Dat is een bovennatuurlijk en goddelijk Wezen. Regel en maatstaf onzer plichten is niet het nut, noch de oorbaarheid, noch het geluk van het grootste aantal, noch het staatsbelang, noch voegzaamheid, orde of schoonheid. Het geweten is geen vérziende zelfzuchtigheid, ook niet een verlangen om zich zelven gelijk te blijven, maar een bode van Hem, die, in de natuur en in de genade, tot ons spreekt achter een sluier, en ons onderwijst en leidt door Zijne vertegenwoordigers. Zoo leert ons het geweten, niet alleen, dat God is, maar ook wat Hij is, allermeest, als een God van Oordeel en Gerechtigheid [1]).

Zoodanig was, voor den schrijver, de „veelzijdige en overvloedige" getuigenis [2]). Het is eene *realisatie* der oude leer, dat het geweten een wet toont, als van nature, den zedelijken mensch ingeplant. Van deze wet schreef immers de Apostel voor de heidenen, dat zij „in hunne harten geschreven" is, en dat hun „geweten" mede getuigenis gaf, terwijl de gedachten onderling elkander aanklaagden of ook verontschuldigden [3]).

Naar waarheid schreef Newman, den H. Thomas van Aquino aanhalende, eenmaal aan den Hertog van Norfolk, dat deze natuurlijke wet is „een indruk van het goddelijk Licht in ons", en „een deelachtigheid aan de eeuwige wet in het redelijk schepsel" [4]).

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 105—110; 390—391; *Sermons on various Occasions,* p. 64—65; *Letter to the Duke of Norfolk on occasion of Mr. Gladstone's recent expostulation,* § 5 in *The Difficulties of Anglicans,* T. II, p. 248.

[2]) William George Ward, de begaafde bestrijder van Mill en Bain, aanvaardde met ijver Newman's stelling: „that conscience involves the recognition of a personal Obliger". Vgl. Wilfrid Ward, *W. G. Ward and the cath. revival,* p. 216.

[3]) Rom. II, 15.

[4]) Newman, *Difficulties of Anglicans,* T. II p. 247. De H. Thomas noemt het „licht der natuurlijke rede, waardoor wij onderscheiden wat goed is en wat kwaad, wat bij de natuurlijke wet behoort,"

Hield de schrijver het als zeker, dat de formeele bewijzen voor Gods bestaan bij Christengeleerden en in boeken genoegzaam zijn te vinden, hij zelf kende voor onbevooroordeelde en onverbasterde geesten geen machtiger pleit voor den alomtegenwoordigen God dan dat des gewetens. De menschelijke maatschappij gaf hem een wereld te aanschouwen, als Ezechiël's boekrol, beschreven met klaagliederen en zuchten en wee; alleen de stem Gods „zoo helder sprekend" in zijn geweten en in zijn hart, kon den winter zijner droefheid wegnemen, de knoppen en bladeren doen opengaan, en vreugde brengen in zijn zedelijk bestaan [1]).

Het was Newman voorbehouden, het beginsel, dat *het geweten en de zedelijke orde God toont en behoeft*, voor zijne landgenooten krachtig te doen doorwerken in zijne geloofsphilosophie. Het geweten, de oudste Stedehouder van Christus (the aboriginal Vicar of Christ) [2]), bracht hem tot Christus' Stedehouder te Rome.

* * *

Hier hooren wij velerlei vragen. Heeft deze wijsgeer het *geweten* niet verheerlijkt, om de *rede* des te veiliger met voeten te treden? Heeft hij niet beweerd, dat de *rede* tot atheïsme voert? Niet ergerlijk beweerd: óf godloochenaar óf katholiek? Heeft hij aldus niet alles op het spel gezet om de idee van de kerk en haar priesterschap, „de groote vijandinne Gods"? Deze vragen zijn aanklachten tegen het stelsel, doch tegen het stelsel alleen. Want bij de aanklachten heette het van den aangeranden denker zelven: „Niet licht noemt men naast hem een leeraar onzer

---

een „impressio divini luminis in nobis", en die natuurlijke wet is hem niets anders dan eene „participatio legis aeternae in rationali creatura". *Summa theol.* I. II, Q. XCI, art 2. Vgl verder over de getuigenis des gewetens I. II, Q. XCIV; *De Verit.* XVI, 1 en 2; XVII, 2; *In Ep. ad Rom.* Cap. II, lect. III.

[1]) Newman, *Apologia*, p. 241; *Discourses to mixed Congregations*, p. 262.

[2]) Newman, *Difficulties of Anglicans*, T. II, p. 248.

eeuw, die ons zóo deed beseffen de waarde des levens, het kwaad der zonde, de waardigheid van het gehoorzamen, de schoonheid der heiligheid; grootelijks en onder velerlei opzicht heeft hij het godsdienstig leven van ons volk verrijkt" [1]).

Heeft Newman inderdaad beoogd, de *rede* (reason) als uit den booze aan te klagen?

Hij zelf geeft ongeveer het volgende antwoord. — Daar is rede en rede. Niet het natuurlijke kenvermogen heb ik veroordeeld; doch de rede, gelijk zij werkelijk en in de historie optreedt, zonder zedelijken zin (moral sense) en in eene den godsdienst vijandige stemming. De wereldsche (secular) rede, die beginselen van utiliteit, staatszucht, epicurisme tot uitgangspunt neemt bij beschouwingen over godsdienst en zedenleer, de aggressieve rede heb ik den weg naar volslagen ongeloof genoemd. Mannen van onchristelijke belijdenis sluiten zich bij elkander aan; de geestverwantschap wordt een strooming in de maatschappij; de genooten, elk voor zich, steunen op elkander en op allen samen voor de waarheid hunner beweringen; en op het krediet van wederzijdsche toejuichingen en *imprimatur's* worden onderstellingen en valsche redeneeringen zonder bedenking als stellige waarheden aanvaard. Tot het beslissen der godsdienstvraagstukken treden dan aanhangers en woordvoerders dier wereld te voorschijn, om alles te beslechten naar *hunne* wijsbegeerte, in het onverstoorbaar vertrouwen, dat zij hier te werk gaan met beginselen, wier geldigheid eene zaak is, die vanzelve spreekt. Ziedaar een sfeer, waarin de rede vaak werkt als een roest, die den godsdienst verteert. Wat gaf de maatschappij te aanschouwen ten tijde, dat de Christus op aarde kwam! Waar gaat het in Europa heen, zelfs met de theorie omtrent het geweten! Daarom mocht ik wel van de „rede" spreken, gelijk de H. Paulus van

---

[1]) Vgl. in de *Contemporary Review*, 1885, de polemiek tusschen Fairbairn, Barry en Newman.

de „wijsheid", toen hij verklaarde, dat de wereld door de wijsheid God niet heeft gekend [1]).

Na deze verklaring kunnen wij vermoeden, dat Newman met de hem verweten uitspraak: *óf atheïst óf roomsch*, nimmer kon bedoelen: *voor Gods bestaan pleit niets behalve het bestaan der katholieke Kerk.* Trouwens hoe luiden de gewraakte woorden? Hier zijn zij, uit de *Apologia*, bl. 198, waar wij lezen: „En zoo ving ik aan, nauwlettender te onderzoeken, wat buiten twijfel lang te voren in mij omging, namelijk het bewijsverband, waardoor de geest van het begin tot het afsluiten zijner godsdienstige denkbeelden voortschrijdt; en ik kwam tot de slotsom, dat er, wil men waarlijk wijsgeerig denken, *geen midden is tusschen atheïsme en Catholicisme* [2]), en dat een geest, die *volmaakt zich zelven gelijk blijft*, onder deze omstandigheden, waarin hij hier beneden zich bevindt, een van tweeën omhelzen moet. En ik ben nog van deze meening: ik ben katholiek krachtens mijn geloof in God; en indien men mij vraagt, waarom ik in God geloof, dan antwoord ik: omdat ik in mij zelven geloof: want ik gevoel, dat het onmogelijk is te gelooven aan mijn eigen bestaan (en van dat feit ben ik volkomen zeker), zonder tevens te gelooven aan het bestaan van Hem, die als een persoonlijk, alziend, alrechtend Wezen leeft in mijn geweten".

Goede, maar licht vervaarde lieden — zegt kardinaal Newman — begonnen zich, om deze woorden, in te beelden, dat Gods bestaan mij voor 's menschen natuurlijke kenvermogens onbereikbaar scheen. — Doch de schrijver had niet willen zeggen: *Indien gij niet katholiek zijt, moet gij atheïst wezen;* zijne meening

---

[1]) I Cor. I, 21. — Newman, *Contemporary Review*, 1885, Oct.; *Discourses to mixed Congregations*, p. 188—189; *University Sermons*, passim; *Apologia*, p. 243; *Letter to the Duke of Norfolk*, § 5.

[2]) „I came to the conclusion that there was no medium, in true philosophy, between Atheism and Catholicity"; namelijk voor „a perfectly consistent mind".

was: *Ik ben katholiek, omdat ik geen atheïst ben.* Zijn denkbeeld moest niet in een *negatieven*, maar in een *positieven* zin worden verklaard. Had hij dan het agnosticisme, juist om de bewering, dat geen godsdienstige waarheid met zekerheid kan worden gekend, niet als een hoofddwaling der eeuw aangeduid? Niet geleerd, dat „de rede (unaided reason), goed gebruikt, leidt tot het geloof in God, in de onsterflijkheid der ziel, in een toekomstige vergelding?" Had hij zelf in zijne geschriften de verschillende bewijzen voor het bestaan van God niet genoemd of uitgewerkt, zonder van de katholieke Kerk te reppen? Beschouwt hij zijn pleit voor God uit het geweten als waardeloos, wanneer het wordt afgescheiden van het Catholicisme? — Doch, *het logisch verband* tusschen het erkennen van God en Gods ware Kerk staat bij hem vast. Dezelfde valsche redeneeringen, waarmede men de laatste waarheid aanrandt, kunnen de wapenen zijn tegen de eerste. Doch ook omgekeerd. Daarom is een protestant, door hetgeen hij reeds met diepe overtuiging bezit, in de richting naar de geheele waarheid. En een monotheïst, die God erkent met al de overtuiging zijner ziel; voor wien God leeft; die God met zijn beste krachten zoekt, is reeds meer dan half weg het Catholicisme: *three-fourths of the way towards Catholicisme* [1]).

't Is derhalve voldoende toegelicht, hoe Newman dacht over de natuurlijke kennis Gods. Menige schoone bladzijde zal den lezer, bij het bestudeeren van den genialen meester, doen beseffen, dat deze de openbaring Gods in de natuur en de kunst, bewonderenswaardig wist te *realiseeren*. Ik denk hier aan dat welsprekend oogenblik, toen hij zijne toehoorders opriep tot het beschouwen der troostrijke onthulling Gods in de natuur, en van Zijne uitmuntende Schoonheid, uitstroomend over de zichtbare wereld. „Verlaat dan — roept hij — den kerker uwer eigen

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 459—501; *Idea of a University*, p. 388—391 vergeleken met *Gr. of A.* p. 237.

redeneeringen, verlaat de stad, het werk van den mensch, de woonplaats der zonde; gaat uit, mijne broeders, verre van Cedar's tenten en het leem van Babylon, gaat met den aartsvader uit om te overwegen op het veld, en brengt u, uit de heerlijkheden van het werk, de ondenkbare glorie voor den geest van den oppersten Maker." En uit de bloeiende schoonheid van het geschapene verheft hij zich tot den Alschoone, wiens stem zoo treffend, wiens glimlach zoo hartveroverend is, dat wij niets behoeven dan te aanschouwen en te luisteren, om gelukkig te zijn [1]). Gelijk de H. Augustinus opent hij ginds zijn oor en nog veel meer zijn verstand voor de harmonie der klanken. De zeven noten der toonschaal ontwikkelen zich in eene onuitputtelijke verscheidenheid tot een wonderrijke wereld, verheven en schoon, eenvoudig en vol majesteit. Van waar die geheimzinnige macht over onze aandoeningen? Waarheen gaan die ontwaakte verlangens? Stroomen van eeuwige harmonie gaan door geschapen klanken; echo's uit het vaderhuis: de stem van hemelgeesten zijn zij, of het *Magnificat* der Heiligen, of de levende wetten der Voorzienigheid Gods [2]).

Bij bespiegelingen als deze reiken wijsbegeerte en poëzie elkander de hand. De verbeeldingselementen verhoogen dan — Newman wist het zoo goed als iemand [3]) — de bewijswaarde niet; zij kunnen echter de redelijke instemming aansterken, tot eene instemming van den geheelen mensch. Bovendien kon de schrijver door zijne *realisaties* de oogen der blinden ontsluiten, en de ooren der dooven openen, om verschijnselen waar te nemen, vroeger zelfs niet vermoed, en daardoor het nadenken verlevendigen: zóo toch beginnen redelijke schepselen de teekenen

---

[1]) Newman, *Discourses to mixed Congregations*, p. 296—299.

[2]) Newman, *University Sermons*, p. 346—347.

[3]) Vgl. b.v. *Gr. of A.* waar „the natural and rightful effect of acts of the imagination upon us" heet te zijn „*not to create* assent, but to intensify it".

des Allerhoogsten, sedert eeuwen in de schepping geschreven, als nieuwe verschijnselen te lezen en wellicht te verstaan. Aldus deden Gods profeten van ouds hun volk zien en hooren. Wie Newman leest, vindt tot nadenken stof.

* * *

Een ernstige geloofsphilosophie kan het vraagstuk der Openbaring niet doodzwijgen. Moderne schrijvers nemen dit vraagstuk vaak zeer luchthartig op. Zij stellen als premissen, als vaste uitgangspunten hunner beschouwingen, eenige ongeloovige grondbeginselen, b.v. dat eene mededeeling der waarheid door God, behalve langs den weg onzer gewone menschelijke redeneering, eene ongerijmdheid is. Welnu, doen alle godsdiensten niet een beroep op eene openbaring, herhalen alle niet, dat God gesproken heeft? Kunnen al die tegenstrijdige openbaringen waar zijn? Dragen zij veelal niet het merk van onwaarheid op het voorhoofd? Dus, is er geen andere openbaring dan de geleidelijke ontwikkeling onzer door God verder niet onderwezen rede. En dit is de kroon, die deze eeuw op het hoofd der menschheid heeft geplaatst. Wee hem, die er naar grijpen zou!

De Vatikaansche Kerkvergadering (1870) verklaarde opnieuw met haar plechtig leergezag, dat er een goddelijke Openbaring, in den eigenlijken zin, bestaat, gewaarmerkt door „volkomen zekere en voor aller begrip passende teekenen" [1]).

Kardinaal Newman schreef vóór en ná de Kerkvergadering over het bestaan en de erkenning dezer goddelijke Openbaring. Alweder op *zijne* wijze, en onder toepassing der in ons eerste artikel vermelde beginselen. Hij denkt er niet aan, de mogelijkheid te betwisten eener breed wetenschappelijk opgezette *demonstratie* en logisch uitgewerkte verhandeling over de klaarblijkelijke geloof-

---

[1]) *Conc. Vatic.* Constit. II *Dei Filius,* Cap. III: „Divinae revelationis signa... certissima et omnium intelligentiae accommodata."

waardigheid des geloofs: *evidences* [1]). Maar zoo *expliciete* redenen moeten wij voor de praktijk en den omgang met de individuën niet eischen. Mij voegt het beter — herhaalt hij hier — het Christendom op dezelfde minder formeele manier te bewijzen, als mijne geboorte in deze wereld en het feit, dat ik haar bij mijn dood verlaten zal. Wij moeten op *impliciete* gronden aanhouden. Zij omvatten veelal meer dan menigeen ontleden kan, en worden niet dan van lieverlede *expliciet;* doch vóór die expliciete kennis vermogen zij zeer goed, zekerheid in onzen geest te vestigen. De mensch, als wij hem in de werkelijkheid gadeslaan, behoeft ook die tot het laatste woord toe uitgewerkte betooggronden niet; waarschijnlijkheden, in haar onderling verband en samenwerkende met reeds verworven overtuigingen, kunnen ons genoegzame, moreele zekerheid schenken.

De schrijver verklaart onbewimpeld, dat hij zich niet tot hen richt, die redetwisten; hij spreekt tot de ziel, die licht en louteringbehoeft. Over de overwinning des verstands bekommert hij zich weinig, zoo hij niet tevens indruk maakt op het hart [2]).

Hoor Newman de personen beschrijven, voor wie hij hoopt geen roepende in de woestijn te wezen.

Het gaat hier, bij het onderzoeken naar eene ware openbaring om „het ernstigste wat de mensch ondernemen kan". Zonder een diep verantwoordelijkheidsbesef komt hier nimmer iets goeds tot stand [3]). Wat verwacht gij dan, voor den geopenbaarden godsdienst, van hem, wiens geest van den natuurlijken godsdienst is vervreemd? Voor hem zijn moreel kwaad en physiek van denzelfden aard, in graad, niet in wezen onderscheiden; moreel kwaad heeft maar één bron, namelijk physiek kwaad, en met het laatste

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* 411; *University Sermons,* 252—255.

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 425. — Vgl. *University Sermons,* p. 259:

[3]) Newman, *Gr. of A.* 426: „No inquiry comes to good which is not conducted under a deep sense of responsibility, and of the issues depending upon its determination".

verdwijnt ook het eerste. Zonde is een schrikbeeld (bugbear), geen realiteit. God is geen Wreker der ongerechtigheden. Mirakelen zijn onmogelijk; bidden is bijgeloof; de vreeze Gods onmannelijk; zich met een toekomstig leven het hoofd te breken dient tot niets, daar wij het niet verder kunnen brengen dan tot gissen. „Dergelijke redeneeringen — gaat Newman voort — kenschetsen eene beschaafde eeuw; en indien ik zeg, dat ik met mannen, die ze zijn toegedaan, niet wil redeneeren over het Christendom, dan geschiedt dit, niet als beweerde ik eenig recht te hebben om ongeduldig of kortaf te zijn tegen wien ook, maar omdat het volkomen ongerijmd is een tweede propositie aan iemand te willen bewijzen, die de eerste niet aanneemt". Daarentegen, wanneer een man in de tegenwoordigheid leeft van den persoonlijken God, in het erkennen en bewonderen der eigenschappen Gods, en met een diep besef der waarde van de ziel en der gewichtige realiteit van de ongeziene wereld; wanneer hij, wel begrijpend, dat wij Gode welgevalliger zijn, naarmate ons leven volgens dit bewonderde Toonbeeld wordt geregeld, tegelijkertijd gevoelt, hoe luttel wij ons naar dien regel vormen; wanneer hij, zich van schuld en ellende bewust, hopend de verzoening met God verbeidt, naar Gods kennis en liefde haakt, uitziet, of eenig teeken aanduidt, dat Hij ons geeft wat wij zoozeer behoeven; — dan treft gij eene geestesgesteltenis, gelijk elk vruchtbaar onderzoek naar de waarheid des Christendoms, als eene voorwaarde, vordert, en moogt gij vertrouwen, het einde gelukkig te bereiken [1]).

Een man, met de nooden en wonden der ziel bekend, vindt een eersten grond voor het bestaan eener Openbaring in hare *noodzakelijkheid.* In hare noodzakelijkheid voor de kennis der godsdienstige en zedelijke waarheden, die de natuurlijke kracht onzer rede niet te boven gaan. Want wij plaatsen ons nog niet op het standpunt eener orde van bovennatuurlijke waarheden.

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 415—418.

Volstrekt noodzakelijk kunnen wij zulk eene Openbaring niet noemen, daar eene voldoende kennis van God en godsdienst, gelijk wij boven zagen, ook volgens Newman, door onze natuurlijke kenvermogens bereikbaar blijft. Maar *zedelijkerwijze* noodzakelijk heet deze Openbaring met recht, omdat eene algemeene, gemakkelijke, vaste, onvervalschte kennis dier waarheden, die uit haren aard voor de menschelijke rede niet ontoegankelijk zijn, in den tegenwoordigen toestand der menschheid door haar alleen mogelijk wordt [1]).

Dit *feit*, door allen te overwegen en door zoovele godsdienstige wijzen sedert eeuwen overwogen, staat bij Newman in het eigenaardig licht van zijne methode. Terwijl de H. Thomas van Aquino het feit aantoont door eene rustige beschouwing van den mensch, met zijne beperkte denkkracht en hartstochten midden in de beslommeringen des levens geplaatst, spreekt de engelsche wijsgeer woorden, die als een *De Profundis*, als een kreet uit de diepte van nood en ellende klinken. De middeleeuwsche kerkleeraar zag de droeve afdwalingen der geesten in het ver verleden der heidensche wijsgeeren en in arabische schrijvers van zijn eigen tijd, maar de atmosfeer der europeesche beschaving was vol licht en zomerwarmte van christelijk gelooven en denken: Newman zag ongeloof en onverschilligheid, materialisme en scepticisme als zware nevelen over het moderne leven hangen, en in het heiligdom van wijsheid en geweten den gruwel der verwoesting. Hij zag eene wereld, zonder hoop en zonder God, worstelend in lijden en zonde. Dit maakte zijn woord smartelijk als dat van Job; zijne visioenen somber als van Ezechiël. Als een vaste burcht echter staat zijne overtuiging, dat God regeert.

---

[1]) Vgl. het *Conc. Vat.* Constit. *Dei Filius*, Cap. II: „Huic divinae revelationi tribuendum quidem est, ut ea, quae in rebus divinis humanae rationi per se impervia non sunt, in praesenti quoque generis humani conditione ab omnibus expedite, firma certitudine et nullo admixto errore cognosci possint".

Zijn inzicht, dat eene Openbaring noodzakelijk is, wordt er al dieper en dieper door. De godsdienstige mensch hoort het heimelijk spreken en fluisteren der waarheid; maar hoe weinig zeker en arm aan wetenschap blijft hij, beroofd van een onfeilbaar onderricht! Hij gevoelt behoefte aan licht uit den Hooge. In het geweten spreekt de stem Gods; maar talrijke vraagstukken omtrent den waren weg, het doel en de middelen in godsdienst en zedenleer blijven voor velen onbeantwoord. De man van geweten ziet uit naar een gids, die den onzekere leidt. Behelst de natuurlijke godsdienst een degelijke leering voor ernstige geesten — om tot de menschheid te spreken met klem en macht, moet die godsdienst zelf worden gesteund en aangevuld. — Het geweten getuigt, dat wij hebben misdaan; de mensch gevoelt zich zondig, en hij wordt zich bewust van het toekomende oordeel; doch wie geeft hem licht omtrent barmhartigheid, kwijtschelding, verzoening? Wie antwoordt op zijn noodkreet: *Ik, ellendig mensch! Wie zal mij verlossen van het lichaam dezes doods?* [1]) — Werp ik een blik in de ellende der van God vervreemde wereld, dan besluit ik: een ontzettende ramp moet het menschelijk geslacht in zijn afkomst hebben getroffen. Wat de godgeleerden erfzonde noemen, wordt mij dan „bijna even zeker als dat de wereld bestaat, en als het bestaan van een God". Welnu, indien de liefderijke God bij dezen anarchistischen toestand wil tusschen beide treden, en het woest geweld der hartstochten weerstaan en het alles wegknagende scepticisme des verstands bij het godsdienstonderzoek verijdelen, is dan eene openbaring niet de aangewezen heilweg? [2])

---

[1]) Rom. VII, 24. — Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 66—67; *Gr. of A.* p. 91; *Difficulties of Anglicans*, T. II, p. 254: „Natural Religion, certain as are its grounds and its doctrines as addressed to thoughtful, serious minds, needs, in order that it may speak to mankind with effect and subdue the world, to be sustained and completed by Revelation".

[2]) Newman, *Apologia*, p. 241—247. — Het bewijs, voor het bestaan der erfzonde, uit de menschelijke ellende geput, schijnt den schrijver

Deze feiten en overwegingen wettigen het vertrouwen en de verwachting, dat het redmiddel eener goddelijke Openbaring in deze wereld bestaat. Gods oneindige goedheid en onze uiterste ellende en nood zijn de grondslag van dit voorgevoel (presentiment). Velen denken over het vraagstuk niet na; is er echter eenmaal onze aandacht op gevestigd, dan wordt het ons, naarmate wij het met meer gezetten ernst overwegen, „steeds waarschijnlijker, dat ons eene openbaring geschonken is of zal worden geschonken" [1]).

* * *

Toen de H. Paulus te Athene predikte op den Areopagus, bekeerden zich Dionysius en Damaris tot het Christendom. Zij hadden den apostel den éénen God, het oordeel en de opstanding der dooden hooren verkondigen, en niets in zijn woord strekte om hen te binden aan mythologische gebruiken, waarmee de stad overstroomd was. Een wonder verrichtte Sint-Paulus daar niet.

Deze korte bekeeringsgeschiedenis acht Newman kenschetsend. Zij doet zien, hoe weinig klaarblijkelijke gegevens er voor het erkennen van het openbaringsfeit noodig schijnen, wanneer de ziel eenmaal doortrokken is van de bovenvermelde redenen, die

---

zekerder dan den besten godgeleerden. Het gevoelen der Kerk is, naar onze meening, nauwkeuriger uitgedrukt in deze woorden van den H. Thomas, die na een schets onzer lichamelijke, intellectueele en zedelijke jammeren, tot het besluit komt, dat het bestaan eener erfzonde, welke dan ook, „vrij waarschijnlijk" wordt, mits men de goddelijke Voorzienigheid en de waardigheid onzer hoogere vermogens niet buiten beschouwing laat: „Uujusmodi defectus, quamvis naturales homini videantur, absolute considerando humanam naturam ex parte ejus quod est in ea inferius, tamen, considerando divinam providentiam et dignitatem superioris partis humanae naturae, satis probabiliter probari potest hujusmodi defectus esse poenales, et sic colligi potest humanum genus peccato aliquo originaliter esse infectum". *C. Gent.* L. IV, cap. 52.

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 423.

eene Openbaring, als redelijkerwijze noodzakelijk, doen verwachten. Ja, sommige geesten zal deze voorafgaande waarschijnlijkheid (antecedent probability) zoo machtig treffen, dat zij, zonder rechtstreeksche klaarblijkelijkheid, bijna als bewezen zullen beschouwen den goddelijken oorsprong van eenen godsdienst, die er aanspraak op maakt, de ware te zijn — indien namelijk deze godsdienst in zijne historie en leerstellingen geene positieve moeielijkheden oplevert, en geen mededinger met ontvankelijke aanspraken naast zich heeft [1]).

Doch ook de stellige teekenen voor het *feit* der Openbaring behoeven wij niet verre te zoeken. Eene reeks van verschijnselen en de „logica der feiten" staven deze groote realiteit [2]). In schoone bladzijden, door den geest van den H. Augustinus en Bossuet bestraald, ontwikkelt de scherpzinnige waarnemer van godsdienstigeverschijnselen deze gedachten.

Wanneer wij, bepaald christelijke beginselen ter zijde latend, het werk van Mahomed en de godsdiensten uit het Oosten naar algemeene grondstellingen beoordeelen, dan wordt ons terstond openbaar, hoe geheel eenig het Christendom in de wereld staat, door het beantwoorden aan het streven, de nooden, de verwachtingen van het natuurlijk geloof en de natuurlijke godsvrucht. Heilige boeken vinden wij alom; maar het Christendom brengt een duidelijke boodschap van God aan geheel de menschheid. Uitgegaan onder alle volkeren en stammen, naar alle standen en alle beschavingskringen der maatschappij, van de barbaren tot de hoogst ontwikkelden, van het eerste oogenblik door alle eeuwen heen zichzelf gelijk, kwam het de wereld ordenen en regeeren, gestadig, zooals dit moest zijn, in strijd met groote menschenmassa's, met de burgerlijke macht, stoffelijk

---

[1]) Hand. XVII. — Newman, *Gr. of A.* p. 423—424.

[2]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 71: „What! is there not more than one way of arriving at faith in Christ? are there not a hundred proofs, distinct from each other, and all good ones?"

geweld en vijandige stelsels van wijsgeeren Het had zijn zegepralen, zijn tegenspoeden, maar bij alles eene groote historie; het bracht groote dingen tot stand en is nog krachtig als in zijn jeugd. Zoo heeft het in de wereld eene onderscheiding en eene onmiskenbare meerderheid, en toont, op het eerste gezicht, kenmerken eener goddelijke afkomst.

Het Christendom is in zijne geschiedenis niet te scheiden van Israël. Dit staat onder alle oude volkeren van het Oosten en van het Westen zonder wederga. Want geen voorchristelijke godsdienst mocht op zulk eene kracht van zuivere waarheid roemen. Theïsme was het leven van Israël. Sion en Jerusalem hebben de enge landpoorten opengezet, waardoor de groote leeringen van Gods Eenheid en een goddelijk Wereldbestuur over het aardrijk zijn uitgegaan. Daarna is de verwoesting gekomen en de dag des ondergangs. Maar gedurende het groote drama ving het Christendom zijn gang aan door de historie. Twee wondervolle scheppingen, het Jodendom en het Christendom, zoo wijd over de eeuwen uitgestrekt, vormen aldus, bij alle wentelingen van menschelijke zaken, een vast stelsel van voortgezet verkeer tusschen hemel en aarde.

En boven deze dubbele belijdenis der uitdrukkelijke en integrale Openbaring verschijnen de profetische gezichten. Uit de oud dagen klinkt het woord der voorspellingen. De oud-testamentische beloften worden gehoord in het Nieuwe Verbond. Het Christendom verheft millioenen uit de ongodsdienstigheid tot den eenen God; het verspreidt onwaardeerbare zegeningen naar alle zijden. *Heft uwe oogen op, en aanschouwt de velden, hoe zij alreede wit zijn tot den oogst* — zoo zag Jesus de wereld. Als machthebbende trad Hij op om de wereld te overwinnen; wonderbaar in de prediking der visschers; in Sint-Paulus' bekeering en de verspreiding des evangelischen woords; door den stroom van heilig martelbloed en de vervulling der beloften aan Abraham en der mozaïsche Openbaring en het zegevieren over

Rome. Christus zelf blijft het middelpunt en de volheid der Openbaring; gelijk voor Abraham, zoo voor de Christenen, van het begin tot het einde. Zij, evenals Abraham, *zien Zijnen dag en verblijden zich.* Dit is de wereldgebeurtenis, door Gibbon nooit verstaan. Zijne verklaringen voor het opbloeien des Christendoms tusschen de samenstortende muren van het romeinsche keizerrijk behoeven zelve een hooger beginsel van verklaring: hoe zou hij ook de diepten van den eeuwigen oceaan peilen met het snoer en de meetroede zijner blootelijk literarische wijsbegeerte? Het Christendom, buiten twijfel, heeft zijne grondslagen in een roemrijk verleden, doch men spreke er niet over, als ware het een vraagstuk van geschiedkundige beteekenis, zonder rechtstreeksche betrekking tot den modernen tijd. Christus' Middelaarschap is het centrale leerstuk. Daarin vindt de mensch, bij het bewustzijn van zonde en moreele onvolkomenheid, het redmiddel, door den natuurlijken godsdienst gezocht, maar niet gevonden. Meer dan een volledige encyclopedie van wetenschappelijke kennis, dan een geheele boekerij vol controverse-geschriften, geeft het stelpen en heelen der diepe wonde onzer menschelijke natuur kracht aan het Christendom. Ook tusschen de nieuwe en geduchte vijanden, die zijn pad belagen. Zoolang de menschelijke natuur zal duren, duurt ook het Christendom. Het is de levende waarheid, die nimmer kan verouderen [1]).

Zijn al deze denkbeelden nieuw? — De degelijke gronden der christelijke Openbaring zijn oud als het Christendom, doch verjeugdigen zich steeds in nieuwe verschijnselen. Men moet Newman zelven lezen en zich in rustig nadenken afzonderen, om de fijne trekken van hoogere afstamming en den onderlingen samenhang der buitengewone teekenen te overwegen, die deze ernstige Christenman in den christelijken godsdienst gezien en zijnen tijdgenooten getoond heeft.

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 429—492; *Sermons on various Occasions*, p. 70—72; *University Sermons*, p. 62—69; 252—254; 315.

Zijn oordeel over de waarde zijner bewijzen kunnen wij in de volgende drie punten samenvatten.

Niemand besefte dieper dan kardinaal Newman, hoe rijk en machtig de bewijzen voor de waarheid van Christus' Openbaring zijn. Hij zegt: „Deze bewijzen zijn te verscheiden voor eene rechtstreeksche opsomming, te persoonlijk en te diep om er woorden voor te vinden, te machtig en samenstemmend om ze te kunnen wederleggen" [1].

Een expliciet inzicht dier bewijzen is volstrekt geen onmisbare voorwaarde eener vaste geloofsovertuiging. Voor den man, die, met eene goede intellectueele en zedelijke gesteltenis, het Christendom tegenwoordig en in zijne uitwerking ziet, draagt dit op het gelaat de teekenen eener goddelijke verordening. juist gelijk de zichtbare wereld van haren goddelijken oorsprong getuigenis geeft [2].

Het Christendom spreekt tot den geest, die zich „in den normalen toestand der menschelijke natuur" bevindt, dat is, die „gelooft aan God en aan een toekomstig oordeel" [3].

* * *

Lang vóór zijn overgang zweefde het Newman voor den geest, dat zijn anglicaansch Christendom onbevredigend en geen geheel was. Wat echter zou hem over het Catholicisme licht doen rijzen?

Engeland gaf in de eerste helft dezer eeuw weinig te aanschouwen van de katholieke Kerk. Hier bestond geen katholieke Kerk, ja, bijna geen katholieke gemeente meer: alleen enkele aanhangers van den ouden godsdienst, stil en droevig rondwarend als herinneringen aan hetgeen geweest was. Zwerfsteenen na den grooten zondvloed. Hier een groep arme Ieren, komend en ver-

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 492.
[2]) Newman, *University Sermons,* p. 66; vgl. 239 en 280.
[3]) Newman, *Gr. of A.* p. 492.

trekkend in den oogsttijd, of armzalig gehuisvest in een kwartier der metropolis. Daar een oudachtig man, ernstig en eenzaam door de straten wandelend, en aangeduid als van goeden huize en Roomsch-Katholiek; of een ouderwetsche woning, hoog bemuurd en met een ijzeren deur, en waar Roomsch-Katholieken heetten te verblijven. Wat verder Roomsch-Katholieken waren, wist niemand te verhalen. Het stond opgeschreven in onkatholieke geschiedenissen en preeken: de algemeene indruk was, dat deze lieden machtig waren geweest, en hunne macht misbruikt hadden; hun naam had een onaangenamen klank, iets van formalisme en bijgeloof [1]).

De man, dien God eenmaal door de hand van Leo XIII als een prins der Kerk zou kronen, stond in de kennis van het Catholicisme aanvankelijk niet hooger dan zijne onkatholieke landgenooten. Had hij als knaap een enkele maal in een Roomsche kapel gegluurd, hij had er brandende waslichten gezien en eenige knapen, in het wit gekleed en wierookvaten zwaaiend; wat hem, 't is duidelijk, niet kan weerhouden, zoodra hij van den Paus iets bepaalds begon te hooren, dezen te betitelen als den Antichrist. Doch Newman had een open oog en hart voor de waarheid En daar alle wegen, gelijk hij later zeide, naar den katholieken godsdienst voeren [2]), vond ook hij zijnen weg.

Het eerste verschijnsel, dat de waarheid der katholieke Kerk voor Newman begon te doen doorschemeren, was hare apostolische onafhankelijkheid en haar vrijheidsbesef bij het verkondigen harer leer. Aanschouw het Anglicanisme, zie de Oostersche kerken, onder het bestuur van den Tsaar of van den Sultan. Hoe liggen zij aan banden! Is het de voorname zending der Christenheid, van het *Credo* en de *Tien geboden* te getuigen in eene wereld, die daarvan afkeerig is, welnu men kan het feit

---

[1]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 172.
[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 377—378.

niet loochenen, dat Rome thans de eenige, trouwe vertegenwoordiger is, en daarbij de erfgenaam en opvolger, dier vrijmoedige en onverschrokken Kerk der oudheid. De Kerk van Rome is de zich steeds gelijk blijvende, de *semper eadem*. „Deze getrouwheid aan het oude christelijke stelsel — vervolgt de schrijver, Gladstone's aanval werend, — deze getrouwheid, gezien in het moderne Rome, was het lichtende feit, dat, vóór veertig jaren, meer dan eenig ander de aandacht der Oxfordmannen trok en hen naar deze Kerk deed opzien met eerbied, belangstelling en liefde" [1]). Rome stond voor de vrijheid van Christus' Kerk tegen het Cesarisme.

Allengs kwam het beter begrip en daarmede het zien der geloofwaardigheid van het Catholicisme.

De reis door Italië en het bezoeken der Eeuwige Stad ten jare 1833 bracht, wat reeds vaker geschied is, weinig licht. „Ik zag alleen het uiterlijke — besluit de doorluchtige reiziger zelf; — van het verborgen leven der Katholieken wist ik niets" [2]). Te Oxford, in samenspraken met onkatholieke vrienden, bij het stille nadenken der eenzame studeercel, uit de vlijtig gelezen werken van aloude Kerkvaderen, werden de beginselen helder, die een dieper inzicht van het wezen der Roomsch-Katholieke Kerk mogelijk maakten. Zoo bleek Newman, door een universiteitspredikatie van Dr. Hawkins, de hooge beteekenis der *overlevering;* op eene wandeling bracht William James in hem de leer der *apostolische opvolging* tot rijpheid; het lezen van Butler en Keble openbaarde hem, hoe belangrijk voor het Christendom het *sacramenteele beginsel* is, en de *gemeenschap der Heiligen* en de erkentenis van *geheimen des geloofs;* verdiept in de studie der Kerkvaders zag hij, dat te groot vertrouwen in mannen als

---

[1]) Dit schreef Newman in 1874. Zie *Difficulties of Anglicans*, T. II, p. 197—198.

[2]) Newman, *Apologia*, p. 33.

Ussher, Jeremy Taylor en Barrow, hem tegenover den katholieken godsdienst verblind had, en dat het noodzakelijk was de bronnen te raadplegen en te controleeren wat omtrent de Kerk der vaderen was beweerd. De dogmatiek en de geschiedenis bewezen hem overtuigend, dat zijne anglicaansche kerk een schisma was; de logische samenhang der dingen dwong hem te belijden: „De redenen, waarom ik geloof wat ons stelsel leert, moeten mij er toe brengen, meer te gelooven" [1]). Eindelijk kwam de geniale intuitie der *Leerontwikkeling in de Christenkerk;* het beginsel, steeds door Rome gehuldigd, dat de geopenbaarde waarheid, zonder te veranderen in haar wezen, zich vol levensrijkdom ontwikkelen kan. Hij zag nu de essentieele eenheid tusschen Rome en het oorspronkelijk Christendom [2]).

Wie deze nieuwe beginselen in verband brengt met Newman's reeds bekende denkbeelden over godsdienst en christelijke Openbaring, voorziet reeds, hoe de geloofsphilosophie van den tot het Catholicisme bekeerden wijsgeer zich logisch ontwikkelen zou.

De uitspraken van den goddelijken Stichter omtrent Zijne Kerk, de leering der Apostelen over dit grootsche werk huns Meesters, de getuigenissen der eerbiedwaardige Kerkvaderen en de vier door alle eeuwen beleden kenteekenen, de eenheid, heiligheid, apostoliciteit en catholiciteit, moesten de grondslag blijven van een degelijk pleidooi. Het karakteristieke echter van Newman's methode en lievelingsdenkbeelden gaat daarbij niet verloren.

Groote waarde hecht hij aan het wegnemen van vooroordeelen. Vele *Sermons* zijn daaraan gewijd; hij schreef met dit doel beroemde werken: de *Apologia;* zijn antwoord op Pusey's *Eirenicon* en dat op de *Expostulation* van Gladstone; zijne *Lectures*

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 9—12; 18—34; 200—229; *The via media*, Preface to the third edition.

[2]) Newman, *Apologia*, p. 197—200; *The development of christian Doctrine.*

on the present positions of Catholics in England. Het geletterde en het ongeletterde England was bij *No Popery* en in zeer antikatholieke gevoelens grootgebracht. Hoe zou zelfs een gentleman iets van de katholieke waarheid zien, wanneer hem de schellen niet eerst van de oogen vielen? Somtijds was er *humor* in de polemiek [1]). Veelal werd de regel toegepast: antwoord den dwaas niet volgens zijne dwaasheid. Niettemin bleef het afweren van grieven noodzakelijk, dewijl geen laster zoo ongerijmd, geene aantijging zoo monsterachtig kon wezen of zij ging in de massa als water [2]).

Onder de positieve redenen van geloofwaardigheid koos Newman gaarne de levensverschijnselen der Kerk uit, die haar voor goedgestemde tijdgenooten, voor mannen met de vroeger aangeduide godsdienstige en moreele gesteltenissen, konden zichtbaar maken in het licht harer eigen, actueele klaarblijkelijkheid.

Christus bracht een schat van hoogere waarheden aan de wereld. Die heilige leer behelst ook dogmen: leerstellige waarheden, die met godsdienstig ontzag bewaard moeten blijven én wegens den uitgedrukten wil des Heeren, én als steunpunt van eenen vasten, positieven godsdienst, én als machtige beweegredenen voor de christelijke moraal en 's menschen hoogste zedelijke verheffing. Het staat geenszins in onze macht, hier naar goedvinden uit te kiezen (*to pick and choose out*). Wil

---

[1]) Zoo in den brief van 15 Mei 1851 aan de *Times*, om te verzekeren, dat er geen plannen van „wreedheid" verbonden waren met het bouwen van „underground cells", behoorende tot het nieuwe klooster te Birmingham. „Deze onderaardsche cellen — schreef Newman aan het weekblad — zijn een provisiekamer; een kolenhok; bier, misschien wijn, zal eene derde innemen," enz. Vgl. Meynell, *John Henry Newman*, p. 64—65; *Apologia*, p. 176; *Loss and Gain*, passim.

[2]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 156: „Alas! there is no calumny too gross for the credulity of our countrymen, no imputation on us so monstrous, which they will not drink up greedily like water."

men het nederstorten in een veelvormig atheïsme tegenhouden, dan moet er een levend en onfeilbaar leergezag bestaan. De wereld heeft zulk een levenden vertegenwoordiger der onzichtbare dingen noodig, om den stroom des ongeloofs te breken [1]). Dit gezag, een schutse voor de H. Schriften en een licht voor het geweten, is omstraald door den luister der Kerk. Want de Kerk schittert uit door de harmonie van haar stelsel; de volheid harer leering; de frischheid harer levenskracht; een door hoogere Macht beschermde Souvereiniteit; eene diepe bevrediging aller geestelijke nooden van de menschheid; eene ongeëvenaarde moreele en sociale kracht; een verheven ideaal van heiligheid; een innige opvatting van den godsdienst; een voortdurende mededeeling en tegenwoordigstelling van Christus, onzen eenigen Middelaar, door de sacramenteele bediening en het onuitsprekelijk Offer des Altaars. Zoo kwam zij door de stormbuien der eeuwen tot ons, steeds vergaande, nooit vergaan: *always going, and never gone.* Wat een ontzaggelijke vitaliteit! En zij, die ook nu nog tot haar komen, verliezen niet wat zij bezaten, maar winnen wat zij derfden. Zij vinden het katholieke *Credo*, vol innerlijke samenstemming, volmaakt als geheel, en met het schoonste verband tusschen alle deelen. Dit is niet de *via media*, de weleer geprezen anglicaansche *middelweg*, die maar tot halfweg, of niet eens zoo ver, ging in gezag, leer, sacramenteele gemeenschap, christelijke opvatting van leven, plicht en ideaal [2]).

---

[1]) Newman, *Gr. of A.* p. 120—121; 140—142; 387; *Apologia*, p. 241—284; *University Sermons*, p. 337.

[2]) Newman, *Idea of a University*, 183—184; 192—193; *Difficulties of Anglicans*, T. II., 246—255; 348—353; *Sermons on various Occasions*, passim; *Gr. of A.* p. 249; 488: *Discourses to mixed Congregations*, p. 176. — Reeds ten jare 1841, bij zijn studie over de Arianen, zegt Newman: „I saw clearly, that in the history of Arianism, the pure Arians were the Protestants, the semi-Arians were the Anglicans, and that Rome now was what it was then. The truth lay, not with the *Via media*, but with what was called „the extreme

Kardinaal Newman's beschouwingen over de waarheid van den katholieken godsdienst zijn over verschillende werken verspreid. Aan een stelselmatige en volledige verhandeling, waarin wij zijne vele en oorspronkelijke denkbeelden tot één geheel zouden verbonden zien, schijnt hij nooit ernstig te hebben gearbeid. Maar met liefde heeft hij sommige bijzonderheden uitgewerkt, opzettelijk voor Engelsche hoorders en lezers en naar Engelsche toestanden. Bekend is bv. zijne vergelijking tusschen de twee idealen: den *gentleman* en den *heilige*. Menige schoone redevoering, als *Christus op de baren; — De Paus en de Revolutie; — De tweede Lente; — De heerlijkheden van Maria*, is eene beschouwing over de kracht of de schoonheid van het katholiek geloof.

Het kostte veel, de aandacht van anti-katholieke medeburgers voor katholieke leeringen of gebruiken te winnen. Door eene ware en levendige schildering kon wellicht het nadenken van zachtgestemden worden wakker geroepen. Dan had derhalve het *realisatie-beginsel* [1]) weder waarde.

Inderdaad, kardinaal Newman heeft dit beginsel ook bij de behandeling van katholieke waarheden meermalen toegepast.

Wie blind was voor de denkbeelden, zou wellicht acht slaan op het uitgebeelde.

Als voorbeeld diene de schildering eener stille H. Mis. Kardinaal Wiseman streed met doorwrochte verhandelingen voor het allerverhevenst Mysterie, dat sedert de dagen van Knox in de geheimste schuilhoeken tegen den haat der heerschende partij nauwelijks veilig scheen. Wiseman's beroemde geloofsgenoot beproefde daarnaast somtijds andere middelen. De Altaargeheimenis was hem eene openbaring, hoe in den katholieken godsdienst het

---

party"". By het bestudeeren der geschiedenis van de Monophysieten, in 1832, had hij hetzelfde verschijnsel voor zich gehad, zonder het te zien. *Apol.* p. 139.

[1]) Vgl. *De Katholiek*, 1899, bl. 208—214.

sublieme zich aan het *populaire* paart; voor onkatholieken was de hooge Geheimenis echter verborgen, en het Offer der katholieke altaren slechts een formulier. Nu bewerkt hij het leerstuk als *en relief*, en laat een katholiek zijn gemoed tegenover een niet-katholiek uitstorten in deze woorden:

„Voor mij, dit betuig ik u, is niets zoo troostrijk, zoo roerend, zoo zieltreffend en overweldigend als het Misoffer, gelijk het bij ons wordt opgedragen. Voortdurend kon ik, dunkt mij, de Mis bijwonen, en ik zou het niet moede worden. Zij is niet een bloot formulier, zij is eene verheven handeling, de verhevenste, die op aarde kan bestaan. Hier is niet het aanroepen alleen, maar, zoo 't geoorloofd is aldus te spreken, een roepen van den Eeuwige. Met vleesch en bloed komt Hij op het altaar tegenwoordig, voor wien de engelen zich buigen en de duivelen beven.

Deze ontzaggelijke gebeurtenis beheerscht en verklaart tevens elk deel der plechtigheid. Woorden zijn noodzakelijk, doch als middelen, niet als doel; werktuigen van veel hoogere dingen, van consecratie en van offerande. Zij dringen, als ongeduldig om hunne zending te volbrengen. IJlings gaan zij voort, het geheel is snel; want alles vormt een deel van eene integrale handeling! Ontzagwekkende offerwoorden zijn het, een werk te grootsch voor vertraging; gelijk het sedert den aanvang heette: *wat gij doet, doe haastelijk* [1]). IJlings, want de Heer Jesus gaat er mede, gelijk Hij, langs het meer gaande in de dagen zijns vleesches, zijne Apostelen riep, spoedig den eenen na den anderen. IJlings, want gelijk de bliksem van het eene deel des hemels naar het andere schijnt, zoo is de komst van den Zoon des Menschen. IJlings, want zij zijn als Moses' woorden, toen de Heer nederdaalde in de wolk, en hij den naam aanriep van den Heere, die voorbijging, *den Heer, den Heere God, barmhartig en genadig, langmoedig en van groote goedertierenheid en waarheid.* En gelijk Mozes op den berg, zoo buigen ook wij ijlings voorover ter aarde, aanbiddend. Zoo zien wij allen, in het rond geschaard, elk van zijne

---

[1]) Joan. XIII, 26. Deze woorden, tot Judas gericht, drukken 's Heeren verlangen uit om den kelk des lijdens te drinken; zij zijn „verba ad opus nostrae redemptionis anhelantis" — zegt na den H. Augustinus Sint Thomas van Aquino, *In Joan.* XIII, Lect. V.

plaats naar de groote komst uit, *wachtende op de beweging des waters.* Elk op zijne plaats, met zijn eigen hart, met zijn eigen nooden, met zijn eigen gedachten, met zijn eigen bedoeling, met zijn eigen gebeden, afzonderlijk maar eenstemmig, gadeslaande wat geschiedt, het gadeslaande bij zijn voortgang, één als het voltrokken wordt. Deelgenooten zijn wij met Gods priester, hem steunend, toch door hem geleid; niet pijnlijk en hopeloos een zwaren bedevorm volgend, van den aanvang tot het einde, maar als eene samenstemming van welklinkende instrumenten, elk verschillend, doch samenvloeiend in eene liefelijke harmonie. Daar zijn kinderkens aanwezig, en oude lieden, en eenvoudige daglooners, en kweekelingen van seminariums; priesters, tot de Mis zich voorbereidend, priesters, in hunne dankzegging; daar zijn schuldelooze maagden, en daar zijn boetvaardige zondaren; doch er stijgt uit die vele zielen één eucharistische hymne, waarvan de groote Handeling de maat is en het doel. En gij vraagt, is het niet onredelijke vormendienst? Wonderrijk is het, geheel wonderrijk. Wanneer toch zal ons dierbaar volk worden verlicht? *O Sapientia, fortiter suaviterque disponens omnia, O Adonai, O Clavis David et Expectatio gentium, veni ad salvandum nos, Domine Deus noster*" [1]).

* * *

Den lezer blijkt nu klaarder, wat in Newman's geloofsphilosophie de uitspraak bedoelt: het Theïsme voert logisch naar het Catholicisme. Hij laat de afzonderlijke bewijzen voor Gods bestaan in hunne waarde, doch vervolgt dan: het Catholicisme — zoovele redelijke gronden zeggen het u — komt van God; ga dus uit, om Hem, dien gij vondt in uw geweten, in de schepping, in de christelijke Openbaring, te aanbidden in *Zijn* huis en heiligdom.

Kardinaal Newman had de oudheid ondervraagd, de Schriftuur en de Vaderen; hij had de nooden der volkeren, de aspiraties

---

[1]) „O wijsheid, die krachtdadig en met zachtheid alles bestuurt, O Adonai, O Sleutel Davids en Verwachting der volkeren, kom om ons te redden, Heer onze God". — Newman, *Loss and Gain*, p. 327—329. — Bl. 424—428 zegt de schrijver, na eene processie in een londensche kerk te hebben geschilderd: „This *is* a popular religion".

der godsdienstige ziel overwogen, midden in het moderne leven. Van deze twee kanten ging hem het helderste licht op, bij zijn zoeken naar de ware Kerk van Christus.

Niets kon zijne diepe overtuiging meer schokken. Hij zag wel de zedelijke kwalen, die ook zijne nieuwe geloofsgenooten teisterden; geen verdonkering nochthans van zielen en geen engelenval kon het visioen van vrede omwolken, dat hem uit de Kerk, die rechtvaardigen en zondaars Gods zegeningen biedt, als een licht, in den nacht eener van God afgewende wereldsche beschaving, was komen troosten.

Hij kende die tallooze bezwaren des ongeloofs tegen dat volle geloofsleven van Rome. En wie onzer kent ze niet? Elken morgen komt het moderne leven aan onze deur met uitspraken en stemmen uit alle werelddeelen. „Ik ben — zegt de schrijver — voor moeielijkheden tegen den godsdienst gevoelig als iemand; doch moeielijkheden en twijfel staan in geenerlei verhouding tot elkander. Naar mijne opvatting der zaak, zijn tienduizend moeielijkheden nog niet ééne twijfeling"[1]). — Betreffen de bezwaren onze geloofsgeheimen? Welaan, niemand zal het verbazen, dat in de verheven geopenbaarde waarheid stof te over ligt voor vragen van het menschelijk verstand. Overigens, de katholieke theologie, voortwerkend onder den invloed van Athanasius, Augustinus, Thomas van Aquino, gevoelt zich nog immer krachtig.

De godsdienstige onrust in sommige van Engeland's beschaafde kringen heeft eene andere oorzaak. Schijnt er niet een tegenstrijdigheid te bestaan tusschen de geopenbaarde leer en de nieuwere wetenschappen?

Met smart zag de schrijver, in zijn diep geloof, deze sombere zijde onzer eeuw. Hij zag bij menigen tijdgenoot een waren afkeer van de geopenbaarde waarheid en een verbittering, waaraan hij niet zonder een pijnlijk gevoel kon denken. Weemoedig aan-

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 239.

schouwde hij het worstelen van velen om door de illusies der wereld den weg des levens te vinden. Hem zelven sloeg deze moderne storm geen handbreed van den rechten koers.

Hij wist, waarop hij vertrouwde. Katholieken en protestanten richtten tot hem het verzoek, dat hij de geopenbaarde waarheid tegen hare nieuwere bestrijders verdedigen zou, en door een werk van zijne hand de getrouwheid zijner medeburgers aan den christelijken godsdienst bevestigen en sterken. Hij ondernam het niet. Zijne hoofdreden was deze: wat moeten wij juist bestrijden in die moderne beweringen? Zooveel daarvan is vlot. Terwijl gij het aangrijpt, verdwijnt het reeds. De eerste tegenwerpingen zijn, als de volgende opkomen, bereids verstoven [2]).

Newman's *grondstellingen* nochtans omtrent dit gedeelte der geloofsphilosophie zijn ons genoegzaam bekend.

Wezenlijke tegenspraak tusschen het ware geloof en de ware wetenschap is, klaarblijkelijk, onmogelijk.

De aanval op ons geloof komt allermeest van geleerden die niet tot den eersten rang behooren. Bij de voortreffelijkste en meest geniale mannen heerscht veel grootere gematigdheid van oordeel.

Vele wetenschappelijke mannen zijn van het christelijk geloof vervreemd, niet omdat hun rede wezenlijk eene tegenspraak tusschen het Christendom en hunne wetenschap heeft doorschouwd, maar omdat zij, eenzaam teruggetrokken in hunne wereld, in hunne vakken, voor het geloofsleven schijnen verwilderd.

Als men elkander wel verstaat, leeren de wetenschappelijke mannen, op hun terrein blijvend, niets, dat de theologie, op haar terrein, belemmert.

Theologie en wetenschap moeten veeleer bij elkander gebracht, (connected) dan met elkander verzoend worden (reconciled).

Bijbelsche vraagstukken laten een verzoenend antwoord toe,

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 261—263: „The former objections had already come to nought under the uprising of others".

mits aan den eenen kant geene losse hypothesen als vaste resultaten van het weten worden verspreid, en men aan de andere zijde beseft, dat populaire opvattingen niet de laatste exegese zijn van Gods woord, en dat men tusschen vele mogelijke uitleggingen deze te kiezen heeft, die bij het rijpere nadenken volgens theologische en wetenschappelijke regels zijn gewettigd.

Mocht er een bedenking rijzen, die niet onmiddellijk te beantwoorden valt, dan zou ik — zegt de schrijver — geduldig mijnen tijd afwachten, tot er betere dagen komen; maar gelooven zou ik steeds.

Onzen jongen mannen geve men eene wetenschappelijke en wijsgeerige opleiding; en wat de tegenstanders belangt, men houde er zich van overtuigd: *A little learning is a dangerous thing;* onze gevaarlijkste vijanden zijn halve geleerden [1]).

Deze grondstellingen toonen aan, hoe Newman de strooming zijns tijds aanschouwde. Hij zag van dag tot dag, wat er omging. 't Was hem echter tot den dood de heiligste overtuiging, dat ongeloof onredelijk is, en dat het redelijk is, den katholieken godsdienst lief te hebben, als gesticht door God, *come from heaven.*

Plechtig klinkt de verklaring van den vijf-en-zeventigjarige aan Gladstone, die den grijsaard zijn heengaan uit de anglicaansche kerk als een misbruik van talenten verweet: „*Nooit heb ik, zelfs maar één oogenblik, gewenscht terug te zijn; nooit hield ik op, mijnen Schepper te danken, die mij sterkte tot den grooten omkeer, en nooit deed Hij mij gevoelen, dat ik door Hem verlaten was, hetzij in nood, hetzij in eenige religieuse droefenis. Ik weet niet, hoe aan Mr. Gladstone's uitspraak omtrent mij te ontkomen: maar ik kan niet meer zeggen. Het oordeel moet blijven aan een dag, die komen zal*" [2]).

Amsterdam, Maart 1899. p. J. V. De Groot, ord. praed.

(*Wordt vervolgd.*)

---

[1]) Newman, *Apologia*, p. 260—265; *Idea of a University*, p. 431—502; *Gr. of A.* p. 257; *University Sermons*, p. 67—68; 230—231.

[2]) Newman, *Difficulties of Anglicans*, T. II, p. 349.

BOEKBEOORDEELING.

Neerland's Heiligen in vroeger eeuwen door J. A. F. Kronenburg, C. SS. R. Dl. II en III. F. Becker, Amsterdam, 1898.

Ofschoon de Katholieken van Noordelijk Nederland een levendig belang stellen in de eerbiedwaardige rij van heilige Bisschoppen op den alouden zetel van Sint Servaas in het grijze Trajectum ad Mosam (Maastricht), toch spreekt het van zelf, dat hun hart nog warmer klopt voor de groote helden des geloofs, die op hun eigen grond in het zweet van het gelaat het Evangelie verkondigden. Daarom dan ook wordt deze nieuwe arbeid, die ons zoovele belangwekkende mededeelingen over de Heiligen dezer streken aanbiedt, met grooter vreugde begroet. De vruchtbare pen van Pater Kronenburg blijve steeds van haren overvloed uitstorten in de hagiografie onzer Heiligen.

Reeds is in een vorigen jaargang van dit maandschrift een gunstig oordeel uitgesproken over het plan, naar hetwelk de nauwgezette en scherpzinnige schrijver werkt, en over den vorm, waarin hij zijn verhalen giet. Warm werd dan ook het eerste deel van *Neerland's Heiligen* aanbevolen.

De thans verschenen deelen staan zeker in zorg voor historische waarheid en inkleeding geenszins bij het eerste ten achter. In beide opzichten mogen zij grooten lof wegdragen. Vreesde men onwillekeurig bij de lezing van het eerste deel, dat soms de historie aan de inkleeding ondergeschikt werd gemaakt, al was dit slechts schijn, deze vrees verdwijnt geheel bij de lezing der twee volgende deelen, en dat verhoogt in niet geringe mate hunne waarde voor het kalm verstand, al worden ook de verhalen iets minder bekoorlijk.

Met nauwlettende zorg heeft de schrijver naar bronnen gezocht. De geheele letterkunde over de 8ste en 9de eeuw, al wat maar iets kon aanbieden over Neerland's Heiligen, is schier doorgesnuffeld.

De gebruikte schrijvers vormen te zamen een aanzienlijke bibliotheek. Hagiografen van verschillend pluimaadje — niet enkel schrijvers van den eersten rang, maar ook van veel minder gehalte — zijn geraadpleegd. Wel verre zij het van ons, dat af te keuren. Wist Virgilius soms niet een goed woord aan Ennius te ontleenen? Zoo kunnen schrijvers van minder of weinig critische beteekenis toch berichten aanbieden, die bij onderzoek waar blijken te zijn.

Over het geheel zijn deze levensgeschiedenissen samengesteld naar schrijvers, wier geloofwaardigheid niet in twijfel kan worden getrokken. Men vergelijke b. v. de levens van de HH. Willibrordus, Wulfram en Bonifacius met de *Kerkgeschiedenis* van W. Moll; het leven van den H. Willibrordus met de groote en kleine *Levensschets* van v. Etten; het leven van den H. Gregorius met de keurige en zakelijke levensschets door P. Albers S. J. [1]), en men zal tevreden zijn. Wel zouden wij naar het voorbeeld van Moll in zijne *Kerkgeschiedenis* gaarne gezien hebben, dat sommige bronnen met eenige woorden op haar rechte waarde geschat waren, hetgeen gevoegelijk bij de vermelding met een enkel woord kan geschieden. En wanneer plaatsruimte het toelaat, dan zouden wij, veel meer dan thans plaats heeft, aan den voet der bladzijden vermeld willen zien, uit welke bron het verhaal geput is. Wel geven wij toe, dat de schrijver op goede grondslagen gebouwd heeft en geenszins verplicht is, om bronnen te vermelden voor feiten, die eensluidend door geloofwaardige historie-schrijvers worden medegedeeld; haarkloverij is hier geheel misplaatst; maar dit neemt niet weg, dat door meerdere verwijzing naar bronnen de critische behandeling beter in het licht zou treden en de arbeid, die meer critisch is dan schijnt, zich ook terstond als dusdanig zou doen kennen. Men zegge hier niet, deze levens zijn *slechts* voor het volk geschreven. Zou dit waar zijn, waartoe dan de vermelding van zoovele bronnen, die aan het volk geheel onbekend zijn? Neen! het werk is op wetenschappelijke leest geschoeid; maar dan ook trede de wetenschap in het volle licht van den dag. Wij blijven echter gelooven, dat de schrijver uit vrees van den eenvoudigen lezer te vermoeien of hem door de verschijning van een in zijn oog geleerd werk schrik aan te jagen, besloten heeft niet te veel naar den voet der bladzijden te verwijzen. Waar is

---

[1]) *Jaarboekje van Alberdingk Thijm*, 1893.

het, dat de levens der Heiligen een voedsel moeten zijn voor den vromen Christen, maar waar is het en blijft het tevens, dat onze groote Nederlandsche Heiligen ware *historische* figuren zijn. De wetenschap onzer dagen verlangt nu eenmaal en terecht, dat de historie behandeld worde volgens de regels der historische critiek Deze moet zich geenszins uiten in spitsvondigheden, in onwil om schijnbare tegenstrijdigheden tot oplossing te brengen of in lichtzinnig afbreken. Immers dit is geen zuivere critiek. Maar in de weegschaal van het oordeel moet alles gewikt en gewogen worden. Dit nu heeft de schrijver voor zich zelf zorgvuldig gedaan; daarvan zijn wij overtuigd en hebben wij bewijzen te over aangetroffen. Maar wij zouden gaarne zien, dat deze toepassing der critiek voor een ieder „in luce Asiae" in het volle licht der wereld stond.

Behalve verschillende hagiografen heeft de schrijver ook de hulpwetenschappen, die aan een verhaal leven geven, ijverig beoefend. Wij zien in zijn verhalen de tijdrekenkunde, de aardrijkskunde, de geschiedenis der zedelijke beschaving, der letterkunde en der beeldende kunsten hand aan hand gaan; vandaar dat ons geen dor verhaal met een koude opsomming van namen, jaartallen en feiten wordt aangeboden. De schrijver schept ons levende tafereelen, lang vervlogene tijden verschijnen in het volle leven. Dit is, zegt ons Dr. Acquoy (*Handleiding tot Kerkgeschiedvorsching en Kerkgeschiedschrijving*, bl. 115), het ideaal der geschiedschrijving. Werd eenmaal — zoo spreekt deze leeraar in de beoefening der geschiedenis — de profeet Ezechiël door God naar een doodenveld gevoerd en moest hij in naam van God over het dor gebeente profeteeren en zag hij toen het gebeente weêr spieren en vleesch aannemen, stortte hij door zijn woord weêr het leven uit, — zoo ligt ook voor het oog van den geschiedschrijver een veld vol dor gebeente, maar hij moet het dorre gebeente, die namen, jaartallen en feiten een nieuw leven schenken. Daartoe dient de beoefening der hulpwetenschappen. L'histoire est une resurrection".

Hoe schoon leven wij in dit werk de dagen van een H. Willibrordus en H. Bonifacius mede. De oude Friezen en Germanen staan in levende gestalte voor onze oogen, en te midden van hen de wijselende Radbout, de zachtmoedige Willibrordus, de krachtige en manlijke Bonifacius. Wij betreden met hen de ruwe en woeste gronden van ons vaderland, wij gaan met hen de donkere wouden van

Germanië in: „L'histoire est une resurrection". Neen! wij hebben hier geen levensschetsen van Heiligen alleen, maar eene eeuw in haren waren toestand geschetst, eene geschiedenis van de beschaving van Nederland en tot ver over de grenzen van ons land.

De geschiedenis is hier, naar het woord van Cicero, „testis temporum": de getuige der tijden; „lux veritatis": het licht der waarheid; „vita memoriae": het leven der herinnering. En wat vooral in een werk als dit op zijn plaats is, de lezer leert hier Gods wakende Voorzienigheid voor de volken kennen, hij ziet, dat de Apostelen door Hem werden opgewekt, toen de velden rijp waren voor den oogst en de tijdsomstandigheden gunstig. De machtige hofmeiers der Franken zwaaiden toen in deze landen overal hun overwinnend zwaard, en de uitbreiding en bescherming van het Christendom paste volkomen in hunne staatkunde.

Paus Leo XIII zegt ons in zijn schrijven aan de Kardinalen de Luca, Pitra en Hergenröther van den 18en Augustus 1883: „Clamat... quodam modo omnis historia Deum esse, qui rerum mortalium varios perpetuosque motus providentissime regit: Geheel de geschiedenis roept eenigerwijze, dat het God is, die de menschelijke zaken in haren verschillenden en steeds wisselenden loop door Zijne Voorzienigheid allerbest regelt".

Na onze beschouwing van den arbeid in zijn geheel, moeten ons eenige opmerkingen uit de pen. In het leven der heilige maagd Cunera (Dl. I, bl. 15) wordt Stalpaert van der Wielen, een wel bekend dichter uit de XVIIde eeuw, de beroemde rector van het St. Aachten-klooster te Delft genoemd. Helaas, toen bestond het Sint Aachten-klooster niet meer als dusdanig, en de eenig beroemde rector van het voormalige klooster is alleen Mr. Conelius Musius geweest. Stalpaert, benoemd pastoor van Sint Hippolytus en bagijnenvader op het oude bagijnenhof, stierf in 1630. — Op bl. 37 hadden wij gaarne bij de vele bronnen ook den beroemden Alcuinus vermeld gezien. Over hem zegt ons Prof. Dr. H. Vildhaut in zijn *Handbuch der Quellenkunde* (Arnsberg, 1898), dat hij een *Vita S. Willebrordi* schreef in proza en in metrum en met Prof. Moll (*Kerkgeschiedenis*, I, 95) schenkt hij wel is waar aan deze levensschets geen groote waarde, doch al schat Moll het critisch talent van Alcuinus in dit werk niet hoog, toch haalt hij hem herhaaldelijk aan en vergelijkt hem met andere schrijvers. Eene te verwaar-

loozen bron schijnt Alcuinus in geen geval te zijn. — Ook de oude rijmkronijk van Melis Stoke, al dient ook deze met een critisch oog gelezen te worden, is eene bron voor oud-vaderlandsche geschiedenis. Zijn rijmpjes dragen een frisschen tint en kunnen in elk geval tot opluistering van den tekst dienen. Ons tijdschrift prijkt steeds op zijn titelblad met de Bisschopswijding van Sint Willibrord en het rijmpje van Melis Stoke:

„Wanten te Rome in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede".

In het leven van Sint Adalbert, den Apostel van Egmond (Dl. II, bl. 26 vv.) hadden wij gaarne nauwkeuriger vermeld gezien, dat de oude kapel tweemaal verbrandde, maar het kleed, waarin het lichaam van den Heilige gewikkeld was, ongeschonden bleef. Dit wonder springt bij de lezing niet in het oog. Wij vertrouwen, dat bij het leven van Sint Jeroen de gelijktijdige vereering van dezen Heilige met den Apostel van Egmond in de abdij-kerk aldaar zal behandeld worden. Gods voorzienigheid heeft gewild, dat de reliquieën van beide Heiligen bij elkaar zouden bewaard blijven tot op onze dagen, die bestemd zijn voor de herleving der vereering van Sint Jeroen te Noordwijk en van Sint Adalbert te Egmond.

Bij de breede en zaakrijke levensschets van den H. Bonifacius in het derde deel schijnt het ons, dat, hoe ook diens veelvuldige arbeid onder Friezen, Franken en Duitschers in het licht gesteld is, er toch veel meer had moeten gewezen worden op den grooten staatkundigen invloed van Bonifacius op die tijden. Met Karel den Grooten heeft hij den meesten invloed gehad op de 8ste en 9de eeuw. Voor de Katholieke Kerk heeft de H. Bonifacius dezelfde beteekenis als Gregorius VII en Innocentius III. Hij is op kerkelijk en maatschappelijk gebied een wereld-hervormer geweest [1]). De gewichtige besluiten, die in Maart 743 op het concilie van Leptines genomen werden, hadden meegedeeld moeten worden, omdat deze uit kerkelijk

---

[1]) *Handbuch der Quellenkunde zur Deutschen Geschichte*, von Prof. Dr. H. Vildhaut, S. 74; Nuyens, *Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen Volks*, II, bl. 112.

en staatkundig oogpunt zoo groote historische waarde hebben [1]). Op bl. 78 had het formulier van den eed van trouw, door Bonifacius aan den Heiligen Stoel gezworen, in zijn geheel eene plaats verdiend. Uit dezen eed spreekt het nauw verband, dat er gelegd werd tusschen deze landen en den H. Stoel, en deze eed vormt den grondslag van het kerkelijk recht der Duitsche landen. Zij luidde: „Ik, Bonifacius, door de genade Gods bisschop, beloof aan U, gelukzalige Petrus, vorst der Apostelen, en aan uwen plaatsbekleeder, den gelukzaligen Gregorius, evenals aan zijne opvolgers, bij de ondeelbare Drieëenheid, Vader, Zoon en H. Geest, en bij U, zeer heilig lichaam, hier tegenwoordig, de getrouwheid en zuiverheid van het heilig katholiek geloof te bewaren, en met Gods hulp te volharden in de eenheid van datzelfde geloof, waarvan zonder eenigen twijfel het heil der Christenen afhangt. Ik beloof ook nooit te zullen toestemmen in eenige aanhitsing tegen de eenheid der gemeenschappelijke, algemeene Kerk; maar in alle zaken, gelijk ik gezegd heb, mijn bijstand, mijne trouw en mijne oprechtheid te zullen verleenen aan U en de belangen Uwer Kerk, aan welke God de Heer de macht heeft gegeven om te binden en te ontbinden; evenals aan Uwen plaatsbekleeder en diens opvolgers. Mocht ik bekend geraken met geestelijken, die leven in strijd met de aloude regelen der Heilige Vaders, zoo verbind ik mij met hen geen gemeenschap te houden; maar, integendeel, ze te weerstaan, zoo het in mijn vermogen is, zoo niet, dan zal ik terstond er een getrouw verslag van geven aan mijnen heer, den opvolger der Apostelen. Wanneer (hetgeen God verhoede) ik poog te handelen in strijd met de bepalingen dezer verklaring, op welke wijze of bij welke gelegenheid dit zij, zoo wil ik schuldig bevonden worden voor het eeuwig oordeel en de straf beloopen van Ananias en Saphira, die U durfden bedriegen, door hun goed te verbergen. — Ik, Bonifacius, nederig bisschop, heb met eigen hand den tekst van dezen mijnen eed geschreven en, hem nederleggende op het zeer heilige lichaam van den H. Petrus, heb ik voor God, wien ik tot getuige en rechter heb genomen, den eed gedaan, welken ik beloof te zullen naleven" (Nuyens, *Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen Volks*, II, bl. 91, 92).

Op bl. 87 had de afzetting der Merovingers eenigszins nader kunnen

---

[1]) Nuyens, t. a. p. II, bl. 95.

verklaard worden uit het Oud-Germaansche recht. De oude Germanen kenden zich altijd het recht toe een vorst te kiezen, al ware het dan ook uit de leden van een huis. Zij kenden volstrekt niet het legitimiteitsbegrip, gelijk dit in latere eeuwen is te voorschijn gekomen" (Nuyens, II, bl 112).

Ook hebben de folkkloristen ongetwijfeld niet alleen in het leven van Willibrordus, maar ook in dat van Bonifacius gezocht naar de wijze, waarop onze geloofsverkondigers de oude gebruiken en feesten der heidenen op christelijke wijze trachtten te hervormen.

Bij de grootere levensbeschrijvingen der Heiligen als van den H. Willibrordus, Bonifacius en Gregorius zou een beknopte inhoudsopgave, of boven ieder hoofdstuk of op het einde van ieder deel, een gemakkelijk middel zijn om den draad van het verhaal niet te verliezen.

In den stijl van zijne verhalen heeft de schrijver over het algemeen Hofdijk gevolgd in zijn *Voorgeslacht*. Wat anderen ook beweren, wij gelooven, dat Hofdijk hier, waar de Oud-Germaansche gebruiken en zeden moeten gekend worden, een goed te volgen voorbeeld is. Soberheid van stijl is echter steeds gewenscht. „Quae desperat tractata nitescere posse, relinquit" (Horatius, *ad Pisones*, 148, 149).

Na deze weinige opmerkingen op studiën, die van zooveel arbeid getuigenis geven, wenschen wij den Eerw. Schrijver, dat hij met de nieuwe vruchten van historisch onderzoek, die hij ons nog geven wil, hetzelfde succes zal hebben als met deze studiën, die reeds het licht mochten zien.

J. H. A. Thus.

Modernen. Door M. A. P. C. Poelhekke. — Willem Kloos. Paul Verlaine. August Strindberg. Johannes Jörgensen. Frederik van Eeden. — Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1898.

De letterkundige studiën van den heer Poelhekke over „modernen", waarvan dit maandschrift gedeeltelijk de voorproef heeft gehad, heb ik van den beginne af met meer dan enkele belangstelling zien verschijnen. En dit zal, geloof ik, bij menigeen, die in hetzelfde geval verkeert, evenzoo geweest zijn. Velen zullen met mij niet enkel bereid, maar verlangend zijn geweest iets degelijks over

„modernen", vooral over onze vaderlandsche, te vernemen van een jongere onder ons, katholieken Want wij ouderen, die krachtens geboorterecht en burgerlijken stand eigenlijk tot de eerste helft van deze eeuw behooren, zijn ons welbewust, dat een aanspraak om „modern" te zijn allicht eenige hilariteit kon verwekken. Maar wij hebben dat „moderne" in onze letterkunde van den aanvang af zien opkomen en groeien. En de indruk, dien het op ons maakte, was niet gunstig, ik wil aannemen al te ongunstig.

De heeren, die omstreeks het jaar 80 met den eisch en de belofte van een nieuwen geest in onze letterkunde optraden, waren, dacht ons, klaarblijkelijk nog in hun zoogenaamde „vlegeljaren" en daarmede lang niet verlegen. De *Julia*-geschiedenis was een gedeeltelijke triomf, maar de zege scheen op baldadigheid uit te loopen. „Kapot slaan" werd de leuze, en het schelden, dat anders *in trivio* — naar de ouden zeiden — uit het leven te grijpen is, verhief zich eigendunkelijk tot een vak van letterkunde, dat met gezetten toeleg en daaraan beantwoordend gevolg werd beoefend.

En waar de heeren zelf aan het werk togen en het toegezegde nieuwe aanboden, vroegen wij ons menigmaal af, of het nu heusch ernst was. Zou niet straks een nog luider schaterlach volgen dan na de blijde inkomste van *Julia*? Wat ons voorshands het meest in 't oog viel, dat waren de wondere capriolen, die de een den ander even trouw afkeek en nadeed als de vroegere „moutons de Panurge" elkanders staarten gevolgd waren, zonder zulke fratsen.

Maar in dat jonge, bruisende, uitspattende leven was goede belofte! Er werd ter dege opruiming gehouden. Het goede bleef niet gespaard, maar dat kon er tegen; wat splinters en spaanders mochten er afvliegen, „kapot" ging het niet. Maar het al lang vermolmde, het tot op den draad versletene, het gedachteloos nagebauwde, het onoprecht omhooggevijzelde was niet bestand tegen deze hardhandige knuisten. Die opruiming was een goed werk en is het nog. En in weerwil van heel wat aanstellerij om nieuw en vreemd te doen, zag men bij de meest begaafden onder de „modernen" een ernstig pogen, een wezenlijk worstelen om voor 't geen er in hunne ziel was de ware, juiste, zuivere uitdrukking te vinden, om de argeloosheid van de schoone natuur te vatten en weer te geven, om het woord tot een volmaakte klank-uitbeelding te maken. Dat is geen geringe verdienste en een wezenlijke vooruitgang, die

het mislukken van menig brekebeen of kunstenmaker waard is.

Een twintigtal jaren zijn daarover heengegaan, en er is tusschen nieuweren en ouderen van weerszijden toenadering gekomen. Na gezamenlijk anderen te hebben afgebroken, verzuimden de jonge vrienden niet ook elkanders fouten aan te wijzen, en hunne beduiding was in den regel — noodig of niet noodig — dubbel onderstreept. De „mooi-doenerige onleesbaarheid" is vrij wel verloopen, faute .... de lecteurs. En al heeft de nieuwe richting nog geen Molière voortgebracht — van Eeden zal zulk een aanspraak niet maken — toch is verleden jaar door een, die in 1880 onder de eersten was, het precieus-ridicule, dat haar aankleefde, met onverholen leedvermaak ten toon gesteld [1]). Van den anderen kant echter heeft het goede zich steeds ruimer baan gebroken en heeft ook al meer waardeering gevonden naar gelang het zich ontworstelde aan de onhebbelijkheden der eerste jaren.

* * *

In deze omstandigheden waren we verlangend te vernemen, wat een der onzen, die vrijgebleven was van onze eigen minder gunstige indrukken, over de nieuweren te zeggen had. Begrijpelijkerwijze alzoo wordt het boek van een zoo begaafd katholiek letterkundige als M. A. P. C. Poelhekke, dat *Modernen* ten titel heeft en de namen Kloos en van Eeden op den omslag draagt, oprechtelijk welkom door ons geheeten.

Maar de schrijver heeft een zware taak op zich genomen, zooveel te zwaarder, omdat hij de eerste onder ons is en iets geeft, dat door ouderen en jongeren met belangstelling zal ontvangen worden, maar weinig kans heeft een van beiden — laat staan allebei — te voldoen. En nu hij eenmaal van wal gestoken is, zal hij waarschijnlijk zijn vaartuig begeleid zien door velerlei stuurlieden langs den oever, die hem zullen beduiden, dat hij eigenlijk ander stuur moest houden.

---

[1]) Het bedoelde boek wordt hier alleen vermeld, voorzoover het tot de oorkonden der nieuwe richting behoort. Met de daar gevolgde manier om een der levenden onder een doorzichtig weefsel van waarheid en grievende onwaarheid uit te beelden voor de schare wil ik niets te maken hebben: 't is onwaardig en hoogst krenkend.

Tot deze begeleiders wensch ik echter niet te behooren. Dankbaar voor hetgeen de talentvolle schrijver geeft, ben ik bereid het zóó te aanvaarden als hij het best heeft geoordeeld.

En tot zekere hoogte is dit noodig ook. Want zoodra het modern-verluchte schutblad is omgeslagen, begint het boek. Wie een inleidend woord verwacht omtrent de redenen van keuze en samenvoeging of omtrent den geest der behandeling, vindt zich teleurgesteld. Er staat achteraan wel een *Naschrift*, maar dit is louter aanvulling. Het rijmpje van Berthereau komt iemand in de gedachte:

„A tous ceux qui liront ce livre que voici
L'auteur n' a rien à dire ici".

De schrijver verwacht alzoo, dat wij zelven 't best uit zijn boek zijne bedoeling kunnen opmaken. Dat willen we dan beproeven. En na het boek aandachtig gelezen, gedeeltelijk herlezen te hebben, wensch ik er zeer veel goeds van te zeggen. Iets „subjectiefs" alzoo! — hoor ik den lezer zeggen. Best mogelijk, maar zóó, dat ik er de reden waarom zal bijvoegen, met het bepaalde doel om ook den lezer te overtuigen, zonder voor mijn oordeel hooger aanspraak te maken dan die redenen waard zijn. Dit werk heeft onvolkomenheden en ongelijkmatigheden, maar 't is van beteekenis voor onze letteren en van eigenaardig belang voor ons, katholieken.

* * *

Om te beginnen met iets, dat niemand zal tegenspreken, 't is aanstonds duidelijk, dat hier de vrucht van ernstige letterkundige studie wordt aangeboden, een arbeid van heel wat beter en degelijker gehalte dan tegenwoordig gemeenlijk als letterkundige critiek — bij voorkeur anoniem — in gedrukte letters te genieten valt. Er is veel voor gelezen en veel voor nagedacht. Niet enkel vluchtig gelezen, maar geschift, vergeleken, in onderling verband gezet. Wat de schrijver aanhaalt vertegenwoordigt een flinke boekverzameling en nog meer is alleen in overzicht en samenhang behandeld. Duidelijk is de poging om van de letterkundige critiek iets anders te maken dan mooi of niet-mooi vinden, iets anders dan het uitdeelen van de bekende merken, die altoos klaar liggen. En omdat aldus de geheele

behandeling van zaakkennis en degelijkheid getuigt, stelt de lezer al spoedig vertrouwen in het kunstoordeel van dezen jongere.

Des te meer belangstelling wekt daarom de vraag, welke houding hij tegenover de „modernen" in 't algemeen aanneemt. Kenmerkend daarvoor is, dunkt mij, zijn ernstige poging om te waardeeren. Waar deze ontbreekt, waar afbreken de eigenlijke toeleg is, ontaardt de kunstcritiek en verliest evenveel aan belangrijkheid bij de kenners als zij wint bij de menigte. Wie de kunst hoog houdt, zegt al spoedig: wil iemand schelden, mij wel; maar laat hij 't alleen doen; ik verzoek vrijheid aan ander gezelschap de voorkeur te geven. En dat ander gezelschap kan iemand vinden bij Poelhekke. Boven alle verschil uit heeft hij wat schoon en goed is lief; hij weet het te vinden; hij laat het uitkomen; hij zal het meerendeel zijner lezers er voor winnen. En waar de nieuwe vorm beter is, waar uit de wonderbare diepte van de levende taal nieuw en frisch en klaar het levend woord opwelt, daar laat hij dit eenvoudig-weg uit de stukken zelf zien, zonder verderen woordentwist. Een uitmuntende manier, zou ik zeggen.

Is hij *te veel* ingenomen met de modernen? Dat hangt natuurlijk af van 't geen iemand *genoeg* noemt. Zeker echter maakt hij geen vertooning van moderniteit. Zonder aanstellerij schrijft hij een helderen, kloeken stijl, die zich niet overal gelijk blijft en soms wat slepend van voorstelling wordt, doch waarvan gemakkelijk geheele bladzijden aan te halen zijn, voortreffelijk van gedachte en vorm, die tot voorbeeld kunnen genomen worden. De invloed der nieuweren is duidelijk merkbaar, maar aan de kunsten van sommigen doet hij niet mede [1]).

---

[1]) Wat hier met „kunsten" bedoeld wordt, kan ik 't best aangeven met de woorden van een, die „erbij" is geweest en hierboven reeds aangevoerd werd: „Zoo begon het geschrijf met werkwoorden in den infinitivum; het weglaten der hulpwerkwoorden; het omzetten der woorden van den zin om klankgehalte in de fraze te krijgen; een gesmeed van nieuwe woorden honderdvoudig te groot voor de zaak; een adjectieven-gestrooi over de pagina dat de pagina in zijn geheel mistig grijs werd, gelijk een rad vol kleuren dat je ronddraait; alles te zamen een nuffig vertoon van vreemddoenerij, een nagemaakte distelbloem in het zanderig tuintje eener ledige ziel". Erkend moet worden, dat deze fraaiheden niet bij Kloos of van Eeden t' huis te bezorgen zijn.

Daar zijn evenwel menschen, die een ietwat schrikachtigen afkeer hebben van alles, wat nieuw is, en reeds daarom alleen veel liever een anderen kant uit zien. Deze vinden in een waardeerend boek over „modernen" natuurlijk hunne gading niet. Anderen, minder schrikachtig, meenen, dat althans het afwijken van eenmaal bestaande en welbeproefde kunstregels uit den booze is. Niet aldus Poelhekke: hij spreekt er niet eens over. Nergens in het boek wordt naar vooropgezette kunstregels oordeel gestreken, en ik zal mij wel zorgvuldig wachten daarvan een verwijt te maken. Kunstregels zijn nu eenmaal de „tien geboden" niet. Nog levendig en met erkentelijkheid herinner ik mij den tijd, toen ik zelf mijn letterkundige opvoeding ontving: vrij algemeen was toen de Fransche klassiek nog het groote, albeslissende, niet te overtreffen toonbeeld voor alle nieuweren; welk een aanslag werd het door velen geacht den regel der *trois unités* onnatuurlijk en willekeurig te durven noemen; hoe ben ik zelf, na voltooide studie, nog onderhanden genomen — en niet door den eerste den beste! — omdat ik Calderon als katholiek treurspeldichter gesteld had boven „le grand Corneille". Hoe pruikerig verouderd schijnt dit thans. Wel een bewijs, dat ook onder ons alles niet bij het oude is gebleven; en gelukkig ook! Zulke ervaringen maken iemand op zijn ouderen dag wat toeschietelijker. Zoo ergens dan moet er in de kunst een ruime mate van vrijheid gelaten worden. Kunstregels mogen er zijn, en voorzoover zij tot het wezen behooren, moeten zij blijven ook, maar laat ze alleen gelden voor hetgeen ze waard zijn. Om de schoonheid is het ten slotte te doen. De schoonheid is de norm der regels en niet omgekeerd Dat schoone, waar 't zich vertoont, en inzonderheid waar 't zich op eigenaardige wijze vertoont, onbekrompen te huldigen is de eerste plicht van een kunstrechter. Daarvan is deze criticus diep doordrongen, en hij vervult dien plicht zonder kleingeestige vitterij. Met beide handen — de verstokte klassieker, die in mij woont, wilde al schrijven *manibus et pedibus* — mijne toejuiching!

* * *

Doch wij zouden den schrijver onrecht aandoen, wanneer wij daarin zijn eenigste of voornaamste verdienste wilden stellen. De schoonheid waardeert hij met ruimen blik, maar dat is hem niet

genoeg: zijn streven reikt verder. De befaamde leuze: „klank en geluid en die alleen maken het dichtwerk" vindt in dit boek een niet uitdrukkelijk neergeschreven maar doorloopende ontkenning. Boven klank en geluid, boven vormen en woorden, boven alle uiterlijk schoon, vraagt Poelhekke naar inhoud en zin, naar den geest, naar de redelijke ziel, die uit de „tronie komt zwieren". Dat is kenmerkend voor de geheele behandeling. Bij voorkeur worden niet velerlei werken ieder op zich beschouwd, maar de samenhang; soms vindt men zonder volledigheid alleen naar eigenaardigheid gevraagd; de afzonderlijke stukken zijn den schrijver oorkonden van eene zielsgeschiedenis; ook waar de geheele geschiedenis niet nagespoord is, ziet ge toch een stuk daarvan gekarakteriseerd, omdat het eigen aantrekkingskracht had. En hiermede komen we tot de eigenlijke kern van het boek. Want dit bepaalt zijne plaats in de letterkunde en geeft het tevens een eigenaardig belang voor ons, katholieken.

Door zulk eene behandeling hooren wij in de stemmen der letterkunde de stemmen van den geest des tijds en vernemen tevens, welken weerklank die stemmen vinden in de ziel van den schrijver. En dit is daarom van belang voor ons, omdat Poelhekke in zijn innigste overtuiging en zieleleven katholiek is en openlijk daarvoor uitkomt. Zeker, we konden niets anders van hem verwachten, maar zulk een optreden tegenover „modernen" mag toch even aangestipt worden, omdat de schrijver vooruit kon berekenen, wat daarvan het gevolg zou zijn. Al dadelijk heeft Kloos in *De Nieuwe Gids* van Februari zijn criticus geteekend als iemand, „die, in stede van voort te schrijden en zelf te denken en zelf te voelen, strak-stijf hangen blijft in het kerkelijk gekleurde en thans al meer en meer verwaaiende web van verouderde inzichten" [1]). Welbekend, dat verwijt,

[1]) Over het geheel vind ik die bespreking erg onbillijk en kan dit te veiliger zeggen, omdat ik zelf Kloos als dichter heb leeren waardeeren uit de critiek van Poelhekke, toen zij in 1896 het eerst verscheen in dit tijdschrift (Dl. CIX, bl. 236 vv.). Een bewijs, dat ten onrechte van „quasi-uit-de-hoogte beoordeelen en veroordeelen" gesproken wordt. Even onwaar is wat Kloos zegt: „Hij verwijt mij, dat ik zoek, dat ik denk, dat ik worstel door de stil-werkende energie mijner rustelooze ziels-kracht, dat mijn geest, van zijn vroegste jeugd aan, niet afgeschrikt door tijdelijke dwaling of moedeloozen terugval, door strijd en zwoeging hunkert naar de hoogte, waar het volle licht, rijzend, sterk op haar toe-

en niet weinig verouderd ook! De heeren schijnen maar niet te kunnen vatten, dat ons katholicisme, welverre van iets uiterlijks te zijn, tot het leven zelf onzer ziel behoort.

Doch wij zullen hierover niet uitweiden. Immers wij hebben niet over den katholieken geest van dit boek te spreken als over eene getuigenis maar als over een kenmerk ter waardebepaling. Want dat is het. *Modernen* heet het werk, en terecht, want het peillood wordt daar geworpen in de stroomingen van den modernen geest des tijds. Op het eerste gezicht kan iemand zich afvragen, wat de reden is van de samenvoeging der namen, die de omslag zóó op rijzige waterbloemen draagt, alsof ze uit één onzichtbaren stengel opschieten. Maar wie het geheele boek aandachtig heeft gelezen, is tot de bevinding gekomen, dat elke studie, min of meer volledig en afgewerkt, telkens een bepaalde eigenaardige zijde van de moderne gedachte en van de moderne kunst ten opzichte van de bovennatuurlijke openbaring en bepaaldelijk ten opzichte van het katholicisme te zien en te waardeeren geeft. En zóó is het niet gemaakt, naar een vooruit afgebakend en overlegd plan, maar zóó is het geworden en gegroeid, door eigen structuur en innerlijken drang in den schrijver zelf. Dat is de éénheid van deze onderling verschillende studies. Ge ziet verschillende facetten, die niet gelijkvormig geslepen en gepolijst zijn en ieder haar eigen beeld weerkaatsen, maar 't is één echt kristal. Ziedaar, dunkt me, wat van dit werk het wezen en de waarde bepaalt; zóó wil het gewaardeerd zijn; onder dat oogpunt mag de lezing aan ontwikkelde katholieken zeker aanbevolen worden.

* * *

Een gevolg van dien geest en van die behandeling is, dat de schrijver zich niet uitsluitend op letterkundig gebied beweegt maar ook op wijs-

---

stroomt als een glorie der zon". Geenszins: Poelhekke denkt er evenmin als de ondergeteekende één enkel oogenblik aan een verwijt te maken van eene worsteling, die juist al onze belangstelling wekt. Maar de dichter kan ons, katholieken, niet kwalijk nemen, dat wij iemand, die zich over het Christendom uitlaat, zooals Willem Kloos meent te mogen doen, en zich zelven bij wijlen zoo hoog daartegenover stelt, ernstig afvragen, wat hij ten slotte *gevonden* heeft en of het beter is dan het onze.

geerig en soms op theologisch terrein. Zelf gevoelt hij daar niet altoos op eigen wiek te kunnen drijven en zoekt ondersteuning bij schrijvers van gezag. De namen van Stöckl, Dahlman, Hettinger, Pesch zijn voldoende waarborgen. Toch heeft de uitdrukking niet altoos die juistheid en scherpte, welke van een „vakman" mocht geëischt worden. Dat is zeer verklaarbaar en wordt hier niet gezegd als afkeuring, maar om tot een juiste waardeering te komen. Dit werk moet niet ter hand genomen worden als een boek van katholieke philosophie of theologie, maar als het werk van een zeer begaafd en wetenschappelijk ontwikkeld katholiek letterkundige, die de letterkunde van zijn tijd afvraagt, wat zij te geven heeft aan de naar schoonheid en waarheid dorstende ziel des menschen. Daarom gaat het hier niet om woorden en vormen, maar om ideeën; wat den schrijver in den kunstenaar het meest aantrekt is de ziel, de man zelf; voor hem is de letterkunde stem des tijds. Of hij, waar dit hoogstrevend pogen over 't algemeen welgeslaagd is, in alle bijzonderheden correct mag heeten, is voor mij een bijzaak, die ik in deze beoordeeling niet ga uitpluizen. Reeds dat hij het aandurfde, vind ik te prijzen. Al te groote omzichtigheid en een eisch van volmaaktheid kon allicht het gevolg hebben, dat er over de geheele linie gezwegen werd.

* * *

Intusschen doet zich daarbij een bezwaar voor, dat nog even te bespreken is. Iemand kan geen boek over „modernen" schrijven zonder in de noodzakelijkheid te komen aan te halen wat ons, katholieken, in 't diepst van onze ziel grieft en in onze heiligste overtuiging en liefde krenkt. Poelhekke heeft dit bezwaar zelf uitdrukkelijk aangewezen bij het bespreken van v. Eeden's gedicht *De Broeders*. Daar lezen wij: „Laat mij vooraf zeggen, dat ik aarzelend veel dezer tooneelen weergeef, zoo grof-cynisch en godslasterend zijn ze meermalen" [1]). Inderdaad er is reden voor die

[1]) Met ingenomenheid teeken ik hierbij aan, dat van Eeden (zooals ook Poelhekke vermeldt) in zijne *Toelichting tot „De Broeders"* (*Studies*, III, 103) uitdrukkelijk zijn leedwezen betuigt, dat „blasphemie" en „blinde, rebellische bespotting van alle religie" bij hem vermoed en hem verweten worden. Die verwijten zijn ongegrond, beweert hij. Met vreugde wordt van deze bewering akte genomen, als toe-

aarzeling. Katholieke lezers zullen meenen, dat de schrijver hun wel eenige bijzonderheden, waarvan zij zich met verontwaardiging afwenden, had kunnen besparen. En hier ligt de allerdiepste kloof, die ons van vele „modernen" scheidt en hun werken voor ons zoo dikwerf tot een onmogelijke lectuur maakt.

Maar ik kan Poelhekke toch geen ongelijk geven, alhoewel hier klaarblijkelijk hoogere eischen dan enkel van letterkundigen aard in het oog zijn te houden. Wij leven in een tijd, waarin sedert lang verwerping van het Christendom en volslagen ongeloof in woord en geschrift openlijk en zonder terughouding optreden. Daarvoor oogen en ooren te sluiten is niet mogelijk, of iemand zou, naar St. Paulus van zijn tijd zegt, de wereld moeten uitloopen. Zullen wij dan enkel het hoofd schudden en er in stilte over treuren? Of zullen wij de ontkenning en lastering onder de oogen

---

lichting der bedoeling. Want ik acht van Eeden hoog, om zijn buitengewone gaven, om de oprechtheid zijner natuur, om de groote uitbeeldende kracht van zijn woord. Maar daarmede is het feit niet weggenomen. Met recht verwijt Poelhekke hem, dat hij karikaturen maakt. En die noemt hij dan met namen, waarvan de werkelijkheid ons boven alles heilig en dierbaar is. Reeds zijn kunstgevoel had hem daarvan moeten terughouden. Nu zijn de personen, die hij opvoert, door en door valsch, gemodelleerd naar het aloude recept van de eerste versregels der *Epistola ad Pisones.* Ook zijne Eudoxia: de samenkoppeling van een heldhaftig duldende christin, ja van eene christen-martelaresse, met .... een zelfmoordenaarster! *Risum teneatis amici?* Alleen de gemoderniseerde Satan is een origineel en tevens goed volgehouden karakter, dat zich gelijk blijft. *Les incartades de Mr. Satan,* zou een Franschman deze tragedie lachend noemen. Voor het meerendeel der lezers is Satan de met voorliefde geteekende held, die door het geheele stuk heen zegeviert en ook in 't eind de zege behoudt. Dit is vlakweg *tegen* van Eeden's bedoeling. Ongetwijfeld! Maar zijne bedoeling is een quasi-transcendentaal hooggrijpen in het ledige en wordt niet gevat, omdat de dichter zelf haar niet onder woorden, laat staan in handeling, kan brengen.

Ik weet wel, dat van katholieke zijde juist uit *De Broeders* verzen van treffende schoonheid aangehaald zijn; dat kan ook zeer goed geschieden; maar onder één voorwaarde: dat ze geheel op zich zelven worden genomen en losgemaakt uit hun verband; dan neem ik zelfs aan, dat een devote ziel zich er aan stichten kan; voor mij een bewijs te meer, dat het stuk in zijn wezen valsch is.

zien, ze openlijk met alle eerlijke wapenen des geestes bestrijden, nadrukkelijk ons verzet er tegen aanteekenen?

Dit heeft Poelhekke gedaan. Waar 't pas geeft, doet hij zelfs een verontwaardigd protest hooren. Bovendien is hij de eerste onder ons, die bepaaldelijk aan van Eeden's kunst een meer dan oppervlakkige beschouwing wijdt, en als iemand meent, dat van Eeden een man is, die met een paar machtspreuken terzij kan geschoven worden, dan vergist hij zich deerlijk. Zullen wij nu bezwaren daartegen in gaan brengen en den talentvollen schrijver raden zich liever met de oude letteren af te geven? Mij dunkt veeleer, dat hier op de eerste plaats waardeering passend is.

In de helderlichtende encyclieken van Paus Leo XIII wordt ons herhaaldelijk aangewezen, dat wij in eene ontkerstende maatschappij een soortgelijke roeping hebben als de vroegste Christenen, die het christelijk levensbeginsel voor 't eerst moesten inleiden in een door heidendom verkankerde wereld. Dit kunnen we niet door ons te verschuilen. Het licht der openbaring is ons niet gegeven om het allervoorzichtigst onder de korenmaat te beschutten maar om het hoog voor aller oogen te laten uitstralen, zooveel ieder van ons vermag. Zóó heeft Poelhekke dat licht trachten op te heffen boven de woelige, tegen elkander instormende en dikwerf zoo sombere baren eener letterkunde, waarin de geest des tijds met zich zelf worstelt. Dit acht ik een wezenlijke verdienste van zijn werk; daarvoor breng ik hem in deze beoordeeling mijne waardeering en mijn dank.

* * *

Dat zijn boek onder alle opzichten volmaakt is, zou de schrijver niet eens van mij aannemen, als ik het wilde zeggen. Het heeft onvolkomenheden en ongelijkmatigheden. Al zijn deze studies, zooals we zagen, uit één kern gegroeid, de omstandigheden, waaronder zij in 't levenslicht traden, zijn blijkbaar zeer verschillend geweest. Maar 't is een boek van onbetwistbare waarde. Niet enkel omdat het van veel talent en studie en juist oordeel getuigt. Maar vooral omdat het die groote en goede opvatting van de letterkunde huldigt, welke haar niet beschouwt als een ijdel spel van stemmingen en uitingen, maar als de openbaring van heel het innigste en machtigste zieleleven der redelijke natuur. En van die opvatting

uitgaande, heeft de schrijver zelf ook in zijn eigen beschouwingen het beste van zijn eigen volle zieleleven uitgedrukt, geheel en onverdeeld, als katholiek uit één stuk.

Laat de schrijver voortgaan de letterkunde van zijn tijd te beoordeelen in het licht van zijn eigen overtuiging en zieleleven. Laat hij die overtuiging voor zich zelf en ter mededeeling aan anderen des te helderder maken door gestadigen omgang met de groote christelijke wijsgeeren. Zijne letterkundige behandeling veronderstelt en eischt een gezette en grondige studie der wijsbegeerte. Dan zal hij een zegenrijken arbeid verrichten.

Verwijten van verouderd kerkgeloof en dergelijken zullen hem niet gespaard blijven. Wij, katholieken, kennen die lang van buiten! Maar zijn woord zal niet zonder invloed blijven. Voor hen, die in het katholicisme niets zien dan duisternis en blind geloof en onredelijke onderwerping aan gezag, zal hij feitelijk aantoonen, dat het naar alle zijden lichtstralen uitzendt; dat het niet blind maakt, maar dieper doet inzien; dat het niet verbiedt te denken, maar in beter samenhang leert denken en rekenschap leert vragen van nevelachtige ideeën en ongedurige zielstoestanden; in één woord dat het geen duisternis is, maar een licht van hooger orde ja, maar evenzeer licht als onze natuurlijke rede, en afkomstig van denzelfden Vader des lichts.

De „modernen" zijn gewoon hoog op te geven van hun worstelend streven naar waarheid. De oprechtheid van dat streven nemen wij gaarne aan en vinden juist daarin, ondanks veel, dat ons scheidt van diegenen onder hen, die met de christelijke openbaring gebroken hebben, de verwantschap onzer redelijke en gemeenschappelijke natuur. Maar die waarheid is nooit voor ons, menschen, te vinden, wanneer wij beginnen met ons tot quasi-goden te maken. „Roseau pensant" is ook geen juist of fraai beeld, maar komt heel wat dichter bij de waarheid. Het licht, dat van nature in ons is, hoe onschatbaar ook, is een zwak en weifelend licht. Doch wanneer wij het op de rechte wijze weten te gebruiken, onszelven welbewust, dat al onze kennis altoos eindige en menschelijke kennis is — een ontleende en geen voortgebrachte — dan ontdekt het ons, in weerwil van veel, wat raadselachtig blijft, allerlei geestrijke harmonieën, niet alleen in de stoffelijke wereld rondom ons, maar ook in de bovenzinnelijke, en zelfs, geholpen door de openbaring, in de bovennatuurlijke des

geloofs. En wanneer die harmonieën leven in eene ziel en daar spreken, nu luider dan zachter, soms nauw hoorbaar en maar half verstaan, een voorgevoel eer dan een bewustzijn, maar wanneer ze toch daar leven en leven wekken, dan wordt van zelf ook de geestesarbeid uitdrukking van dat zieleleven. Zóó ontstaat een boek als Poelhekke geschreven heeft, een boek, waarin een oprecht en veelzijdig ontwikkeld katholiek den geestesarbeid van zijn tijdgenooten plaatst in het licht van zijn eigen innigste overtuiging. Zulk een boek in den tegenwoordigen tijd noem ik zonder aarzelen een goede daad, die navolging verdient.

A. M. C. VAN COOTH.

Bolland en Petrus, door Dr. H. J. A. M. Schaepman. Utrecht, Wed. J. R. van Rossum, 1899.

Het is volstrekt overbodig dit boekje, dat iedereen al kent, dat allen, die er belang in stellen, reeds gelezen hebben, nog aan te kondigen; maar een woord van dank en waardeering mag allerminst achterwege blijven.

Een woord van dank 't Is verdrietelijk werk zich in te laten met vertoogen van Bolland. *Petrus en Rome* beslaat slechts vijfenzeventig bladzijden, maar de inhoud is fabelachtig: een halve wereld wordt er overhoop gehaald. Logische orde en geregeld voortgezetten bewijsgang zoekt men te vergeefs. De eenige band — eene uiterlijke — die alles, wat in het boekje te berde gebracht wordt, samenvoegt, is de bedoeling des schrijvers: over Christendom en Katholicisme zooveel leelijks en hatelijks aan den man te brengen, als het korte bestek maar toelaat. Die te schouw gedragen hartstocht zal den eenen verbitteren en den anderen walgen, maar tegen de borst stuiten doet zij iedereen. Voeg nu daarbij „een lappendeken van wetenschappelijkheid", zooals Schaepman het noemt, een verwijzen naar alles, van den Mechelschen Catechismus af tot den lichtdruk van Hoskier toe, naar alles, behalve naar degenen, aan wie het meeste ontleend is; — voeg er bij een uitstalling van kleine, soms puur belachelijke eruditie, maar die samengaat met grove onnauwkeurigheid in het aanwijzen en weergeven der meest belangrijke bewijsplaatsen; — voeg er bij een Nederlandsch van de allerslechtste

soort, en ge zult begrijpen dat het ontleden en weerleggen van Bolland's „vertoog" voor Dr. Schaepman verdrietelijk wezen moest als „dwangarbeid"! Dat hij niettemin „zich heenworstelende — zooals Dr. Jelgersma zeggen zou — door al de ergernissen, die èn de inhoud èn de vorm voortdurend geven", zich dien arbeid getroostte, opdat zij, die zien willen, zouden kunnen zien, dat verdient van onzen kant oprechten dank.

Ook een woord van waardeering. *Bolland en Petrus* is een voortreffelijk werkje, welks lezing een genot is voor ieder, die genoegzaam onderlegd is om den schrijver altoos te kunnen bijhouden. Het komt op de zaak aan, op het verweer tegen Bolland; welnu dat is afdoende.

Ziehier!

Bolland spreekt en spreekt op allerhoogsten toon over dingen, die hij nog niet ten halve kent.

Bolland negeert alles, wat ooit in het voordeel van Christendom of Kerk gezegd is, ook waar het gezegd werd door een Harnack, ja zelfs door een Renan.

Bolland strijdt met geleende wapenen en hij leent somtijds bij erkende lasteraars.

Bolland knoeit met de H. Schriftuur en verdraait haren zin.

Bolland „verminkt en verhonselt" Kerkvaders en operecrt zoolang tot hij hen heeft „vrijgemaakt van den zin hunner eigen woorden".

Bolland doet dit waarschijnlijk meestal uit vooroordeel en onkunde, soms ook uit moedwil.

„Ik heb met hem afgerekend!" zegt Dr. Schaepman aan het einde. Ja, voorwaar!

Misschien zijn er, die in dit strijdschrift een bevestiging vinden van hun oordeel, dat „het niet weinig is wat er bij de Roomschen aan hartstochtelijkheid gevonden wordt" [1]). En het moet erkend, Dr. Schaepman heeft zijn man geweldig „bij de keel" gehad en klappen gedeeld „met bijna onmatige gulheid". Maar Bolland maakte het er toch ook naar! Of kan men van *ons, katholieken*, vergen, dat ook wij in den afval van Bolland een verontschuldiging zullen zien

---

[1]) Vgl. voor dit en hetgeen volgt Dr. Jelgersma in *De Gids* (Nov. en Dec. 1898).

voor de heftigheid en, ik voeg er bij, voor de oneerlijkheid, waarmee hij zijn vroegere Kerk aanvalt?

En echter, zoo het waar of ten minste waarschijnlijk is, dat de oorzaak van al Bollands fouten „gezocht moet worden.... in zijn onvermogen om over de beteekenis van zijn eigen argumenten en die van anderen te oordeelen, wanneer de bereiking van een bepaalde conclusie heftig door hem wordt begeerd", zou het dan, althans nu, na deze „afrekening", van onzen kant niet wenschelijk zijn, Bolland in de toekomst verder zijnen weg te laten gaan?

Of belooft het: „vitam impendere *vero*", waarvan verluidt, een meer wetenschappelijk en een eerlijker optreden?

G. VAN NOORT.

NIEUWE UITGAVEN.

La Russie et l'union des Eglises. C. Tondini de Quarenghi. — (Paris, P. Lethielleux. 188 p. 2.50 frs.)

Voor hem, die belang stelt in de hedendaagsche beweging tot hereeniging der Oostersche en Westersche Kerken, kan dit werk van nut zijn. Zooals de titel aangeeft, houdt het zich uitsluitend bezig met het *Russische vraagstuk*. Na een uiteenzetting van den toestand der orthodoxe (schismatieke) Russische Staatskerk, behandelt de schrijver den indruk door de beroemde Encycliek *Praeclara* aldaar teweeggebracht. Of de pogingen van den grooten Paus, wat Rusland betreft, slagen zullen? Tot oplossing dezer vraag beschrijft hij de pogingen op 't eind der zestiende eeuw, om de Gricksch-Slavische Kerk van het voormalige Polen met de Moederkerk te verzoenen. De oorzaken, die dit werk deden mislukken en den toestand der Roomsch-Katholieken in Rusland gedurende deze eeuw zoo diep treurig maakten, brengt dezen schrijver er toe eenige wenken te geven, die bij de tegenwoordige beweging moeten in acht genomen worden, wil men een gunstig resultaat verwachten. Talrijk voorzeker zijn de moeielijkheden, maar er zijn ook vele redenen tot hoopvolle verwachtingen. Vooral van de verandering van den Russischen kalender naar Westerschen trant verwacht de schrijver veel: een afzonderlijk hoofdstuk is aan deze quaestie gewijd.

Hoewel hier en daar, vooral waar het historische beschouwingen betreft, wel iets op de meeningen van den schrijver valt af te dingen, kan het boek toch worden aanbevolen aan ieder, die de Moederkerk lief heeft en sympathie gevoelt voor het grootsche verzoeningswerk van Paus Leo XIII.

D. G.

LETTERLOOVER.

EEN NIEUW GEDICHT VAN Z. H. LEO XIII IN NEDERLANDSCHE VERZEN VERTOLKT.

OP GODGEWIJDE MAAGDEN.

De Heer is daar. 't Ruischt zoet u tegen uit zijn mond:
„Mijn bruiden, mij verknocht door 't heiligste verbond". —
Om verre van 't gewoel een rustig, schuldloos leven
Te leiden heeft Hij u een veilge woon gegeven.
Als leliën, wier geur d' omsloten gaard doorspeelt,
Zien we u daar bloeien, rijk met 's hemels gunst bedeeld.
Spanne ook des Satans list u snoode hinderlagen;
Sla hij u weiflend hart met angst en bang versagen:
Ras snelt u Jesus zelf te hulp; de vreeze vliedt,
Waar goddelijke kracht u steun in 't strijden biedt.

IN VIRGINES DEO DEVOTAS.

Christus adest; dulcique suas vos nomine sponsas
Dicere Christus amat, sancto sibi foedere iunctas.
Is, procul a strepitu, fida statione quietam,
Insontem vobis tribuit traducere vitam;
Vos ibi, ceu septo fragrantia lilia campo,
Floretis, large donis caelestibus auctae.
Instruat insidias Satan, artesque malignas,
Terreat obiecta dubias formidine mentes;
Praesens e caelo properat succurrere Iesus;
Ad pugnam trepidas divino robore firmat.

Dan mint Hij u nog meer: in nieuwen gloed ontglommen
Ontsluit Hij u zijn Hart met al zijn heiligdommen,
Uw boezem streelend met een wonderzoete vreugd.
En hebt ge in 't eind uw baan in trouw betrachte deugd
Gelukkig afgelegd, naakt reeds de dood: dan lacht u
Zijn teedre blik te moet; de hoogste gave wacht u:
Gij snelt aan zijne hand, dit tranendal ontvloôn,
Naar 't eeuwig, godlijk licht van Sions zaalge woon.

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers, Pr.

Tum vos Ipse novo ferventius ardet amore:
Intima recludit sacri penetralia Cordis,
Mira demulcens animos dulcedine. — Tandem
Emensas cursum feliciter atque fideles,
Dum iam mors instat, festivus et ore benigno
Obvius occurrens, supremo munere donat:
E tristi exilio caelestibus inserit oris,
Aeternumque iubet divina luce beari [1])

[1]) Dit gedicht werd het eerst gedrukt bij gelegenheid van 's Pausen 89en verjaardag, 2 Maart 1899.

MOLECULEN EN ATOMEN?

„„Ik geloof aan moleculen en atomen", is eene zinsnede uit het credo van vele physici en chemici. De zin, welken men aan deze uitspraak hecht, is echter nog al verschillend. Velen beschouwen het bestaan van moleculen en atomen als eene uitgemaakte zaak. Anderen zien in de moleculen- en atoom-theorie eene vernuftige hypothese, die van vele *verschijnselen* op natuurkundig en scheikundig gebied voldoende rekenschap geeft en zelfs als de beste hypothese omtrent het *wezen* der lichamen mag gelden.

De geestdrift voor deze theorie is echter dalende. Eenige jaren geleden werd de atoom-theorie uit de handboeken der natuur- en scheikunde in sommige leesboeken der philosophie aangenomen. Zoo stelde o. a. Tongiorgi de thesis: „Scholasticorum theoria de corporum principiis merito a recentioribus rejicitur: de scholastieke leer over de beginselen der lichamen, wordt terecht door de nieuweren verworpen" [1]), en ter verdediging zijner stelling zocht hij een argument daarin, dat de atoom-theorie bij uitstek geschikt is ter verklaring van den aard der lichamen. Thans echter vindt deze leer bestrijders zelfs in de gelederen der natuurkundigen. Wij herinneren slechts aan de bekende redevoering van W. Ostwald: *Die Ueberwindung des naturwissenschaftlichen Materialismus* en aan de artikelen van Duhem in de *Revue des deux Mondes.*

Eene bespreking dezer theoriën is daarom niet ontijdig en zal,

[1]) *Inst. phil.* 1869, II, p. 213.

hopen wij, den lezers van *De Katholiek*, die zich met natuurkundige of wijsgeerige studiën bezig houden, eenig belang inboezemen.

* * *

De menschen, die aan geene natuurkundige theoriën denken, beschouwen een stuk ijzer als een samenhangend geheel, waarvan de afzonderlijke deeltjes wel naast elkander gelegen zijn, maar niet van elkander gescheiden. Al kost het hun geen moeite, aan te nemen, dat er kleine openingen, al of niet met elkander samenhangend, in het blok ijzer aanwezig kunnen zijn en is het dus niet moeielijk hen van het bestaan van „poriën" een begrip bij te brengen, zij blijven toch van meening, dat bij het doorbreken twee stukken gemaakt worden uit iets hetgeen te voren één was. Indien ze in wijsgeerige termen spraken zouden ze zeggen, dat het stuk ijzer een continuum is, waarin het einde van één deeltje tegelijk het begin is van een ander.

Volgens de natuurkundigen is dit echter anders. Het blok ijzer bestaat uit kleine, door tusschenruimten volkomen van elkander gescheiden deeltjes, die den naam van moleculen dragen.

Vraagt ge nu, hoe het komt, dat het blok ijzer niet in een stofhoop uit elkander zakt, dan antwoordt de natuurkunde, dat de *cohaesie* daarvoor zorg draagt. De cohaesie is namelijk de kracht, die de moleculen op elkander uitoefenen en waardoor zij elkander aantrekken.

Een blok ijzer is dus eene verzameling van door cohaesie samengehouden ijzer-moleculen.

Deze hypothese laat voorloopig het wezen, den aard van het metaal buiten de kwestie, zij geeft ons slechts een voorstelling van de innerlijke structuur van een blok metaal; de moleculen zijn en blijven ijzer met al de eigenschappen welke de natuur- en scheikunde aan dit metaal toekent.

De vraag is nu, of deze voorstelling noodig is om de verschijn-

selen te verklaren, en of ze waarschijnlijk genoeg is om aanneembaar te zijn.

Letten we slechts op den toestand van het ijzer, zooals het op een gegeven oogenblik vóór ons ligt, en zien we af van de natuurkundige veranderingen, die het kan ondergaan, dan, dunkt ons, moeten beide vragen ontkennend beantwoord worden.

De hypothese der door cohaesie verbonden moleculen immers noodzaakt ons al aanstonds eene tweede hypothese er bij aan te nemen en geeft zoodoende aanleiding tot eene onnoodige complicatie. Want, daar de moleculen door tusschenruimten van elkander gescheiden zijn en desniettegenstaande op elkander eene aantrekkende werking uitoefenen, moeten wij of wel eene actio in distans (werking uit de verte) aannemen en veronderstellen, dat iets werken kan daar waar het niet is, of wel eene middenstof denken, welke de ruimte tusschen de moleculen aanvult en de werking van de eene op de andere, door drukking, spanning of iets dergelijks, overbrengt. De veronderstelling daarentegen, dat wij met één samenhangend geheel te doen hebben, heeft geene hulponderstelling noodig.

Letten wij op sommige eigenschappen van de lichamen, dan wordt eerstgenoemde voorstelling nog veel ingewikkelder. Gietijzer b.v. kan tegelijkertijd én zeer hard en zeer bros zijn: bij het krassen met een vijl kan men er moeilijk een stukje afkrijgen, bij het slaan met een hamer valt het gemakkelijk uit elkaar. Is een lichaam gekristalliseerd, dan komen nieuwe verschijnselen zich bij deze voegen. Men kan een stuk kalkspaath b.v. in drie richtingen gemakkelijk splijten zoodanig, dat men er stukjes van krijgt, die de gedaante hebben van een scheef parallellopipedum (rhomboëder in de kristallographie); in andere dan deze richtingen is de splijting moeilijk. Nu weten we wel, dat men ter verklaring dezer eigenschappen spreekt van: „ongelijkheid der cohaesie volgens verschillende richtingen", of dat men zijn toevlucht neemt tot molaire in plaats van moleculaire onderdeelen — d. w. z.

vereenigingen van moleculen, die onderling vaster samenhangen en met de naastliggende groepen wellicht minder hecht verbonden zijn — maar daarmee is eigenlijk niets meer verklaard dan met de eenvoudige bewering: dat is hard, bros, splijtbaar enz. Het *waarom* van ongelijkmatig werkende cohaesie immers wordt niet verklaard door de erkenning van *het feit*.

De krachten, die tusschen de moleculen werkzaam zijn, veroorzaken mede de verschijnselen, welke men aan de elasticiteit toeschrijft. Ook hier zou men kunnen vragen, waarom, voor een staaldraad b.v. de elasticiteit eene andere schijnt te zijn, wanneer men hem wil *rekken* door een aangehangen gewicht dan wanneer men hem wil *wringen*. Edoch: „De elasticiteitsverschijnselen zijn nog alles behalve volledig bekend; alle wetten... zijn slechts als bij benadering juist te beschouwen. Bij de theoretische ontwikkelingen, welke tot de... vergelijkingen geleid hebben, is men uitgegaan van de veronderstelling, dat een deeltje van een vast lichaam, hetgeen zich ten opzichte van omringende deeltjes verplaatst, onder de inwerking komt van eene kracht gericht naar de oorspronkelijke plaats en evenredig met de grootte der verplaatsing. Bij benadering is dit zeker juist, omdat de afgeleide vergelijkingen nagenoeg in overeenstemming zijn met de waargenomen verschijnselen. Maar volkomen juist is de onderstelling niet" [1]).

Behalve echter dat de onderstelling niet geheel juist is, wijl zij niet adaequaat rekenschap kan geven van de feiten, is zij ook onjuist, wijl het veronderstelde niet denkbaar is. Van waar komt de kracht, die het verplaatste deeltje naar zijne plaats terug trekt? Van de plaats zelf, waar op dat oogenblik niets is? Van de deeltjes, van welke het verwijderd is, en die nu sterker zullen aantrekken? Van de omringende deeltjes, tot welke het genaderd

---

[1]) *Leerboek der Natuurkunde*, Prof. Dr. V. A. Julius, I, bl. 215.

is, en die nu afstootend gaan werken? [1]) Dit laatste zou mogelijk zijn, wanneer slechts enkele deeltjes verplaatst worden, maar niet wanneer gemiddeld *alle* deeltjes verder van elkander verwijderd worden, zooals zulks bij een gespannen snaar gebeurt, die men uitrekt en weer loslaat. Daarenboven is het aannemen van eene afstootende kracht, die volgens dezelfde lijn maar in tegenovergestelde richting als de aantrekkende cohaesie werkt, niet zonder bezwaar. Immers, wanneer twee krachten in tegengestelde richting werken, blijft er slechts feitelijk het verschil over in den zin der grootste kracht. Er moet dus tusschen de moleculen onderling óf afstooting óf aantrekking overblijven, beide tegelijk is onmogelijk. Men heeft wel is waar een tijd lang aan het gelijktijdig bestaan van beide krachten geloofd en dan er bij aangenomen, dat bij nadering der moleculen de afstootende kracht sterker toenam dan de aantrekkende, maar wanneer men op een afstand van de molecule genaderd is, zoo gering, dat de afstootende werking de overhand heeft gekregen, waar is dan de zoo noodige cohaesie gebleven? Men heeft ook voor de afstootende werking de warmte verantwoordelijk gesteld; hierover echter later; wij moeten eerst nog een ander verschijnsel ter sprake brengen, de vormverandering namelijk.

Iedereen weet, dat vele lichamen door mechanische invloeden: hameren, walsen enz. eene blijvende vormverandering kunnen ondergaan. Het is zeker, dat hierbij de deeltjes ten opzichte van elkander verplaatst worden, en op het eerste gezicht lijkt de veronderstelling van moleculen, die langs elkander schuiven of rollen om eene andere plaats in te nemen, gemakkelijker te

---

[1]) Men kan hier eveneens aan eene aantrekkende werking denken. Een molecule kon dan door de werking van b.v. twee andere moleculen, volgens de resultante der krachten in de richting van hare oorspronkelijke plaats bewogen worden, ofschoon daar op 't oogenblik niets was. Zij zoude echter niet volkomen tot hare oorspronkelijke plaats kunnen terugkomen.

begrijpen, dan de verplaatsing van deeltjes die met andere tot eene éénheid verbonden zijn [1]). Nog aannemelijker schijnt de moleculaire-theorie, wanneer wij de samendrukbaarheid en de uitzetbaarheid der lichamen beschouwen en ons rekenschap afvragen van hetgeen er gebeurt, wanneer door drukking een vast lichaam eene kleinere ruimte gaat innemen, om, wanneer de drukking ophoudt, tot zijn oorspronkelijke volumen terug te keeren [2]). Het beeld immers van kleine korreltjes, die slechts iets dichter op elkander gedrukt of iets verder uit elkander getrokken worden, is al zeer eenvoudig en stelt geen hooge eischen aan het voorstellingsvermogen. Wij gelooven echter, dat het „simplex sigillum veri" hier niet geldt.

De moeilijkheid blijft, bij nader inzien, steeds dezelfde. Van waar komt het, dat bij de eene vormverandering, welke de zoogenaamde elasticiteitsgrens niet overschrijdt, de deeltjes, die dichter bij elkander gebracht zijn en dus hechter aan elkaar moesten hangen, feitelijk terstond hun oorspronkelijken stand ten opzichte van elkaar wederom innemen, wanneer de oorzaak der vormverandering ophoudt; terwijl bij eene vormverandering, die iets verder gaat, de deeltjes in hunne nieuwe positie verblijven? Men is gewoon hierbij den ether eene rol te laten spelen en de molecule met een etheromhulsel onafscheidbaar verbonden te denken. Edoch men moet zich dien ether toch hetzij als een continuum, een samenhangend geheel, hetzij als een samenstel van etherdeeltjes voorstellen. In het eerste geval kan men even goed de stof zelf als continuum aanzien en in het tweede geval keert dezelfde moeilijkheid voor den ether terug.

---

[1]) In zooverre de elasticiteit hierbij werkzaam is hebben wij het verschijnsel reeds besproken; we letten hier uitsluitend op de voluumverandering en kiezen de termen met opzet zoo, dat wij de warmtewerking buiten beschouwing kunnen laten.

[2]) Wij wenschen hier niet op bijkomende omstandigheden te letten als b. v. verandering der gedaante van de poriën; dit alles ligt bezijden de eigenlijke moeilijkheid.

Ook komt het o. i. vrij wel op hetzelfde neer, of wij ons de vormverandering voorstellen als gepaard gaande met eene opheffing en weder in werking treden der cohaesie, dan of wij aan eene verplaatsing van deeltjes denken zonder verbreking van den samenhang. Zelfs zou een verbreken en weder herstellen van den samenhang der deeltjes evenmin bezwaar hebben als het wisselend spel der cohaesie.

Wij gelooven, dat men voor de vaste lichamen evenveel te verklaren overlaat, wanneer men ze als samendrukbare, uitzetbare, voor vormverandering vatbare lichamen aanziet, die ieder voor zich een samenhangend geheel vormen — als wanneer men ze als samendrukbare, uitzetbare, voor vormverandering vatbare vereenigingen van afzonderlijke moleculen beschouwt, tusschen welke de cohaesie als zeer veranderlijk bindmiddel werkzaam is. De eigenlijke aard dezer eigenschappen, wordt ons volgens beide opvattingen even helder of blijft ons even duister, zooals men verkiest te zeggen.

Eene nieuwe moeilijkheid rijst bij de verklaring der kristalvormen.

Kalkspaath kristalliseert in den vorm van de boven besproken rhomboëders; keukenzout vormt kleinere of grootere kuben; zwavel komt nu eens in den vorm van dubbelpyramiden met ruitvormige doorsnede, dan weder in de gedaante van scheeve zuilvormige naalden voor; aluin vormt regelmatige achtvlakken enz.

De mineraloog Hawy trachtte deze vormen te verklaren door voor elk kristalstelsel een prismatischen grondvorm aan te nemen, waaruit al de kristalvormen van dat stelsel door aan elkanderlegging konden opgebouwd worden. Kubus, achtvlak, viervlak behooren tot hetzelfde stelsel en Hawy meende, dat de elementen der lichamen, die in een van de genoemde vormen kristalliseerden, prisma's waren, die men zoo naast en op elkander kon leggen, dat men er een kubus, een achtvlak enz. van kon

maken; hetgeen hierop neerkomt, dat hij een kristalvorm als bestaand aannam (het prisma in kwestie) om den kristalvorm te verklaren.

Tegenwoordig beschouwt men de elementen (kleinste constitueerende deeltjes) van een kristal, naar aanleiding van de moleculaire theorie, als van elkander gescheiden massa-punten (punten, waarin men zich de massa der elementaire deeltjes geconcentreerd denkt) en onderzoekt, volgens welke systemen die punten in de ruimte verdeeld moeten zijn om aanleiding te geven tot de verschillende kristallen. Deze beschouwing geeft gelegenheid tot vernuftige wiskundige ontwikkelingen en analytische formulen — maar het lichamelijke der kristallen verdwijnt daarbij geheel en al. Tegelijkertijd dat men, om den vorm mathematisch te verklaren, zijn toevlucht tot punten neemt, moet men zich er bij voorstellen, dat de krachten, die van de punten uitgaan, niet gelijkmatig naar alle richtingen werken, maar aan bepaalde richtingen de voorkeur geven, anders immers komt men van een systeem punten in de ruimte nimmer tot een bepaalden vorm.

De lezer zal inzien, dat de moleculaire-theorie, hoe geschikt ze moge zijn om een beeld, en dan nog slechts een zeer ruw beeld, te leveren van den innerlijken toestand der lichamen, niet geacht kan worden dien toestand ook maar eenigszins te verklaren.

Ware de mechanische warmteleer er niet geweest, dan gelooven wij, dat men, voor vaste lichamen althans, aan deze hypothese niet veel waarde zou toegekend hebben.

* * *

In aansluiting met de behandeling der vaste lichamen, zouden we nu over de vloeistoffen en de gassen dienen te spreken. Daar het echter voor deze beide aggregaattoestanden niet mogelijk is de warmte buiten rekening te laten, dient eene uiteenzetting der nieuwere warmteleer vooraf te gaan. Slechts het volgende kunnen we even aanstippen,

Terwijl voor vaste lichamen het onderling verband der moleculen zoo hecht wordt geacht, dat ééne molecule zich nooit ver van hare naburen kan verwijderen en slechts kleine schommelingen om haar eigen evenwichtstand kan volbrengen, zijn in de vloeistoffen de moleculen zeer beweeglijk. *In* de vloeistof kan eene molecule zich zonder hinder verplaatsen, de cohaesie is zooverre opgeheven; maar eene molecule kan zich niet *buiten* de vloeistof begeven, de aantrekking der overige moleculen laat zulks niet toe. Voor de gassen kan elke molecule zich vrij bewegen, zonder, afgezien van botsingen, door de andere gehinderd te worden, de cohaesie is bijna geheel en al op non-activiteit gesteld.

Voor de vloeistoffen is er nu eene moeielijkheid, die men in weerwil van alle cohaesie niet heeft kunnen oplossen. In 't algemeen moeten de moleculen, wil de cohaesie sterker worden, dichter bij elkander komen. Hieruit volgt nu, dat een lichaam hetwelk van vloeibaar vast wordt, een kleiner volumen moet innemen en volgens dezen regel gedragen zich dan ook de meeste vloeistoffen. Er zijn echter uitzonderingen: water neemt bij 't bevriezen tot vast water of ijs een grooter volumen in; gietijzer, dat stolt, gedraagt zich evenzoo. Wel is waar hebben we hier met warmtewerkingen als begeleidende verschijnselen te doen, maar dat is van zeer ondergeschikt belang, daar wij, evenals wij bij de drukking op een vast lichaam veronderstelden, de ontwikkelde warmte zich kunnen laten verspreiden en dan tot de slotsom komen: ijs van 0° neemt meer ruimte in dan water van eveneens 0°.

Men verklaart de uitzondering wel, door aan te nemen, dat een blok ijs een samenstel is van stervormige kristallen; in elk afzonderlijk kristal zijn dan de moleculen dicht in elkaar geschoven, maar de sterren zelf zitten minder dicht in elkander.

De verklaring lijkt echter niet veel meer dan eene omschrijving, wanneer men bedenkt, dat vele gesmolten metalen bij 't stollen

kristallijne structuur kunnen verkrijgen en, in dunne laag uitgespreid, even fraaie bloemen kunnen vormen als het ijs op de vensterruiten (tin o.a. in het bekende moiré métallique) en toch bij 't stollen inkrimpen in plaats van uitzetten.

Een ander bezwaar tegen het aannemen van gescheiden moleculen en cohaesie als bindmiddel ligt in den toestand van vloeistoffen en gassen bij de zoogenaamde kritische temperatuur. Elk gas heeft een temperatuur, bij welke het in vloeistof kan overgaan zonder van volumen te veranderen; een punt dus, waar gas en vloeistof zonder onderbreking van continuiteit in elkander overgaan; waar dus de moleculen tegelijkertijd dicht genoeg bij elkander zijn om eene vloeistof te vormen en ver genoeg verwijderd om een gas te zijn.

Er blijft echter één weg open om aan deze tegenstrijdigheid te ontkomen. Men behoeft slechts met Andrews aan te nemen, dat „de gewoonlijke gas-toestand en de gewoonlijke vloeistof-toestand slechts verschillende vormen zijn van één en denzelfden aggregaattoestand", vormen, die wel is waar ver uit elkander staan, maar toch „zonder onderbreking der continuiteit in elkander kunnen overgaan" [1]).

Als noodzakelijk complement dezer bepaling dient men dan tevens aan te nemen, dat vaste lichamen en vloeistoffen slechts vormen zijn van één en denzelfden aggregaattoestand, daar op de grens tusschen beide soortgelijke verschijnselen worden waargenomen als tusschen gassen en vloeistoffen.

We hebben zoodoende slechts andere *woorden* gekregen: *vormen* nl. in plaats van *toestanden*; *trillende beweging der moleculen*, *beperkte translatie-beweging*, *onbeperkte translatie-beweging* in plaats van: *vast*, *vloeibaar*, *gasvormig*. Veel nader bij een oplossing zijn wij nog niet gekomen; in weerwil van deze „bewegingstoestanden" in plaats van „aggregaattoestanden" blijft onze

---

[1]) Müller-Pouillet, *Lehrb. der Physik*, 1898, II, 2, S. 272.

kennis van den toestand der vloeistoffen onvolmaakt en van dien der vaste lichamen zeer gering [1]).

Wanneer wij — en deze conclusie achten wij door het voorgaande gerechtvaardigd — slechts letten op den toestand van vaste lichamen, vloeistoffen en gassen bij één bepaalde temperatuur, en de verandering door de warmte buiten beschouwing laten, zijn de moeilijkheden — om niet te zeggen: onverklaarbare tegenstrijdigheden — van dien aard, dat het aannemen van afzonlijke en van elkaar gescheiden moleculen niet als een onafwijsbare eisch der natuurkundige wetenschap mag gelden.

Over de waarde dezer theorie voor de scheikunde hopen we later te spreken; wij wenden ons thans tot de mechanische warmte-theorie.

* * *

„Warmte is beweging", ziedaar de grondbepaling der nieuwere warmteleer.

Het lijdt geen twijfel, dat warmte *niet zonder* beweging is; althans, dat warmtegeleiding en warmtestraling niet zonder beweging zijn. Het duurt een tijd, eer de warmte van het eene einde van een stalen staaf, die men in het vuur houdt, zich tot het andere einde voortgeplant hebbe, en niemand zal voor de warmte ontkennen, hetgeen voor het licht bewezen is, dat n.l. de warmte, die van de zon uitstraalt, tijd noodig heeft om de aarde te bereiken. Bij warmtegeleiding en warmtestraling hoort dus op eene of andere wijze eene verplaatsing in de ruimte, d. i. eene beweging.

De natuurkunde neemt echter aan: niet dat warmte met beweging gepaard gaat, maar dat zij beweging is.

Vooreerst bewegen zich de moleculen, nu eens translatorisch, d. w. z. in de ruimte, en op zoodanige wijze, dat zij in rechte lijn

---

[1]) Vgl. Maxwell, *Theory of Heat*, 1894, p. 31.

zouden voortgaan, indien er geen botsingen waren tusschen de moleculen onderling of tusschen de moleculen en een vasten wand; dan weder oscillatorisch, d. w. z. schommelend om een bepaalden evenwichtstoestand, of roteerend, draaiend om de eigen as. Verder bewegen zich de onderdeelen der molecule, de atomen; door de toename dier beweging wordt het verband der molecule minder hecht en wordt de splitsing of dissociatie der atomen, welke de molecule vormen, voorbereid en voleindigd.

't Is wegens dit innig verband tusschen de moleculaire en atomistische hypothese van den eenen kant en de warmteleer van den anderen kant, dat wij in een opstel over atomen en moleculen van de warmteleer moeten spreken.

De grondslagen dezer theorie zijn wel deze stellingen: 1° „warmte is een vorm van energie" en 2° „alle energie is mechanische energie".

De verdere redeneering is dan: er zijn slechts twee soorten van mechanische energie namelijk potentieele en kinetische, en de feiten der stralende warmte bewijzen, dat ten minste voor een groot gedeelte warmte kinetische energie is [1]).

Wat bedoelt men met *potentieele* en *kinetische* energie?

In de mechanica noemt men arbeid: hetgeen er verricht wordt, wanneer men een stoffelijk punt over een zekere lengte verplaatst tegen de richting eener kracht, die op dat punt werkt. Denken we ons de massa van 2 kgr. in één punt geconcentreerd, dan wordt dit met eene kracht van 2 kgr. naar de aarde getrokken; hef ik dit punt (of het gewicht zelf) nu 3 meter vertikaal omhoog, dan heb ik daaraan $2 \times 3 = 6$ kilogrammeter arbeid besteed [2]). Het vermogen om arbeid voort te brengen draagt den naam van arbeidsvermogen of energie en is tweevoudig.

---

[1]) Vgl. Maxwell, *Theory of Heat*, 1894, p. 91 en 308.

[2]) In andere maten is die hoeveelheid $2000 \times 300 = 600.000$ of 6×10^5 gramcentimeter.

Het gewicht van 1 gr. zou vrij vallende in één seconde een

Arbeidsvermogen van plaats, *potentieele* energie, is een vermogen, hetgeen van de plaats van lichamen of deeltjes met betrekking tot elkander afhangt. Een steen, die 2 meter boven den grond zich bevindt, is daar op eene plaats, van waar hij naar beneden kan vallen en, bij dien val zich zelven verplaatsend, snelheid kan verkrijgen of een anderen even zwaren steen kan optrekken; een gespannen horlogeveer kan, zich ontspannend, het raderwerk in beweging zetten. Beiden hebben potentieele energie.

Actueele of *kinetische* energie is de arbeidsvoorraad van een zich bewegend lichaam. Een rollende steen en een voortgeslingerde kogel kunnen door botsing andere lichamen in beweging zetten of verbrijzelen.

Wanneer er echter werkelijk arbeid verricht wordt, dan gaat die arbeid steeds gepaard met een verandering in den vorm waarin de energie verkeerde. De veer ontspant zich, d. i. beweegt zich; de beweging van den voortgeslingerden kogel wordt minder snel. De wet van het behoud der energie leert ons nu, dat in het heelal geen energie geschapen noch vernietigd wordt, maar slechts van vorm verandert; zoodat wanneer potentieele energie geheel of gedeeltelijk in kinetische overgaat de totale hoeveelheid zoo voor als na onveranderd blijft.

Zeker is het, dat eene hoeveelheid warmte — men moge zich die hoeveelheid voorstellen zooals men wil — eene arbeidswaarde vertegenwoordigt; die warmte kan gebruikt worden om beweging te veroorzaken en om arbeid te verrichten. Voor hem, die in de natuur nu slechts dat beschouwt, hetgeen gewogen, geteld en gemeten kan worden, is er in elke hoeveelheid warmte, hetzij

---

versnelling van 9.81 meter verkrijgen. Neem ik als eenheid van kracht (dyne) die, welke aan 1 gr. eene versnelling van 1 cM. in de seconde geeft, dan is 1 gr. $=$ 981 dynes en 1 dyne $=$ $^1/_{981}$ gram. 1 Kilogrammeter wordt nu in dyncentimeter: 981.10^5 arbeidseenheden of ergonen.

dan in werkelijkheid hetzij in mogelijkheid alleen, een zekere hoeveelheid arbeidsvermogen; hij heeft dus zeer zeker het recht zich de warmte als eene energie voor te stellen. Hij heeft echter o. i. niet het recht eene hoeveelheid warmte als uitsluitend mechanische energie te beschouwen.

De proeven van Mayer, Joule, Hirn e. a. schijnen wel overtuigend aan te toonen, dat ééne warmtehoeveelheid in staat is 424.7 arbeidseenheden voort te brengen, maar toch kan men uit die proeven niet afleiden, dat de 424 arbeidseenheden volkomen weergeven wat de warmte kan. Zij zijn wel het *mechanisch* aequivalent, maar wij weten niet of ze het *geheele* aequivalent der warmtehoeveelheid zijn.

En, zijn ze niet het geheele aequivalent, dan kunnen we ons ook niet den geheelen voorraad warmte als eene mechanische energie voorstellen.

Niet alleen weten wij niet, of de arbeid het geheele aequivalent eener warmtehoeveelheid is, maar wij weten evenmin, volgens welke wet de arbeid vermeerdert, wanneer de warmte toeneemt. De oorzaak, waarom wij dit niet weten, ligt in de maat, welke wij gebruiken om warmtehoeveelheden te meten. Om warmtehoeveelheden te bepalen laat men de warmte door water opnemen of men gebruikt ze om ijs te smelten — iets, wat weer daarop neerkomt, dat men warm water zijn warmte aan ijs doet afstaan — en men oordeelt, dat eene dubbele hoeveelheid warmte aanwezig is, wanneer ze eene dubbele hoeveelheid water van 0° tot 1° C. in temperatuur kan doen stijgen. Wat men echter bij deze calorie-bepalingen veronderstelt, zonder het te kunnen bewijzen, is, dat bij al de calorimetrische proeven de aanwezige voorraad warmte *geheel en al* gebruikt wordt om de temperatuur van het water te verhoogen of om ijs te smelten. Dit behoeft ons wel is waar niet te hinderen de evenredigheid tusschen warmte en arbeid aan te nemen, maar, indien het onzeker blijft welk deel van den warmtevoorraad, ergens aanwezig, feitelijk in

mechanische energie kan omgezet worden, dan is de voorstelling, welke den geheelen voorraad warmte als mechanische energie beschouwt, zeker onjuist. De onjuistheid neemt men tevens in de tweede voorstellingswijze op, wanneer men de warmte als kinetische energie beschouwt en beweert: „warmte is beweging".

Wij beoogen volstrekt niet de voorstelling der warmte onder den vorm van beweging uit de opvattingen der physici te weren, maar wij wenschen ze niet gebruikt te zien als verklaring van den wezenlijken toestand der lichamen; zij kan op wijsgeerig terrein niet eene heerschappij eischen, welke haar op natuurkundig gebied niet dan bij welwillendheid der natuurkundigen wordt toegekend.

Zijn we er niet zeker van, dat de warmtevoorraad in zijn geheel mechanische energie is of mechanische energie kan worden, dan vervalt daarmede tevens de noodzakelijkheid om aan bewegende moleculen en atomen te denken, wanneer men van warmte spreekt.

Zelfs de opvatting, welke de warmte geheel als mechanische energie beschouwt, eischt niet, dat men aan bewegende moleculen en atomen geloove. Voor gassen zou het nog kunnen, voor vloeistoffen en vaste lichamen heeft men zoovele hulphypothesen noodig, dat het geloof iemand zeer moeilijk wordt.

„De nieuwere warmtetheorie — zegt Lange in zijne *Geschichte des Materialismus* [1]) — laat den toestand der vaste lichamen nog tamelijk in 't duister, verspreidt over den toestand der vloeistoffen een half licht en geeft slechts van den toestand der volkomen gassen een beeld, dat oogenschijnlijk aan helderheid weinig te wenschen overlaat".

Clausius, de eigenlijke schepper der huidige mechanische warmteleer is nog voorzichtiger dan Lange. Toen hij zijne verspreide opstellen over dit onderwerp in één boekdeel uitgaf, droeg hij zorg de verhandelingen, waarin de warmte eenvoudig als energie

---

[1]) 1873, II, S. 201.

werd opgevat, van die, welke met atoom- en moleculaire bewegingen rekening hielden, te scheiden, omdat, volgens zijne opvatting [1]), er tusschen beide „geen noodzakelijk verband bestond" en men de theorie, die de warmte als een energievorm beschouwt kan aanhangen, „zonder zich voor eene bepaalde opvatting aangaande de moleculaire bewegingen" te verklaren. In de eerste verhandeling spreekt Clausius slechts van „die bewegende Kraft der Wärme" en maakt hij geene verdere veronderstelling dan deze: „In alle gevallen, waarin door warmte arbeid ontstaat, wordt eene hoeveelheid warmte verbruikt, die met den arbeid evenredig is, en omgekeerd wordt door verbruik eener evengroote hoeveelheid arbeid eene zelfde warmtehoeveelheid voortgebracht" [2]).

De bekende Ostwald, die in de eerste uitgave van zijne *Allgemeine Chemie* [3]) nog de keuze vrijlaat tusschen de mechanische opvatting der warmte en die, welke in de warmte slechts een, overigens niet nader bepaalden, energievorm ziet, wendt zich in de rede: *Die Ueberwindung des wissenschaftlichen Materialismus* van de mechanische opvatting af om de energetische aan te hangen. Dat hij hierbij van een uiterste in een ander valt en bijna in een dynamisme terecht komt, doet geen afbreuk aan de waarheid zijner bewering: „Het schijnt vergeefsche moeite en eene mislukte onderneming de verschijnselen der natuurkunde mechanisch te verklaren" [4]).

Wij zeiden, dat zelfs indien men de geheele warmte, die een lichaam bezit als een voorraad mechanische energie wil beschouwen, de leer, dat warmte kinetische of *bewegingsenergie* is, een sterk geloof vordert.

Voor gassen moeten wij er reeds de volgende hulphypothesen bij nemen: 1° de moleculen hebben eene rechtlijnige beweging,

---

[1]) Uitg. 1864, bl. VI.
[2]) Bl. 20.
[3]) Bl. 210.
[4]) Bl. 201.

totdat ze met andere of met een vasten wand in botsing komen; 2° de moleculen hebben daarenboven eene roteerende beweging, het gevolg van niet centrale botsingen; 3° in de bewegende en roteerende moleculen hebben nog atoomvibraties plaats; 4° de voortgaande beweging der moleculen en de verschillende andere bewegingen staan voor elk gas in eene vaste verhouding, welke van den aard van het gas afhangt [1]).

Hierbij wordt tevens verondersteld: 5° dat de translatiebeweging (de rechtlijnige beweging sub 1 genoemd), of juister de energie dier beweging als warmte door den mensch gevoeld en door thermometers gemeten wordt.

Uit de eerste dezer hulp-veronderstellingen volgt in zekeren zin de tweede en derde, maar wanneer de drie eerste waar zijn, is het moeilijk de vierde daarmede in overeenstemming te brengen. Bij een of ander gas, zuurstof b.v., wordt, volgens deze hypothese, steeds een bepaald deel der toegevoerde warmte, stel b.v. $^1/_3$, aan innerlijke beweging (rotatie en atoomvibratie) gebruikt, onverschillig of het gas eene temperatuur 10° of 100° hebbe en of de druk 1 of 3 atmosfeeren bedrage. De overige $^2/_3$ der warmte dienen om de translatiebeweging der moleculen te vermeerderen. Edoch, wanneer de rotatiebewegingen uit niet-centrale stooten ontstaan, dan is de kans voor zulke stooten grooter bij verhoogde temperatuur (grootere snelheid der moleculen) en bij vermeerderden druk (beperking van het aantal moleculen tot eene kleinere ruimte). De factor, dien wij $= ^1/_3$ veronderstelden, moest dus zeer zeker afhankelijk zijn zoowel van druk als van temperatuur [2]).

Er is nog eene andere reden, waarom wij meenen, dat men,

---

[1]) Clausius, o. c. II, S. 231.

[2]) Maxwell heeft nieuwe hypothesen voorgesteld om deze anomalie te verklaren. W. Thomson is echter tegen Maxwell's leer opgekomen, en de strijd is op 't oogenblik nog onbeslist.

zelfs de warmte als eene mechanische energie beschouwend, niet tot kinetische energie behoeft te besluiten.

Wanneer een voorraad warmte, door een gas opgenomen, tot arbeid gebruikt moet worden, kan zulks niet gebeuren door partij te trekken van de beweging, die er verondersteld wordt te zijn: er moet altijd warmte van eene hoogere temperatuur tot warmte van eene lagere temperatuur overgaan; er is altijd eene verplaatsing van warmte van een betrekkelijk warmer lichaam naar een kouder lichaam noodig. 't Is met de warmte evenals met eene hoeveelheid water; de afzonderlijke waterdruppels mogen zich bewegen zooveel als ze willen en zoo snel als ze verkiezen [1]) — wanneer ze niet de gelegenheid hebben van een hooger niveau naar een lager te dalen, kunnen zij geen molenrad doen draaien. Om arbeid te verrichten is er bij de warmte behalve de translatie, de rotatie en de vibratie [2]) nog eene andere beweging noodig. Het feit der omzetbaarheid van warmte in arbeid staat dus met de bewegingen, welke de kinetische gastheorie aanneemt, niet in een noodzakelijk verband. Men kan dezen arbeid in verband brengen met de beweging, die bij temperatuursverschillen ontstaat.

De hypothese der bewegende moleculen werd in de warmteleer opgenomen om den druk te verklaren, dien een gas uitoefent op de wanden van het vat waarin het besloten is. Men vond geene betere voorstelling dan die van een bombardement van moleculen, en achtte de rechtlijnige beweging voldoende om de wetten, welke den samenhang tusschen druk en temperatuur beheerschen, te verklaren. De afwijkingen tusschen hetgeen men met behulp dezer grondvoorstelling berekende en hetgeen de ervaring en de proefneming aantoonde, deed weldra de behoefte

---

[1]) Wij bedoelen hier die bewegingen der waterdruppels, welke met de bewegingen der gasmoleculen in eene gesloten ruimte en bij constante temperatuur overeenkomen.

[2]) Voor zoover n.l. deze bewegingen behooren bij een bepaald temperatuur-niveau.

aan nieuwe hypothesen tot steun der eerste gevoelen. Zoodoende zijn we van de heen en weergaande beweging der moleculen tot de draaiende beweging gekomen en vandaar tot eene trillende en schuivende beweging der atomen in de molecule zelf.

De warmteleer moet volkomen elastische atomen aannemen. Ziehier waarom. Stellen we ons een volkomen gesloten, met gas gevuld vat voor, en nemen we aan, dat de wanden volkomen onwrikbaar en onelastisch zijn en dat alles op dezelfde temperatuur gehouden wordt. De bewegings-energie der moleculen — want dat wordt de warmte verondersteld te zijn — ondergaat dan geene vermeerdering of vermindering; de gemiddelde snelheid blijft dezelfde; er gaat derhalve bij de botsing der moleculen onderling en met den vasten wand geen energie en geene snelheid verloren. Dit kan nu niet zijn, wanneer men de botsende lichamen niet als volkomen elastisch beschouwt.

Eene knikker dien men op een steen laat vallen, springt terug ten gevolge zijner elasticiteit. Wijl hij echter niet volkomen elastisch is, wordt zijne beweging verminderd; hij springt niet zoo hoog; daarentegen is de steen en de knikker zelf eenigszins warm geworden. Ware de knikker *volkomen* veerkrachtig en de steen volkomen onveerkrachtig, dan zou de knikker juist even hoog springen, met even groote snelheid en de steen zou koud blijven. Omgekeerd is de voorwaarde, waaraan de knikker moet voldoen om bij de botsing zijne geheele beweging te behouden en niets daarvan te verliezen, deze: hij moet volkomen elastisch zijn. Hetzelfde is het geval voor twee knikkers, welke, tegen elkaar botsend, niets van hunne bewegingsenergie mogen verliezen: ook deze dienen volkomen elastisch te zijn.

Hoe men zich nu de molecule ook denke, met of zonder etherhulsel; wat men van den samenhang der atomen ook bewere; volkomen elasticiteit der molecule is niet mogelijk zonder volkomen elasticiteit der atomen.

De atomen kunnen derhalve (zij moeten het ten minste kunnen) kleinere of grootere ruimte innemen bij onveranderde massa, m. a. w. de atomen dienen elastisch te zijn. En toch moeten dezelfde atomen, om, volgens de thans heerschende opvattingen, de uitgebreidheid der lichamen te verklaren, volkomen hard en onelastisch verondersteld worden.

* * *

Op eene eigenaardige tegenstrijdigheid tusschen de theoretische gevolgen der mechanische warmteleer en de ervaring wijst Maxwell [1]), die overigens deze leer aanhangt en verdedigt.

Het is niet mogelijk — dit leert de ervaring — dat een lichaam kouder wordt, warmte verliest, zonder dat daarbij arbeid geleverd wordt. Terwijl de stoom zich uitzet, d. w. z. terwijl de deeltjes een grootere ruimte innemen, zich zelf verplaatsen en den zuiger voortdrijven, koelt hij tevens af; een warm lichaam, dat kouder wordt, staat zijne warmte aan omringende lichamen af, die in temperatuur stijgen en uitzetten, of veroorzaakt luchtstroomingen enz.

Omgekeerd kan men geen lichaam in temperatuur doen stijgen, zonder daaraan op eene of andere wijze arbeid ten koste te leggen. Eene besloten hoeveelheid gas wordt warmer, wanneer men ze samendrukt of wanneer men eene hoeveelheid warmte toevoert, die b.v. uit wrijving (arbeid) kan verkregen worden of ontstaat ten gevolge van verbranding — eene warmtevoortbrenging, die met arbeid op eene lijn gesteld wordt.

De onmogelijkheid, die de ervaring ons leert kennen, is echter volgens de theorie niet aanwezig.

De warmte immers, welke aan den thermometer merkbaar wordt, is de *gemiddelde* energie der bewegende moleculen en

---

[1]) O. c. p. 338.

hangt dus van de gemiddelde snelheid der moleculen af. Een zelfde gemiddelde snelheid kan echter het gevolg zijn van verschillende ongelijkheden, en in 't algemeen zullen zich in een gas van een bepaalde temperatuur sommige moleculen bewegen met eene snelheid, welke juist bij die temperatuur behoort, andere sneller, andere langzamer.

Veronderstellen wij dit gas afgesloten door een wand met eene opening juist groot genoeg om ééne molecule door te laten en bij die opening een wachter, die zoo scherp ziet, dat hij de afzonderlijke moleculen kan zien. Wanneer die wachter den doortocht vrij laat bij de aankomst eener snellere molecule en sluit bij de aankomst der andere, dan is er, tegen alle ervaring in, verschil in temperatuur ontstaan zonder winst of verlies van arbeid.

Indien men dus al toegeeft, dat de warmte moleculaire beweging is, dan kan deze theorie toch slechts voor het gemiddelde door de feiten geverifieerd worden; eene adaequate verklaring van den toestand der lichamen kan men derhalve van haar niet verwachten.

* * *

Op een ander bezwaar der warmteleer wijzen wij hier in 't voorbijgaan. De theorie, welke aanneemt, dat de vermeerdering van warmte vermeerdering der verschillende bewegingen is, en daarbij de uitzetting als het zichtbaar gevolg van de grootere beweging beschouwt, vindt geene verklaring voor het feit, dat water *inkrimpt*, wanneer men het van 0° tot 4° verwarmt, en dat bij verschillende lichamen de uitzetting niet rechtstreeks evenredig is met de aangroeiing der temperatuur. Wij gaan echter hierop niet verder in.

Eene laatste vraag, welke bij dit onderwerp behoort, moeten wij nog ter sprake brengen: eischt de theorie, die warmte als beweging voorstelt, per se, dat deze beweging die der moleculen zij?

Wij stellen deze vraag, omdat Maxwell vooral uit de beweging waarmede de stralende warmte gepaard gaat, tot de moleculaire beweging wil besluiten [1]).

Warmte, welke van een lichaam uitstraalt, doorloopt de ruimte niet in een ondeelbaar oogenblik; de warmtestraling vordert tijd en er is derhalve beweging. Het lijdt ook geen twijfel, dat die beweging van het warme lichaam of, zoo men wil, van het buitenoppervlak van dat lichaam uitgaat. Men kan eveneens met de natuurkundigen aannemen, dat een warm lichaam altijd warmte uitstraalt, ook dan wanneer het zich in eene omgeving bevindt, welke even warm is als het lichaam zelf, ofschoon het volstrekt niet bewezen is, dat de omgeving hierbij zonder invloed is. Hieruit volgt dan, dat in het lichaam eene oorzaak van beweging aanwezig is, en zelfs dat er op 't oogenblik der warmtestraling beweging bestaat.

Of wij hier potentieele energie of kinetische veronderstellen, doet niets ter zake, wijl de potentieele energie (men denke aan een horlogeveer, die zich ontspant; aan een steen, die begint te vallen) zoodra zij beweging veroorzaakt, in kinetische overgaat.

De beweging van het warmtestralend lichaam kan niet anders dan zeer klein zijn, wijl zij noch door het oog noch met behulp van eenig meetinstrument kan waargenomen worden. De vraag blijft echter, of de beweging der warmtestraling van het lichaam als van een geheel of van de afzonderlijk bestaande en trillende moleculen des lichaams uitgaat.

Maxwell redeneert nu als volgt:

„Wij moeten het er voor houden, dat van elk deel van het oppervlak van een warm lichaam eene warmtestraling uitgaat, en daarom een staat van beweging voor de deelen aan 't oppervlak aannemen. Deze beweging is zeker voor ons niet zichtbaar, wij kunnen haar niet rechtstreeks waarnemen; hieruit volgt, dat de schijnbare rust

---

[1]) O. c. p. 308.

van een lichaam niet als een bewijs kan gelden, dat het lichaam feitelijk niet beweegt. Een deel der energie van het warme lichaam moet dan kinetische energie zijn.... Blijkbaar is de beweging niet eene zoodanige, dat het geheele lichaam zich in ééne richting beweegt, want hoe klein wij ook de deelen maken, waarin wij het lichaam door mechanische middelen verdeelen, elk zichtbaar deeltje blijft schijnbaar op dezelfde plaats en zulks onafhankelijk van zijne temperatuur. De beweging, die wij warmte noemen, moet derhalve eene beweging zijn van deeltjes, welke te klein zijn om waargenomen te worden".

Op dit punt ontbreekt iets in de redeneering; er moest bijgevoegd worden: of de beweging zelf moet zoo klein zijn dat zij aan de waarneming ontsnapt.

Maxwell vervolgt:

„De beweging van verschillende deelen in hetzelfde oogenblik moet in verschillende richtingen plaats hebben".

Hierbij kan men zeggen: dit gaat volkomen in vervulling wanneer het geheele lichaam zich rythmisch beweegt b.v. volgens de richtingen waarin ook de kubieke uitzetting plaats heeft [1]).

Alles, wat men voor de warmtestraling eischt, kan samengaan met de voorstelling van een lichaam als een geheel (continuum) en vordert niet een actueel gescheiden zijn in afzonderlijke moleculen.

* * *

Wij willen volstrekt niet ontkennen, dat de moleculen en atomen in de natuurkunde uitstekende diensten bewijzen; zij zijn zeer nuttige symbolen, met behulp van welke wij ons bepaalde feiten kunnen voorstellen en groepen van feiten en wetten kunnen onthouden; wij houden het er echter voor, dat de moleculen- en

[1]) De lezer denke aan de vormveranderingen van een waterdruppel op eene glociende plaat.

atomen-hypothese niet kan dienen om den physischen toestand en de physische veranderingen der lichamen te verklaren. Er zijn te veel moeilijkheden op te lossen, te veel tegenstrijdigheden te vereenigen. Men begint dan ook in de physica zich van de theorie los te maken en naar het voorbeeld van Clausius de thermodynamica te behandelen zonder van moleculen en atomen te reppen, opdat de uitslag van de wetenschappelijke onderzoekingen en de daarop gegrondveste berekeningen hunne waarde mogen behouden, wanneer ook de geheele moleculaire hypothese door eene betere mocht vervangen worden.

Dit streven is tegenwoordig zoo geaccentueerd, dat Bolzmann in een opstel over *Die Unentbehrlichkeit der Atomistik* [1]) de moleculen en atomen in bescherming meent te moeten nemen tegen de methode, welke een „möglich eng begrenztes Thatsachengebiet" door differentiaalvergelijkingen wil voorstellen, zooals Herz dat voor de door hem ontdekte electrische verschijnselen deed. Bolzmann noemt deze methode de phaenomenologische en wenscht naast haar de atomistik te behouden, maar, zooals het in zijne *Vorlesungen über die Principien der Mechanik* luidt, tot het vormen van „Vorstellungsbilder, durch welche wir den Zusammenhang unserer Erfahrung darstellen" [2]).

Duidelijk — en met deze aanhaling sluiten wij onze natuurkundige beschouwingen om een volgend opstel aan de scheikundige te wijden — duidelijk schetst professor Axel Harnack (Dorpat) den stand der huidige natuurkundige wetenschap op het stuk van atomen en moleculen [2]):

„Geen natuurkundige, die zelfstandig onderzoekt, zal geneigd zijn aan de theorie der atomen eene grootere beteekenis toe te schrijven

---

[1]) Wedemann, *Annalen*, *N. F.* LX, S. 23.
[2]) *Naturforschung und Philosophie*, Vortrag.

dan die eener doelmatige noodhulp-theorie, die voor bepaalde vragen dienst doet. In die wetenschap welke, betrekkelijk, de hoogste volmaaktheid bereikt heeft, in de analytische mechanica, spreekt men van atomen niet. Wel gebruikt men daar de grens-voorstelling „massa-punt", maar deze abstractie heeft met de atomen niets gemeen. Ofwel zij beteekent daar, zooals Helmholz reeds deed opmerken, het *volumen-element* eener *homogene, één samenhangend geheel vormende* (continuirlich ausgedehnte) massa, ofwel zij doet dienst om de verschijnselen der beweging voor te stellen, wanneer men, ter vereenvoudiging, de uitgebreidheid der lichamen buiten rekening laat.

Onze geheele analytische mechanica is volstrekt niet eene mechanica der atomen en zij wil het ook niet zijn.

De wetenschappelijke uitkomsten der mechanische warmteleer en der leer van de electriciteit zijn eveneens volkomen vrij van atomistische theorieën: en in de Optica, waar de soorten van licht, die zoo verschillend schijnen, zich werkelijk tot bewegingsverschijnselen laten herleiden, is de onmiddellijke grondslag der theorie eene samenhangende (continuirliche) en elastische en niet eene moleculaire middenstof".

Roermond. J. M. L. KEULLER.

DE HYGIËNE EN HARE WAARDE VOOR DEN MENSCH EN DE MAATSCHAPPIJ.

(Vervolg en slot van bl. 83 vv.)

III.

Wat de moderne Staat op het gebied der Hygiëne doet, behoort grootendeels tot een harer onderdeelen, de „medische politie", welke, hoe nuttig en noodig zij ook moge wezen, slechts een deel uitmaakt van de sociale Hygiëne. Wij erkennen, dat hetgeen in de laatste tijden op het gebied van de medische politie is verbeterd, veel waardeering verdient, ofschoon daarbij nog genoeg gelegenheid voor critiek blijft bestaan. Doch wij hebben reeds opgemerkt, dat de Staat, hoewel hoofdzakelijk geroepen voor het stoffelijk welzijn te waken van zijn leden, daartoe niet genoeg heeft aan stoffelijke middelen, en evenzeer de zedelijke behoeft: „Les sciences qui touchent à vos corps vivants ne peuvent faire une abstraction de la vie de vos âmes. L'économie est de ce nombre. Elle est obligé de tenir compte des âmes sous peine de blesser même les corps. Le renoncement, loi de l'ordre moral, est la grande loi de l'ordre économique" [1]). „La satisfaction du besoin physique est un moyen et non pas un but, elle est la condition actuelle, mais point du tout le terme de notre destinée" [2]).

Zoo moet de Staat ook het stoffelijk welzijn beschouwen niet als einddoel maar als middel. Daarom vinden wij de grondwet der sociale Hygiëne om zoo te zeggen geformuleerd in deze

[1]) P. Félix, *L'économie sociale devant le christianisme*, p. 212.

[2]) Rondelet, *Du spiritualisme en économie politique*, p. 233.

gedachte van de Bonald: „L'administration doit faire peu pour les plaisirs du peuple, assez pour ses besoins, tout pour scs vertus" [1]). *Weinig* voor genoegen en vermaak en dus geen aankweeking van weelde; want vermaak is in zekeren zin een artikel van weelde. *Genoeg* voor de behoeften: ziedaar een der eerste plichten van elk bestuur; wanneer in gewone omstandigheden een betrekkelijk groote menigte zich niet van het noodige kan voorzien, dan ligt daarin een verwijt van verzuim en van schuld. Maar *alles* voor de deugden des volks, dat is een gouden spreuk. In die deugden ligt de kracht voor een volk. „La vertu est le capital du travailleur. La perfection de la vie sociale serait la participation complète de tous à tous les dons de Dieu dans l'ordre moral et dans l'ordre matériel" [2]). Met deze woorden kan de ideale maatschappij geschetst worden. Wij weten, dat een ideaal zelden bereikbaar is, maar evenals ieder mensch zich idealen schept, en ze tracht te verwezenlijken, moet ook de Staat zich een ideaal voor oogen stellen en althans naar de bereiking daarvan streven.

Voor den staatsman is de geschiedenie een rijke bron van studie om de waarheid onzer stellingen te toetsen. En wat leert deze? „La raison livrée à elle même subit infailliblement le joug des deux passions qui dominent l'homme, l'orgueil de l'esprit et la convoitise des sens, passions que le renoncement seul peut vaincre, et sous lesquelles faute du renoncement la civilisation antique a succombé. La vertu doit règner dans l'état comme dans l'individu, le bonheur est inséparable de la vertu" [3]). En wanneer wij verder weten: dat „de wezenlijke waardigheid en voortreffelijkheid van den mensch is gelegen in zijn zedelijk gedrag, dat wil zeggen in zijn deugd, en dat deze het gemeenschappelijk goed is van alle menschen, evenzeer te bereiken door de geringsten

---

[1]) De Bonald, *Pensées*.
[2]) Périn, I, p. 75.
[3]) Périn, l. c.

als door de voornaamsten, door rijken en armen" [1]), dan is het duidelijk dat, hoe meer zij beoefend wordt, hoe beter ook de physieke mensch zal onderhouden worden en de innerlijke kracht van den Staat des te grooter zijn zal.

* * *

Wij bezitten in Nederland een college, dat bijzonder belast is met de zorg voor de volksgezondheid en voor hare instandhouding moet waken. Art. I der wet, regelende het geneeskundige staatstoezicht, zegt: „Het Geneeskundig Staatstoezicht bevat: *a.* het onderzoek naar den staat der volksgezondheid en, waar noodig, de aanwijzing en bevordering van middelen ter verbetering; *b.* de handhaving der Wetten en Verordeningen in het belang der volksgezondheid vastgesteld".

Van al wat door dien „gezondheidsraad" verricht wordt, ziet men 's jaarlijks een „Verslag aan den Koning" inleveren, wat zijne bemoeiingen en de uitkomsten daarvan bevat. Weinig voldoening zal hij smaken, die in genoemd verslag iets van groote beteekenis verwacht omtrent sociale Hygiëne. Het is waar, het geneeskundig staatsbestuur is hoofdzakelijk ingericht als orgaan der medische politie, doch het kan gerust eene ruime opvatting van zijn taak huldigen en de aandacht der staatslieden vestigen op zooveel, wat de volksgezondheid bedreigt. Art I geeft daartoe het recht.

Doelmatig zou het b.v. zijn in die verslagen een zaakrijke verhandeling te plaatsen over het vraagstuk: misbruik van sterken drank, wat zulk een noodlottigen invloed op onze volksgezondheid en welvaart heeft, terwijl het staatsbudget met een post op de inkomsten prijkt van 20 millioen als opbrengst der belasting op geestrijke dranken. Hetzelfde kan opgemerkt worden aangaande de zoo ergerlijke prostitutie, in al hare vormen, welke een deel van het opkomend geslacht van den bloei der gezondheid berooft

---

[1]) Encyclick van Z. H. Leo XIII.

en daar, waar de toekomstige hygiënisten gevormd worden — in de academie-steden — het nut der door hen bijgewoonde hygiënische lessen voor menigeen van geringe waarde doet zijn.

„De roeping welke de hygiëne te vervullen heeft, wordt veelal miskend. Hare taak moest zich immers niet slechts bepalen tot het achtgeven op besmettelijke zieken, in het aanwenden van preventieve maatregelen, integendeel, dan alleen beseft zij hare verhevene roeping, wanneer het haar streven is, om al datgene te behartigen, wat voor de gezondheid, die haar hoogste uitdrukking vindt in de publieke zedelijkheid, bevorderlijk is" [1]).

Ook ten onzent gaat het staatsgezag ten opzichte der Hygiëne niet veel verder dan toepassing der medische politie. Wat op administratief gebied daaromtrent gedaan is, bevat veel goeds en verdient elks goedkeuring, doch, zooals wij reeds opmerkten, wat de Staat in de eene richting opbouwt, breekt hij in de andere weer af, hij kent geene goede sociale Hygiëne.

IV.

In de inleiding hebben wij gezegd, dat de Hygiëne tot nog toe in vele opzichten te weinig gewaardeerd wordt, en ook, dat zij bij wijlen tot voertuig van verkeerde zaken strekte, als gevolg van overschrijding harer grenzen. Van beide stellingen wenschen wij een voorbeeld aan te geven.

Wat het eerste voorbeeld betreft, indien er één zaak is, waaromtrent het wenschelijk ware, dat de Hygiëne meer tot haar recht kwam en werd beoefend als een gestrenge plicht, waaraan zich niemand, tenzij om zeer gewichtige redenen, mag onttrekken, dan is het wel de lichamelijke opvoeding van het kind, en wel hoofdzakelijk de voeding van het kind in zijn prilsten leeftijd. Zoo ergens, dan ligt in het niet nakomen van dien plicht en in de treurige gevolgen daarvan voor den geneesheer eene bron van

---

[1]) Circulaire der Ned. Vereeniging tegen de Prostitutie.

weemoedige smart bij het aanschouwen van den ondergang van zoo menig leven, dat door rechtmatige zorg behouden ware gebleven. De kunstmatige voeding is een kanker, die aan het maatschappelijk leven knaagt en meer offers eischt dan de ergste epidemieën. Is dit euvel bij de lagere standen der bevolking soms meer te verontschuldigen wegens de nooddruft die eene moeder dwingt buitenshuis eenige schamele penningen te verdienen, het wordt toch ook menigmaal om minder geldige redenen bij voorkeur toegepast. Bij de hoogere standen wordt die verkeerde weg gevolgd uit een misplaatst gevoel van kieschheid of uit menschelijk opzicht, alsof de vrouw vreesde in dit opzicht gelijk te staan met natuurgenooten, die iets lager in de samenleving geplaatst zijn. En met schaamte moeten wij het bekennen, ook vele geneesheeren zijn hier niet van schuld vrij te pleiten, wijl zij al te licht geneigd zijn de verkeerde begrippen der ouders tot de hunne te maken, of uit minder gangbare beweegredenen nalaten op het hooge gewicht van die belangrijke zaak en op den strengen plicht der ouders daaromtrent te wijzen. Zoo reeds voor jaren b.v. Prof. Chailly, een bekend Fransch geneesheer: „Tous les soins, toutes les précautions que je récommande me paraissent d'autant plus nécessaires, qu'il faut bien convenir que la mère qui nourrit son enfant, s'impose une tache bien pénible à remplir. Il est bien plus simple de se décharger de tous ces soins sur une nourrice". Blijkblaar heeft bij Prof. Chailly de galanterie jegens de moeder zwaarder gewogen dan de overtuiging van den geneesheer, wat des te meer afkeuring verdient, omdat zijn gezag veel tot verkeerde begrippen kan bijdragen. Dergelijke woorden kosten dikwijls meer levens, dan b.v. de raadgeving van een anti-vaccinist. De verantwoordelijkheid van geneesheer en moeder is des te grooter, wijl daarbij het leven van een mensch op het spel staat, die zich zelve niet kan verdedigen. Tegen moord bestaan wetten, tegen te vroegtijdig gebruik van de krachten der kinderen voor overmatigen arbeid wordt gewaakt, doch wie beschermt het

leven van een kind, welks moeder geen kinderliefde genoeg in haar hart gevoelt om zelve haar kind het natuurlijk voedsel te geven? Wie wreekt het, wanneer, tengevolge van dit verzuim, het kind een ziekelijk bestaan voortsleept en ten slotte uitgeput bezwijkt?

Misschien zal menigeen vragen: is de natuurlijke voeding dan van zoo groot gewicht voor het leven van een kind? Is niet eene met zorg gekozene kunstmatige voeding eveneens voldoende? Is de groote sterfte der kinderen niet het gevolg van physieke zwakte? En is niet dikwijls de toestand der moeder eene reden om van dien plicht ontheffing te vragen? Wij zullen die opwerpingen beantwoorden en bevinden, dat ook in dit geval geen regel zonder uitzondering is, doch dat altijd uitzonderingen het geringste in getal zijn.

Het organisme van het kind is er op ingericht, het natuurlijk voedsel te ontvangen, dat der moeder, dit te kunnen geven. Het werk des Scheppers in dit punt is bewonderenswaardig en wijst van zelf aan, welke natuurlijke verhouding tusschen moeder en kind bestaat. Geen wetenschap, geen zoogenaamde beschaving is bij machte iets te veranderen aan die door den Schepper aan de menschelijke natuur gegevene inrichting. Geene verhouding vermag te ontheffen van den plicht, die daaruit voortvloeit voor de ouders, wanneer niet de gezondheid der moeder daarmede is gemoeid. Hoewel dit in sommige gevallen voorkomt, is het echter zeldzamer dan menigeen denkt; in de meeste gevallen is juist het tegenovergestelde de waarheid. Het is veeltijds in het belang der moeder aan de natuurlijke voeding de voorkeur te geven; evenzeer als de gesteldheid van het kind dit vordert, gebiedt die der moeder aan de natuur haar gewonen loop te laten. Door daaraan niet te voldoen wordt in het vrouwelijk organisme een niet physiologische toestand geboren, welke het meer vatbaar maakt voor ernstige ziekten. Juist het tijdperk van zorgen is veelal voor de moeder eene periode van welzijn.

De tweede vraag, die wij gesteld hebben, is, of eene met zorg en overleg gekozene doelmatige voeding niet even voldoelde

is. Wij antwoorden volmondig: neen, nimmer zal hier de kunst de natuur kunnen evenaren. Er zijn allerlei wetenschappelijke pogingen gedaan om de natuur na te volgen, allerlei middelen aangewend om zoo mogelijk de samenstelling van het natuurlijk voedsel na te bootsen, doch het blijft nabootsen, en niemand kan met grond beweren, dat één van de talrijke kunstmiddelen op gelijke lijn met het natuurlijke geplaatst kan worden. Zij hebben groote waarde voor de industrie, welke wel vaart ten gevolge van eene maatschappelijke zonde. Wel kan tegen dit betoog ingebracht worden, dat toch menig op kunstmatige wijze gevoed kind voordeelig ontwikkelt en soms niet achterstaat bij een ander. Het is waar, niet alle kunstmatig gevoede kinderen sterven; ware dit ook zoo, dan diende de kunstmatige voeding in het strafwetboek opgenomen te worden als eene der verschillende wijzen van aanslag op het leven. Het bewijst alleen, dat sommige kinderen begaafd zijn met een genoegzame mate van sterkte en veerkracht van het organisme om aan den ongunstigen invloed van een niet geheel met zijne natuur overeenkomend voedsel weerstand te bieden. Men zal toch ook niet uit het feit, dat dronkaards soms een vrij hoogen leeftijd bereiken, het gevolg willen trekken, dat iedereen ongestraft veel geestrijke dranken kan gebruiken. Eene onbetwistbare waarheid is het, dat tal van kinderen tengevolge van kunstmatige voeding sterven, die door eene natuurlijke in het leven waren behouden. Men spreekt dikwijls over de kunst om kinderen, zuigelingen, te behandelen, wat het lichamelijke betreft, alsof daarvoor eene hooge wetenschappelijke ontwikkeling noodig ware. Niets minder waar. Hoe minder kunst bij de lichamelijke opvoeding, hoe beter; hoemeer daarin de natuurlijke weg gevolgd worde, hoe wenschelijker. Op dat punt bezit de minst ontwikkelde mensch genoegzame kennis om te kunnen weten, wat een kind behoeft, na zijne intrede in de wereld. Is het niet eene bespotting van de moderne beschaving, dat zij die het genot daarvan kunnen smaken, minder

minder zijn jegens de jonggeborenen dan de wilde bewoners van Afrika of Australië? Geene kunstmiddelen dan, waar het geldt een kind, ook physiek, tot een krachtig mensch te vormen; laten de natuurlijke rechten haren loop hebben, die door den Schepper gesteld zijn; niemand zal toch meenen iets beters in de plaats te kunnen stellen, voor datgene, wat zoo wijs door Zijne hand gewrocht is. De kennis, welke in dit geval noodig is, behoort te worden opgedaan bij de opvoeding. Het behoort het laatste deel daarvan te zijn, en het mededeelen daarvan is eene der plichten, welke elke moeder jegens haar dochters heeft; wanneer de tijd daarvoor gekomen is, is het eene schoone taak der moeder haar daarover in te lichten, en op hare aanstaande bestemming als moeder voor te bereiden. Het is maar al te dikwijls waar, dat daaromtrent de grootste nalatigheid heerscht, en dit is te betreuren. Want wij herhalen het, die zaak behoort tot de opvoeding, zij mag nimmer eene zaak van het onderwijs zijn, de moraal verbiedt dit, te meer omdat dergelijke zaken bij het onderwijs soms op een wijze worden behandeld, die tegen de goede sociale Hygiëne en zeden strijdt.

Misschien zal niet iedereen even spoedig overtuigd worden van den grooten invloed, die eene schijnbaar zoo geringe zaak, de voeding, op de physieke gesteldheid van een kind heeft. Men moet als geneesheer een menschengeslacht hebben zien opgroeien en ontwikkelen om zich daarvan te overtuigen. Is daarom voor de ouders de verplichting groot tegenover hunne kinderen, niet minder is zij dat voor den geneesheer, die, waar deze minder gewillig zijn, de beschermer van het jonge leven dient te wezen. Dáár moet hij niet alleen als geneesheer, maar ook als mensch en menschenkenner, overtuigd van de zedelijke plicht der ouders, zich door geen vooroordeel, verkeerd begrip of kwaden wil laten afbrengen van den weg, die hem is aangewezen, verzekerd als hij is, dat door zijn invloed wellicht menig leven behouden blijft wat anders ten ondergang gedoemd is.

In *De Wachter* werd indertijd het schoone werkje besproken: *Het Huwelijk, handboek van christelijke echtgenooten door den Eerw. Heer van Campen*, waarin ook dit onderwerp ter sprake komt, en door den schrijver op de strenge plicht der moeder gewezen wordt. De criticus of recensent vond echter die meening te sterk uitgedrukt, en zegt daaromtrent het volgende: „De Eerw. schrijver leert of geeft althans zijnen lezer aanleiding tot het besluit, dat de moeder zelve grootelijks verplicht is om zelve haar kind te voeden, en dat zij van dien plicht zich slechts kan ontslagen achten, in geval van onmogelijkheid. Is dit alles niet veel te gestreng? Leeren niet vele katholieke moralisten, dat die plicht der vrouw slechts eene kleine plicht is en dat er buiten het geval van onmogelijkheid nog andere minder zware reden van verschooning voor de moeder kunnen bestaan?" Met allen eerbied voor de meening van den criticus is ons gevoelen, dat de stelling van den Eerw. Heer van Campen op medisch gebied wel degelijk in haar geheelen omvang gehandhaafd moet worden. Bij het beschouwen der kindersterfte zullen wij eenige redenen blootleggen, welke ons nopen die stelling te verdedigen, en wellicht zal het ons mogelijk zijn ook hen te overtuigen, die haar tot nog toe niet beaamden.

* * *

Als van zelve worden wij bij bespreking van de Hygiëne omtrent het kind geleid tot de behandeling van een der treurigste verschijnselen op maatschappelijk gebied, dat in onzen tijd een groote uitgebreidheid heeft en waaraan alleen eene goede sociale Hygiëne in verband met eene deugdelijke moraal op den duur vermag paal en perk te stellen. Wij bedoelen de sterfte op kinderlijken leeftijd voornamelijk in het eerste levensjaar. Die sterfte is geen op zich zelf staand verschijnsel, integendeel er zijn verschillende oorzaken voor aan te geven, welke uit wanverhoudingen

ontstaan, die de eene uit de andere voortvloeien en hare bron wederom vinden in afdwalingen van zedelijken aard en fouten tegen de sociale Hygiëne.

In Frankrijk was de kindersterfte, vooral onder die kinderen, welke aan anderen worden toevertrouwd, zoo enorm, dat de regeering meende iets ter verbetering van die ongunstige verhouding te moeten doen. In 1874 werd eene wet uitgevaardigd ter bescherming der kinderen gedurende de eerste levensjaren en in het bijzonder der zuigelingen. Art I dier wet bepaalt: „Ieder kind beneden de twee jaren, voor loon ter opvoeding, verpleging of bewaring buiten het domicilie der ouders geplaatst, valt onder de termen van door de politieke autoriteit ter bescherming van zijn leven en gezondheid gehouden toezicht". Prachtige ilustratie van een der zoogenaamde brandpunten der beschaving! De verhouding der sterfte is in andere landen niet minder ongunstig. Men behoeft slechts geneeskundige of hygiënische bladen en tijdschriften na te gaan, om de klachten te vernemen omtrent dit treurige verschijnsel.

Op de vraag naar de oorzaken van dien vroegtijdigen dood wordt door nagenoeg allen hetzelfde antwoord gegeven, dezelfde redenen te berde gebracht: onechte geboorte, gebrekkige — wat in veruit de meeste gevallen wil zeggen kunstmatige — voeding, slechte verpleging, ziedaar de hoofdgroep. Dr. Alberts van Leeds formuleerde ze tamelijk wel in eene voordracht in 1879 op het Internationaal Medisch Congres te Amsterdam gehouden, als volgt: „Les agents physiques sont les suivants: la nourriture, insuffisante quant à la quantité, impropre quant à la qualité; le manque de bons vêtements; l'absence ou la tardivité d'assistance médicale en cas de maladie; les habitations encombrées et malsaines; l'influence morale se rapportant à l'illégitimité; le fait que les enfants sont un fardeau pour les parents ou du moins sont considérés comme tel et que les parents ont un intérêt pécuniaire direct dans la mort de leurs enfants".

Dr. Alberts wil alle deze oorzaken beschouwd hebben als „causes secondaires" (oorzaken van de tweede orde), welke alle voortspruiten uit ééne enkele: de armoede. Wij kunnen dit niet zoo gaaf toegeven. Het zij ons geoorloofd de verschillende oorzaken te toetsen aan, en aan te vullen uit hetgeen onze eigene ervaring daaromtrent te zien gaf. Als de eerste der physische oorzaken wordt opgegeven: onvoldoend voedsel, wat de hoedanigheid en hoeveelheid betreft. Dat te weinig en slecht voedsel als oorzaak der sterfte voorkomt, zal wel vooral dáár het geval zijn, waar het pauperisme heerscht, in de groote bevolkings-middenpunten, de fabriekssteden. Doch te midden van eene tamelijk welvarende bevolking ziet men dikwijls vele kinderen bezwijken aan ondoelmatige en soms overdadige voeding, met kunstmiddelen, tegen welke overdaad het jeugdige organisme niet bestand is.

Bovendien zijn er nog andere physische invloeden, welke betrekking hebben op de groote sterfte, doch beter in een medisch tijdschrift behandeld kunnen worden; daaromtrent stippen wij enkel aan, dat het te snel op elkander volgen der geboorten mede een machtige factor is. Ook hier is het duidelijk, dat elke afwijking van den physiologischen levensloop zijn nadeelige gevolgen medebrengt en in het laatste geval zoowel voor moeder als kind. Hier volgt dus de eene oorzaak uit de andere en blijkt te meer de waarde, die men aan de natuurlijke gevolgen moet hechten. Ook uit dien hoofde komt het ons voor, dat het zoogen der kinderen niet tot de „kleine plichten" der moeder behoort. De instandhouding van een krachtig geslacht, wat de noodige vermogens bezit zich in het maatschappelijk leven krachtig te doen gelden, is zoowel uit een zedelijk als uit een stoffelijk oogpunt van groot belang.

In hoofdzaak kunnen wij overigens de aangegeven oorzaken der kindersterfte ook als voor ons land geldende houden, hoewel de eene meer hier, de andere meer ginds voorkomt. Hoogst treurig is het, dat ook bij ons „geldelijk belang" niet zelden

het sterven van een kind tot een gewenschte zaak maakt en naar het oogenblik doet verlangen, waarop vader of moeder, voorzien van een bewijs van overlijden, gaat aankloppen bij den bode van een verzekering- of begrafenisfonds, om met een verlicht hart eenige guldens te ontvangen, die wie weet hoe zullen besteed worden. „Menig kind wordt, om den zachteren term te gebruiken, verwaarloosd om eenige nietige guldens, die het dieper dan het redelooze vee gezonken ouderpaar bij zijn dood ontvangt. Er zijn ouders, en hun aantal is helaas niet gering, die zich bij den dood van hun kind best weten te troosten met het denkbeeld „een engeltje in den hemel", „veel last en een eter minder", vooral als na de begrafenis nog eenige guldens overblijven. Men wane niet, dat wij overdrijven, het is maar al te zeer de naakte werkelijkheid, die wij tentoonstellen. Een op dit gebied ingesteld onderzoek zou menige misdaad aan den dag brengen. Wij behoeven ons wezenlijk niet met de menschlievende Aartsbisschoppen Donnet en Bonnechose naar de omstreken van Parijs te begeven, of kennis te maken met de babingfarms van Engeland om gruwelen te aanschouwen. Neen, in eigen boezem schuilt de adder. In onze onmiddellijke omgeving, onder onze eigene oogen sterven kinderen niet hun natuurlijken dood" [1]). Aldus luiden de woorden van een geneesheer, die gedurende een tienjarig tijdvak de kindersterfte naging en blijkbaar huiverde voor het enorme cijfer daarvan. Wij zouden zijn getuigenis nog met andere kunnen vermeerderen, doch het zoude slechts eene herhaling van dezelfde zaken zijn [2]).

Wanneer wij ons nn de vraag stellen wat de sociale Hygiëne moet en kan doen, om aan dergelijken jammerlijken toestand een einde te maken en betere verhoudingen te verkrijgen, komen wij al spoedig tot de overtuiging, dat dit niet mogelijk is, dan

---

[1]) *Tijdschrift voor Gezondheidsleer*, 1863, bl. 103.

[2]) Een niet onbeteekenende factor is, dat de z.g. begrafenisfondsen soms uit concurrentie geen premie vorderen van kinderen beneden het jaar.

door de hulp in te roepen van den godsdienst, wat de zedelijke, en van deugdelijke staathuishoudkunde, wat de stoffelijke oorzaken betreft. Dergelijke maatschappelijke ziekten te willen herstellen door staatswetten in den zin der Fransche is een droombeeld Slechts middellijk en voor een deel kan daaraan het gezag der burgerlijke wet de hand leenen. Van de levensverzekeringmaatschappijen en begrafenisfondsen zou b.v. geëischt kunnen worden, dat zij géène uitkeeringen doen bij overlijden beneden één- of tweejarigen leeftijd. Die eenvoudige bepaling zou menig kinderleven redden, en dit gewin ware reeds van groote waarde, al moest daaronder ook de bloei dier maatschappijen min of meer lijden, die daardoor het beste bewijs zouden geven van hun zoogenaamd philanthropisch streven.

Maar de invloed van het staatsgezag kan meerendeels slechts middellijk op eene verbetering van die maatschappelijke ramp werken, en zooals wij reeds opmerkten, is het daarom noodig, dat het staatsgezag het zedelijk, het godsdienstig gezag steune, waar dit zijne beste pogingen aanwendt. En is het dan niet betreurenswaardig, dat juist in eene zaak, die zoo van nabij en in hare diepste gronden het huiselijk en maatschappelijk welzijn raakt, de Staat beginselen verkondigt en in praktijk brengt, welke eene tegenovergestelde uitwerking moeten hebben? En dat doet de Staat door de heiligheid van het huwelijk te verlagen tot een ontbindbare burgerlijke overeenkomst. Dat het kwaad, daardoor gesticht, nog geene grootere verhouding heeft gekregen, is enkel daaraan te danken, dat een groot deel der bevolking nog steeds een heiliger karakter aan het huwelijk toekent dan de burgerlijke wetgeving.

Wij zouden de *zedelijke* oorzaken der kindersterfte kunnen terugbrengen tot deze eene: miskenning van de heiligheid en onverbreekbaarheid des huwelijks [1]). De andere, *physieke* oorza-

[1]) Aan hen, die over het noodzakelijke van het christelijk huwelijk voor de maatschappij eene grondige uiteenzetting verlangen, kunnen

ken,als onvoldoend en slecht voedsel en kleeding, ongezonde woning, gemis aan geneeskundige hulp, kunnen en moeten verminderd worden door een goede staathuishoudkunde. Wijl dit punt nauw verwant is aan het pauperisme, verwijzen wij naar hetgeen wij daarover reeds hebben aangemerkt. Maar om het huwelijk te verheffen moet door den Staat een geheel andere weg, dan tot dusver gevolgd is, worden ingeslagen.

* * *

Ons blijft nog over in een voorbeeld te laten zien, hoe de Hygiëne, verkeerd toegepast, haar doel voorbijstreeft en, in plaats van heilzaam, storend werkt, met kwalijk verborgen bedoelingen, die afkeuringswaardig zijn.

Er zijn zaken van ondergeschikt belang, welke het voorrecht hebben de bijzondere aandacht van sommige hygiënisten te trekken. Met grooteren ijver, dan eene goede bedoeling, toelaat worden ze door hen behandeld, terwijl zij over dingen, waaromtrent goede bemoeiingen meer vruchtdragend zouden zijn een bedenkelijk stilzwijgen bewaren, wat den dunk omtrent de overbodige bedrijvigheid van dergerlijke ijveraars niet verbetert. Wij hebben hier vooral op het oog de *Vereeniging ter bevordering der lijkenverbranding*, welke men gerust als een ziekelijk gewrocht een heteroplasie der Hygiëne kan beschouwen. Voor ettelijke jaren werd die vereeniging hier te lande opgericht, en om hare denkbeelden ingang te doen vinden, zond zij eene circulaire, waarvan de aanhef aldus luidde: „Het begraven van lijken ten

---

wij de lezing aanbevelen van de Bonald, *Du Divorce*. Het bevat veel leerrijks over dit punt en het ware te wenschen, dat ieder die zich met de studie der sociale Hygiëne bezighoudt, kennis met dergelijke geschriften maakte, want het kan niet genoeg herhaald worden, men leert den mensch, de maatschappij niet genoeg kennen uit eenige soms zeer oppervlakkige statistieken. De basis der sociale Hygiëne is wijsgeerige wetenschap, althans ten deele, maar dat deel kan dan ook geen geval gemist en mag volstrekt niet verwaarloosd worden.

einde ze onder den grond te doen verrotten, is niet alleen een walgelijk gebruik, het is ook gevaarlijk voor de gezondheid der levenden. Toch dwingt de wet tot begraven, het verbranden van lijken is niet geoorloofd".

Vreeselijke wet, die u dwingt tot een walgelijk gebruik! Wij zullen zoo vrij zijn eenige bemerkingen in het midden te brengen. Verschrikkelijk dien dwang en het walgelijke van het begraven! Bij voorraad zij reeds gezegd, dat, indien alle zaken, waarbij de Hygiëne betrokken is, zoo goed geregeld waren als de begraving van lijken, onze wetgeving op dat gebied een model zou kunnen genoemd worden. Dwang bestaat slechts in zooverre, dat niet iedereen met een lijk, waarvoor hij verplicht is te zorgen, kan handelen, zooals hij verkiest. Wordt begraving afgekeurd, wijl men voor elk de vrijheid verlangt om naar eigen goedvinden te handelen, dan zoude ook elke wijze goedgekeurd moeten worden. Welke bezwaren bestaan er dan b. v. tegen de mummificatie van een lijk, en waarom zouden de kustbewoners de vrijheid niet hebben de lijken aan de zee toe te vertrouwen? Ook in dit geval bestaat de noodzakelijkheid om de vrijheid te beperken in het belang der maatschappij, en er is eene hoogstgewichtige reden, waarom juist de lijkverbranding als de minst doelmatige wijze van handelen mag beschouwd worden. Deze reden is de eisch der Gerechtelijke Geneeskunde, welke in hare rechten verkort zou worden, indien men haar een der meest overtuigende middelen onttrok, waardoor zij in staat kan zijn op het spoor eener misdaad te komen en de sterkste bewijzen daarvoor te leveren. De gevallen zijn niet zeldzaam, waarin het vinden van vergif in een reeds lang begraven lijk, de justitie de middelen aan de hand gaf, om de misdadiger te achterhalen en den schuldige te straffen. Wij weten wel, dat de lijkverbranders tegen dit voorziene geval bebben ingebracht, dat men, teneinde daartegen te waken, vóór de verbranding, ieder lijk, althans ten deele, zoude kunnen doen onderzoeken. Doch in gemoede vragen wij,

of in steden met talrijke bevolkingen dergelijk onderzoek wel uitvoerbaar is, en of in ziekenhuizen bij het heerschen van epidemieën, of misschien zelfs in lijkenhuizen op de kerkhoven, de aanwezigheid van een voor dergelijke operatie dienende inrichting geen meer walgingwekkend schouwspel zoude opleveren, dan eene eenvoudige begrafenis. Wie onzer heeft niet in de *Camera Obscura* van Hildebrand het keurige stukje gelezen „begraven"? Stel u naast die met meesterhand beschreven handeling eene lijkverbranding voor met wat daaraan voorafgaat en daarop volgt, en beslis dan wat de meeste walging wekt. Dit enkele voorbeeld moge voldoende zijn om aan te toonen, dat men met eene zaak te overdrijven die meer benadeelt dan bevordert.

De hygiënist, die in de walmende schoorsteen van een Siemenschen lijkoven het toppunt der moderne beschaving, het ideaal der Hygiëne ziet, wien het hart van trots zwelt bij het aanschouwen dier prachtige, aan al de eischen der Hygiëne voldoende gebouwen, waar het uitvaagsel der maatschappij belet wordt meerdere euveldaden te bedrijven, meer nog dan gestraft voor gepleegde vergrijpen, terwijl hij ter beteugeling van het pauperisme niets beters weet te doen, dan de hoofden van het aankomende geslacht vol te stampen met de beginselen van een materialistisch onderwijs, dat schatten kost — die hygiënist heeft nog niet het minste begrip van de sociale Hygiëne, zooals die moet beoefend worden, wil men er heil voor de maatschappij van verwachten. Trouwens, het hygiënisch argument, dat lijken, welke begraven zijn, nadeelig zijn voor de gezonden, is op wetenschappelijke gronden reeds wederlegd en kan derhalve geen waarde meer hebben. Onze Nederlansche vereeniging voor lijkenverbranding, welke door haar kwijnend bestaan het beste bewijs levert, dat zij niet, om een reclame-term te gebruiken, „in eene bepaalde behoefte voorziet", schijnt nog niet te kunnen besluiten haar fiasco op dat punt door een nederig stilzwijgen, op de voor haar het minst kwetsende wijze te erkennen. Maar juist omdat

haar een goede hygiënische grondslag ontbreekt, zal zij aan verval van krachten sterven, tenzij er een staatsman en een volksvertegenwoordiging mochten gevonden worden, die de zon der staatsgunst op haar lieten schijnen en daardoor een pendant schonken aan de erkenning van den Nieuw-Malthusiaanschen Bond. Het ware een stap verder gedaan op den weg der décadence.

* * *

Ook op den bodem van deze quaestie vindt men de theologie. Wij eindigen deze gebrekkige schets met eene herhaling van enkele zinsneden, welke wij in het begin daarvan hebben geschreven. Dwaling omtrent den mensch doet dwalen in de wetenschappen, welke hem aangaan. Van het antwoord op de vraag: wat is de mensch? hangt af, wat men onder Hygiëne — vooral sociale Hygiëne — hebbe te verstaan, en hoe zij toegepast en uitgevoerd moet worden. Bestaat daarover dwaling, heerschen daaromtrent verkeerde begrippen, ook de Hygiëne zal dwalen, en inplaats van een zegen, een ramp voor een volk worden. Op goede gronden steunende, zal zij eene der nuttigste wetenschappen zijn en een volk in staat stellen de stormen des tijds te weerstaan en dus een krachtigen duur verzekeren. Sterk van ziel, krachtig van lichaam, zal bij zulk een volk ware vooruitgang bestaan en het zal in de geschiedenis eene plaats innemen, die eervol, verheven zelfs is, het heerlijke doel waardig, waarvoor de Schepper den mensch het aanzijn gaf.

Langeraar. Dr. F. J. Nuyens.

PROFESSOR Dr. ROBERT FRUIN.

IN MEMORIAM.

In een kleine lofrede, keurig en fleurig, zooals Italianen die op elkander plegen te houden, hoorde ik een monnik te Florence van een professor aan 't seminarie aldaar getuigen: *è un Greco com' un Cobeto.* De wetenschappelijke naam van den Leidschen philoloog dus spreekwoordelijk in de stad der Medici, zelfs onder kloosterlingen! Waarlijk een voor de Europeesche vermaardheid van den geleerde, wel eenvoudiger, doch sterker sprekend bewijs, dan zelfs de brief van rouwbeklag bij den dood van Prof. Cobet gericht aan curatoren, professoren en doctoren der Leidsche Universiteit, geteekend door acht- en-zeventig grootwaardigheidsbekleeders, hoogleeraren, leden en oudleden der verscheidene colleges aan de Universiteit van Cambridge.

Toen dat merkwaardig getuigenis gegeven werd, was 't toch reeds meer dan 50 jaren geleden, dat Dr. Carel Gabriël Cobet in de hoofdstad van Toscane verbleef. Hij toefde er slechts kort, niet langer dan van begin Dec. 1841 tot einde Juni 1842, en ook hier evenals elders was hij altijd bezig met het doel van zijn reis: het bestudeeren der kostelijke codices in de voornaamste bibliotheken van Italië. Ook in de *Laurenziana* van Florence spande hij zich dag aan dag in, „om zes uren achtereen onbeweeglijk te collationeeren", nu en dan „van de droomerijen van Simplicius eene korte poos verstrooiing vindend in oude codices van Lucianus, Sophocles, Plutarchus". Voor 't overige achtte hij ook „maar een klein half uurtje daags zonder boeken van zoo weinig resultaat" [1]), dat het verkeer met de menschen er wel bij inschieten moest.

---

[1]) *Brieven van Cobet aan Geel*, uitgegeven door Dr. R. Fruin en en Dr. H. W. van der Meij, blz. 207.

En toch is hij bekend bij de Florentijnen. Spreekwoordelijk is de wetenschappelijke naam van Cobet, nog een halve eeuw nadat de Nederlandsche geleerde zich onder hen schuilhield!

Zulk een vermaardheid bezat Prof. Fruin niet, die 30 jaren lang Cobet's ambtgenoot was bij de faculteit der letteren aan de Leidsche hoogeschool. Maar zijn naam stelde ik boven dit gedenkschrift, met gelijke waardeering voor den geschiedvorscher, als uit de Florentijnsche lofspraak blijkt voor den philoloog, en met niet minder piëteit voor de nagedachtenis van den grootmeester van Neêrland's historie, als waarvan het rouwbeklag van Cambridge getuigde bij 't overlijden van den grootmeester van Hellas sprake.

Robert Fruin had geen Europeeschen naam. Toostende vereerders mochten hem „den Nederlandschen Ranke" heeten, 't is de vraag zelfs of „*ieder Nederlander* weet van zijn omvangrijke kennis, van zijn voortreffelijke methode". 't Werd gezegd door den Rector Magnificus der Leidsche Universiteit, die in '94 het wegens volbrachten zeventig-jarigen leeftijd behoorlijk aftreden van Prof. Fruin herdacht.

Trouwens met de wetenschap, waarin hij meester was, of liever met de roeping, welke hij volgde met heel zijn willen en kunnen, bemoeit zich geen faam buiten onze grenspalen. Daar zijn 't hoogstens eenige uit Neder-Duitschen stam gesproten dilettanten, die belang stellen in de geschiedenis van 't land hunner voorvaders. En Fruin zelf moge al eens de reisstaf ter hand genomen hebben, om uit buitenlandsche boekerijen op te diepen wat van zijn gading was — zijn vondsten, de vruchten zijner navorschingen kwamen ten goede alléén aan de historiographie van Nederland. Want aan deze wetenschap heeft hij 't aanzijn gegeven, hij werd haar vader genoemd, dank de omstandigheden tijdens het begin van zijn openbare loopbaan.

* * *

Robertus Jacobus Fruin, den 14 November 1823 te Rotterdam geboren, heeft zich van jongs af aangetrokken gevoeld tot de

studie der historie. Als gymnasiast in zijn geboorteplaats hield hij zich op zoowel met de oude als de nieuwere algemeene geschiedenis. 't Was hem een lust, daarop te „blokken". Zelfs 't ontcijferen van hiëroglyphenschrift ging hem af, spelender wijze. Ook aan de Universiteit te Leiden, ingeschreven als student in de letteren en wijsbegeerte, verloochende hij zijn oude liefde niet. Toen hij promoveerde, was de jonge doctor dan ook allicht zoo knap historicus als literator. 't Was in 1847.

't Jaar daarop werd gansch Europa beroerd door de botsing van nieuwe met de oude meeningen op staatkundig gebied. Fruin vertoefde te Utrecht in vertrouwelijken omgang met Opzoomer. En zoo iemand, dan geloofde hij te leven in het overgangstijdperk van de oude tot nieuwere geschiedenis, van nabij waargenomen, wijl ook Nederland niet buiten het gedrang bleef. Hoe betrekkelijk vreedzaam het hier in zijn werk ging, de revolutie had de moderne begrippen toch ook hier ingeleid en gevestigd. Om nu de oorzaken dier gebeurtenissen, om den ontwikkelingsgang der historie van den dag te kunnen nagaan, vond hij 't noodig deugdelijk op de hoogte te zijn, niet zoozeer van de historie in 't algemeen, als wel van die des vaderlands in 't bizonder. En zoo kwam het den jongen geleerde voor, dat er hem toch meer aan gelegen was, Nederlands geschiedenis grondig, zooveel mogelijk uit haar bronnen, te bestudeeren, dan bv. de chronologie der Egyptische koningsgeslachten na te cijferen. Zoo kwam hij er toe, zonder ook nu zijn oude liefde geheel te verloochenen, voortaan toch hoofd en hart te geven bepaaldelijk aan de historie van het vaderland.

En voor die historie ontwaakte intusschen ook meer belangstelling bij anderen. Er werd allengs meer werk van gemaakt. Bakhuizen van den Brink en Groen van Prinsterer deden van zich hooren, trokken veler aandacht voor hun arbeid. Voor 't opkomend geslacht, dat eene meer beschaafde, meer wetenschappelijke opleiding genoot, werd het allengs meer nuttig en noodig

geoordeeld, dat het grondig onderwezen werd in de geschiedenis van 't vaderland. En toen Dr. Fruin in 1850 benoemd werd tot leeraar aan 't gymnasium te Leiden, werd hem „boven [zijn] stoutste verwachting" opgedragen, die geschiedenis speciaal te doceeren.

Dus kon hij voorts zich geheel geven aan zijn „vak". Daarbij had hij in de corypheeën, in Bakhuizen en Groen, tot navolging prikkelende voorbeelden, om het daarin tot den meesters-graad te brengen. Niet voor niemendal. Want, had de eerste zijn naam gemaakt met de bronnenstudie *Het huwelijk van Willem van Oranje*, en de tweede met *Archives de la maison d'Orange*, Fruin streefde aldra beiden op zij met zijn *Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog*. Daarmee was ook hij voortaan meester in zijn vak. De naam van Dr. R. Fruin was in Nederland gevestigd, voor goed. En zijn altijd fragmentarische, maar steeds keurig afgeronde historische studiën verschenen gestadig in druk. Geschreven in velerlei doch steeds uitnemenden, aantrekkelijken, afgewerkten vorm, zijn ze zoo talrijk, dat, zooals nu is bekend gemaakt, de gezamenlijke uitgave zijner kleinere geschriften alleen omstreeks 8 flinke deelen zal beslaan.

Inmiddels was ook aan 's lands oudste hoogeschool gebroken met het aloude gebruik, om het academisch onderwijs in de geschiedenis des vaderlands te beschouwen als bijzaak van den professor in de welsprekendheid. Een afzonderlijke leerstoel voor 's lands historie werd opgericht bij de literarische faculteit, en als eerste hoogleeraar werd benoemd de welbekende docent aan 't Leidsche gymnasium, Dr. R. J. Fruin. Zoo was hij eindelijk opgegaan tot de plaats, die hem toekwam. Het toppunt zijner wenschen had de geschiedvorscher bereikt. En wat hij bij de aanvaarding van zijn professoraat den geschiedschrijver als eisch stelde heeft hij trouw vervuld: „een volledig onderzoek der gebeurtenissen, eene zorgvuldtge schifting van het ware en het onware der overlevering, eene onkreukbare onpartijdigheid, eene

voordracht, die liefde wekt voor het vaderland en liefde voor hetgeen groot is en edel".

Toch bracht die eisch, zich zelf als hoogleeraar gesteld, soms eigenaardige moeilijkheden mee voor den historicus, die nimmer gaf wat zoo vurig van hem verlangd werd: een volledige geschiedenis des vaderlands — maar zich nagenoeg bepaalde bij het gedeelte, waarvoor uitgevonden is de algemeene term van 80-jarigen oorlog, of „den Spaanschen tijd". In de behandeling van dit tijdvak vooral was Fruin sterk als niemand. Maar daarom juist was zijn serieus streven naar onpartijdigheid een onderneming, waar heel wat aan vast zat. Wat bv. Dr. Nuyens met ronde woorden zei, dat de geschiedenis der XVe en XVIe eeuw onder calvinistischen invloed verkeerd en verminkt is voorgesteld, datzelfde scheen Dr. Fruin niet stouter dan in de meest fluweele bewoordingen te kunnen erkennen. En hij voegde er een verontschuldiging aan toe: „Geen wonder, dat ons volk de geschiedenis van den opstand tegen Spanje maar onvolledig kent. Onze protestantsche geschiedschrijvers achten zich niet geroepen om de wandaden, die de opstandelingen gepleegd hebben, breed uit te meten: met een algemeene aanduiding en een woord van afkeuring gaan zij zulke tooneelen voorbij. En een katholiek geschiedschrijver, waardig om algemeen gelezen te worden, is nog niet opgestaan. Waar zal dus het publiek, van hetwelk men toch geen bronnenstudie kan vergen, de volle waarheid gaan vernemen?" [1])

Maar toen die katholieke geschiedschrijver dan toch eindelijk was opgestaan, werd hij oprecht welkom geheeten door den vader der Nederlandsche historiographie. Wel onthaalde de Leidsche hoogleeraar den Westwoudschen dokter op een scherpe, zeer scherpe critiek; maar hij gaf hem tevens toch eerlijk en openlijk het testimonium „waardig [te zijn] om algemeen te

---

[1]) *De Gids*, Mei 1865.

worden gelezen". Waaruit echter niet volgt, dat Nuyens' werken gelezen werden... door „andersdenkenden". Maar ging er ook al een storm op tegen den ultramontaan, die zich de paapsche stoutigheid veroorloofd had, de geschiedenis des vaderlands te „reconstrueeren"; voerden Prof. van Vloten en Mr. M. van Deventer een schare scribenten aan, die het *tolle, tolle* tegen „dien Roomschen geschiedvervalscher" aanhieven — Fruin, persoonlijk voor een liberale constitutioneele regeering in het staatkundige, modern Protestant in het godsdienstige, toonde den moed zijner overtuiging, door openlijk recht te laten wedervaren aan den conservatieven, katholieken Nuyens.

Dr. Fruin, voorzitter, en Dr. Du Rieu, secretaris van de Nederlandsche Maatschappij van Letterkunde gevestigd te Leiden, hadden, bij 't gouden jubilee van dit geleerde lichaam, den schrijver van de *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten* waard gekeurd, het diploma dier Maatschappij te ontvangen. Maar jawel, de leden dachten er anders over! Dr. Nuyens werd met alle voorgestelde katholieken, niet één uitgezonderd, daartoe onwaardig gekeurd. Toch hield Fruin voet bij stuk en hij erkende voor ieder, die 't hooren wilde: „Ware het werk van Dr. Nuyens in een anderen dan in katholieken geest geschreven, deze geschiedschrijver zou met vlag en wimpel zijn ingehaald".

Maar dat is voorbij. Het woord van den Leidschen hoogleeraar doet nu zelfs opgeld: „De ware onpartijdigheid wil niet aan allen behagen, maar zoekt allen partijen recht te doen".

Vooral om die onpartijdigheid van den geschiedschrijver was Fruin in eere. En heeft de Amersfoortsche Archivaris, de Weleerw. Heer van Rootselaar, in een breedvoerige studie over den meester, vooral zijn meest geroemde eigenschap aan critiek onderworpen [1]), heb ik zelf in professor's *Gids*-artikelen van Januari en Februari '94: *De wederopluiking van het Katholicisme* aanleiding gevonden,

---

[1]) *De Katholiek*, Dl. CIX, 1896.

vrijmoedig eenige bedenkingen in te brengen tegen dien algemeenen roep van onpartijdigheid [1]): wij hielden ons aan zijn woord: „De geschiedschrijver, die zich inbeeldt, dat ieder eerlijk man het gebeurde opvatten moet, zooals hij 't opvat, bedriegt zich schromelijk".

Prof. Fruin vorderde trouwens niet, dat wie naar hem luisterde ook zweren zou bij 't woord des meesters. Al stak hij boven allen uit, hij was niet ongenaakbaar voor discussie. Daarom heeft hij niet vruchteloos gewerkt, zoo voor zich zelf als voor anderen. Dies mocht hij bij 't einde van zijn 34-jarig professoraat getuigen: „Mijn arbeid is mij steeds lief geweest, het geluk van mijn leven. Een geluk zoo groot, als ik behoefde en begeerde. Plicht en begeerten zijn bij mij slechts bij zeldzame uitzonderingen in strijd gekomen, en wat ik behoorde en begeerde te doen, ging ook doorgaans de mate van mijn vermogen niet te buiten". En heeft die werkkring den historicus gelukkig gemaakt, hem werd eere gegeven om de ongemeene wijze waarop, om de ruime mate waarmee hij, niet alleen zijn leerlingen en de mede-beoefenaren van zijn studie-vak, maar ook velen buiten dien kring ter wille was en aan zich verplichtte.

In eere was Prof. Fruin — niet bij „den grooten hoop", maar bij allen, voor wie de beoefening van 's lands historie nog iets anders en méér is dan een liefhebberij voor menschen, die den tijd hebben. In 't vaderland was hij wijd en zijd vermaard — wederom niet bij de menigte, die in volle vergaderzalen „een knappen kop" toejuicht, met drukke gebaren, doch bij hen, die zich als de ernstige, ingetogen, bescheiden geleerde liefst terugtrekken „in een hoeksken met een boeksken".

Bovendien, bij velen gold Prof. Fruin niet slechts voor den eminenten navorscher van „den gouden tijd, dien Holland nooit vergeten mag", niet slechts voor den historiograaf van grooten

---

[1]) *De Katholiek*, Dl. CVII.

naam. Al trad hij buiten het college zelden of nooit op in 't publiek al vond hij in de afzondering van zijn studeerkamer den lust zijns levens, toch had hij een open oog voor hetgeen er in de wereld gebeurt en toonde hij oprechte belangstelling in de geschiedenis van den dag. Hij was wijsgeer, zonder aanspraak te maken op den naam van philosoof. Een schrandere geest, spaarzaam met zijn uitspraak, geneigd als hij was bescheidenlijk „te zwijgen over hetgeen ons niet goed bekend is". Groot was de hem verleende gave van verstand; en, gul van hart, deelde hij den begeerige gaarne daarvan mede; en zoo was de geschiedvorscher, die wellicht meer dan iemand, althans zoo juist als de scherpzinnigste, inzag, dat in 't verleden het heden ligt, de gezochte raadsman van de meest verantwoordelijke aanzienlijken, zelfs van de doorluchtige Souvereine van zijn land. Dat verwonderde niemand, toen het verluidde bij zijn dood. Alom in den lande en door mannen van de bontst verscheiden inzichten van het leven hier en hiernamaals wordt dan ook eenstemmig betreurd wat, niet alleen de wetenschap der vaderlandsche historie en hare beoefenaars, maar het vaderland-zelf verloren heeft door het verscheiden van dezen nobelen Nederlander.

Want helaas, Prof. Dr. Robert Fruin is niet meer! 't Is waar: „Onze levensloop besluit gewoonlijk zeventig jaren; voor hen die sterk zijn tachtig jaren; wat daar boven gaat is last en smart" (Ps. LXXXIX, 10, 11). En toch, nog tegen zooveler verwachting in is hij de eeuwige rust ingegaan.

Bij 't vaarwel aan zijn leerstoel, afgestaan aan zijn den meester waardigen leerling, Dr. P. J. Blok, had hij gezinspeeld op den fakkelloop, waaronder Lucretius de elkander opvolgende geslachten schildert, en gezegd, dat in zijne hand „de lichtende fakkel verflauwde", en dat zijn „gang allengs vertraagde". Maar zij, die 't voorrecht hadden dat vaarwel te hooren, deden hem uitgeleide, getroost door de waarneming der van onverzwakte helderheid des geestes getuigende tinteling in de oogen en van den nog

fikschen stap des 70-jarigen. En dan, had hij van zijn toen aanvangend ambteloos leven niet gewaagd als van een periode, die hem „vrijheer maakte van zijn tijd en van zijn doen en laten"? Zoo gaf hij immers hope op nog meer, nog altijd meer vruchten zijner werkzaamheid!

Doch ze is van te korten duur geweest de vreugde, welke de Rector Magnificus in de reeds genoemde herinneringsrede betuigde, van te korten duur „de hartelijke vreugde, hem nog in den wetenschappelijken kring der hoogleeraren te zien, krachtig van lichaam en geest, nog altijd grootmeester van het woord in voordracht en geschrift, onvermoeid vorscher naar de schatten van ons verleden".

Dat alles is nu voorbij. De naam van den Vader der Nederlandsche historiographie is zelf tot de geschiedenis van zijn vaderland overgegaan!

Hoe diep dat gevoeld wordt, hoezeer hij — trots zijn impopulariteit in wijden kring — geëerd, gevierd, bemind werd, is gebleken o.m. uit de ontzaglijke massa dagblad-artikelen *In memoriam Professor Dr. Robert Fruin.* En in al die toch vrijwel spontane uitdrukkingen van hulde aan zijn nagedachtenis was hetzelfde gevoel, als door het woord van Mr. S. Muller Tz. in *Het Handelsblad* zoo welsprekend vertolkt werd... AVE PIA ANIMA!

fr. A. VAN KERKHOFF, o.c.

DE KUNSTSCHILDER MESDAG [1]).

Zonder vrees voor overdrijven mag men zeggen, dat Neerlands kunstenaarsroem tegenwoordig voor een goed deel wordt hooggehouden door den heer H. W. Mesdag, president van het Haagsche schildergezelschap *Pulchri Studio*, aanlegger en bezitter van een zeldzaam kabinet van stukken der moderne meesters, Mentor en Maecenas van heel een kunstenaarsstoet en bovenal apostel van een gezond natuur-realisme, zooals de meesters der zeventiende eeuw dit verstonden. Mogen de lezers van *De Katholiek* een waardeerend woord willen aanvaarden betreffende dezen, hun zeer zeker reeds bekenden, landgenoot, die zevenmaal-geridderd voor onze blikken staat.

Het was er verre van af, dat Hendrik Willem Mesdag, wien zoovelen thans als een vorst in het kleurenrijk vieren, de kunst als eenige geleidsvrouwe zijns levens reeds bij zijn wieg vond staan. Reeds spoedig na het begin zijner aardsche inwoning, — hij zag in 1831 te Groningen het levenslicht, — vond de knaap zich aangewezen, om eenmaal het vaderlijk bedrijf van den graanhandel en van het bestuur over eenige molens en een stijfselfabriek over te nemen. Ruim een kwart eeuw was H. W. Mesdag zoodoende een koopman naar oud-Hollandschen trant, van wien zoowel de Beurs als het Kantoor, zoowel de fabriek als de werkwinkel getuigde: „That is a servant of all labour!" Maar toch,

[1]) Naar Zilckens prachtuitgave: *Mesdag*, verschenen bij A. Sijthoff te Leiden en verder passim naar verschillende kunstberichten, kunstbeschouwingen enz.

hoe sterk Mesdags geest zich aan den handel en aan Bartjens „nuttigheden" toewijdde, het paulo majora canamus kwam hem voortdurend sterker door het gemoed ruischen. Reeds vroegtijdig hadden de teekenlessen, genomen bij meester Buijs — ook Israëls' meester — onzen knaap doen gissen, tot welke wondre harmonieën het lijnenspel zich reeds in zijn eenvoudigste verhoudingen leent, en verder openden hem de schilderlessen van meester Egenberger, directeur der academie *Minerva* te Groningen, de tooverwereld van het penseel. Als ware hij een tweede Lucas van Leiden, zoo rustte de twaalf-jarige Mesdag niet, eer hij, door eindeloos nateekenen, de diepte der graveerkunst eenigszins had achterhaald, en later kon den koopman geen enkel vrij uur overig zijn, of dat uur werd altoos besteed aan zijn lievelingearbeid: het schilderen van het eenvoudig landschap „klaar en waar".

Toen nu Mesdag, aldus studeerend, een vijf-en-dertig zonnen boven het hoofd „hadden gedraaid", verliet hij de handelsbezigheden en ging zich te Brussel vestigen, ten einde geheel voor de hoogheerlijke Apelles-kunst te leven. Zijn wijdberoemde vriend Alma Tadema, en ook Roelofs, de toekomstige landschapschilder, maakten aan den Groninger koopmanszoon dezen zwaren stap eenigszins gemakkelijk. Maar de meeste bemoediging is voor Mesdag uitgegaan van haar, die hem als echtgenoote en als kunstenares getrouw ter zijde stond, mevrouw S. Mesdag, geboren van Houten.

In Brussel evenwel scheen het penseel van den pas-aangekomenen Hollander nog geen vaste keus van onderwerp te kunnen maken. Moderne binnenhuizen, ruïnen met klimop begroeid, stapels van eenvoudige baksteenen, zomer- en wintergezichten, het werd alles beproefd en in 1868 voor het eerst bij gedeelten, zoowel te Groningen en te Amsterdam als te Brussel, tentoongesteld. Van die tentoonstellingen — Mesdags verschijning in het publiek — zeide men in Holland nog niets bijzonders, maar de Belgen vonden toen reeds in de kunst van den nieuwen meester iets

bepaald groots en persoonlijks, wat betreft het kloek-sprekende, het mannelijke van zijn arbeid.

Dan, hetzelfde jaar 1868 bracht Mesdag in Norderney, en het aanschouwen van de Noordzee aldaar, gedurende heel een jaargetijde, besliste over de speciale bezigheid van Mesdags penseel in de toekomst. Nooit, zoo is men geneigd te zeggen, nooit zoude hem meer de edele vervoering uit de ziel worden gewischt, welke eenmaal de tienduizend van Xenophons heirmacht had aangegrepen, toen het θάλασσα θάλασσα van hunne jubelende lippen heeft geklonken, nooit zoude meer Mesdag, al verpoost hij zich eens met andere onderwerpen, voortaan zijn levensonderwerp: *de geweldige Noordzee met hare stoere omgeving* prijsgeven. Wij vinden den kunstenaar dan ook reeds anno 1869 in den Haag gehuisvest, en wel in het door hem gebouwde huis, hetwelk hij nog altoos bewoont in betrekkelijke nabijheid van het Scheveningsche strand, in de Laan van Meerdervoort. Zijn eerste groot zeestuk, betiteld: *Les Brisants de la Mer du Nord* vinden wij omstreeks dien tijd in het *Salon de Paris* tentoongesteld. Dit nu was voor Mesdag een heerlijke triumf. Niet alleen verwierf het stuk de gouden eeremedaille, niet alleen werd het onmiddellijk aangekocht door Chaplin, maar nog daarenboven zond niemand minder dan Millet een eigenhandig-geschrevenen gelukwensch. En sinds die dagen is Mesdags gloriezonne (een kleine verduistering misschien uitgenomen) steeds stijgende gebleven [1]). Tot aan 1876 leverde hij schier aanhoudend uitvoerige studiën, welke alle kleurengamma's van de lichtende golven en tallooze kleine tooneeltjes der visschersbedrijven wisten weer te geven. De gewone man heeft echter onzen kunstenaar het meest omstreeks 1880 leeren kennen. In die dagen exploiteerde men alom de welbekende panorama's, en ook van Mesdag was een panorama-doek

[1]) Mesdags voorstelling van de vlootrevue, door koningin Wilhelmina op het Hollandsch Diep in 1898 gehouden, mocht niet dien algemeenen bijval verwerven, welken zijn andere zeestukken genoten.

gevraagd. Hij leverde toen dat heerlijke strandgezicht, hetwelk genomen is van het hoogste, thans reeds verdwenen duingedeelte van Scheveningen. Vosmaer zelf achtte het niet beneden zich dit ronddoek, groot honderd-en-veertien meter, als een wonderbaar stuk teekening van Hollands bodem, stranden en zeestreken te beschrijven. En verder verschijnen nog geregeld Mesdags doeken als de clou's op *Arti et Amicitiae* of in *Pulchri Studio* ten onzent, alsmede in de *Parijzer Salon* in het buitenland, terwijl den meester nog daarenboven de eer te beurt valt, zijn scheppingen door wereldberoemde musea te zien aangekocht. Zoo bevinden zich o a. eenige Mesdags in het *Musée du Luxembourg*. Dit alles was het loon van het oprecht en eerlijk karakter, hetwelk door eigen arbeid een eigene kunst had gevonden, en het was een koninklijk antwoord op de dubbelzinnige spotvraag, vroeger bij een Haagsche tentoonstelling in dezer voege voor een Mesdagsche reddingsboot geuit: „Ach, wat zal daarvan terechtkomen". Dan, het is tijd, de verdere uiterlijke omstandigheden van Mesdags leven te laten rusten, ten einde nu meer 's mans betrekking ten opzichte van heel de Hollandsche schilderschool in te leiden.

De luister van de kunst der vaderen in Nederland — zoo zegt Edmond de Amicis — was te gelijk met dien der politieke grootheid verduisterd. Bijna al de groote schilders der oude school werden geboren in de eerste dertig jaren van de zeventiende of in de laatste jaren van de zestiende eeuw. Allen waren in de eerste tien jaren van de achttiende eeuw gestorven, en in die eeuw stond geen nieuwe meer op. Nederlands kracht op dit gebied scheen uitgeput te zijn. Reeds tegen het einde der zeventiende eeuw begon het nationale kunstgevoel te verzwakken, de smaak slechter te worden, de inspiratie der schilders af te nemen. In de achttiende eeuw zag men die kunstenaars, als waren zij der natuur en bezieling moede, terugkeeren

tot de gegevens der fabelleer en de manieren van classicisme en naäperij; hun verbeelding bekoelt, hun stijl verarmt en hun genie sprankelt geen vonken meer. De Hollandsche kunst gaf der wereld toen nog de heerlijke bloemschilderingen van v. Huysum te zien, den laatsten navolger der natuur, en daarna vouwde de Muse van onze schilderkunst de handen als vermoeid te zamen, en die bloemen van v. Huysum sierden het graf der doode.

Toch slechts het graf van een doode, zoo zeggen wij, die op het *Talitha kumi* [1]) wachtte. Maar een spanne tijds zoude noodig wezen, eer het verloop van alle groote zaken op aarde hun drievoudigen verschijningsvorm van ontstaan, van bloeitijd en van ondergang ten opzichte van Neerlands schilderkunst zóóver zoude herhaald en voltooid hebben, dat het volle leven weêr konde blinken, en jubelen op het paneel.

Gedurende heel de achttiende eeuw had de coquette en al te gedistingueerde Fransche kunst alom het woord gevoerd. Maar toen de Watteaux, de Latours, de Bouchers waren heengegaan, toen kwam met de republikeinsche begrippen eene machtige reactie tegen de achttiende-eeuwsche opvattingen, eene reactie, waarbij eerst te veel heil gezocht werd bij de scholen der oude kunstrepublieken in Rome en Athene. Holland was toen, helaas, onder Fransche heerschappij gekomen, en ook later was men nog te verwant met België, om niet al den last dezer wel niet onsierlijke, maar toch nimmer oorspronkelijke en allerminst nationale kunstrichting te ondergaan.

Als vertegenwoordiger, maar als edele vertegenwoordiger dier richting van voor '50, wordt de kunstschilder David aangehaald, die te Brussel woonde. Veel groots was hem eigen; hij had ontegenzeggelijk de verdienste van een teekenstift te voeren als slechts weinigen gevoerd hebben; voorts bande hij, evenals

---

[1]) Marcus, V, 41.

Gros, onverbiddelijk alle wanstaltigheden uit zijne figuren, welke de valsche smaak en de liefde voor fabelleer zoo gaarne „*aankleedden*"; en bovenal, David streefde meer het hoogere ideaal na, waardoor elke schepping van een schilder veredelend, ja, zoo mogelijk, vervoerend op den aanschouwer moest werken. Een reeks van schilders onderging dan ook David's invloed. Zoo verrezen in de Zuidelijke Nederlanden mannen als Paelinck, Gallait en Wiertz en in de Noordelijke Kruseman, Pieneman en van Scheudel. Deze allen waren lieden, die zelfs in de ijselijkheden van slagvelden of van grafsteden der levendbegravenen, toch altoos het verhevene, het niet-blootstoffelijke aanschouwden en vertolkten. Maar hun kunst voldoet toch slechts zwak, als wij haar vergelijken met de oude kunst der vaderen. Had men tot 1830 in het algemeen door de bruine bitumeuse tint gezondigd en zoo, op valsche wijze, de warmte van een stuk nagebootst, de gezellen van David lijden aan slaafsche manieren der academie en versmaden het eenvoudige der natuur. Zij verbieden hun leerlingen een knotwilg te conterfeiten, zij erkennen geen poëzie in het hutje van den arme. Hoe is het mogelijk, zoo zoude men schier zeggen, om aldus ziende-blind te wezen? Immers de Zuidelijken hebben heel de Vlaamsche school in hun nabijheid, en toch schijnen zij van die geheel oorspronkelijke en natuurlijke kleurenwonderen alleen maar de stoffelijke oppervlakte te beschouwen, want zij durven de gewrochten der Vlamingen barbaarsch en grofzinnelijk te noemen. En wat de Noordelijken betreft, deze hebben talrijke musea der vaderen, vol werken van schier mirakuleuse lichtwerking, en toch schijnt men, door valsch begrip van classieke kunstrichting, maar te blijven vergeten, dat Hollands natuur en Hollands bodem de scheppers dier machtige stukken heeft geïnspireerd.

Maar toch, het lichten in het Oosten, wat David reeds had aangewezen, brak spoedig door tot morgenstond. De werken van Ary Scheffer, den Dortenaar, die te Parijs zoo glorieus arbeidde, kwamen

omtrent het midden dezer eeuw in Holland. Zij waren voor velen eene geweldig groote openbaring. Immers stukken als de heerlijke *Christus Consolator* deden de jongeren van het penseel hier te lande begrijpen, hoe vrij en los het idee of de conceptie van eenig uit te voeren schilderstuk kan blijven, ook al is het onderwerp aan de oudheid ontleend, en al eerbiedigt de kunstenaar al die classieke lessen der Romeinen en Grieken, welke de grondwetten mogen heeten van het scheppen der schoone vormen en de afdoende waarschuwing tegen wanstaltigheid en overlading. Zoo was dan die losheid ook toegelaten bij een goed realisme, bij een nabootsen namelijk van hetgeen men werkelijk om zich henen ziet, omdat heel het leven en bestaan, zelfs het leven en bestaan der ziellooze schepselen, ééne groote hymne is. En nu drongen zij zich als troepsgewijze op de rechte koningsbaan der vaderen weer voort, de groote mannen na 60, die in het Holland der negentiende eeuw nog altoos de schoonheden der zestiende ontdekten. Aan hun spits mag wellicht Israëls genoemd worden, die zich o. a. na zijn verblijf te Parijs in ons eenvoudig Zandvoort een weergaloozen rijkdom van verhevene kunstindrukken wist te vergaren. En wat Israëls op het gebied der figuren deed, kwamen Roelofs en Gabriel doen in het landschap. Bosbooms werk ook scheen, als bij den dag, meer en meer bezieling te verkrijgen, en straks staan Bisschop, Mauve, Matthijs, de beide Marissen, ja heel een phalanx van kunstbroeders opgetogen aan den wonderarbeid van dat Hollandsche realisme, hetwelk *Potters Stier* eenmaal in het Louvre een plaats vinden deed naast *Rafaels Transfiguratie*, en hetwelk zelfs Rembrandt bij zijn wondere verheerlijkingskunst zóó op en top den zoon van Holland blijven deed, dat hij naast de behandeling van een *Manue's offer* ook de Hollandsche bedelaarstroepen afbeeldde, omdat zijn blik reeds bij Lucas van Leiden de poëzie van den Zigeunerstooi en van de Zigeuners-groepeering der Hollandsche bedelaars had leeren opmerken.

En nu Mesdag! In Mesdags kunstgewrochten spreekt het terugkeeren tot de nationale opvatting der vaderen bijzonder luide, eerstens omdat Mesdag van den beginne af het landschap meer in hun geest begreep en tweedens omdat Mesdag hen schier evenaart in zijne zeestukken.

Het landschap, begrepen in den geest onzer oude meesters! Bijkans alleen in Nederland was gedurende vroegere eeuwen een landschapschool geweest van groote beteekenis, en dit mag des te opmerkelijker heeten, naarmate Hollands bodem, op het eerste gezicht, weinig aantrekkelijks aanbiedt. Toch bestaat dit gebrek grootendeels slechts in schijn, althans de groote meesters van weleer wisten er een zeer treffende verscheidenheid in te waardeeren. Zij vangen op hunne doeken, juist langs die groote vlakte des lands, alle wisselingen van het weer en van de lucht met hun slagschaduwen, gebrokene stralen en geheimzinnige tinten; zij doen wonderen met het altoos voorkomende water, hetwelk door krommende vaarten, schoon-omzoomde meeren of schaars-bevaarde kanalen afwisseling en sierlijkheid geeft aan den grondtoon van hun stuk; zij stoffeeren eindelijk met een schijnbaar niets, met een ouden molen of een omgroeid landhek, heel hun werk op hoogst-dichterlijke wijze. Zoo ontstonden die heerlijke stukken, in welke een enkel blank zeil, tusschen matgroene oevers voortgaande en met een vreemd-donker firnament overwelfd, u heel het verloop van een herfstgetij gevoelen doet; of waarin een huisje, met roode pannen gedekt en midden op een vlak land uit een bosschaadje, als uit eenen ruiker, opkomend, alle landgedichten der wereld overstemt; of waarin een paar stuks vee, schuilende onder populieren aan den waterkant tegen de zomerwarmte, u misschien voor het eerst, den pracht der dierenwereld voor de oogen toovert. In dezen geest hebben een Cuyp en een van der Velde gearbeid, ook Wijnandts de rijke schilder van den morgenluister, van der Neer de schilder van het late avonduur, Ruysdael, die den ernst der natuur be-

greep, Hobbema, die het schoon der tuinen en molenseffecten vertolkte, en nog menig ander meester van het nadenkende Holland [1]).

Mesdag nu, een eerlijk, gezond, rondborstig man, vatte, van het begin zijner kunstenaarsloopbaan af, ook op frissche gezonde wijze de landschapstudie aan. In Engeland hadden tijdens het begin der negentiende eeuw Constable en Boningston de groote waarde van een eenvoudig stuk natuur reeds aangewezen; in Frankrijk waren Corot, Daubigny, Courbet reeds voorloopers van den thans zoo beroemden Millet; welnu, ten onzent is Mesdag de groote vrijmaker van het landschap geweest, vooreerst omdat ook hij het landschap niet meer alleen om het landschap zelf (de zoogenaamde buiteneffecten) maar ook wel degelijk om zijn figuren en bewoners geven wilde, en tweedens, omdat hij hielp breken met de dwaze kunstgeboden dier dagen, in zake het landschap. Mesdag had geen oor meer voor het verbod, nog door Kruseman aan Israëls gegeven, van nimmer leelijke menschen te schilderen; evenmin kon hij het groen der natuur al te groen, of een eenvoudig huisje al te ordinair vinden; allerminst kon hij met de bepaling meegaan van heel het te ondernemen stuk eerst en vooral naar vaste lijnvormen te kneden of met een bepaald bruinsel te besproeien. De vrije natuur van Neerland, maar die natuur geheel, in ieder stukje jaargetij, in ieder verband met velden, dieren, menschen, kortom met ieder schepsel, en dat alles eenvoudig en gemakkelijk getint, zoo luidde Mesdags kunstprogram, en zijn kunstprogram is gebleken het ware te zijn.

Meerdere hervorming nog was ten onzent noodig voor de zeestukken! De zee, zij evenzeer de vijand onzer vaderen als hun kracht en hun roem, nam op schier ongeloofelijke wijze hun kunstliefde in beslag. Juist die onstuimige Noordzee, met hare sombere kleuren met haar weemoedsvolle zonsondergangen,

---

[1]) Vgl. Edmond de Amicis in zijn *Olande*, vertaald door Lodeesen.

haar eindeloozen horizont. haar woestijnachtig strand, dat evenwel de schoonste en langste heuvelrei van heel het land draagt, kwam zoo machtig werken op de verbeelding der schilders. Zij brachten dan ook uren door op hare kusten, zij waagden zich op hare golven, juist wanneer deze heftig werden beroerd, zij kochten somtijds schepen om met heel hun gezin de zee te bevaren en zoo altoos te kunnen schetsen. Maar daardoor bereikten zij dan ook, dat bij een van der Velde in het Museum Boymans te Rotterdam, of bij een Backhuyzen, Dobbels of Storck in andere kunsttempels, men inderdaad de lijsten der schilderijen voor vensters aanziet, en men eensklaps het majestueuse van de *„multitudo sonitus aquarum"* waant te hooren.

Toen echter de groote meesters waren heengegaan, bleef de ware kunst van het zeeschilderen nog langer voor de oogen hunner zonen verborgen dan die van het landschap, en reeds lang, zegt Zilcken, nadat Corot, de Franschman, weer *aan de kunstenaars geleerd had* om het trillen der bladeren te begrijpen, en lang nadat Daubigny de schuimende wolkgevaarten van omhoog had afgebeeld, telde zelfs heel Europa nog geen zeeschilders. Het is waar, in onze eeuw vond men alweer de baanbrekers. Gelijk Godin, onder ingeving van Claude Lorrain, verschillende goede stukken der Middellandsche Zee voortbracht, zoo vonden ten onzent de kunstkenners iets van de grootheid der vaderen terug in de werken van een Louis Meijer, van Bisschop en anderen. Maar, hoe hoog de billijkheid ook de werken dezer kunstenaars hebbe te schatten, eerst aan Mesdag geeft de critiek den heerlijken lof ten beste, dat hij geheel de zee heeft begrepen.

Geheel de zee! Wanneer in den morgenstond, zoo zegt een dichter, de eerste lichtschemering doorbreekt in het Oosten, dan heeft die heldere luchtspeling nauwelijks den Oceaan bereikt, of zij, de machtige, trilt een oogenblik op geheimzinnige wijze, tot in hare diepste diepten. Myriaden van schepselen beginnen te herleven in hare afgronden, millioenen van deiningen, opwellingen,

klateringen en stroomingen beroeren hare wateren, tallooze regenbogen, straalbrekingen en schitteringen waren over hare opper vlakte — welnu, dat alles is het ontwaken van Gods verheven schepsel: *Viderunt te aquae, Deus, viderunt te aquae.* Zegt gij nu, dat er in onze dagen een kunstenaar leeft, die dit wondere ontwaken weet weer te geven op het paneel, dan hebt ge daarmee gezegd, wat Mesdags kunst is betreffende de wateren.

Geheel de zee! Zoo lichtend, zoo jubelend als de zee van het Noorden kan zijn, zoo duister, zoo verbolgen pleegt zij ook te wezen, die eenig-groote. Laag en vaal hangen nu de wolken ter neer, alsof het firmament loodzwaar is geworden, droef en weifelend speelt slechts een enkele zonnestraal over de schuimende koppen. Dan eensklaps, hoort! Daar kondigde de donderslag wervelwind en stormen aan uit alle hoeken der wereld; het laatste daglicht wordt nu verduisterd en alleen de valsche bliksemstraal scheurt het naargeestige schemerduister. Maar in het water, welke tooneelen! Afgronden en bergen rollen daar in warreling dooreen. Baren, watervallen, stortzeeën, halve zondvloeden bruischen brullende in en door elkaar. Ten hemel op, ter diepte neer, zoo gaat hun vervaarlijk dwarrelspel. En, te midden van al die beroeringen en dien chaos, daar drijft nog een hulk, een kleine visscherspink... Nu, wie zal ooit het wel en wee van dit bedrijf, wie het lijden en bestaan van dit heldenvolk en hun omgeving vertolken? Dan, hoort, er is in onze dagen een kunstenaar opgestaan, die heel het imperium der Noordzee over elementen en over den mensch weet af te beelden. Zoo hebt ge Mesdags kunst weer geroemd, als weergevende onze visschersvloot in alle ongevallen en toestanden, als schilderende onze stranddorpen vóór, tijdens en na de aankomst der schepen.

Nog eenmaal *geheel de zee!* Ook andere kunstenaars van naam zijn, evenals Mesdag, de zee in hare volheid gaan bestudeeren. In het buitenland geven de stukken van een Courbet, Artan of

Whissler, en ten onzent die van J. Maris evenzeer de wonderen der kleurgamma's van de wateren terug, als de kunstenaar Mesdag het vermag. Maar toch meenen wij naar waarheid te mogen zeggen, dat alleen Mesdag aanhoudend het gelukkigst is geweest, om aan de nagebootste zee *vooreerst* altoos het karakter van haar eigen *kracht* in allerhoogste mate weer te geven, en *vervolgens* haar reusachtige verhoudingen ten opzichte van de lucht, het licht, de ruimte, kortom de verhoudingen van de eene oceaan, die daar golft beneden, tot de oceanen, die zich welven boven de schuimende baren. Dat verder hier Mesdags kleur niet altoos zoo rijp en doorwerkt is als de critiek het eischt en eischen mag, schijnt wel een zaak te wezen van eenigszins ondergeschikt belang. Immers, zoo ooit, dan brengt men hier gaarne het *paucis non ego offendar maculis* in toepassing.

En hiermee onze waardeerende woorden over Mesdags kunst eindigend, hebben wij nog slechts een enkelen wensch opzichtens dien grooten meester en zijne gezellin neder te schrijven. Evengoed als de aarde heeft de zee hare verbazende historie. Want duizendwerf neen, het is niet waar, dat het spel der baren zich bepaald heeft tot een trilling in den morgenstond of een verwoestingsspel met de hulken der stervelingen. Neen, juist onder historisch opzicht heeft de Psalmist van den zes-en-zeventigsten psalm Gode terecht kunnen toezingen: *In mari via tua et semitae tuae in aquis multis: Uw weg o God, was in de zee en uw gangen in de vele wateren!* Welnu, van *die* zeegezichten blijven wij *ook* proeven vragen aan de kunst.

Evengoed als Rembrandt de idée van zijn verheerlijkingskunst, door middel van het licht, op de dichterlijke gebeurtenissen der oude historie van het Joodsche volk in volheid toepaste, omdat juist die historie zich daartoe bij uitstek leende, evenzoo dienen Mesdag en de nieuwere kunstenaars te doen. Laat gij ons zien, gij die de geweldige wateren pleegt weer te geven, wat schok er

door de Schelfzee voer, toen het *stetit unda fluens* [1]) onder Moses' overtocht geschiedde, of toen de sluizen der oceanen van omhoog, tijdens Noe's dagen, geopend werden en hunne wateren zich vermengden met alle oceanen van omlaag. *Das Erhabene*, het vreeselijk-verhevene van deze gegevens, hoe zoude het alles te boven gaan, wat tot heden door de mannen van het zeepaneel werd geleverd. En niemand zegge hier: zie, nu wordt Mesdags kunst weer eensklaps weggeworpen, omdat zijn kunst geen geloovige kunst is, neen, veeleer erkenne men, dat afgezien zelfs van haar bovennatuurlijk karakter, ook hier de Schriftuur in de kunst niet kan gemist worden, tenzij op straffe van groote beperking der kunst zelve. Wie in bovenaangestipte zeegebeurtenissen geen mirakelen ziet, wie er de voetgangen Gods in de wateren niet erkent, laat hij tenminste erkennen, dat zij aan zijn verbeelding minstens tooneelen van zeetoestanden voorhoudt, zóó heerlijk, zóó dankbaar ter bewerking als er in de geheele Mesdag-collectie van zijnen bewonderaar Zilcken geen enkele voorkomt.

Zeker jongeling bezat grooten aanleg tot de schilderkunst en zijn aanleg volgende, behaalde hij als beginnend kunstenaar straks den prix de Rome en de hoogste lauweren aan de Antwerpsche academie enz. Maar daar deze jongeling voorheen een parochiekind was van de katholieke gemeente in den Helder, verlangden de geestelijken dier plaats, dat onze kunstenaar jeugdig en wel, op goed geluk zijner inspiratie af, eenig groot stuk achter het altaar der parochiekerk zoude schilderen. De eenvoudige jonge man voldeed aan dat verlangen, en in de kerk van den Helder, die schier met haar voet de zeegolven raakt en die Sint Petrus tot Patroon heeft, schilderde zijn penseel op een groot altaardoek dat bekende zeetooneel uit dien vroegen morgen, toen

[1]) De *vloeiende* golf stond *vast*.

de Heer Jesus, over de wateren gaande, het scheepje zijner Apostelen nabijkwam en straks Sint Petrus, die Hem over de wateren tegemoet snelde, wonderbaar redde uit de baren.

Voorzeker heeft dat kapitale stuk, indertijd door iemand ondernomen, die schier nog kind was, tekortkomingen, welke de totman-gewassen kunstenaar thans zeer zeker zou willen aanvullen. Maar afgezien daarvan, afgezien ook van het geloovig karakter dier schilderij, zouden wij, salvo meliori, toch hier durven uitroepen: aan Dunselman (want zoo heette die jeugdige schilder) onze hulde boven Mesdag, den meester, uit! Men kan eenerzijds, zooveel men wil, de onder zeker opzicht gezonde stelling huldigen, van enkel in de kunst datgene te willen geven, wat men eenvoudig zelf ziet, en dat wel met de oogen van eenen Mesdag, toch zal een kunstenaar, anderzijds, nooit den verhevenen naam van „ziener', waardig zijn, indien, hij, bij het bestudeeren en uitkiezen van zijne onderwerpen, nooit de bekrompene afstanden zijner eigen stoffelijke oogen weet te verwisselen en te verruimen met de banen der wereldhistorie. Welnu, tot heden toe heeft onze liefde voor Mesdag toch in dien meester zelven nog geen „kunstziener" te begroeten in den verhevenen Rembrandtiaanschen zin van het woord.

Leiden. P. M. Bots.

LETTERLOOVER.

UIT SAMSON.

FRAGMENTEN.

I. Voorzang.

Mijn Samson, held en kind! Gods uitverkoren'
  Hoog boven al de reuzen van het land,
  Die, woedend fel als stormzee dreunt naar 't strand,
En vlijmend als de zeis scherp snijdt het koren,

En sissend als de vlam door hooi komt boren,
  De Philistijnen beukt, nêerslaat, en brandt
  Mijn Samson, kind helaas, die overmand
Door macht van zinnen, alles hebt verloren!

  O leven, dat bij zoelen morgenwind
Kloek uitzeilt, fier de branding dóórtrotseerend,
  In volle zee zulk jammereinde vindt!

  Droef treurspel van den koning, oud en blind,
Dat telkens, hoe verscheiden, wederkeerend,
  Hèrleven doet mijn Samson, held en kind.

II. Samson en de leeuw.

I.

Doch laat mij nu van 't heilig Godsvuur zingen,
Dat, toen gij daar op Thamna's bergen stondt,
Ge als schichten wraak uit gloeiende oogen zondt
Heên naar het land dier lage nietelingen.

Dat dwergenvolk, dat tergen strijden vond,
Dat goddeloos op 's Heeren erf kwam dringen
En onder slaafgareel Gods vrijen dwingen,
Dat valsche volk, dat heilige eeden schond.

Ziet vuist gebald heffen uw reuzenarmen
Bevend zich op, en trillend krimpt inéén
't Gelaat.....
Plots springen tranen, gloeiend warme
Uit de oogen, dichtgeschroeid door wraaksmart, heen:
En langs de bergen galmt uw smeekgeween:
„Jehova! heb met Israël erbarmen!"

II.

Dan plotseling verstomt het smeekgeschrei
Door 't huilend brullen, vullend al de luchten,
Dat dreunend, loeiend, telkens naderbij,
Een Samson zelfs naar 't dichte bosch doet vluchten.

Te laat! daar staat de jonge vorst der woestenij,
De leeuw, in berg en woud de hooggeduchte:
Bloedvlammend oog, vol hongerrazernij,
Die 't breede lichaam schokkende doet zuchten.

Maar over Samson komt de geest des Heeren.
Wijduit slaat hij zijn armen op den leeuw;
Knelt toe; drukt dood. Dan met een reuzenschreeuw

Grijpt hij hem aan, en in wild triumfeeren,
Heel 't vonkend oog één jubelende lach,
Scheurt hij uiteen 't gebeente als spinnerag!

III.

Toen is, o Samson, wel van blijdschap opgesprongen
Uw jonge hart, al tinteling van moed,
Nu God de reuzenkracht, zoolang bedwongen,
Als golven vuur in toomeloozen vloed

Met stormvaart door uw adren vloeien doet.
Toen is er wel uit uw bazuinen-longen
Een zegegalm, een kreet om wraak en bloed,
Uitdagend, ver naar 's vijands land gedrongen!

O heldenoog, waarin wijdstralend lacht
Het jubileeren van des Heeren kracht,
Als helle zon in heldere fonteinen:

Hoe straks, als gij voor altoos dooven moet,
Nog éénmaal door uw blindheid heen komt schijnen,
Die oude, jonge, goddelijke gloed!....

A. M. J. I. Binnewiertz Pr.

DE STICHTING VAN HET SEMINARIE TE WARMOND.

Den 12den April jongstleden was het een eeuw geleden, sinds het seminarie te Warmond door zijne eerste studenten werd betrokken. Gelijk zoo vele katholieke stichtingen, welke later tot groote ontwikkeling zijn gekomen, had deze kweekschool voor de seculiere geestelijkheid van het Aartspriesterschap Holland en Zeeland een uiterst bescheiden aanvang. Nog heden verschuilt zich achter de breede gevels van het tegenwoordige seminarie een onaanzienlijk gebouw, zes ramen breed, twee verdiepingen hoog, en met een steil opgaand dak van roode pannen bedekt: dàt is het oorspronkelijke seminarie geweest, waarvan wij hier het ontstaan beknopt gaan mededeelen.

Een gewelddaad der Fransche overheersching in België gaf aanleiding tot zijne stichting. Op 25 October 1797 was er een besluit uitgevaardigd door het centraal-bestuur van het departement de Dyle, dat te Brussel zetelde, waarbij de hoogeschool te Leuven werd opgeheven, en al hare bezittingen aan den Staat vervielen. Met groote willekeur had men dezen maatregel ook uitgestrekt tot de college's Pulcheria en Alticolense, beide kweekscholen bestemd voor de geestelijkheid van ons vaderland. Immers, deze stichtingen waren in het leven geroepen door de aalmoezen van de Katholieken der Vereenigde Provinciën, dus van vreemden, en stonden bovendien tot den dag der suppressie onder het uitsluitend beheer van Noord-Nederlandsche priesters. De college's maakten ook geen deel uit van de Universiteit; deze mengde zich nimmer in haar innerlijk bestaan; en de eenige betrekking, welke er tusschen de afzonderlijke corporaties bestond, vloeide

voort uit het bijwonen der lessen en het verkrijgen van academische graden. Toch werden beide uitheemsche college's krachtens boven vermeld arrest niet alleen gesloten, maar bovendien hare eigendommen, roerend en onroerend goed, voor zooverre dit te bereiken viel, genaast [1]).

Het was een hard verlies voor de Hollandsche Missie! In de opvoeding van een bekwamen en plichtgetrouwen clerus naar de voorschriften van Trente, welke op vaderlandschen bodem niet mogelijk was, had men elders onder groote opofferingen trachten te voorzien. Reeds de eerste Vicaris Apostoliek, Sasbout Vosmeer, was voor dit levensbelang van de weder opluikende kerk in Nederland bezorgd geweest; en zijne opvolgers in het opperbestuur, alsook de verdere geestelijkheid van Utrecht en Haarlem, hadden deze zaak ijverig blijven behartigen. Met ééne enkele pennestreek werden nu deze duur verkregen rechten vernietigd, de hulpmiddelen weggenomen, waardoor de Missie eene geestelijkheid kon verkrijgen, welke voor hare taak genoegzaam was berekend.

Het doet ons hart goed, wanneer wij zien, dat de bestierders van de Hollandsche Missie het niet bij protesteeren lieten, hoe krachtig ook, maar tevens aanstonds de handen uit de mouwen hebben geslagen, om in den bestaanden nood te voorzien. Onwillekeurig schiet mij hier een woord te binnen, dat ik eenmaal mocht vernemen van den prior uit het beroemde Benedictijner-klooster Monte Cassino, en het zij mij vergund dit even mede te deelen. Ik vond hem, een Duitscher, bij een bezoek aldaar in 1883, bezig met het rangschikken van boeken, welke niet behoorden tot de rijke kloosterbibliotheek, waarop het Italiaansche gouvernement de hand heeft gelegd, maar het begin vormden van eene nieuwe verzameling. Op mijne bemerking: of

---

[1]) Zie de uitvoerige geschiedenis van beide college's in de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem*, Dl. VIII, blz. 1 vv.

hij niet vreesde, dat deze collectie denzelfden weg zou opgaan als de sinds eeuwen verzamelde boekenschat, kreeg ik met een glimlach ten antwoord: „Och, wij zijn als de bijen; haalt men ons den korf leeg, aanstonds beginnen wij weder opnieuw". De pogingen van het bestuur der Hollandsche Missie om op andere wijze in het aankweeken van den clerus te voorzien getuigen, dunkt mij, voor een niet ongelijken moed en levenskracht; vooral wanneer de omstandigheden in rekening worden gebracht, waaronder de stichting van het seminarie heeft plaats gehad.

Sinds 1794 stond Luigi Ciamberlani als Vice-Superior aan het hoofd der Hollandsche Missie. Onder deze laatste benaming heeft men het grondgebied te verstaan, dat sinds de oprichting der nieuwe bisdommen in 1559 tot de kerkelijke provincie Utrecht had behoord, derhalve een gebied zoo groot ongeveer als de tegenwoordige bisdommen Utrecht en Haarlem te zamen [1]). Bezwaarlijk was het bovendien, dat het geestelijk opperhoofd van dit uitgestrekt kerkelijk gebied, de Vice-Superior, zich niet in ons vaderland kon vestigen, maar van den vreemde uit de belangen der hem toevertrouwde Missie moest behartigen. Gedurende zijn meer dan dertigjarig bestuur vertoefde Ciamberlani dan ook meestal te Munster; slechts tijdens de regeering van koning Lodewijk heeft hij in Amsterdam kunnen wonen. Bedenken wij nu nog, hoe benard de toestand te Rome was, toen er hier moest voorzien worden in de opleiding der geestelijkheid — Pius VI als banneling uit Rome weggevoerd, Berthier en zijne Franschen meester van de Eeuwige Stad, het algemeen bestuur der Kerk in al zijne raderen geschokt — dan komt het beleid en de toewijding van dezen prelaat eerst in zijn volle licht.

---

[1]) Tot de Hollandsche Missie behoorden nog die streken in het land van Lingen en van Kleef, welke aan den linkeroever van den Rijn waren gelegen, en eerst in 1821 van de Missie zijn afgescheiden; verder nog in Staats-Vlaanderen de parochie Nieuw-Vossemeer, welke reeds in 1814 van de Zending werd losgemaakt.

Het zou echter den Vice-Superior niet mogelijk geweest zijn zulk een uitgebreid gebied behoorlijk te besturen, wanneer hij niet een aanzienlijk deel van zijne macht had kunnen overdragen op de Aartspriesters. Deze stonden aan het hoofd van elk der zeven districten, waarin de Hollandsche Zending, voor zooverre het gebied der Republiek betreft, was verdeeld [1]); oefenden voor de gewone loopende zaken het bestuur uit over geestelijkheid en leeken aan hunne zorg toevertrouwd, en waren in alle buitengewone zaken de raadgevers van den Vice-Superior, wiens beslissingen zij ook hielpen ten uitvoer brengen. Zij vormden alzoo den band tusschen de Hollandsche Zending en den vertegenwoordiger van den H. Stoel, en ontvingen om het gewicht der bediening van dezen hunne aanstelling. Aartspriester van Holland, Zeeland en West-Friesland was tijdens de opheffing der hoogeschool te Leuven Hermanus Franciscus ten Hulscher [2]). Tot hem wendde zich de Vice-Superior dan ook het eerst om aan te dringen op het stichten van een seminarie in Holland zelve. De omstandigheden waren daartoe gunstig; reeds op 18 Augustus 1796 had de Nationale Vergadering eene proclamatie uitgevaardigd aan het volk van Nederland, waarbij opheffing van al de plakaten en resolutie's tegen de Papisten werd aangekondigd, eene bepaling, welke door de Constitutie van 1798 zou bekrachtigd worden. Daarmede kwam ook het voornaamste bezwaar te vervallen, waardoor tot nog toe de stichting van een katholiek seminarie in de Vereenigde Provinciën was belet. Nog vóór het „souvereine volk" door plebisciet van 23 April zijn zegel had gehecht aan de

---

[1]) 1. Holland en Zeeland; 2. Utrecht; 3. Gelderland; 4. Friesland; 5. Salland en Drenthe; 6. Twenthe; 7. Groningen. Voor ieder der beide landstreken van Kleef en Lingen was nog een afzonderlijke aartspriester aangesteld.

[2]) Tevens pastoor van de kerk Geloof, Hoop en Liefde (thans St. Catharina) op de N. Z. Voorburgwal tusschen 't Spuy en Roskamssteeg (Boommarkt), te Amsterdam. Hij heeft het ambt van aartspriester uitgeoefend, in de jaren 1787—1811.

nieuwe grondwet, ontving de Aartspriester reeds voormeld schrijven. Het is verzonden uit Munster 28 Maart 1798, en behoort tot een dossier [1]), dat in het archief van den Bisschop van Haarlem berust, en door eene goedgunstige beschikking te gelijk met nog andere stukken uit dat depot door ons mocht geraadpleegd worden.

De inhoud van dezen brief komt hierop neer: de Vice-Superior beschouwt het stichten van een seminarie in Holland allernoodzakelijkst, en verzoekt derhalve den Aartspriester een voorloopig plan op te maken, en ook andere pastoors van de Missie daarbij te raadplegen. Ciamberlani zal dan dit avant-projet aan de goedkeuring en bekrachtiging van den H. Stoel onderwerpen, want bij afwezigheid van het gewone bisschoppelijke bestuur blijft uitsluitend den Paus het recht voorbehouden een seminarie op te richten. Om dit nog duidelijker te maken wordt er gewezen op het Vicariaat van den Bosch. Het seminarie aldaar was krachtens besluit van de Propaganda tot stand gekomen [2]), hoewel Antonius van Alphen als Vicaris-Apostoliek een hoogeren rang bekleedde dan de Aartspriester van Holland. Intusschen, alleen eene algemeene schets van het toekomstig seminarie werd gevorderd; de Aartspriester zelf zou later het innerlijk bestuur kunnen regelen. Werd er aldus gehandeld, dan kon men op een spoedig en zeker gunstig antwoord van de Congregatie rekenen. Aan het slot drukt Ciamberlani den Aarstpriester nog op het hart, dat de kweekschool een uitsluitend katholiek karakter moet dragen, en iedere inmenging van andersgezinden dient te worden voorkomen.

De Aartspriester ten Hulscher heeft het aan ijver niet laten

---

[1]) Getiteld: *Brieven van Nuntii en Vice-Superioren*, 12 Aug. 1771—22 Juli 1808.

[2]) 29 Januari 1798 was op de Oude Dieze te 's-Hertogenbosch een nieuw seminarie, voor het Vicariaat van den Bosch bestemd, geopend. Zie de monografie, welke pater Allard aan Antonius van Gils, den eersten president van dit seminarie, heeft gewijd, blz. 81.

ontbreken, zooals de latere gebeurtenissen ons zullen leeren, om den wensch van den Vice-Superior te helpen vervullen. Uit het zoo even besproken schrijven blijkt nog, dat hij reeds vroeger met dezen in briefwisseling moet geweest zijn over het stichten van een seminarie; en hoewel die correspondentie mij niet onder de oogen is gekomen — de brieven aan den Vice-Superior zullen wel in de archieven te Rome berusten — toch valt uit zijne daden op te maken, dat het verlangen van Ciamberlani naar een seminarie ook de hartewensch van ten Hulscher moet geweest zijn. Trouwens de brieven van den Vice-Superior — een vijftigtal — leveren op vele plaatsen het bewijs, dat er onafgebroken eene hartelijke verhouding tusschen beide mannen heeft geheerscht; herhaaldelijk prijst Ciamberlani den ijver en het beleid van den Aartspriester, en toont een onbeperkt vertrouwen te bezitten in diens karakter.

Aanvankelijk schijnt het voornemen te zijn geweest om een gemeenschappelijk seminarie voor de gansche Zending hier in Holland te stichten. Ik maak dit op uit een schrijven, dat door ten Hulscher op 22 Juli 1798 aan zijn ambtgenoot van Utrecht, Amplissimus van Engelen [1]), werd gericht. In antwoord op diens aanbieding om met de priesters van het district Utrecht tot het oprichten van een seminarie mede te werken, dringt ten Hulscher op spoedig handelen aan. Voorts verklaart hij een voorstel aan den Vice-Superior te willen doen om het bestuur der beraamde kweekschool uitsluitend aan hen beiden toe te vertrouwen; echter zouden de Aartspriesters der overige districten het recht hebben om onder bepaalde voorwaarden hunne theologanten in het seminarie te plaatsen. Het plan tot samenwerking is echter nog vóór het tot stand komen van het seminarie te Warmond prijsgegeven; dit werd bestemd alleen voor den toekomstigen clerus

---

[1]) Joannes van Engelen, pastooor te Maarssen en Aartspriester van Utrecht 1797—1810.

van het Aartspriesterschap Holland en Zeeland; de overige districten, voor zooverre zij tot de Bataafsche Republiek behoorden, verkregen nog in 1799 hun eigen seminarie te 's Heerenberg [1]).

Zien wij thans, hoe ten Hulscher de hem opgelegde taak heeft trachten te vervullen. Gelijk de Vice-Superior het had gewenscht, zocht hij raad en steun bij de voornaamsten van zijne geestelijkheid. Ik vond er drie vermeld, die hem bij de oprichting van het seminarie krachtig hebben bijgestaan: de Eerw. Heeren Beukman, Hegeman en Ocke. De eerste, Henricus Beukman, was pastoor van St. Anna (de Pool) te Amsterdam, om den ijver, waarmede hij ook de tijdelijke belangen zijner gemeente had behartigd, door den Aartspriester hoog geprezen [2]). Ook Gerardus Hegeman kon door ten Hulscher gemakkelijk bereikt worden; hij stond aan het hoofd van St. Nicolaas binnen de Veste, voor Amsterdammers beter bekend onder den naam van „'t Haantje", thans in bezit van den Amstelkring [3]). Bernardus Ocke eindelijk, pastoor van St. Willibrordus op de Appelmarkt (Nieuwe Rijn) te Leiden, eene kerk welke later werd opgeheven, was tevens landdeken van Rijnland. De beide laatst vermelde pastoors zullen wij nog in de verdere geschiedenis van het seminarie ontmoeten.

Veel moest den Aartspriester eraan gelegen zijn om, zoo mogelijk, ook de medewerking te verkrijgen van het aldus genoemde „Haarlemsche kapittel". Ik kan hier over deze eigen-

---

[1]) Op de grens van Gelderland, niet verre van Emmerik gelegen. De seminaristen werden gehuisvest in het oud grafelijke slot der heeren van den Bergh; zij zijn daar gebleven tot 1842, toen deze kweekschool werd opgeheven, en een deel der studenten naar Warmond overkwam, een ander deel, dat nog de lagere studiën volgde, naar het klein seminarie Culemborg vertrok.

[2]) Pastoor Beukman is ook schrijver der voortreffelijke *Uitbreiding van den grooten Catholyken Gatechismus,* Amsterdam 1798—1801.

[3]) Ik dank de inlichtingen omtrent dezen pastoor aan de welwillendheid van den heer Bernard J. M. de Bont. De *Bijdr. v. Haarlem* lieten mij hier in de steek: het *Register* daarop heeft verkeerdelijk Gez. voor Ger. Hegeman.

aardige corporatie slechts in zooverre spreken, als zij met de geschiedenis van het seminarie in verband staat, en verwijs den lezer, die meer ervan wenscht te weten, naar de *Bijdragen* [1]), waar juist thans de lotgevallen van het oud-kapittel behandeld worden. Wel oefenden deze kapittelheeren sinds lang geene jurisdictie meer uit, maar zij waren toch een macht, waarmede de Aartspriester voor het welslagen van zijne pogingen ter dege had te rekenen. Vooreerst behoorden zij tot het meest bekwame en achtingswaardige deel van den Haarlemschen clerus; hun invloed op de medebroeders moest reeds daarom niet geminacht worden. Bovendien beschikten zij over fondsen, welke oorspronkelijk het kapittel, door Haarlems tweeden bisschop gesticht, hadden toebehoord, en aan de algemeene confiscatie der kerkgoederen in de 16e eeuw waren onttrokken. De bestemming, welke het grootste gedeelte van deze inkomsten verkreeg, verdient alle waardeering: ze werden aangewend tot het aankweeken der geestelijkheid van het voormalig bisdom Haarlem. Aldus was met behulp van aalmoezen, door de geloovigen verstrekt, Pulcheria tot stand gekomen, en hadden de kapittelheeren een aantal studiebeurzen voor hulpbehoevende studenten daaraan verbonden. Wij hebben reeds vermeld, hoe dat college in 1798 de prooi was geworden van de Fransche geweldenarij in België; gelukkig echter berustten de fondsen, waaruit de studiebeurzen werden betaald, bij het kapittel in Haarlem, en waren derhalve onbereikbaar voor den greep van een gewetenloozen fiscus. Het lag alzoo voor de hand, dat de Aartspriester het kapittel aan de zaak van het seminarie moest trachten te verbinden. Dit was echter verre van gemakkelijk. Van den beginne af hadden de kapittelheeren het boven vermelde fonds geheel zelfstandig beheerd, en evenzoo Pulcheria benevens de beurzen daaraan verbonden. Het diepste stilzwijgen betreffende deze fondsen werd

---

[1]) *Bijdr. Bisd. Haarlem*, XXIII, blz. 372 en XXIV, blz. 95.

in acht genomen jegens allen, die niet tot hunne corporatie behoorden, ook zelfs tegenover hunne geestelijke overheid. Noch Ciamberlani noch ten Hulscher wisten derhalve iets meer aangaande deze fondsen dan dat ze bestonden. Deze voorzorg had in vroegere tijden voorzeker groot nut opgeleverd; daardoor is voorkomen, dat ook die bezittingen het lot deelden van zooveel, dat eenmaal aan de Kerk van Haarlem had toebehoord. Toch meene men niet, dat deze geheimzinnigheid louter om het gevaar van confiscatie te ontgaan bleef in acht genomen. Vooral sinds den Haarlemschen kapittelheeren alle uitoefening van jurisdictie onder kerkelijken ban was ontzegd [1]), en hunne beteekenis gelijk stond met bezitters van een eeretitel, welke bovendien door den H. Stoel hoogstens werd geduld, niet erkend, klampten zij zich des te vaster aan het weinige, dat hun overbleef, aan het beheer over hunne fondsen en over de stichting, welke daarvan afhankelijk was, het college Pulcheria te Leuven. Met pijnlijke zorg werd daarom zelfs de schijn vermeden, alsof zij hunne geestelijke overheid, Vice-Superior en Aartspriester, in deze eenig recht toekenden. Ook om die reden alzoo, en wijl men zeer goed begreep, dat er geen beter middel bestond om alle inmenging van hooger hand te voorkomen, werd het stilzwijgen der kapittelheeren zoo streng en zoo langdurig doorgevoerd.

Daar het Haarlemsche kapittel een voortreffelijk gebruik van zijne fondsen maakte, en in het algemeen ook het toezicht over Pulcheria niet te wenschen overliet, heeft de overheid met wijze gematigdheid in dezen gedragsregel berust, blijkbaar de meening toegedaan, dat de omstandigheden veel verklaarden, en ook veel verontschuldigden. Slechts droeg zij zorg, dat bij het stichten van een eigen seminarie voor het Aartspriesterschap Holland en Zeeland de opperste leiding in handen kwam der bevoegden, en

---

[1]) Bij cene Breve, uitgevaardigd door Clemens XI, op 7 April 1703, en beginnende met de woorden: *Illius vices*,

daarmede is tevens verklaard, waarom de Vice-Superior met zooveel nadruk de oprichting van het seminarie aan den H. Stoel voorbehield. Het betoog, dat hij in zijn schrijven van 28 Maart 1798 opnam, was niet zoozeer bestemd voor den Aartspriester — want deze had reeds zelf daarop gedoeld bij Ciamberlani, „ut innuis", gelijk er in den brief van dezen staat — maar voor die leden van den Haarlemschen clerus, welke den vroegeren staat van afhankelijkheid ook in het nieuwe seminarie wenschten te zien bestendigd. Wij onderstellen wel niet te veel met de bewering, dat de Vice-Superior hier op de eerste plaats dacht aan het kapittel van Haarlem.

Welke houding de kapittelheeren bij het tot stand komen van het seminarie hebben aangenomen, kan men in hunne eigen officieele akten lezen [1]). Ik zal slechts beknopt over deze zaak spreken, want eigenlijk toch is het een kleingeestig tegenstribbelen van overigens hoogst verdienstelijke mannen, en gelukkig zijn de belangen van het seminarie niet werkelijk erdoor geschaad. De heeren verklaren dan in hunne zitting van October 1798 geene medewerking te mogen verleenen aan het seminarie, waarvoor men toen reeds een huis had gekocht; want dit laatste was geschied buiten hunne voorkennis, en daarmede waren de rechten van het kapittel geschonden. Uitvoeriger nog worden deze grieven herhaald in een brief, welken hun deken Stafford [2]) schreef aan Antonio Felice Zondadari, die voorheen in de jaren 1785—1790 Overste van onze Missie was geweest. Deken Graaf heeft in zijne uitgave van de *Acta Capituli* (l. c.) reeds op dit schrijven gewezen, en de bijzonderheid eraan ontleend, dat

---

[1]) Voor het tijdvak, dat ons hier bezig houdt: *Bijdr. Bisd. Haarlem* XXVII, blz. 371 vv.

[2]) Joannes Stafford, pastoor van het Begijnenhof te Haarlem, en deken van het kapittel, had met zijn ambtgenoot Joannes Andreas Offermans, die het jongensweeshuis te Amsterdam bestuurde, het ambt van provisor over Pulcheria uitgeoefend.

aanvankelijk het voornemen bestond om het seminarie in Amsterdam te vestigen. Stafford had dit, gelijk hij schrijft, vernomen uit den mond van Ciamberlani, toen deze op den 18 Augustus 1798 in zijne pastorie was komen overnachten. Later zullen wij uit denzelfden brief nog mededeelen, dat hij ook onmiddellijk vóór den aankoop van het gebouw met dit voornemen in kennis was gesteld. Hoe daarmede nu te rijmen de verklaring der kapittelheeren, met Stafford aan het hoofd, dat de koop en oprichting van het seminarie geheel buiten hen om, „nobis insciis", was geschied? De verklaring daarvan is deze, welke ik al wederom aan voormeld schrijven ontleen, dat Stafford met zulke mededeelingen van persoonlijken en vertrouwelijken aard niet was voldaan; Vice-Superior en Aartspriester hadden zich tot hem moeten wenden als deken van het kapittel, als provisor van Pulcheria; en daar dit niet was geschied, konden zij naar waarheid opteekenen, dat het seminarie buiten hun voorkennis was gekocht; in hunne hoedanigheid van kapittelheeren waren zij werkelijk daarvan niet in kennis gesteld. De beweegredenen, welke de geestelijke overheid tot zulk een omzichtig handelen hebben gedreven, zijn eveneens licht te achterhalen. Stafford en de zijnen wenschten het nieuwe seminarie als eene voortzetting van Pulcheria te zien beschouwd; van oprichten, zoo schreef hij in dienzelfden brief, behoorde eigenlijk geen spraak te zijn; het seminarie met zijne beide provisoren wás er reeds. Deze zienswijze werd echter allerminst gedeeld door hunne geestelijke overheid; te recht begreep deze, dat daarmede de aanspraken van de corporatie als wettig kapittel zijdelings werden versterkt, en het overwicht op de leiding van het nieuwe seminarie rechtstreeks werd bekrachtigd; en geen van beide zaken wenschte men in de hand te werken. In dat verschil van inzicht en strevingen hebben wij, naar ik meen, de oorzaak te zoeken van de oneenigheden, welke reeds bij de oprichting van het seminarie ontstonden. Dat de Vice-Superior het niet aan pogingen had

laten ontbreken om de kapittelheeren gunstig voor de onderneming te stemmen, blijkt uit het verslag, dat deze in 1805 bij de Propaganda indiende [1]). Ik ontleen er de volgende zinsnede aan, welke op de stichting van het seminarie betrekking heeft:

„Het is hier de plaats tevens te vermelden, dat ik mij bij de oprichting van het bovengenoemde college, welke ten behoeve van het district Holland te Warmond zou plaats vinden, alle moeite heb gegeven om de medewerking te verkrijgen der Haarlemsche kapittelheeren (deze benaming geef ik hun steeds overeenkomstig hun eigen meening en hunnen algemeen in zwang zijnden naam); ik deed zulks met het doel, opdat dezen met den heer Aartspriester ten Hulscher en de andere beheerders van de *Olla sacra* eendrachtig zouden samenwerken, om de onderneming des te gemakkelijker tot stand te brengen".

Wij zijn thans genaderd tot den aankoop van het gebouw, waarin het seminarie zou gevestigd worden. Voor eenige bijzonderheden raadpleeg ik wederom het schrijven van Stafford aan Zondadari. Op 15 September 1798, zoo meldt hij, was de Vice-Superior nogmaals en onverwacht in zijne pastorie gekomen en had hem medegedeeld op reis te zijn naar Leiden, waar in de nabuurschap een huis te koop was, dat men tot seminarie wilde bestemmen. De Aartspriester, zoo had Ciamberlani eraan toegevoegd, was reeds ter plaatse en in onderhandeling over den aankoop; waarschijnlijk zou nog op dienzelfden avond de zaak haar beslag krijgen. Werkelijk is aldus geschied: op 15 September ging het huis te Warmond, dat een protestant toebehoorde en voor Fransche en Engelsche kostschool had gediend, aan ten Hulscher over; de koopsom bedroeg voor huis en erve *f* 11,300, en met

---

[1]) *Archief Aartsbisd. Utrecht*, XVI, blz. 198. Er wordt aldaar op de volgende blz., noot 1, ook melding gemaakt van een vroeger Verslag, aan de Propaganda waarschijnlijk in 1799 aangeboden. Bij het bewerken van deze stof heb ik heel wat stukken kunnen raadplegen, en toch gevoelde ik dikwerf, zooals hier, het gemis van de noodige documenten. Dit wordt slechts vermeld om het nut van publicatie's, als de *Bijdragen* en het *Archief* bevatten, beter te laten uitkomen.

de onkosten van overdracht *f* 11969.4.6. Juist dezer dagen vond ik, na lang doch vergeefsch zoeken elders, eene kopie van het koopcontract op het Rijksarchief in den Haag [1]). Het zij mij toegestaan een deel der akte hier in te lasschen; men beschouwe dit omschrijven van 't perceel als eene niet onaardige toelichting op de eerste in de rij der voortreffelijke phototypiën, welke van het seminarie te Warmond zijn genomen, en bij den uitgever H. Coebergh het licht zullen zien:

„Wij, A. Vereijck van Bommel, Schout, Jan van der Zon en Syvert van der Fits, commissarissen uyt het college van justitie van Warmond, oirconden, dat voor ons in eigener persoon gecompareerd is den burger *Pieter van Deventer*, thans wonende in den Haag, dewelcke verklaarde in het openbaar, achtereenvolgens zekere beschreeven voorwaarden, op den 15 September dezes jaars, in het logement aan *den Burgt* binnen Leyden verkocht te hebben, en mitsdien als nu te transporteren, cederen en in vollen vryen eigendom over te geeven bij dezen aan den burger *Hermanus Franciscus ten Hulscher*, in qualiteit als Aartspriester onder de Roomsch-Catholyken van het voormalig gewest Holland, voor zich en zijne successeuren in qualiteit:

1°. een van ouds zeer vermaard Fransche kostschool voor jongeheeren, waarin die affaire sedert ruym 134 jaren is geoeffend, bestaande in een luchtig en in 't jaar 1779 voor het grootste gedeelte nieuw gebouwd huis en erve, voorzien van veele ruime, zo boven- als benedenkamers, waarvan er negen behangen zijn; voorts een ruime keuken, waarin alle nodige vereischen zijn, een capitale regenwaterbak en pomp; benevens twee pompen van best, zeer zuiver, welwater; hout- en turfschueren; zijnde het huis genoegsaam omringd van een groote moestuin en boomgaard, beplant met alderlij soorten van wel-dragende vruchtbomen; vóór het huis een groot plein, waarop in de veertig hoog-opgaande bomen, daaronder zeer zware ypen; nog een groote laan die van de heerenweg op het gemelde plein en huis aanloopt, met circa hondert opgaande ijkene- en ypen-bomen; zijnde dus dezen geheelen stand niet alleen zeer geschikt voor een kost-

[1]) *Rechterlijk archief:* Warmond. *Register van transporten*, anno 1798, no. 23, blz. 192—194.

school, maar ook tot een aangenaam zomer- en winterverblijf, of tot een of ander fabricq, waartoe een uytgestrekt gebouw en veel grond nodig is; te samen groot twee morgen, staande en gelegen binnen Warmond ...

2°. nog: een goed, deegelyk, partey teelland zynde *de kleine krocht* ...

3°. nog: een degelyk, weltoegemaakt, partytie weyland, van ouds genaamt: *het klyne weydje* ...

Ten protocolle geteekend 12 December 1798".

De Aartspriester stak zich met dezen koop in groote zorgen, want niet alleen had hij op den gestelden termijn een som van ongeveer twaalf duizend gulden „in kontanten" te voldoen, maar stond bovendien aanstonds nog voor andere uitgaven: de inrichting van het gebouw moest voor een deel noodzakelijk veranderd, het gansche huis gemeubeld worden. Stafford kon zich van zulk een waagstuk geen begrip vormen, gelijk hij aan den Vice-Superior te kennen gaf, toen deze hem het plan tot den aankoop had medegedeeld; de Aartspriester en zijne vertrouwelingen, zoo voegde hij eraan toe, bezaten voor koop en meubileering geen penning, doch hij liet hun de verantwoording, *ipsi viderint*. Wij weten reeds, dat de deken van het kapittel, verongelijkt als hij zich gevoelde, hier de zaken overdreef. Waar was het echter, dat de gelden, welke de geestelijkheid had verstrekt, op verre na niet toereikend waren. Doch de Aartspriester vertrouwde bovendien op de offervaardigheid der leeken in zijn district, van zijne „brave Catholyken", gelijk hij hen noemde. Reeds op den 24 September 1798 richtte hij tot hen een open brief, welke van den kansel moest afgelezen worden. Hierin werd den geloovigen aangekondigd, dat er te Warmond „in eene gezonde lugt en aangename landstreek" een huis „met ruimen omtrek" was gekocht en tot seminarie zou ingericht worden. Op de beide eerstvolgende Zondagen zou derhalve voor dit doel in alle kerken van het district een open schaal geplaatst zijn. Wel hadden, zoo verklaart de Aartspriester, reeds „verscheidene onzer

medepriesters daartoe aanmerkelijke giften aangeboden, anderen een jaarlijksche toedracht uitgeloofd", maar hij kon zich niet ontveinzen, dat er „tot dien aankoop, tot deszelfs benodigde vertimmering, en nog meer tot verder onderhoud, aanzienlijke sommen gelds" vereischt werden, welke „wij niet als met behulp uwer liefdegiften kunnen bekostigen". Groote bijdragen werden niet gevraagd, want „zoowel door het verval van koophandel als door de vele andere oorzaken" waren de middelen sterk verzwakt, doch op eene algemeene deelneming, ook van de minstgegoeden, stelde de Aartspriester zijn vertrouwen.

Behoef ik nog te zeggen, dat dit vertrouwen niet is beschaamd? Eene circulaire, welke de Aartspriester op 20 Maart 1800 uitvaardigde, erkent dit dankbaar. Ruime liefdegaven van de geloovigen, zoo wordt daar betuigd, hadden het mogelijk gemaakt te Warmond een seminarie te stichten, dat nu reeds ongeveer een jaar bestond. Daar echter vaste fondsen nog ontbraken, zoo verzocht de Aartspriester, dat men het seminarie zou blijven steunen; de kosten van onderhoud maakten dit noodzakelijk. Doch al wederom verzekerde de Aartspriester geen aanzienlijke giften te verlangen, maar wel stelde hij er prijs op, dat zooveel mogelijk allen iets bijdroegen. Ook aan deze bede is, op eenige uitzonderingen na, bereidwillig voldaan; daarvoor zou ik gespecificeerde opgaven van ten Hulscher kunnen aanvoeren, doch laat deze ter wille van plaatsruimte in het archief rusten.

Er waren echter nog andere en meer gewichtige belangen te verzorgen dan de financieele. Vooral kwam het erop aan studie en tucht naar een wel doordacht plan te regelen: daarvan zou het slagen der onderneming grootendeels afhankelijk zijn. Dit was ook de overtuiging van den Aartspriester, en hij gaf derhalve eenigen zijner meest bekwame geestelijken in last, zulk een plan te bewerken. Ik vermoed dat Ocke en Hegeman, die als de eerste provisoren van het seminarie zijn opgetreden, deel hebben uitgemaakt van deze commissie; zeker behoorde daartoe een ander

tweetal: Cramer en Lexius. Beiden, hoewel van een zeer verschillend karakter, waren mannen met buitengewoon talent begaafd; hun invloed op de lotgevallen van het seminarie en ook daarbuiten is niet gering te schatten.

Jacobus Cramer, van Groningen geboortig, had te Rome aan de Propaganda gestudeerd, en daar zijne graden behaald. Sinds 1778 was hij belast met het pastoraat van het Maagdenhuis te Amsterdam, en heeft deze taak onafgebroken een halve eeuw lang vervuld [1]). Als schrijver of vertaler van godvruchtige werkjes werd hij zeer gewaardeerd; zijne meditatie's [2]) zijn nog in veler handen. De Aartspriester had aanvankelijk dezen voortreffelijken geestelijke tot president van zijn seminarie bestemd; zeer begrijpelijk derhalve, dat hij aandeel kreeg in de beraadslagingen over de statuten. Wel is het praesidium aan een ander gekomen, gelijk wij zullen zien, maar Cramer, na den dood van ten Hulscher zelf Aartspriester geworden, heeft niettemin veel voor het seminarie kunnen doen, onder andere in de dagen der Fransche overheersching; en later, in 1821, is hij ook de stichter geworden van een nieuw seminariegebouw, dat thans nog, hoewel twee malen aanzienlijk vergroot, de theologanten van het bisdom Haarlem herbergt. Zijne boeken kwamen bij uiterste wilsbeschikking aan het seminarie, en vormden het begin eener nu kostbare verzameling.

Ook een paar bemerkingen vooraf over Joannes Henricus Lexius mogen mij vergund zijn [3]). Deze, een Amsterdammer van afkomst,

---

[1]) Voor meerdere bijzonderheden omtrent dit deel van zijn arbeid raadplege men: T. C. M. H. van Ryckevorsel, *Geschiedenis van het R.-C. Maagdenhuis*. Over zijne promotie-bulle en een zilveren gedenkpenning bij zijnen dood geslagen *Bijdr. Bisd. Haarlem*, XIX, blz. 9 vv.

[2]) *Overwegingen van het lijden v. J. Christus*, 1839. Deze uitgave werd bezorgd door een lateren professor van Warmond, Joannes Brinkman.

[3]) Over zijn optreden in de dagen van koning Lodewijk, hoe belangrijk ook, kan ik hier niet spreken; hij had reeds sinds 1804 het seminarie verlaten. Men raadplege daarvoor: H. J. Allard, *Antonius van Gils*, blz. 161 en passim.

had goede studiën gemaakt, eerst aan het gymnasium te Keulen, later aan de hoogeschool van Leuven. Bij de zoogenaamde *concursus*, een vergelijkend examen van de meest begaafde studenten der Alma Mater, had hij de zesde plaats verkregen [1]). Naar het vaderland teruggekeerd, was hij sinds 1791 pastoor van *het Kalf*, eene gemeente in de buurt van Zaandam. Tegelijk met de bestemming van Cramer tot president was Lexius een professoraat toegedacht, dat hij ook werkelijk heeft verkregen. De rijke en veelzijdige wetenschap, welke hem werd nagegeven [2]), maakt deze keuze reeds verklaarbaar; maar veel zal daartoe ook hebben bijgebracht zijn innemend en mild karakter, waardoor hij gunstig kon werken op ontevredenen onder den clerus als bijvoorbeeld de kapittelheeren met hun aanhang, en waardoor hij ook later, volgens het getuigenis van ten Hulscher, de liefde en het ontzag van zijne leerlingen heeft gewonnen. Reeds het uiterlijk van Lexius moet de menschen aangetrokken hebben. Zijn portret, van de oudste professoren het eenige, dat in de „groote zaal" wordt bewaard, kan ons daarvan overtuigen. Het doek, een kniestuk, vertoont ons Lexius op drie en dertigjarigen leeftijd, en is voor den tijd, toen het werd vervaardigd, 1788, niet onverdienstelijk geschilderd. Wij zien eene rijzige en toch slanke gestalte voor ons, deftig in talaar gekleed. De toekomstige hoogleeraar is gezeten in zijn studie-vertrek, „beschanst met boecken", en hij bladert in een foliant, welke voor hem ligt opengeslagen. Het is echter vooral het fijn besneden gelaat, dat wij met welgevallen aanschouwen: een blanke en frissche kleur,

---

[1]) Aanteekening achter zijn naam in het leden-boek der congregatie van de HH. Bonifatius en Willibrordus. Deze congregatie in Leuven was eene vereeniging, deels van godsdienstigen, deels van gezelligen aard; zij nam geen andere studenten van de universiteit op dan die afkomstig waren uit het gebied der Hollandsche Missie.

In de *Bijdr. Bisd. Haarlem*, XXI, blz. 102, heb ik meer uitvoerig kunnen spreken over het *concours*, dat aan de hoogeschool van Leuven gebruikelijk was.

[2]) De Feller, *Geschiedkundig Woordenboek*, Dl. XIV: in voce.

nog meer uitkomend door den toenmaals gebruikelijken hoog blonden pruik; aangename trekken om neus en mond; en vooral een paar vriendelijke licht-grijze oogen, welke reeds de hulp van een bril noodig hadden om in de aanwezige folianten te lezen, maar ongehinderd zullen doorgedrongen zijn in het hart van vrienden en leerlingen.

Welk aandeel hebben dan Cramer en Lexius in het beraadslagen over de statuten gehad? Ik kan deze vraag wederom slechts gedeeltelijk beantwoorden, want van de ingeleverde adviezen staat mij slechts één enkel ten dienste. Het stuk, zes folio-bladzijden groot, is door Lexius opgesteld en geschreven, behelst eene uitvoerige critiek op sommige der artikelen, door de commissie voorgeslagen, en werd op 26 Januari 1799 den Aartspriester toegezonden, met verzoek ook Cramer in kennis te stellen van deze „bedenkingen". Wij leeren de ruime en milde opvatting van Lexius duidelijk eruit kennen. Het is een bekend feit, dat, overeenkomstig het Nederlandsch volkskarakter, de wetten en reglementen der seminariën alhier minder gestreng zijn dan elders. Ook Ciamberlani, een even omzichtig als kloek bestierder, hield rekening met deze omstandigheid, en liet de innerlijke regeling van het seminarie feitelijk nagenoeg geheel aan den Aartspriester over. Onder de raadgevers van dezen laatste waren er echter, die voorstanders bleken van eene zeer gestrenge tucht. Zoo werd bij voorbeeld door sommigen voorgeslagen: dat de seminaristen nimmer elkanders kamer zouden betreden, gedurende den ganschen maaltijd het stilzwijgen hadden te bewaren, op den *dies veniae* (aanvankelijk Donderdag-middag) niet langer dan twee uren zouden mogen wandelen. Tegen deze en dergelijke bepalingen kwam Lexius in verzet, en poogde de nadeelen ervan aan te toonen. Hier volgen een paar slotzinnen van zijn advies, waarin het betoog wordt saamgevat:

„Ziedaar, Amplissime Domine, mijne bemerkingen! Ik beschouw nog, dat men bij Hollanders met straffe wetten niets kan uitvoeren.

De heer Wellens [1]) zaliger heeft immers dikwerf getuigd, dat om Hollanders te bestieren men eene bijzondere methode moet hebben; de theologanten hadden ontzag en liefde voor hem, en hij kon van hen alles verkrijgen. De heer van de Velde [2]) had het in den beginne niet gemaklijk, doch leerde mede, dat men de Hollanders niet als anderen kon bestieren.

Dus komt mij voor, dat men in den beginne niet dan de noodzakelijkste wetten make; ik bedoel niet om hen alles toe te laten — ik ben ook niet bevreesd voor de studenten — maar wijl er eenigen reeds te Loven gewoond en de Lovensche gewoontens kennen, wijl er ook reeds een vooroordeel bij zommigen plaats heeft, die door vijanden van 't college opgerokkend worden, zo komt het mij voor, dat de voorzigtigheid het vereischt, dat men vermijde al het geene bij de studenten eenig vooroordeel kan verwekken. Ze moeten overtuigd worden, dat men hen met rede wil bestieren, dat men hen niet wil handelen *a*) als kinderen met laagheid en beuzelingen; zo zullen zij de slegtheid der opstokers zien, ze krijgen daardoor liefde en achting voor hunne bestierders, en worden gewillig om zich te laten lijden. Ik meen, dat zo de natuur der Hollanders is".

De Aartspriester stemde hoofdzakelijk met Lexius overeen in diens mildere opvatting van de tucht. Dit is mij gebleken uit de minute van één zijner brieven, niet gedateerd, maar welke in de eerste jaren na de opening van het seminarie moet geschreven zijn.

De kweekschool heeft echter dientengevolge pastoor Cramer

---

[1]) Jacobus Th. J. Wellens, sinds 1756 president van Pulcheria. Voor de studenten van dit college hield hij zijne bekende *Exhortationes familiares*, welke in 1776, toen Wellens Bisschop van Antwerpen werd, door hem zijn uitgegeven.

[2]) Joannes Fr. van de Velde, professor Caesareo-regius (bezitter van één der leerstoelen, door Karel V gesticht) in de H. Schrift, te Leuven. Later bewerkte hij zijne *Synopsis monumentorum conciliorum archiepiscopatus Mechliniensis*, eene belangrijke verzameling van akten, welke door Mgr. de Ram is vermeerderd en onder den gewijzigden titel van *Synodicon Belgicum* in 1828 op nieuw uitgegeven. Ik heb een enkele maal van dit werk hier kunnen gebruik maken.

a) behandelen ?

als president moeten missen. Wij hebben reeds medegedeeld, dat de Aartspriester oorspronkelijk hem voor het praesidium had bestemd. In een brief van Stafford aan Zondadari, reeds meermalen door ons geraadpleegd, komt de mededeeling voor, dat Cramer en Lexius op 18 September, dus drie dagen na den aankoop van het seminarie-gebouw, onverwacht in zijne pastorie van het Begijnenhof waren verschenen, en hem als „één der oudsten van de geestelijkheid" hadden medegedeeld, dat zij voor de leiding van het seminarie bestemd en opweg daarheen waren om het aangekochte huis in oogenschouw te nemen. Cramer, zoo lieten zij nog verder verluiden, zou de leiding van het seminarie in handen krijgen; Lexius als professor hem toegevoegd worden. Later volgden, gelijk wij reeds medegedeeld hebben, de beraadslagingen over de statuten, waaraan door beiden is deelgenomen. Het advies, dat Cramer ongetwijfeld evenals Lexius heeft uitgebracht, is niet meer aanwezig, doch uit de minute van den Aartspriester zien wij, dat de eerste voorstander was van eene strengere richting in de tucht, meer overeenkomstig de opvoeding, welke hij zelf aan de Propaganda had genoten. Het mocht niet baten, dat de Aartspriester de bewijsgronden aanvoerde, welke wij zoo even uit den mond van Lexius hebben vernomen, dat hij nog in het bijzonder wees op de tijdsomstandigheden, welke meer dan anders matiging en behoedzaamheid noodzakelijk maakten, de *praeses designatus* was niet tot een ander gevoelen te brengen, en verzocht zelfs van zijn opdracht te worden ontslagen. Deze verwikkeling heeft later aanleiding ertoe gegeven, dat Jacobus Cramer wel eens voor den eersten president van het seminarie is gehouden; eene nadere toelichting van de zaak kwam mij daarom niet overbodig voor.

Bij de opening van het seminarie was de keuze van een president nog niet beslist; deze werd eerst bij den aanvang van het tweede studiejaar benoemd. De keuze is toen gevallen op Petrus Hallemans, die in October van het jaar 1800 het bestuur heeft

aanvaard. De „eerste president" — gelijk zijn opvolger Chedeville [1]) hem in een dagboek, getiteld: *Liber factorum memorabilium*, uitdrukkelijk noemt — van Halfweg geboortig, had veertien jaren lang de pastoreele bediening uitgeoefend in Oud-Ade en Rijpwetering [2]), toen hij tot zijne nieuwe en hoogst gewichtige taak aan het seminarie werd geroepen [3]).

Als professoren traden aanstonds op: de ons reeds bekende Lexius, die bij zijne aanstelling pastoor was van het Kalf, eene gemeente grenzende aan Zaandam, en Henricus Everardus Brouwer, voorheen pastoor van Wormerveer. De laatste legde reeds in 1800 zijn professoraat neder, om te worden opgevolgd door Joannes van Banning, één der latere Aartspriesters van Holland.

Uit eene tweede redactie der statuten [4]), geschreven met de duidelijke hand van Lexius, is het mij mogelijk 't toenmalig studieprogram bij benadering aan te geven. Zooals nog heden, werd

---

[1]) Zoo noodig verwijs ik, maar zonder eenig aanprijzend adjectief — dat komt mij zeker overbodig voor — naar de artikelen, welke Dr. Borret aan Mgr. Pluym heeft gewijd, en waarin de tweede president van Warmond, naar persoonlijke herinneringen van den schrijver, wordt geteekend: *De Katholiek*, 1874, Dl. LXX, blz. 372 vv.

[2]) Beide plaatsen vormden in die dagen nog één kerkelijke gemeente.

[3]) Pastoor Görtz heeft in de *Bijdr. Bisd. Haarlem*, XIII, blz. 161—169 een afzonderlijk hoofdstuk aan zijn voorganger in Oud-Ade gewijd. Hoevele bijzonderheden de paragraaf ook bevat, ik vond er tot mijne teleurstelling geen andere gegevens omtrent Hallemans persoon, en ik vermag ze niet van elders aan te vullen.

[4]) Zij werd in 1803 opgesteld, en het is mij niet gebleken, of die redactie werkelijk is aanvaard. Het meerendeel van de mildere bepalingen omtrent tucht, door Lexius voorgeslagen en thans nog in zwang, komen in dit nieuwe projet van wet voor. Ik moet mij met deze tweede redactie behelpen, omdat de oorspronkelijke wetten van 1799 niet meer voorhanden zijn; de omwerking zal zich echter in hoofdzaak wel beperkt hebben tot de betrekkingen met het kapittel. De lezer, die daarvan meer wenscht te weten, wordt verwezen naar de akten van het kapittel en de daaraan toegevoegde noten: *Bijdr. Bisd. Haarlem*, XVII, blz. 383.

voor de theologische studiën een cursus van vier jaren gevorderd. Beide professoren doceerden gezamenlijk, maar ieder voor zijn in het program aangegeven deel, Schriftuur, Dogmatiek en Moraal. Aan de Theologia practica was des Zondags vóór het middagmaal een uur gewijd; als handboek bediende men zich daarbij van Steyaart [1]). Twee malen in de week had er eene „repetitio generalis" plaats in Schriftuur en Dogmatiek; om de drie maanden een schriftelijk examen, dat liep over de gezamenlijke stoffen, welke in het vorige trimester waren behandeld. Bovendien werden de studenten nog practisch onderricht in Homiletiek en het geven van Catechismus, in Liturgie en Kerkelijken Zang.

Voorzeker, wanneer wij dit alles te zamen nemen, eene zware taak voor twee hoogleearen, en zeer begrijpelijk, dat het voorloopig onuitvoerbaar bleek ook Kerkelijk Recht en Kerkelijke Geschiedenis op het programma te plaatsen. Gelukkig vonden de professoren voor het practisch gedeelte van hunnen arbeid hulp in deken Ocke van Leiden, die met Gerardus Hegeman tot provisor was benoemd, en gedurende meerdere jaren naar het seminarie is gekomen om de studenten tot hunne heilige bediening te helpen voorbereiden.

Het moet voor den Aartspriester een dag van voldoening geweest zijn, toen het seminarie te Warmond, dat hem zoovele zorgen had gekost, eindelijk kon geopend worden. Dat is geschied op 12 April, een Vrijdag, van het jaar 1799; twee weken later, op den vijfden Zondag na Paschen, was de kapel in zoo verre gereed, dat er de H. Offerande kon opgedragen worden. Met zeventien studenten werd dit eerste studiejaar aangevangen.

Nog eenmaal hebben wij ten slotte te spreken over den Vice-Superior, Luigi Ciamberlani. Voor mij ligt zijn officieel

---

1) Martinus Steyaert, *Theologiae practicae aphorismi* (Lovanii, 1702). De schrijver, een gevierd hoogleeraar te Leuven, werd later Vicaris Apostoliek van den Bosch.

schrijven aan ten Hulscher, waarin wordt medegedeeld, dat de oprichting van het seminarie te Warmond door de Congregatie der Propaganda is goedgekeurd en bekrachtigd. De akte is gedateerd van 16 Augustus 1799, en komt eerst recht tot hare waarde, wanneer wij ons even de toenmalige tijdsomstandigheden herinneren. Pius VI lag den dood te verbeiden in Valence; verder hadden de mannen van het Directoire den twee-en-tachtigjarigen dulder niet kunnen wegsleuren Het meerendeel der kardinalen, tijdens de Fransche heerschappij buiten den Kerkelijken Staat verbannen, zwierf nog in Italië rond; de Pro-praefect van de Propaganda vertoefde in Padua. Rome en het overige grondgebied van den Paus was door Napolitanen en Oostenrijkers bezet. Merkwaardig nu is het hoe innig, niettegenstaande zooveel verwarring, de samenhang bleef bewaard tusschen den H. Stoel en een ver afgelegen deel der Kerk als onze Hollandsche Missie. Gedeeltelijk wordt dit verklaard door de aanhankelijkheid van Nederland's Katholieken jegens den diep vernederden Paus, waarin hunne Aartspriesters hen zijn voorgegaan. Maar niet weinig komt daarvoor in rekening de ijver en het talent, waarmede de toenmalige vertegenwoordiger van den H. Stoel, Luigi Ciamberlani, zijn ambt heeft vervuld. Dit oordeel steunt op een gansche reeks van zijne brieven, in het bisschoppelijke archief te Haarlem berustend, en geschreven gedurende de moeielijke jaren van 1795—1808. Mij trof bij het raadplegen dier correspondentie zoowel de scherpzinnigheid en toewijding, waarmede gedurende dat tijdvak de groote belangen van de Missie werden behartigd, als de hartelijke verstandhouding welke er tusschen Vice-Superior en den Aartspriester van Holland heeft geheerscht. Ook het schrijven van 16 Augustus 1799 zal deze meening bevestigen.

De Vice-Superier begint met melding te maken van een brief, welken Kardinaal Borgia, de Pro-praefect der Propaganda, hem op 6 Juli voorleden had toegezonden. Deze brief was het antwoord op een uitvoerig verslag, dat Ciamberlani had afgezonden,

en inlichting verschafte over al de aangelegenheden, welke met de stichting van het seminarie te Warmond in betrekking stonden. Onder de treurige omstandigheden, waarin de Kerk verkeerde, was dit bericht van Ciamberlani met blijdschap vernomen, en de Kardinaal had zijne erkentelijkheid ervoor betuigd, dat terzelfdertijd, toen de Hollandsche college's elders waren vernietigd, door de welwillendheid van de regeering in de Bataafsche Republiek, *faventibus Magistratu ac Civilibus Potestatibus*, het seminarie te Warmond had kunnen gesticht worden [1]). In het bijzonder moest daarvoor een gelukwensch en dankbetuiging overgebracht worden aan den Aartspriester ten Hulscher, die, als gemachtigde van den H. Stoel, onafgebroken en met de grootste inspanning had geijverd voor het tot stand komen der Hollandsche kweekschool. Diens zorgen en vlijt voor het seminarie waren in overeenstemming met het gunstig getuigenis, dat

---

[1]) Na het afdrukken kwam mij een extract in handen uit het *Register der besluiten van de Municipaliteit van Warmond*, waaraan ik het volgende ontleen. In hare vergadering van 24 December, het vierde jaar der Bataafsche vrijheid (1798), werd een adres voorgelezen van H. F. ten Hulscher, R. C. Aartspriester in het voormalig gewest van Holland, waarmede deze aan Schout en leden der Municipaliteit te Warmond kennis gaf, dat hij het huis, door hem te Warmond gekocht, ging inrichten voor eene kweekschool ten dienste der „studeerende Bataafsche jongelingen van zijn kerkgenootschap". Overtuigd, dat het de Municipaliteit niet onverschillig kon zijn, welke inwoners Zij onder haar territoir had, meende hij van dit voornemen kennis te moeten geven, en vertrouwde van Hare billijkheid en rechtvaardigheid gelijke bescherming met de andere ingezetenen.

De gezamelijke leden der Municipaliteit verklaarden „met het hoogste genoegen" de communicatie te hebben ontvangen, zoowel „in het vooruitzigt, dat dit institut tot nut en profyt van het Ambacht zou strekken", alsook „het één harer dierbaarste pligten reekend, de weetenschappen te helpen bevorderen"; en zullen daarom „de gezegde jongelingen met hunne opzigters en verdere bewoonders van dat huijs even gelijk andere ingezetenen onder bescherming nemen".

de secretaris der Propaganda [1]) over het vroeger bestuur van den Aartspriester had afgelegd.

Hetgeen wij tot nog toe uit het schrijven van den Vice-Superior hebben medegedeeld, dient ter inleiding van den hoofdinhoud: het goedkeuren en bekrachtigen der oprichting van het seminarie te Warmond namens de Congregatie de Propaganda Fide. Volgens de bepalingen van het concilie van Trente [2]) heeft alleen de Diocesaan-bisschop te beslissen, waar er eene kweekschool ten behoeve van zijn clerus zal gesticht worden, en komt ook uitsluitend hem het opperbestuur over zulk eene kweekschool toe. Slechts moet hij bij de uitoefening van die oppermacht den raad inwinnen van twee zijner kanunniken, die tot dit ambt van *provisor* nog door hem zelf worden aangesteld. Daar er nu bij de oprichting van het seminarie te Warmond in Holland noch een Diocesaan-bisschop noch een werkelijk kapittel werd aangetroffen, maar dit district evenals de gansche Hollandsche Missie onmiddellijk door den H. Stoel werd bestuurd, verviel ook aan dezen de taak, welke anders den Ordinarius blijft voorbehouden. Dit beginsel vinden wij in het schrijven van Ciamberlani zorgvuldig in het oog gehouden. De Propaganda, zoo wordt daar verklaard, bekrachtigt niet alleen de stichting van het seminarie, door ten Hulscher met machtiging van den H. Stoel ondernomen, maar het seminarie blijft ook geheel en uitsluitend aan den H. Stoel onderworpen; dezen alleen komt het recht toe president, professoren en provisoren aan te stellen, wetten en statuten goed te keuren. Uit hetgeen ik vroeger heb aangestipt over de houding der kapittelheeren ten opzichte van het

---

[1]) Cesare Brancadoro, Aartsbisschop van Nisibi, was in de jaren 1791—1793 Nuntius te Brussel, en tevens Overste der Hollandsche Zending geweest. Na het opheffen van de Brusselsche nuntiatuur in 1794, had men hem het secretariaat van de Propaganda toevertrouwd.

[2]) Sessio XXIII, *De reformatione*, C. XVIII.

seminarie zal men begrijpen, dat er nog eene bijzondere reden bestond om de rechtsvraag hier scherp uiteen te zetten; een blik in de *Acta Capituli* kan ons overtuigen, dat dit voor de toekomst niet overbodig is gebleken. Onmiddellijk daarop volgt echter eene beschikking, waaruit het volle vertrouwen spreekt, dat de H. Stoel en zijn vertegenwoordiger in den Aartspriester van Holland en Zeeland stelden. Wijl de Vice-Superior in den vreemde moet blijven vertoeven, machtigt hij naar de ontvangen instructies van de Propaganda ten Hulscher om, uitsluitend en zonder inmenging van eenige andere pastoors in de Missie, het opperbestuur over het seminarie uit te oefenen. Slechts ééne beperking wordt gemaakt: de Aartspriester zal den Vice-Superior hebben mede te deelen de benoemingen van president en professoren, alsmede de vastgestelde wetten en statuten, opdat deze de Propaganda daarvan in kennis zou kunnen stellen, welke dit alles moet bekrachtigen.

Het schrijven sluit met nog eene andere volmacht voor ten Hulscher; zoolang en zoo dikwerf als deze het noodzakelijk oordeelt, zal hij de noodige bijdragen mogen vragen tot instandhouding van het seminarie; en alle priesters van de Missie, regulieren zoowel als seculieren, zullen gehouden zijn hun Aartspriester daarbij hulp te verleenen.

Met deze verklaring, afgelegd namens de Congregatie, welke het pauselijk opperbestuur in deze streken onmiddellijk vertegenwoordigde, was de stichting van het seminarie te Warmond voltooid, en eindigt derhalve de taak, welke wij hier in een tijdschrift, dat steeds met zulke nauwe banden aan het seminarie was verbonden [1]), hebben trachten te vervullen. Ik hoop, dat door mij niet uit het oog is verloren, wat reeds bij den aanvang van dit artikel werd gezegd: dat het begin van het seminarie te

---

[1]) Zie het artikel, dat Prof. Dessens aan het vijftig-jarig jubilé van ons tijdschrift heeft gewijd: *De Katholiek*, 1892, Dl. CI, vooral blz. 9.

Warmond klein en voor het uiterlijk onaanzienlijk is geweest. Daarmede worden de verdiensten van de voortreffelijke mannen, die het hebben gesticht en aangevangen, in het minst niet verkleind, en valt tevens het volle licht op de leiding van Gods Voorzienigheid, welke in het verloop der jaren ontwikkeling en bloei aan de ons dierbare stichting heeft geschonken. Laat mij eindigen met de woorden af te schrijven, welke president Chedeville boven zijn dagboek heeft geplaatst, en eveneens gewagen van een bescheiden aanvang, van een twijgje in Holland's tuin geplant:

seMInarII CathoLICI frVteX In arVo bataVo DeI gratIa sVrreXIt.

Warmond, 11 April, 1899. Dr. A. H. L. Hensen.

KONING WILLEM I EN HET SEMINARIE TE WARMOND.

Op de seminarie-bibliotheek te Warmond wordt een kwartijn bewaard met het opschrift: *Etiquette du Palais Royal.* Het boek, dat reglementen bevat voor al de dignitarissen, die aan het Huis van Koning Lodewijk Napoleon waren verbonden, is in het jaar 1806 verschenen en ter perse gelegd op de koninklijke drukkerij van den Haag. De rood-lederen band, met gouden stempels op den rug afgezet, beantwoordt aan den hoogen rang der personen, die deze handleiding moesten gebruiken. Waarschijnlijk is het exemplaar, dat op onze bibliotheek berust, afkomstig van den koning zelf, wiens gebedenboek: *Office divin* — op gelijke wijze gebonden en bovendien prijkend met koninklijke kroon en de beginletters *L. N.* — wij eveneens bezitten. Het eerste hoofdstuk, dat de kerkelijke plechtigheden aan het hof regelt, sluit met de volgende bepaling: „XXXII. *Il y a dans chaque palais un Sacristain, attaché à la chapelle du palais. Ce sacristian dit la Messe tous les jours pour les personnes du service de ce palais*". Dat voorschrift is ook werkelijk in acht genomen, en ten gevolge daarvan werden, toen Lodewijk in Juli 1810 zich genoodzaakt zag af te treden, in drie van de paleizen, welke hij had bewoond, kerksieraden aangetroffen: men vond ze in het voormalig stadhuis van Amsterdam, op het huis *Ten Bosch* nabij 's Gravenhage, en ook op 't koninklijk lustslot *Het Loo.* Mogelijk blijft het — want de koning wisselde dikwerf van residentie — dat een deel dezer sieraden van elders was gekomen, en eerst gedurende de regeering van keizer Napoleon daarheen werd overgebracht. Zekerheid kon ik daaromtrent niet verkrijgen, maar

wel staat vast, dat een groot aantal kerksieraden na de Fransche overheersching in de drie voornoemde paleizen werd aangetroffen.

Spoedig na de troonsbeklimming van Willem I kregen deze sieraden eene bestemming, welke pleitte zoowel voor het kiesch gevoel van den Souvereinen Vorst, als voor eene bijzondere mate van welwillendheid jegens zijne katholieke onderdanen. Volgens koninklijke beschikking werden deze sieraden en kerkmeubelen, alleen voor den katholieken eeredienst geschikt, afgestaan aan katholieke kerken der naburige gemeenten. Zoo verkreeg de katholieke St. Jacobus-kerk in den Haag (toenmaals nog verscholen in de Oude Molstraat) kostbaarheden, voorheen toebehoorende aan de kapel in het huis ten Bosch; de kerk van Vaassen, kerkmeubelen of sieraden, welke voor de kapel van het Loo hadden gediend; eindelijk het seminarie te Warmond een belangrijk gedeelte van den inboedel der koninklijke kapel, welke koning Lodewijk in het paleis op den Dam had gesticht [1]).

Het *Jaarboekje voor de Zaken der R. C. Eeredienst* [2]) deelt ons mede, dat het Besluit, betreffende deze schikkingen, is uitgevaardigd op 25 Juli 1814. Daar het nuttig kon zijn den inhoud van dit document te kennen, heb ik de *Nederlandsche Staatscourant* en het *Staatsblad der Nederlanden* erop nageslagen, doch te vergeefs. Elders mocht ik beter slagen, doch wijl voor het publiceeren van dit Besluit de machtiging van den Minister van Binnenl. Zaken werd vereischt, en de inhoud, voor zooverre het de bijzonderheden betreft, zulk eene formaliteit niet rechtvaardigt,

---

[1]) Ik vermoed, dat het meer dan levensgroote marmeren beeld, voorstellende den H. Ignatius van Loyola, dat vóór 1853 in de vestibule van het paleis te Amsterdam heeft gestaan en in Februari 1898 door de Koningin-Regentes aan den Amstelkring is geschonken, aanvankelijk eveneens voorheen de kapel van Koning Lodewijk aldaar had gesierd. De heer Bernard de Bont was zoo heusch mij zijne aanteekeningen betreffende dit beeld over te zenden; ofschoon de zaak het wel zou verdienen, mocht ik hier niet verder erop ingaan.

[2]) Eerste jaargang, 1847, blz. 125.

vergenoeg ik mij hier met de mededeeling, dat voor de koninklijke gift aan het seminarie te Warmond overleg zou gepleegd worden met Cornelis Ludovicus, baron van Wijkerslooth. Deze was toenmaals reeds priester, gaf theologische voorlezingen aan het seminarie te Warmond, en zou tot het jaar 1833 eraan verbonden blijven, om vervolgens tot Bisschop van Curium te worden gewijd [1]). Gelijk het Koninklijk Besluit voorschreef, is geschied, en weldra prijkte de nederige huiskapel van het oude seminarie te Warmond met haar, onder tweevoudig opzicht, koninklijken schat. De ruimte was echter zoo gering, dat wel niet al de kerkmeubelen, door koning Willem I geschonken, daar een plaats zullen gevonden hebben; ik denk hier bijzonderlijk aan den lezenaar, oorspronkelijk een kandelaar voor de Paaschkaars en toen volgens *style-empire* wit gelakt en met gouden versiering afgezet, welke nog in de tegenwoordige kapel van het seminarie wordt gevonden.

Mij blijft nog over het bewijs te leveren, dat deze koninklijke gift door de betreffenden hoog op prijs is gesteld. Ik zou mij daarvoor kunnen beroepen op het feit, dat voormelde sieraden immer in het seminarie met groote zorg zijn bewaard, en dat bij voorbeeld nog heden kasuifel, dalmatieken en koormantels van goudlaken geweven en naar renaissance-motieven rijk met gekleurde zijde en gouddraad geborduurd, op de „hoogtijden" worden gebruikt, of, bij plechtigheden van treuriger aard, het zwart fluweelen miskleed, met koninklijke kroon gesierd. Echter wensch ik liever één der vroegere Aartspriesters, Jacobus Joannes Cramer, zelf in deze te laten spreken. Toen in het jaar 1821 noodzakelijk een geheel nieuw seminarie moest gebouwd worden, richtte deze op 21 Maart een openbaar schrijven aan de Katholieken van

---

[1]) Zie de necrologie, welke de toemalige president, F. J. van Vree — later, bij het herstel der hiërarchie, eerste Bisschop van Haarlem — heeft geschreven over dezen even mildadigen als priesterlijken edelman: *De Katholiek* (1851) Dl. XX, blz. 273.

Holland, Zeeland en West-Friesland. Veel, *f* 40,000, was er reeds overgespaard om in den beraamden bouw te voorzien, doch de Aartspriester hoopte, dat de geloovigen hem in de nog overige kosten, ruim *f* 60,000, zouden ter hulp komen. Werkelijk hebben zijne „goede Catholyken", gelijk Amplissimus Cramer in zijn mandament van 6 Maart 1822 kon getuigen, op „roemwaardige" wijze daaraan voldaan. Vooral ging bij het vaststellen der plannen voor een nieuw seminarie den Aartspriester de toestand ter harte, waarin de kapel van het eerste seminarie zich bevond. Om de geloovigen aan te sporen hem in het stichten van eene nieuwe kapel, thans de *aula,* bij te staan, beriep hij zich op de in aller herinnering levende gift van koning Willem I. Tot besluit zal ik de daarop doelende zinsnede afschrijven: „O hoe slecht, hoe ongeschikt is dat locaal, om tot een tempel des Heeren te strekken! daar onze veel geëerbiedigde Koning in het eerste jaar zijner regeering zoo welmeenend zich gewaardigd heeft koninklijke kostbaarheden, prachtige kerksieraden, priesterkleederen, goud en zilver aan het seminarie te schenken, en wij alzoo ons beroemen, Hoogstdenzelven aan het hoofd van al de weldoeners van het seminarie te plaatsen, hetgene alle aanzien en pracht verliest in zoo geringe en lage kamer". En in zijn mandement van het volgende jaar komt hij nogmaals erop terug met de woorden: „In de nieuwe kapel hebben wij gemeend eene zekere eenvoudige grootschheid te moeten vertoonen, welke overeenkomt en tegelijk doet afsteken de koninklijke kostbaarheden en prachtige kerksieraden, welke onze beminnelijke en weldadige Koning aan dezelve geschonken heeft".

Dr. A. H. L. Hensen.

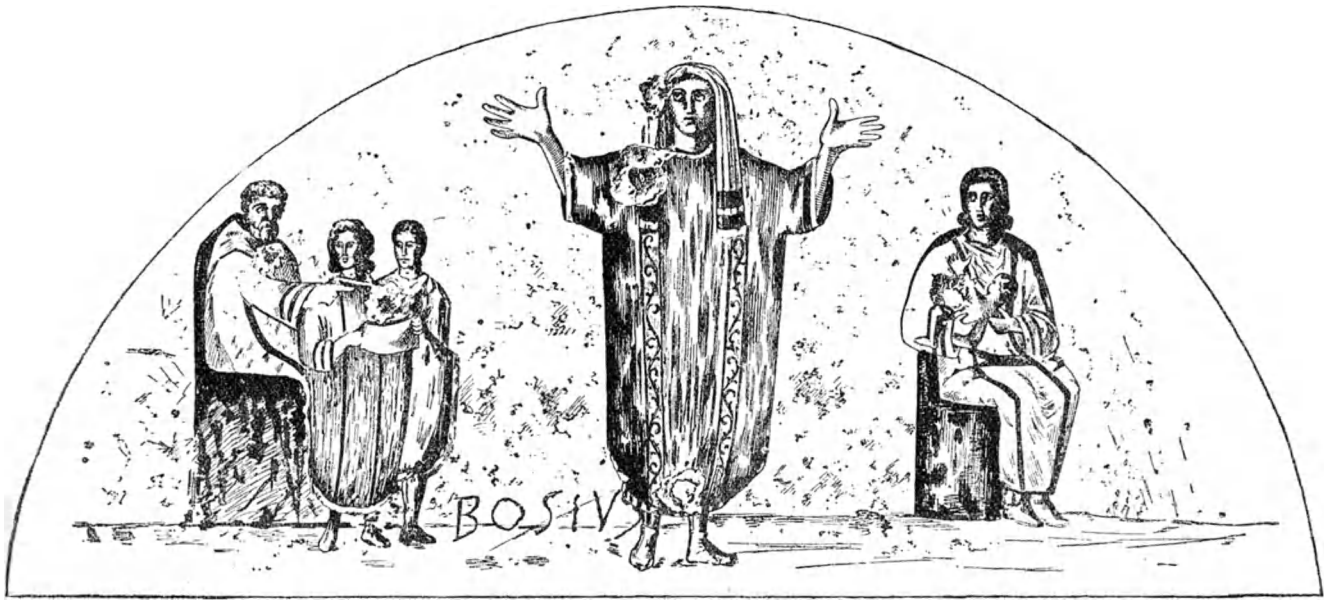

Naar WILPERT.

DE VEELBESPROKEN WANDSCHILDERING IN DE CATACOMBE VAN PRISCILLA [1]).

Aan weinig geschilderde voorstellingen zijn zoo verschillende uitleggingen gegeven als aan de wandschildering, die zich bevindt in de catacombe van Priscilla aan de Via Salaria Nova, niet ver buiten de Porta Salaria bij Rome, in de grafkamer, die door Antonio Bosio als cubiculum quintum wordt aangeduid.

Als gij binnentreedt, hebt gij de schildering terstond in 't oog. Boven het loculus-graf wordt zij door een zachte welving afgesloten.

In het midden, op den voorgrond ziet gij de schoone vrouwelijke Orante ten voeten uit, en aan weerszijden op den achtergrond een groep.

Op het hoofd der Orante een witte sluier met twee breede purperen dwarsstrepen en lange franje. Zij is gekleed in een wijde purperkleurige *dalmatica* [2]), die van het hoofd tot de voeten den breeden, met arabesken versierden *clavus* [3]) heeft en aan de mouwen een purperen zoom. Zij draagt stoffen schoenen.

---

[1]) De aanhalingen uit de werken der Kerkvaders zijn, op een enkele uitzondering na, aan de hierna te noemen werken van Jos. Wilpert ontleend; die uit de werken van Tertulliaan zijn genomen uit de editie, bezorgd door Fr. Oehler.

[2]) De *dalmatica* is een *tunica manicata* of *manuleata*, d. i. een tunica met mouwen; en een *tunica* is een kleedingstuk, dat borst en rug bedekte en soms tot de enkels reikte (*talaris*). De *tunica manicata talaris* was in de 3e eeuw algemeen in gebruik. — Zie Joachim Marquardt, *Das Privatleben der Römer* (Leipzig 1882, bl. 535, 564) en Joseph Wilpert *Die Gewandung der Christen in den ersten Jahrhunderten* (Köln 1898, § 1).

[3]) De *clavus* is de dubbele streep, die de tunica van boven tot

Aan uwe rechterzijde ziet gij de linkergroep op den achtergrond, namelijk eene vrouw, zittend op eene *cathedra* [1]), opziende naar de Orante en gekleed in een witte *dalmatica*, welke twee van boven tot onder evenwijdig loopende zwarte strepen heeft, terwijl ook de mouwen twee zulke strepen toonen. Ook deze vrouw is geschoeid. Het kindje draagt zij op haar rechterarm zóó, dat het linkerbeentje zichtbaar is. Met haar linkerhand houdt zij het bij het rechterarmpje vast. Het ongekleede kindje keert u den rug toe en geeft het kopje in zwak half-profiel naar links te zien.

De groep aan uwe linkerzijde bestaat uit drie personen. Op een *cathedra* zit een grijsaard met witten baard, gekleed in een witte *dalmatica* en daaroverheen een geelgroene, met een hoofdkap voorziene *paenula* [2]) dragend. Ietwat voorovergebogen wijst hij met de rechterhand in de richting der Orante of der tegenovergestelde groep.

Vóór den grijsaard staat een jonge vrouw, hare gestalte even rechts naar de Orante, haar hoofd ietwat naar links wendend. Op het ongedekt hoofd prijkt een weelderige haartooi, samengebonden in den hals. Over haar *onder-tunica* een gele *dalmatica*, die van voren met twee loodrechte, en op de mouwen met drie evenwijdige purperstrepen versierd is. In de handen houdt zij een langwerpig vierkant witachtig voorwerp.

Ter zijde achter deze jonge vrouw staat een baardelooze jonge

---

onder, zeker aan de voorzijde, en volgens Varro ook aan de achterzijde versiert. Zie Marquardt, t. a. p bl. 530.

[1]) De *cathedra* is een stoel met rugleuning, zonder meer. Zie Marq. t. a. p. bl. 705.

[2]) Oorspronkelijk was de *paenula* een mantel van ruig dik baai, of zelfs van leder, zonder mouwen, van voren toegeknoopt, en voor de beweging der armen zóó belemmerend, dat men den binnenkomenden gast de *paenula* moest losknoopen. In den tijd, waarin wij ons thans verplaatsen, heeft de *paenula* zooveel wijzigingen ondergaan, dat wij het bovenkleed van dezen grijsaard inderdaad voor een *paenula* met hoofdkap moeten houden. Zie Marq. t. a. p. bl. 548, en Wilp. t. a. p. bl. 12.

man, evenals zij het gelaat u toekeerend met een lichte wending in de richting der jonge vrouw, den blik op haar gevestigd. Hij draagt een groenachtige *tunica*. Over zijn linkerarm hangt tot over de knieën een kleedingstuk. Het linkerbeen is geschoeid, het rechter onzichtbaar.

In kunstwaarde overtreft deze wandschildering, volgens Otto Mitius [1]), verreweg de meeste andere in de catacomben. De rangschikking der groepen en figuren in het aangewezen bestek, de opvatting van het geheel, de uitvoering, de smaakvolle plooien, de verdeeling van licht en donker, — alles spreekt u van fijn kunstgevoel, verraadt een geoefende hand en doet ons dit kunstgewrocht plaatsen nog in de eerste tientallen van jaren der 3e eeuw [2]).

* * *

Wat heeft de kunstenaar hier willen voorstellen?

Ziedaar de vraag, die na de terugvinding dezer vermaarde wandschildering, omstreeks het keerpunt der 16e en 17e eeuw, voor de oudheidkundigen dezer eeuw een twistpunt werd.

Wel bracht Antonio Bosio, tegelijk met de teekening, zijn verklaring, die hierop neêrkwam, dat de Orante de H. matrone Priscilla is, aan wier rechterzijde hare dochter Praxedis of Pudentiana door Paus Pius met assistentie van den diaken Pastor als godgewijde maagd wordt ingekleed, terwijl aan hare linkerzijde de H. Moeder Gods met het Goddelijk Kind is voorgesteld. Wel

---

[1]) *Archäologische Studien zum christlichen Altertum und Mittelalter herausgegeben von Johannes Ficker.* 1 Heft: *Ein Familienbild aus der Priscillakatakombe mit der ältesten Hochzeitsdarstellung der christlichen Kunst,* von Otto Mitius (Freiburg i. B. und Leipzig 1895).

[2]) Otto Mitius, t. a. p. bl. 6, haalt de Rossi aan in *Roma Sotterr.* III, bl. 55, en Wilpert, *Die gottgeweihten Jungfrauen in den ersten Jahrhunderten der Kirche* (Freiburg i. Br. 1892, bl. 64). Eerstgenoemde verklaart zich voor de 3e, laatstgenoemde voor het begin der 3e eeuw.

namen vele oudheidkundigen als Aringhi, Bottari, Garrucci, Kraus, in hoofzaak met deze verklaring genoegen. Maar er waren er toch ook, die in de groep aan uwe linkerzijde — immers hier ligt eigenlijk de twistappel — iets anders zagen dan de plechtige inkleeding eener godgewijde maagd.

Zoo Roller [1]), die hier de verloving van Maria met Joseph, Victor Schultze [2]), die hier een familie-tafereel, en Davin [3]), die hier een voorval uit Susanna's leven ziet afgebeeld.

En in verband met dit verschil van opvatting geven dan ook weer de Orante en de zittende vrouw tot uiteenloopende verklaringen aanleiding.

De drie laatstgenoemde verklaringen kunnen nochtans den toets van een nauwkeurig onderzoek niet doorstaan. Immers Roller kan met zijn verklaring slechts een zeer los verband leggen tusschen de verschillende deelen en toont dan ook een zeer armelijke opvatting van het geheel. De verklaring van Schultze verdient geen ernstige tegenspraak. Zijns inziens zou hier een vader twee kinderen in de H. Schrift onderrichten. De Orante is dan de overledene echtgenoote, en de moeder met het kind behoort eveneens tot de familie. Blijkbaar heeft Schultze geen getrouwe afbeelding, laat staan de oorspronkelijke voorstelling, gezien: want hij laat het voorkomen, alsof de jonge man een tipje van het eigen gewaad ter linkerzijde optrekt; een voorstelling, die naar Wilpert's uitdrukking „selbst die unvollkommenste Copie nicht rechtfertigt" [4]). Davin [5]) maakt het nog bonter. Hij wil overal in de catacomben de kuische Susanna zien. „Tout s'explique bien avec l'histoire de Susanne". Op den marmeren

---

[1]) Bij Wilp. *Die gottg. Jungfr.* bl. 56.
[2]) Bij Wilp. t. a. p. en Mitius, t. a. p. bl. 6.
[3]) Bij Wilp. en Mitius, t. a. p.
[4]) Wilp. t. a. p. bl. 57.
[5]) Zie *Revue de l'art Chrétien* 1880, bl. 150, aangehaald bij Wilp. en Mitius, t. a. p.

zetel zit de grijze Helcias, die zijne dochter Susanna in de wet van Moses onderwijst. De jonge man is of Joachim, die Susanna tot vrouw neemt — dit laatste schijnt den draad van het onderricht niet af te breken! — of Jeremias. De jonge moeder is wederom Susanna in den vreeselijken nacht, die volgde op de bekoring en haar verschijnen voor den rechter voorafging. Maar door Christus gered, zingt zij als Orante het lied der verlossing. Davin koestert van deze zijne verklaring de beste verwachting. „Wir halten seine Meinung für recht geeignet, om zu zeigen wohin Jemand gelangen kann, der sich nur von der Phantasie leiten lässt. Als wir sie lasen, fühlten wir uns unwillkürlich an die Wiege der Christlichen Archäologie zurückversetzt" [1]). Aldus het evenmin malsche als onverdiende oordeel van Wilpert, die zich in deze eeuw, na de Rossi, de eereplaats onder de christelijke oudheidkundigen heeft verworven, en in zijn prachtwerk *Die gottgeweihten Jungfrauen in den ersten Jahrhunderten der Kirche* [2]) de genoemde opvatting van Bosio in hoofdzaak handhavend, ze in onderdeelen wijzigt en op talentvolle wijze toelicht en verdedigt.

* * *

Een van Wilpert's grootste verdiensten is de nauwgezetheid, waarmede hij de onderaardsche gedenkteekenen der eerste Christenheid in lijn en kleur nabootste en onder de oogen der hedendaagsche geleerden bracht.

Het is ongeloofelijk, met hoeveel zorgeloosheid die eerbiedwaardige eerstelingen der christelijke kunst door de teekenaars van fra Alfonso Ciacconio [3]) en die van Antonio Bosio [4]) zijn

---

[1]) Wilp. t. a. p. bl. 60.

[2]) Freiburg im Br. Herder, 1892.

[3]) Zie bij Wilpert, *Die Katakombengemälde und ihre alten Copien* (Freiburg im Br. Herder, 1891), de beschrijving van den *Cod. Vat.* 5409, die deze merkwaardige teekeningen bevat.

[4]) Zie over al die teekenaars de beide aangehaalde en bij Herder verschenen prachtwerken van Wilpert passim.

weergegeven, hoeveel dan ook de prenten dezer teekenaars onderling verschillen, en welken onschatbaren dienst Wilpert daarom aan de wetenschap bewees, toen hij, met aanwending der nieuwste hulpmiddelen van lichtbeeld en kleurenlichtdruk, *getrouwe* afbeeldingen dier aloude gedenkteekenen bezorgde [1]).

Om eenig denkbeeld te geven van de fouten, die de oude teekenaars begingen, zegt Wilpert o.a. van den vierden teekenaar van Ciacconio [2]): „Zijn taak om de tafereelen na te teekenen vergetend, heeft hij de lusten en luimen zijner verbeelding botgevierd. Wat hem behaagde, gebruikte hij; wat hem mishaagde, liet hij liggen. Zelfs de samenstelling der groepen spaarde hij niet. Willekeurig ordende hij de figuren eener groep en gaf het aanzijn aan een even zonderlinge als splinternieuwe vinding. Zijn voorliefde voor redenaarsgebaren verleent aan menige teekening iets lachwekkends; men denkt aan een groep doofstommen, met hun eigenaardige manieren. Mannen in vrouwen en vrouwen in mannen veranderen, is voor hem kinderspel".

Zoo wijst Wilpert op de dusgenaamde *cripta dell' Orfeo* in de catacombe der H. Domitilla. Daar is op den wand tegenover den ingang de Thracische zanger Orpheus voorgesteld, die volgens de legende door zijn liefelijk gezang en zijn betooverend tokkelen van de lier wilde dieren temde, ja zelfs boomen en rotsen in beweging bracht. De Phrygische muts op het hoofd, en gekleed in opgenomen *tunica* en *pallium* [3]), is hij tusschen twee boomen

---

[1]) Het hierbij gevoegde schetsje naar Wilpert geeft enkel de hoofdlijnen onzer wandschildering weêr, zonder eenige kleur of schakeering; het dient alleen tot verduidelijking der beschrijving.

[2]) Wilpert, *Die Katakombengem.* bl. 31 en volgg. (Taf. XVI 1, 2).

[3]) Het *pallium* is het over de gansche beschaafde wereld gedragen opperkleed, gelijk de *toga* het opperkleed is van den Romeinschen burger, en het is ongeveer van denzelfden vorm als de oorspronkelijke *toga*. Ook door Christus en Zijne leerlingen werd het gedragen en het was bij de eerste Christenen algemeen gebruikelijk. De *paenula* evenwel werd ook gedragen, b.v. door den H. Paulus (II Tim. IV : 13). Zie over beide Wilpert, *Gewandung*, § 4 en § 6.

op een rots gezeten, in de linkerhand de lier, en de rechter ter hoogte van de borst opgeheven houdend. In de boomen zien wij verschillende vogels, o.a. een pauw; en in de nabijheid staan er twee kameelen naast een runddier, en een schaap naast een beer: in volmaakte eendracht luistert alles naar de muziek. Daarboven in 't linkervak ontwaart men een in 't pallium gehulden grijsaard, een profeet, die op twee gebouwen wijst, en vóór dezen Maria met het Goddelijk Kind. Rechts aan de tegenovergestelde zijde staat Moses bij een boom en slaat water uit de rots.

Bewonder nu de gedaanteverandering, die dit tafereel onzen vindingrijken kunstenaar dankt. Orpheus werd een vrouw met een mannenhoofd. In de plaats van het schaap en het kameel staan hier een hond en een haas. Het vogelenheir is aanzienlijk vermeerderd. De profeet draagt nu het haar lang en een andere kleeding. De twee gebouwen werden vier planken. De plaats der Madonna met het Kind wordt ingenomen door een medaillon met een Christuskop. En van het Mosaïsch rotswonder blijft slechts een man over, die zich vasthoudt aan een boom en op Christus wijst.

Een ander voorbeeld.

In dezelfde *cripta* is voorgesteld Noë in de ark, in biddende houding. Boven hem zweeft de duif des vredes. Links staat een gesluierde Orante, in *dalmatica* gekleed, rechts bevindt zich eene, thans zeer verbleekte, voorstelling der opwekking van Lazarus. Binnen de lunette vaart Elias in een vierspan (quadriga) ten hemel, met de linkerhand de teugels, in de rechter den mantel houdend, dien hij met eene rugwaartsche beweging den lager staanden Eliseus overgeeft. Aan den anderen kant de verpersoonlijking van de rivier de Jordaan (Jordanus) met opgeheven rechterhand.

En zie thans wat onze teekenaar van dit alles maakte. De ark van Noë werd een kansel met klankbord, Noë een kanselredenaar, die met de rechterhand op eene verwrongene Orante,

met de linker op Elias wijst. Elias, zich hierover niets bekommerend, rijdt in een tweespan (biga) door, in een onderhoud met Eliseus gewikkeld, wien blijkbaar iets gewichtigs te binnen schoot. Jordanus schijnt Elias ernstig te vermanen om toch voorzichtig te zijn met dat tweespan. De Lazarusgroep maakte plaats voor eene baarddragende figuur.

* * *

Verwonder u dan ook niet over de willekeurige wijze, waarop de eerste teekenaar van Ciacconio [1]) de wandschildering, die ons thans bezighoudt, door vrije bewerking in eene schier onherkenbare teekening heeft herschapen.

Van den zittenden bisschop maakte hij een staanden monnik, die op het punt is zich voor de getijden naar het koor te begeven. De jonge vrouw werd een man met een baard en een haarbos als van een Nazarener, en met eene verfomfaaide kleedij. Van de overige figuren is houding en kleeding naar hartelust veranderd.

Veel beter is de teekening door Bosio bezorgd [2]), maar nog verre van volmaakt. Aringhi en Bottari namen ze onveranderd over. Perret veranderde ze wel, maar verbeterde ze niet. Roller leverde een dooreenmenging van Bosio's teekening en eene oorspronkelijke photographie. Verschillende andere oudheidkundigen gaven van gedeelten onzer schildering een afbeelding; en deze Orante werd door kopiëen zonder tal een type: zij werd de model-Orante [3]).

* * *

---

1) Wilpert, *Katakombengem.* bl. 21, Taf. X.

2) Zie de aanhalingen uit Bosio, *Roma Sotterranea;* Bottari, *Roma Sott.;* Aringhi, *Roma Subt.;* Perret, *Les Catacombes de Rome;* en Roller, *Cat. de R.* bij Wilpert, *Die gottg. Jungfr.* bl. 55 vv.

3) Wilpert, t. a. p. bl. 53. — Ook in het boven aangehaalde werk *Gewandung* enz. wijst Wilpert op vele en grove fouten der oude teekenaars. B. v. Toccafondo, een teekenaar van Bosio, maakte, op de teekening van een fresco in de catacombe van de H. Domitilla, van de *toga* een kardinaals-mantel, van den haardos een groote

Ziehier nu de nadere verklaring, die Wilpert van onze wandschildering geeft [1]).

De grijsaard is de bisschop, die de plechtigheid der inkleeding verricht. De jeugdige vrouw is de godgewijde maagd, de *virgo nondum velata*, die den opgevouwen sluier gereed houdt. De jonge man is de diaken, die de eenvoudige *tunica* vasthoudt, welke haar bij de plechtigheid moet worden overhandigd. Met de rechterhand wijst de bisschop op de H. Moeder Gods alsof hij zeggen wil: „Hanc imitare filia: volg deze na, mijne dochter" [2]). Maria zit hier, evenals schier overal, waar zij in de catacomben is afgebeeld, op een *cathedra*; zij is, gelijk op de Lunetten-voorstelling in de catacombe der HH. Petrus en Marcellinus, ongesluierd; en houdt het Goddelijk Kind in de armen.

De Orante is, zooals de taal dezer onderaardsche gedenkteekenen duidelijk zegt, een zinnebeeldige voorstelling van de overledene persoon, die ter plaatse begraven ligt, hier derhalve van de godgewijde maagd, die als door God verheerlijkte *virgo velata*, voor hen die op de aarde achterbleven de handen biddend omhoog heft, om ook voor hen de hemelsche heerlijkheid af te smeeken [3]).

Een jaar later echter schrijft Wilpert [4]), dat het hem niet onmogelijk voorkomt, in deze verklaring een kleine wijziging aan te nemen. Het witte voorwerp in de handen der godgewijde maagd kan ook een geopende schrift-rol zijn. Blijft men dan, wat de diaken op den linkerarm draagt, voor een *tunica* houden, dan is hier in 't geheel geen sluier afgebeeld.

---

muts; en de teekenaar van Garrucci maakte van den senator een godgewijde maagd.

[1]) Wilpert, *Einkleid.* bl. 52—65.

[2]) Ambrosius, *De Inst. Virg.* C. 14, bij W. t. a. p.

[3]) Wilpert, *Katakombeng.* bl. 20.

[4]) Wilpert, *Einkleid.* bl. 63.

Wilpert houdt intusschen zijne eerste opvatting voor de meest waarschijnlijke.

In ieder geval de inkleeding eener godgewijde maagd is en blijft voor hem het onderwerp dezer wandschildering.

* * *

Om nu bewijzen te leveren voor de meening van hen, die, afgezien van alle verschil op ondergeschikte punten, in dit tafereel de plechtige kerkelijke inkleeding zien eener godgewijde maagd, leidt Wilpert ons in den rijkelijk bloeienden hof der eerste christelijke letterkunde, waar hij bij Leo Magnus en Augustinus en Hiëronymus en Ambrosius, Athanasius en Opatus en Cyrillus van Jerusalem en Basilius en Cyprianus de kostelijke en onverwelkbare bloemen leest, die geuren in dezen alouden en immer bloeienden gaard.

Maar eerst wijst hij de Vestaalsche maagden af: immers deze zijn met de krone der waarachtige maagdelijkheid niet gekroond. „Quis mihi praetendit Vestae virgines?... Qualis ista est non morum pudicitia sed annorum: quae non perpetuitate sed aetate praescribitur! Petulantior est talis integritas, cuius corruptela seniori servatur aetati. Ipsi docent virgines suas non debere perseverare nec posse, qui virginitati finem dederunt... Non habent igitur sacram virginem" [1]).

Dan volgt de keurige bloemlezing.

De H. Cyprianus van Carthago, die nog onder den druk der

---

[1]) S. Ambros. *De Virgg.* L. I, c. 4. (ap. Wilp.) *Vertaling:* „Wie voert mij de maagden van Vesta te gemoet? Haar siert slechts een eerbaarheid van leeftijd, niet van leven, een eerbaarheid, niet voor altoos, maar voor een bepaalden tijd. Niet vrij van lichtvaardigheid is eene ongereptheid, waarvan de beëindiging tot rijperen leeftijd wordt verdaagd. Juist die deze maagdelijkheid deden ophouden, verkondigen de leer, dat hun maagden noch moeten noch kunnen volharden... Neen, de godgewijde maagd hebben zij dus niet".

eerste eeuwen stierf († 258), looft de Christen maagden [1]): „Flos est ille ecclesiastici germinis, decus atque ornamentum gratiae spiritalis... illustrior portio gregis Christi".

De H. Athanasius de Groote († 373) zegt in zijn verweerschrift aan Keizer Constantius [2]): „Wie deze deugd [de maagdelijkheid] bezitten, pleegt de Katholieke Kerk bruiden van Christus te noemen. De Grieken, die haar zien, bewonderen haar als tempels van den Logos. Inderdaad toch wordt dit eerbiedwekkend, dit hemelsch beroep nergens anders gevonden dan enkel en alleen bij ons Christenen. Voorwaar een treffend en tastbaar bewijs van onzen waren en waarachtigen godsdienst. De maagden waren dan ook bij uwen godvreezenden vader, zaliger gedachtenis, Keizer Constantijn in hooge eere; de maagden zijn daarom evenzeer door U, o vrome Keizer, in uwe brieven dikwerf als eerbiedwaardig en heilig beschreven".

De H. Ambrosius († 397), wiens herhaald prediken over de hooge eere der maagdelijkheid tot eenige ontevredenheid aanleiding had gegeven, verwijst de ontevredenen naar Christus zelven, den Goddelijken Leeraar [3]): „Sed esto non sit improbum,

---

[1]) S. Cypr. *De hab. virg.* c. 3, ap. W. ib. *Vertaling*: „Dat is de bloem van het gewas der H. Kerk, de tooi en het sieraad van de genade des H. Geestes.... het lichtstralende deel der kudde van Christus".

[2]) S. Athanas. *Ep. ad Constantium*, § 33, ap. W. ib.

[3]) S. Ambros. *De virginit.* c. 6. ap. W. ib. *Vertaling:* „Maar als het geen kwaad is, is het soms wat nieuws? Want terecht veroordeelen wij al wat nieuw is, wat Christus ons niet heeft geleerd; Christus toch is voor de geloovigen de weg. Heeft alzoo Christus niet onderwezen wat wij thans onderwijzen, dan veroordeelen wij dit eveneens als verwerpelijk. Onderzoeken wij daarom, of Christus ons de maagdelijkheid geleerd, dan wel als iets afkeurenswaardigs heeft voorgesteld. *En daar zijn*, aldus spreekt Christus, *ontmanden, die zich zelve ontmand hebben wegens het rijk der hemelen.* Een uitmuntende krijgsdienst alzoo, die strijd voert voor het rijk der hemelen! Derhalve reeds toen is het des Heeren leer geweest, dat het reine streven naar de maagdelijkheid bestaan moet".

numquid novum est? Nos enim nova omnia quae Christus non docuit, iure damnamus; quia fidelibus via Christus est. Si igitur Christus non docuit quod docemus, etiam nos id detestabile iudicamus. Discutiamus ergo, utrum Christus integritatem docuerit, an repudiandam putaverit: Et sunt, inquit, spadones, qui se ipsos castraverunt propter regnum caelorum (Matt. XIX : 12). Est ergo praeclara militia, quae regno caelorum militat. Itaque iam tunc Dominus docuit esse debere intemerata studia castitatis".

Met deze en nog vele andere uitspraken van H. Vaders geeft Wilpert ons een denkbeeld van de hooge eere, waarin de maagden stonden.

Zijn eigenlijk betoog aanvangend, laat hij dezelfde H. Vaderen spreken over de plechtigheden, die bij de aflegging der gelofte plaats vonden. Hij onderscheidt namelijk de stil afgelegde en de plechtig afgelegde gelofte. Van beide gewaagt het volgende grafschrift uit de 4e of 5e eeuw [1]):

„Hanc dum corporei premerent vicinia leti
Sponsa diu nubit per sacra vela Deo".

Om verder dit onderscheid te bewijzen, haalt hij de woorden van Paus Innocentius I († 404) aan, die namelijk in een brief aan Victricius, bisschop van Rouaan, van maagden gewaagt [2]), „quae Christo spiritualiter nupserunt et velari a sacerdote meruerunt", en van andere maagden, „quae necdum sacro velamine tectae tamen in proposito virginali se promiserant permanere", en uit

---

[1]) De Rossi, *Inscript. Chr.* II, p. I. p. 63, 92, ap. Wilp. bl. 9. *Vertaling:* „Deze, reeds lang Gode verloofd, is onder den druk van den naderenden lichamelijken dood, door den heiligen sluier Gode gehuwd".

[2]) Jaffé Kaltenbrunner, *Regesta Pont.* I, 286, ap. Wilp. bl. 9. *Vertaling:* „Maagden die met Christus geestelijkerwijze verloofd, verdiend hebben, door den priester met den sluier te worden bekleed... en anderen, die den heiligen sluier nog niet ontvangen, nochtans beloofd hebben in den maagdelijken staat te zullen volharden.

St. Ambrosius' geschrift *De virginibus* het volgend verhaal [1]): „Memoriae nostrae puella dudum nobilis in saeculo, nunc nobilior Deo, cum urgeretur ad nuptias a parentibus et propinquis, ad sacrosanctum altare confugit. Quo enim melius virgo, quam ubi sacrificium virginitatis offertur? Ne is quidem finis audaciae. Stabat ad aram Dei pudoris hostia, victima castitatis: nunc capiti dexteram sacerdotis imponens, nunc iustae impatiens morae, ac summum altari subiecta verticem. Num melius, inquit, maforte me quam altare velabit, quod sanctificat ipsa velamina? Plus talis decet flammeus, in quo caput omnium Christus quotidie consecratur. Quid agitis vos propinqui? quid exquirendis adhuc nuptiis sollicitatis animum? Iamdudum provisas habeo. Sponsum offertis? Meliorem reperi".

Bij die plechtige inkleeding nu hield de bisschop een toespraak tot de godgewijde maagd zooals de H. Ambrosius te kennen geeft, o. a. in zijn boek *De lapsu virg.* [2]): „Non es memorata, qualis

---

[1]) S. Ambrosius, *De virg.* L. I, c. 11, ap. Wilp. bl. 10. *Vertaling*: „Een jonkvrouw, die wij kennen, edel voorheen in de wereld, thans edeler nog voor God, door ouders en verwanten tot het huwelijk aangezet, nam haar toevlucht tot het heilig altaar. Waar toch vlucht de maagd beter heen dan waar het offer der maagdelijkheid wordt opgedragen? Maar hierbij bleef hare stoutmoedigheid niet. Daar stond zij bij Gods altaar, een offergave van eerbaarheid, een slachtoffer van kuischheid! Nu legt zij zich de rechterhand des priesters op het hoofd, de zegenbede afsmeekend; dan, zijn wettig dralen niet duldend, brengt zij haar hoofd onder het altaar. Zal de sluier, riep zij uit, mij beter bedekken dan het altaar, dat de sluiers zelve heiligt? Meer past mij dusdanige bruidsluier, waarop Christus, aller hoofd, dagelijks wordt geconsacreerd. Wat drijft gij, verwanten? Wat jaagt gij mij altijd nog, om mij een echtverbindtenis af te dwingen? Reeds lang heb ik voor mijne verbindtenis gezorgd. Een bruidegom biedt gij? Een beteren heb ik gevonden".

[2]) S. Ambrosius, *De lapsu virg.* C. V, ap. Wilp. bl. 11. *Vertaling:* „Herinnert gij u niet, welke toespraak dien dag tot u gehouden is: zie op, dochter; aanschouw, o maagd, en vergeet uw volk en het huis uws vaders, en de Koning zal genoegen hebben aan uwe schoonheid; want Hij is de Heer uw God"?

ad te die illo facta est allocutio: aspice filia, intuere virgo, et obliviscere populum tuum, et domum patris tui, et concupiscet Rex decorem tuum; quia ipse est Dominus Deus tuus?"

Treffend is de toespraak, die Paus Liberius op Kerstmis 353 of 354 in de Vaticaansche basiliek te Rome hield bij de inkleeding der godgewijde maagd, de H. Marcellina, de oudere zuster van den H. Ambrosius [1]): „Bonas, inquit, filia, nuptias desiderasti. Vides quantus ad natalem Sponsi tui populus convenerit, ut nemo impastus recedit? Hic est qui rogatus ad nuptias aquam in vina convertit (Joan II: 9). In te quoque sincerum sacramentum conferet virginitatis, quae prius eras obnoxia vilibus naturae materialis elementis. Hic est qui quinque panibus et duobus piscibus quatuor millia populi in deserto pavit (Luc. IX: 13) Plures potuit, si plures iam tunc qui pascerenter fuissent. Denique ad tuas nuptias plures vocavit: sed iam non panis ex hordeo, sed corpus ministratur e caelo... Dilige igitur quem Pater diligit: honorifica, quem honorificat Pater".

Bij zijn toespraak placht de bisschop te wijzen op Maria als op het toonbeeld, op de Maagd der maagden, zooals Wilpert uit verschillende uitspraken van den H. Ambrosius en den H. Hiëronymus aantoont. Zoo b.v. uit St. Ambrosius' geschrift *De virg.* [2]):

---

[1]) S. Ambrosius, *De virg.* L. III, c. 1. ap. Wilp. bl. 13. *Vertaling:* „Naar de beste bruiloft hebt gij verlangd, mijne dochter. Ziet gij, hoevelen op het geboortefeest uws Bruidegoms bijeen zijn, hoe niemand ongespijsd heengaat? Hij is dezelfde, die ter bruiloft genoodigd, water in wijn veranderde. Zoo zal Hij ook aan u het ware geheim der maagdelijkheid schenken, aan u, die eerst onderworpen waart aan de lagere wetten der stoffelijke natuur. Hij is dezelfde, die met vijf brooden en twee visschen een vierduizendtal in de woestijn gespijzigd heeft. Meerderen had hij kunnen spijzigen, zoo er meerderen geweest waren. Thans heeft Hij bij uwe bruiloft meerderen geroepen: hier echter wordt geen gerstebrood toegediend, maar Zijn Lichaam, dat Brood uit den Hemel... Heb Hem dan lief, dien de Vader lief heeft; eer Hem, dien de Vader eert".

[2]) S. Ambrosius, *De virg.* L. II, c. 2, ap. W. bl. 13. *Vertaling:* „Voor ulieden zij dan als een scherp geteekend beeld der maagdelijk-

„Sit igitur vobis tamquam in imagine descripta virginitas vita Mariae, de qua velut speculo refulgeat species castitatis et forma virtutis. Hinc sumatis licet exempla vivendi... Talis enim fuit Maria, ut eius unius vita omnium sit disciplina". En niet anders spreekt de H. Hiëronymus [1]): „Propone tibi beatam Mariam, quae tantae extitit puritatis, ut Mater Domini esse mereretur".

Bovendien spreekt de H. Hiëronymus nog van een bepaald soort *tunica* voor de godgewijde maagden, en noemt deze op verschillende plaatsen in zijn geschriften tunica *fusca, pulla, vilis*, om het eenvoudige, het armoedige van dat kleed goed te doen uitkomen.

Op gezag van Marténe [2]) geeft Wilpert zelfs de formule, die de bisschop bij het verleenen van den heiligen sluier uitsprak, en die aldus luidde: „Accipe velum sacrum, puella, quod perferas sine macula ante tribunal Domini Nostri Jesu Christi, cui flectitur omne genu caelestium, terrestrium et infernorum, in saecula saeculorum. Amen".

Het afleggen der gelofte had dan plaats na de bisschoppelijke toespraak en vóór de inkleeding.

De plechtige inkleeding der godgewijde maagd bestond dus, blijkens de uitspraken, vooral van den H. Ambrosius, door Wilpert aangevoerd, uit drieërlei: eerst de handoplegging met toespraak

---

heid het leven van Maria, dat als een spiegel het heerlijk ideaal van kuischheid en deugd weêrkaatst. Leeft naar dat toonbeeld... Want Maria was dusdanig, dat het leven van Haar alleen de leerschool van allen is".

[1]) S. Hiëronymus, *Ep.* 22, ap. W. bl. 12. *Vertaling:* „Stel u de H. Maria voor, wier reinheid zoo hoog stond, dat zij de Moeder des Heeren mocht zijn".

[2]) Marténe, *De antiq. eccles. rit.* p. 188—197, ap. W. bl. 17. *Vertaling:* „Ontvang, jonge dochter, den heiligen sluier, en draag dien zonder smet tot voor den rechterstoel onzes Heeren Jesus Christus, voor wien alle knie zich buigt van die in den hemel, die op de aarde, en die onder de aarde zijn in de eeuwen der eeuwen. Amen.

en zegen des bisschops, daarna de aflegging der gelofte en ten slotte de bekleeding met den sluier en de onaanzienlijke *tunica*.

* * *

De *oudste* der hier aangevoerde uitspraken vermeldt een feit uit het jaar 353 of 354, namelijk de plechtige inkleeding der H. Marcellina.

Onze wandschildering echter is nog omstreeks *anderhalve eeuw vroeger* vervaardigd, immers volgens Wilpert in het begin der derde eeuw.

Nu beproeft Wilpert deze bedenkelijke leemte in zijn betoog aan te vullen met een woord van Tertulliaan, die juist bij 't begin der derde eeuw in zijn volle kracht was.

Te vergeefs heb ik evenwel, in wat Wilpert uit de geschriften van Tertullianus [1]) te berde bracht, gepoogd eenige bewijskracht tot staving van Wilpert's gevoelen te ontdekken.

Om aan te toonen, dat reeds ten tijde van Tertulliaan de maagden openlijk in de kerk voor de gansche gemeente de gelofte aflegden, beroept Wilpert zich aldus op Tertulliaan: „Schon zu Tertullians Zeiten legten die Jungfrauen das Gelübde *öffentlich* in der Kirche *vor der versammelten Gemeinde* ab: Prolatae enim... [virgines] in medium, et publicato bono suo elatae et a fratribus omni honore et caritatis operatione cumulatae etc. Die Existenz der öffentlichen Gelübde setzt nach dem Axiom *minus in maiori continetur* die geheimen Gelübde voraus, welche mehr einen privaten Character hatten. Tertullian zog diese jenen vor, nach ihm sollten sich die Jungfrauen damit *zufriedenstellen, Gott allein*

---

[1]) Quintus Septimius Florens Tertullianus, geboren te Carthago omstreeks 162. — Zijn geschriften zijn grootendeels tot ons gekomen. Zie Franciscus Oehler Q. S. F. *Tertulliani quae supersunt omnia* (Lipsiae 1853). Vgl. ook *Tertullian*, dargestellt von Dr. Ernst Noeldechen (Gotha 1890).

bekannt zu sein: [virgo sanctior] gaudebit sibi et soli Deo nota" [1]).

Niemand betwijfelt het, Tertulliaan is in ons geding de hoofdgetuige. Hij schreef, toen onze kunstenaar den wand dezer grafkamer beschilderde, toen niet alleen op politiek maar ook op maatschappelijk gebied de Noord- en Zuidkusten der Middellandsche Zee nauw met elkander verbonden waren [2]), toen de kerkelijke eenheidsband, door Gods hand gelegd, juist door het gestadig menschelijk verkeer meer en meer zichtbaar [3]) en levendiger gevoeld, de Christenen, in weerwil van de zich met Tertulliaan losscheurende Montanisten, vasthield in den geloove, vasthield in de orde en moederlijke tucht. Hij schreef over het *sluieren* der maagden [4]), nadat hij ongeveer twintig jaren geleden, alzoo nog een tiental jaren voor zijn wegglijden in het Montanisme, in zijn geschrift over het *gebed* hetzelfde onderwerp [5]) in denzelfden geest [6]) had behandeld.

---

[1]) Wilpert, *Gottg. Jungfr.* bl. 8.

[2]) Noeldechen, t. a. p. bl. 5, die Tacitus, *Ann.* II, 50, aanhaalt ten bewijze, dat in verbannings-decreten Italië en Africa in één adem genoemd werden.

[3]) De H. Cyprianus, Bisschop van Carthago († 258), was eenige jaren later de groote voorvechter der kerkelijke eenheid. Tertulliaan's geschriften las hij gaarne, en op Tertulliaan doelend, placht hij te zeggen: „Geef mij den meester". Zie De Feller, *Biographie Univ.* XII, p. 54.

[4]) Het geschrift heet *De virginibus velandis* en vangt aan met de vermelding, dat de schrijver over hetzelfde onderwerp bereids in 't Gricksch had geschreven. Zie Oehler, t. a. p. I, bl. 882.

[5]) Noeldechen, t. a. p. bl. 401. „Ueberhaupt wäre es irrig, die gesammte Frage vom Schleier montanistisch zu nehmen. Es war vor zwei volle Jahrzehnten dasz das Buch vom Gebet diese Schleierfrage berührt hatte... Seit etwa einem Jahrzehnt gehörte nun derselbe zur Sekte".

[6]) De H. Hiëronymus schreef aan de heilige maagd Eustochium een brief, waarin hij haar de lezing van Tertulliaan's geschrift *De virginibus velandis* zonder eenig voorbehoud met warmte aanbeveelt. Zie Wilpert, *Gottg. Jungfr.* bl. 1.

Met dit geschrift nu, *De virginibus velandis*, bepleit Tertulliaan het sluieren van *alle maagden*, onverschillig of zij al of niet eene gelofte hebben afgelegd: en wie de door Wilpert aangehaalde woorden van Tertulliaan in hun zinsverband leest, zal aan de juistheid van Wilpert's uitlegging twijfelen, ja veeleer zich verbazen over de wijze, waarop hier bij Tertulliaan steun is gezocht. De volle tekst moet het aantoonen.

Tertulliaan dan schrijft: „Porro ubi gloria, illic sollicitatio, ubi sollicitatio, illic coactio, ubi coactio, illic necessitas, ubi necessitas, illic infirmitas. Merito itaque, dum caput non tegunt, ut sollicitentur gloriae causa, ventres tegere coguntur infirmitatis ruina. Aemulatio enim illas, non religio producit. Aliquando et ipse deus venter earum, quia facile virgines fraternitas suscipit. Nec tantum autem ruunt, sed et funem longum delictorum sibi attrahunt. Prolatæ enim in medium et publicato bono suo elatae et fratribus [1]) omni honore et caritatis operatione cumulatae, dum non labent, ubi quid admissum est, tantum dedecoris cogitant quantum honoris habuerunt. Si intectum caput virginitati adscribitur, si qua virgo exciderit de gratia virginitatis, ne prodatur, intecto permanet capite, et tunc iam alieno ambulat habitu. Consciae mulieritatis iam indubitatae audent nudo capite ad Deum adire. Sed aemulator Deus et Dominus qui dixit, nihil occultum quod non revelabitur, plerasque etiam in conspectum deducit. Non enim confitebuntur nisi ipsorum infantium suorum vagitibus proditae" [2]).

Met Rigaltius [3]) deze woorden te beschouwen als tegen geen

---

1) Volgens Oehler beter dan: *a fratribas.*

2) *De virg, vel.* C. 14.

3) Het gezag van Rigaltius (Nicolas Rigault) moet niet worden overschat. Wel bekleedt hij onder de beoefenaars der oude letteren, en vooral onder hen, die Tertulliaan's geschriften aan de letterlievende markt brachten, een eereplaats, die hem niemand betwisten zal; maar, zooals De Feller zegt: „Il avait d'autres sentimens peu favorables à la croyance de l'Eglise romaine, et il remarquait avec plus

andere dan enkel tegen godgewijde maagden gericht mag wel eenigzins gewaagd heeten [1]).

In deze geheele verhandeling maakt Tertulliaan geen onderscheid tusschen een godgewijde en een gewone maagd, laat staan tusschen een godgewijde die niet, en een godgewijde die wel plechtige gelofte aflegt, allerminst — en dit stemt ook Wilpert toe [2]) — tusschen eene die plechtig ingekleed en eene die niet plechtig ingekleed wordt. Zijn geheele betoog raakt *alle* maagden zonder meer. De aangehaalde woorden zijn even zoovele scherpe pijlen, afgeschoten op de maagden, die, niet gesluierd aan de godsdienst-oefeningen deelnemend, zich aldus voor de gansche gemeente te zien geven.

---

de soin que de jugement dans les anciens ce que lui paraissait contraire à cette croyance". Tweemaal werd hij tot de orde geroepen, eens door den Jesuïet Vavasseur *De forma Christi;* en andermaal door l'Aubespine. Laatstgenoemde moest hem beduiden, dat een leek, ingeval hij, in nood verkeerend, de dienaren der Kerk niet kan bereiken, de H. Eucharistie niet kan consacreeren (zie De Feller, l. c.).

[1]) Vooral zoo u, tegenover de milde uitlegging van Wilpert, de veel krassere van de la Cerda behaagt, welke wordt overgenomen door Oehler, t. a. p., p. 904. Zie ook Corn. a Lapide, *Ad Philipp.* III, 19, die insgelijks het Paulinische *quorum Deus venter est* veel verder uitstrekt dan tot de *gula* alleen. — Als nu Wilpert van Tertulliaan te dezer plaatse zegt: „der jedoch stark übertreibt", in welke klasse van overdrijvers zal hij dan den H. Hiëronymus rangschikken, wiens omschrijving van dergelijke misdaden de hier aangehaalde van Tertulliaan ver achter zich laat! „Pudet dicere quot quotidie virgines ruant, quantas de suo gremio mater perdat ecclesia, super quae sidera inimicus superbus ponat thronum suum, quot petras excavet et habitet coluber in foraminibus earum. Videas plerasque viduas antequam nuptas infelicem conscientiam mentita tantum veste protegere. Quas nisi tumor uteri et infantum prodiderit vagitus, erecta cervice et ludentibus pedibus incedunt. Aliae vero sterilitatem praebent et necdum nati hominis homicidium faciunt. Nonnullae cum se senserint concepisse de scelere, abortii venena meditantur et frequenter etiam ipsae commortuae, trium criminum reae ad inferos perducuntur, homicidae sui, Christi adulterae, necdum nati filii parricidae". Aldus bij Oehler, l. c. p. 905, Hieron. *Ad Eustochium*, Tom. IV, opp. ed. Bened. p. 32.

[2]) Wilpert, *Gottg. Jungfr.* bl. 15.

Het aangehaalde woord van Tertulliaan, biedt alzoo geen vasten steun aan de meening, waarvan Wilpert de bekwame vertolker is.

* * *

Maar hiermede hebben wij met Tertulliaan niet afgerekend. Twintig jaren vroeger († 190) schreef hij in zijn boek *De oratione* [1]): „Sed aliqua se Deo vovit. Iam et crinem exinde transfigurat, et omnem habitum ad mulieris convertit. Totum ergo asseveret, et totum virginis praestet: quod propter Deum abscondit, plane obumbret".

Over eenige kerkelijke plechtigheid bij het afleggen der gelofte vloeide hier geen woord uit deze scherpe en teekenende pen.

Bemerk hier terloops, dat de schoone toespraak in het boek *De virginibus velandis* niet tot de godgewijde maagden alleen, maar tot *alle* maagden gericht is: [2]) „Nupsisti enim Christo, illi tradidisti carnem tuam, illi sponsasti maturitatem tuam. Incede secundum sponsi tui voluntatem. Christus est, qui et alienas sponsas et maritatas velari iubet, utique multo magis suas".

Dusdanig zwijgen nu in het boek *De oratione*, in verband met het latere minstens zeer twijfelachtige spreken in het geschrift *De virginibus velandis*, verzwakt den grond, waarop Wilpert bouwde, immers ontneemt hem den steun van den eenigen ge-

---

[1]) „Maar daar is er eene, die zich Gode wijdt. Terstond kapt zij zich het haar op andere wijze, en haar gehcele kleedij brengt zij in overeenstemming met die der vrouw. Zij handhave alzoo deze kleedij onverminderd; onverminderd geve zij wat haar als maagd voegt. Wat zij om God verborg, omsluiere zij ten volle".

[2]) Tertull., *De virginib. velandis.* C. 16. *Vertaling:* „Want uitgehuwelijkt zijt gij aan Christus, Hem gaaft gij uw lichaam over, Hem zegdet gij uwe rijpheid toe. Wandel naar uws bruidegoms wil. Christus is het, die èn voor andermans bruiden èn voor huisvrouwen den sluier voorschrijft, voorzeker veel meer voor de zijnen".

tuige uit dien tijd; en dit geeft voet aan eene andere meening, die door den oudheidkundige Otto Mitius werd geopperd [1]).

* * *

Mitius ziet in deze voorstelling een familietafereel. Wij staan bij het graf der moeder. De Orante stelt haar voor. Aan weerszijden heeft de treurende echtgenoot haar nogmaals voorgesteld: ter rechter als de gelukkige moeder met haar kind, ter linker als zijne met hem voor den bisschop staande bruid.

De voorstelling van Maria met het Goddelijk Kind zou z. i. van de meeste Maria-afbeeldingen in de catacomben afwijken: haar ongedekt hoofd, de ongewone houding van het kindje zeggen dit zijns erachtens vrij duidelijk.

Maar dan vooral de treffende gelijkenis dezer zittende moeder met de staande jonge vrouw! *Deze gelijkenis is namelijk nog treffender dan die van de jonge vrouw met de Orante.* Handhaaft nu Wilpert op grond van deze laatstgenoemde gelijkenis de meening, dat de Orante en de staande jonge vrouw een en dezelfde persoon verbeelden, dan vereenzelvigt Mitius, op grond van de nog treffender gelijkenis tusschen de staande jonge vrouw en de zittende moeder, alle drie figuren, en stellen deze drie dus een en dezelfde persoon voor. De uitlegging van Wilpert zou dan vanzelf vervallen.

Zonder het dusver nagenoeg algemeen aangenomen gevoelen te wraken, maar het in zijn volle waarde eerbiedigend, en zonder ons aan ikonographische beschouwingen over te geven, mogen wij toch een poging wagen om de waarschijnlijkheid van hetgeen Mitius beweert in het licht te stellen. Allereerst in het licht der kerkelijke wetenschap, betreffende de door den Goddelijken Stichter gewilde inrichting Zijner H. Kerk [2]), en vervolgens in

---

[1]) Zie noot 1 op bl. 453.

[2]) Te meer omdat Otto Mitius, in zooverre 't zich uit zijne verhandeling laat opmaken, zijn kennis der Roomsch Katholieke Kerk

het hier wel niet zoo heldere, maar toch niet uitgedoofde, licht der geschiedenis.

* * *

Volgens de leer der Kerk is het huwelijk van den beginne steeds geweest de wettige, voor altijd gesloten, overeenkomst tusschen man en vrouw om samen als echtgenooten te leven, en heeft Christus die overeenkomst voor de ledematen Zijner Kerk tot de waardigheid van Sacrament verheven, zoodat voor de Christenen het H. Sacrament des huwelijks is de wettige, voor altijd gesloten, overeenkomst tusschen man en vrouw om samen als echtgenooten te leven, waarin door Christus gelegd is, en waardoor wordt medegedeeld: de genade om de plichten, aan den huwelijken staat verbonden, te vervullen.

Volgens diezelfde leer is alzoo de overeenkomst-zelve het Sacrament. Het Sacrament is niet iets anders, dat bij die overeenkomst bijkomt. Het Sacrament is de overeenkomst.

Daarom is het huwelijk van gedoopten altijd een Sacrament.

Volgens de voornaamste katholieke geleerden is het wederkeerig recht der partijen de *materia remota* van dit Sacrament, terwijl het teeken, waardoor de onderlinge overeenkomst kenbaar gemaakt wordt, als overgave van dit recht, de *materia proxima*, en als aanvaarding van dit recht, de *forma* van het Sacrament is. En volgens het algemeen gevoelen der katholieke geleerden zijn de *partijen zelve* hier de *bedienaren* [1]).

Bedenk ook, dat dit Sacrament een Sacrament der levenden is en dus nooit anders dan in staat van heiligmakende genade mag ontvangen worden.

---

bij andersdenkenden borgt, als Sohm (volgens Jos. Hollweck een hedendaagschen de Dominis) en Hinschius.

[1]) Zie G. M. Jansen, *Theologia dogmatica specialis. Ultrajecti*, ap. Vid. van Rossum, 1882. Part. II, Sect. III, p. 835 sqq.

Uit deze leer volgt, dat het christelijk huwelijk onder geen ander recht kan staan dan onder goddelijk en kerkelijk recht, dus in geenen deele onder staats-recht [1]), en mitsdien elk huwelijk door een Christen gesloten, ook in den allereersten tijd reeds, uitsluitend behoorde tot de bemoeiing, en staan moest onder de tucht der kerkelijke overheid.

Stel hier nu tegenover het huwelijk der Romeinen ten tijde der keizers.

De oude strenge vormen van *confarreatio*, *usus*, *coëmptio* [2]), waardoor de vrouw *in manu mancipioque mariti*, d. i. in de volle macht des echtgenoots overging, waren langzamerhand in onbruik geraakt [3]), zoodat in dezen tijd alleen nog maar in gebruik was het huwelijk zonder *manus (sine in manum conventione)*, waarbij namelijk de vrouw niet overging in de macht, veel minder in de familie, des echtgenoots.

Allengs werden de vrouwen niet enkel rechtens geëmancipeerd, maar ook van de banden, die haar aan een streng echtelijk

---

[1]) Dit geldt van het huwelijk, van de echtverbindtenis zelve, niet van hare burgerlijke gevolgen, die onder de rechtsmacht van den Staat vallen.

[2]) De *confarreatio* was eene wijze van huwelijkssluiting door eene godsdienstige handeling, welke, na raadpleging der waarzeggers en het brengen van een offer door den *Pontifex maximus* en den *Flamen dialis* in tegenwoordigheid van tien getuigen voltrokken werd, en haar naam ontleent aan de spelt- of roggekoek (*farreum libum*) die daarbij gebruikt werd. — De *usus* bestond in de verjaring, als namelijk de vrouw een jaar lang in het huis des mans bleef zonder drie achtereenvolgende nachten afwezig te zijn. — De *coëmptio* was een zinnebeeldige koop, waarbij de vader zijn dochter den toekomstigen echtgenoot overdroeg (*mancipat*), maar deze dochter tevens zelve hare huwelijkstoestemming gaf. Zie Marquardt, t. a. p. bl. 32, en Barn. Brissonius, *De ritu nuptiarum* (Parisiis 1564).

[3]) De *usus* bestond ten tijde van Gaius niet meer, en ten tijde van Ulpianus, d. i. omtrent het tijdstip onzer wandschildering, kan men van de *coëmptio* geen sporen meer vinden. De *confarreatio* was reeds veel vroeger in onbruik geraakt. Zie Marquardt, t. a. p. bl. 62.

en huiselijk leven bonden, metterdaad losgemaakt, en de tijd der keizers zag èn mannen èn vrouwen al dieper in den poel van zedenbederf wegzinken [1]). Echtscheiding is aan de orde van den dag. De wil alleen van man of vrouw is voldoende reden tot echtscheiding. Meer nog dan in de laatste dagen der republiek was ten tijde der keizers het huwelijk meestal een *tijdelijke* overeenkomst, even gemakkelijk verbroken, als luchthartig gesloten [2]). Te vergeefs poogde keizer Augustus de aldoor zinkende zedelijkheid met dwang van wet, die zelfs de persoonlijke vrijheid aanrandde, op te beuren [3]), maar juist dat ingrijpen in de persoonlijke vrijheid bracht politie-toezicht in de binnenkamer en in de verkankerende maatschappij nieuwe kiemen van ontbinding. Niet om erfgenamen, maar om erfenissen sloot men

---

[1]) Lactant. VI, 23, 29 (bij Marquardt, t. a. p. bl. 67): „Denique nulla est tam perditi pudoris adultera, quæ non hanc causam vitiis suis praetendat, iniuriam se peccando non facere sed referre: d. i. Geen overspelige vrouw ten slotte is zoo schaamteloos, of zij wendt tot verontschuldiging harer ondeugd voor, dat zij door haar misdaden geen onrecht aandoet, maar vergeldt".

[2]) Tertullian. *Apolog.* L. 6: „At nunc in feminis præ auro nullum leve est membrum, præ vino nullum liberum est osculum, repudium vero iam et votum est, quasi matrimonii fructus". S. Havercamp haalt in zijn aanteekeningen (Leid. 1718, p. 72) op deze plaats Seneca aan L. III. *De Benef.* C. 16: „Numquid iam ulla repudio erubescit, postquam illustres quædam ac nobiles feminæ, non consulum numero sed maritorum, annos suos computant, et exeunt matrimonii causa, nubunt repudii? d. i. Schaamt er zich wel ééne over een echtscheiding, nadat sommige aanzienlijke en adellijke vrouwen niet naar het aantal consuls maar naar het aantal echtgenooten hare jaren berekenen en scheiden om een huwelijk, en huwen om een scheiding?" Grof klonk de spot van Juvenalis (*Sat.* VI, 224): „Sic crescit numerus sic fiunt octo mariti quinque per autumnos, titulo res digna sepulcri. d. i. Zóó groeit het getal, zóó worden het acht mannen in vijf herfsten! Een fraaie stof voor een grafschrift!"

[3]) Marquardt, t. a. p. bl. 74, wijst hier op de verschillende wetten, te dien einde door Augustus uitgevaardigd, vooral op de *Lex Julia* en de *Lex Papia*.

huwelijken, ja om ongestraft te kunnen zondigen. „Rom und Italien sinkt in der Kaiserzeit zu der tiefsten Stufe sittlichen Verfalls herab; die freche Schamlosigkeit des Hofes wie der höheren Stände, die Zerrissenheit der Familie, die Fortdauer des Coelibats, die öffentliche Prostitution, die Masse unnatürlicher, Leib und Seele zu Grunde richtender Laster, welche zu bezeichnen den alten Sprachen zum Theil ausschliesslich möglich ist, die Behaglichkeit, mit welcher ernste wie leichtfertige Schriftsteller der Zeit in diesem Schmutze sich bewegen, charakterisiren die Schattenseite dieser Periode, bei welcher zu verweilen ein undankbares Geschäft ist" [1]).

Maar terwijl het verdierlijkt lichaam van het heidensche Romeinsche rijk in den poel der onzedelijkheid aan het bederf ten prooi ligt, schuilt in de ingewanden der aarde, in het Rome der catacomben, het mystiek lichaam van Christus, de volmaakte maatschappij, door den Verlosser der wereld gegrondvest, tintelend van het ongekende leven eener goddelijke *verlossingsgenade*, die den mensch door de H. Sacramenten het bovennatuurlijk leven van Gods kinderen leven en aldoor krachtiger leven doet, en als het hemelsch geneesmiddel ook der stervende maatschappij heul en hulpe bieden zal.

Over de toediening nu der H. Sacramenten oefent de kerkelijke overheid krachtens goddelijk recht haar gezag uit, o.a. ook door den *ritus* te bepalen, die daarbij moet worden gevolgd. En waar het de bediening van het Sacrament des huwelijks geldt, dat, evenals het Priesterschap, behalve de heiliging des menschen, meer nog dan de andere Sacramenten de instandhouding van Christus' mystiek lichaam, de Kerk, ten doel heeft, mag de uitoefening van dat gezag wel het meest noodig heeten, dewijl de partijen zelve hier de bedienaars zijn, en daarom des te meer

---

[1]) Marquardt, t. a. p. bl. 78.

rechtstreeksche bemoeiing der kerkelijke overheid vereischte is om misbruiken te keeren.

Bedenk daarbij, hoe de heilige band van den christelijken echt te midden der algemeene losbandigheid onbreekbaar vast moest worden aangelegd, en helder als de dag zal het u blijken, waarom reeds de eerste Christenen buiten het kerkelijk gezag om geen huwelijk sloten, maar onder scherp toezicht der overheid en volgens door haar goedgevonden gebruiken.

Hoe geheel anders staat de kerkelijke overheid ten aanzien van de plechtigheid van de aflegging der gelofte of van de inkleeding eener godgewijde maagd! Is toch het huwelijk een *levensvoorwaarde* van Christus' mystiek lichaam, zonder hetwelk dit, naar Zijne instelling, niet bestaan kan, het plechtig of openlijk afleggen der gelofte van kuischheid, of de *professie*, verleent slechts hoogeren, reineren, glans aan sommige ledematen, zonder welken het wel bestaan kan. Het huwelijk is een *Sacrament*, door Christus, de professie een *Sacramentale*, door de Kerk ingesteld. Daarom begint de openbare plechtigheid van het huwelijk met de Kerk zelve, van de professie eerst sinds hare kerkelijke instelling. En zoolang gij, voor deze wandschildering staande, voor het bestaan der openbare professie geen oudere getuigen oproepen kunt dan die anderhalve eeuw na het ontstaan van dit kunstwerk over een dusdanige plechtigheid spraken, rijst, alle andere overwegingen daargelaten, de schaal ten nadeele van Wilperts verklaring.

* * *

Bovendien komen nu nog ondubbelzinnige uitspraken van betrouwbare getuigen, wat op kerkelijken grond reeds waarschijnlijk is, ook op geschiedkundig gebied bevestigen.

De H. Ignatius, Sint Petrus' leerling en opvolger te Antiochië schreef aan den H. Polycarpus: „Den mannen zoowel als den vrouwen past het, de echtverbintenis te sluiten naar de

uitspraak des bisschops, opdat het huwelijk volgens God zij, en niet volgens de begeerlijkheid. Alles geschiede volgens eere" [1]).

En de H. Paus Evaristus, onder wiens pontificaat deze H. Martelaar Ignatius in 107 in het Romeinsche Amphitheater den martelpalm verwierf, schrijft aan de bischoppen van Africa over wat tot een wettig huwelijk wordt vereischt o a.: (uxor) „sacerdotaliter, ut mos est, cum precibus et oblationibus a sacerdote benedicatur; d.i. (de bruid) worde priesterlijk, zooals gebruikelijk is met gebed en offeranden door den priester gezegend" [2]). Of Paus Evaristus hier nu huwelijken, buiten de kerkelijke overheid om, en alzoo tegen het gebruik in, gesloten, voor ongeldig, dan wel enkel voor ongeoorloofd verklaarde, was voor de vaderen der Trentsche Kerkvergadering geen uitgemaakte zaak [3]); maar ook slechts het laatste veronderstellende, hebt gij hier uit het begin der tweede eeuw een duidelijk sprekend en onwraakbaar getuige.

Uit de tweede en het begin der derde eeuw vernemen wij de stem van Tertulliaan. Wars van vage begrippen en meer nog van vage woorden, geeft hij zijne gedachte het liefst in een scherp geteekend beeld. Zoo beschrijft hij in zijn boek *De oratione* (zie boven waar de tekst is aangehaald bl. 470, noot 1) wat de maagd doet, die zich Gode toewijdt, en zwijgt daar als het graf over eenige kerkelijke plechtigheid. Maar verneem nu zijn taal over het huwelijk.

„Unde sufficiamus ad enarrandam felicitatem eius matrimonii

---

[1]) S. Ignatius, *Ad Polycarp.* C. 5, bij Mitius, t. a. p. bl. 17.

[2]) *Decretum Mag. Gratiani.* Ed. Richter-Friedberg, Leipzig 1879, Col. 1104. „Aliter legitimum non fit coniugium" (C. 1, Can. 30. q. 5). Cf. Jaffé, n. XIX.

[3]) Sforza Pallavicino, *Istoria del Concilio di Trento* (Faenza 1796) Tom. V, p. 193, Lib. 22, C. 4.

quod ecclesia conciliat et confirmat oblatio et obsignat benedictio, angeli renuntiant, pater rato habet?" [1]).

„Ut igitur in domino nubas secundum legem et apostolum (si tamen vel hoc curas), qualis es id matrimonium postulans quod eis a quibus postulas non licet habere, ab episcopo monogamo, a presbyteris et diaconis eiusdem sacramenti, a viduis, quarum sectam in te recusasti?" [2]). Duidelijk is hier gewag gemaakt van de tegenwoordigheid des bisschops, en der priesters en diakens, zelfs der weduwen bij de sluiting des huwelijks [3]).

Daarom spreekt Tertulliaan in zijn boek *De pudicitia* een algemeen gevoelen der Christenen aldus uit: „Ideo penes nos occultae quoque coniunctiones, id est non prius apud ecclesiam professae, iuxta moechiam et fornicationem iudicari periclitantur" [4]).

Terecht zegt dan ook Pellicia, van het aanstaand huwelijk sprekend: „Episcopus clero caeterisque fidelibus rem aperiebat, par enim erat, ut nil in Christiana republica inscia societate fieret;

---

[1]) Tertull. *Ad uxorem*, L. II, C. ult. *Vertaling:* „Hoe kunnen wij naar waarheid het geluk beschrijven van dat huwelijk? De Kerk bezorgt het, de offerande bevestigt het, de zegen bezegelt het, de engelen brengen het over, de Vader keurt het goed!"

[2]) Tertull. *De monogamia*, C. II. *Vertaling:* „Hoe zult gij dan in den Heer huwen volgens de wet en volgens den Apostel (zoo gij u hierover ten minste nog bekreunt), wanneer gij een huwelijk vraagt, dat die personen, van wie gij het vraagt, *zelf* niet mogen aangaan, namelijk de bisschop, die slechts met één vrouw gehuwd geweest zijn mag, de priesters en diakens, die in dezelfde verhouding tot dit Sacrament moeten staan, en de weduwen, wier staat gij in u zelven weigert?"

[3]) Alexii Aurel. Pellicia, *De Christ. Ecclesiæ politia*. Ed. Ritter (Coloniæ 1829) Tom. I, p. 446.

[4]) Tertull. *De pudicitia*, C. 4. *Vertaling:* „Daarom loopen bij ons de stille verbindtenissen, dat is die niet te voren bij de Kerk bekend gemaakt zijn, gevaar als echtbreuk en ontucht te worden gevonnisd".

quare secundo iam saeculo nuptias celebrari, antequam publice in ecclesia proclamatae fuissent, nefas habebatur" [1]).

En, op gezag van den H. Augustinus (*Serm.* 332, 51, 278) beweert dezelfde geleerde, dat in de vierde eeuw het verlovingscontract werd gesloten ten overstaan van den bisschop, en door dezen mede onderteekend in tegenwoordigheid van getuigen en geestelijkheid, aan wie van het contract voorlezing werd gedaan [2]).

Voorts bestrijdt hij het gevoelen van Ph. Buonaruoti, als zouden in de eerste drie eeuwen de Christenen, uit afkeer van wat heidensch is, den bruidssluier *(flammeum nuptiale)* niet hebben willen gebruiken. En terecht. Immers niet de sluier is heidensch, maar de afgoderij, die er mede bedreven werd. De Christin draagt denzelfden bruidssluier als de heidin, maar deze in dienst eens afgods, gene in den dienst van den waren God. Gelijk men in het burgerlijk recht allerwege de afbeelding van het grijs verleden ontwaart, zoowel in woord de aloude taal als in daad een vaste zede, zoodat aldus op gewoonten en levenswijze der vaderen een helder licht valt, zoo vinden wij in het kerkelijk recht eene afbeelding der oudheid terug, doch eene afbeelding, die door Christus en zijn H. Kerk is verheven, geadeld, geheiligd, evenals de mensch zelf van den dood overgebracht in het leven (I Joan. III: 14); zoo gingen ook vele zijner gebruiken uit den dood des heidendoms over in het nieuwe en alles vernieuwende leven van Christus' Bruid, behalve wat juist dien dood had gebracht, de zonde (Rom. V : 12). Bepaaldelijk wat het huwelijk betreft,

---

[1]) Pellicia, l. c. p. 445. *Vertaling*: „De bisschop openbaarde de zaak [d. i. het voorgenomen huwelijk] aan de geestelijkheid en aan de overige geloovigen, want het was recht dat er in de christelijke gemeente niets plaats vond buiten haar weten. Reeds in de tweede eeuw hield men dan ook het sluiten eener echtverbindtenis, die niet vooraf in de kerk openbaarlijk was aangekondigd, voor ongeoorloofd".

[2]) Ibid. p. 449.

werden verschillende ceremoniën uit het heidendom overgenomen *(canonizatae et sanctificatae)*, andere er bijgevoegd naar den eisch van dit heilige Sacrament [1]). De *tabulae nuptiales* (nl. het wettig bewijsschrift der huwelijksvoorwaarden) worden gereinigd van den heidenschen smet, en ontvangen van de Kerk nieuwe vastheid. Het *flammeum* (de roode sluier), het teeken eener denkbeeldige bescherming van hersenschimmige afgoden, wordt geheiligd tot het *velamen sacerdotale* van St. Ambrosius en het *velamen caeleste* van Paus Nicolaas I [2]). Het *convivium* (bruidsmaal) en de *traductio sponsae* (de overbrenging der bruid) zijn eveneens verchristelijkt, en nog steeds evenals de priesterlijke zegen en het offer, aan de kerkelijke wet gebonden [3]).

Deze beschouwingen geven ons het recht om, bij volle waardeering van het gevoelen der meeste katholieke oudheidkundigen, ook aan de verklaring van Mitius een niet geringe mate van waarschijnlijkheid toe te kennen. Daargelaten de ikonograpische bewijzen, staat immers de waarschijnlijkheid dezer verklaring vast zoowel op historisch gebied als op theologisch.

Wij beslissen niet, welk oogenblik eener christelijke plechtigheid de kunstenaar hier heeft willen voorstellen, de plechtige *verloving*, waarbij de *tabulae* werden voorgelezen en de bruid haren sluier ontving, of wel het *slot* der eigenlijke huwelijks-plechtigheid, waarbij zij [4]) eveneens een sluier ontving *(velamen caeleste, sacerdotale)*, en waarbij de *tabulae* dan alleen zouden afgebeeld zijn ter aanduiding, dat het hier een huwelijk geldt.

---

[1]) Pellicia, l. c. p. 445.

[2]) St. Ambrosius, *Exhort. ad virgin.* C. 6 en C. 3, can. 30, q. 5. *in Decreto.* Pellicia verwijst verder naar St. Ambros. *De virginit.* C. 15.

[3]) Over de huwelijksplechtigheden en gebruiken onder de Romeinen zie Marquardt, t. a. p. en de voortreffelijke monographie van Barn. Brisson (zie boven, bl. 473, noot 2) alsook het grootere werk van Brisson, *De formulis.*

[4]) Althans ten tijde van St. Ambrosius.

Evenmin wagen wij het, de mogelijkheid, dat hier de inkleeding eener godgewijde maagd zou voorgesteld zijn, te betwisten. Het pleit moge eenmaal door de oudheidkundigen worden uitgemaakt.

Misschien vindt nog ooit een gelukkig oudheidvorscher den steen terug, die dit loculus-graf sloot, en leest hij gretig het grafschrift, dat ons raadsel oplost, zoo althans de scherpzinnigheid van oudheidkundigen als Wilpert, die als een andere Eliseus den Elias-mantel van de Rossi zoo waardiglijk draagt, en Mitius, die door een Prof. Müller van Berlijn met deze degelijke studie in de christelijke oudheidkunde werd binnengeleid, er in slagen mag, dien steen voor dit graf op te vorderen.

Maar wat ook het onderwerp dezer merkwaardige wandschildering moge zijn, hetzij volgens Wilpert de inkleeding eener godgewijde maagd, hetzij volgens Mitius, eene huwelijksplechtigheid, in elk geval biedt dit heilig overblijfsel uit het onderaardsch bestaan der opbloeiende Kerk van Christus wederom eene bevestiging der oude waarheid, dat een kind der H. Kerk geen levensstaat aanvaardt zonder haar moederlijk gezag openlijk te erkennen en te eeren.

Utrecht. Dr. A. C. M. Schaepman.

DE GELOOFSPHILOSOPHIE VAN KARDINAAL JOHN HENRY NEWMAN.

(Vervolg en slot van bl. 295 vv.)

III.

NEWMAN'S GELOOFSPHILOSOPHIE IN HARE LEER OVER DEN INVLOED VAN DEN WIL.

Waar *verstand* en *wil* niet samenwerken, is de mensch niet in zijne volle kracht. Bij kardinaal Newman smolten deze vermogens wonderrijk samen tot één oprecht streven naar de volkomenste waarheid, die op aarde bereikbaar is.

„*Ik zal niet sterven, want ik heb niet gezondigd tegen het licht*".

Welke is de zin dezer woorden? Newman sprak ze ten jare 1833, in de ziekte, die hem gedurende zijne eerste Italiaansche reis overviel. Te Leonforte op Sicilië vroeg zijn dienaar, meenende, dat zijn meester sterven ging, diens laatste bevelen. De kranke gaf ze. Hij voegde er nochtans de aangehaalde woorden bij, en herhaalde: *ik heb niet gezondigd tegen het licht.* „Wat ik toen bedoelde — schreef hij later in de *Apologia* — werd mij nimmer geheel duidelijk". Vrij mogen wij echter de gissing wagen, dat eene diepe eerlijkheid en eene ongeveinsde verknochtheid aan de erkende waarheid zich uit het overstelpt gemoed treffend openbaarden.

Newman was verre van Londen en zijnen geboortegrond; verre van Oxford, het dierbare heiligdom der wetenschap. Bij het rondzwerven langs de kusten van Italië, Griekenland en Afrika werd

de drang naar waarachtig leven in hem machtiger, en ontwaakten denkbeelden, aangrijpend, hoewel nog maar ten deele verstaan.

Ruïnen, van vergane volkeren getuigend, riepen alle jeugdige herinneringen zijner klassieke studiën uit den sluimer. Maar de klassieke schoonheid hield hem niet terug; hem trok eene schoonere wereld. Naar het vaderland der christelijke waarheid en liefde, naar het volle leven zocht hij, gedreven door een nog nevelachtig maar onwederstaanbaar verlangen, de wieken uit te slaan. Terwijl hij te Ithaca het lied zingt van *Moses' dood*, klaagt hij zijn eigen zieleleed in de klacht: „*Mijns vaders hoop! droom mijner kinderjaren! Ik sterf! — En nog geen rust in 't zicht, o Heer! nu Kanaän vervloeit, alleen aanschouwd, en niet betreden*".

Te Palermo op scheepsgelegenheid wachtend, ging hij katholieke kerken binnen. Daar vond de „home-sick solitary", de pelgrim verre van zijn vaderland, stillen vrede. Rome, een „vijand", kwam olie en wijn gieten in de wonden. Het gedicht *De barmhartige Samaritaan* bewaart de herinnering aan deze vertroosting. De zanger verzucht:

„Oh that thy creed were sound!
For thou dost soothe the heart, thou Church of Rome".

Spreken deze woorden niet van innerlijken strijd? „*O was uw Credo waar! Want gij vertroost het hart, gij Kerk van Rome!*"

Den 16 Juni, terwijl de wind in de gespannen zeilen hem naar Marseille voerde, stortte de dichter zijne ziel uit in het treffelijke lied der *Wolkkolom*. Wie vertaalt het voor ons volk? Intusschen zal menigeen die bede, vol ootmoed en vertrouwen, hier gaarne in het oorspronkelijke lezen of herlezen. De pelgrim wil niet langer door trots worden geleid, als in de dagen, die God niet meer moge gedenken, de dagen, toen hij wilde alleen gaan. Hij smeekt het liefderijke Licht: leid mij, geheel den duisteren nacht, tot de morgen

aanbreekt, waaruit geliefde engelen-aangezichten glimlachen:

„Lead, Kindly Light, amid the encirkling gloom
Lead thou me on!
The night is dark, and I am far from home —
Lead thou me on!
Keep Thou my feet; I do not ask to see
The distant scene—one step enough for me.

I was not ever thus, nor pray'd that Thou
Shouldst lead me on
I loved to choose and see my path, but now
Lead Thou me on!
I loved the garish day, and, spite of fears,
Pride ruled my will: remember not past years.

So long Thy power hath blest me, sure it still
Will lead me on,
O'er moor and fen, o'er crag and torrent, till
The night is gone;
And with the morn those angel faces smile
Which I have loved long since, and lost awhile".

Zoo was Newman's geheele wezen allerernstigst naar den Oneindige gericht. Zijn *wil* zocht den Schepper en Diens heilige wet. Het verheven treurspelkoor: *De Elementen*, den 25 Juni 1833 nog op de Middellandsche zee gedicht, geeft deze stemming verheven weer. Is de mensch machtig, dat hij God niet zoeken zou? Geduchte elementen, onbuigbaar, sluiten hem in, dag en nacht, opdat hij wijselijk zich wende tot Hem, die de sleutelen der aarde heeft en der toekomende wereld. Aldus luiden de slotregelen:

„Thus God has will'd
That man, when fully skill'd,
Still gropes in twilight dim:
Encompass'd all his hours

By fearfullest powers
Inflexible to him,
That so he may discern
His feebleness.
And e'en for earth's success
To him in wisdom turn,
Who holds for us the keys of either home,
Earth and the world to come" [1]).

Met eene hooge levensopvatting, in eene diep godsdienstige gemoedsgesteldheid zag Newman in Juli Oxford weder.

* * *

Weldra was de *Oxford-beweging* in vollen gang. Waarheen? Men wilde de anglicaansche Kerk hervormen; diepte, frischheid, vernieuwde kracht aan het godsdienstig leven schenken. En Rome verre van de grenzen houden. De leiders der beweging waren Keble, Pusey en Newman. Deze had bij het afscheidnemen te Rome met zulk een diepen ernst aan Monsignore Wiseman verklaard: „Mij staat een gewichtig werk te doen in Engeland". Toen hij, genoegzaam hersteld van zijne reeds vermelde krankte, op een Meimorgen des jaars 1833 Castro-Giovanni ging verlaten, had hij, ik weet niet door welken diepen weemoed aangegrepen, het snikkend aan zijnen dienaar herhaald: „*I have a work to do in England*".

Blijkbaar beschouwde hij lange jaren de Oxford-beweging als het werk, waartoe hij gezonden werd. Dat hij op den weg was naar Rome, vermoedde Newman zelf minder dan iemand.

Eerst twaalf jaar later kwam hij aan. Op de muren tegenover zijne studeerkamer in *Trinity College* zag hij immerblijvend klimopgroen. „Hierin — verhaalt hij — zag ik jaren lang een zinnebeeld eener duurzame woonstede, tot den dood zelfs, in mijne hoogeschool [2]). Wat zou hem de katholieke godsdienst

[1]) Newman's gedichten zijn verzameld in zijne *Verses on various Occasions*.

[2]) Newman, *Apologia*, p. 237.

trekken! Als knaap schreef hij reeds bij het woord *Paus* in zijn woordenboek namen, die hij later zich schaamde te noemen. In de *Tracts*, de vlugschriften, waardoor hij het hernieuwde Anglicanisme hoopte uit te breiden, bleef Rome hem nog „verderfelijk (pestilential)" en „de Antichrist" [1]).

De medegedeelde feiten leeren, dat de eerlijke denker door eigen ondervinding en niet alleen door bespiegeling zag, hoe machtig *de invloed van den wil* kan wezen bij de geloofsact. Bekend met zijnen tijd had hij, liefderijk onderzoeker des intiemen levens als hij was, zielen zien opstijgen naar de hoogere wereld des geloofs, maar helaas! andere halverwege zien stilstaan, terugzinken in de zorgeloosheid, of zelfs nederstorten in volslagen ongeloof. Hij zelf openbaart zich aan ons als een man, bij hevige vooroordeelen opgegroeid en die een krachtigen wil behoefde om over zeer groote hindernissen heen te komen, maar die door zijnen godsdienstigen ernst deze *wilskracht* ook vond, zoodat hij edelmoedig de erkende geopenbaarde Waarheid omhelsde, en zich als geloovige, gelijk het plicht is, onvoorwaardelijk vasthechtte aan God, de Bron van alle Waarheid [2]).

* * *

Een zieleleven als dat van Newman was velen Engelschen een raadsel. Voor de wereld der *business* en voor het *agnosticisme*, dat van de bovenzintuiglijke dingen verre bleef, was hij een probleem. Er waren intusschen mannen, die het raadsel opgelost waanden; men beweerde b. v., dat de ascetische denker in het geloof staande bleef, *alleen* door een beslisten wil om te gelooven. Het was een oppervlakkig en op niets steunend oordeel. Onkatholieke vrienden, met den genialen man, vóór en

---

[1]) Newman, *Tract.* 7, 38, 41. Nog in zijn anglicaanschen tijd herriep hij gewetenshalve de schimpnamen. Zie *Apologia*, p. 200—205.

[2]) De H. Thomas II, Q. V, art. 4 ad 1 zegt, dat de oprecht geloovige gelooft „simpliciter inhærendo primæ Veritati".

ná diens overgang tot den katholieken godsdienst, zeer van nabij bekend, kwamen de uitspraak bestrijden; bovendien getuigde tegen de losse bewering het geheel van Newman's leven en geschriften, gelijk de eerste gedeelten dezer studie, naar onze bescheiden meening reeds genoegzaam aanwijzen.

Dat de wil nochtans *ook* zijne waarde heeft voor het geloofsleven, dit is een stelling door kardinaal Newman met de voortreffelijkste leeraren van het Catholicisme verdedigd.

Bij het beschrijven der gesteltenissen, die naar zijne diepste overtuiging, nauw samenhangen met het verkrijgen en bewaren des geloofs, stelt de schrijver het als eene eerste wet: *wees een man van geweten.* Wat hem het *geweten* is, zagen wij vroeger. Uit het geweten putte hij *bewijsgronden* voor de waarheid des geloofs; in het geweten-hebben ziet hij niet minder eene vereischte *gesteltenis* voor een vruchtbaar onderzoek.

Over het geweten als bewijsgrond spraken wij te voren. Hier komt het opnieuw ter sprake, maar als gesteltenis.

De mensch, die tot God begint te naderen, gevoelt in zich meer en meer ontwaken een besef van verantwoordelijkheid. Zoo staat hij tegenover den Oneindige, wiens bestaan als eene heldere waarheid in zijnen geest dringt, door het licht der eerste en als aangeboren kenbeginselen, verbonden met de klare verschijnselen van het menschelijk zieleleven en der natuur. Welke goede engel beweegt hem nu met heilig en zacht geweld, om niet in te slapen? Om rusteloos te zoeken, tot hij ziet, hoe de Allerhoogste moet worden gediend? Om het menschelijk opzicht te versmaden en offers te brengen, indien het hem blijkt, dat het Kruis, velen eene ergernis en eene dwaasheid, Gods kracht en Gods wijsheid is? Dan moet het geweten de trouwe raadsman zijn. Het onderzoek — om Newman's kernspreuk te herhalen — moet geschieden *onder een diep bewustzijn van verantwoordelijkheid.* Men moet beseffen, dat het gaat om de onsterfelijke ziel. Wie zoo gestemd is, vraagt ernstig naar den door God gestelden

weg van waarheid en gerechtigheid. Daarom verklaarde Newman, ijverend voor hunne godsdienstige verheffing den anglicaanschen geestelijken, dat hij hen bezorgd wilde maken over hunne zielen: „*I want to make you anxious about your souls*".

Daar bestaat een verbastering des gewetens, een verval, zichtbaar in de beschaafde wereld. Geweten wordt er zelfeerbiediging; de geest toornt tegen zich zelf: niets meer. Op deze wijze worden aandoeningen, die tot God leiden moesten, en de stem der natuur door eene valsche wijsbegeerte van haren oorspronkelijken, diepen zin vervreemd. Plichtbesef wordt een soort van smaak: zonde is geen vergrijp tegen God, maar tegen de menschelijke natuur. Intellectuëele mannen, zoo gezind, zien niet meer buiten en boven zich naar hunnen Schepper; voor hen geldt alleen de vraag, wat zij aan zich zelf, aan hunne waardigheid, aan hunne consequentie zijn verschuldigd. Misdoen zij, dan gevoelen zij geen berouw tegenover God, maar een gevoel van verlaging. Zij noemen zich dwazen, niet zondaars; toornen, maar zijn niet nederig. Zij sluiten zich in zich zelven op. Worden schuw bij hunnen trots. Biechten ware hun onmogelijk. Zij worden het slachtoffer eener sterke zelfbespiegeling. Anderen zien in de deugd niets behalve bevalligheid. Hun *gentleman's* godsdienst acht de ondeugd een euvel, dewijl zij onwaardig, verachtelijk en hatelijk is. Zij verstaan het Christendom niet met zijn vrees voor de oordeelen Gods; met zijne leer van tranen vóór vreugde, van een kruis vóór de kroon. Hun eigen geest is hun heiligdom; hun eigen denkbeeelden zijn hun orakel, en het geweten op zedelijk gebied is parallel met genie in de kunst en schranderheid in de wijsbegeerte. Zoo gaf Juliaan de Apostaat in den nacht zijns stervens de eindvertooning van een blootelijk philosophischen godsdienst [1]).

---

[1]) Newman, *Idea of a University*, p. 191—196: „In the insensibility of conscience, in the ignorance of the very idea of sin, in the contemplation of his own moral consistency, in the simple

Hier blijft van het geweten slechts de naam. Wie het geloof wenscht te *vinden* of te *bewaren*, moet in het geweten, dat God vreest en bemint, in een „gevoelig en teeder geweten" dien krachtigen *wil* behouden, zonder welken het verstand, hoe geloofwaardig Christus' godsdienst ook zij, niet zal toestemmen in de geopenbaarde waarheid. Hoe menigeen, getrokken tot de katholieke Kerk, bleef om deze reden in zijn onderzoek steken! De diepste gewaarwording zijns harten behoorde te zijn: *Wat moet ik doen om zalig te worden?* Zijn beste troost de belofte: *Vraag, en u zal gegeven worden; zoek, en gij zult vinden; klop, en u zal worden opengedaan.* Doch, is hij nauwgezet van geweten, die voor de godsdienstige waarheid het offer van wereldsche belangen en tijdelijke baten te zwaar acht? [1])

De Christenwijsgeer, die met zooveel kracht over de goddelijke waarheid sprak, had reeds lang zijn eigen wil onder de wet gesteld, dat *heiligheid boven vrede gaat: „Holiness rather than peace"*.

Het geweten veroordeelt de gemakzucht, die voor een gezet onderzoek naar Christus' ware Kerk terugdeinst; het laakt de ondegelijkheid, die, redetwistend over één punt, het geheel verwaarloost. Daarom sprak de doorluchtige Oratoriaan somtijds strenge woorden over de dwalenden, die niet met ernst en offervaardigheid zoeken. Zijn ernstige stem klonk eerbiedwaardig, daar allen wisten, dat zijn woorden door daden waren voorafgegaan.

Vastend en biddend — zijne huisgenooten getuigen het — leefde hij, de laatste maanden vóór zijn overgang in heilige ascese, verbeidend het volle licht, dat dagelijks helderder aanbrak. Dag op dag kon hij uren achtereen voor zijn hooge lessenaar staan, voortwerkend aan de *Ontwikkeling der christelijke leer*, het boek dat hij nooit voltooien zou, daar het opgaan der volle, vrede-

---

absense of fear, in the cloudless self-confidence, in the serene self-possession, in the cold self-satisfaction, we recognize the mere Philosopher".

[1]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 72—74.

brengende waarheid hem kwam verrassen. Elken dag scheen hij bleeker, rijziger, meer vermagerd, en viel het zonnelicht op het gelaat van den ascetischen denker, nu bijna doorschijnend. Toen hij den 9 October 1845 onder voorwaarde herdoopt was, voegde hij bij het handschrift, dat op zijn werktafel lag, deze woorden, die het nageslacht beter dan alle getuigenissen doen gevoelen, hoe deze man gezocht had met ernst, *met geweten*. Hij schreef:

„Zoodanig waren de gedachten over het *gezegend visioen van vrede*, van eenen, wiens lang volgehouden smeeking geweest was, dat de Albarmhartige het werk Zijner eigen handen niet zou versmaden en hem niet aan zich zelven overlaten, terwijl zijne oogen nog dof waren en zijn borst gedrukt, en hij niet meer doen kon dan zijne rede gebruiken in de zaken des geloofs. En nu, waarde Lezer, de tijd is kort, de eeuwigheid lang. Leg niet ter zijde, wat gij hier hebt gevonden; beschouw het niet als eene loutere zaak van oogenblikkelijken geloofsstrijd; rust u niet toe, vast besloten om het te weerleggen, en uitziende, hoe dit het best kan geschieden; misleid u niet met de inbeelding, dat het uit teleurstelling voortkomt, of misnoegen, of onrustigheid, of gekwetst gevoel, of misplaatste aandoenlijkheid, of eenige andere zwakheid. Wikkel u niet vast in samengeweven denkbeelden van vroegere jaren; stel ook niet als waarheid wat gij wenscht, dat waarheid zij, noch maak u een afgod van gelieftkoosde vooropgezette meeningen. De tijd is kort, de eeuwigheid is lang. *Nunc dimittis servum tuum, Domine, secundum verbum tuum in pace, quia viderunt oculi mei salutare tuum*" [1]).

* * *

Wie den ernst des levens hoogschat, zal Newman loven, die voor den waren godsdienst op het *geweten* zijns volks vertrouwde.

Nu kon een schrijver, zoo verdiept in het *concrete*, na de algemeene beschouwing over het geweten, de *bijzonderheden*

---

[1]) „Nu laat gij, Heere! uwen dienstknecht, volgens uw woord, in vrede gaan, want mijne oogen hebben uw heil gezien". Newman, *Development of christian Doctrine*, p. 445; W. Ward, *The life and time of Card. Wiseman*, t. a. p. 426—430.

niet verwaarlozen. Hoe verschillend immers en hoe talrijk zijn de gesteltenissen, de neigingen, goede of kwade, die op den wil, en daardoor op de omhelzing of verstooting des geloofs, van invloed zijn! Wenscht gij dus, lezer, eenen man te hooren, die met rijpe menschenkennis het indifferentisme en den onchristelijken geest in hunne oorzaken naspoort, sla dan zelf Newman's werken open.

Ettelijke zijner gedachten, zoo vruchtbaar, zullen wij hier echter mededeelen.

Het hoogere denkbeeld, in alle bijzondere beschouwingen van dezen geloovigen wijsgeer bemerkbaar, is 's menschen verhouding tot God door het geloof. Het geloof ontstaat door Gods genade. Eene goddelijke noodiging trekt de ziel inwendig, terwijl de geopenbaarde waarheden en hare geloofwaardigheid door de geloofsverkondigers, of hoe dan ook, van buiten worden voorgesteld. De ziel moet het oor neigen naar de stem van Christus, haren Herder. Hij is de deur der schapen. Hij is de goede Herder, en Hij kent zijne schapen, en de zijnen kennen Hem. Hij sprak tot hen, die Hem niet hooren wilden: *Gij gelooft niet, omdat gij niet van mijne schapen zijt. Mijne schapen kennen mijne stem, en ik ken ze, en zij volgen mij; en Ik geef hun het eeuwige leven, en zij zullen niet vergaan in eeuwigheid: en niemand zal ze uit mijne hand rooven. Wie door de deur ingaat is de herder der schapen. Hem doet de deurwachter open en de schapen hooren zijne stem; en hij roept zijne eigene schapen bij den naam en leidt hen uit. En als hij zijne eigene schapen heeft uitgeleid, gaat hij vóor hen: en de schapen volgen hem, omdat zij zijne stem kennen. Doch eenen vreemden volgen zij niet, maar vlieden van hem, want zij kennen niet de stem der vreemden* [1]).

---

[1]) Newman, *University Sermons*, p. 234—235. — Vgl. S. Thom. *Quodl.* II, 6 en *Summa Theol.* II. II, Q. II, art. 9 ad 3, waar van Gods *innerlijke noodiging* gezegd wordt: „Ille qui credit habet sufficiens

Onder dit liefelijke beeld des Nieuwen Testaments stelt Newman de waarheid voor, dat aan Gods *roepstem* een *bereidwillig hooren* des menschen moet beantwoorden. Deze bereidwilligheid, de *wil om te gelooven*, de „voluntas credendi", is als de liefde, waarmede de oprechte ziel den Bruidegom te gemoet gaat.

Een bereidwillig hart kan men als de vereeniging beschouwen van al die gesteltenissen, mét welke het licht, zónder welke het zwaar valt te gelooven [1]). Het Christendom schonk aan de wereld, voor de kennis der waarheid in het algemeen, deze edele gesteltenissen, of bracht er diepe verbeteringen in: het leerde bescheidenheid, geduld, behoedzaamheid, naast ernst en ijver. Nu vormden zich toonbeelden als de H. Thomas van Aquino, even heilig als diepzinnig. Klaarblijkelijk, wij moeten kennis omtrent God hebben, alvorens wij liefde, vreeze, hoop, vertrouwen jegens Hem gevoelen; doch met deze kennis is het 's menschen plicht zijne zedelijke stemming en gevoelens aan te kweeken, om, waakzaam en vast van wil, den verderen opgang van het licht des Ongezienen voor te bereiden in zijne ziel en te verbeiden [2]). Het verlangen om meer van den Onzichtbare te weten en de behoefte aan verzoening en verlossing moeten den wil prikkelen en sterken, om het verstand, zoodra God blijkt te spreken, tot instemming en onderwerping te nopen. Alle krachten in den mensch moeten zijn *on the look-out*, de ziel, zonder loomheid, moet *op den uitkijk* staan, of het daagt uit den Oosten [3]).

---

inductivum ad credendum; inducitur enim auctoritate divinæ doctrinæ miraculis confirmatæ, et, quod plus est, *interiori instinctu Dei invitantis;* unde non leviter credit".

[1]) Newman, *Univ. Sermons*, p. 198—240; *Sermons on various Occasions*, p. 63: „With good dispositions faith *is* easy; ... without good dispositions faith is *not* easy".

[2]) Newman, *Univ. Sermons*, p. 7—10, 179—193; *Discourses to mixed Congregations*, p. 99—100; *Gr. of A.* p. 120.

[3]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 66—68; *Gr. of A.* p. 425—426. Vgl. S. Thom. *In III Sent.* Dist. XXIII, Q. III, art. 3—5.

Het *indifferentisme* is de duisternis. Gelijk hij het zag in de wereld zijns tijds, heeft de schrijver het aldus geteekend:

„Beschouwen wij den geestestoestand van zoovelen, die zich weinig of niets om godsdienst bekreunen, die niet luisteren naar hun geweten, die aan zijn ingevingen zoo weinig denken als mogelijk, die er zich, konden zij, van zouden ontdoen. Wat zullen zij weten van de overtuigingen, de vreeze, en de uitzichten en wenschen, waarover wij spraken? Zullen zij eenige spanning en kommernis hebben, een onrustig verlangen om uit de duisternis te worden geleid, waarin zij verkeeren? Zullen zij, aan de geopenbaarde waarheid, gelijk ik veronderstel, nog vreemd, uitzien naar eene Openbaring? Wat is hun Openbaring? Wat deert het hen, hoe de zonden worden kwijtgescholden, zoo zij den last der zonde niet gevoelen? Wat verlangen zij naar grootere dan hun eigen sterkte om hun hartstochten of hunnen trots te overmeesteren, terwijl zij veel met hun trots op hebben, als met hun eigenlijke waardigheid, en aan hunne hartstochten den teugel vieren, als aan hun eenige vreugde? Zij zijn met zich zelven; zij achten zich zoo gelukkig als zij onder de gegeven omstandigheden kunnen wezen; alleen wenschen zij, dat men hen ongemoeid laat; zij hebben noch priester noch profeet van noode; zij leven op hunne wijze en in hun eigen te huis, hun neigingen volgend, zonder ooit buiten de deur te zien; wellicht met natuurlijke deugden begaafd, wellicht niet, doch zonder bepaalden of vasten godsdienstzin. Zoo leven zij, en zoo sterven zij" [1]).

Ziedaar het karakter van den man, die lijdelijk blijft, wanneer de Christus gepredikt wordt als de Heiland der wereld. Hij gaat de waarheid niet te gemoet, maar meent, dat de Waarheid tot *hem* behoort te komen. Hij doet geen onderzoek naar het bewijs, of God heeft gesproken, hij wacht tot dit hem bewezen wordt, juist als ware niet hij in de zaak betrokken, doch de almachtige God alleen. Om nietsbeduidende redenen laat hij het groote vraagstuk rusten, desnoods voor altijd. Mocht hem het feit, zonder eenige inspanning van zijnen kant, worden aange-

---

[1]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 68.

toond, dan gevoelt hij jegens hem, die dit bewijs leverde, geene erkentelijkheid of eenige welwillendheid; koel verklaart hij: *Ik zie dit niet*, en: *dat volgt niet*, als een beoordeelaar en een rechter, geenszins als een man, die zoekt met verlangen. Waar hij bidden moest om licht, onderhandelt hij en sluit een koop.

Zulk eene *wilszwakte* doet velen de blijde Boodschap missen [1]).

* * *

Kardinaal Newman kende de oude lokazen van den hartstocht. Vaak toont hij aan, hoe het lokaas de neiging, de neiging den wil, de wil den geest verschalkt. Maar van de aloude gevaren des geloofs bestudeerde hij de nieuwe vormen, b.v. de *ongeregelde neigingen*, die zich tusschen het streven naar wetenschap en vooruitgang, als onkruid tusschen de tarwe, ontwikkelen. De wetenschap, als zoodanig en goed beoefend, draagt ongetwijfeld licht aan en hult de zielen niet in duisternis. Maar het opvijzelen van „de wetenschap" kweekt bij velen eene gewaarwording van minachting voor „het geloof", dat daarom als een vijand buiten de synagoge der denkenden wordt gesloten; de schitterende ontdekkingen der natuurwetenschap verbijsteren sommiger *verbeelding*, en voeden eene blinde ingenomenheid met de zintuigelijk waarneembare dingen, afkeer van alle geestelijke kennis; rijkbegaafde geleerden worden door de *passie* voor *hun* vak doof en blind voor al het overige, en kunnen zich ten laatste geen wereld buiten de hunne meer denken. Aldus hebben de stille wateren van ongeloof en agnostiek hunne diepe gronden van hartstochtelijkheid [2]).

---

[1]) Newman, t. a. p. p. 69—70.—S. Thom. II. II, Q. IV, art. 7 zegt: „Aliquae virtutes possunt dici per accidens priores fide, inquantum removent impedimenta credendi; sicut fortitudo removet inordinatum timorem impedientem fidem; humilitas autem superbiam, per quam intellectus recusat se submittere veritati fidei".

[2]) Newman, *Idea of a University*, p. 193; 401—403; 495—500; *University Sermons*, p. 120—135.

Toen hij zich nog te Oxford bevond, begreep Newman door zijne dagelijksche ondervinding volkomen, hoe een jong Christenman, wanneer deze in het volle gewoel der wereld wordt gedrongen, zijne godsdienstige overtuigingen voelt wankelen, niet door eenig bewijs, dat tot zijne rede spreekt, maar door geestverwarrende indrukken der *verbeelding* en der *neigingen*. De een-en-dertigjarige geleerde beschrijft dien invloed, waartegen de *wil* behoort te kampen, op deze wijze:

„Zelfs zeer goede mannen zijn niet gansch beveiligd tegen den indruk der wereld en harer leerstellingen, die zoo veel vermogen op de groote menigte. Wie de dingen, wanneer hij in het gedruisch en gewoel der wereld komt, even kalm beoordeelt als hij ze uit de verte beschouwde, vóór de dag der actie kwam, hij is waarlijk een zeldzaam en wonderrijk werk der hemelsche genade. Zoo talrijk zijn de bijkomende redenen, die voor en tegen elken maatregel en elk beginsel kunnen worden aangevoerd; zoo dringend lokken belang en hartstocht den geest aan, als deze eenmaal flauw of opgewonden is; en het wordt dan zoo moeilijk tegenstrijdige beweeggronden met elkander te vergelijken en er de waarde van te schatten, dat onder gewone Christenen zelfs de oprechtsten en ijverigsten zich zelven, tot hunne verbazing, zullen bekennen, het te voren nauwkeurig afgemeten pad in de wildernis niet te hervinden, noch den weg te herkennen, die als een lichtende lijn over de heuvelen liep, tegen den horizon gezien. En deze ondervinding hunner onbedrevenheid en zwakte bewoog ernstige mannen, om geheel en al vaststaande voornemens nog door beloften te bevestigen, opdat plotselinge lust of hartstocht, verlokking of wereldsch belang hun hart niet zou vermeesteren, dat zij, zonder smet en zonder blaam, als eene reine maagd, verlangen voor te stellen aan Christus... Wij allen, beginnen ons verkeer met de wereld, in het besef, dat de school der wereld vijandig is aan de school van Christus, doch van lieverlede nemen wij de wereldsche lessen van practische wijsheid aan. Dit is de zegepraal van de geziene dingen over de ongeziene. Feitelijk brengt de wereld geen nieuw bewijs te haren voordeele in; zij beweert alleen. Aanvankelijk erkennen Christenmannen, dat de leering der wereld tegen de Openbaring strijdt, en niet als een gezag kan gelden; beschouwd

als theorie hield zij geene bedenking in tegen de waarheid van Gods Woord; en niettemin maakt zij hen, die haar in de werkelijkheid en in het levensverkeer hooren, zonder eenigerhande bewijs, min of meer dienstbaar aan *den overste van de macht der lucht, van den geest, die nu werkt in de kinderen der ongehoorzaamheid.* Hunne *verbeelding* wordt gaande gemaakt. De wereld snelt voorbij in een langen optocht: hare overheden en machten, haar Babel van talen, de sterrenwichelaars van Chaldea, het paard en zijn berijder en de strijdwagens van Egypte, Baäl en Astaroth en hun valsche eeredienst; en zij, die het aanschouwen, ondergaan er de betoovering van; zij stroomen mede; met een zonderling welbehagen bootsen zij de gebaren na, en worden verzot op het mommespel. Komen zij toevallig bij de eenvoudigplechtige godsdienstoefeningen van Christus' Kerk; vernemen zij, als vóór hun heengaan, hare getuigenissen, de ronde doende der evangelische waarheden: *Ik ben de Weg, de Waarheid, en het Leven*; — *Weest matig, weest waakzaam*; — *Eng is de poort, nauw is de weg*; — *Zoo iemand na mij wil komen, die verloochene zich zelven*; — *Hij is versmaad en de geringste der menschen, een Man van smarten en bekend met lijden,* hoe uitermate onwerkelijk schijnen dan deze waarheden, en hoe onredelijk en kinderachtig zij, die ze verkondigen! Hoe buitensporig in hunne meeningen, hoe zwak in hunne redeneeringen! En spreekt men over hen met medelijden en toegeeflijkheid, hoe na grenst dit mededoogen dan aan verachting!" [1])

Het jonge Oxford, dat Newman verstond, deed met deze taal der *undwordliness* zijn voordeel. Men begreep, dat de oorzaken, die het geloof doen kwijnen of sterven, er ook de geboorte van kunnen beletten in de ziel. Het beginsel, dat de wereld het geloof belemmert, door haar invloed op de verbeelding en de hartstochten, en bijgevolg op den wil, werd zeer vruchtbaar voor de practijk.

Dertien jaar later, toen de welsprekende leeraar zijn nieuwen arbeid onder de Katholieken begon, putte hij uit dit beginsel overvloedige toepassingen voor zijne *Sermons*, grootendeels model-

---

[1]) Newman, *University Sermons*, p. 131—133.

len van practische geloofsphilosophie. En deze toepassingen ontwikkelde hij gaarne naar hare *positieve* zijde. Uitgaande van de stelling: *wat het geloof helpt verkrijgen, helpt het ook bewaren,* — ontvouwde hij de rijke hulpmiddelen, waarover het Catholicisme beschikt, ook tot vorming en opvoeding van den wil in het geloofsleven.

Terwijl de wereld het beeld harer ijdelheid ten toon stelt, wordt de eeuwige Waarheid veraanschouwelijkt in Gods gewijde Boeken en door de verheven instellingen des Christendoms. Aldus worden de Schriftuur en het Ritueel der Kerk twee overvloedige bronnen van geloof en godsdienstigheid [1]). Daar het geloofsleven bij hevige en zielverwarrende aandoeningen, licht gaat kwijnen en daarmede ook de ijver bezwijkt, is de Kerk erop bedacht, den neerslachtigen troost en moed te geven. Zij is de *dichteres harer kinderen.* Haar wezen zelf is poëzie. Vol muziek om bedroefden te troosten, regelt en reinigt zij de neigingen. Fijne, teedere gevoelens, door geen woorden te hergeven, worden bij haar in de stilte vernomen; alom is de vervulling van een droom der kinderjaren of eener aspiratie uit den jongelingstijd. Verrijzen er in de schaduw haars heiligdoms mannen met dichtergaven, dan geeft zij hun, in haren dienst, hymnen te zingen, altaren te sieren, plechtigheden te ordenen. Alles om het hoogere doel: loutering der gevoelens. Eene nieuwe wijze tevens, om door troostrijke en verheffende middelen het verzet der onredelijke neigingen, en bijgevolg van den wil, tegen de waarheid des geloofs te overwinnen [2]).

* * *

Nu keer ik tot het uitgangspunt weder van Newman's geloofsphilosophie: *het geweten.*

---

[1]) Newman. *Gr. of A.* p. 137 noemt „Scripture and the Ritual of the Church" de „two great store-houses of faith and devotion".

[2]) Newman, *John Keble* in de *Essays critical and historical,* T. II, p. 442—443, waar wij ook deze zinsnede lezen: „Such poets as are born

Newman, gelijk ons bleek, stelt de beteekenis des gewetens allermeest in een diep *bewustzijn van verantwoordelijkheid voor God.* Dit bewustzijn leidt den man, die bezweek, tot vermorzeling en verootmoediging des harten, tot den tegenovergestelden zielestaat van Juliaan den Afvallige en van den Farizeëer met zijne dankzegging, voor in den tempel [1]). Biddend tot God en het geweten wakker houdend door trouw aan zijne godsdienstplichten, bewaart de Christen zijn geloof. Wijsgeeren, die in het geloof slechts bespiegeling willen zien en intellectueele factoren alléen, weten nauwelijks, wat zij hooren, wanneer een man, die op zijne beurt heeft nagedacht, den invloed *van den wil* op het gelooven zoo diep in het geweten en zelfs in de godsdienstpractijk navorscht. Niet minder stond Newman verbaasd, dat deze wijsgeeren, met hoeveel boeken ook in 't hoofd, zoo onwetend omtrent de ziel en de wisselwerking der zielsvermogens waren. Hij begreep ook niet, hoe een redelijk wezen waant in zijn geloofstrouw te zullen staande blijven, zonder biddend opzien naar Hem, die een verborgen God is [2]). Als Anglicaan in *St. Mary* predikend, betoogde hij zijnen talrijken bewonderaars van Oxford, dat zij, den geopenbaarden godsdienst bestudeerende, aan het onderzoek der uitwendige klaarblijkelijkheid liefdevol verlangen naar God moesten paren [3]). Later sprak hij in de universiteitskerk te Dublin eene rede uit *Over de gesteltenissen om te gelooven.* Tot grondslag nam hij deze woorden van het Sint-Lucas-Evangelie: „*Bereidt den weg des Heeren*". Treffelijke denkbeelden over *het zoeken naar het geloof* vormen den hoofdinhoud; aan het einde

---

under her shadow, she takes into her service; ... nay, she can even make shoolmen of them, as she made St. Thomas, till logic becomes poetical".

[1]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 15—31.

[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 352.

[3]) Newman, *University Sermons*, p. 222—250.

echter richt hij *over het bewaren des geloofs* deze vermaning tot de Katholieken:

„Meent niet, mijne Broeders, dat het voor u van geenerlei toetoepassing is, wat ik omtrent hen, die zoeken, heb gesproken. De Katholieken, inderdaad, hebben niet te zoeken; de angstige vragen, door het natuurlijk geweten gesteld, zijn voor u beantwoord ten volle. Gij weet, wie uw redder is, en hoe; gedenkt echter, dat een wakker en teeder geweten, de ware gesteltenis tot het verkrijgen des geloofs, daar tevens het behoud en de steun van is, wanneer men het eenmaal heeft verkregen. Het voedt de vlam des geloofs, en doet haar helder branden. Sint-Paulus spreekt van sommigen, die het *goede geweten verstooten* hebbende, *in hun geloof schipbreuk* leden. Dit geldt bijzonder thans. Katholieken gaan de wereld in; zij komen tusschen menschen aller godsdiensten; zij vernemen allerhande drogredenen tegen de Kerk, hare leerstukken, en hare wetten. Wat zal, practisch, hen in het geloof doen vaststaan, zoo niet hun diep besef, dat zij het behoeven? Wat anders zal hen tot het sacrament van boete brengen dan hun leed en het verfoeien der zonde? Wat hen leiden tot de Tafel des Heeren, dan het dorsten naar den levenden en waren God? Wat zal hen beveiligen tegen de afdwalingen des verstands, zoo niet de diepe overtuigingen en de vurige verlangens van het hart? Dierbare Broeders, veel dringt men tegenwoordig aan op de *bewijzen* voor het geloof aan den natuurlijken en den geopenbaarden godsdienst; en men schrijft boeken om te staven, dat wij gelooven moeten, en waarom. Deze boeken heeten natuurlijke godgeleerdheid en gronden des christelijken geloofs; en vaak beweren onze vijanden, dat de Katholieken niet weten, waarom zij gelooven. Nu, ik bedoel allerminst, de schoonheid en de bewijskracht dezer geschriften te loochenen; maar zeer betwijfel ik het, of zij feitelijk de lieden Christen maken of doen blijven. Zulk een twijfel koester ik niet omtrent het bewijs, door mij hier aangeprezen. Weest er zeker van, mijne Broeders, dat het beste bewijs, beter dan alle boeken der wereld, beter dan alle sterrenkunde, en geologie, en physiologie, en welke andere wetenschap ook, er een vermogen te leveren, — een bewijs begrijpelijk, zoo goed voor wie niet als voor wie wel kan lezen, — een bewijs, dat „binnen ons" is, — een bewijs, afdoende voor het verstand en overredend in de practijk, hetzij om Gods bestaan te staven, hetzij om

den grondslag te leggen voor het Christendom, — dat dit bewijs ontstaat uit een zorgzaam acht geven op de onderwijzingen onzes harten, en eene vergelijking tusschen de eischen van ons geweten en de leeringen des Evangelies" [1]).

Het geweten geeft licht, het geweten geeft kracht. Want het brengt ons eerbiedig luisterend, verootmoedigd, hakend naar de wedergeboorte der ziel, voor het aanschijn des Allerhoogsten. Zoo staat de Christen sterk in zijn geloof. Hoe zou hij al het vóor en tegen, al de hoogten en diepten van gelooven en weten in duizend bijzonderheden meten en peilen? Dit eischt de Godheid niet. Veelomvattend is het gebied der geleerde kennis, maar de practische kennis des geloofs is eenvoudig. Voor hem, die het geluk heeft te leven in het geloof, blijven de hoofdlijnen der waarheid zichtbaar, als een weg, die over het gebergte loopt. Doch dan behoort hij de dingen dezer aarde te beschouwen in het licht der eeuwigheid.

De gedachte aan het einddoel, de levendige herinneringen aan „that last dark hour", dat den tijd sluit en de deuren opent des toekomstigen levens, moet den Christenman stalen, en in het drukke gewoel der wereld zijn blik helder doen blijven voor de christelijke waarheid [2]). Newman zag de regeering van koningin Victoria door wijdvermaarde daden, door nieuw leven op elk gebied van menschelijke werkzaamheid en door weergalooze ondernemingen de wereld overschitteren; doch vielen daarmede of verhieven zich weder de afgoden, waar het menschdom bij zijn welvaart voor pleegt te knielen? Hij zag in den reuzentempel der nieuwere beschaving den Mammon en de Zinnen; de Eerzucht en de correcte Zelfgenoegzaamheid; de stoffelijke Welvaart en het Welslagen, door dichte drommen toegezongen en bewierookt. Met diepen ernst heeft hij in zijne *Sermons* en *Discourses* dien eeredienst met

---

[1]) Newman, *Sermons on various Occasions*, p. 73—74.

[2]) Newman, *Discourses to mixed Congregation*, p. 190—192.

scherpe psychologische kennis geschilderd, en zijn vaderland bezworen niet tot de afgoden te gaan, die de wereld van Christus' geloof en altaar verwijderen. En al weerklonken door alle Engelsche landen vele godsdienstige woorden, in welluidend proza en boeiende poëzie; hoe zou deze schoonheid den Christenman bevredigen, wanneer er de diepe ernst aan ontbrak van een door Gods genade bestuurd leven? Dan sprak hij: „*but* poetry" [1]). Dit „*slechts* poëzie" was echter geene miskenning van de zegenrijke zending der schoonheid, maar eene hulde aan het hoogste, aan de zegepraal Gods in het geweten.

Ziedaar de beteekenis van Newman onder zoovele groote mannen en een wereldveroverend volk. Hij wilde voor allen een rijker en dieper inwendig leven, dat zich beweegt om het één en eenig middelpunt der Godheid. Hij wilde, dat de mensch niet voor zich zou leven, maar voor den eenen waren God, aan de wereld geopenbaard in Christus. Daarom moeten er diepe godsdienstige overtuigingen worden aangekweekt, een geloof, edelmoedig en zonder berekening bij zijne energie, als het geloof der eerste martelaren, van de jongelingen, die den heidenschen dwingeland tartten, van de maagden, zwijgend bij haar folteringen [2]). Engelands nieuwe geloofsapostel predikte deze waarheid door den heiligen ernst en de offervaardigheid van zijn godsdienstig leven; door zijne geschriften, met zoo groote nauwgezetheid bij het onderzoeken en inkleeden der waarheid bewerkt, dat de uiterste inspanning aller krachten den schrijver, tegen het einde van sommige verhandelingen schier bezwijken deed, en hij zijne geschriften kinderen kon noemen, in smarten gebaard [3]). Ons allen schonk hij als een edel erfdeel, den levensrijkdom zijner geloofsphilosophie. In een tijd van agnosticisme bevestigde hij

---

[1]) Newman, *Discourses to mixed Congregations*, p. 156—161.
[2]) Newman, *Gr. of A.* p. 216.
[3]) W. Ward, *William George Ward and the catholic Revival*, p. 198—199.

de grondslagen der religieuze zekerheid; in de dagen van door twijfelzucht voortwoekerend pessimisme versterkte hij door vaste geloofsovertuiging het vertrouwen op den eindeloozen vrede; tusschen de beweringen en beloften van het theoretisch en practisch materialisme verkondigde hij het aangename jaar, de liefde Gods en het zoet verkeer met eene hoogere wereld. Aan het geloof schonk hij den waren zin terug eener onderwerping des menschen, *met zijn verstand en zijnen wil*, aan het woord der oneindige Waarachtigheid en Waarheid; het geweten scheidde hij niet van een oppersten Wetgever der zeden, noch de zedenleer van het dogma, noch de Openbaring van een wettig en zichtbaar leergezag. Vasthoudend aan de oude objectieve gronden der geloofwaardigheid, zocht hij, practisch en concreet, den weg naar de moderne ziel, voor wie de redelijkheid des geloofs moest opgaan als een licht, of blijven schijnen als een vuurbaak over de stormachtige zee dezes levens. Hij leerde den geloovigen katholiek zijnen blik naar het Oosten richten, om door het dagelijks opstuivende stof van allerlei aan- en wegdwarrelende bezwaren van ongeloof en wereldschgezindheid de onveranderlijke Waarheid te zien, die door geen wolken ooit geheel wordt verduisterd, en telkens helder door stof en nevel breekt.

* * *

Hier eindigt onze studie over de geloofsphilosophie van kardinaal Newman.

In zijn laatste ziekte verzocht de nu negentigjarige schrijver eenigen priesters zijner orde, dat zij hem de *The eternal years*, een hymne van zijnen vriend Faber, voorspelen of zingen zouden. Het lied verheugde de ziel van den grijsaard. En hij zeide: „Over mijn *Lead, kindly Light*, spreken velen gunstig; deze hymne echter is veel schooner. Mijn lied is dat eener ziel in duisternis, maar dit is het lied van het eeuwige licht".

Het eeuwige Licht begon den geloovigen Christen te verschijnen. *Hij had niet gezondigd tegen het licht.*

J. H. Newman ontsliep den 11 Augustus 1890. Gedurende geheel zijnen langen tocht leidde den pelgrim deze éene groote gedachte:

LOVER OF SOULS! GREAT GOD! I LOOK TO THEE.

Amsterdam. p. J. V. DE GROOT,
Ord. praed.

BOEKBEOORDEELING.

Critériologie générale ou théorie générale de la certitude par D. Mercier, professeur de philosophie et directeur de l'Institut Supérieur de philosophie à l'Université catholique de Louvain. — Louvain, Institut Supérieur de philosophie, 1899. — Prix: 6 frs.

Vooral sedert Kant de grondslagen van alle menschelijke zekerheid ondermijnde en het blinde spel van aangeboren denkvormen als de eenig aannemelijke verklaring voor de wording der wetenschappelijke kennis aanvaardde, is het voor de wijsbegeerte een onafwijsbare noodzakelijkheid geworden de vraag naar de mogelijkheid van objectieve zekerheid opnieuw te stellen. Zeker, het scepticisme, dat die mogelijkheid ontkent of betwijfelt, is niet veel jonger dan de menschelijke wetenschap zelf. Maar door de werken van den Koningsberger wijsgeer trad het zoozeer op den voorgrond, vond het in wijsgeerige kringen zoovele aanhangers, kleedde het zich in zoo nieuwe vormen, dat een hernieuwde behandeling van het vraagstuk, die met dat alles rekening heeft te houden, voor de neo-scholastiek tot de levensvragen behoort.

Op een wijze, die verre boven onzen lof verheven is, wordt in dit nieuwe deel van prof. Mercier's *Cours de philosophie* het vraagstuk gesteld en opgelost. De Leuvensche hoogleeraar begint met de verklaring der begrippen, die de termen zullen vormen, waarin het probleem moet worden geformuleerd: allereerst wat waarheid is — naar ons inzien het minst heldere gedeelte van 't geheele werk; dan, wat het zeggen wil: „waarheid kennen"; eindelijk wat het is: de waarheid met zekerheid te kennen. Daaraan verbindt hij dan onmiddellijk de juiste en scherpe formuleering der te beantwoorden vraag, iets wat hoognoodig is tegenover de veel verspreide en overdreven voorstelling van der scepticisten boosheid en tegenover de onmogelijke eischen, die van idealistische zijde op dit punt worden gesteld.

Waar een antwoord wordt verwacht op de vraag, of het verstand met zekerheid de objectieve waarheid kennen kan, mag men niet, zooals de scepticisten (om overigens onhoudbare redenen) doen, beginnen met die geschiktheid aan het verstand te ontzeggen of te betwisten. Dit toch is niet anders dan het pleit beslissen voor het onderzoek werd begonnen, de vraag beantwoorden voor zij werd gesteld. In dezelfde fout echter vervallen ook zij, die een positieve bevoegdheidsverklaring als „primum philosophicum" postuleeren, een meening, die bovendien nog zondigt door een bedenkelijke verwisling der logische en ontologische orde. Ook de weg door Descartes ingeslagen, die van den algemeenen methodischen twijfel, kan ons niet nader brengen aan de oplossing van het vraagstuk, vooreerst omdat die twijfel een innerlijke tegenspraak bevat, vervolgens omdat uit volstrekt algemeenen twijfel nooit eenig antwoord op welke vraag dan ook kan getrokken worden.

Er zijn er onder de dogmatisten, die meenen tegenover de ontkenning der scepticisten zich tot een beroep op de onwrikbare overtuiging van alle menschen te kunnen bepalen. Maar in waarheid is die handelwijze niet meer dan een ontwijken van den strijd. Ook de scepticisten betwijfelen die algemeene overtuiging niet, wel echter of die *adhaesio mentis* meer is dan *subjectieve* noodzakelijkheid en of zij op *objectieve* gronden steunt. Anderen nog stellen zich tevreden met de poging om het scepticisme met zich zelven in tegenspraak te brengen. Maar met dat al vergeet men zelf een gemotiveerd antwoord op de twistvraag te geven, terwijl de bruikbaarheid van het wapen zelf volstrekt niet boven allen twijfel is verheven, zooals nader blijken zal.

Wie zijn dogmatisme wil *rechtvaardigen,* kan niet langer afstand doen van het recht der rede, om ook op zich zelve en haar eigen werkingen de noodige contrôle uit te oefenen. Daarin echter volge men den weg door de natuur van het verstand zelf aangewezen. Geen uitspraak omtrent den aard van het *vermogen,* alleen een algeheele onzijdigheid daaromtrent kan ons punt van uitgang zijn. Niet in zich zelven, alleen in zijne werkingen is het vermogen ons kenbaar. Met die werkingen dan zal het onderzoek zich moeten bezig houden, zoo wij over de geschiktheid van ons verstand om de waarheid met zekerheid te kennen uitspraak willen doen. Onder die werkingen nu hebben wij de oordeelen te verstaan, want „de

waarheid kennen" is in den vollen en eigenlijken zin niet anders dan „*oordeelen* naar waarheid". Wijselijk echter beperkt de schrijver het debat tot de zoogenaamde onmiddellijke oordeelen der ideële orde (judicia analytica immediata). Immers de zekerheid der afgeleide kennis is van de waarde dezer oordeelen afhankelijk, terwijl het gezegde gemakkelijk kan worden toegepast op de ervaringsoordeelen, die in dit vraagstuk van secundair belang zijn.

Is echter op dit punt met het scepticisme een gedachtenwisseling mogelijk? Zeker, met menschen, die aan alles twijfelen en alles ontkennen, valt niet te redetwisten om de eenvoudige reden, dat er niets overblijft, waarover het twistgeding kan loopen. Zoo echter doen ook de scepticisten niet. Evengoed als wij, erkennen zij het feit, dat wij allen spontaan met onoverwinbare zekerheid sommige oordeelen uitspreken; m. a. w. het bestaan van een natuurlijke verstandelijke zekerheid, als *subjectieve* toestand, beamen zij ten volle. Maar die oordeelen, zoo meenen zij, vereischen een nader onderzoek. Waaruit toch ontspruit die zekerheid? Is zij louter en alleen het noodzakelijk gevolg van een blinde, *subjectieve*, aangeboren dwang, of is onze toestemming *objectief* gemotiveerd? Is er een criterium veritatis, een middel om waarheid van dwaling te onderscheiden, en kunnen wij ons oordeel opschorten, totdat wij in het object het merk der waarheid hebben erkend? In het beantwoorden van deze vraag ligt het verschil van scepticismus en dogmatismus.

Bij nader inzien echter blijkt, dat de gestelde vraag eigenlijk dubbel is. Immers in die oordeelen, over wier waarde uitspraak moet worden gedaan, schrijven wij allereerst een praedicaat toe aan een subject en bevestigen (of ontkennen) de betrekking tusschen beiden. Is dan die relatie ons objectief klaarblijkelijk en zoo de grond van onze bevestiging, of geldt het hier een blinde en natuurnoodzakelijke wijze om ons de dingen te denken? Vanzelf komen hierbij de twee groote eigenschappen van onze oordeelen ter sprake, namelijk hun algemeenheid en noodzakelijkheid.

Dit is echter niet alles. Van nature meenen wij, dat onze oordeelen aan de werkelijkheid zijn ontleend en op de dingen buiten ons van toepassing zijn, dat daarin iets wordt gezegd van een subject, dat niet een fictie maar een uitdrukking der werkelijkheid is. Kunnen wij dan ook hiervoor een rechtmatigen grond aanwijzen? Bestaat er verband tusschen de dingen buiten ons en de

voorstellingen en begrippen, die wij er ons van vormen, of zijn wij door een ijzeren natuurwet binnen den kring der subjectieve verschijnselen opgesloten?

Aan de oplossing van de eerste vraag is het derde boek dezer *Critériologie générale* gewijd. Zeer zeker kan niet iedere rechtvaardiging onzer natuurlijke zekerheid, die men heeft gegeven, toereikend worden geacht. Wil men haar op hechten grondslag vestigen, dan moet men een criterium veritatis kunnen aanwijzen, dat *innerlijk*, *objectief* en de *onmiddellijke* openbaring der waarheid zelve is.

De verschillende vormen van fideïsme en traditionalisme (Bonald, Ventura, Leuvensche school, Lamennais, Pascal) schoten in de eerste voorwaarde te kort. Allen komen zij hierin overeen, dat zij als laatsten grond der natuurlijke verstandelijke zekerheid een *uiterlijk* criterium stelden, nl. het gezag, dat echter zich zelven legitimeeren moet.

De psychologische noodzakelijkheid van Kant (imperativus categoricus), het zekerheidsgevoel van Reid en Jacobi, de blinde geloofsdrift van Jouffroy, de invloed van den wil en zijn begeerten der neo-criticisten, de noodzakelijkheid om een intellectueelen grondslag der moreele en sociale orde te bezitten (Balfour, Brunetière), zijn eigenlijk niet anders dan vormen van scepticisme, ondanks de dogmatische allures die zij zich zelven geven. Meer dan een bloot *subjectieven* grond onzer zekerheid bieden zij geen van allen.

Descartes eindelijk schiet in de derde voorwaarde te kort. Hij toch wil onze zekerheid vestigen op de kennis van het bestaan van een oneindig volmaakt Wezen, den schepper onzer natuur. Het onvoldoende van zijn stelsel ligt opgesloten in hetgeen hij zelf daaromtrent toegeeft, dat nl. deze laatste zekerheidsgrond zelf bewijs noodig heeft. Ook draait zijn stelsel noodzakelijk in een cirkel rond, daar bij hem de zekerheid der praemissen van de conclusie (het bestaan van God), en de zekerheid der conclusie uit den aard der zaak van de zekerheid der praemissen afhankelijk is.

De ware en eenig mogelijke rechtvaardiging onzer zekerheid tegenover het scepticisme ligt in het bewijs der volgende stelling (p. 195): „Les jugements d'ordre idéal ne résultent pas d'une synthèse subjective aveugle, mais sont motivés par l'évidence objective de la vérité".

Een allerduidelijkste analyse van de gegevens in ons bewustzijn

doet ons werkelijk de klaarblijkelijkheid der objectieve waarheid als de oorzaak onzer instemming erkennen en te gelijk inzien, hoe de beweringen van het subjectivisme met die feiten onvereenigbaar zijn. Als tweede bewijs wordt de impliciete bekentenis der scepticisten zelf aangevoerd.

Aan de legitimatie van dit criterium, dat werkelijk de drie bovengenoemde voorwaarden vervult, sluit zich van zelf de bevoegdverklaring onzer vermogens aan. Aan de vruchten toch kent men den boom.

De kracht van het bewijs wordt bovendien aangevuld door een grondige critiek van het subjectivisme, belichaamd in het criticisme van Kant (*Kritik der reinen Vernunft*), dat wel het algemeene en noodzakelijke karakter onzer ideëele kennis aanneemt, maar de objectiviteit ervan loochent (judicia synthetica à priori); vervolgens van het positivisme (Comte, Stuart Mill, Taine, Spencer), dat van geen algemeenheid of noodzakelijkheid in onze kennis hooren wil, en de zinnelijke ervaring als de eenige bron van zekerheid aanneemt.

Het vierde boek behandelt het tweede gedeelte van het probleem en stelt een onderzoek in naar de waarde onzer afgetrokken algemeene begrippen, die de termen vormen, waaruit onze oordeelen worden opgebouwd. Hierbij komen echter alleen die begrippen, waardoor wij ons de stoffelijke dingen denken, in aanmerking. De overige toch zijn ten laatste van deze afgeleid. De vraag is dan: zijn zij ontleend aan de werkelijkheid, zijn de objecten van onze begrippen niet louter dingen, die wij ons denken kunnen, maar ook iets dat buiten ons bestaat of althans bestaan kan, of zijn het slechts fictiës, subjectieve vormen, waaronder wij ons de verschijnselen denken, zonder te weten althans of er in de werkelijkheid buiten ons iets aan beantwoordt?

Ook hier kan men niet van algemeenen twijfel of ontkenning uitgaan. Twee feiten nu worden door niemand geloochend: 1°. dat wij bewuste zinnelijke indrukken en voorstellingen bezitten (dat wij nl. iets zien, hooren enz.); 2°. dat wij afgetrokken en algemeene begrippen bezitten en die toepasselijk achten op de dingen, die ons bewustzijn binnengetreden zijn (d. w. z. op het gehoorde, geziene enz.).

De werkelijkheid van het verband tusschen beide feiten, en van de betrekking der zinnelijke waarneming en voorstelling met de dingen buiten ons vraagt nadere bevestiging.

Een negatief bewijs bestaat hierin, dat de volkomen vereenigbaar-

heid wordt aangetoond van de *concrete* zinnelijke kennis en het *algemeene, afgetrokken* begrip, dat daaraan wordt ontleend, mits men het zinnelijk kenvermogen deugdelijk van het verstandelijke onderscheide en den waren aard van het abstractievermogen en van de reflectie erkenne. Het is dus niet anders dan de rechtvaardiging van het gematigd realisme der scholastieken tegenover de stellingen van het nominalisme, conceptualisme en het strenge realisme.

Het positieve bewijs toont aan, hoe het object onzer begrippen altijd wordt teruggevonden in den concreten inhoud onzer zinnelijke waarnemingen en voorstellingen; en hoe vervolgens de objectieve realiteit der zinnelijke indrukken boven allen twijfel is verheven.

Aan de uitwerking van het argument wordt ten slotte de weerlegging van het phoenomenisme of idealisme van Kant en zijne volgelingen (Fichte, Schelling, Hegel) toegevoegd.

Deze vluchtige schets moge eenig denkbeeld geven van den rijken inhoud. Mocht zij overigens aan een of ander lang genoeg schijnen voor een boekaankondiging, dan zie hij daarin een extra poging om tot nadere kennismaking met het werk van den Leuvenschen hoogleeraar aan te sporen. Want zonder vrees voor tegenspraak meen ik te kunnen zeggen, dat de eigenschappen, die een wijsgeerig werk, zonder naar de oppervlakte te stijgen, voor wetenschappelijk gevormden ook buiten den kring der professioneelen genietbaar maken, hier in hooge mate vereenigd zijn. Vooral die helderheid en strenge methode in het stellen en oplossen van het probleem en in de nawijzing der dwalingen zal men onder de nieuweren maar hoogst zelden terugvinden; de soberheid en duidelijkheid van taal zal de gewone en — laat het ons bekennen — niet altijd ongerechtvaardigde klacht over wijsgeerige onduidelijkheid grootendeels doen verstommen. Men versta mij echter wel. Geen wijsgeerig werk, hoe duidelijk ook, wordt ooit een novelle; een eigen woordenschat kan de wijsbegeerte, evenmin als iedere andere wetenschap, niet ontberen, al is 't lofwaardig dien schat niet meer dan noodig is te doen aangroeien; altijd blijft 't waar, dat de gedachtenkring, waarin men zich daar beweegt, het meest verwijderd is van dien van het dagelijksch leven en de dingen, die ons het naast staan. Daarom kan ook zelfs Mgr. Mercier met al zijn duidelijkheid, een zekere mate van inspanning u niet besparen. Velen echter zullen nog een

belangrijke verlichting vinden in de resumé's, die de schrijver aan de verschillende boeken en hoofdstukken heeft toegevoegd.

Wat in het bijzonder ook wederom dit deel aanbevelenswaardig maakt, is de breede en heldere wijze, waarop de meening van den tegenstander altijd wordt voorgesteld, zonder ook te verzuimen hem de eer te geven, die hem rechtmatig toekomt, en zijn „part de vérité" in het licht te stellen. Wie eenige vrucht van den wetenschappelijken strijd verwacht, zorge er toch allereerst voor den vijand, dien hij bestrijdt, te verstaan en diens meening en leer eerlijk en juist voor te stellen. Zonder dat wordt het een strijd tegen molenwieken, een kanonnade op spoken, een dracht slagen, die naast den vijand op den grond te recht komen, zonder hem te deren, en niets uitwerken dan dat hij zich afwendt en van de waarheid veel verder is verwijderd dan te voren.

Eén hoofdstuk — wij zeiden het reeds hierboven — schijnt ons minder gelukkig, ten deele zelfs onjuist, het is nl. dat, waarin de theorie der waarheid wordt uiteengezet. Om niet al te uitvoerig te worden, bepalen we ons tot het aangeven van enkele hoofdpunten, waarin, naar onze bescheiden meening, ten minste onduidelijkheid heerscht.

1°. De waarheid als zoodanig is een *relatie*, zeer zeker, maar dan bepaaldelijk de betrekking van conformiteit tusschen ding en verstand. Ook in deze opvatting blijft het waar, dat de waarheid formeel alleen in het verstand verwerkelijkt kan worden, hoewel het een eenigszins andere beteekenis krijgt.

2°. Het verschil tusschen ontologische en logische waarheid ligt in het verschil der subjecten, waarmede het ding in conformiteitsbetrekking treedt: de overeenkomst met het makende verstand geeft de ontologische, die met het kennende verstand de logische waarheid. In beide gevallen is het ding „waar", als het *fundament* der overeenkomst met een van beiden en, uit dit oogpunt bezien, worden „logisch waar" en „kenbaar" synoniem.

3°. Opdat echter die overeenkomst, die wij logische waarheid noemen, *verwerkelijkt* kunne worden, moet uit den aard der zaak het ding eerst het kenvermogen binnentreden (objectum actu intelligibile worden). Als zoodanig zouden wij het bij voorkeur „objectieve waarheid" willen noemen, d. w. z. *actu* object, fundament van

logische waarheid; de naam van ontologische waarheid echter geeft aanleiding tot misvatting.

4°. Een andere noodzakelijke voorwaarde voor het tot stand komen der logische waarheid is wat de schrijver de diffusie van het object noemt, het ontleden van het object onzer begrippen in zijn elementen. Volkomen waar, bij ons menschen althans; maar dit dient op rekening te worden gesteld van de beperktheid van het menschelijk verstand, dat niet in één enkele act de dingen doorschouwt. Het eenvoudige begrip kan *voor ons* slechts inchoative kennis worden genoemd; van overeenstemming met het *kennend* verstand kan *bij ons* alleen in het oordeel sprake zijn.

Nog in dit eigen jaar schreef een Duitsche beroemdheid, prof. Fr. Paulsen (*Im. Kannt.* 2 Aufl. Einleitung, S. 12) over het Thomisme dat als „onsterfelijk" wordt geprezen: „Wenn dieses System gegenwärtig in den Schulen des Katholizismus eine Art Auferstehung erlebt, so verdankt es das doch wohl nicht so sehr seiner eigenen inneren Lebenskraft, als der angenommenen Tauglichkeit, einem kirchenpolitischen System zu dienen, das durch die Gunst der Umstände—patientia Dei et stultitia hominum würde ein alter Lutheraner sagen — in unserer Zeit wieder zu unerwarteter Macht gelangt ist. Uebrigens wäre es schliesslich noch die Frage, ob Perennität für eine Philosophie überhaupt ein Ruhm ist: vielleicht ist Fruchtbarkeit ein besserer Ruhm, und die beweist die Kantische Philosophie, sie bringt bis auf diesen Tag beständig neue Gedankenbildungen hervor".

Geen passender en machtiger antwoord op zulke uitvallen dan boeken als dit. Rijpe vruchten zullen toch wel als de beste getuigen van innerlijke levenskracht mogen gelden. En zou men des noods al mede de vraag kunnen stellen, wat beter is onvergankelijkheid of vruchtbaarheid, in de vereeniging van beide eigenschappen steekt zeker de volmaaktheid. Nooit kwamen dan ook geestesvruchten tot vollen wasdom en rijpheid dan die groeiden aan loten, geënt op den stam der eeuwige en onvergankelijke waarheid. Beter ware dan ook de vraag gesteld, wat over de vruchtbaarheid beslist: innerlijke waarde dan wel de menigte van half voldragen vruchten. Te goeder trouw nu kan niemand na de lezing van werken als die van Mgr. Mercier nog volhouden: „Der Thomismus dagegen,

für seine Zeit gewiss eine grosse Leistung, bringt heute nichts als unfruchtbare Wiederholungen hervor".

Moge dit boek aan velen, zeer velen der onzen tot leiddraad strekken en hun nieuwe wapenen verschaffen, bruikbaar vooral in den strijd tegen de dwalingen van onzen tijd.

Warmond. J. Th. Beijsens.

P. F. Th. van Hoogstraten. Studiën en Kritieken. Derde Deel. Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1896. — W. van Nieuwenhoff. S. J. Schetsen en Studien. Amsterdam, G. Borg, 1898.

Zoo nog iemand in Nederland onbekend is met Multatuli, zijn vereerders en bestrijders, is 't stellig niet te wijten aan Pater van Hoogstraten. De geleerde schrijver heeft de noodige plaats ingeruimd aan zijn hoofdstuk *Multatuli*, en wel in die mate, dat de vraag oprijst, of er niet te veel werk gemaakt is van dezen man. Toch zou ik aarzelen die vraag bevestigend te beantwoorden; het was noodzakelijk een eenigszins volledige studie over Multatuli van Roomsche zijde in 't licht te geven, en we mogen ons geluk wenschen, dat de heer van Hoogstraten het gedaan heeft. Hier is de methode, door den schrijver in zijn derde deel gevolgd, om namelijk vereerders en bestrijders der behandelde schrijvers te bespreken, van groot nut, een nut, waarvan ik bij de andere studiën en kritieken minder overtuigd ben. Als het aankomt op Multatuli, dan dient ons publiek te weten, hoe het oordeel van anderen dient opgevat en gewaardeerd.

Eerst krijgen we Pater Jonckbloedt over Multatuli, in welke bespreking de kunstrechter een warme hulde brengt aan den heer van Sandick, die „ons voorgoed ontgoochelde". Waarschuwend klinkt zijne stem, als Pater Jonckbloedt hulde brengt aan A. J. Immers *Multatuli* door A. J. is geen boek, dat aan jongelieden in handen mag worden gegeven. Want deze auteur verlustigt zich in het ontleden van neigingen, die het licht schuwen, en verwijlt met een wansmakelijk welgevallen bij de uitspattingen van een „losbandig levend avonturier". Daarenboven hangen bij hem de beginselen der zedelijkheid en met name de huwelijkstrouw „aan een spinragdraad".

De bladzijden door Pater Jonckbloedt aan „Rangkas Betoeng" gewijd hebben blijkbaar indruk gemaakt op den recensent, en geen wonder! Wat een stuk „vol geest en leven", ons het tooneel voorstellend van het Havelaar-drama, dat steeds indruk zal blijven maken!

De heer van Hoogstraten leert ons: „Als mensch is Multatuli gevonnist en geen pleidooien van zijn vereerders kunnen hem meer redden. De *Brieven* veraanschouwelijken ons den zielstoestand van een man, die zich zelf vergoodde en door honderden vergood werd. Maar welk een erbarmelijk en vernederend gemoedsleven wordt ons hier openbaar" — om zijn bevreemding uit te drukken, „dat Pater Jonckbloedt niet enkele bladzijden uit de *Brieven* heeft aangehaald". Voor dat gemis stelt hij zelf ons schadeloos door ons er veel en met oordeel van aan te halen.

Aardig is de volgende schermutseling, welke hij zich veroorlooft: „Minder duidelijk is het mij, welk bezwaar Pater Jonckbloedt eigenlijk heeft tegen het door A. J. aangenomen onderscheid van beteekenis in de woorden *geniaal* en *genie*. Een geniaal iemand, zoo zegt hij minder fraai, is, naar mijn inzien, een genie; en een genie een geniaal iemand. Hij heeft er dikke woordenboeken en encyclopaedieën op nageslagen en daarin zijn meening bevestigd gevonden. Misschien ware het beter geweest hier de gewone spreektaal dan dikke woordenboeken te raadplegen". Nu wil ik niet zeggen, dat hetgeen bij den heer v. Hoogstraten volgt, en waar wij „gewone spreektaal" verwachten, „minder duidelijk" is, maar toch moet men met twee handen het zwakke hoofd ondersteunen om die grootsche gedachten zoo maar in eens te verwerken.

Geestig en meesterlijk is de critiek, die Pater Jonckbloedt de eer heeft te krijgen over zijn hoofdstuk *Ideeën*. „Hier is het gezond verstand aan het woord. De lezer heeft zich niet in te spannen om eenige verwarde of dubbelzinnige beeldspraak te ontraadselen, die wil pronken als dichterlijke taal. De vorm, waarin de schrijver zijn gedachten uitspreekt, is een prozavorm in eigenlijken en overdrachtelijken zin. Daar kon meer keurigheid zijn in enkele uitdrukkingen, meer klank in sommige volzinnen, meer verscheidenheid in de taalschikking. De pen heeft onder het schrijven van tijd tot tijd moeten draven, maar niemand, die met een helder hoofd leest, zal zeggen, dat de auteur doordraaft Hij heeft over de *Ideeën* een

oordeel te vellen, en hij velt het zóó, dat hij door de Nederlandsche jongelingschap niet misverstaan kan worden".

Het oordeel over Pater Jonckbloedt, waarmede wij gaarne instemmen, luidt: „We kennen Pater Jonckbloedt als een schrijver van goeden huize. Zijn werken getuigen doorgaans van degelijke studie. Ook *Multatuli* is de vrucht van een zeer uitgebreide lektuur. Is deze studie nu een model? Ik geloof dat Pater Jonckbloedt de eerste zal zijn dit te ontkennen". Met den recensent blijven we den Pater dankbaar voor zooveel hij in deze belangrijke zaak ten bate onzer jongelingschap gedaan heeft. Tegen Multatuli kan men haar niet genoeg waarschuwen.

Vervolgens begint de kunstrechter zelf Multatuli te bespreken, en stelt ons het karakterbeeld van den mensch en den schrijver voor, waar zich dit in de *Brieven* aanschouwelijk naar den voorgrond dringt. Wie de mensch Multatuli geweest is, die „zich 28 Aug. 1841 in de roomsch-katholieke kerk te Batavia liet doopen en den zelfden dag het Sacrament des Vormsels ontving, welke heiligschennis misschien de meest gewetenlooze daad van zijn ergerlijk leven is geweest", wie de schrijver Multatuli is geweest met zijn grootheid en kleinheid, ge vindt het bij den heer v. Hoogstraten, die met zijn onnavolgbaar talent u den geheelen Douwes Dekker geeft. Daarna verschijnen „drie beoordeelaars van Multatuli" vóór den rechterstoel te weten: Mr. Vosmaer, Dr. Polak en Cd. Busken Huet. Vóór dien rechterstoel staande, snakt men weldra naar buitenlucht: hij, wien de heer v. Hoogstraten onderhanden heeft, komt niet gemakkelijk vrij.

Ook anderen worden nu en dan geroepen, bijv. de heer Top, die een nog al duchtig lesje krijgt. Toch wordt er van tijd tot tijd gelachen. Wie zou den lach bedwingen als het gerijmel van Multatuli wordt voorgelezen:

„Wat bralt Ge, o Grieken, op Uw Odyssee,
Op Iliaden en herootjes!
Verzinkt beschaamd in 't niet. Ik Mr. J. R. T.
Heb 't stembureau gespeend van koffienat met broodjes....
Dat 's andre thee"!

En deze onsterfelijke dichter durft nog op te treden als een meester, „die Goethe voor een beuling houdt en, om slechts enkele

vaderlandsche namen te noemen, Hooft, Bilderdijk, Da Costa, Beets en Schaepman voor letterdieven en rijmelaars".

Gelijk we reeds aangaven, bevredigt ons de methode ten hoogste, wanneer de schrijver niet alleen Multatuli maar ook zijn vereerders en bestrijders bespreekt; hij geeft daarbij zelf zeer veel van zijn eigen, door allen gewaardeerd oordeel.

Meer treedt hij op den achtergrond in zijn studie over Potgieter en behandelt te veel de verschillende beoordeelaars van dezen beroemden schrijver, te weinig Potgieter zelf. De heer v. Hoogstraten behoeft toch niet bevreesd te zijn voor het oordeel, dat hij zelf over Groenewegen velt: „een scherper oordeel, een vaster smaak en een fijner gevoel, dan hem werden bedeeld, zijn, vooral bij het samenstellen der biografie van een uitstekend kunstenaar, noodzakelijke voorwaarden".

Als ge nog niet overtuigd waart, dat Potgieter verdiende door een man als v. Hoogstraten eens in het volle licht te worden gezet, dan zouden de waardeerende woorden van onzen kunstrechter u overtuigen: „Na da Costa en vóór Schaepman heeft niemand in Nederland met volkomener heerschappij de meeste dichtvormen beheerscht noch rijker, welluidender en artistieker verzen geschreven dan hij. Zijn poëzie is mannelijk en fier, edel en grootsch, ridderlijk en teeder, schoon enkele malen ook stroef en onbuigzaam in haar onverzettelijke kracht. In zijn proza ademt niet minder een dichterlijke geest dan in zijn verzen. Zijn keurige en tevens schitterende diktie boeit den lezer door een geheel eigenaardig meesterschap over de schatten onzer taal. Wil men gevoelen wat zuiver, onvervalscht Hollandsch is, men leze en herleze de meesterstukken van Potgieter". Zoo'n taal doet watertanden naar meer, en ronduit gesproken, wensch ik vurig, dat een vol deel der *Studiën en Kritieken* mocht gewijd worden aan Potgieter. 't Moge waar zijn, wat de heer v. H. schrijft: dat „de aesthetika van Potgieter niet altijd even breed van omvang was", ofschoon deze uitspraak wel eenigszins goedkoop klinkt, toch zijn de begrippen van Potgieter over schoonheid en kunst zoo rijk en dikwerf zoo opwekkend, dat de Nederlandsche letterkunde gebaat zou zijn, als de heer v. H. met zijn meesterschap ons die begrippen in haar overweldigende eenheid liet bewonderen. Hij vooral verstaat het aan „zijn begrippen over Potgieters' kunst een behoorlijken vorm te geven". Niet dat wij alles bij Potgieter even schoon zouden vinden,

doch dat geldt van de grootsten, Bilderdijk niet uitgesloten. Zelfs bejammeren we het, als we bedenken, hoeveel grooter Potgieter zou geweest zijn, wanneer het licht der waarheid hem meer beschenen had. Maar moeilijk zal het toch blijven iemand aan te wijzen, die als nationaal kunstrechter en kunstenaar tevens grooter is dan hij.

Zijn we nu niet geheel voldaan door deze studie, toch zijn we dankbaar, we leeren veel over Potgieter, en over zijn vrienden, Busken Huet, Beets, Groenewegen; we leeren tot onze blijdschap *Tante van Ulsen* kennen, aan wie Potgieter zich veel verplicht rekende. Hoe keurig schildert de heer v. Hoogstraten Busken Huet: „Deze man met zijn sceptische neigingen, met zijn satirieke koenheid, met zijn kwetsende voornaamheid tegenover minder bedeelden naar den geest; deze scherpe beoordeelaar, die barmhartigheid noch deernis kende in het vonnissen, kon nooit zonder een zachte tinteling van levensvreugd in het oog op zijn kleinen Gideon staren; een koning te rijk, zoo vaak hij gevoelde, dat het kind hem hartelijk lief had. Wat Potgieter ook voor Huet moge geweest zijn, hij stond bij hem ongetwijfeld nog hooger als kindervriend aangeschreven dan als kunstenaar".

De vriendschap tusschen Willems en Potgieter wordt door den heer Groenewegen besproken, maar „het moeten scherpziende lezers zijn, die aan het boek van den heer Groenewegen een helder begrip kunnen ontwoekeren van den invloed, door Willems op de geestontwikkeling van zijn Hollandschen vriend geoefend". O, had de heer v. Hoogstraten het ons dan wat beter geleerd, te meer nu straks het standbeeld van Willems ook onzen genialen landgenoot weêr in dankbare en bewonderende herinnering brengen zal. Doch, wie weet, wat we nog te wachten hebben?

Deze waardeering van het laatstverschenen deel komt wel wat laat, doch wat schaadt het aan een werk van blijvende waarde? Ze is dan ook minder eene aankondiging dan wel een hoopvol uitzien naar nog zeer veel van dezen gevierden schrijver.

't Schijnt wellicht pretentieus, doch 't moet gezegd: de heer v. Hoogstraten is erop vooruitgegaan, want zijne werken zijn in den laatsten tijd gemakkelijker te lezen dan vroeger en bergen toch denzelfden schat.

Het laatste hoofdstuk van het derde deel handelt over Bilderdijk op dezelfde wijze als Potgieter behandeld is. Zoo spoedig evenwel de

naam van Bilderdijk door den heer v. Hoogstraten in 't debat wordt gebracht, worden we huiverig er veel over te schrijven en eindigen we 't liefst met den wensch nog dikwerf onderricht te worden door den man, die Bilderdijk zoo volledig verstaat, dat hij op zijn beurt een leermeester geworden is van het Nederlandsche volk.

Voor 't oogenblik minder nationaal gedreven, doet Pater W. van Nieuwenhoff S. J. ons kennis maken met vijf beroemde buitenlanders; zijn meesterschap over de taal maakt er niettemin waarlijk Hollandsche schetsen van, zelfs als er veel uit vreemde gaarde wordt overgeplant. 't Zou overbodig kunnen schijnen hier nog eene aankondiging te schrijven na de keurige samenvatting en waardeering door J. T. in het verdienstelijk godsdienstig weekblad: *St. Bavo*. J. T. toch heeft geheel het werk goed doorloopen, wijst eenige der vele schoonheden met den vinger aan en beveelt zeer warm het boek aan velen.

Niettemin zij 't geoorloofd hier het een en ander aan te stippen. De hoofdstukken *P. Peter Roh* en *James Tissot* vind ik meesterlijk. In het eerste spreekt een gevoel, dat meesleept en opbeurt, in het tweede boeit ons een fijne kunstbeschouwing, die ons tot ons geluk bijblijft. Voor de bloemlezing uit Jacinto Verdaguer zijn we den vertaler ten hoogste dankbaar. Dat zijn wij hem ook — doch niet in alles — voor zijn studie over John Ruskin. Deze staat, volgens den schrijver „zoo hoog in het koninkrijk der kunst, dat hij geenszins onopgemerkt kan blijven door al wie er geen vreemdeling is; zelfs daarbuiten is zijn invloed gegaan". Nu dwepen we wel niet met dezen volzin, maar hij geeft toch te verstaan, hoe de grootheid van Ruskin den schrijver aangrijpt. Nog duidelijker wordt ons dit, als het profetenwoord Ruskin vóór den geest moet hebben geschemerd: „gesteld om uit te roeien en af te breken, om te planten en op te bouwen".

Voorzeker kan onze tijd met vrucht naar de lessen van Ruskin luisteren, en we vangen ze gretig op, als de heer v. N. ze ons op zijn eigenaardige manier meedeelt. Te recht is reeds de aandacht gevestigd op het rijke woord van Ruskin en op de toelichting van

onzen schrijver: „Wat God niet bestemd heeft het menschelijk oog door aanschouwing te behagen, kan niet tot het gebied der schoonheid gerekend worden". Dit heerlijk woord wijst onmeedoogend af, wat men „de roos" heeft durven noemen „uit de gaarde der natuur", „het schoonste, wat de beeldende kunst kon bieden", de tentoonstelling van het „vleesch". We leeren vervolgens Ruksin's gezonde kunstbegrippen: „Schoonheid is niet hetzelfde als *waarheid*". Op 't eerste gehoor klinkt dat woord ietwat vreemd, doch de uitlegging verzoent er ons geheel mede. De schoonheid bestaat ook niet in *het nuttige*. „Schoonheidszin is geen loutere werking van het gezicht of erger nog van de gewoonte". Heerlijk is de bladzijde van Ruskin over de bovennatuurlijke schoonheid en de hulde gebracht door dezen Calvinist aan de katholieke kunst, om te eindigen: „We hebben behoefte aan Giotto, Ghirlandajo en Angelico; en deze behoefte zal gevoeld worden, tot onze walgelijke negentiende eeuw, ik zeg niet haar laatsten adem, maar haar laatsten stoom zal hebben uitgeblazen".

Volkomen begrijpelijk is daarom, dat Ruskin instemde met Frederik Overbeck. „Mij is de kunst eene harpe Davids, waarop ik zonder ophouden psalmen tot den lof des Heeren zou wenschen te begeleiden". Geheel in dit kader past het woord van Ernest Hello: „De kunst is het stamelen van den mensch, die, uit het aardsch paradijs verdreven en nog niet in het hemelsche aangekomen, de verloren schoonheid van vroeger herdenkt en de toekomstige ziet schemeren in de verte. Het oord der schoonheid is voor den balling gesloten, maar op den vreemden grond schetst hij zich eene afbeelding van het vaderland... De kunst is eene herinnering en een voorgevoel. Ieder kunstwerk is eene akte van geloof". Deze kerngezonde theorie omvat de kunst van alle eeuwen.

Hoe zinrijk is het woord van Ruskin: „Verstandig werken, is kortaf: werken met God". Dat voor dezen man „het Cristal-Palace te Londen een broeibak is voor komkommers met twee schoorsteenen", verwondert ons niet, doch — en nu komt het verzet — dat hij geen gevoel genoeg bezit voor onze Hollandsche schilderschool, verwondert ons wel, en toen wij van zoo'n grooten kunstrechter een afkeurend vonnis hoorden uitspreken, spoorde ons de liefde tot onze nationale kunst aan ook eens bij kunstrechters aan te kloppen en te vernemen, of het oordeel van Ruskin wel zoo geheel juist was.

En ja — tot onze vreugde — hoorden wij, dat Ruskin's oordeel niet alleen niet onbevangen maar ook zonder genoegzame kennis van de Hollandsche school is. De geestdrift voor middeleeuwsche kunst sluit het oog niet voor de schoonheid der nieuwere, en de vergelijking van Fra Angelico met Wouwerman klinkt, ons althans, nog al potsierlijk. De hervorming, en in 't bizonder het Calvinisme, heeft veel verwoesting onder ons aangericht, zelfs zoo, dat er een Calvinistisch tintje over al de bewoners van het „nieuwe Israël" gekomen is. Maar bij de protestanten ging zeer dikwerf de natuur boven de leer; wie zal da Costa niet bij de eerste rijen der koninklijke zangers inlijven? Zoo is 't ook met de schilderkunst; de symboliek werd teruggedrongen, doch daaraan is de renaissance evenveel schuld als de hervorming, maar de echte kunstenaarsziel van onze meesters werd niet bedwongen, en 't moge zijn, dat zij vooral de werkelijkheid gaven van het leven, 't is toch ook zeker, dat zij alles deden gloeien van heerlijke schoonheid, met een meesterschap, welke in vele opzichten geen andere school toonen kan.

Ruskin zegt: de hervorming heeft de kunst doen opgaan in het landschap, dat eertijds enkel tot omlijsting diende; zij geeft ons genre-stukken van het aardsche leven, koeien, stieren en ziellooze „stillevens" te zien. Zeker, het landschap neemt een groote plaats op onze schilderijen in; doch niet de eenigste, zelfs niet de grootste; denk alleen aan den koning onzer kunstenaars Rembrandt — wie ter wereld kan met hem vergeleken worden? — denk aan Frans Hals en van der Helst. Doch ook het landschap heeft zijn schoonheid. Alle aardsche schoonheid is een afschaduwing van de schoonheid Gods. Geeft de schilder waarlijk de schoonheid van het landschap met kunst terug, dan kan men zeggen, dat hij hooger in zijn opvatting had kunnen wezen, maar geenszins dat hij tekort schiet aan de eischen van den dichter, die in zijn kleuren een heerlijk poeem weet te zingen. De H. Ignatius werd tot tranen toe bewogen door het gezicht van een bloem des velds. 't Is slechts de vraag, of de schoonheid van 't landschap met gevoel is teruggegeven, en wie, die in onze musea vertoevend, opgetogen wordt door zooveel talent, zal het strenge oordeel van Ruskin over de Hollandsche school durven onderschrijven? Ruskin zelf gevoelt veel voor de schildering van het landschap; dat hij het niet terugvond, zooals hij het wenschte, in onze school, ligt over het algemeen niet aan onze meesters, die zelfs

stillevens konden malen, niet „zielloos" maar stralend van zonnegloed. Nu is 't gemakkelijk van „goocheltoeren" te spreken en niet te bewijzen, maar daarmeê gooit men een bewondering van drie eeuwen niet omver. „Alwat eeuwenlang door de menschen bewonderd is, moet eene hooge mate van echte uitmuntendheid bevatten". Daarmeê wordt niet beweerd, dat alles op de stukken onzer meesters volmaakt is; maar het „water", dat Potter schildert, hindert mij niet in het ademloos bewonderen van zulk een stier tegen zulk een wolk. Zoo zouden we verder kunnen gaan? Doch waartoe? Het spijt ons van harte, dat Pater v. Nieuwenhoff het oordeel van Ruskin over onzen nationalen roem onderschrijft.

De gevierde Pater zelf heeft menige bladzijde geschreven in 't boek van onze grootheid, als kunstkenner, als geschiedschrijver, als redenaar bovenal. Hij weet zijn voordeel te doen met rijke belezenheid, ook van de lateren, en met keurigen smaak, en bij dat alles denkt hij er niet aan om in den trant van Brugman zijn gehoor te boeien, bewust als hij is, dat met de middeleeuwen de goede smaak niet is afgesloten. Daarom hopen wij, dat zijn glociende geestdrift voor de middeleeuwsche schilders hem niet belette om, trots Ruskin, veel te genieten in hetgeen de zeventiende eeuw en ook de onze aanbiedt als rein en heerlijk kunstgenot bij onze ingespireerde en met kleurende tooverende kunstenaars. We verlangen nog veel te leeren, ook van dezen meester, en missen tevens niet gaarne zijn machtige wapenen om onzen nationalen roem te handhaven, waaraan we nog meer gehecht zijn dan aan het rijk van Insulinde.

L. J. J. Hageraats.

NIEUWE UITGAVEN.

Compendium Liturgiae Sacrae juxta Ritum Romanum Auctore Jos. Aertnys C. SS. R. — Editio altera aucta et emendata secundum novissima S. Sedis decreta. — Amstelodami, W. van Gulick, 1899. Pretium : *f* 0.85.

Degenen, die van de liturgie nu juist geen speciaal-studie maken, maar voor wie het vooral op hare practische kennis aankomt, zullen zeker met ingenomenheid dit werkje ter hand nemen. Volledigheid,

gepaard aan eene duidelijke kortheid van uitdrukking, ziedaar de groote waarde voor een ieder, die uit den aard zijner priesterlijke bediening de kennis der liturgie niet kan verwaarloozen.

Het werkje is in drie deelen verdeeld. Het eerste geeft eene aanschouwelijke beschrijving der ceremonies, in de stille H. Mis te onderhouden, met de verschillende wijzigingen te observeeren in de Missa defunctorum, coram Sanctissimo, coram Episcopo, — en wat er omtrent de uitdeeling der H. Communie en andere bij de H. Mis voorkomende functies is voorgeschreven. Het tweede deel verklaart de algemeene rubrieken van het missaal, terwijl het derde de algemeene voorschriften van het brevier behandelt. Vooral deze twee laatste deelen hebben eene merkelijke verandering ondergaan, tengevolge der laatste decreten, terwijl er eenige geheel nieuwe capita zijn toegevoegd. Wij stippen hier aan die over de „Missae pro defunctis", omtrent de „occurrentia" en „concurrentia festorum", de „festa primaria et secundaria", om van andere niet te gewagen.

Door een goed algemeen register is men in staat het verlangde terstond op te slaan, wat, vooral in zake van rubrieken, zeer aangenaam is.

Wij kunnen dit werkje met warmte aanbevelen, vooral aan hen, die zich tot het H. Priesterschap voorbereiden.

M.

Calderon en zijne werken door Engelb. Günthner, Leeraar aan het kon. gymn. te Rottweil. Vertaald en vermeerderd door L. van Helvoirt. 1e Aflevr. — Leiden, J. W. van Leeuwen (Hoogewoerd) 1899.

Alwat bevorderlijk kan zijn om de verheffende poëzie van Calderon beter en meer algemeen bekend te maken in ons vaderland is ons van harte welkom. Met ingenomenheid kunnen wij daarom de Nederlandsche vertaling van Günthner's bovenstaand werk over den Spaanschen tooneeldichter begroeten. Want ofschoon ik de bewering, dat dit werk „zoowel door Duitsche als Hollandsche meesters om strijd als het beste geprezen wordt, dat ooit over Calderon geschreven werd", niet voor mijne rekening wensch te nemen, mag het boek toch onvoorwaardelijk erkend worden als een „uitmuntende inleidingsstudie tot den grooten dichter". Daarmede is, dunkt mij, de juiste waardeering gegeven. Het boek kan niet dienen om de lezing

en studie van Calderon's dichtwerken te vervangen, maar is een wegwijzer, die een zeer goede inleiding geeft met opheldérende proeven.

Dat de Nederlandsche bewerker deze proeven in Duitsche vertaling heeft gelaten, met bijvoeging van het origineel, verdient geen afkeuring. Maar voor den Nederlandschen stijl mag veel meer zorg geëischt worden dan in deze eerste aflevering te bespeuren is. De correctie moet zorgvuldiger, het Nederlandsch zuiverder van germanismen, de zinsbouw duidelijker en vloeiender zijn.

Ziehier een zin, die als toonbeeld van cacographie kan gelden: „Naar „het gevoelen van den Duitschen vertaler Dr. Lorinser moet men de „voortreffelijkheid dezer tooneelstukken volstrekt niet alleen zoeken in „de godsdienstige idee waarvan alle uitgaan; maar evenmin in de afwe- „zigheid van alles wat de zedigheid zou kunnen kwetsen en zooals dik- „wijls het geval is met Shakespeare tot een steen des aanstoots worden „kon (ofschoon Calderon evenmin een aanhanger is van die over- „dreven schroomvalligheid, die zich door de taal der H. Schrift ge- „stooten gevoelt); ook niet in de grootsche pracht der dictie alleen, „die bij Calderon eene hoogte heeft bereikt, als zelden bij eenig „dichter is waargenomen, maar veelmeer en wel op de eerste plaats „in de betooverende kunst van den dramatist, die aan deze schouw- „spelen, in verband met andere voortreffelijkheden, eene waarde geeft, „waardoor ze niet alleen de voortreffelijkste stukken van Shakespeare „ter zijde staan, maar ze zelfs in menig opzicht overtreffen" (bl. 40).

Wij kunnen onze klare, oprechte moedertaal niet zóó naar het allerslechtste Duitsche model zien verhaspelen zonder luide verzet aan te teekenen. Verder lezen we nog: „*Standhaftige Prins*" (bl. 15), wat in ons Nederlandsch toch wel *standvastige* dient te luiden; „een *woeste* massa van bijpersoneel" (bl. 40); „Lysander antwoordt, dat *zij hare* dochter niet is" (bl. 42); „een geweldige orkaan .... steekt *zich* op" (bl. 44); „niemand zal het durven wagen, *hem zijn aanschijn te ontblooten*" (bl. 57). Zulke vrijheden met onze goede moedertaal in een boek over letterkunde zouden, wanneer zij niet uitsluitend tot deze eerste aflevering bepaald bleven, een „*cas pendable*" worden, niet voor den schrijver natuurlijk — zoo bloeddorstig ben ik niet! — maar voor het boek. En dit zou waarlijk te betreuren zijn. Want wij wenschen het uitmuntende werk onder alle opzichten aan onze lezers te kunnen aanbevelen. C.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

INHOUD VAN HET HONDERD-EN-ZESTIENDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bladz.

Moderne poëtiek IV—VIII. (Vervolg van Dl. CXV, bl. 243 vv.)

A. M. J. I. BINNEWIERTZ 1

Nog eens de oorspronkelijke gerechtigheid. Antwoord aan Dr. H. Bavinck en Dr. A. Kuyper. IV. (Vervolg en slot van Dl. CXV, bl. 23 vv.)

TH. F. BENSDORP Congr. SS. Red. 22

Philips Willem van Oranje.

I. Geboorte en kinderjaren. Verblijf aan de Hoogeschool te Leuven en ontvoering naar Spanje. Motieven en roerselen 89

II. Verblijf in Spanje en terugkeer naar Nederland . . 393

Dr. P. J. F. VERMEULEN.

Christelijke kunstbeschouwing over het treurspel.

I. De aard van het tragische 126

II. Doel der tragische kunst. 132

III. Tragische schuld. 264

IV. Besluit. 273

J. H. G. VAN POPPEL, Pr.

Aubry de Vere.

M. A. P. C. POELHEKKE 151

Bladz.

Zielengeloof en doodencultus bij de Germanen.

Dr. Jos. Schrijnen 170

Vrije concurrentie. Oorzaken en gevolgen.

Woord vooraf 213

I. Historische ontwikkeling 214

I. Eerste tijden 214

II. Oudheid 216

III. Middeleeuwen 218

IV. Zeventiende en achttiende eeuw 221

V. Fransche Revolutie 223

VI. Negentiende eeuw 227

II. Gevolgen 230

I. Vrije concurrentie 230

II. Uiterste meeningen 231

III. Voordeelen der vrije concurrentie. 234

1. *Grooter voortbrenging* 236

2. *Beter voortbrenging* 237

IV. Nadeelen der vrije concurrentie 305

1. *Nadeelen voor de arbeiders.* 305

a. Arbeidsloon 305

b. Arbeidsduur 307

c. Machines 311

d. Werkloosheid 313

e. Overproductie. 316

f. Vrouwen- en kinderarbeid 319

g. Zedelijkheid 323

2. *Nadeelen voor de gebruikers* 325

3. *Nadeelen voor den middenstand* 328

a. Zegepraal der sterksten. 328

b. Zegepraal der meest gewetenloozen. . . . 333

III. Conclusiën 336

I. Ordening naar beroepsstanden 336

II. Sociale wetgeving 346

III. Besluit 348

Mr. P. J. M. Aalberse.

Probabilisme of Aequiprobabilisme.

L. M. Wouters, Congr. SS. Red. 240

Bladz.

Een blik in de Protestantsche Kerk. Aan Ds. A. Veenhuysen, Predikant te Nederhorst-den-Berg.

H. ERMANN S.J. 248

Een veertiend'eeuwsche reliekschrijn. Caput S. Frederici Episcopi.

JAN KALF. 350

Oude kunst en grootkapitaal.

J. J. GRAAF 371

Liturgie van den oud-katholieken bisschop N. B. P. Spit.

J. J. F. BROUWER, Congr. S.S. Red. 439

VERSCHEIDENHEDEN.

Het Katholieke Amsterdamsche patriciaat der XVII en XVIII eeuw. II. De familie Heereman van Zuijdwijk. (Vervolg van Dl. CXIV, bl. 302 vv.)

BERNARD J. M. DE BONT 43

Afkondiging van het Concilie van Trente in de Veluwe.

W. F. N. VAN ROOTSELAAR . . . 469

Anatomisch onderzoek naar aanleiding eener plotselinge genezing.

A. M. C. v. C. 474

Verklaring van den brief door Z. H. Paus Leo XIII, 25 November 1898, gericht aan den Hoogeerw. Pater-Generaal der Minderbroeder-orde. (Ingezonden.) . . . 477

BOEKBEOORDEELING.

Bladz.

Verzekens van August Cuppens.
A. M. J. I. BINNEWIERTZ . . . 193

Moralphilosophie, von Victor Cathrein S.J.
J. L. JANSEN, Congr. SS. Red. . 279

De Paus. Tweede gedeelte. H. Ermann S.J.
J. C. VAN DER LOOS. 284

Dr. J. B. v. Weiss. Lehrbuch der Weltgeschichte
Dr. L. J. SICKING. 287

Sacerdos rite institutus, auctore P. Adulpho Petit, S.J. — Catena Evangeliorum [auctore L. Delplace, S.J.]
A. M. C. v. C. 290

De mensch als zinnelijk wezen, door Is. Vogels, S.J.
J. L. JANSEN, Congr. SS. Red. . 388

Het jongste *Leven van Shakespeare.*
A. M. P. C. POELHEKKE 479

NIEUWE UITGAVEN.

Pesch, *Praelectiones dogmaticae.* — Hartung, *Der Prophet Amos.* — Mgr. Keppler, *Die Adventsperikopen.* — Faulhaber, *Die Propheten-Catenen.* — Zanecchia, *Divina inspiratio.* — E. v. d. Heyde, *O. L. Vr. van Lourdes.* — *Jaarboekje van Alberdingk Thijm.* 61

Terrien, *La grace et la gloire.* — Lehmkuhl, *Theologia moralis* 199

LETTERLOOVER.

Bladz.

Twee kathedralen.

P. ZWART. 75

Trillingen der ziel.

J. H. G. VAN POPPEL 77

Geen nood.

H. DONDERS. 79

Geluk.

W. DE VEER, S.J. 80

Doornen en rozen.

fr. B. G. DE WOLFF, O.S.C. . . 201

Verlangen. — Ga zacht voorbij.

ALB. S. 208

Laatste gedichten van Z. H. Leo XIII in Nederlandsche verzen vertolkt.

A. N. MUTSAERS, Pr. 210

Bij den avondstond der negentiende eeuw.

A. N. MUTSAERS, Pr. 297

Stem der Zee.

ALB. S. 304

Belijdenis.

H. DONDERS, Pr. 390

Smart.

ALB. S. 392

MODERNE POETIEK.

(Vervolg van Dl. CXV, blz. 243 vv.)

IV.

Het is volstrekt mijn plan niet om het geheele boek van Pol de Mont, bladzij voor bladzij, nummer voor nummer, te behandelen. Dat zou nergens voor dienen. Ik schreef dan een boek dikker dan Pol de Mont er ooit schrijven zal, en dat zou zonde en jammer wezen voor papier en inkt. Immers ik zou moeten weêrleggen dwalingen van allerlei soort: al de schoone kunsten en wetenschappen zouden moeten meêspreken, en zulk een levende encyclopedie ben ik me zelven niet bewust te zijn. Daarenboven wat zou weêrlegging baten? Indien Pol de Mont een openbaring Gods wilde aannemen en tevens de Tien Geboden als eersten grondslag ook van kunst en poëzie [1]), dan kon men beginnen met hem te redeneeren. Maar zie, ik moet hem eerst weer de katechismus gaan leeren: U weet wel, Pol de Mont, dat kleine, eenvoudige boekje uit uw kinderjaren?

En daarom slaan we maar om, bladzij op bladzij, en bewonderen heel needrig de vaardigheid en het vernuft en de belezenheid en alles, wat te bewonderen is, maar verwonderen ons

---

[1]) Hier mag ik zeker wel den lezer opmerkzaam maken op de schoone bladzijden, die Pater Alb. Maria Weisz, in zijn *Apologie des Christenthums* (B. III, Th. II, Vortr. 18, n. 12, S. 916) over het grondwezen aller schoonheid heeft geschreven. Daarmee zal ten alle tijde ondergeteekende instemmen. Het moge tot geruststelling van enkelen dienen, die wellicht meenen, dat door al die gezelligheid met de modernen de eeuwig-oude beginselen zouden worden vergeten.

tevens in alle bescheidenheid over de verregaande verwarring des geestes, waartoe kunstbeschouwingen zonder positieven grondslag een leeraar aan een koninklijk Atheneum kunnen voeren. Och, dat Pater v. Hoogstraten b.v. eens dezen professor op zijn college wilde nemen, om hem een weinigje duidelijker te maken, wat schoonheid is en wat haar princiep; en hem eens ondervragen mocht over die mooie, klinkende woorden als o. a. „kunst is vrijmaking en ook vrijwording" en alles wat verder op blz. 11 te lezen staat. En dat dezelfde eens aan dezen kunstcriticus, die warempel zelfs Thomas van Aquino uit de hoogte durft kapittelen, duidelijk leeren mocht, hoe hij zeer voorzichtig moet wezen met het overschrijven van anderen, omdat men dan in het gevaar komt om het derde gedeelte eener definitie voor een volledige aan te zien!

Doch we hebben met al die dingen gelukkig niet van noode. Ons eenig doel is het moderne op te sporen in deze moderne poëtiek, en daarom worstelen we ons, als parelduikers, henen door al de troebelheden van velerlei dwaling om de, straks schitterende, kleinoodiën van het moderne te vinden. Ze liggen hier en ginder, verborgen vaak. We moeten van bladzij naar bladzij overspringen: hier een woord, daar een zin, ginds een aanhaling, hier weder een bedoeling door de regels heen, opduiken. Want alles is volstrekt niet modern in dit boek. Tallooze regels wijken niet af van de oude regels der van ouds bekende poëtiek. Natuurlijk, want alles verandert niet. Een handboek, dat in alles afweek, zou daarom alleen reeds verworpen moeten worden. De weg naar den kunsttempel is ook hier de oude, maar er zijn hier sommige zijpaden aangewezen, die nader en veiliger zijn.

Doch we laten deze niet zeer moderne beeldspraak varen en gaan kort en goed in dit boek zoeken het kenmerkende der moderne poëtiek. En we vinden vooreerst het volgende.

De oude en geijkte verdeeling der poëzie in vijf of zelfs vier soorten, kan, verzekert men ons, welbewust worden verzaakt. Daar is slechts ééne verdeeling gewettigd, nl.: het epos als

objectieve en de lyriek als subjectieve uiting der poëzie. Ook het drama behoeft niet meer genoemd: in wezenlijkheid is het drama epische poëzie, doch uitgedrukt op bijzondere wijze, voorgesteld als een logische, van nieuws plaatshebbende handeling.

Dit echter moet niet aldus worden begrepen, dat men nu aan het rangschikken mag gaan, en al die gedichten, waarin men zijn eigen innerlijke gedachten, gewaarwordingen, voorstellingen en denkbeelden uitdrukt, zuiver subjectieve, en die verzen, waarin de dichter schildert, beschrijft of verhaalt, wat de buitenwereld in hem verwekt of wat in deze voorvalt, zuiver objectieve poëzie noemen mag: dit zou slechts halve rechtvaardigheid zijn. Want alle poëzie, hoe men haar ook noemen wil, is de vrucht van gevoel en verbeelding te gelijk. Het lyrische en epische element blijven nimmer van elkander gescheiden, maar versmelten en loopen dooreen en werken beide mede om voort te brengen één groot en goed gedicht.

Daarvoor zijn de bewijzen overvloedig. Vondels *Wildzang*, Starings *Lentelied* zijn hoofdzakelijk beschrijvend en toch echte liederen: en Heine's volzangerige verzen zijn met volle recht „*Stimmungsbilder*" genoemd. Daarentegen lees b.v. de beschrijving van den strijd tegen de reuzen in den *Ondergang van de eerste waereld*, het tafereel van den val der Engelen in Vondels *Lucifer*, en gij zult overtuigd zijn, hoe wederzijds lyriek en epiek elkaar helpen en versterken.

Het onderscheid tusschen beide is echter volkomen gewettigd, indien we dit onderscheid in ruimen zin willen opvatten. Dan kunnen we zeggen: kiest de dichter tot stof, wat hij ziet en hoort in de groote wereld buiten zichzelf, dan is hij objectief en zijn poëzie vertoont een verhalend of beschrijvend karakter. Kiest hij evenwel tot stof, wat er omgaat in zijn eigen binnenste, de gewaarwordingen, welke de verschijnselen van die buitenwereld in hem veroorzaken, dan is hij subjectief en lyrisch.

Lyriek zijn dus alleen die gedichten, welke bestemd zijn om

aan het innerlijke leven van den mensch lucht te geven; lyriek is volgens Dr. Kleinpaul „die Poësie des unmittelbaren Ausdrucks geistiger Persönlichkeit". Nu kan men die „Persönlichkeit" dubbel opvatten: een lyrisch dichter kan zingen de dingen zijner eigen ziel, maar kan ook de tolk zijn van een ander, van meerderen, van de geheele menschheid.

Dit alles klinkt schijnbaar niet zoo heel en al modern en, trots de verzaking van vroegere verdeelingen, zou ten slotte grootendeels de oude definitie van het lyrisch gedicht kunnen blijven behouden. Doch inderdaad is hier groot verschil. Als Pol de Mont begint, gaat hij dadelijk onderscheiden tusschen in- en uitwendig bewustzijn, n.l. bewustzijn van eigen ik, en bewustzijn van andere dingen. Dit eerste wordt zelfbewustzijn genoemd en daaruit ontstaan de toonkunst en de lyrische poëzie. Niet op de allereerste plaats is dus volgens Pol de Mont noodig voor een lyrisch dichter een buitenwereld ... zoo deze bestaat. Volstrekt niet: een ziel, die leeft en voelt, is genoeg: m. a. w. de dichter behoeft geen stoffen te nemen buiten zich, binnen is de grootste schat. Doch uit menigerlei aanduiding van Pol de Mont schijnt voor de modernen geen buitenwereld wezenlijk te bestaan, is deze niets anders dan een fantoom van 's menschen voorstelling, en is de waarheid te vinden niet buiten den mensch, maar in zijn geest, in zijn hart. Waarheid is voor den dichter dus de „zuivere, onvervalschte afbeelding of verklanking van zijn geest en gemoed, zijn eigen zelf".

Dit licht doet al de vorige, schijnbaar gewone, uitspraken zeer duidelijk worden. Nu lezen wij eruit, dat „het lierdicht noodzakelijk de hoogste kunstvorm" moet zijn. Nu begrijpen wij eerst recht, wat men er mêe bedoelt, als men beweert, dat „ook in het episch verhaal en drama de subjectieve klank van het lierdicht zich moet doen hooren". We zien nu duidelijk in, waarom men de oude indeelingen verzaakt en alleen nog van objectief en subjectief wil weten.

Dadelijk moeten we tegenover zulke modernen front kiezen. Hun objectief is het onze niet. Hun wereld is enkel een voorstelling hunner ziel, niet iets, wat inderdaad bestaat. Verbeeldingen zijn voor hen, wat voor ons verschijnselen blijven.

V.

Wat hier in theorie bedekt wordt verkondigd, is sinds 1880 openlijk door onze moderne dichters bewust of onbewust practisch aangenomen. De verzen van de laatste twintig jaren zijn alle bijna zuiver lyriek, alle subjectieve poëzie, alle uitstorting van hart, verklanking van het eigen ik. Zij moeten „allerindividueelste expressie" zijn „van de aller-individueelste emotie", zooals een der dichters zelf heeft verklaard.

Willem Kloos, voor mij altoos nog de beste, de grootste, de geniaalste onder de modernen, niet *mijn*, maar zeker *hun* aanvoerder en koning [1]), schrijft hier weer voor de volgers de geloofsbelijdenis:

„De boomen dorren in het laat seizoen,
En wachten roerloos den nabijen winter.
Wat is dat alles stil, doodstil.... ik vind er
Mijn eigen leven in, dat heen gaat spoên.

Ach, 'k had zoo graag heel, héél veel willen doen,
Wat Verzen en wat Liefde, — want wie mint er
Te sterven zonder dees? Maar wie ook wint er
Ter wereld iets door klagen en door woên?

---

[1]) Jacques Perk staat *hier* niet vóóraan noch tusschen de volgende dichters. Wij zijn zoo vrij om èn met Kloos èn met Ch. M. van Deventer aangaande de plaats van Perk in onze letterkundige geschiedenis aanmerkelijk te verschillen. Perk moge met zijn *Mathilde* de hemelpoort der moderne poëzie hebben geopend, hij is echter altoos aan de poort gebleven. Hij staat op de grens van twee werelden. Zijn stand is daardoor volstrekt niet lager of minder stevig.

Ik ga dan stil, tevreden en gedwee,
En neem geen ding uit al dat Leven meê
Dan deos gedachte, gonzende in mij om:

Men moet niet van het lieve Dood-zijn ijzen:
De doode bloemen keeren niet weêrom,
Maar Ik zal heerlijk in mijn Vers herrijzen".

En waarlijk dat „ik" leeft overal in zijn verzen, niet altoos „heerlijk" maar wel volkrachtig. Zonder uit eenige fragmenten, zeer weinige, en ge vindt in zijn bundels alleen en niemand en niets anders dan Kloos, dan zijn losbandigen jubel, zijn wanhopige smart, zijn adoreerende liefde, zijn scheldende verachting, zijn visioenen, ijskoude en bloed-bedropene, zijn leven, dat hij, de rijklevende, in orgieën doorgaat, zijn ziel, die kind was en god werd....

Naast hem staat, een stiller, zachter verschijning, Hélène Swarth, de zangeres van verloren liefde en gebroken hart. Bundel op bundel vol klachten over zichzelve; fonteinen, telkens nieuw opspringend van eigen tranen; stormen, altoos haar ziel verontrustend, maar immer aangewakkerd door eigen zuchten. Altoos „wij" of „ik"; „mijn haat", „mijn weeën"; altoos openbaring van eigen intiem leven. Wat bestaat buiten haar, schijnt te bestaan alleen voor haar: zon en vogelen en bloemen alleen om contrasten te bieden voor haar duisternis en treurigheid en dorrend hart. De historie is enkel geschreven om beelden te plaatsen in haar grafkelder. Geen legende, die zij niet dwingt tot dienstplicht aan haar smart: het lachende Roodkapje en het huppelend Klein-Duimpje moeten warempel rouwjurkjes dragen! Niets gaat zij voorbij; overal grijpt zij; zelfs het heilige is gemeengoed voor hare zinnelijkheid, die toch inderdaad diepste grond voor haar innerlijk leven is.

O zeker, de verzen van Héléne Swarth zijn altoos diep gevoeld en heerlijk uitgezegd; doch niet tot minder waardeering werd dit

geschreven, enkel tot beter begrip, hoe deze zangster door Kloos met heeler harte een souvereine kunstenaresse kan worden genoemd.

Frederik van Eeden volgt naar mijn meening op de vorige dichters: naar rang en staat. Niet zoo krachtig, maar minder gewild-geweldig dan Kloos; niet zoo innig, maar minder sentimenteel dan Swarth, wordt van Eeden veel meer algemeen gewaardeerd. Men vindt van Eeden zoo afschrikkend modern niet. En toch, 't is alles bij hem alweer verklanking van zijn eigen ziel: subjectieve lyriek. *Kleine Joannes*, *Ellen*, *Joannes viator*, ziedaar v. Eeden, als kind, als jongeling, als man: zijn ziel en de schoonheid, de liefde, het leven. En in zijn tragedies, alles bijna lyriek, eigen hartestrijd, uitgezongen door meest vaaggeteekende, schimachtige tooneelhelden.... Poelhekke heeft door zijn studie op v. Eeden dit beter aangetoond dan ik 't vermag.

Van Albert Verwey heeft dit nog niemand beproefd, en toch is er geen onder de modernen, die zijn geheele hart en zijn innigst denken en voelen zoo intiem blootlegt als hij. *Persephone* is zijn eersteling geweest, en later mocht hij b.v. in *Oldebarneveld* iets anders geven dan eigen zieleklank: zijn verdere poëzie is altoos uiterst subjectief. Geen wonder ook! Voor hem is het leven immers alleen in de ziel, is hij zelf het Leven, en alles, wat verder voor ons bestaat, noodzakelijke schijn. Hij leeft dus enkel in en voor zichzelven, en als hij van de „Natuurlijke aarde" zingt, is het geen werkelijkheid, die hij voelt en tast en voor zich ziet, alleen een droom, een visioen, dat hij schouwt van zich zelven:

„Zij schreeuwden aan alle kanten:
Ge zijt zus, ge zijt zoo —
Ik voelde verward in hun wanten,
En kende mij zelven nôo.

Toen ben ik, ziel, leven in me,
Regelrecht tot ú gegaan.
Gij sloot den uitwendigen zin me —
De inwendige is opengegaan.

Die zag als een oog voor een venster
Mijzelf in een schoone natuur.
Ik zag blij, dat ik, ziende, wenschte er
De geziene te zijn voor een uur.

En ik wás de geziene: ik liep ginder
Den tuin op en neer als hij zelf.
Maar wij dachten niet: wie is nu blinder?
Elk was anders, maar elk was zichzelf.

En nu bid ik mijn ziel alle dagen,
Dat 'k mezelf niet mag zien, maar zijn.
Want de woorden waar menschen meê plagen
Zijn zijn niet, maar zien, dat is schijn".

Iemand, die zulke dingen meent, kan niet beter doen dan alleen notitie te nemen van zich zelven, en weer telkens in zijn dichtbundels te boeken, hoe en waarin zijn ziel om de zeven jaren verandert. Gelukkig echter voor de menschen, die, God dank, nog „zien" kunnen, dat zij vaak tusschen al dat naargeestig gedoezel over het *Leven* en het *Zijn* en den *Schijn* tafereelen aanschouwen als b. v. het volgende;

„Ik zit in Novembermisten,
Een eenzaam man, —
Zij streepen in lange risten
Mijn venster an.

Zij zijn de vergane ellenden,
Die zwerven knie-geknikt,
Die 't bukkend hoofd nooit wendden,
Nooit hebben opgeblikt.

Zij steunen d'een den ander,
En wagg'len zonder steun, —
Zij zijn willoos, en drijven elkander,
Zij murmlen, en 't klinkt als gekreun.

Zij komen uit tijden, ouder
Dan mensch doorzocht,
En, moe van den tocht, op den schouder
Van d'een, legt d' ander het hoofd, of hij rusten mocht.

Hier is een grootmeester aan het woord: een man, die ten minste over zich zelven mag spreken, omdat hij „iemand" is. Maar als men nu die lange rij der volgers hoort roepen en schreeuwen op de openbare markt des levens over hun eigen zelven, en het blijkt, dat er eigenlijk „niemand" daarbinnen in hun zielloos hartje woont, dan worden we alweer wee en naar en boos! Lieve hemel, wat een bende „ikheden"! Altemaal „mooie menschen", die maar zingen en zingen en sonnetten maken en geen sonnetten over hun eigen mooiigheid van binnen. 't Is onuitstaanbaar van mooiigheid en onverstaanbaar door voorgewende genialiteit!

Doch ik laat de volgers draven, maar even houd ik vast den Pegasus van den meest modernen aller Nederlandsche dichters, Herman Gorter, die nu al over de tien jaar modern is en, trots hij zelf het niet meer wil zijn, en niettegenstaande de jongeren hem schijnbaar in nieuwigheden voorbijstreven, toch altoos de modernste blijft genoemd.

En inderdaad, niemand heeft meer dan hij het moderne subjectivisme gediend. Voor Gorter bestaat de buitenwereld alleen, zooals hij haar aanschouwt, liever nog, zooals hij haar voelt. Niets is van die buitenwereld standvastig in wezen of in gedaante: naar Gorter's stemming en voelen verandert alles. Zijn ziel, zijn geest schept de wereld. Als zijn ziel niet gestemd is tot voelen, is er niets buiten haar: zijn ziel slaapt. Doch straks, als zij

ontwaakt en, ontroerd door haar eigen dichtgenie, aanschouwt, dan leeft door haar machtig gevoel alles op, wat buiten haar is. Geen eigen leven echter leeft het, maar het leven van Gorter's ziel.

Wie dus de verzen van Gorter geheel zou kunnen verstaan, moest Gorter zelf zijn. Zaak is het nu, om die zeer teere ziel te leeren begrijpen. Dat lukt ons, die heel anders zijn en ook willen zijn dan hij, slechts zeer moeilijk. We gissen naar vage gegevens, en vergissen ons natuurlijk telkens weer. Maar dit toch kunnen we begrijpen, dat die verzen niet dwaas zijn, geen krankzinnigheid: ze klinken voor ons alleen zeer vreemd. We gevoelen echter, hoe Gorter bloemen, die rood zijn, straks wit kan noemen, en de wereld te gelijk als „een blauwe en een witte zaal" kan denken. Hij ziet telkens de dingen anders: zijn ziel is als een veelkleurige toovercirkel, die voortdurend alles, wat rond haar is, omslingert.

Of zijn verzen dan mooi zijn? Ik bewonder vaak de heerlijk volle klanken, die Gorter weet te vinden om voor ons onverklaarbare visioenen te zingen. Een vormenschoonheid hebben die verzen, en vormenschoonheid heeft ook recht van bestaan.

Later heeft Gorter zijn jeugdrichting verloochend en de moderne poëzie van 1880 — dus ook de zijne — gekenschetst als „opgegaan in zelfverheerlijking en zelfverblinding"; als poëzie, die „alles op het spel heeft gezet ter wille van impressie, ontroering of hartstocht, en in vereenzaming verder was gegaan dan bij ons eenige poëzie". En hij heeft verklaard, dat „de poëzie tot de gewenschte hoogte stijgen zal, als niet aandoening alleen, noch het oppervlakkig gezicht der wereld, maar de wetten zelve, waarnaar deze zich beweegt", worden gezocht. En de daad bij het woord voegend, is de dichter van *De Dagen* en van *Mei* de vertaler geworden van Spinoza's *Ethica!*

Wij echter bladeren toch nog altoos in de verzenbundels zijner jeugd en schrijven ter verduidelijking van wat we beweren en tot verblijding tevens van alle dichterlijke zielen, hier eenige

strofen over, die ik zeer mooi vind van klank en rhythme. Het is uit een liedje aan zijn beminde denk ik. Ziehier haar beeld:

„Zij is als de gouden zonmiddag,
een herfstige laatste biddag
van boomen en het graskruid
tot 't zonlicht, hoog boven ze uit.

Zij is het zilveren zwevende
het teere licht blozende gevende
licht, dat hemelhoog is,
goudeeuwig als 't herrefst is.

Haar oogen gaan wijd en zijd
boven mijn starend hoofd uit,
gouden en zilveren lichten
brengt ze op menschengezichten".

VI.

Dat het tot zulk een overdrijving van het subjectieve in de poëzie komen moest, is voor iemand, die de letterkundige geschiedenis eenigszins nader kent, niet verwonderlijk. Van 1870 tot 1880 heerschte in ons Nederland een lusteloosheid op ieder gebied, en vooral de poëzie werd schromelijk verwaarloosd. Er was onder het publiek geen liefde meer voor verzen: ons volk, dat Jacob Cats altoos het meest van al zijn dichters had liefgehad, dat Tollens tot zijn lijfbard had verkoren, dat van Zeggelen vereerde en toejuichte, ons volk hield meer van proza inderdaad dan van poëzie ... En nu werkte alles mede om dien prozageest te doen overheerschen.

Eerstens er waren geen echte dichters meer; die onsterfelijken schenen uitgestorven te zijn.

De dichters der bloeiperiode van 1840 waren omstreeks 1870

òf reeds ter ziele gegaan òf, als zij nog leefden, dan was hun Muze toen reeds naar betere gewesten opgestegen. Da Costa werd reeds in 1865 „herdacht"; de Génestet reeds lang op Bloemendaal begraven. Potgieters *Florence* dagteekent van 1868, en wat later van hem het licht zag, was grootendeels reeds vroeger gezongen. Hofdijk's glansperiode valt verre voor 1870 en zijn *Indische lofzangen* waren te bont schitterend om langer dan één jaar zijn glorie te vermeerderen. Beets had zijn *Korenbloemen* reeds saamgebonden, en, grijzende, werd hij de dichter van „ervarings-spreuken". Ten Kate zong in 1866 zijn „leste en beste lied": *De Schepping*. Of het inderdaad zijn „beste" was, weten we niet, maar het „leste" lied zong hij veel later, tot groote schade van zijn dichternaam, die door al, wat later kwam, niet beroemder werd dan deze was en is en blijven zal.

Alberdingk Thijm zong sinds jaren alleen nog gelegenheidsverzen, waarin hij wel al de genialiteit van zijn geest en de zangkracht van zijn hart openbaarde, maar waarmeê hij toch volstrekt geen heerschenden invloed uitoefende in grootere omgeving dan eigen vrienden- en kunstkring.

De oude dichters waren uitgezongen en „das ew'ge alte Lied", dat nimmer „ausgesungen" is, klonk hier in Holland, trots alle dichterlijke profetie, van 1870—80 slechts zeer zelden. Twee dichters slechts, die het zoo nu en dan aanheffen, Schaepman en Emants [1]). Doch behalve deze twee geen groote dichters. Pater v. Meurs behoort tot 1880: zijn *Rijm en Zang* is verdienstelijk, omdat het schadelijke lectuur heeft geweerd; als begenadigde poëet staat hij pas voor ons, wanneer *Het kriekende kriekske* in 1879 door zijn zangster wordt beluisterd. Smit

---

[1]) De waardeering — ook der volgende dichters — is verantwoord door het gezag van degelijke, niet-moderne critici. Mijn eigen oordeel zou wellicht vriendelijker klinken, omdat het juist de dichters zijn, die mijn eerste schreden op het dichterpad hebben vergezeld.

Kleine zong liedjes: het verkleinwoord moet er achter. Honigh's *Lente* gaf „geen zomer" — inderdaad. Soera Rana is toch geen groot dichter: hij is als vertaler veel krachtiger dan als oorspronkelijk dichter. Hij is een teêre, stille natuur, die heel fijn de mozaïek zijner mooie gedachten schikken kan. Zijn verzen gelijken op Delftsch-aardewerk met zachte, stil-blauwe kleuren. Maar verzen van groote dichters zijn brons of marmer, zijn helrood als vlammend vuur.

Zoo zijn de gedichten van Pater v. Hoogstraten evenmin. Dr. Schaepman heeft ze beoordeeld, en de beoordeeling staat nog altoos in *De Wachter* te lezen voor belangstellenden.

En noem me volstrekt niet Carel Vosmaer [1]). Ik heb een soort persoonlijken afkeer van hem; dezen heiden wil ik geen dichter zelfs noemen. Hij is geestig, hij is aardig, hij is vriendelijk, hij is ook geleerd, hij kent Grieksch, hij is en kent alles wat ge wilt... en toch hij is, trots al zijn mooie gladde vormen, zijn soms verrassende taalvonden en rhythmenreeksen, zijn altoos fijnteekenende woorden, trots ik weet niet wat nog meer, niets anders voor mij dan een pedante schoolmeester, die Grieksch kent en Heine heeft gelezen, en die daarom licht de princeps is van zijn mededorpsgenooten...

Aldus veel dichters leefden er niet, en wel waren 1870—80 de magere jaren onzer poëzie. De tijden zijn zeer prozaisch; er is geen vraag naar dichters, men had geen behoefte aan het lied.

Met scherpe trekken is door een zeer bevoegd man de toestand dier dagen geteekend, en beter dan er zelf over te fantaseeren schijnt het me toe die schets hier grootendeels over te schrijven:

„Het verstand was al te eenzijdig ontwikkeld, met het gevoel werd gespot als met eene zwakheid, en te veel verbeelding werd gevaarlijk geacht, zoodat zelfs voor kinderen sprookjes als die van

---

[1]) Deze waardeering is geheel van mijzelven.

Moeder de Gans werden afgekeurd. Daarbij kwam, dat de vertegenwoordigers der verstandverheerlijking dikwijls menschen waren van halve of kwart kennis, die van niets wilden hooren, dan van het weinige, dat zij meenden zeker te weten en dat voor hen „de" wetenschap was, of wereldwijzen, die vooral het verstand aanbaden, omdat zij daarin het middel zagen om in de practijk vooruit te komen, zonder te beseffen, dat vooruitgang in aanzien en geldbezit het geluk nog niet aanbrengt. Voor deze was alleen goed wat nuttig scheen. Die geschriften waren het beste, waar wat uit te leeren viel. Vandaar dat zuivere kunst minder in tel was, dan die werken (romans meestal), die het nuttige met het aangename vereenigden en in min of meer artistieken vorm quaesties van den dag behandelden. Inhoud werd hooger geacht dan vorm. De vorm van een kunstwerk was reeds goed genoeg, als de stijl maar behoorlijk was. Verder moest een kunstwerk in geen enkel opzicht in strijd komen met de uitkomsten der wetenschap. Wie deze over het hoofd had gezien, heette een slecht kunstenaar".....

En verder:

„Met de werkelijkheid werd een ware afgoderij gepleegd....." [1]).

Ziedaar den tijd!... Wilt u bij dezen tekst de plaatjes? Dan slaan we een der meest bekende bloemlezingen open, die in die jaren 1870 tot 1880 zijn uitgegeven: het breed uitgedijde boek, waaraan J. P. de Keyzer in 1880 een nieuwe uitgave heeft bezorgd! Het is bestemd voor „Neerland's jonkvrouwen en jongelingen allereerst": het jonge geslacht van 1880 moest dus

---

[1]) Aldus Dr. J. te Winkel in zijn schets over „Letteren en Taal", geschreven voor het standaardwerk *Een halve eeuw*, dat door *Het Nieuws van den Dag* bij de inhuldiging der Koningin werd uitgegeven (II, bl. 303—4).

Dr. Schaepman heeft in zijn laatste redevoering over Moderne litteratuur te Kampen (*Centrum*, 21 April 1899) op hetzelfde verschijnsel gewezen: „Er was weinig plaats voor poëzie. Slechts Da Costa maakte van de machine een grootsch beeld van dichterlijke kunst. Nu zinkt de eeuw. De stoffelijke rijkdom bracht maar eenzijdige welvaart. De geest heeft genoeg van de stof...."

in dit boek lezen en leeren wat poëzie was. Het poogde „onze groote geesten in hun veelzijdigheid te doen kennen" en wilde overtuigen, „dat we nog niet te wanhopen hebben aan Nederland" enz. Het was dus een ernstig boek en tevens een duur boek: het was alzoo bestemd voor de meest beschaafden.

De Hollandsche dichters der 19de eeuw! Mijn lieve hemel, wat een dichters hebben wij, Hollanders, gehad in onze eeuw! Weet ge, hoeveel! — Tien? Dertig? ... Bij lange niet! Ge raadt het in geen jaren: honderd en zestig, zegge: honderd en zestig dichters tot 1880 toe. En nu staan er nog slechts een tiental Roomschen bij: als wij, Katholieken, nu nog eens uit ons eigen midden het lijstje mochten bijschrijven: we hadden dan een paar honderd dichters in één eeuw!

Wilt ge kennis maken met al die uitverkorenen? Aanschouw en verstom!

Arend Fokke Simonsz., dichter van *De blikslager* en *De turfdrager*, gaat voorop, en hups volgt Maurits Cornelis van Hall met zijn *Laatste zang aan mijne echtgenoote, kinderen en kindskinderen. De ware Hollander* wordt bezongen door Paulus Hubert Adriaan Jan Strick van en tot Linschoten, en Pieter Leonard den Beer zit

... „op een heuveltop,
Waar hier en daar een rozenknop
Aan mild bedauwde struiken bloeide,"

te bespiegelen. Maarten Westerman laat zijn „vlieger" op, en Hendrik Harmen Klijn beschouwt den „ouderdom zonder of met zelfveredeling". Daar komt Adrianus Cornelis Schenk, die „den armen man" bezingt, en met hem komt Jacob Wijbrand Yntema, die „arm maar eerlijk" is. Lubbertus Rietberg heft „tafelzangen" aan op verjaardagen van veldslagen, en Judocus Frans de Hoon straalt in den „dageraad onzer verlichting". *Het levenskrukje* biedt Hendrik Meyer Jr. aan een zestigjarige vriendin, en Hendrik

Gerhard Kronenberg loopt met „meikevers". Jan Schouten zingt „het gepaste middel", en Bartholomeus Philippus de Kanter „het zeebad". Jan Brester Az. heft een lied aan „op de late geboorte van een eersteling", en Dercksen bezingt het „dooden zien"...

Maar ik verveel den lezer dood met aldus door te gaan! Ik heb genoeg van „dooden zien", ik houd meer van levende menschen. En ik ben nog pas op de helft.... „En zoo voort", zeggen we met Dr. Schaepman.

Nu heb ik alleen titels genoemd, maar wilt ge ook eens een liedje vernemen? Ik sla van achter open, en ik sta dadelijk tusschen de jongeren van de voorlaatste generatie. Daar hebt ge Frits Smit Kleine, een der modernen van 1870–80. Hij zingt een St. Niklaasliedje:

„Sint Niklaas, goed heyligh man,
Rijd maar wat je rijden kan,
Breng aan allen, groot en klein,
Nog iets meer dan marsepein;

Ga zelfs in de verste hoeken
Naar een klomp of schoentje zoeken,
En breng mij, meer vraag ik niet,
De vervulling van dit lied.

Rijd aan hoog- en laaggeplaatsten
Van den volksrepresentant
Tot den kruier, vuurge liefde
Tot ons lieve Vaderland.

Rijd Jan Sukkel of Gijs Doedel,
Jansje Zeur of Trientje Slof,
Een klein zakje flinkheid, werklust,
Regelmaat, vooruitgangsstof"....

En zoo voort.....

Nu verzeker ik, dat verreweg de duizend bladzijden dezer bloemlezing, die dienen moet, opdat het volk „zijn letterkunde leere kennen en waardeeren" gevuld staan met dergelijke bakerdeuntjes. Voeg daarbij, dat van onze beste dichters meest leerdichten zijn opgenomen. Denk vervolgens er aan, dat de Génestet 4 bladzijden plaatsruimte vindt en Jacob v. Lennep zegge 30. En stel u nu voor in 1880 niet een, maar vele jonge mannen, dichters bij Gods genade, met heerlijk geluid in hun ziel en goud-visioenen van schoonheid voor hun ontroerden blik, die zulk een bloemlezing onder de oogen krijgen en waar zij zoeken, overal dergelijke dingen vinden; die rondom zich als groote geesten hooren loven en prijzen dichters zooals bovengenoemde heeren; die zelf, als zij van iets anders durven zingen dan van vaders en moeders en kinderen en kindskinderen en huis en paard en tuin en zon en maan met den sterrenhemel er bij, worden uitgekreten als fantasten en overgevoelige dweepers: stel u voor zulk een groep jonge mannen in zulk een verlammende omgeving en dor-prozaïsche kring — en begrijp dan, hoe *De Nieuwe Gids* is opgericht.....

VII.

Wat wij ten slotte kiezen? Noch de richting, die de hedendaagsche poëzie heeft genomen, noch den weg, waarop de Muze onzer vaderen is voortgegaan. Wij pogen ons eigen pad te banen in onzen eigen tijd.

Wij willen poëzie, die waarachtig is, en wij gunnen de fantasie geen grooter recht dan de werkelijkheid. Zooals God den mensch schiep, zoo scheppe de dichter: hij vorme zijn beeld van aarde en beziele het met den adem van zijn genie.

De buitenwereld worde niet geminacht, als zou zij wezen wat stof is voor vogelenwieken: hoe zuiverder van dat stof, des te lichter en vlugger kan des dichters stijging wezen! Neen: ook

de dichter blijft mensch, die niet leven kan, zonder vast te drukken den grond onder zijn voeten, en die, alleen op straffe van Icarus' val, zich vleugelen aan kan binden om daarmee te stijgen naar de zon, los van de aarde.

Daarenboven de dichter leeft niet enkel voor zich zelven. Dat vergeten al de modernen in hun bewuste aristocratie. Verwaand meenen zij, dat de gave der poëzie alleen hun gegeven is voor eigen genoegen. Niet voor de menschen, niet voor het volk zingen zij; ze verachten het plebs; maar nauwer nog dan Horatius trekken zij hun kring, waarbuiten alles, wat leeft, plebejisch denkt en voelt. Zij willen van geen toenadering weten, zij gruwen van populariteit. Zij geven hun bundels uit zóó, dat alleen rijk gevulde beurzen voor hen opengaan: hun lied is voor enkelen — liefst voor zeer weinigen.

Dat begeeren heeft L. v. Deyssel eens zeer krachtig uitgesproken in zijn studies over de sociaal-democratie tegenover v. d. Goes, die beweerde, dat de kunst en de poëzie in de toekomstige heilstaat, waarvan de socialisten droomen, wel ter dege bloeien konden. Een leugen, noemde het v. Deyssel, en voor hem, den aristocraat in de kunst, was het een leugen. Want hem was alle kunst weelde, en poëzie een schat, dien enkelen slechts ontvangen zullen. Dat klonk toen in die dagen zeer onmenschelijk wreed; doch wie der modernen zeer daartegen aankantte, stootte op de muren, die hij zelf meê had helpen bouwen. Want voor ieder moderne is inderdaad de poëzie niets anders dan eigen genotvoldoening: eigen zielestreeling, eigen jubelweelde of smartentroost [1]).

---

[1]) Menig citaat kon hier dienen tot illustratie. Bekend is het woord van Fred. van Eeden: „Bij dezen [de Goncourt en Gorter] ontbreekt de uiting van gemeenschapsgevoel". En geheel de inleiding tot Perk's gedichten van Kloos is bijna niets anders dan omschrijving van het trotsche woord: poezie is „eene gave van weinigen voor weinigen". Intusschen liever dan de toch meestal

Doch dat is voor ons de poëzie niet. Ons is zij een gave, die aan uitverkorenen is geschonken om de arme zwoegende zwervers, die wij menschen allen zijn, blij te maken en te troosten in hun aardsche vreemdelingschap. Dichters moeten weldoeners zijn der menschheid, moeten verheffen, wat laag is, veredelen, wat onbeschaafd, verblijden, wat bedroefd is.

En tot dat hooge doel zal geen dichter meewerken, indien hij niet zingt die dingen, welke de menschheid aangaan, waarin het volk belang stelt, die iedereen begrijpt, iedereen meê voelen kan; dingen, die lief zijn aan ieder hart. Wat deert het de breede schare, of zeker dichter van morgen bedroefd was en gisteren in extaze; of hij ongelukkig was in zijn liefde, en een onbekende Maria of Elize hem trouweloos heeft verlaten of niet verlaten; of zijn hart weer moed heeft om te leven of van zins is om morgen te sterven, als die droefheid en jubel, die gewonnen en verloren liefde, die levensmoed en stervenszucht alleen belangwekkend zijn, wijl ze door den dichter, die Kloos

---

tamelijk pedante uitingen van de Nieuwe-Gidsers geven we in deze noot de krachtige schildering — zelfs nog krachtig in een courantenverslag — die Dr. Schaepman in een zijner redevoeringen van dit verschijnsel gaf: „Zij [de nieuwe richting] is een soort van aristocratisme, wel te onderscheiden van de aristocratie; het is een verzameling van zich zelf uitverkiezende uitverkorenen; terwijl zij op wijsgeerig gebied haar uitdrukking gevonden heeft in den beklagenswaardigen man, die in den nacht van den waanzin schijnt te moeten verzinken, in den man, die in de wereld geworpen heeft deze gedachte, dat het grootste deel van het menschdom eigenlijk bestaat om aan eenige uitverkoren menschen het volle genot van de menschheid te laten genieten. De nieuwere strooming in de letteren houdt geen rekening met het volk; zij bemoeit zich niet met de velen en niet met de kleinen ...." (Redevoering van 18 Maart '95 in „Oefening kweekt kennis" te 's Gravenhage, naar 't verslag van het *Dagblad vvn Z. H.* 20 Maart '95).

Als dichterlijke illustratie kon volgen: Sonnet I *Levensopenbaring* uit *Loutering* van Eduard Brom. Maar Sonnet III moet men erna lezen, opdat men begrijpe, hoe onze moderne Brom inderdaad geen volbloed Nieuwe-Gidser is.

of Verwey heet, zijn doorleefd; als in al die aandoeningen niet klaagt en jubelt een mensch, die ten voorbeeld staan kan voor allen, hoe de schoonheid zijn leven heeft verheerlijkt. En daarom is noodig iets, wat buiten den dichter bestaat: een wereld met beminde menschen en stralende zon en bloesems en bloemen; een wereld daarboven met Engelen en God. Doch wat heeft de menschheid aan een dichter, die alles heeft, wat menschelijk is, zooals het luidt, doch die niet kent, wat den mensch wezenlijk groot maakt en schoon en opstrevend naar God.

Men verwarre niet: de groote dichters hebben hun hart aan ons bloot gelegd, doch die hartezangen waren menschenliederen, wijl het begin en het eind, de bron en het doel van al die zangen was: de wereld in haar heerlijkheid, God in zijn Schoonheid. Brentano's verzen b. v. zijn meest alle zielezangen: uitstortingen van zijn immer lijdend hart, van zijn immer aangebonden, telkens verloren strijd met zinnelijkheid en wereldliefde. Doch vergelijk eens die verzen met die van Hélène Swarth, en bemerk, hoe de laatste reeds nu vervelen en de eerste telkens weêr treffen en ontroeren. Waarom? Omdat niet op de eerste plaats een of andere *zieletoestand* onze aandacht boeit, maar veeleer de strijd, de liefde, het geloof van *de* menschelijke ziel. De modernen nu geven alleen zieletoestand: de echte dichters geven de ziel en God.

Volgen wij dus geheel het spoor der ouden? Ja, als de ouden zijn als Brentano, maar voor niets ter wereld hopen we na te strompelen de wankele gangen onzer Hollandsche dichters van voor '80. Wij gruwen van al die objectieve poëzie: van al die zoogenaamde tijdzangen en heldendichten, die oden en hymnen, die opschriften en grafzangen, ik bedoel al die verzen „over" dit en dat. Ja zeker, die dichters gingen er voor zitten: zij keken uit hun raam, en zagen de zon, en staken een pijp op, en als de pijp uit was gerookt, stond de „ode aan de zon" vuurvlammend te blaken op het blanke papier. Sla maar open de bloemlezing van J. P. de Keyzer en consorten!

Neen dan liever nog de moderne poëten met hun toch altoos opbruisende bezieling, met hun meestal intens gevoel. Hun lied is geen maakwerk: dat is ontsprongen uit volle ziel! Jammer, dat hun fonteinen niet vonkelen in 't waarachtig zonnelicht van „aller zonnen zon".

Doch wat we veilig van de ouden nemen, is het besef, dat buiten ons de beste stoffen voor 't grijpen liggen; dat natuur en leven, bovenal dat geloof en hemel de rijke diamantmijnen zijn, die aan onze dichters de kostbare steenen leveren, die straks, door hun hand geslepen en gezet, het arme menschenhart verheugen met schittering en glans. Niet in ons zelven, waar zonde is en strijd en zoo bitter weinig schoonheid, maar daarbuiten, waar de schoonheid lacht en jubileert, maar daarboven, waar zij ontspringt uit God, daar moeten wij zoeken de gedachten voor ons lied.

Bij de modernen echter gaan we luisteren naar de melodie, als voor een lied, dat moet gezongen worden. De modernen hebben waarachtige muziek, en die misten grootendeels de ouderen van voor 80. Zij hebben klanken en rhythmen gevonden, vroeger onbekend.

Welnu we nemen hun noten, maar zetten daaronder onze eigen woorden.

(Wordt vervolgd.) A. M. J. I. Binnewiertz, Pr.

NOG EENS DE OORSPRONKELIJKE GERECHTIGHEID.

ANTWOORD AAN DR. H. BAVINCK EN DR. A. KUYPER.

(Vervolg en slot van Dl. CXV, bl. 23 vv.)

IV.

Na zoo lange onderbreking mijner artikelen, acht ik het niet ondienstig, den geduldigen lezer even den *status quaestionis* in het geheugen terug te roepen.

Zooals ieder weet, neemt de Katholieke Kerk in 's menschen oorspronkelijke gerechtigheid, gelijk ook in den herstelden staat, een bovennatuurlijken factor aan. Dit leerstuk was door Dr. Kuyper bestreden, en de Hoogleeraar had hierbij van het roomsche dogma een zóó averechtsche voorstelling gegeven, dat wij het noodig achtten, daartegen op te komen en aan zijn schildering van onze geloofsleer de ware voorstelling tegenover te stellen. Daarna hebben wij geantwoord op eenige bedenkingen, door Dr. Bavinck zeer welwillend naar aanleiding onzer artikelen in het midden gebracht. Tevens beantwoordden wij de repliek van Dr. Kuyper en vonden daarbij gelegenheid om de onhoudbaarheid der protestantsche denkwijze omtrent de algeheele verdorvenheid van 's menschen natuur, ook in verband met het bestaan eener zoogenaamde *gratia communis*, aan te toonen. Dit wederwoord aan Dr. Kuyper zetten we thans voort. Er blijft ons alleen nog over, met een enkel woord de opwerpingen van den Hoogleeraar tegen het roomsche leerstuk, dat in Adams eerste gerechtigheid een bovennatuurlijk element te erkennen valt, te beantwoorden. Dr. Kuyper's voornaamste moeilijkheid, waaruit hij zijn andere bezwaren afleidt, komt dáárop

neer, dat volgens hem de distinctie tusschen een natuurlijk en niet-natuurlijk element van een valsch dualisme uitgaat. Dr. Kuyper schrijft:

„We weigeren op ethisch gebied eenige heiligheid of eenige gerechtigheid te doen gelden, die in den mensch als een element vreemd aan zijn natuur, zou inkomen. Elke bijeenvoeging in den mensch van een natuurlijk en niet-natuurlijk element, is en blijft mechanisch, en op ethisch terrein is voor mechanische verbinding geen plaats. Ge kunt een plant, die op de plek waar ze staat, schraal opschieten en straks allicht verdorren zou, zeer zeker door het *toevoegen* van mest, door besproeiing, door besnoeiing, door reiniging van insecten en woekerplanten enz. er weer bovenop helpen, dat ze tiere en overvloediger vrucht voortbrenge; maar dit alles blijft binnen het perk der plant-natuur, want op dat alles is die natuur aangelegd. Het behoort tot haar natuur, gevoed en gedrenkt te worden, en de reiniging van insecten neemt slechts weg, wat tegen haar natuur indruischt. En zoo nu ook is al wat den mensch van Godswege toekomt, om het doode en dorre in hem te doen opleven, hem te sterken, te voeden, te drenken, met licht te bestralen en de kostelijkste vrucht te doen voortbrengen, niet iets dat buiten het perk zijner natuur ligt, maar in overeenstemming met de ordinantie voor 's menschen natuur in de schepping zelve gegeven. Wat dat perk te boven of te buiten gaat, *kan* geen genade tot het zijne maken. Dat ook onzerzijds van bovennatuurlijke kracht en genade gesproken wordt, ziet dan ook alleen op haar *onmiddellijk* karakter, in tegenstelling van het *middellijk* karakter van alle kracht Gods die door de natuur als instrument werkt; en deswege hoofdzakelijk in verband met de *verdorvenheid* der natuur. In die aan zichzelve en aan God ontzonken natuur, daarin kan geen tier of bloei gewekt, dan door een daad Gods, die buiten het perk der natuur gaat, en van buiten af inkomt. En dan ligt daarin zeer zeker dualisme, maar dualisme door de zonde. Doch wat we weigeren is, dat dualisme reeds tot in de schepping zelve terug te leiden".

De Hoogleeraar maakt ons de weerlegging van deze opwerping nog al gemakkelijk. Na verzekerd te hebben, dat *elke* bij-

eenvoeging in den mensch van een natuurlijk en niet-natuurlijk element op ethisch terrein *onmogelijk* is, omdat zulke bijeenvoeging „mechanisch is en blijft" en „op ethisch gebied geene plaats is voor mechanische vereeniging", verklaart hij ten slotte uitdrukkelijk, dat zulke bijeenvoeging van een natuurlijk en niet-natuurlijk element, niet alleen mogelijk is, maar feitelijk .... *bestaat*. „In die aan zichzelve en aan God ontzonken natuur — zoo schrijft hij letterlijk — daarin kan geen tier of bloei gewekt, dan door een daad Gods, *die buiten het perk der natuur gaat en van buiten af inkomt*". Feitelijk — dat geeft Dr. Kuyper toe — is de gerechtigheid voor de gevallen natuur niet natuurlijk, en niettemin — dat geeft Dr. Kuyper óók toe — bestaat ze erin door een boven- of buitennatuurlijke werking Gods. Hier hebt ge dus volgens Dr. Kuyper's eigen verklaring de bijeenvoeging van een natuurlijk en niet-natuurlijk element, en wel een bijeenvoeging op ethisch terrein. Minstens dus moet een van beiden vaststaan: of iedere vereeniging van een natuurlijk en niet-natuurlijk element, is *niet* mechanisch; of: voor een mechanische vereeniging is ook op ethisch terrein plaats. Kortom minstens deugt òf de major òf de minor van Dr. Kuyper's redeneering niet, en is derhalve zijn conclusie onwettig [1]). Zoo valt reeds één argument tegen het roomsche leerstuk.

Deze blijkbare tegenspraak, dat de Hoogleeraar eerst in het algemeen vooropzet: „een vereeniging van een natuurlijk en niet-natuurlijk element is op ethisch terrein *onmogelijk*", en niettemin bijna onmiddellijk daarop verklaart, zulk eene vereeniging voor de gevallen natuur aan te nemen, tracht hij eenigszins voor te bereiden en te vergoelijken door de vergelijking van een kwijnende plant, die door *toevoeging* (de onderstreeping is van den Hoogleeraar) van meststoffen weder tot bloei en leven gewekt wordt. Gelijk van zelf spreekt, gaat deze vergelijking niet op. Het is volkomen waar,

[1]) Ik zeg *minstens:* want we zullen straks zien, dat zij geen van beide deugen.

dat een plant, die schraal opschiet en straks allicht verdorren zou, door toevoegen van mest, door besproeiing enz. er weer boven op kan geholpen worden, zoodat ze tiert en overvloediger vrucht voortbrengt. Ook is het waar, dat dit alles blijft binnen het perk der plantnatuur, wijl die natuur op dit alles is aangelegd. De plant heeft zelf de organen, om de voedende bestanddeelen uit de meststoffen op te nemen en zich toe te eigenen. Daarvoor is allerminst een bovennatuurlijke werking Gods noodig.

Maar juist daarom klopt de vergelijking niet. Ligt de wederopbloeiing der plant, binnen het perk der plantnatuur; het herkrijgen der gerechtigheid gaat het perk der menschelijke natuur volstrekt te boven. Daarom is het geheel onjuist, wat Dr. Kuyper met het oog op de herkregen gerechtigheid als toepassing zijner vergelijking volgen laat: „en zoo nu ook is alwat den mensch van Godswege toekomt om het doode en dorre leven in hem te doen bloeien, hem te sterken, te voeden, te drenken, met licht te bestralen enz., niet iets dat buiten het perk zijner natuur ligt; maar in overeenstemming met de ordinantie voor 's menschen natuur in de schepping zelve gegeven". Immers wat zou volgen, als de vergelijking van Dr. Kuyper sloeg? Dat de gevallen mensch, evenals de kwijnende plant door *natuurlijke* middelen weder tot zijn vorigen staat kon gebracht worden, en bovendien *zelf* de genade zich zou kunnen toeëigenen. Doch dit te beweren, ware het toppunt van Pelagianisme. Dan alleen ware de vergelijking juist geweest, als de Hoogleeraar in plaats van een *kwijnende* plant, een *doode* tot term zijner vergelijking had gekozen. Evenals een doode plant alleen en uitsluitend door een mirakel weder haar natuurlijk leven kan herkrijgen, zoo kan de mensch, die *dood* is voor de gerechtigheid, alleen en uitsluitend door een bovennatuurlijke werking Gods weder tot het leven der gerechtigheid worden gewekt. Dit geeft Dr. Kuyper in de aangehaalde woorden dan ook zoo volmondig mogelijk toe. Ziedaar de eerste reden waarom zijn vergelijking mank gaat. Nog eens: het ople-

ven van een kwijnende plant is natuurlijk, het *kan* wel door een mirakel, maar het kan ook heel goed zonder mirakel geschieden; maar het opleven van den mensch tot het leven der gerechtigheid, dat Adam verloor, kan alleen op bovennatuurlijke wijze geschieden.

Nog om een andere reden gaat de vergelijking niet op. Zeker, de plant is er van nature op aangelegd, om door de zonnestralen gekoesterd, door regen gedrenkt te worden enz. Maar dit alles is voor de plant, althans tot zekere hoogte, *conditio sine qua non* voor haar bestaan. Zonder dat, sterft de plant, m. a. w. houdt zij op plant te zijn, en wordt een levenloos hout of stroo. Maar de mensch, hoewel aangelegd om de genade te *kunnen* ontvangen, is echter ook zonder die genade volkomen mensch. De genade is voor zijn wezen onder geen enkel opzicht onontbeerlijk. Ook zonder die genade bezit en behoudt hij de volle menschelijke essentie met al hare integreerende deelen.

Nochtans meen ik de bedoeling van den Hoogleeraar te begrijpen. Waarschijnlijk wil hij zeggen: de genade — of om geheel in zijn geest te spreken: wat nu *feitelijk* genade *is* — is natuurlijk *per se;* alleen *per accidens*, ten gevolge van 's menschen val, is ze het niet. Daarom is er nu *per accidens* wel een buitennatuurlijke inwerking Gods voor de gerechtigheid noodig; maar niet *per se*. Op diezelfde wijze is bijv. het gezichtsvermogen *per se* natuurlijk; maar, wanneer iemand zijn oogen verliest en ze door een mirakel terugkrijgt, is voor zulk individu, het gezichtsvermogen *per accidens* bovennatuurlijk. Voor een plant, is het plantenleven *natuurlijk*; maar verliest de plant het leven en sterft zij, dan baten geen regen, geen zonnestralen en geen mest, maar kan zij alleen door een bovennatuurlijke werking Gods het leven terug erlangen. Doch, wanneer Dr. Kuyper 's menschen gerechtigheid als iets *per se* natuurlijks wil beschouwen en niettemin wil vasthouden — gelijk hij verplicht is, wil hij geen Pelagiaan worden — dat die gerechtigheid alleen door een bovennatuurlijke werking Gods kan hersteld worden, dan

komt hij voor een andere hem niet zeer gunstige, maar niettemin noodwendige consequentie te staan: hij moet dan noodzakelijk aannemen, dat Adams *essentie* door de zonde gewijzigd is. Want er is geen middenweg: of Adams essentie is door de zonde gewijzigd, of hetgeen Adam verloor was een bovennatuurlijke gave. De mensch immers verloor een *potentie*, een vermogen, hij *kan* nu niet meer gerechtig zijn, gelijk vóór den val. Maar het *natuurlijk* vermogen staat steeds in evenredige verhouding tot de essentie [1]). Dan alleen verliest iemand onherroepelijk een natuurlijk vermogen, dan alleen derhalve is tot herstel van dat natuurlijk vermogen een onmiddellijk tusschenbeiden treden van Gods almacht niet slechts mogelijk, maar *noodzakelijk*, als de essentie zelve gewijzigd is. Verliest bijv. iemand onherroepelijk het gezichtsvermogen, zoodat hij het niet meer kan terugkrijgen tenzij door een mirakel Gods, dan moet of wel het oog zelf of de oogzenuw corrupt, gebroken, vernield, kortom *essentieel* veranderd zijn. Als dit niet het geval is, kan het gezicht ook op natuurlijke wijze hersteld worden. Er kan dan wel een mirakel geschieden, maar het is niet noodig; alleen een essentieele verandering eischt een wonder. En hier is nu nog sprake van een pars *integralis*, een integreerend deel der essentie; maar nog duidelijker blijkt het, als er sprake is van de essentie in haar geheel. Als iemand sterft, is zijn essentie geheel gewijzigd: het ontzielde lichaam verschilt essentieel van het levende, de doode plant verschilt essentieel van de levende. Daarom kan dit doode element alleen door een bovennatuurlijke inwerking Gods weer levend worden [2]). Zonder twijfel is dit doode lichaam er op aangelegd om die bovennatuurlijke inwerking Gods te kunnen

[1]) Niet natuurlijk de *bovennatuurlijke* potenties; want, daar dezen hun onmiddellijk beginsel in God hebben, kunnen ze in infinitum boven de termen der essentie worden vergroot.

[2]) Niet elke verandering in de essentie eischt tot herstel een wonder; maar wel is elke dergelijke verandering, die een wonder vereischt, een verandering in de essentie.

ontvangen; maar die bovennatuurlijke inwerking Gods zelve is en blijft bovennatuurlijk.

Wil dus Dr. Kuyper geen ultra-Pelagiaan worden, m. a. w. wil hij blijven belijden, dat de gevallen mensch de verloren gerechtigheid alléén kan herwinnen door een bovennatuurlijke werking Gods, en wil hij niettemin de verloren gerechtigheid als iets per se natuurlijks beschouwd zien, dan is hij ook gedwongen aan te nemen, dat de mensch door de zonde *essentieel* gewijzigd is en dus minder ja zelfs in het geheel geen mensch meer is.

Wijl echter de Hoogleeraar steeds terecht weigert en geweigerd heeft, een verandering in 's menschen essentie of wezen zelf aan te nemen, blijft hem, zoo hij consequent wil zijn, niets anders over, dan eenvoudig met de Katholieke Kerk te belijden, dat het gerechtigheidsvermogen, hetwelk Adam voor zich en zijne nakomelingen verloor, een bovennatuurlijke gave was. Zoo en zoo alleen wordt overeengebracht, hoe van den eenen kant de mensch na de zonde de volle menschelijke essentie behield en hoe hij van den anderen kant het gerechtigheidsvermogen, dat hij verloor, alleen en uitsluitend door een bovennatuurlijke werking Gods kan wederbekomen.

Geheel zonder grond derhalve „weigert" de Hoogleeraar, het dualisme van natuur en genade, waartegen hij, voorzoover het den gevallen staat betreft, geen bezwaar heeft, tot de schepping zelve, of juister gezegd, tot voor den val terug te leiden. Die weigering stuit op de volgende redeneering.

De natuurlijke vermogens gaan met de essentie op en neer.

Atqui: Adam verloor ten gevolge der zonde een vermogen.

Ergo: Een van beiden: of de essentie van Adam werd door de zonde gewijzigd, of het vermogen, dat Adam verloor, was niet natuurlijk.

Maar de essentie van Adam werd *niet* gewijzigd.

Derhalve was het vermogen, dat Adam verloor, niet natuurlijk.

Wat „de ordinantie voor 's menschen natuur" betreft, „in 's menschen schepping zelve gegeven", waarop de Hoogleeraar zich beroept, daarover spreken we straks nader.

Nog andere bezwaren hebben we tegen de boven aangehaalde woorden van Dr. Kuyper.

1°. Hij onderscheidt, waar er sprake is van de gerechtigheid, niet genoeg de *act* van het *princiep* der act. Het princiep, of juister gezegd, het *con*princiep van een act, kan met het *hoofd*beginsel mechanisch verbonden zijn, terwijl toch de act zelf organisch uit het hoofdbeginsel voortvloeit. Denk bijv. aan de act van *ver* zien, die mijn oog stelt met behulp van een verrekijker. Veronderstel dus al eens, dat de kracht, waardoor Adams zinnelijke natuur volkomen aan de hoogere onderworpen was, mechanisch met Adams wezen had samengehangen, daaruit volgt nog niet, dat de *actus* originalis justitiae, die hij *ten gevolge* dier kracht stelde, *mechanisch* met zijn wezen of natuur waren verbonden geweest. Die acten zouden niettemin *organisch* uit zijn wezen zijn voortgevloeid [1]).

2°. We ontkennen zoo absoluut mogelijk, dat de genade *mechanisch* met de natuur samenhangt. De genade hangt met de natuur of essentie samen als een accident met de substantie. Feitelijk behoort zij tot de natuur. Zij is een principium intrinsecum op de wijze van een habitus. Of heeft God soms geen macht genoeg om met een natuur iets organisch te verbinden, wat per se niet tot de natuur behoort? Zelfs de mensch kan tot zekere hoogte heterogene naturen tot een organisch geheel samenkoppelen — denk slechts aan de enting van verscheidene loten op éénen stam — en

---

[1]) Hiermede vervalt de *minor* van Dr. Kuypers straks aangehaalde redeneering, die wij als volgt kunnen samenvatten: „Elke vereeniging tusschen een natuurlijk en niet-natuurlijk element is en blijft mechanisch. Atqui, voor een mechanische vereeniging is op ethisch terrein geen plaats. Ergo, kan er geen sprake zijn van een natuurlijk en niet-natuurlijk element in Adams gerechtigheid".

dat zou boven het bereik zijn van de almacht Gods? Maar, kan God twee tot zekere hoogte heterogene *substanties* organisch verbinden, hij kan ook door een onmiddellijke inwerking de eindige natuur daden laten verrichten, die boven het natuurlijk vermogen der essentie gaan, terwijl niettemin die daden onder de inwerking Gods uit de essentie zelve voortvloeien [1]), en werkelijk ook daden van die essentie zelve dienen genoemd te worden; en dit niet alleen, maar Hij kan, zonder de essentie of substantie zelve te wijzigen, daar een *princiep* van bovennatuurlijke daden te voorschijn roepen, dat haar als een nieuwe natuur bijkomt en met haar verbonden is op de wijze van elke andere natuurlijke eigenschap [2]). Ziedaar hoe de katholieke theologie den aard der heiligmakende genade opvat. En hierin ligt niet alleen niets ongerijmds, maar èn de spreekwijze der H. Schrift, èn het onderling verband der geopenbaarde waarheden dwingt tot het huldigen dier opvatting. De heiligmakende genade immers wordt nu eens genoemd een „zaad", dan weder een „onderpand", dan weder een „bron, die in ons binnenste ontspringt ten eeuwigen leven"; de Heilige Geest wordt gezegd door haar op bijzondere wijze in ons te wonen; zij wordt „uitgestort" in onze harten; daarenboven die genade wordt voorgesteld als een herschepping van onze

---

[1]) Daarom deugt ook de major niet in Dr. Kuyper's redeneering.

[2]) Volgens den H. Thomas „gratia educitur de potentia obedientiali animae". — „Omnes creaturae — zoo schrijft hij elders — quasi pro naturali habent quod a Deo in eis fit. Et propter hoc distinguitur in eis potentia duplex. Una naturalis, ad proprias operationes vel motus. Alia, quae obedientialis dicitur, ad ea, quae a Deo recipiunt" (*De Potentia*, Q. VI, art. 1 ad 18).

Op een andere plaats schrijft de H. Thomas: „Dicendum, quod naturale est unicuique, quod Deus operatur in ipso, *ut sit ei naturale*. Sic enim unicuique convenit aliquid, secundum quod Deus vult, quod ei conveniat. Non autem vult, quod quidquid operatur in rebus, sit eis naturale: puta quod mortui resurgant; sed hoc vult unicuique esse naturale, quod potestati divinæ subdatur" (Ia IIæ, Q. X, art. 4 ad 2).

natuur, als een kindschap Gods; tot herstel der genade wordt een onmiddellijke tusschenkomst Gods vereischt, en niettemin laat het verlies der genade de menschelijke essentie intact; die genade ten slotte disponeert ons tot een doel, dat het bereik van elk schepsel te boven gaat, tot het zien van God *gelijk Hij in zichzelven is*. Dit alles te zamen dwingt ons de genade als een *bovennatuurlijk* [1]), *blijvend* [2]), met de natuur *organisch* verbonden [3]) principe te beschouwen. Kortom de genade, hoewel bovennatuurlijk, is den mensch eigen per modum accidentis en dus feitelijk één met zijn natuur.

Wij stemmen dan ook volkomen met den Hoogleeraar in, als hij in den aanvang der aangehaalde woorden zegt: „We weigeren op ethisch gebied eenige heiligheid of eenige gerechtigheid te doen gelden, die den mensch als een element *vreemd* aan zijn natuur zou inkomen". We weigeren dit met hem. Hetzij men de gerechtigheid beschouwt als act, hetzij als *qualitas*

---

[1]) 1°. Om haar oorsprong, d. i. een bovennatuurlijke werking Gods, die nochtans aan de volheid den essentie niets af of toe doet;

2°. om haar uitwerksel: een deelgenootschap aan de goddelijke natuur, het kindschap Gods.

3°. om haar doel: de aanschouwing Gods gelijk Hij in zich zelf is.

[2]) Dat de genade als een blijvende eigenschap in de ziel zetelt, bewijst de H. Thomas ook door de volgende schoone ratio theologica: „Non est conveniens, quod Deus minus provideat his, quos diligit ad supernaturale bonum habendum, quam creaturis, quas diligit ad bonum naturale habendum. Creaturis autem naturalibus sic providet, ut non solum moveat eas ad actus naturales, sed etiam largiatur eis formas et virtutes quasdam, quæ sunt principia actuum, ut secundum ipsas inclinentur ad hujusmodi motus; et sic motus, quibus a Deo moventur, fiunt creaturis naturales et faciles, secundum illud Sap. 8.: *Et disponit omnia suaviter*. Multo igitur magis illis, quos movet ad consequendum bonum supernaturale æternum, infundit aliquas formas seu qualitates supernaturales, secundum quas suaviter, et prompte ab ipso moveantur ad bonum aeternum consequendum; et sic donum gratiæ qualitas quædam est" (Ia IIæ, Q. CX, art. II).

[3]) Dit volgt uit het *kindschap* en uit de *herschepping*. Voor een mechanische vereeniging is geen herschepping noodig.

of *habitus*, zij moet, om werkelijk *menschelijke* gerechtigheid te wezen, den mensch ook *formeel* eigen zijn. Zij moet feitelijk één zijn met zijn natuur, daarmede organisch samenhangen. Ziedaar waarom de Katholieke Kerk de leuze der Reformatoren: *God of Christus is onze gerechtigheid* (niet in den zin van causa efficiens en meritoria, maar in den zin van causa *formalis*) immer heeft veroordeeld; en we begrijpen niet, als we de zooeven aangehaalde verklaring van Dr. Kuyper lezen, dat de Hoogleeraar niet hetzelfde doet. Wat de Hoogleeraar ons ten laste legt, dat wij een gerechtigheid zouden erkennen, die niet organisch met de menschelijke natuur samenhing, is immers juist de fout der Hervormers.

Zien we, of de Hoogleeraar bij zijn verdere bestrijding van het roomsche dogma gelukkiger is. We willen de woorden van Dr. Kuyper weder in hun geheel aanhalen. Maar de vrees, dat de lezer bij zulk uitvoerig citaat den draad der kwestie uit het oog zou verliezen, noodzaakt ons den geachten schrijver van tijd tot tijd te onderbreken. Hij gaat voort:

„De schepping zelve van den mensch naar Gods beeld bepaalt in heilige ordinantie, voor welke gemeenschap met God, voor het in zich opnemen van welke Goddelijke krachten, voor het bereiken van welk einddoel de mensch geschapen is, en op dat alles is zijn natuur aangelegd".

De Hoogleeraar wil hiermede blijkbaar zeggen: uit de schepping zelve vloeit voort, voor welke gemeenschap met God, voor het in zich opnemen van welke goddelijke krachten enz. de mensch geschikt is. Dit geven wij volmondig toe, doch dit bewijst niets tegen de katholieke leer; want 1°. uit de schepping van den mensch volgt niet, dat al wat God schept, *per se* tot 's menschen natuur behoort; 2°. volgt uit de schepping niet, dat al wat God den mensch heeft toegedacht of als doel heeft gesteld, zonder buiten- of bovennatuurlijke inwerking Gods te be-

reiken is. Dit alles bepaalt niet de *schepping*; maar Gods *ordinantie*, die aan de schepping voorafgaat. A priori ligt er niets ongerijmds in, dat God van den aanvang af den mensch iets als natuurlijke, iets anders als bovennatuurlijke of genadegift toedenkt, ook niet dat God reeds van den aanvang af iets als natuurlijke, iets anders als genadegift *schept*; en als we nu a posteriori weten, dat de mensch zekere gave bezat, die, verloren zijnde, alleen door een bovennatuurlijke werking Gods kan herkregen worden en niettemin 's menschen essentie als zoodanig onveranderd laat, dan zijn we reeds uit dien hoofde alleen genoodzaakt, die gave als iets *per se* bovennatuurlijks te beschouwen, m. a. w. bovennatuurlijk, ook afgezien van den val. De Hoogleeraar schrijft verder:

„Daarbij is die natuur niet genomen geïsoleerd van God, alsof de mensch, Gods schepsel, ook maar op één punt van zijn weg, geroepen of bekwaam ware, iets uit zich zelven, buiten God om, te zijn, of voort te brengen, Integendeel, juist krachtens de schepping naar het beeld Gods, behoort het tot de eigen natuur des menschen *uit God, door God* en *tot God al* te zijn wat hij *is*. Een oogenblik ook maar te denken of te willen, dat hij iets uit zichzelf tegenover God of buiten God om zou zijn, is de zonde zelve, want het is een dualisme invoeren, dat met den organischen samenhang tusschen God en den naar zijn beeld geschapen mensch in lijnrechten strijd is. Zelfs in de hoogste volkomenheid, als eenmaal de heiligen, van alle vlek en rimpel vrij, in onverliesbare zaligheid en heerlijkheid als starren aan het uitspansel zullen schitteren, zal er nog nooit iets in hen uitblinken, dat het in de schepping passief en actief gestelde perk hunner natuur overschrijdt, maar zal alleen het uiterste van dat perk bereikt zijn. Dat medicijn den kranke geneest, gaat niet buiten het perk zijner natuur uit, want juist op uitdrijven van krankheid door medicijn, is zijn natuur aangelegd".

Dit alles willen we, wat de eerste helft betreft, gaarne onderschrijven; alleen tegen het laatste hebben we bedenkingen. Vooreerst wat wil de Hoogleeraar met dat „passief gestelde perk der

menschelijke natuur", waarvan bij de zaligen „het uiterste zal bereikt zijn"? Bedoelt hij daarmede het perk, dat God *besloten* heeft te bereiken, dan hebben wij er niets tegen. Bedoelt hij echter, dat het door den zalige bereikte perk, door Gods almacht niet verder zou kunnen uitgestrekt worden, dan ontkennen wij dit zoo beslist mogelijk. Onder de inwerking van Gods almacht kan de menschelijke natuur immer grooter goddelijke invloeden en krachten in zich opnemen. Wie zal hierin Gods onbeperkte heerschappij over het schepsel grenzen stellen?

Doch bovendien begrijpen wij niet, wat deze geheele zinsnede hier ter zake doet. Als God besluit de menschelijke natuur tot een bepaalde volmaaktheid te brengen, volgt hier dan uit, dat de term dier volmaaktheid den mensch *per se* natuurlijk is, m. a. w. dat het bereiken van dien term alleen door natuurlijke krachten, op natuurlijke wijze zal geschieden? Immers neen? Is het niet heel goed mogelijk, dat God besluit, zekere volmaaktheid op natuurlijke wijze en een andere volmaaktheid op bovennatuurlijke wijze te laten bereiken?

Wat nu de vergelijking aangaat, die de Hoogleeraar gebruikt, ze gaat ten eenenmale mank; omdat voor de uitdrijving van ziekte door medicijn in het geheel geen bovennatuurlijke werking Gods noodig is, terwijl zulke werking tot herstel der menschelijke gerechtigheid absoluut vereischt wordt. Als de vergelijking opging, zou er uit volgen, dat de genade ook in den herstelden staat natuurlijk was. De Hoogleeraar schijnt dit zelf te gevoelen, althans hij laat er onmiddellijk op volgen:

„Doch al geven we nu toe, dat we staande in den staat der verdorven natuur, het medicijn der reddende genade, niet alleen met opzicht tot zijn *onmiddellijken* oorsprong, maar ook met het oog op die geknakte natuur, eensdeels *buiten*-natuurlijk en anderdeels *boven*natuurlijk mogen noemen, hieruit volgt nog geenszins het recht, om gelijke onderscheiding reeds bij en in de schepping zelve te maken".

Dit is volkomen waar. Omdat wij nu, staande in den staat der gevallen natuur, het medicijn der reddende genade, niet alleen met opzicht tot zijn *onmiddellijken* oorsprong, maar ook met het oog op de geknakte natuur, eensdeels *buiten*-natuurlijk en anderdeels *boven*-natuurlijk mogen noemen, *hieruit* volgt nog geenszins het recht om „gelijke onderscheiding reeds bij en in de schepping zelve te maken": concedo. Maar dit recht volgt wèl, als men *tevens* aanneemt, dat het verlies van het gerechtigheidsvermogen des eersten menschen zijn menschelijke essentie onveranderd liet. Dit geeft niet alleen het recht, maar noodzaakt, gelijke onderscheiding te maken, wel niet juist bij en in de schepping, maar toch zeker reeds vóór den val.

De Hoogleeraar schrijft verder:

„De Scotisten, die hier iets van voelden, hielden daarom dan ook steeds aan de onderscheiding vast, dat de „oorspronkelijke heiligheid" aan Adam niet in zijn schepping, maar eerst *daarna* zou gegeven zijn, en het is, scherp bezien, alleen die „oorspronkelijke heiligheid", die door Alexander van Hales het eerst als „bovennatuurlijk" gequalificerd is. Of gelijk Bonaventura het uitdrukte; „dat het schepsel gewijd wordt tot een tempel Gods, tot zijn kind wordt aangenomen, en als kind aanvaard wordt, dit is een *toevoegsel* bij alle schepsel dat *boven* zijn natuur uitgaat (hoc est supernaturale complementum omnis creaturæ)".

Deze zienswijze der Scotisten, waarover de Katholieke Kerk zich met opzet [1]) niet heeft uitgesproken en welke iedere katholiek vrij mag huldigen, doet aan de kwestie, welke wij thans bespreken, niets af. Ook de Scotisten leiden het onderscheid tusschen natuur en genade, tusschen natuurlijke en bovennatuurlijke gave

---

[1]) Het concilie van Trente Sess. 5, Canon 1, leert: „Si quis non confitetur primum hominem Adam, cum mandatum Dei in paradiso fuiset transgressus, statim sanctitatem et justitiam in qua *constitutus* fuerat, amisisse... a. s". Het concilie heeft hier met opzet het woord *creatus* vermeden, gelijk Pallavicini bericht.

terug tot vóor den val, en bepaaldelijk hiertegen teekent de Hoogleeraar verzet aan. Dat Alexander van Hales eigenlijk alleen de „oorspronkelijke *heiligheid*" als bovennatuurlijk qualificeerde, is eveneens buiten de kwestie. Ook de hedendaagsche theologen geven dien naam van *bovennatuurlijk* bepaaldelijk aan de gratia sanctificans; de orginalis justitia stricte dicta noemen wij liever *praeter*naturalis of buitennatuurlijk [1]). Ook geven we gaarne toe, dat Alexander van Hales dien term supernaturale het eerst voor de genade van Adam gebruikte; doch de leer, welke door dien term geformuleerd wordt, m. a. w. de onderscheiding tusschen natuur en genade in den mensch ook vóór den val, is zoo oud als de Kerk. Geven we opnieuw het woord aan Dr. Kuyper:

„Juist nu tegen dat denkbeeld van het „complementum" (aanvulsel), dat in de kerkleer het *donum superadditum* (bijgevoegde gave), in tegenstelling met de *pura naturalia* (bloote natuur), geworden is, keert zich ons verzet. Acht de heer Bensdorp het ongeoorloofd, om uit het beeld van den gouden teugel te veel af te leiden, wat blijft, is dan toch het duidelijk en onomwonden uitgesproken beweren, dat te onderscheiden valt tusschen hetgeen God, naar scheppingsordinantie, den mensch als natuur toebedeelde, en hetgeen Hij hem bovendien schonk uit genade door bovennatuurlijke of buitennatuurlijke toevoeging. Hetgeen wij alleen met opzicht tot de ingezonken en geschonden natuur belijden, wordt hier dus wel terdege op de oorspronkelijk geschapen natuur zelve overgebracht. In de schepping, wordt, nadat het Thomisme het Scotisme terugdrong, en de „oorspronkelijke heiligheid" meer algemeen als een aan Adam terstond bij zijn schepping gegeven goed werd gedacht, onderscheiden tusschen hetgeen in Adam geponeerd werd als zijnde zijne natuur, en tusschen hetgeen God, boven dit perk van het natuurlijke, hem er door en uit genade aan toevoegde. Met het woord „genade" spelen we hier niet. We weten zeer wel, hoe van Roomsche zijde

---

[1]) Vgl. ons eerste artikel: *Dr. Kuyper over het katholieke leerstuk der oorspronkelijke gerechtigheid,* Dl. XC, blz. 28.

erkend wordt, dat ook de ongeschonden natuurlijke mensch zonder Gods hulpe niet voort kon, overmits hij op het gestadig ontvangen van Goddelijke hulp en steun is aangelegd. Maar van *die* genade is hier geen sprake. Met de „oorspronkelijke heiligheid" die met de „oorspronkelijke gerechtigheid" verbonden was, wordt bedoeld, niet een gewone ondersteuning Gods, maar een buiten het perk der zake uitgaande, *gegevene* gave. De mensch kreeg in de schepping twee dingen van God: 1o. zijn natuur, met al wat tot die natuur hoorde, en 2o. een genadegifte, *ultra terminos naturae*, d. i. boven het perk dier natuur uitgaande, gelijk Alexander van Hales dit het eerst formuleerde".

We hebben hier niets op aan te merken, blijde als we zijn, te kunnen constateeren, dat de Hoogleeraar de katholieke leer hier juist voorstelt en op die wijze indirect zijn vroegere voorstelling herroept. Doch nu volgt de eigenlijke opwerping:

„En het is nu tegen die combinatie of bijeenvoeging zelve, dat ons verzet gaat. Was de menschelijke natuur op die hoogere, heiligere ontwikkeling aangelegd, welnu, dan behoorde die justitia originalis, d. i. die oorspronkelijke gerechtigheid, ook bij deze natuur in haar voltooiing en voleinding. En was deze justitia originalis, of oorspronkelijke gerechtigheid, iets waarop onze natuur *niet* was aangelegd, een haar vreemd, haar heterogeen iets, iets dat buiten de schepping naar Gods beeld lag, dan blijft de natuur des menschen ook in aard en soort van die hoogere genade verschillen, kan het een met het ander niet organisch saamgroeien, behouden we een louter mechanische verbinding, en blijft het dualisme tot in 'smenschen hoogste ontwikkelen voortduren".

De Hoogleeraar stelt ons dus voor een dilemma. De menschelijke natuur was op het ontvangen der hoogere gerechtigheid aangelegd of niet. Was ze er op aangelegd, dan was die gerechtigheid ook natuurlijk. Was ze er *niet* op aangelegd, dan kon ze er ook nooit organisch mede samengroeien.

De Hoogleeraar is met dit dilemma niet veel gelukkiger dan met zijne vorige argumentatiën. Als er iemand door in de klem

geraakt, is het alleen de Hoogleeraar zelf. Er volgt onverbiddelijk uit, dat de gereformeerde leer der algeheele verdorvenheid van 's menschen natuur onhoudbaar is. Immers een natuur, die totaal bedorven is, die onvatbaar is voor eenig zedelijk goed, die niets dan kwaad kan voortbrengen, is op de gerechtigheid niet alleen niet aangelegd, maar staat er vlak tegenover, voor zulke natuur is niet alleen elke *hoogere* gerechtigheid, maar in het algemeen *alle* gerechtigheid een strijdig element. Zij kan dus onmogelijk, ook niet door de werking van Gods almacht, de gerechtigheid organisch in zich opnemen. Daarvoor zou die natuur eerst essentieel moeten gewijzigd worden, hetgeen echter ook volgens Dr. Kuyper, niet geschiedt.

Voor ons ligt de hoogere gerechtigheid wel buiten en boven de natuur, zij gaat het natuurlijk vermogen te boven en in zooverre is ze aan de natuur *per se* „vreemd". De bovennatuurlijke gelijkenis is van het natuurlijk beeldschap onderscheiden, er boven verheven en in zooverre daarmede „heterogeen". Doch er is volgens ons geen *strijd* tusschen die twee dingen. Het eene vult het andere aan en voltooit het. Beiden bewegen zich in denzelfden kring van werken. God *kennen* en *beminnen*, ziedaar hun beider sfeer. Het natuurlijke kennen en beminnen van God wordt door het hoogere verheven en vervolmaakt. Er is niet alleen geen tegenstrijdigheid, maar hooge harmonie tusschen die beiden. Zoo beschouwd zijn ze dus elkander *niet* „vreemd", zijn ze niet „heterogeen". En hoewel de bovennatuurlijke gelijkenis *per se* buiten het *natuurlijke* beeld Gods ligt, geeft dit geen recht om in het algemeen te beweren, dat het „buiten *de* schepping ligt van Gods beeld"; immers die bovennatuurlijke gelijkenis is zelf een schepping naar Gods beeld, welke de natuurlijke gelijkenis voltooit.

Zonder eenige bedenking dan ook en zonder eenige vrees om ergens in een voetangel of klem te geraken, antwoorden wij, dat de natuur op het ontvangen der hoogere gerechtigheid wel degelijk

was aangelegd. God had de natuur er op gevormd, om met de hoogere genade, die Hij haar toedacht, te *kunnen* begiftigd worden. Er bestond dan ook hoegenaamd geen repugnantie tusschen de genade en de menschelijke natuur, gelijk wel bestaat tusschen een redelooze natuur en de genade, en gelijk ook bestaat tusschen de genade en een bedorven menschelijke natuur volgens de voorstelling van Dr. Kuyper. Maar uit dit aangelegd zijn op de genade volgt in het minst niet, dat de genade natuurlijk is voor de menschelijke natuur. Of zou soms alles, wat aan de menschelijke natuur per se vreemd is en op welke wijze ook door de almacht Gods organice met haar verbonden kan worden, den naam van natuurlijk moeten dragen? Maar dan is de persoonsvereeniging van het Woord Gods met de menschelijke natuur haar ook natuurlijk, dan is het herstel der verloren gerechtigheid den mensch ook natuurlijk, dan zijn de gave van wonderen, de gave van voorzegging, de verrijzenis der dooden enz. enz. eveneens natuurlijk. Welk geloovig Christen schrikt voor zulke bewering niet terug? Neen, opdat iets natuurlijk kunne genoemd worden, is het niet voldoende, dat de natuur er op aangelegd is, in dien zin, dat zij het organice *kan* ontvangen [1]),

---

[1]) Hiermede heb ik ook zijdelings Dr. Kuyper's bewering weerlegd, dat hetgeen den term der natuur te boven gaat niet organice met haar kan samenvloeien. Alsof al wat buiten het bereik der natuurlijke krachten ligt simpliciter heterogeen, ja strijdig met de natuur zou zijn! Wat *niet* natuurlijk is, is daarom nog niet *tegen*natuurlijk. Dr. Kuyper zal toch wel toegeven, dat 's menschen denkvermogen zijn grenzen heeft, 's menschen groeikracht eveneens. Maar zou God den mensch door een directe inwerking nu geen hooger wasdom kunnen geven, geen helderder begrip kunnen verleenen, dan hij krachtens zijn natuurlijke vermogens ooit zou kunnen verkrijgen? En zou die graad van begrijpen of dat hooger groeivermogen, hetwelk God aan 's menschen natuurlijke vermogen toevoegde, simpliciter heterogeen van die natuurlijke vermogens zijn, zoodat zij daarmede niet tot een organisch geheel zouden kunnen samenvloeien? Immers neen? Maar al wil de Hoogleeraar ons dit niet toegeven, dan blijven we nog het terrein meester. In ieder geval zijn de

maar moet zij het bovendien kunnen verkrijgen door natuurlijke krachten, d. i. zonder bovennatuurlijke inwerking Gods. Daarom is het zonder twijfel den mensch *natuurlijk*, met de genade Gods begiftigd te *kunnen* worden; maar die genade zelf is en blijft bovennatuurlijk.

Zoo meenen wij de objecties van Dr. Kuyper tegen het roomsche leerstuk genoegzaam te hebben weerlegd. Niet alleen bewijzen zij niets, maar geven ons daarenboven een krachtig wapen in de hand tegen zijn eigen zienswijze. Weigert de Hoogleeraar — en terecht — eene gerechtigheid aan te nemen, die met de menschelijke natuur niet organisch verbonden, m. a. w. haar niet formeel eigen is, dan veroordeelt hij zoo nadrukkelijk mogelijk de leuze der Hervormers: *onze gerechtigheid is buiten ons.*

Houdt hij — en wederom terecht — vol, dat 's menschen natuur op het ontvangen eener gerechtigheid, die onmiddellijk van God komt, moet aangelegd zijn, dan veroordeelt hij indirect de algeheele verdorvenheid van 's menschen natuur: wijl zulke natuur vlakweg met de gerechtigheid in strijd is en deze derhalve op geene wijze organisch in zich kan opnemen, tenzij zij zelven essentieel gewijzigd wordt.

Ontkent de Hoogleeraar — en al weder althans gedeeltelijk met volle recht [1]) — de mogelijkheid van alle mechanisme, waar er sprake is van gerechtigheid, dan veroordeelt hij ook onverbiddelijk zijn eigen leer betreffende de gratia communis. Door die gratia communis immers of „gemeene gratie" verstaat hij een inwerking Gods, die het bederf van onze natuur niet wegneemt, maar inbindt. De acten, die uit het bedorven middelpunt van het onherboren *ik* immer zoo boos mogelijk voortkomen, worden buiten dat bedorven *ik* om tot burgerlijke gerechtigheid

---

feiten daar, dat door Gods almacht een natuurlijk en niet-natuurlijk element organisch verbonden worden. Welnu, *ab esse ad posse valet illatio.*

[1]) Vergl. wat wij o. a. boven zeiden blz. 29.

„omgebogen" [1]). Hier heeft men op ethisch terrein een mechanisme zoo kras mogelijk. Waarlijk als men de katholieke leer tegenover de gereformeerde opvattingen stelt, blijft het niet twijfelachtig, aan welke zijde de waarheid is. Men raakt dan allerminst in geestdrift over het „licht", dat de zoogenaamde Hervorming heeft ontstoken; maar betreurt alleen, dat al het heerlijke, hetwelk de Katholieke Kerk onder Gods zegen met zooveel arbeid en wijsheid had opgebouwd, voor zoovelen ongedaan werd gemaakt [2]).

TH. F. BENSDORP, Congr. SS. Red.

---

[1]) Vergelijk *De Heraut* van 20 Maart 1898, en zie ook ons vorig artikel, blz. 41.

[2]) Wij willen hier met een enkel woord nog een nieuwe beschuldiging van den Hoogleeraar weerspreken. Zij komt voor in hetzelfde artikel, waaraan we het bovenstaande ontleenden. Volgens Dr. Kuyper zou de Katholieke Kerk leeren, dat alle bovennatuurlijke inwerking Gods op de zielen gebonden is aan het intermediair der Kerk. „Noch op den enkelen mensch, noch op de menschelijke maatschappij — zoo leeren wij volgens Dr. Kuyper — straalt eenig hooger licht uit dan hetwelk door *haar* [de Kerk] wordt ontstoken". Op dien grond beschuldigt de Hoogleeraar ons van een nieuw dualisme ook in den herstelden staat der gerechtigheid. Ge hebt vooreerst de natuurlijke maatschappij en daarnaast staat als het ware zonder verband de Kerk. De eene werkt uit louter natuurlijke krachten; de andere bovendien uit genade, want buiten de Kerk wordt geen genade gegeven. De Hoogleeraar heeft blijkbaar over het hoofd gezien, dat dit laatste een stelling is van Quesnel en officieel door de Katholieke Kerk is veroordeeld. Ook schijnt het den Hoogleeraar onbekend, dat volgens *alle* katholieke theologen *alle* menschen van God bovennatuurlijke, d. i. zaligmakende genade ontvangen. De onderscheiding tusschen louter natuurlijk goede acten en theologice goede acten is meer theoretisch dan practisch. Volgens sommige roomsche theologen bestaan er zelfs practisch geen acten, die alleen en louter naturaliter en niet tevens, althans onder zeker opzicht, supernaturaliter goed zijn. Het dualisme, waarvan de Hoogleeraar ons beschuldigt, is hier weder louter aan den kant der gereformeerden. Volgens hen is de zaligmakende genade *particulier*. Zij valt alleen aan de voorbeschikten ten deel; m. a. w. alleen aan hen die behooren tot de (*onzichtbare*) Kerk. De anderen

zijn er onherroepelijk van uitgesloten. Ze ontvangen alleen de gratia communis, die de natuur niet verheft, maar alleen het verderf der natuur inbindt en haar bedorven handelingen (mechanisch) overbuigt tot burgerlijke gerechtigheid. Men heeft hier dus blijkbaar twee klassen van menschen, de eene bestraald door hooger licht, geroepen en voorbeschikt tot de zaligheid, de andere zonder persoonlijke schuld totaal bedorven, van allen bovennatuurlijken invloed verstoken, immer noodzakelijk zondigend en onherroepelijk van de zaligheid uitgesloten. Voorwaar een stuitend dualisme, dat de Katholieke Kerk steeds heeft verfoeid. De Hoogleeraar ziet, dat hij zich met heel wat meer vrucht aan de bestrijding van de gereformeerde leer zou kunnen wijden.

VERSCHEIDENHEDEN.

HET KATHOLIEKE AMSTERDAMSCHE PATRICIAAT DER XVIIe en XVIIIe EEUW.

(*Vervolg van Dl. CXIV, bl.* 302 *vv.* [1]).)

II. DE FAMILIE HEEREMAN VAN ZUIJDWIJK.

Op een uur afstand van het station Hörstel, aan de lijn Rheine—Osnabrück, ligt het kasteel Surenburg, een ridderslot, dat langer dan een eeuw in bezit is van en bewoond wordt door de „freiherrliche" familie HEEREMAN VAN ZUIJDWIJK. De naam zegt reeds duidelijk, dat dit geslacht van Hollandschen en niet van Duitschen oorsprong is, al heeft het zich ook voor meer dan honderd jaar gevestigd in Westfalen en de Rijnlanden; al is het door huwelijken thans aan de edelste katholieken van Duitschland verwant; al is het tegenwoordig hoofd der familie ook lid van den Duitschen Rijksdag. De naam is en blijft Hollandsch, en met fierheid kan Amsterdam roemen, dat het reeds vóór de 16e eeuw de familie Heereman onder zijne burgers telde. Geen wonder dan ook, dat dit geslacht om zijn Amsterdamsche afkomst bij mij de levendigste belangstelling opwekte, eene belangstelling, welke nog grooter en meer verlevendigd werd, toen ik, naar aanleiding van de uitgave van mijn *Het geslacht Occo* [2]), van den Hoogwelgeb. Heer Clemens Freiherrn Heereman van Zuijdwijk te Münster i/W eene allervrienlijkste uitnoodiging kreeg bij zijne familie te Surenburg den rijken schat Amsterdamsche familie-portretten der geslachten Occo, Boelens, Buijck, Heereman e. a. te komen bezichtigen. Deze

---

[1]) In het vorige gedeelte Dl. CXIV, bl. 308, noot 2, is in plaats van *Bijdragen Bisd. v. Haarlem*, XI, bl. 170 te lezen XI, bl. 11.

[2]) *Het Geslacht Occo en het Gebouw van Barmhartigheid te Amsterdam.* Bij C. L. van Langenhuysen, 1893.

uitnoodiging, welke mij later een schat van genealogische en historische bescheiden opleverde, werd door mij in dank aangenomen, en met een opgeruimd hart verliet ik des ochtends vroeg Baarn om ver in den namiddag het station Hörstel te bereiken. 't Was een prachtige zomersche dag, een van die dagen echter, die wij niet zouden uitzoeken om per spoor een tochtje te maken. Stof en brandende zon maakten het uitstapje niet aanlokkelijk, zoodat ik met een zucht van verlichting het stoomros verliet, dat al blazend en stampend zijn weg vervolgde. Daar stond ik alleen in een mij geheel onbekende streek, die mij volstrekt eenzaam zou schijnen, als er niet, tegelijk met mij, een heer uit den coupé was gestapt, die door zijn innemend optreden gedurende een klein gedeelte van de reis geheel mijn aandacht tot zich had getrokken. Het was Baron Clemens Heereman, dezelfde, die mij de uitnoodiging had gezonden.

Onnoodig hier nader mede te deelen, op welke hoffelijke en innemende wijze ik gedurende eenige dagen de gastvrijheid genoot van mijn gastheer, den nog jeugdigen Baron Clemens August, en van zijne lieftallige gade, de dochter van Freiherrn von Locquenghien en Gravin zu Stolberg-Stolberg; onnoodig hier *en détails* te treden over het echt godsdienstig leven van de bewoners van het slot; onnoodig uit te wijden over het heerlijk kasteel met zijn tot een gebed uitnoodigende huiskapel, omsingeld met zijn toebehoorende parken en bosschen, beschaduwd door zijn geboomte. Onvermeld mag echter niet blijven, dat, waar ik in het slot mijn blik ook wendde, overal het Amsterdam van voorheen, het Amsterdam der 16e en 17e eeuw zich aan mijn oog vertoonde. Aan den wand der muren hingen tal van afbeeldsels van familieleden, die voor mij lang geen onbekenden waren. Daar zag ik op paneel den kloeken Amsterdamschen Burgemeester Joost Buyck; den rijken bankier Pompejus Occo, bij wiens overlijden Alardus van Amsterdam in treurzang weeklaagde over het heengaan van zijn innig vromen en geleerden vriend; Ridder Andries Boelens, den met uitstekende zielsgaven begiftigden Burgemeester van Amsterdam; Dirck Heereman, door Keizer Leopold I tot ridder van het H. Roomsche Rijk geslagen, en zijne gade Anna Ramp uit het adellijk Haarlemsch geslacht van dien naam; Maria Hollesloot, de vrouw van Jacob Bam, wier zoon Cornelis, genaamd Brouwer, met de „alteratie" in 1578 schandelijk Amsterdam werd uitgezet; Sylvester Heereman, heer van Korten-

hoef... Doch genoeg. Laten wij de genealogische en historische bescheiden niet in brokstukken hier mededeelen, maar, in het belang van de oud-Amsterdamsche geschiedenis, mijne navorschingen in chronologische volgorde, elke mededeeling op hare plaats, den lezer aanbieden.

DE OORSPRONG VAN HET GESLACHT HEEREMAN.

De naam Heereman is geen doopnaam en komt derhalve ook in geen enkel *Rituale Romanum* voor onder de rubriek oud-Hollandsche en Friesche namen toegepast op, of beter gezegd eenigszins in overeenstemming gebracht met namen van Heiligen. *Heereman* is dus een geslachts- misschien oorspronkelijk wel een beroepsnaam (Heireman = Krijgsman(?)). De oorsprong en onderdom van het hier te behandelen geslacht liggen echter in het duister, daar het oudst aanwezig archiefstuk eerst dateert van 1549. Veilig kan men evenwel aannemen, dat de familie reeds vóór het begin der 16e eeuw in Amsterdam woonde, daar de priester Pieter Heereman op eenigszins gevorderden leeftijd in 1549 verlangt begraven te worden in Amsterdam „in sijns vaders graff" [1]). Het in het Surenburgsche archief aanwezige adelsdiploma is door Keizer Leopold I den 17 Juli 1658 verleend aan Dirck Heereman, toen hij bij de Keizerskroning zich te Frankfort bevond. Dit diploma verwijst echter naar twee oudere adelsdiplomas; namelijk een van 1521 van Koning Christiaan van Denemarken, die in datzelfde jaar nog enkele andere Amsterdammers o. a. ook Joost Buyck [2]) adelde; en een van Keizer Ferdinand van 15 Februari 1534. Uit de verwijzing naar deze oudere diplomas kunnen en mogen wij gerust de gevolgtrekking maken, dat het Amsterdamsch geslacht Heereman reeds in het begin der 16e, ja misschien reeds in het midden der 15e eeuw eene familie van zekere beteekenis was. Volgens Rietstap's *Armorial général* werd den 5 November 1845 aan genoemd geslacht het praedicaat van Baron verleend. Zijn wapen is: in goud een keper van zilver en rood geschakeerd; de helmversiering: een ossenkop van zilver met gouden horens. Deze versiering, welke uit een

---

[1]) Testament van Pieter Heereman.

[2]) Dit document berust in het archief der Jonkheeren Sasse van IJsselt te Boxmeer.

willekeurig figuur bestaat, heeft bij mij de vraag doen ontstaan, of het Amsterdamsch geslacht Heereman ook afstamt en een voortzetting is van het geslacht Heerman van Oestgeest, dat ook dezelfde helmversiering voerde. Het antwoord op deze vraag is niet met zekerheid te geven, omdat de filiatie ontbreekt; de mogelijkheid van verwantschap of afstamming blijft evenwel volstrekt niet uitgesloten, en het is daarom voorzichtig deze vraag onbeantwoord te laten, totdat een ouder document dan dat van 1549 gevonden wordt. Indien wij van Leeuwen in zijne *Batavia Illustrata*, en W. van Gouthoeven in zijn *Oude Chronyke* mogen vertrouwen, dan is het geslacht Heerman van Oestgeest „bij faulte van mans oir verstorven". Ook zijn beider wapens geheel verschillend en waren de Heerman's van Oestgeest reeds in de 12e eeuw knapen en ridders, terwijl het door mij te beschrijven geslacht eerst in het begin der 16e eeuw geadeld werd, tenzij het niet meer voorhanden adelsdiploma van 1521 verwijst naar een ouder. Wat het verschil van naam betreft: *Heerman* en *Heereman*, zoo beduidt de wijziging van naamteekening al zeer weinig: zij is de afbeelding van den gesproken naam, door teekening gegeven, niet door lichtdruk. Of de Heerman's (die zich ook soms noemden Heereman) Van Randenbroek, wier namen voorkomen in de R. K. Kerkboeken van de kerken in Den Ellenboog en van 't Zand te Amersfoort, en of Claes Heereman, die in het midden der 16e eeuw te Haarlem woonde en gehuwd was met Lidewyna Hooft, en wier kinderen gedoopt zijn in de Beggijnhofskerk te Haarlem [1]), verwant waren aan de Heereman's van Zuydwyk heb ik niet kunnen uitvorschen.

In de *Bijdragen voor de geschiedenis van het Bisdom van Haarlem* (Dl. XX, bl. 314) wordt medegedeeld, dat J. A. Alberdingk Thym in de biographie van zijn vader gewezen heeft op den Amsterdamschen oorsprong van het geslacht Heereman van Zuydwijk. Daar deze biographie niet in den handel, maar in handschrift bestaat, zoo kan ik over het bijvoegsel onder die biographie geplaatst: *De XVI Nederlandsche Quartieren van Heereman* niet oordeelen. Het oordeel evenwel van het hoofd der familie Heereman over dit bij-

---

[1]) Memorabilia uit Doop- en Trouwboeken. Welwillende mededeelingen, o. a. ook van den heer C. J. Gonnet.

voegsel is, dat „het onjuist en vol met vergissingen is geschreven en in het geheel geen waarde heeft" [1]).

GENEALOGISCHE EN HISTORISCHE BESCHEIDEN.

Het rijke archief te Surenburg wordt bewaard in een brandvrije kluis. Met eerbied betreedt men die kamer, waar het heldere daglicht en een lange tafel u uitnoodigen den rijken stapel oude papieren en perkamenten te doorsnuffelen, welke in open kasten opgestapeld liggen. Het archief is keurig gesorteerd, en men vindt er eene afzonderlijke plaats ingeruimd voor „Holland". Door welwillendheid der familie is mij een groot deel dier stukken toevertrouwd geworden, waarvan ik een aantal uittreksels heb genomen. Het oudste stuk, betreffende Heereman, is van 1 Februari 1549 en wel het testament van *Pieter Heereman*, priester, inwonende poorter der stede van Amsterdam. Daar hij in zijn testament spreekt van de kinderen van zijne broeders, zoo kunnen wij aannemen, dat hij geboren is in het eerste begin der 16e eeuw. Hij passeerde zijn testament „int niewe syts Schoele" in getuigen van den „eersamen heer Jan Potter Pietersz., priester, en Hillebrandt Reijersz., schoelmeesters", voor den notaris Meester Pieter Hendricksz. Vloits, die schoolmeester en notaris was [2]). Waarschijnlijk woonde hij aan de Nieuwe Zijde, daar hij „d'arme huyssitten aan die Nieuwe" en niet aan de Oude Zijde bedacht. De naam zijner moeder was Maria Yemmendr., de doopnaam van zijn vader is tot heden onbekend gebleven. Dit testament, dat bij gebrek aan andere papieren ons *point de départ* zal zijn, leert ons de doopnamen van zijne broeders en zusters, en wel:

Jacob de Oude, nalatende geen kinderen.

Jacob de Jonge, als boven.

Op het slot Surenburg bevinden zich twee portretten van den jare 1548, welke gehouden worden voor te stellen bovengenoemde broeders. Het eene portret stelt voor een deftig heer, die behalve een munt om den hals, een klein schaaltje met een geldstuk in de hand houdt, terwijl een klein, doch zeer in het oog vallend bedelzakje om zijn middel hangt. In den hoek van de schilderij staat *Aurea libertas*. Zoude hij „geluijtert" hebben?

---

[1]) Brief Baron H. v. Z.

[2]) Ter Gouw, Dl. V, bl. 222.

Agnes.

Maria.

Laatstgenoemde huwde in eersten echt Gijsbert N; in tweede Pieter Jans Corver. Onder de 70 Doleanten, die in 1564 een ongeteekend request aan de Landvoogdes inzonden om zich te beklagen over de katholieke stadsregeering van Amsterdam, komt voor Pieter Corver [1]). Indien deze Corver de man is van Maria Heereman, dan is het licht mogelijk, dat de hierboven beschreven schilderij, welke men gelooft voor te stellen Jacob Heereman, voorstelt de „luijterende" Doleant van 1564. *Aurea libertas,* leve de vrijheid van 1578!

Uit het eerste huwelijk werden geboren twee kinderen:

Yem [2]), aldus genoemd naar zijn grootvader, huwde 9 Juli 1552 Alijd Jacob Hendricksdr., en

Heereman Gijsbertsz., die, vreemd genoeg, den familienaam van zijn moeder als *doopnaam* aangenomen heeft. Zijne kinderen teekenden zich daarom „Herenmansz.", terwijl zijn kleinkinderen en nazaten niet den naam van hun vader, maar dien van hun grootmoeder, zooals zulks meer in die tijden geschiedde, weder als *geslachtsnaam* aannamen.

Uit het tweede huwelijk zijn geboren:

Anna, gehuwd met den rijken korenkooper [3]) Claes Cornelisz. in de *Roode Wagen*, die zich ook noemde van Vlooswijck. Hun kleinkind Anna van Vlooswijck huwt Jacob de Wale. Door haar huwelijk kwam later de heerlijkheid Vlooswijck in handen van het katholiek geslacht de Wale—de Surmont.

Jan huwde 18 Juni 1560 Elisabeth Simonsdr. Geen, wier broeders Geen en Cornelis trouwden Ael en Meijnsgen Buijck, de dochters van Burgemeester Joost Buijck.

De hiervoor genoemde *Heereman Gijsbertsz.*, de kleinzoon van N. Heereman en Maria Yemmendr., is de stamvader van het tegenwoordig geslacht Heereman van Zuijdwijk. Hij huwde den 17 Januari 1552 Jacoba Bam. Haar portret bevindt zich op het kasteel Suren-

---

[1]) Ter Gouw VI, bl. 58.

[2]) Een Friesche naam: Iemne. Volgens het *Rituale Romanum* werd voor dezen oud-Frieschen naam als doopheilige genomen S. Geminus.

[3]) De korenkoopers behoorden sints de helft der 15e eeuw onder den eersten rang van kooplieden (Ter Gouw, III, bl. 76). De rijkste burgers en grootste kooplieden waren korenkoopers.

burg. Achter op het paneel staat „Claes Heereman moeders-moeder". Zij is voorgesteld als eene oude dame, en links op het paneel staat haar wapen: ½ Bam, ½ Hollesloot. Zij was de dochter van Jacob Claesz. Bam en Maria IJsbrants Hollesloot, wier moeder was Aeltje Buijck. Heereman Gijsbertsz. was dus de zwager van Cornelis Brouwer [1]), genaamd Bam, den om zijn geloof in 1578 uitgezetten Burgemeester van Amsterdam, en van Sybrant Pompejus Occo [2]), den geleerden en dichterlijken Amsterdammer, van wien de geschiedschrijvers van Amsterdam getuigen, dat hij was „een liefhebber der geleerdheid en een voorstander der geleerden" [3]).

Heereman en Jacoba wonnen:

Gijsbrecht Heremansz., geboren 16 November 1552, die huwt 18 Mei 1583 Elsgen Jan Lonxdr.

Baertje, geboren 21 September 1555.

Claes, geboren 29 October 1562; overleden 14 Januari 1650 [4]). Hij huwde 25 Juni 1595 Volckjen Cat, dochter van Vastert Tatixszoon en van Volckjen Cat.

Voor onze hedendaagsche ooren klinken de namen van Vastert, Tatix en Volckjen wel ietwat vreemd. Het zijn oud-Hollandsche namen, waarvoor men thans gebruikt Silvester, Thadeus en Volquera.

Over de Amsterdamsche familie Cat, waaruit geboren is Volckjen, zoo juist genoemd, wensch ik hier een enkel woord te schrijven.

De stamvader, voor zoover mij bekend, was Bouwer Cat, aldus genoemd naar zijn huis of uithangbord *In de Cat*, in de Warmoesstraat over de Papenbrug. Hij was een buitengewoon rijk man, zoodat zijn zoon Claes, die apotheker en gehuwd was met Volck Jansdr., zich meermalen de weelde veroorloofde buitenlandsche reizen te maken, hetgeen in het begin der zestiende eeuw zeker geen alledaagsch werk was. Het feit, dat hij aan den liederlijken en voor Amsterdam zoo kostbaren geuzen-koning, Christiaan van Denemarken, specerijen [5]) uit zijn apotheek ten geschenke gaf, doet mij veronderstellen, dat hij besmet was met de nieuwe leer. Zijn zoon Jan, die

---

[1]) Zie mijn *Corn. Jacobs Brouwer* (*Amst. Jaarb.* 1890).

[2]) Zie mijn *Geslacht Occo*, bl. 22.

[3]) Zijn portret bevindt zich te Surenburg met de spreuk *Moderata durant.* Natus anno 1514—obiit anno 1587.

[4]) Dirck Santvoort schilderde zijn portret in 1637.

[5]) *Thes. rekg.* 1532, folio 35 Vo. *Stadsarch.*

een der 70 Doleanten van 1564 was, beschikte den 23 Maart 1579 wederrechtelijk over de kerkelijke goederen der Oude Kerk ten bate der predikanten [1]), zoodat hij in merg en been hervormd moet geweest zijn. Zijne vrouw was Katrijn Claes Boelenszoonsdr. Het heeft haar als katholiek en moeder zeker groot leed moeten veroorzaken, dat haar dochter Mathea en haar zoon Frans hervormd zijn geworden. Eerstgenoemde huwde den weduwenaar Burgemeester Dirk Graef [2]), laatstgenoemde Griet Verburch, die hertrouwt Simon Baucke (Boudewijn) Sackema. Haar kleinzoon Cors (Christiaan), zoon van Claes Jansz. Cat, was doctor in de H. Theologie, Protonotarius Apostolicus, priester te Amsterdam [3]). In het kasteel Surenburg wordt van hem een draagbaar-altaartje met misgewaad, waarop zijn wapen gestikt [4]), bewaard, waarbij ik het onderstaand vreemdsoortig briefje vond:

Messieurs les Docteurs du peuple d'Israel en Hollande
à Amsterdam.

J'envoye à Vos Seigneuries une lestre en latin, escrit en la Terre Saincte en Jherusalem, laquelle lestre estant lu et faict ceque Dieu commande. Je vous promet que la division de la Terre Saincte avec les bastiones (?) [5]) n'y inclus, seront faict au plus tost. Pourquoi yl vous plaira estudier en la ditte lestre et prendra une bonne resolution et me rescrire par le porteur de cesci. Cependant je prieray Dieu pour la prosperité et congregation du peuple d'Israel. Donné en Arras 1 Avril 1635.

Cretien Nicolas Cattius,
Missionnaire au peuple d'Israel.

Deze brief mag zeker wel vreemdsoortig heeten en hij is een nader onderzoek waardig.

Revenons à Claes en zijn vrouw Volckjen Cat, bij wie hij negen kinderen verwekte, wier namen wij straks zullen noemen. Hun huis was gelegen in de Kalverstraat, oostzijde, tusschen de Duifjes- en Wijde Kapelsteeg en het wordt in de boedelscheiding genoemd „het groot huys streckende ut de Calverstraat tot achter op het Rockin".

---

[1]) *Arch. Oude Kerk. Stadsarch.*

[2]) H. S. *Gerrit Schaep*, in bezit van Jhr. Bicker.

[3]) *Bijdr. Bisd. Haarl.*, Dl. X, bl. 11. *Arch. Aartsb. Utr.* Dl. IV, bl. 40.

[4]) Op het casuifel is zijn wapen geborduurd: In goud een keper van groen, vergezeld van twee kattenkoppen van zwart.

[5]) Hierbij is gevoegd een plattegrond van Jerusalem.

Deze boedelscheiding maakt ons niet alleen bekend met den rijken schat kostbaarheden in juweelen, schilderijen, eigendommen en lijfrenten, gouden en zilveren speciën; doch zij verkondigt tevens aan het nageslacht, hoe innig gehecht aan het katholieke geloof Claes en Volckjen met hunne kinderen leefden en hoe zij, ofschoon zich in weelde badend, het eenig noodzakelijke, God te dienen, steeds voor oogen hielden. „Ik prelageer — aldus begint Nicolaes Heereman's testament van 24 November 1648 — aan Jacobus mijn soon alle de ornamenten en de vercierselen, soo van schilderijen als andersints, die, tot aultaer ende mijn capelle behorende, ten tijde van mijn overlijden bevonden sullen worden". Deze beschikking, welke alle verdere beschikkingen vooraf gaat, getuigt, hoe innig hij liefhad zijn eigen vrome stichting. In die kapel diende het vrome echtpaar hun God, trots alle plakkaten en kleinzielige vervolging van een zich noemende *Eerwaerde Kerckeraet;* daar smeekten zij God, dat hunne kinderen standvastig mochten blijven in het H. Geloof, het kostbaarste van al hun rijkdom. En God zegende hen in hunne kinderen en nazaten. Twee hunner zoons werden priester, eene dochter nam den sluier aan, terwijl de overige brave katholieke huwelijken sloten.

Het zoude mijnerzijds een bepaalde onbescheidenheid zijn, indien ik uit de mij verstrekte familiepapieren het juiste cijfer noemde van de bezittingen van Nicolaas Heereman. Dat hij een zeer rijk man was blijkt uit het kohier van den 200en penning van den jare 1631 [1]). De 200e penning was een belasting van een half percent op de bezittingen der inwoners van Holland. „Claes Heeremansz", staat daar aangeslagen met *f* 750—, hetgeen een vermogen vertegenwoordigd van *f* 150,000.—. Dit vermogen was echter bij zijn overlijden aanmerkelijk aangegroeid. Voor ons, die leven in een tijd, waarin men gespaarde gelden zooveel mogelijk rentegevend wil maken, is het wel vermakelijk in de akte van boedelscheiding van Nicolaas te lezen, op welke wijze en waar hij zijn geld *renteloos* wegborg.

Aan gouden Speciën gevonden en gebragt bij Frater Gisberto (Gysbert was een zijner kinderen):
In seeckere nettgens . . . . . *f* 1,128.—

[1]) Uitgegeven in 1890 vanwege het Konl. Oudh. Genootschap.

Aan gouden ducaten, pistolen int hangende cassie op d' achter camer, lade 3.4.5.6	*f*	9,426.—
In een stockbeurs liggende in een kiste boven opt saeltie	„	11,878.—
Noch in een geelnettgen	„	1,382.—
Int Comptoir in de houten oude nap	„	835.—
Aen silver staende in een vierkante kiste op de achtercamer 50 sacken ijder 200 ducatons, 24 sacken ijder 200 Rijxdaelders	„	43,500.—
Noch in de banck in de beneden camer	„	7,200.—
Int hangende castke in de achter boven camer . . .	„	2,934.—

Te zamen meer dan *f* 76,000.—.

Nog worden genoemd „heele, halve, cleene silveren viercanten Stucken van Amsterdam". Deze „Stucken" waren noodmunten, door de stadsregeering geslagen in het begin van 1578. Het *Museum Amstelkring* bezit van die munten zeer fraaie exemplaren.

De collectie schilderijen en portretten waren lang niet onbelangrijk, o. a. die „int saeltie aan Jacobus [den priester] noch toegevoecht syn volgens de taxatie van [Claes] Moyeart getaxeerd op *f* 890.—". Het is jammer dat die „int saeltie" niet met name genoemd zijn, de overige schilderstukken stelden voor:

Paulus Bekeering.
Mon pères waepen.
Crucifix tafereel.
Lantschap van [Willem] *Themer.*
Vaeder en Moeder. (Claes Heereman en Volckjen Cat.)
Oude Jan Benning. (Schout Jan Benninck.)
Bestevaer en Bestemoer. (Heereman Gijsbertsz. en Jacoba Bam.)
Claes Oom en peet Theus. (Claes en Tatix = Matheus = Theus Cat.)
Bestevaer Vastert Taticksz. en Franciscus. (Laatstgenoemd is de guardiaan Franciscus Heereman.)
Agricola. (Rudolphus Agricola, de groote friesche wijsgeer en letterkundige, geb. 1442, overl. 1485.)
Frans Oom ende Maria IJsbrants. (Frans Cat en Maria IJsbrants Hollesloot.)
Pompejus Occo.
Gisbertus in poolsche cleederen ende bestevaer. (Gijsbert Heereman en Heereman Gijsbertsz.).
Gisbertus ende over-Bestevaer. (als boven en Gijsbert N.)
Gisbert oom's kindt. (Een kind van Gijsbrecht Heereman en Elsgen Lonxsdr.)
Sijna en Madmoisel. (Waarschijnlijk ondergeschikten.)

Nog was er aanwezig:

Gaepaert int voorhuys. (Waarschijnlijk een gapert van den apotheker Claes Cat.)

Een caert oudt-Amsterdam.

Twee Pauwels Hals. (Zie over dezen schilder Kramm en Immerzeel.)

De Koning van Spagniën.

De meeste dezer schilderijen en portretten bevinden zich in het kasteel Surenburg.

Het bezit aan huizen was o. a.:

„Het groot huys in de Calverstraet", door hem zelf bewoond.

„Het cleen huys", bewoond door den notaris Adriaen van Niculant.

„Het huys de Witte poort" op het Rokin.

„Theus cleen huys, in de Calverstraat". Theus is een verkorting van Thadeus. Waarschijnlijk is dit huis en het volgende afkomstig van Tatix (Thadeus), den schoonvader van den erflater.

„Theus groot huys, in de Calverstraat".

„Het huys Theus Blaauwpoort, op het Rockin".

„Het huys genaemt De Beurs". Dit huis was gelegen bij de „Gebbe Fesoensstege" (thans de Hermietensteeg). Het wordt ook in de boedelscheiding genoemd „van outs het Vossie", zoodat met dit huis bedoeld wordt: het pand op het Rokin, thans herschapen in een sigarenfabriek van Goulmij en Baar.

De verdeeling der nalatenschap van Claes Heereman vond plaats onder zijne navolgende kinderen:

Catharina Heereman, wier fraai door Dirck Santvoort in 1630 geschilderd portret zich te Surenburg bevindt, is geboren 1597 en huwde Pieter van Sel, zoon van Martijn en Catrijn van der Hem. Een hunner kinderen huwde Magdalena den Otter, vrouwe van Sluypwijck, de stichteres van het Ottershofje, dat later onder beheer van Hendrik Moens, graaf van het H. Roomsche Rijk, verdoopt werd in Moenshofje.

Silvester Heeremans die volgt hieronder.

Jacobus werd geboren den Juli 1601 en is in 1630 te Rome priester gewijd, nadat hij te Douai den graad van baccalaureus in de H. Theologie behaald had. Hij keerde naar zijn geboortestad terug, waar hij met Jacobus Oly, Vliegerius, Walter Fonteijn en anderen het h. priesterambt uitoefende. Hij werd verheven tot Protonotarius Apostolicus [1])

[1]) *Arch. Aartsb: Utr.* Dl. XII, bl. 417.

en ontsliep in het ouderlijke huis in de Kalverstraat den 3 Februari 1663. Zijn lijk werd bijgezet in de Nieuwe Kerk [1]). In het hiervoor genoemd testament bepaalt zijn vader, dat aan Jacobus, ofschoon niet den oudsten zoon, zoodra hij overleden is, gegeven zal worden alle de sleutels van zijn comptoir, thresoiren, cassen, koffers en andere besloten dingen. Ook werd hem gelast „seeckere renten te em. ployeeren tot godvruchtige ghebruycken".

Elisabeth Heereman, die geboren is 1611, nam den sluier aan. Haar portret, evenals dat harer zuster Catharina, hiervoor genoemd, zijn door Santvoort in 1630 geschilderd en bevinden zich te Surenburg. Op den 11 Aug. 1672 werd haar uitvaart gehouden in de Beggijnhofskerk [2]).

Franciscus Heereman, geboren 17 Maart 1615, was guardiaan in het door hem gebouwde klooster Sancta Brigitta te Poperingen bij Luik. Ook zijn portret bevindt zich te Surenburg en op het paneel staat: „ordinis sancti Salvatoris et sanctae Brigittae 1643, aet. suae 29".

Maria Heereman, geboren 23 November 1618, huwt in Januari 1647 Meester Allert Boelens, eenigst kind van Joost [3]), doctor in de beide rechten te Amsterdam, en van Anna van Swieten [3]), die den 25 Augustus 1621 te Utrecht in den echt vereenigd werden. Anna hertrouwde 29 Mei 1636 Silvester Heereman, hiervoor genoemd, zoodat Silvester de schoonvader van zijne zuster Maria werd. Het huwelijk van Maria en Allert was van korten duur. Twee maanden na de bruiloft stierf Allert „aen de kinderpocken ten huyse van Silvester Heereman op de Coningsgracht". Na den dood van haar man trok zij naar Utrecht, en woonde daar op de Mariaplaats, alwaar zij den 13 Mei 1704 is overleden en begraven in den Dom [4]). Haar portret, op 17 jarigen leeftijd, alsmede dat van haar man bevinden zich te Surenburg.

Gijsbert Heereman, stierf ongehuwd 25 Februari 1649.

Cornelis Heereman, idem in 1664.

---

[1]) *Bijdr. Bisd. Haarl.* Dl. E. XVII, bl. 72.

[2]) Directoria Pastoor v. d. Mye.

[3]) Van Joost en Anna vindt men twee overheerlijke paneelen te Surenburg, geschilderd door P. Moreelse.

[4]) *Momboir-camer. Stadsarch.* Utrecht. Deze en nog enkele andere mededeelingen uit Utrecht dank ik den steeds hulpvaardigen oudheidlievenden Pastoor I. H. Hofman.

Silvester Heereman, hiervoor genoemd op blz. 53, zag het levenslicht den 12 April 1600. Hij huwde in 1636 Anna van Swieten, dochter van Dirck en Elisabeth van Montfoort, die 4 jaar weduwe was van Joost Boelens, den zoon van Allert Pietersz. en van Maria Jacobsdr. Bam. Bij hun huwelijk betrokken zij het huis van den overleden Joost, dat gelegen was op de „Coningsgracht", thans Singel, en genoemd werd „het huys Het Meerblatt". Hij kocht de Heerlijkheid Zuydwyk, welken naam hij en al zijne nazaten voegden bij den geslachtsnaam. Silvester stierf 16 Januari 1673 en is begraven in den Dom. Voor de rust zijner ziel werd in de Beggijnhofskerk te Amsterdam een zielmis gelezen [1]). Zijn vrouw verloor hij in 1659. Van hem bestaat te Surenburg een fraai portret, geschilderd door Dirck Santvoort 1636, aet. suae. 36.

Hunne kinderen waren:

Anna, jong gestorven.

Nicolaas, gestorven te Antwerpen den 10 December 1655.

Dirck, geboren . . . ., werd in 1655 student te Utrecht en huwde te Haarlem 25 Juni 1660 Anna Maria Ramp, uit het adellijk burgemeestersgeslacht Ramp van Haarlem. Haar vader heette Andries, haar moeder Cornelia Panzer. Door zijn huwelijk met Anna Ramp werd Dirck zeer nauw verwant aan van Adrichem, Spyaert van Woerden, Kies, Berckenrode en tal van andere Haarlemsche edele geslachten. Dirck vestigde zich met zijn vrouw eerst te Haarlem en daarna te Utrecht aan de Nieuwe Gracht over de Runnenbaan. Beiden zijn echter te Amsterdam in de Oude Kerk begraven en hunne zieldiensten werden in de Beggijnhofskerk gehouden. Hij overleed den 28 Juli 1678; zij 11 Juli 1710 [2]). Door Keizer Leopold werd hij den 17 Juli 1658 tot ridder des H. Roomschen Rijks geslagen. Hunne portretten, door Jansens van Ceulen geschilderd, zijn op het slot Surenburg.

Hunne kinderen zijn:

Nicolaas, jong gestorven, gedoopt in de Beggijnhofskerk te Haarlem den 16 April 1661.

Maria Valquina, overleden te Utrecht als „bejaerde dochter" 2 Juni, 1745.

---

[1]) Directoria v. d. Mey.

[2]) *Reg. van aangegevenen bij de Momboir-Kamer te Utrecht.*

Nicolaes Allard, jong gestorven.

Nicolaes Allard, jong gestorven.

Catharina, ambachtsvrouw van Kortenhoef.

Cornelia, geboren te Utrecht 24 September 1662. Zij huwt in 1693 Jan Louis van Schuren, heer van Dussen en Heyendonck.

Dirck Frans, heer van Hagesteyn, geboren den 29 December 1671, overleden 11 November 1712 en begraven in den Dom, waar zijn wapen werd opgehangen.

Silvester is geboren te Amsterdam 6 November 1677. Den 22 April 1712 ondertrouwde hij Margaretha Catharina Cromhout, dochter van den Amsterdammer Dirck Cromhout en Elisabeth Wuytiers. Het huwelijk is evenwel niet doorgegaan wegens de ziekte van Silvester, die overleed den 8 Juli 1712. Hij werd begraven in den Dom, alwaar boven zijn graf „zijne wapens" werden opgehangen [1]). Zijne aanstaande vrouw huwde later in eersten echt Jacob Gilles, in tweeden echt Jan Baptiste de Surmont, heer van Vlooswijk. Silvester was de zesde heer van Kortenhoef, eene heerlijkheid, welke in de XIIe eeuw in bezit was van het Kapittel van St. Marie te Utrecht, en welke acht eeuwen later wederom in katholieke handen, en wel in bezit van ondergeteekende kwam. Bij overlijden van Silvester werd zijne zuster Catharina verlijd met de Heerlijkheid, die echter de Ambachtsheerlijkheid aan Amsterdam schonk [2]) ten bate van het gasthuis. Amsterdam, dat meer van klinkende munt hield, verkocht weldra het geschenk van Catharina.

Frederik Jacob, geboren te Utrecht 8 September 1663 en van wien drie conterfeitsels zich te Surenburg bevinden, kocht in 1705 van Jan Adolf van Alendorp, Kanunnik van St. Marie te Utrecht het goed Oudegein bij Jutfaas [3]). In de Matricula van de Utrechtsche Hoogeschool staat hij in 1684 ingeschreven als student. Hij huwde in October 1697 Agatha Maria van der Goes van Delft, die reeds in 1700 overleed, nalatende een zoon, Silvester Andreas, geb. 1699, overleden 1766, die priester is geworden en wiens afbeelding te Surenburg zich bevindt. Frederik hertrouwde in

---

[1]) *Doodboek der Utr. Momb. Kamer.*

[2]) Wagenaar, Dl. XI, bl. 248.

[3]) Vriendelijke mededeelingen van Monsgr. van Heukelum, pastoor van Jutfaas.

1702 jonkvrouw Elisabeth Catharina van Scherpenzeel, dochter van Baron Joan van Scherpenzeel tot Rumpt en van jonkvrouwe Wilhelmina de Wael van Vronesteyn. De kinderen uit dat huwelijk zijn:

Theodora Joanna Ignatia [1]), gedoopt te Utrecht 22 Juli 1706; overleden 1770.

Anna Esther Antonia [1]), gedoopt te Utrecht 18 October 1707; overleden 1771.

Agatha Barbara Maria [1]), gedoopt te Utrecht 27 Maart 1710; overleden 1764.

Diderik Johan Ignatius, gedoopt te Utrecht den 12 April 1709, wordt den 7 Maart 1738 bij den dood van Elisabeth Catharina van Scherpenzeel, zijn tante, heer van Dever [2]) en Lisse. Hij overleed 1780 en zijn portret hangt te Surenburg.

Frederik Willem Josephus, gedoopt te Utrecht den 17 November 1711.

Frans Ernst.

De drie eerstgenoemden verhuisden later naar Roermond en zijn ongehuwd gestorven, terwijl Frederik en Frans naar Duitschland trokken. Frans huwde Maria Baronesse von Wrede, wier nakomelingen nog gevestigd zijn op den burg Herstell aan de Weser. Frederik, die in 1745 van zijn vader het goed Oudegein [3]) verkreeg, huwde in 1748 Maria von Amelunxen. Uit dit huwelijk werd o. a. geboren:

Anna Wilhelmina Antonia Clemensia, juffer in het hoog adelijk Stift te Bedburg bij Kleef [4]).

Carl Heinrich huwt 1784 Francixa, dochter van Baron von Merode te Herfeld en van Hedwich von Mallinckrodt, waaruit geboren is, behalve twee dochters die religieuse werden:

Mathias Alexander, die tot vrouw had Clara Antoinette, geboren 1799, dochter van Freiherrn Max von Oer zu Egelburg en Carolina van Böselager. Uit dezen echt stamt:

---

[1]) Haar portret bevindt zich te Surenburg.

[2]) Een adellijk kasteel bij Leiden, ook genaamd het Huis te Lisse, thans een ruine.

[3]) In 1764 droeg hij het goed over aan Willem Anna van Wassenaar.

[4]) *Verhandeling Kon. Ac. van Wetensch.* Dl. XII. Zij was „opgezworen kanunnikesse".

Maximiliaan Frederich Antonius Heereman van Zuijdwijk, geboren den 20 Juli 1826, heer van Surenburg, Revinghoff, Lisse, Dever enz. Hij huwde in 1859 Francisca Reichsfreïin von Fürstenburg, wier moeder een gravin van Hoensbroeck was.

Uit dezen echt werd geboren o. a. de tegenwoordige burchtheer van Surenburg, *Clemens August*, die in 1892 huwt Agnes, dochter van Freiherrn von Locquenghien en van gravin zu Stolberg—Stolberg.

De broeder van den hierboven genoemden Maximiliaan is *Clemens August Antonius*, geboren den 26 Augustus 1832, ridder in de souvereine orde van Jerusalem, genaamd die van Malta, lid van den Duitschen Rijksdag en van het Huis der Afgevaardigden, Vice-president van het Duitsche Centrum en doctor in de rechten. Hij is de afstammeling linea recta van het oud-Amsterdamsch geslacht, dat ik hier beschreven heb. Zijne katholieke beginselen openbaren zich in zijne kristal heldere redevoeringen in den Rijksdag; en zijne persoonlijke eigenschappen van zachtheid en vriendelijkheid zijn in de heerlijkste harmonie met een eerbiedwekkende waardigheid in houding en gestalte. Deftig en achtbaar, vriendelijk en zachtaardig, maakt hij den roem uit van den Westfaalschen adel. Aan hem ben ik voor mijne archivarische studiën ontzaggelijk veel dank schuldig. Hij toch stelde mij ter beschikking een groot deel van het Amsterdamsche archief uit den huize Surenburg, dat zeer belangrijk genoemd mag worden.

Baron Clemens schreef in mijn „Album Amicorum" eenige dichtregelen, waaronder: *In gemeinschaftlichem Interesse an den alten Glanz Amsterdam's.* Ja, mogen mijne mededeelingen uit zijn archief strekken tot eer en roem van de katholieke Amsterdammers uit vorige eeuwen, die zoolang met een glim- of spotlachje zich tevreden moesten stellen.

Amsterdam, November 1898. BERNARD J. M. DE BONT.

BIJLAGE.

„De wapens opgehangen" (bl. 56) beteekent het ophangen van het wapenbord met den kwartierstaat boven de grafstede van een overledene. De meeste dier wapenborden van de familie Heereman zijn veiligsheidshalve uit de kerken in het slot Surenburg geborgen. Voor de genealogie zijn zij van groote beteekenis. Ik laat daarom hieronder enkele kwartierstaten volgen:

KWARTIERSTAAT VAN FREDERIK JACOB HEEREMAN.

Heereman.		v. d. Goes.
Ramp.		Graswinckel.
Swieten.	Heereman.	de Jongh.
Panzer.		v. d. Goes.

Deze Staat is aldus te lezen:

Silvester Heereman × Anna v. Swieten, Andries Ramp × Cornelia Panzer, — Jan v. d Goes × Jacoba de Jonghe; Simon Graswinckel. × Agatha v. d. Goes.

Dirck Heereman × Anna Ramp. — Cornelis v. d Goes × Maria Graswinckel

Frederik Jacob Heereman. × Agatha Maria v d. Goes.

KWARTIERSTAAT VAN DIRK HEEREMAN.

Heereman.		Ramp.
Swieten.		Panzer.
Cath.	Heereman.	Outshoorn.
Montfoort.		v. d. Burch.

aldus te lezen:

Claes Heereman. × Volckjen Cath, Dirck v. Swieten. × Elisab v Montfoort, — Frederik Ramp × Hester Outshoorn v. Sonnevelt; .... Panzer × .... v. d. Burch.

Silvester Heereman. × Anna v. Swieten. — Andries Ramp. × Cornelia Panzer.

Dirck Heereman, × Anna Ramp.

KWARTIERSTAAT ANNA RAMP.

Ramp.		Pauzer
Outshoorn.		v. d. Burch.
Rieholt.	Ramp.	Tijmons.
Roelands.		Smabroeck (?).

KWARTIERSTAAT VAN SCHERPENZEEL DE WALE.

Poel.	Scherpenzeel.	Wale.	Camons.
de Dever.			Aemstel.
Pieck.		Heereman.	Ittersum.
Hemert.			Aemstel.
Pieck.		Balveren.	Raephorst.
Swartenburg.			then Bergh.

Nog ziet men te Surenburg een groot schilderij, van omstreeks 1675, voorstellende een landschap, waarin enkele leden der familie Heereman elkander ontmoeten, zoowel te paard als te voet. Op het paneel staan de volgende wapens:

Heereman.	Swieten.	Heereman.	Cath.
Cath.	Montfoort.	Bam.	Benning.

NIEUWE UITGAVEN.

Praelectiones dogmaticae, quas in collegio Ditton-Hall habebat Christianus Pesch. S. J. — (Friburgi Brisgov. Herder 1898—1899).

Tom VIII Tractatus dogmatici: *De Virtutibus in genere; De Virtutibus theologicis.* — (Pag. 314. pret. M. 4.80).

Tom. IX. Tractatus dogmatici: *De Virtutibus moralibus*; *De Peccato; De Novissimis.* — (Pag. 366. pret. M. 5.40).

Geheel het achtste en ruim de helft van het negende deel dezer dogmatiek handelen over de *bovennatuurlijke deugden*, eene stof, die, blijkens het meerendeel der handboeken, bij het gewone theologische onderricht onzer dagen zeer stiefmoederlijk wegkomt, ja dikwerf voor verre het grootste gedeelte eenvoudig wordt overgeslagen. Overgelaten aan de moraal-theologie, pleegt men te zeggen! Maar feit is, dat de moraal-theologie — getuige wederom het meerendeel der gangbare handboeken — juist hier weinig behoefte pleegt te gevoelen, veel minder b.v. dan bij de behandeling der H. Sacramenten, om te grasduinen op dogmatisch gebied. Men kan het natuurlijk der moraal niet ten kwade duiden, dat zij de gestelde grenzen eerbiedigt! En voor de dogmatiek zelve behoeft men geenszins te denken aan een nawerking van den ouden zuurdeesem: vooral zoo weinig mogelijk scholastiek! — gebrek aan tijd is de gereede verklaring en rechtvaardiging tevens. Toch blijft het wegvallen eener grondige dogmatische deugdenleer te betreuren. Een klaarder, meer samenhangend weten, een scherper inzicht in deze stoffe zou ongetwijfeld ook het godsdienstig volksonderricht op den kansel en in den catechismus ten goede komen. Ziedaar de reden, waarom we juist dit gedeelte van p. Pesch' werk met bijzondere ingenomenheid ontvangen hebben.

Na een korte, maar genoegzaam volledige behandeling *over de ingestorte deugden in het algemeen*, behandelt het achtste deel de *drie goddelijke deugden: geloof, hoop en liefde*, terwijl nog een aan-

hangsel aan de *geestelijke volmaaktheid* gewijd is. Vooral het zoo gewichtige tractaat *de fide theologica* is met groote zorg, ik geloof wel te mogen zeggen, met zekere voorliefde behandelt. Wat over de *praelambula fidei* in hare verhouding tot het eigenlijke gelooven gezegd wordt, is m. i. uitstekend; en ook bij de ontleding van den geloofsact, waar schrijver zoowel van Lugo als van Suarez afwijkt, volg ik hem in de hoofdzaak gaarne, ofschoon de uiteenzetting van p. L. Billot *(Tract. de Ecclesia Christi. Introductio)*. mij om haar klaarheid en scherpe consequentie meer behaagt.

In de verhandeling *over de liefde* vestigen we de aandacht, in het bijzonder van de mannen der practijk, op *Prop. XLI: Deus est motivum formale caritatis theologicae secundum omnes et singulas perfectiones suas divinas et in specie ratione divinae suae erga nos beneficentiae.* Immers voor hen, die ontelbare malen te verklaren hebben, wat volmaakte liefde en volmaakt berouw is, en die bij het opwekken dier verheven gevoelens anderen moeten helpen en voorgaan, is de vraag niet zonder belang: *Num divina beneficentia, seu Deus ut benefactor noster, sit motivum sufficiens ad eliciendum actum caritatis theologicae?* Die vraag, zegt Pesch (VIII, n. 556 seq.) moet bevestigend beantwoord worden. Men vergete intusschen niet het onderscheid tusschen *beneficia divina* en *beneficentia divina*. Goddelijke gunsten zijn dingen buiten God en kunnen dus nooit de innerlijke beweegreden tot een acte van zuivere liefde vormen. Maar geheel anders staat het met Gods goedgunstigheid, zijne barmhartigheid, enz., die, gelijk ieder weet, niet anders zijn dan God zelf. Met de theorie van Bolgeni valt de leer van Pesch op dit stuk zeker niet samen, en de bezwaren, die tegen haar kunnen worden ingebracht, zijn m. i. althans van geen practische beteekenis: wie zal ooit God liefhebben of berouw over zijn zonden verwekken enkel en alléén om Gods barmhartigheid en niet tevens ook eenigermate om diens overige volmaaktheden, al wordt misschien aan deze minder opzettelijk gedacht?

De *zedelijke deugden* komen in het negende deel ter spraak. Bij de behandeling groepeert alles zich om de kardinale deugden; alleen de deugd van *godsdienstigheid* vormt terecht het onderwerp eener afzonderlijke beschouwing. Volgt een tractaat *over de zonde*, handelend over den aard en het wezen der persoonlijke zonde, van de zondige daad en haar rampzalige gevolgen. Wederom een stof,

die in vele dogmatische leerboeken geen opzettelijke behandeling vindt. Dat ze behandeld wordt, uitstekend; maar zou het niet mogelijk zijn haar wat vroeger te bespreken? Verschillende vraagstukken uit het tractaat *De Poenitentia* en sommige uit de verhandeling *De Verbo incarnato*, kunnen gemakkelijker, volledíger, duidelijker behandeld worden, zoo de leer over de zonde vooraf gaat. Billot — dien ik met opzet nogmaals noem, omdat zijne werken, ten onzent naar het schijnt nog weinig bekend, de aandacht der theologen in de allerhoogste mate verdienen [1]) — Billot voelde zich genoopt zijne *Disquisitio de natura et ratione peccati personalis* bij wijze van inleiding op het tractaat *De Poenitentia* te geven. Ook Scheeben handelt over de zonde onmiddellijk achter het tractaat *De Deo creante et elevante (Handb. der Kath. Dogmatik*, T. II, Viertes Buch).

Het negende deel eindigt met een verhandeling *over de uitersten*, die in zeer correct kerkelijken geest geschreven, uitmunt door wetenschappelijke omzichtigheid en edele soberheid. De theologie heeft iets beters te doen dan allerlei waarschijnlijke gissingen omtrent het einde der wereld en dergelijke naar derzelver gansche lengte en breedte uit te meten. En waar het op stichting aankomt, veroorloof ik me de vrijheid, de enkele bladzijden, die Pesch wijdt aan den *Status animarum in purgatorio* veel stichtender te vinden, dan de gewaagde verzekeringen en de griezelige schilderingen van zeker slag devotie-boekjes.

---

[1]) *L. Billot S. J. De Deo Uno et Trino*; *Comm. in I partem S. Thomae* Ed. 3. 1897. *f* 4.—.
" " " *De Verbo incarnato*; *Comm. in III partem S. Thomae* Ed. 2. 1896. *f* 3.—.
" " " *Tractatus de Eccl. Christi. Tom. I. Demonstratio Catholica.* 1898. *f* 2.50.
" " " *De Ecclesiae Sacramentis*; *Comm. in III partem S. Thomae. Tom. I et II.* (hierbij: *Disquisitio de natura et ratione peccati personalis* etc.) 1894—1896. *f* 7.—.

Alles te Rome, ter drukkerij van de *Propaganda*, uitgegeven. — De verdiensten van P. Billot liggen zoo goed als geheel op speculatief gebied; wie positieve theologie zoekt moet zijn werken niet koopen.

De *Praelectiones dogmaticae* van p. Pesch zijn thans volledig. Naar gelang ze van de pers kwamen, hebben we elk der negen deelen met een kort woord in dit tijdschrift aangekondigd; zoo men ons thans een oordeel over het gansche werk vraagt, meenen we dit in dezer voege te kunnen samenvatten.

De dogmatiek van p. Pesch is de rijpe vrucht van langdurige, zeer nauwgezette studie. Zij kenmerkt zich overal door de meest volmaakte rechtzinnigheid en is geheel op de hoogte van onzen tijd. De recensent, die voor enkele jaren schreef: „l'on dirait, qu'il [le père Pesch] fait de la spéculation par devoir et un peu à contre-coeur", overdreef, maar wèl moet erkend, dat de positieve gedeelten van het leerboek doorloopend de beste zijn. Bovendien is Pesch bij sommige vraagstukken, die het wel niet noodig is hier nader aan te duiden, te zeer partijman. Overal in het boek is de voorstelling bondig en helder, de stijl eenvoudig maar goed.

Ten slotte een wensch met het oog op de tweede uitgave, die, gelijk onze lezers weten, reeds begonnen is. Elk deel heeft zijn eigen alphabetischen inhoudswijzer, dat is uitstekend; maar zeer geriefelijk zou het zijn, indien aan het laatste deel een algemeene inhoudswijzer over het geheele werk werd toegevoegd. Zelfs iemand, die de orde der tractaten en hare verdeeling over de negen boekdeelen in zijn hoofd heeft, zal nog al eens aarzelen bij de vraag: in welk deel moet ik zoeken? En zij, die het leerboek slechts nu en dan raadplegen, zullen zeker heel dikwerf misgrijpen.

v. N.

---

1. *Der Prophet Amos, nach dem Grundtexte erklärt von Dr. K. Hartung* (M. 4.60).
2. *Die Adventsperikopen exegetisch homiletisch erklärt von Dr. Paul Wilhelm Keppler, Bischof von Rottenburg* (M. 2.40).
3. *Die Propheten-Catenen nach Römischen Handschriften von Dr. M. Faulhaber, Kaplan der Anima* (M. 6).

Deze drie afleveringen van de bij Herder in Freiburg verschijnende *Biblische Studien* wachten al geruimen tijd op eene kleine aankondiging in *De Katholiek*.

Dr. Hartung's werk bevat zoowel eene vertaling als eene zakelijke en taalkundige verklaring der voorzeggingen en visioenen van den

profeet Amos; het zal vooral diegenen dienstig zijn, die bepaald exegese studeeren en volledig op de hoogte zijn der taal, ofschoon ook zij, die minder of niet met het Hebreeuwsch bekend zijn, het werk niet zonder nut zullen gebruiken. De schrijver, die in tegenstelling met sommige anderen, de verzameling van de profetieën en visioenen niet aan Amos zelf toeschrijft maar aan een compilator, die de door Amos werkelijk gehouden toespraken systematisch ordende, wijst in den loop zijner verklaringen herhaaldelijk op een feit, hetwelk hij in de inleiding reeds aanduidt: „Unverkennbar bildete für die Prophetie der Pentateuch die gemeinsame Quelle, aus welcher die gottbegeisterten Personen schöpften und damit auf ihre Zeitgenossen zu wirken suchten".

Dr. Keppler, thans Bisschop van Rottenburg, schrijft zijn boek over de epistels en evangeliën van den Advent om den geestelijken, die in de zielzorg werkzaam zijn, te leeren — dit zal wel het juiste woord zijn — hoe zij eene homilie moeten houden en hoe de epistels en evangeliën zoo rijk van inhoud zijn, dat ook hij, die jaren achter elkander homiletische preeken wil houden, niet aan stof gebrek zal hebben.

Daarenboven geeft hij bij ieder epistel en evangelie een twaalftal dispositie voor eene preek, die min of meer thematisch behandeld kan worden, maar zich toch eng aan de pericope van den Zondag aansluit.

Een preekboek dus als men wil, maar dan een preekboek van het goede soort. Al zijn wij niet zoo erg tegen eene preek, welke, in twee of drie punten, uit een tekst der H. Schrift ontwikkeld wordt, en al zijn wij van oordeel, dat bij zulke preeken het woord van den redenaar grootendeels het woord Gods kan en moet zijn, zooals de Schriftuur het ons geeft en de Kerk en de Heiligen Gods het ons verklaren, wij meenen toch, of liever wij weten, dat in eene driepuntenpreek dikwijls, helaas! de mensch en de menschelijke ijdelheid te veel meespreekt, terwijl de homilie geschikter is om den mensch op den achtergrond te plaatsen en aan het woord Gods zijne volle waarde te laten.

Daarenboven: „Concionem vel instructionem praecedat lectio in lingua vernacula earum Sacrae Scripturae partium, quae in Missa leguntur, et a quibus saepe assumet concionator suarum exhortatio-

num argumentum, et explicationem eorum, quae ad mysterium diei referuntur" (*Conc. Prov.* Tit. III, C. V).

Catenae, ketenen — het woord schijnt eerst in lateren tijd in gebruik te zijn gekomen — noemt men eene verzameling van citaten, uit de H. Vaders en andere schriftverklaarders, die naast den tekst der Heilige Boeken in margine werden geschreven en met den naam van den schrijver, aan wien men ze ontleende, werden voorzien. Een voorbeeld, dat aan vele lezers wel bekend zal zijn, is de *Catena aurea* van den H. Thomas. Somtijds waren deze commentaren een bont mengsel van aanhalingen uit vele verschillende schrijvers, andere malen bepaalde men zich tot het excerpeeren van twee of drie schrijvers, wier aanmerkingen dan in verschillende kolommen naast elkander werden geplaatst.

In den *Dictionnaire de la Bible* van Vigouroux meent de schrijver van het artikel „*Chaines bibliques*", dat hetgeen de *Catenae* aan onuitgegeven commentaren vroeger bevatten, thans voor een goed deel reeds in 't licht verschenen is, maar Dr. Faulhaber acht het onderzoek der *Catenae* een noodzakelijk werk, dat aan een nieuwe uitgave der Grieksche Kerkvaders dient vooraf te gaan, wijl er in de handschriften nog vele onuitgegeven fragmenten der Grieksche exegeten — de keten-commentaren zijn van Byzantijnschen oorsprong — begraven liggen. Ofschoon nu, zegt de schrijver, het nog noodig is de manuscripten te catalogiseeren, te classificeeren, te onderzoeken, hoe ze ontstaan zijn en hoe ze aan elkander verwant zijn enz., meent hij toch eene analyse der profeten-catenen te mogen geven, al heeft hij slechts de handschriften, die te Rome bewaard worden, en enkele andere, kunnen bestudeeren.

Het is onmogelijk ook maar een kort overzicht van den inhoud van Dr. Faulhaber's werk te geven. Wij veroorloven ons slechts te wijzen op een woord van den schrijver, waaruit het actueel belang dezer soort van studie blijkt. De *Catenae* op de kleine profeten noemt Dr. F. bijzonder belangrijk, omdat zij twee commentaren geven, de een van Theodoretus en de ander van Hesychius van Jerusalem, de eerste een vertegenwoordiger der school van Antiochië en de laatste een aanhanger der Alexandrijnsche richting. De bewerker der *Catenae*, die beide commentaren doorloopend naast elkander plaatste, schijnt van meening,

dat beide richtingen hare goede zijde en hare rechten hebben, en zijne compilatie geeft een overzicht van de zienswijzen dier beide scholen en doet ons het goede en het minder goede, door vergelijking, gemakkelijk erkennen.

J.

P. Zanecchia O. P. Divina inspiratio Sacrarum Scripturarum ad mentem S. Thomae Aquinatis — (Romae, Pustet. L. 3.)

Een boek, dat zich onder den titel „*divina inspiratio*" aanbiedt, nadat reeds zoovele meeningen over deze stof zijn openbaar gemaakt, loopt groote kans eenvoudig voor kennisgeving aanvaard te worden.

Het werk van Zanecchia is een nadere kennismaking waard.

Meer dan een onder de vele auteurs, die over de goddelijke ingeving schreven, verzuimden de begrippen van Inspiratie, Profetie en Revelatie duidelijk te omschrijven en te onderscheiden, en de beginselen, die hunne theorieën over de natuur en den omvang der Inspiratie tot grondslag dienden, door krachtige bewijzen te staven. De studie van Pater Zanecchia is vrij van deze gebreken. Zij is, wat bepaling en onderscheiding van begrippen, strengheid van betoog en klaarheid van voorstelling aangaat, een stuk theologie in echt scholastieken zin en „ad mentem S. Thomae Aquinatis".

In het eerste gedeelte dezer studie wordt gehandeld over den goddelijken oorsprong der Schriftuur, over het Verbum Dei in zijne algemeene beteekenis, voor zoover het geschreven en het gesproken woord Gods daaronder begrepen is. Verder over de bronnen, waaruit Katholieken en Protestanten hunne bewijzen voor het feit der Inspiratie geput hebben. Deze beschouwing, die den schrijver gelegenheid gaf om door het bepalen en splitsen van begrippen, het opwerpen en wederleggen van moeielijkheden den lezer met den aard der Inspiratie in het algemeen bekend te maken, is eene voortreffelijke inleiding op het tweede en belangrijkste gedeelte, waar het wezen en de uitgebreidheid der goddelijke ingeving opzettelijk worden besproken. Enkele hier door hem aangevoerde definities van Protestanten en van de Katholieken Patrizi, Marchini, Janssens, Salvator di Bartolo, Franzelin, Pesch, Levesques en Chauvin komen Zanecchia, nadat hij ze met veel scherpzinnigheid onderzocht en aan de beginselen van den H. Thomas getoetst heeft, onjuist en onvol-

ledig voor. Hij omschrijft de Inspiratie aldus: „Influxus divinus physicus et supernaturalis elevans et movens facultates hominis, ut scripto consignentur ecclesiae, propter bonum et utilitatem ejus, ea quae Deus vult et modo quo vult". Uit de toelichtingen op deze definitie blijkt, dat de schrijver de leer van den H. Thomas over de causa principalis en causa instrumentalis zonder eenig voorbehoud op de ingeving toepast.

Ofschoon het wezen der Inspiratie niet eischt, dat enkel waarheden, tot de bovennatuurlijke orde behoorend, worden te boek gesteld, noch dat den hagiograaf openbaringen gedaan of reeds gekende waarheden op bovennatuurlijke wijze voor den geest worden gebracht, is zij nochtans onbestaanbaar zonder een goddelijke voorlichting aan zijn verstand, onder welk licht hij waarneemt, begrijpt en oordeelt. Met dit „lumen inspirativum" aan het verstand wordt een goddelijke „motio" gegeven aan den wil, die daardoor, werktuig in de hand Gods en in staat tot het oefenen van een goddelijke daad, de uitvoerende vermogens aan zich onderwerpt, ze tot hoogere werktuigen verheft en aanwendt om het door God bepaalde doel te bereiken. Zoo werd aan de Heiligen, wanneer zij wonderen wrochtten, een bovennatuurlijke kracht medegedeeld om een goddelijke daad te verrichten, d. i. eene daad, die uit haar aard alleen aan den Schepper en Heer der natuur toebehoort. Alle vermogens van den hagiograaf, die hetzij van verre of van nabij op het ontstaan der Schriftuur invloed uitoefenen, worden dus, eenige middellijk, andere onmiddellijk, door Gods bovennatuurlijke inwerking bewogen en bestuurd.

Deze theorie, die niet anders behelst dan de oude leer der thomistische school, is klaarblijkelijk in volkomen overeenstemming met de uitspraak van het Vaticaansch Concilie, dat de boeken des O. en N. Verbonds verklaart voor heilig en canoniek te houden „*quia Deum habent auctorem*". Daar immers, volgens het bekende axioma der wijsbegeerte, de eerste oorzaak niet minder dan de tweede het effect voortbrengt, is God in den volsten zin Maker der Heilige Boeken te noemen, wanneer Hij die door middel van bezielde werktuigen samenstelt.

Dezelfde methode, die den auteur ten dienste stond bij het opsporen van den aard der Inspiratie, past hij ook toe, als hij de grenzen zoekt van haar gebied. De meest gangbare meeningen worden onderzocht; zij, die de Inspiratie tot de „formalia", de „res fidei et

morum", de „res et sententiae" en in het algemeen tot sommige deelen des Bijbels beperken, onvoorwaardelijk verworpen. Het komt den schrijver voor, dat vrees voor de moeielijkheden der rationalisten niet zonder invloed is geweest op het ontstaan dezer theorieën. Allen berusten zij „in quadam non subordinatione causarum creatarum a causalitate divina". Zanecchia zondert geen enkel deel des Bijbels van de Inspiratie uit. Gedachten en taal, woorden en zeggingswijzen zijn, zooals zij in het oorspronkelijk gevonden werden, den heiligen schrijvers ingegeven. De geheele Schriftuur met al hare deelen is het werk Gods en van den mensch tevens, gelijk een schilderstuk in zijn sprekendste lijnen en fijnste nuanceeringen van kleur het werk is van beiden, kunstenaar en penseel. Naar de verscheidenheid der hagiografen in aanleg, wijze van denken, studeeren, opvatting en voorstelling regelde de eerste oorzaak hare inwerking, toen zij door menschen het woord Gods te boek stelde.

Met een hoofdstuk over het gezag, dat aan de verschillende deelen des Bijbels moet worden toegekend, besluit de schrijver zijne studie.

In dit overzicht, dat alleen beoogde op Zanecchia's theorie over den aard en de uitgebreidheid der Inspiratie de aandacht te vestigen, is met opzet gezwegen van andere kwesties, welke in een boek over deze stof noodzakelijk ter sprake komen. Hoe voortreffelijk ook behandeld, vooral waar zij dienen om zijn systeem toe te lichten en te bevestigen, schenen zij mij nochtans van ondergeschikt belang te zijn.

Wie over de goddelijke ingeving een volledig en helder theologisch tractaat wenscht te raadplegen, neme dit boek ter hand.

p. B. D. van Breda, Ord. Praed.

O. L. Vrouwe van Lourdes door J. J. van der Horst. Derde met vier hoofdstukken vermeerderde druk door E. H. van der Heyde. Met vijf platen. — Leiden, J. W. van Leeuwen (Hoogewoerd), 1899.

Wie met het werk van pastoor van der Horst reeds kennis hadden gemaakt bij eene eerste of tweede uitgave, begroeten deze derde gelijk men eenen beproefden vriend pleegt te verwelkomen bij het wederzien. Wie het in deze derde door de zorgen van pastoor van der Heyde vermeerderde uitgave voor het eerst in handen krijgen, zullen het leeren waardeeren als een boek, welks inhoud

allerweldadigst aandoet, dat telkens met graagte weder ter hand wordt genomen en zijn bekoorlijke aantrekkelijkheid nooit verliest. Verhalen, boeiend verhalen is eene gave, over welke de schrijver van *O. L. Vrouwe van Lourdes* bijzonder beschikte en die aan weinigen in zoo ruime mate eigen is. En nu hij in dit verhaal zijne lezers ging mededeelen, op wat treffende wijze in de gebeurtenissen te Lourdes opnieuw uitschittert, hoe rijk wij zijn in het bezit van de H. Maagd als onze moeder, doortintelt de hooge gloed van zijne liefde voor Maria geheel zijn werk. Maar voor zoover in deze derde uitgave de arbeid van pastoor Van der Horst ons wordt aangeboden, kunnen wij ons van verdere bespreking onthouden. In *De Katholiek* (Dl LXV, bl. 33 vv.) gaf daarover professor Prenger z. g. reeds in 1874 eene zaakrijke en hoogst waardeerende beoordeeling, aan welke wij slechts een woord van dank wenschen toe te voegen jegens pastoor van der Heyde door wien deze vermeerderde uitgave werd bezorgd.

„Het werk van pastoor van der Horst is niet verouderd, het vraagt slechts aanvulling", verklaart de eerw. bewerker, en de aanvulling door hem ons verstrekt is het oorspronkelijke werk waardig.

Van den dag af, waarop de gebeurtenissen te Lourdes ter algemeene kennis kwamen, is ieder wapen door het ongeloof met gretigheid opgenomen om elke openbaring van het bovennatuurlijke daarin te bestrijden. Wat den geloovige tot troost is en versterking van zijne overtuiging, was den ongeloovigen een hinder, een doorn in het oog. De armen! ondanks hun verzet deed het bovennatuurlijke zich ongestoord en in steeds ruimer kring gelden. Toen de wapenen van verdachtmaking, geweld enz. machteloos bleken, werd de wetenschap in het voorste gelid gesteld. Waar: „in naam der wet" had uitgediend, zou een: „in naam der wetenschap" indruk maken. Intusschen, de genezingen welke te Lourdes geschieden en als zoovele feiten door onafwijsbare getuigen gestaafd werden te loochenen, was niet mogelijk meer. In naam der wetenschap moest het bovennatuurlijke er aan worden ontzegd. En nu deelt pastoor van der Heyde in zijne twee eerste hoofdstukken: *Bernadette* en *De wonderbare genezingen te Lourdes* zijne lezers mede, hoe de ongeloovige wetenschap in Bernadette Soubirous nu eens hallucinatie, dan krankzinnigheid, dan weder hysterie heeft willen ontdekken als de verklaring der verschijningen, welke zij had. De wetenschap maakte

echter fiasco en mocht niet komen tot de vooraf bepaalde uitkomst, waartoe zij zocht te geraken. In eenvoudigen voor ieder bevattelijken stijl brengt pastoor van der Heyde zijne lezers in kennis met de verschillende verschijnselen van hallucinatie, en toetst vervolgens daaraan de verschijningen, welke Bernadette had. Meer dan duidelijk volgt uit die vergelijking, dat het alleen door hallucinatie zou te verklaren zijn, indien mannen van wetenschap er nog ernstig aan dachten de gebeurtenissen te Lourdes door hallucinatie te kunnen verklaren. Niet minder slecht vergaat het de bewering, als zou Bernadette krankzinnig geweest zijn of aan hysterie en hypnose hare verschijningen te danken hebben. Over heel de linie worden de bestrijders teruggedreven en volkomen geslagen: het is geheel en al mislukt de verschijningen op natuurlijke gronden te verklaren; geen onbevooroordeeld en ernstig man die het ontkennen zal. Na zoovele en zoo heftige aanvallen staat weder voor ons het eenvoudig kind der Pyreneën, de bevoorrechte Bernadette, in al hare bekoorlijkheid, en niets in haar persoon, in hare opvoeding en hare omgeving, in haar doen en laten, niets wettigt zelfs het vermoeden dat zij onwaarheid zou gesproken hebben.

Ten hoogste lezenswaardig is ook het hoofdstuk gewijd aan de genezingen. Stuk voor stuk worden de bedenkingen tegen het bovennatuurlijke in de genezingen onder handen genomen en hare ondeugdelijkheid aangetoond, niet slechts door redeneering maar alweder door de niet te weerspreken getuigenis der feiten. Wie dit hoofdstuk gelezen en overwogen heeft, vindt bij de wetenschap geen gronden meer om het bovennatuurlijke te ontkennen; wil hij het toch doen, dan kan hij slechts tot onwetenschappelijke halstarrigheid zijn toevlucht nemen, maar maakt dan ook een povere figuur. De wetenschap wordt hier genoodzaakt dienstbaar te zijn aan het geloof, de eervolste taak, welke haar kan tebeurt vallen. „Heft dan, katholieken, de hoofden omhoog, juicht en jubelt", dat woord van pastoor v. d. Heyde aan het einde van dit hoofdstuk zal bij iederen geloovige, die het leest, weerklank vinden.

Hoe ziet Lourdes er uit en wat doet men daar? Na het antwoord op deze vraag in de twee laatste hoofdstukken door den schrijver gegeven, zou men wel moeielijk iemand vinden, die er nog iets wist bij te voegen. En zoo de lezing van dat alles u niet bevredigt, kunt gij niet beter doen dan den pelgrimstaf ter hand nemen

en gehoor geven aan de geestdriftvolle oproeping met welke de Eerw. Schrijver zijn werk besluit: „Naar Lourdes!"

Wij wenschen pastoor v. d. Heyde geluk met zijnen arbeid en zijn hem dankbaar daarvoor. Moge dit boek zeer velen bereiken, 't zal in de harten de liefde en het vertrouwen op O. L. Vrouwe van Lourdes vermeerderen.

Nog een enkel woord over de uitgave. Terwijl in den regel alle lof toekomt aan hetgeen door den uitgever van dit werk den lezer wordt aangeboden, mag deze keer de lof niet zonder eenig voorbehoud zijn. Wilde de uitgever misschien zichtbaar en tastbaar maken, dat in dit werk de geestesgaven van twee schrijvers geboden worden, door voor ieders aandeel een anderen druk en ander papier te bezigen? Wij weten het niet, maar in het exemplaar dat voor ons ligt, geeft dit verschijnsel zeker geen aangenamen indruk.

P. S.

Het jaarboekje van Alberdingh Thym A° D° 1899. — (Amsterdam, C. L. van Langenhuysen).

Als immer biedt ons ook thans het *Jaarboekje* een keur van uitgelezen verhalen en gedichten aan. Wil men na uren van arbeid zich eenige oogenblikken ontspannen, dan treft men in dit boekske een frissche litteratuur aan, die het hart verkwikt en den geest voedt.

Verkwikkend vooral zijn de waarlijk lyrische dichtjes van kapelaan Binnewiertz. Al gaat men met de woordvorming van vele jongere letterkundigen niet mee, toch zal de zang, die uit dit warme hart stroomt, een ieder behagen. *Dietsche Liede*, van Herm. P. J. van Alfen, *Dat bloemkijn des ghedouts*, *Mijn herte doet verlanghen*, zeggen klaar en schoon, hoe deze jeugdige dichter zich met den beminnelijk eenvoudigen zang der middeleeuwen heeft vertrouwd gemaakt. Het vrome lied van lang vervlogene eeuwen klinkt ons weder in de ooren.

Legt men de gedichtjes dezer twee genoemde dichters naast elkander, dan ziet men met genoegen, dat de nieuwere school de schoone en zoete taal der middeleeuwen liefheeft. Het lied dier tijden was ongekunsteld en liefelijk voor het gehoor, het gerekte van latere dichters, het stooten van woorden op woorden, was den

middeleeuwschen zanger vreemd, het lied vloeide hem uit het hart over de lippen. Elke poging, om uit de school van van Maerlant schatten op te delven voor onze taal, moeten wij met blijdschap begroeten.

Hiermede is echter geenszins gezegd, dat nu in het vervolg de werken der oude klassieken maar achter slot en grendel moeten gesloten worden, om onder het stof der bibliotheken te worden bedolven. O neen! Een woord te vormen, de taalkundige waarde van een woord te schatten, leert men bij uitstek door de studie der Grieksche schrijvers; zij zijn ons hierin voorgegaan en de woorden zijn door hen gevormd volgens de regels van het gezond verstand; daarom ook hebben zij zoovele klanken uit de natuur in woorden weten uit te drukken. Voor de woordvorming zijn en blijven zij de leermeesters. Ook zal een grondige studie van de klassieken den goeden smaak van den jeugdigen letterkundige vormen. Wel begrijpen wij, dat hij, die er slechts een vluchtige studie aan gewijd heeft en zich heeft laten africhten voor een examen, om een vertaling van een of meerdere schrijvers te kunnen aanbieden, hiervan een zwakke overtuiging heeft; maar een ieder, die zich met de borst op hun werken heeft toegelegd, zal volmondig moeten erkennen, dat zij vooral den smaak kuischen en ons voor wansmaak behoeden. Hoe schoon wist de oude Homerus en later Virgilius en Horatius door een juist gekozen bijvoegelijk naamwoord, een eigenaardig *epitheton ornans*, gebeurtenissen en personen te schetsen en in 't volle licht te stellen!

Het nieuwe en frissche leven, dat bij vele jongere letterkundigen krachtig ademt, begroeten wij met blijdschap, maar nimmer vergete men, dat de zon thans niet voor het eerst schijnt en er lang voor ons mannen geleefd hebben, die met goede en rijke gaven gewoekerd hebben.

Wordt in dit boekske ons hart verkwikt, ook ons verstand vindt er degelijk voedsel in menige letter- en geschiedkundige bijdrage. In het volle licht der geschiedenis staan de wonderschoone Goudsche glazen van Sint Jan, waarom zoo menig reiziger van de landen „van Overzee" tot ons kwam. Thans zien wij, hoe elk tafreel een historischen achtergrond heeft. Geheel de XVIe eeuw ontplooit zich voor onze oogen. Merkwaardig en komisch tevens is het verhaal *Hoe een Jezuiet en twee predikanten uit het Amsterdamsche tuchthuis ontsnapten*, door H. J. Allard, S. J., die reeds dertig jaren achtereen

aan dit boekske werkte en terecht met zijn portret het jaarboekje versierd ziet. In vloeiende taal is het opstel *Van een verborgen leven* geschreven: een warmte, die ons goed doet aan het hart, stroomt er uit. J. F. M. Sterck verspreidt nieuw licht over Neerlands grootsten poëet J. van den Vondel door aan te toonen, hoezeer het Roomsch Amsterdam onzer vaderen met hare kerken en kapellen ons uit Vondel's gedichten bekend wordt; hij bezong niet de naakte muren der Hervorming maar de bezielde tempels van het katholiek verleden.

Het *Jaarboekje* met zijn taai verleden ga voort zijn beste gaven jaar op jaar te schenken.

J. H. A. Th.

LETTERLOOVER.

TWEE KATHEDRALEN.

De nacht is om; breek uit! Rijs, Bavo's Kathedraal!
De Waarheid overwint en eischt haar leerstoel weder,
Sinds jaren wierp haar kracht reeds 't haatlijk dwangjuk neder,
Rijs, dochter des Geloofs, voltooi haar zegepraal!

Lang is de hand verdord, die 't heiligst recht dorst krenken,
Die Haarlems Kerk, de vrije, onterfd in kluistren sloeg,
Met dreigend schrikgebaar het lichtend kruis verjoeg,
Om steenen, hard en koud, voor levensbrood te schenken.

Wat in Uw reuzenpracht zich uitstort, rijk en grootsch,
Is de oude geestdrift weer, van dwang en vreeze ontheven,
't Getuignis van Gods Woord, bij weerspraak waar gebleven,
Des levens wraakgericht op 't roofgeweld des doods.

Onsterflijk is de vlam, door d'adem Gods ontstoken,
Laat vrij de stopplenvracht, door grammen logenwaan
En dweepzucht saamgehoopt, een wijl haar nederslaan
Te hooger komt zij straks die brandstof uitgebroken.

Getuig dat, toon Gods kracht! Rijs Bavo's Kathedraal!
Beheersch de ontwijde lucht; doe 's afgronds laatste drommen,
Verstuiven voor uw blik, hun lasterkreet verstommen
Voor 't hoog triomflied van uw forsche marmertaal.

God wil 't; Hij roept u. Draag, langs breede koepeltinnen
En torenpronk opnieuw het zeegnend Kruis omhoog
Naar 't wachtend hemelruim. Toon daar 't onwilligst oog
Gods vlammend glorieschrift: „Dit teeken blijft verwinnen".

Gij aarzelt nog? Waarom? Verschrikt U 't machtig spook,
Die reuzenschim, daarginds met donkren blik u dreigend?
Wat wil ze? Is 't om den naam en voorrang, dien ge u eigent?
't Is waar, zoo ge op geboorte en afkomst roemt, zij ook.

Zij ook; dat hoog en vorstlijk voorhoofd spreekt geen logen;
Nog toont zij 't adelmerk van Rome's keurlivrij,
Ze is dochter des Geloofs en vrucht der Liefde, als Gij:
Zal de eerstgeboorne U hier zien heerschen en 't gedoogen?

Geen vrees! Dat somber oog is wezenloos. Misduid
Haar doffe wanhoop niet. Zij kent haar straf, de ontrouwe;
Een schuldvlek blijft haar naam, haar erfdeel smaad en rouwe.
De vloek van Godefried sluit Caspars zegen uit.

Eens stond ze als heilvoogdes, vol waarheid en genade,
Hoog stralend in den glans van Haarlems mijterkroon;
Gods Paladijn, vol vreugd rondschouwende over 't schoon
En bloeiend leen, dat haar Zijn gunst verheergewaadde.

Die gouden tijd is heen; sinds eeuwen. 't Heilloos woord,
Dat bandlooze' eigenwaan als vrije waarheid roemde,
Het heilige eerloos schold en trouwbreuk heilig noemde,
Joeg de oproervlam tot in haar praalgewelven voort.

Toen heeft ze in wilde drift zich muitend losgereten,
Haar Offer en haar Kruis verworpen. Ach, waarvoor? —
Waarvoor? — Een raadsel! Vraag alleen, wat zij verloor;
Dat heugt haar; 't andre was een droom, is lang vergeten.

Haar licht werd uitgebluscht, de kroon ontviel haar hoofd,
In twistrumoer verging de vreedzame altaarbede;
De Waarheid, ruw verjaagd, nam vreugde en rijkdom mede
En liet haar troostloos staan, geschandvlekt en beroofd.

Een doode pracht, die straks tot monument verstaalde,
Nog grootsch, maar ledig, koud, niets anders bleef. Helaas!
Een koningsmantel om de schoudren van een dwaas! —
Rijs, Bavo's Kathedraal, en bid voor de afgedwaalde.

P. Zwart.

TRILLINGEN DER ZIEL.

I.

Vaak komt me een gevoel omzweven
Van sereene majesteit.
Door mijn ziel gaat golvend leven,
Klotst een zee van zaligheid.
Tonen, die dien vloed ontvaren,
Of 'k uw ruischen nooit verstond?
Zie, 'k zal slingren langs de snaren
Wat zoo lang op 's harten grond
Werkte en woelde! — Het mislukt me....
En.. wat word ik eindloos droef te moê!
Welk een doffe weedom drukt me
— Ik weet zelf niet h o e!

II.

Toch voel ik me aan de aarde ontheven
Op de wiek der Poëzie,
Ruischt mij 't lieve menschenleven
Toe als ééne melodie.
In mijn binnenst trilt het mede,
Trilling, die 'k vaak niet verstond;
Zie, door dartlen wereldvrede
Gaat mijn ziel in vrede rond.
Plots, — daar komt mijn' droom verstoren
Al dat hooploos sombre van rondom:
't Ideaal is weer verloren,
't Hart vraagt droef: waarom?

III.

Spant zich over de Oosterwolken
Te avondtijd een regenboog:
't Weder wil slechts weemoed tolken,
Hij — genieten, rein en hoog.
Wonder beeld van 's harten streving,
Dat zich dàn nog voelt ontroerd,
Als weldadig teere beving,
Als verrukking 't opwaarts voert.
Hart, hoe vaak, bij zucht tot zingen,
Dacht ik aan den regenboog:
Kleurrijk lied wilde u ontspringen
— Tranen blonken in mijn oog.

J. H. G. VAN POPPEL.

GEEN NOOD!

k Zag kruisende bliksems jagen
Het angstige duister door,
En raat'lende donderslagen
Rolden er na en voor.

Mij was het, of 's Heeren woede
Met de aarde trad in geding,
Of Zijne gerechte roede
Zweepend ter gees'ling ging.

En 'k staarde bevreesd in 't donker...
En 'k zag, hoe in 't heiligdom,
Daar vóór mij, met zacht geflonker
Het Outerlichtje glom.

. . . . . .

Toen was 't me, of veel Eng'len-tongen
Den God van liefde en vreê
Een hymne voor 't altaar zongen...
En heel mijn hart zong meê.

Groesbeek. H. Donders, Pr

GELUK.

Weemoedig staat door open wolkgordijn
Een bleeke ster te treuren heel den nacht
Om op te gaan, bij d' eersten ochtendschijn,
Uit kouden nacht in gouden zonnepracht.

Zoo spreidt mijn hart, een droef verdoolde ster,
In grijzen nacht van 's levens leed en druk,
Zijn stralende verlangens her en der
Naar morgenrood vol heerlijk groot geluk.

Ach, 't zoekend hart zoekt immer vruchteloos...
Tot *Gij* verrijst in volle majesteit,
En 't in uw dag mag opgaan voor altoos:
O gouden Zon der zalige eeuwigheid!

Nijmegen. W. DE VEER S. J.

PHILIPS WILLEM VAN ORANJE.

Wie de portretzaal van ons rijksmuseum bezoekt, ziet dáár tusschen de beeltenissen van den Zwijger en Prins Maurits het portret geplaatst van een man, die voor het groote publiek een onbekende is en wiens conterfeitsel bij den eersten oogopslag den indruk maakt van dat van een vreemdeling, bij toeval in het gezelschap van onze Oranjevorsten verdwaald. Men zie echter scherper toe en de indruk zal geheel veranderen; want, ja, kleeding, haartooi en uitdrukking verschillen, doch trek voor trek kan men het gelaat van den Zwijger in die beeltenis, door Mierevelt geschilderd, terugvinden. Ook aan een nauwe verwantschap met Prins Maurits valt bij eenigszins aandachtige beschouwing niet te twijfelen.

De martiale houding van den laatste ontbreekt: de man, die tot model diende, had, bij een hooge mate van vorstelijkheid en hoogheid, iets lijdends, iets onrustigs. Toch trekt dat gelaat aan: er spreekt een menschenziel uit. Het is geen masker, zooals dat van den Zwijger; het teekent ook niet den ruwen, ongevoeligen krijgsmansaard van Maurits.

Het portret hangt inderdaad op de juiste plaats. De Nederlandsche vorst, dien het voorstelt, is geen andere dan Philips Willem, de oudste zoon van den Zwijger, de oudere half-broeder van Maurits en Frederik Hendrik. Een kleiner portret, insgelijks van Mierevelt, op koper, is te vinden in het Maurits-huis. Wil men zich echter van de groote gelijkenis met zijn vader en naaste familieleden, van de sterk sprekende familietrekken, welke Philips Willem met de leden van zijn geslacht gemeen had, ten volle

overtuigen, men bezoeke het museum Willet-Holthuysen te Amsterdam, waar op den bovengang een goede kopie hangt van zijn levensgroot portret, ten voete uit geschilderd door Ravesteijn en in originali te bewonderen in het museum te Antwerpen. Men ziet op dat portret den Prins in de volle kracht van den mannelijken leeftijd, zonder een spoor van de lijdende trekken, hem op zijn portret in het rijksmuseum eigen, terwijl de gelijkenis met andere Oranje's, bepaaldelijk met Maurits, verrassend groot is.

Herhaalde malen werd Philips Willem ook afgebeeld door van de Venne op zijn bekende schilderijen, voorstellende Prins Maurits met zijn hofstoet. Nog herkent men hem op eene schilderij van Frans Francken de Jonge, hangende in het Maurits-huis te 's-Gravenhage, en verbeeldende eene receptie ten Hove van Albertus en Isabella[1]). Eindelijk werd de Prins na zijn dood afgebeeld, liggende op zijn praalbed. Deze schilderij, hoogst waarschijnlijk vervaardigd op last zijner weduwe, hing vroeger bij zijn graf in de St.-Sulpitius-kerk te Diest en bevindt zich tegenwoordig op het stadhuis van dezelfde Belgische gemeente [2]).

---

[1]) In den beknopten catalogus van het Maurits-huis van Bredius wordt omtrent deze schilderij medegedeeld, dat de voornaamste personen, daarop voorkomende, Albertus, Isabella, Philips Willem, zijne gemalin en nog drie andere gasten, zijn geschilderd door Frans Pourbus de Jonge.

[2]) Bedoeld schilderij, dat als kunststuk geen waarde heeft, is te zien geweest op de Oranje-Nassau-tentoonstelling van 't vorig jaar te Amsterdam. — Ook bestaat daarvan een zeldzame gravure, aldus beschreven in het bekende werk van F. Muller, *De Ned. geschiedenis in platen* (Amst. 1882: Supplement, 1318 A): „1618 Katafalk van het lijk van Phs. W. geb. te Breda 1554, aldaar overleden 20 Feb. 1618 [sic!]. Het lijk ligt in galakleederen, met hoed, ringkraag, mantel en laarzen op een paradebed, waarboven een crucifix en zijn wapen, ter weerszijden daarvan gewijde kandelaars en biddende monniken, aan den muur een tablet met gegr. opschr. ter eere van 's Prinsen gemalin Eleonora van Bourbon. Door Baet a Bolsward. Onder de plaat een opschrift van 26 reg. kapit. ter eere van den

Wat men van Philips Willem in de gewone leerboeken der vaderlandsche geschiedenis vindt medegedeeld en de meeste beschaafde Nederlanders van hem weten, is niet veel meer dan dat hij op jeugdigen leeftijd door den Hertog van Alva van de Hoogeschool te Leuven werd opgelicht en naar Spanje gezonden; dat hij later in vrijheid gesteld, met Albertus van Oostenrijk naar de Zuidelijke Nederlanden is teruggekeerd en gedurende het Twaalfjarig Bestand ook korten tijd in ons land heeft vertoefd.

Toch verdient Philips Willem eene meerdere bekendheid ten volle. Hebben de gebeurtenissen van zijn tijd hem belet een eerste rol te vervullen en hem gedurende het grootste deel van zijn leven veroordeeld tot eene werkloosheid, die hem zwaar moet gevallen zijn, toch leert zijn levensgeschiedenis hem kennen als een der waardigste en edelste telgen uit het Huis van Oranje; als iemand, wien allerminst de deugden en eigenschappen, doch alleen de gelegenheid ontbroken heeft, om zich een eereplaats te verwerven onder de groote mannen der geschiedenis.

Wat in Philips Willem vooral aantrekt, is, dat hij, schoon in

---

overledene, waarin hij genoemd wordt: *Heros Belga pace, religione inclytus, Bredae olim natus, ibidem renatus Deo, pro fide spondente.* Met adres van Huberti Antonius te Brussel en approbatie v. d. censor H.-Sneijers, Hg. 24 met opschr. 53 dm. br. 31 dm. fol. uiterst zeldz. Op de Kon Bibl. in De Witte, *Collectie v. Pamfletten*, Dl. X".

Een andere zeldzame gravure, het portret van Phil. W. voorstellende, werd den 31en Jan. ll. te Amsterdam verkocht, als deel uitmakende der gezamenlijk onder den hamer gebrachte collectiën van Kinschot en Fondatie van Renswoude te Utrecht. De gravure wordt aldus in den catalogus beschreven: „290. Philippe d'Orange, fils ainé de Guillaume. Grand buste, placé dans un encadrement réprésentant un travail au repoussoir à sujets de chasse. P. Soutman inv. P. van Sompel sc. gr. in fol. Superbe épreuve du premier état. Avec marges".

In het boven geciteerde werk van Fr. Muller vind ik ook nog als schilderij vermeld (532, Dl I): „Ontvoering van Phs. W. van de Hoogeschool te Leiden, door D. van der Kellen Jr. in de *Collectie De Vos*".

de allermoeilijkste omstandigheden, dikwijls zelfs in de meest scheeve positie geplaatst, altijd door en door eerlijk man gebleven is; niet minder, dat hij, ondanks zóó ontzaglijk veel, hetwelk voor hem reden had kunnen zijn van verbittering, steeds jegens iedereen een zóó groote mate van *goedheid*, van oprechte welwillendheid bewaard heeft, dat hij alle harten voor zich wist in te nemen. Ook als men zijn levensgeschiedenis in bijzonderheden nagaat, blijkt niet, dat hij ooit één persoonlijken vijand gehad heeft, terwijl allen, die tot hem in eenigerlei betrekking gestaan hebben, hoe ook onderling door fellen strijd en vijandschap verdeeld — de Spaansche vorsten en grooten, de leden van zijn eigen geslacht, Oldenbarnevelt en andere Nederlandsche staatslieden, niet het minst zijn dienaren en de onderling strijd voerende inwoners van zijn Prinsdom Oranje — allen zonder onderscheid hem de warmste vriendschap en vereering hebben toegedragen.

Philips Willem — het maakt voor ons zijne levensgeschiedenis dubbel belangrijk en aantrekkelijk — is daarbij de eenige zoon van den Zwijger, die, in de katholieke Kerk geboren, onder alle omstandigheden trouw katholiek gebleven is. Terwijl geheel zijn leven pleit voor de echtheid en de innigheid van zijn godsdienstige overtuiging, was het zóóver ervan af, dat zijn Katholicisme en zijn langdurig gedwongen verblijf in het „dweepzieke Spanje" hem zouden gestempeld hebben tot een onverdraagzaam mensch en tot een vijand van zijn vaderland en zijn geslacht, dat hij, trots een verwijdering van meer dan vijf-en-twintig jaren, steeds een liefhebbende zoon en broeder, een hartelijk belangstellend familie-lid voor de zijnen gebleven is en dat hij bij de enkele daden van wetgeving en regeering, die hij in zijn leven heeft mogen verrichten, een gematigdheid en ware verdraagzaamheid heeft aan den dag gelegd, waarvan in zijn tijd moeilijk een tweede voorbeeld te vinden is.

Wat ons van het leven van Philips Willem bekend is, weten wij allereerst uit de werken van de Nederlandsche geschiedschrij-

vers der XVIIde eeuw, vooral uit Bor en v. Meteren. Eenige bij dezen niet vermelde bijzonderheden zijn te vinden bij Strada, Hugo de Groot, in de *Histoire Universelle* van De Thou en in de aanteekeningen van den Franschen gezant te 's-Gravenhage ten tijde van het Twaalfjarig Bestand, Jeannin. Ook in de aanteekeningen van v. Wijn op Wagenaar vond ik een en ander, hetwelk elders niet werd aangetroffen.

De hoofdbron voor de kennis van den persoon van Philips Willem intusschen blijft het groote foliowerk van Joseph de la Pise, Seigneur de Maucoit etc. getiteld: *Tableau de l'histoire des Princes et Principeauté d'Orange. Divisé en quatre parties selon les quatre Races qui y ont regné souverainement depuis l'an 793 commençant à Guillaume au Cornet, premier Prince d'Orange jusques à Frédéric Henry de Nassau, à présent regnant. Illustré de ses Génealogies et enrichi de plusieurs belles Antiquité's avec leurs Tailles douces. A la Haye de l'imprimerie de Théodose Maire. MDCXXXIX.* Het exemplaar der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, hetwelk mij bij dezen arbeid ten dienste stond, verguld op snede en in wit fluweelen band, is op het titelblad met krachtig zeventiende-eeuwsch handschrift geteekend: „*Princesse de Nassau, née d'Anhalt*" [1]).

De schrijver, Joseph de la Pise, was een protestantsch inwoner van het Prinsdom Oranje, die verscheiden vorsten van het Huis van Oranje, doch met name Philips Willem persoonlijk en van zeer nabij gekend heeft. Hetzelfde kan getuigd worden van zijn vader, Jacques de la Pise, die gedurende ruim zestig jaren het ambt van Secretaris der Prinsen van Oranje, voor zaken het

---

[1]) Amalia van Anhalt, dochter van Johan George, regeerend vorst van Anhalt en van Henriette Catharina, derde dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms, was gehuwd met den Frieschen Stadhouder Hendrik Casimir II. Zij was een zuster van „den alten Dessauer". Mr. M. C. Nijland schreef in *Eigen Haard* (Jaargang 1896, bl. 772 vv.) een lezenswaardig opstel over hare moeder Henriette Catharina.

Prinsdom betreffende, vervuld heeft en door hen meermalen met zendingen van het grootste vertrouwen belast werd. De zoon, welke den vader in diens ambt opvolgde, maakte bij het schrijven van zijn geschiedwerk voornamelijk gebruik van de verzamelde documenten en persoonlijke aanteekeningen, hem door zijn vader nagelaten, waaraan hij, voor zoover de jongste geschiedenis aanging, veel van het zijne kon toevoegen.

Een vijftigtal bladzijden van zijn werk (bl. 553—604) werden door hem gewijd aan Philips Willem. Bij zijn verhaal schijnt hij wèl ingelicht en volkomen te goeder trouw; bepaaldelijk waar hij den lof verkondigt van Philips Willem en diens rechtvaardigheid, verdraagzaamheid en oprechten godsdienstzin prijst, schijnt zijn getuigenis, als van protestantsche zijde komende, onverdacht.

Van veel minder beteekenis is de levensschets van Philips Willem, voorkomende in de *Mémoires* van Aubéry, Seigneur de Maurier, hoewel ook de familie van dien schrijver met den Prins en diens gemalin in persoonlijke betrekking heeft gestaan. De geheele titel van dit overigens curieuse werkje luidt: *Mémoires pour servir à l'histoire de Hollande et des autres Provinces Unies, où l'on verra les véritables causes des Divisions qui sont depuis soixante ans dans cette République et qui la menacent ruine. Par Messire Louis Aubéry, chevalier, Seigneur de Maurier etc. A. Paris. Chez Jean Villette. Place de Sorbonne à l'image St. Jean, MDCLXXX* [1]).

De tien of elf bladzijden (bl. 167—177) in dit werkje, welke over Philips Willem handelen, bevatten maar zeer weinig, wat niet

---

[1]) Dit boekje werd in 1754 te Londen nagedrukt en uitgegeven in twee deeltjes, waarvan het eerste den titel draagt: *Hist. de Guillaume de Nassau etc.*, het tweede *Hist. de Philippe Guillaume etc.*, hoewel zij de levensgeschiedenis bevatten van nog verscheiden andere personen. Als schrijver wordt op het titelblad vermeld Amelot de la Houssaye, die niet meer deed dan eenige noten toevoegen aan het andere werkje.

beter en uitvoeriger bij de la Pise te vinden is, bovendien een en ander, wat stellig onjuist is.

Hiermede zijn de oudere bronnen, voor zoover mij bekend, opgenoemd. Johannes Pieter van Capelle maakte van deze gebruik, bij het schrijven van zijn biographie *Philips Willem Prins van Oranje*, de eenige, welke tot dusver in het Nederlandsch afzonderlijk werd uitgegeven, en in 1828 te Haarlem bij Vincent Loosjes het licht zag. Dit werkje, met de Aanteekeningen en de — ten deele zeer belangrijke — Bijlagen, 263 bladzijden omvattende, getuigt door zijne opvattingen en door den bloemrijken stijl, waarin het werd geschreven, geheel van den geest van nu zeventig jaar geleden. Niettemin mag het, wat nauwkeurigheid en volledigheid aangaat (*voor zoover die destijds bereikbaar waren*), op werkelijke verdiensten aanspraak maken Het is op elke bladzijde duidelijk, dat de schrijver zijn held zeer hoog stelt en zijn taak van geschiedschrijver nauwgezet en *con amore* vervuld heeft. Hoeveel echter, wat wij thans weten, was in zijne dagen onder het stof der archieven verborgen!

Sedert deed Groen van Prinsterer verschijnen de deelen zijner *Archives ou correspondance inédite de la Maison d'Orange;* Gachard zijne *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* en zijn *Correspondance de Guillaume le Taciturne;* Kervyn de Lettenhove zijn *Huguenots et Gueux* en zijn *Documents inédits*, in welke geschriften tal van authentieke documenten werden publiek gemaakt, waardoor omtrent vele gebeurtenissen een geheel nieuw en onverwacht licht is opgegaan.

Het aantal zekere gegevens, over welke de geschiedschrijver van Philips Willem te beschikken heeft, is daardoor sedert de biographie van v. Cappelle werd uitgegeven, met niet weinige vermeerderd.

Niet onvermeld moge ook blijven, dat enkele jaren geleden een nieuw werk het licht heeft gezien van den Graaf de Pontbriant, getiteld: *Histoire de la Principeauté d'Orange suivie de lettres inédites des Princes d'Orange, des Rois de France, du*

Comte de Grignau etc. (Avignon, Paris et La Haye chez Mart. Nijhoff), waarin van katholiek standpunt het geschiedverhaal van de la Pise op verscheiden punten wordt gecorrigeerd en aangevuld. De verschijning van dit werk van de Pontbriant gaf Mr. J. A. Sillem in ons land aanleiding tot het schrijven van een paar artikelen over *Het Souvereine Prinsdom Oranje* in *De Gids* (Jaarg. 1893). Vrij uitvoerig wordt in deze artikelen bij de voor het Prinsdom zóó weldadige en zegenrijke regeering van Philips Willem stilgestaan, terwijl diens persoonlijkheid en karakter daarin worden beschreven op eene wijze, die mij, wel is waar, niet in alle deelen juist voorkomt, doch die in elk geval getuigt van oprechte waardeering.

Eindelijk — de eerste hoofdstukken mijner biographie waren reeds geschreven — verscheen in de *Dietsche Warande* (Jaargang 1898, Afl. II, bl. 97—126) een merkwaardig opstel van de hand van den Leuvenschen archivaris Edward van Even getiteld: *Onbekende bijzonderheden over de oplichting uit de Hoogeschool van Leuven van Philips Willem, Graaf van Buren, zoon van den Zwijger, Prins van Oranje, Ao. 1568.* Nu moge *veel*, wat in dat opstel wordt medegedeeld, volstrekt niet nieuw heeten, dit belet niet, dat het door den heer van Even in de archieven der stad Leuven teruggevonden handschrift van mr. J. Lievens van Caudekercke, eerst secretaris, later pensionaris der Belgische universiteitsstad, in veel opzichten merkwaardig mag heeten. Jan Lievens overleed in 1578. Hij was dus een tijdgenoot en door de ambten, welke hij bekleedde, in de gelegenheid de meest betrouwbare mededeelingen te verzamelen. Inzonderheid omtrent *het verblijf* van Philips Willem als student te Leuven en omtrent de pogingen, door het Leuvensche gemeentebestuur aangewend, om zijn ontvoering tegen te houden, werd door hem veel opgeteekend, wat van geen andere zijde is bekend geworden. Het spreekt van zelf, dat ook van deze bijzonderheden door mij dankbaar is gebruik gemaakt en dat, na de verschijning van het

artikel in de *Dietsche Warande*, dit eerste artikel op onderscheiden plaatsen niet onbelangrijk is aangevuld.

Het door den heer van Even ontdekte handschrift draagt ten opschrift: *Registres van der besoingneen Jans Lievens van Coudekercke aangaande zijnder officien van den Pensionnarisschap der goeden stadt van Lovene.*

Het vele nieuwe, gedurende de laatste halve eeuw omtrent de levensgeschiedenis van Philips Willem ontdekt en uitgegeven, doch in een aantal omvangrijke werken en artikelen verspreid gebleven, schijnt mij het schrijven van een nieuwe biographie te wettigen; niet alleen omdat de eenige bestaande Nederlandsche biographie van eenigen omvang, die van v. Cappelle, als geheel verouderd en op veel punten als onjuist en onvolledig moet beschouwd worden, doch ook omdat deze katholieke Oranje er recht op heeft, eindelijk ook van katholieke zijde, in een katholiek tijdschrift meer uitvoerig te worden besproken.

Er valt hier, naar mij voorkomt, een langdurig verzuim goed te maken.

I. GEBOORTE EN KINDERJAREN. VERBLIJF AAN DE HOOGESCHOOL TE LEUVEN EN OVERVOERING NAAR SPANJE. MOTIEVEN EN ROERSELEN, WELKE TOT DIE OVERVOERING AANLEIDING GAVEN OF DIE IN DE HAND WERKTEN.

Het gebeurde, verhaalt de la Pise, dat Keizer Karel V zich in gemeenzaam gesprek bevond met Maximiliaan van Egmond, Graaf van Buren, een van de bekwaamste legeraanvoerders en tevens een van de rijkste edellieden in Noord- en Zuid-Nederland. De Keizer toonde zich buitengewoon ingenomen met de diensten, welke Egmond hem en het rijk bewezen had en bood hem aan, als bewijs van erkentelijkheid, zijn Graafschap Buren tot een Hertogdom te verheffen.

„Quelles rentes y ajousterez-vous Sire?" — vroeg de practische Graaf. — „Vous estes assez riche", hernam de Keizer, „mais vous

aurés cette qualité de Duc". — „Je remercie votre Majesté Impériale de l'honneur, quelle me veut faire, j'aime mieux estre riche Comte que pauvre Duc. Toute fois si vous désirez de recognoistre mes services, je vous demande pour toute récompense que votre Majesté Impériale moyenne le mariage de ma fille unique avec le Prince d'Orange" [1]).

De Keizer beloofde en volbracht hetgeen door zijn trouwen, doch wel ietwat begeerigen dienaar gevraagd werd, en zóó, op een wijze, welke nu juist niet bijzonder idyllisch kan genoemd worden, werd de rijke erfdochter van Buren, Anna van Egmond, de gemalin van den jongen schitterenden edelman Willem van Oranje, welke door zijn uitgestrekte goederen in Noord- en Zuid-Nederland tot de aanzienlijkste edelen des lands behoorde; vooral sinds hij, als erfgenaam van zijn neef René van Chalons souverein vorst was geworden van het prinsdom van Oranje en heer van een aantal leengoederen in Frankrijk, terwijl bovendien algemeen bekend was, dat hem, als bijzonderen gunsteling des Keizers, in het leger en aan het Hof een schitterende toekomst te wachten stond. De oude Graaf van Buren wist dus wel, wat hij deed, toen hij op de beschreven wijze bij den Keizer aanhield om de hand van den zeventienjarigen Prins van Oranje voor zijn eveneens nog zeer jeugdige dochter.

Het huwelijk werd den 8en Juli 1551 met veel luister op het kasteel te Buren gesloten [2]), en het was ook dáár, dat den 19en December 1554, de eerste en eenige mannelijke spruit uit dit huwelijk, Philips Willem, het levenslicht aanschouwde De ouders stonden destijds in blakende gunst bij het Hof. Vandaar dat de Kroonprins, weinig bewust, dat hij later, als

[1]) De la Pise, p. 266.

[2]) Den 8en Juli ll. is de 348ste verjaardag van dit huwelijk te Buren plechtig herdacht door plechtige overdracht aan de gemeente van een monument, opgebouwd uit steenen overblijfselen van het voormalig kasteel Een aantal autoriteiten en besturen van oudheidkundige vereenigingen waren bij de plechtigheid tegenwoordig.

Koning Philips II, den vader als onverzoenlijken vijand tegenover zich zou vinden, het peterschap over den jonggeborene aanvaardde. Het was naar hem, dat de eerste doopnaam aan dezen gegeven werd. Behalve dezen zoon, werd later uit het huwelijk eene dochter geboren, Maria, welke eenmaal de gemalin zou worden van den Graaf van Hohenlohe.

Het eerste huwelijk van den Zwijger, ofschoon door vreemden invloed tot stand gekomen, was zeer gelukkig. Het gezin vertoefde afwisselend op het kasteel te Breda en te Brussel, waar de Prins een vorstelijk Hof of Paleis en niet minder vorstelijken hofstoet bezat. Zelf was de Zwijger zeer veel afwezig: de krijgstochten en diplomatieke zendingen in Frankrijk namen een groot deel van zijn tijd in beslag. Niet weinig brieven van hem, in die dagen uit Frankrijk aan de zijnen gericht, zijn bewaard gebleven. Het is voornamelijk op grond van deze brieven, dat Jonkvr. A. van Hogendorp in *De Gids* van December 1897 het volgende aantrekkelijke verhaal levert van het familieleven, te midden van hetwelk de eerste levensjaren van Philips Willem zijn voorbijgegaan:

„Wij kunnen ons het jonge vorstelijke huishouden levendig voorstellen. Anna van Buren met haar blauwoogig, roodwangig kindergezichtje, vriendelijk en voorkomend jegens iedereen, toch voor haren jongen gemaal een goede huisvrouw, aan wie hij gerust bij afwezigheid de bezorging zijner zaken kon overlaten en weten, dat zij goed zouden bestierd worden. Haar zoontje Philips Willem en de kleine Maria, haar sprekend evenbeeld, nemen veel van haar tijd in beslag. En daarnevens verschijnen haar jonge schoonzusters: Katharina, praktisch en energiek, als zij altijd gebleven is; Juliana over hare boeken gebogen, alras vaardig in het Fransch en belangstellende in alles, wat zij over vreemde volken hooren kon, ook wel lastig gevallen door paters, die het beeldschoone, begaafde meisje een zeer begeerlijke aanwinst vinden voor hun Kerk; eindelijk de jongste, Magdalena, half kind nog, opbruisend om een nietigheid in den heftigsten toorn, maar even snel weder tevreden gesteld en verzoend.

„Vertoeft het gezin te Breda, dan is het, om zoo te zeggen,

en villégiature en alles op veel eenvoudiger voet. De Prinses heeft dan de handen vol met waarneming der zaken en de deelneming uit de verte aan de veldtochten en diplomatische zendingen van haar man. Uit Frankrijk komen korte gezellige briefjes, vol nieuws en nieuwtjes over de slechte wegen en den wanhopigen modder, over een verschalking van den vijand en over de vriendelijkheid der Landvoogdes, die den Prins boven anderen onderscheidt; vol verlangen ook om bij zijn vrouwtje terug te zijn.

„Zijn zij in Brussel, en is de Prins van de zomercampagne terug, dan is er feest aan het Nassausche Hof. Maaltijden, steekspelen, mommerijen volgen elkander op. Edelman en burger gaan vrij in en uit en vinden op credenztafels de warme schotels, de gouden en zilveren drinkkannen op alle uren van den dag gereed voor wie maar toetasten wil. Lodewijk [1]) speelt met de kinderen en vermaakt zich met zijn zusters, bovenal in zijn schik, wanneer hij op jacht de prachtige valken mag oplaten en ze zoo koninklijk op hun prooi ziet nederdalen" [2]).

Dat al de bijzonderheden van dit verhaal op historische juistheid aanspraak mogen maken, zou ik niet durven beweren. Bepaaldelijk is mij geheel onbekend, hoe de schrijfster komt aan het bericht omtrent bekeeringsproeven, door „paters" bij een der zusters van den Zwijger aangewend. Een feit evenwel is het, dat de jongere broeders en zusters uit het fel-protestantsche gezin te Dillenburg herhaalde malen bij den oudsten katholieken broeder, die om zijn rijkdom en voornaamheid door de geheele familie zeer ontzien werd, kwamen logeeren — iets, hetwelk ter kenschetsing van den geest, welke in het gezin heerschte, niet zonder beteekenis mag geacht worden. Een vriendschappelijke omgang tusschen roomsch en protestantsch was half de zestiende eeuw heel wat zeldzamer en moeilijker dan tegenwoordig.

Maar al te vroeg moest Philips Willem de liefde en de zorgen

---

[1]) De broeder van den Zwijger.

[2]) *De moeder der Oranje-Nassau's*, in *De Gids* (Jaarg. 1897, Dec. bl. 384 en 385).

van het trouwe moederhart missen. Anna van Buren overleed, toen zij omstreeks negen jaar gehuwd was, op zes-en-twintigjarigen leeftijd, haar zoontje als vijfjarigen knaap achterlatende. De uitgestrekte familiegoederen van het geslacht van Buren kwamen daardoor aan dezen te vervallen en werden door den vader voor hem beheerd. Daar later de quaestie der goederen en der nalatenschap, ook van vaderszijde, uitvoerig ter sprake komt, meen ik hier de opsomming dezer goederen te kunnen voorbijgaan. Natuurlijk behoorde tot die goederen in de eerste plaats het graafschap Buren, zoodat wij dan ook in vervolg van tijd Philips Willem, zoolang hij nog niet Prins van Oranje was, als *Graaf van Buren* vinden aangeduid, een titulatuur, waaraan ook in dit levensverhaal zal worden vastgehouden.

Veel is overigens uit de eerste jaren van onzen held niet bekend. Hij ontving zijn eerste opvoeding aan het Hof van zijn vader te Brussel, die bij al de ernstige zaken, welke hem meer en meer bezig hielden en terwijl hij langzamerhand de spil werd der oppositie tegen den Koning en diens regeering, wel niet veel tijd zal gevonden hebben om zich persoonlijk met die opvoeding in te laten. Evenwel werden de geldelijke en ook de intellectueele belangen van den knaap door den vader niet uit het oog verloren. Zoo presenteerde deze hem reeds in 1562 ter dagvaart als „Eersten Edele van Zeeland", op welken titel, waaraan groote voordeelen verbonden waren [1]), Philips Willem als Heer van Sint Maartensdijk mocht aanspraak maken. Vijf jaren later, op den leeftijd derhalve, waarop tegenwoordig de meeste knapen de banken der lagere school nog niet verlaten hebben, werd de jonge Graaf naar Leuven gezonden, om dáár de lessen te volgen aan de wereldberoemde Universiteit. Hij werd ingeschreven in Februari 1566 als „*De Nassau, Comes de Buren*".

Tot woning voor hem en zijn gevolg was ingericht een huis

---

[1]) V. Wijn, *Bijvoegselen op Wagenaar*, Dl. VIII, bl. 91 vv.

of zoogenaamde *Refugie*, toehehoorende aan de abdij van Sint-Truyen, later als klooster in gebruik genomen door de Engelsche nonnen. Ook zelfs voor dien tijd mocht de levenswijze van den jongen student echt vorstelijk genoemd worden. Zijn huis was op grooten voet ingericht. Hij had verscheiden paarden op stal, werd gediend door Nederlandsche en Duitsche lakeien, kamerdienaars en paadjes en had een talrijk stal- en keukenpersoneel. Aan het hoofd dezer prinselijke hofhouding was geplaatst een gouverneur of „Hofmeester", wien bovendien een vaderlijk toezicht op den jeugdigen scholier was toevertrouwd. Deze Hofmeester, Hendrick von Wiltpergh genaamd, was een Duitsche jonker, in dienst van het geslacht Nassau, die zoowel te Dillenburg als in de Nederlanden meermalen posten van vertrouwen had bekleed, welk vertrouwen schijnt niet misplaatst te zijn geweest: immers hij volgde later zijn jeugdigen meester vrijwillig naar Spanje en schijnt, zoolang hij bij dezen in dienst stond, de hem opgedragen belangen getrouw behartigd te hebben en voor Philips Willem een hartelijk vriend geweest te zijn. Of, de godsdienstige gezindheid van dezen opvoeder in aanmerking genomen, de Graaf van Buren veilig aan diens handen kon worden overgegeven, is een andere vraag. De intieme verhouding tot de vorstelijke familie te Dillenburg doet veronderstellen, dat von Wiltpergh, ofschoon niet protestant, destijds iemand van een zwevende overtuiging, althans geen warm katholiek geweest is.

Hoe hij eindigde zal later gemeld worden.

Natuurlijk trok de komst van een zóó aanzienlijken academieburger te Leuven aller aandacht.

„In die dagen — zegt van Even in zijn reeds meermalen genoemd opstel — telde de Brabantsche hoogeschool ettelijke leerlingen uit aanzienlijke geslachten, onder anderen de neven van den Kardinaal de Granvelle. De aankomst van den Graaf van Buren werd met voldoening vernomen. Men zal begrijpen, dat de *Alma Mater* er fier op ging, onder hare kweekelingen eenen jongeling te

tellen, die niet alleen tot het eerste adelhuis van Nederland behoorde, maar tevens nauw verwant was aan vermogende vorsten van Duitschland". Dat men hem geheel anders dan de gewone leerlingen der Universiteit bejegende, blijkt o. a. hieruit, dat de leermeester der neven van Granvelle zich tot den vicaris-generaal dezes kerkvoogds, Maximiliaan Morillon, wendde, om te weten, hoe zijne leerlingen zich jegens hunnen medeleerling moesten gedragen en of zij uit eigen beweging tot hem moesten gaan. Morillon gaf het — de tijdsomstandigheden en de verhouding tusschen den Zwijger en den Kardinaal in aanmerking genomen — zeer verstandige antwoord, dat, volgens zijne wijze van zien, de neven des Aartbisschops, indien zij toevallig met den Graaf van Buren in gezelschap mochten komen, hem alle eer moesten bewijzen; doch dat zij niet uit eigen beweging, ongenoodigd tot hem moesten gaan [1]).

Zooals ook later, onder de meest verschillende omstandigheden zijns levens het geval was, maakte zijn gulheid en vriendelijke aard Philips Willem te Leuven zeer spoedig populair. Had het stedelijk bestuur aanzienlijke gasten en legde het voor dezen een feestelijken maaltijd aan, zooals den 10^{en} Augustus 1567 geschiedde ter eere van den Hertog en de Hertogin van Aerschot en van den Graaf van Lodron, die aan het hoofd van troepen de stad passeerde, dan behoorde ook de Graaf van Buren tot de genoodigden van de heeren van het stadhuis [2]). Ook als de Zwijger of leden van zijn geslacht den jeugdigen student kwamen bezoeken, vielen hun van de zijde van het gemeentebestuur een feestelijke ontvangst en „vereeringen" ten deel.

---

[1]) Maximiliaan Morillon schreef aan Granvelle: Meester Peeter, de leermeester uwer neven ... „*m'a faict demander comme vos dicts nepveus se conduiroient avec M. de Buren et s'ils yroient vers luy. J'ay diet s'ils se treuvent où qu'il sera, qu'ils faient tout honneur, mais je suis d'avis, qu'ils n'aillent vers lui s'ils n'y sont appelez*". Brief van 31 Maart 1566: *Correspondance du Cardinal de Granvelle*, T. I, p. 189.

[2]) *Register van J. Lievens*, geciteerd door van Even, l. c. bl. 105.

Zóó geschiedde bijv. den 11en Mei 1567, toen de Zwijger, in gezelschap van den Graaf van Hoorn zijn zoon een bezoek bracht, en de gemeenteraad den Prins een „vereering" deed van 20 stoopen Rijnwijn. Deze wijn werd aangeboden (en waarschijnlijk ook gedronken) in den boomgaard van het „huis van St. Truiden, aldaer de heere van Buren gelogeert en wonende was", in tegenwoordigheid der burgemeesters Edelheere en Baerts, der schepenen van den Tymple en van Schoonhoven en der raadsleden de Buck, Hertshals en Boonen. De pensionaris Lievens voerde het woord. De Prins van Oranje nam met hetzelfde gezelschap het noenmaal in de herberg „*Het gulden Kruis*" [1]).

Den 13en Juli 1566 ontving Philips Willem in zijn woning het bezoek van zijn oom Lodewijk van Nassau. Dat dit bezoek getuigen zoude van de belangstelling des Nassauwers in de wetenschappelijke ontwikkeling van den Leuvenschen student, zooals van Even veronderstelt, mag echter op goede gronden betwijfeld worden. Veeleer heeft het den schijn, alsof Lodewijk van Nassau het huis van zijn neef gebezigd heeft als „neutraal terrein" voor een minder aangename samenkomst. Immers hij ontving in „het huis van St. Truiden" op den avond van zijn aankomst twee afgevaardigden van den Bisschop van Luik, die hem, namens dezen kerkvoogd, gestrengelijk onder het oog kwamen brengen, dat op Luiksch grondgebied geene gewapende samenkomsten of vergaderingen konden geduld worden en dat op overtreding van dit voorschrift ernstige straffen gesteld waren.

Inderdaad scheen Lodewijk zich aan het feit in quaestie te hebben schuldig gemaakt; immers zijn antwoord luidde, volgens Jan Lievens: „Heurlieden vergaderinge nyet te wesen met gewapender hant om yemand fortsse oft gewalt aen te doene of invaderen, dan zeker getal van diversche heeren en edelmans vuyt desen lande van hermertsovere begerende alleenlyck met

---

[1]) Van Even, *Onbekende bijzonderheden* enz. l. c. bl. 103.

malcanderen convocatie" [1]). Zooals men ziet, niet veel meer dan een uitvlucht.

Te Leuven legde Philips Willem zich inzonderheid toe op de beoefening der oude talen onder leiding van den beroemden philoloog Cornelius Valerius († 1578), die vooral als leermeester van Lipsius bekend is en destijds als professor aan het college „De Drie Talen" verbonden was. Met dezen geleerde schijnt hij zeer bevriend geweest, zooals blijkt uit een briefje, later uit Spanje aan zijn vroegeren leermeester gericht. Getuigenissen uit dezen tijd doen ons Philips Willem kennen als een knaap, die voor zijn leeftijd bijzonder goed onderwezen was en een zeer gelukkigen aanleg bezat. De Leuvensche hoogleeraar Cornelius Gemma noemt hem in zijn boek *De naturae divinis characterismis* (p. 60) een *„praeclarae institutionis ac generosae indolis adolescentem"* [2]).

De staatkundige gebeurtenissen volgden elkander intusschen met groote snelheid op, terwijl de stoutmoedigheid van de aanhangers der nieuwe leer steeds grooter werd. Evenzoo de tegenstand en verbittering van zeer velen, die, zonder van het voorvaderlijk geloof te zijn afgevallen, toch de gestrengheid der plakaten tegen de ketters en niet minder de openlijke schennis der privilegiën door de anti-nationale en daardoor uiterst inpopulaire regeering ten zeerste veroordeelden. Al dreigender

---

[1]) *Jan Lievens Register*, l. c. bl. 104.

[2]) Cornelius Gemma, niet te verwarren met zijn vader, den beroemden mathematicus, geograaf en astronoom Gemma Frisius, eveneens professor te Leuven, die in 1555 overleed. Zijn zoon Cornelius muntte vooral uit in de geneeskunde en deed ook aan astrologie. Hij is het, die aan den Graaf van Hoorn en aan andere Nederlandsche edelen hun bloedig einde op het schavot voorspelde. Cornelius, geboren in 1535, overleed in 1579 aan de pest. De geheele titel van het boven aangehaalde werk luidt: *Ars cosmocritica sive de naturae divinis characterismis seu de raris et admirandis spectaculis.* Het werk werd voor de eerste maal gedrukt te Antwerpen in 1572.

en dreigender trokken de zwaar geladen onweerswolken boven Nederland samen. Daar volgde de beeldenstorm met al zijn gruwelen en heiligschennissen! Iedereen gevoelde, dat een vreeselijke strafoefening niet zou uitblijven. Weldra werd dat gevoelen bevestigd en verspreidde zich de mare, dat de Hertog van Alva, als krijgsman — en dit wilde in die dagen iets zeggen! — bekend om de harde en onverbiddelijke wijze, waarop hij zoowel bij zijn troepen als bij de bevolking van onder zijn bestuur gestelde landstreken orde en tucht wist te handhaven, met een leger van oude en beproefde krijgers op weg was naar de Nederlanden. Velen, die hun geweten bezwaard gevoelden, verlieten het land; onder hen de Zwijger, die, schranderder dan Egmond, zeer wel begreep, welk lot hem van de zijde van Alva te wachten stond.

Zijn zoon, dien hij destijds gemakkelijk had kunnen medenemen, en ook nog lang na zijn vertrek gemakkelijk naar Dillenburg had kunnen doen overkomen, liet hij te Leuven achter. Den 19^{en} April 1567 had de laatste ontmoeting tusschen vader en zoon plaats te Brussel. Daags daarna schreef Morillon, die zijn meester trouw van alles, wat er in Nederland voorviel, op de hoogte hield, aan den Kardinaal de Granvelle: „... *le filz* [van den Zwijger] *est hier retourné à Louvain et l'at ramené Wilpergh qui est fort marri de la fortune de son maître*" (*Corr. de Granvelle*, T. II, p. 401). Het afscheid was voor goed. In dit leven zou Philips Willem zijn vader nooit weerzien.

Al zeer spoedig zou onze jeugdige student met Alva persoonlijk kennis maken. Over Luxemburg, Hoei en Tirlemont trok de nieuwe landvoogd naar Brussel, waar hij den 22^{en} Augustus 1567 zijn intocht hield. De twee voorafgaande dagen hield hij rust te Leuven, aldaar opgewacht door een aantal Nederlandsche edelen, onder welke de Graven van Aremberg, Mansfeldt, Megen en Barlaymont. Philips Willem verzuimde niet, den Landvoogd terstond na diens aankomst te complimenteeren: hij

kuste hem, volgens de gewoonte van dien tijd, de hand en werd door hem op bijzonder minzame wijze ontvangen. Den 22en, onmiddellijk vóór het vertrek van Alva, herhaalde Philips Willem zijn bezoek. De ontvangst was, zoo mogelijk, nog hartelijker dan de eerste maal. Bij het afscheid nemen omhelsde Alva den jongen Graaf en beloofde hem — daar hij alleen Spaansch sprak, liet hij zijne woorden door den Graaf van Aremberg in het Fransch vertalen — waar en wanneer hij maar zou kunnen, voor zijne toekomst te zullen zorg dragen. Behalve de reeds genoemde edelen, die bij Alva's komst te Leuven tegenwoordig waren, kwamen nog anderen gedurende zijn verblijf hun opwachting maken, o. a. de Graaf van Hoorn (Egmond had reeds hetzelfde gedaan met een gevolg van veertig edellieden te Tirlemont). Hoorn kwam in den avond van den 20en met een gevolg van vier of vijf personen te Leuven aan; hij werd den volgenden ochtend door Alva ontvangen en kwam, na afloop zijner receptie, alleen bij Philips Willem dineeren.

Wij weten al deze bijzonderheden uit een hoogst curieus schrijven van von Wiltpergh aan den Zwijger. Het schrijven is in zijn geheel opgenomen in de *Archives* van Groen van Prinsterer [1]). Men leest daarin onder meer het volgende:

„Monsigneur, le 20 de ce mois arriva le Duck d'Allwa vers le midi en sette ville de Louvaing: l'ayant veu passer Monsr. le Comte de Buren avec que toute la garde en certein meson près de son logis qu' estoit le Collège de Savoi, lui alla baiser les meins et trouvasme Mr. d'Aremberge, Mr. de Berlemonth avec que lui, et fust Mr. de Buren fort bien resseu et caressé de Monsr. le Duck, s'offrist, là où l'occasion s'affrirait de lui pouvoir faire service, que le ferait de bon coueur, se que diet aussi à Monsr. d'Aremberghe en Espagnoll le voltor dir â Monsr. de Buren, dont après Monsr. de Buren remersia à Monsr. le Duck en Franssoi en lui présentant aussi son service, ce que le Duck trouvait fort bon à seu que l'on parvoit présumer".

---

[1]) *Première Série*, T. III, p. 120.

Men mag aannemen, dat von Wiltperg niet tot de *taalleeraars* van den Graaf van Buren zal behoord hebben. Dat hij een trouw dienaar was van de familie werd reeds gezegd. Terecht dan ook mag hij aan het einde van zijn brief de hoop uitspreken, dat de Prins den gebrekkigen samenhang en de taalfouten van zijn schrijven vergeven zal „*veu sa léaulté*". De brief eindigt met de groeten van Philips Willem, die, zooals de meeste jongelieden van zijn leeftijd, niet veel van briefschrijven schijnt gehouden te hebben en zich daarom maar door zijn Hofmeester wegens gebrek aan tijd laat verontschuldigen.

„Ayant heu [eu] de porteur haistre — schrijft de laatste — Monsr. de Buren n'a seu fair son debvoir ver vostre Excellence par son écript ainsi m'a chergé de fair ses três humbles recommandations en la bonne grace de votre Excellence et se port fort bien, Dieu mersi ... De Louvaing le 22 d'augeust".

Voorzeker deed de ontmoeting van Philips Willem en Alva weinig vermoeden, wat enkele maanden later zou volgen, ofschoon dit laatste op andere gronden wel te voorzien ware geweest. Nog geen half jaar was sinds het bezoek van Alva te Leuven voorbijgegaan, of hij liet den jongen Graaf van Buren van de Universiteit oplichten en overvoeren naar Spanje.

Het komt erop aan deze gebeurtenis, welke van zóó ontzaglijken en overwegenden invloed is geweest op den geheelen verderen levensloop van onzen held, zooveel mogelijk in bijzonderheden na te gaan, ook wat betreft de bedoelingen en inzichten van de onderscheiden personen, welke daarbij een rol vervuld hebben.

En omtrent de toedracht van het feit zelf, èn omtrent de gevoelens en beweegredenen, welke daarbij van invloed waren, vindt men in nagenoeg alle werken over vaderlandsche geschiedenis mededeelingen en beschouwingen, die volkomen valsch zijn.

Dit begint reeds, wanneer het geldt de vaststelling van den datum, waarop de ontvoering zou hebben plaats gehad.

De la Pise zegt, dat die geschiedde op 10 September 1567, dus slechts enkele weken na den intocht van Alva te Brussel. Bor en andere Nederlandsche historici nemen als datum aan 24 Januari 1568, denzelfden dag, waarop de Zwijger te Dillenburg door den deurwaarder François Knibber werd ingedaagd. Men vindt de argumenten vóór en tegen uitvoerig medegedeeld bij van Capelle (bl. 164 en 165). Beide datums echter zijn onjuist; evenzoo de geheele voorstelling der zaak, zooals die door van Cappelle, afgaande op deels valsche, deels geheel onvolledige berichten van andere schrijvers, gegeven wordt.

Van Capelle verhaalt:

„Tot vermeerdering van den afschuw, dien deze daad [de oplichting van den Prins] moest verwekken, werd door den Hertog van Alva de taak der ontvoering aan Vargas opgedragen. Toen deze, omstuwd van zijn trawanten, te Leuven aankwam, opende zich een tooneel, dat den vriend der menschheid nog een uitroep van verontwaardiging afperst. Men zag het eerbiedwaardig Hoofd der Universiteit, met Bestuurderen en Hoogleeraren, plegtig opkomen tot verdediging hunner regten. In de meest bescheiden bewoordingen herinnerden zij, wat de Koning zelf bij duren eede had toegezegd. Alle bekwame en behoorlijke middelen stelden zij te werke, om het onheil, dat hun bedreigde, af te weren, doch vergaten in hun gedrag geenszins de houding, die hun betaamde, wetende te onderscheiden den persoon en de hoedanigheid desgenen, tot wien zij hun rede rigtten. Op den toon van beschaving volgde een wanklank, die de ooren der aanwezigen met afgrijzen moet vervuld hebben. *Non curamus privilegios vestros,* was het barbaarsche antwoord, dat de hertogelijke afgezant den leden der Hoogeschole tegemoet voerde. Het slecht Latijn mogt den mond tot een glimlach bewegen, en vervolgens aanleiding geven tot spot en scherts in gezellige kringen, de inhoud was niettemin duidelijk en moet eene diepe wonde geslagen hebben in de vaderlandsche gemoederen".

Het was de schuld van v. Capelle niet, dat, toen hij zijn levensverhaal van Philips Willem uitgaf, de correspondenties van Philips II, Alva en Granvelle nog voor de historici ontoe-

gankelijk waren. Wij kunnen hem dus zijn vele onjuistheden niet ten kwade duiden, evenmin de *pathos*, waarmede hij „den vriend der menschheid" oproept om zijne verontwaardiging over het gruwelijk feit der ontvoering lucht te geven. Dit laatste trouwens komt geheel op rekening van den geest van zijn tijd. Gaat men de zaak na in al hare bijzonderheden, welke tegenwoordig bekend zijn, dan zal men zien, dat — al mogen de privilegiën der Universiteit bij Alva en Philips niet zwaar gewogen hebben — toch voor den kreet van verontwaardiging, door „den vriend der menschheid" geslaakt, al heel weinig reden overblijft.

Gaan wij geregeld de feiten na.

De raad om den Graaf van Buren naar Spanje te doen overbrengen, werd aan Philips II het eerst gegeven in een schrijven van Kardinaal Granvelle, gedagteekend uit Rome, den 2en November 1567. Doel van dit schrijven was, de clementie des Konings in te roepen voor den gevangen Graaf van Egmond. De Kardinaal verzekert den Koning, dat hij gedurende zijn verblijf in de Nederlanden nooit reden heeft gehad, om Egmond te verdenken van gevoelens, strijdig met de trouw, door hem aan de zaak van den Koning en van de Kerk verschuldigd. Alles, wat Egmond gedaan heeft, (de Kardinaal herhaalt dit nog in krachtiger bewoordingen in een tweeden brief van 29 Januari daaraanvolgende) heeft hij gedaan met goede bedoelingen. Heeft hij gefaald, dan mag als zeker worden aangenomen, dat van zijn goede trouw misbruik is gemaakt door *anderen*. Wie in de eerste plaats onder die *anderen* moest verstaan worden, werd niet in het onzekere gelaten. Volgens den Kardinaal — en de geschiedenis bewijst, hoezeer hij juist zag — was Willem van Oranje de ziel en leider van het verzet. *Hem* moest men, zoo mogelijk, gevangen nemen en straffen. Daar echter de vader op de vlucht was [1]), ried hij

---

[1]) Dat de Prins van Oranje met zijn vrouw en zijn beide andere kinderen (Maria en Maurits) naar Dillenburg vertrokken was, doch

den Koning zich meester te maken van den zoon, dezen naar Spanje te brengen, opdat hij dáár in het katholiek geloof zou worden opgevoed en tot gijzelaar zou kunnen strekken, indien de vader van Duitschland uit aanslagen mocht beramen op het gezag des Konings in de Nederlanden. De Kardinaal merkt tevens op, dat de Graaf van Buren reeds in het bezit was van de erfgoederen zijner moeder en daardoor geenszins kon beschouwd worden als een personage van geringe beteekenis. „Is de jongeling naar Spanje overgevoerd — gaat de schrijver voort — dan moet men hem de eer bewijzen, die hem toekomt; men moet hem onder alle opzichten goed behandelen, doch hem afgescheiden houden van de Vlamingen en Duitschers, die hij in zijn gevolg heeft". „Meermalen — besluit de Kardinaal — heb ik al vroeger den Prins, zijn vader, aangeraden zijn zoon naar Spanje te zenden, doch hij wilde nooit naar dien raad luisteren. Hij zal zelf wel weten, waarom niet" [1]).

Aan het advies van Granvelle werd zonder verwijl gevolg gegeven. Reeds den 18 December 1567 zond de Koning de noodige bevelen aan den Hertog van Alva [2]), welke zijnerzijds de ontvangen orders met stiptheid ten uitvoer legde. Ingevolge dier orders, van welke ons elk woord is bewaard gebleven, zond de Hertog den 14[en] Februari 1568 zijn secretaris, den heer de Chassey, vergezeld van vier andere edellieden, de Heeren de Beuf, de Manin, de Pipenpoy en Melchior Camargon en van twaalf hellebaardiers [3]), naar Leuven. De Chassey was voorzien van een

---

Philips Willem te Leuven had achtergelaten, was reeds den 27en April 1567 door Morillon aan Granvelle bericht. *Correspondance du Cardinal Granvelle*, T. II, p. 412.

[1]) Gachard, *Corr. de Philippe II*, T. I, p. 594, 595.

[2]) *Ibid.* T. I, p. 61.

[3]) In de officieele stukken van dien tijd leest men *„archiers"*. Wel stellig zullen geen *boogschutters* bedoeld zijn, zooals vertaald werd, doch gewapende politiesoldaten of hellebaardiers,

brief van Alva aan den Graaf van Buren, Ook de inhoud van dezen brief is bekend, daar die door den Hertog zelven in zijn correspondentie werd medegedeeld. Het schrijven strekte in de eerste plaats tot legitimatie van den Heer de Chassey en vermaande voorts den jeugdigen Graaf, om volkomen vertrouwen te stellen in de mondelinge mededeelingen, welke hem door genoemden edelman zouden gedaan worden. Alles, wat deze hem zeggen zou, vond zijn grond in het begeeren des Konings, om hem (den Graaf van Buren) in staat te stellen, eenmaal, evenals zijn voorouders, den Koning op waardige wijze te dienen. Mondeling had de Chassey dit een en ander nader te verklaren, en eraan toe te voegen, dat de Koning op grond van dit begeeren het besluit had genomen, den Graaf van Buren naar Spanje te doen overkomen, volstrekt niet als gevangene, doch alleen tot zijn eigen welzijn, in het belang van zijn opvoeding, die hem in staat moest stellen, evenals velen zijner voorzaten, den Koning in eervolle betrekkingen te dienen [1]).

Nog had de Chassey in last, zoo mogelijk, des Graven Hofmeester, von Wiltpergh, over te halen, zijn jeugdigen meester, althans tot diens aankomst in Spanje, te vergezellen. Behalve zijn Hofmeester, mocht de Graaf *hoogstens* medenemen twee kamerdienaars, twee pages, een kok en een rentmeester. Eenmaal toegelaten, mocht hij den Graaf geen oogenblik uit het oog verliezen; hij moest dit evenwel zóó aanleggen, dat deze niet bemerkte, dat hij bewaakt werd, noch daarvan eenigen overlast ondervond.

Alles geschiedde volkomen overeenkomstig de gegeven orders, terwijl Philips Willem zijnerzijds niet de geringste moeilijkheid schijnt gemaakt te hebben, om met het hem toegezonden geleide de academiestad te verlaten.

---

[1]) Gachard, l. c. T. II, p. 10—13.

Den 28en Februari liet Alva den Koning weten, dat zijn bevelen ten uitvoer waren gebracht. „De Graaf van Buren — berichtte hij in een aanvullend schrijven van 29 Februari — vertrok naar Spanje met het grootste genoegen ter wereld. Hij heeft mij laten bedanken voor de gunst, welke Uwe Majesteit hem bewezen heeft, door hem derwaarts te ontbieden".

Hoe betrouwbaar en oprecht overigens alle berichten van den ijzeren landvoogd aan zijn koninklijken meester ook schijnen mogen, toch zal hier eenige twijfel omtrent de wezenlijke gevoelens van Philips Willem wel geoorloofd zijn. Misschien dat deze — hij was bij zijn vader op een goede school geweest — reeds wist, wat het beteekende *faire bonne mine à mauvais jeu*, misschien ook, dat Alva òf te goeder trouw aan de hem overgebrachte betuigingen van blijdschap en dankbaarheid geloof sloeg òf wel het nuttig oordeelde zich te gedragen, *alsof* hij die betuigingen voor echt hield. Hoe dit ook zij, het vertrek van Philips Willem uit Leuven, schijnt in elk geval op de meest vreedzame wijze, zonder eenige stoornis of eenig verzet zijnerzijds, te hebben plaats gehad.

Met zijn geleide begaf de Graaf zich den tweeden dag na aankomst van de Chassey te Leuven, des Maandags, 16 Februari, tusschen 7 en 8 uur des morgens, op weg naar Antwerpen, waar logies voor hem was gereed gemaakt ten huize van Graaf Alberic de Lodron, die, zooals Alva bericht, te zijner eer een luisterrijk feest aanrichtte. Van Antwerpen ging de reis naar Middelburg, waar de Chassey afscheid nam en het verdere geleide overgaf aan Don Pedro van Toledo, heer van Manfredonia, een eigen neef van Alva, welke zeer hoog in diens vertrouwen stond aangeschreven.

Volgens Bor en andere geschiedschrijvers waren verder met de bewaking van den Graaf tot diens aankomst in Spanje belast de adellijke Spanjaard Lopes de Luxuara met twaalf kapiteins en twaalf vaandrigs. Het Nederlandsche gevolg, uit Leuven medegekomen, bestond in werkelijkheid slechts uit vier personen, den

gouverneur von Wiltpergh, twee pages en den kamerdienaar Robert de Moens, die in Spanje achtereenvolgens tot den rang van secretaris en hofmeester des Graven opklom. Von Wiltpergh werd vergezeld of spoedig gevolgd door zijn echtgenoote.

Weifelachtig als altijd, vreesde Philips kort na afzending zijner orders aan Alva zich aan overhaasting te hebben schuldig gemaakt. Hij schreef daarom den landvoogd opnieuw, met last, den Graaf van Buren nog eenigen tijd in de Nederlanden te houden, ten einde het opzien te vermijden, hetwelk in Duitschland van een plotselinge afreis het gevolg kon wezen [1]). Dit tegenbevel echter kwam te laat: Philips Willem was reeds op weg. Te laat ook kwam in Spanje een brief van Alva, gedagteekend 1 Maart, waarin de landvoogd zich veroorlooft, zijn heer en meester omtrent hetgeen verder met den jeugdigen Graaf te doen stond, eenige wenken te geven. In dit schrijven blijkt Alva den jongen man zeer wel gezind. Hij herinnert er den Koning aan, dat hij den Graaf niet overzendt als gevangene, „immers hij heeft niets misdreven", en meent daarom, dat de Koning hem tot zich zou kunnen nemen aan het Hof. (Hier staat *in margine* van den brief met de hand van een van 's Konings secretarissen aangeteekend, dat de Koning had goedgevonden, den Graaf naar de Hoogeschool van Alcala te zenden; deze zou dus *niet*, zooals Alva aanried, terstond aan het Hof zijn opvoeding ontvangen). „Men behandele — schrijft de Landvoogd verder — den Graaf met welwillendheid, opdat niet in de Nederlanden kunne gezegd worden, dat Spanje hem tot gevangenis verstrekt". Alva vindt het echter raadzaam, hem Spaansche bedienden te geven. In dienzelfden brief schrijft Alva over de gemalin en de zonen van den gevangen Graaf van Egmond. Met de Gravin toont hij oprecht medelijden te hebben, haar zoontjes achtte hij nog te jong, om hen nu reeds, evenals Philips Willem, over te zenden naar Spanje.

---

[1]) Gachard, l. c. T. II, p. 12.

Koning Filips antwoordde den 12en April in *twee* brieven, met denzelfden koerier verzonden: in den eersten was hij, naar hij later vreesde, niet duidelijk en uitvoerig genoeg geweest. Hij geeft in deze brieven zijn tevredenheid te kennen over de wijze, waarop zijn bevelen zijn ten uitvoer gebracht. De Graaf van Buren zal naar Alcala gaan, om zijn studiën voort te zetten en zal dáár overeenkomstig zijn rang, geenszins als gevangene, behandeld worden. De Koning had hem bij zijn aankomst door Pedro van Castilië een eigenhandig schrijven doen overhandigen, welks inhoud — aldus in het *tweede* schrijven van 12 April — den Graaf zeer tevreden gestemd had. Nog drukt de Koning, wien geen détail te gering is, in hetzelfde schrijven Alva op het hart, ervoor te zorgen, dat de 5000 ducaten, volgens opgaaf van den Landvoogd in de gegeven omstandigheden het jaarlijksche inkomen van den Graaf vertegenwoordigende, in het vervolg te Madrid zullen uitbetaald worden.

Op de verdere lotgevallen van den Graaf van Buren komen wij terug in een volgend hoofdstuk. Zien wij thans allereerst, wat na zijn vertrek te Leuven geschiedde.

Het lag voor de hand, dat het Bestuur der Hoogeschool de zaak niet zonder protest zou laten afloopen. Het privilege, door Jan van Brabant aan de Universiteit in 1426 verleend en door Philips II in 1556 nadrukkelijk bevestigd, kende aan den Rector volledige jurisdictie toe over allen, die, op welke wijze ook, tot haar behoorden. De gewone justitie, zelfs de Vorst des lands in eigen persoon, had geen recht een student of iemand anders, tot de Universiteit behoorende, gevangen te nemen of op andere wijze te straffen [1]).

Was nu door de ontvoering van Philips Willem het privilege geschonden? De zaak schijnt bij onpartijdige overweging twijfel-

---

[1]) Aldus was bepaald in de Bul van Paus Martinus V van 9 December 1425 (*Privilegia academiae Lovaniensis*, Lovanii, 1644, p. 26). De bevestiging van de Pauselijke Bul door Hertog Jan van Brabant luidde:

„Insuper volumus et ordinamus, quod ommium et singulorum cau-

achtig. Zeer zeker *zou* het privilege geschonden zijn, indien werkelijk een rechterlijke arrestatie, een gevangenneming had plaats gehad; lang zóó zeker niet, indien men aanneemt, dat de Graaf *vrijwillig* en *de bonne grâce* heeft gehoor gegeven aan het verlangen van den Koning, die tegelijkertijd zijn peter was en die zich, ook in die qualiteit, kon geroepen achten, voor de geestelijke belangen van den jongeling te zorgen, nu de moeder overleden en de vader sedert maanden voortvluchtig was. Op grond van een en ander verklaarde dan ook Alva, toen het Bestuur der Hoogeschool bij hem klachten aanhief, dat alles was geschied *sans préjudice* der privilegiën. De stemming der gemoederen bij roomsch zoowel als on-roomsch in die dagen was echter niet van dien aard, dat eenige waardeering van laatstgenoemd standpunt te verwachten viel. Integendeel! Niet zoodra was te Leuven bekend geworden, met welk doel de Heer de Chassey en zijn gevolg daar waren aangekomen, of de Rector der Universiteit, Cunerus Petri, doctor in de godgeleerdheid en plebaan van Sint Pieter, die het volgende jaar tot Bisschop van Leeuwarden verheven werd, riep den Academischen Raad bijeen, welke besloot, onmiddellijk een deputatie af te vaardigen naar Alva, om bij

---

sarum et negotiorum cognitio atque decisio Doctorum, Magistrorum, Scholarium, membrorum atque servitorum eorumdem, sive clerici sive laici fuerint, et etiam de quibuscumque criminibus et excessibus correctio et punitio et omnino super illis jurisdictio ad Rectorem Universitatis Studii pro tempore existentem et non ad nos nostrosque successores vel officiarios debeant integriter pertinere. Nulla nobis nostrisve successoribus et officialis facultate et auctoritate penitus reservata de causis et negotiis hujusmodi cognoscendi sive illa dirimendi aut membra et servitores hujusmodi vel ex iis aliquem pro criminibus et excessibus eisdem aut quomodolibet corrigendi vel puniendi, seu aliquem in eos superioritatem vel jurisdictionem exercendi, quas a nobis penitus abdicamus quasque in Rectorem et Universitatem praedictas cessimus, contulimus, donavimus et transtulimus de realiter et cum effectu cedimus, conferimus, donamus, et transferimus per praesentes" (*Plaecaten en Ordonnantiën van de Hertogen van Braband, vergaderd enz.* door Jan Baptist Christijn, Dl. III, bl. 60).

dezen tegen de wegvoering van den Graaf van Buren en de schending van het privilege der Universiteit te protesteeren. Tot leden dezer deputatie werden gekozen Conrardus Sylvius, notaris der Hoogeschool, en doctor Carolus Goswinus, hoogleeraar in de geneeskunde [1]). Deze beide geleerden vertrokken op staanden voet naar Brussel. Groot echter zal hun teleurstelling geweest zijn, toen zij dáár vernamen, dat de landvoogd afwezig was. Zij moesten zich dus vergenoegen met een brief aan zijn paleis achter te laten. Om niets onbeproefd te laten, wendden zij zich ook tot andere personen, die, naar zij meenden, op den landvoogd invloed konden uitoefenen, o. a. tot Vargas, zeker wel den verachtelijkste der vreemdelingen, welke in die tijden het wettig gezag des Konings, ook bij de welgezinde Nederlanders, hebben gehaat gemaakt. Het geschiedde bij die gelegenheid, dat Vargas, die zich nog wel liet voorstaan op zijn Latijn-spreken, dezen Leuvenschen professoren, die zich ook bij hem op hun privilege beriepen, toesnauwde: „*Non curamus privilegios vestros*" [2])*!* Men kan zich verbeelden, welke ergernis zoodanige wanklank moest wekken bij de Leuvensche hooggeleerden! De minachting van Vargas voor de meest elementaire regelen der Latijnsche grammatica scheen de smaad, der Universiteit aangedaan, nog te verdubbelen. Als een *monstrum horrendum* vinden wij dan ook het antwoord van Vargas (hetwelk men veronderstelde door hem op den dag der ontvoering zelven te Leuven gesproken) bij alle oudere schrijvers en zelfs in de *Apologie* van den Zwijger met het diepste afgrijzen vermeld.

De brief, door de professoren voor Alva achtergelaten, werd

---

[1]) Van Even, l. c. p. 113.

[2]) Zie o. a. Mgr. Namêche, Recteur-émérité de l'Université de Louvain: *Le règne de Philippe II et la lutte religieuse dans les Pays-Bas* en zijn voorganger in het Rectoraat derzelfde Hoogeschool, Mgr. De Ram, door hem op dit punt geciteerd (T. II, 443). Aan beide geleerden stonden, natuurlijk, waar het een zaak betrof, zóó nauw met de geschiedenis der Leuvensche Hoogeschool verbonden, de beste en meest officieele bronnen ten dienste.

door hem eenige dagen na zijn terugkomst op hoffelijke wijze beantwoord. Wat geschied is, schrijft Alva, geschiedde op uitdrukkelijken last des Konings; de redenen, welke dezen bewogen, den Graaf van Buren te doen vertrekken naar Spanje, werden vervolgens medegedeeld bijna met dezelfde woorden, door hem gebezigd in den brief, welken de Heer de Chassey aan Philips Willem overhandigde. Het schrijven luidde woordelijk aldus:

„Don Fernand Alvarez de Toledo, duc d'Alve etc. lieutenant et gouverneur et capt.-général etc. etc.

Venerables tres chiers et tres bien amiz, nous rescumes ces jours passes vos lettres de xiiii de ce mois, tendant affin que pour les considerations y contenues nous fussions content que le Conte de Buren que Sa Maté fait mener en Espaignes continasse ses études encoires pour quelque temps en votre Université, pourquoy nous vous avons bien voulu advertir, que ce que nous en avons faict a ésté par ordonnance expresse de Sa Maté qui pour contemplation des bons succes des ayeulx et autres predecessenrs defuncts du Sr. Conte de Buren luy a bien voulu tout de bien que de le faire nourrir en sa court afin que avec le temps il se puist faire ydonic pour rendre senblables services a Sa Maté et a ses pays. Et povez bien estre a v(ot)re repoz que ce n'a esté pour avoir Sa Maté conceu de la dicte Université aucune opinion mauvaise, mais au contraire qui Sa Maté cognoist tres bien le bon debvoir qu'elle a toujours faict et comme a telle la toujours favorisé et en particulier soing de l'augmenter et deffendre en quoy vous nous trouverez aussi toujours bien prestz. Venerables tres chiers et bien amiz. Dieu vous ait en sa garde. De Bruxelles le xxiiii de fevrier 1567.

(Geteekend) F. Alvarez d'Alve".

Het opschrift luidt: „Venerables nostres chiers et bien amés les Recteur et autres de l'Université de Louvain" [1]).

Doch niet alleen de Universiteit, zooals wij na de mededeeling der *Onbekende bijzonderheden* door den heer Edward van Even

---

[1]) Deze brief werd het eerst gepubliceerd in de *Annuaire de l'Université catholique de Louvain pour 1846* (p. 271).

weten, ook het gemeentebestuur van Leuven stelde krachtige pogingen in het werk, om het vertrek van den Graaf van Buren uit de academiestad tegen te houden. De pensionaris der stad, Jan Lievens de Coudekercke, wiens eigenhandige aanteekeningen of register de heer van Even zoo gelukkig was in het archief van Leuven terug te vinden, geeft van den loop der zaken een uitvoerig verhaal, dat, aangezien de schrijver zelf daarbij een hoofdrol vervulde, alleszins merkwaardig en vertrouwbaar mag worden geacht. Ik meen niet beter te kunnen doen dan hier het verhaal van Lievens te laten volgen, zooals het door den heer van Even in 't kort wordt samengevat.

„Nadat de bestuurder [gouverneur] van den Graaf [von Wiltpergh] den rector der Hoogeschool met het besluit des Konings had bekend gemaakt, begaf hij zich ten huize van den pensionaris Jan Lievens [den schrijver van het *Register*] ten einde te hooren, of de stedelijke Raad niets kon verrichten, om de wegvoering zijns jeugdigen meesters te voorkomen. Deze ambtenaar bevond zich voor het oogenblik te Brussel. Toen Lievens laat in den avond terugkwam, vernam hij de treurige tijding. Ofschoon het stedelijk bestuur in de zaak eigenlijk niets te zien had, scheen het den pensionaris toe, dat het bij de pogingen der Hoogeschool geen bloot toeschouwer kon blijven. Hij begaf zich in allerhaast ten huize van den burgemeester Jan Baerts om hem over de zaak te spreken. Daar hij hem niet thuis vond, ging hij den beruchten Ebert Leoninus [1]), hoogleeraar in de rechten, opzoeken, om hem raad te vragen. Ten huize dezes geleerden ontwierp hij eenen brief, welke, in name der stad, aan den Hertog van

---

[1]) Toen nog de *beroemde* Leoninus (De Leeuw, geb. te Zalt Bommel in 1519), als een der grootste rechtsgeleerden van zijn tijd algemeen geëerd. Later, na de pacificatie van Gent, verliet hij de zijde des Konings en werd afvallig van de katholieke Kerk, zonder evenwel zich bij de eene of andere protestantsche sekte aan te sluiten. Hij behoorde tot de zoogenaamde *Libertijnen*. Nadat hij zich bij de partij

Alva zou gericht worden, den Landvoogd verzoekende, den Graaf te Leuven te laten, indien zulks met de bevelen des Konings niet tegenstrijdig was. Middelerwijl waren de burgemeester Baerts en de schepen Cornelis van Grave ten huize des hoogleeraars aangekomen. De pensionaris gaf hun lezing van den ontworpen brief, welke dan ook dadelijk in 't net gebracht en naar Brussel gezonden werd.

„De burgemeester, de schepen en de pensionaris begaven zich vervolgens naar het huis van St. Truiden en verzochten Chassey het wegvoeren des Graafs te verdagen, tot het stedelijk bestuur antwoord op den brief zou ontvangen hebben. Dit verzoek werd niet ingewilligd [1]). Chassey verklaarde nochtans dat hij den nacht te voren een zijner schutters [archers] naar Brussel had gezonden, om te vragen, wat hij moest doen, mits de Hoogeschool hem uitstel verzocht. Daar hij Zondag 15 Februari geen tegenbevel ontving, besloot hij zich naar het eerste bevel te gedragen. De pensionaris gaf den bestuurder des Graafs lezing en inzage des briefs, welke in name der stad aan den Hertog van Alva was gericht geworden. Jonkheer von Wiltpergh nam de gelegenheid te baat om de vergadering te danken voor de pogingen door het gemeentebestuur in het belang zijns meesters aangewend.

„Slechts laat in den avond kwamen de afgevaardigden der Hoogeschool terug. Zij verklaarden, dat de Hertog van Alva hun had doen berichten, dat de Koning den Graaf naar Spanje deed brengen, om hem te *onderhouden*, gelijk een vader zijn eigen zoon

---

van den Zwijger had aangesloten werd hij kanselier van Gelderland. Ook was hij lid van vele gezantschappen en nam een werkzaam deel aan veel politieke onderhandelingen in het laatste der XVIde eeuw tusschen de Republiek en vreemde Mogendheden gevoerd. Hij stierf in 1598 en ligt in de St.-Eusebius-kerk te Arnhem begraven.

[1]) „*Wairop zij seyden expressen last te hebben den selve Grave naer Antwerpen te voeren om voirts, te scepe, naer Spaignen te beschicken, daernae de Capitainen metten scepenen waren wachtende*". *Registre* enz.

onderhoudt, en dat er derhalve geen tegenzeggen te pas kwam [1]). Daar het stedelijk bestuur gevoelde, dat de wegvoering des Graafs niet te voorkomen was, deed het den jongen Prins een getuigschrift van goed gedrag afleveren, waarin onder anderen vermeld stond, dat hij gedurende twee jaren te Leuven *ten goede exemple* had gewoond.

„Op Maandag, 16 Februari, tusschen 7 en 8 ure 's morgens, werd de Graaf van Buren uit Leuven gevoerd. Chassey en zijne mannen verlieten de stad langs de dusgenoemde Burgpoort en trokken op Mechelen aan. Van Mechelen brachten zij den Graaf naar Antwerpen, waar hij eenige dagen vertoefde. Toen hij in de Scheldestad was aangekomen, trok Jonkheer von Wiltpergh naar Brussel om van den Hertog van Alva afscheid te nemen en om mede te weten, hoe hij zich tijdens den overtocht moest gedragen.

„Den 18en Februari verhaalde de pensionaris Lievens aan den stedelijken Raad de wegvoering van den Graaf van Buren. Deze ambtenaar verklaarde in dezelfde zitting, dat de Graaf hem had belast in zijn naam *de heeren te bedancken om alle eere, dienst ende reverentie die zij duerende sijne residentie hem hadden bewezen, ende zoo verre die voorschreve Grave den heeren of eeniger ingesetenen van de stad Loven naermals eenige dienst of vriendschap doen mochte, dat hij hem altijt gereet daertoe zal geven, biddende den Heere hen te gesparen in zaligen voorspoede.*

„In dezelfde zitting besloot de Raad tot den Koning in name der stad eenen brief te richten om hem den Graaf van Buren op eene gansch bijzondere wijze aan te bevelen".

Nog meldt het *Register* van Jan Lievens, dat de Universiteit

---

[1]) Dit zal het antwoord geweest zijn, hetwelk de deputatie van Vargas of van een ander gezag hebbend persoon, die door Alva omtrent de bedoelingen des Konings was ingelicht, mede naar huis bracht. Merkwaardig is het, dat hier niets blijkt, van eene verontwaardigde stemming der commissie over onheusche ontvangst door Vargas of anderen.

eenige weken later, den 28en Maart 1568, den notaris Boschmans heeft laten registreeren de door hem zelven, Jan Lievens, gecopieerde brieven van den Hertog van Alva, „*dienende tot nonprejudice van den wech voeren des Graven van Buren vuyter Universiteit en stadt Lovenen naer Spaignen*".

Tot zóóver de toedracht der feiten! Ons rest, voor zoover dit mogelijk is, een blik te slaan in de ziel der personen, die bij deze zaak de meest werkzame rol vervulden, en na te gaan, welke de eigenlijke drijfveeren waren bij de gebeurtenissen, die in de vorige bladzijden verhaald werden.

Welke de bedoelingen en inzichten waren van Spaansche zijde, schijnt volstrekt niet twijfelachtig. Men vindt de motieven, die bovendien voor zich zelve spreken, zoo getrouw mogelijk weergegeven in het eerste schrijven van Kardinaal Granvelle aan den Koning. Men wilde Philips Willem, vóór hij wellicht zijn vader volgde naar Duitschland, overvoeren naar Spanje, hem dáár katholiek opvoeden en zóódoende behouden voor de Kerk, hetwelk, in aanmerking genomen zijn hoogen rang en de uitgestrektheid der goederen, welke hij reeds bezat of later nog bezitten zoude, niet alleen van godsdienstig, doch ook van hoog staatkundig belang moest worden geacht. Bovendien wilde men hem doen strekken als gijzelaar, wiens vrijlating men van voorwaarden kon afhankelijk stellen en door wiens vasthouding — ijdel gebleken hoop! — men verwachtte invloed te kunnen oefenen op den vader.

Veel minder duidelijk zijn de motieven, welke den vader geleid hebben, toen hij, zelf de vlucht nemende naar Duitschland, zijn zoon in de Nederlanden achterliet. Dat hij, zóó handelende, niet voorzien zou hebben, wat in werkelijkheid gebeurd is, valt moeilijk aan te nemen, terwijl zeer zeker aan het vertrek van zijn zoon uit Leuven destijds — vóór de komst van Alva — niet het minste bezwaar in den weg zou gelegd zijn. Wij zien dan ook Philips' zuster, Maria, die hare opvoeding ontving aan het Hof van de

Gouvernante, Margareta van Parma, onbelemmerd afreizen, om haar vader te volgen naar Dillenburg. Zelfs toen men de briefwisseling van den Prins met familieleden over deze zaak nog niet kende, is de moeilijkheid, die zich hier voordoet, door nagenoeg alle schrijvers, welke zich eenigszins uitvoerig met de geschiedenis van den Zwijger en zijn oudsten zoon hebben bezig gehouden, zeer wel ingezien.

De la Pise, in zijn verlangen om den vader van alle schuld vrij te pleiten, schrijft:

„Il semblait bien que l'affection naturelle obligeat le Pere de pourvoir à la seureté de la personne de son fils lors unique, comme il avoit tres-sagement pourveu à la sienne; mais il n'eut jamais creu que la tyrrannie Espaignole se fut portée si avant que de se prendre à un jeune Prince âagé seulement de treize années, incapable de malice, pour fouler aux pieds de son orgueil des privileges si anciens; et en cela il fut deceu par sa prevoyance qui ne l'avoit jamais trompé?

„Une autre raison pouvoit aussi obliger le Prince Guillaume de laisser ainsi son fils dans le Pays. Il pouvoit croire que ne tesmoignant point de la deffience à l'Espaignol par ceste sienne franche procedure que l'autre ne vaudroit aussi rien attenter plus avant contre sa personne et contre ses biens. Ce qui reussit tout autrement en partie par l'avarice particuliere du Duc d'Alve".

Gierigheid of hebzucht van den kant van den Hertog van Alva, die niet anders deed dan de hem door zijn Koning verstrekte bevelen met stiptheid ten uitvoer brengen en die zelf bij de zaak niet het minste geldelijke belang had, heeft — zooals duidelijk is — met de quaestie heel en al niet te maken.

Wat verder van deze poging tot verontschuldiging van den vader te zeggen?

---

[1]) L. c. p. 554.

Ook indien men gezind is met elke *redelijke* verklaring van de oogenschijnlijk hoogst zonderlinge houding van den Zwijger genoegen te nemen, moeten toch immer onnoozelheid en naïeveteit zijnerzijds als mogelijke verklaringsgrond blijven uitgesloten.

De staatslieden van dien tijd waren over het algemeen genomen niet onnoozel en naïef. Willem van Oranje was het minder dan iemand anders. Onnoozel nu, grenzenloos onnoozel zou het geweest zijn, indien de Zwijger, met *zijn* kennis van personen en toestanden, zich had laten leiden door motieven, als door de la Pise verondersteld worden. Willem van Oranje wist zeer goed, dat redenen van sentimenteelen aard — als men ze zóó noemen mag — bij *Real-Politiker* uit de school van Machiavelli, zooals Koning Philips en zijn raadgevers, volstrekt niet in aanmerking kwamen; dat daarentegen het belang van den godsdienst en, meer nog, redenen van staatsbelang bij hem den doorslag gaven. Hij wist ook, dat het privilege van de Universiteit (verondersteld al, dat men geen middel wist te vinden, om zonder inbreuk op dit privilege zijn plannen ten uitvoer te leggen) volstrekt geen voldoende waarborg opleverde tegen een geweldige ontvoering. Bij de Oostenrijksche, ja zelfs reeds bij de Bourgondische vorsten had het staatsbelang altijd hooger gegolden dan de stipte eerbiediging van de in veel opzichten verouderde en uit den tijd geraakte privilegiën van gemeenten en corporatiën. Opportunistisch staatsman, als hij was, zou de Zwijger in gelijke omstandigheden ten aanzien der privilegiën zeker niet anders gehandeld hebben dan zijn groote leermeester Karel V en zijn groote vijand Philips II. Geloof te hechten aan de *candeur*, hem door de la Pise toegedicht, ware derhalve een dwaasheid.

Welke hoogst waarschijnlijk de *ware* motieven geweest zijn, die de handelingen van den Zwijger in deze bepaalden, zullen wij aanstonds zien. Zeer zeker is het geen vermetele veronderstelling, indien men aanneemt, dat hij, de vader, zeer wel voor-

zien heeft, wat er met zijn zoon gebeuren ging en den geheelen loop van zaken niet anders verwacht en gewenscht heeft.

Van den anderen kant mag men aannemen, dat zijn gevoelens van geheel tegenovergestelden aard zouden geweest zijn, indien hij vooraf geweten had, dat op de ontvoering van zijn zoon een ballingschap van zeven-en-twintig jaren, zonder voordeel voor een der partijen, zou volgen. Niemand echter kon destijds vermoeden, dat men zich bevond op den vooravond van een oorlog, die niet minder dan tachtig jaar zou duren.

Welke gevoelens echter den vader bij het bericht van de ontvoering van zijn zoon in werkelijkheid mogen bezield hebben, niets natuurlijker van zijn politiek standpunt, dan dat hij, nadat het feit had plaats gehad, terstond groot misbaar aanhief en zich beklaagde over bitter onrecht hem aangedaan.

Al dadelijk, den 3en Maart 1568, richtte hij een schrijven aan Alva, om zijn verbazing en verontwaardiging te kennen te geven, zoowel over de oplichting van zijn zoon als over den aanslag zijner goederen en de door hem van den procureur-generaal ontvangen indaging, „een stuk — zegt hij — vol valsche en lasterlijke beschuldigingen" [1]). Kort daarop diende hij ook bij Keizer Maximiliaan een beklag in, waarin hij o. a. den Hertog van Alva ten laste legt, dat deze „*amêne* [*son fils*] *prisonnier sans faulte a telle intention qu'il me pense lier mes mains de telle sorte affin que je n'auray moyen de luy faire empeschement en son règne tyrannique*" [2]).

Zeer stellig zal de Zwijger wel geweten hebben, dat Alva niet meer geweest was dan het werktuig. Bij den Keizer echter klaagt hij liever den dienaar aan dan den meester. *Anders* twaalf jaar later in zijn befaamde *Apologie*, waarin van alles de schuld wordt gegeven aan den Koning.

---

[1]) Bijvoegsel tot de *Historie* van Bor. bl. 19.

[2]) Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. III, p. 16.

In genoemd document liet hij zijn hofprediker George de Villiers schrijven:

„Wij en waren niet weerdigh noch van soodanigen geslaghte, als wij afgekomen zijn, den name te dragen, noch ook een vader geheeten te werden, soo verre als wij niet al onse sinnen, verstant en de middelen, die Godt ons gegeven heeft, te werke en stelden, om hem [Philips Willem] te proeven uyt den jammerlecke slavernije te ontledigen, en de een zoo groot ongelijck ons te doen weder oprichten en beteren. Want wij en sijn soo vervremt van natueren niet, dat wij niet een vaderlick herte en genegentheit in ons en souden gevoelen: noch soo wijs ende voorsichtig, dat ons niet menighmael een klagelick verlangen na onsen soone dus lange afwesende in onsen gemoede en soude te vooren komen" [1]).

Ook iets vroeger, bij de vredesonderhandelingen, welke met de afgezanten van Don Juan in 1577 te Geertruidenberg gevoerd werden, beklaagde de Prins zich over de wonde, aan zijn gevoelig vaderhart geslagen. De gezanten antwoordden: „*'t selve* [de ontvoering van Philips Willem] *geschiedt te syn uit vaderlycke liefde, dewelcke syne Maj. hem en de synen zone was dragende, om hem* [den zoon] *te preserveren voor alle inconvenienten. — De Prince repliceerde dat sulx niet en kost zijn, dewijle zyne Maj. hem ter selver tijd maekte balling des Lands*" [2]).

Dit alles echter geschiedde *post factum*. Het kan zijn, dat de Prins in 1577 oprecht de terugkomst van zijn zoon verlangde, hoewel — gelijk wij later zien zullen — het ook *toen* de vader was en niemand anders dan deze, welke die terugkomst, waartoe reeds in beginsel besloten was, telkens onmogelijk maakte. Omtrent de inzichten en bedoelingen van den Prins bij zijn vertrek naar Duitschland in 1567 leeren die latere uitingen evenwel niets.

---

[1]) Vertaling bij Bor, *Authentieke Stukken*, II, bl. 79.
[2]) Bor. I, bl. 818*b*.

Waarom de Zwijger in werkelijkheid de overbrenging van zijn oudsten zoon naar Spanje niet ongaarne gezien heeft en hem, *verwachtende, dat die overbrenging zou plaats hebben*, toen hij zelf met de overige leden van zijn gezin naar Duitschland de vlucht nam, te Leuven gelaten heeft, wordt aldus verklaard door Strada. (Ik vertaal het Latijn van den geleerden Jesuïet zooveel mogelijk woordelijk). Ofschoon Willem van Oranje over de ontvoering van zijn zoon groot gejammer aanhief, „meenden velen, dat de Prins van Oranje, die als een geslepen man, als hij was, alle zaken afwoog naar zijn belangen, niet ontevreden was, dat men hem zijn zoon ontnomen en dezen naar Spanje overgevoerd had, omdat indien de Spanjaarden overwinnaars bleven en hij van zijn goederen beroofd werd, deze zoon, opgevoed volgens Spaansche zeden en gewoonten, gelegenheid zou verschaffen om te zijnen aanzien gebruik te maken van het recht van gratie [1]). Bijaldien echter het tegenovergestelde gebeurde en hij [Willem van Oranje] in zijn onderneming slaagde, zooals hij hoopte, had hij Maurits, zijn jongeren zoon bij zich, om de

---

[1]) M. a. w. aan den Koning van Spanje de gelegenheid zou geven om de geconfisceerde goederen aan het Huis van Oranje-Nassau, waarvan hij (Philips Willem) de stamhouder was, terug te schenken.

„Simul [Alva] ejus filium Philippum Guilielmum tredecim annos natum e Lovaniensi Academia, in qua litteris operam dabat, in Hispaniam mittit, ubi per occasionem catholicae educationis nomen obsidis occultaretur. Id quod impatientius accepisse Orangius visus est; execratus assiduis vulgo queremoniis immanitatem erga tredecennem filium, quem neque aetatis innocentia, neque implorata Lovaniensis gymnasii privilegia ab injuria texissent. Quum tamen plures haud dubie sentirent, gratam fuisse homini praecallido, omniaque proprio ex usu metienti, captivitatem filii apud Regem, nempe, ut si res Hispana superior foret eoque suis ipse dominiis exueretur, esset in quem Hispanis moribus innutritum suam Rex clementiam ostentaret. Nam si secus, ut sperabat, eveniret, adesse sibi minorem natu Mauritium paternae fortunae comitem et bonorum haeredem". — Franciani Stradi, *De Bello Belgico*. Sexta Editio Latina. Romae, MDCXL. Liber VII, p. 224.

deelgenoot van zijn fortuin en de erfgenaam van zijn goederen te wezen".

Over het geheel vinden wij deze opvatting van den menschkundigen Jesuïet door andere schrijvers van verschillende richting gedeeld. Wij treffen haar aan, niet slechts bij den achttiendeeeuwschen Belgischen geschiedschrijver van der Vynckt [1]), doch ook bij den protestantschen schrijver van het in 1732 anoniem verschenen *Leven van Willem den Eerste*, aan welk werk, vóór het bekend worden der nieuwere geschiedbronnen der laatste halve eeuw, groot gezag werd toegeschreven [2]).

Wij lezen op bladz. 37 van het eerste deel:

„Moet in den eersten opslag wat vreemd voorkomen, dat de Prins van Oranje zijn oudste soon te Leuven heeft laeten blijven, daer hij sig niet aen den Coninck, nog aen den Hertog van Alba heeft willen betrouwen. Het oogmerk is seekerlijk niet geweest alleen, om dien jongen Heer op de hooge school tot Leuven te laeten onderwijsen, want daertoe had de Prins in Duytsland wel beter gelegentheit, voornaementlijk, om hem in de Protestantsse Godsdienst te laeten optrecken, indien sulks andersints sijn oogmerk was geweest; daer benevens kon de Prins wel denken, dat sijn soon altijt in 't gewelt van den Conink en van den Hertog soude weesen en dat de voorrechten van vrijheit van de hooge school tot Leuven te swak souden sijn om hem te beschermen. Derhalven komt het niet onwaerschijnlijk voor, dat de Prins met voordacht sijn soon tot Leuven sal hebben gelaeten, bedugt sijnde, dat de Coninck sijn goederen in de Nederlanden mogt aenslaen, gelijk het ook is geschiedt, opdat sijn oudste soon, in de magt en opvoeding van den Coninck overgelaeten sijnde, en wesende van de Roomse Godsdienst, t' eeniger tijd in staet mogt wesen, om sijn goederen onder 't gebied van den

---

[1]) *Historie des troubles des Pays-Bas.* Uitgave van 1822—1824. T. II, p. 261.

[2]) De schrijver was L. F. De Beaufort, pensionaris van Tholen, gecommiteerde der admiraliteit van Zeeland. Het geciteerde werk werd twee jaar na zijn dood zonder naam in vier deelen uitgegeven.

Coninck gelegen, te bekomen, en deselve aldus in zijn geslagt te behouden. Dog dit is een enkele gissing, getrocken uijt die omstandigheit van tijd en saeken, en die wij derhalven geern aan het oordeel van een iegelijk willen overlaeten".

Zooals men ziet, oordeelt deze protestantsche bewonderaar van den Zwijger al niet veel anders dan de Jesuïet Strada.

Ook van Capelle, ofschoon hij een uitvoerige en daarbij pathetische verdediging van den Prins voordraagt tegen de beschuldiging van Strada en anderen — *„Hoe! was dan zijn hart uit marmer gevormd? Waren geene menschelijke aandoeningen in zijnen boezem? Ik beroep mij op ieder, die den naam van vader draagt*" enz. enz. — ook van Capelle moet, na de even aangevoerde schrijvers te hebben geciteerd, de waarschijnlijkheid toegeven, dat de Prins *„naast het geluk van zijn zoon"* nog een andere bedoeling heeft gehad, *„die met de welvaart van zijn geheel gezin in nauw verband stond"* [1]). Eigenlijk met andere woorden precies hetzelfde.

De meening van Strada is sedert door de uitgave van het *Archief* van het Huis van Oranje door Mr. Groen van Prinsterer in niet geringe mate bevestigd. Immers het blijkt uit de door Groen medegedeelde brieven ten duidelijkste, dat de *mogelijkheid*, om niet te zeggen de *waarschijnlijkheid* van de ontvoering van zijn zoon, den vader reeds maanden, vóór zij plaats had, en terwijl hij nog ten volle gelegenheid had, om zijn zoon naar Duitschland te doen overkomen, helder voor den geest heeft gestaan. Twee familieleden werden door hem om raad gevraagd, hoe ten aanzien van zijn zoon te handelen: zijn zwager, de Graaf van Schwarzburg, en zijn aangehuwde oom August, Keurvorst van Saksen. De eerste raadde den Prins aan, zijn zoon zoodra mogelijk uit Leuven te doen vertrekken; de tweede hem dáár te doen blijven.

---

[1]) L. c. p. 10.

Een paar dagen vóór Nieuwjaar 1568, dus slechts enkele weken vóór de ontvoering van Philips Willem, bericht de vader aan den Keurvorst van Saksen, dat hij *zijn* raad zal opvolgen, daar *met het oog op de belangen van zich-zelven, van zijn zoon, zijn goederen en ondergeschikten*, ook hijzelf van oordeel is, dat het maar beter is, den loop der gebeurtenissen af te wachten. Den 28en Februari daaropvolgende, dus eenige dagen *na* de ontvoering van zijn zoon, schrijft de Prins aan den Graaf van Schwarzburg om hem voor den gegeven raad te bedanken. Hij had ook, beweert hij, aan dien raad gevolg gegeven, en aan den Gouverneur van zijn zoon, von Wiltpergh, order gezonden, om terstond met hem naar Dillenburg te vertrekken. Ongelukkig echter was dit schrijven een weinig te laat gekomen! Toen het te Leuven arriveerde, was zijn zoon juist op last van den Hertog van Alva weggevoerd.

De *passages* in de bedoelde brieven, die op ons onderwerp betrekking hebben, luiden aldus:

November 1567. Brief van August, Keurvorst van Saksen, aan den Zwijger.

. . . . „Letzlich sovil E. L. sohn anlanget, könten wir E. L nicht rathen das Sie denselben itzo und bei werendem diesem tumult (sonderlich weil E. L. landt und underthänen bishero vom Duca de Alba noch nicht beschweret worden) abforderten. Sondern solte, unsers erachtens besser sein E. L. sehe noch eine weile zu was weiter erfolgen wolte, darnach sich E. L. alsdan ferner zu richten: jedoch werden E. L. als der Vater Ir anligen hirinna selbst auch am bessten wissen" . . . . [1])

December 1567. Antwoord van den Zwijger aan den vorige.

. . . . „Soviel dan ferner die abforderung unsers sohns ausz dem Niederlanden betreffen thut, lassen wir uns E. G. bedencken (davor wir derselberm gleichfalls, dienstlich bedancken) gefallen und muszen bey yetweherendem geschwinden leufften und erbärmlichen zustenden,

---

[1]) Groen van Prinsterer, *Archives*, Première Série, T. III, p. 135.

so wol unserer selbst als gedachten unsers sohns person, auch unserer landt und leut halben Gottes schickung und willen mit gedult erwarten" . . . . [1])

28 Februari 1568. Brief van den Zwijger aan den Graaf van Schwarzburg [eveneens gedateerd uit Dillenburg].

. . . . „Wir mögen E. L, mit bekümmerten gemüth nicht verhalten, das wir als balt zu E. L. abreysen, uff derselbernn rhatsamb bedencken und gutachten den hoffmeister Wilpergernn geschrieben und mitt ernst ufterlegt und bevolhen haben unsernn sohn als balt hieruff zu schickenn so ist doch solch unser schreiben zu allem unglück etwas zu spät ankommen, darausz dann ervolget das der Duca ihn van Löven abholenn und ghen Antorff had fhüren laszen des vorhabens ihnen fürters naher Spanien zu verschicken"... [2])

Evenals de brief aan von Wiltpergh te laat kwam, kwam ook te laat — en *moest* noodzakelijk te laat komen — de bode, welken de Prins, nadat hij van het vertrek van zijn zoon uit Leuven bericht had ontvangen, uit Dillenburg naar Koningin Elisabeth van Engeland zond, met verzoek om het schip, hetwelk zijn zoon naar Spanje overvoerde, niet te laten vertrekken, indien het wellicht een Engelsche haven mocht aandoen [3]).

Vóór de bode uit Nassau in Engeland was aangekomen en bij Koningin Elisabeth gehoor had verkregen, zal Philips Willem welhaast in Spanje zijn aan wal gestapt.

Vatten wij alles te zamen en trachten wij ons omtrent de toedracht der zaken een zóó onbevangen oordeel mogelijk te vormen, dan kunnen wij niet anders dan ten volle de meening onderschrijven, door onzen katholieken geschiedschrijver Nuyens in vragenden vorm geuit, in zijne *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten:* „Geloofde hij [de Zwijger], dat Filips en Alva de

---

[1]) L. c. p. 148.

[2]) L. c. p. 132.

[3]) *Confession de Jean de Montigny, faite le* 5 *Mai* 1568, bij Gachard, *Corr. de Philippe II*, T. II, p. 25.

privilegiën der Universiteiten zouden eerbiedigen, terwijl zij, gelijk Oranje voorspelde, alle lands-privilegiën zouden minachten? — Wij zien den Zwijger voor niet zóó kortzichtig aan. Wilde hij niet liever de gedragslijn volgen, die wij zoo vaak in de geschiedenis der burgeroorlogen waarnemen, dat namelijk de hoofden eens opstands hunne erfgenamen buiten alle verdenking trachten te houden, om zoodoende bij ongelukkigen afloop althans hun bezittingen in hun geslacht te houden?" [1])

Wij gelooven, dat niemand, die van het voorafgaande heeft kennis genomen, zal aarzelen, een bevestigend antwoord op deze laatste vraag verreweg het meest waarschijnlijke, zoo niet het eenig mogelijke te heeten.

(*Wordt vervolgd.*) Dr. P. J. F. Vermeulen.

---

[1]) Nuyens, *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten*, II, I, bl. 53.

CHRISTELIJKE KUNSTBESCHOUWING OVER HET TREURSPEL.

Lessing heeft boudweg beweerd, dat er geen zuiver katholiek of ook maar zuiver christelijk treurspel mogelijk is. Volgens hem is „het karakter van een waar christen geheel ontheatraal". De stille gelatenheid, de onveranderlijke zachtmoedigheid, die de meest wezenlijke trekken van den Christen zijn, strijden met de geheele taak van het treurspel, dat „harstochten door hartstochten wil reinigen" [1]).

Nog erger maakt het van Vloten: „In het streng katholieke en onvrije Spanje had het [tooneeldicht] voorzeker ook niet kunnen bloeien, zoo niet in het buitenland de vrije beschaving ware doorgedrongen en werkzaam geweest. De hoofdbeginselen der levensbeschouwingen van 't Spaansche tooneeldicht zijn daarom ook in zooverre niet werkelijk dramatisch als zij er niet evenzeer in doordringen kon. Het bouwt op een grondslag voort, die, zoo goed als de gebezigde bouwstof, op geen ware en algemeene opvatting der menschelijke natuur en hare ontwikkeling berust. Bij de Franschen vergoedde eenigermate de bewegelijkheid en oordeelkundige scherpte van hun geest, wat zij in kerkelijke vrijheid en zienswijze misten. Toch hangt ook de tekortkoming van hun tooneeldicht met het kunstmatig-doodsche begrip van den innerlijken mensch samen, dat zijn grond in 't Katholicisme heeft" [2]).

---

[1]) *Hamburger Dramaturgie*, II.

[2]) J. van Vloten, *Nederlandsche Aesthetica of Leer van den Kunstsmaak*. Derde uitg. II, bl. 274.

Ons is het vraagstuk, dat door deze twee kunstrechters van den nieuweren tijd zoo roekeloos in ontkennenden zin wordt beslist, steeds als een der belangwekkendste voor de geheele schoonheidsleer voorgekomen, en reeds lang hebben wij de behoefte gevoeld, het eens opzettelijk behandeld te zien. Dewijl ons echter tot heden een dergelijke poging niet bekend is, zullen wij in dit opstel beproeven eenige gegevens vast te stellen, die voor de juiste oplossing dezer kwestie van belang zijn. Bleek inderdaad de ware tragedie onmogelijk zonder vergrijp tegen het Christendom, dan zouden wij niet aarzelen te zeggen: beter in 't geheel niets dan iets wat uiteraard het bederf in zich zelf draagt. Doch veeleer hebben wij hier de vraag te stellen: kunnen wij heden ten dage nog vrede hebben met de begrips-bepaling van het treurspel, zooals zij gegeven is door Aristoteles, die op dit terrein de voornaamste wegwijzer geweest en gebleven is? En dan: hebben wij Christenen wel dezelfde begrippen van tragische schuld als de Grieksche wetgever en de Grieksche kunstenaars?

Willen wij evenwel deze vragen beantwoorden naar het behoort, dan is een dieper indringen in de wetten en eigenaardigheden der tragische kunst volstrekt noodzakelijk. Niemand echter zal hier een volledige aesthetiek van het treurspel van ons verwachten. Na het denkbeeld, dat wij door het woord *tragisch* vertolken, wat scherper in 't oog gevat te hebben, willen wij alleen twee hoofdpunten vaststellen, namelijk wat het *doel* is der tragische kunst en wat wij onder tragische *schuld* te verstaan hebben, waarbij dan van zelf ter sprake komt, in hoeverre die schuld in den held van een treurspel noodzakelijk is. De oplossing van het vraagstuk ligt grootendeels in die beginselen opgesloten.

I. DE AARD VAN HET TRAGISCHE.

Wanneer wij een groote persoonlijkheid getroffen zien door hevig lijden, dat hem ten ondergang sleept of ten minste met ondergang bedreigt, dan ondervinden wij een contrast-indruk,

dien wij tragisch noemen. Hoe grooter die evenmensch als mensch of als held is en hoe verpletterender het lijden, hoe grooter m. a. w. het contrast, des te tragischer de indruk.

Het denkbeeld van persoonlijk leven is noodzakelijk. Een landschap kan op mij een treurigen, zwaarmoedigen indruk maken: een tragischen alleen door personificatie, wanneer ik er namelijk persoonlijk leven in denk en mij de natuur voorstel als strijdend tegen eene macht, die haar ten ondergang wil doemen. Meer eigenlijk echter krijg ik tragische indrukken uit de verwikkelingen van het menschelijk leven. En die indrukken kan de kunst ons geven door hare illusie; het meest van al zullen zij eigen zijn aan de poëzie, omdat alleen zij ons de ontwikkeling van het tragische kan toonen: zijn voorbereiding, zijn toenemen, zijn hoogste moment.

Hoewel nu elke dichtsoort tragisch kan werken — men denke aan Homerus, aan het *Nibelungenlied*, aan vele balladen — eerst in het treurspel komt het tragische tot zijn volle recht. Het treurspel immers is eene opvoering van den strijd des levens, een strijd op leven en dood. Niet de worsteling om het stoffelijk bestaan, maar de veel geweldiger, grootscher, ontzagwekkender strijd om de deugd en den adel der ziel. De strijd tusschen goed en kwaad, die door de eerste zonde in de wereld is gekomen, waarvan sedert elk menschenleven een persoonlijke uitdrukking is en die eerst in den laatsten mensch zal worden volstreden.

Wil men echter tragische lotgevallen voorstellen op het tooneel, dan moet men ook de tegenstrijdige machten in 't krijt voeren, die dit tragische veroorzaken. Daar dagen de vijanden op, die den mensch ten verderve leiden, willend of niet willend, als onmiddellijke of verwijderde oorzaak. Neem Schiller's *Wallenstein*: de eigenlijke tegenmacht zal ieder in Octavio belichaamd zien, maar deze bedient zich van Butler, die meer van nabij den held moet bestrijden, en wederom wordt Octavio geruggesteund

door het keizerlijk hof. Daaromheen groepeeren zich nog als handlangers Questenberg, Deveroux en Macdonald. In elk ander treurspel zijn die vijandelijke machten even gemakkelijk aan te wijzen.

In elk treurspel nu voert deze strijd tot daden, die door het tragische van haren aard of hare gevolgen bij den toeschouwer vrees en medelijden opwekken. Aristoteles merkt zeer juist op, dat die daden in minderen graad tragisch zullen werken, wanneer zij door zulke personen tegen elkander gepleegd worden, die als vijanden tegenover elkander staan of elkander onverschillig zijn, terwijl de tragische indruk versterkt wordt, wanneer menschen, die met elkander bevriend zijn of moesten zijn, elkaar zwaar lijden toebrengen, „bij voorbeeld — zegt hij — wanneer een broeder den broeder of een zoon den vader of eene moeder den zoon of een zoon de moeder doodt of dreigt te dooden, of dezen zich op een andere manier aan elkander vergrijpen — dat zijn stoffen, waarnaar de dichter moet zoeken" [1]).

Wanneer nu, ontwikkelt hij verder, vrienden of familieleden aldus vijandig tegenover elkander staan, kunnen zij dat willens en wetens doen, gelijk Medea bij Euripides wetend hare kinderen doodt. Of de dader vermoedt niets van het vreeselijke zijner plannen en ontdekt dit eerst na de daad, gelijk Oedipus onwetend zijn vader vermoordt. Nog is een derde geval mogelijk: iemand staat op 't punt, uit onbekendheid met de toestanden, zulk een heillooze daad te volvoeren, maar nog vóor de daad ziet hij zijne dwaling in.

Wat echter te zeggen van een vierde mogelijkheid, wanneer nl. iemand wetens handelen wil, maar het niet werkelijk doet, gelijk Hamlet in het derde bedrijf van zijn voornemen afziet om reeds *nu* den koning te dooden? Aristoteles noemt dit geval „het verwerpelijkste van alle, wijl er voor ons iets verontwaar-

---

[1]) *Poët.* C. XIV, § 9.

digends in ligt, en ook in zooverre ontragisch, als op deze wijze volstrekt geen lijden volgt"[1]). Beter, tragischer is het, wanneer de daad werkelijk wordt gesteld; nog tragischer, wanneer b.v. Mérope haren zoon of Iphigenia haren broeder wil dooden, maar dan in plaats van hem te dooden, hem als bloedverwant herkent; „en het voortreffelijkste is, dat de daad werkelijk, maar in onwetendheid volvoerd wordt en eerst daarna de ontdekking volgt. In de beide laatste gevallen nl. verdwijnt het verontwaardigende en de ontdekking maakt een verrassenden en verpletterenden indruk"[2]).

Nu is het duidelijk, dat wij in al deze gevallen te doen hebben met een conflict, dat het tragische doet geboren worden, en wanneer wij scherp toezien, zal het ons evenmin ontgaan, dat dit conflict altijd bestaat tusschen drie machten: de zedelijke wereldorde, de eigen inborst van den handelende en de uitwendige omstandigheden.

Schoon heeft Wilhelm Wackernagel het wezen der tragedie verklaard: „Het gemeenschappelijk denkbeeld, waarop alle tragische gedichten berusten, de groote tragische grondgedachte is de overtuiging van de ontoereikendheid van alle menschelijk streven en strijden tegenover de goddelijke wereldorde; is de ervaring, dat de worm der broosheid, die in de menschheid woont, haar immer en immer de perken van het recht doet overschrijden, dat echter juist die broosheid haar spoedig ook ten val brengt voor de eeuwig onwrikbare leiding, die ligt in de almacht en wijsheid en rechtvaardigheid Gods"[3]).

De hoogste wet immers, die voor het vrije handelen van een redelijk wezen tot richtsnoer moet strekken, is de eeuwige, on-

---

[1]) Namelijk het niet handelen op zich zelf is verwerpelijk en ontragisch. Het door ons aangehaalde tooneel van Hamlet wordt echter weer tragisch bij uitstek door de reden, waarom hij niet handelt.

[2]) C. XIV, § 9, 12—18.

[3]) *Poetik*, S. 206.

veranderlijke wil Gods. Naar dien wil is de mensch gehouden in te richten geheel zijn leven, elke levensdaad, elke streving van zijn hart. Maar daarbij kunnen moeilijkheden voor hem oprijzen schrikbarend groot, hindernissen van allerlei gestalte en aard. Den invloed der onvermijdelijke uitwendige omstandigheden, zijn eigen weerstrevende inborst, de eischen, hem door zijne omgeving gesteld — dit alles kan hij ondervinden als eene macht, waartegen hij strijdt, wel is waar met mannelijken moed en heldhaftige deugd, maar die ten slotte toch zijne kracht zóózeer verzwakt, uitzuigt tot den laatsten druppel toe, dat hij een offer wordt van zijn plichtbesef, dat hij ten onder gaat in den strijd: dien ondergang noemen wij tragisch. Een karakter, dat zulk een strijd aanvaardt, staat zedelijk hoog, want alleen die hooge wet, die in God gegronde zedelijke orde in 't oog te houden altijd en overal, wat offers dit ook moge eischen, dat zal enkel een zedelijk groot karakter vermogen.

Veronderstel zelfs, dat de mensch zich zelf in dien benarden toestand gebracht heeft door een misslag, eene fout: brengt hij, nu die toestand er eenmaal is, zich zelven ten offer, omdat hij zonder die opoffering den strijd om de deugd zou moeten opgeven, dan is hij waarlijk groot en dwingt onze bewondering af. Zijn fout herstelt hij door het zoenoffer, dat zoo edele beweeggrond hem deed brengen. In wederwaardigheden en wederspoed toont zich bij voorkeur 's menschen zedelijke grootheid en kracht.

„Wanneer daarentegen een misdadiger de straffende gerechtigheid Gods ondervindt — zoo lezen wij bij Kirstein [1]) — dan kunnen wij dit nooit tragisch noemen. Ons rechtvaardigheidsgevoel verlangt die straf, zoo de misdaad niet door den schuldige wordt uitgeboet; en zelfs wanneer de booswicht in zijn hardnekkigen strijd tegen den goddelijken wil bezwijkt, dan is dit niet tragisch, maar eenvoudig rechtvaardig."

---

[1]) *Entwurf einer Asthetik der Natur und Kunst*, S. 41.

Deze woorden moeten echter goed worden begrepen. De held mag niet in allen deele verachtelijk zijn, niet een volslagen booswicht. Wie zal Shakespeare's Shylock een tragischen held willen noemen? Gelijk wij later zullen zien, moet het treurspel medelijden en vrees bij ons opwekken en louteren. En reeds Aristoteles merkte op, dat een echt booswicht geen medelijden vermag op te wekken, wijl het medelijden iemand veronderstelt, dien wij een beter lot waardig keuren [1]). — Hieruit volgt nu niet, dat een held niet tragisch zou kunnen zijn, indien zijn val het gevolg is zijner eigen zedelijke schuld. Volgt de mensch de verkeerde zienswijzen en eischen zijner omgeving of zijner eigen inborst, voegt hij zich, gelijk Jeftha bij Vondel, naar de omstandigheden in en buiten hem, welke zich tegen Gods wil aankanten — hebben wij dan niet weder hetzelfde conflict tusschen de eeuwige, zedelijke wereldorde en de daarmede strijdige machten? En uit dit conflict wordt toch, zoodra de mensch daarin bezwijkt, het tragische geboren.

Wanneer de schuld, hoe strafwaardig ook, zelfs zóo strafwaardig, dat zij den ondergang van den schuldige ten volle verdient, toch m e n s c h e l ij k blijkt, en de schuldige om andere goede eigenschappen onze belangstelling gaande houdt, wanneer hij door den ondergang, die het gevolg is zijner schuld, die schuld uitboet, dan ondervinden wij daarbij wezenlijk deelneming, medelijden, en het tragische is daar. Daarin, dat de schuldige door de eeuwige gerechtigheid gestraft wordt met de vruchten zijner zonde, zien wij ook hier de zedelijke wereldorde in het eind triomfeeren.

Is dit echter niet in tegenspraak met wat wij boven zeiden, dat de tragische indruk vooral ontstaat door de contrastwerking van grootheid en ongeluk? Neen; want de ondergang is niet enkel boete voor schuld, hij is daarenboven een rampspoed, die scherp afsteekt bij de grootheid van den bezwijkende. Is het

---

[1]) *Poetica*, C. XIII, § 4.

niet een hard, pijnigend lot, wanneer een buitengewoon karakter, voor iets groots bestemd — zooals de held van een treurspel het immers gewoonlijk is — neerstort in 't zwakke, lage, bedorvene, zich verstrikt in het zedelijk slechte? En is het geen vreeselijke contrastwerking, dat een bij alle schuld toch zoo hoogstrevend mensch ten prooi wordt aan zulk een verderfbrengend leed? [1]).

Zoo kunnen wij dus in het tragische twee beginselen onderscheiden: het tragische der deugd en het tragische der schuld, en op grond daarvan zou het niet onredelijk zijn van tweeërlei treurspel te spreken. Het treurspel, zagen wij, behelst altijd een strijd op leven en dood. Of, om met P. Alb. M. Weiss te spreken: „Welt gegen Welt bleibt immer der Inhalt des Tragischen, die Welt des Bösen gegen die sittliche Welt" [2]). Dit kan op twee wijzen geschieden; de inhoud kan wezen: de ondergang van den schuldige tengevolge zijner eigen booze daden — òf de zedelijke overwinning der deugd in 't offer van het natuurlijke leven; lijdende zonde of lijdende deugd. Shakespeare's *Macbeth* en Sophocles' *Antigone* geven van beide een voorbeeld. In beide gevallen heeft de tragedie hare eigenaardige bekoorlijkheid.

II. DOEL DER TRAGISCHE KUNST.

Wanneer de aesthetici het doel der tragische kunst verklaren, plegen zij van Aristoteles' bepaling uit te gaan. Ook wij nemen haar tot punt van uitgang en stellen tot later het onderzoek uit, of zij onomstootelijk is.

„Het treurspel — zegt de Stagyriet in het zesde hoofdstuk zijner *Dichtkunst* — is de voorstelling (nabootsing) eener ernstige, in zich afgesloten handeling, die een zekeren omvang heeft [3]), in

---

[1]) Zie hierover Johannes Volkelt, *Aesthetik des Tragischen*, S. 156.

[2]) *Apologie des Christentums vom Standpunkte der Sittenlehre*, Bd. II, S. 674.

[3]) „Die een zekeren omvang heeft": zoo vind ik bijna overal de uitdrukking *μέγεθος ἐχούσης* vertaald en verklaard. Ik voor mij gevoel

sierlijke taal, met verschillende wijzen van voorstelling overeenkomstig elk harer deelen, door handelende personen en niet door vertelling. Door medelijden en vrees bewerkt zij de loutering der gelijknamige aandoeningen" [1]). De „verschillende wijzen van voorstelling" slaan op eene eigenaardigheid van het Grieksche treurspel, waarin o. a. de reizangen rhythmisch of onder begeleiding van orkestmuziek werden voorgedragen. Wij behoeven hier alleen stil te staan bij Aristoteles' woorden, waarin het doel ligt uitgedrukt: de tragedie brengt door medelijden en vrees de loutering der gelijknamige aandoeningen bij toehoorder en toeschouwer te weeg [2]).

Of de Stagyriet deze eenigszins duistere woorden heeft uitgelegd, weten wij niet; zoo ja, dan is deze opheldering verloren gegaan. Wij staan op onze beurt voor de beroemde vraag: wat heeft Aristoteles bedoeld met zijne κάθαρσις παθημάτων?

Op de eerste plaats: welke παθήματα moeten door het treurspel worden opgewekt en gelouterd? Δι' ἐλέου καὶ φόβου, hoorden wij van den wetgever: door medelijden en vrees moeten de gelijknamige aandoeningen worden gelouterd [3]). Voor het medelijden echter wordt vereischt, dat wij de tragische persoonlijkheid een beter lot waardig keuren, en voor de vrees, dat die persoon met ons van dezelfde natuur zij. Geen duivel en geen engel, maar mensch gelijk wij. Niet boven het menschelijke verheven, maar evenmin door de ondeugd als 't ware het uitvaagsel geworden van het menschdom.

---

meer voor de vertolking van Dr. Erich Schmidt (*Lessing* II, S. 115): „waarin grootheid ligt".

[1]) Minder juist wordt παθήματα gewoonlijk door *hartstochten* weergegeven. Vrees en medelijden immers zijn veeleer reflex-gewaarwordingen dan opwekkende driften.

[2]) Vgl. Kleutgen: „Finis tragoediæ est affectus misericordiæ et timoris movere eosdemque purgare" (*Ars dicendi*, n. 533).

[3]) τοίουτων, van dezen aard, wordt door Lessing al te spitsvondig door „deze en dergelijke" vertaald.

Onbegrijpelijkerwijze heeft men tot den tijd van Lessing algemeen en heeft zelfs lang na hem ten onzent Dr. Jonckbloet dezen φόβος als schrik verstaan. Lessing heeft evenwel met een aanhaling uit Moses Mendelssohn en met eigen redeneering eens voor al bewezen, dat alleen vrees hier het ware woord is [1]). Schrik heeft niets met het treurspel te maken. „De schrik — zegt hij terecht — die ons overvalt bij de plotselinge aanschouwing van het lijden, dat een ander bedreigt, is een medelijdende schrik en aldus onder het medelijden begrepen. Aristoteles zou niet zeggen: medelijden en vrees, indien hij onder de vrees niets anders verstond dan een bloote wijziging van het medelijden" [2]).

Vrees alzoo. Maar welke vrees? Voor den lijdende of voor mij zelf? Geheel natuurlijk de laatste. Dit is blijkbaar ook het gevoelen van Aristoteles. Want, om mij van Mendelssohn's voorbeeld te bedienen, voor wien vrees ik, wanneer in Voltaire's treurspel Mérope tegen Egisth den dolk trekt? Voor Egisth? Maar dan valt immers die vrees zonder eenigen twijfel onder het medelijden en dan zeg ik hier weer met Lessing: een wijsgeerige geest als die van den Stagyriet zal geen twee woorden gebruiken, waarvan het eene het andere reeds in zich sluit. Niet, dat wij die vrees voor de *dramatis personae* willen uitsluiten, doch haar heeft Aristoteles zeker niet op het oog gehad: zij kan niet, naast het medelijden, als hoofddoel der tragedie gelden. Aristoteles overigens geeft zelf zijne bedoeling voor al wie maar hooren wil duidelijk genoeg te kennen: „Datgene is [voor ons] vreeswekkend, wat, indien het anderen treft of boven het hoofd zweeft, medelijden verdient" [3]). Of mogelijk nog duidelijker: „Wat men bij zichzelven vreest, is voorwerp van medelijden, in zooverre het bij anderen geschiedt" [4]). En Lessing commenteert: „Es ist die Furcht, dass

---

[1]) *Hamburger Dramaturgie*, LXXIV en LXXV.
[2]) T. a. p. LXXIV, al. 15.
[3]) *Rhet.* II, 5.
[4]) *Rhet.* II, 8.

die Unglücksfälle, die wir über diese verhängt sehen, uns selbst treffen können; es ist die Furcht, dass wir der bemitleidete Gegenstand selbst werden können. Mit einem Worte: diese Furcht ist das auf uns selbst bezogene Mitleid" [1]). Wie de opvoering eener tragedie bijwoont, heeft medelijden met den tragischen held, maar vreest voor zich zelven [2]); hij vreest, dat ook hij onder dergelijke omstandigheden even ongelukkig kan worden.

Maar, kan men tegenwerpen, wat ter wereld kan ik voor mij zelven vreezen, wanneer ik zie dat Mérope tegen Egisth den dolk trekt? Of bij wien zal het opkomen, dat hij, gelijk Prometheus, wegens zijn overmoed aan een rots kon worden geklonken?

Doch wie zoo redeneert, zou blijk geven niet eens te vermoeden wat Lessing wil. Ik zal zeker niet behoeven te vreezen, dat Mérope ook mij met haar dolk zal doorboren of Zeus ook mij zal smeden aan een rots, maar dat is ook heelemaal de bedoeling niet. In dit lijden, dat ik vóor mij zie, trilt de algemeen menschelijke snaar des lijdens, bij wier aanslag de gelijkgestemde snaar in mijn boezem mede begint te trillen. Dan gaat het medelijden met den lijdende over in vrees voor mij zelven. Wie heeft geen deernis gevoeld bij het lot van Shakespeare's Julius Caesar? Wien heeft zijn val niet tragisch geroerd? En als de tragische vraag: waarom? zich dringt naar uwe lippen, verneem dan het antwoord uit Brutus' onsterfelijke toespraak: „As Caesar loved me, I weep for him; as he was fortunate, I rejoice at it; as he was valiant, I honour him; but *as he was ambitious, I slew him*. There is tears for his love; joy for his fortune; honour for his valour; *and death for his ambition*".

Dan voelt ook gij het gevaarlijke van dien hartstocht, waarvan

---

[1]) *Hamb. Dram* LXXV, al. 2.

[2]) De tegenovergestelde opvatting, die o. a. nog Susemihl (*Arist. über die Dichtkunst*, Einleitung, S. 53—59) verdedigt, begint zeldzaam te worden. Vgl. ook Kleutgen: „Primum igitur efficere debet tragoedia, ut et alienam sortem miseremur et nobis ipsis timeamus" (t. a. p.).

ook gij de kiem in u ronddraagt: „Furcht ist das auf uns selbst bezogene Mitleid".

Gij vreest, dat ook uwe eerzucht... u den dood door 22 dolksteken zal op den hals halen?... Och, dwaasheid! Wij zijn hier op het gebied der nabootsing door de kunst. Onze vrees heeft evenmin als ons medelijden een *werkelijk* voorwerp, al zijn beide aandoeningen even waarachtig. De illusie der dramatische voorstelling evenwel wekt vrees voor ons zelven. Want naarmate mijne aandoeningen heviger worden, zal ik hoe langer hoe meer mijn eigen persoon aan den held *substitueeren* [1]). Ten slotte is het *de mensch*, ben *ik* het, die lijd. De woorden, die het slachtoffer spreekt, heb ik reeds gesproken vóor hem; hij vertolkt mijne gevoelens en spreekt mijne gedachten uit. Niet ik ga op in den tragischen held, maar de tragische held gaat op in den mensch, in mij. Mij doordringt en doorsiddert dat bange gevoel van menschelijke zwakheid, waarin juist de tragische vrees gelegen is. De reflecteerende gedachte, dat ik mij in dergelijke omstandigheden zou moeten verplaatsen, wordt uitgesloten door dien hoogsten graad van illusie, dien wij met Scherer *substitutie* kunnen noemen.

* * *

Waar het geldt, Aristoteles' bepaling van het treurspel op te helderen, is Lessing de groote man. Vele ware opmerkingen danken wij aan hem en vele valsche, die ons tot de ware het rechte pad wijzen. Vraagt gij, waarom de Grieksche wijsgeer alleen van medelijden en vrees spreekt en waarom b. v. het treurspel niet evengoed medelijden en bewondering als medelijden en vrees kan opwekken, dan zal Lessing eens beproeven, of hij het u duidelijk kan maken. „De uitleggers van Aristoteles, — schrijft hij — weten van deze oorzaak niets, en ik zou wel eens willen

---

[1]) Vgl. Scherer, *Poetik*.

hooren, wat zij zouden antwoorden, als men hun die vraag stelde" [1])! Lezen wij evenwel, wat hij zelf er over neerschreef, dan ... zijn wij nog even wijs, al meent hij het ook bij den wetgever zelven (*Rhet.* II, 5 en 8) gevonden te hebben. „Datgene is vreeswekkend — las hij daar — wat, indien het anderen treft of bedreigt, medelijden verdient". Anders gezegd: medelijden hebben wij met den held van het stuk, doch vreezen doen wij voor ons zelf. Ja, dat hadden wij reeds gehoord, maar de vraag blijft: waarom spreekt de Stagyriet alleen van deze twee? De Hamburger Dramaturgist denkt er niet aan, de oplossing in het wezen der tragische kunst zelf te zoeken, gelijk Gietmann deed in het alleszins bevredigend antwoord: „Das liegt darin begründet, dass *das Leiden* den eigentlichen Gegenstand der Tragödie bildet, die auf *ein Uebel* sich beziehenden Stimmungen aber keine andern sind als Schmerz bei der Gegenwart und Furcht beim Herannahen des Uebels (als vergangen und glücklich überstanden kommt es in der Tragödie nur nebensächlich vor). Man darf jedoch selbstverständlich die nächst verwandten Stimmungen nicht ausschliessen, oder muss, mit andern Worten, die Ausdrücke: „Furcht" und „Mitleid" nicht im engsten Sinne verstehen. Denn offenbar will die Tragödie z. B. dass wir das allgemeine Menschenlos, zu kämpfen und zu leiden, lebhaft inne werden. Der so erzeugte Wehmut heisst aber im gewöhnlichen Sprachgebrauch nicht gerade „Mitleid" mit unserm und anderer Menschen Leid und Elend" [2]).

Daar de illusie der kunst mij het lijden als 't ware werkelijk voor oogen houdt, wekt dit noodzakelijk mijn medelijden op, en daar de illusie mij zóo overmeestert, dat *ik* lijd in den held, voel ik vol vreeze de zware onweders aanrukken op mij. Hoewel

---

[1]) LXXV, al. 4.

[2]) G. Gietmann, *Grundriss der Stilistik, Poetik u. Asthetik*, n. 355. Wij *cursiveeren*.

men nu die andere aandoeningen, zooals bewondering, bij het treurspel niet mag wegcijferen, is toch de opwekking van vrees en medelijden het bijzondere doel der tragedie; de bewondering is het heldendicht meer eigen. Wanneer echter Aristoteles een bepaling geeft van de tragische kunst als zoodanig, is het duidelijk, dat hij haar geheel bijzondere strekking op het oog heeft [1]).

* * *

Middelerwijl is bij Lessing een nieuwe twijfel gerezen: moeten in elk treurspel èn medelijden èn vrees worden opgewekt of is één van beide voldoende? Corneille had het laatste beweerd. Hij moest wel, zegt de Duitscher, anders waren zijn eigen treurspelen veroordeeld. Bij alle minachting, die hij hier tegenover den Franschen dichter-aestheticus aan den dag legt, raakt hij zelf het spoor bijster door zijn oppervlakkige opvatting der „vrees". Is deze n.l. niets anders dan een angstig gevoel voor mij zelven, dat noodzakelijk uit het medelijden met anderen voortspruit [2]), dan is zij onafscheidelijk daarvan, en zoo kunnen wij ons verklaren, dat Lessing in de derde alinea van LXXVII zich om de „vrees" in 't geheel niet meer bekreunt en stoutweg beweert: „Het is onbetwistbaar, dat Aristoteles volstrekt geen streng logische bepaling van het treurspel heeft willen geven.

---

[1]) Hiermede willen wij volstrekt niet beweren, dat vrees en medelijden de éénige tragische emoties zijn. Maar deze twee zijn essentieel, deze twee moeten door elk treurspel worden opgewekt, terwijl er nog vele andere, óók tragische, aandoeningen in een treurspel mogelijk zijn. Deze onderscheiding is, dunkt ons, door Volkelt (t. a. p. S. 364) over het hoofd gezien. Aristoteles wist ook wel, dat „mit Mitleid und Furcht die tragischen Gefühle auch nicht entfernt in erschöpfender Weise bezeichnet sind" (Volkelt). Maar daarom is hij nog niet *bekrompen*, wanneer hij enkel vrees en medelijden noemt. En al is Lessing, die zich met het medelijden tevreden stelt, eenzijdig, toch had Volkelt niet mogen schrijven: „Lessing ist noch einseitiger als Aristoteles" (S. 366).

[2]) *Hamb. Dram.* LXXVII, al. 1.

Want zonder zich tot hare bloot wezenlijke eigenschappen te beperken, heeft hij er verscheidene toevallige in getrokken, wijl het toenmalige gebruik deze noodzakelijk had gemaakt [1]). Rekenen wij er deze intusschen af, en brengen wij de overige kenmerken tot elkander terug, dan blijft een volkomen juiste verklaring over: deze namelijk, dat het treurspel, in één woord, een gedicht is, dat medelijden opwekt".

Hebben wij goed gelezen? Ja, het staat er. Ernst of kortswijl? Ernst, volle ernst. Maar dan is het ons een raadsel, hoe een groot denker zoo iets heeft kunnen schrijven. Maar d i t is ons begrijpelijk: eenmaal aangenomen, dat de vrees, die het treurspel beoogt, geen dieperen zin heeft dan Lessing ons wil doen gelooven, moest hij er wel toe komen, haar als overtollig [2]) uit de begripsbepaling te schrappen.

Op andere gronden beweren wij tegen Corneille, dat de vrees niet kan worden gemist, en de deernis alleen niet genoeg is om het karakter van het treurspel te bepalen. Immers moet een dichterlijke schepping van deze soort ons niet innig overtuigen, dat er een alles besturende Gerechtigheid heerscht, waartegen niemand straffeloos zich verzet? Moeten wij dan niet door elk treurspel *uiteraard* met vrees worden vervuld voor die hoogere zedelijke Macht? Is dat niet de „vrees voor ons zelven"? [3]) En wordt deze voldoende aangegeven door het woord „medelijden"?

Wordt dan de vraag gesteld: wat *wij* onder de noodzakelijk door het treurspel op te wekken vrees verstaan, dan is dit ons antwoord: *een heilige vreeze voor de schending der souvereine wet van God.*

---

[1]) Tot op zekere hoogte (met betrekking tot eenheid, omvang, vorm) kunnen wij dit toegeven.

[2]) Dit eenzijdige dwaalbegrip ligt ook aan Schiller's opstel *Ueber tragische Kunst* ten grondslag.

[3]) „Secundum considerationem ipsius iustitiæ insurgit in nobis timor". S. Th. II. II, Q. 19, a. 1, ad 2.

De tragische held wordt door een hartstocht geleid. De hartstochten, goede of kwade, drijven hem voort in de richting van een bepaald einddoel; zij worden heftiger bij elken tegenstand, toomeloozer door elken toom. Maar dan brengt die teugellooze vaart verderf. Daarom leeren wij op onze hoede zijn voor de beginselen onzer eigen driften en voor onze eenzijdigheden. Wij leeren thans van den held, met mannenmoed en mannendeugd het lot te dragen, dat wij door onze fouten zelf hebben veroorzaakt of wel dat ons treft buiten onze schuld. Zoo, zegt Kirstein [1]), tracht het treurspel in ons de geestdrift te doen ontvlammen voor een waar ideaal en is het er op uit, onze aandoeningen te louteren, zoo „vervult het ons op de laatste plaats met een heilige vrees voor de eeuwige goddelijke wet".

Of de beteekenis hier aan het woord v r e e s gehecht dan niet willekeurig is? — Zij volgt integendeel rechtstreeks uit onze opvatting van het tragische. Indien het tragische — gelijk wij zagen — altijd voortspruit uit een conflict tusschen de strevingen des menschen en de dwingelandij der omstandigheden aan de éene, en de wet Gods, de zedelijke wereldorde aan de andere zijde, en door dat conflict onze boezem van vrees begint te jagen, — wat kan die vrees dan anders zijn dan een eerbiedige vrees voor Gods oppermacht, dan een heilige schroom voor de overtreding Zijner eeuwige wet? Zoo zegt ook Gietmann [2]): „eine heilige Furcht vor der Übertretung der göttlichen Gesetze der Sittlichkeit und Religion". En Dr. Schaepman heeft reeds in 1874 gevraagd: „Zou de beste en hoogste κάθαρσις παθημάτων niet die zijn, waardoor de vrees en het medelijden opgaan in de heerlijke erkenning, dat ook bij den dood des onschuldigen het eeuwig recht triumfeert?" [3]).

Geen gewone vrees dus, maar een hoogere, heilige vrees, welke

---

[1]) T. a. p. S. 251.

[2]) *Grundriss*, n. 353.

[3]) *Maria Stuart (Onze Wachter*, 1874).

opgaat in den eerbied en het ontzag voor de rechtsorde van God, die geen overtreding Zijner zedenwet ongestraft laat, door deze straf echter niet den ondergang wil van den lijdende, maar zijne zedelijke louteriug alleen. „Die tragische Anschauung — zegt Wackernagel — gleicht der Lanze des Peleus, die verwundet, aber auch die Wunden gleich wieder heilt".

* * *

Wat is dan onder de louteriug van vrees en medelijden, de zoo veel besproken katharsis te verstaan?

Vooraf dient opgemerkt, dat in deze opwekking en louteriug der aandoeningen volgens Aristoteles het bijzondere doel der tragedie ligt, dat het hier dus de opheldering geldt van het doel, waardoor het treurspel zich van alle andere kunstuitingen onderscheidt. Dit is niet rechtstreeks de verbetering onzer zeden. Hoezeer ook alle schoone kunsten daartoe bijdragen, geen enkele heeft deze verbetering tot hoofddoel. De tragedie werkt dus niet onmiddellijk op den wil (gelijk de welsprekendheid, die niet onder de „schoone" kunsten telt), maar op het gemoed, en eerst door het gemoed kan zij ook invloed hebben op den wil. Haar bijzonder oogmerk ligt op aesthetisch, niet op zedelijk gebied.

Als een aesthetische uitwerking moet dus ook de loutering der aandoeningen te beschouwen zijn. Daarom is Goethe's uitspraak die der kunst de veredeling der „*höhere Sinnlichkeit*" tot wachtwoord geeft, juister dan Lessing's „*Verwandlung der Leidenschaften in tugendhafte Fertigkeiten*". Daarom ook kunnen wij ons in geenen deele aansluiten bij hen, die onder de katharsis een ontlasting verstaan van het ongezonde overschot der aandoeningen. Zoo heeft vooral Jakob Bernays haar trachten uit te leggen [1]) en

---

[1]) Bernays, *Zwei Abhandlungen über die aristotelische Theorie des Dram.* S. 12, 70. *Grundzuge der verlorenen Abhandluug des Aristoteles über die Tragödie.*

ontelbaren hebben hem hierin gevolgd. Zoo Dr. Erich Schmidt [1]) en J. van Vloten [2]). En nog in den jongsten tijd verklaarde Dr. Mathias Kappes, in zijn *Aristoteles-lexicon*, zich voor deze opvatting. Hij verstaat, met Zeller, onder de katharsis „nicht eine Läuterung in der Seele verbleibender, sondern eine Ausscheidung ungesunder Affekte" [3]). Het woord *katharsis* beteekent echter wèl „Läuterung", en niet „Ausscheidung". En heeft het er niet allen schijn van, dat ook Dr. Erich Frantz [4]) op zulk een ontlasting of bevrijding doelt, wanneer hij spreekt van de „opwekking van edele en goede aandoeningen, vooral van de vrees en het medelijden, in de tragedie, waardoor de ziel v r ij w o r d t v a n d e n d r u k d e r h a r t s t o c h t e n"? Uit Aristoteles' woorden volgt dit enkel voor degenen, die het er zelf in leggen. Het treurspel moet bij ons medelijden en vrees opwekken om daardoor deze stemmingen te louteren: dat staat bij Aristoteles.

Den kunstterm „loutering" heeft hij aan de geneeskunde ontleend. In Hoofdstuk VIII zijner *Staatkunde* spreekt hij van eene loutering, die door de muziek teweeggebracht wordt en verwijst, voor de verklaring van dit begrip, naar zijn later te schrijven boek *Over de poëzie*. Gelijk wij evenwel reeds aanduidden, is die verklaring daar niet te vinden. Toch dunkt ons datgene, wat hij er in de *Politica* over zegt, duidelijker dan alle commentaren, die het willen verduidelijken. Nemen wij dat stukje hier over: „De aandoening of gemoedsbeweging (ὁ πάθος), die zich bij de zielen van sommigen in sterke mate vertoont, is bij allen aanwezig, hoewel met onderscheid: bij den één minder, bij den ander meer. Dit geldt b.v. van medelijden en vrees, en ook van 't enthusiasme. Immers ook aan deze aandoening zijn sommigen zeer onderhevig; maar uit de (bekende) heilige gezangen zien

---

[1]) Lessing, II, S. 117.
[2]) T. a. p. bl. 279.
[3]) *Aristoteles-lexicon* in voce κάθαρσις.
[4]) *Gesch. d. christl. Malerei*, I, S. 24.

wij, dat dezulken wanneer zij zielverrukkende melodieën hooren, in den juisten zielstoestand komen, evenals of zij geneeskundige reiniging (ἰατρείας καὶ καθάρσεως) ondergaan hadden. Juist ditzelfde nu moeten noodzakelijk zij ondergaan, die tot medelijden en tot vrees en tot algeheele opgewondenheid geneigd zijn, en alle menschen, in zooverre ieder voor iets dergelijks ontvankelijk is, allen moeten eenige loutering ondervinden en zich met vreugde verlicht gevoelen" [1]).

Ziedaar alles wat de wijsgeer er van zegt. De van nature te heftige emoties worden door de weldadige uitwerking der kunst als 't ware genezen en gelouterd. Nu kan deze loutering worden opgevat als een matiging, wat de hoeveelheid, of als een veredeling, wat de hoedanigheid betreft. Voor welk van beide zienswijzen men zich ook wensche te verklaren, men is in goed gezelschap. Van de voorstanders der eerste verklaring (matiging) noemen wij Klein [2]), Moulton [3]) en Kirstein; onder die der tweede (veredeling) is ons alleen Gietmann bekend.

Hoewel Aristoteles zelf blijkbaar het eerste op het oog had, kunnen wij niet daarmede instemmen. Gietmann's standpunt komt ons voor het juiste te zijn. „De treurspeldichter — zegt hij — stelt ons een schoon beeld van zedelijke worstelingen en zware rampen voor oogen, waaraan wij met genot onze gespannen aandacht schenken. Wij worden innerlijk overtuigd van heel de verhevenheid van een heldhaftigen strijd om de deugd of wel van de verhevenheid der straffende Rechtvaardigheid, voor welke een overtreder der zedelijke orde bezwijkt. Is de kunstvoorstelling, gelijk zij behoort te zijn, dan leert het treurspel ons het ware standpunt innemen tegenover de tragische handeling, leert ons een juist oordeel daarover vellen, leert ons

---

[1]) *Polit.* VIII, 7.

[2]) J. Klein, *Gesch. des Drama's*, Bd. I, S. 12.

[3]) Richard G. Moulton, *Shakespeare as a dramatic artist*, p. 385 vv.

gelijk het voegt medelijden en medevreezen. Onze gewaarwordingen en stemmingen met betrekking tot de worstelingen en beproevingen van het menschelijk leven worden alzoo verbeterd en gelouterd. Wij worden in het binnenste van ons hart gewaar, dat de zedelijke deugd en de aan het juiste doel dienstbare wilskracht een hooger goed is dan zelfs het leven. De tragische vrees doorsiddert ons op de weldadigste wijze bij de levendige overtuiging van de wrekende Gerechtigheid in het leven der menschen. Daar het in een treurspel om worstelingen op leven en dood gaat, voelt onze onsterfelijke geest zijn geheele kracht, ook den lichamelijken dood te kunnen trotseeren om de deugd te redden; hij voelt echter tevens, dat een vergrijp tegen de zedenwet niet alleen gestraft, maar ook kan worden uitgeboet, zij het dan misschien eerst in den lichamelijken dood. Het ligt voor de hand, hoe zulke stemmingen het hart louteren en verheffen" [1]).

Deze loutering is de κάθαρσις παθημάτων. Een (qualitatieve) veredeling dus: „Wij leeren gelijk het voegt mede-lijden en mede-vreezen". Uit ons zelven doen wij dat niet altijd, zooals het behoort; van nature hebben wij een neiging tot ongeregelde aandoeningen: de dichter louteert, veredelt deze, doordat hij aan ons medelijden en onze vrees een waardig voorwerp geeft. Ook de vrees wordt veredeld: „de tragische vrees doorsiddert ons bij de levendige overtuiging van de wrekende Gerechtigheid in het leven der menschen". Wordt echter deze vrees niet tot eerbied geadeld door ons bewustzijn, dat dit alles goed is en dat het zoo moet zijn?

Deze verklaring van de katharsis is ook geheel in overeenstemming met St. Thomas' leer over het schoone: „Tot het wezen van het schoone — zegt de Aquiner — behoort, dat het begeer-

---

[1]) Gietmann, t. a. p. n. 356.

vermogen in het zien of kennen daarvan rust vinde" [1]). In die *quies appetitus*, bevredigde streving, moet dus elk kunstgenot bestaan. Is nu volgens Aristoteles de loutering der aandoeningen het kunstgenot aan het treurspel eigen, dan moet zij tot die *quies* kunnen worden teruggebracht. Onze gewaarwordingen worden veredeld door de tastbare overtuiging van Gods Albestuur en door het bewustzijn, dat dit zóó is, gelijk het wezen moet. Waarom? „Het zintuig — lezen wij bij St. Thomas — schept behagen in dingen, die behoorlijk geordend zijn" [2]).

Eindelijk verklaart deze opvatting ook, waarom wij een aesthetisch genot kunnen vinden in een tragisch onderwerp, in lijden.

Dit aesthetische genot wordt niet voldoende verklaard door den instinctmatigen lust, die de mensch van nature ondervindt voor alles, wat nabootsing is [3]). En wanneer Schiller dit kunstgenot hieraan toeschrijft, dat het tooneel ook de verborgenste plooien van 't hart door de rechterlijke macht der zedenleer laat onderzoeken en zoodoende de werking van godsdienst en wereldwet versterkt; dat het verder een school van practische wijsheid, een wegwijzer door 't leven, een sleutel is tot de geheimste toegangen der menschelijke ziel; dat het eindelijk den nationalen geest opheft en tot eenheid brengt [4]): — dan antwoorden wij hierop met Volkelt [5]): „Hoe waar en gewichtig dit alles ook is, het geldt hier toch overal een verder werken van het tragische, buiten de grenzen van het aesthetisch genot". Jammer echter, dat ook Volkelt's onderzoekingen niet tot het wezen der zaak zijn doorgedrongen.

---

[1]) „Ad rationem pulchri pertinet, quod in eius aspectu seu cognitione quietetur appetitus" I. II, Q. 27, a. 1, ad 3.

[2]) „Sensus delectatur in rebus debite proportionatis" I, Q. 5, a. 4, ad 1.

[3]) Aristot. *Poet.* C. 4, § 2 en C. 14, §§ 2—3.

[4]) *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet.*

[5]) T. a. p. blz. 392.

Waarin dan de oorzaak van dit kunstgenot ligt? Vooreerst dient opgemerkt, dat het bewustzijn der nabootsing, der niet-werkelijkheid bij een treurspelopvoering dezen lijdensindruk verzacht. Derwijze verzacht, zegt Gietmann [1]), wordt het medelijden zoet en ook de vrees heeft geen werkelijk dreigend, maar slechts een voorgesteld, mogelijk kwaad tot voorwerp. Maar dat hierin de psychologische verklaring van dit genot zou liggen, gelijk Gietmann beweert, kunnen wij niet toegeven. Nog minder in zoovele bijkomende redenen, als een geheele menigte van schrijvers daarvoor al hebben aangegeven. Want, hoezeer ook de neerdrukkende gevoelens, die het tragische uiteraard opwekt, geneutraliseerd worden door de „erhebende Momente" in het treurspel [2]); hoezeer ook het medelijden streelend zoet kan wezen; hoezeer ons gemoed bij een tragische voorstelling in ontroering geraakt, zoodat alles er door elkander woelt [3]); hoezeer wij allen de neiging hebben, „alle in uns schlummernden Regungen zu bethätigen" [4]); hoezeer ten slotte de kunstvorm des treurspels ons genot schenkt: — de diepere, zielkundige grond van dit genot ligt in de kennis, de waarneming, dat door de loutering van vrees en medelijden kalmte en sereniteit hun intrek nemen in 't gemoed. Men noemt iets schoon, zegt St. Thomas, wanneer de waarneming zelve daarvan behaagt [5]). Wij gevoelen ons vrij bij de schoonheid — aldus ook Schiller — wijl de zinnelijke driften met de wet des geestes in overeenstemming zijn [6]).

* * *

Intusschen is het bezwaarlijk aan te nemen, dat Aristoteles dit

---

[1]) *Grundriss*, n°. 354.

[2]) Volkelt, t. a. p. blz. 388.

[3]) Hierin zochten Nicolai, M. Mendelssohn en Lessing den grond van het genot aan het tragische (in hunne briefwisseling).

[4]) Erich Schmidt, *Lessing*, S. 119.

[5]) „Pulchrum dicatur id, cuius ipsa apprehensio placet".

[6]) *Das Erhabene.*

alles juist zóó heeft begrepen, gelijk wij het tot dusver ontwikkelden. Hier moeten wij alzoo met een enkel woord aangeven, welke waarde wij aan zijne kunstregels voor het drama toekennen. Dit is vooral noodig, omdat wij zijne leiding niet geheel kunnen volgen, wanneer wij onze denkbeelden over de tragische schuld gaan ontvouwen.

Wanneer een St. Thomas van Aquino den arduinen grondslag zijner wijsbegeerte als erfenis van den Stagyriet aanvaard heeft, dan zal het niemand bevreemden, dat wij bij dezen heidenschen wijsgeer ook voor het treurspel scherpzinnige regelen vinden opgeteekend. Niettemin, wanneer een of ander punt bij Aristoteles in het christelijk treurspel niet behouden kan blijven, dan is dit reden genoeg om dat punt als niet noodzakelijk en essentieel te beschouwen. Wat met een christelijk treurspel niet kan bestaan, is ook voor de tragedie in 't algemeen geen onafwijsbare eisch, en ingeval de vader der wijsbegeerte zulk een eisch zou stellen, zouden wij ons aan zijn gezag niet behoeven te storen; vooral waar het een eigenschap geldt van dien aard, dat een heiden ze niet *kon* doorgronden.

Nu heeft Aristoteles, die een buitengemeen helderdenkende geest was, veel geschreven, wat voor alle tijden wet blijft, en voor dat gedeelte scharen wij ons als luistergrage leerlingen aan zijne voeten. Hij heeft zijne regels voor het treurspel gegeven, nadat Athene den roem van Aeschylus, Sophocles, Euripides had gezien, onder wier kunststukken schier volmaakte modellen zijn. Maar velerlei dwaling was met het gansche heidensche leven zoodanig versmolten, dat zij ook aan de kunstgewrochten, zelfs bij een zoo kunstlievend en kunstbeoefenend volk als de Atheners, niet volkomen vreemd kon blijven.

De vrijheid van den menschelijken wil en de verhouding van dien vrijen wil tot de goddelijke Voorzienigheid kunnen in het treurspel evenmin als in het leven worden geloochend. In het treurspel wordt de ernst en de hachelijke strijd,

„Die de inhoud is van 't leven en zijn waarde" [1]),

in de vormen der kunst belichaamd: het lot, waarvoor de held bezwijkt, is niet het blinde noodlot, het fatum, dat ons in het treurspel nooit kan bevredigen, maar een hoogere noodzakelijkheid, datgene wat wij als zedelijke wereldorde, als de uitdrukking van den goddelijken Wil bestempeld hebben. De hoogste vrijheid voor 's menschen wil nu is: één te zijn met den wil van God. Dat is die „vrijheid der kinderen Gods", die een hoogeren zin geeft aan het woord van Iphigenie:

„Folgzam fühlt' ich mich erst wahrhaft frei".

In het treurspel nu zien wij vaak, dat 's menschen wil zich tegen den goddelijken verzet. Doch alleen dan, wanneer die tegenspraak door de ontknooping een harmonische oplossing vindt, wordt vrede en rust hersteld in het strijdende, zwoegende hart; alleen dan gaan de stormen liggen; alleen dan is er sprake van die bezwering des gemoeds, die loutering der aandoeningen, waarin men nog steeds het einddoel van het treurspel heeft gezocht.

Daarom aarzelen wij niet, de uitspraak van Dr. W. Molitor te onderschrijven, dat het een groote dwaling is, het zuivere denkbeeld van het tragische uit het treurspel der Grieken te willen ontwikkelen. De oude wereld kon daarvan niet meer dan een voorgevoel hebben. De geheele beteekenis van den eeuwigen triomf van het ware en goede in den tijdelijken ondergang lag niet binnen het bereik van den Helleenschen geest [2]).

Voor het overige — het technische vooral — kunnen wij Aristoteles volgen als vertrouwbaren gids. Deze man met zijn omvangrijke kennis en schrander doorzicht heeft inderdaad met bewonderenswaardige scherpte de kunstregels van het treurspel

---

[1]) Schaepman, *Een Vaandellied.*

[2]) *Das Theater in seiner Bedeutung und seiner gegenwärtigen Stellung.* (*Frankf. Brosch.* 1866, S. 9).

aangegeven. En laten wij de vrees, den φόβος, gelden in die hoogere beteekenis, die wij uit de christelijke opvatting van het tragische hebben afgeleid, en zien wij dientengevolge in de katharsis meer een veredeling dan een tempering — dan kan de begripsbepaling, die hij voor meer dan twee en twintig eeuwen van het treurspel gaf, in haar vollen omvang ook de onze zijn. Het hechte, onwrikbare voetstuk heeft hij gebouwd. Wij willen daarin niet het breekijzer zetten, maar op dat voetstuk plaatsen wij het beeld der Voorzienigheid, die alles leidt, en der Gerechtigheid, die alles beoordeelt en zich steeds handhaaft.

* * *

Wat Lessing daarentegen betreft, bij onze volle erkenning en hooge waardeering zijner zeldzame gaven, is de Hamburger Dramaturgist voor ons niet, gelijk voor velen, de kunstrechter, die over het drama het laatste woord heeft gesproken. Al erkennen wij hem als scherpzinnig, oordeelkundig criticus, wij handhaven het recht om van zijne uitspraken in hooger beroep te komen.

Wie met Lessing de eerbiedige vrees voor de zedelijke orde uit het treurspel wil verwijderen, staat heden nog op oneindig lager standpunt dan de Grieksche tragici van voor bijna drie en twintig eeuwen. Wat baat het, een treurspel te leveren in den hoogst mogelijken kunstvorm, naar de strenge eischen der klassieke school gewrocht; wat baat de volmaking van den vorm, indien de groote geest der vreeze Gods, die Aeschylus en Sophocles vervulde, zich niet vernieuwt, zich niet verjongt in christelijken zin?

Zeker, Lessing heeft de dramatische kunst een goeden dienst bewezen, toen hij tegenover het ontaarde Fransche en Duitsche tooneeldicht den aard der antieke kunst ontvouwde en hare edele vormen handhaafde. Maar waarom gaf hij de diepte en den geestes-rijkdom der Ouden prijs? Hij wilde het Grieksche godendom niet op het tooneel brengen en heeft den achterlijken

geest van het Grieksche fatum in de tragische persoonlijkheden van den nieuweren tijd verstikt. Te recht. Maar waarom gaf hij niets in de plaats? Zag hij niet, dat nu de Grieksche tragedie ver boven de zijne stond? In de oudheid kon de tragedie niet ongodsdienstig zijn; in het Christendom nog veel minder. De antichristelijke *Nathan der Weise* is een mislukt drama en volstrekt anti-Grieksch [1]). En toch had Lessing een groot gedeelte van zijn leven besteed om den canon van het Grieksche treurspel terug te vinden.

Noch Aristoteles alzoo noch Lessing — de laatste het allerminst — kunnen ons bewegen tot het *jurare in verba magistri.* Maar uit de beginselen, die wij hier omtrent het doel der tragische kunst hebben ontwikkeld, willen wij in een volgend opstel onze opvatting omtrent den aard der tragische schuld afleiden.

(*Slot volgt.*) J. H. G. VAN POPPEL.

---

[1]) Vgl. Haffner, *Eine Studie über Lessing*, S. 64 vv.

AUBRY DE VERE.

Wie bij oprechte en noodige waardeering van de voortbrengselen onzer allerminst aan poëzie arme dagen, toch niet blind bleef voor gebreken — hetzij zulke, welke krachtens hun wezen af te keuren zijn, of ook andere, welke, in zich goed, door overdrijving schaden kunnen, — wie zonder het goede te loochenen ook het minder goede aantoonen gaat, is verplicht te wijzen op het vaak te ver gedreven subjectivisme, 't welk onze tegenwoordige kunst — geheel ons tegenwoordig leven misschien wel — kenmerkt. Op zich zelf beschouwd niet verkeerd, zelfs noodig en goed, mag het evenmin in de kunst — waar gevoel en gedachte, hoofd en hart, beide rechten hebben — alleen heerschen, als het uitsluitende objectivisme. Immers, waar het laatste — dat, indien het de juiste maat houdt, het gevoel beheerscht, maar niet verloochent of vermoordt — dikwijls gevoerd heeft tot kille gevoelloosheid en blooten vormendienst, houdt het eerste, het subjectivisme, ook meermalen evenmin het juiste midden en wordt inplaats van vrij bandeloos. Toont ons het juiste subjectivisme in het individu en diens uitwendig en innerlijk leven toch het algemeen-menschelijke, de valsche uiting daarvan licht den persoon uit de omgeving, plaatst hem alleen, afgescheiden van datgene, wat voortdurend invloed op hem moet blijven oefenen, en kweekt zoodoende een wezen, welks door kunst gedreven ontwikkeling hem onbekwaam maakt tot het bestaan in het volle natuurlijke leven.

Het is noodig dit in te zien. Ook verkleint zulk een erkentenis niet het goede, integendeel zij getuigt van die ware belangstelling, welke, getrouw aan het ook in de kunst geldige: „De waarheid zal u vrijmaken", zeker weet, dat het uitspreken der waarheid misschien wel schijnbaar afbrekend, inderdaad echter opbouwend werkt.

Dat eenzijdige subjectivisme, 't welk niet alleen in ons land naar voren dringt, maar ook daarbuiten — o. a. zeer sterk in het Noorden — uit zich in gebonden en ongebonden poëzie, maar ook in de critiek. Zoo sterk zelfs, dat, en niet geheel onjuist, beweerd is geworden, dat critiek ook kunst is. Dit kàn zij zijn. Maar dan neme men het woord kunst niet in zijn universeelste beteekenis. In engeren zin bedoeld, dien van kunstvaardigheid, geven wij de waarheid dier uitspraak toe. Maar waar de critiek zich *enkel en alleen* bepaalt tot het weergeven van hetgeen de criticus gevoelde bij het lezen, zien of hooren van een kunstwerk, waar met meer of minder, zelfs met groot talent, de stemming, waarin de criticus door het kunstwerk gebracht werd, is weergegeven, daar moge dergelijke critiek in dagen van strijd goed, een enkelen keer zelfs noodzakelijk zijn, door de prikkeling den lezer en den kunstenaar gegeven; de *blijvende* critiek, zij, die ook na verloop van jaren, van eeuwen zeiden we bijna, niet veroudert, moet meer zijn dan bloot nà-voelen en nà-scheppen, moet objectief beschouwen, ziften en schiften met koel hoofd, zonder dat daarom het meevoelen met warm hart mag ontbreken.

Subjectief en objectief in wijze mengeling, zal zij dan zoowel den indruk weergeven, door het kunstwerk gemaakt, als de juiste plaats aanwijzen, waar het op den duur zal dienen te staan. Zoo moet de critiek zich allereerst stellen tegenover het *werk* des dichters en niet tegenover zijn persoon. De aesthetische critiek heeft niet het recht de waarde-in-zich van een boek te verhoogen of te verlagen door er van buiten af bijzonderheden,

den persoon der auteurs betreffende, bij te sleepen [1]). Want, iets anders is het schrijven van litteratuurgeschiedenis, iets anders het uitoefenen van critiek.

Natuurlijk hebben deze twee veel aanrakingspunten. Maar hun onmiddellijk doel is anders. Langs afzonderlijke, eigen wegen bereiken beide ten slotte hetzelfde eindpunt. Maar terwijl de litteratuurgeschiedenis vooral constateert, oordeelt de critiek op de eerste plaats. De historie komt na afloop der beweging, de critiek staat er midden in. De eerste zegt, hoe het is, de laatste tevens, hoe het wezen moet; de eerste verhaalt, waar men gekomen is, op de laatste rust ook de taak te wijzen, waarheen de weg moet voeren. De geschiedenis zit als rustig, onbewogen beschouwer aan den oever van den breeden stroom, de critiek vaart mee in een vast-op-'t-water liggend schip, waarin zij de snelsten heeft bij te houden, de achterlijken aan te sporen, de roekeloozen te waarschuwen, de onervarenen bij te staan. Van de hooge brug af moet zij alles overzien, de vloot, de rivier, de bakens die ondiepten aanwijzen, de engten waar de stroom sneller vliet, de breedten waar zij rustiger gaat, de kommen waar stilstand is, de takken die nieuwen voorraad brengen, d'ouden verminderen, of doodloopen in zand.

Waar de critiek, zooals maar al te veel gebeurd is, de brug van 't hooge schip verlaat, en afdalend in een nietig bootje, nòg den weg wil blijven wijzen, daar zal zij vaak worden meegesleept, waar zij voeren moest, verdwalen, waar den weg wijzen haar plicht was. Dan zal zij het subjectivisme in de hand werken tot het te uitsluitend gaat heerschen, in plaats dat zij het binnen de noodzakelijke grenzen beperkt. Want geen hooge kunst, geen blijvende poëzie dan die objectief is in den ruimen

---

[1]) Ten bewijze, dat dit ook elders wordt ingezien, wijs ik op een belangwekkend artikel, door den bekenden Deenschen beoordeelaar Vald. Vedel in *Tilskueren* van April j.l. geplaatst, waarin ook hij het gebrek aan objectiviteit in de critiek onzer dagen wraakt.

zin, waarin ook de lyriek tot het objectieve gebracht wordt, wanneer de lyrische ontboezeming maar uit dien algemeenen bron voortspruit, welke verborgen is in het diepst van ieders gemoed, zoodat in de individuëele uiting toch het algemeen menschelijke gehoord wordt.

Staat deze vrij lange inleiding schijnbaar in slechts los verband met den dichter, wiens naam ik boven dit opstel schreef, dit verband zal hoop ik inniger en hechter blijken, wanneer we Aubry de Vere's persoon en werk — zij het dan ook maar vluchtig — zullen hebben beschouwd. Want de harmonische mengeling van subjectivisme en objectivisme, waarbij het laatste in grooter episch werk goed volgehouden is en toch niet ontaardt in koude onbewogenheid, maar steeds verwarmd wordt door den gloed van 's dichters temperament, zoodat wij de waarheid zien verheven tot schoonheid; die mengeling, welke ons elders in kortere gedichten een blik doet slaan in 's dichters gemoed, ons even diepten van lijden toont, hevigheid van smart verraadt, getemperd door de luchtigheid van het ter loops gezegde; die samensmelting van beide noodzakelijke factoren voor meer dan een groot woordkunstenaar, voor een goed dichter, vinden we bij Aubry de Vere. Vooral in onzen tijd van overheerschend subjectivisme is het noodig te wijzen op zoo echt objectief een dichter als hij; bij wien ook de uiting van het persoonlijke 't algemeen-menschelijke openbaart; van wiens persoon wij maar weinig weten, trouwens heel niets behoeven te vernemen om met eerbied en bewondering tot hem op te zien, om hem lief te krijgen als een der nobelste figuren, met wie de letterkundige in de eenzame studeercel banden van vriendschap knoopt, aan tijd noch ruimte gebonden.

Vóór ik den man zelf doe spreken uit zijn werken, verme'd ik, dat Aubry de Vere in 1814 geboren werd te Curragh Chase, het stamslot van het eeuwenoude Iersche adellijk geslacht, verwant aan het reeds in de dagen van Willem den Veroveraar in

Engeland gestichte huis, 'twelk steeds tot de voornaamste behoord heeft, en waarvan de Lord-Justice Crewe in 1826 getuigde: „I suppose there is no man, that hath any apprehension of gentry or nobleness, but his affection stands to the continuance of so noble a name and a house" [1]).

De vader van onzen poëet was een niet onverdienstelijk dichter, wien wij vooral dankbaar zijn, dat hij zijn zoon in de jaren, toen deze, als ieder jongeling, hartstochtelijk dweepte met Byron, wees op den nobelen Wordsworth, dien hij Engelands grootsten levenden dichter noemde. Door hem kwam de jeugdige Aubry met Wordsworth in nauwere betrekking, waaruit een vriendschap sproot, die bleef voortbestaan, ook toen de Vere later tot het Katholicisme overging.

Een convertiet! En sympathieker bekeerling valt het moeilijk zich te denken. Zoowel aantrekkelijk voor zijn vroegere als zijn nieuwe geloofsgenooten. Want katholiek, door en door katholiek als hij werd — getuige al zijn werk, dat blijkbaar opgebloeid is uit de diepste overtuiging van een katholiek-geborene, getuige de schitterende apologieën der verhevenste waarheden, waar het te pas kwam als door een ziener gesproken — wij vinden bij hem niet den wel eens te fel blakenden gloed, welke, voor innerlijken en uiterlijken strijd noodzakelijk, als eenmaal de overwinning behaald is, mag dalen tot warmte. Want gloed verschroeit, waar warmte koestert. Gloed kan dooden, waar warmte leven brengt. Gloed getuigt van onrust, warmte van zekerheid. En wel verre van wien ook een verwijt te willen maken van wat ontspruit uit het loffelijkste streven, van wat dikwijls noodzakelijk is en grootsche dingen tot stand brengt — waar het valt harten te veroveren en te binden, daar wint het, veroorloof mij de Engelsche uitdrukking, de *gentleness of heart.*

---

[1]) *Dictionary of National Biography,* edited by Sidney Lee. Vol. LVII, p. 219. Vgl. ook *Stimmen aus Maria Laach,* 1894, I.

„Kraft is de man niet om een man te temmen,
Want wrevelheidt aenwackert door den dwang.
Maer moed word mack, door ingetooghen stemmen,
En klaere reên van vroedmaeckende sang,
Die 's menschen hart met Gods ontsigh beclemmen".

Zoo Hooft in zijn ietwat stroeve kernigheid[1]). En wilt ge nu dezelfde gedachte hooren uit den mond eens vriends, die met even groote kracht gewoonlijk meer welluidende lieftaligheid weet te verbinden? Mijn vriend, zegt De Vere,

„My friend,
Justice is strength; union on justice built;
Good-will is strength — kind words — silence — that truth,
Which hurls no random charge" [2]).

Zachtheid naast kracht. Kinderlijke naïveteit en mannelijke overtuiging. Weemoed als grondtoon voor vertrouwend optimisme. Liefde voor dichterlijke droomen en liefde voor het stellige weten. Ruimte van blik, waardeering van het goede en schoone in allen en in alles.

Ziedaar enkele trekken van de Vere's karakter, die maken, dat we niet alleen den woordkunstenaar straks hulde kunnen brengen, maar dat ook de mensch daarop recht heeft. Men ziet, dat als wij slagen het bestaan aan te toonen van wat we hier beknopt opzetten, we het recht hebben in de Vere te wijzen op een man van groote beteekenis, dat is iemand, die leefde van binnen naar buiten, en daarin zijn kracht vond. Want al vergaapt zich de wereld vaak aan den schijn, al wordt wie 't meest rumoer maakt, het merkwaardigst geacht, is het niet veel schooner kennis te maken met een edel mensch; in al diens woorden den weerklank te hooren van wat een rein gemoed beweegt? Eens kende ik van heel nabij een man, in wien al wat goed en edel was ver-

---

[1]) *Hooft* (Uitgave Stoeth, I, 163).
[2]) A. de Vere, *Selections*, 265.

eenigd scheen, dien de liefde voor het ideale wist te ontrukken aan lager kring, in wien de poëzie liederen zong van reine, vlekkelooze schoonheid, als herinnering aan een lang verloren, maar toch eenmaal weer terug te vinden land. Wat was 't een genot hem te kennen, met hem te dwalen, hem te hooren spreken, waarbij 't eenvoudigst woord door weemoedigen bijtoon soms de ernstigste beteekenis verkreeg. Wat weelde, te bespeuren, hoe de natuur voor hem leefde, draagster van de idee, op den scheppingsdag in haar besloten, hoe de bloemen des velds, en de planten langs den weg, en het golvende graan op zacht glooiende velden hem deden mijmeren, en de hoog rijzende populieren naast de oprijlaan van een kerkhof hem onwrikbaar trouwe wachters waren, die voortdurend manend ten hemel wezen? En nu, veel jaren na zijn verscheiden zwervend op het rustig-vriendelijke kerkhof, waar hij begraven werd in schaduw van het door hem mee opgerichte kruis, even verheven boven het rondom in schelle zon badende land, onder met bloemen bedekten bodem — daar zwervend, is het mij als hoorde ik hem weer spreken, als leefde nog die echt dichterlijke natuur, door de woeste stormen des levens zoo geteisterd, als ving ik andermaal de voor geen ooren bestemde fluisterwoorden op, die 't schouwende, onbekende leven in de lieve natuur begeerenswaard roemden boven alles. Zijn poëzie sprak allerminst over hemzelf en toch van hemzelf. Want in haar leefde zijn gansche ziel. Niet voor de wereld diende hij haar, maar 't zingen was hem drang en levensbehoefte, maar de schoonheid was hem bovenal, in plant en bloem en dier, in toon en kleur, openbaring van den Eeuwige.

Zoo, maar grooter als dichter, zie ik Aubry de Vere voor mij, schuilgaand achter zijn werk, toch daarin levend met geheel zijn reine ziel. Dichter bij Gods genade, dichter vóór hij nog behoorde tot de ééne Kerk, maar toen reeds zingende van Het Schoone, onbewust getrokken tot wat leefde in het diepste diep zijns harten, liederen zingende in den nacht, zoo-

als hij later poëtisch een vers uit het Boek Job paraphraseerde. Hij aanschouwde nog harmonie in de schepping, waar anderen verwarring zagen. De heidenen en de christenen, de verdrukkers en de onderdrukten — en wie leed meer met Ierland, *the sacrificial people*, dan hij — de kinderlijke wetenschap, half beeld, half begrip, van vroeger en de trotsche van onze dagen, door wie het beeld verbannen werd tot het begrip verdorde als een geraamte, de bloeiende vallei en de dorre rotsen.... zij allen toonden hem een harmonie in de wereldorde, die, waar anders het lijden zou verpletteren door te zwaar gewicht, uit de erkenning der noodzakelijkheid van alle dingen troost wist te scheppen, geduld wist te putten, ja, hooge schoonheid vermocht te tooveren. Hij wist zijn land arm en verbloemde zich niet de fouten der bewoners. Maar door 't ongeluk wies zijn liefde. Geen land zoo groot, zoo machtig, en daardoor bemind door zijn zonen, sprak hij, of 't zou nog meer liefde verwerven, nog vaster zich zijn kinderen zien klemmen aan de borst, wanneer het ongeluk er zijn schaduw-zwangere hand over uit zou strekken. Van een fieren, maar niet ongevoeligen Engelschman, die, trotsch op de grootheid van zijn land, het prees boven alle om de glorie, die hem lief was, getuigt de Vere: "But well I knew, that had her greatness waned, his love had waxed". En zoo verklaren wij ons zijn overgroote liefde voor Ierland, "to which twilight seems native, day a garish vest worn by a slave", maar dat hij in zijn opvatting van de wereldorde beschouwde als "the sacrificial people", dat lijdend zijn taak moet vervullen, welks leuze door droefenis van jaren-her, in onverzwakt geloof nog klinkt:

„More pain if such Thy Will, and patience more!"

Laat anderen Ierland lasteren, hij ziet in zijn landgenooten meer dan de vreemden. Als hij, met zijn Engelschen vriend 's avonds zittend voor het oude kasteel, over een dorre woeste

vlakte, nu in 't duister liggend, ziet naar de heuvelen waar de St. Jansvuren ontstoken worden, wijst hij den vreemdeling met aandoening op dit tafereel, verklarend:

„Lo!
Man's life as viewed by Ireland's sons; a vale
With many a pitfall thronged, and shade, and briar,
Yet over-blown by angel-haunted airs,
And by the Light Eternal girdled round".

En meesterlijk als karakteristiek, in de opeenvolgende antithesen, is de plaats uit *The Sisters*, waarin al het leed van dat volk, „Greeks in intellect and Hebrews in the soul", wordt uitgebeeld in de lotgevallen der schoone, zwerfzieke, opofferende. diepgeloovige Mary:

„How strange a race, more apt to fly than walk;
Soaring yet slight; missing the good things round them,
Yet even out of ashes raking gems;
In instincts loyal, yet respecting law
Far less than usage; changeful, yet unchanged!
Timid, yet enterprising; frank, yet secret;
Untruthful oft in speech, yet living truth,
And Thruth in things divine to life preferring: —
Scarce men; yet possible angels! „Isle of Saints!"
Such doubtless..."

Het zijn niet de klinkende daden, die een volk groot doen zijn. 't Is het innerlijke leven. Reinheid van gemoed en wil. Het offeren van leed met willig hart. Het stijgen in volmaaktheid door te lijden. Daardoor spruit wel uit wee. Want wat de wereld groot noemt is het maar zelden. Deze overwegingen, verbonden met de herinnering aan Ierlands vroeger eeuwen, beheerschen Aubry de Vere's denken en dichten. Want deze staan bijna geheel in nauwe betrekking tot zijn land. Dat was een tijd van heerlijk leven, toen St. Patrick naar Ierland kwam, om daar het Christendom te verkondigen, toen veld en woud,

dal en berg weerklonken van zijn krijgskreet, die den vrede bracht, toen gansche stammen luistergraag met wijd-open oogen rondom den prediker stonden en in hun harten, lang verlangend naar de blijde boodschap, de welkome woorden met vreugde bewaarden. Dat was een tijd, toen heremiet bij heremiet in de rustige stilte van een groen eilandje in 't kalme meer; in ondoordringbare wildernissen van maagdelijke wouden; op een barre rots, waartegen de branding wit schuim hoog opjoeg, dat het schitterde in de zon, in eenzame overpeinzing jaren doorbracht ter voorbereiding van het tijdstip, waarop hij rond zou trekken van stad tot stad, van dorp tot dorp, door de woeste moerassen en over de bare heuvelen om allen op te roepen, de grooten en de kleinen, de koningen zoowel als hun onderdanen.

Wie weten wil, wàt een echt dichter van heiligenlegenden weet te maken, kan bij de Vere terecht. Ik geloof niet ooit meesterlijker behandeling van zulk een stof gezien te hebben. *Aengus* en vooral *Saint Cuthbert's Pentecost* kunnen als bewijzen strekken. Aan het groote gevaar, hetwelk de meesten, die dergelijke onderwerpen behandelen, niet ontgaan, van n.m. veel te vertellen, maar niets te laten zien; van door te didactisch te willen zijn, de poëzie te verdrijven; een dorre kroniek te schrijven of berijmde theologie, waar beelding den levenden mensch moet toonen in zijn eigen omgeving, aan dat dreigende gevaar ontkomt de Vere meestal, doordat... hij werkelijk dichter is, in den dubbelen zin van het woord: beheerscher van de gedachte, beheerscher van de taal: denker en vormer! Daar is plastiek en dramatische kracht in die heerlijke legende van *Saint Cuthberth's Pentecost*. Plastiek, die uitbeeldt met harmonisch klinkende woorden, dramatische kracht, die onze belangstelling doet stijgen, en eerst na het korte, wonderschoone tafereel van 's Heiligen dood het boek uit de handen doet leggen, terwijl we nadenkend blijven wijlen in het gouden vreemde land, waarheen de Vere met woorden, zooals Burne-Jones 't met zijn penseel doet, ons verplaatst.

't Is mij met het schrijven van dit artikel niet zoozeer te doen om een volledige karakteristiek van den dichter te geven als wel veel lezers voor hem te winnen, want waar wij het minder goede afkeuren, weegt dubbel zwaar de plicht het goede aan te wijzen. Daarom wil ik uit de laatstgenoemde heiligenlegende een paar fragmenten aanhalen.

Drie maagden, hand in hand, "lovely as Truth, trustful, though sky", waren den Heilige genaderd en vroegen hem:

> ""Tell us, man of God,
> What life, of lives that women lead, is best;
> Then show us forth in parables that life!"

> He answered: "Three; for each of these is best.
> First comes the Maiden's: she who lives it well
> Serves God in marble chapel white as snow,
> His priestess — His alone. Cold flowers each morn
> She culls ere sunrise by the stainless stream,
> And lays them on that chapel's altarstone,
> And sings her matins there. Her feet are swift
> All day in labours 'mid the vales below,
> Cheering sad hearts; each evening she returns
> To that high fane, and there her vespers sings;
> Then sleeps, and dreams of heaven . . .
> . . . The Christian Wife comes next:
> She drinks a deeper draught of life; round her
> In ampler sweep its sympathies extend;
> An infant's cry has knocked against her heart,
> Evoking thence that human love wherein
> Self-love hath least. Through infant eyes a spirit
> Hath looked upon her, crying, — "I am thine!
> Creature from God — dependent yet on thee!"
> Thenceforth, she knows how greatness blends with weakness;
> Reverence, thenceforth, with pity linked, reveals
> To her the pathos of the life of man —
> A thing divine, and yet at every pore
> Bleeding from crowned brows. A heart thus large

Hath room for many sorrows. What of that?
Its sorrow is its dowry's noblest part.
She bears it not alone. Such griefs, so shared —
Sickness, and fear, and vigils lone and long —
Waken her heart to love sublimer far
Than ecstasies of youth could comprehend;
Lift her, perchance, to heights serene as those
The Ascetic treadeth...
The third is Widowhood — a wintry sound;
And yet, for her who widow is indeed,
That winter something keeps of autumn's gold,
Something regains of Spring's first flower snow-white,
Snow-cold, and colder for its rim of green.
She feels no more the warmly-greeting hand;
The eyes she brightened rest on her no more;
Her full-orbed being now is cleft in twain;
Her past is dead; daily from memory's self
Dear things depart; yet still she is a wife, —
A wife the more because of bridal bonds
Lives but their essence, waiting wings in heaven; —
More wife; and yet in that great loneliness,
More maiden, too, than when first maidenhood
Lacked what it missed not. Like that other maid,
She, too, a lonely Priestess serves her God;
Yea, though her chapel be a funeral vault,
Its altar black like Death; — the flowers thereon,
Tinct with the Blood Divine. Above that vault
She hears the anthems of the Spouse of Christ,
Widowed, like her, though Bride".

Dit is een preek, maar wie den eenvoud der voorstelling, de diepte en originaliteit der gedachte, vooral in het op het aangehaalde fragment volgende deel, waarin Saint Cuthbert de drie genoemde staten en deugden in de non vereenigd beschouwt, weet te waardeeren, zal toegeven, dat de Vere de man is, die de moeilijke taak heiligenlegenden poëtisch weer te geven uitstekend verstaat. Het droge verhaal wordt leven, hij plaatst den Heilige

in zijne natuurlijke omgeving, hij omweeft de strenge figuur van den asceet met al den gloed der poëzie, zonder der waarheid te kort te doen, integendeel, haar daardoor heffend in hooger sfeer. In de beschrijvende gedeelten werkt hij daarenboven wonderen met zijn plastiek, zooals b.v. in de heerlijke slotregels van het behandelde gedicht, die ik hier even wil aanhalen en welke slechts één staal vertegenwoordigen van wat op elke bladzij van Aubry de Vere's werk te vinden is.

De H. Cuthbert had aan den kluizenaar Herbert, die eenzaam woonde op een eilandje te midden van een binnenzee, op diens bede voorspeld, dat beiden gelijktijdig zouden sterven. En toen de Heilige zich weer had afgezonderd op het rotsig eiland Farne, naderde het uur, waarop de voorspelling vervuld stond te worden:

„It came: that sun, which flushed *the spray up-hurled*
In cloud round Cuthbert's eastern rock, while he
Within it dying chanted psalm on psalm,
Ere long *enkindled Herbert's western lake;*
The splendour waxed; *mountain to mountain laughed,*
And, brightening, nearer drew, and, nearing, clasped
That heaven-dropped beauty in more strict embrace;
The cliffs successive caught their crowns of fire;
Blencathara last. Slowly that splendour waned;
And, from the glooming gorge of Borrodale,
Her purple cowl shadowing her holy head
O'er the dim lake twilight with silent foot
Stepped like a spirit. Herbert from his bed
Of shingles watched that sunset till it died;
And at one moment from their distant isles
Those friends, by death united, passed to God".

Het valt niet te ontkennen, dat de hoofdpersonen van de Vere's heiligenlegenden, een even sterken trek van gelijkenis vertoonen als de daarmee min of meer verwante figuren van Burne-Jones werk onderling. Maar, evenals deze schilder allereerst zijn kracht zocht in de idee, welke hij neerlegde in zijn werk, welke idee

groeide uit het verlangen naar een land van blijvende, vreemde schoonheid, beschenen door een onbekende zon, — evenzeer spruit al het werk van de Vere uit de zucht: aan het vervallen Ierland het schoone Ierland, aan het verdrukte volk het in heerlijkheid bloeiende te leeren kennen. *The Sisters* toont ons, hoe het nu is: arm, veracht; toch rijker nog aan deugden dan de oppervlakkige beschouwer meent. *The Legends of Saint Patrick* met de *Legends of Saxon Saints* schilderen het oud-christelijke land, het eiland der Heiligen. Een derde verzameling legenden beeldt Ierlands heldeneeuw uit. Hier is de dichter in zijn groote kracht. Zijn lyrische gedichten mogen soms door al te groote ingetogenheid koel schijnen — toch sproten zij uit de warmte van een oprecht gevoelig gemoed, 'twelk, aristocraat in den besten zin des woords, het echter versmaadde zijn binnenste aan iedereen te kijk te bieden. De *Death of Copernicus* zij hier en daar te abstract van redeneering, wanneer de streng wetenschappelijke man den dichter wat veel beheerscht, wie zal het loochenen, dat uit dit werk een logische geest, een diepte van wijsheid, een ruimte van blik spreken, welke ons grooten eerbied inboezemen voor den wijsgeer in den dichter; wie zal 't ontkennen, dat de dichter meermalen zijn recht herneemt en den wijsgeer dwingt te spreken in *zijn* taal, tot de philosoof dichter wordt en zijn laatste woorden van koel overwegen en wetenschappelijke redeneering stijgen tot een hymne aan het Ongeschapen Licht, waarvan alle sterren en zonnen maar zwakke afglans zijn:

„O light, light, light,
How great thou art! Thou only, free of space,
Bindest the universe of God in one.
Matter, methinks, in thee is changed to spirit: —
What if our bodies, death subdued, shall rise
All light — compact of light".

De wijsgeer is beeldend dichter geworden.

En voortgaande, al valt de sterke gelijkheid tusschen de ver-

schillende heiligenlegenden niet te ontkennen, zoodat we er niet te veel na elkaar kunnen lezen, zonder dat we den eenen asceet, den eenen geloofsprediker verwarren met den anderen, toch heeft de Vere in dit genre inderdaad modellen geleverd. Maar den dichter prijs ik het hoogste, als ik hem zijn *Old Irish Lays* hoor zingen, waarin bijwijlen de legende tot epos wordt. Hier viert de Vere's scheppende kracht haar grootste triomfen. Hier vooral staat hij als objectief dichter boven zijn stof, ordenend en schikkend, uitbeeldend, en toch — al treedt zijn persoonlijkheid geheel op den achtergrond — bezielend tot het levenlooze leven krijgt, tot de natuur bloeit en geurt, tot uit ver vervlogen tijden gestalten tot ons naderen van vleesch en bloed als wij, voelend, denkend, handelend, minnend en hatend als wij, en toch niet gelijk aan ons, tòch levend in hooger sfeer, in reiner lucht. Een breede kloof scheidt ons van het land waar zij leven, toch begrijpen wij hen. Uit dichterlijken geest geboren, zijn zij onstoffelijker dan wij en evenwel menschen der aarde; niet alledaagsch, toch door en door waar.

Zie eens, hoe 's avonds een boom staat tegen de gouden lucht. Anders schijnt hij dan bij vollen middag en toch is hij geheel dezelfde. Maar de kleinigheden verdwenen, maar scherper zijn de omtrekken afgeteekend, doch waar bij klaren dag elk onderdeel evenzeer in het oog viel, ziet gij nu beter den geheelen boom. En mocht ge iets missen van wat de volle dag schenkt, zie, hoe de avondzon het gebladerte doorweeft met warm goud. Het stoffelijke doorgloeid van het onstoffelijke, hemel en aarde in één nauwe vereeniging.

Zoo is de Vere's poëzie. Voor haar ontneemt hij der aarde de feiten, maar brengt die in verband met een hoogere wereldorde. Hij plaatst het werkelijke leven in dat geheel wondere licht der poëzie, hetwelk de waarheid toont, maar gelouterd, weggevoerd naar een land, waar het lage, het onbeduidende geen toegang heeft, waar niets leeft, of 't kan ook elders bestaan, maar waar een strenge

wachter het vulgaire versperrend in den weg treedt. Dat is het land der zuivere poëzie, waar de dichter schept om het genot van 't scheppen zelf, onbekommerd om den bijval der menschen, verheugd dat hem de macht gewerd zijn droomen en verlangens in woorden uit te beelden. Aan wie daar doordrong, openbaart de taal zich in al haar rijkdom. Als de poëzie zingt in 's dichters gemoed, toovert zij melodieën uit haar klankrijkste woorden. Als de poëzie aan 's dichters oog de helderziendheid der extase schenkt, vlijt zij gewillig woord naast woord, uitbeeldend het geziene door groep bij groep in ongerepte zuiverheid van lijn. Dan worden die geheimzinnige gestalten geboren, welke 't eens ontvangen lichaam nimmer weer afleggen, wier jeugd niet verwelkt, wier blos niet verbleekt, wier stem niet zwijgt...

In dat land, alleen den echten dichter toegankelijk, heeft de Vere den strijd gezien van Queen Meave, waarin de jeugdige Cuchullain, met moedig hart, met sterken arm, vijand op vijand versloeg, die het waagde hem tegen te treden, tot deze krachtige van lichaam bezweek door hartewee. In dat land heeft de Vere de Zonen van Usnach aanschouwd en de jonge, schoone Deirdré, verbannen naar het eenzame eiland, waar Naisi haar ontdekte, en de liefde in beider hart, lang sluimerend, plots ontwaakt, vervluchtigde tot melodie. In dat land — en o, hoezeer geleek zelfs dit nog op Ierland! — heeft de dichter ook de Kinderen van Lir, door een booze stiefmoeder in zwanen veranderd, zien drijven op het meer, driehonderd jaren lang, waarna zij tweemaal driehonderd jaren nog op woester baren moesten lijden, tot de Verlosser zou komen, van wien hun liederen al die eeuwen hadden getuigd, als deze in de nachtelijke stilte weerklonken over het land, vrede schenkend aan wie ze hoorde. En doordat hij dit alles in het land der poëzie zag, werd het onder zijn handen tot poëzie. Vandaar die „morgenlucht" in zijn gedichten; die rust, niet vreemd aan onrust, maar ze beheerschend, zooals een goed dirigent zijn orkest; dat optimisme ook in droefheid, hetwelk de oorzaak en het doel

van alles kent. Vandaar die groote plastiek, het schibboleth, waardoor de echte kunstenaar terstond te onderscheiden valt van den liefhebberenden beunhaas. Ik haalde een merkwaardig voorbeeld daarvan aan in het slot van *St. Cuthbert's Pentecost*, waar we het zonlicht *zien* trekken over het land, en de schemering *zien* voortschrijden als een geest, geluidloos. Ik wil, hoe gemakkelijk het mij vallen zou bladzijden, ja vellen te vullen met voorbeelden, dit niet doen, maar volstaan met naar den dichter zelf te verwijzen. Immers, geen volledige studie bedoelt dit opstel te geven, maar een voorstelling aan mijn landgenooten, mijn geloofsgenooten in de eerste plaats, van iemand, die tot nog toe te onzent betrekkelijk weinig bekend, niet langer in die onbekendheid mag blijven. Mijn doel is aan te sporen tot nadere kennismaking, niet het onderwerp uit te putten. De Vere's drama's b.v. bespreek ik heelemaal niet, ofschoon die merkwaardig genoeg zijn. Ook wijs ik niet op àlle eigenschappen van zijn poëzie, ze spreken zelf sterk genoeg tot wie den dichter zal gaan lezen. Dat velen dit zullen doen, hoop ik met dit opstel bereikt te hebben. Ons beschaafd en ontwikkeld publiek zal door de kennismaking een bron van groot genot gaan vloeien; onze letterkundigen zullen de onwaarheid inzien van de bewering, dat den katholieken dichter niet evenveel ruimte van beweging en rijkdom van stof ter beschikking zouden staan als den niet-katholiek. Integendeel, het zal blijken, wat trouwens de litteratuurgeschiedenis op meer bladzijden te lezen geeft, dat de echt katholieke dichter, *mits hij dichter zij*, alle onderwerpen mag nemen, alles kan behandelen, alles kan louteren en reinigen door de idee, welke hij-alleen in de volle breedte en diepte vermag te leggen in een werk. Onze dichters, en hen die de gaven bezitten het een keer te worden, hoop ik, dat een nauwgezette bestudeering van de Vere's werk moge nopen in zijn voetspoor voort te gaan. Zij kunnen hier verbazend veel leeren. En ten slotte moge de welwillende beoordeelaar zien, dat wie om herleving

roept, daarmee volstrekt niet noodzakelijk *het* verleden loochent, volstrekt niet verachtend neerziet op hetgeen gedaan is, maar integendeel juist door hetgeen hij in vroegeren tijd en in ander land voortgebracht ziet, tot de overtuiging is gekomen, dat het woord *Excelsior* nooit uit de vaan der katholieke kunst mag verdwijnen" [1]).

* * *

Truth is best. Dat bewijst deze edelman. Edelman in alle goede beteekenissen van het veelzeggend woord. Oprecht in zijn leven, oprecht in zijn kunst, bracht hij beide met elkaar in de welluidendste harmonie. In alles gaf hij zich geheel. Zooals Burne-Jones verhief hij de werkelijkheid in zijn gedichten tot de „etherealised expression of that around us". Maar wat den schilder droom en verlangen was, werd den dichter werkelijkheid. Toen, als op het schilderij van Burne-Jones [2]), de Gekruiste zich voorover buigend ook hem op het voorhoofd kuste, toen bleef die kus hem daar branden, zijn geheele leven door. En

---

[1]) Het werk van Aubry de Vere bestaat uit: *The search after Proserpine and other Poems*, 1850. — *Picturesque Sketches of Greece and Turkey*, 1850. — *English Misrule and Irish Misdeeds*, 1850. — *Poems*, 1855. — *May Carols*, 1857. — *The Legends of Saint Patrick*, 1872. — *Alexander the Great, a dramatic poem*, 1874. — *Saint Thomas of Canterbury*, 1876. — *Legends of Saxon Saints*, 1879. — *The Foray of Queen Meave and other Legends of Ireland's Heroic Age*, 1882. — *Legends and Records of the Church and the Empire*, 1887. — *St. Peter's Chair*, 1888. — *The Poetical Works of Aubrey de Vere*, 3 volumes, 1884. — *Essays, Chiefly on Poetry*, 1887, 2 volumes. — *Recollections*, 1897. — In 1890 gaf John Dennis een bloemlezing: *Aubry de Vere's Poems. A Selection.*

Mijn schets is in hoofdzaak getrokken naar de uitstekende bloemlezing in 1894 door G. E. Woodberry uitgegeven onder den titel: *Selections from the Poems of Aubry de Vere.* Met Voorrede en Portret. Macmillan and Co. London and New-York. Dit boek kan ik zeer sterk aanbevelen. De inleiding van Woodberry is kort maar keurig, en zijn keuze allergelukkigst.

[2]) The Merciful Knight.

hij wekte den Christen tot de daden, die zijn zangen zijn, daden van groot gewicht, daar toch de Schoonheid, ondanks schijnbare verdrukking in sommige tijden, als ware vorstin op de wereld heerscht. Ja verder nog strekt haar invloed. Want, zooals Aubry de Vere zingt:

„The bard-like nature
Hath reverence, as for virtue, so for woe;
And ever finds, in trials of the creature,
The great Creator's purpose, here below,
To lift by lowering, and through anguish strange
To fit for thrones exempt from chance or change".

Nijmegen. M. A. P. C. Poelhekke.

ZIELENGELOOF EN DOODENKULTUS BIJ DE GERMANEN.

In het folklore van ieder volk, op welken trap van beschaving het ook sta, vindt men onder de meest grillige, de meest verscheiden, maar ook de meest tastbare vormen deze hoofdgedachte belichaamd: *de ziel, begeleidster des menschen op zijn levensweg, zinkt niet met het lichaam in het graf.* Weinig volksideeën, die met zulk eene taaiheid, zulk een weerstandsvermogen den drang der eeuwen doorstaan; weinig volksgebruiken, die zoo innig met het dagelijksche verkeers- en gemoedsleven des menschen zijn samengeklonken, zoo zuiver de indrukken van den volksaard in zich opnemen en die zoo trouw aan het nageslacht overleveren. De Noren uit de steenperiode gaven hunne dooden wapens en gereedschap mee in hun onderaardsch verblijf; het lijk onzer West-Germaansche voorouders verzelden bekers en drinkhoorns; en den trotschen Vikingers, die als koningen der zee den oceaan doorploegden, was een schip nog na hun dood onontbeerlijk [1]).

Geesten, die door het luchtruim zweven, die zich als dwaallichten op de graven vertoonen, die zich als elf of dwerg of onder een diervorm voordoen, vormen met bonte verscheidenheid een der grondtonen van het geheimzinnig kleurige weefsel des volksgeloofs. Gebruiken, onmiddellijk met het verscheiden der ziel samenhangend, eigenaardigheden bij lijkstaatsies en begrafenissen, het toekennen van wonderkracht aan voorwerpen, die met

[1]) Dit blijkt b.v. uit de vondst van Tune en Gokstad in Noorwegen. In den Archipel wordt nog heden hetzelfde gebruik aangetroffen.

den doode in aanraking kwamen, dit alles keert telkens in de zonderlingste vormen, in de grilligste figuren weer. Maar door heel het weefsel heen loopen de gouden draden der volksdichting en vooral van het geloof aan het voortbestaan van het edelste bestanddeel des menschen [1]).

Zielengeloof en doodenkultus zijn een rijke bron voor mythenkennis. Rijk niet alleen in deze beteekenis — wij zagen het in ons vorig artikel [2]) — dat men in het folklore der hedendaagsche kultuurvolken het bezinksel van voormalige geloofsopvattingen en kultusplechtigheden terugvindt, maar bepaaldelijk in zooverre dat het een ouder, waardevoller proëthnisch bestanddeel omvat, waaraan de kunstmythen van eertijds haar ontstaan te danken hebben. Voeg hierbij, dat het folklore van kultuur- en niet kultuurvolkeren nog veel leerzaams aanbiedt in een derde bestanddeel — en het is wederom eene groote verdienste van Mannhardt hierop gewezen te hebben — in al datgene nl. wat ook in christelijke tijden door de steeds werkzame, rusteloos arbeidende, mythenvormende aandrift des volks in betrekking tot het onderhavige onderwerp is ontstaan. De Kerk heeft den volksgeest niet gedoofd, zij heeft het in vele gevallen niet kunnen, in andere niet willen doen. Naar aanleiding van het Christendom zijn een onnoemelijk aantal volksvoorstellingen geboren, die ten deele nog den stempel dragen van vóór-christelijke tijden, „niet anders als sommige huizen in de Hanze-steden een modernen gevel vertoonen, maar aan den achterkant nog in renaissancestijl zijn opgetrokken, ja, hier en daar onder een trap of boogvenster nog de gothiek droomt [3]). Men dient hier een wezenlijk

---

[1]) „Nach den Forschungen Tylors, Spencer u. a. darf als erwiesen angesehen werden, dass fast alle Völker den Glauben an ein Fortleben der Seele gehabt haben". Mogk, *Mythologie*, S. 999.

[2]) Februari-nummer van dit tijdschrift, blz. 130 vlg.

[3]) Dr. L. Knappert, *De Ontwikkelingsgang in de Wetenschap der Germaansche Mythologie* (*Vragen v. d. Dag*, 9e jaarg. 3e afl.) bl. 200.

onderscheid te maken tusschen kerkelijk geloof en volksgeloof of liever volksmeening. Tegen beweringen als die van Alexander Tille: „Die moderne Volkskunde thäte besser, den einseitigen Ausdruk „Aberglauben" ganz zu meiden. Ein sachlicher Unterschied zwischen Volksglauben und Kirchenglauben gibt es nicht" [1]), zijn wij gehouden op zuiver wetenschappelijke gronden een krachtig protest aan te teekenen.

Het ligt echter niet op onzen weg dit protest thans nader te motiveeren. Wij wenschen hier in een nadere beschouwing te treden omtrent de vraag, of en in hoeverre zielengeloof en doodenkultus, door inheemsche en exotische folkloren overgeleverd en toegelicht, als mythische faktor, als bron der godsdienstige opvattingen en uitingen onzer Germaansche voorouders in het bijzonder kan worden beschouwd. Maar vooraf eenige elementaire bepalingen, tevens van belang tot nadere omschrijving van het onderwerp.

* * *

Door *animisme* in den ruimsten zin des woords, wij zagen het reeds [2]), verstaat men het toekennen eener ziel aan alle dingen, bewerktuigd en onbewerktuigd, aan steenen, boomen, dieren, zon, maan en sterren. Nog beheerscht deze wereldbeschouwing den godsdienst der wilde volkeren, immers, zij is de vrucht van een geestestoestand, waarin de mensch geen scherp begrensde lijn weet te trekken tusschen zich zelf en de dingen om hem heen. Deze anthropopathische opvatting van al het geschapene heeft ten gevolg, dat de mensch aan die voorwerpen, welke door hem als bezield gedacht worden, eene godsdienstige vereering begint te wijden. Voor een statigen boom, voor een ontzaglijk rotsblok, voor eene reusachtige slang — zijne *fetissen* geworden — buigt hij zich neder: het *animisme*

[1]) *Die Geschichte der Deutschen Weihnacht* (Leipzig, 1843) S. 288.
[2]) Zie *Mythologie en Folklore*, bl. 144.

heeft het aanzijn geschonken aan het *fetissisme*, onder welke benaming men volgens de definitie van Schultze, door C. P. Tiele aangevuld [1]), moet verstaan: „de godsdienstige vereering van zinnelijk waarneembare voorwerpen als bezielde, goddelijke wezens". Bij het fetissisme wordt de geest vereenzelvigd met het voorwerp, waarin hij gehuisvest is. Maar de geest kan dit lichaam verlaten en vrij rondwaren; en de vereering der geesten in dezen toestand draagt den naam van *spiritisme*.

Door *animisme* in engeren zin — en dit animisme hebben wij hier op het oog — verstaat men zielengeloof en zielenkultus. Bij den dood voelt de overlevende, dat iets uit het lijk geweken is, wat bij hem nog voortbestaat; en dit „iets" meent hij terug te vinden in de natuur, die hem omringt.

Immers, door de formule: „De mensch denkt heel zijne omgeving als bezield, wijdt haar een zekere godsvereering", is niets verklaard. Waaraan deze animistische opvatting, dezen kultus toe te schrijven? Met de oplossing dezer vraag houdt Andrew Lang zich allerminst bezig. „Het kan te dezer plaatse niet ons voornemen zijn — zegt hij — te vragen, hoe de mensch aan dit geloof in eene algemeen bezielde schepping gekomen is ... Het is voor ons doel genoeg, indien blijkt, dat het trekken van een scherpe, welafgebakende lijn tusschen den mensch en de dieren, steenen en planten inderdaad onder de wilden niet geschiedt, maar dat dit van lieverlede meer gebeurt, naarmate door de beschaving de kennis toeneemt" [2]). De meeste mythologen denken er echter anders over en achten de analyse van dit verschijnsel hunne aan-

---

[1]) *Een Probleem der Godsdienstwetenschap* (*De Gids* 1871, I, bl. 99). Zie verder van denzelfden schrijver *De Plaats van de Godsdiensten der Natuurvolken in de Godsdienstgeschiedenis* (Amsterdam, 1873) bl. 42, aanm. 7. Tylor brengt het woord *fetissisme* terug tot het Lat. *factitius* „met tooverkracht begaafd", waarvan het Portugeesche *feitiço*, het O.-Fransche *faitis* en het O.-Engelsche *fetys* „well made, neat" zijn afgeleid.

[2]) *Onderzoek* enz. I, bl. 46, 47.

dacht overwaard. En nu berust eene der meest aangenomen, hoewel in verschillende mate toegepaste, verklaringsmethode op het door animisme in engeren zin bedoelde geloof des menschen aan een voortbestaan der ziel in de natuur [1]). Die ziel, hij zoekt ze weer in het leven, dat hij waarneemt om zich heen; in aarde en lucht, in bergen, wouden en rivieren, vindt hij hare woning. Aldus ontstond het *zielengeloof;* en dewijl men die schimmen ook als hoogere wezens eerbiedigde en vreesde, deed zich de natuurlijke drang gevoelen, haar al datgene te verstrekken, waaraan zij behoefte mochten gevoelen, de drang naar maatregelen, om ze gunstig te stemmen, om ze tot rust te brengen, zoo nog geen vaste verblijfplaats haar mocht ten deel zijn gevallen. Doodenmaaltijden en andere offers aan de schim des overledenen zijn o. a. de vrucht van dit streven en vormen een der hoofdbestanddeelen van den *doodenkultus.*

Onnoodig hier te doen opmerken, dat het systeem van het animisme — folkloristisch in zoo verre de animisten in de oudste bestanddeelen van het folklore bij voorkeur de bevestiging hunner leer zoeken evenals in de mythische produkten van den lageren ontwikkelingstoestand der wilden — op een geheel anderen bodem rust dan het stelsel der natuurmythologen. Terwijl deze toch als bron eener bezielde voorstelling van al het geschapene den geweldigen indruk aangeven, door de gestadige beschouwing der natuurtafereelen op geest en gemoed der menschen teweeggebracht, treedt in het systeem, dat ons bezig houdt, de in- en terugwerking der levenservaring beslist op den voorgrond. De mensch is niet slechts vatbaar voor den indruk van natuurwonderen, geest en verbeelding putten ook uit de voorvallen van het dagelijksch leven, woekeren met de karigste gegevens, hem van

---

[1]) Zoo bewijst Dr. G. A. Wilken ten duidelijkste, dat het *totemisme,* de gewoonte zich voor bloedverwanten van dieren te houden, uit het dogma der zielsverhuizing voorvloeit. *Het Animisme bij de volken van den Indischen Archipel* (Leiden, 1885) bl. 74.

die zijde verstrekt. En is eene gebeurtenis in staat hem tot mythisch denken te prikkelen, denkvormen op te wekken, die sluimeren, diep verborgen op den bodem zijner ziel, dan geldt dit wel op de eerste plaats van het ontzettend zekere en toch met zooveel wisselvalligheden verbondene, onweerstaanbare optreden des doods, van de veranderingen, die bij zijn slachtoffers plaats grijpen. Lijden en ziekte, dood en geboorte doen den minst ontwikkelde in zichzelven keeren en brengen hem tot nadenken. En nu moge de macht dezer primitieve wijsbegeerte veelsoortig en verscheiden zijn: het geheimzinnige wezen, dat zich dagelijks aan hem openbaart, moge de mensch, van het licht der goddelijke Openbaring verstoken, als spook of elf of mare rond doen waren, hij moge het huis of boom of bron of luchtruim tot operatieveld aanwijzen — steeds jubelt door zoovele wanakkoorden, door zoovele valsche uitingen van het zwakke menschelijke denkvermogen heen de blijde toon van wedergeboorte en opstanding.

Buiten den *dood* gelden in dit systeem als mythische faktoren nog de *slaap*, gedurende welken de ziel tijdelijk het lichaam schijnt te verlaten [1]), de *droom*, de *nachtmerrie* [2]) (*alfdruk*, *marenrit*) vooral door Laistner in de mythologie ingevoerd [3]), de *visioenen* eindelijk van den koorts- en hysterielijder. Ik zeg: „buiten", maar niet zonder verband met den dood. De dood beheerscht hen allen, de dood vooral schenkt hun mythenvormende kracht.

* * *

[1]) Nog verlaat de ziel tijdelijk het lichaam als *weerwolf*.

[2]) Het woord *nachtmerrie* is door de volksetymologie met *merrie* in verband gebracht. In waarheid is het samengesteld uit *nacht* en *maar*, Middel-Ned. *mare*, wat nachtspook beteekent. Met alf*druk* vgl. het fransche cauche*mar* (*cauche* van het Lat. *calcare* = drukken).

[3]) Laistner is ook natuurmytholoog en legt vooral den nadruk op den invloed der grillige nevelvormen. Zie vooral *Nebelsagen* (Stuttg. 1879) en *Das Rätsel der Sphinx* (Berlin, 1889).

Het is een hoofdverdienste der anthropologen — Tylor, Waitz, Bastian e. a. — op de groote beteekenis van het animisme voor mythenverklaring en godsdienstgeschiedenis te hebben gewezen. De eerste groote mytholoog, die den invloed der anthropologie onderging en hare beschouwingen in zijn stelsel opnam, was W. Mannhardt. Zijne opvatting der mythologie is de evolutionistische. Evenals Schwartz bevolkt hij het proto-Arische pantheon niet met de machtige figuren van goden en godinnen, maar neemt voor dit tijdperk een uitgebreiden daemonkultus aan, welks *survivals* wij in het huidige folklore weervinden; reden, waarom men hem en zijne school den naam van *daemonologisten* geeft. Doch vanwaar deze proëthnische daemonkultus? In *Wald und Feldkulte* treedt voornamelijk de verpersoonlijking der teel- en groeikracht, de vegetatie-daemon, op den voorgrond. Daarentegen is in vroegere werken meer bepaaldelijk het geloof aan *Seelische Geister* de *ultima ratio* van 's menschen godsdienstvormen in bedoelden toestand van min ontwikkelde beschaving. Zijne definitieve intrede in de mythologische wetenschap deed zielengeloof en doodenkultus door de werken van Pfannenschmid [1]), E. H. Meyer [2]) en E. Mogk, van wiens hand o. a. de reeds geciteerde, uitmuntende verhandeling over de Germaansche mythologie in Paul's *Grundriss*. Eene schromelijke overdrijving bij de toepassing van het animisme heeft zich de Berlijnsche hoogleeraar Julius Lippert [3]) ten laste laten komen.

De anthropologie schiep het *terrein*, waarop de mythologen hunne konstrukties, animisme op de allereerste plaats, deden verrijzen, en dit terrein is de beperkte geestestoestand des menschen in zijn laagste stadium van ontwikkeling Maar terwijl

---

[1]) *Germanische Erntefeste* (Hannover, 1878).

[2]) *Indogermanische Mythen* (Berlin, I, 1883; II, 1887); *Germanische Mythologie* (Berlin, 1891).

[3]) *Die Religionen der europäischen Kulturvölker* (Berlin, 1881); *Christentum, Volksglaube vnd Volksbrauch*(Berlin, 1882).

de psychologie der volkeren oorspronkelijk het beginsel huldigde: niet den mensch op zichzelf, maar den mensch in samenhang met zijne natuurgenooten, den mensch in het volk te beschouwen, volgde men al spoedig eene tegengestelde richting en achtte zich gerechtigd toe te passen op de ontwikkelingsgeschiedenis des menschdoms in het algemeen, hetgeen men had waargenomen bij het individu [1]). Vandaar ook en zelfs voornamelijk bij zielengeloof en zielenkultus de geliefkoosde uitdrukking van „de kindsheid in de ontwikkeling der volken"; vandaar het geliefkoosde voorbeeld van het kind, dat speelt en spreekt met zijn pop. De vergelijking schijnt juist, ja onaantastbaar. Toch kan zij o. i. den toets der gezonde critiek niet doorstaan. Kind en wilde hebben dit natuurlijk gemeen, dat beiden over een engen gedachtenkring, over een beperkt voorstellingsvermogen kunnen beschikken. Maar beiden verwijden hun gezichtsveld op lijnrecht tegengestelde wijze. De werkzaamheid van het kind, aan hetwelk het noodige kennen en kunnen pasklaar wordt meegedeeld, is in hoofdzake *receptief;* de wilde daarentegen kan het lage peil zijner ontwikkeling slechts verhoogen door nieuwe betrekkingen tot de hem omringende voorwerpen aan te knoopen, m. a. w. door *produktieve* werkzaamheid [2]). Hieruit volgt, dat elke konklusie volstrekt onbetrouwbaar wordt, zoodra niet slechts het ontwikkelingsstandpunt, maar ook de ontwikkelingsgeschiedenis in de vergelijking betrokken wordt.

Volge nu zielengeloof en doodenkultus in eenige hoofdtrekken.

* * *

---

[1]) Bekend is het woord van Schultze: „Die Ontogenie wirft auch in Sachen der Bewustseinsentfaltung ihre erhellenden Schlaglichter auf die Phylogenie."

[2]) Vgl. Otto Gruppe, *Die Griechischen Culte und Mythen in ihren Beziehungen zu den orientalischen Religionen* (Leipzig, 1887) I, S. 199, 200.

Zielen*geloof* gaat zielen*kultus* vooraf.

De ziel verlaat het lichaam als ademtocht en keert dan tot de met onsterfelijk leven bedeelde natuur terug [1]). In de beweging en werking der elementen merkt men haar voortbestaan, vooral in den wind, dien krachtigen adem der natuur. In de taal zijn *ziel* en *wind* korrelatief. Evenals het Lat. *animus* op eene wortel *an*, d. i. waaien, berust (vgl. het Grieksche ἄνεμος wind, Sanskr. *anas* adem, Goth. *us-anan* uitademen) en het Grieksche ψυχή ziel met ψύχειν ademen nauw verwant is, zoo schijnen ook *ziel* en *geest* beide het *zich bewegende* en het *bewogene* te beduiden [2]). Als de stormwind huilt — in den Joeltijd vooral — dan stormt de Wilde Jacht door het luchtruim. Tot aan de XIIe eeuw kan men deze volksvoorstelling in het Germaansche folklore vervolgen, en hoe verder men terugwijkt, des te krachtiger treedt het karakter van een geestenheer aan het licht. Menige vormverandering heeft deze geestendrom sedert de invoering van het Christendom ondergaan. Veelal bestond hij sedert dien uit de zielen van ongedoopte kinderen of wel van dronkaards en allerlei soort misdadigers, als nog heden de *Aasgaardsreia* in Noorwegen. In plaats van Wodan-Odhin, die eertijds als voorrijder van het *Wodanheer* op zijn trouwen schimmel Sleipmir door het luchtruim rende, treft men thans eene menigte andere persoonlijkheden aan: of wel legendarische, zooals de vervloekte jager Hackelberg, of historische, als Dietrich von Bern, Charlemagne, Karel V, koning Waldemar. Ook Engelen en Heiligen voeren den stoet aan, zoo b.v. de Aartsengel Gabriël, St. Nikolaas, St. Martinus, St. Hubertus. In de hymnen van den Rig-Veda vinden wij den aanvoerder weder onder den vorm van den windgod Vayu-Indra aan het

---

[1]) Men vergelijke mijn opstel *De Doode in het Limburgsche Folklore* (Jaarboek van „Limburg") I, afl. 1, bl. 181 vlg.

[2]) Voor het Grieksch in het bijzonder zie *Paralipomena. Rhein. Mus.* L. 1, S. 5. Bij Xenophanes heet de ziel vaak πνεῦμα, d. i. bewogen lucht.

hoofd zijner *Maruts* [1]). Somtijds, zooals plaatselijk in Limburg, is van volstrekt geen aanvoerder sprake, en dan openbaart zich de volksmythe in haar ruimsten, wellicht ook in haar oudsten vorm. En eindelijk ook de sagen van legers, strijdende in de lucht boven de slagvelden, moeten tot dezen kring van voorstellingen worden teruggebracht: „Die Sagen mögen jung sein — zegt Mogk — sie mögen an eine historische Thatsache anknüpfen, allein der Vorstellungskreis, aus dem sie hervorgegangen sind, ist ein uralter: es ist die Vorstellung von dem Fortleben und Forthandeln der dem Körper entwichenen Seele" [2]).

Maar niet altijd stormt het geestenleger door het luchtruim. Is eene zekere kalmte in de natuur teruggekeerd, dan verplaatst de volksverbeelding de afgetobde zielen in een oord van rust en verkwikking. Zielengeloof verklaart op de beste en eenvoudigste wijze het verwijlen van koningen en andere lievelingen des volks in rotsen en bergspelonken; men denke slechts aan de Kyffhäusersage, die oorspronkelijk Frederik II, niet Barbarossa geldt. Het lot van dezen keizer deelen Wedekind, Siegfried, Hendrik de Vogelaar, Karel V en Karel de Groote in verschillende bergen van Duitschland, koning Artus in Engeland, Olaf in Zweden. Vooral in de Venus- en Hollebergen [3]) huizen de zielen onder den schepter der doodsgodin. De mythische kern is hier overal het voortleven der ziel in de bergen, maar plaatselijk is dit volksgeloof met deze of gene legendarische of historische gestalte verbonden geworden [4]).

Genoemd zielenheer, in aktieven dienst en in ruste, wordt gerekruteerd onder de wind- en berggeesten in den strikten zin

---

[1]) *Marut* beteekent wind. Zie v. d. Gheyn, *Essais de Mythologie*, p. 118 vlg.

[2]) *Mythologie*, S. 1003.

[3]) Grimm, *Deutsche Mythologie*, II, S. 780; Knappert, *Folklore*, bl 149 vlg.

[4]) Mogk, *Mythologie*, S. 1004.

des woords. Maar schijnt de wind uit de bergen te komen, in het woud beweegt hij de takken der boomen, is zijn adem hoorbaar in het ruischen van den bladerdos; en de golfslag van stroomen en rivieren verraadt zijne aanwezigheid beneden den waterspiegel. Inderdaad zijn de Germaansche woud- en watergodheden, ten deele althans, stellig van animistischen oorsprong. De zielen der afgestorvenen worden tot *elven* [1]) — die lievelingen der volksfantasie en der dichtkunst — welke hunne vaste woonplaats hebben in bosschen en rivieren, en ook als *dwergen* voorkomen in de bergen. Hoopsgewijze wonen zij bij elkander, vormen het *elvenrijk*, ja hebben hun eigen koning, den *Alfen-*, *Ellen-* of *Erlenkönig* [2]). Zij slachten de *tünders* der Magyaren: „des êtres surhumains, doués d'un pouvoir magique et d'une force surnaturelle" [3]). Mogen de nimfen van het oude Hellas — de levenslustige stoet van Dionysos — ook beslist zijn oorsprong te danken hebben aan den invloed der natuurkrachten [4]), de Germaansche mythologie eischt in dit punt ten deele althans een animistischen oorsprong ter bevredigende verklaring. Elven- en windgeestenmythen ontkiemen beide op gemeenschappelijk animistischen bodem; vandaar dat zij ook licht aan verwisseling blootstaan.

De *windgeesten* verschijnen meestal in vrouwelijke gedaanten. In Duitschland dragen zij den naam van *Moosfräulein*, *Waldweiblein*, *Buschfrauen*, *Selige Fräulein* enz. De mannelijke vertegenwoordigers van deze groep zijn de *Waldmännlein* en *Wildleute*. Bij wervelwind zegt men in Westfalen: „Da fliegen die

---

[1]) *Elf*, Middel-Ned. *elf* of *alf*, Angel-Saks. *aelf*, is verwant met Sanskr. *ṛbhu* = geest, ziel van een afgestorvene.

[2]) In het Fransch *roi des aunes*. Zie v. d. Gheyn, *Essais de Mythologie*, p. 117 vlg.

[3]) Dr. A. Giesswein, *Notes historiques et linguistiques relatives à la religion des anciens Magyars. Mélanges de Harlez*, p. 113.

[4]) Robert Preller, *Griechische Mythologie* (Berlin, 1894) Bnd. I, S. 798 vlg.

Buschjunfern". In Noord-Bohemen heeft de boschnimf de gedaante van een stokoud moedertje, met sneeuwwit, wild rondfladderend haar en bloote voeten. Zij steunt op een knoestigen stok en schenkt gele blâren, die in goud veranderen. Als in de lente en in den herfst ijle nevelgedaanten uit het gebergte opstijgen, als „der Wald raucht", dan pleegt men te zeggen: „Das Buschweibchen kocht" [1]).

Ten gunste van den animistischen oorsprong der boomgeesten spreekt o. a. het wijd en zijd verspreide volksgeloof, dat de zielen van onschuldig vermoorden in boomen vluchten [2]); dat men ziekten op boomen kan overdragen [3]); dat de boomelven in de toekomst kunnen zien en den mensch in zijne dagelijkscbe bezigheden ter zijde staan.

Uit *bronnen en vijvers* komen de zielen der kinderen, tot bronnen en vijvers keert de ziel na den dood terug. Deze opvatting verklaart de verhouding, waarin Holda als godin der geboorte en van den dood tot de bronnen staat. Uit de bron, die toegang verleent tot Holda's rijk, komt het jonge leven; tot die bron keert ook het leven weer [4]). Maar de watergeesten bij uitstek zijn de *nixen, meerminnen, Wasserfräulein* en *Wassermänner.* Zij bezitten de proteusnatuur en de gave der voorspelling. Wandelt men 's avonds langs het water, dan hoort men veelal hare stem. Vaak ook weerklinkt haar verlokkend gezang in het stille van den nacht, en trachten zij den mensch in het verderf te storten [5]). De beleedigde waternix vooral weet zich te wre-

---

[1]) Vernaleken, *Mythen und Bräuche des Volkes in Oesterreich* (Wien, 1859) S. 242. Over woudgeesten in België zie Wolf, *Niederländische Sagen* (Leizig, 1863) S. 502 vlg.

[2]) Mannhardt, *Baumkultus,* S. 40.

[3]) *De Doode,* bl. 190. Bij de Javanen moet de rijst zorgvuldig behandeld worden, daar eene ziel in haar besloten is. Wilken, *Animisme,* bl. 34.

[4]) Knappert, *Folklore,* bl. 188 vlg.

[5]) Zie b. v. Bartsch, *Sagen, Märchen und Gebräuche aus Meklenburg,* (Wien, 1880) I, S. 153, 394, 398, 401, 403, 404.

ken [1]). In Oostenrijk weet men te verhalen, hoe een visscher den watergeest van de Donau strafte, die hem zijne dochter ontroofd had. Uit de schuimende golven dook de *Donauvorst* op, het hoofd met lange, blauwe, weelderige haren omgolfd, waarop eene driehoekige schelpenkroon rustte, en om zijne schouders was een vuurroode koningsmantel geslagen [2]). De visscher liet hem naderbij komen en gaf hem vlug met zijn roeispaan, waaraan hij een rozenkrans had bevestigd, een zoo geweldigen slag op het hoofd, dat vier groote steenen uit de kroon sprongen. Sedert dien tijd zoekt de vorst de verloren kroonjuweelen en mag niet in de diepte terugkeeren, vooraleer hij ze heeft weêrgevonden [3]).

Tot de elven hooren ook de *aardmannetjes* of *dwergen*. In de volksfantasie leven zij voort als oude mannetjes, klein van gestalte, met langen, grijzen baard en in het grijs gekleed [4]). Al de elven ontleenen trouwens hun kostuum aan hunne omgeving. Zij bezitten de eigenschap zich onzichtbaar te maken door middel van een kap, die wellicht op den nevel duidt, welke de bergen aan het oog onttrekt. Want het dwergvolk, zooals reeds gezegd, huist in de bergen; daar korten zij den tijd met zang en spel. Slechts des nachts wagen zij zich buiten hunne verblijfplaats, zij schuwen het daglicht, en aldus wordt de animistische grondtoon van hun karakter weer duidelijk zichtbaar.

Eindelijk, verwant met de dwergen is de *huisgeest*, meestal bekend onder den naam van *kaboutermannetje*, *boezeman* en *kobold*. Hij is aan het huis gebonden en vertoeft meestal in de daksparren [5]). Hulpvaardig staat hij den boer bij het beploegen

---

[1]) Kuhn-Schwartz, *Norddeutsche Sagen, Märchen und Gebräuche* (Leipzig, 1848) S. 96.

[2]) Gewoonlijk zijn de watergeesten in het groen gekleed.

[3]) Vernaleken, t. a. p. S. 163.

[4]) Adalbert Kuhn, *Märkische Sagen und Märchen* (Berlin, 1843) S. 373.

[5]) Kuhn-Schwartz, *Norddeutsche Sagen*, S. 15, 16,

van het land, den landwerkman bij al zijn bezigheden ter zijde. Ofschoon het Angel-Saksische *cofgodas* door *penates* vertaald wordt, komt hij echter, vooral om zijn animistischen oorsprong, veel meer met den Romeinschen *lar* overeen [1]).

Niet iedere ziel wordt onmiddellijk, nadat zij van het lichaam gescheiden is, in het geestenheer of onder de elven opgenomen. Vaak waart zij rond, bij voorkeur in de nabijheid van het lijk en tracht zich er meê in verbinding te stellen. Vandaar het bij ons heerschende gebruik deuren en vensters te sluiten, om haar n.l. aldus den terugkeer in het sterfhuis te beletten [2]); vandaar de plicht, het lijk zoo spoedig mogelijk te begraven. Deze opvatting wordt door de Maleisch-Polynesische volken gedeeld. Ook op de Samoa-eilanden tracht men op allerlei wijze het terugkeeren der ziel te beletten [3]).

Bij onze Germaansche voorouders bleef het lijk dan ook slechts zelden den nacht over in huis. Maar in weerwil van de begrafenis kan de ziel terugkeeren en heeft dan vooral het vermogen in de toekomst te zien; slechts zondagskinderen is het echter beschoren, de stem des doods te vernemen [4]). Eigenaardig is ook hare proteusnatuur. Zij verschijnt als dwaallicht boven graven of moerassen, als heks, spook, mare of nachtmerrie. Te Vilvoorde vertoonde zich de mare eens onder de gedaante

---

[1]) Vgl. mijne studie: *Sur les principaux rapports des Lares avec les Pénates et les Génies. Musée Belge*, I, p. 301.

[2]) Op verschillende plaatsen in Duitschland worden *onmiddellijk na den dood* deuren en vensters wijd open gezet, om de ziel uitgang te verleenen, en *dan* zorgvuldig gesloten. Zie bijv. Kuhn, *Märkische Sagen*, S. 367.

[3]) Wilken, *Animisme*, bl. 49, 50.

[4]) Ook de ziel, die in den droom het lichaam verlaat, kan de toekomst voorspellen. Vernaleken, t. a. p. S. 318 vlg. Het geloof, dat de ziel, bij akelige droomen vooral, uit het lichaam wijkt, is ook in den Indischen Archipel algemeen verspreid. Daarom wekt men den slapende slechts behoedzaam; want de ziel zou schade lijden, zoo zij onzacht werd teruggeroepen. Wilken, *Animisme*, bl. 13, 14.

van een klein diertje, een vinger lang en zeldzaam gevormd, dat van verre kwam aanloopen en een slapende vrouw in den mond kroop [1]). Het aantal Germaansche spooksagen is *legio*. Gewoonlijk zijn het zielen van misdadigers, die naar verlossing haken. Slechts eene geringe schrede brengt ons van hier tot de *Walkyren* of oorlogsmaagden, evenals de Grieksche *erinnyen* en *harpijen* van psychischen oorsprong [2]). Als kwelgeest vertoont zich de ziel meestal onder menschengedaante; anders neemt zij liefst den diervorm aan, soms blijvend. Een heele fauna van animistische dieren zou men kunnen samenstellen. Kinderzielen doen zich gewoonlijk voor als vogels [3]), duiven [4]) en vlinders [5]), jonge dochters als zwanen, mannen als vossen, wolven en honden.

Blijvend daarentegen zijn meestal de metamorfosen in bloemen en boomen. Wie kent niet het verhaal van den rozeknop? Een kind draagt een rozeknop huiswaarts, dien een engel in het woud hem ten geschenke gaf. Als de roos ontluikt, is het kind dood. Zoo is in het oude Egyptische verhaal van *De twee Broeders* het leven des jongsten ten nauwste verbonden aan dat van den acacia, waarin hij zijn hart verborgen heeft [6]). „Ook bij de Bataks — zegt Dr. Wilken — .... verhuizen de zielen van de slechten bij hunne omzwervingen op aarde, niet alleen in dieren,

---

[1]) Wolf, *Niederländische Sagen*, S. 343. Soendaneezen zagen eens uit den neus van een slapende iets kruipen van de grootte van een krekel, zich op weg begeven naar een sadagoristruik, en weer den neus binnensluipen. Volgens dit verhaal verlaat de ziel het lichaam tijdens den slaap. Wilken, *Animisme*, bl. 16. Ook bij ziekten ontvlucht de ziel het lichaam. *Ibid.* bl. 11, 17.

[2]) Rohde, *Paralipomena*, t. a. p. S. 1.

[3]) Grimm, *Deutsche Mythologie*, II, S. 690.

[4]) Wolf, *Hessische Sagen*, S. 96.

[5]) Het Grieksche ψυχή beteekent *ziel* en *vlinder*.

[6]) Lang, *Onderzoek* enz. bl. 153, 134. Zielen als sterren schijnen van christelijken oorsprong te zijn en op beeldspraak te berusten. Zie bijv. *S. Gregorii Magni Moraliun L. XVII*, C. 16 (*Migne, Patrol*, Tom. LXXVI, col. 21).

doch ook in planten" [1]). Hierbij dient nog te worden herinnerd, dat, zooals ook uit de voorstelling van den slaap blijkt [2]), de zielen niet aan de bewoonde voorwerpen gebonden zijn; „zij hebben de macht, die te verlaten, vrij rond te spoken, onbelichaamd voort te leven, of in andere lichamen over te gaan" [3]).

„Dit alles — gaat de schrijver voort — is nog geen godsdienst. Het zijn, uit gebrekkige waarneming afgeleide, primitief-wijsgeerige onderstellingen, deelen van een wèlsamenhangend geheel en volkomen ernstig gemeend, die dan ook aan de geheele beschaving van den wilde ten grondslag liggen". Inderdaad, bespiegelende wijsbegeerte is nog geen godsdienst. Ook het voor werkelijk houden van zekere voorstellingen brengt ze den godsdienst-vorm geen stap naderbij. Niet in het *reëele* maar in het *hoogere* der animistische opvattingen ligt de sleutel tot den zielenkultus. Men dacht de ziel na den dood — of ook reeds gedurende den slaap — wij zeggen niet onstoffelijk, maar minder stoffelijk dan voorheen en stelde zich haar bijgevolg als een hooger, machtiger, vergoddelijkt wezen voor. Zóó ontstond bij de Romeinen de kultus der *lares* [4]), een *volks*kultus, men vergete het niet. Ook de Germanen beschouwden de zielen na den dood als vergoddelijkte schimmen, wier macht ten goede of ten kwade zich kon doen gelden. Gene moest worden afgesmeekt, voor deze diende men zich te wachten.

Den doodenkultus der oude Germanen vinden wij in het huidige folklore weder, òf in rudimentairen vorm, òf voortsluimerend, zonder dat het volk zich van de natuur zijner handeling in voldoende mate rekenschap geeft. Somtijds heeft eene symbolische beteekenis de oorspronkelijke verdrongen. Bescher-

---

[1]) *Animisme,* bl. 75.
[2]) Zie boven, bl. 175.
[3]) Tiele, *De plaats van de Godsdiensten* enz. bl. 13.
[4]) *Lares, Penates, Genii,* t. a. p., p. 297.

ming tracht men zich vooral te verzekeren door offers. De ziel na den dood wordt individueel, persoonlijk, minder stoffelijk dan tijdens het leven gedacht, en leidt een leven, dat vrij wel het leven vóór den dood nabij komt. Vandaar dat men den doode meegeeft al datgene, waaraan hij tijdens zijn leven bijzonder gehecht was [1]). Ook de wilden van Noord-Amerika begraven hunne lijken met kleêren, wapenen, mondvoorraad, pijp en tabak [2]). De Alfoeren van de Minahasa zetten bij het graf een aarden pot met gekookte en een met rauwe spijs; verder borden, schotels, flesschen, kleedingstukken, naalden enz. [3]). Volgens Sebastiaan Frank brachten nog in de XVIe eeuw in Frankenland de vrienden, die ter begrafenis kwamen, wijn, meel, brood en licht „als offer" mee [4]). Gouden en zilveren kostbaarheden werden op den duur in geld omgezet en ten slotte vormde nog slechts een kleine munt het rudimentaire en reeds meer symbolisch overblijfsel. Den doode zulk een munt in de hand te geven of in den mond te leggen is nog vrij algemeen gebruikelijk in Pruisen, Saksen, Thuringen, Brandenburg, den Harz, de Lausitz en de Opper-Paltz.

Een ander soort doodenoffers zijn de oud-Germaansche lijkmaaltijden, bij de Romeinen onder den naam van *silicernium* bekend. Wij vinden ze meer dan eens in de Homerische gedichten. Nog bestaan zij voort in onze smulpartijen op begrafenissen, waaraan de doode geacht wordt onzichtbaar deel te nemen. „Je mehr beim Leichenschmauss getrunken wird — zegt een spreekwoord in de Opper-Paltz — desto besser; denn es kommt dem Toten zu Gute." In sommige streken blijft zelfs eene plaats voor den doode open, terwijl de spijzen opgediend worden, alsof

---

[1]) Zie boven, bl. 170.

[2]) Vollmer-Binder, *Wörterbuch der Mythologie aller Völker* (Stuttgart, 1874) S. 353.

[3]) Wilken, *Animisme*, bl. 99; vgl. Kuhn, *Märkische Sagen*, S. 368.

[4]) Bij J. Lippert, *Christenthum* enz. S. 400.

hij tegenwoordig ware [1]). Bij de wilden in Noord-Amerika wordt den doode, die rechtop in de hut zit, het eerst zijn deel van den lijkmaaltijd aangeboden [2]). Buitengewoon sterk in zwang en luisterrijk zijn de doodenmalen in den Indischen Archipel [3]).

Op Allerzielendag bakt men op verschillende plaatsen een bijzonder soort van koeken en laat ze des nachts „voor de arme zielen" op tafel staan. Deze koeken heeten in Zwaben *Seelen*, in Beieren *Seelenwecken* of *Seelenzöpfe*, in Bohemen *Seelchen*. Heel Vlaanderen door is dit gebruik in eere; laat ik slechts de *zielebroodjes* van Dixmuiden in herinnering brengen [4]). In Karinthië wordt, bij het toebereiden der spijzen, „voor de arme zielen" iets in het vuur geworpen, terwijl men in Tirol het overgeblevene van het avondeten op tafel laat staan met de woorden: „Das gehört den armen Seelen" [5]). Vergelijken wij hiermede de twee eerste nummers van den *Indiculus superstitionum et paganiarum*: 1. *De sacrilegio ad sepulchra mortuorum;* 2. *De sacrilegio super defunctos, id est dâd-sisâs* (plechtig geweeklaag).

Ook aan de zielen, die reeds hare vaste woonplaats hadden betrokken, werden offers gebracht. No 7 van gemelden *Indiculus* luidt: *De his, quæ faciunt super petras.* Mannhardt deelt het gebruik mede, de overgebleven broodkruimels, de druppels, die aan den schotel blijven hangen, aan de *Holzfräulein* te wijden [6]). Ook de watergeesten worden niet vergeten. „In Ober-Oesterreich — zegt Vernaleken — werfen die Müller am St. Nikolaustage alte Kleidungsstücke, Esswaaren u. a. in 's Wasser, um

---

[1]) Coninckx, *Mechelsche Gebruiken* (Mechelen, 1894) I, bl. 21. Zie verder Bartsch, t. a. p. II, S. 98, 99.

[2]) Volmer-Binder, *Wörterbuch*, S. 353.

[3]) Wilken, *Animisme*, bl. 88 vlg.

[4]) Coninckx, *Mechelsche Gebruiken*, I, bl. 21.

[5]) v. Reinsberg-Düringsfeld, *Das festliche Jahr der Germanischen Völker* (Leipzig, 1898) S. 390.

[6]) *Baumkultus*, S. 82.

von den Wassermännchen für 's ganze Jahr Frieden zu erbitten" [1]). Van een kultus der bergelven getuigt Grimm [2]).

Men diende zich echter ook tegen den nadeeligen invloed der kwaadgezinde schimmen — en van dien aard zijn meestal de zielen, die terugkeeren — te vrijwaren. En dat men thans nog dezelfde meening is toegedaan, blijkt wel uit den gewaanden plicht, om onmiddellijk na den dood alle vaatwerk in de nabijheid van het lijk om te werpen, want hieronder kan de ziel blijven hangen [3]); en wijd deuren en vensters te openen, dat de ziel er uit kan *pfluderen* (fladderen), zooals men in Zwaben zegt [4]). Den doode keere men met de voeten naar de huisdeur [5]), en wordt het lijk uitgedragen, dan werpt men het water en vuur achterna [6]). Een krachtig middel om het terugkeeren der schimmen te beletten is ook stroowisschen kruiselings over elkaar te leggen op de kruiswegen tusschen woon- en begraafplaats. Want de doode keert langs denzelfden weg terug, dien hij gegaan is. Al is de oorspronkelijke beteekenis van dit gebruik veelal verloren gegaan, plaatselijk bleef zij behouden: in Mechelen heet het „den doode verloren spelen" [7]). Minder radikaal, maar toch veel in zwang is het keren. Ook te Rome volgde na de lijkplechtigheid de reiniging van het sterfhuis door middel van een bezem uit alsemtwijgen [8]).

Sommige gebruiken bij dood en begrafenis hadden ook eene reiniging ten doel. Zoo b. v. het verbranden van kleêren en

---

1) T. a. p. S. 168.
2) *Duitsche Mythologie*, I, S. 370.
3) Vernaleken, S. 167.
4) Birlinger, bij Meier, *Deutsche Mythologie*, S. 62.
5) Zoo reeds *Ilias*, XIX, v. 212.
6) Bartsch, t. a. p. II, S. 95, 96; Kuhn, *Märkische Sagen*, S. 368.
7) Coninckx, *Mechelsche Gebruiken*, II, bl. 51.
8) M. Voigt, *Die Römischen Altertümer. Koll. Iwan v. Müller*, IV, 2, S. 319.

andere voorwerpen, waarmee de doode in aanraking kwam. Onrein, volgens de opvatting der Indiërs, was hij, die het lijk aanraakte, of tot de familie van den doode behoorde [1]). De Grieken meenden zelfs, dat het aanschouwen van het sterfhuis verontreinigde; van daar, dat alle personen, die uitgingen, gehouden waren zich met water uit een ἀρδάνιον, vóór de huisdeur geplaatst, te wasschen [2]). Te Rome gold vóór de begrafenis huis en familie als onrein [3]). „Ce qui domine dans ces traditions — zegt prof. de la Valleé Poussin — c'est un sentiment de crainte superstitieuse" [4]).

* * *

Uit den aard der aangehaalde volksdenkbeelden en gebruiken blijkt m. i. ten duidelijkste, dat men mythenvormende kracht aan het animisme niet kan ontkennen. Daarenboven wijzen èn algemeene verspreiding èn overeenkomst van zielengeloof en doodenkultus met het animisme der meest onbeschaafde stammen èn taaiheid in voortplanting op een hoogen ouderdom.

Maar mag men dien hoogen ouderdom ook afleiden uit den schamelen vorm dezer *survivals*, zooals Meyer [5]) beweert? Vooreerst geloof ik, dat wij hier met eene *petitio principii* te doen hebben. De oudste geloofsvorm, zoo luidt de redeneering, is de gebrekkigste; *atqui* de animistische *survivals* zijn de ruwste; *ergo* vertegenwoordigen zij den oudsten godsdienstvorm... Maar verder, wordt hier de standvastigheid der overlevering van mond tot mond niet verre overschat? „Der heutige Volksglaube ist sicher

---

[1]) L. de la Vallée Poussin, *Des impurités et des purifications dans l'Inde antique* (Bruxelles, 1890) p. 33, 34.

[2]) Iwan v. Müller, II, *Die Griechische Privat-Altertümer. Koll. Iwan v. Müller*, II, 1, 1, S. 218.

[3]) Dr. W. Caland, *Ueber Totenverehrung bei einigen Indo-Germanischen Völker* (Amsterdam, 1888) S. 75.

[4]) *Impurités*, p. 31.

[5]) *Germanische Mythologie*, S. 62.

vielfach roh und unentwickelt, dass er aber dasselbe Rohe und Unentwickelte war, aus welchem die Rigvedareligion [?] und der Glaube der Griechen sich allmählich herausbildete — das schliessen die Dämonologisten mit Unrecht" [1]).

Eene andere vraag is, hoever het Germaansche animisme reikt. Kan men opklimmen tot het Indo-Germaansche tijdperk, hoe men zich dit dan ook voorstelle? „Schwerer zu beantworten — meent Caland — ist die Frage, ob auch das Indogermanische Urvolk sich seine Verstorbenen als vergötterte Wesen dachte. *Positiv zu erweisen ist dies nicht* [2]), wie ich glaube; denn jedes Volk kann sich auch in seiner Sonderexistenz diesen Glauben ausgebildet haben. Dass aber der Keim zu diesem Glauben schon in der Zeit der Indogermanischen Einheit bestand, und dass die Verehrung der Toten zu bestimmten Zeiten stattfand, darf man für wahrscheinlich halten" [3]). Aldus slechts voor *waarschijnlijk*. En nog meer tasten wij in het onzekere rond, als wij naar de plaats zoeken, die het animisme in den godsdienst van het nog ongedeelde Arische ras eventueel kan hebben ingenomen. Is het polytheïsme der Indo-Germanen, van het licht der goddelijke Openbaring verstoken, met animisme begonnen? Chi lo sa? Eene algemeene analogie kan men hier niet te hulp roepen. Bij vele godsdiensten, ook bij die van sommige wilde volkeren, is animisme en fetissisme niet het oorspronkelijke, maar de ontaarding, de afgesleten vorm, de *detritus*. Prof. Tiele mocht in 1871 deze beschouwing in het systeem van Max Müller nog zoo scherp hekelen [4]), de wetenschap sedert dien, ook de folkloristische, heeft de tegenovergestelde zienswijze geen onbetwistbare triomfen kunnen bezorgen [5]). Ik bepaal mij tot één voorbeeld:

---

[1]) Gruppe, *Culte und Mythen*, S. 191.
[2]) Wij kursiveeren.
[3]) *Totenverehrung*, S. 78.
[4]) *Een Probleem der Godsdienstgeschiedenis*, t. a. p. bl. 101 vlg.
[5]) Vgl. Gruppe, *Culte und Mythen*, S. 243.

het animisme bij de Chineezen. „Si l'on trouve, dans les auteurs chinois quelque chose qui s'en rapproche (c. a. d. de l'animisme) — schrijft prof. de Harlez — c'est l'effet d'une altération tardive des doctrines antiques. L'animisme en Chine est postérieur au spiritualisme, bien loin d'en avoir été la plus ancienne croyance". Maar was het monotheïsme niet het deel der aanzienlijke klasse, terwijl de oorspronkelijke godsdienst van de groote massa der bevolking overeenkomt met de animistische bestanddeelen, die men in het latere Chineesche folklore terugvindt? Deze meening, oordeelt de bekende sinoloog, „ne s'appuie sur aucun fait, sur aucun texte, mais est, au contraire, contredite par tous les textes et par tous les faits, et la soutenir ainsi sans preuve et contre toute preuve, c'est faire oeuvre de fantaisie, et non de science" [1]).

Beperken wij ons thans tot het Germaansche gebied. Naast zielengeloof en doodenkultus, vindt men een uitgebreiden daemonkultus, teweeggebracht door de erkenning van een hooger, machtiger wezen in de krachten der natuur; en eindelijk de vereering van een machtigen god des hemels, den Dyaush der Indiërs, die onder verschillende vormen opduikt. Op deze drie wèl onderscheiden mythologische lagen heeft men de theorie van het transformationismus willen toepassen; men heeft getracht den natuurdaemonkultus [2]) of de vereering van den hoogeren godencyklus [3]) tot animisme terug te brengen. Op het eerste lid merkt Dr. Knappert aan: „Les revenants, les mares, les *fylgjur*, les loups garous, ne deviennent jamais les causes des phénomènes de la nature, et ne les gouvernent pas; mais il y a, à côté d'eux et indépendamment d'eux, des puissances de la nature considérées

---

[1]) *Les Croyances religieuses des premiers chinois* (Bruxelles, 1888) p. 44.

[2]) T. a. p. p. 59.

[3]) Golther, *Handbuch der Germanischen Mythologie* (Leipzig 1895). Dit werk is mij bekend uit Knapperts' doorwrochte kritiek in de *Revue de l'Histoire des Religions*, 1897.

[4]) Meyer, *Germanische Mythologie*, S. 10.

comme personnelles... Ce n'est pas seulement le sommeil et la mort qui éveillent en l'homme l'idée des choses suprasensibles; depuis les origines l'observation de la nature et de ses phénomènes produit en lui le même résultat" [1]). Maar beide kultusvormen zijn wellicht slechts achtereenvolgens op Germaansch gebied verschenen? „Man hat Seelenglaube — geeft Mogk ten antwoord — und Dämonenglaube in gewisses zeitliches Verhältnis zu einander gebracht, indem man jenen fur das ältere, diesen fur das spätere ansah (E. H. Meyer). *Allein das lässt sich nicht beweisen*" [2]). En wat den kultus van den god des hemels betreft — men vergeve mij een laatste citaat — konkludeert dezelfde mytholoog: „Hier gilt die Thatsache, dass die Germanen aus ihrer Heimat die Verehrung eines persönlich gedachten Gottes des Himmels mitbrachten" [3]).

Dat er in weerwil der *Thatsachen* nog steeds mythologen gevonden worden, die alle godsvereering tot animisme en alle animisme tot de vrees voor den dood en de dooden willen terugbrengen; die aannemen, dat de angst de basis vormt van alle mythisch denken, van elken godsdienstvorm — wien zou het bevreemden? *Esprit de système* en waarheidsliefde gaan kwalijk hand aan hand. Toch achten wij eene nadere kennismaking met het meest sprekende type dezer illusionnisten de moeite overwaard.

Eene korte bespreking dus van Lippert's *Ahnenkulttheorie* in een volgend artikel.

Roermond. Dr. Jos. Schrijnen.

---

[1]) T. a. p. 14.
[2]) *Mythologie*, S. 998. Wij kursiveeren.
[3]) *Mythologie*, S. 999.

BOEKBEOORDEELING.

Verzekens. Van August Cuppens. — Gent, A. Siffer, 1899.

Een dichtbundel is goed en waardig te worden uitgegeven, indien uit zijn gedichten voortdurend een bepaald gekenmerkte persoon levend tot ons spreekt. Elk afzonderlijk vers moet geven een trek van het gelaat, een straal uit het oog; moet zijn een zucht of een lach, liefst een luide kreet van de ziel. Lees dan den bundel zoo ordeloos mogelijk; begin van achter; sla middenin open; maar lees alles, ook de minder mooie verzen; maar lees met liefde, en telkens zult ge den mensch voor u zien en met u hooren spreken; en deze, wijl hij machtig is om zijn ziel te verklanken, zal altoos iemand wezen, wiens vriend ge gaarne zijt.

Heerlijk! als ge vooraf den dichter niet persoonlijk kent. Dan is het lezen van een eersten bundel een blije verrassing te meer. Een nieuwen vriend ontmoet ge. Och neen, dat is te huiselijk gezegd: die verrassing is als voor het verlangend oog de opgang der zon, de komst van het licht uit de morgenneevlen.

Als ik nu deze *Verzekens* goed noemen durf, steunt mijn lofprijzing op deze bevinding. Ik kende Aug. Cuppens volstrekt niet, zelfs niet bij naam, doch nu ken ik hem van hart tot hart. Hij is Vlaming en Priester, en beide is hij openbaar, met trots. Hij is een stoer kind van het land: het vrije, open veld, ginds beschaduwd door het lommerrijke bosch, met zijn merels, zijn wedewalen en zijn winterkoningskens. Dat Kempenland is hem lief, die hei, met dien „breeden zandweg, heel doorgroefd met grauwe wagensporen". En alles van dat land is hem lief; alwat er werkt en leeft: de „boer" en het „peerd" tot het „doodarm, versleten Kempensch Wijfke" toe, dat „verdoken Bloemke van den Heer"! En al heeft hij ook „dertien jaar" bij de Walen gewoond, hij is toch

nog niet verfranscht, hij is gebleven de eenvoudige zoon van eenvoudige ouders, die zich niet schaamt tot zijn „moêke" te zingen:

„Buiten „dubblen catechismus"
dien gij op uw duimken kent,
't wijze „Masker van de Wereld"
't „Oude en 't Nieuwe Testament"

en uw grooten kerkboek, zijn er
haast geen boeken, 'k weet het wel,
die gij voor wat beters houdt als
prullewerk en kinderspel!"

Waarop echter zoo wonderzacht naklinkt:

„Maar dees Verzekens lief moêke,
zijn toch van uw oudsten zoon,
uwen droomer, uwen dichter....
en — ik wed — gij vindt ze schoon".

Als later lief moêke gestorven is, hoe dan de volwassen man een klein kind wordt in zijn smart! O die *Zoete Gedenkenis* moet ik geheel en al overschrijven:

„'k Heb somtijds — en zal die stonden nooit vergeten! —
Stil en gansch alleen bij haar alleen gezeten
in het huis, des avonds, tusschen licht en donker....
Door de ruiten zag ik 't heimlijk stergeflonker
pinklen, en ik voelde uitnemend zachte stralen,
— welker lief gestreel en warmte ik niet vertalen
kan met woorden — uit haar hert naar 't mijne komen,
dóór den donkren vloeien en, bij volle stroomen,
me overgieten, koesteren en zacht verwarmen,
rechts als of ik aan haar' boezem, in hare armen
lag te zuilen, en haar klein, haar eenig kind was!
O wat voelde ik in die stonden hoe 'k bemind was;
hoe mij zocht en vond, van kortbij en van verre,
't minnelijk gestraal der moederliefdesterre!....

Dóór de stilte vielen uit haar' mond, bij poozen,
woorden, die mijn' ziel als aaikens kwamen koozen;
hemelzoete, kinderlijke liefdewoorden,
gek van liefde, zonder zin, voor wie nooit hoorde
wat een moeder zeggen kan, wanneer ze alleen is
met haar kind, en 't aanspreekt of 't nog heel, heel klein is...
'k Hiet nog: „baasken" dan: „mijn jongsken" en: „mijn bijken",
moest mij in de donker, zachtjes laten strijken
over hoofd en wangen; ja, en met haar spelen
deed ik; ook mijn hertgeheimen laten stelen,
goede en kwade! Maar het was een zoete bichte;
'k werd zoo gauw ontslagen en ik kreeg een lichte,
zeer verdragelijke boete: in 't schuldig tipke
van mijne oor een heel, heel zacht vermanend knipke!
Dat was alles, en zoo werd wéér al vergeven
dat haar jongen had mispeuterd en misdreven....

O! gij zaligheid dier innigzoete stonden,
al te zelden, ach! beleefd en ondervonden,
als ik, 's avonds, met mijn Moeder gansch alleen was
en zij met mij deed als of ik heel, heel kleen was!"

Deze dichter is benijdenswaardig, omdat er over zijn verzen geen wolk drijft van wereldsche driften; omdat de liefde van zijn hart onbedorven uitvliegt, als morgenvogel naar het reine licht.

Zijn poëzie is kinderlijk en als een kind zuiver en vroolijk. Daarom hier geen wereldsmartelijk gegrien, geen zinnelijk gezanik, geen laf woordengeknutsel. Dit laatste is het werk van pedante onrijpheid! Het ideaal van deze poëzie zijn „Memlings Maagden ter stille, Brugsche stede", en als zij van een dier uitverkorenen zingt, is haar lied het schoonst.

Hoor dat statig begin:

„De Hoogste, schoonste Bruidegom,
Hij mag er wel op roemen
dat Hij alleen verwerft alom
de fijnste en fierste bloemen";

dat jubellied op de maagd, die zorgt voor arme weezen:

„Ei! kwezelkensbespotters wijst,
ja, wijst me een moeder aan,
die zooveel kindren als dees maagd
'lijk hare kindren kooze,
die lijde zooveel moederleed
als deze kinderlooze!"

maar bovenal gevoel de ontroering, die er leeft in dit wonderschoone vers:

„Wij stonden vóór de groote steê te droomen, wij getweên....
Een' vale rookwolk, opgespuwd uit hemelhooge schouwen,
door slappen wind vooruitgerold, en wentlend als de vouwen
eens reuzenrouwkleeds, dreef er log en traagzaam over heen,
of zakte, onmachtig, duikend al de huizen en de kerken
in doodsch en duister, grouwgrijs waas... 't Ontzaggelijk gerucht
dat uit de stede rees, geleek een kreun, een grootsch gezucht,
doordaverd van het dof gebonk der mokers, aan het werken....

En 't hert beklemd, zoo zei ik haar op eens: „'k begrijpe niet
waarom men wangedrochten als die stad nog „schoon" dart noemen,
't en ware dat er lieden zijn, die „schoon" de helle roemen
waaraf die zwarte warklomp vast de ware beeltnis biedt".

Zij zweeg... en monkelloeg... en sprak: „Wij zullen weer aan 't strijden
geraken, vrees ik..." — „Ei, waarom?" — Ik zag haar vragend aan
en stond verslagen, want zij had in iedere oog een traan! —
— „Wel, 'k vind ze toch zoo schoon, die stad, waar zooveel menschen lijden!"..."

Zoo is mij de dichter het liefst, als zijn priesterhart in zijn lied hoorbaar klopt; als zijn oog ziet door een wierook heen den kelk met „zijn hert van vlammend goud"; als hij het „autaar belleke" hoort klingelen en stil meêbidt:

„Vroom ik luistere
in 't half-duistere
naar uw getink en mijn innigsten groet
ik Hem fluistere!"

bovenal, als hij ten „noenstond bij de nonnen van Sint-Vincentius" als gast door „Moeder" „lachend is bijgewênkt" en straks ontroerd gevoelt:

„dat vreugdevogels in die nonnenzielen zingen.

Ei! alles juicht en jubelt mij ter blijde kloosterzaal...
De lucht, die gansch doortrokken is van versche linnengeuren
en bloemenbalsem, 't lustig spel van blauwe en blanke kleuren
met rozenrood, de reine galm der frissche nonnentaal!"

Zoo heb ik dezen dichter leeren kennen, en zoo wil ik hem blijven kennen.

En nu scheur ik weg uit den bundel het eerste en het laatste versje en al de *juvenilia*, meedoogenloos! En ik doof uit met vasten druk bijna al de *XV Vonkskens:* daar is licht genoeg in dit boek. Pas bij *Een oû historie* begint mijn dichter te leven en straks staat hij volwassen voor me. Hoor nog even naar dat mooie:

„Ge schijnt me, o blanke berk, een beeld te zijn
van 't rein en klein, ootmoedig Christen hert,
dat Godwaards schouwt te midden van de pijn,
dat zoetjes zingt te midden van de smert".

En nu begrijp ik niet, hoe zulk een dichter *Noodbrieven* in zijn bundel laat afdrukken. Neen! van zijn „lief Mieken" moet ik niets weten; wel van haar spinnewiel. Evenmin is mij de kennismaking met den „Kempenschen Heerboer" aangenaam, en die „Kloosterbroeder" behoort volstrekt niet tot mijn ideale vrienden. Doch als het „Maagdenbeeld" verschijnt, buig ik stil het hoofd, en vergetend al die prozanevlen hier en daar aan de lucht, zeg ik tot den dichter, wat hij zong tot de maagd, uit heeler harte:

„Met sterken vleugelslag zoo rukt ge mij ten Hoogen
en heft mij zóó nabij de Zonne, dat mijne oogen
haast scheemren van het licht!..."

* * *

Aug. Cuppens behoort bij Guido Gezelle. Men vindt bij beiden dezelfde liefde voor de natuur, vereenigd met diep godsdienstige waarheid. Bij beiden ook dezelfde hoogst dichterlijke visie op al de wereldsche dingen. Daar moet men natuurlijk een Vlaming voor wezen, die verzot is op binnenhuisjes en stillevens, doch bovenal men moet er echt dichter voor zijn. Dat is toch inderdaad de volle gave: als de zon overal schijnen en alles vergulden!

Intusschen Aug. Cuppens geeft nog juvenilia en ik mag hem dus een jong dichter denken, die, als alle jonge dichters, veel moet leeren. Niet zijn taal: hij kent haar volkomen. Natuurlijk, hij schrijft Vlaamsch, doch dat is zijn recht en zijn plicht. Ik vind dat Vlaamsch soms heel leelijk, maar dan meen ik, dat de fout meer aan mij dan aan den dichter is te wijten. Dikwijls echter klinkt dat Vlaamsch allermooist, en is het mij veel schilderachtiger dan ons beschaafd Hollandsch.

Ook het verzenmaken is voor Aug. Cuppens niet meer te leeren: zijn techniek staat over het algemeen op vasten grond. Hij kent terdege het moderne vers, zooals duidelijk blijkt uit bovenstaande aanhalingen. Ietwat keuriger zou ik mijn dichter wenschen, ietwat gekuischter.....

Wat echter Aug. Cuppens leeren moet: zich zelven „beschränken". Hij heeft het gebrek der jeugd: hij wil te veel. Hem is ieder genre zonder moeilijkheid naar 't schijnt. En dat is voor dezen bundel jammer geweest, en het zou jammer zijn voor later. Daarom: ik bid den dichter, dat hij het vertellen van burgerhuisgeschiedenisjes en van lieve legendarische aardigheden aan Hilda Ram b. v. overlate, en aan Lodewijk de Koninck het bezingen van heldendaden en feestgelegenheden. De meeste dichters hebben slechts enkele snaren op hun lier en zoo om de honderd jaar slechts leeft er een Goethe of een Vondel, die van God al de vijf dichttalenten ontving.

A. M. J. I. Binnewiertz, Pr.

NIEUWE UITGAVEN.

La grace et la gloire ou la filiation adoptive des enfants de Dieu étudiée dans sa réalité, ses principes, son perfectionnement et son couronnement final. Par le R. P. J. B. Terrien, S. J. Ancien professeur de Dogme à l'Institut catholique de Paris. — (2 vols. 8o. 9 fr. Paris, P. Lethielleux).

Ziehier een werk dat èn om het belangrijk onderwerp, waaraan het gewijd is, èn om de voortreffelijke wijze van behandeling met nadruk mag worden aanbevolen.

De Eerw. Pater Terrier bespreekt hier de hooge waardigheid, waartoe de mensch als aangenomen kind van God verheven wordt. Met groote uitvoerigheid worden de verschillende vraagstukken, die met het aangekondigde onderwerp in verband staan, door den schrijver uiteengezet.

Hij splitst zijn werk in elf boeken. De eerste acht boeken handelen over de kinderen Gods hier op aarde. Achtereenvolgens komen hier ter sprake: de werkelijkheid onzer aanneming tot kinderen Gods, bewezen en toegelicht door een reeks van teksten ontleend aan de H. Schrift en de Kerkvaders; — het wezen en het princiep van het bovennatuurlijk kindschap Gods; — de daaraan beantwoordende deugden en gaven des H. Geestes, die ons met de heiligmakende genade worden ingestort; — de geheel bizondere wijze, waarop God woont in de ziel van den rechtvaardige; — de innige betrekking van den mensch als aangenomen kind van God met de drie Goddelijke Personen; — en ten slotte de ontwikkeling van ons bovennatuurlijk leven of de vermeerdering der heiligmakende genade en de daartoe dienende middelen, nl. de verdiensten en de HH. Sacramenten en bizonder het H. Sacrament des Altaars. Het negende en tiende boek is gewijd aan de kinderen Gods in het rijk der glorie, en bespreekt de voorrechten die naar ziel en lichaam eenmaal in den hemel hun deel zullen zijn. In het elfde en laatste boek, dat als een terugblik op het tot hiertoe behandelde kan worden beschouwd, stelt de schrijver het bovennatuurlijk karakter in het licht van de gaven door God aan de zijnen geschonken.

Het werk van Pater Terrien, waarvan hier de inhoud, wat de voornaamste punten betreft, slechts in het kort is weergegeven, kenmerkt zich door een orde en duidelijkheid van voorstelling, die het, ook bij moeilijker vraagstukken, gemakkelijk maakt den schrijver te volgen. Niet ten onrechte spreekt de schrijver daarom in zijn voorrede de verwachting uit, dat zijn werk met vrucht zal kunnen worden gelezen ook door hen, die van de theologie geen bepaalde studie hebben gemaakt. De meer ingewikkelde vraagstukken, die bij het behandelde onderwerp ter sprake komen, heeft de schrijver een plaats gegeven in de aanhangsels aan zijn werk toegevoegd.

Wij eindigen deze korte aankondiging met den wensch, dat dit werk van Pater Terrien vele lezers moge vinden. Zonder twijfel zal het den lezer opwekken tot hooge waardeering van de heerlijke gaven, door God aan de zijnen geschonken, en hem van harte doen instemmen met het woord des apostels waarmede de schrijver zijn werk besluit: „Dank zij God voor zijne onuitsprekelijke gave".

Z.

Theologia moralis, auctore Augustino Lehmkuhl. (2. *vol.*) *Editio nona ab auctore recognita et emendata.* — (Friburgi Brisgoviae, sumptibus Herder. 16 Mk.)

Dat het hier aangekondigde werk van Pater Lehmkuhl, de waardeering die het reeds bij zijn eerste verschijnen vond, bij voortduring is blijven genieten, blijkt wel duidelijk uit de elkander zoo spoedig opgevolgde nieuwe uitgaven. Deze uitgaaf is reeds de negende. Belangrijke wijzigingen vallen niet aan te geven tenzij deze, meer bepaaldelijk van beteekenis voor Duitsche theologen, dat in het traktaat *De justitia* rekening is gehouden met het nieuwe burgerlijk wetboek voor het Duitsche rijk. De nieuwe beslissingen van den H. Stoel worden mede met zorg vermeld. In het aanhangsel bij het tweede deel vinden wij de bepalingen der apostolische constitutie *Officiorum ac munerum* (van 25 Jan. 1897), toegelicht door korte verklaringen. Ten slotte zij nog vermeld, dat de schrijver in zijn voorrede in het kort antwoordt op een der voornaamste opwerpingen in den laatsten tijd weder tegen het Probabilismus aangevoerd.

Z.

LETTERLOOVER.

DOORNEN EN ROZEN.

AAN VONDEL.

In hac lacrymarum valle.

Manhafte geest, die in de hoogste sferen
Der poëzie zoo koninklijk gebiedt,
Die, 't lot te sterk, u zelven bleef regeeren,
Al wies ook de onspoed, kwelde u 't wreedst verdriet,

Wat zijt ge in 't lijden groot, in 't kloek braveeren,
Waar ge u van vrienden zelfs verlaten ziet!
Uw vast vertrouwen op de hulp des Heeren
Stond als een rots, en — God beschaamde u niet.

Wat vlijmend leed gij ooit hebt ondervonden,
Des troostes balsem heelde uw hartewonden
Naar 't wijs bestel, dat heel 't heelal omvat:

De nacht prijkt met der mane zilv'ren hoornen,
Zacht blozen de eglantieren tusschen doornen,
Gods eng'len zweven langs ons levenspad.

MARIA V. D. VONDEL—DE WOLF.

Mulierem fortem.... Prov. XXXI,

Komt, vlecht der sterke vrouw een eerekroon!
Geen zuiv're parel, die haar waarde melde!
Haar koele wijsheid was 't, die 't huis bestelde,
Zij roemde op zielskracht voor vergank'lijk schoon.

Door haar weerklonk der vreugde blijde toon,
En aêmde 't alles vrêe; geen kommer knelde,
Waar voorspoed harer nijverheid ontwelde;
't Geluk der haren gold haar 't hoogste loon.

Haar dankt gij, dat uw geest zijn breede vleug'len
Vrij uitslaat, Vondel! — de al te strakke teug'len
Der alledaagschheid stremmen nooit uw vaart.

Dat vrij, is straks u 't waardste pand ontvallen,
Uw klaagtoon ruisch' door Sint Maria's hallen;
Gij ducht niet half, wat 't leven u nog baart.

ANNA VAN HOORN.

Nobilis in portis vir eius. Prov. XXXI, 23.

Den magistraat van 't machtig Amsterdam,
Wiens achtbaarheid voor Fabius [1]) zelfs niet wijkt,
Wiens matigheid en trouw, zoo blank als 't lam,
De vlag voor Curius noch Fabricius strijkt.

Dien bloeidet gij, een roos van eed'len stam,
Ter zijde, o Anne. Uw zielenadel blijkt,
Als Vondel — hem, wien de eer den rijkdom nam,
Der vroede vad'ren hooge gunst bereikt.

U prijst, U dankt het dankbaar Nederland,
Dat kou van nijpende armoe niet den brand,
Den heil'gen, in zijn borst heeft uitgebluscht.

Wat sterkte en steun hij bij uw hulpe vindt.
Meldt u des ouden vaders liefste kind,
Als Ifis' rozenmond u dankbaar kust [2]).

---

[1]) Zie *Vond. werken*, II, bl. 148 (Uitg. van Vloten).
[2]) Zie *Vond. werken*: Opdracht van *Jephte*.

ANNA VAN DEN VONDEL.

O quam pulchra est casta generatio cum claritate. Sap. IV, 1.

Wat blonkt gij schoon, o Anna, van den luister
Der Godgewijde maagdlijkheid omstraald!
Die glans boeit Vaders oog reeds, als in 't duister
Der valsche leer zijn geest nog ommedwaalt.

Soms zweeft er als een englebeeld, soms ruischt er
In 't donker woud, als de avondscheem'ring daalt,
Een zang zoo teer als engelengefluister,
Die van een beet're wereld ons verhaalt.

Dat waart ge uw Vader! — Hoe verrukt genoten
Uw beider zielen 't schoon, dat onverdroten
Zijn hemelgaaf in hemelval u bood!

Snelt ge, om der maagden bruiloftslied te zingen,
Ten hemel, — nòg blijft hem uw zorg omringen.
Wat wordt hem 't leven zonder u? — Zijn dood.

AGNES BLOCK.

Hiems transiit, imber abiit. Cant. II, 1

Wat liefelijk tooneel onze oogen streelt,
Als Flora, is de lente eerst aangebroken,
Zoo blij haar inkomst viert, en 't ooilam speelt
In bloemenpracht, haar voor den voet ontloken.

Hoe dan de nachtegaal zijn lied'ren kweelt!
Dan wordt de loome winterrust gewroken
Door wakk'ren arbeid, die de hand vereelt,
Maar 't hart voelt zich in levenslust ontstoken.

Gij waart een lente in Vondels wintertijd
o Agnes! — ouderdom, die droomend wrijt
En mokt in hind'rend nietsdoen, bleef hem verre;

Gij waart hem tot zijn laatsten harteslag,
Toen, wat geen hart bevroedt, zijn oo haast zag,
Een frissche bloem, een vriendlijke avondsterre.

EUSEBIA.

Ordinavit in me caritatem. Cant. II, 7.

Geen vogel zingt om zich zijn jub'lend lied,
De star zoekt niet zich zelve met haar stralen,
De bloeme boeit ons om haar zelve niet! —
Dàt schoon is 't laatste niet, waarnaar wij talen.

Maar bloem en lied en starrelicht: 't gebied
Der stof ontvoeren ze ons, — een hooger pralen
Ontslui'ren ze ons, — en 's geestes oog geniet,
Wanneer die glansen ons in 't harte dalen.

Zoo is de liefde Gods in 't minnend hart,
Als 't opluikt en, van heilgen schroom verward,
Aan and'ren gunt het huiv'rend in te staren.

Die drinken dan de zuiv're zaligheid,
Vermoeden, wat hun God heeft weggeleid:
't Geluk, dat eens de hemel hun zal baren.

AAN VONDEL.

Sursum corda!

Nu triomfeert ge in 's Hemels hooge zalen,
In eindeloozen dag van 's Heeren licht.
Geen neev'lig waas omhult meer de idealen,
Thans schouwt verrukking ze in Gods aangezicht.

Thans hoort ge in 't Woord vòlheerlijke koralen
Van 't scheppingslied, waar aardsche toon voor zwicht,
En zuivere echo's klinken, die vertalen
Uw harteweelde: 't hoogste lofgedicht.

Ons walgt van de aard, de laatste sluiers vallen!
Der Eng'len machtige Alleluja's schallen,
Zwevend, als meeuwen, op de wijde zee:

Melodisch klankgebruis van harp en snaren;
De Zon rijst glorieerend uit de baren!
In eeuwige vreugd verzwindt al 't aardsche wee.

Uden. fr. B. G. DE WOLF, O. S. C.

I. VERLANGEN.

O droomgeest, die mij immer blijft omzweven,
Ik voel het staren van uw dwepende oogen;
Wanneer ik wist, waardoor gij wordt gedreven,
Licht was ik tegen u ten strijd getogen.

Zijt gij mijn vijand, gij, die mij doet zingen?...
Hoe vaak reeds hebt gij mij den vrede ontnomen;
Uw stem zoo zoet als 't geuren der seringen
Spreekt van een lente, die ik niet zie komen.

O schoone geest, zijt gij een geest van logen?...
Bereikte ik dat, waarvan gij komt verhalen,
Ik vond mij telkens weer door u bedrogen,
En gij, ge doet weer andre beelden stralen.

Wilt gij mij zóó den waan van 't leven toonen,
En is uw land dààr, waar de sterren drijven?
Kom, dierbare engel, in mijn ziel dan wonen;
Gij zult mijn vriend, mijn gids, mijn meester blijven

* * *

II. GA ZACHT VOORBIJ.

Ga zacht voorbij de kamer mijner droomen,
Zij sluimren allen, laat ze toch alleen!
Gij lijkt een knaap in 't stil vertrek gekomen,
Die kust de kindren wakker één voor één,

Zet ze op z'n knie en zal hun wat verhalen
En stoeit met hen, of moeder ook al bromt,
Tot koontjes blozen, blauwe kijkers stralen,
En zij gelooven, dat de morgen komt.

Dan gaat hij heen en moeder moet maar weten,
Hoe 't kleine goedje weer in ruste raakt,
En wie zij 't eerst zijn traantjes doe vergeten;
Lang moet zij zingen, tot er geen meer waakt.

Ga stil voorbij de kamer mijner droomen,
Zij sluimeren allen, ga met zachte schreên;
Als zij ontwaken en zij u zien komen,
Zij sluimren niet weer in — de rust is heen!

ALB. S.

LAATSTE GEDICHTEN VAN Z. H. LEO XIII IN NEDERLANDSCHE VERZEN VERTOLKT.

DE GELUKZALIGE POMPILIUS PIRROTTI

Van Monte Calvo in Benevento.

I.

Onze aankomst in Monte Calvo.

In 's levens lente, 't land besturend der Hirpijnen,
Bestegen we eens langs klingen heerlijk schoon
Met 's hemels gunst dees berg. Hier nam bij ons verschijnen
Ons gastvrij op Pompilius' eigen woon.
Vraagt gij: „Waarom die reis?" — Hier ziet uw oog de gronden:
't Beschreven blad geeft ze u voldoende weer.
Getuigen zijn beproefd en wondren echt bevonden;
Dies won Pompilius der zaalgen eer.
Nu heeft onze eigen hand een hemelkrans gewonden
Om 't dierbaar hoofd: dit wonder wrocht de Heer.

BEATUS POMPILIUS PIRROTTI

domo Monte Calvo in Beneventanis.

I.

Noster in Montem Calvum adventus

Praepositi Hirpinis florenti aetate regundis
Huc olim fausto cessimus auspicio.
Et montis laeti clivum conscendimus, ipsa haec
Praebuit hospitium Pompiliana domus.
Quae ratio adventus fuerit si forte requiras,
Sat subiecta oculis pagina scripta docet.
Excussi testes, adserta charismata; rite
Pompilio est Superum post ea partus honor.
Et nunc, o mirum! ipse Deus caelestia nobis
Tam caro capiti nectere serta dedit!

II.

De Patroon van zijn geslacht.

U en uw stede aanschouwt uit 's hemels hooge zalen
In zaalge rust Pompilius' minzaam oog.
U en uw steê vergeet hij nooit: in breede stralen
Zendt u zijn goedheid zegen van omhoog.
Maar gij; — waardeert als 't voegt zijn liefde, volgt een leven,
Dat u de deugd in toonbeeld schouwen doet;
Herdenkt met liefde en dank zijn trouw, zijn rustloos streven
Naar uw geluk; en blijve 't beeld zoo zoet,
De daden zoo gevierd, de roem zoo hoog verheven
Van zulk een man geprent in uw gemoed.

III.

Op de familiebetrekkingen van Pompilius.

Gij erft den naam — erft ook de deugd; blijve in u glanzen
Pompilius' geloof, der vaadren waard.

II.

Patronus suae gentis

Pompilius caeli sublimi in sede beatus
Lumine vos placido respicit et patriam.
In vos, in patriam clemens caelestia gaudet
Usque memor larga spargere dona manu.
Quid vos? Pompilio bene respondere merenti
Addecet, et vitae quae documenta dedit
Quaeque exempla, sequi: laudum decora alta, labores
Pro vobis initos, claraque facta, fidem
Gratus amor recolat; ne vestris excidat umquam
Ex animis tanti dulcis imago viri.

III.

In Familiares Pompilii

Nominis haeredes, este et virtutis; avita
Pompilii in vobis splendeat usque fides.

IV.

Pompilius' heiligheid.

Nu straalt Pompilius als sterre aan 's hemels transen,
En spreidt alom zijn luister over de aard.

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers, Pr.

IV.

Pompilii Sanctitas.

Pompilius radiat ceu sidus ab axe renidens
Caelesti; in gentes spargit ubique iubar.

Leo XIII.

Nota. Deze gedichten zijn door Z. H. onlangs vervaardigd op aanvraag van Mgr. Pompilius Pirrotti van Monte Calvo Irpino, achterneef van den zaligen Pompilius Maria Pirrotti, die door Leo XIII zelf zalig verklaard is. Het eerste gedicht doelt op de reis, door Z. H. als apostolisch delegaat der provincie Benevento in 1839 met Kardinaal Bussi gemaakt op last der H. Congregatie der Riten, om de getuigenissen in het proces der zaligverklaring te onderzoeken.

VRIJE CONCURRENTIE.

OORZAKEN EN GEVOLGEN.

> La génération qui entre en scène aujourd'hui a devant elle de grands périls; pour tenir tête à l'orâge, elle a besoin d'autant de clairvoyance que de générosité. Si elle cède aux illusions ou à l'égoisme, elle court aux plus redoutables malheurs. La question n'est plus de savoir si la démocratie sera ou ne sera pas; il s'agit de bien autre chose. La démocratie sera-t-elle césarienne ou libérale, matérialiste ou chrétienne, socialiste ou fraternelle? Tel est le problème de l'heure présente, et de sa solution dépend l'avenir..... *Si la paix sociale n'était plus qu'une chimère, il faudrait ne croire ni à la raison humaine ni à la justice divine.*
>
> Jacques Piou, *Les conservateurs et la Démocratie* (*Revue des Deux Mondes*, 15 Juin. 1895, p. 804 sq.).

Een kort woord vooraf.

Vooreerst, om misverstand te voorkomen.

Onder „vrije concurrentie" versta ik het régime, waaronder wij leven, — niet alleen den vrijhandel, niet alleen de beroepsvrijheid, niet alleen de vrijheid van contract enz. — maar heel dat complex, wat de Duitschers noemen „Freiwirtschaft".

Het woord „sociale wetgeving" wordt hier gesteld naast, ten deele zelfs tegenover „sociale ordening", spec. „politieke en sociale ordening naar beroepsstanden".

Vervolgens, om aan te geven, waarom deze bladzijden gepubliceerd worden.

Een oogenblik heb ik er over gedacht, er als bij-titel boven te schrijven: „Eene inleiding". Waarvan?....

Het is mijn plan, in dit maandschrift — *Deo volente* — van tijd tot tijd een onderwerp te behandelen, betrekking hebbende vooral op de sociale *wetgeving*. Zeker, over de sociale *quaestie* valt meer, valt beter zelfs, te schrijven. Het spreekwoord

van den schoenmaker en zijn leest lijkt mij echter een wijs woord.

Maar dan diende eerlijkheids- en duidelijkheidshalve eerst het standpunt aangegeven, waaruit ik de sociale wetgeving beschouw, de redenen, zij het ook kort, uiteengezet, waarom zij m. i. noodig, zelfs dringend noodig is, maar tevens ook nooit meer kan zijn dan een zwak hulpmiddel, een middel, dat vermindering van lijden, geen genezing, brengen kan, zoolang niet het regime der *vrije concurrentie* vervangen is door het regime der *ordening naar beroepsstanden.*

Een *sociaal politieke geloofsbelijdenis* — klonk het woord niet zoo arrogant, ik zou het bezigen ter verklaring van de bladzijden, die volgen. Waarom, zal misschien beter uit het tweede dan uit dit eerste gedeelte blijken.

I. HISTORISCHE ONTWIKKELING.

I. Eerste tijden [1]). — Daar was een tijd — althans, wanneer men aanneemt, dat de familie het zaad was, waaruit de maatschappij ontsproot, moet men zich wel een eersten tijd denken, — waarin van handel noch verkeer sprake was, waarin de voort-

---

[1]) Zie: Schäffle, *Bau und Leben des sozialen Körpers* (Tübingen, 2e Aufl. 1896). — Ammon, *Die Gesellschaftsordnung und ihre natürlichen Grundlagen* (Jena, 1895). — P. Barth, *Die Philosophie der Geschichte als Soziologie* (Leipzig, 1897). — Bücher, *Die Entstehung der Volkswirthschaft* (2 Aufl. 1898) 15 sq. — Philippovich, *Grundrisz der politischen Oekonomie*, I. *Allgemeine Volkswithschaftslehre* (2e Aufl. Freiburg, i. B. u. Leipzig, 1897) § 14. — Schneider, *Hausindustrie* (*Staatslexikon*, III, 150). — Roszbach, *Geschichte der Familie* (1859). — Riehl, *Die Familie* (Stuttgart, 10 Aufl. 1861). — Mucke, *Horde und Familie in ihrer urgeschichtlichen Entwickelung* (Stuttgart, 1895). — Fuchs, *Bauer* (*Wörterbuch der Volkswirtschaft*, I, 278). — Fustel de Coulanges, *Recherches sur quelques problèmes d'histoire* (Paris, 1885). — Id. *Les origines du système féodal* (Paris, 1890). — v. Maurer, *Geschichte der Frohnhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland* (4 Bnd. Erlangen, 1862—1863). — Bücher, *Die Wirtschaft der Naturvölker* (1898).

brenging der middelen tot levensonderhoud geschiedde *in* de familie *voor* de familie. De voortbrenging wordt nog geregeld door de zuiver persoonlijke behoeften. De arbeid wordt verricht door de familieleden, langzamerhand bijgestaan door slaven, hoorigen, ten slotte huurknechten. Het loon bestaat uit onderhoud — wij zouden zeggen, uit kost en inwoning. Ruil van natuurvoortbrengselen heeft plaats, soms, door omstandigheden, en dan alleen tusschen naburen, maar is nog geen doel van de voortbrenging.

Het grondbezit is de eenige bron van rijkdom. Verwoestingen door weer en wind, door krijg en roof, bewegen steeds meer den kleinen bezitter, zich in hoorigheid te begeven van den grooteren, wien Livius (XXXIV, 4) niet ten onrechte een „ingens cupido agros continuandi" verwijt. De grondbezitter wordt heer, de grondbewerker hoorige boer.

De heeren-hoeve wordt middelpunt van ruimer voortbrenging, door langzaam zich ontwikkelende arbeidsverdeeling bevorderd; de mannen worden molenaar, brouwer, smid, timmerman — de vrouwen weven en spinnen en zorgen voor de huishouding. De omwonenden komen op de heeren-hoeve hun voortbrengselen ruilen. Er openbaart zich steeds dringender behoefte aan een vast middel tot ruil, tevens meter van waarde: het geld ontstaat.

Groepen van niet ver van elkander wonende familiën gaan, gedreven door 't gevoel der gemeenschappelijke belangen, buurten vormen. De buurten groeien tot dorpen, straks tot steden.

Daar zijn er, die rondtrekken, van buurt tot buurt, van dorp tot dorp — hier opkoopende, daar verkoopende. Wegen ontstaan uit paden.

Het verkeer, de handel is geboren.

De familie heeft zich verbreed tot samenleving, tot maatschappij.

II. Oudheid [1]). — Dit kortelijk geschetst ontstaan van handel en verkeer omvat niet juist één periode van heel het menschdom, maar van iedere agglomeratie van menschen in meer of minder ver verwijderde tijden. Het vult de eerste bladzijde uit het historie-boek van elk volk, nu meer dan minder juist weergevende, hoe zijn handel, zijn verkeer ontstond.

Een zelfde opmerking valt te maken omtrent de verdere ontwikkeling van het verkeerswezen.

Hoewel in de kleinere onderdeelen zeer verscheiden, zien wij toch in de oudheid gelijk in de eerste eeuwen na Christus' geboorte in hoofdzaak éenzelfde beweging: door het ontluiken van handel en verkeer treedt de familie langzamerhand op den achtergrond, om het individu meer op den voorgrond te plaatsen. Maar de natuurlijke drang, de ingeboren gemeenschapszin brengt de enkelingen tot elkander, en, waar de band van het bloed steeds meer verzwakt, blijken de belangen van het gelijke, althans van het gelijksoortige beroep een andere band te zijn, die van op-zich-zelf zwakke individuen een door vereeniging sterke gemeenschap maakt.

Zoo in de oudheid.

---

[1]) Vgl. vorige §. — Zie verder: Pesch, *Liberalismus, Socialismus und christliche Gesellschaftsordnung* (*Die Sociale Frage*, Freiburg i. Br. 1896) I, S. 576 sq. — Fournier, *Des collèges industriels dans l'empire Romain* (Paris, 1878). — Kämpfe, *Zunft, Innung* (*Staatslexikon*, V, 1196 sq.). — Gierke, *Das deutsche Genossenschaftsrecht* (Band I, Berlin, 1868; en III, 1881). — Bücher, *Die Aufstände der unfreien Arbeiter* 143—129 *v. Chr.* (Frankfurt, 1874). — Thill, *Die Eigenthumsfrage im klassischen Altherthum* (Luxemburg, 1892). — Gérard, *Des corporations ouvrières à Rome* (Saint-Dié, 1882). — Nickel, *Socialpolitik und sociale Bewegungen im Altertum* (Paderborn, 1892). — Maué, *Der praefectus fabrum* (Halle, 1887). — Id. *Die vereine der fabri centenarii und dendrophori im römischen Reiche*, I (Frankfurt a/M. 1886). — Uhlhorn, *Der Kampf des Christenthums mit dem Heidenthum* (5 Aufl. Stuttgart, 1889). — Buchsenschütz, *Besitz und Erwerb im griechischen Altertum* (Halle, 1869). — Saint-Léon, *Les anciennes corporations de métiers et les syndicats professionnels* (Paris, 1899) p. 5 sq.

In Athene bestonden dergelijke vereenigingen — wij zullen ze kortweg *gilden* noemen — reeds vóór Solon, wien zij echter haar volledige autonomie dankten. De besluiten van een gilde waren voor zijn leden verbindend, tenzij ze met staatswetten in strijd waren.

Ook hier valt, gelijk later in de middeleeuwen, de bloeitijd der gilden samen met de gouden eeuw der natie. Met hun verval begint een nieuw tijdperk, dat der plutocratie. Karl Bücher (*Die Aufstände* etc. S. 6) teckent het kort en krachtig: „Gold und Silber waren mächtige Götter geworden in Hellas; für Geld ward, je länger je mehr, allen alles feil. Alles, was den Vätern grosz und schön und verehrungswürdig erschienen war, verwitterte in dieser zersetzenden Luft, und nichts blieb zurück als maszlose Selbstsucht und Haschen nach Genusz".

Het ontstaan van de gilden in Rome wordt door Plinius den Oude aan Numa Pompilius toegeschreven. De Twaalf Tafelen lieten hun volle vrijheid zich te ontwikkelen. Langzamerhand kwamen zij, voor een groot deel althans, onder staatstoezicht, maar verkregen nimmer de macht noch het aanzien der Helleensche gilden. Invloed op de beroeps-uitoefening, de prijsbepaling of de concurrentie bezaten zij niet. Evenmin bestond te Rome de in de middeleeuwen bijna overal ingevoerde gilde-dwang. Het gemeenschappelijk handwerk was de eenige band, welke de Romeinsche gildebroeders te zamen hield. Hun vereenigingen hadden slechts ten doel onderlinge ondersteuning en verkeer. Zij brachten geen beroeps-ordening. De talrijke bepalingen, door verschillende Keizers uitgevaardigd, deden bovendien de Romeinsche gilden-organisatie ontaarden in een zuiver kastenwezen.

Zoo kan men, besluitende, zeggen, dat het maatschappelijk verkeer in de Romeinsche samenleving nooit zuiver heeft berust op een beroepsordening, maar veel meer op eene individualistische opvatting der maatschappij.

III. Middeleeuwen [1]). — Geheel anders in de middeleeuwen, al valt het niet te betwijfelen, dat een deel der oude Romeinsche gilden, niettegenstaande de volksverhuizing, toch was blijven bestaan. Doch ook in de zuiver Germaansche landen ontwikkelden zij zich als van zelf uit het steeds meer toenemend ruil-

---

[1]) Zie: Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*, I (15 Aufl. Freiburg i. B. 1890). — Weisz, *Sociale Frage und Sociale Ordnung, oder Handbuch der Gesellschaftslehre*, 2 Bnd. (3 Aufl. Freiburg i. B. 1896) S. 589 sq. - 624 sq. — Philippovich, l. c. § 15, § 145. — Bücher, l. c. — Kämpfe, *Zunft, Innung* (*Stsl.* V, 1200 sq). — Id. *Volkswirthschaftspflege* (*Stsl.* V, 1066 sq). — Arnold, *Zur Geschichte des Eigenthums in den Städte* (Basel, 1861). — Id. *Das Aufkommen des Handwerkerstandes im Mittelalter* (Basel, 1861). — Id. *Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte* (Hamburg u. Gotha, 1854). — Stöckl, *Das Christenthum und die groszen Fragen der Gegenwart auf dem Gebiete des geistigen, sittlichen und socialen Lebens* (Mainz, 1880) III, 258 sq. — Pesch, l. c. 615 sq. — Bachem, *Gewerbe.* (*Stsl.* II, 1371 sq.). — Blok, *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, II (Groningen, 1893) Bk. IV, 3 vv. — Bk. V, 482 vv. - 505 vv. — Antoine, *Cours d' économie sociale* (Paris, 1896) 365 sq. — v. Inama Sternegg, *Deutsche Wirtschaftsgeschichte bis zum Schlusz des Karolingerperiode* (Leipzig, 1879). — Gierke, l. c. — v. Maurer, *Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland* (Erlangen, 1866). — Stieda, *Zunfthandel im 15 Jahrhundert* (*Histor. Tasschenbuch*, 6 Folge, IV Jahrg.). — Schönberg, *Zur wirthschaftlichen Bedeutung des Deutschen Zunftwezens im Mittelalter* (Berlin, 1868). — Levasseur, *Histoire des classes ouvrières en France*, I (Paris, 1859). — Schanz, *Zur geschichte der deutschen Gesellenverbände* (Leipzig, 1877). — Laband, *Die Entwickelung des Handwerkersstandes in den deutschen Städten im Mittelalter* (*Deutsche Vierteljahrschrift*, 1866). — Mascher, *Das deutsche Gewerbewesen von der frühesten Zeit bis auf die Gegenwart* (Potsdam, 1866). — Beissel, *Geldwerth und Arbeitslohn im Mittelalter* (Freiburg i. Br. 1884). — Brentano, *On the history and development of Gilds and the origin of Trades' Unions* (London, 1870). — Wilda, *Ueber das Gildewesen im Mittelalter* (Halle, 1831). — Hubert-Valleroux, *Les corporations d'arts et métiers et les syndicats professionnels en France et à l'étranger* (Paris, 1885). — de Saint-Léon, *Histoire des corporations de métiers* (Paris, 1897). — Id. *Les anciennes corporations* (l.c.) 7 sq. — Böhmert, *Beiträge zur Geschichte des Zunftwesens* (Leipzig, 1862). — Michaël, *Geschichte des deutschen Volkes seit dem XIII. Jahrhundert bis zum Ausgang des Mittelalters*, I (Freiburg i. Br. 1897).

verkeer, dat zich, aanvankelijk, evenwel bleef beperken tot bepaalde streken, rondom een langzamerhand, onder inwerking van vaak zeer verschillende invloeden, ontstane marktplaats.

Buurt-handel — ziedaar dus het kenmerk van de eerste eeuwen ook van dit tijdperk. Het centrum van dien handel, de marktplaats, wies weldra aan tot dorp, tot stad. Zij, die vroeger voor den hoeve-heer hadden geproduceerd, gingen thans hoe langer hoe meer hun waren op de markt brengen: landbouw- en nijverheids-artikelen.

Zoo ontstonden, heel langzaam aan, drie, nog niet steeds scherp gescheiden, klassen van personen: landbouwers, handwerkslieden en kooplieden.

De familie-arbeid, gelijk wij dien in de eerste tijden aantroffen, verdwijnt schier geheel. Men arbeidt voor de markt: niet het voortbrengen-voor-zichzelf, maar het voortbrengen-voor-den-ruil wordt hoofddoel des arbeids.

Vrij is echter dat ruilverkeer niet — evenmin de voortbrenging-zelve. De gilden — hier, gelijk wij zagen, een voortzetting der oud-Romeinsche, daar ontstaan door aanstelling van een vakmeester, ginds gegroeid uit een godsdienstige broederschap of in 't leven geroepen door vrije vereeniging — die gilden oefenden hun krachtigen invloed uit.

Vooreerst op de *beroeps*-vrijheid: niemand, buiten de gildemeesters, mocht een vak zelfstandig uitoefenen, althans niet zonder toestemming van het gilde.

Vervolgens op de *arbeids*-vrijheid: werken op Zon- en feestdagen was verboden, evenals alle nachtarbeid; het aantal werkuren was bepaald, verschillend naar gelang van het beroep en van de jaargetijden; het aantal knechts, dat elk in dienst mocht hebben, was beperkt, hun loon vastgesteld. Grondstoffen werden door of onder strenge contrôle van het gilde geleverd. De productie-wijze was nauwkeurig aangewezen; op de deugdelijkheid van het werk werd streng gelet — vaak mocht het niet dan

na keuring worden afgeleverd, vooral waar het levensmiddelen gold. De werkman was verplicht op het door hem voortgebrachte zijn merk te zetten, waarbij dan nog dikwijls het gildezegel moest worden gevoegd. De prijs der waren werd door de politieke overheid vastgesteld, evenals plaats, tijd en wijze van verkoop. In een woord, de vrijheid van arbeid, beroep en voortbrenging was dermate geregeld en beperkt, dat meer conservatief aangelegde naturen, anders over 't algemeen hoog opgevende van den middeleeuwschen gilden-tijd als van het bloeitijdperk bij uitnemendheid, in onze dagen luide zouden protesteeren, requestreeren en ageeren tegen den „ongeoorloofden aanslag op de persoonlijke vrijheid", wanneer slechts naar de weder-invoering van de kleinste helft dier dwangregelen door de voorstanders eener krachtige sociale wetgeving werd gestreefd.

Want dwàng-regelen waren het. Zware straffen stonden op hare ontduiking, zelfs ontzetting uit het beroep kon er het gevolg van zijn.

Slechts één concurrentie was, zoo doende, mogelijk, en zelfs deze nog maar ten deele: beter afgewerkte waren leveren dan de gildegenooten.

„La vie du travailleur n'était point troublée par d'amères jalousies, par le besoin de haïr son semblable, par l'impitoyable désir de le ruiner en le dépassant", heeft Louis Blanc (*Hist d. l. Rév. Franç.* I, 478) zeer juist opgemerkt.

Ook de concurrentie in ruimeren zin was beperkt: den voortbrengers in de stad werd een uitsluitend recht van verkoop hunner waren gewaarborgd; de toevoer daarentegen van niet in de stad geproduceerd wordende waren werd ten zeerste bevorderd.

Zoo heeft, zij het dan ook uiterst langzaam, de familie-productie zich uitgebreid tot een buurt-productie. Binnenland- en wereldhandel zou zich daaruit eerst later, geleidelijk, ontwikkelen: grooter productie door betere techniek en verder doorgevoerde arbeidsverdeeling, gepaard met verminderde vrijheidsbeperking, waren daartoe de onmisbare voorwaarden.

Of echter de arbeiders- en middenstand zich al te zeer over die zeer groote vrijheidsbeperking te beklagen had? — De opmerking van Joh. Janssen (*Geschichte*, I, 343) lijkt mij volkomen juist: „Die genossenschaftliche Arbeit und das gebundene Eigenthum schützte die wirthschaftliche Selbständigkeit der verschiedenen Gewerbe und Gewerbetreibenden und die gerechte Vertheilung des Arbeitsertrages. Sie verschafften den ganzen Handwerkerstande in allen Schichten eine blühende Wohlhabenheit und dadurch Bildung und Macht, während sie den einzelnen an einer wirthschaftlichen Machtentfaltung verhinderten, welche allerdings nicht selten zu ungeheurn Reichthümern führt, aber gemeiniglich zugleich auch zur Ausbeutung von Hunderten und Tausenden".

IV. Zeventiende en achttiende eeuw [1]). — Volle erkenning verdient de waarheid van Gierke's woorden (*Deutsche Genossenschaftrecht*, I, 858): „Mehr als irgend ein anderes Institut haben die Zünfte unter Beibehaltung der meisten äüszern Formen im Laufe der Jahrhunderte ihr Wesen gewechselt. Denkt man jetzt

---

[1]) Zie: Kämpfe, l.c. V, 1067 sq. — 1209 sq. — Stöckl, l.c. III, 265 sq. — Philippovich, l.c. I, § 16 — § 145 sq. — Pesch, l.c. 713 sq. — Janssen, l.c. VIII 70 sq. — Antoine, l.c. 367 sq. — Bachem, l.c. II 1374 sq. — Schanz, l.c. 132 sq. — Mascher, l.c. — Hubert-Valleroux, l.c. — de Saint-Léon, l.c. — Böhmert, l.c. — Roscher, *Die deutsche Nationalökonomik an der Grenzscheide des* 16 *und* 17 *Jahrhunäerts* (*Abhandl. der phil.-hist. Klasse d. K. Sächs. Gesellschaft der Wis.* IV, Leipzig, 1862). — Brentano, *Die Arbeitergilden der Gegenwart* (Leipzig, 1871—1872). — v. Hertling, *Absolutismus*, (*Stsl.* I, 47 sq.) — Id. *Aufsätze und Reden socialpolitischen Inhalts* (Freiburg i. Br. 1884) S. 33 sq. — Cunningham, *The growth of english industry and Commerce* (London, 1890). — Naudé, *Die Getreidehandelspolitik der europäischen Staaten vom* 13 *bis zum* 18 *Jahrhundert* (1896). — Brandt, *Beiträge zur Geschichte der französischen Handelspolitik* (1896). — Kautz, *Die geschichtliche Entwickelung der Nationälökonomie und ihrer Litteratur* (Leipzig, 1863). — Bidermann, *Ueber den Merkantilismus* (Innsbruck, 1870). — Saint-Léon, *Les anciennes corporations* (l.c.) 29 sq.

bei Nennung ihres Namens nur an ihre kümmerlichen Reste in der Jetztzeit, an ihre Entartung und ihren Verfall im 17. und 18. Jahrhundert, wo sie wie fast alle aus einer groszern Vergangenheit übrig gebliebenen Cörperschaften, nur noch der engherzigsten Privilegiensucht, dem kleinlichsten Monopoliengeist, der verknöchersten Selbstsucht dienten: so darf man darüber nicht vergessen, dasz von diesem spätern Zerrbilde in allem fast, auszer in Formen und Namen, sich die zur Zeit der mittelalterlichen Städtefreiheit blühenden Zünfte unterschieden, welche die Welt sie weder vorher noch nachher gesehen, erzeugten — welche zum erstenmal in der Geschichte das Recht und die Ehre der Arbeit zur Anerkennung brachten".

Want dat is wel de hoofdfout geweest der oude gilden: zij waren conservatief op de meest verkeerde wijze. De tijden ontwikkelden zich, de gilden bleven wat zij waren, of juister: zelfs dàt niet; van het goede, dat zij hadden, sleet veel uit, terwijl hunne fouten aangroeiden. Als spiegels waren zij, in vochtige kamers: het helpt niet, al boent men vaak glas en lijst, wanneer niet het kwik soms wordt vernieuwd.

De tijden waren langzamerhand veranderd, de menschen evenzeer.

Waar vroeger één gelooven allen had gehouden in één vasten band, bracht de hervorming twist om de hoogste belangen — een twist, noodlottig ook om hare gevolgen voor het economisch leven. Daarbij kwam de wijziging in de verhouding tusschen Staat en Maatschappij: het vorsten-absolutisme nadert zijn bloeitijd. De Staat grijpt krachtig in het handelsverkeer. De doctrine van het mercantilisme vindt hare toepassing in een immer stijgend protectionisme. Wat vroeger het gilde, later de stad regelde, regelt nu de Staat. De uitbreiding van het verkeer, de tegenstelling tusschen stad en platteland, de monopoliezucht der gilden, het waren alle zoovele redenen, waarom inmenging van het staatsbestuur steeds meer noodzakelijk werd. Oude beperkingen

der concurrentie tusschen naburen worden opgeheven — nieuwe daarentegen tot wet verheven, om de concurrentie tusschen landen en natiën te breidelen, zoo mogelijk te fnuiken algeheel.

Wie vroeger gewerkt had voor een bepaalde clientèle, ging arbeiden nu, schier uitsluitend, voor den ontluikenden groothandel. De groot-industrie wordt geboren, en blijkt opgroeiende meer en meer zich niet te kunnen voegen in het enge keurslijf der verouderde gilden. Deze, eertijds bevorderlijk aan een gelijkmatige verdeeling van den volksrijkdom, ontaarden in hun tegendeel. Steeds moeilijker is het geworden, om het tot meester in een gilde te brengen: ook hier familie-bevoorrechting. Immer grooter wordt de scheiding tusschen Kapitaal en Arbeid: de gildemeester, vroeger *mede*-arbeider, wordt kapitalist, die *laat* arbeiden. Kenschetsend is de opmerking van Böhmert (*Beiträge*, S. 49): „Die Geschichte der Zunft war in 18 Jahrhundert eine Geschichte von Gesellenaufständen". De druk van der gilden monopolie wordt àl zwaarder. Een belemmering zijn zij geworden — verworden ware wellicht juister — voor de ontwikkeling van het handwerk. Steeds luider wordt derhalve de roep, om beter ordening — vaak zelfs om algeheele afschaffing.

Het eerste werd in Duitschland beproefd door een poging tot staatsorganisatie van het gildewezen (Reichszunftordnung, 16 Augustus 1731, verscherpt 23 April 1772) — het laatste deed, helaas, de Fransche Revolutie.

V. Fransche Revolutie [1]). — In tegenstelling met de christelijk-middeleeuwsche beroepsordening baseerde zij de samenleving op

---

[1]) Zie: Cunnigham, l.c. § 300 sq. — Le Play, *L'organisation du travail* (Tours, 1893) 124 sq. — 476 sq. — Weisz, l.c. 549 sq. — Philippovich, l.c. § 17 — § 148 — Stöckl, *Vierter Stand* (*Stsl.* V 565 sq.). — Kämpfe, *Volkswirthschaftslehre* (*Stsl.* V, 1069 sq.). — Id. *Zunft* (*Stsl.* V, 1211 sq.). — Bachem, *Gewerbe*, *Gewerbefreiheit* (*Stsl.* II, 1375 sq.). — Antoine, l.c. 404 sq. — Béchaux, l.c. — Haffner, *Principien von* 1789 (*Stsl.* IV, 616 sq.). — Lehmkuhl, *Die Revolution von* 1789 (*Stimmen a.*

het beginsel van de individueele vrijheid, zóo eene wellicht te groote gebondenheid vervangende door een schier onbeperkte bandeloosheid — een samen-leven door een leven-naast-elkaar — den strijd om 't bestaan van allen *met* allen door een immer heeter wordende kamp van allen *tegen* allen.

Het levend organisme, de maatschappij, werd beschouwd als een atomistisch mechanisme.

Adam Smith's theorie was geworden praktijk.

Het nastreven van het eigen-belang zou wezen het bevorderen van het algemeen-belang. Maar dan zou ook de meest onbeperkte vrijheid, aan dat streven gelaten, een bron worden van welvaart voor allen. Uit den booze moest derhalve de gilden-ordening der middeleeuwen wel heeten. Uit den booze de staatsinmenging der 17e en 18e eeuw. „Laisser faire, laisser passer", wordt het beginsel aller economische wijsheid. De meest geschikten, de ijverigsten, de knapsten, de sterksten, zij zullen vooruitkomen, niet meer in hun vaart door anderen, zwakkeren, belemmerd. Zoo zou de algemeene rijkdom worden bevorderd.

En men vergat, dat die grootere algemeene rijkdom — een leugenwoord, waar het slechts 't begrip vertolkt: de som der individueele rijkdommen — slechts enkelen ten goede zou komen, terwijl de groote massa al meer verarmde. Immers zóo is 't gekomen, dat de aera van het individualisme werd het tijdperk van 't proletariaat.

Joseph de Maistre heeft gelijk gehad: de Revolutie is niet een *feit* in de historie, maar een *tijdperk*. En als hij nog leefde,

---

M.-L. 1889, Band XXXVI). — Hello, *Le Siècle, les Hommes et les Idées* (Paris, 1896, p. 29 sq. - 197 sq.) — Soderini, *Socialisme et Catholicisme* (trad. par Le Monnier, Soc. de St. Aug. 1896) p. 185 sq. — Pierson, *Leerboek der Staathuishoudkunde* (Haarlem, II, 1876, Hfst. V, § 3). — Jäger, *Geschichte der socialen Bewegung und des Socialismus in Frankreich* (Berlin, 1879). — Id. *Die französische Revolution und die sociale Bewegung* (Berlin, 1893). — Saint-Léon, l.c. 38 sq.

zou hij er aan toevoegen: een tijdperk, dat nog niet is afgesloten. — Vgl. De Mun, *Discours*, I (Paris, 1895) p. 523.

Een nieuw tijdperk dus, door Frankrijk ontsloten.

17 Maart 1791 werden de gilden, en al wat er op geleek zelfs, afgeschaft en verboden — de vroegere poging van Turgot (1776) was mislukt.

Zóó luidde de wet (art. 7, *Decreet* van 2/17 Maart 1791):

„A compter du 1er avril prochain, il sera libre à toute personne de faire tel négoce ou d'excercer telle profession, art ou métier qu'elle trouvera bon; mais elle sera tenue de se pourvoir auparavant d'une patente, d'en acquitter le prix suivant les taxes ci-après déterminés, et de se conformer aux règlements de police qui sont ou pourront être faits".

En weldra volgde de wet van 14/17 Juni 1791:

„Art. 1. L'anéantissement de toute espèce de corporation des citoyens de même état ou profession, étant une des bases de la constitution française, il est défendu de les rétablir sous quelque prétexte et forme que ce soit.

„Art. 2. Les citoyens de même état ou profession, les entrepreneurs, ceux qui ont boutique ouverte, les ouvriers et compagnons d'un art quelconque ne pourront, lorsqu'ils se trouvent ensemble, se nommer ni président, ni sécretaire, ni syndics, tenir les régistres, prendre des arrêts ou déliberations, former des règlements sur de prétendus intérêts communs".

Zoo werd, in naam der vrijheid, de meest natuurlijke vrijheid des menschen, die om zich met anderen te vereenigen, geschonden. Of is het onjuist, wat Béchaux (*Le droit et les faits économiques*, 205) zegt: „Vouloir empêcher l'union des faibles, c'est méconnaître la nature de l'homme, ses besoins et les conditions fondamentales de la société"?

Frankrijk was voorgegaan. Italië, Zwitserland, Spanje en Westphalen volgden het eerst. Pruisen in 1810 en 1811. In eene instructie voor de regeering, van 28 December 1808, heette het reeds:

„Es ist dem Staate und seinen einzelnen Gliedern am zuträglichsten, die Gewerbe jedesmal ihrem natürlichen Gang zu überlassen, d. h. keines derselben durch besondere Unterstützungen vorzugsweise zu begünstigen und zu heben, aber auch keine in ihrem Entstehen, ihrem Betrieb und ihrem Ausbreiten zu beschränken.... Neben dieser Unbeschränktheit bei Erzeugung und Verfeinerung der Produkte ist die Leichtigkeit des Verkehrs und die Freiheit des Handels, sowohl im Innern als mit dem Auslande, ein nothwendiges Erfordernisz, wenn Industrie, Gewerbefleisz und Wohlstand gedeihen sollen, zugleich aber auch das natürlichste, wirksamste und bleibendste Mittel, ihn zu fördern. Es werden sich dann diejenigen Gewerbe von selbst erzeugen, die mit Vortheil betrieben werden können, und diese sind wieder jene, welche dem jedesmaligen Produktionszustande des Landes und dem Kulturzustande der Nation am angemessensten sind".

Adam Smith kan er zijn naam onder teekenen.

Pruisen ging op dezen weg van verkeersvrijheid steeds voort: de wet van 14 Juni 1816 hief de water- en provincietollen op; die van 26 Mei 1818 regelde de grenstollen zoo, dat men bijna van vrijhandel kon spreken. Reactie werd echter vaak merkbaar, bij voorbeeld in 1849.

In Oostenrijk werd de gilde-dwang eerst in 1859 opgeheven. In Engeland was de vrijheid van verkeer en van nijverheid steeds grooter geweest dan op het continent — voornamelijk echter in de 18e eeuw. Vooral van belang is hier, in 1814, de opheffing van de oude leerling-wet. Zij had het leerlingwezen (leertijd, arbeidsduur, loon enz.) geregeld. Den vrijhandel kende Engeland tot 1860 niet; de korenwetten van 1846 baanden hier den weg.

Op gelijksoortige wijze verliep het in de overige staten van Europa.

Generaliseerend kan men zeggen: de algemeene richting was: de gebondenheid, uit de middeleeuwen overgebleven, meer of

minder schielijk vervangen door meerdere vrijheid — vrijheid van gronbezit, van handel en van nijverheid.

VI. NEGENTIENDE EEUW [1]). — De groote fout van de Fransche Revolutie is geweest, dat zij, in plaats van de gilden te hervormen, hetgeen dringend noodzakelijk was — èn wegens de stijgende ontwikkeling der samenleving èn wegens hun eigen algeheele ontaarding — ze eenvoudig afschafte, een fout, welke het gevolg was, eenerzijds van hare valsche vrijheidsidee, daar zij niet onderscheidde tusschen vrijheid en teugelloosheid, en anderzijds van hare evenzeer valsche opvatting van de menschelijke natuur, daar zij vergat, althans weigerde te erkennen, dat de mensch niet is enkeling, niet atoom in een dood mechanisme, maar sociaal wezen, levend lid van een levend organisme: de maatschappij.

Zoo is de negentiende eeuw geworden de eeuw van de individueele vrijheid.

De uitbreiding van den handel, waardoor de band tusschen voortbrenger en verbruiker steeds meer verslapte, — de ontwikkeling der techniek, waardoor de productie grooter, en altijd kleiner onderverdeeld kon worden, — de stâge aanwas der bevolking, waardoor het maatschappelijk leven voortdurend sterker gecompliceerd werd, — het waren alle zoovele redenen, waarom de oude dwang, door gilde, stad of staat uitgeoefend, noodzakelijk door meerdere individueele vrijheid moest worden vervangen.

---

[1]) Zie: noot bij vorige §. — Verder: Stöckl, l.c. III 266 sq. — Le Play, l.c. 302 sq. — 499 sq. — Savatier, *La concurrence déloyale, l'accaparement et l'organisation moderne du commerce et de l'industrie,* (Paris, 1896) p. 12 sq. (vroeger verschenen in de *XXe Siècle,* Aug. afl. 1895). — Cathrein, *Moralphilosophie* (Freiburg i. Br. 2e Aufl. 1893. — II. S. 536 sq. — 554 sq.). — Franckel, *Die Bestimmungen des österreichischen Rechts gegen unehrbaren Wettbewerb* (Wien, 1884 S. 3 sq.) — de Pascal, *Philosophie Morale et Sociale* (Paris, 1896, II, p. 400 sq.) — Geller, *Das Recht des wirthschaftlichen Concurrenz* (*Oesterr. Centralblatt für juristischen Praxis,* VII, VIII).

Meerdere individueele vrijheid, minder dwang, minder gebondenheid, ziedaar wat noodig was. Maar gegeven werd: òngebonden, schier geheel teugellooze vrijheid. En uit *die* verworden en tegennatuurlijke vrijheid — vrijheid van grondbezit en vervreemding — van arbeidscontract — van nijverheid — van handel — van verkeer — is geboren wat wij noemen in één woord: *de vrije concurrentie.*

Er komt een voortdurende wisselwerking, de eene vooruitgang baart den anderen: door de machine ontwikkelt zich eerst voorgoed de groot-industrie; — de groot-industrie voert wederom tot verbetering en vermeerdering der machines; het verkeer wordt immer sneller, stoom, gas en electriciteit leenen hun reuzenkrachten; de groothandel centraliseert zich steeds enger, enkele beurzen vervangen de talrijke oude markten; — men produceert niet meer voor zijn familie, zijn nabuurschap, zijn stad, zijn land, men produceert voor de wereld; de vroegere wedijver tusschen enkelen, wie het beste voortbracht, wordt reusachtige wereldconcurrentie, wie het meest en dus het goedkoopst voortbrengt; — al grooter wordt derhalve de industrie, al verder doorgevoerd de arbeidsverdeeling, al meer wordt noodzakelijk het groot-kapitaal, het kapitaal, dat naast, weldra boven den arbeid, de gewichtige andere factor is geworden van de productie: landbouw en nijverheid, zonder den steun van het groot-kapitaal, zijn ten doode opgeschreven; de wereldconcurrentie voltrekt het vonnis in den naam des Konings Mammon; — het geld is geworden de zenuw van geheel den verbitterden internationalen industrieelen oorlog, het voetstuk, waarop ieder, die het machtig weet te worden, zich verheffen kan, in den nieuwen tijd het beeld der oude Grieksche staten, weer te aanschouwen gevende: οἱ πλουσιώτεροι zijn οἱ καλοὶ κἀγαθοί (G. F. Schöman, *Griechische Alterthümer*, I, 187).

Zoo heeft de concurrentie, eerst sluimerend in den natuurlijken aandrang tot arbeid om levensonderhoud, dan ontwaakt maar

gebreideld, thans toomeloos geworden, zich ontwikkeld tot de blindwerkende regelaarster der productie, tot de machtige drijfveer, de allen en altijd voortstriemende zweep — allen : kinderen en vrouwen zoowel als mannen — en altijd: dag en nacht — onvermoeid en onverpoosd, tot het éene doelwit: al maar meer voortbrengen, meer en beter, vooral goedkooper.

In een maatschappij, gebaseerd op die twee machtige zuilen: rechtvaardigheid en naastenliefde, ware zij wellicht de hoogste zegen gebleken — in onze samenleving is zij de oorzaak, althans de aanleiding, niet alleen van grooten, vaak onverdienden, rijkdom, maar evenzeer van steeds meerderen treffende, even onverdiende, armoede.

„La Révolution a guéri peu de maux, et elle en a fait naître beaucoup", heeft Le Play (l. c. p. 303) gezegd.

En in één streek teekent Leo XIII (*Rerum Novarum*: „nam veteribus — multitudini imposuerint") den toestand van heden met meesterhand, en zijn woord kan hier worden aangehaald, als besluitende heel het gevoerde betoog: „Doordat de vorige eeuw de oude gilden der werklieden heeft vernietigd, zonder hun daarvoor éenigen anderen steun in de plaats te geven, en de publieke instellingen en wetten zich van den voorvaderlijken godsdienst hebben ontdaan, is het langzamerhand geschied, dat de werklieden, op-zich-zelf staande en onbeschermd, door de omstandigheden overgeleverd werden aan onmenschelijke meesters en de ongebreidelde hebzucht der concurrenten. Het kwaad werd verergerd door een alles-verslindenden woeker, die, herhaaldelijk door de Kerk veroordeeld, toch onder een andere gedaante, maar dezelfde steeds, door hebzuchtige en onverzadelijke menschen wordt gedreven; hier komt bij, dat de huur van diensten en de handel in alle soort waren bijna geheel in de macht van weinigen is geraakt, zoodat enkele rijken en machtigen een bijna slafelijk juk aan de ontzaglijke menigte van prole-

II. GEVOLGEN.

I. VRIJE CONCURRENTIE [1]). — Onder concurrentie — het woord in zijn meest algemeene beteekenis genomen — verstaat men een wedloop, een wedijver, tusschen minstens twee personen.

In de meer gewone, engere beteekenis, noemt men concurrentie dien wedijver, dien wedloop, welke aangetroffen wordt speciaal op het gebied van handel en nijverheid — nl. den wedijver tusschen voortbrengers en handelaars, om de zelfbewerkte of van anderen gekochte goederen in zoo groot mogelijke hoeveelheid met zoo groot mogelijke winst te verkoopen.

Men lette echter op de nuance in de beteekenis der synoniemen *wedijver* en *concurrentie*.

Het eerste woord heeft steeds een nobele beteekenis — het laatste klinkt, om het zoo uit te drukken, strijdlustiger, gaat eenigszins den weg op van het woord „naijver".

Scherper komt deze nuance uit, wanneer men het woord *concurrent* vergelijkt met *vakgenoot*. Een *concurrent* is iemand, die optreedt, meer of minder scherp, *tegen* een ander, die een zelfde vak uitoefent, denzelfden handel drijft. Een *vakgenoot* daarentegen is degene, die van een *zelfde* vak *geniet*, er *nut*, er voordeel van heeft. Bij een *concurrent* treedt op den voorgrond het *strijdig* belang — bij een *vakgenoot* het *gemeenschappelijk* belang.

---

[1]) Zie: Vercoullie, *Beknopt Etymologisch Woordenboek* (Gent, 's-Gravenhage, 1890) i.v. *genieten, genoot, nut.* — Liberatore, *Principii di economia politica* (Roma, 1890). Fransche vertaling van Silvestre de Sacy (Paris, 1891) p. 233 sq. Holl. vertaling van A. Nuyens, (Utrecht, Brussel, 1898) bl. 320 vv. — Wagner, *Grundlegung der Politischen Oekonomie*, I (Leipzig, 3 Aufl. 1892) S. 243 sq. — Gide, *Principes d'économie politique* (Paris, 4e ed. 1894) p. 149 sq. — Philippovich, l.c. I, S. 30 sq. — Leroy Beaulieu, *Précis d'économie politique* (Paris, z. j. [1894]) p. 203 sq. — Grégoire (Goyau) *Le Pape, les Catholiques et la Question sociale* (Paris, 2 éd. 1895) p. 157 sq. — De Pascal, l.c. II p. 401 sq. — Aalberse, *Oneerlijke concurrentie en hare bestrijding volgens het Nederlandsch Recht*, I (Leiden, 1897) bl. 14 vv.

Daarom is *concurrentie*, om de definitie van Leroy Beaulieu (*Precis*, p. 205) te gebruiken: „La *lutte* qui s'établit entre tous les producteurs pour se défaire, dans des conditions rémunératrices, de leurs produits".

Het doel van alle concurrentie zou men derhalve kunnen omschrijven aldus: het streven naar vestiging, behoud of uitbreiding van debiet ten spijt van anderen.

Van *vrije* concurrentie spreken wij derhalve, wanneer aan dat streven volle vrijheid wordt gelaten, wanneer het is onbeperkt, ongebonden. Het begrip: vrije concurrentie wordt zelfs nog eenigszins ruimer, en wij verstaan er onder, wat de Duitschers noemen „Freiwirtschaft".

Voert dat onbelemmerd streven tot voor de menschelijke samenleving heilzame of betreurenswaardige resultaten?

Ziedaar de vraag welke een antwoord eischt.

II. Uiterste meeningen [1]). — Het is merkwaardig, hoezeer de antwoorden op deze vraag uiteenloopen. De aanhangers van het individualisme zeggen: ja — de meer of minder overtuigde socialisten zeggen even boud: neen.

---

[1]) Antoine, l.c. 173 sq. — 194 sq. — 409 sq. — Philippovich, l.c. § 74 sq. — § 145 sqq. — § 149 sq. — Goyau, *Autour du Catholicisme Social* (Paris, 1897) 46 sq — 173 sq. — 230 sq. — Yves Guyot, *La Morale de la concurrence* (Paris, 1897). — Bastiat, *Harmonies économiques* (Paris, 1850). — Pesch, l.c. 395 sq. — Cathrein, l.c. II, 117 sq. — De Laveleye, *Le socialisme contemporain* (Paris, 9 éd. 1894). — Winterer, *Le socialisme contemporain* (Paris, 2 éd. 1894). — Schäffle, *Die Quintessens des Sozialismus* (Gotha, 13 Aufl. 1891). — Garnier, *Eléments de l'économie politique* (Paris, 3 éd. 1856). — De Molinari, *Les Lois naturelles de l'économie potitique* (Paris, 1887). — Passy, *Quatre écoles d'economie politique.* — Gide, l.c. 149 sq. — Pierson, l.c. II Hfst. II § 6. — Kämpfe, *Socialismus* (*Stsl.* V, 102 sq.). — Kautsky, *Das Erfurter Programm* (1892). — Félix, *Der Socialismus und die Gesellschaft* (Mainz, 1879). — Cathrein, *Der Socialismus* (6 Aufl. Freiburg, 1894).

Het socialisme ziet in de vrije concurrentie de bron van alle kwaad; zij moet vervangen door den directen invloed van de „gemeenschap".

De oud-liberale economen zien in de onbeperkte concurrentie het goed bij uitnemendheid, het onmisbare middel ter vooruitgang, den hefboom voor de beschaving, de regelaarster der productie (Bastiat, *Harmonies économiques*, p. 350 sq.).

De socialistische school schrijft aan het hoofd van haar program: collectief en nationaal bezit van de arbeidsmiddelen, en regeling en beheer aller economische krachten direct door den Staat, vertegenwoordiger van het volk-in-zijn-geheel — terwijl de oud-liberale school voor leuze heeft: zoo groot mogelijke ontwikkeling van de individueele vrijheid op economisch gebied, dus: staatsonthouding.

Het individualisme ziet slechts onheil geboren worden uit elke vrijheids-beperking. De vrijheid, zooveel mogelijk van hare kluisters ontdaan — zóo zelfs, dat zij haar eigen caricatuur wordt — zij is de groote, zij is schier de éénige voorwaarde van waarachtigen vooruitgang en socialen vrede. Het *selfinterest* van het individu zal hem, indien hij slechts volkomen vrij wordt gelaten, er van zelf toe leiden, datgene te doen, wat het belang van 't algemeen het meest bevordert. Het *pas trop gouverner* van D'Argenson ademt éénzelfden geest als het meer bekend geworden, aan Manchester herinnerende *laisser faire, laisser passer*.

„Notre évangile se résume en ces quatre mots" — verklaart de Molinari (*Les lois naturelles*, p. 278).

„Le plus sur moyen de résoudre la question sociale, c'est de laisser le champ libre à la liberté, à la responsabilité, qui est, je le répète en terminant avec Bastiat, notre moteur, notre propulseur, notre rémunérateur, notre vengeur" — meent Passy (*Quatre écoles*, p. 232).

„L'harmonie, l'ordre et le concours des intérêts se produisent spontanément, quand ils sont abandonnés à l'ordre naturel...

Dire que la civilisation marche, c'est dire que les besoins vont s'accroissant sans cesse avec les moyens de les satisfaire" — luidt de zuiver materialistische verklaring van Garnier *(Eléments d'éc. pol.* § 346).

Verder nog gaat Yves Guyot in zijn werk: *La morale de la concurrence.* Volgens hem is de vrije concurrentie de basis zelfs van alle moraal: „Actuellement, dans toutes les nations civilisées, le grand ressort moral c'est la concurrence économique, grand ressort moral à tous les points de vue: au point de vue altruiste puisque tout producteur, tout marchand, tout négociant cherche par tous les moyens possibles, à satisfaire sa clientèle, à répondre à ses besoins, et, par conséquent, à la préoccupation constante d'agir pour les autres; en même temps cette concurrence développe les sentiments vigoureux de l'homme, parce qu'il doit se débrouiller contre ses concurrents, et qu'il doit avoir plus d'initiative, plus de force, plus d'activité qu'eux".

Als reactie tegen dit grove individualisme is het socialisme te beschouwen. Wat er ook afdoends tegen het laatste in te brengen zij, niet te ontkennen valt, dat het ten minste van deze zuivere grondgedachte uitgaat: de solidariteit der menschen onder elkander — al vervalt het ook aanstonds in deze andere fout, dat het de waarde van de persoonlijke *vrijheid* onderschat, om een onmogelijke *gelijkheid* na te streven. In tegenstelling met het liberalisme, ziet het socialisme alleen heil in de *opheffing* van *alle* concurrentie: deze, op het privaat-bezit berustende, is de oorzaak van alle ellende; daarom is elke sociale wetgeving slechts lapmiddel: alleen door het wegnemen der oorzaken kunnen de gevolgen voorkomen worden.

Merkwaardig is, in dit verband beschouwd, de aanhef van het *Erfurter Programm* (14—20 October, 1891): „Die ökonomische Entwickelung der bürgerlichen Gesellschaft führt mit Naturnothwendigkeit zum Untergange des Kleinbetriebes, dessen Grundlage das Privateigenthum des Arbeiters an seinen Pro-

ductionsmitteln bildet. Sie trennt den Arbeiter von seinen Productionsmitteln und verwandelt ihn in einen besitzlosen Proletarier, indies die Productionsmittel das Monopol einer verhältnissmässig kleinen Zahl von Kapitalisten und Grossgrundbesitzern werden. Hand in Hand mit dieser Monopolisirung der Productionsmittel geht die Verdrängung der zersplitterten Kleinbetriebe durch kolossale Groszbetriebe, geht die Entwickelung des Werkzeugs zur Maschine, geht ein riesenhaftes Wachsthum der Productivität der menschlichen Arbeit. Aber alle Vortheile dieser Umwandlung werden von den Kapitalisten und Grossgrundbesitzern monopolisirt. Für das Proletariat und die versinkenden Mittelschichten — Kleinbürger, Bauern — bedeutet sie wachsende Zunahme der Unsicherheit ihrer Existenz, des Elends, des Drucks, der Knechtung, der Erniedrigung, der Ausbeutung... Nur die Verwandlung des kapitalistischen Privateigenthums an Productionsmitteln... in gesellschaftliches Eigenthum, und die Umwandlung der Waarenproduction in socialistische, für und durch die Gesellschaft betriebene Production kann es bewirken, dasz der Groszbetrieb und die stets wachsende Erträgsfähigkeit des gesellschaftlichen Arbeit für die bisher ausgebeuteten Klassen aus einer Quelle des Elends und der Unterdrückung zu einer Quelle des höchsten Wohlfahrt und allseitiger, harmonischer Vervolkommnung werde".

Privaatbezit en daardoor mogelijke vrije concurrentie, dat zijn de beide bronnen van alle kwaad, volgens het socialisme, — van alle goed, volgens het liberalisme.

De waarheid ligt in het midden.

III. Voordeelen der vrije concurrentie [1]). — De vrije concurrentie heeft hare niet te miskennen zeer groote voordeelen, maar

---

[1]) Zie: Philippovich, l.c. I, §§ 32, 72, 75, 76. — Mangoldt, *Grundrisz der Volkswirthschaftslehre* (Stuttgart, 1886) 32 sq. — Antoine,

tevens haar evenmin te loochenen zeer betreurenswaardige nadeelen.

De fout, door de uiterste partijen gemaakt, is deze: dat men zich blind staart op de voordeelen, en zoo de nadeelen niet ziet — en omgekeerd.

Maar een andere fout is ook deze: dat men tegenover de absoluut vrije concurrentie steeds zet een onverzoenlijk, alle vrijheid doodend protectionisme — tegenover staats-onthouding staats-voogdij. Wanneer het woord van den 't goed meenenden Bastiat waar was: „La concurrence n'est que l'absence d'oppression" — wie zou er zich tegen de vrije concurrentie kanten? Maar de tegenstelling is onjuist. Het geldt hier niet de tegenstelling tusschen vrijheid en verdrukking, maar het geldt hier een antwoord te geven op de vraag: wat is beter, dat de concurrentie geheel worde overgelaten aan de individueele willekeur, òf dat zij door wijze ordening worde gebreideld en geleid? Of, om met Pater Pesch te spreken: „Freiwirtschaft oder Wirtschaftsordnung?"

Wanneer men de dingen zoo stelt tegen over elkaar, dan kan men onbevooroordeeld onderzoeken de wezenlijke voor- en nadeelen der vrije concurrentie, om aldus in staat te zijn, de nadeelen te voorkomen met behoud, zooveel mogelijk, van de voordeelen.

De voordeelen nu kunnen tot twee hoofdsoorten worden teruggebracht: de vrije concurrentie doet *meer*, en zij doet *beter* voortbrengen, De nadeelen tot deze drie rubrieken: nadeelen voor de *arbeiders*, voor de *gebruikers* en voor den *middenstand*.

Eerst de voordeelen.

---

l.c. 409 sq. — Stöckl, l.c. III, 266 sq. — Goyau, l.c. 50 sq. — De Pascal, l.c. II, 404 sq. — Périn, *Premiers principes d'économie politique* (Paris, 1895) 131 sq. — Leroy-Beaulieu, l.c. 207 sq. — Gide, l.c. 149 sq. — Pierson, l.c. II, Hfst. II. — De Broglie, *Considérations sur la liberté commerciale* (*Revue des Deux Mondes*, 15 Juin, 1879). — Bonnet, *Un économiste inédit* (ib. 15 Nov. 1879).

1. GROOTER VOORTBRENGING [1]). — Het eigenbelang is een machtige prikkel, die vooral zijne werking doet gevoelen bij *vrije* concurrentie. Ieder moet voor zichzelf zorgen. Wie het hardst werkt, zijn krachten en capaciteiten het best en het meest doelmatig gebruikt, produceert het meest, *verdient* het meest. Immer krachtiger zal zijn energie zich ontwikkelen, zijn gevoel van verantwoordelijkheid grooter worden. Zoo zullen de sterksten, de knapsten, de geschiktsten het meest naar voren treden. Alle maatschappelijke krachten zullen aanwending vinden, dáar en zóo als 't voor de voortbrenging 't voordeeligst is.

De strijd dwingt tot vereeniging. Waar meerderen te zamen werken, den arbeid onder elkander verdeelende, daar wordt in verhouding veel meer geproduceerd. In hoe kleiner onderdeelen men den arbeid splitst, des te vlugger, bekwamer, volmaakter zal de productie zijn. Nergens méér dan in de groot-industrie vindt de arbeidsverdeeling toepassing. Zoo leidt, zoo drijft de vrije concurrentie tot steeds verder doorgevoerde arbeidsverdeeling, tot groot-industrie. Alle voordeelen der voortbrenging-in-'t-groot zijn dus indirect gevolgen ook der vrije concurrentie: zóó de aanwending van altijd volmaakter, dus duurder, machines; — zoo de grootere technische vaardigheid des arbeiders, wiens aandacht slechts en voortdurend voor een klein onderdeel wordt gevraagd; — zoo de vermindering der productiekosten, waardoor het voortgebrachte tot een steeds breeder kring van afnemers kan dalen en den levensstandaard verhoogen enz. enz.

Zij, die minder produceeren, worden derhalve òf verdrongen òf gedreven tot uitbreiding hunner zaken. Grooter-industrie is het noodzakelijk gevolg van groot-industrie. Maar daarom is steeds meer kapitaal van noode. Het krediet wordt mede een factor in de productie. Door geldleening wordt de rijke nietsdoener mede-voortbrenger.

---

[1]) Zie aant. vorige §.

In één woord: de vrije concurrentie is de directe en indirecte oorzaak van een steeds grooter wordende productie.

Ook van een betere — al moet eenig voorbehoud hier worden gemaakt.

2. BETER VOORTBRENGING [1]). — Beter in tweeledig opzicht: er wordt meer voortgebracht, *wat* noodig is, en *waar* 't noodig is.

Te bepalen *wat* en *hoeveel* voortgebracht moet worden en *waar* het voortgebrachte ter markt moet worden gebracht, staat niet meer aan een vereeniging, een stad of een landsgemeenschap, maar is geheel afhankelijk van de wijze, waarop voortbrengers en handelaars hun eigen belang begrijpen. Een artikel wordt geproduceerd, zoolang de ruilwaarde ervan een, zij 't ook klein, surplus blijft geven boven de gezamenlijke productie-kosten. Is er veel van eenig goed, in 't algemeen of op een bepaalde plaats, noodig, de winst bij verkoop ervan zal groot zijn, en 't eigenbelang zal velen prikkelen, door voortbrenging of vervoer van dat goed, zich een deel dier te maken hoogere winst toe te eigenen: in de bepaalde maatschappelijke behoefte is voorzien. Maar bovendien, doordat meerderen tegelijk eenzelfde voordeel willen behalen, zullen vooreerst de voortgebrachte goederen spoediger in ruimer voorraad aanwezig zijn, en zal vervolgens de concurrentie de voortbrengers dwingen die goederen zoo goedkoop mogelijk te leveren. De vrije concurrentie dringt er de voortbrengers dus niet alleen toe, om in de bestaande maatschappelijke behoeften zoo spoedig en zoo goed, maar ook zoo goedkoop mogelijk te voorzien. Een immer breeder kring van menschen zal in staat zijn, van een deel van het voortgebrachte te genieten; meerdere welvaart zal daardoor ontstaan, een welvaart, die ongetwijfeld gunstig werken kan ook op de zedelijke vorming der menschen.

Zoo heeft — en ziedaar de conclusie — de vrije concurrentie een direct- en indirect gunstigen invloed op de stoffelijke,

---

[1]) Zie aant. voorlaatste §.

en een indirect-gunstigen op de zedelijke welvaart der maatschappij.

Edoch, nevens deze onmiskenbare voordeelen heeft de vrije concurrentie — het valt niet te loochenen, tenzij door ziendeblinden — evenzeer hare zéér groote nadeelen, stoffelijke zoowel als, vooral, zedelijke.

Het is zeer juist, wat Mr. N. G. Pierson (l. c. bl. 48) schrijft: „Wanneer men de economische wereld *als in vogelvlucht* overziet *en de bijzonderheden niet te nauwkeurig in oogenschouw neemt*, gevoelt men onwillekeurig bewondering voor de werking van den prijs op de vraag en het aanbod; voor dien kompas, die veel meer is dan een kompas, immers een régulateur. Tot bewondering bestaat hier aanleiding... Het is niet overtollig aan deze eenvoudige waarheden te herinneren en ons wel te doordringen van de nuttige rol, die het eigenbelang in de voortbrenging vervult".

Het is zeer juist, vooral... wanneer men den vollen nadruk laat vallen op de door mij *gecursiveerde* woorden.

IV. Nadeelen van de vrije concurrentie. — Gelijk reeds werd opgemerkt, kunnen de nadeelen der vrije concurrentie — ten deele innig samenhangende met, ten deele afzonderlijk optredende naast de voordeelen — tot drie hoofdrubrieken worden teruggebracht: nadeelen 1°. voor de arbeiders — 2°. voor de gebruikers — 3°. voor den middenstand — nadeelen, zóo groot, dat zij het bittere woord van Weisz (l. c. 370) rechtvaardigen: „Das Leben in der Gesellschaft hat sich zu einem allgemeinen Kampf auf Leben und Tod ausgewachsen — man nennt ihn Freie Concurrenz". Of, gelijk Pesch (l. c. 425) hetzelfde met krachtiger woorden uitdrukt: „Die *freie Concurrenz*, welche jede dem Grundeigenthum, dem mobilen Kapital, dem Betrieb, dem Markte gezogene Schranke aufhebt, jedes eingreifen des Staates in wirtschaftliche Angelegenheiten abweist, keine öffentlich-rechtliche

und durch berufsgenossenschaftliche Organisation gestützte Wirtschaftsordnung duldet: diese freie Concurrenz ist verwerflich, unter welchem Gesichtspunkte man immer sie betrachten mag. Sie ist kein Wetteifer kein Wettbewerb mehr, sondern blosz der Deckmantel des häszliches Eigennutzes, ein brutaler Kampf aller gegen alle, ein Krieg auf Leben und Tod. Jeder Mittbewerber gilt hier als Feind, den man verderben musz, damit man allein der Platz behaupte".

Deze nadeelen onderwerpen wij aan een nader onderzoek in een volgende aflevering.

Leiden. Mr. P. J. M. Aalberse.

(Slot volgt).

PROBABILISME OF AEQUIPROBABILISME.

Het zal den meesten lezers van *De Katholiek* wel niet onbekend zijn, dat de voornaamste moraal-systemen, n.l. het *Probabilisme* en *Aequiprobabilisme* in den laatsten tijd niet weinig besproken zijn. Mannen, die zich op het gebied van ethica en moraal-theologie een goed klinkenden naam verwierven, hebben zich daarmede wederom beziggehouden en het vóór en tegen van beide systemen in de dubbele weegschaal van philosophie en theologie gelegd en gewogen. Wien zou zulks verwonderen, daar het systeem de geheele zedenleer eenigermate beheerscht, en de meeste twijfelachtige vraagstukken tot practische oplossing voeren moet.

Na dan geruimen tijd de schermutselingen van geoefende strijders te hebben gadegeslagen, waag ik het mij eveneens in den strijd te mengen, en een lans met onze tegenstanders te kruisen.

Hoe men ook over den tot nu toe gevoerden strijd denke, 't valt niet te ontkennen (iets, wat bij het behandelen van strijdvragen van het grootste gewicht is,) dat het eigenlijke geschilpunt op dit oogenblik zeer scherp geteekend is.

De groote vraag dan, over welke het geschil tusschen probabilisten en aequiprobabilisten loopt, is deze: mag ik eene minder waarschijnlijke meening, welke voor de vrijheid pleit, volgen, terwijl ik de meening, welke het bestaan der wet voorstaat, voor waarschijnlijker houd.

Veronderstel — om de gestelde vraag nog een weinig te verduidelijken — ik verkeer in twijfel en vraag of iets geoorloofd

of niet geoorloofd, verboden of niet verboden, voorschrift of geen voorschrift is. Ik ontvang daarop een tweevoudig antwoord. Het een verdedigt mijne vrijheid, terwijl het andere de wet in bescherming neemt. Na ingesteld onderzoek omtrent de waarheid van beide meeningen, behoudt de laatste de overhand: d. i. de redenen, die voor de wet aangehaald worden, komen mij met beslistheid zwaarder voor, dan die, welke de vrijheid voorstaan, zoodat ik de meening, welke het bestaan der wet verdedigt, *waarschijnlijker acht.*

Wat mag of moet ik in dat geval doen?

Ik schaar mij aan de zijde der zoogenaamde „Aequiprobabilisten" en antwoord: Ik moet in dat geval de meening volgen, die de wet voorstaat en, naar mijne overtuiging, waarschijnlijker is.

Alvorens het bewijs dezer bewering te leveren, moet ik vooropstellen, dat men een tweevoudig *zedelijk* (honestum) kan onderscheiden; het *rechtstreeksch* en het *niet-rechtstreeksch zedelijke* (honestum directum et indirectum).

Het *rechtstreeksch zedelijke* is datgene, wat onafhankelijk van de dwaling der menschen, met de zedelijke orde overeenkomt; het *niet-rechtstreeksch zedelijke* daarentegen is slechts zedelijk, omdat het nu eenmaal, ofschoon in strijd met de waarheid, als zoodanig beschouwd wordt. De liefde b.v. welke men zijn evenmensch toedraagt, is eene *rechtstreeks zedelijke* daad; mocht iemand evenwel in de meening verkeeren, dat hij zijn evenmensch haten moet, dan zou die haat in hem eene *niet-rechtstreeks zedelijke* daad wezen. Zij zou, ofschoon *in zich zelf onzedelijk, zedelijk* wezen, omdat ze als zoodanig aangezien wordt.

Niet noodig te zeggen, dat men evenzoo een tweevoudig *onzedelijk* (inhonestum) kan onderscheiden, het *rechtstreeksch* en het *niet-rechtstreeksch onzedelijke* (inhonestum directum et indirectum). Diefstal is eene *rechtstreeks*, eene *op zich zelf onzedelijke* daad; eene aalmoes daarentegen, welke een rijke, tegen de stem

van zijn in dwaling verkeerend geweten in, aan een waardigen arme geeft, is niet *rechtstreeks* niet *op zich zelf*, maar slechts *om zijn verkeerde opvatting, onzedelijk.*

Na dit vooropgezet te hebben, zeg ik, dat men zooveel mogelijk, niet slechts waar zekerheid is, maar ook in twijfel, het *honestum directum* moet nastreven, en het *inhonestum directum* vermijden. Ik moet m. a. w., waar eene keuze moet gedaan worden tusschen eene daad, welke, mijns inziens, waarschijnlijker rechtstreeks-zedelijk en eene andere, die waarschijnlijker rechtstreeks onzedelijk is, de eerste kiezen en stellen.

Immers, opdat mijne keuze redelijk en bijgevolg zedelijk zij, moet ik die handeling kiezen, welke zich in de gegeven omstandigheden als de *eenig redelijk kiesbare* voordoet; deze handeling nu is in het geval, in den twijfel, dien wij veronderstellen, geen andere dan die, welke m. i. *waarschijnlijker rechtstreeks zedelijk* is.

Wat toch zou de keuze der andere daad, die *waarschijnlijker rechtstreeks onzedelijk is*, kunnen rechtvaardigen? Men zegt: „Die daad is toch ook *waarschijnlijk* rechtstreeks-zedelijk". Zeker, zij kan steunen op eene meening, die een *op zich zelf* deugdelijken grond van waarschijnlijkheid bezit; maar zij is, naar mijne meening, nog *waarschijnlijker* rechtstreeks onzedelijk, en dus (bemerk dit wel) van dien aard, dat er meer reden is, om ze niet, dan om ze wel te mogen stellen, van dien aard, dat ze meer verwerpelijk dan verkieselijk is. Ze desniettegenstaande kiezen ware blijkbaar eene onredelijke keuze doen. „Wanneer het ons verstand — aldus de H. Alphonsus — met zekerheid voorkomt, dat de waarheid zich meer aan de zijde der wet, dan aan de zijde der vrijheid bevindt, — dan kan de wil niet meer voorzichtiglijk en zonder schuld de minder zekere meening volgen" [1]).

---

[1]) „Quando apparisce all' intelletto con certezza che la verità

Zal men de daad, welke *waarschijnlijker onzedelijk* is, kiezen, zeggende, dat de handeling, welke zich slechts als *waarschijnlijk* rechtstreeks zedelijk voordoet, nog niet *genoegzaam als zoodanig* bekend is, dat er gevolgelijk nog geen *wet* bestaat, welke *deze* gebiedt en de *andere* verbiedt? Ik antwoord: de handeling, welke zich als *waarschijnlijker* rechtstreeks-zedelijk voordoet, is *genoegzaam bekend*, om *voorgeschreven* te zijn, en te moeten zijn. Zij is immers in zoo verre bekend, dat zij zich, wanneer men de twee handelingen, tusschen welke moet gekozen worden, op zich zelf beschouwt, blijkbaar de *eenig redelijk kiesbare* is; welnu, wat blijkbaar het *eenig redelijk kiesbare* is, moet door een *redelijk* wetgever als *te* kiezen worden voorgeschreven. God kan niet toelaten, dat de mensch eene *onredelijke* keuze doe; Hij moet *deze* noodzakelijk *verbieden*, en de keuze, die *alléén redelijk* kan gedaan worden, *gebieden*.

Ik meen dus te mogen besluiten: ik moet, waar gekozen moet worden tusschen eene daad, welke m. i. waarschijnlijker rechtstreeks zedelijk en eene andere, die waarschijnlijker rechtstreeks onzedelijk is, de eerste kiezen en stellen.

Deze daad nu, stellen wij, indien wij de *meening* volgen, *die het bestaan der wet voorstaat en door ons als waarschijnlijker beschouwd wordt. Deze* dus, en niet *de meening, welke voor de vrijheid pleit, maar o. i. minder waarschijnlijk is*, hebben wij als het richtsnoer onzer handeling te kiezen.

Ziedaar het argument, waarop de tegenstanders van het Aequiprobalisme te antwoorden hebben, een argument, wat door de voorrede, welke Pater Lehmkuhl aan de laatste uitgave zijner moraal-theologie heeft toegevoegd, niet geschokt, ja oprecht gespro-

---

sta più per la legge che per la libertà, allora non può la volontà prudentemente e senza colpa seguir la parte meno sicura" (*Lettere. Corrisp. spec.* CCXIX).

ken, niet eens geraakt geworden is, een argument eindelijk, wat geenszins nieuw is, gelijk het sommigen zou kunnen voorkomen, maar reeds in deze woorden van den H. Alphonsus verscholen ligt: „Wij moeten bij moreele twijfels de *waarheid* nastreven; mocht echter de waarheid niet *met zekerheid* te achterhalen zijn, dan moet althans die meening gevolgd worden, welke haar *meer nabijkomt*; zoodanig nu is die meening, welke ons *waarschijnlijker* toeschijnt; immers de waarheid, die ons gebiedt haar na te streven, gebiedt eveneens, dat wij de meening volgen, die voor de wet pleit, als deze haar (de waarheid) *meer nabij* komt" [1]).

Welke moeielijkheden nu worden tegen het Aequiprobabilisme ingebracht?

Ik wil de plank doorzagen, waar zij het dikste is, d. i. met de grootste, ik zou haast zeggen, de éénige tot nu toe aangevoerde moeielijkheid beginnen.

Men zegt: „Eene twijfelachtige wet verplicht niet; welnu, eene wet, die o. i. slechts waarschijnlijker bestaat, maar ook waarschijnlijk niet bestaat, is twijfelachtig".

Ofschoon deze moeielijkheid reeds in de voorgaande regelen besproken en m. i. weerlegd is, wil ik thans volgens de vormen der „school" daarop antwoorden.

Ik geef toe, dat eene wet, die in den *strikten zin* des woords *twijfelachtig* is, d. i. voor welker bestaan en niet-bestaan *geen of*

---

[1]) „Noi ne' dubbî morali, dobbiam seguire la verità; onde, dove non possiamo chiaramente ritrovar la verità, almeno seguire dobbiamo quella opinione che più si accosta alla verità, qual appunto respettivamente è l'opinione che ci apparisce più probabile: onde la stessa verità che ci obbliga a doverla seguire, ci obbliga ancora a seguire quella opinione che sta per la legge, quando ella più si accosta alla medesima verità". Zoo schreef de H. Alphonsus in zijn *Dichiarazione del sistema*, No. 2, een werkje, wat hij in het jaar 1774 uitgaf, dus slechts weinige jaren, voordat hij zijn arbeid op het veld der moraal-theologie staakte.

gelijke redenen aangevoerd worden [1]), inderdaad niet verplicht. Wat echter eene wet betreft, die niet *geheel* twijfelachtig is, doch van dien aard, dat haar bestaan voor mij waarschijnlijker is dan haar niet-bestaan, eene zoodanige verplicht wel is waar niet *rechtstreeks* (directe), evenmin als eene wet, die *allerwaarschijnlijkst* (probabilissima) of *bijna zeker* (fere certa) is, *direct met volstrekte zekerheid* kan verplichten; zij verplicht evenwel, gelijk *deze, zijdelings* (indirecte), d. i. krachtens het hooger princiep, wat wij in bovenstaande regelen opgezet en bewezen hebben: Ik moet, waar ik te kiezen heb tusschen eene daad, welke m. i. waarschijnlijker rechtstreeks zedelijk, en eene andere, die waarschijnlijker rechtstreeks onzedelijk is, de eerste kiezen en stellen.

Is dit princiep waar, zijn de gronden daarvoor aangevoerd degelijk, dan is de hoofdmoeielijkheid onzer tegenstanders weerlegd.

Men kan ook zeggen, dat het princiep zelf, wat wij opzetten, eene *meer algemeene, zekere* en dus *bindende* wet is.

---

[1]) „Intellectus noster possibilis respectu partium contradictionis se habet diversimode. Quandoque enim non inclinatur magis ad aliud, vel propter defectum moventium, sicut in illis problematibus de quibus rationes non habemus; vel propter apparentem aequalitatem eorum quae movent ad utramque partem; et ista est *dubitantis* dispositio, qui fluctuat inter duas partes contradictionis. Quandoque vero intellectus inclinatur magis ad unum quam ad alterum; sed tamen illud inclinans non sufficienter movet intellectum ad hoc, quod determinet ipsum in unam partium totaliter; unde accipit quidem unam partem, tamen semper dubitat de opposita; et hoc est dispositio *opinantis*, qui accipit unam partem contradictionis cum formidine alterius". (S. Thom. *De Verit.* Q. 14, a. 1).

„*Dubitatio* proprie dicit indifferentiam judicii rationis respectu utriusque partis contradictionis, ita quod neutrum praeeligat alteri". (S. Bonaventura, *III Dist.* 17, Dub. 3).

„Ubi opiniones sunt *aeque probabiles*, lex est vere dubia *dubio stricto*". (S. Alph. *Theol. Mor.* Lib. I, n. 88).

Ik wil verder met nadruk bemerken, dat onze tegenstanders zich eigenlijk bij het opzetten hunner moeielijkheid aan een petitio principii schuldig maken.

Zij steunen op een beginsel (*lex dubia non obligat*), wat in den zin, waarin zij het opnemen, door ons vooreerst eenvoudig ontkend, en vervolgens door onze bewijsvoering rechtstreeks bestreden wordt.

Zij eindelijk nog aangestipt, dat bovenvermelde moeielijkheid door verschillenden op verschillende wijzen voorgesteld, maar door ons op dezelfde wijze beantwoord wordt. Wie zich hiervan nog meer overtuigen wil leze een meer uitgebreid artikel, dat wij weldra in het tijdschrift *Divus Thomas* hopen te publiceeren.

Eene moeielijkheid echter, die door den geleerden Pater Lehmkuhl en misschien ook door anderen, als van de eerste onderscheiden, voorgesteld wordt, kan volgender wijze weergegeven worden: „Eene verplichting, welker bestaan in waarheid *niet geweten wordt,* bestaat in werkelijkheid niet; welnu, wanneer eene wezenlijk waarschijnlijke meening getuigt: deze of gene verplichting bestaat niet: *dan weet men in waarheid niet*, of die verplichting aanwezig is; bijgevolg bestaat ze in werkelijkheid niet" (*Theol. Mor.* n. 91).

Ik laat den *Major* voor wat hij is, maar onderscheid den *Minor*. Als tegenover die meening eene andere m. i. meer waarschijnlijke staat, welke getuigt: die verplichting bestaat wel: dan weet men in waarheid niet *rechtstreeks met volkomen zekerheid*, of die verplichting bestaat; men weet het echter *zijdelings*, d. i. door middel van het reflex-beginsel, wat wij in bovenstaande regelen, naar wij hopen, bewezen hebben:

Ik moet, waar gekozen moet worden tusschen eene daad, welke m. i. waarschijnlijker rechtstreeks zedelijk en eene andere, die waarschijnlijker rechtstreeks onzedelijk is, de eerste kiezen en stellen.

Van dat beginsel hangt alles af; in dat beginsel ligt de groote kracht van het Aequiprobabilisme; met dat beginsel staat of valt het moraal-systeem, wat wij verdedigd hebben; om dat beginsel moet o. i. de geheele strijd worden gestreden. Dat is de grondsteen, die moet worden losgerukt, dat is het schild, wat moet worden doorboord, waartegen de pijlen onzer tegenstanders moeten, en, naar wij van harte wenschen, ook zullen gericht worden.

Amsterdam. L. M. Wouters,
Cong. SS. Red.

EEN BLIK IN DE PROTESTANTSCHE KERK.

AAN DS. A. VEENHUYSEN, PREDIKANT BIJ DE NED. HERV. GEMEENTE TE NEDERHORST-DEN-BERG.

In zijn boekje *Geen steenrots maar zandgrond* schrijft Ds. A. Veenhuysen aan mijn adres het volgende: „Het is toch eigenaardig, dat hoewel gij het protestantsch beginsel [dat van het vrije onderzoek] zoo afkeurt en de Protestanten in zulk een vrijheid om aan te nemen of te verwerpen leven, er, over het geheel genomen, bij de Protestanten zooveel hoogachting voor den Bijbel is, zooveel ijver om er allen mede bekend te maken, en zooveel erkentenis van de waarheid der openbaring... Steeds meer schittert de waarheid der Schrift in de oogen der menschenkinderen. In meerdere harten gaat het licht op. Dit woord brengt de waarheid aan den dag" (blz. 93).

En verder: „In het Protestantisme is slechts verschil in bijzaken"...

Omtrent de vraag, of Christus een zichtbaar Hoofd der Kerk op aarde heeft aangesteld, welke vraag door Ds. A. Veenhuysen ontkennend wordt beantwoord, heb ik bescheid gegeven door mijn boekje *De Paus*, waarvan het derde deeltje ter perse ligt.

Ik wensch echter te antwoorden ook op de bewering van den schrijver, dat „*over het geheel genomen* bij de Protestanten zooveel hoogachting voor den Bijbel" is, dat bij hen „in meerdere

harten het licht opgaat", en dat „in het Protestantisme slechts verschil in bijzaken" gevonden wordt.

In *De Paus*, dat reeds uitdijde tot over de 500 bladzijden, was voor dat antwoord geen plaats. Daarom kies ik het maandschrift *De Katholiek* tot voertuig mijner gedachten of beter: tot voertuig der gedachten vooral van Protestanten zelven.

Hunne bekentenissen, gezamenlijk genomen, zullen heel iets anders bewijzen dan hetgeen Ds. A. Veenhuysen beweerde.

Onnoodig te zeggen, dat ik maar hier en daar een greep doe in de rijke stof.

Eerst dient de vraag gedaan: welk gezag moet de H. Schrift hebben bij de Protestanten *over het geheel genomen?*

De *Ned. Geloofsbelijdenis*, art. 7, antwoordt: „De H. Schrift heeft een *goddelijk* gezag en is *alzoo de eenige regel voor ons geloof en leven*" (Ds. J. H. Donner, *De goddel. waarheden*, bl. 9).

„Für den Evangelischen Geistlichen" — zegt het *Theol. prakt. Quartalschr.* (Linz, 1879) — „gibt es in geistlichen Dingen nur eine Autorität, und das ist Gottes Wort".

En art. 3 van de *Ned. Geloofsbel.*, handelend over het geschreven woord Gods, luidt: „Wij belijden, dat *dit Woord Gods niet is gezonden noch voortgeplant door menschelijken wil; maar de heilige mannen Gods hebben gesproken, gedreven zijnde door den H. Geest*, gelijk de heilige Petrus zegt".

Art. 4 somt dan de Kanonieke Boeken der H. Schrift op en o. a. *Esther, Job, Ecclesiastes of de Prediker, aan de Hebreën, Brief van Jacobus, Juda* en de *Openbaring van Joannes.*

Art. 5 besluit dan: „Alle deze Boeken alleen ontvangen wij wij voor *heilig* en *kanoniek* om ons geloof naar dezelve te regelen, daarop te gronden en daarmede te bevestigen. *En gelooven zonder eenige twijfeling al wat in dezelve begrepen is*" enz. enz.

Wie die regelen van art. 5 onderschrijft, geeft, dunkt mij, blijk van hoogachting voor den Bijbel, maar wat te zeggen van iemand, die willekeurig eenige boeken schrapt en daartegen uitvaart?

Nu is het algemeen bekend, dat de groote Hervormer het boek Esther uit de H. Schrift wierp, het boek Job als een fabelboek beschouwde, in den Ecclesiastes „maar een ridder zonder laarzen en sporen" zag, den Brief aan de Hebreërs van dwalingen beschuldigde, dien van Jacobus „een strooien brief" noemde en omtrent de goddelijkheid van den Brief van Juda en van het Boek der Openbaring in onzekerheid bleef [1]).

Ik weet wel, dat de Protestant Cremer schrijft: „Auf der einen Seite ist die heilige Schrift für Luther ein Buch, in welchem an einem Buchstaben, ja am einigen Titel mehr und grösser gelegen ist, denn an Himmel und Erde", maar ik weet ook, dat dezelfde schrijver laat volgen: „auf der andern Seite weiss er zu sagen von Heu, Stroh und Stoppeln, welches den Propheten bei ihren eigenen guten Gedanken mit untergelaufen sei, von einem unzureichenden Beweise des Apostels Paulus Gal. 4 : 21" enz. (Dr. Herzog, *Real-Encyklopädie*, 6, 753).

En wanneer de Protestant L. Krummel (in *Die Probebibel*, 1885) en de Generalsuperintendent Gess uit Posen (zie *Germania* 27 Oct. 1883) en W. Schmidt (in zijn geschrift *Über den theol. Charakter der Schriftauslegung* 1880) en *Die Grenzboten* (1893, I, 281, 277, 284) klagen, dat Luther den Bijbel valsch vertaald heeft; en wanneer de Protestant Paul Wilhelm Schneidel uit Jena (in de *Theol. Literaturztg.* van 1889 n. 19, S. 473) b e w ij s t „wie grossartig falsch Luther übersetzt hat": kan ik van „zooveel hoogachting voor den Bijbel", zelfs wat den vader van het Protestantisme betreft, niet veel gewaarworden.

En heeft Ds. Schmidt gelijk, toen hij schreef: „Tegen heele

[1]) Calvijn daarentegen erkende, dat de boeken, door Luther beschouwd als niet van God ingegeven, wel door God waren ingegeven, en van den Brief aan de Hebreërs zegt hij, „niet te twijfelen, of men heeft door een kunstgreep van Satan gepoogd aan dat geschrift zijn goddelijk gezag te ontnemen".

Wie heeft gelijk Luther of Calvijn ? Of is de vraag niet van belang en duidt zij enkel op „verschil in bijzaken" ?

groote stukken van de H. Schrift... heeft Luther zijn *afwijkend* persoonlijk oordeel doen gelden en erkend, *dat hij den Bijbel niet hoogachtte*" (*Neuest. Protest.* S. 121; *Briefe aus Hamburg*, S. 868), dan is daardoor nog niet bewezen, dat Ds. A. Veenhuysen in zijne bewering omtrent de hoogachting voor den Bijbel bij de Protestanten „*over het geheel genomen*" ongelijk heeft, maar wel dat de vader van het Protestantisme alvast een uitzondering maakt.

Werpen wij nu een blik in de Kerk der Protestanten „over het geheel genomen".

Luther heeft eens gezegd: „Ik wil gaarne allerlei scheldwoorden verdragen, maar geen vingerbreed wijken van den mond, die zegt: Hoort dezen! Ik voorzie, dat, indien God ons geene trouwe predikers en kerkedienaars geeft [de Bijbel alleen is dehalve niet voldoende] de duivel door de partijgangers onze Kerk verscheuren zal... *Bid God, dat Hij u het Woord laat, want het zal er vreeselijk toegaan*" (*Erl.* 16, S. 146; *Briefe aus Hamburg*, 1883, S. 886).

„Het zal er vreeselijk toegaan".

Die woorden vooronderstellen geenszins de gave der profetie, maar enkel logische denkkracht van een geest, die het onfeilbaar leeraarsambt der Kerk ontkent en „in zulk een vrijheid leeft om aan te nemen of te verwerpen".

Reeds in 't begin van 't jaar 1525 uitte de Hervormer de klacht: „Dieser will keine Taufe haben, Jener leugnet das Sacrament; ein Anderer setzt noch eine Welt zwischen dieser und dem jüngsten Tage. Etliche lehren: *Christus sei nicht Gott* [thans leeren dat de meeste Protestanten], Etliche sagen diess, Etliche dass, und *schier sind so viel Secten und Glauben als Köpfe.* Kein Rülze ist jetzt so grob, wenn ihm etwas träumet oder dünket, so muss der heilige Geist es ihm eingegeben haben und will ein Prophet sein" (*De Wette*, 3, 61).

Zoo vreeselijk ging het reeds toe in 't jaar 1525, en hoe vreeselijk later?

En thans? Luister.

De Protestant Tholuck, professor in de godgeleerdheid te Halle, vat de ontwikkeling van het Protestantisme tot rationalisme, tot mysticisme en eindelijk tot nihilisme door Strausz in 't kort samen. In zijne gesprekken over de voornaamste geloofsvragen legt hij Strausz de volgende woorden in den mond aan het adres der oude rationalisten: „Met het gezag der Kerk heeft de vrije, verstandige geest in Luther gebroken; hij was bevrijd van het ijzer, dat hem aan het oude muurwerk had vastgesmeed, maar nog waren zijne handen en voeten geketend, want het gezag des Bijbels bleef. Toen zijt gij, rationalisten, gekomen en hebt de hand- en voetboeien geslaakt; gij hebt getoond, dat het met inspiratie en Bijbel gedaan is; evenwel nog te zwak van moed om de gesprongen ketenen van u weg te slingeren, hebt gij ze altijd maar om uwe handen en voeten laten nasleepen. De kern, het merg, de pit hebt gij uit den Bijbel zoo goed als *ausexegesirt*, hebt statig het bewijs [!] geleverd, dat in den Bijbel niets te vinden is van wonderen en verzoening en een drieëenigen God. Doch den hulst, het woord, hebt gij als heilig laten staan. In hetgeen gij verwierpt hadt gij gelijk, maar ongelijk in hetgeen gij behieldt" (Dr. Fr. Hettinger, *Die Krisis des Christenthums*, 1881, S. 22).

Ik vraag, waaruit blijkt hier bij de Protestanten, *over het geheel genomen*, zooveel hoogachting voor den Bijbel? Immers rationalisten en modernen maken verreweg de meerderheid uit.

En wat lees ik in *Ernst en Vrede* (3de jaarg.)? Dat de Protestant Dr. Thesmar in de bijeenkomst van leeraars en leden der *Gereformeerde Kerk*, gehouden te Frankfort a/M. in 1854, zeide: „Gaat van stad tot stad, van land tot land, diep beschaamd zult gij terugkeeren en u gedwongen gevoelen om te betuigen, dat onder onze geloofsgenooten niet alleen geen *recht* gebruik wordt

gemaakt van de H. Schrift, maar dat bij de meesten de Schrift *in het geheel niet* gebruikt wordt, dat men eene onwetendheid ontdekt, die van den grondslag, waarop onze Kerk rust, niet het minste begrip heeft. Ja, ik spreek hier niet *alleen* van de menigte, van de zoogenaamde geringere standen. Neen, maar ik bedoel voornamelijk den zoogenaamden beschaafden stand... Ik bedoel zelfs een *groot* getal ouderlingen in onze gemeenten, en hoe zullen de gemeenten zijn, waar men zulke voorgangers kan aanwijzen?... Met smart moet ik het zeggen, de banier, die de Gereformeerden hoog ophieven, de banier, die onze vaderen moedig hoog hielden in leven en sterven: ik bedoel de grondige kennis der H. Schrift en het recht gebruik hiervan met de symbolische boeken als grondvest onzer Kerk, dit is in onze dagen *geheel en al* op zijde gezet".

Hengstenberg's *Evangelische Kirchenzeitung* (1861, n. 100) drukt zich door de volgende bekentenis even openhartig uit: „In de duistere [!] middeleeuwen, toen de Bijbel zooveel honderd daalders kostte, als hij nu voor centen te krijgen is, maar geheel het leven met zijne zeden, feesten, voedingstakken en voedingsmiddelen in de Kerk was ingelijst, waren de onbekendheid met den Bijbel, de verlegenheid om een christelijke vraag te beantwoorden, niet zoo groot als bij het tegenwoordig geslacht".

De protestantsche geleerde Oehninger zuchtte in 1881: „Moet er niet over een *ongehoorde verzwakking van den invloed des Bijbels*, van deze wonderkrachtige gave der Hervorming geklaagd worden? *Hij is niet in 't vleesch en bloed van ons volk overgegaan...* Weerloos staat ons volk tegenover de destructieve macht onzer dagen... *Zoover als het Protestantisme door geheele naties is aangenomen, is het achteruitgegaan of in levenlooze overneming van protestantsche overlevering verstijfd*" (*Princip, Beruf und Entartung des Protestantismus.* Augsburg, 1881, S. 31).

Ds. Zittel zeide op een Protestanten-dag: „Toen te Basel eens

in de dagen van Luther op Sacramentsdag de processie uittoog, liet men de doodsbeenderen der Heiligen [de reliquieën], waarover ook de oude Luther in zijn sterfjaar preekte, dat men die beenderen evengoed van elke galg kon halen, in de kerk liggen en droeg een grooten Bijbel voorop met het opschrift: „Ziedaar het ware heiligdom, het andere is maar een *knook van een lijk.*" " — De processies ter eere van het H. Sacrament worden nog gehouden en de reliquieën der Heiligen nog vereerd, overal waar een katholieke kerk staat, en waar staat die niet? Maar wat werd er van den Bijbel, „het ware heiligdom" der Protestanten? Luister naar hetgeen Ds. Zittel verder verzekert: „In ons volk wordt *de meer en meer onverstaanbaar geworden Bijbel*, meestal nog maar als een godsdienstig pronkstuk behandeld, dat wij op het bed der zieken vinden, wanneer de dominee komt, op de tafel der armen, wanneer de komst der dames eener vereeniging is aangekondigd, met plaatjes van Doré op de salontafel der aanzienlijken, doch *overal ongelezen, ongekend* en *niet gebruikt*. Ach, deze wereldberoemde Luther-bijbel, die met millioenen exemplaren verspreid wordt, is in werkelijkheid voor een *groot* gedeelte van ons volk een knook van een lijk geworden, een boek, dat ook ieder denkende lezer, die geen godgeleerde is en mede geen werkheilige... eindelijk toch nog dikwerf genoeg mismoedig uit de hand legt met de bekentenis: *Dat boek versta ik niet*" (*Neust. Protestantendag*, S. 105; *Briefe aus Hamburg*, 1883, S. 856, 876).

Zoo spreekt een dominee.

De *Evang. Kirchenztg.* (1889, n. 6, S. 54) bevestigt dat alles met andere woorden: „De Roomsche Kerk heeft hare ledematen ten minste in Duitschland beter vereenigd; voor ons gaan geheele menigten menschen, zooals de industrie-arbeiders in bepaalde steden en streken, en de ontwikkelde, de gegoede, geleerde, burgerlijke klasse op vele plaatsen, *geheel verloren*... *De zin voor de bijbelsche waarheid neemt af.* De vraag van

Pilatus is bij hoogere en lagere standen in onderzoek. *Het Woord Gods*, waarvoor de voorvaderen stierven, *wordt in twijfel getrokken*... Zulk een tijd helpt niets anders dan dat hij zijn inwendig bankroet inziet en daardoor tot boete bewogen, tot het geloof wordt teruggebracht".

Luther heeft met de Katholieke Kerk aller eeuwen herhaald: „*Das Wort sie sollen lassen stahn*"! In de Katholieke Kerk staat het nog als een rots. En in het Protestantisme? „Is dat nog zoo bij de godgeleerde wetenschap?" vraagt de Protestant Rübesamen. „Staat het Woord [de Bijbel] nog bij de leeraars, in wier handen de vorming der toekomstige geestelijkheid ligt?" En het antwoord luidt: „Die Wogen der Kritik suchen alle festen Fundamente hinwegzuschwemmen" (*Der Reichsbote*, 27 Aug. 1891).

Harnack heeft zich in zijn geschrift *Zur gegenwärtigen Lage des Protestantismus* (S. 6—7) veel sterker uitgedrukt: „Diese Theologia sacra, im Sinne einer unfehlbaren Bibellehre, hat sich *aufgelöst*".

Volgens Dr. Johannes Müller te Darmstadt (*Christ. Welt*, 1896, n. 40) is dan ook „Umwandlung, Auflösung, Zersetzung, Absägen des Astes, auf dem man sitzt, Abfall von der Bibel" het einde der ontwikkeling in het Protestantisme. „Luther beroemde er zich ten onrechte op", zegt de schrijver van *Wittenberg und Rom* (Berlin, 1897), „den Bijbel onder de bank te voorschijn te hebben gehaald; zijne opvolgers, de tegenwoordige professoren der protestantsche godgeleerdheid, kunnen er met meer recht groot op gaan de H. Schrift van den troon gerukt, verscheurd en verbrand te hebben".

Hoogachting voor den Bijbel!

Die protestantsche geleerden zijn modernen en rationalisten, zal Ds. A. Veenhuysen zeggen: zij zijn geen *geloovige* Protestanten. Zeer zeker, maar zij handelen volgens protestantsch beginsel, en de *Kölnische Zeitung* van 19 Nov. 1894 heeft volgens dat beginsel groot gelijk den geloovigen Protestanten toe te roepen:

„Wir bestreiten der protestantischen Orthodoxie das Recht, der Bibelforschung, der Bibelkritik, der Bibelerklärung an einem willkürlich gewählten Punkte ein Halt zuzurufen".

„Das Wort sie sollen lassen stahn".

In de Katholieke Kerk staat het nog, bevestigt Ds. B. Wendt in de *Neue Luth. Kirchztg.* van 1891 (n. 14): „Zoover is Rome nooit afgedwaald, dat het de groote gebeurtenissen zelve, waarop de geheele duurzaamheid der Christelijke Kerk steunt, aantastte. Onze hedendaagsche verlichte Protestanten echter ontzien zich niet deze feiten, *door Gods woord zoo duidelijk bevestigd*, in twijfel te trekken en te loochenen, en zoo den grondslag onzer zaligheid te ondermijnen".

De *Neue Luth. Kztg.* van 1881 (n. 37) klaagde, dat „de *groote* menigte der Protestanten in ongeloof en onverschilligheid verzinkt", terwijl Ds. A. Veenhuysen juicht: „In meerdere harten gaat het licht op".

De hofpredikant Wolf Stöcker verzuchtte: „Hoe smartelijk het ook is, de bekentenis moet worden afgelegd, dat het *hedendaagsche Protestantisme* in den strijd met het ongeloof de *Evangelische waarheid niet handhaaft*" (*Deutsche Evang. Kirchenztg.* 1889, n. 1), en Ds. A. Veenhuysen juicht: „Dat woord brengt de waarheid aan den dag".

Het Nederlandsche Dagblad van 30 October 1897 zong een treurlied over het gemis aan *geloof, liefde, eenheid* enz. bij de Protestanten en hief aldus aan: „Houd wat gij hebt! roept het Hoofd der Gemeente zelf ons toe. Doch *hebben* wij nog wel iets, dat het houden waardig is? Waar is dat steunen op het *Woord* alleen, het Woord, waarover wel veel getwist wordt, maar dat voor weinigen slechts een lamp voor hun voet en een licht op hun pad is?" en Ds. A. Veenhuysen heft het zegelied aan: „Steeds meer en meer schittert de waarheid der Schrift in de oogen der menschenkinderen".

De Protestant Von Hartmann geeft in luttel woorden veel bescheid: „Het hedendaagsch Protestantisme is thans bezig de laatste gevolgtrekkingen van *zijn* beginsel te trekken en schijnt met het ontchristenen en de ontlediging van 't Christendom zoo ongeveer klaar te zijn" (*Die Selbstzersetzung des Christenthums*, 1894, S. 13).

Het licht gaat op? Welk licht en wat is ondergegaan?

Luister naar den Protestant Perthes: „In het Protestantisme ging niet alleen de pauselijke hiërarchie onder, maar ook de Kerk; Luther noch Calvijn noch Zwingli waren in staat een Kerk te behouden of te hervormen. Wat in Engeland in kerkelijken vorm ontstond, was inwendig niet sterk en is nu meer en meer *uiterlijk* geworden. Waaraan ook zou de Hervorming eenheid en gezag ontleenen voor het nieuwe? Het duidelijke woord der H. Schrift moest het zijn, en toch werd het prijsgegeven aan de critiek der menschelijke wetenschap en werd noch bewaard noch gedragen en verder overgeleverd door een kerkelijk gezag. Drie eeuwen lang hebben vrome theologen van elke kleur gestreden om in en door het woord der Schrift de feiten van het Christendom te bewaren; het is niet gelukt... van een protestantsche Kerk is niets meer te zien noch te hooren" (*Perthes' Leben*, III, 202).

Dezelfde Protestant zegt: „Wäre nicht die Scham und die Scheu vor der Katholischen Kirche, wie laut, wie verzweiflungsvoll würden wir die Rufe gläubiger Protestanten nach der Hilfe und Autorität einer Kirche ertönen hören!" (l. c.)

„In het Protestantisme is slechts verschil in bijzaken", zegt Ds. A. Veenhuyzen. Hoe reeds Luther en Calvyn omtrent den Bijbel zelf verschilden hebben wij hierboven aangetoond (bl. 250). En hoevelen van de Protestanten nemen thans de Apostolische geloofsbelijdenis nog aan?

De Protestant Köhler zegt: „Het is overbekend: het symbolum bevat in zijn tweede artikel [d. i. het tweede gedeelte] uitspraken, die door *duizenden* leden onzer tegenwoordige Kerk van de hand worden gewezen, en wel *volstrekt niet enkel door hen, die opgehouden hebben christelijk te denken*" (*Das Apostolicum*, 13).

En over hen, die christelijk denken, klaagt de Protestant E. Schall in *Die Grenzboten* 1895 (1, 509, 504): „*Die protestantische Christenheit ist inwendig so zerklüftet*, dass einem aufrichtigen und begeisterten Protestanten oft angst und bange um die Zukunft werden kann".

„Zerklüftet", verscheurd, waardoor?

„In het Protestantisme is slechts verschil in bijzaken", antwoordt Ds. A. Veenhuysen.

De vorige bladzijden hebben een andere verklaring gegeven. Ik voeg daarbij den klaagtoon van Ds. Chantepie de la Saussaye, in *Ernst en Vrede* (3 Jg.) geuit en nu meer dan ooit van toepassing: „Ach! wanneer zal de tijd aanbreken, dat de publieke opinie in den lande daarover zal ingelicht zijn, dat de strijd in de Hervormde Kerk niet is een strijd over theologische spitsvondigheden, maar over de eerste levensvragen der menschheid".

Zijn *de eerste levensvragen der menschheid* bijzaken, wat zijn dan hoofdzaken?

Ik weet wel, dat *Het Nederlandsche Dagblad* in 1898 de steeds aangroeiende verdeeldheid in het Protestantisme toejuichte als een bewijs van diens weelderige vruchtbaarheid, maar die toejuiching heeft sprekende gelijkenis met wrevel en verbeten spijt.

Van die weelderige vruchtbaarheid is achteruitgang in geloovige gezindheid de eerste en volslagen ongeloof de laatste vrucht. Dat leert ons, wat het Protestantisme in ons vaderland betreft, het tweede Kerkelijk Congres van Hervormden te Amsterdam in 1898.

Daar stegen luide jammerklachten nu en dan op over de allertreurigste toestanden, wat geloovige gezindheid betreft, in de her-

vormde Kerken van Nederland. Bij den bidstond in de Westerkerk, waarmede het Congres geopend werd, zeide Ds. van der Flier uit 's-Gravenhage: „Tallooze krankheden hebben haar [de Hervormde Kerk] inwendig verlamd, en *het toenemen van het ongeloof is pijnlijk om aan te zien*".

Dat klinkt een weinig anders dan de declamatie van Ds. A. Veenhuysen!

Hoe zou het ook mogelijk zijn, dat de H. Schrift de waarheid aan den dag brengt, daar zij zelve door Protestanten verfrommeld, verminkt en geschonden, hervormd, vervalscht en bemodderd wordt en aldus, om met Dr. Abraham Capadose te spreken het *licht* doet schijnen „onzer dagen in tegenstelling van het licht, dat van eeuwigheid is".

Dat hier aan geen overdrijving valt te denken, kan men o. m. uit § 4 van mijn boekje *De Paus* (I, blz. 27—31) te weten komen en veel beter uit het *Scripturistisch overzicht* door J. van Kasteren S.J. in de *Studiën* (Dl. LII, bl. 162—167), waar deze oriëntalist de jongste Nederlandsche vertaling van het O. T. door wijlen Dr. A. Kuenen enz. bespreekt en zijn overzicht besluit met dit scherp, maar welverdiend vonnis: „Over den uiterlijken vorm der bewerking zou in verschillende opzichten veel goeds te zeggen zijn. Doch men herinnert zich het woord van Alberdingk Thijm: „*Modder, blijft modder,* mijn jongen, *al wordt hij u aangeboden op zilveren schalen*".

Deze jongste vertaling des Ouden Testaments is een schandelijke *caricatuur van den Bijbel.* Zij komt „*als een ijskoude luchtstroom*", zeide Ds. L. C. Schuller tot Peursum, predikant te Amsterdam, „*deze nieuwe vertaling, die de meest moderne opvatting van het O. T. huldigt en het historische karakter ontkent van personen en toestanden, waaraan de gemeente tot nu toe op grond der Joodsche traditie vasthield*".

Welnu, dezelfde predikant zegt rondborstig: „*Kerkrechtelijk is*

het niet verboden haar in een gemeente in te voeren, allerminst haar te citeeren". En zoo gaat in meerdere harten het licht op?

Die woorden werden gesproken in 't jaar 1898, nadat in October 1896 Ds. Gispen de volgende ronde verklaring had atgelegd:

„Rome heeft eene Kerk, gelooft aan de ambten, heeft eene philosophie, eene theologie, eene Roomsche letterkunde, kunstbeoefening, tal van vereenigingen, die geen komplot tegen de Kerk vormen, maar aan het kerkelijk gezag zich onderwerpen, en dat alles in verband met machtige invloeden, van de hoogste kringen af tot de laagste toe, op elk terrein van het leven en der bedrijvigheid.

„En wat heeft het Protestantisme daartegenover te stellen?

„Ach, wat heeft het meer dan woorden, klanken, grootspraak, spelen met de martelaarskronen der voorgeslachten, terwijl tienduizenden naar geen Kerk meer omzien en de marteling van eene preek aan te hooren eene te zware achten.

„Maar, zult gij zeggen, het Protestantisme geeft immers den Bijbel, het Evangelie? En de leuze van het (zooals ik het eens hoorde noemen) *geloovig deel der gemeente* is en blijft immers: Tegen de revolutie het Evangelie! En tegen Rome het Evangelie!

„O zeker, *het Protestantisme heeft zulke klanken en leuzen, maar het is de zaken kwijt!*

Het Protestantisme, in zijn geheelen omvang genomen, *heeft geen Bijbel meer en geen Evangelie!*...

„Feitelijk wordt de verdediging tegen Rome's macht dan ook in geheel andere dingen gezocht dan in het Evangelie".

De Heraut merkte bij deze woorden aan:

„De grondgedachte van dit opstel kan niet open genoeg uitgesproken, noch te dikwijls herhaald worden.

„Het Protestantisme is een *geestelijk* verschijnsel, dat moet wegsterven, als het afgaat van zijn geestelijken wortel.

„Rome wint niet door benoemingen of faveurs. Die neemt het op den koop toe. Maar Rome's eigenlijke macht schuilt in het onverbiddelijk vasthouden aan zijn geestelijk uitgangspunt.

„Daarin wortelt zijn kracht en zijn eenheid...

„Het Protestantisme zal het nooit tot eenheid brengen, zoolang het zijn historie vergeet en niet staat op den grondslag van Gods Woord... waarvan het gevolg is, dat Rome's eenheid, Rome's

kracht en Rome's organisatie voor velen aantrekkelijker moeten worden dan de *veelkleurige lappendeken*, Protestantisme geheeten".

„Het Protestantisme" — aldus Ds. Gispen — „heeft geen Bijbel *meer* en geen Evangelie"... Met recht schrijft *De Tijd* (19 Oct. 1896).

„Juister zou men zich uitdrukken door te zeggen: het Protestantisme heeft *nooit* een Bijbel en nooit een Evangelie *gehad!*

„De bewering *klinkt* vreemd: wij willen pogen haar te rechtvaardigen en citeeren met dat doel wederom de eigen woorden van den heer Gispen.

„ „De wetenschap — aldus laat hij op de boven aangevoerde klacht „volgen — de wetenschap heeft den Bijbel van zijn bovennatuurlijk „karakter en Goddelijke autoriteit ontdaan en gaat voort dit te doen, „altijd onderzoekende op welken en hoedanigen tijd de Bijbelboeken „ontstaan zijn of ontstaan *moeten* naar het oordeel der geleerden, „die, in 1896 na Christus, leven.

„ „Neen, het hedendaagsche Protestantisme heeft geen Bijbel meer, „in den goeden en bekenden oorspronkelijken zin van het woord.

„ „Er bestaat nog slechts eene Israëlitische letterkunde en eene „oud-Christelijke letterkunde, waaruit de ontwikkeling der gods- „dienstige ideeën te leeren is, en waaruit geleerd wordt, hoe het „geloof in Jezus als Zoon Gods en Zaligmaker der wereld is ont- „staan, en wat waarde dat een en ander heeft voor het godsdienstig „en zedelijk leven der Christenen in den tegenwoordigen tijd" ".

„Den Bijbel „in den *goeden* en *bekenden oorspronkelijken* zin van het woord" —, men moge het ons niet euvel duiden, maar — wij kunnen dien nergens anders vinden dan in de *katholieke* Kerk. En dat zoo min in de zestiende en zeventiende eeuw als in de negentiende. In de katholieke Kerk toch, en dáár alleen, stond — en staat nog de Bijbel verheven boven de aanmatigingen der „wetenschap". Elders — in de verschillende genootschappen, die zich in den loop der tijden van de zichtbare eenheid hebben afgescheiden — was het onmogelijk, de H. Schriften op dat verheven standpunt te handhaven. Reeds de eerste zoogenaamde hervormer — Luther — gaf het voorbeeld van een bedrijf, dat sedert door zoovelen wordt gevolgd, als, naast het *geschreven* Woord Gods, het *levend Gezag* loochenen, dat, door den Stichter der Kerk op aarde gevestigd, waakt voor de zuiverheid, de ongeschondenheid der Heilige Schriften,

haren zin, waar die duister is, opheldert, en door wijze voorbehoedmiddelen zoowel de kleinen van begrip als de heroën der wetenschap tegen de overschatting van eigen vermogens in betrekking tot den Bijbel bewaart. Waar dit Gezag geloochend werd, daar mocht men den Bijbel „onaantastbaar" *verklaren*, — wat gewicht viel aan dergelijke verklaring te hechten, waar die gegeven werd door personen, die zelven moesten bekennen, geen *goddelijk gezag hoegenaamd* over hun medemenschen te bezitten? Zelfs waar men geneigd was dien — door dat booze Rome immers?. eeuwenlang bewaarden Bijbel, zonder slag of stoot, als een oorspronkelijk van Godswege gegeven boek te beschouwen en daarin den eenigen vorm te zoeken voor hetgeen men als Christen te doen had en te gelooven, — zelfs dáár kon het niet anders, of althans de *gestalte*, waarin dat boek tot later eeuwen was gekomen, viel onder de oppermachtige contrôle van bloot-menschelijke wetenschap. De verschillende lezingen, die ten deele in weêrspraak waren met elkander, de overzettingen uit de oorspronkelijke talen, ja zelfs de samenstelling van de *lijst* der door God ingegeven schriften, dat alles bleef, van het standpunt dergenen die met „Rome" hadden gebroken, voor het minst *ten deele* onderworpen aan het individueel oordeel der menschen. Maar van dat oogenblik af aan doet dan ook „de wetenschap" haar „rechten" gelden, zwaait „de critiek" den schepter, komt de „historie" met haar aanspraken, de „linguistiek" met haar eischen, — de dialectiek toont u met redenen aan, dat een of ander gedeelte van den tekst corrupt is, van verdachten oorsprong althans en dus zeker onwaardig om naast andere uitspraken van onbetwist goddelijke afkomst te worden aangenomen; straks staat een ander gereed om wat tot hiertoe gold als onverdacht, in het licht van een nieuw stelsel verdacht te maken. Waar is het einde?...

„Daar waar men met Ds. Gispen moet uitroepen: „Zulke bolwerken beteekenen tegen het geschut van Rome niet veel!" En daaraan toevoegt:

„ „Feitelijk wordt de verdediging tegen Rome's macht dan ook „in geheel andere dingen gezocht dan in het Evangelie.

„ „En het mooist of eigenlijk het droevigst van alles is nog, dat „men elk en een iegelijk, die op een vast en belijnd standpunt van „belijdenis en kerkelijk leven aandringt, het verwijt naar het hoofd „slingert: gij zijt Roomsch" ".

In de Pruisische Landskerk wordt gebeden:

„Allmächtiger grundgütiger Gott, wir danken Dir von Herzen, dass Du unsere lieben Vorfahren sammt uns aus der Finsterniss geführt und uns durch deinem Knecht Martin Luther und andere Rüstzeuge ein grosses Licht angezündet hast" (*Entwurf von Formularen für die Agende der Evangelischen Landeskirche*, Berlin, 1893, S. 121).

Wij hebben in de aangehaalde feiten en bekentenissen van Protestanten een weerschijn gezien van *dat groote licht.* Die bekentenissen kan ik aanmerkelijk vermeerderen, maar ik acht de aangehaalde voldoende om in haar schijnsel de bewering van Ds. A. Veenhuysen om te keeren en te zeggen: bij de Protestanten is *over het geheel genomen* geen hoogachting voor den Bijbel... geen erkentenis van de waarheid der openbaring... het licht gaat bij hen in meerdere harten niet op... in het Protestantisme is verschil ook en vooral in hoofdzaken.

Wat waar blijkt in de bewering van Ds. A. Veenhuysen is dit, dat „de Protestanten in zulk een vrijheid leven om aan te nemen of te verwerpen". Dat woord van den dominee brengt de waarheid van *mijne* bewering aan den dag en verklaart ze tevens.

Het oordeel aan den lezer.

H. Ermann, S.J.

CHRISTELIJKE KUNSTBESCHOUWING OVER HET TREURSPEL.

(Vervolg en slot van bl. 125 vv.)

III. DE TRAGISCHE SCHULD.

Toen Vondel in zijn *Maria Stuart* een beeld van ideale reinheid, koninklijken adel, heilige onschuld geschilderd had, meende de schroomvallig-bescheiden dichter haar met deze bekentenis bij het publiek te moeten inleiden: „De tooneelwetten lijden bij Aristoteles naulicks, dat men een personaadje in alle deelen zoo onnoozel, zoo volmaakt, de treurrol laet spelen". Deze enkele woorden verplaatsen ons midden in den strijd. Wij zien van den eenen kant den eisch des wijsgeers, dat elke „tragische figuur" schuld hebbe, en van den anderen kant rijst in ons de verwonderde vraag: is Maria Stuart, gelijk Vondel ze ten tooneel heeft gevoerd, dan niet tragisch, niet zelfs tragisch in de hoogste mate?

Na al hetgeen wij in ons vorig opstel hebben vastgesteld, kan het ons hier niet zeer moeilijk zijn, een vergelijk te treffen. Wij zullen goed doen, ons daartoe het dubbele beginsel te herinneren, dat wij vroeger in het tragische onderscheiden hebben: lijdende zonde en lijdende deugd.

Het is duidelijk, dat de hoofdpersoon in een treurspel schuldig mag wezen, en dat zijn schuld in dat geval zijn lijden motiveert: dit is juist het kenmerkende van de eerste soort van treurspel.

Twee opmerkingen echter hierbij. Dat de tragische persoon-

lijkheid niet in alle opzichten slecht mag zijn, is vroeger reeds gezegd. De val van een monster is niet tragisch, zijn zegepraal nog veel minder. Want wij kunnen slechts medelijden gevoelen met hem, dien wij een beter lot waardig keuren, slechts vreezen, wanneer wij dezen ook erkennen als aan ons gelijk.

Maar buitendien vindt men meermalen de valsche opvatting, dat het tragische zou berusten op het evenwicht tusschen schuld en lijden [1]). Integendeel: hoe meer wij in den lijdende zijn betrekkelijke onschuld erkennen, des te meer kunnen wij deernis met hem hebben. Aan dat „evenwicht" hebben ook de beste tragici zich niet gestoord. Zelfs het tegendeel heeft vaak plaats: een onverlaat sleept ook onschuldigen mee in zijn val; de schuldige zelf lijdt vreeselijker dan hij verdiend heeft. „Wel sluit het treurspel vergelding in, maar de indruk is tragisch bij uitstek, waar geen vergelding is: waar niet enkel Lear boet voor zijn stijfhoofdigheid, maar de onschuldige Cordelia met hem lijdt" [2]). Zoo komt het ons voor, dat de tragische kunst veeleer op de ongelijkheid dan op het evenwicht tusschen schuld en lijden berust [3]).

Ook iets anders is mogelijk. De held kan, buiten zijn wil, door een daad, die op zich zelve niet slecht is, door een zwakheid van karakter, een eenzijdigheid, door een daad zelfs, die hij voor God meent te moeten verrichten (b. v. Jeftha bij Vondel), de oorzaak of aanleiding worden van zijn ongeluk. Op de eerste plaats dus: de tragische schuld is niet noodzakelijk een zedelijke schuld. Wie dit loochent, kan voor de „tragische figuur"

---

[1]) G. Günther, t. a. p. S. 443 eischt voor de *wahre Tragik:* „Eine adäquate Schuld, welche den Untergang des Helden als sittlich notwendig motivirt". Ons daarentegen dunkt de lijdende, die zijn ongeluk in vollen omvang zich zelf te wijten heeft (d.i. „adäquate Schuld"!) geheel ontragisch.

[2]) Moulton, *Shakespeare as a dramatic artist*, p. 267.

[3]) Zoo ook Gietmann, *Grundriss* etc. n. 357, en Volkelt, t. a. p. S. 166.

enkel een zondaar laten gelden. Voor hem ware het tragische niet mogelijk zonder een vergrijp tegen de wet Gods. Welk een opvatting! Het tragische, een der treffendste uitingen van het schoone, door God gegeven, niet mogelijk zonder een persoonlijk [1]) verzet tegen God!

Ook Aristoteles, volgens wien de tragische held schuldig moet zijn, eischt in dezen geen zedelijke schuld, geen misdaad [2]). Overigens zou zulk een eisch menig voortreffelijk treurspel onverbiddelijk veroordeelen.

Vervolgens: het is niet noodig, dat de val van den held alleen het gevolg zij zijner p e r s o o n l i j k e schuld. Ja zelfs, waar dit het geval is en niet tevens de drukkende last der omstandigheden daartoe medewerkt — men kan er zich bij Schiller's *Wallenstein* van overtuigen — daar wordt het tragische medelijden met den held aanmerkelijk verzwakt.

Maar wij gaan verder en zullen tegen den Griekschen wetgever trachten te staven, dat er hoegenaamd geen schuld in een tragisch persoon gevorderd wordt. Hierin scharen wij ons dus aan de zijde van Dr. Schaepman, die in zijn opstel over Vondel's *Maria Stuart* de waarheid heeft aangetoond: „De onschuldige, die door een schijnbaar onvermijdelijken misstap valt, is zeer tragisch". Deze ontwikkeling mag nog wel eens onder de oogen der lezers worden gebracht.

„Ziedaar een onschuldige, vervolgd en gedreven als het afgejaagde hert. Haar overstelpt het lijden met verpletterend geweld. Al haar deugd en al haar kracht stelt zij daar tegenover, het baat niets. Zij is gedoemd ten doode. Maar daar komt een lichtstraal in dat overheerschend duister; daar komt hoop. De laatste en ook de beste

---

[1]) Of het tragische schoon mogelijk ware geweest, indien *de zonde* niet op de wereld gekomen was, is een geheel andere vraag, van wier beantwoording wij hier afzien.

[2]) Wel vordert de wijsgeer een μεγάλη ἁμαρτία, maar d. w. z. een groote *fout*; in Cap. 13 stelt hij dit begrip lijnrecht tegenover „boosheid": μὴ διὰ μοχθηρίαν, ἀλλὰ δι' ἁμαρτίαν μεγάλην.

kans heeft zij gegrepen om te ontsnappen aan het verpletterend lot. Ja, nu wordt zij vrij, het lijden vergaat, het leven herrijst. Neen, juist de redding wordt haar dood. Maar ook de dood wordt de openbaring van haar vlekkelooze grootheid.

„De tragische schuld is niet noodzakelijk een zedelijke schuld. Niet tot een misdaad wordt de tragische persoon als met onverbiddelijke noodzakelijkheid gedreven. Het is genoeg, dat er eene daad wordt gesteld, die tot de tragische ontknooping voeren moet, maar die in de bedoeling van hem die ze pleegt, een geheel ander gevolg moet hebben, hoewel het tegenovergestelde duidelijk was. Maar anders dan hij handelde, kon en mocht deze persoon niet handelen; hoe betreurenswaardig de beslissende daad ons ook schijne, zij moet tevens onvermijdelijk zijn.

„Dan verrijst bij dat vreeselijk spel der verwoesting op eenmaal de echt tragische vraag: waarom? Dan staat het ontzettend geheim van dit leven, met zijn raadselen van dood en lijden voor ons; dan is het waarlijk of het looden fatum op ons neervalt en ons doet ineenzijgen zonder kracht, zonder moed. Is dan waarlijk de misdaad soms onvermijdelijk, bestaat er geen middel tegen het lijden, is de deugd dan machteloos? Die schuldige tot zijn misdaad als bij de hand geleid, die onschuldige onder het wicht des lijdens verpletterd, zij doet ons twijfelen aan deugd en ondeugd, aan goed en kwaad. Wij gevoelen ons onveilig in deze wereld, waar zoo duizende geheime machten ons omgeven, waar de afgronden ons omringen, waar wij nergens veilig zijn, tegen niets beschut, zelfs niet tegen ons zelven. Maar dan ook vat de koninklijke muze der Tragedie ons bij de hand, op haar woord vallen de schillen van de oogen, wij schouwen de eeuwige Voorzienigheid, die 's menschen vrijheid door de hoogste rechtvaardigheid eerbiedigt en beheerscht, die den onschuldige doet lijden, maar door dat lijden den triomf verzekert van de deugd. Dan wijkt het bitter gevoel der vreeze en hoopvol staren wij weer met frisschen moed, met open oog de wereld in; geen kalmte, geen berusting treden in de plaats van het medelijden, maar het hoog en heilig gevoel, dat aan ons zelven de beslissing is gegeven en dat boven alle vergankelijkheid en lijden de eeuwige Koning troont."

In Maria's tocht naar Engeland, toch zeker geen schuldige

daad, ligt volgens Schaepman „de tragische schuld, die de ontknooping aanbrengt en zelfs deze ontknooping vordert. Tragische schuld — geen misdaad, maar een misstap als men wil. Tegen raad en bede in heeft Maria dat gewild; zij boet voor haar goed vertrouwen, haar blanke oprechtheid".

Een misstap dan toch? 't Wil ons voorkomen (gelijk 't ook Volkelt voorkwam, p. 149, en Moulton, p. 385) dat in dergelijke gevallen, waar een zeer geringe schuld, een lichtvaardigheid, een misstap tot het vreeselijk einde leidt, de tragische indruk, wat zijn kern aangaat, niets met schuld te maken heeft. Zeker, er bestaat een uiterlijk oorzakelijk verband tusschen den ondergang en de daaraan voorafgegane schuld. Kan men evenwel zeggen, dat de ondergang door die schuld zedelijk gevorderd wordt, dat die schuld den ondergang zedelijk motiveert? — Ons dunkt, dat de innerlijke samenhang tusschen schuld en lijden hier ontbreekt. Ontbreekt, evenzeer als in Goethe's *Egmont*. Of is Egmont's onvoorzichtigheid van dien aard, dat zij zijn tragisch einde motiveert, vordert? Wijl echter ons aesthetisch gevoel den ondergang èn van Maria Stuart bij Vondel èn van Egmont bij Goethe niettemin als zeer tragisch ondervindt, moeten wij besluiten, dat het, voor 't minst, niet noodzakelijk is, dat het lijden van den held door zijn misstap gevorderd worde.

En wanneer dit waar is, dan is ook die misstap, wanneer er een is, geen strikt vereischte voor het treurspel. Dan kan het ook geen verwondering wekken, dat er in de dramatische litteratuur andere voorbeelden te vinden zijn, waar zelfs van geen misstap hoegenaamd sprake kan zijn bij den tragischen held. Zoo Sophocles' Antigone. Ook zij had geen schuld; niet éens een eenzijdigheid van karakter was de oorzaak van haar val. Onderwerping aan den wil der Godheid was de drijfveer harer daad, eener heldhaftige liefdedaad aan het lijk haars beminden broeders. Bij Maria Stuart kan men nog van een misstap spreken, bij Antigone niet. En is zij niet toch de aangrijpendste tragische figuur der Oudheid?

't Schijnt ons vreemd, dat Kirstein [1]) met deze heldin geen medelijden kan gevoelen bij haar dood. Voor den menschelijke natuur is de dood toch iets stuitends, al is hij uit hooger oogpunt geen ramp. Ook een martelaar blijft mensch tot het laatste oogenblik. Antigone heeft den dood niet verdiend: een beter lot achten wij haar alleszins waardig, en daarom wekt zij ons medelijden.

Nog een ander voorbeeld willen wij aan onze vaderlandsche letterkunde ontleenen: Ifis in Vondel's *Jeftha of de Offerbelofte.* En reeds op het hooren van haar naam vragen wij met Pastoor J. W. Brouwers [2]):

„Wie heeft geen traan geschreid, als Ifis, en verheugd
En weenend, 't offer brengt van hare prille jeugd?"

En verheugd en weenend: ziedaar het geheim. O, zij gaat verheugd in den dood:

„Ik sta bereid. De tijd is uit van treuren;
De Hemel biedt van verre mij de hand".

Maar toch ook weenend, want die dood strijdt tegen haar natuur. En eer zij tot de volle, heilige berusting kwam, heeft zij twee maanden lang hare kinderloosheid, den diepsten smaad eener joodsche vrouw, beweend op de bergen. Daarom wekt zij bij den toeschouwer deernis op en vrees voor de overtreding van Gods wet: deernis ook bij haar ongelukkigen vader, wiens heftige smart zich uit in dien zielskreet:

„maar midlerwijl is 't deerlijk,
D' onschuldige te zien in stervensnood".

---

[1]) T. a. p. S. 255.
[2]) *Joost van den Vondel.* Een gedicht.

De onschuldige Ifis is tragisch in hooge mate. Als de moeder, nog onkundig, welk lot hare dochter boven het hoofd zweeft, deze „der maegden bloem" heeft genoemd, dan antwoordt de Hofmeester in deze prachtige verzen:

„Gij noemde uw dochter flus een bloem
. . . . . .
. . . Ik straf het geener wijze.
Maar zaagt ge nooit des morgens bloemen staan,
En vondt ze vóór den avondstond vergaan,
Van brand gezengd, van hagelsteen geslagen
Of afgemaaid? Wat kan een bloem verdragen,
Een buye ter genade in ope lucht!"

Wanneer echter de hagelsteenen komen of de sikkel van den maaier, dan snerpt de deernis en de vrees door ons hart; de onschuldige martelares roert ons en is tragisch bij uitnemendheid. „'t Is deerlijk, de onschuldige te zien in stervensnood", die woorden van Vondel geven volmaakt onze stelling weer.

En nu Aristoteles? Reeds meer dan eens schemerde in het voorgaande door, dat een geheel onschuldig persoon, die van gelukkig ongelukkig wordt, door den Stagyriet als tragische figuur gewraakt wordt. Zoo iemand wekt wel vrees en medelijden op, doch deze aandoeningen worden niet gelouterd, maar integendeel ijzingwekkend verscherpt. Wien zal deze opvatting bevreemden? In het lijden van den volstrekt schuldelooze kon voor een heidensch gemoed geen hoogere wijding liggen. Het woord was nog niet geschreven: „Dit is genadegave, indien iemand in het bewustzijn, dat het de wil Gods is, droefheid verduurt, doordat hij onrechtvaardig lijdt" (I. Petr. II : 19). Opdat de wereld tot het besef kwam dezer verheffende en veredelende kracht, moest een grootere dan Prometheus, moest de vlekkelooze Heiligheid zelf komen lijden op deze aarde. Zoo oud haar lijdensgeschiedenis was, had de

menschheid zich afgetobd om het vraagstuk der aardsche kwellingen op te lossen. Zelfs een David kon zich alleen met de smarten verzoenen door de gedachte aan verdiende, van Godswege opgelegde straf. „Ik dacht dit uit te vorschen — roept hij in een roerende weeklacht uit — een last was het voor mij: totdat ik intrad in Gods heiligdom" (Ps. LXXII: 16, 17). Maar lijden zonder schuld, dat ging het begrip te boven. Kan het ons wel verwonderen, dat de grootste wijsgeer der Oudheid het schuldelooze lijden iets afgrijselijks — μίαρον — heeft genoemd? Afgrijselijk, stuitend in waarheid is het lijden, dat door de kunst als geheel en al zonder grond en zonder doel wordt voorgesteld: daarom *moest* Aristoteles een schuldtragedie boven een noodlotstreurspel stellen. Maar hoe verdwijnt voor een Christenoog al het stuitende, indien het groote offer gebracht wordt voor een prijs, die nog eindeloos grooter is! Dit nu lag buiten 's wijsgeers gezichteinder, en het afgrijselijke moest van het tooneel verbannen blijven. Geheel natuurlijk was dit ook, in 't algemeen, de overtuiging der Attische treurspeldichters zelve; zij hebben hun kunstgewrochten geschapen in overeenstemming met de gevoelens en begrippen huns volks.

Toch heeft ook het heidendom van den adel der onverdiende smart bijwijlen een voorgevoel gehad. Toch ging ook daar de natuur soms boven de leer. Is het niet treffend, dat juist die scheppingen van Sophocles, die door alle eeuwen heen voor de volkomenste der oudhelleensche kunst hebben gegolden, de Antigone en de Oedipus-sage, zich niet dan met geweld onder dezen regel des wijsgeers laten dwingen? Bij Oedipus is er toch geen sprake van een eigenlijke schuld, daar hij onwetend handelt, en wanneer het koor Antigone, naar heidensche opvatting, van stijfhoofdigheid beschuldigt, dan bewijst dit alleen, dat ook een dichter als Sophocles zich tegen wil en dank aan de levensbeschouwing van zijn tijd onderworpen voelde.

Wanneer echter de levensopvatting door het Christendom geadeld is, dan moet zich dit ook in de kunst doen gevoelen.

Kunnen wij dan in het Christendom een treurspel nog in alles naar Aristotelischen maatstaf beoordeelen? En is 't dan geen schromelijk anachronisme, wanneer Günther nog heden „eine adäquate Schuld" vordert voor de „wahre Tragik"?

Wij meenen te kunnen vaststellen, dat de volmaaktste onschuld niet met het tragische strijdt niet alleen, maar daaraan veeleer zijn hoogste wijding geeft. Waarom? Omdat de lijdende deugd op ons een tragischer indruk maakt dan de lijdende zonde. Omdat het lijden der onschuld roerender is dan het boeten voor schuld.

Om tot de slotsom te komen:

Een volslagen misdadiger is altijd ontragisch.

Dikwijls, misschien zelfs in de meeste gevallen, verlangen wij, dat de held van een treurspel tenminste *die* schuld hebbe, waardoor hij de oorzaak kan wezen van zijn val. Een zedelijke schuld echter, een misdaad, is ter motiveering van dien ondergang wel geoorloofd maar nimmer vereischt; datgene is voldoende, wat wij hebben aangeduid met den naam van tragische schuld.

Maar vervolgens: de val van den held behoeft niet het gevolg te zijn zijner persoonlijke schuld.

En eindelijk: juist indien hij onschuldig is, een karakter, dat aan den ondergang de voorkeur geeft boven elke overtreding der goddelijke wet, juist dan ontvangt het treurspel zijn schoonste adelmerk.

Ziet, over welk een onmetelijk rijk de dramatische dichter gebiedt! De mensch kan verblind zijn ten opzichte van het goddelijke; hij kan, eenmaal de speelbal zijner hartstochten geworden, gewelddadig zich verzetten tegen het heilige en onschendbare. Maar ook zonder die snoodheid doet hij, dikwerf schijnbaar onbewust (maar dan toch bij gebrek aan volle bezonnenheid), misstappen en ook zulk een misstap kan de vreeselijkste onheilen ten gevolge hebben. Verder kan de mensch onverhoeds

in conflicten van wetten en plichten komen, waar zelfs de meest bezonnene radeloos staat. Eindelijk moet ook de onschuldige voorbereid zijn op rampspoeden, wier beteekenis en noodwendigheid slechts bloot liggen voor de eeuwige Wijsheid. Ook de held, die een beeld is van ideale grootheid en reinheid, kan een martelaar worden van zijn plicht. Dan wordt hij een van de „grosse Seelen, denen die Schmerzen nachziehen wie den Bergen die Gewitterwolken, an denen aber auch die Wetter sich brechen und welche so die Wetterscheide werden für die Ebene unter ihnen" [1]).

Ziedaar de ideeën, die den ernst des levens uitmaken, de ideeën ook, waarin zich steeds de treurspelen der Grieksche oudheid bewogen hebben. Ideeën waarlijk, die elk toeschouwer of lezer vervullen met diep m e d e l ij d e n voor het zwakke, verbrijzelde, menschenkind, „het afgejaagde hert", maar ook met een heilige, eerbiedige v r e e s voor de eeuwige Wet van Hem, van wien geen gebod straffeloos overtreden wordt. Zoo dragen wij uit elk goed treurspel de ware k a t h a r s i s mede, de overtuiging, dat God de allesbeheerschende en boven alles rechtvaardige Heer is, en dat er „geen wijsheid, geen beleid, geen raad is tegen den Heer" (Prov. XXI : 30).

IV. BESLUIT.

Na deze uiteenzetting van beginselen zullen er niet veel woorden meer noodig zijn tegenover de stoute verzekeringen van Lessing en van Vloten omtrent de onbestaanbaarheid van een christelijk en katholiek treurspel.

De aantijging van v. Vloten, als zou het Katholicisme een „kunstmatig doodsch begrip" hebben „van den innerlijken mensch",

---

[1]) Goethe, *Briefwechsel mit Schiller*, II, 260.

berust alleen op volkomen onbekendheid met den aard van het katholiek geloof. Een besliste ontkenning is hier afdoende.

Maar is het waar, wat Lessing zegt, dat de meest wezenlijke trekken van een Christen strijden met de taak van het treurspel? Getuigt de uitspraak van Dr. Erich Schmidt [1]) van zaakkennis, als hij zegt: „Für den Christen, der sich innig nach der Krone des Blutzeugen sehnt, empfinde ich nicht Furcht noch Mitleid"?

Neem het lijden van een martelaar. Een groote persoonlijkheid zonder twijfel. Maar niet te groot, te hoog? Neen, immers een martelaar is m e n s c h, in allen deele aan ons gelijk. En Christus zelf, de tragische persoon bij uitnemendheid, Hij, die op de wereld kwam om ons den strijd des levens te leeren strijden en te boeten voor de schuld van 't menschelijk geslacht: zonder persoonlijke zonde en daarom in den hoogsten graad ons medelijden opwekkend; maar toch ook onze schuld torsend, ons lijden dragend, en daarom een hemelsch licht werpend op dat onverklaarbare lijden en daarom op zoo geheel bijzondere wijze aan ons gelijk! De handeling draagt een grootsch, indrukwekkend karakter, is bij het lijden des Heeren de gewichtigste, die denkbaar is: de verlossing van het menschdom. Ook bij de martelaren wordt het tragisch effect verhoogd door hunne onschuld. Dat zij een offer zijn van vreemde schuld, geslagen door onrecht, dat geeft aan ons medelijden een sterkere tragische kleur.

„Maar er is geen strijd", zal men zeggen. Geen strijd? Wat wij naar aanleiding van Maria Stuart en Antigone zeiden, zou eigenlijk als antwoord kunnen volstaan. „Maar hier gaat het over Heiligen". Nu ja? Waar komt toch dat dwaalbegrip vandaan, dat een Heilige niet ontvankelijk zou zijn voor heftige m e n s c h e l ij k e aandoeningen? Waarom zou een treurspeldichter de geweldige worstelingen van den bereidvaardigen wil eens martelaars met zijn natuurlijke zwakheid en de weerstrevende

---

[1]) T. a. p. blz. 97.

omstandigheden niet dramatisch kunnen voorstellen? Mits de held bij alle hoogheid van deugd toch echt menschelijk geschilderd worde, mits er niet zooveel licht worde aangebracht als Corneille om zijn Polyeûcte heeft doen spelen.

Laten wij het treffendste voorbeeld nemen, den Godmensch. Men zou toch zeggen, dat bij Hem de minste strijd moet gevonden worden. Hij toch is het toonbeêld van die gelatenheid en stille berusting, door Lessing voor het treurspel afgekeurd. Men zou toch zeggen, dat Hij méer dan eenig ander verlangd heeft naar Zijn doopsel des bloeds, wat voor Erich Schmidt het medelijden onmogelijk maakt.

En toch! Als de lijdensnacht aanbreekt! Als het heldere geestesoog omfloerst wordt en een huiveringwekkend duister valt over de ziel! Als de vastberadenheid en de wilskracht bestookt worden en verlamd en als de lagere gevoelens, de menschelijke gevoelens van droefenis en angst en walg zich oproerig verheffen met alle kracht! Als ook voor Hem de bange vraag verrijst: waarom dat ontzettende lijden? Als Hij op den Olijfberg bidt, plat op den grond liggend, en al de zonden der menschen op Hem drukken, en Hij voorziet, dat er zoo velen zullen zijn, voor wie Hij tevergeefs moet sterven — „Mijne ziel is bedroefd tot den dood toe" — dan berst het zweet en bloed Hem uit de poriën en stroomt ter aarde; dan slaakt Hij tot drie malen dat hartverscheurende gebed: „Vader, indien het mogelijk is, laat dezen kelk Mij voorbijgaan!"

En den volgenden dag aan het Kruis: als Hem dat folterendste lijden der gekwetste liefde overstelpt; als Zijn dorst naar zielen, Zijn hartstocht, zou ik haast zeggen, om bemind te worden, Hem prangt; en aan Zijn geschokte ziel zich de smartekreet ontwringt: „Ik heb dorst!"... Of als alles, alles nacht wordt rondom Hem en de zwaarste wolk het aanschijn des Vaders voor Hem verbergt en de onuitsprekelijk droeve klacht op Zijn veege lippen beeft: „Mijn God, Mijn God, waarom hebt Gij Mij

verlaten?"... Dat is de meest tragische stonde, die de wereld heeft gekend.

In de treurspelen der Grieksche Oudheid leidt de blinde macht van het noodlot niet zelden tot een vermorzelend contrast. Daar ligt ongetwijfeld in die geheimzinnige, onweerstaanbare macht en in die algeheele menschelijke onmacht hooge spanning van het tragische gevoel [1]). Maar is die spanning noodzakelijk minder, waar zulk een macht ondoorgrondelijke wijsheid is in plaats van blind noodlot?

Reeds Oedipus en Antigone op het tooneel der Grieken kunnen ons toonen, hoezeer ten onrechte men het martelaarsschap [2]) en het lijden van den Godmensch uit het christelijk treurspel heeft willen buitensluiten. Corneille heeft in zijn *Discours sur le drame* en later ter verdediging van zijn *Polyeucte* een menigte treurspel-rechters en -dichters aangehaald, die voor het behoud der martelaars- en lijdenstragedie in de bres zijn gesprongen. Het mag wel tot nadenken stemmen, dat Heinsius, „qui non seulement a traduit la *Poëtique* de notre philosophe [Aristote], mais a fait un traité *De la constitution de la tragédie* selon sa pensée, nous en a donné une sur le martyre des innocents" [3]).

Wanneer wij onze eigen overtuiging ondervragen, moeten wij dan niet toegeven, dat het lijden van een martelaar zelfs ongemeen tragische toestanden biedt? Waarom zou dan een gewoon Christen niet tragisch kunnen zijn? Het Christendom doodt niet, maar verheft de menschelijke natuur. Moeten wij niet getuigen ook, dat de hoogste, heiligste tragische gedachte, waarvan al het menschelijk tragische slechts een zwak beeld is, zich op Golgotha heeft verwezenlijkt? Is de dood van den Zoon Gods niet tra-

---

[1]) M. Meschler S. J. *Stimmen aus M. Laach*, 1895, S. 241.

[2]) Schiller, *Ueber die trag. Kunst;* Günther, t. a. p. S. 447; Erich Schmidt, e. m. a.

[3]) *Examen de Polyeucte* par Corneille.

gisch in den voortreffelijksten zin, niet „de absolute tragedie" [1]), het groote werelddrama, waarvan de Paaschmorgen den knoop, die hemel en aarde verwikkeld had, heeft ontbonden op de heerlijkste, goddelijke wijze?

„Nergens vindt de vernietigende gedachte, dat de lievelingen Gods, juist omdat zij lievelingen Gods zijn, het onbarmhartigst geslagen worden, een zoo diepe uitdrukking. De schuldelooze, heilige Godmensch sterft den dood der boosdoeners, en de werkelijke misdadiger wordt in vrijheid gesteld. Boosheid en zwakheid, de ondernemende, aanvallende en de toegeeflijke slechtheid vereenigen zich, om het bovenmenschelijk Goede en Groote ten val te brengen. Het minder booze wordt door het geheel booze, het kalm en juist oordeelende maar zelfzuchtig laffe en zwakke wordt door het hartstochtelijk opgeruide, beslist willende meegesleept en moet tot zijn werktuig van boosheid en verdorvenheid dienen. Alles gelukt het booze, alles krijgt het klaar tegen den Godmensch. Hij is veroordeeld, begraven; het is uit met Zijn eer, Zijn leven, Zijn plannen, tenzij van boven een tusschenkomst plaats grijpe. De woorden van het oude Passiespel: „O grosse Not, Gott selbst ist tot" drukken alles uit. De tegenspraak, die volstrekt niet te verdragen ware, indien zij alleen stond en niet in 't vervolg een tegenwicht had, is hier tot haar toppunt gevoerd" [2]).

Het is onze innige overtuiging, dat de zekerheid der komende zegepraal, der eeuwige vergelding, over dit alles wel een verheerlijkend licht werpt, maar de tragische werking in geenen deele verzwakt.

Dat de poëzie toch de schatten der Openbaring niet ongebruikt late liggen! Zij moet toch voelen, dat hier de geheimzinnige bron stroomt, waaruit zij de zuivere, de grootsche gedachte van het tragische moet scheppen. Hier vindt zij, naar Molitor's woord, den canon van het tragische. 't Is haar plicht, al wat de

---

[1]) Deze uitdrukking is van Meschler (t. a. p.); Molitor (t. a. p. blz. 9) ontwikkelt dezelfde gedachte.

[2]) Meschler, t. a. p. blz. 241.

Ouden hebben uitgedacht, te bestralen met de wijsheid, die de Leeraar op den *Kruisberg* leert. Ook hier geldt het woord van Vondel:

„De schoonste roode roosen groeien
Op geenen Griekschen Bergh, o neen:
Maer op den Kruysbergh, hard van steen,
Daer Jesus hooftquetsuuren vloeien
Van heilig en onnoosel bloed".

Groningen. J. H. G. VAN POPPEL, Pr.

BOEKBEOORDEELING.

Moralphilosophie. Eine wissenschaftliche Darlegung der sittlichen, einschlieszlich der rechtlichen Ordnung, von Victor Cathrein, S. J. — Dritte verbesserte und vermehrte Auflage. II Bde. — Freiburg i. Br. Herder'sche Verlagshandlung, 1899.

Het boek, waarvan wij hier de derde uitgave aankondigen, genoot reeds van katholieke zijde hooge aanbeveling; ja zelfs protestantsche recensenten hebben de verdiensten ervan gehuldigd. De schrijver toont op het geheele gebied der Ethica eene groote belezenheid, paart aan aangename wijze van voorstelling eene grondige behandeling der stof, zoodat de bekende Dr. Pruner niet aarzelde, zijn boek een „monumentaal" werk te noemen. En niet alleen voor katholieken, zoo leeken als priesters, is deze moraalphilosophie van groot gewicht; ook aan de zoogenaamde „andersdenkenden" wordt daarin overvloedige gelegenheid gegeven hunne vooroordeelen af te leggen en het onhoudbare der ongeloovige wetenschap in te zien.

Vooral te prijzen is de systematische bouw en orde van het boek. En wat de behandeling zelve betreft, hoe schoon zijn zoovele bladzijden, waar de oude leer op dikwijls treffende wijze wordt ontwikkeld, of de holle phrasen en zoogenaamde bewijzen van materialisme en ongeloof worden weerlegd. Men leze bijv. in het eerste deel de verhandelingen, die tot titel dragen: *Kein geschaffenes Gut vermag den Menschen vollkommen zu beglücken; — Gott... der nothwendige Gegenstand der menschlichen Glückseligheit;* — bijzonder ook: *Das Gesetz des Todes.* Van groot belang is mede het *Aanhangsel*, waarin de schrijver een uitvoerig overzicht geeft der zedeleer van de voornaamste beschaafde en onbeschaafde volkeren (blz. 508—613). En in het tweede deel trekt vooral de aandacht de uitstekende verhandeling over het socialisme, welke onder de beste en volledigste

studiën over die stof eene eereplaats inneemt; verder zijne beschouwingen over de verhouding tusschen familie en Staat, over de emancipatie der vrouw, over de slavernij, over de rechten omtrent opvoeding en onderwijs, over de plichten van den Staat ten opzichte der „sociale quaestie", over de verschillende staatsinrichtingen en zijn *Excurs über den Liberalismus.*

Geheel overeenkomstig met den geest en de roeping zijner Orde, zoo terecht de *malleus hæreticorum (et incredulorum)* genoemd, toont P. Cathrein zich vooral dáár meester, waar hij tegen niet-katholieken optreedt. Wat de twistpunten betreft *inter domesticos fidei*, ook daarin biedt hij ons veel uitmuntends (zie o. a. zijne verhandeling over het *jus gentium).* Het kan echter niet anders, of het werk zal onder dit opzicht meer stof tot polemiek bieden. Op de eerste plaats zouden wij willen wijzen op een gebrek aan grondigheid in de behandeling van het Probabilisme, vooral wijl, naar schrijvers verklaring, dit hoofdstuk in deze uitgave geheel is omgewerkt. Vruchteloos zoekt men daar een antwoord op de argumenten, die nog in den laatsten tijd tegen het gewone Probabilisme zijn aangevoerd. Na het gewone bewijs ten gunste dezer meening te hebben uiteengezet (n. l. het bekende: *Lex non satis promulgata non obligat;* atqui, *quamdiu certe probabile est legem non exsistere, lex non est satis promulgata)* zegt hij: *„Das ist das ganze Geheimnisz des soviel verschrieenen Probabilismus"* (Dl. I, blz. 401, noot 1). Daarmede geeft echter de schrijver aan zijn eigen systeem een *testimonium paupertatis.* Immers, de gewichtige vraag wordt daarbij geheel buiten rekening gelaten, of eene wet, *ex se* niet genoegzaam zeker en dus *ex se* niet verbindend, niet door een reflex beginsel, geput uit de verhouding der zedelijkheid eener keuze tot het begrip van wet en tot haar voorwerp, als *norma materialis* kan worden opgelegd. En heeft het Æquiprobabilisme niets anders te zijner verdediging aan te voeren dan wat de schrijver aanhaalt, dan schenken wij hem de overwinning op zulk een vijand gaarne.

Wat de theorie van het private eigendomsrecht betreft — hoewel wij niet instemmen met de aanmerking, door P. Oberhammer S. J. in de *Zeitschrift für Kath. Theologie* (1899, S. 249) daartegen gemaakt, meenen wij toch, dat P. Cathrein's bewijsvoering niet volledig is. Hij schijnt dat *recht* enkel uit de *noodzakelijkheid* van privaat-eigendom af te leiden. Dat is o. i. te weinig; want daaruit

zou volgen, dat elk individu niet meer mag bezitten, dan tot instandhouding der orde noodzakelijk is.. Neen, het genoemde *recht* moet men eerst afleiden uit den aard der lichamelijke goederen, die voor den mensch zijn gemaakt als middelen tot zijne instandhouding en volmaking onder elk opzicht; en uit het daaruit voortvloeiende recht des menschen om zijne individueele werkkracht blijvend en ongehinderd — en dus met uitsluiting van anderen — daarop te doen gelden, zoolang niet een hooger belang in den weg staat. Daarna komt eerst de vraag: *moet* ook in de maatschappij bijzonder eigendom bestaan? Het bevestigend antwoord hierop wordt door Cathrein's argumenten bewezen. Omtrent het *Auteursrecht* zegt de schrijver niet uitdrukkelijk, gelijk in zijne *Philosophia moralis ad usum scholarum*, dat hij dit recht als behoorende tot de *justitia commutativa* beschouwt. De bedenkingen, die wij in dit maandschrift (Dl. CXIV, blz. 126—138) hebben geopperd, zijn alleen tegen deze laatste opvatting gericht, doch blijven o. i. hunne kracht behouden.

P. Cathrein kent den Staat het recht toe voor het huwelijk van ongedoopten *impedimenta dirimentia* vast te stellen (Dl. II, blz. 412). O. i. geheel terecht. Dat het huwelijk uiteraard heilig is, wordt daarbij ten volle toegegeven; doch wijl de Staat datgene kan, wat tot instandhouding der civiele orde noodig is; wijl de Kerk op ongedoopten geene rechtsmacht heeft, kan deze macht den Staat niet met grond worden ontzegd. Bovendien, zoo merkt de schrijver op, is het minstens onbewezen, dat, naast het hoogste burgerlijk gezag, van natuurswege ook een daarvan gescheiden hoogste godsdienstig of priesterlijk gezag moet bestaan.

Zeer belangrijk is P. Cathrein's verhandeling over het ontstaan van het hoogste burgerlijk gezag in een bepaalden drager (Dl. II, blz. 466). Terecht verklaart hij zich tegen de zoogenaamde *collatio mediata*, doch zijne bewijsvoering schijnt ons minder goed dan zijne stelling. P. Cathrein wil de *collatio mediata* bestrijden door aan te toonen, dat iemand door de natuur zelve tot drager van de hoogste burgerlijke macht kan worden aangesteld, zonder dat eenig, zelfs stilzwijgend *pactum* der onderdanen daartoe zij voorafgegaan. — Nu vinden wij het bewijs hiervoor (nl. de ontwikkeling van een Staat uit de patriarchale familie) niet afdoende; het bewijst o. i. alleen het uiterst voegzame, dat in het erkennen van den patriarch der *familie* als hoofd van den *Staat* ligt opgesloten. Wel zouden dus de afstam-

melingen kunnen misdoen, door een anderen te kiezen of te erkennen, maar daardoor is niet bewezen, dat het recht op *staats*bestuur aan den *patriarch* der familie *ipso facto* toekomt. — Doch men heeft ook deze bewijsvoering volstrekt niet noodig om de ongegrondheid der *theoria mediatae collationis* der ouden aan te toonen; deze blijkt al aanstonds uit de analyse van het bewijs, dat hare voorstanders aanvoerden. Zij redeneerden aldus: „Elk volk heeft van nature (= van God) recht op het bezit van een hoogste gezag ontvangen. Welnu, de natuur wijst noch individu A noch B als drager daarvan aan. *Dus zijn alle individuën te zamen*, m. a. w. dus is *het geheele volk* door de natuur als drager aangewezen". — Er is in deze redeneering eene dubbele fout. Vooreerst is de uitdrukking: *„recht op gezag"*, die in den *major* voorkomt, dubbelzinnig; zij kan beteekenen: „recht om te besturen" en „recht om bestuurd *te worden*" (recht op gezag in *actieven* of *passieven* zin). En het bekende bewijs van den *major* (nl. noodzakelijkheid van gezag tot handhaving der orde) geeft als resultaat, dat in dien *major* slechts van recht op gezag *in passieven zin* sprake is; want tot die handhaving is het niet *noodig*, dat een volk zich *zelf regeere;* ieder ander kan daarmêe belast worden. Bijgevolg is ook de *minor* onvolledig; deze moest luiden: welnu, de natuur wijst noch één individu, noch velen, noch allen te zamen als drager of dragers van het *recht om te besturen* aan. Als dus dat recht om te besturen in een of anderen drager gevonden wordt, kan hij het van *niemand anders*, dan *van God*, aan wiens wil alleen de Staat zijn wezen en attributen ontleent, *ontvangen hebben*, en dus *onmiddellijk* ontvangen; al geschiedt de aanwijzing der dragers ook door menschelijke daden.

Waar de schrijver de *straftheorieën* toelicht, verklaart hij zich voor de *„noodzakelijkheidstheorie"*, wijl zij naar zijne meening het goede der andere theorieën in zich besluit. Uitdrukkelijk verklaart hij dan ook de *herstellings-* of *boetetheorie*, die als reden der straf het *herstel* der geschonden orde aangeeft, niet te verwerpen. Doch bij het bewijzen zijner meening blijft er voor de laatste opvatting, toegepast op den Staat, al zeer weinig over. Dit gebrek aan consequentie komt o. i. daaruit voort, dat de schrijver het *strafrecht in het algemeen* met het recht om den *aard en de maat der straf* te bepalen verwart. Voor dit laatste treedt vooral de *noodzakelijkheidstheorie* op; en daarop slaat ook de tekst van St. Thomas, door den schrijver aangehaald.

Doch wat het strafrecht in het algemeen betreft, leert de H. Thomas uitdrukkelijk, ook afgezien van elk *nuttigheidsbeginsel*, dat in elke, ook in de civiele orde de straf gevorderd wordt en door den *princeps ordinis* moet worden opgelegd om een inbreuk op die orde te herstellen; door de straf nl. wordt op den schuldige toegepast, wat met zijne *vrije booze* daad *overeenkomt*, iets, wat tot de volmaaktheid der orde behoort (vgl. *Summa theologica* I. II, Q. LXXXVII, art. 1). En ten onrechte meent de schrijver, dat met deze theorie, op de civiele orde toegepast, het *recht van gratie* moeielijk vereenigbaar is. Immers, in elke strafoplegging moet men een dubbel element onderscheiden; het *formeele*, nl. *het vonnis en de aanneming daarvan door den schuldige*, en dit mag nooit achterwege blijven; en het *materieele*, nl. de *uitvoering* van het vonnis, het feitelijke ondergaan der straf; en als aan het eerste is voldaan, kan *salvo ordine* dit tweede *om redenen van hooger orde* wegvallen. De schrijver zegt: „De Staat kan den plicht niet hebben de zonde te straffen, in zooverre het eene beleediging Gods is; want anders zou hij voor elke doodzonde de doodstraf moeten uitspreken"; — zeer juist; — „ook niet", gaat hij door „in zoover de zonde alleen den naaste als privaat persoon beleedigt", — wederom zeer juist. Maar hij vergeet eene derde reden aan te voeren: nl. de Staat (het staatsbestuur) heeft den plicht om de zonde te straffen, in zoover zij een vergrijp is tegen de *civiele orde* in dien Staat, een inbreuk op de civiele wetten, ook al zouden er verder geene nadeelige gevolgen uit de misdaad voortspruiten. Het beginsel: „voorkoming van nadeelige gevolgen" treedt echter, gelijk gezegd is, mede op om den aard en de maat der straf te bepalen. Dit laatste beginsel werpt o. i. veel licht op het verschil der strafpraxis in verschillende eeuwen en landen; het eerstgenoemde toont, dat in de zoogenaamde *absolute* theorieën (van Kant en Hegel) toch wel *iets goeds* te vinden is; naar onze bescheiden meening verwerpt P. Cathrein die theorieën te *absoluut*.

Plaatsgebrek verhindert ons uitvoerig de vraag te bespreken (Dl. I, blz. 370 vv.) of eene eigenlijk gezegde *dispensatie* in de natuurwet mogelijk is. Wij stippen slechts aan, dat de ontkenning des schrijvers ons wederom te absoluut voorkomt. O. i. mag men aannemen, dat *in enkele ondergeschikte* punten der natuurwet, nl. punten, wier niet-vervulling *uiteraard altijd* wel eenigermate (en dus genoeg om ver-

boden te zijn), maar *niet absoluut* tegen 's menschen natuur of Gods eigenschappen *strijdt* (*bij voorbeeld* unitas, indissolubilitas matrimonii) eene eigenlijk gezegde dispensatie bij God mogelijk is, *quasi miraculose*, gelijk de H. Thomas zich uitdrukt (*In I Sent.* D. XLVII, Q. I, art. IV). De schrijver antwoordt op de moeielijkheden, die uit de door ons aangehaalde voorbeelden ontstaan, dat die punten der natuurwet eigenlijk aldus luiden: „Dit is verboden, tenzij God het toesta". — Uit dat antwoord zou o. i. volgen, dat het tegenovergestelde dier aangehaalde natuurwetten niet *intrinsece malum* is, iets, wat de schrijver zelf ontkent. Men lette ten slotte goed op de keuze der voorbeelden; want wij geven gaarne toe, dat, waar het de geoorloofde beschikking over eens anders leven of goederen betreft, er geene *dispensatio*, maar slechts eene *mutatio materiae* plaats heeft; de door ons gebruikte termen: *„uiteraard altijd"* zijn hier niet van toepassing.

Wat er echter van deze punten ook zij, zeker is het, dat Pater Cathrein's werk wel in staat is om niet alleen *„etwas"*, gelijk hij wenscht, maar zeer veel bij te dragen „zum Siege der Wahrheit auf sittlichem Gebiete" (S. XII).

J. L. Jansen C. SS. Red.

De Paus. H. Ermann S. J. Tweede Gedeelte. Utrecht, Wed. J. R v. Rossum, 1899. Prijs: *f* 0.60.

Een onloochenbaar verschijnsel is het, dat ten huidigen dage velen, zoekens- en peinzensmoede, den stervenden menschenzoon op Golgotha ten tweeden male de sombere vraag van Pilatus stellen: „Wat is waarheid?" Maar over veler lippen komt ook de kreet des hoofdmans: „In waarheid, deze was de Zoon Gods".

Tot dit heilrijke feit heeft hier te lande de rustelooze pen van Pater Ermann het hare bijgedragen, wijl telkens en telkens de hand van den zoekende werd gevuld met tal van geschriften, waarin de waarheden van onzen godsdienst en de godheid van den mensch-geworden Zoon Gods, volkrachtig werden uitgelegd en bewezen.

Onder die lange reeks mag met eere genoemd worden het bovenvermelde werkje, waarvan dezer dagen het tweede gedeelte is verschenen, en waarvan wij het eerste te zijnen tijde in dit maandschrift

hebben aangekondigd [1]). Hoe het den Dominee is gegaan, wien deze bladzijden het bewijs moesten staven, dat Christus in het bestuur der Kerk St. Petrus tot zijn plaatsvervanger had aangesteld, weet ik niet, maar zeker mogen wij in zijn langdurig, zwijgend wachten een hulde erkennen aan de waarheid. Anderen, die evenzeer met belangstelling dezen strijd, zij het van verre, hebben nageoogd, zijn of verstrekt in hun geloof, of getroffen geworden door de genade Gods. O, mogen er nog velen zijn, die in de stilte hunner ziel den schrijver voor zijn arbeid dank weten!

Wat den inhoud van dit vlugschrift zoo aangenaam te genieten maakt, is niet alleen de vragende vorm, waarin de hoofdzaak van het betoog is gegoten, maar ook de meldingswaardige bizonderheid, dat de aangevoerde getuigen meerendeels andersgezinden zijn, die, overduidelijk, bewust of onbewust, de waarheid der Roomsche Kerk huldigen. Hier komt het woord van Tertullianus: *Anima naturaliter christiana* tot zijn volste recht; maar tevens zal Ds. Veenhuysen c. s. met leede oogen zien, hoe zijn tegenstander hem bestoken komt in zijn kamp, in gezelschap van zijn eigen wapenbroeders. De namen dezer onverwachte bondgenooten wijzen op achtingswaardige mannen, wier woord veel invloed heeft, wier kracht groot is, wier gezag zeer hoog wordt gehouden. Zonder den lezer te vermoeien door een lange rij van namen op te tellen, vermelden we toch, dat ook de beruchte Dr. Karl von Hase St. Petrus hulde brengt: „Eene *bevoorrechting* van Petrus ligt in de woorden des Heeren van de sleutelen des hemelrijks, van de steenrots en den herdersstaf... Bij Joannes XXI: 15—17 valt een *verheffing* van Petrus niet te loochenen".

De bewijstrant is kalm en zaakrijk en de hier en ginds spattende vonkjes van fijn vernuft verbinden het aangename met het nuttige. Het gemis van vreemde woorden, het vertalen der aangevoerde citaten, en de juiste keuze van het juiste woord, dat alles zal, naar wij hopen, aan deze brochure een wijden kring van lezers verzekeren en vruchten voortbrengen bij velen.

Ten slotte nog een enkel woord.

De Paus van Pater Ermann voorziet in een leemte, meer nog dan de schrijver zelf heeft durven vermoeden. Door de samenstellers van Sijthoff's *Woordenboek voor kunst en wetenschap* zal het als een dank-

[1]) Dl. CXII, bl. 331.

bare gave ontvangen en als een lichtende straal in den donkeren nacht begroet worden. Immers, hoe meer men met deze wetenschappelijke kolommen kennis maakt, des te meer verwondert men zich over de fanfare, waarmede de verschijning van genoemd werk, zelfs in de katholieke pers, werd beschetterd. Want het feit staat vast, dat, te goeder trouw of niet, schier iedere katholieke waarheid in dat woordenboek krom en scheef is voorgesteld, en dat domme onkunde aldaar de oude en muffe verwijten voor de zooveelste maal schaamteloos heeft ten papiere gebracht.

Wijders zou ik dit werk in de hand wenschen van den Leidschen Hoogleeraar Bolland. Het zal een weinig rust geven aan zijn geschokt gemoed. Immers onder meer kan de Hoogleeraar Dr. Schaepman niet vergeven, dat zijne opmerkingen over de benamingen „Heilige Vader" en „onze Heer de Paus", zoowel als over den aan „onzen Heer te brengen voetkus", werden doodgezwegen [1]). In het tweede deel van genoemd boekje zal hij op blz. 156 en 157 een bevredigend antwoord vinden.

Dit boekje is ten laatste ter behartiging en bestudeering bizonder aanbevelingswaardig voor den oud-katholieken Pastoor P. J. v. Harderwijk. Want volgens hem is „een primaat van Petrus, zooals dit van Roomsche zijde wordt geleerd, op *dogmatische* gronden onhoudbaar, omdat daarvoor de uit het Nieuwe Testament aangehaalde plaatsen niets bewijzen en in de oude kerk ook nooit zoo verklaard zijn" [2]). Tot zijn verbazing zal hij ontwaren, hoe hiermede in tegenspraak zijn aanhalingen van Lodewijk Elias du Pin, een Gallicaan, Hugo de Groot, Forbesius, Lightfoot, Rettberg en tutti quanti, allen Protestanten, behoudens van zijn eigen collega, den oud-katholiek Dr. J. H. Reinkens, die in een toespraak den 30 Maart 1873 te Würzburg getuigde: „Wel is onloochenbaar, dat volgens de bijbelsche verhalen Petrus op den voorgrond gekomen is. Er valt niet aan te twijfelen, dat hij aanzien genoot en een soort van voorrang bekleedde". And last not least zal genoemde heer, die schrijven durft, dat nog geen Roomsche het bewijs heeft geleverd voor Petrus' verblijf te Rome, op den omslag van het werkje, vreugdevol den morgen aan zien lichten, waarop voor het eerst, sinds achttien eeuwen, dat

---

[1]) *Open brief aan Dr. Schaepman*, bl. 70.

[2]) *Petrus en het Primaat in de Oude Kerk*, bl. 29.

stoute stuk bestaan zal worden in het aangekondigde derde deel.

Den uitgever, J. R. v. Rossum, eer te geven voor de nette, goedkoope uitgave, willen wij aan den lezer overlaten en liever eindigen met het woord van den diepen denker Jos. de Maistre over het Primaatschap van den Heiligen Stoel[1]): „Rien dans toute l'histoire ecclésiastique n'est aussi invinciblement démontré pour la conscience surtout, qui ne dispute jamais, que la suprématie monarchique du Souverain Pontife. Elle n'a point été sans doute dans son origine ce qu' elle fut quelques siècles après; mais c'est en cela précisement, qu' elle se montre divine: car tout ce qui existe légitimement et pour des siècles, existe d'abord en germe et se développe successivement".

Zoeterwoude. J. C. v. d. Loos, Pr.

Dr. J. B. v. Weiss, Lehrbuch der Weltgeschichte. Vierte und fünfte Auflage. — In 180 Liefr. a 85 Pfg. oder 22 Bänden zu durchschnittlich 7 M. — Graz, Verlags-Buchhandlung *Styria*.

Voor een paar maanden brachten buitenlandsche bladen een bericht, wat, naar ik meen, geen onzer Nederlandsche ter kennis der lezers heeft gebracht, namelijk dit, dat Johann Baptist von Weiss, professor in de geschiedenis te Graz, den 8 Maart was overleden.

Het schijnt, dat de groote man ten onzent slechts weinig bekend was, en toch, hij verdient ten volle door ieder minnaar van geschiedenis, vooral door ieder katholiek beoefenaar dier wetenschap gekend en gewaardeerd te worden. Gewaardeerd in hooge mate. Een man, die zijn tachtigjarig leven heeft gewijd aan de groote samenvattende wetenschap, die geschiedenis heet; die daarin niets dan waarheid heeft gezocht en dat kon doen, *omdat* hij overtuigd katholiek was, die wist, dat Christus de waarheid zelve is; een geleerde, die zijn kennis niet voor zich heeft behouden, maar het licht op den kandelaar heeft geplaatst; een onvermoeide vorscher, die behalve zijn overige werken ons een algemeene geschiedenis heeft gegeven in 22

---

[1]) *Du Pape*, C. VI, p. 46.

deelen — hij verdient zeker, dat wij hem huldigen met de eer, die hem toekomt.

Geschiedenis — het studievak is schoon en aantrekkelijk, maar het vordert bij den degelijken beoefenaar een menigte voorkennissen, taal- en schriftkennis, begrip van velerlei wetenschappen en kunsten, uitgebreide kennis van literatuur, om niet te spreken van de moeilijkheden, die de nasporingen zelve bieden.

Maar er zijn ook legio beoefenaars der geschiedenis, die zich met minder tevreden stellen, die slechts een vertrouwden gids wenschen om onder zijn geleide de lange galerij der wereldgebeurtenissen te beschouwen.

Onder hen behooren zij, die de geschiedenis beoefenen om de haar eigen schoonheid, om haar nut voor de studie van zoo menige andere wetenschap en de verdediging van geloof en beginselen. Welnu, voor hen is Weiss de meest vertrouwbare gids, dien zij zich kunnen wenschen.

Een korte schets van zijn leven diene tot kennismaking.

J. B. von Weiss, in 1820 te Ettenheim aan het Schwarzwald geboren, bezocht als student de colleges in philosophie en theologie te Freiburg, waar hij o. a. Hug en Staudenmeyer hoorde. Intusschen legde hij zich toe op Hebreeuwsch en Arabisch. In Tübingen woonde hij de lessen bij o. a. van Hefele. Bij de destijds bestaande belangstelling voor philosophie kunnen wij ons voorstellen, dat Weiss kennis nam van de werken van Kant, Fichte, Hegel en vooral Schelling. In Heidelberg woonde hij de colleges bij van den historicus Schlosser, die een geweldigen indruk op hem maakte, alhoewel hij door toevloed van ideeën geen zin voltooide. In München waren het o. a. Thiersch, Döllinger en Görres, die hem onder hun gehoor mochten zien.

Een jaar lang doceerde hij geschiedenis en moderne talen aan de hoogere burgerschool te Freiburg, en werd, toen hij zijn philosophisch staatsexamen had afgelegd, door de regeering tot professor benoemd.

In 1848 werd te Freiburg de republiek uitgeroepen. Weiss was de eenige, die den eed op den nieuwen regeeringsvorm weigerde. In den godsdienststrijd uitte hij zich vrijmoedig ten gunste van den aartsbisschop, hetgeen hem vervolging berokkende [1]). Terwijl hij

[1]) *Civ. Catt.* 1899, p. 495.

gevangen zat, werd hij in 1853 tot professor der geschiedenis aan de Universiteit te Graz benoemd. Onder zijne werken rekenen wij de geschiedenis van Alfred den Groote, Maria Theresia, Duitsch Volkenrecht in de Middeleeuwen; ook gaf hij Gfrörers Byzantijnsche geschiedenissen uit; maar zijn voornaamste werk is zijn *Weltgeschichte* in 22 deelen.

In 1854 nl. was hij aangezocht door een uitgever te Weenen, een algemeene geschiedenis te schrijven in 3 deelen. Maar dit raam bleek hem weldra veel te eng te zijn, zoodat het werk van 3 tot 22 deelen (gedeeltelijk reeds in 6e oplaag) groeide. Den 11 April 1898 werd te Graz een feestmaaltijd gehouden om de voltooiing te vieren van het laatste deel, waarmee zijn geschiedenis, die tot 1815 loopt, werd besloten. Toen kon de grijsaard met voldoening op zijn werk terugzien en getuigen dat zijn motto was: „Ieder woord waarheid" en zijn leidende gedachte deze, dat het Christendom de vooruitgang beteekent. Men meene evenwel niet, dat de geschiedenis van Weiss daardoor tendentieus is geworden; neen, evenzoo als men in andere degelijke katholieke werken de ernstigste feiten in het nadeel der katholieken ampel en onomwonden besproken vindt, zoo verzwijgt ook Weiss niet, wat voor ons minder eervol is.

Juist die waarheidsliefde maakt hem voor ons tot zulk een betrouwbaren leider. Het is dan ook niet alleen de katholieke pers (*Germania* o. a. en *Stimmen aus Maria Laach*), die hem den hoogsten lof brengt, maar ook als zeer anti-katholiek bekende bladen zijn genoodzaakt hem den tol van hun lof te betalen, zoowel om zijn onpartijdigheid, enorme kennis en belezenheid als om zijn kernachtigen en boeienden stijl. Toch is het kenschetsend voor het *Conversations-Lexikon* van Brockhaus, dat ook de allerlaatste editie van dit werk geen Joh. Bapt. von Weiss blijkt te kennen.

Bij de uitstekende hoedanigheden van Weiss' geschiedenis voegen wij nog deze, dat het werk *up to date* is, en zelfs verwarde perioden der geschiedenis klaar en prettig uiteenzet.

Vreesden wij niet te lang te worden, wij haalden een bladzij uit zijn werk als bewijsproef aan; ook zou de keuze, bij al het schoone, dat het bevat, moeilijk zijn. Alleen willen wij er nog op wijzen, hoe de *Stimmen aus Maria Laach* (1891) schreven: „Vooral bevelen wij dit werk aan de studeerende jeugd aan, voor welke het door den christelijken zin, die er in ademt, door de begeestering

voor al wat groot en edel is, door het frissche en boeiende der voorstelling de opwekkendste en nuttigste lectuur is van werkelijk onschatbare waarde".

Dr. L. J. Sicking.

Sacerdos rite institutus piis exercitationibus menstruae recollectionis, auctore P. Adulpho Petit, S.J. Series quinque. Typis Societatis Sancti Augustini, Desclée de Brouwer et Socii, 1888-1898. Pret. 6 frcs.

Catena Evangelhorum sacerdoti meditanti proposita [auctore L. Delplace, S.J.]. — Lovanii, J. B. Istas, 1897. Pret. 5 frcs.

De twee bovenstaande ascetische werken, beide in het Latijn en beide meer bepaaldelijk voor de geestelijkheid bestemd, zijn ons in den loop van dit jaar ter bespreking toegezonden, en 't is ons aangenaam ze onvoorwaardelijk aan onze ambtsbroeders te kunnen aanbevelen.

Het eerste is langzamerhand gegroeid tot een vijfvoudige *Series*. Oorspronkelijk een bescheiden duodecimo-deeltje van nog geen driehonderd bladzijden, bedoelde het een hulpmiddel te zijn voor de priesters, die onderling en gezamenlijk de zegenrijke oefening van de „recollectio menstrua" plegen te houden, zooals in België meer dan bij ons gebruik is. Het gaf daartoe telkens een eerste *meditatio*, vooral aan de liefde van 's Heeren Heilig Hart gewijd, een tweede als „quaedam ad mortem et ad judicium praeparatio", en bovendien een *examen speciale* over de plichten van staat.

Dit boekje werd zoo goed ontvangen, dat de schrijver er een paar jaar later eene aanvulling bijvoegde om het tevens voor de dagelijksche overweging en ter geestelijke lezing bruikbaar te maken. Ook dit vervolg was blijkbaar welkom: meer dan 6000 ex. waren er spoedig van verspreid. En zoo volgde de eene *Series* op de andere, terwijl in dien tusschentijd de vroegere herhaaldelijk moesten herdrukt worden.

De inhoud wordt thans in de *Praefatio* van de *Series quarta* als volgt gekarakteriseerd; „Prima series exhibet documenta et subsidia ad bene moriendum efficacissima; altera proponit utilissima vitae spiritualis principia, quibus se dirigere possit sacerdos ut ad status sui perfectionem certius perveniat; tertia tota est in contemplatione

vitae laboriosae Christi, ut per hanc contemplationem evadat quisque sacerdos alter Christus; restabat ergo ut oculis sacerdotis etiam objicerentur mysteria vitae dolorosae nec non gloriosae amantissimi nostri Salvatoris, quod, ut confidimus, quarta series abunde praestabit". Later is daarbij nog een vijfde deeltje gegeven ter aanvulling van eenige stoffen, die in de eerste serie voorbijgegaan waren, en tevens als een keur van overwegingen over het leven van 's Heeren Heilige Moeder en over de parabels van het evangelie.

Deze fragmentarische wijze van ontstaan onder den drang van een telkens ruimer debiet is gedeeltelijk een wezenlijke aanbeveling — immers zij geeft een proefondervindelijk bewijs van bruikbaarheid en practische waarde — maar gedeeltelijk ook een bezwaar, omdat daardoor de volgorde voor een gebruik bij de dagelijksche overweging wat ongestadig is geworden. Dit bezwaar heeft de eerw. schrijver pogen weg te nemen door aan de laatste *Series* eenige zeer goede en practische *Indices* toe te voegen, die niet alleen een stelselmatige indeeling van alle behandelde onderwerpen geven, maar bovendien eene aanwijzing om de bundeltjes voor eene maand van het H. Hart of van de H. Moeder des Heeren of van den H. Joseph te gebruiken. Alzoo blijft alleen de kleine moeilijkheid om de aangewezen plaatsen telkens in de verschillende deeltjes op te zoeken.

Samengenomen wordt hier een wezenlijke schat van eigenaardig toepasselijke overweging, van geestelijke lezing en van heilzaam zelfonderzoek aangeboden aan hen, die in het heilig dienstwerk ook zichzelven wenschen te heiligen. Zakelijkheid en veelzijdigheid zijn hoofdverdiensten van den inhoud. De schrijver heeft zich blijkbaar ten doel gesteld om in den meest eenvoudigen en beknopten vorm zoo veel mogelijk in heilzame overdenking te geven en dat vele nog voortdurend aan te vullen en te vervolledigen tot een practisch handboek voor priesterlijke devotie. Door te groote toegeeflijkheid misdoet hij niet; eer gaat hij somtijds de tegenovergestelde richting uit door het volmaaktere met het als plicht gevorderde zonder veel onderscheid op ééne lijn te plaatsen. Zaakrijk en opwekkend voor geest en gemoed is hij nagenoeg altoos, en slechts een enkele maal heb ik eenige gezochtheid aangetroffen.

Dit laatste mag ik niet aanstippen zonder bewijs. Doch ik wensch daarvoor een bewijs te geven, dat tegelijkertijd en voor het grootste

gedeelte eene aanbeveling kan zijn. In de *Series prima* wordt (p. 64) eene *Meditatio* voorgesteld over de „Lancea" als werktuig van 's Heeren lijden. Evenals de andere is ook deze overweging in drie punten. Eerste punt is: I *Lancea instrumentum Providentiae*: „Instrumentum *malitiae* convertit Providentia in instrumentum *gratiae*, en deze treffende gedachte wordt kort maar practisch, en met uitstekende toepassing in een dubbel „propositum", ontwikkeld; tweede punt is: II *Lancea instrumentum amoris*, wat niet minder voortreffelijk naar twee zijden wordt uitgewerkt; maar nu volgt als derde punt: III *Lancea instrumentum potestatis* met deze toelichting: „Sicut lancea *ferrea* potuit vulnerare Cor Jesu, ita et illud vulnerare potest lancea *spiritualis*; lanceam spiritualem voco *humilitatem* et *fiduciam*". Best mogelijk dat mijn lezer ietwat anders aangelegd is dan de ondergeteekende; maar ik voor mij moet verklaren, dat ik door zulke misschien vernuftige maar vergezochte en willekeurige beschouwingen onmogelijk te stichten ben; de verwondering, dat iemand op zulk een inval kwam, en dien liet drukken ter overweging voor anderen, neemt voor mij al het overige mêe. Intusschen, de twee eerste punten zijn rijk genoeg van stof om het derde desnoods te vervangen, en ik mag den welwillenden lezer verzekeren, dat het derde punt een zeldzame uitzondering vertegenwoordigt, terwijl de twee andere daarentegen een goede proeve van de gewone bewerking aanbieden.

* * *

In vaster orde en met gestadiger gang houdt zich het tweede van bovengenoemde werken aan de vier evangelieverhalen, tot één doorloopend geheel verbonden. Dit boek beantwoordt volkomen aan zijn titel: *Catena evangeliorum sacerdoti meditanti proposita*, en de groote verdienste er van ligt, dunkt mij, in de volledige en van grondige studie getuigende wijze, waarop telkens de kleinere bijzonderheden, die bij de vier evangelisten afzonderlijk vermeld staan, samengevoegd zijn, en als één geheel, elkander aanvullend en toelichtend, ter overweging worden voorgesteld. Elke overweging is ook hier in drie punten verdeeld, die de aangehaalde evangeliewoorden niet breed uitwerken maar toch wezenlijk in hun beteeknisvollen rijkdom ontvouwen en dieper doen beseffen. Bepaaldelijk richten zij zich tot priesters, die de zielzorg waarnemen, en ook tot kweekelingen des heiligdoms; want de *Praefatio* is: „Ad alumnos seminarii americani lovaniensis".

Meer wordt niet toegezegd en mogen we alzoo niet vorderen. Daardoor is de inhoud minder rijk en minder verscheiden dan die van het vorige werk, en in plaats van de vijf duodecimo-deeltjes van P. A. Petit ontvangen we van P. L. Delplace een stevig deel groot-octaaf van ongeveer zeshonderd bladzijden. Maar deze bladzijden zijn vol van het woord der H. Schriftuur. De evangelieverhalen, in verband gebracht met elkander en toegelicht door de brieven der Apostelen, alsmede, waar de gelegenheid zich aanbiedt, door de gewijde schrijvers van 't Oude Verbond, worden ons hier een opengeslagen boek, een bezield en bezielend toonbeeld voor een ijverig apostolaat en een heilig priesterlijk leven. Als hulpmiddel bij de dagelijksche overweging is 't daarom zeer geschikt, en ik durf het zonder aarzelen aanbevelen aan hen, die door een veelomvattende bediening slechts beperkten tijd aan de overweging kunnen wijden en toch den welbekenden Avancini — die meestal verkeerdelijk Avancinus wordt genoemd en van wien ik overigens geen kwaad zal spreken: integendeel — wat al te kort van stof en te summier in zijn aansporingen vinden. Hier wordt hun, in geschikter verhouding, een even degelijke maar treffender voorgestelde en toegepaste stof aangeboden, een betrouwbare handleiding om steeds dieper in te dringen in 't woord en 't voorbeeld, dat de Goddelijke Meester aan allen maar vooral aan zijn priesters heeft nagelaten. „Scire Christum et hunc crucifixum", de éénige wijsheid van den apostel bij uitnemendheid, is de wijsheid van alle apostolisch leven en werken. — Een viervoudige *Index* maakt het boek ook ter raadpleging geschikt.

Dat beide werken door de vereischte goedkeuring gewaarborgd zijn, behoeft wel geen vermelding. Doch in het laatstgenoemde vinden we vooraan onder de „facultas a Praelato" alleen vermeld: „*Cum approbatione Ordinarii*" zonder eenig bewijs daarvan. Natuurlijk is dat volkomen betrouwbaar, maar toch niet geheel in overeenstemming met de *Decreta generalia*, die Paus Leo XIII nog niet lang geleden (in 1896) heeft gevoegd bij de *Constitutio apostolica:* „Officiorum et munerum" [1]).

* * *

[1]) De twee hier toepasselijke voorschriften luiden aldus:
„35. Approbatio librorum, quorum censura praesentium Decretorum

Aan deze korte aanbeveling van twee ascetische werken, die ontegensprekelijk uitmuntende eigenschappen hebben, zij 't geoorloofd nog een enkel woord van meer algemeene strekking toe te voegen. Maar de lezer moet vooruit weten, dat dit niet allereerst en voornamelijk op de twee juist besproken uitgaven betrekking heeft.

Onze tijd is bijzonder rijk aan ascetische schriften. Onder de boeken, die bij onze redactie ter bespreking inkomen, vormen zij veelal de meerderheid, en de bibliographische lijsten, zoowel in ons land als daarbuiten, wijzen uit, dat onder hetgeen van katholieke zijde in 't licht verschijnt, de ascetiek vergelijkenderwijze zeer sterk vertegenwoordigd is. Het is ons daarom niet mogelijk telkens van die werken afzonderlijk verslag te geven; de meesten kunnen alleen in eene aankondiging op den omslag vermelding vinden. Maar wat ons bij een vluchtig overzicht van die overigens verblijdende verscheidenheid en rijkdom in den regel teleurstelt, dat is het uiterst spaarzame gebruik dat daar gemaakt wordt van de groote schatten, die wij in de werken der HH. Vaders en der latere groote mysticken van de middeleeuwen bezitten. Niet alsof zij geheel veronachtzaamd en voorbijgezien worden. Maar men vindt een bepaalde keur van bekende aanhalingen zoo ongeveer overal terug. Dat geeft aan vele bundels van overwegingen en geestelijke lezingen een gelijkvormigheid en eentonigheid, die niet in hun voordeel is. Neem er één of neem er tien, zij hebben zeker ieder iets eigenaardigs, maar het weefsel is vrijwel van denzelfden draad en door dezelfde bewerking verkregen. Hoe zeldzaam is tegenwoordig een ascetisch boek, waarvan de schrijver blijk geeft zulk een degelijke en zelfstandige studie te hebben gemaakt van de HH. Vaders en van de groote mystieken, dat hij uit dien, hem eigen geworden, schat naar de behoefte van het oogenblik *nova et vetera* te voorschijn kan brengen. Inderdaad dat is — de uitzonderingen niet te na gesproken — een zeer hooge zeldzaamheid geworden! De aanhaling van den een treft ge hoogstwaarschijnlijk ook bij den ander. Maar neem zelf voor uwe geestelijke

---

vi Apostolicae Sedi vel Romanis Congregationibus non reservatur, pertinet ad Ordinarium loci, in quo publici juris fiunt.

„36. Regulares, praeter Episcopi licentiam, meminerint teneri se, sacri Concilii Tridentini decreto, operis in lucem edendi facultatem a Praelato, cui subiacent, obtinere. Utraque autem concessio in principio vel in fine operis imprimatur".

lezing een werk b.v. van St. Augustinus of St. Bernardus, en telkens zult ge iets treffends ter aanteekening ontmoeten, dat niet tot het repertorium der asceten schijnt te behooren, althans bij hen niet te vinden is, waar het mocht verwacht worden. Een bewijs, dunkt mij, dat het *multa* van de hedendaagsche snelpersdrukkerij ook voor de ascese geen onvoorwaardelijk gunstige gevolgen heeft, en dat de tegenwoordige ascetici het zich — sit venia verbo! — wel wat gemakkelijk maken. Zij zijn dikwerf meer godvruchtig dan genoegzaam onderlegd. En dit laatste mag van een schrijver over ascese ten stelligste gevorderd worden. Wij, die ons bewust zijn, dat onze kennis en belezenheid in deze te kort schieten, en over 't algemeen allen, die in een werkzame bediening arbeiden, wij nemen juist daarom een ascetisch *boek* ter hand, omdat wij hopen in dien *schrijver* een wezenlijken *leermeester voor het geestelijk leven* te zullen vinden, een vertrouwbaren wegwijzer, een veiligen leidsman. Wie echter van deze verwachting uitgaande, niet veel en groote teleurstelling heeft gevonden, moet in zijn keus voorzichtiger of gelukkiger geweest zijn dan de ondergeteekende. Niet zelden is de oppervlakkigheid bedroevend.

* * *

Geenzins echter wenschen wij deze meer algemeene klacht bepaaldelijk en voornamelijk op de twee bovenstaande werken toe te passen. Dit zou stellig onrechtvaardig zijn. De vijf bundeltjes van P. A. Petit onderscheiden zich zelfs gunstig door menige treffende en eigenaardige aanhaling uit de HH. Vaders, en in de *Series quinta* vinden we b.v. als tweede punt eener overweging *De purgatorio sacerdotis* eene samenvatting van de „sententiae Sanctorum" daaromtrent (p. 66). Uitmuntend zeker! Maar toch houd ik mij overtuigd, dat een nog dieper gaande studie van Patristiek en Mystiek en een nog grootere vertrouwdheid met dien onuitputtelijken schat deze deeltjes tot een modelboek voor priesters konden maken. De aanhalingen bestaan nu meestal uit enkele woorden en gezegden, en voor den hoofdinhoud blijft veelal alleen het gezag van den schrijver zelf aansprakelijk. En wat de *Catena* betreft, daar is de noodwendige beknoptheid zeker een beletsel voor veel aanhalingen. Doch hetgeen de eerw. schrijver nu zelf zegt, had hij niet zelden even kort en bondig met het woord van

een Kerkvader kunnen zeggen. En terwijl we hulde brengen aan de uitstekende manier om de evangelie-verhalen door de H. Schriftuur zelve te verklaren, mogen we toch ook herinneren aan de hooge waarde, welke de kerkelijke voorschriften hechten aan de toelichting „ex sanctis Ecclesiae Patribus".

Intusschen, ik weet — en van nabij ook! — hoe waar het Fransche spreekwoord is, dat het *betere* dikwerf het *goede* in den weg staat. Doch waar het *betere* van zoo groot belang is als de tegenwoordig in de ascetiek wel wat verwaarloosde studie van de HH. Vaders en van de groote mystieken, moet er toch zonder bedenking melding van gemaakt worden. En nadat ik mij door P. A. Petit gewillig en gaarne over het volmaakte voor mijn priesterlijk leven heb laten onderhouden, soms — laat ik het maar bekennen — op gevaar af van eenige ontmoediging om de hooge eischen, zal de eerw. schrijver mij zeker goedkeurend toeknikken, wanneer ik als recensent ook op het *betere* wijs, dat voor een *ascetisch schrijver* tot de „plichten van staat" behoort. Zooveel te meer omdat ik begonnen ben met een oprechte waardeering van het vele goede en eigenaardig noodige, dat beide werken ons voor ons leven en onze bediening in herinnering brengen en ter overweging geven. Juist dat vele goede geeft mij de stellige overtuiging, dat diegenen mijner ambtgenooten, die zich door deze aanbeveling laten overhalen een van beide werken, dat voor hunne omstandigheden het beste past, in gebruik te nemen, over geen teleurstelling zullen klagen en een degelijk hulpmiddel voor hun godsvrucht daarin zullen vinden. — Voor gemakkelijke leesbaarheid en helderen druk hebben beide uitgevers uitnemend gezorgd, en de vijf deeltjes van P. Petit zijn, bij hun sierlijk uiterlijk, buitengewoon laag van prijs.

En hiermede meen ik mijn plicht van staat als recensent naar best vermogen vervuld te hebben.

A. M. C. v. C.

LETTERLOOVER.

BIJ DEN AVONDSTOND DER NEGENTIENDE EEUW.

Verblindend licht, van nachtlijk grauw omtogen,
Vooruitgang, maar van dwazen trots verzeld,
Afwisseling van waarheid en van logen,
Van recht en onrecht, vrijheid en geweld:
Dees chaos, eeuw, die wegzinkt in 't verleden!
Dees bonte mengling toont ge aan 't starend oog.
Laat me u ontwarren, uw verborgenheden
Beschouwen, zien wat storm uw kil bewoog.

* * *

Uw morgenschemer was de heerschappije
Van ruw geweld, dat over puinen schreed
En plaste in stroomen bloeds; de tirannije,
Gewekt door 't loeien van den vrijheidskreet.
Kon 't anders, waar een zwijmeldronken horde
In Vrijheids naam den Eeuwgen Hemelvorst,
Zijn Wet, zijn Kerk, het bolwerk zelf van orde,
Van recht en vrijheid driest bekampen dorst?

Helaas! geweld en willekeur bleef woeden
Ook toen 't gestarnt des Corsikaans verglom;
De wonde, die het Oproer sloeg, bleef bloeden,
Het zaad van waan en logen kiemde alom,

„De macht zij doel en middel van ons streven",
Sprak na den reus de brallende pygmee;
„Historie noch verdrag kan rechten geven,
't Voldongen feit beslisse in krijg en vree".

Dees staatmanskunst, te kwader uur geboren,
Heft in Euroop den kop en stijgt ten troon
Bij 't juichen van der liberalen koren,
Wier leer langs de aard weerschalt op hoogen toon:
„Gezag van God noch mensch legge ons aan banden!
De Rede heersch! De Wetenschap, haar tolk,
Sla 't oud Geloof den schepter uit de handen;
De hoogste wet geef 't souvereine volk"!

Maar 't souvereine volk, niet meer tevreden
Met macht en vrijheid slechts bestaand in schijn,
Staat op, om straks naar nieuwe leer en zeden
Zelf heerscher, zelf geweldige te zijn.
Zoo blijft de lucht bevracht met onweerswolken,
Zoo woelt het meer hoever het oog ook staar;
Geweld wekt nieuw geweld. Zie, gansche volken,
In macht wedijvrend, storten op elkaar.

Sebastopol en Solferino's velden
En Königgräz, maar gij nog meer, Sedan,
Gij kunt ons de onafmeetbre jammren melden,
Die de ijverzucht der machten brouwen kan.
Tuig, Cuba, gij, hoe sterkte 't hoogste recht is;
En Porte Pia's bres verkonde luid,
Dat zelfs de klacht aan 't heiligst recht ontzegd is,
Als 't overmacht en hebzucht valt ten buit.

* * *

Wat tooverglans doorbreekt dit somber duister?
„Vooruitgang" schalt en dreunt het over de aard:
De wetenschap spreidt ongekenden luister,
't Vernuft schept licht, waar 't oog zich blind op staart.
Geen afstand meer: door bergen, over kolken
En meren vliegt en holt het stoomros voort,
Een oogwenk brengt den verstgelegen volken
Langs 't reuzennet van draden 't menschlijk woord.

Geen duister: hier zie 'k wondre stralen dringen
Door spier en aâr, dáár glanst een nieuwe zon.
Geen handenarbeid: slechts een knal, daar springen
Gevaarten, die geen moker wrikken kon.
De zon maalt beelden; bij 't gesnor der wielen
Weeft u een ijzren stoel het bloemrijkst kleed,
Daar duizend persen 't blank papier bezielen,
Dat daaglijks meldt van 's wereld lief en leed.

De dorst naar kennis zoekt steeds nieuwe laving;
Natuur ziet zich in 't diepste van haar schoot
Doorvorscht, bespied ten dienste der beschaving,
Ter wering ook van onspoed, ziekte en dood.
Der eeuwen puin en stof biedt de historie
Steeds heller licht en reiner waarheid aan;
De wijsgeer zingt op elke wijs de glorie
Der Rede, in 't eind van dwang en boei ontdaan.

Ach! waarom sluit de Wetenschap hare oogen
Voor Hem, die aller kennis oorsprong is?
Wat waanverstand, wat trots en dwaze logen!
Naast glanzend licht, wat tastbre duisternis!
De waarheid Gods verworpen voor de vonden
Van 't menschlijk brein, die wisslen uur aan uur;

Het heil gezocht in goud, in lust en zonden;
Als God vereerd het stof en de natuur!

Die dienst van 't stof, hoe heeft hij wet en leven,
Kunst, onderwijs ontheiligd en verlaagd;
Hoe heeft zijn adem 't wreedst bederf doen kleven
Op 't hart des volks en christendeugd verjaagd!
Ja, Christus' Kerke wil m' als een slavinne
In 't stof doen knielen voor d' onheilgen Staat,
Bestookt haar als vooruitgangs vijandinne,
Hoe warm heur 't hart voor ware ontwikkling slaat.

„Die wind gezaaid heeft, stormen zal hij maaien."
Verneem het, eeuw, die 't volk van zijnen God
Vervreemd hebt, om 't met valschen schijn te paaien:
Hoor! 't eischt zijn deel in dezer aard genot.
Commune en anarchie, uw gruwbre telgen,
Verschrikken u met dolk en vlammenschijn;
Een stroom, die al uw schatten zal verzwelgen,
Rolt dreigend aan uit stoomfabriek en mijn.

* * *

Waar dan, waar daagt ons heil? Wie zal ons hoeden
Voor d' afgrond, waar een wereld in verzinkt? —
Wij bouwen, Heer, op U, die storm en vloeden
Ontketent, maar ook met een wenk bedwingt.
Gij steunt uw Kerk, die dezer eeuw verlichting,
Ontdaan van valschheid, aanwendt tot uwe eer,
Die om der volken heil en onderrichting
Uw waarheid zendt tot over 't verste meer.

Gij sterkt het Pausdom, dat de valsche goden
Der eeuw bekampt met nooit verwonnen kracht,

En blakend van uw liefde 's werelds nooden
En bange weeën afwendt of verzacht.
En als door 't zwerk steeds donkrer wolken waren
Omringt Gij Petrus' troon met nieuwen glans;
Een schittrend licht, waarop de volken staren,
Verschijnt in Leo aan der heemlen trans.

Hij, een gevangene van laffe roovren,
Toch Koning dezer eeuw, zendt door zijn woord
Een kracht uit, die wat hart heeft moet verovren,
Die 't werk van secte en hellemacht verstoort.
Hij toont aan vorst en volk de hechtste panden
Van vrijheid en gezag, van heil en vree;
Hij wijst de Wetenschap langs klip en zanden
Als baak den koers door de ongewisse zee.

Verkwikkend als het zonlicht, dat de vlagen
Verdrijft of door de sombre neevlen boort,
Is, Leo, ons in deze laatste dagen
Der vliedende eeuw uw vredestichtend woord;
Het woord, dat werkman en patroon hun rechten
Naast dure plichten wijst, en waar het geldt
Een bittre strijd of veete te beslechten
Als hoogste wet de heilge liefde stelt.

O moog het arme menschdom 't heil aanvaarden,
Vol vadermin verkond van Petrus' stoel!
Nog heffen tal van scherpgewette zwaarden
Zich tegen God in toomloos krijgsgewoel.
Maar toch, reeds menig lemmer is gebroken,
Reeds menig zwaard rust weder in de scheê;
En in haar stervensnood heeft de eeuw gesproken
Van inkeer, van verzoening en van vree.

„Wij weten 't niet, wij zullen 't nimmer weten";
„Geen heil verschaft de Wetenschap alleen",
Zoo klinkt het thans in stee van 't dol vermeten,
't Gekrijsch der stofaanbidders van voorheen.
Geloof en Waarheid zien bij de eêlste tolken
Der Wetenschap heur heilig recht geëerd;
Met dieper eerbied is het oog der volken
Ten hoogen burcht des Vatikaans gekeerd.

Niet meer vergeefs moet de arme en kleine klagen,
Niet vruchtloos eischt hij 't zuur verdiende loon. —
Naakt ook het eind van oorlogs bittre plagen,
En duikt der leegren schrikbaar machtsvertoon?
Zal de eeuw, die aanlicht, duurzaam heil doen dagen? —
Wie 't hoopt erken den grooten vredevorst
Op Petrus' troon, — en houde 't oog geslagen
Op 't Kruishout, eens voor 's werelds heil getorst.

* * *

Uw heilwoord: „Aan 't Kruis zal ik 't al tot mij trekken",
Vervul het, Verlosser, nu de eeuwkring zich sluit.
Nog kan slechts uw Kruis vaste hope verwekken
Voor 't menschdom, aan tal van ellenden ten buit.

In koortsige drift volgde de eeuwgeest de schimmen
Van zaligheen, kwistig door de aarde geboôn;
't Was dolen op paden des doodes; het glimmen
Van 't lokkendste heillicht bleek ijdel vertoon.

Gij, Heiland, zijt de eenige *Weg*, die langs kloven
En afgronden veilig ten hemelhof voert,
Die reeds hier beneên aan wie needrig gelooven
Een bloemengaard wijst door geen noordstorm beroerd.

Gij ook zijt de *Waarheid,* wier stralende luister
't Bedrog van den Tijd heeft te schande gemaakt;
Het *Leven,* dat, stervend aan 't Kruishout, den kluister
Des doods, door de zonde gesmeed, heeft geslaakt.

Trek Gij dan het menschdom; o trek van de zoomen
Der aard alle harten, door zonden bekneld.
Bevrijd ze van boeien, en baad ze in de stroomen
Van Liefde en Geloof, aan uw Kruishout ontweld.

Zoo brengt ons de naderende eeuw allen zegen;
Zoo geurt uit de knoppen, reeds zichtbaar voor 't oog,
De heerlijkste bloesem verkwikkend ons tegen;
Zoo regent in stroomen het heil van omhoog.

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers.

STEM DER ZEE.

Onhoorbaar komt de nacht met trage schreden,
  En voor hem uit gaat stil de schemering,
  Nog gloeit de lucht van zonnetinteling,
Waarover lichte neevlen zijn gegleden.

  Zacht zong de zee, voor ieder die daar ging,
Den ganschen dag, als 't murmlen van gebeden,
De wondre zangen van het grijs verleden,
  De zoete sproken der herinnering.

Lang stond ik stil om naar dat lied te hooren;
't Werd overstemd, ging in 't gedruisch verloren
  Van 't druk gewoel der menschen om mij heen.

Nu daalt de nacht — de zee werpt naar de duinen
Het lichtend schuim van hare golvenkruinen,
  En machtig klinkt haar groote stem alleen.

A. Sm.

VRIJE CONCURRENTIE.

(Vervolg en slot van blz. 213 vv.)

IV. NADEELEN VAN DE VRIJE CONCURRENTIE. — Zooals wij aan het eind van ons vorig artikel aangaven, staan tegenover de toen uiteengezette *voordeelen* van de vrije concurrentie zwaarwichtige *nadeelen* van drievoudigen aard: 1. voor de arbeiders, — 2. voor de gebruikers, — 3. voor den middenstand. Deze nadeelen gaan we thans nader onderzoeken.

1. NADEELEN VOOR DE ARBEIDERS. — Als het voornaamste voordeel, dat de vrije concurrentie opleverde, noemden wij de grootere voortbrenging, krachtig bevorderd door de groot-industrie, door verdeeling van arbeid en verbetering der machines. Maar, bij vrije concurrentie, zijn aan diezelfde groot-industrie ontzaglijke, stoffelijke en zedelijke, nadeelen verbonden, vooral voor de arbeiders, — nadeelen, die inwerken op het loon, op den arbeidsduur, op den vrouwen- en kinder-arbeid, — nadeelen, ontstaan door 't gebruik der machines, door werkloosheid, door overproductie, — nadeelen ook bijzonderlijk van zedelijken aard door den fabrieksarbeid en de uitbreiding der groote steden.

a. ARBEIDSLOON [1]). — Op tweevoudige wijze leidt de vrije con-

[1]) Pesch, l. c. 426 sq. — Wagner und Nasse, *Lehrbuch der Politischen Oekonomie* (Leipzig u. Heidelberg, 2e Aufl. 1879) 243 sq. — De Pascal, l. c. II, 398 sq. — Hitze, *Kapital und Arbeit und die Reorganisation der Gesellschaft* (Paderborn, 1880) Hfst. II en V. — Id. *Arbeiterfrage* (*Stsl.* I, 267 sq.). — Bruder, *Arbeit* (*Stsl.* I, 251 sq.) — Philippovich, l. c. I, 173 sq. — Savatier, l. c. 31 sq. — Soderini, l. c. 37 sq. 161 sq. — Pierson, l. c. VI, Hfst. I. — Naudet, *Mon*

currentie tot vermindering van het loon: vooreerst door de werkgevers, die zoo goedkoop mogelijk moeten produceeren, te *dwingen* het loon te beknibbelen, — vervolgens door de arbeiders, onderling ook weer gedwongen te concurreeren, te noodzaken, voor zoo laag mogelijke belooning hun arbeid te verhuren.

Voor den werkgever behoort het arbeidsloon, dat hij te betalen heeft, tot de productie-kosten. Wil hij goedkooper, of ook slechts even goedkoop als zijn groote concurrent zijn waren ter markt brengen, dan moet hij òf zijn winst verminderen òf zijn productiekosten inkrimpen. Het eerste is, bij de bestaande straffe concurrentie, vaak onmogelijk, daarom moet hij wel tot het laatste zijn toevlucht nemen. Nu kan hij òf wel zich betere machines aanschaffen, die minder of geringer arbeiders-krachten vergen, — òf wel de volwassen arbeiders vervangen door vrouwen en kinderen, — òf wel den volwassen arbeider, die nu met zwakkeren, met vrouwen en kinderen, moet concurreeren, een lager loon gaan betalen. Maar in elk geval is het een nadeel voor den arbeider, nadeel, dat zich omzet in lager, altijd lager, wordend loon. Zeker, daar zijn invloeden, welke die daling kunnen voorkomen, zelfs een rijzing kunnen veroorzaken. Maar dit doet niets af aan de juistheid van ons betoog, dat de vrije concurrentie *op-zich-zelf* de neiging heeft het arbeidsloon te doen dalen tot het laagste punt: het meest-karige levensonderhoud. De arbeid van den redelijken mensch is koopwaar geworden, waarvan de prijs bepaald wordt, niet volgens recht en billijkheid, niet overeenkomstig

---

oeuvre social (Paris et Bordeaux, 3. éd. 1894) 29 sq. — Aalberse, *Kardinaal Manning's Commentaar op de Encycliek „Rerum Novarum"* (Oldenzaal, 2e dr. 1896) 24 sq. — Romain, *Le Salaire (La Démocratie Chrétienne*, Febr. afl. 1895). — Lehmkuhl, *Arbeitsvertrag und Strike (Sociale Frage*, II, Freiburg i. Br. 3. Aufl, 1895) 30 sq. — Ratzinger, *Die Volkswirtschaft in ihren sittlichen Grundlagen* (Freiburg i. Br. 2 Aufl. 1895) 18 sq. 127 sq. 209 sq. — Schindler, *Der Lohnvertrag* (Wien 1892). — Weisz, *Die Gesetze für Berechnung von Kapitalzins und Arbeitslohn* (Freiburg i. Br. 1883).

de natuurlijke behoeften, niet in verhouding tot de aangewende moeite noch tot de waarde van het voortgebrachte, maar schier alléen volgens de wet van vraag en aanbod.

Maar telt dan voor niets de thans erkende en gehuldigde persoonlijke vrijheid van den arbeider? — voor niets, de vrijheid van contract? — voor niets, de vrijheid om de kracht zijner eigen vrije armen te verhuren voor zooveel en zoolang hij wil?....

De vraag is 't best beantwoord met een wedervraag: is die hooggeroemde vrijheid van arbeidscontract voor den arbeider, *in de gegeven omstandigheden*, vaak iets anders dan de vrijheid van keuze tusschen òf arbeiden voor het aangeboden loon, òf... hongerlijden?

Hier heeft Proudhon wel degelijk gelijk gehad: de vrijheid heeft getoond te zijn antinomisch: zij heeft het tegendeel voortgebracht van zichzelf. Wie zegt „onbeperkte vrijheid" spreekt uit niet anders dan een contradictio in terminis. Op het beginsel der ongebreidelde vrijheid berust geen maatschappij, misschien wèl — ik voor mij acht het echter meer schijn — de anarchie.

Het kan niet anders: de vrijheid *moet* beperkt zijn — is het niet door de *wet*, dan door de *kracht*.

De Pascal (l. c. II, 405) zegt het zeer juist: „Quand la liberté n'est pas arrêtée par la loi, l'indépendance de chacun s'épanouit sans contrainte, jusqu' à ce qu'elle se heurte à celle des autres. A ce point de contact, c'est le plus fort qui fait la loi au plus faible, c'est le plus résistant qui menace le moins solide, c'est le pot de fer qui brise le pot de terre. Une pareille liberté about fatalement à la négation de la liberté, sauf pour un petit nombre mieux armés pour la lutte. Voilà le régime sous lequel nous vivons".

b. Arbeidsduur [1]). — Het arbeidsloon daalt, de arbeidsduur

---

[1]) Hitze, *Arbeiterfrage* (*Stsl.* I, 298 sq. 313 sq.) — Id. *Kapital und Arbeit*, Hfst. II en XIV. — Soderini, l. c. 241 sq. — Von Hertling, l. c. 5 sq. — Bonn, *Arbeitszeit* (*Conrad's Hwb.* I. Suppl. Bnd. 148 sq.). — Antoine, l. c. 421 sq. — Naudet, l. c. 30 sq. — Stöckl, l. c. III.

stijgt — beide, rijzing en daling, zijn het gevolg van één oorzaak: den drang der concurrentie.

Er moet zooveel mogelijk worden geproduceerd: uit den arbeider, gelijk uit de machine, moet zooveel mogelijk profijt worden getrokken; zijn arbeid wordt gekocht, gelijk andere dingen: zoo veel mogelijk waar voor zoo weinig mogelijk geld. Geen Zondag, geen Feestdag meer; de vervulling der godsdienstplichten vordert te veel tijd. En tijd is geld. En geld is alles. De arbeid vangt aan lang voor den dageraad, de arbeid eindigt diep in den nacht. Vermoeid, afgemat, verstompt door de eentonige, dag in dag uit, jaar in jaar uit, dezelfde taak, komt de arbeider thuis, bij zijn vrouw, bij zijn kinderen, om.... te slapen, om krachten te vergaren voor den volgenden werkdag. Voor hem geen familieleven.... de concurrentie! Het kapitaal, in de machines gestoken, eischt rente, dag en nacht. De arbeider, slaaf geworden der machine, moet dus werken, dag en nacht. Hoe grooter de productie in korter tijd, hoe minder, in verhouding, de kapitaalrente op het voortgebrachte drukt, des te goedkooper kan het ter markt worden gebracht, des te gemakkelijker kan de concurrent op de markt worden verdrongen, tenzij.... hij dezelfde middelen gebruikt. In het stukwerk, toegepast waar éénigszins mogelijk,

---

285. — Aalberse, *Manning's Commentaar*, l. c. 27 sq. — Cathrein, l. c. II, 327 sq. — 541 sq. — Funck-Brentano, *La question des huit heures* (*Rev. d'Ec. pol.* 1891, p. 981 sq.) — Macaulay, *Speeches* (Tauchnitz edition, *Collection of British Authors*, vol. 284—285, Leipzig, 1853) II, 196 sq. — Philippovich, l. c. 113 sq. — Brentano, *Ueber das Verhältniss von Arbeitslohn und Arbeitszeit* (2e Aufl. 1893). (Vgl. *Rev. d'Ec. pol.* 1893, p. 273 sq.). — Ratzinger, l. c. 188 sq. — 205 sq. — 229 sq. — Cohn, *Die gesetzliche Reglung der Arbeitszeit im Deutschen Reich* (*Jahrb. f. Nat. N. F.* Bnd. IV). — Schuler, *Der Normal-Arbeitstag in seinen Wirkungen auf die Produktion* (*Arch f. soz. Ges.* Bnd. IV). — D'Avenel, *La journée de huit heures*. (*Rev. d. Deux Mondes* 1 Apr. 1891). — Rae, *Eight hours for work* (London, 1894). — Webb and Cox, *The eight hour day* (London, 1891). — Biermer, *Arbeitszeit* (*Wtb. der Volkswirthschaft.* I, 204 sq.).

vindt de werkgever bovendien een zweep, om tot meerder arbeid te nopen.

Wat baat den arbeider ook hier de hem, in theorie, toegekende vrijheid van arbeidscontract? Wil hij als mensch en christen den Zondag vieren als Dag des Heeren en dag van rust, — wil hij den nacht, door de natuur-zelve aangewezen als rusttijd, doorbrengen in zijn huis, — honderd anderen staan gereed, om hem te vervangen, te vervangen niet slechts des Zondags of des nachts, maar... voor-goed! En gesteld zelfs, voor een oogenblik weigerden allen, wie zal den strijd het langst kunnen volhouden, kapitaal of arbeid?...

„Het is duidelijk — heeft Kardinaal Manning (*Commentaar*, l.c. 30) zeer juist opgemerkt — dat er tusschen een kapitalist en een werkman geen sprake kan zijn van een wezenlijke vrijheid van contract. De kapitalist is onkwetsbaar door zijn rijkdom. De werkman zonder brood heeft geen andere keuze dan òf toegeven òf honger lijden in zijn hongerig gezin. Daarom is het, dat *vrij arbeids-contract* het evangelie is geworden der werkgevers".

Men bedenke hierbij, dat die „kapitalist" meestal is een maatschappij, een naamlooze vennootschap, een ding zonder geweten, een ding zonder hart. Wat gaan den niets-doenden aandeelhouder de arbeiders aan, die hij nimmer gezien heeft, die wellicht in een ander werelddeel wonen? Daar is slechts één vraag, welke hem belang inboezemt: hoe groot is het dividend?

Bij dit alles komt nòg iets. Wordt den arbeider zijn loon beknibbeld, hij zal, in vereeniging met anderen, misschien nog trachten zich te verzetten. De beknibbeling van zijn rusttijd verdraagt hij lichter, al is zij hem wellicht, naar lichaam en ziel, ook veel nadeeliger. Voor een weinig meer loon, is hij spoedig geneigd boven den normalen arbeidstijd te werken.

Waar aldus, in 't algemeen genomen, van weerszijden, nòch bij de werkgevers nòch bij de werknemers, geneigdheid bestaat, den overmatigen arbeidsduur te beperken binnen de grenzen door

de natuur-zelve aangewezen, — waar de vrije concurrentie die beperking veeleer, zij het dan ook ten deele door misverstand, tegenhoudt, — daar moet staatstusschenkomst niet alleen gewenscht, maar zelfs noodzakelijk heeten.

„Zij het dan ook ten deele door misverstand".... Want er is hier een allerbetreurenswaardigst misverstand. Beperking toch van den arbeidsduur vermindert, in 't algemeen genomen, de productie *niet*. Korter arbeidstijd wil zeggen grooter arbeidskracht. In Engeland, waar de loonen hooger, de arbeidsduur korter is dan op het continent, wordt per hoofd méer afgewerkt. De vrees, dat bij korter arbeidstijd de concurrentie met het buitenland, waar een onbeperkte, althans een langer arbeidstijd geoorloofd is, onmogelijk zal worden, blijkt, hoe vaak ook geuit, volkomen ongegrond. Men herinnert zich de passage uit Macaulay's beroemde rede over de „tien-uren-wet" (*Speeches*, II, 217 sq.):

„Het natuurlijk onderscheid tusschen Campanië en Spitsbergen is onbeduidend in vergelijking met het onderscheid tusschen een land, bewoond door menschen vol lichamelijke en geestelijke kracht, en een streek, bewoond door menschen in lichamelijk en geestelijk verval. Vandaar dat wij niet armer, maar rijker geworden zijn, omdat wij gedurende vele eeuwen één dag van de zeven gerust hebben. Die dag is niet verloren. Terwijl de arbeidskracht rust, terwijl de ploeg stil ligt in de vore, terwijl de beurs zwijgt, terwijl geen rook opstijgt uit eenige fabriek, werkt daar voor der volkeren rijkdom een even gewichtig proces als éenig ander proces, dat plaats grijpt op werkdagen. De mensch, die machine der machines, de machine, waarmee vergeleken alle uitvindingen der Watt's en der Arkwright's waardeloos zijn, wordt opgeknapt en opgepoetst, zoodat hij des Maandags met helderen geest, met frisschen zin, met vernieuwde lichaamskracht tot zijn arbeid weerkeert. Nooit zal ik gelooven, dat datgene, wat een volk sterker en gezonder en wijzer en beter maakt, het ten slotte armer maken kan. Men tracht ons af te schrikken door ons mee te deelen, dat in sommige Duitsche fabrieken kinderen zeventien uren daags arbeiden, zelfs zóo hard,

dat er onder duizenden niet één is, die de noodige lengte bereikt om in het leger te worden opgenomen, en men vraagt, of wij, na aanneming dezer wet, tegen dergelijke concurrentie nog bestand zullen zijn? Ik lach bij de gedachte aan zulk een concurrentie! Wanneer ons beschoren is om van ons standpunt onder de handelsvolken af te treden, dan zullen wij onze plaats *niet* ruimen voor een geslacht van ontaarde dwergen, maar voor een volk, dat krachtig is naar lichaam en geest".

Wettelijke beperking van den arbeidsduur, waar het vrouwen en kinderen betreft, wie verzet er zich nog tegen? Meer tegenstand ondervindt de beperking van den arbeid van volwassenen. Het afgeorgelde refrein deunt weer: „Inbreuk op de persoonlijke vrijheid, op de vrijheid van arbeidscontract!"

Gelukkig dus op een vrijheid, die in werkelijkheid niet bestaat. Hier meer dan ergens anders wellicht is het woord waar van Cicero: „Legum omnes servi sumus, ut liberi essemus", of, gelijk Lacordaire het met andere woorden zeide: „Tusschen den sterke en den zwakke, tusschen den rijke en den arme, is het de vrijheid die verdrukt, de wet die vrijmaakt".

c. Machines [1]). — Nog eens: de vrije concurrentie prikkelt, om zooveel en zoo goedkoop mogelijk te produceeren. Niets komt daaraan meer ten goede dan de machine.

Was zij oorspronkelijk een werktuig, een hulp bij, een vergemakkelijking van den menschelijken arbeid, sinds stoom, gas en electriciteit worden aangewend, is zij den arbeid gaan vervangen. Op-zich-zelf is dit eigenlijk een zegen voor het menschdom. De

---

[1]) G. Hitze, *Kapital*, l.c. 60 sq. — Savatier, l.c. 33 sq. — Antoine, l.c. 302 sq. — Philippovich, l.c. 1, § 32 en 56. — Mangoldt, l.c. 194 sq. — Soderini, l.c. 205 sq. — Hettema, *De invloed der machines op den stand der loonen* (*Economist*, 1895, 303 sq.) — Valbert, *L'age des machines* (*Rev. d. deux mondes*, 1 Juni 1889). — Babbage, *Economy of machinery and manufactures* (London, 1832). — Engel, *Das Zeitalter des Dämpfes* (Berlin, 1880). — Marx, *Das Kapital* (Hamburg, 2 Aufl. 1873) I, 384 sq. — Lassale, *Frankfurter Rede* (Chicago, 1872) 13 sq.

enkele arbeider kan thans, in denzelfden tijd, met behulp der machine het tien-, het honderdvoudige van vroeger produceeren; de verminderde behoefte aan menschelijke arbeidskrachten in den eenen tak der voortbrenging, doet arbeiders vrij komen voor een anderen tak; de machinale productie werkt veelal fijner, méer grondstoffen kunnen benuttigd worden, de afval vermindert. De gezamenlijke productie wordt dus vèel grooter, het geproduceerde goedkooper; het komt onder het bereik van een steeds breeder kring van menschen. In een goed georganiseerde samenleving zou dus het gevolg van de invoering en meerdere aanwending der machines geweest zijn: voor de arbeiders: meer loon in korter tijd en op minder zware wijze verdiend, — voor allen: meer welvaart.

Hoe geheel anders ziet het er in de werkelijkheid uit!

Door de meerdere uitbreiding, aan de toepassing der machinale kracht gegeven, is steeds meer kapitaal noodig, — kapitaal, dat interest en dividend vraagt. Wat de arbeider in één uur meer produceert dan vroeger, komt niet hem ten goede door òf hooger loon òf korter arbeidstijd, maar grootendeels aan het doode kapitaal.

In plaats dat de machine den arbeider dient, dient hij de machine, welke hem zijn nacht- en Zondagsrust ontrooft, zijn rechten en plichten als echtgenoot en vader illusoir maakt.

Iedere verbetering der machine wil zeggen minder behoefte aan menschelijke arbeidskracht, wil zeggen, niet vermindering der individueele arbeidstijden met een of twee uur daags, terwijl door stijging der productie het dagloon gelijk blijft, maar wil zeggen werkloosheid, dat is hongerlijden, voor telkens meerderen. Niet steeds, althans niet aanstonds, vindt toch de ontslagen arbeider ander werk. Ruimschoots wordt hem de tijd gelaten te overpeinzen, hoe groot het voordeel is, dat de machine brengt aan .... het kapitaal, — hoe vèel hij, door 't nu goedkooper worden der goederen, zou kunnen koopen, als .... hij nu maar niet, juist

daardoor, werkloos was, — hoe zijn vrouw en zijn kinderen nu arbeiden in de fabriek, waarin voor zijn mannelijke kracht geen werk meer te vinden was....

d. WERKLOOSHEID [1]). — Doch het wordt ontkend, dat werkloosheid van velen een gevolg zou zijn der machinale grootindustrie, en dus der vrije concurrentie.

Men zegt: de machine *vermindert* de behoefte aan menschelijke arbeidskracht *niet*, zij *verplaatst* haar alleen. Want vooreerst komt er meer kapitaal vrij voor andere takken van nijverheid; vervolgens stijgt door 't goedkooper worden der waren de vraag, waarvan wederom het gevolg is: meer arbeidsbehoefte juist in het eigen vak.

Wij antwoorden: al zou het waar zijn, dat door de machinale

---

[1]) Zie Antoine, l.c. 166 sq. — 303 sq. — Hitze, *Arbeiterfrage* (*Stsl.* I, 387 sq.). — Weisz, l.c. I, 399 sq. — II, 552 sq. — Lexis, *Sozialismus und Kapitalismus* (*Deutsche Wochenblatt*, 1893, n. 23). — Marx, l.c. I, 645 sq. — Philippovich, t.c. I, p. 118 sq. — 315 sq. — Hitze, *Kap. u. Arbeit.* Hfst. II. IV. V en XIV. — D'Estournelles de Constant, *Concurrence et Chômage* (*Rev. d. deux Mondes.* 15 Juli, 1897. p. 407 sq.) — Barnreither, *Die Statistik über Arbeitslose in England* (*Archiv f. Soz. Ges. u. Stat.* I, 1888, p. 43 sq.) — Block, *Le mouvement économique et social en Allemagne: Statistique des sans-travail etc. (L'Ec. franç.* 1895, II. 241 sq.) — Braun, *Zur Methode der Arbeitslosenstatistik* (*Sozialpol. Centralblatt*, 10 Oct. 1892). — Id. *Zur Discussion der Frage der Arbeitslosenstatistik* (Id. 21 Nov. 1892). — Lang, *Ergebnisse der Arbeitslosenstatistik in Zurich* (*Sozialpol. Centr.* 26 Juni 1893). — Schikowski, *Ueber Arbeitslosigkeit und Arbeitslosenstatistik* (Leipzig, 1894). — Id. *Zur Methode der Arbeitslosenstatistik* (Leipzig, 1895). — Thiess, *Methoden des deutschen Arbeitslosenstatistik* (*Deutsche Worte.* Nov. afl. 1893, S. 673 sq.). — Hier ook maar een overzicht te geven van de zeer rijke litteratuur over de *verzekering tegen werkloosheid*, ligt thans niet op mijn weg. Weldra echter hoop ik op dit onderwerp terug te komen. Voorshands meen ik te kunnen volstaan met eene verwijzing naar een onlangs verschenen werkje van Georges Cornil: *L'assurance municipale contre le chômage involontaire.* (Bruxelles, 1898), waarin een vrij goede bibliographie voorkomt; het gewijzigd herdrukte *proefschrift* van Mr. Ch. Raaijmakers S. J. wordt er, gelijk vrijwel de geheele Hollandsche litteratuur, echter in gemist.

groot-industrie meer kapitaal vrij komt, waarom zou dat vrij gekomen kapitaal juist in andere ondernemingen van nijverheid worden gestoken? Een groot deel zal als hypotheek worden opgenomen door den, tengevolge van de vrije concurrentie finantieel uitgeputten, landbouwer of winkelier; een ander, zeker niet gering, deel zal worden belegd in staatsfondsen, om door den kanker van een onverzadelijk en onproductief militairisme te worden verteerd.

Vervolgens, zal de arbeider, die zijn leven lang aan een spin- of weefmachine stond, nadat zijn jongste kind hem daarvan verdrongen heeft, aanstonds werk kunnen vinden, bijv. in een meubelfabriek?

Bovendien, zal de — in elk geval eerst veel later ontstane — vooronderstelde vraag naar meer arbeidskracht in het eigen vak hèm aan werk moeten helpen, of... nog meerder vrouwen en kinderen? Moet bovendien niet worden erkend, dat die stijgende vraag volstrekt niet in alle vakken zal ontstaan — bijv. waarschijnlijk wèl in de katoen-industrie, maar bijna zeker *niet* in de zijde-industrie?

Ten slotte, de geheele bewering is in flagranten strijd met hetgeen wij in werkelijkheid zien gebeuren.

In 1892 waren in Londen 12 pCt. der arbeiders werkloos, in andere Engelsche steden van 20 tot 30 pCt., terwijl het percentage bij de *unskilled labour* vaak tot 50 steeg (*Ass. Cath.* XIII, 1892, p. 552). In 1894 bedroeg het getal der werkloozen in Frankrijk gemiddeld 12 pCt. van de leden der vakvereenigingen — het geheele percentage was dus veel hooger (Kehm, *Arbeitslosigkeit*, *Wtb. der Volksw.* I, 198, b). Men zie overigens de statistische mededeelingen in de werken van Barnreither, Block, Braun, Lang, Oldenberg, Schikowski en Thiess — en het zal blijken, dat de praktijk werkelijk iets anders te aanschouwen geeft, dan de schoonklinkende theorie had doen verwachten.

Men zie bovendien niet over het hoofd, dat de machine niet

alleen direct maar ook indirect door de overproductie de oorzaak geworden is der werkloosheid, al meent ook Lexis (l.c.): „dasz die Verhältnisse jedenfalls gegenwärtig, nachdem das Machinenwesen das ihn zustehende Gebiet im wesentlichen vollständig erobert hat und die Arbeiterbevölkerung sich der neuen Produktionsweise angepaszt hat, für die Beschäftigung der Arbeiter weit günstiger sind als in der Uebergangsperiode, als die Machine ihren Siegeszug erst eben begonnen hatte, und die Handarbeit noch einen nutszlosen Verzweiflungskampf gegen ihn versuchte".

Minder optimistisch is D'Estournelles de Constant (*Rev. des Deux Mondes,* 15 Juli 1897, 411 sq.):

„Il est clair que la machine devient avec la chimie l'agent d'un surproduction inquiétante. Elle multiplie les fruits du travail de l'homme ou, en d'autres termes, elle multiplie à l'infini nos forces ouvrières: cela est un bien, si le total de ces forces reste proportionné aux besoins de l'humanité, mais cela est un grand malheur si la mesure est dépassée. Or ce que nous avons à craindre, ce n'est pas seulement la concurrence, formidable quoi qu'on en dise, des légions d'ouvriers blancs, jaunes ou noirs qui commencent à cultiver et à fabriquer, comme nous, nos produits; ce n'est pas non plus seulement la concurrence des innombrables machines des mondes nouveaux luttant d'économie et de vitesse avec les nôtres; c'est une colossale multiplication des centaines de millions d'ouvriers exotiques par des milliards de chevaux-vapeur. Cette association ... jette sur les marchés du globe un stock écrasant de produits; elle nous oblige à lutter nous mêmes à coups de surproduction en cherchant à nous rattrapper, comme on dit, sur la quantité, et par conséquent à aggraver le mal pour nous sauver.... Nos ouvriers travailleront par intermittances; ils chômeront à mesure que leurs rivaux lointains travailleront davantage. Mais ces rivaux eux-mêmes seront à la merci des machines, nouvelles régulatrices des salaires, dont la concurrence exigera le plus possible, bien que déjà elles travaillent jour et nuit, sans jamais se tromper, ni se fatiguer, ni se plaindre; et le prix des choses baissera avec le prix des salaires, triomphe du bon marché et de la misère".

e. Overproductie [1]). — Vroeger produceerde de patroon voor de vaste clientèle van zijn nabuurschap, van zijn stad. Thans werkt de groot-industrie voor de wereldmarkt.

Vermocht dus de producent, de handelaar, vroeger vrij juist te bepalen, hoevele producten met winst konden worden verkocht, thans kent hij het getal zijner afnemers evenmin als dat zijner concurrenten: elke dag brengt er hem nieuwe, grootere. Het zou verwondering baren, als de markt *niet* periodiek overvoerd werd. Komt er meer vraag naar zijn artikel, of is er minder aanbod, de prijs zal stijgen, maar de meerdere vraag, de hoogere prijs zal weldra grooter aanbod uitlokken; meerdere concurrenten treden in het strijdperk, er komt overproductie, de prijzen dalen verder en sneller vaak dan zij eerst gestegen zijn, er wordt gewerkt met verlies. Het kapitaal, bevreesd geworden, trekt zich terug; gaat de fabrikant niet failliet, zeer zeker zal hij zijn productie tijdelijk moeten inkrimpen: in elk geval, de terugslag der overproductie komt steeds neer op de werklieden, die werkloos, tevens broodeloos worden.

Zóo, in hoofdzaak, dringt de vrije concurrentie, door tot altijd grooter voortbrenging aan te sporen, en ook door gelegenheid te laten zelfs aan de meest onzedelijke speculatie om de prijzen

---

[1]) Zie vorige noot. Verder: Philippovich, l.c. I, p. 174 sq. — Antoine, l.c. 164 sq. — 277 sq. — Savatier, l.c. 53 sq. — De Pascal, l.c. II, 404 sq. — Ratzinger, l.c. 12 sq. — 456 sq. — 522 sq. — D'Estournelles de Constant, l.c. 407 sq. — Pierson, l.c. II, Hfst. I. § 2. — Leroy Beaulieu, *La Baisse des prix et la crise commerciale* (*Rev. d. Deux Mondes*, 16 Mei 1886). — Hitze, *Arbeiterfrage* (*Stsl.* I, 266 sq.). — Chalmers, *On Political economy* (Glasgow, 1832) Chap V. — Neuwirth, *Die Spekulationskrisis von* 1873 (Leipzig, 1874). — Von Bergman, *Geschichte der nationalökonomischen Krisentheoriën* (Stuttgart, 1895). — Juglar, *Des crises commerciales* (Paris, 2. éd. 1889). — Rodbertus, *Zur Beleuchtung der sozialen Frage* (Berlin, 1875). — Ochelhäuser, *Die Wirtschaftliche Krisis* (Berlin, 1875). — Wirth, *Geschichte der Handelskrisen* (Frankfurt, 4. Aufl. 1890). — Wolf, *Die gegenwärtige Wirtschaftkrisis* (Tübingen, 1888). — Wasserbar, *Preise und Krisen* (Stuttgart, 1889).

door schijnverkoop te drukken of door valsche oogst- of oorlogsberichten te doen stijgen, waardoor de producent op een dwaalspoor *moet* worden gebracht, ten slotte tot *te* groote productie, en werkt aldus ook hier weer nadeelig in op het lot van den proletariër. Wordt *hij* al niet werkloos, dan toch zijn medearbeider; maar, omdat zijn arbeid slechts koopwaar geworden is, en er nu van die koopwaar ook in verhouding grooter aanbod komt, zal de nog niet werkloos gewordene toch de gevolgen dier overproductie door daling van het arbeidsloon gevoelen. Zoo zal de oogenblikkelijke prijsvermindering van sommige goederen den arbeider geen compensatie bieden voor het minder, of in 't geheel niet, ontvangen loon.

Als teeken des tijds is de vraag wèl opmerkenswaardig, door D'Estournelles de Constant in de *Revue des Deux Mondes* (15 Juli 1897, p. 406 sq.) gesteld:

„N'est-il pas permis de sourire à la pensée qu'après avoir tant de fois, vainqueurs ou vaincus, défiés tant d'armées, nous finirions par succomber sous une invasion de marchands? C'est là pourtant le danger: oui, les marchands deviennent pour nous plus redoutables que les soldats. Sans livrer de batailles, la concurrence s'insinue, comme l'eau pénètre dans les caves; elle s'installe dans nos maisons. Au début, elle rend service, apporte des économies, des simplifications, des progrès, du bien-être; on lui fait bonne mine. C'est à la longue seulement qu'on s'aperçoit de la part trop large qu'elle occupe, quand le locataire ou le fermier ne paie plus le propriétaire; quand la valeur de mes fonds baisse d'année en année; quand l'ouvrier rentre chez lui les mains vides; quand l'usine ne travaille plus; quand le patron dépose son bilan ou se retire. Et alors que faire?... Avec quoi achèterons-nous ces produits avilis, si nous ne rendons pas les nôtres, si notre travail, nos capitaux, notre intelligence ne trouvent pas à s'utiliser; si toute une partie de notre population se croise les bras ou végète: par quelle dérision vanterez-vous à des ouvriers sans emploi le bon marché du pain?"

Daar komt nog iets bij. De crises, door de periodieke overproductie ontstaan, boren telkens hen in den grond, die werken

met minder kapitaal, die, om deze typische volksuitdrukking te bezigen, het niet zoo lang kunnen „uitzingen". Ook zij komen het leger der arbeiders vergrooten, dus verzwakken.

In trouwe, heeft Rodbertus (cit. *Conr. Hdwb.* 1 Suppl. Bnd. 121) de gevolgen der overproductie, en derhalve van de vrije concurrentie, te zwart geschilderd, toen hij ze opsomde aldus:

„Ein rasches Sinken aller Warenpreise, die noch vor kurzem so lohnend waren; eine bis zur Entwertung gehende Wertverringerung der produktiven Vermögen; eine fest allgemeine Unmöglichkeit, eingegangen Verpflichtungen nach zu kommen; zahllose Bankerotte oder Zahlungseinstellungen; zeit- oder teilweise Beschränkung oder Einstellung der Production; Brotlosigkeit von Tausenden von Arbeitern. Das sind die in rascher Folge und Wechselwirkung sich äuszernden Symptome von Erscheinungen, die das Kapital dezimieren und dem Arbeiter auch noch seine Lumpen rauben. Wenn dann am Ende solcher Vernichtungsszenen die Nationalökonomie ihre Toten zählt, so rechnet sie den Ruin der Kapitalisten nach Millionen Werten und den der Arbeiter nach tausend und abertausend Familiën, die sich niemals wieder in ihren Kellern und unter ihren Dächern aus ihren Elend aufzuraffen vermögen".

En men lette wèl op de krasse tegenstellingen, welke wij, vooral hier, ontmoeten. De boeren klagen, dat de graanmarkt door buitenlandsche producten wordt overstroomd en dat, tengevolge daarvan, voor hunne landbouwvoortbrengselen prijzen worden betaald, die vaak niet eens de productie-kosten vergoeden; — toch zijn er duizenden, wien 't dagelijksch brood ontbreekt. Mijn-directiën vereenigen zich, om de steenkolen-productie te beperken, de markt is overvoerd; — maar wederom duizenden verkleumen 's winters van kou. Hoe velen gaan rond langs 's Heeren straten, gehuld in lompen; — maar de gemaakte-kleederen-verkoopers klagen over overproductie...

Terecht verklaart Dr. Ratzinger (l.c. p. 12): „Hier liegt das centrale Problem für die ökonomische Wissenschaft und Staatskunst unseres Jahrhunderts".

f. VROUWEN- EN KINDER-ARBEID [1]). — Het zij voor 't laatst herhaald: de vrije concurrentie noopt, zooveel en zoo goedkoop mogelijk te produceeren. Daarom steeds meer volmaakte machines. Haar bediening vordert meer opmerkzaamheid en oefening dan wel lichaamskracht. Vandaar dat in de fabrieken de mannen zooveel mogelijk vervangen worden door de vrouwen, de vrouwen weer door de kinderen. Dat heet dan „besparing van productie-kosten"...

Brengt het echter vermeerdering van welvaart?

Het is te betwijfelen, zelfs wanneer men slechts van *stoffelijke* welvaart spreekt.

Vooreerst brengt de arbeid van vrouw en kind *op den duur* geen vermeerdering van welvaart aan het werkmansgezin. De arbeidskracht van den man wordt niet ondersteund, maar goeddeels vervangen door dien van vrouw en kinderen. De laatsten werken den ganschen dag op de fabriek, terwijl de man vaak leeg loopt, vergeefs zoekend naar werk voor zijn krachtige armen; maar wat *zij* verdienen, te zamen, is minder, dan *hij* zou verdiend hebben, alléen.

---

[1]) Zie: Stöckl, l.c. III, 291 sq. — v. Hertling, l.c. 21 sq. — Antoine, l.c. 418 sq. — Cathrein, *Mor. phil.* II, 542 sq. — Weisz, l.c. I, 435 sq. — II, 824 sq. — Ratzinger, l.c. 205 sq. — Hitze, *Arbeiterfrage (Stsl.* I, 338 sq.) — Ziegler, *Die soziale Frage eine sittliche Frage* (Stuttgart, 4e Aufl., 1891) Hfst. V. — Pierstorff, *Frauenarbeit und Frauenfrage (Conrad's Hdwb. d. Staatswiss.* 1 Suppl. Bnd. 322 sq. cf. III, 660 sq.) — Gnauck-Kühne, *Die soziale Lage der Frau* (Berlin, 1895). — Stieda, *Der Schutz der Kinderarbeit in Frankreich* (1876). — Von Ketteler, *Die Arbeiterfrage und das Christenthum* (Mainz, 1864) 164 sq. — Aalberse, *Manning's Commentaar*, l.c. 33 sq. — Cetty, *Le mariage dans les classes ouvrières* (Rixheim, 1886). — Oldendorff, *Einflusz der Fabrikgesetzgebung in England auf die Sterblichkeit der Frauen und Kinder* (Bonn, 1884). — Hirt, *Die gewerbliche Thätigkeit der Frauen vom hygienischen Standpunkte* (Breslau, 1873). — Simon, *L'ouvrier de huit ans* (Paris, 1867). — Id. *L'ouvrière* (Paris, 6 éd. 1868). — Jay, *Le travail des enfants* (Paris, 1880). — Leroy-Beaulieu, *Le travail des femmes au XIXe siècle* (Paris, 1873). — Allan Clarke, *The Effects of the Factory System* (London, 1899) p. 68 sq. — 82 sq. — 92 sq.

Daarom treft ons het door zijn juistheid zoo snijdend scherpe woord van D'Estournelles de Constant (*Rev. d. Deux Mondes*, 15 Juli 1897, p. 444):

„Le bien-être est plus accessible mais les hommes ne sont pas heureux; celles de familles qui sont encore restées nombreuses se déorganisent; la concurrenee éparpille les membres du foyer, les oppose parfois les uns aux autres; elle déchaîne les forces brutales de l'humanité; elle va jusqu'à mettre en conflit l'homme et la femme, le père et l'enfant, rivaux dans l'usine, l'un faisant baisser le salaire de l'autre; elle substitue l'antagonisme à l'union".

Maar niet slechts voor het arbeidersgezin, ook voor de maatschappij brengt de vrouwen- en kinder-arbeid in fabrieken geen vermeerdering van welvaart.

Het schijnt afgezaagd, te zeggen, dat de jeugd de toekomst is van het vaderland. Toch vergeet men het te dikwijls. Het zich overwerken in de jaren der krachtsontwikkeling moet zich vroeg of laat wreken. De mannelijke leeftijd zal boeten voor wat de jeugd te kort kwam. Het moge hard klinken, maar had Descurtins (*La question de la protection etc.* p. 53) ongelijk, toen hij den kinderarbeid brandmerkte als „een methodisch toegepaste ontaarding van het menschelijk geslacht"?

Kort en schoon heeft ook Leo XIII (*Rerum Novarum*: „Immo de pueris ... puerilis interitura") het gezegd: „Wat de kinderen betreft, moet er vooral voor gezorgd worden, dat zij niet eer in de fabrieken komen, dan nadat de leeftijd hun physieke, intellectueele en zedelijke krachten voldoende heeft gestaald. Door die krachten, in de jeugd ontluikende als teedere bloesems, door vroegtijdigen arbeid te doen verwelken, wordt de geheele ontwikkeling van het kind vernield".

En wat komt er terecht van het familie-leven des arbeiders?

Van jongs-af gaat het meisje naar de fabriek. Huiselijke arbeid is haar even onbekend als huiselijk verkeer. Naaien en verstellen, koken en zorgen voor het schoonhouden der woning, wie heeft het haar geleerd? Dat meisje wordt vrouw, wordt moeder. Wat

een geregeld huishouden had moeten en had kunnen zijn, wordt thans weldra een warboel. Zijn de wittebroodsweken voorbij, dan is de vrede in huis reeds dikwijls verdwenen. De kroeg wordt het tehuis van den man, daar meent hij tenminste eenige gezelligheid te vinden. „Der Wahn ist kurz, der Reu ist lang". In zijn eigen huis wordt het, bij 't spoedig stijgen van het kinderen aantal, steeds meer onhoudbaar. Wanorde baart armoê. De honger staat bij wijlen voor de deur, en... de moeder keert weer naar de fabriek, vanwaar zij gekomen was, onbekwaam om vrouw, onbekwaam om moeder te zijn. De kinderen volgen haar zoo spoedig mogelijk. Tien, twaalf uren daags zijn vader en moeder en kinderen werkzaam op de fabriek; die nog te jong zijn, ontvangen hun opvoeding op straat. En komt dan 's avonds de familie thuis, moe en loom, geen vuur is aan, geen eten gekookt, geen hand heeft zich uitgestrekt om voor reinheid en zindelijkheid te zorgen. In haast wordt misschien nog wat eten toebereid, in haast de kinderen geholpen, in haast het goed versteld, in haast, want morgen is 't weer vroeg dag: op, naar de fabriek!...

Mijn God! heet dàt welvaart?...

En zoo heerlijk schoon ruischt in onze ooren de zang des dichters:

„Der Mann musz hinaus
In 's feindliche Leben,
Musz wirken und streben
Und pflanzen und schaffen....
Und drinnen waltet
Die züchtige Hausfrau,
Die Mutter der Kinder,
Und herrschet weise
Im häuslichen Kreise,
Und lehret die Mädchen,
Und wehret den Knaben,
Und reget ohn' Ende
Die fleiszigen Hände
Und mehrt den Gewinn
Mit ordnenden Sinn"...

Helaas! Het omgekeerde zien wij steeds mèer: de man loopt leeg, de vrouw en de kinderen verdienen het geld.

Zòò heeft de groot-industrie, door de immer striemende zweep der vrije concurrentie altijd sneller en sneller voortgedreven, het familieleven van den arbeider vertrapt en vertreden. Een toestand is in wording, lijnrecht in strijd met de natuur.

Voor God en de menschen heeft de vrouw gezworen, dat zij heel haar leven lang de plichten zal vervullen van vrouw en van moeder. Met recht vraagt een man met een warm kloppend hart, maar tevens met een helder denkend hoofd, Kardinaal Manning (*Commentaar*, l.c. bl. 33 sq.):

„Is het haar nu gcoorloofd, om, zelfs met toestemming van den man, naderhand een tweede verbintenis te sluiten met een fabrikant, tegen zooveel en zooveel per week, waardoor het haar onmogelijk wordt gemaakt haar man's voedsel te bereiden, haar kinderen op te voeden, en haar huishoudelijke plichten waar te nemen? Het is hier de vraag niet, of het haar gcoorloofd is, wat meer geld te verdienen, om de huishoudelijke uitgaven te dekken, maar of het haar geoorloofd is, om die vroegere verbintenis, de verhevenste, die tusschen man en vrouw bestaan kan, te verbreken. Geen nuttigheidsargumenten kunnen hier in aanmerking komen. Het gaat hier over een gewetensplicht, waarvoor al het overige moet wijken. Eerst moet de vrouw haar huishoudelijke plichten vervullen, — en dan kunnen we verder zien en over andere quaesties spreken. Daar vòòr, nòòit! — Daar zijn er, die denken, dat de Engelsche wet al héél volmaakt is, omdat zij de moeder verbiedt, om binnen drie weken of een maand na hare bevalling in de werkplaats terug te keeren. Maar er is een andere, een hoogere wet, de wet der natuur, en deze gebiedt, dat een moeder àl haar tijd en àl haar zorg zal besteden aan haar kind, het natuurlijk gevoel der moeder behoort krachtiger te zijn dan alle lagere verstandelijke overwegingen en bewcegredenen. Daar kan van geen waar huisgezin sprake zijn, waar de moeder haar cigen kind niet opvoedt; en waar geen huisgezin is, daar is ook geen huiselijk leven; en waar het huiselijk leven van een volk ondermijnd is, daar is het sociale en publieke leven gebouwd op zand. — Men zal hierop antwoorden: dat, wanneer

de moeder niets verdient, de kinderen geen brood zullen hebben. Het minimum-loon zou voldoende zijn, indien de verhouding tusschen kapitaal en arbeid slechts de rechtvaardigheid tot grondslag had, en meer dan voldoende zou 't loon zijn, als die verhouding rustte op de edelmoedigheid... Werd de arbeid slechts beloond, gelijk de natuur eischt, dat zij beloond worde, iedere vrouw leefde in haar huisgezin te midden harer kinderen".

g. ZEDELIJKHEID [1]). — Voor hen, die uitsluitend door vermeerdering van stoffelijke welvaart vermeerdering verwachten van geluk voor velen, zullen de zedelijke nadeelen, aan *die* meerdere welvaart verbonden, minder zwaar wegen. Maar daar zijn er, — en hun getal is, God zij dank, grooter dan sommigen meenen — die de innige overtuiging in zich omdragen en luide uitspreken, dat elke stoffelijke vooruitgang, die schier noodwendig gepaard gaat met zedelijken achteruitgang, geen waarachtige vooruitgang, geen vermeerdering van geluk heeten kan.

Wanneer vrije concurrentie noodwendig oorzaak wordt van de vernietiging van 't familileven in geheele klassen der samenleving, dan zullen zij, ook al was het daarom alléén, die vrijheid afkeuren, als noodlottig voor de maatschappij. In plaats van het schoone woord *vrijheid* te bezigen, zullen zij dan, hoe afgeorgeld men het vinden moge, blijven gewagen van *bandeloosheid.*

En wanneer het nu werkelijk niet te ontkennen valt, dat de vrije concurrentie, de *Freiwirtschaft* van onze eeuw, leidt tot groot-industrie, daardoor tot vermeerdering van den zuiver machinalen arbeid en dus tot buitensporige aanwending van vrouwen- en kinderarbeid, tot nacht- en Zondags-arbeid, tot verlaging van loonen en verlenging van arbeidsduur, tot opeenhooping van ontzettend velen in de groote steden, waardoor vooral ontstaat

---

[1]) Zie vorige noot, bijzonder: Antoine, l.c. 152 sq. — Jules Simon, l.c. — Lefébure, l.c. — Bagshawe, l.c. — Hitze, l.c. (*Stsl.* I, 262 sq. — 333 sq.) — Id. *Kapital*, Hfst. II. XIV. — Cetty, l.c. — Ratzinger, l.c. 232 sq. — Weisz, l.c. I, 170. — II, 566 sq. — Stöckl, *Vierter Stand* (*Stsl.* V, 567 sq.). — Allan Clarke, l.c. 82 sq. — 108 sq.

het zoo moeilijke vraagstuk der arbeiderswoningen, — dan achten zij zich ten volle gerechtigd, om, hoe groot ook de stoffelijke voordeelen mogen zijn, door die vrije concurrentie aan een meer of minder uitgebreiden kring van personen gebracht, die voordeelen te beschouwen als hoegenaamd niet opwegende tegen de, vooral zedelijke, nadeelen aan ontelbaar velen veroorzaakt.

Of zijn de gevaren voor de zedelijkheid gering te achten, wanneer mannen en vrouwen, knapen en meisjes, dag in dag uit, in éenzelfde gebouw, in éen locaal vaak, werkzaam zijn? Al blijven, wonder boven wonder, kwade voorbeelden achterwege, wekken ook woorden niet? En al zijn er zeer prijzenswaardige pogingen te constateeren, om dit kwaad zooveel mogelijk te keer te gaan, het gevaar blijft, ook *na* den arbeidstijd vooral.

„Le séjour prolongé dans une atmosphère chargée de poussières et de l'odeur nauséabonde de l'huile et de la graisse; la chaleur intense en été comme en hiver (par suite de l'éclairage au gaz); le bruit des machines; la durée du travail souvent exagérée, — tout cela rend insupportable le séjour à l'usine, favorise l'alcoolisme, l'immoralité et la débauche... Des enfants peuvent dans beaucoup de métiers, remplacer avantageusement les hommes... Le salaire des hommes employés dans les métiers occupés par les femmes se trouve abaissé; l'ouvrière mariée ne peut remplir ses devoirs d'épouse et de mère. Les enfants, émancipés par le contact de l'usine, rendus indépendants par le salaire qu'ils touchent, se soustraient à l'autorité de leurs parents et à la discipline austère du foyer de famille. Les jeunes filles, enfin, sont exposées, de la part des contre-maîtres ou des ouvriers, à des périls de séduction facile à comprendre."

Wie noemt deze schildering — van Antoine (l.c. 163 sq.) — overdreven?

Niet Jules Simon (vgl. *L'ouvrière*, 98 sq.) — nòch Lefébure (vgl. *Les Questions vitales*, 58); — niet Mgr. Bagshawe (vgl. *Mercy and Justice to the Poor*) — noch Lujo Brentano (vgl. *Ueber die Ursachen der heutigen socialen Noth*, 20); — niet.... doch waar te eindigen?

Bij dit alles komt echter nog een noodlottige, terloops reeds

genoemde, factor. Door de steeds scherper doorgevoerde arbeidsverdeeling, de reusachtige machines, die een altijd grooter personeel vorderen op één plaats, hebben de groote fabrieks- en handelssteden een waarlijk ontzettende uitbreiding gekregen. Zij liggen aan de verkeerswegen: zij bieden èn patroon èn werkman voordeelen aan en genietingen, welke op het platte land niet te vinden zijn; àlle oorzaken, die er toe medewerken, om de grootindustrie zich àl meer te doen concentreeren in de groote steden.

Het kan schier overbodig heeten, de nadeelen, voor de arbeiders en hun kinderen verbonden aan het bewonen der groote steden, op te sommen. Vermeerdering van ontevredenheid en klassengeest, en dus van werkstakingen; — rampzalige verblijven, familie-kazernes, tot woning: bouwgrond is er duur; — gestadige toename van het aantal misdadigers; — vermindering van het gezondheidspeil en verlaging van den levensstandaard... Wie komt bij deze telling aan het einde, tenzij men alles samenvatte in deze twee woorden: socialisme, pauperisme?

Want dat is de diep-treurige slotsom waartoe wij komen. Want dat is het verschrikkelijk antwoord op de vraag, waartoe de vrije concurrentie den arbeider brengt, zij het langzaam, toch zeker: *Pauperisme, Socialisme.*

Hoe daaraan te ontkomen?....

De vraag is gesteld, en zij zal gesteld blijven. En wij werken en zwoegen, om het antwoord te vinden op die al meer op ons aandringende vraag. Doch hoe verder zich ons onderzoek uitstrekt, hoe meer wij werken, hoe langer wij zwoegen, steeds inniger worden wij overtuigd, welke groote waarheid ligt opgesloten in het korte woord van Louis Veuillot: „*Si Dieu ne répond pas au problème social, rien n'y répond assez*".

Parce, Domine, parce populo tuo....

2. Nadeelen voor de gebruikers [1]). — Indien het waar was,

[1]) Zie: Périn, l.c. 131 sq. — Weisz, l.c. II. 873 sq. — Antoine,

wat Périn (*Premiers Principes*, 132) zoo idyllisch schildert: „Par le stimulant de la concurrence, l'activité du travail s'accroît, les procédés se perfectionnent, l'économie de la production devient plus sévère; tout profite, rien ne se perd des forces du travail; en un mot, chacun prend de la peine afin d'obtenir pour son produit une préférence qui ne s'accorde qu'à la supériorité de la qualité et de bon marché" — indien dit waar was, niemand meer dan de gebruiker kon zich verheugen over ons hedendaagsch systeem van vrije concurrentie.

Maar is ook hier niet meer *Dichtung* dan *Wahrheit?*

Wat komt er bijv. in het systeem der vrije concurrentie terecht van de Kunst in het Ambacht? Er moet snel, er moet veel, er moet goedkoop geproduceerd worden — doch waar is het mooie gebleven in de dagelijksche dingen der menschen?

Maar al is het voortgebrachte niet mooi, het kon tenminste degelijk zijn. En echter, men tracht elkander van de markt te verdringen, niet door de deugdelijkheid, maar door de enkele goedkoopheid der waren.

„Man sagt freilich, gediegene Arbeit werde stets den Markt erobern, wo sie frei sei. Das ist nicht wahr. Ja wenn die Arbeit, um ihren Mann zu nähren, nicht der Mithilfe des Besitzenden bedürfte! So aber sind überall, wo nicht die Arbeiter als selbständige Macht auftreten, weit mehr die Arbeitgeber und die Käufer die eigentlichen Arbeitverderber als die leichtsinnigen Bönhasen und

---

l.c. 410 sq. — v. Hertling, *Naturrecht und socialpolitik* (Köln, 1893) 81 sq. — Gide, l.c. 156 sq. — Ott, l.c. I, 260 sq. — Philippovich, I, 175. — De Pascal, II, 405 sq. — Stöckl, *Das Christenthum*, l.c. III, 270 sq. — Allard, *Koop en verkoop onder contrôle der Rijkslandbouw-proefstations* (Amsterdam, 1885). — Assendelft de Coningh, *De wereldhandel in boter en kaas en margarine* (*Economist*, 1896, p. 643 sq. — 758 sq.). — Cochin, *Les falsifications et le laboritoire municipal*, (*Rev. d. Deux Mondes*, 15 Juni, 1883). — Feith, *Toezicht op voedingsmiddelen* (Leiden, 1896). — Saporta, *Laits et beurres, leurs falsifications* (*Rev. d. Deux Mondes*, 15 Dec. 1889). — Pacher, *Gesetzlicher Schutz gegen gewerbliche Falschungen* (Wien, 1882).

die gewissenlosen Raubarbeiter. Wie die Welt nun einmal ist, zahlt sich Gediegenheit wenig aus, wenn sie nicht durch starke Mauern geschutzt ist. Jeder lobt sie, keiner lohnt sie. Und bietet einer drüben über dem Meere seine Lotterware um einen Pfennig billiger, so holt man sie von dort und ersticht den redlichen Nachbar im eigenen Bette. Lieber zehnmal wohlfeil als einmal solid. Lieber betrogen von einem fremden Hausierer als gut bedient von einem bekannten Meister".

Is deze klacht van Weisz (l.c. II, 873 sq.) ongegrond?

Och dat men immer gedacht de wijze spreuk der vaderen, dat goedkoop duurkoop is!

Daar is echter meer, daar is erger. Niet alleen, dat men tracht door minder degelijk werk af te leveren goedkooper te verkoopen dan de concurrent, men vervalscht de waren, zelfs de eerste levensmiddelen, men bedriegt het publiek omtrent quantiteit zoowel als qualiteit. Vraag het den kruidenier als den bakker, den wijnhandelaar als den leerlooier, den manufacturier als den houthandelaar of meubelmaker — en gij zult verbaasd en versteld staan over het bedrog, dat roekeloos en bijna steeds ongestraft gepleegd wordt. Lees wat Jules Domergue meedeelt in zijn leerrijk werk *La Révolution économique* (vooral p. 357 sq.) en gij zult er u niet over verwonderen, dat Gide (l.c. 156) spreekt van „des falsifications de denrées sur vaste échelle, qui sont devenus un des traits caractéristiques du régime commercial de notre temps et le distinguent d'une façon si fâcheuse de celui d'autrefois".

Het tafereel, door D'Estournelles de Constant (l.c. p. 423) opgehangen, hoe donker ook, is niet te zwart gekleurd:

„C'est en Europe que la falsification de nos produits a pris naissance, *a même atteinte les proportions d'une grande industrie*, donnant ainsi un motif de plus à nos concurrents lointains pour fermer leurs ports à nos envois devenus suspects. Hamburg et Brême ont fabriqué des vins et des conserves de Bordeaux comme des cigares de la Havanne, comme des couteaux de Sheffield; c'est une nouvelle

spécialité qui a provoqué les plus violentes protestations, particulièrement en Angleterre, où l'on s'est aperçu, comme on sait, que beaucoup des articles anglais vendus à Londres, étaient *made in Germany*. Les brevas, les panatellas de Hambourg font le tour du monde et s'expédient même aux Antilles. Brême a exporté pendant longtemps des caisses de *Chateau-Laffite* admirablement cachetées et étiquetées, qu'on vendait 2 francs le bouteille et qui ne coûtaient que le verre, la manipulation et l'emballage. On a vu des industriels d'outre-Rhin plus inventifs, se faire adresser à Cognac, poste-restante, des commandes qui leur étaient retournés en Allemagne, ce qui permettait d'expédier à bon compte, revêtues de nos grandes marques, des caisses d'eaux-de-vie de pomme de terre, ou d'alcool de bois".

3. Nadeelen voor den middenstand. — De nadeelen, welke uit de vrije concurrentie voortspruiten voor den middenstand, kunnen tot twee hoofd-groepen worden teruggebracht: de vrije concurrentie leidt tot zegepraal niet alleen van de sterksten, maar ook van de meest gewetenloozen.

a. Zegepraal der sterksten [1]). — Het werd reeds gezegd en

---

[1]) Cunnigham, l.c. § 300 sq. — Savatier, l.c. p. 9 sq. — von Hertling, *Natuurrecht*, l.c. 71 sq. — Antoine, l.c. 312 sq. — Gide, l.c. 164 sq. — Stöckl, l.c. III, 269 sq. — 313 sq. — 356 sq. — Philippovich, l.c. I, 37 sq. — 175 sq. — Hitze, *Kapital*, l.c. Hfst. IX, XIV. — Id. *Arbeiterfrage* (*Stsl.* I, 266 sq.). — Schädler, *Handwerk* (*Stsl.* III, 132 sq) — Schönberg, *Handbuch der Politischen Oekonomie* (Tübingen, 1890—91) II, 440 sq. — Weisz, l.c. 564 sq. — Marx, l.c. I. 639 sq. — 679 sq. — Le Play, l.c. 500 sq. — Wagner, l.c. I. 247 sq.) — Jannet, *Les syndicats industriels* (*Reforme Sociale*, 16 Jan. 1895). — Ratzinger, l.c. 68 sq. — Leroy-Beaulieu, *Les mécomptes du Libéralisme* (*Rev. d. deux Mondes*, 15 Mei 1885). — Roeren, *Das Gesetz zur Bekämpfung des unlautern Wettbewerbs vom* 27 *Mai* 1896 (Köln, z. j.) 193 sq. — Vallotton, *La concurrence déloyale et la concurrence illicite* (Lausanne, 1895). 2 sq. — Jürgensohn, *Schutz dem Mittelstande* (Wien, 2. Aufl. 1894) — Michel, *Le commerce en grands magasins* (*Rev. des Deux Mondes*, 1 Jan. 1892). — Kleinwachter, *Die Kartelle* (Berlin, 1883). — Steinmann-Bucher, *Wesen und Bedeutung der gewerblichen Kartelle* (*Jahrb. für Ges u. Verw.* 1891) p. 451 sq. — Schoenlank, *Die Kartelle* (*Arch. für. Soz. Ge-*

herhaald: de vrije concurrentie maakte van de maatschappij een strijdperk, waarin allen kampen tegen allen.

Is het wonder, dat de sterksten overwinnen?

Het kapitaal is — door de aanwending der machines en de uitbreiding der arbeids-verdeeling — een factor, ja de hoofd-factor in de productie geworden.

Het kapitaal voor een industrieele onderneming wordt bijéengebracht òf door een vereeniging van personen, die de onderneming door een bekwaam persoon doen besturen (gewone vorm: naamlooze vennootschap) òf door twee of drie personen, die te zamen dan de onderneming leiden (gewone vorm: vennootschap onder een firma, de zgn. „handels-vennootschap") òf door een of meer personen, die hun geld aan een ondernemer leenen (gewone vorm: vennootschap en commandite).

In het eerste geval, dus wanneer de onderneming wordt gedreven met behulp van het door velen bijeengebrachte, vaak reusachtige, kapitaal, wordt het den kleinen ondernemer-concurrent schier onmogelijk gemaakt te blijven concurreeren. De productie-kosten stijgen niet in dezelfde verhouding als de productie-vermeerdering. Een duurder, maar meer geperfectioneerde, machine zal in verhouding van haar kosten van aanschaffing en onderhoud veel meer en veel voordeeliger voortbrengen dan een kleine.

Een groot magazijn heeft in verhouding minder voorraad te gelijk, minder personeel, minder localiteit, minder huuronkosten dan een gewone winkel.

Een paar cijfers tot toelichting:

De onkosten van een gewoon modemagazijn te Parijs worden begroot op 40 pCt., die van *Au Bon Marché* zijn slechts 14 pCt. Derhalve, wat een gewoon modemagazijn verkoopt voor 140,

---

setzgebung, Bnd III, 1890). — Jay, *Die Syndicate in Frankreich* (Id. Bnd. IV, 1891). — Aschrott, *Die Amerikanischen Trusts* (Id. Bnd. II, 1889) p. 383 sq. — Jaurès, *Action Socialiste* (Paris, 1899) p. 40 sq.

levert *Au Bon Marché* voor 114.... *met gelijke winst.* De huur, te betalen door een gewoon modemagazijn, dat per dag ± 500 francs omzet, bedraagt te Parijs 8 à 10.000 frs. per jaar. *Au Bon Marché* zet echter per dag om het fabelachtige bedrag van 500.000 frs., dus 1000 maal meer, maar de huur welke het betaalt voor zijne gebouwen is niet 1000 × 8 of 10.000 fr. = 8 à 10 millioen, doch slechts *één* millioen. Dus alleen reeds door die *in verhouding* zooveel geringeren huurprijs kan *Au bon Marché* 8 à 10 pCt goedkooper zijn waren afleveren dan een gewoon modemagazijn.

De hooge vlucht van *Au Bon Marché* dateert eerst uit de laatste twintig jaren. Toen nu Mevrouw Boucicaut het vorige jaar overleed, liet zij een fortuintje na van *een honderd en twintig millioen* francs. Hoevele kleinere magazijnen zouden door *Au Bon Marché* in den grond geboord zijn, eer dit groote vermogen van 120.000.000 frs bijéen was gegaard?...

Een paar andere cijfers.

Eén paardekracht (= P.K.) voortgebracht door een machine van 5 P.K. kost per uur 20 cts. — door een machine van 10 P.K. 13½ ct. — door een van 50 à 100 P.K. 5¼ ct. — en door de grootste machines, slechts 2½ cent.

De conclusie uit deze weinige cijfers is duidelijk: met een *in verhouding* kleiner kapitaal kan de groot-industrie méer winst maken, dan de klein-industrie. De klein-industrieel, de kleine winkelier, zal dus door de vrije concurrentie er onder worden gebracht, *tenzij* hij zijn toevlucht neme tot het groot-kapitaal (2e of 3e vorm; *zie boven*).

Maar zelfs dàt zal hem vaak niet helpen, wanneer een kapitaal-crisis of overproductie tusschenbeide komt In het eerste geval zal hem waarschijnlijk het kapitaal onttrokken, of de interest zal verhoogd worden; maar de concurrentie met een door een naamlooze vennootschap gedreven onderneming zal hij moeilijk vol kunnen houden. In het tweede geval (overproductie) zal de winst

veranderen in verlies — de kapitaalrente zal moeilijk betaald kunnen worden, tenzij hij daarvoor weder, tegen hoogere rente, geld opneemt. Ook hier zal de eene afgrond den anderen inroepen.

Zoo verdwijnen de kleinere, met minder kapitaal gedreven ondernemingen; enkele grootere, des noods het proces verhaastende door een tijdlang beneden productieprijs te verkoopen, blijven over. Post en telegraaf, spoor- en tramwegen, helpen bovendien mede om ook in de vroeger meest afgelegen oorden den kleinen nijveren man te verdringen. De grootere, in klein getal overblijvende, behoeven zich ten slotte slechts onderling te verstaan, om duidelijk, duidelijk zelfs voor de liberale economen, te doen zien, hoe juist uit de onbeperkte vrijheid op het gebied van handel en nijverheid, geboren wordt de ergst denkbare wijze van ònvrijheid: het monopolie. De opmerking van Savatier (l.c. 10 sq.) is volkomen juist: „La constitution des corporations [anciennes] s'inspirait d'un principe en opposition radicale avec le monopole, principe formulé dans cette maxime: *vivre et laisser vivre*, à tel point qu'on pourrait définir les corporations, en disant qu'elles étaient des *organisations contre le monopole*. De fait, il est devenu fort clair, aujourd'hui, que partout le monopole sort de la liberté illimitée de la concurrence".

En in gelijken geest schreef Claudio Janet (*Reforme Sociale*, 16 Jan. 1895): „Les plus faibles sont ruinés et disparaissent, l'industrie se concentre, et les établissements survivants, restés seuls maîtres du marché, peuvent se trouver à même de relever leurs prix, au détriment des consommateurs".

Wij kunnen dus besluiten, dat de vrije concurrentie tot gevolg heeft, tenzij in bijzondere omstandigheden en in enkele speciale beroepen en bedrijven: vermeerdering en uitbreiding der grootindustrie, absorbeering of vernietiging der klein-industrie, vervanging van het gewoon winkelbedrijf door dat der grootmagazijnen. En wij wezen er reeds op, dat door de afzakking van den mid-

denstand naar de klasse der loontrekkenden het leger der arbeiders wel vergroot, maar niet versterkt wordt.

Een gelijksoortig proces heeft plaats gehad op het gebied van den landbouw. De enorme massa landbouw-voortbrengselen, door snelvarende en weinig vrachtprijs rekenende stoombooten naar de Europeesche markten gevoerd, maakt de concurrentie voor den kleinen boer uiterst zwaar. Het is de strijd van Goliath en David. Doch waar is diens slinger? Sommigen meenen dien in de beschermende rechten te zien, anderen ontkennen echter met evenveel hardnekkigheid, dat dit middel *op den duur* baat zou brengen. Met dat alles gaat de eigengeërfde boer onder zware schulden gebukt, weldra zal hij tot de pachters behooren. De grond, gelijk het kapitaal in engeren zin, komt evenzeer in het bezit van eenige weinigen. Een gevolg van dezelfde oorzaken is ook, dat strooken gronds, welke vroeger met winst bebouwd konden worden, nu braak blijven liggen; de kosten der bewerking en bemesting worden door de oogsten niet voldoende meer vergoed. En de werkelooze boerenknecht trekt op naar de groote stad, om daar vaak even werkeloos te blijven, maar er des te zekerder in de handen van het socialisme te vallen.

Is dit alles nu slechts de werking van een natuurproces? De socialisten beweren het. Ook anderen. Schönberg bijv. schrijft in zijn *Handbuch* (II, 440): „Erscheinungen dieser Art gehören zu der unvermeidlichen Uebeln in der Geschichte des menschlichen Fortschritts. Die groszen Fortschritte und Errungenschaften der Völker vollziehen sich nur zu oft auf Kosten Einzelner, über die das Rad der Geschichte hinrollt, ihr Glück vernichtend, das Glück anderer und das Gesammtwohl beförderend".

Het kan echter ontkend worden, — tenzij men de verrijking van enkelen en de verarming van velen noeme: vermeerdering van de *algemeene* welvaart, — tenzij men in een op 't individualistisch systeem der vrije, der teugellooze, concurrentie de *natuurlijke* ordening zie der samenleving.

Reeds de oude Grieksche wijsgeeren bestudeerden het probleem, dat men noemen kan: het langzamerhand verdwijnen van den middenstand — een studie, ook thans nog even nuttig, even urgent, als die welke zoekt naar de oplossing van het arbeidersvraagstuk, — een probleem, dat men niet wegredeneert met declamaties als die van Coquelin *(Dict. d'Ec. pol.* i. v. *Concurrence)*: „Le principe de la concurrence est trop inhérent aux conditions premières de la vie sociale; il est en même temps trop grand, trop élevé, trop saint, et dans son application générale trop au-dessus les atteintes des pygmées qui le menacent, pourqu'il soit nécessaire de la défendre. On ne défend pas le soleil quoiqu'il brûle quelquefois la terre: il ne faut pas non plus défendre la concurrence qui est au monde industriel ce que le soleil est au monde physique".

Toch is de vergelijking niet ongelukkig gekozen. Want wat zou Coquelin zeggen, wanneer de Revolutie, gedachtig aan het groote nut, welke de warmte en het licht der zon aan onze planeet brengt, verboden had boomen te planten langs de wegen, daken te plaatsen op de huizen, gordijnen te hangen voor onze ramen?... m. a. w. verboden had, om het ongerief, dat door warmte en licht wordt veroorzaakt, door gepaste maatregelen te voorkomen?...

b. Zegepraal der meest gewetenloozen [1]). — Wanneer de con-

---

[1]) Zie: Wagner, l.c. I, 245 sq. — Philippovich, I, 175 sq. — Le Play, l.c. 55 sq. — Vallotton, 1 sq. — Over de „oneerlijke concurrentie" zie men een vrij volledige bibliographie in mijn *Proefschrift*, bl. R—Z — in 't bijzonder de aldaar genoemde speciale werken van Alexander-Katz, Allart, Bachem, Bähr, Barbier, Bart, Blanc, Blanckerts, Böttger, Brokat, Calmels, Finger, Frenkel, Gastambide, Gewallig, Gierke, Gottschalk, Hausz, Ihering, Jacobson, Joubert, Katz (Edw.), Kohler, Lehmkuhl, Maillart, Maresch, Mayer (Gaston), Mayer (O), Meyer (Alex.), Molengraaff, Müller, Pacher, Pouillat, Quack, Rausnitz, Rendu, Reulung, Roeren, Rosenthal, Samhammer, Savatier, Scherer, Schmid, Schuler, Simon, Stieda, Vallotton, Waelbroeck, Weisz (Th.) en Wermert.

currentie is „cette bousculade où chacun cherche à écraser ses concurrents, pour rester seul maître du champ de bataille qui s'appelle le marché" — gelijk Vallotton (l. c. p. 2.) haar teekent — dan zal, in den regel althans, de zegepraal hem zijn weggelegd, die uitmunt door kracht; maar evenzeer zal hij mèer kans van overwinnen hebben, die de wapenen voor den strijd niet keurig kiest. De meest gewetenlooze krijgt de beste kans.

Wie er geen bezwaar in ziet, van den nood zijns naasten op de laaghartigste wijze te profiteeren, — wie den arbeider zijn rechtmatig loon durft te onthouden, — wie er niet tegen op ziet jeugdige kinderkrachten op onmenschelijke wijze te exploiteeren, — wie geen gemoedsbezwaren heeft tegen het vervalschen zijner waren of het heimelijk leveren van minder dan de bedongen of voorgespiegelde quantiteit, — wie zich niet ontziet, den concurrent ook met de afkeurenswaardigste, de meest zedelooze, de minst eerlijke middelen te bestrijden, — hij heeft een sprong voor op zijn eerlijke concurrenten.

Het wetboek voor strafrecht wordt zijn éenige moraal-codex.

„Que penser — merkt De Pascal (l.c. 403) zeer juist op — d'un concours ou d'une course, où les conditions imposées aux concurrents ne sont pas égales; où il est permis, pour triompher, d'employer la fraude et la violence; où, comme dans une mêlée, la victoire est au plus audacieux et au plus fort? Une pareille concurrence ramène à la sauvagerie, et elle porte également atteinte à la justice et à l'intérêt des travailleurs".

Het verkeerde voorbeeld der slechten werkt bovendien allerverderfelijkst ook op de goeden. Zeer juist is dit gezegd door Pesch (l. c. p. 426): „Auch die bessern Elemente werden theils durch den Erfolg der andern in Versuchung gefuhrt, theils unmittelbar durch die Concurrenz gezwungen, ähnlich gewissenlos zu verfahren. So verschlechtert sich fast unvermeidlich der ganze Maszstab der geschäftlichen Moralität".

En al valt het niet te ontkennen, dat in elke maatschappelijke ordening, die ook maar éenige concurrentie toelaat, de oneerlijke, de onzedelijke concurrentie het hoofd *kan* opsteken, — evenmin valt het te loochenen, dat de vrije concurrentie, die den strijd om 't bestaan voor elkeen heeft doen ontaarden in een kamp op leven en dood met zijn medemensch, niet alleen gelegenheid laat, maar zelfs aanlokt, zelfs prikkelt tot oneerlijkheid.

Met eerlijke middelen kan een zwakker concurrent het niet winnen van zijn sterkeren mededinger, — is het al te zeer te verwonderen, dat hij vaak voor de bekoring bezwijkt, wanneer een oneerlijk middel, dat hij bovendien door tal van anderen reeds met succes zag aangewend, hem dien eerst ontzegden zegepraal tòch nog belooft te schenken?

En de nood verscherpt de vindingrijkheid. Dat de oneerlijke concurrentie een Proteus is, het werd schier spreekwoordelijk. De een profiteert van des anderen wèlverworven reputatie, door zonder eenige wroeging diens naam, onmerkbaar schier gewijzigd, op de eigen zaak, diens merk op de eigen waren te plaatsen. De etiquetten, de verpakking, het uithangbord, het handels- of fabrieksmerk van een ander, men bootst ze na, zonder een oogenblik schaamte te gevoelen. De waren van den concurrent, ja zelfs zijn persoon, zijn vrouw, zijn familie, worden in een kwaad daglicht geplaatst, belasterd... zóo hoopt men zelf, eerlijk en onbesproken handelaar of fabrikant als men is, meer klanten te krijgen. Men knoeit met de maat, met het gewicht, met de schalen, — men houdt schijn-uitverkoopen, om de onmogelijkste, vaak geheel onware voorwendsels, — men levert tegen groot *schijn*-rabat, — men fingeert de herkomst der waren, — men tooit zich met valsche onderscheidingen, medailles, diploma's, — men vervalscht de waren, zelfs de levensmiddelen, — en dat alles heet dan „concurrentie"!

Nabootsing, vervalsching, onderkruiping, kwaadsprekerij,... daar zijn er, die zóo gewoon aan dit alles zijn geworden, dat zij

niet meer schijnen te gevoelen, hoe al dergelijke handelingen in de hoogste mate onzedelijk zijn, òok... in den handel!

Kohler (*Recht des Markenschutzes*, 99) heeft gelijk gehad: „Mit dem Schwinden des Vertrauens, schwindet auch die sociale Verkehrsmoral: stets ist es das traurige facit, dasz, was längere Zeit im Verkehr ohne Repression bleibt, zuletzt im Verkehr überhaupt nicht mehr als schlimm und unrecht angesehen wird, dasz die Meinung entsteht, dasz, wenn die Gerichte stumm bleiben, eben auch das Thun und Treiben so schimpflich nicht sein können; und öfters werden dann solche Praktiken mit dem Namen Usance verschont".

In trouwe, was de stelling te boud opgezet, toen ik (*Oneerl. Conc.* bl. 6) de wettelijke bestrijding der oneerlijke concurrentie noemde „een voornaam onderdeel van een verstandige sociale wetgeving"?

III. Conclusiën.

I. Ordening naar Beroepsstanden [1]). — Als in vogelvlucht beschouwden wij de tegenwoordige maatschappelijke verhoudingen. Wij zagen, hoe langzamerhand de gilden der middeneeuwen ontstonden, zich ontwikkelden en ontaardden. Wij zagen, hoe

---

[1]) Zie: Hitze, *Kap. u. Arb.* l.c. Hfst. X—XVI. — Id. *Arbeiterfrage* (*Stsl.* I, 272 sq.) — Stöckl, *Ständische Verfassung* (*Stsl.* V, 915 sq.). — Id. *Das Christenthum*, l.c. III, 271 sq. — Savatier, l.c. 34 sq. — Philippovich, l.c. I. 82 sq. — 182 sq. — 380 sq. — Ratzinger, l.c. 220 sq. — 442 sq. — Grégoire, l.c. 130 sq. — v. Hertling, *Aufsätze*, l.c. 43 sq. — Kämpfe, *Volkswirtschaftslehre* (*Stsl.* V, 1077 sq.). — Brüll, *Socialpolitik* (*Stsl.* V, 144 sq.) — Antoine, l.c. 100 sq. — 232 sq. — De Pascal, l.c. II, 247 sq. — 395 sq. — Weisz, l.c. II, 589 sq. — 624 sq. — 831 sq. — Pesch, l.c. 530 sq. Cathrein, l.c. II, 476 sq. — De Vareilles-Sommières, *Les principes fondamentaux du droit* (Paris, 1889) I, 222 sq. — Pfenner, *Der christliche Zukunfststaat* (Augsburg, 1893). — Lichtenstein, *Ueber Interessenvertretung im Staate* (Wien, 1875). — Prins, *La Démocratie et le régime parlementaire* (Bruxelles, 1884).

de oude gildenordening door de Revolutie werd verstoord, om door een algemeene vrijheid van concurrentie vervangen te worden. Wij zagen ten slotte, welke de gevolgen waren dier vrije concurrentie voor de arbeiders, de gebruikers en den middenstand.

Welke conclusiën zijn uit deze beschouwingen te trekken?

Tusschen de twee uiterste partijen, socialisten en individualisten, tusschen hen, die slechts oog hebben voor de *gemeenschap*, en hen, die slechts den enkeling beschouwen, staan wij, die, de hooge waarde der persoonlijke vrijheid ten volle erkennende, tevens indachtig zijn, dat de mensch is niet slechts individu niet slechts enkeling, maar: *een sociaal wezen* (vgl. St. Thomas Aq. *De Reg. Princ.* I, C. I). Gaan wij dus niet meê met de socialisten, die slechts heil zien in de vernietiging van een der grondzuilen onzer huidige samenleving: het privaat eigendomsrecht, — anderzijds kunnen wij ons evenmin vereenigen met het gevoelen der individualisten, die in een maatschappij als de onze, gebouwd op de meest onbeperkte vrijheid van handel en nijverheid en verkeer, de natuurlijke ordening zien der dingen. Ons komen de stoffelijke en zedelijke nadeelen der vrije concurrentie te groot voor, dan dat wij haar als een goed-bij-uitstek zouden willen behouden. Wij zijn van meening, dat met den heerlijken naam van *vrijheid* zich niet tooien mag, wat in waarheid bandeloosheid, inderdaad ònvrijheid is. Wij verkondigen, dat vermeerdering van welvaart niet blijkt uit vermeerdering van productie in 't algemeen, wanneer het grootste deel dier vermeerdering slechts aan een betrekkelijk klein getal van personen ten goede komt.

Waar wij dus de vrije concurrentie afkeuren, èn omdat zij niet is de natuurlijke ordening, èn omdat zij de noodlottigste gevolgen na zich sleept, — daar worden wij geplaatst voor twee wegen: òf wel de „Freiwirtschaft" vervangen door „Wirtschaftsordnung" — de productie *regelen*, haar vaste banen voorschrijven —

òf wel, de vrije concurrentie behoudende, haar alleen *beperken*, door particulier initiatief en sociale wetgeving — haar niet juist regelen, *ordenen*, maar alleen *breidelen*, haar meest noodlottige gevolgen zien te voorkomen.

De eerste weg voert tot een „maatschappelijke ordening naar beroepsstanden", de tweede tot „sociale wetgeving".

Wel niemand zal het ontkennen: arbeidsverdeeling voert noodwendig tot beroepsstanden. Het groote verschil echter tusschen de middeleeuwsche en de hedendaagsche beroepsstanden is dit, dat zij vroeger als zoodanig door het Publiek Gezag waren erkend, waren geregeld en thans niet, m. a. w. dat de middeleeuwen ze erkenden te zijn als van publiekrechtelijken aard, onze tijd echter ze beschouwt als te behooren tot het gebied van het privaatrecht, of juister: ze totaal negeert.

En hier schuilt de fout, een fout, die zich gevoelen laat zoowel op politiek als op sociaal gebied.

De hedendaagsche Staat wordt geacht gebaseerd te zijn niet op de beroepsstanden, maar op de individuen. Wij zagen echter, dat juist de ordening naar beroepsstanden overeenstemt met de natuur der menschen en der samenleving. Het hedendaagsche collectieve begrip *volk* vertegenwoordigt slechts de atomen, waaruit de beroepsstand is samengesteld. De beroepsstand echter is een organisme. En nu zijn het niet op de eerste plaats de atomen, maar de organismen, die de wezenlijke, levende bestanddeelen zijn van staat en maatschappij. Wil men dus een vertegenwoordiging van het volk, van de gemeenschap, men late niet de atomen, maar de organismen zich representeeren, — niet de individuen, maar de beroepsstanden. Eerst dan zal er sprake kunnen zijn van een wezenlijke vertegenwoordiging van belangen. Wanneer iedere beroepsstand uit zijn midden vertegenwoordigers kiest, zullen in de vertegenwoordiging mannen plaats nemen, waarvan men kan vooronderstellen, dat zij ten volle bekend zijn met de behoeften en wenschen van hun stand. En in waarheid

zal men dan van hen — wanneer zij gekozen zijn proportioneel, proportioneel niet slechts naar 't getal, maar veel meer naar belang en kennis, — kunnen getuigen: dat zij zijn een afspiegeling van het geheele volk.

Men kan zich de ordening naar beroepsstanden het gemakkelijkst voorstellen, wanneer men de beroepsstanden vergelijkt met onze provinciën. Gelijk thans in de provincie aan het hoofd staan de *Provinciale Staten*, die niet alleen naar buiten werken door de leden van de Eerste Kamer te kiezen, maar vooral naar binnen hun invloed uitoefenen, door de bevoegdheid tot wetgeving (autonomie) en zelfbestuur — zóo moet er komen aan het hoofd van 't beroep een *Beroepsraad*, naar buiten werkende door de verkiezingen van een bepaald aantal leden van een wetgevend, maar vooral adviseerend en het budget beoordeelend, lichaam, doch ook naar binnen invloed uitoefenende, door een gelijksoortige bevoegdheid van autonomie en zelfbestuur ten opzichte van het beroep, behoudens natuurlijk ook hier toezicht, contrôle, schorsings- en vernietigingsrecht van het landsbewind.

Gelijk de provinciën weer samengesteld zijn uit gemeenten, zoo zou ook iedere beroepsstand weer in kleinere onderdeelen kunnen gescheiden worden — de stand der houtbewerkers bijv. weer in timmerlieden, meubelmakers, houtzagers enz.

Elke beroepsstand dus heeft zèlf te bepalen, onder contrôle van het Staatsbestuur — elk onderdeel van een stand, onder contrôle van den Beroepsraad — hoe het vak wordt geregeld: loonstandaard en arbeidsduur, niet slechts voor vrouwen en kinderen, maar ook voor volwassenen, — leerlingwezen en patroonschap enz. enz.

Gelijk thans ieder, door het feit zijner bewoning inwoner is van een gemeente, een provincie, zal dan ieder, door het feit, dat hij een vak uitoefent, lid zijn van den beroepsstand, en dus gehoorzaamheid verplicht zijn aan de vakverordeningen van dien

stand, m. a. w. naast het *forum domicilii* komt het *forum officii*.

Om kort te gaan, wat wij willen kan aldus omschreven worden: de reorganisatie van de maatschappij, eene *Evolutie*, als men wil: een *Contra-Revolutie*, die herstelt wat de *Revolutie* vernietigde, die hervormt, ontwikkelt en in overeenstemming brengt met onze tijdsomstandigheden, wat de Revolutie eenvoudig afschafte: de ordening der maatschappij naar beroepsstanden, eene ordening, die doorwerkt èn op politiek èn op sociaal gebied, die van de z.g.n. „volksvertegenwoordiging" — vertegenwoordiging in 't leven geroepen door het domme getal van de helft-plus-één, de representatie der anarchie — maakt een vertegenwoordiging van het volk, in 't leven geroepen door de natuurlijke deelen des volks, de beroepsstanden, proportioneel niet volgens het getal maar volgens kunde en belang.

Wie toch zal willen ontkennen de juistheid der opmerking, door Prins (l.c.p. 15 en 161) gemaakt:

„Ce n'est pas la juxtaposition des individus, c'est la coordination des organismes, qui donne au corps social le sentiment interne de la vie.... Autant il serait insensé de soutenir qu'il faut revenir au régime des castes, autant il serait insensé de croire qu'une société peut être conçue d'une façon purement atomique et la profonde erreur de la Révolution a été de perdre de vue que le député qui représente tout le monde ne représente plus personne".

Maar is die ordening, hier bedoeld, niet de dood der persoonlijke vrijheid?....

Wanneer men onder vrijheid verstaat bandeloosheid, zeer zeker! Wanneer men het tegenwoordig régime meent te kunnen noemen het tijdperk der persoonlijke vrijheid, ofschoon die vrijheid door enkelen slechts uitgoefend, practisch is de meest drukkende ònvrijheid voor de groote massa, zeer zeker! Maar wanneer men onder vrijheid verstaat het vermogen en de bevoegdheid van allen, om het op-zich-zelf goede te doen, in zooverre dit anderen noch de gemeenschap schaadt, dàn verdient niet ònze tijd van teugellooze concur-

rentie met zijn rijkdom van enkelen en zijn armoede van velen, niet onze tijd met zijn gedwongen nachtarbeid en Zondagswerk, met zijn vrouwen- en kinderarbeid, met zijn periodieke werkloosheid en overproductie, met zijn bedrog en oneerlijke concurrentie — dan verdient niet onze tijd den naam van *tijdperk der vrijheid.* Maar wèl dien naam waardig zal zijn de tijd, die weer aanschouwen zal in volheerlijken bloei het regime der ordening naar beroepsstanden. Ten volle onderschrijf ik de woorden van Weisz (l.c. II, 586, 549):

„Dadurch, dasz der Einzelne für die Corporationen thatig ist und an sie abgibt, verliert er nichts, aber er gewinnt vieles, was er allein nie erreichen könnte. Er übt seine eigenen Rechte aus wie zuvor, aber er ubt zugleich viele durch die Gemeinschaft aus, was er auf sich selbst angewiesen nicht vermöchte; .... solange nicht wieder selbstständige Corporationen als das Mark und Knochengerüste der Gesellschaft eingeführt werden, läszt sich der Ausbeutung und Uebervortheilung der Kleinen kein sicherer Damm entgegensetzen. Nur in einer ganz concreten Gliederung und Ordnung der Stände können Arbeit und Ware, Arbeiter und Publikum, Angebot und Nachfrage, kann der weitaus überwiegende Theil der Gesellschaft Sicherheit gegen planmäszige und regelmäszige Uebervortheilung finden".

En deze van Dr. Ratzinger (l.c. 37 sq.):

„Das grosze gebiet der Preisregelung, des Marktverkehrs, der zahllozen Functionen des Wirtschaftslebens in Produktion, Vertheilung und Consumtion der Güter wird das eigentliche Gebiet der Corporationen sein. Dadurch wird die Vertheilung der Güter in Messung des wirklichen Werthes eine gleichmäszigere und gerechtere, die heutige Wucherfreiheit des Kapitals bei Lohn- und Preisbildung wird beseitigt, und die Vermögensbildung wird mehr den Mittelbesitz zuneigen unter Abweisung der maszlosen Millionen-anhäufung auf der eine Seite, des Massenelendes auf der andern Seite .... Ohne Berufsgenossenschaften seien die schönen Worte vom Schutz der Schwachen, Reglung der Concurrenz und Solidarität nur leere Worte. Henry George hat die Bedeutung des Genossenschaftswesens tief erfaszt und treffend ausgedrückt, in dem er Association als Integration bezeichnet".

Duidelijk en krachtig is het uitgesproken in het program van het „Central-Comité der Katholischen Vereinigungen der arbeitenden Stände", een stuk, waaronder men de namen aantreft van mannen als Oberdörffer, Lehmkuhl, Meijer, Pesch, Weisz, Mathias, Leon, e. a. (te vinden in de *Christlich-sociale Blätter*, 27 Jahrg. Neuss, 1894, S. 194 sq.):

„Alle katholischen Socialpolitiker erblicken daher das Ziel ihrer socialen Reformbestrebungen in der Organisation der Gesellschaft nach Berufsständen auf christlicher Grundlage und zwar in einer den gesellschaftlichen und wirthschaftlichen Verhältnissen der Gegenwart angepassten Form mit durch Staatsverfassung garantirten Rechten der Selbstverwaltung sowie der Vertretung ihrer Interesse bei der staatlichen Gesetzgebung".

Een der hoofdonderteekenaars van dit program, Dr. Oberdörffer, heeft dezen eisch aldus, door enkele tegenstellingen, zeer duidelijk omschreven (zie *Christlich-sociale Blätter* (1894, XXVII, S. 335 sq.); uitvoeriger beschouwingen zijn te vinden in den *Kölner Correspondenz* (1893, n. 1-4):

„Wir denken uns eine wohlorganisirte Gesellschaft als eine Art von organischem Gefüge, als einen Körper, der aus Haupt und Gliedern besteht, und von dem jedes Glied wieder organisch gefügt ist.

„Was zusammen gehört, soll zusammengefügt sein, jedes an seinen Platz gebracht, mitwirkend und theilnehmend am Wohle des Ganzen, dem Ganzen dienend und von dem Ganzen geschützt, ähnlich wie die einzelnen Theile des Körpers.

„Wir wollen nicht einseitige Organisation der Interessen, nicht Organisation des Kapitals und Organisation der Arbeit zu standigem Kampfe, auch nicht organisirte Gruppen der gleichen Berufe, um sich gegenseitig Concurrenz zu machen, auch nicht ganze organisirte Berufe ohne Zusammenhang.

„Wir wollen *Berufskörper*, eigentliche *Berufsstände*, und diese *Berufs*körper, in einen wohlorganisirten *Gesellschafts*körper gebracht

mit der Autorität an der Spitze. In diesem organischen Gesellschaftsgefüge soll jeder, auch der geringste Theil, dem Ganzen dienen und auch theilnehmen an der Gestaltung des Ganzen, und das nicht nur passiv, sondern activ, nicht nur durch seine Arbeit, sondern auch durch seine Intelligenz. Jeder soll mitwirken und mitreden von unten herauf, zunächst für seinen Berufskörper, sodann durch diesen für die Gesellschaft.

„Wir wollen also *nicht* bloss durch *staatsgesetz erzwungene Organisationen* der einzelnen Berufe mit gesetzlichem Schutze und entwaigen gesetzlichen Privilegien, die auch in irgend einer Weise ihre Interessen geltend machen könnten bei der staatlichen Gesetzgebung. Eine solche Organisation wäre zu vergleichen mit einem aus leblosen Theilen bestehenden Gefüge, das durch einen künstlichen Mechanismus in Bewegung gesetzt würde. Eine solche Organisation brächte uns nur Interessengruppen, welche lose an einander gereiht wären, aber keinen lebenskräftigen Gesellschaftskörper. Wäre die Interessenvertretung einer solchen losen Organisation nur eine berathende, dann wäre sie machtlos; könnte sie bestimmend auf die Gesetzgebung einwirken, dann führte sie zum wilden Interessenkampf; denn sie wäre nicht im stande, den Geist des Eigennutzes und der Selbstsucht, welchen der liberale Individualismus in die Gesellschaft gebracht hat, zu überwinden.

„Das ganze Staatsgebaude soll sich aufrichten auf den Berufsständen. Die *Staatsverfassung* soll die Berufskörper zur unterlage haben. Die staatliche Autorität soll die Stützen, aber auch die Schranken ihrer Macht in den Berufsständen haben. Die staatliche Autorität soll nicht mit oder ohne Parlament nach Gutdünken über die Berufskörper und in deren Angelegenheiten hineinregieren. Die organisirten Berufe sollen *selbstständige Körperschaften* sein mit unantastbaren, durch die Verfassung garantirten Rechten der *Selbstverwaltung*. Sie sollen dann ihrer Einigung und ihre Controle finden in den staatlichen Autorität, welche an deren Rechten gebunden ist, aber auch an ihnen eine unumstössliche Stütze findet. Eine solche Organisation erfordert selbstrebend eine *Vertretung der Berufskörper*, sei es mit einer Modification unserer heutigen Parlemente oder ihrer Machtsbefugnisse, oder sei es wenigstens mit ebenbürtigen Stellung neben denselben.

„Dat *Gute*, welches die heutigen *Parlamente wollen*, wird bei Ver-

tretung der organisirten Berufe noch besser *erreicht*. Die Parlamente sollen ein Schutzmittel sein gegen den Absolutismus und die Vergewaltigung; sie sollen die Rechte des Volkes vertreten gegenüber den Gelüsten der Krone. So wenigstens characterisirt man ihre Aufgabe in unseren Tagen. Das Princip, welches ihnen der Liberalismus zu Grunde gelegt hat, geht allerdings viel weiter. Nach diesem Princip sollen sie den souveränen Willen des Volkes zum Ausdruck bringen, welcher das höchste Recht im Himmel und auf Erden repräsentirt und über dem es keine Macht und kein Recht gibt.

„Sehen wir ab von diesem grundfalschen Princip des Unglaubens. Halten wir die heute thatsächlich gewollte Bedeutung des Parlamentarismus im Auge. Da müssen wir nun sagen, dass dieser Zweck sehr unvollkommen erreicht wird. Der Parlamentarismus will schützen gegen den Missbrauch der Gewalt. Er hat aber an Stelle des Absolutismus der Monarchie den Absolutismus der Parteien gesetzt. Er stellt sich dar als eine Vergewaltigung der Minoritäten durch die Majoritäten. Er will sodann die Interessen des Volkes vertreten, vertritt aber thatsächlich allzu oft die herrschenden Klassen. Eine Volksvertretung im wahren Sinne des Wortes ist er nicht. Man darf fast behaupten, Alle wählen und Niemand ist so recht eigentlich vertreten. Unter den *obwaltenden Verhältnissen* wollen wir allerdings *froh* sein, dass wir die *Parlamente haben*. Wir sind auch durchaus *nicht gewillt*, dieselben einfach zu *beseitigen*. Aber sie in ihrer gegenwärtigen Gestalt als ein unverbesserliches Ideal anzusehen, vermögen wir auch nicht.

„Wir erstreben eine *wahre und eigentliche Vertretung des Volkes* bei der *Jeder* mitzuwählen hat und Jeder vertreten ist. Als eine solche Vertretung sehen wir die Vertretung der organisirten Berufe an. Bei ihr soll von unten herauf gewählt werden in Unter- und Ueberordnung. Diese hat auch den Vortheil, dass bei ihr tüchtige Vertreter, welche die Interessen ihrer Wähler kennen und verstehen, zum Vorschein kommen. Es ist eine anerkannte Thatsache, dass bei Wahlen nach politischen Parteien der Mann des Volkes sich leicht für den gewandtesten Schwätzer entscheidet, während er da, wo es sich um seine materiellen Interessen handelt, mit scharfem Blicke die gewiegtesten Sachverständigen herauszufinden weiss. Dies wird bei der von uns eben genannten Vertretung um so mehr den Fall sein, als der Wähler in seiner engeren Umgebung den

Mann seines Vertrauens zu suchen hat. Wir denken uns nämlich den organisirten Berufsstand gegliedert in Zweiggruppen mit übereinander stehenden Genossenschaften bis hinab zu Lokalgenossenschaften, die ihre Vertretung haben in Kreis- Provinzial- und Landtags-Kammern. Eine solche Volksvertretung wird auch keine *einseitige* Interessen-Vertretung sein, weil durch die Corporation der Gemeingeist, der Geist der Zusammengehörigkeit, das Interesse für die Gesammtheit geweckt und gepflegt wird.

„Die Corporation soll nämlich die Individuen wieder vereinigen, sie soll die Menschen wieder einander näher bringen, sie soll dieselben sich gegenseitig schätzen und achten lehren, sie soll die gemeinsamen Rechte und Pflichten wieder zur Anerkennung bringen, sie soll der Wahrheit wieder Eingang in die Herzen verschaffen, dass wir Brüder sind, dass Einer für Alle, und Alle für einen Jeden da sind und leben. Da soll sich Jeder wieder als Glied eines grossen Ganzen fühlen, dem er verpflichtet, und das ihm verpflichtet ist.

„Das soll geschehen durch die *Aufgaben*, welche wir der Corporation zutheilen. Die Corporation hat Sorge zu tragen für jedes Glied, das ihr incorporirt ist, in guten und bösen Zeiten, in schlimmen und kranken Tagen. Sie soll sorgen für eine gerechte Entlohnung seiner Leistungen; sie soll ihn führen zu einer selbstständigen Stellung; sie soll regeln die Arbeitszeit in einer den öffentlichen und den Standes-verhältnissen entsprechenden Weise; sie soll den abhängigen Arbeiter schützen gegen Ausbeutung seiner Arbeidskraft; sie soll den selbstständigen Mann schützen gegen fremde Concurrenz; sie soll Allen ein geordnetes Familienleben ermöglichen; sie soll den ganzen Stand schützen gegen unberechtigte Uebergriffe anderer Stände und die Standesehre der Gesellschaft gegenüber wahren; sie soll die Gesellschaft sichern gegen Betrügereien und Uebervortheilung von ihren Standes-angehörigen; sie soll der Träger sein der heute staatlich eingerichteten Versicherungs-anstalten, insoweit solche noch nothwendig bleiben; sie soll die Production heben und erleichtern durch allgemeine Einführung und Verwerthung der modernen technischen Errungenschaften; sie soll den nationalen und internationalen Macht durch ihre Organe controliren und das Verhältniss von Absatz und Produktion regeln. Mit einem Worte, die Berufscorporationen sollen wieder Ordnung und Planmässigkeit in unser gesellschaftliches und wirthschaftliches Chaos bringen.

Bei dieser Darlegung haben wir vornehmlich die Corporationen der producirende Stände und des Handels im Auge. Die Corporation der freien Künste hat entsprechende Aufgaben. Die innere Organisation der einzelnen Berufstände muss sich selbstredend verschieden gestalten, je nach der Natur des Standes.

„Eine Organisation der Stände lässt sich natürlich nicht aus der Erde stampfen. Sie lässt sich *nicht* mit *einem Schlage* durch die Gesetzgebung einführen. Das ist nicht denkbar. Sie muss das Product einer langsamen stufenweise fortschreitenden Entwickelung sein. Damit dieses aber geschehen könne, ist es vor allem erforderlich, dass die Menschheit von der Nothwendigkeit einer solchen Organisation überzeugt werde. Es müssen sodann Gesetzgebung und freie Thätigkeit Hand in Hand gehen, um sie der allmähligen Verwirklichung entgegen zu führen. Die Gesetzgebung muss, wie die Dinge einmal liegen, zunächst den allgemeinen Rahmen schaffen, innerhalb dessen sich die freie Thätigkeit zu bewegen hat. Sie muss sodann der freien Entwickelung folgen, nachhelfen, sie in den rechten Bahnen halten, aber so, dass die Berufskörper in stand gesetzt werden, aus sich heraus die socialen Schäden zu heilen".

II. Sociale wetgeving. — Uit hetgeen voorafgaat, blijkt ons standpunt ten opzichte van de sociale wetgeving, in engeren zin.

Afdoend verwachten wij alleen heil van eene sociaal-politieke ordening naar beroepsstanden. Men zou echter verkeerd doen, met, die toekomstige ordening kalm afwachtende, voorloopig de ongebreidelde concurrentie haar vernielend werk ongestoord te laten voortzetten.

Daarom is een sociale wetgeving noodzakelijk: 1°. om de toekomstige ordening naar beroepsstanden langzamerhand voor te bereiden [1]), — 2°. om de onbeperkte concurrentie binnen bepaalde, steeds enger grenzen terug te dringen, — 3°. om de gevolgen

[1]) Dit punt vooral mag nimmer uit het oog worden verloren. Het is daarom, dat wij, niettegenstaande onze Wet op de Kamers van Arbeid, tòch blijven eischen, schier met gelijken aandrang als vroeger: *Kamers van arbeid*; — het is daarom evenzeer, dat het z.g.n. „groote amendement" van Dr. Kuyper (Ongevallen-Wet) onze warme sympathie heeft.

der nog bestaande vrije concurrentie zooveel mogelijk te verzachten.

Waar die gevolgen, gelijk wij zagen, vooral treffen de arbeiders, de gebruikers en den middenstand, kunnen wij drie groepen van sociale wetten onderscheiden.

A. Wetten ten behoeve van de *arbeiders*.

1. *Bescherming der vrijheid*, door wettelijke regeling van het arbeidscontract, — waar en in zoover mogelijk door vaststelling, direct of indirect, van een minimum-loon, — door verbod van gedwongen winkelnering, — door oprichting van kamers-van-arbeid, arbitrage-commissies, arbeidsbeurzen, — door aanmoediging van vakonderwijs — enz.

2. *Bescherming van gezondheid en leven*, door wetten, die er naar streven zooveel mogelijk bedrijfs-ongelukken te voorkomen, — sanitaire voorschriften, betreffende de inrichting van fabrieken en werkplaatsen, — door vaststelling, zooveel mogelijk, van een maximum-arbeidsduur, — verbod van nacht- en Zondags-arbeid, — zeer beperkende bepalingen voor vrouwen- en kinder-arbeid, — wettelijke regeling van de verplichte verzekering tegen werkloosheid, ziekte, ongevallen, invaliditeit en ouderdom, — verzekering van weduwen en weezen, — vergemakkelijking en aanmoediging van het sparen — enz.

3. *Bescherming van familieleven en zedelijkheid*, door verbod van fabrieks-arbeid van gehuwde vrouwen en jonge meisjes, — bepalingen omtrent werkplaatsen en fabrieken, — aanmoediging van het oprichten van kook- en huishoudscholen, — drankmisbruikbestrijding, — bevordering van 't bouwen van goede arbeiderswoningen — enz.

B. Voor de *gebruikers:* bestrijding van vervalsching, in 't bijzonder van levensmiddelen, — van bedrog in den handel, — van valsche reclame — enz.

C. Voor den *middenstand:* billijke regeling van het belastingwezen, matige progressie, — bescherming, waar noodig *en in 't algemeen belang wenschelijk*, van een tak van landbouw of nijver-

heid, — aanmoediging tot- en zoo noodig aanvankelijke ondersteuning bij de oprichting van vereenigingen, welke zich ten doel stellen, tegen lage rente en gemakkelijke aflossing kapitaal te leenen aan den middenstand (spec. betere regeling van het landbouwcrediet) — bevordering van decentralisatie der groot-industrie door toepassing vooral van electriciteit, — tegengaan van speculatiehandel, beurszwendel, woeker, opkooping enz. — betere inrichting der kamers van koophandel en oprichting van kamers van landbouw, — bevordering van het handels- en landbouwonderwijs, — betere regeling van het pachtcontract, hypotheek- en testeerrecht, — krachtige bestrijding der oneerlijke concurrentie — enz.

De opmerking is zeker wel overbodig, dat deze korte opsomming slechts is enuntiatief — niet limitatief! De *richting* werd aangegeven, niet beproefd een bepaald begrensd program op te stellen.

III. Besluit. — Evenwel, aan het slot gekomen van deze beschouwingen over de vrije concurrentie in 't algemeen — hare historische ontwikkeling, hare nadeelige gevolgen, en de wijze, waarop zij bestreden dient te worden, — moet mij deze uitdrukkelijke, om de volle klem op haar te doen vallen voor het slot bewaarde, verklaring van het hart: al geloof ik vast, dat de nadeelige gevolgen der vrije concurrentie alleen afdoende kunnen bestreden worden door het wegnemen der oorzaak, d. w. z. door de her-vorming onzer individualistische, op het m. i. absoluut valsche beginsel der onbeperkte persoonlijke vrijheid gebouwde maatschappij, tot eene samenleving, gebaseerd op eene, met de natuur der menschen en der dingen in overeenstemming zijnde politieke en sociale ordening naar beroepsstanden, — al is het evenzeer mijne meening, dat dit niet kan geschieden door de wetgeving alléen, maar op de eerste en voornaamste plaats door een regelmatige, zij het dan ook door den Staat zooveel mogelijk aangemoedigde en bevorderde, vergroeiing onzer samenleving, en dat men onderwijl slechts een plicht vervult van rechtvaardigheid,

wanneer men door een verstandige sociale wetgeving, de zooeven opgesomde punten omvattende, de meest schreeuwende gevolgen der vrije concurrentie verhelpt en zoo mogelijk tracht te voorkomen, — toch is het evenzeer mijn innige, niet te verzwijgen, overtuiging, dat, wat er ook moge verbeterd worden door Staat of particulier initiatief, niet eer, voordat de geest des Christendoms, de geest van waarachtige rechtvaardigheid en van christelijke naastenliefde alles en allen dóordròngen heeft, — niet eer, voordat men, boven en behalve alle andere goed, heeft gegeven eere aan God in den hooge, — dat niet eer dalen zal op aarde, vrede voor de menschen, die van goeden wil zijn.

Leiden. Mr. P. J. M. Aalberse.

EEN VEERTIEND'EEUWSCHE RELIEKSCHRIJN.
CAPUT S. FREDERICI EPISCOPI.

Er klinkt voor mij iets van gemeenzaamheid en van wèl-levendig geloof in namen als „de arm van Johannes den Dooper" of „het hoofd van Sinte Frederik", waarmêe onze middeleeuwsche voorouders de vereerde relieken hunner heiligen plachten aan te duiden. En diezelfde gemoedelijke vroomheid schijnt mij te blijken uit den vorm, waarin zij zulke beenderen hebben beslagen.

Toen het bezit van geheel een heiligenlichaam zeldzamer werd, verloor de tombe-vorm voor de omkisting vanzelf zijn reden. Een enkel lichaamsdeel, of zelfs niet meer dan een splinter daarvan, werd het eenige, dat een begrijpelijke begeerte ter vereering kon bemachtigen, en het is geen wonder, dat zij dit nu ook op het kostelijkst ging sieren. Maar het wil mij voorkomen een getuigenis te zijn van de intimiteit, die de middeleeuwers voelden tusschen hun heiligen en zichzelf te bestaan, dat zij van een armbeen een sierlijken arm, van een schedel een priesterkop en van een vingerlid een hand hebben gemaakt.

Het verklaart almeê den familiairen toon van zoo menig middeleeuwsch gebed en de anecdotische verhalen, die ons over hunnen omgang met de heiligen bekend zijn en waarvan een boek als de *Dialogus Miraculorum* vol staat.

Er was alle reden — meenden die vrome geloovigen — deze legionairen van het triomfeerend deel der Kerk te vriend te houden, maar niets belette ook als vrienden met hen om te gaan.

Persoonlijke ontmoetingen met Gods lieve heiligen waren in die dagen voor vele bevoorrechten niet zeldzaam, en titels als

„mijn here" of „mine vrouwe", voor den naam van den aangeroepene gevoegd — waarvan wij nog maar zwakke naklanken bezitten [1]) — wijzen er ook op, hoe zij wezenlijk leefden in de gedachten van het verbeeldingrijk volk.

Het, door een onder priesterlijke leiding werkende kunst veralgemeende, transcendentale denken der groote mystieken zal er toe hebben bijgedragen, dat een zeer plastische voorstelling van den Hemel en zijne bewoners tot de menigte was doorgedrongen.

En men kan er dan ook wel verzekerd van zijn, dat voor een niet gering deel der aanschouwers een reliekschrijn in den vorm van een lichaamsdeel de documenteele waarde van het portret heeft bezeten, zooals trouwens het vasthouden aan bepaalde typen bij de afbeelding van eenige voorname heiligen (Petrus en Catharina b.v.) er op wijst, dat men daaraan inderdaad zekere gelijkenis toeschreef.

Klaarblijkelijk een gevolg van het bestaan zulker schematische voorstellingen van het uiterlijk der heiligen, acht ik het feit, dat juist de chefs-reliquaires het langst van alle streven naar realisme zijn vrijgebleven. Er zijn uit den bloeitijd der vijftiend'eeuwsche sculptuur genoeg dergelijke koppen aan te wijzen, die onmiskenbaar slechts een in den volksgeest bestaande voorstelling verbeelden.

De kleine reeks reliekhoofden, die Nederland thans nog bezit, monumenten uit de XIIIe, XIVe en XVe eeuw te Maastricht en te Oldenzaal, beantwoordt geheel aan deze beschouwing.

Er spreekt echter een geheel andere geest uit het voorwerp, dat in oude inventarissen voorkomt met den naam, die boven dit opstel staat, en dat in Juni van dit jaar voor ruim *f* 23.000 op de auctie Stein te Parijs werd aangekocht ten behoeve van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam: een in zilver gedreven en gedeeltelijk verguld chef-reliquaire, in 1362 door den Utrechtschen goudsmid Elyas Scerpswert voor

---

[1]) *Sinterklaas* (uit Sint-here-Claes) en *Onze Lieve Vrouw* b.v.

de Sint-Salvator-kerk aldaar gemaakt. Het stelt voor den H. Fredericus, bisschop van Utrecht, en heeft gediend om een deel van diens schedel passend te bewaren.

De heilige is afgebeeld „en buste", in priestergewaad en met gemijterd hoofd.

Het ernstig priesterlijk gelaat is met een groote liefde zorgzaam gedreven, en al spreekt er niet een zeer eigen karakter uit, zoodat men er niet veel meer uit leeren kan, dan dat het model een man was van middelbaren leeftijd, de kop heeft toch een zoo stellig gedefinieerd modelé, dat men meent een portret te zien.

Ik zal niet trachten dit reliquaire verder te beschrijven, want het zal weldra voor ieder te kijk zijn, en de bij dit opstel gevoegde reproductie (ongeveer $^1/_3$ der w. g.) is in elk geval, beter dan woorden, in staat er een denkbeeld van te geven.

Na den eersten indruk, die er een van blijde verrassing is, kan dit werk echter niet nalaten door eene zekere disharmonie in zijn samenstel den aandachtigen beschouwer aan het analyseeren te brengen.

Beziet men de in een rijk geborduurde amict [1]) gehulde schouders, dan herkent men onmiddellijk die zich ook in veel oudere sculpturen uitsprekende neiging van den middeleeuwschen beeldhouwer: zijne liefde voor het détail. Ieder kent, al is het maar uit het gebruik, dat er gretig door archeologen van gemaakt werd, de zorg, waarmêe de beeldhouwers der Chartrijnsche portalen, bij al de architecturale monumentaliteit in hun werk, sommige kleinigheden, maar vooral de ornamenteering van bestikte priestergewaden, hebben weergegeven. En hij vindt het dus verklaarbaar, dat in een tijdvak, dat het nog niet tot een

---

[1]) Het is wellicht niet overbodig hier opzettelijk te verklaren, dat m. i. de bisschop een kazuifel draagt, waarboven de geborduurde rand (*parura*) van zijn amict te zien komt. Men houde in het oog wat door Bock (*Geschichte der liturgischen Gewänder*, II, S. 20 ff.) over de versiering der amict is meegedeeld en vergelijke de prenten II en XXXI uit zijn werk.

nieuwe en eigen kunst heeft gebracht, deze meer verstandelijke dan gevoelige visie der dingen nog levend is gebleven. Contemporaine kunstwerken vertoonen ook trouw hetzelfde karakter en het zou nog lang duren, eer een minder conventioneel bezien der werkelijkheid, met een ernstig streven haar weer te geven niet zooals zij is, maar zooals zij zich inderdaad onder gegeven werkingen van atmosfeer en licht vertoont, een meer ware, dus impressionistische, vertolking had mogelijk gemaakt.

De manier, waarop Riemenschneider de vleugelen zijner engelen heeft behandeld, niet – als zijne voorgangers en tijdgenooten — door een nauwkeurig nabootsen der veêren, maar door een imitatie van het effect van gevederte, is een goed voorbeeld van wat ik bedoel [1]).

De in vrij hoog relief gedreven ornamenten op de *parura* der amict, met het in de XIIIe eeuw nog gewone motief van zich kronkelende draken [2]), daaronder de kazuifel met borduursel in lager verheffing, het geweven rinceaux-patroon der stof in gravure en eindelijk, vlak aan den nek en voor den hals, de zachte en ronde plooiing van fijn linnen, deze alle zijn zoovele blijken der bekwaamheid van den maker in het weergeven der eigenschappen van verschillende stoffen, van zijn fijn gevoel voor de verscheiden werking van zwaar stikwerk en soepeler weefsels; maar de minutieuse detailleering, waarbij geen draadje schijnt vergeten, wijst toch ook er op, dat zijn oogen nog niet hadden geleerd wezenlijke gezichtsindrukken van verstandelijke overweging vrij te houden.

Het gelaat daarentegen vertoont juist de eigenschap, wier gemis in de behandeling van het kleed ik heb aangegeven.

Hier is een eenvoudig modelé, dat gevoelig elke nuance van

---

[1]) Zie b.v. de platen 8, 15, 32 en 64 in C. Streit's *Tylmann Riemenschneider*.

[2]) Analogen bij Ch. Cahier, *Nouveaux mélanges archéologiques* (Curiosités mystérieuses) p. 199 s. en A. Goldschmidt, *Der Albanipsalter*, passim.

het leven schijnt behouden te hebben, een bijna nuchtere werkelijkheid, maar die toch vrij blijkt te zijn van te sterke verdieping in het ongeziene, slechts gewetene, détail. En zelfs zijn de voornaamste trekken, als de plooien om het oog, de forsche jukbeenderen en de welvingen om de kin, zóó sommair behandeld als niet het model maar de eischen der plastiek het aangaven. Het is nog niet volmaakt dit accuseeren van enkele lijnen en Donatello zou krachtiger effect hebben bereikt, het is ook niet volkomen doorgevoerd, want het voorhoofd en de slapen bleven bol en mat, maar het streven is er, onmiskenbaar.

Ware dit masque bewerkt naar eenzelfden kijk als de amict, dan had ook geen der huidoneffenheden mogen ontbreken, en waar nu alleen de stoppels van den baard zijn aangegeven, zou dan het vel daaromheen doorgroefd zijn geweest met dalen en beplant met heuvelen, zooals de werkelijkheid toch bezit en die latere portrettisten niet hebben nagelaten met zorg te conterfeiten.

Wij betrappen dus op de daad tweeërlei streven naar realisme: in den mantel het echt middeleeuwsche, het bestudeerd documenteele, zooals het nog door Dürer weer zou worden opgevat en tot uiterste volkomenheid doorgevoerd, en in het gelaat het wezenlijk moderne, impressionistische, zoodat dit als Hollandsch uitgangspunt zou kunnen worden aangewezen van de stijgende lijn, aan wier top Moro en Rembrandt worden gevonden.

Kijken wij nu naar den mijter, dien wij in overeenstemming met de amict alweer van geborduurde en desnoods met gemmen besterde zware stof verwachtten, dan volgt een nieuwe verrassing, want hij is stijf en koel gebogen, met een fleuron bekroond, als niet van stof maar van metaal, en met een geheel aan de goudsmeedkunst eigene versiering van opengewerkte traceeringen [1]).

[1]) Achter elk dezer met maaswerk gevulde vakjes, zijn aan den binnenkant lippen aangebracht, zoodat blijkbaar oorspronkelijk een geëmailleerd of met kleurige stof overtrokken plaatje den thans niet fraaien doorkijk heeft voorkomen.

Maar het meest verbazende is ten slotte de haardos. De naar den dracht van den tijd welig gekruifde coiffure, die aan het voorhoofd en om de ooren nog enkele wel-verzorgde krullen vertoont, is van achteren grof en hard, met stijve op elkaar gedrukte rollen als van een pruik, zoodat ze eer doet denken aan met een groven gus behandeld houtsnijwerk, dan aan drijfkunst in buigzaam zilver.

Met deze verschillen in de opvatting der onderdeelen valt samen een onderscheid in hunne bewerking. Want terwijl het gelaat door een uiterst gevoelige hand schijnt gedreven, die het metaal wist te modelleeren, alsof ze boetseerde in natte klei, zijn de krullen van het haar hard en scherp, en terwijl de omtrekken der rinceaux op de kazuifel en de vogels daarin met een onvaste hand zijn getrokken, vertoonen de versieringen der amict veel zuiverder omtrekken en veel vlotter lijnen.

Het is niet onaardig deze analyse van het voorwerp te illustreeren met de zeer uiteenloopende meeningen van twee kunsthistorici, die beiden hebben getracht het met enkele woorden te karakteriseeren. Alfred Darcel zeide ervan [1]): „Un chef, en argent repoussé, de Saint-Frédéric, coiffé d'une haute mitre à claires-voies rayonnantes, fut repoussé, mais d'une main un peu rude, par un certain *Elya Scerpswert*, qui se qualifie à juste titre d'*auri fabrum*". En Emile Molinier stelt de vraag: [2]) „Nest-il pas absolument un résumé de l'art gothique appliqué à la décoration de l' orfèvrerie?"

Beiden hebben gelijk — maar ook ongelijk, en alleen het hybridisch karakter van dit kunstwerk verklaart hun zoo verschillende appreciaties.

Bij die wonderlijke disharmonieën in het werk-zelf komt zich nog de zonderlinge verhouding voegen waarin een deel ervan, het masque, tot de contemporaine kunst staat. Men zie slechts

---

[1]) *Gazette des Beaux-Arts* (1883) I, p. 322.
[2]) *Catalogue de la Collection Stein*, Préface, p. III.

naar de wijd-open-oogen, het duidelijk doorgebogen onderlid, den bijna ronden appel, en vergelijke ze met de in de XIVe eeuw gewone behandeling, waarbij de bijna rechtgetrokken onderlijn het half dichtgeknepen oog vormt, dat aan vrouwebeelden van dien tijd een schalksche, vaak wulpsche, uitdrukking gaf.

En dit gelaat, dat ik, om het met één woord te zeggen, impressionistisch behandeld zou willen heeten, valt des te opmerkelijker uit zijn tijd, waar op zulke manieristische, onpersoonlijke sculpturen een beeldhouwkunst is gevolgd, die zich meer en meer aan veralgemeenend typeeren ging wijden en ook Nederlandsche artisten — het blijkt uit het werk van Sluter — zij het dan ook met naar realisme zweemende middelen, veeleer een naar het grootsche reikende monumentaliteit hebben gezocht.

André Beauneveu zelfs, die in ieder geval veel eenvoudiger bleef dan Sluter, heeft het toch meer op veredelend styliseeren dan op het pittoresk realisme van Scerpswert toegelegd.

En stellen wij eindelijk, wat wel de zuiverste vergelijking is, dit drijfwerk tusschen andere voortbrengselen derzelfde kunst, dan blijken een paar der belangrijkste — de Karel de Groote te Aken en de Saint Ferréol te Nexon, beide maar weinig ouder — als decoratief geheel aanmerkelijk beter en mooier, maar wat de gelaten betreft zijn zij nog veel meer uitloopers der dertiend'eeuwsche, dan wegwijzers naar de vijftiend'eeuwsche kunst. De zeer fraaie, ongeveer gelijktijdige bronzen kop, dien het Nederlandsch museum bezit, wordt naast dit Scerpswertsche portret van een bijna starre monumentaliteit, en eerst in het ruim een eeuw jongere hoofd van Gregorius Spoletanus (te Keulen) valt een even groot realisch beeldend vermogen te erkennen als de Utrechtsche meester heeft bezeten.

* * *

Een veronderstelling, die voor de hand ligt ter verklaring der groote verscheidenheden van opvatting en behandeling in dit kunstwerk, is dat het gelaat, met zijn zoo krachtig realisme, van

later dan het overige en b.v. in de eerste helft der XVe eeuw, ter vervanging van een ander masque, zou ingezet zijn. Nauwgezette bestudeering, in- en uitwendig, deed echter zien, dat nergens een spoor van soldeering is te vinden, maar dat, integendeel, de geheele kop uit één plaat zilver is gedreven en daarna op den romp gehecht.

Voor de zoo afwijkende techniek van den mijter meen ik een aannemelijke historische verklaring te hebben gevonden in het feit, dat de Sint-Salvator-kerk inderdaad een *zilveren* mijter heeft bezeten, die bij plechtigheden door den bisschop werd gedragen [1]), zoodat het waarschijnlijk is, dat de maker van het reliquaire bij dit deel van zijn arbeid niet minder conscientieus te werk ging, dan bij het afbeelden der overige paramenten.

Doch het groote verschil in de uitvoering, zoowel in bekwaamheid als in opvatting, dwingt niettemin tot het besluit, dat het gelaat van een andere hand is als het overig deel van den schrijn. En er is toch ook niets tegen, aan te nemen, dat Scerpswert, die — zooals nog blijken zal — volop werk had, alleen de belangrijkste stukken maakte. Wij kunnen dan veilig het gelaat aan de hand van den meester-zelf toeschrijven en gelooven, dat hij al het andere aan zijne helpers overliet.

De rand van de amict echter schijnt mij fraai genoeg, om te veronderstellen, dat hij er aan gewerkt heeft; de draken althans zijn zóó gevoelig gemodelleerd, als, dunkt mij, de werkman, die den haardos dreef en ciseleerde, het niet heeft verstaan.

Is op deze wijze de tweeslachtigheid in dit werk voldoende verklaard, zijn afwijken van de contemporaine kunst [2]) blijft een niet minder opmerkelijk verschijnsel. De in Utrecht bewaarde

---

[1]) Zie: Matthaeus, *Fundationes et Fata Ecclesiarum, praesertim quae Ultrajecti,* p. 63, die dezen mijter zeer oud noemt: „Mitra episcopalis argentea erat *vetusti operis...*"

[2]) Zie de studie van A. Pit in het *Offizieller Bericht* van het in 1898 te Amsterdam gehouden kunsthistorische congres.

veertiend'eeuwsche sculpturen in den Dom — kapiteelen en baldakijnen, een enkele gefigureerde console en een tombe uit het begin der XIVe eeuw — zijn er verre van dit te verklaren, al werden zij ongetwijfeld door zeer bekwame handen gehouwen. Vooral de fraaie tombe behoort zoowel in bouw als in uitvoering geheel tot den stijl der dertiende eeuw. Een locale cultuur kan dus niet de basis van Scerpswert's kunst zijn geweest en blijkbaar heeft een krachtig persoonlijk talent hem in staat gesteld zoo uitmuntend vorm te geven aan een zeer eigen opvatting.

Wat deze vooral onderscheidt is haar schilderlijke kijk op de natuur, zoodat men gaarne zou willen meenen, dat zij aan een bloeiende schilderkunst haar ontstaan heeft te danken. De „Christus aan het kruis" uit de Ertbornsche collectie (in het museum te Antwerpen) en de weinige miniaturen uit dezen tijd bewijzen echter, dat de Nederlandsche schilders Scerpswert niets hebben kunnen leeren.

Men zou hem den Moro onzer beeldhouwkunst kunnen noemen, want zooals die wonderlijke Utrechtenaar Rembrandt heeft aangekondigd, deed Meester Elias het heel een vruchtbare sculptuur.

* * *

Zoo voorname kunstwerken, als dit reliquaire er een is, zijn ons uit de Nederlandsche middeleeuwen slechts weinige bewaard, en zulke, waarvan ook de vader en het geboortejaar worden geweten, behooren tot de uiterste zeldzaamheden. Van dezen kop echter is de burgerlijke stand bekend en de papieren zijn zóó goed in orde, dat het inderdaad de moeite waard schijnt daaraan een „vita" te ontleenen.

Over het leven van den H. Frederik behoef ik hier wel niet uit te weiden [1]), en het begin onzer geschiedenis valt dus in het

---

[1]) Zie, behalve de *Acta Sanctorum Julii*, Tom. IV (18 Juli), de studies van P. Albers S. J. in het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XX, blz. 1 vv. en 309 vv. en van P. J. A. F. Kronenburg C. SS. R. in zijn werk: *Neerlands Heiligen in de Middeleeuwen*, I, blz. 14 vv.

jaar 1362, toen het feit, dat de kostelijke tombe van den heilige in de groote crypta der Utrechtsche Salvator-kerk hersteld moest worden, aanleiding gaf tot het maken van dezen schrijn. Een deel van diens schedel werd toen uit het graf genomen en is aldus in zilver beslagen, zooals Surius zegt [1]), „ad gloriam et laudem omnipotentis Dei et ipsius sancti viri maiorem venerationem et honorem".

De Bollandisten [2]) verhalen in ongeveer dezelfde bewoordingen, dat het geschiedde op aanstichten van Folker, bisschop van Biblus en vicaris-voor-de-wijdingen der Utrechtsche diocees, en vermelden hun bron erbij, met de woorden: „sicut clausula, quam forte aliquis *illo tempore manuscriptis Actorum codicibus* adjecit, testatur..."

Maar het is niet alleen het gezag van dezen, dan toch anonymen, tijdgenoot, dat ons het maakjaar van het reliquaire doet kennen — een opschrift op de zilveren plaat, die de buste van onderen afsloot, leert hetzelfde. Het luidt namelijk (de verkortingen opgelost):

AN(N)O. D(OMI)NI. M°CCC°. LXII°. DECAN(VS). ET. CAP(ITV)L(V)M. S(ANC)TI. SALVATOR(IS). T(RA)IETTEN(SIS). ME. EX. TV(M)BA P(RO). TV(N)C. I(N)NOVATA. EX(TRA)HI. ET. F(IER)I. FECERV(N)T. (PER). ELYA(M). SCERPSWERT. AVRIFABRV(M)

Uit vele feiten — die men bij zijne biografen vermeld kan vinden — blijkt, dat de relieken van den H. Fredericus in de Oud-Munster in hooge eere werden gehouden.

Op zijn feestdag, 18 Juli, hielden de kanunniken volgens den *Ordinarius* [3]), een processie „directe [ad] cryptam et non chorum" en de fraaie chef-reliquaire werd dien dag voortdurend ter ver-

---

[1]) *Vitae Sanctorum* (Col. Agripp. 1618) p. 221.

[2]) *Acta SS.*, l. c., p. 454.

[3]) Handschrift uit de XIVe en XVe eeuw op het Rijksarchief te Utrecht. Dr. G. Brom, die hiervan een afschrift bezit, was zoo vriendelijk mij dit meê te deelen.

eering uitgesteld. In een tusschen 1525 en 1530 geschreven *Ordo Ornamentorum* [1]) der Sint-Salvator-kerk. vindt men n.l. bepaald: „Het hoofd van den H. Fredericus, in beide Vespers op het hoogaltaar geplaatst, wordt vóór de H. Mis door den priester, die de weekbeurt heeft, naar de groote crypta overgebracht, waarbij twee koorknapen vooruitgaan, met brandende kaarsen, ontstoken op de daarvoor bestemde kandelaren.... Tijdens het Offertorium der Hoogmis wordt het den koorheeren ter vereering aangeboden.... en in beide Vespers en Completen moeten op kleine kandelaars, vóór dit reliquaire geplaatst, twee markskaarsen branden, die ook tijdens de Hoogmis, die in de groote crypta gezongen wordt, in dezelfde kandelaars op het altaar moeten staan." [2]).

In 1563 werd daarenboven bepaald, dat, als het feest op een Zondag viel, de processie ook door den tuin van den bisschop zou gaan, waarbij het hoofd gedragen werd door den beurtenaar in een blauwe kap [3]).

Er bestond een afzonderlijke draagbaar [4]), waarop de schrijn tijdens den ommegang „op daarvoor bestemde kleeden" [5]) staan moest.

En, behalve op Frederiks eigen dag, werd het hoofd bij twintig feesten op het hoofdaltaar gezet, 's morgens voor de Prime [6]), terwijl het ook op het feest der kerkwijding en van Maria Magdalena meeging in de processie [7]).

De zegepraal der Hervorming in Utrecht maakte natuurlijk een einde aan de liefdevolle zorgzaamheid, waarmee het venerabel

---

[1]) Uitgegeven door A. A. J. van Rossum in het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, III, blz. 108 vv.

[2]) *Ibidem*, blz. 200 vv.

[3]) *Ib.*, blz. 201 vv.

[4]) „In feretris ad hoc ordinatis", *ib.*, blz. 204.

[5]) „Cum mappis ad hoc deputatis", *ib.*, blz. 177.

[6]) *Ib.*, blz. 231 vv.

[7]) *Ib.*, blz. 176 en 204. Het reliquaire wordt in in dezen *Ordo* steeds „Caput sancti Frederici" genoemd.

„hoofd van Sinte Frederik" twee eeuwen was bewaard. Het lot van den Utrechtschen Dom, in 1580 tweemaal bestormd, gehavend en geplunderd, deed de kanunniken van Sint-Salvator inzien, dat ook hun heiligdom zijn beurt zou krijgen.

Geen wonder dus, dat zij op maatregelen waren bedacht om de relieken en schatten hunner kerk in veiligheid te brengen. Uit enkele ons gebleven oorkonden blijkt hun ijver duidelijk. Een stuk van 4 Juni 1597 [1]) o. a., waarin de vicaris-generaal Sasbout Vosmeer met den deken en twee leden van het kapittel verklaren de geredde reliquieën onderzocht en in negen kisten geborgen te hebben. Zij zeggen daarin de relieken, na den beeldstorm van 7 Maart 1580, bijeengezet te hebben in het koor en ze, toen in 1587 tot de slooping hunner kerk besloten was, buiten de kerk in veiligheid te hebben gebracht.

In de daarop volgende lijst der geredde relieken worden onder VIII genoemd die van den H. Fredericus, „zooals die 25 Juli 1580 *uit het graf* waren gehaald door Wolferd van Everdinghen en Willem Bindop". Er volgt dan een opsomming der beenderen, en daarbij „een deel van den schedel" — doch het is duidelijk dat ons reliquaire hier niet bij hoort. Het oorspronkelijk procesverbaal der overbrenging [2]) trouwens zegt eveneens, dat „de beenderen van den H. Fredericus... *uit den sarcophaag genomen* en in den houten kist... werden geplaatst".

Het is noodig hier nog even aan te dringen op het verschillend lot van het hoofd en de andere relieken, omdat de straks geciteerde biografen beide hebben verward. Een vergissing, die des te eêr vermeden had kunnen worden omdat de Bollandisten (l.c.) de toedracht van het geval beter hebben begrepen en terecht zeggen: „Solebant *hae reliquiae* [n.l. die in het zilveren hoofd

---

[1]) Zie het origineele stuk afgedrukt in: *Berigten van het Historisch Gezelschap te Utrecht*, I, blz. 206 vv.

[2]) Uitgegeven door Dr. G. Brom in het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XXIV, blz. 138 vv.

bewaard] in ecclesia publicae populi venerationi exponi, quando religio catholica Ultrajecti florebat; sed in tumultibus Belgicis lipsanomachorum furori subductae, hodiedum [d.i. dus in 1644] in privata cujusdam domo asservantur. Ubinam autem hoc tempore sit *reliquum sancti Martyris Corpus* [d. i. dus het uit de tombe genomen gebeente] non facile quis dixerit".

De chef-reliquaire is niet tegelijk met de overige relieken van Oud-Munster gered, doch door den kanunnik Jan Petersz. van den Eynde met veel andere voorwerpen van waarde uit den kerkschat naar Emmerik in veiligheid gebracht.

Wanneer dit geschiedde heb ik niet gevonden, maar vermoedelijk is het in de laatste dagen van Februari 1587 gebeurd. Want toen, ingevolge het bevel van Matthias van Oostenrijk van 19 Februari 1587, den zevenden Maart d. a. v. een commissie zich naar de sacristie van Oud-Munster begaf om het goud en zilver der kerk te inventariseeren, bracht „heer Willem Bynnop [lees: Byndop], sacrist" slechts weinig voor den dag, verklarende „dat het verder suluerwerk... bij hem geleuert te zyn thoerder instantie aen myn heeren van den Capittele derzeluer kercken" [1]).

Waarschijnlijk heeft Van den Eynde dus gebruik gemaakt van den tijd tusschen het bevel en de uitvoering ervan verloopen, om zooveel mogelijk te redden. Dat hem dit ook gelukt is, blijkt uit een proces-verbaal van 7 Januari 1610 [2]), waarin Pompejus van Montzima, thesaurier van het kapittel, aan deken en kanunniken van Oud-Munster verklaart den 14 September 1609 met Robbert van Honthorst van Jan Petersz. van den Eynde (te Emmerik) in ontvangst te hebben genomen verschillende kostbaarheden, waarbij op de eerste plaats worden genoemd: „twee silveren ende vergulde hoefden met reliquien daerin".

---

[1]) Zie de uitgave der gansche inventarisatie door Mr. S. Muller Fzn. in het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht,* VII, blz. 284 vv., waarin de inventaris van Oud-Munster voorkomt op blz. 312 vv.

[2]) Zie de acte in de reeds aangehaalde *Berigten,* blz. 213 vv.

Een later stuk [1]) doet zien, dat Pompejus van Montzima het reliquaire in bewaring hield, want 21 Februari 1627 werden de aan zijn zorgen toevertrouwde schatten geinventariseerd en wel „alse eerst caput S. Frederici episcopi, bewaert in een silver geslagen hooft, met een silvere myter op, hier ende daer vergult, onder welcke silvere hooft gesneden is als volgt: anno Dni MCCCLXII° decan. et caplm. sti. Salvatoris Trajectensis..."

Na Montzima's dood, in 1637, zijn door de executeurs van zijn testament, Gerrit van der Steen en Adriaen Wol, „gelevert in handen van den E. Eerw. heeren van Oudemunster voorsz., zoodanige reliquien, goudt, silver, kerkelijke ornamenten ende andere mobilen, de kercke van Oudemunster competerende, als bij den overleden heere thesaurier in sijn leven bevolen ende bewaert sijn, conform den bovengescr. inventaris" [2]), zoodat dus ook de zilveren hoofden van Fredericus en Odulfus wederom in handen der rechtmatige bezitters bleven.

In 1673 bewaarden die ze nog, want in een reçu van dat jaar [3]) verklaart de hertog van Luxemburg, bevelhebber der Fransche troepen binnen Utrecht: „Nous declarons que Messieurs les chanoines au chapitre de l'Eglise St. Paul [dit zal wel een vergissing zijn [4])] de cette ville nous ont remis entre les mains les Reliques cy-après, savoir *La Teste de St. Frederic Evesque, enchassée en argent d'oré avec la Mirthe*, La Teste de St. Odulf".... etc.

Waarom dit gebeurde, blijkt niet. Hadden de Franschen het plan deze schatten te rooven, dan zouden zij toch geen reçu hebben gegeven! Trouwens het feit, dat beide koppen in het land zijn gebleven, weerlegt dit vermoeden reeds.

---

[1]) In de *Berigten*, blz. 218 vv.

[2]) *Ibidem*, blz. 222.

[3]) Afgedrukt in *De Navorscher* (1860) blz. 273.

[4]) Een begrijpelijke trouwens, omdat het kapittel van Oud-Munster, na de afbraak der kerk, in de abdij van St. Paul vergaderde. Zie: Matthaeus, o. c., p. 63.

Wellicht echter hebben de kanunniken gemeend, dat de schatten in hun huis niet meer veilig waren, nu er zooveel krijgsvolk in de stad zwierf en de kans daarenboven niet scheen uitgesloten (het stuk dateert van 11 Januari 1673, dus een paar weken na den mislukten aanslag der Franschen op 's-Gravenhage en het heroveren van Koevorden door de Staten) dat Utrecht weer heroverd zou worden, wat voor de katholieken, door de Franschen zoo plotseling in het bezit hunner kerken gesteld, allicht nieuw gevaar voor plundering kon opleveren.

Voor de verdere geschiedenis van het reliquaire beschikken wij over de mededeeling van Van Heussen in zijn *Batavia Sacra* (ed. 1714, p. 103), dat het in zijnen tijd bewaard werd ten huize van een „illustris ac religiosus vir". En dat dit niemand anders was dan hijzelf, blijkt uit het verhaal van Blanckaert [1]), dat Van Heussen op zijn sterfbed (Februari 1719) „jussit afferri caput St. Frederici martyris et Epî ultrajectensis, quod ante mutatum Religionis statum, quiescebat et colebatur in ecclesia St[i] Salvatoris Ultrajecti, jam vero in Oratorio Heussenii Lugduni Batavorum".

Bedenkt men voorts, dat Van Heussen de in 1694 door hem gestichte kerk op de Hooigracht te Leiden had gewijd aan de heiligen Fredericus en Odulfus, dan is het duidelijk, dat deze patroonskeuze een gevolg was van het feit, dat hij beide reliquaires reeds toen bezat. Hij zal ze dan vermoedelijk gekregen of geërfd hebben van den apostolischen vicaris Neercassel, die, evenals hijzelf Jansenistisch gezind was en langen tijd bij hem in huis had gewoond [2]).

In ieder geval heeft een van hen beiden zich dit deel der schatten van het oude kapittel weten toe te eigenen. Het hoofd

---

[1]) Afgedrukt in het *Archief v. d. Gesch. v. h. Aartsb. Utrecht*, VII blz. 455.

[2]) Vgl. hiervoor de biografie van Van Heussen door Dr. J. D. Frenay in de *Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem*, VIII, blz. 56 vv. en vooral blz. 71.

van Odulfus werd door de Jansenistische gemeente reeds vroeger te gelde gemaakt [1]) en dat van Fredericus in 1887. Het werd toen voor *f* 7000.— aan een buitenlandschen kunstkooper afgestaan, die het aan den Parijschen verzamelaar Charles Stein verkocht [2]), uit wiens nalatenschap het thans gelukkig weder voor Nederland gered is kunnen worden.

* * *

Er zal uit het voorgaande voldoende zijn gebleken, dat de maker van het Caput S. Frederici een kunstenaar was van zeer bijzondere begaafdheid, en dit, gevoegd bij het feit, dat wij slechts uiterst schaarsche inlichtingen bezitten over Hollandsche kunstenaars uit de middeleeuwen moge het rechtvaardigen, dat ik deze studie besluit met enkele bijzonderheden over het werk van den meester, die tot heden te zeer verscholen zijn gebleven.

Wij danken ze aan het verblijf der graven van Blois op hunne Nederlandsche bezittingen Gouda en Schoonhoven. Busken Huet heeft aan hen een belangrijk deel van zijn *Land van Rembrandt* [3]) gewijd en reeds gewezen op het verschil in de levenswijze dezer Fransche edellieden met die van den Nederlandschen adel, het grafelijk hof niet uitgesloten. Voor de kennis van beider leefgewoonten zijn ons dezelfde zuivere bronnen bewaard: hunne boekhouding, en zoo kennen wij dan de heeren van Blois als middeleeuwsche raffiné's, die tegen geen uitgaven opzagen, waar het hun tafel, hun toilet of hun huisraad gold, en de graven uit het Henegouwsche huis als ruwe heereboeren, wier dépenses altijd weer neerkomen op eenvoudige proviand, paarden en wapentuig,

---

[1]) Dit blijkt niet onduidelijk uit de verklaring van 1776, meegedeeld door Dr. Frenay (l. c. blz. 72), dat de relieken van den H. Odulfus, *bij gelegenheid eener vernieuwing der kerk* (dus toen er geld noodig was), uit het reliquaire zijn genomen.

[2]) Men vindt het verhaal hiervan in het tijdschrift *De Oud-Katholiek*, Augustus 1899.

[3]) I, blz. 76 vv. (ed. 1886).

en die de eenige maal, dat zij een kunstvoorwerp kochten, dit deden, omdat zij vrienden een verjaarsgeschenk hadden te geven [1]).

Ik heb nog geen gelegenheid gehad de „rekeningen van Blois" in originali te depouilleeren, maar zelfs een vluchtige analyse van de gedrukte gedeelten [2]) ervan — meer stond Huet trouwens ook niet ten dienste — is meer dan voldoende om hun prijselijke prachtlievendheid in het gunstigst licht te stellen. Geen wonder dus, dat zij trouwe klanten waren van „meester Elyas te Utrecht", zoodat hunne boeken welkome bijdragen leveren tot de kennis van diens werkzaamheid.

De belangrijkste daarvan is voorzeker de vermelding van door Scerpswert gemaakte émaux, waaruit dus blijkt, dat hij ook deze techniek verstond. Zoo leverde hij „een gulde veramaelgierde ring" (a. w. blz. 662), „eenen zulveren veramaelgeelden crwtnap" (blz. 664), „een plaetkijn, daer mijn jonch. wapen en helm op stonden veramelgeeert" (blz. 664) en „eenen zulveren [ring] veramaelgiert" (blz. 769).

Voor het toilet der heeren had hij verder telkens kostbaarheden te maken. Wij vinden b.v. een viertal colliers vermeld. De eene, die hersteld werd tijdens 's jonkheeren verblijf te Bergen, heet eenvoudig „een zulvere nacriem, die hem t'Utrecht ghemaect was bi elias" (blz. 589), de tweede was „met theve (honden) beslagen" (blz. 663), de derde versierd met „zulvere legghende leeuwen vergout" (blz. 667), terwijl de vierde en fraaiste uit vierkante stukken bestond waarop omkransde vrouwenhoofden waren aangebracht (blz. 667). Voorts vinden wij zilveren en vergulde kousebanden (blz. 667) en een groot aantal gespen,

---

[1]) Zie: Hamaker's *Rekeningen der Grafelijkheid van Holland,* II, blz. 218. Op reis was Willem IV scheutiger (III, 80 vv.).

[2]) In de voor zijn tijd verdienstelijke, maar slordige, uitgave van De Lange van Wijngaerden: *Geschiedenis der Heeren en Beschrijving der Stad van der Goude* (Dl. I). Het door Van Doorninck uitgegeven gedeelte der rekeningen, *De Tocht van Jan van Blois om Gelre,* leverde voor mijn doel niets op.

spangen en rivetten (blz. 648 en 769), waarbij de *merianten* steeds afzonderlijk worden genoemd, zonder dat blijkt of de edelsteen van dien naam (gewoonlijk *marchant*) dan wel de tong van de gesp daarmêe bedoeld wordt [1]).

Tot deze zelfde categorie behooren ook nog „52 sterren, die geset waren op een roode mouwe van een doublette" (blz. 663) [2]), een zilveren veder, twee zilveren „vederlissen" (om het cimier vast te houden?) en een met zilver beslagen scheede (blz. 664), terwijl men er gevoegelijk ook toe brengen kan het „zulvere trijakels fleskin" (blz. 769), dat in dien tijd in de garderobe van geen edelman schijnt te hebben ontbroken [3]).

Voor Peter, den pijper van den Heer van Blois, kreeg Elias een zilveren fluit te vergulden, nadat hij er eerst „2 zulvere zuwaedsen" omheen had gemaakt (blz. 664), waartusschen het reeds vermelde geëmailleerde plaatje prijkte [4]).

Het spreekt vanzelf, dat een zoo weelderig ridder ook kostbaar tafelgerei bezat. Hoever de luxe ook in het Nederland der middeleeuwen, op dit gebied ging, heeft Van Wijn [5]) reeds beschreven. Van Scerpswert's leveringen vond ik echter maar

---

[1]) Zie het *Mnl. Wdb.* i. v. *marchant.*

[2]) Dit woord ontbreekt in het *Mnl. Wbd.* van Verdam, die deze belangrijke rekeningen niet heeft benut. Een doublette was een kort kleedingsstuk, dat boven het hemd werd gedragen. Hier waren de mouwen echter zichtbaar. Zie: V. Gay, *Glossaire Archéologique*, i. v. *doublet.*

[3]) *Triakel* (uit theriacle, uit theriaca) was een geheimzinnig tegengif tegen alle dierlijk venijn, dat ook andere wonderdadige eigenschappen had, zooals het vermogen zijnen bezitter uit de gevangenis te bevrijden. Zie de woordenboeken van Kiliaen, Du Cange, Godefroy en Littré en vgl. Dehaisnes, *Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'Art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut*, p. 81, 99, 131, 575, 928 et 1001.

[4]) *Zuwaedse* (ofr. souage, fr. suage) is eigenlijk de omgeklopte rand aan den voet van vazen, kandelaars enz. en kreeg vandaar de betee kenis van ringvormige moulure. Zie de woordenboeken van Godefroy en Littré. Een dergelijke versiering kan men zich zeer goed denken om een fluit en komt ook inderdaad op oude afbeeldingen voor.

[5]) *Historische en Letterkundige Avondstonden*, II, blz. 67 vv.

weinig aangeteekend. „Een sculpe om zout in te doen als men wijnwater maakt" (blz. 663), herinnert misschien aan de gewoonte, pekel in den wijn te mengen om den dorst te prikkelen [1]), en de „2 nuwe zulveren scencpotten daer elc of hilt I menghelen" (blz. 664) zullen dan ook wel te pas zijn gekomen [2]). Verder vond ik den boven besproken geëmailleerden zilveren kom voor confituren (crwtnap) en een dergelijke schaal, gedeeltelijk verguld, waarvoor Elias een grooteren schotel en lepel te maken kreeg (blz. 668).

Er blijkt uit al deze posten, dat de kunstvaardige maker van ons reliquaire eenvoudiger civiel goudsmidswerk niet versmaadde. Maar de heeren van Blois hadden ook kerkelijke orfèvrerieën noodig, toen zij in 1361 van den bisschop van Utrecht vergunning hadden gekregen, een huiskapel op het slot van Schoonhoven in gebruik te nemen [3]). „I zulweren aelmispot van 13 marc", „I nuwe zulvere kelc en patene" en een „out zulvere wijwatervat" (blz. 664) werden toen door het Utrechtsch atelier geleverd.

Het is zeer te betreuren, dat de rekeningen alle ongeveer uit dezelfde jaren zijn als ons reliquaire (1360—'63), zoodat zij ons weinig wijzer maken over Scerpswert's leven.

In het jaar 1379 komt echter een post voor van „een moershooft t' utrecht ghemaeckt" en een „hartshoern t' utrecht te beslaen en de appele die daeran sijn" (blz. 706) en hoewel daarop een uitgave volgt aan „meyster willam den houc gheg[even] van den voirscr[even] moershoefde en de hartshoern te verwen", meen

---

[1]) Deze post werd reeds aangehaald door Kramm. De Eerw. Heer van Cooth maakt mij opmerkzaam, dat hier *wij*water zal hebben gestaan. Inderdaad is het zeer waarschijnlijk, dat De Lange van W., onbekend met de samenstelling van wijwater, een *n* heeft ingevoegd. Toch blijft ook zijne lezing mogelijk.

[2]) Een mengel is een maat van verschillenden inhoud, naar gelang van de vloeistof, waarvoor hij werd gebruikt. Bij wijn ongeveer 1¼ L. Vgl. het *Mnl. Wdb.* i. v.

[3]) De Lange van Wijngaerden, a. w., blz. 710.

ik toch, dat hier wel spraak zal zijn van metaalwerk en schijnt mij de enkele vermelding van Utrecht, zonder bijvoeging van den naam des makers, er op te duiden, dat hier ook een werk van den gewonen Utrechtschen leverancier, Elyas Scerpswert, bedoeld wordt.

Dat de kop geschilderd werd is geen bezwaar, want de reeds genoemde hoofden van Karel den Groote te Aken en van den H. Plechelmus te Oldenzaal hebben dezelfde bewerking ondergaan, die zeer gebruikelijk schijnt geweest te zijn. De met zilveren (?) beslag en appels versierde hertshoorn heeft vermoedelijk als wandversiering dienst moeten doen en de moorekop kan òf insgelijks eenvoudig een ornament zijn geweest — zooals ook in den inventaris van Karel den Stoute „ung personnaige d'or, habillié à façon de Sarrazin" voorkomt [1]) — òf voor schenkkan hebben gediend. Uit de XIIe, XIIIe en XIVe eeuw bleven een aantal aquamanilia in den vorm van menschenhoofden bewaard [2]).

Behalve deze weinige gegevens over Scerpswert's werkzaamheid, meen ik ook het bewijs te hebben gevonden, dat hij een zoon heeft gehad, die eveneens de goudsmeekunst beoefende. In een rekening van 1392 [3]) komt n.l. bij andere goudsmeden, die verschillende voorwerpen leverden aan Philippe le Hardi, een *Guillaume Scarpsuet* voor, „demeurant à Paris", dien ik voor een zoon van onzen meester meen te mogen houden. De geringe afwijking in de spelling van den naam doet in dit *Fransche* document weinig ter zake en het valt licht te gelooven, dat een man, die bij zijnen vader in Utrecht een zoo voortreffelijke leer-

---

[1]) Zie: De La Borde, *Les Ducs de Bourgogne*, II, p. 128.

[2]) Uit de XIIe eeuw zijn er twee afgebeeld bij V. Gay, o. c., p. 14 s, uit de XIIIe eeuw is er een in den Schat te Aken, uit de XIVe eeuw een in Cluny (Cat. No. 6208) en een in de collectie Stein (Cat. No. 141).

[3]) Dehaisnes, o. c., II, p. 708.

school had kunnen doorloopen, kans heeft gezien zich in Frankrijk te vestigen, waar de Nederlandsche kunst door anderen harer representanten — Claus Sluter en de Werve b.v. — juist in dien tijd een goeden naam en grooten invloed had.

Thans is nog niet te overzien, in hoeverre het mogelijk zal zijn het aandeel van Scerpswert vast te stellen in de nog bewaarde Nederlandsche goudsmeedwerken der XIVe eeuw. De rijke ornamentatie van den chef-reliquaire geeft zeker veel materiaal ter vergelijking, maar nu toch ook wel gebleken is, dat verschillende handen er aan gearbeid hebben, valt de geheele werkzaamheid van het atelier moeielijk meer na te gaan en blijft alleen de „main d'oeuvre" van den patroon een onbedriegelijk herkenningsteeken.

Een meesterteeken is op het reliquaire niet te vinden, zoo min als een stedelijke keur. Beide worden voorgeschreven in de oudste ordonnantie op het Utrechtsche goudsmedengild [1]), doch die dateert van 1382 en de volledige signatuur maakte trouwens, althans het eerste, in dit geval overbodig.

Maar al wordt er ook nimmer een tweede werkstuk van zijn hand gevonden, dit eene is voldoende om aan Elyas Scerpswert een belangrijke plaats te verzekeren in de kunsthistorie der Nederlandsche middeleeuwen, als artist van buitengewone gaven en een die onder de eersten den nationalen geest krachtig in zijne kunst heeft weten uit te spreken.

Jan Kalf.

---

[1]) Zie: Overvoorde en Joosting, *De Gilden van Utrecht tot* 1528, II, blz. 410.

OUDE KUNST EN GROOTKAPITAAL.

Naar aanleiding van het feit, dat de zilveren reliekhouder, die in 1362 door den goudsmid Scerpswert voor de S. Salvator-kerk te Utrecht vervaardigd werd, in Juni l.l. door onze Regeering voor fr. 50,200 aangekocht werd, heeft de heer Jan Kalf in *De Tijd* van 13 Augustus l.l. — klagend, dat de medewerking onzer Katholieken om bij te dragen voor de ontbrekende helft van dien prijs, niet die is geweest, welke zij naar zijn begrip had moeten zijn — als zijne meening uitgesproken, dat „de nederlandsche „katholieken voor kunstbelangen, ook al zijn ze aan nog venerabeler „herinneringen nauw verbonden, nog altijd ongevoelig schijnen", en heeft hij daaraan als zijn gevoelen toegevoegd, dat, „het gevaar „van verkoopen van kunstschatten door katholieke kerkbesturen „grooter is dan [men] wel meent".

Het zij mij veroorloofd, deze meening en dit gevoelen een weinig nader te bezien.

Deze beschuldiging staat daar vrij algemeen uitgedrukt, doch blijkbaar zijn met „kunstbelangen" alleen die der *oude kunst* bedoeld, en gevallen, waarin er, gelijk hier, kunstvoorwerpen van bijzondere waarde gevaar loopen verkocht te worden en het land te verlaten. Doch, ook als we elkander zóó verstaan, komt mij de berisping àl te gestreng voor. Heeft de heer Kalf niet, onder den indruk, dien enkele bijzondere feiten op zijne, waarlijk hoog te loven, kunstliefde gemaakt hebben, wat al te zeer het „ex uno disce omnes" toegepast? Er wordt gezegd, dat het gevaar voor het verkoopen van kunstschatten grooter is dan men meent. Ik zal dat niet ontkennen, doch, naar mijne

overtuiging, komt dat gevaar minder voort uit de ongevoeligheid der Katholieken voor kunstbelangen dan wel uit andere oorzaken, zoo aanstonds te bespreken.

Vooreerst dan vermeen ik te mogen opkomen voor de eer der Katholieken (ik moet mij bepalen tot die van het Haarlemsche bisdom) met tegenover het zooeven vermelde gevoelen een ander te stellen, namelijk dat de gevallen, waarin onze oude kunst door katholieke personen en besturen *gewaardeerd* en *bewaard* wordt, *ook meer zijn dan men meent*. Immers, zooals gewoonlijk, wat er goeds gedaan wordt maakt minder gerucht dan enkele booze feiten. Zoo bijvoorbeeld: wat uit den beeldenstorm nog wel het meest gered is geworden, dat zijn de bestikte kerkgewaden. Welnu, verscheidene kerken hebben die òf wel reeds met veel kosten laten herstellen, òf zij bewaren die nog voorloopig tehuis of in het bisschoppelijk museum, in afwachting dat de middelen eene herstelling veroorloven zullen. Zoo heeft wijlen Mgr. van Vree, al spoedig na de wederoprichting der bisdommen, niet geschroomd eenige duizenden guldens te besteden voor de herstelling van een geheel stel kerkgewaden der Begijnshofskerk, zijne kathedraal. Zoo werden middeleeuwsche misgewaden hersteld van de Begijnhofskerk te Amsterdam, van de Franciskaner- en de St. Pieterskerken te Leiden, desgelijks van Bovencarspel, van Hem en Venhuizen. De heer Kalf kan zich te Hoorn gaan overtuigen, dat de prachtige koorkappen, kasuifel en dalmatieken met de geschiedenissen van S. Cyriacus en S. Jan den Dooper bestikt, als dierbare overblijfselen van de oude parochiekerk aldaar, trouw bewaard en zelfs op voorbeeldige wijze tentoongesteld zijn, in afwachting dat ze vernieuwd kunnen worden. Andere kerkgewaden worden zorgvuldig bewaard te Oude Tonge (naar overlevering, nog gedragen door Paus Adriaan VI, als pastoor van Goedereede) en te Purmerend, of berusten zoolang in het bisschoppelijk museum te Haarlem (*Gids*, No. 83, 85, 88, 88*a*, 89, 91 en 260; om de middeleeuwsche alleen te vermelden). Van

het middeleeuwsche zilverwerk is natuurlijk minder aan de plundering ontkomen, doch met zorg worden nog bewaard en zijn tot gebruik hersteld: te Haarlem de eenige en uitnemende veertiende-eeuwsche bisschopstaf (denkelijk uit de Egmonder abdij), verder monstransen te Purmerend, te 's Gravenhage (S. Jacob) te Oestgeest (gesticht) en te Oosterblokker, wierookvaten te Edam en te Grootebroek, wierookscheepje in het Amsterdamsche Begijnhof, kelken te Warmond (Seminarie), Assendelft en Oosterend op Texel, hostiedoos in het Maagdenhuis te Amsterdam. Uit S. Jacob in den Haag berusten in het bisschoppelijk museum verscheidene nummers middeleeuwsch zilverwerk (*Gids* Nos. 158—65). Vele portretten of schilderstukken worden bewaard of werden hersteld: te Amsterdam in het Begijnhof, het Maagdenhuis en het Gebouw van Barmhartigheid, te Poeldijk, Oud-Ade, Schooten en Limmen, of aan de Haarlemsche verzamelingen toevertrouwd, gelijk de *Gids* uitwijst [1]).

Naar mijne meening is er, veeleer dan de ongevoeligheid der Katholieken voor kunstbelangen, eene gansch andere en nog wèl zoo gevaarlijke oorzaak van het verdwijnen onzer kunstschatten naar den vreemde. Deze oorzaak is: een zeer bedenkelijk verschijnsel in de kunstliefde onzer dagen. Grootkapitaal en winstbejag reiken elkaar de hand om aan overdreven liefhebberij, aan ijdelheid en grootdoen ter wille te zijn. Overschatting van de kunst en vergoding van aangeboren vernuft en ongemeene gaven jagen elkander al hooger en hooger op, en vinden natuurlijk bijval in eenen tijd, waarin opdrijven aan de orde is. En de kortzichtigen in den lande zetten nog een hooge borst daarbij, omdat het „altijd eenige", „altijd knappere", het „onovertrefbare buitenland" „*onze kunst*" zóó duur betaalt! Gevolg van dat alles is, dat de gevoelens van piëteit, dat is van eerbied voor geschiedenis en dierbare herinneringen, van dankbaarheid

[1]) Ik durf mij aanbevelen voor het ontvangen van nadere opgaven.

jegens het voorgeslacht, telkens op zware proef gesteld worden. Ik voor mij kan het niet anders dan eene averechtsche kunstliefde noemen, wanneer de mannen van het grootkapitaal (van de groothandelaren in oude kunst maar gezwegen) om hunne verzamelingen te verrijken, telkens de hand uitsteken naar al zulke voorwerpen van oude kunst, welke om bijzondere redenen of als gedenkstukken, niet van hunne ware plaats of uit hunne gepaste omgeving mogen gerukt worden, doch die, men zou waarlijk haast zeggen, het ongeluk hebben van door eene meesterhand vervaardigd te zijn. Daarenboven acht ik voor mij het zelfs een gebrek aan edelen zin, aan fijne beschaving, ik acht het een misbruik van macht, wanneer zij die het geld bezitten, regeeringen en rijkbemiddelde museums daaronder begrepen, den bekoorder gaan spelen, en zich over alle beschouwingen van piëteit heenzettend, handelen alsof ze zeggen: een éénig meesterstuk: ziedaar juist wat mij past; ik kan het betalen, het komt er niet op aan met hoeveel, want des te grooter naam en faam in de kunstwereld.

Ik wil hier drie feiten aanvoeren, welke op zeer eigenaardige wijze getuigen voor hetgeen ik zoo vrij geweest ben te noemen een zeer bedenkelijk verschijnsel in de kunstliefde onzer dagen. Dat het verschijnsel bestaat, kan bezwaarlijk geloochend worden. De feiten behoeven hier slechts dienst te doen als voorbeelden.

Het eerste feit is de bekende geschiedenis van de door Frans Hals geschilderde portretten der familie van Beresteyn, uit het Haarlemsche hofje van dien naam [1]). Uit deze portrettenverzameling werd eerst, naar ik meen in 1881, het portret van Emerentia v. B. zuster van den stichter, voor *f* 100,000 verkocht aan Barones M. van Rothschild te Frankfort a/d M. Er waren echter al reeds

---

[1]) *Geschied. en Beschrijv. van Haarlem door F. Allan*, IV, blz. 240—43 (1888).

sedert minstens acht jaren te voren, aanbiedingen gedaan, telkens hooger, door de „haute finance" van het buitenland [1]). De verkoop ging echter niet door, voor en aleer het voor „algemeene stemmen" der Regenten noodzakelijke votum, na overlijden van den Regent Travaglino (24 Sept. 1880), door zijnen opvolger gegeven was. En niet alleen had genoemde Regent zijne stem blijven weigeren; ook zijn zoon Mr. J. A. N. Travaglino, het tegenwoordig lid der Tweede Kamer, had in naam zijns vaders, bij schrijven van 26 Januari 1876, openlijk zijn protest tegen den beraamden verkoop uitgesproken. En toen het portret van Emerentia verkocht was, werden na nieuwe onderhandelingen, in 1885, ook de overige drie portretstukken voor de som van *f* 50,000 aan de administratie van het Louvre-museum afgestaan. Veel is er in de vermelde jaren voor en tegen dien verkoop geschreven en nog meer gesproken. Ik voor mij heb nooit voor heeren Regenten partij kunnen kiezen, en doe het ook nog niet, wijl het, naar mijne overtuiging, niet te loochenen is, dat er van den kant der stichting te kort gebleven is aan den plicht van vereering en dankbaarheid jegens den stichter en zijn geslacht.

Wat het tweede feit betreft, kan ik op mijne beurt zeggen: „het bewijs levert deze zelfde reliekkas" [2]), dat wil zeggen, de persoon die haar het laatst bezeten heeft: de heer Charles Stein. De prachtige cataloog der verkooping van zijne verzameling leert mij, dat hij eene verzamelaar was van de gevaarlijkste soort, in den zin door mij bedoeld. Welke maatschappelijke betrekking of stand de zijne geweest is, was mij eerst onbekend. Ook de voorrede van den cataloog gaf mij daarin geen licht. Ik las daarin echter een en ander wat mij niet onaardig te pas komt.

„Charles Stein s'était fait une place à part dans la curiosité parisienne. D'abord très aimable, toujours obligeant, il fut toujours un

---

[1]) Verg. *Nederl. Kunstbode*, 1876, bl. 9 en 14.

[2]) *De Tijd* van 13 Aug. 1899.

auxiliaire des plus utiles pour les archéologues, auxquels il montrait très volontiers les beaux bibelots qui venaient chez lui des quatre points cardinaux; il estimait qu'eux aussi, par vocation, pas assez fortunés pour être des amateurs véritables et capables de payer un haut prix leur goût ou leur fantaisie, ils devaient, avant tous autres, être admis à bénéficier platoniquement et au profit de la science des ses trouvailles journalières".

Nu volgen eenige opmerkingen over de diensten, welke kunst en wetenschap te danken hebben aan „l'amour de la curiosité" en „le commerce de la curiosité". De schrijver vervolgt:

„Charles Stein aima beaucoup les objets qu'il rassembla. Mais, à l'encontre de beaucoup d' autres, il n' aima que les beaux objets, ceux-la seuls qui avaient une importance au point de vue de l'histoire de l'art, ou ceux que leur beauté mettait hors de pair. Il fut un temps où on aurait pu, rien qu' en empruntant des exemples aux oeuvres qu'il avait réunies, écrire une histoire de l'art et surtout de l'art francais. Puis, après s'être séparé de ces objets, la passion fut trop forte et il se remit à la poursuite de nouveaux chefs-d'oeuvre: mais sa passion n' avait point changé; il aimait tout ce qui était véritablement beau ou curieux; peinture ou sculpture orfèvrerie ou céramique, bronze ou verrerie, l'attiraient également. Il n'en voulait que des échantillons qui, depuis le Moyen-Age jusqu'à la fin du XVIIIe siécle, pussent être considérés comme parfaits et caractéristiques. On ne l'en peut vraiment blâmer, et c'est grâce à ce parfait discernement, qu'a été formée la collection qui va être demain dispersée. En face d'une telle réunion, que pas un amateur ne pourrait renier, on ne peut exprimer que le regret de ne la pas voir plus nombreuse; mais telle qu'elle est, elle représente bien, dans son ensemble, le caractère de son propriétaire, un homme d'un goût très fin et très délicat, d'esprit très ouvert, mais pour qui les objets d'art médiocres n' avaient que peu d'attrait. Dans la plupart des séries — si on peut appeler séries des suites aussi peu nombreuses — on trouve un objet type en quelque sorte, qui resume un chapître tout entier de l'histoire de l'art. L'aiguière de faïence de Saint-Porchaire, le grand broc en faïence de Gubbio, ne peuvent-ils pas compter parmi ce que la céramique française ou la céramique italienne

ont produit de plus caractéristique? Un chef reliquaire de saint évêque, qui fit autrefois partie du trésor d'Utrecht, n'est-il pas absolument un résumé de l'art gothique appliqué à la décoration de l'orfèvrerie? La Rencontre de Charles-Quint et de Ferdinand, cette magistrale sculpture en pierre de Munich, n'est-elle pas en quelque sorte, malgré ses proportions exiguës, une synthése de l'art allemand du XVIe siécle? Mais je m'arrête, de crainte de paraître en dire trop ou trop peu, car ce n'est point ici une préface, mais un adieu que j'adresse à un ami.

EMILE MOLINIER.

Bij nader onderzoek is mij van welingelichte zijde bericht, dat de heer Stein eenvoudig geweest is: „een handelaar in oudheden en kunstvoorwerpen" *in optima forma.*

Tot derde voorbeeld dient mij een feit van nog zeer jonge dagteekening. Juist terwijl ik aan mijn opstel bezig was, ging er een bericht in de dagbladen rond, hetwelk ik hier overneem gelijk het te lezen was in *De Tijd* van 13 Sept. l.l. onder de rubriek „Kunst en Letteren".

Een onbekende Rembrandt.

De heer A. Bredius deelt in de *N. Rott. Ct.* het volgende mede:

Sedert eenige dagen vertoeft hier een poolsch kunsthistoricus, graaf George Mycielski uit Krakau, bezig met een onderzoek naar de lotgevallen en werken van den poolschen schilder Christoffel Lubinietszki *). Het was mij aangenaam hem op enkele portretten in Amsterdamsche verzamelingen te kunnen wijzen. 's Heeren Moes uiterst nuttig werk: „Iconographia Batava" wees ons bovendien naar het Rypenhofje op de Rozengracht; ik wist slechts van mijn overleden vriend Adr. De Vries, dat zich daar het vroegste werk van Flinck bevond, een klein portretje ten voeten uit, 1636 gedagteekend, een stukje, dat hoogst gewichtig is voor vergelijkingen met enkele aan Rembrandt toegeschreven werken, bijv. met den „Verloren Zoon" op de Londensche Rembrandt-Tentoonstelling, een werk dat met zekerheid aan Flinck mag worden toegekend.

Wij klopten dan aan bij een oude juffrouw op het Rypenhofje,

die ons vertelde, dat er nog maar één stuk hing, en het ons eerst na veel praten wilde toonen. Dit was werkelijk een der twee Lubinietszki's, door Moes genoemd. Maar waar was nu de andere? Ja, die andere portretten waren nu allemaal overgebracht naar de Doopsgezinde kerk op den Singel bij het Koningsplein. Er kwamen zóóveel kunstkoopers („Joden" zei de juffrouw), dat „de heeren" het maar beter vonden ze naar den Singel over te brengen.

Wij dus naar den Singel. Dáár hing het werkelijk fraaie portretje van Job Sieuwertsz, 1713 door Lubinietski geschilderd en — nog meer! Primo, de Flinck, dan een fraai vrouweportretje van 1635, een heerlijk mansportret van pl. m. 1600 door?? en eindelijk.... „Maar is dat geen Rembrandt?" riep ik, één en al verbazing, uit. Mijn vriend Mycielski, vol van zijn prachtigen Lubinietski, hoorde maar half, maar nauwelijks had hij het fraaie mansportret dat ik bedoelde, nader bekeken, of hij gaf mij gelijk, en, tot verbazing van één der heeren kerkbestuurders en den kerkbewaarder, ontsnapten ons kreten van blijde bewondering en verrassing.

Het is de beeltenis van een knap, circa twintigjarig jongman, geheel en face gezien, met het begin van een blond kneveltje, een breedgeranden hoed op het hoofd, zonder handen. Hij kijkt helder uit zijn prachtig geschilderde oogen, draagt een zwart kleed, dat zeer vet en breed gedaan is, en een platten witten kraag. De fijngrijze achtergrond is voor de helft overschilderd, de hoed heeft een onbeduidende beschadiging, maar het fraaie gelaat, met veel kracht en geëmpateerd geschilderd, is puntgaaf. Het is een van die lichtuitstralende portretten, die uit duizenden uitschitteren door de kracht van het koloriet, hier nog verhoogd door het warme oude vernis dat nog op het stuk zit, helaas met vuil vermengd, dat echter niets van 't mooie wegneemt. Het herinnert aan de manier van den in 1631 geschilderden Nic. Ruts der Rembrandt-Tentoonstelling, en aan de koppen der Anatomie (1632). Het is dan ook bepaald omstreeks 1631 geschilderd en een der aantrekkelijkste werken uit dien tijd.

*) Ieder die mij iets over onbekende portretten en genre-stukjes van hem kan mededeelen, zal ik zeer dankbaar zijn. Of men zende het direct aan graaf G. Mycielski, Rijnek 44, Krakau.

Volgens het *N. v. d. D.*, heeft de heer Bredius voor dit doek, dat een opknapping zal dienen te ondergaan, een bod van *f* 15,000 gedaan.

Ziehier alzoo Regenten, die het wel zóó goed meenen met het behoud hunner portretten, dat ze, ten einde raad, die gaan verstoppen, genoodzaakt als ze zich achten door het geloop der kunstkoopers. Maar vooral vraag ik de aandacht voor den pas ontdekten Rembrandt, en het leuke berichtje, dat de mededeeling besluit: „de heer Bredius heeft voor dit doek enz. een bod van *f* 15,000 gedaan". De tijding over den onbekenden Rembrandt zal gewis haren weg maken door de kunstwereld. Zal het kunstgevoel van Heeren Regenten nu op de vuurproef gesteld worden? Zullen we nog eene herhaling der „causa Beresteiniana" aanschouwen?

Waar moet het heen, zoo vermeen ik te mogen vragen, met de meesterstukken van onze vaderlandsche oude kunst, wanneer er op alle middelpunten van het grootkapitaal verzamelaars gevonden worden, geholpen door een gedienstig en winstgraag heir van kunstkoopers en groothandelaars? Hoe zeldzamer, hoe meer type: des te meer van hun gading. Is het wonder, dat men, wanneer het oude kunst geldt, telkens versteld staat van de buitensporige prijzen, die er besteed worden. Ja, het lijkt welhaast als van zelf te spreken, dat het zoo zijn moet. Zoo kon men, toen de verkoop der Utrechtsche reliekkas aangekondigd was, de meening hooren uitspreken, dat „het daarbij duizenden regenen" zou. En mij is verzekerd, dat Charles Stein bij zijn leven het Utrechtsche kunststuk voor geen 70,000 francs kwijt wilde.

Dat alles is volkomen naar den geest van onzen tijd, en naar den aard der kunstbeschouwingen onzer dagen. Maar, of dit nu gezonde toestanden zijn? Ik ben zoo vrij het te betwijfelen. In ieder geval volgt er, dunkt mij, uit, dat het gevaar voor het verdwijnen onzer kunstschatten vooral hier moet gezocht worden. Immers, naarmate de prijzen hooger en hooger stijgen, worden er ook aan het kunstgevoel der bezitters telkens hoogere eischen gesteld. Het gaat daarom ook niet aan, dat men wegens ver-

kochte voorwerpen al aanstonds aan de verkoopers, en nog minder aan de Katholieken in het algemeen, het noodige gevoel voor kunstbelangen ontzegt. Het blijft altijd mogelijk, dat zij, ook bij behoorlijk gevoel en belangstelling voor kunst, toch om bijzondere redenen dat gevoel hebben doen zwijgen, of, om een ander beeld te gebruiken, die belangstelling overstemd hebben gevoeld door beschouwingen, die hun eenmaal te machtig waren.

Men zal mij vragen, of ik nu hier kom pleiten voor verzachtende omstandigheden. Dat juist niet; maar ik wil eenvoudig de zaak ook van eene zijde bezien, die misschien al te weinig nog de aandacht is waardig gekeurd. Nog minder wil ik komen goedpraten wat er ook onder ons, Katholieken, misdaan is, want ik zeg met Victor de Stuers [1]), „vooral voor een R. K. Kerkbestuur is er bij de onovertroffen milddadigheid der Katholieken geen enkele verontschuldiging, wanneer het geld slaat uit de zeldzame kunstvoorwerpen, welke van den storm der Hervorming zijn gered". Ik maak zelfs gaarne van deze gelegenheid gebruik, om mijne instemming te betuigen met de beschouwingen, indertijd door wijlen kapelaan Kimman [2]) uiteengezet in zijn vlugschrift [3]). Dat boekje heeft toen minder invloed geoefend dan het had moeten doen. Het liet zich namelijk minder gemakkelijk lezen; het was wat te drok van gedachten en van woorden, en de gemoedstemming der meesten was toen te weinig kalm, dan dat men zich veel moeite wilde geven om den weg te vinden door het al te boomrijke bosch. Toch liep die weg geregeld genoeg door; en den inhoud van het vlugschrift acht ik nog altijd overwaard om zoowel door verzamelaars als

---

[1]) *De Tijd* van 22 Aug. l.l.

[2]) Toen kapelaan in O. L. V. (de Posthoorn) te Amsterdam.

[3]) *Het Hoffje van Beresteyn.* Ernstige bedenkingen rakende den veelbesproken verkoop der aldaar voorhanden kunstschatten, met het oog op de algemeene maatschappelijke belangen, door J. Kimman, Katholiek Priester, Amst., 1876.

bezitters van oude kunst degelijk overwogen te worden. Daarom moge een kort overzicht hier plaats vinden.

De schrijver betoogt: geen nood komt den verkoop der portretten eischen, noch verplichting bestaat er voor den verkoop, terwijl velerlei redenen pleiten voor hun behoud.

Vooreerst. Er bestaan geen nooddruftige omstandigheden, noch bedreiging met verval, noch gevaar voor ondergang der stichting. Maar „men zou voor de sommen, die de verkoop zal opbrengen, zooveel goed kunnen doen". Daar behoeft ge, Heeren Regenten, u toch geen gewetensbezwaar over te maken. Verplichting immers daartoe kunt ge uit uwe voorschriften niet bewijzen, en overigens is niemand verplicht alles te doen, waartoe hij volstrektelijk gesproken in staat zou wezen. Bovendien is uw hofje volstrekt geen hedendaagsche „armeninrichting". Maar „ge hebt daar opeens een schat gevonden van eene voorheen ongekende waarde". Goed, maar die schat is geen los geld; het zijn voorwerpen, die hun doel, dat zij namelijk de herinnering aan den stichter en zijne familie in het hofje bewaren zullen, reeds in zich zelven hebben; het is een „familiekabinet", bestemd om een geheel te blijven, en door een kunstlievend geslacht te maken opgedragen aan een en denzelfden, in die dagen reeds beroemden, schilder. Heeft dus uw schat dat doel reeds in zich zelven, dan bestaat er ook voor u hoegenaamd geen verplichting om dien van dat doel te vervreemden, tot beoefening van weldadigheid. De portretstukken vallen niet onder de soort bezittingen, die op de gewone wijze verbruikt kunnen worden.

En de vele redenen, die pleiten voor het behoud, het zijn niet alleen de belangen der kunst, maar ook, en nog veel meer, de degelijke begrippen en beginselen voor de samenleving. Daarvoor moet iedereen het zijne doen, daarvoor moeten stichtingen nog meer dan bijzondere personen ijveren. Gene zijn de natuurlijkste bewaarders van zulke schatten; zij zijn de steunpunten van geschiedenis en overlevering. Dat moeten zij vooral tegenwoordig zijn als een dam tegen „koude speculatiegeest" van de eene, en onverschilligheid van de andere zijde; ook tegen de hedendaagsche verzamelwoede, want in een museum staat een portret als uit zijn ware en eenig gepaste omgeving gerukt en loopt het gevaar van „ergens onder het niets beduidend motto „een mansportret" of „een meisje" ten toon te

hangen" [1]). Voorts is het veel beter, dat „de behoeftigen gezonde maatschappelijke begrippen te verduwen krijgen", dan dat aan eenigen van hen een betere bete broods, een degelijker huisvesting verzekerd wordt.

En welke dan zijn die degelijke begrippen en beginselen? Het zijn die van dankbaarheid jegens weldoeners, van waardeering van de hoogere standen, van zin voor beschaving en geschiedenis. Het is goed voor den burgerman, te zien, dat vele dingen boven hem verheven zijn: schoonheid, kunst, rijkdom; dat zal hem niet vernederen, maar boven het alledaagsche opheffen. Armen toch zullen er altoos wezen. „Van de wereld eene weldadigheidskolonie maken, waar al het hoogere is neergehaald om het lagere aan te vullen", zou bovenmate rampzalig wezen. Voor de armen zorge de private man, maar de publieke voor de meer algemeene belangen. Vooral mogen zulks de hoogere standen doen. Hun vooral past het, voorbeeld te geven van vaderlandschgezindheid. Zij moeten zorgen, de kunst in het land te houden, in het belang van den gewonen burger, die niet zoo gemakkelijk als zij de kunststukken in het buitenland kan gaan beschouwen. Met groote „nationale museums" is ook niet alles noch het beste gedaan. Men late alles waar het naar zijne geschiedenis behoort en past. Het volk zal nergens beter de kunst leeren dan aan de straat, in het openbare leven. Zonder deftige burgers, magistraatspersonen, regenten, die zich zelven lieten afbeelden voor hunne binnenkamers, raadzalen, stichtingen en hofjes, zou zelfs de heele Frans Hals als portretschilder onmogelijk zijn geweest [2]).

Eindelijk, ik spreek tot katholieke Regenten en wijs hen daarom op groote voorbeelden. Vooreerst, „wat ik hier voorsta is bij uitstek het beginsel onzer Kerk, het traditioneel beginsel van haar, die wel de eerste kunstbeschermster, wat zeg ik, de Koninginne der kunst mag geheeten worden". En dan, gij zult ook tevens het

---

[1]) Dat mevrouw de Barones, met alleen het beste portret (van Emerentia) te verlangen, het geheel schond en *wandalisme* pleegde, zal toegegeven moeten worden. Gelukkig nog, dat „de Fransche kunstkenners" in 1885 „het drietal niet wilden scheiden". Verg. *Allan*, t. a. p., blz. 242.

[2]) Met de bespiegelingen, welke de schrijver hier (bl. 37—42) ten beste geeft, over de waarde en de vrijheid der kunst, kan ik mij, eerlijk gesproken, maar ten halve vereenigen.

voorbeeld volgen van onzen Paus, die de aalmoes verkiest boven het verlies zijner kunstschatten en „van die aalmoes zelf nog aan koninklijke werken de hand houdt".

Ook in Italië is juist in den laatsten tijd het vraagstuk, dat ons hier bezighoudt, op bijzondere wijze aan de orde gekomen. Hooren wij daarover Professor G. Tomassetti [1]): „Terwijl er tweeërlei richting waar te nemen is in het oordeel van het publiek, eene ten gunste van den vrijen of heimelijken uitvoer der kunststukken, eene andere, die zich daartegen verzet en die eene strenge verklaring toepast op de bekende verordening Pacca; terwijl er getwist en gestreden wordt door oudheidkundigen, advocaten, overheidspersonen, inspecteurs enz., heb ik altijd met bewijzen gestaafd, en ik herhaal het, dat de dingen hun natuurlijken loop nemen, en dat de gevolgen beantwoorden aan den aard der oorzaken. De zucht naar geld, het gebrek, dat er aan bestaat, de overmacht, welke vreemde regeeringen in zedelijken en stoffelijken zin uitoefenen, de overdrijvingen, waaraan de woorvoerders der nieuwerwetsche critiek zich bezondigen, het gebrek aan overleg, dat sommigen juist behoeven als het op handelen aankomt, om kort te gaan elke dezer oorzaken en alle samen zijn oorzaak, dat geregeld en gestadig eene wet geschonden wordt, die, om de waarheid te zeggen, geen wet is maar eene verordening, die misduid wordt. Bij gevolg liggen er altijd baatzuchtigen op de loer om hen te verschalken, die wegens hun ambt eene wet moeten verdedigen, over de geldigheid waarvan zij zelve niet overtuigd zijn. In zulke omstandigheden heeft de kunst, en meer bijzonder de kerkelijke, niet veel te winnen. Maar men moet de feiten niet met te veel bekrompenheid beschouwen en in zaken van wetenschap en kunst geen rekening houden met nationale eigenliefde; en men moet zich houden aan de spreuk: „*De minimis non curat praetor*", en dit zooveel te meer, omdat een

---

[1]) *Cosmos Catholicus.* Rome. Jrg. I, 1899. 1 Aug. bl. 18—20.

honderdtal meesterstukken van betwistbare waarde en die aan particulieren toebehooren, niet beschouwd kunnen worden als publiek erfgoed en als de groote schat van een land, dat er duizendtallen bezit, welke onbetwijfelbaar echt en van de grootste waarde zijn".

Tot zoover Professor Tomassetti. Om hem niet mis te verstaan, moet men niet voorbijzien, dat zijne woorden, blijkens hetgeen daaraan onmiddellijk voorafgaat of later volgt, meer bijzonder kunstwerken betreffen, die door particulieren, al waren ze ook van de edelste geslachten, verkocht waren of gevaar liepen het te worden, als een „signe évident de la décadence économique de notre pays". Er waren nu kunstvrienden die in zulke gevallen de hooge overheid wilden doen ingrijpen. Professor echter meent, dat de vrijheid van particuliere eigenaren niet gebonden kan worden door wetten of verordeningen van bestuur, tenzij in zeer gewichtige en buitengewone gevallen.

Intusschen heeft de lezer kunnen zien, dat ook hier voor het verdwijnen der kunstschatten oorzaken worden aangegeven, die veel gelijkenis hebben met de boven door mij genoemde. Opmerkelijk echter is het, dat Professor Tomassetti zich, op wel wat bedenkelijke wijze, troost met het bekende: „aan een boom zoo vol geladen". Maar al mag dit voor Italië misschien gelden, in ons „Holland op zijn smalst" is het er anders mee gesteld: hier hebben we niets meer te missen.

Maar hoe dan zullen wij wat ons aan kunst, vaderlandsche vooral, nog rest, veilig en zeker bewaren en in het land houden?

Opdat dit geschiede moet er, naast gehoorzaamheid aan verordeningen, door de bevoegde overheid gesteld, kunstliefde bestaan en gekweekt worden, doch veel meer nog vaderlandsche zin, en eerbied voor geschiedenis en dierbare herinneringen. Gevoel voor kunstbelangen is waarlijk niet genoeg. Immers de bezitters van meesterstukken konden anders wel eens, louter uit kunstliefde, gaan oordeelen, dat hunne kunstschatten meer nut

zouden doen als ze geplaatst waren in de groote museums der Europeesche hoofdsteden. Het „*Vindicamus haereditatem patrum nostrorum*" moet ook hier der Katholieken leus blijven, met opoffering zelfs van veel, „wat zoo goed gebruikt zou kunnen worden".

Van den anderen kant echter moeten ook beheerders van openbare verzamelingen, uit eerbied voor geschiedenis en gedenkwaardigheid, op hun tijd weten te begrijpen: laten blijven waar het is. En zij, bij wie de Mammon op zijn breedst is, en die het daarom, gelukkig en hoogst loffelijk, van hunnen plicht rekenen, kunst te verzamelen, ook zij moeten erkennen, dat sommige kunstvoorwerpen (om de beeldspraak van Jhr. de Stuers te gebruiken [1]) „even heilig moeten zijn als een familieportret dit is voor den afstammeling van een oud geslacht". Er ligt voor mij iets weerzinwekkends in, den kunstkooper te zien aankomen en terugkomen en aanhouden bij den „armen edelman", om hem de laatste gedenkstukken van een aloud en roemrijk verleden afhandig te maken. Men denke aan onze „*villes mortes*", ook die niet aan de Zuiderzee gelegen zijn [2]).

Niet minder noodig is het ook, dat er een eind kome aan eene kunstliefde, welke de echte niet is noch zijn kan, verbasterd als zij is door verzamelwoede, eerzucht, wereldburgerschap, overdrijving en „eeredienst van 't genie". Ik kan niet inzien, waarom het noodig zou zijn, dat er op alle middenpunten van het wereldverkeer, in alle hoofdsteden, verzamelingen bestaan, waarin zooveel mogelijk al het meest kenmerkende van meesters, van

---

[1]) *De Tijd* van 22 Aug. ll.

[2]) De gemeenteraad van Veere was in 1881 eindelijk tot het besluit overgegaan om den beroemden zilver-vergulden beker, door Maximiliaan van Bourgondië in 1551 bij plechtigen giftbrief aan zijne stad geschonken, te verkoopen. Doch dit besluit is door den Koning den 9 Sept. 1881 vernietigd. En sedert heeft Veere's gemeentebestuur besloten, dien beker tot het middenpunt te maken eener oudheidkundige verzameling, ten stadhuize ingericht. Verg. *Nederl. Kunstbode*, 1881, blz. 313—16.

scholen, van landen, te vinden is? Zou er zooveel bij verloren worden, wanneer de groote musea en de kabinetten der aanzienlijken overal slechts hoofdzakelijk *vaderlandsche* kunst bewaarden? Dat „de kunst internationaal" is, dat „kunst geen grenzen kent", wordt al te gemakkelijk, naar mij dunkt, aangenomen, alsof het heel iets bijzonders zegt; maar wanneer deze leuzen dienen moeten om den groothandel in kunststukken vóór te spreken, dan kunnen ze slechts uitwerken, dat alles van zijn plaats geraakt, en dat ook hier regeeringen en volken eenen kamp voeren, waarin het laatste woord aan hem zal zijn, die over het grootste kapitaal beschikt. Men spreekt van het groote belang voor studie en kunstoefening. Maar, komaan, hoe hebben dan de middeleeuwsche meesters gestudeerd en zich geoefend? Als zij konden reizen: wij kunnen het zooveel gemakkelijker. En wat de vorming van het volk betreft tot kunstkennis en smaak, dat behoeft toch nergens *oorspronkelijke* kunstwerken van buitenlandsche scholen te zien. Meer dan ooit heeft het in onze dagen gelegenheid en gemak om vreemde kunstwerken in afbeelding en namaak te beschouwen en te bezitten.

En zou ook de vaderlandsche, hedendaagsche kunst niet allerwege bloei verwerven, wanneer de machtigen van onze dagen over het algemeen de handen meer afhielden van oude kunst, tenzij tot bewaring en herstel, en liever hun kunstbeschermerschap uitstrekten over de levende kunstenaars? Dat zij dezen werk geven in alle mogelijke vakken van kunst, die dienen kan om ons dagelijksch leven te versieren en te veredelen, in binnenkamers en eerezalen, in hofjes en raadhuizen, in gestichten en kerken. Voor mijn gevoel is de naam von Rothschild heel wat roemvoller verbonden aan dien van Haarzuilen dan aan dien van Beresteyn.

Mogen alzoo allen, die onze oude kunst willen bewaren, in hunne kringen toezien en waakzaam zijn, zoo dikwijls er gevaar dreigt. En om de maatschappelijke betrekking, waarin de heer Jan Kalf tot onze oude kunst staat, mogen we van zijnen ijver

en invloed veel ten goede verwachten. Dat de afgevaardigden in onze Kamers voor de vaderlandsche kunst spreken, zal heilzaam kunnen werken, mits slechts de Regeeringen ophouden, elkaar op kunstgebied te beoorlogen. Zou het, om de vraag maar eens te stellen, zoo onmogelijk zijn, dat ook de oude-kunst eene aangelegenheid werd, waarover de Regeeringen tractaten gingen sluiten, over omruilingen bijvoorbeeld? De vereeniging *Rembrandt*, zal metterdaad behulpzaam kunnen zijn, mits slechts het grootkapitaal ophoude zijne overmacht te laten gelden. Eéne zaak toch blijft, mijns bedunkens, vaststaan. Zoolang de kunstliefde op de verkeerde wegen blijft, boven aangeduid, zullen alle pogingen halfwerk blijven, zullen „de dingen hun natuurlijken loop nemen en de gevolgen beantwoorden aan den aard der oorzaken", en zullen er zelfs op wetten en voorschriften uitzonderingen worden toegelaten.

Ouderkerk a/d Amstel. J. J. Graaf.

BOEKBEOORDEELING.

Vraagstukken der zielkunde. De mensch als zinnelijk wezen, door Is. Vogels, S. J. Professor der Wijsbegeerte te Oudenbosch. Bldz. IV—140 in 8°. — Amsterdam. C. L. van Langenhuijsen, 1898.

Het *„aanvullen eener leemte"*, een woord, dat wel eens meer op de eerste bladzijde van een boek als aanbeveling prijkt, is in het werk van pater Vogels niet alleen aankondiging of belofte, maar volle werkelijkheid. Hoevelen, die geen geregelden cursus van wijsbegeerte konden volgen en toch omtrent de vraagstukken der zielkunde beter wilden en moesten ingelicht zijn, waren genoodzaakt óf wel hun verlangen onbevredigd te laten óf hunne toevlucht te nemen tot weinig vertrouwbare gidsen. In pater Vogels' boek vinden dezulken eene verhandeling, die tegelijk de echo is van hetgeen Aristoteles en Sint Thomas omtrent het zinnelijk leven der ziel hebben geleerd en bewezen, en tevens in zich bevat, wat de nieuwere wetenschap aan dien ouden schat van kennis heeft toegevoegd. Daarbij heeft hij nog, waar het aanhalingen uit moderne schrijvers betrof, bij voorkeur Nederlanders gekozen. De lezing van pater Vogels' boek vervult u met dankbaarheid voor den man, die zich zulk een arbeid heeft willen getroosten; een arbeid, ook daarom o. i. bijzonder moeielijk, wijl het hier gold datgene, wat de schrijver als professor gewoon was voor een hoog-ontwikkeld en hoog-wetenschappelijk gehoor voor te dragen. bevattelijk te maken voor degenen, wier geest daarop niet voorbereid en gevormd is. En toch heeft de geleerde schrijver zijn doel bereikt. Wij zouden niet weten wat, vooral onder zakelijk opzicht, op het werk zou zijn aan te merken. De leer is o. i. zuiver, en de schrijver onthoudt zich wijselijk van elk nutteloos dispuut of van hetgeen te hooge eischen aan het denkvermogen stelt. En over het algemeen is ook de voorstelling

der vragen en oplossingen bevattelijk, ja populair, altijd rekening gehouden met het betrekkelijke, dat in die woorden ligt. Wij zeggen: over het algemeen. Het wil ons namelijk voorkomen, dat in de eerste hoofdstukken de wijze van ontwikkeling nog meer met de huiskamer in overeenstemming had kunnen worden gebracht. De verdere hoofdstukken voldoen aan dien wensch reeds in hoogere mate of zelfs volkomen, en zoo kunnen wij er zeker van zijn, dat de volgende deeltjes, die ons de Eerw. Schrijver in zijn voorbericht doet hopen — wij stippen dit dankbaar aan — ook onder dit opzicht aan aller verwachting zullen voldoen. In het bijzonder scheen het ons echter wenschelijk, dat kunsttermen, Latijnsche en Grieksche woorden (zelfs met Grieksche letters gedrukt) en aanhalingen, werden vertaald en, ook historisch, tenminste in het kort, werden toegelicht; het boek is immers ook voor hen geschreven, die geen Grieksch of Latijn of geen geschiedenis der philosophie hebben gestudeerd; en voor dezen zijn woorden als *Angelicus, Peripateticus, de Stagiriet,* en aanhalingen als: *de Mem. et Remin. Summa theol. Contra Gent. Qu. de Pot.* min of meer raadselachtig. — Onnoodig zulk een werk aan te bevelen; wij wenschen het echter vooral in de handen van studenten en onderwijzers.

J. L. Jansen, C. SS. R.

LETTERLOOVER.

BELIJDENIS.

... et non est pax ...

„Ik had gezocht — onzalig dringen
Des harten! — overal gezocht, ...
Maar werwaarts mijne wegen gingen,
Wat wijzen ik het vragen mocht,

Omgeurd van rozen en seringen,
— Genot der wereld ... duur gekocht! —
Hoe zoet der zinnen zang mocht zingen:
Dat ééne bleek vergeefs gezocht.

Naar vrede hunkerde mijn boezem,
En vrede niet, ... maar bitt're droesem
Ligt op des vreugdebekers grond ...

Is 't leven dan om dood te baren?
. . . . . , . .
O, blij geloof der kinderjaren,
Of 't arme hart u wedervond!"

* * *

„Toch ... eenmaal, ... neen, ik zal het nooit vergeten! ...
't Was in den morgen van dien wond'ren dag,
Die — naar men ons als kinderen deed weten —
Weleer aan 't kruis een Godmensch sterven zag.

Toen heb ik knielende in een kerk gezeten...
— O, zoete droom, verbroken ras... als rag! —
Och, hadde ik er mijn trots terneer gesmeten
Voor 't kruis en het gekust,... ik dwaze... ach!

Toen heb 'k gevloekt hen, die den Christus honen...
En 'k heb geweend bij heilig-droeve tonen,
Waardoor de vreugde van het lijden klonk...

Maar dat's voorbij... De weelde, die het schonk,
Vlood vlug van mij!... En toch, o Man van Smarten,
Gij,... Gij alleen stilt d' eeuw'ge dorst des harten!" —

. . . . . .

* * *

Zoo loochent soms hun rede,
Haar zinneloos bestaan.
Zoo schreit hun hart om vrede
Op 's levens duist're paên.

Maar ijdel blijft hun bede!...
Als herfstwind dorre blaên,
Sleurt hen het leven mede,
Om willoos te vergaan.

. . . . . .

Straks zullen de eigen monden
Hun trotschheid weer verkonden,
In logen, lach en spot...

Maar ook dat vrucht'loos strijden
En haat en vloek belijden:
Den Christus, onzen God.

Groesbeek. H. Donders, Pr

SMART.

Zij gaat met ons door 't gansche leven heen:
Nu, eene strenge, somber-bleeke vrouw,
Voor allen kenbaar in haar kleed van rouw
En de oogen dof van 't eindeloos geween;

Dan, zit zij onbemerkt aan onze schouw:
Haar vriendelijk gelaat verschrikt er geen,
En niemand raadt haar naam dan wij alleen;
Dat droef geheim bewaren wij getrouw.

Komt zij wanhopend, met gebogen hoofd,
Zoo ween met haar, maar ook vertrouw op God,
Die uwe tranen zalig heeft geloofd.

Verjaag haar niet met kouden lach en spot,
Wanneer ze stil komt rusten in uw hart:
Den weg ten Hemel kent alleen de smart.

ALB. S.

PHILIPS WILLEM VAN ORANJE.

VERBLIJF IN SPANJE EN TERUGKEER NAAR NEDERLAND.

De handelwijze van Koning Philips ten opzichte van den Graaf van Buren kenmerkte zich van den aanvang af, doch vooral na diens aankomst in Spanje, door dezelfde halfslachtigheid en weifelmoedigheid, welke het ongeluk waren zijner gansche regeering. De raad van Alva, hoe men overigens dien raad moge beoordeelen, was consequent. Alva ging uit van het standpunt, dat het de bedoeling van den Koning was, Philips Willem voor de zaak van den godsdienst en het wettige gezag te winnen om hem later tot krachtigen steun te doen strekken van beiden in de Nederlanden. Wilde de Koning dàt, dan had hij Philips Willem bij zijn aankomst in Spanje met hartelijkheid moeten te gemoet komen; hij had hem terstond aan zijn Hof moeten ontvangen en een vaderlijke gezindheid moeten toonen. Daarbij had hij moeten zorgen, dat Philips Willem in zijn dagelijksche omgeving uitsluitend wèlgezinde en hem sympathieke personen aantrof en dat hem, zoolang de opstand duurde, geheime correspondentie met zijn familie en met andere vijanden van het koninklijk gezag onmogelijk werd gemaakt. Dit was ook het gevoelen van Granvelle. De Kardinaal ried den Koning aan, den Graaf van Buren gezamenlijk te doen opvoeden met zijn eigen zoon, Don Carlos, opdat deze later van de vriendschap en den steun van den zoon van den Zwijger zou verzekerd wezen [1]). Deze raad echter vond allerminst bijval in Spanje [2]), hetgeen

[1]) Gachard, *Corr. de Philippe II.*

[2]) Kervijn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, T. II, p. 68.

den Koning waarschijnlijk weerhouden heeft, daaraan gevolg te geven. Nu moge er aanvankelijk een en ander vóór te zeggen geweest zijn, Philips Willem niet te doen verblijven aan het Hof, doch hem ter voltooiing zijner opvoeding naar een universiteitsstad te zenden, die argumenten kunnen echter niet gegolden hebben voor zijn verwijdering van het Hof gedurende het latere, verreweg grootste gedeelte van zijn gedwongen verblijf. Immers dit verblijf moest gedurende zeven-en-twintig jaren, van 1568 tot 1595, voortduren, zoodat Philips Willem bij zijn vrijlating reeds de beste helft des levens achter den rug had. Waarschijnlijk kon Philips II er niet toe besluiten, den zoon van zijn bittersten vijand, al had de jongeling zelf niets tegen hem misdreven, in zijn onmiddellijke omgeving toe te laten. Aan dezen eenige vaderlijkheid of hartelijkheid te toonen lag trouwens niet in zijn aard. Van den anderen kant belette hem zijn rechtvaardigheidsgevoel, gevolg te geven aan den even dwazen als laaghartigen raad van Vargas, die als zijn meening te kennen gaf, dat de zoon mede straf moest dragen voor de handelingen van zijn vader en dat hem daarom moest verboden worden, den naam en het wapen van zijn geslacht te voeren [1]).

Gaan wij verder den loop der gebeurtenissen na, dan zullen wij zien, dat het reeds enkele jaren na de overbrenging van Philips Willem een onderwerp van aanhoudende zorg in Spanje heeft uitgemaakt, wat verder met hem aan te vangen, terwijl men daarbij nimmer tot een stellig besluit kon komen. 't Is juist deze besluiteloosheid, welke het leven van onzen held als jongeling en man in zóó buitengewone mate vergald heeft. Doch laten wij de gebeurtenissen niet vooruitloopen!

Na een verblijf van enkele maanden te Madrid, waar hij niet door den Koning persoonlijk werd ontvangen, doch door de

---

[1]) *Brief van den Hertog van Alva aan den Koning*, van 15 Jan. 1570, medegedeeld door Gachard, *Corr. de Phil. II;* zie ook Kervijn de Lettenhove, l.c.

Spaansche Prinsen en Grandes vriendelijk werd bejegend, begaf de Graaf van Buren zich met zijn Nederlandsch gevolg, overeenkomstig den last des Konings, naar de universiteitsstad Alcala de Benares. Hij zelf gaf hiervan kennis aan zijn vroegeren leermeester Valerius Andreas te Leuven in een Latijnschen brief, welken de hoogleeraar later in een zijner werken heeft publiek gemaakt [1]). De brief was van den volgenden inhoud:

Cum nuper, tanto itinere emenso, salvus et incolumis Madridum usque Deo duce pervenissem, facere equidem non potui, quin te, vir integerrime, certiorem facerem, Regiam mihi Majestatem ac totam fere Aulam esse congratulatam, atque ilico, ut in incepto studiorum meorum cursu persisterem, libere et ultro etiam concessisse. Qua de re vix credas, quanta sim laetitia perfusus. Dabo equidem operam, ut rudis illa Minerva, quam fidei tuae commissus salutare primum a limine caeperam ad frugem aliquam, si non maturam, perveniat. Quod licet te institutore (ut tamen omnibus votis exoptaram) fieri non potuerit, tamen meum in te animum ac debitam observantiam tibi in dubium venire nolim, cum nihil prius aut antiquius umquam habuerim quam operam tibi meam, quovis etiam loco et tempore praestare. Vale, vir int. meq. ut facis, ama. Madridi ad nonum kalendas augusti MDLXVII.

Philippus G. Nassovius, comes Buranus.

Hoeveel veertienjarige gymnasiasten van heden zouden bij al onze verbeterde (?) methoden van onderwijs in staat zijn, in zóó sierlijk Latijn hun gevoelens van eerbied en vriendschap jegens hun leermeester te vertolken — verondersteld al, dat dergelijke gevoelens jegens een leermeester nog van onzen tijd waren!

De hoogeschool van Alcala, in 1517 door Ximenes gesticht, had destijds een hoogen bloei bereikt en stond voor de philosophische en theologische wetenschappen even hoog aangeschreven als die van Salamanca voor de rechtsgeleerdheid. Het blijkt, dat

---

1) Valerius Andreas, *Fasti academici*, p. 365. Enkele woorden, die blijkbaar foutief waren overgeschreven, gecorrigeerd volgens conjecturen van den archivaris van Breda, Dr. J. F. Corstens.

Philips Wllem van de hem geboden gelegenheid tot studie ook dáár vlijtig gebruik heeft gemaakt. Immers hij deed zich later, bij zijn terugkeer in de Nederlanden, als een geletterd, ja, tot op zekere hoogte, geleerd man kennen. Hij sprak niet alleen Nederlansch en Spaansch, doch ook Italiaansch en Duitsch, evenzoo Latijn, wat ons, met het oog op boven medegedeelden brief, niet verwonderen kan — „*Je l'ay oui parler Latin avec grande facilité*", zegt de la Pise [1]) — en natuurlijk ook Fransch, de taal, waarin hij van kindsbeen af gewoon was te correspondeeren. Fransche ooren evenwel schijnen *echt* Fransch reeds in die dagen van *Belgisch* Fransch onderscheiden te hebben. Althans de la Pise getuigt: „*Il se servoit passablement de la Françoise et entresmettant parfois quelques termes de Wallon, parmi ses discours et ses lettres de missives*" [2]). Over oude geschiedenis, bepaaldelijk over die der Grieken en Romeinen, ook over politiek had hij vrij wat gelezen, doch bovenal schijnen de philosophische en theologische wetenschappen door hem met voorliefde beoefend. Als man van rijpen leeftijd in de Nederlanden teruggekeerd, disputeerde hij gaarne met Protestanten over godgeleerde onderwerpen en legde daarbij niet slechts een grondige kennis, doch tevens eene onwrikbare katholieke overtuiging aan den dag. Wij bezitten ook omtrent dit punt het getuigenis van de la Pise, die zich erop beroemt, eens op het kasteel te Breda in een langdurig theologisch dispuut zijn protestantsche meeningen tegen hem te hebben volgehouden. Zeker is het, dat bij hem aan de universiteit te Alcala een deugdelijke katholieke grondslag gelegd werd, zoodat later geen redenen van eigenbelang, van familiezwak of welke andere menschelijke beweeggronden ook, die bij hem, meer dan bij iemand anders begrijpelijk zouden geweest zijn, ooit zijn trouw aan de Katholieke Kerk konden doen wankelen.

---

[1]) L. c. p. 603.
[2]) L. c.

Natuurlijk omvatte de opvoeding van Philips Willem ook de ridderlijke oefeningen van dien tijd: het schermen, paardrijden, de jacht en verdere lichaamsoefeningen, waarin hij zelfs later schijnt uitgemunt te hebben. Het schaak- en kaartspel behoorden van jongsaf tot zijn geliefkoosde uitspanningen, waarmede hij zich in Spanje dikwijls onledig hield [1]).

Uit een en ander kan reeds met tamelijk veel nauwkeurigheid worden nagegaan, hoe wij de „*gevangenschap*" hebben te verstaan, over welke door zijn vader en verdere verwanten en, in navolging van dezen, door de meeste Nederlandsche geschiedschrijvers zulke bittere klachten zijn aangeheven. Van een *prison dure et cruelle*, waarvan de Zwijger spreekt in zijn *Apologie*, was geen sprake. De Graaf bewoog zich vrij met zijn gevolg, eerst te Alcala, later te Madrid, waar hij na voltooiing zijner studiën den langsten tijd verblijf hield. Alleen schijnen een of meer Spaansche officieren bij voortduring order gehad te hebben, om hem te vergezellen en op zijn bewegingen acht te geven. Hij werd dus bewaakt in dien zin, dat ontvluchten hem onmogelijk werd gemaakt, doch overigens volstrekt niet behandeld als gevangene. Als Bor schrijft: „*Mer hij* [de Graaf van Buren] *werde also bewaert dat niemant dan die hem geordonneert werden tot bewaringe, hem en mochten aenspreecken*" [2]) dan mag men dit veilig als overdreven beschouwen. Nog veel dwazer is, wat Aubéry schrijft: „*Ce pauvre enfant fut enfermé dans un château à la campagne où il ne put recevoir aucune éducation et où il passa la plus grande partie de sa vie à jouer aux echets, que le châtelain luy apprît*". Dat aan Philips Willem vrije correspondentie was toegestaan met zijn bloedverwanten, die tegen den Koning in opstand waren, is natuurlijk niet aan te nemen. Evenwel schijnt het hem niet aan de middelen ontbroken te hebben, om zich, ten minste

---

[1]) De la Pise, l. c.

[2]) Bor, *Nederlandsche Oorloghen*, IVde Boek, fol. 157. Uitgave van 1621.

nu en dan, met hen in betrekking te stellen. Merkwaardig is hetgeen daaromtrent in de *Archives* van Groen van Prinsterer te vinden is.

Behalve het Latijnsche briefje aan Valerius Andreas, waarvan hij alleen het bestaan, niet den inhoud schijnt gekend te hebben, kon van Cappelle in zijne dagen slechts één schrijven vermelden van de hand van Philips Willem gedurende zijn verblijf in Spanje afkomstig, en wel een eigenhandigen brief aan zijn vader, waarvan het manuscript destijds in bezit was van Mr. G. van Leeuwen, substituut-officier bij de rechtbank van eersten aanleg te Alkmaar.

Het schrijven, waarvan de strekking en *portée* m. i. door van Cappelle volstrekt niet begrepen werden, luidt aldus:

Monseigneur!

Je ne peulx dissimuler d'avantage l'extreme contentement et joye qu'est eneerre en mon coeur sans en faire ouverture a Vre Ecc. par ce petit mot tant pour la veoir une fois delivree de tant de travaulx guerres et miseres et remis au repos et tranquillete que tousiours ay tant extrememement desire comme aussi pour pouveoir avoir bien tost cest heur et bien de reveoir a V. Ecc. en l'estat quil merite pour luy monstrer par effect combien est foite l'amour et volunte miene de luy faire toutte ma vie tres humble service quest la chose que plus je souhaitte et desire en ce monde. Mais comme jusques a present n'avons reçeu nouvelles aulcunnes de V. Ecc. par les quelles nous conduire et gouverner, demeureray comme jusques ores ay fait tandis que V. Ecc. me face cest honneur de me faire avoir de ces nouvelles ou quil me soit mande devante auttre chose de par Sa Mate. J'espere en Dieu que le tout ira de bien en mieulx. Au quel faisant fin de ceste prieray Monseignr de donner a V. Ecc. en prosperite sante et longue vie Sa sainte Grace me recomandant tres humblement a la siene. de Alcala ce 10me de Avril 1577.

Vre tres humble et tres obeissant fils
P. Guillaume de Nassau.

Adres: A Monseigneur
Monseigneur le Prince d'Oranges.

---

[1]) *Memoires etc.*

Van Cappelle ziet in dit schrijven niet anders dan „een blijk van eerbied en liefde [van den Graaf] jegens den oorsprong van zijn bestaan". Let men echter op den datum van het schrijven — wat van Cappelle schijnt verzuimd te hebben, dan krijgt dit, bij oppervlakkige lezing, vrij onnoozele briefje wel degelijk beteekenis. Den 8en November van het vorige jaar was de Pacificatie van Gent tot stand gekomen, waarvan de terugkeer van Philips Willem tot zijn familie een der bepalingen uitmaakte. In het Eeuwig Edict, den 17en Februari 1577 (dus slechts enkele weken vóór de afzending van den geciteerden brief) door Don Juan van Oostenrijk in naam des Konings en door de Staten-Generaal afgekondigd, wordt opnieuw de uitlevering van den Graaf van Buren door Spanje vastgesteld. Philips Willem *moest* derhalve wel gelooven, dat het einde van den oorlog en daarmede het uur van zijn terugkeer tot de zijnen aanstaande was. Daarop doelt klaarblijkelijk zijn geheele brief. In hooge mate verblijd, wijl zijn ballingschap — naar hij meent — welhaast een einde gaat nemen, wenscht hij zijn vader geluk, nu ook voor dezen, als de vrede eenmaal gesloten is, betere dagen gaan aanbreken. Hij hoopt hem spoedig terug te zien *„en l'estat quil mérite"* en is blijkbaar ongeduldig over het uitblijven van berichten en instructiën van den kant van zijn vader: *„Mais comme jusques a present n'avons reçeu nouvelles aulcunnes de V. Ecc. par les quelles nous conduire et gouverner"* etc. zegt hij, hetgeen niet onduidelijk er op wijst, dat hij bij vorige gelegenheden zoodanige berichten en instructies wel ontvangen heeft en dat gelegenheid tot correspondentie met zijn vader moet bestaan hebben. *„Ou qu'il me soit mande devant aultre chose de par Sa Maté"* — deze woorden kunnen m. i. niet anders beteekenen, dan dat Philips Willem elken dag verwachtte, dat hem namens den Koning zijne vrijlating zou worden aangekondigd. De voorzichtigheid, met welke de geheele brief gesteld is — eene voorzichtigheid, die wij in andere straks te vermelden brieven geheel en

al missen — maakt het waarschijnlijk dat de schrijver gerekend heeft met de mogelijkheid, dat zijn brief onder de oogen zou komen van Spanjaarden.

Op de bepalingen van de Pacificatie van Gent en de onderhandelingen tusschen Don Juan en de Staten, voor zoover een en ander op Philips Willem betrekking had, zal later worden teruggekomen; deelen wij eerst mede wat, lang na het verschijnen der biographie van Van Cappelle, door Groen van Prinsterer meer van de correspondentie van den Graaf van Buren uit Spanje is gepubliceerd geworden.

Wij vinden in de *Archives* opgenomen: vooreerst een brief van Philips Willem, gedateerd 30 Juni 1576 (dus nog vóór de Pacificatie van Gent en de aankomst van Don Juan) geadresseerd aan zijn oom, Jan van Nassau, den oudsten en eenig overgebleven broeder zijns vaders. Hij verontschuldigt zich daarin, wijl hij in langen tijd niet van zich liet hooren en toont zich dankbaar aan zijn oom

„pour le continuell secours et grande assistance qu'avec tant de leaute aves monstres a Monseigneur mon pere durant ses adversites. Mais sachant la petite commodite et danger du tems et lieu ou que je suis espere que le tout sera plustot attribue a iceluy que a la faute de mon debvoir ou negligence, dont le porteur de ceste vous pourra donner plus ample information auquel vous prie d'ajouster foy entiere" [1]).

Deze brief wijst klaarblijkelijk op een geheime correspondentie door tusschenpersonen, die zich ook met mondelinge boodschappen belastten — een correspondentie, welke van gevaar vergezeld ging en niet tot een enkele maal beperkt bleef. Hetzelfde blijkt uit een tweede document, namelijk een brief van den Hofmeester, von Wiltpergh, eveneens gericht aan *Dem Wohlgeborenen Herrn, Herrn Johan, Graven Zuw Nassauw, Catzenellenbogen etc.* Ook daarin lezen wij aan het

[1]) Groen v. P. *Archives*, Série I, T. V, p. 369.

slot: „*Was sonst andere particular an dieser Orth zufallende sachen verlangt, werden E. G. durch zeiger dieses besonderen bericht entphangen*" [1]). Groen van Prinsterer meent in beide brieven, bepaaldelijk in het ook daarin voorkomend verzoek om orders of instructiën, een aanwijzing te vinden van pogingen, door den vader of zijn broeder Jan aangewend, om Philips Willem op te lichten of uit Spanje te doen ontvluchten. Meer waarschijnlijk komt mij voor, dat hier niet gedacht moet worden aan pogingen tot ontvoering of ontvluchting, maar veeleer aan de gewenschte vrucht van onderhandelingen. In 1576, toen de brieven geschreven werden, verwachtte men niet anders èn in Spanje èn in Nederland dan dat een „pacificatie" zou tot stand komen, terwijl (als iets, wat van zelf sprak,) werd aangenomen, dat Philips Willem in dergelijk geval tot de zijnen zou terugkeeren. Verklaarden niet in 1577 de afgevaardigden van Don Juan aan de Staten-Generaal: „*Also sijne Hoogheid* [Don Juan] *verstaat dat den Prince in meninge soude wesen sijnen sone uit Spangiën weg te nemen... sal sulx aan sijne Maj. moeten versocht worden*" [2]).

Het recht van den vader, om zijn zoon uit Spanje te doen terugkeeren, schijnt hier reeds in beginsel toegegeven; alleen wordt opgemerkt, dat voor dien terugkeer de koninklijke sanctie zal moeten gevraagd worden. Aangenomen dat men van Spaansche zijde den Graaf van Buren als gijzelaar beschouwde, is het wel zeker, dat de gezanten van Don Juan zich niet op die wijze zouden geuit hebben, indien ook zij niet zijne vrijlating aanstaande hadden geacht. In die omstandigheden komt het weinig aannemelijk voor, dat van de zijde van Philips Willem zelven, zijn omgeving en familie aan pogingen tot oplichting of ontvluchting zal gedacht wezen — tenzij die pogingen uitgingen

---

[1]) L. c.

[2]) Bor, l. c. p. 773.

van den vader, die voor zichzelven geldige redenen had, om te gelooven, dat al de gevoerde onderhandelingen over vrede toch op niets zouden uitloopen. Hierover later!

De tweede, verreweg belangrijkste brief van Philips Willem, dien wij in de *Archives* van Groen van Prinsterer [1]) vinden opgenomen, is gericht aan zijn vader en gedateerd 26 Juli 1577. Hij luidt als volgt:

Monseigneur. Je n'ay laissé échapper la moindre occasion de faire mon debvoir et obligation d'escripre à V. Exc., luy signifiant le grand désir de me veoir délivré de ceste prison, pour pouvoir employer ceste mienne fervente volonté par oeuvre et par effect enservir et obeir à V. Exc. J'espere que les affaires s'achemineront tellement et au contentement de V. Exc. que en brief recevray ce bien si long temps desire avecq la faveur et bonne main de V. Exc. de laquelle ne fais aucune doubte; mais si les negoces prenderoient aultre chemin, ce que à Dieu ne plaise, je me confie du tout en V. Exc. estant tout prest pour ensuivre tout ce qui luy plair (a) me commander [toespeling of pogingen tot ontvluchting? vraagt G. v. P.]. Quand des nouvelles de pardeça je ne saurois escripre aultre chose sinonque le 21me de ce mois il y a tremble une foudre en la belle tour de l'Escurial ou estoit lors le Roy et la reine, les princes et infantes, et il s'en fallut fort peu, que le feu ne s'estoit mis par tout le monestere si le vent ne se fust tourne devers les champs; audeseur (dessus) du clocher estaient mis 4 ou 5 grosses boules, toutes dorées et pleines de beaucoup de reliques, pour la conserver de semblables perils, mais ceste fois ne firent point de miracle. Il y a plusieurs discours, chacun selon son avis et semblablement de ceulx qui l'avoient pronostiqué que le feu se devoit mettre en la plus grande maison d'Espaigne et semblablement de la courte vie du Roy, il leur a couste chier car on les a decouvert et mis en la prison pour les examiner. Il y a grandes murmurations en ce peuple icy sur ces impositions et dixtieme de sorte qu'il en pourait sortir quelque garboulle; plust à Dieu qu'il ainsi fust et qu'ils en fussent si entourbilles, qu'ils ne puissent enchapper, pour

[1]) Groen v. Prinsteren, *Archives*, Serie II, T. VI, p. 102. Door eene zonderlinge vergissing vermeldt Groen dezen brief als gericht aan Jan van Nassau. Adres en inhoud leeren duidelijk anders.

un peu rabattre les cautures de leur demesuree superbite. Je ne puis escripre aultre chose, ni en quoy servir pardeça, parquoi feray fin, priant le Tout-Puissant de donner, Monsignr. a V. Exc. l'accomplissement de ces tres-nobles et tres-vertueux desirs, me recommandant tres-humblement à sa bonne grâce, sans oublier mon debvoir a Madame a v. Exc. tres-humble et tres obeissant fils P. Guillaume de Nassau. De Alcala ce 26 juillet 1577.

Adres: Monseigneur le Prince d'Oranges.

Meer nog dan uit den vorigen brief blijkt, dat Philips Willem, ten minste nu en dan gelegenheid vond, om veilig met zijn familie te correspondeeren. Immers zóó roekeloos zal hij niet geweest zijn, dat hij dergelijken compromettanten brief zou verzonden hebben, indien er gevaar had bestaan, dat zijn schrijven in Spaansche handen zou vallen. Het moet dus door tusschenkomst van volkomen vertrouwde personen van Alcala den Zwijger in Duitschland bereikt hebben. Bekend is trouwens, dat deze aan het Hof van Philips II steeds spionnen heeft gehad. Inderdaad schijnt in Spanje de correspondentie van Philips Willem met zijn familie onontdekt te zijn gebleven. Ik meen dit te mogen afleiden uit een brief van Idiaquez, geciteerd bij Kervijn de Lettenhove [1]), in welk schrijven, gedateerd 24 October 1584, onder meer de quaestie wordt behandeld, of men den Graaf van Buren al dan niet met den moord van zijn vader moest in kennis stellen. De Kardinaal beantwoordt deze vraag bevestigend en geeft tevens den machiavellistischen raad, den Graaf van Buren voor te liegen, dat zijn broeders en zusters hem zijn prinsdom willen ontrooven. „*Il n'y a aucune mal à exciter de ce chef son ressentimant* — gaat de schrijver voort — *car sachant ce qu'ont été les femmes du prince d'Orange (la mère du comte de Bueren exceptée) on peut croire qu'il n'existe de ce côté aucum lien de famille.*" Of men het mis had!

---

[1]) *Les Huguenots et les Gueux*, T. VI, p. 545.

Om terug te komen op den inhoud van het boven medegedeelde schrijven van Philips Willem — het valt niet te loochenen, dat, wilde men alleen daaruit diens karakter leeren kennen, men tot ongunstige conclusies zou komen. Dat hij scheldt op de Spanjaarden en hun weinig goeds toewenscht zou te vergeven zijn, maar dat hij, als Katholiek, in een brief aan zijn vader laffe aardigheden verkoopt over de vereering van reliquieën is bepaald hinderlijk. Om billijk te zijn, dient men echter verscheiden omstandigheden in aanmerking te nemen. Philips Willem was op twee-en-twintig-jarigen leeftijd, toen hij den medegedeelden brief schreef, nog geenszins de man van overtuiging en karakter, met wien wij later zullen kennis maken. Hij verlangde — in zijn geval niet onnatuurlijk — vurig terug naar zijn vader en verdere bloedverwanten, wien hij, trots de lange scheiding, steeds een warme genegenheid was blijven toedragen. Hij wist, dat er over zijn terugkeer onderhandeld werd; dat de kansen nu eens beter, dan weder minder goed stonden; bij vrijlating lachte hem een toekomst aan, die voor een eerzuchtigen en levenslustigen jongeling uiterst aanlokkend mocht heeten, terwijl hij zich in Spanje voortdurend in een valsche positie bevond en zijne vooruitzichten dáár duister en treurig waren. Hoewel niet als gevangene behandeld, moet hij toch steeds het onaangename gevoel gehad hebben van bewaakt en bespied te worden. Voor een jongmensch van zijn leeftijd, reden genoeg, om zich ongelukkig te gevoelen. Daarbij voegden zich nog bijzondere oorzaken. *Grand Seigneur,* als hij was van nature en geboorte, griefde het Philips Willem uitermate den rang in den staat niet te kunnen ophouden, die hem rechtmatig toekwamen. „*J'ay souvent ouy dire* — schrijft de la Pise — *a Don Gabriel* [1]) *cest Espaignol naturalisé qui avoit esté avec le Prince durant sa prison, que rien ne luy avoit plus faché*

[1]) Gabriel Osorio. Later over dezen meer!

que de n'y avoir pu vivre en Prince" [1]). Immers de Graaf van Buren werd in Spanje wat men noemt *kort* gehouden en moest jaarlijks met ongeveer zevenduizend gulden zien toe te komen. Al neemt men in aanmerking, dat het geld destijds in Spanje een veel grootere koopkracht bezat, dan het tegenwoordig bij ons heeft, zoo beteekende een inkomen van zevenduizend gulden nog zeer weinig voor hem, die zich een der rijkste erfgenamen van Europa mocht noemen. Een jong ridder uit den lageren adel moge destijds met een dergelijk inkomen te Alcala en te Madrid een schitterend figuur gemaakt hebben, Philips Willem leed, naar zijne opvatting, armoede en maakte het der Spaansche Regeering tot ernstig verwijt, dat, terwijl jaarlijks aanzienlijke sommen uit zijn goederen in de schatkist vloeiden, hem de middelen onthouden werden, om tegenover zijn Spaansche omgeving zijn rang op te houden. Wat hij daaronder verstond, kan eenigszins blijken uit een gesprek, later door hem met de la Pise gevoerd. Den spot drijvende met zijn vroegere „armoede" in Spanje, toen hij met 15,000 *écus* [2]) moest toekomen, voegde hij daaraan toe, dat hij destijds (te Brussel levende) wel 80,000 *écus* jaarlijks alleen aan zijn gevolg en dienstpersoneel uitbetaalde. De behoefte aan pracht en weelde was hem, als het ware, aangeboren. Door zijn koninklijke mildheid en edelmoedigheid jegens anderen, zoowel als door zijn eigen verkwistingen, smolt het goud in zijne handen als sneeuw. De la Pise, die het weten kon, maakt dan ook de opmerking, dat het eigenlijk gelukkig is, dat Philips Willem geen zeer hoogen ouderdom bereikt heeft, daar hij anders, ondanks zijn ontzaglijke bezittingen en rijkdommen, toch nog in groote financieele moeielijkheden zou geraakt zijn. Het kan moeielijk anders, of in Spanje moet de jongeling voortdurend in geldverlegenheid ver-

---

[1]) De la Pise, l. c. p. 604.

[2]) Aan den *écu* worden in de XVI^de^ en XVII^de^ eeuw zeer verschillende waarden toegekend. Hier schijnt bedoeld een geldstuk ter waarde van niet meer dan een frank.

keerd hebben, een toestand, uitteraard weinig geschikt, om tevredenheid en goed humeur te bevorderen. Wat echter den Graaf, op eenigszins rijperen leeftijd gekomen, wel het meest moet gehinderd hebben, is de staat van volslagen onzekerheid, waarin hij verkeerde omtrent zijn toekomst. Voortdurend vernam hij van allerlei plannen en combinatiën, van welke hij de hoofdpersoon was — plannen en combinatiën, die geheel buiten hem om gesmeed werden en welke bij slot van rekening telkenmale in duigen vielen, terwijl hij tot een doelloos, eentonig bestaan veroordeeld, te midden eener hem niet sympathieke omgeving, de beste jaren van zijn leven zag voorbijgaan en zijn jongere broeders en verdere familieleden hun naam beroemd maakten door krijgsdaden, welke den naijver van een mannelijk, eerzuchtig gemoed natuurlijk moesten opwekken.

Ongetwijfeld hebben latere overwegingen van hoogeren, bepaaldelijk van godsdienstigen aard Philips Willem met zijn lot verzoend, hem althans zonder morren daarin doen berusten. Dat zijn gemoed gedurende zijn bijna acht-en-twintig-jarige ballingschap niet geheel is verbitterd, en dat uit hem is geworden de nobele, eerlijke en welwillende man, de vrome en tevens echt verdraagzame Katholiek, dien de Nederlanders en de inwoners van het prinsdom Oranje bij zijn terugkomst in hem leerden kennen en liefhebben, pleit zeer sterk voor zijn edel karakter en zijn goede natuur.

Op twee-en-twintig-jarigen leeftijd echter was dit standpunt nog geenszins bereikt. Het woelde en bruiste toen nog in zijn binnenste. Een kostschoolleerling van bijna mannelijken leeftijd, tegen zijn zin opgesloten in een streng pensionnaat, snakkende naar het ouderlijke huis en naar de vrijheid, zou ongeveer zóó schrijven als Philips Willem.

Het lijdt geen twijfel, of de gemoedsstemming van Philips Willem was destijds een verbitterde, en die verbittering steeg ten top, toen het hoofd van zijn vader, dien hij trots alles wat hen scheidde,

was blijven vereeren en liefhebben, als dat van een gemeenen roover of moordenaar op prijs werd gesteld. De veronderstelling schijnt dan ook geoorloofd, dat omstreeks dezen tijd het voorval zal hebben plaats gehad, hetwelk voor een oogenblik zijn geheele toekomst in groot gevaar bracht. Terwijl de Graaf van Buren op zekeren dag met de Spaansche officieren, aan wier hoede hij was toevertrouwd, kaart speelde, waagde het een van hen zich eenige smadelijke uitdrukkingen te laten ontvallen omtrent den Zwijger. Woedend stoof de zoon op, greep den Spanjaard om het middel en wierp hem het venster uit, met het ongelukkige gevolg, dat hij bij zijn val den nek brak en op de plaats dood bleef. De manslag, hoewel in drift begaan, was den roekeloozen jongeling bijna duur te staan gekomen. Nadat een onderzoek was ingesteld, gelastte de Koning evenwel, dat de zaak geen verdere gevolgen zou hebben. Deze gunstige uitkomst werd voornamelijk verkregen door de voorspraak en het getuigenis van een edelknaap, nog bijna een kind, Gabriël Osorio geheeten, die bij het geval tegenwoordig was geweest en nadrukkelijk deed uitkomen, dat Philips Willem gehandeld had in een oogenblik van blinden toorn, nadat hij door de beleediging, zijn vader aangedaan, tot het uiterste getergd was [1]).

Groot was de dankbaarheid van Philips Willem; hij verbond den knaap aan zijn persoon, hield hem gedurende zijn geheele leven bij zich en overlaadde hem met weldaden.

Wie en wat was eigenlijk deze Osorio, die zoo jong reeds zekeren invloed op Philips II bezat en tot diens persoon toegang schijnt gehad te hebben? De la Pise spreekt van hem alleen als van „*cest Espaignol naturalisé qui avoit esté avec le Prince durant sa prison*". Meer licht geeft de *Apologie* van den Zwijger; daarin wordt onder meer aan Philips II ten laste gelegd, dat

---

[1]) Zie over dit voorval de la Pise, p. 603, en Aubéry, *Mémoires pour servir à l'Histoire de Hollande*, p. 204.

hij, toen hij Isabella van Portugal, zijn eerste gemalin, huwde, feitelijk reeds getrouwd was met een zekere Isabella Osorio en bij haar twee of drie kinderen had. De *Apologie* noemt er twee: Pedro en Bernardo. Was Gabriël wellicht een broeder van dezen? Over het geheel is de *Apologie* een weinig betrouwbaar en, vooral ten aanzien van Philips II, zeer lasterlijk stuk. Dat echter op het gebied van sexueele moraal Philips II geen uitzondering maakte ten opzichte van de overgroote meerderheid der vorsten van zijn tijd, is genoegzaam van elders bekend. Niet onmogelijk derhalve is het, dat de Osorio's, bepaaldelijk dat de meergenoemde Gabriël, onechte zonen waren des Konings, waardoor dan van zelf diens invloed op den Koning en ook diens eenigszins vreemde en onzekere positie aan het Hof, eerst van den Koning en daarna van Philips Willem, voldoende zou zijn opgehelderd. Kuischheid en onthouding waren in hofkringen destijds nog zeldzamer deugden dan tegenwoordig. Dat een prins of aanzienlijk edelman zijn *maîtr'essen* had, werd beschouwd als een zaak, die van zelf sprak. Het spijt mij te moeten erkennen, dat de held van dit verhaal te dezen aanzien — althans gedurende zekere periode van zijn leven — geen hooger standpunt innam dan zijn tijdgenooten in zijn omgeving. Waarheid echter boven alles! Philips Willem, hoeveel er ook in zijn karakter en persoonlijkheid is, dat ons aantrekt, was nu eenmaal geen heilige. Hij leefde als de overgroote meerderheid der jonge edellieden, met wie hij verkeerde. In verband hiermede dient gewag gemaakt van zeker dwaas verhaal, dat langen tijd algemeen geloof vond, door de la Pise als een stellig feit wordt medegedeeld en ook nog door van Cappelle met zeker sérieux wordt behandeld. Wij geven het woord aan de la Pise:

„L'Espaignol qui l'avoit tenu à sa dévostion n'ayant eu prétexte assés plausible pour le retrancher de la vie, la luy avoit conservée, soit ou qu'il eut creu de retenir son Père dans quelque reserve en la guerre contre l'Espaigne, ou qu'il eut voulu avoir un gage pour

l'eschange de quelque Grand qui eut peu tomber sous la puissance du Père, ou sous l'esperance de s'en servir un jour à desmolir ce que son Père auroit basti. Mais en telle sorte qu'estant lors fils unique, on luy avoit donné à boire ou à manger de quelque mixtion artificieuse qui deprave la semence et en empecha la generation: car estant en Espaigne parvenu en âage viril il eut plusieurs belles et gentiles maitresses desquelles il usait, mais il n'en sceut jamais avoir enfans: les marians avec des siens serviteurs ou domestiques elles concepvaient et enfantoient; la sterilité de son mariage a depuis encore verifié ceste creance" [1]).

Het citaat schijnt ons alleen belangrijk, in zooverre het 't intieme leven van Philips Willem in Spanje van een bijzondere zijde leert kennen. Wat het praatje van vergiftiging aangaat, dit verdient feitelijk geen ernstige weerlegging. Aangenomen voor een oogenblik, dat men vóór driehonderd jaren een vergift zou gekend hebben, met de allerzonderlingste, het geheele leven voortdurende uitwerkselen, welke de la Pise veronderstelt, dan nog zou aan dergelijke vergiftiging geen oogenblik geloofd kunnen worden. Toen de Graaf van Buren naar Spanje werd overgevoerd, was zijn half-broeder Maurits reeds geboren; zijn vader, de Zwijger, was eerst vijf-en-dertig jaar oud en voor de tweede maal gehuwd. Er bestond dus de grootst mogelijke waarschijnlijkheid, dat de Zwijger, als hij vroeg of laat kwam te overlijden, protestantsche nakomelingschap zou achterlaten. In die omstandigheden was natuurlijk het belang van Spanje in hooge mate bij het voortbestaan van den ouderen katholieken tak betrokken. Dat Philips Willem zonder wettige nakomelingschap gestorven is en bijgevolg de uitgestrekte goederen, die hij van vaders en moeders zijde geërfd had, in het bezit kwamen van een jongeren protestantschen tak, die met Spanje in oorlog was, moet dáár natuurlijk met leede oogen gezien zijn.

Wat de la Pise hierbij verder zonder erg, als het ware ter

[1]) l. c. p. 603 en 604.

loops, mededeelt, dat Philips Willem zijn gewezen *maîtressen* aan sommigen zijner bedienden uithuwelijkte, schijnt van negentiende-eeuwsch standpunt — om een zacht woord te gebruiken — in hooge mate indelicaat. Men beschouwde destijds echter die zaken geheel anders. Was in aanzienlijke kringen de ongebondenheid groot, daartegenover stond, dat het lot van onechte kinderen en verlaten vrouwen lang zóó hard niet was als tegenwoordig. Bastaard te zijn van een groot heer was geen schande. Dikwijls werden de onechte kinderen met de wettige te zamen opgevoed. Al waren beider rechten verschillend, ook voor de toekomst der onwettige kinderen werd door den vader zorg gedragen. Zij behoorden in zekeren zin tot de familie [1]). Hetzelfde, wat van de onechte kinderen geldt, gold in zekeren zin ook voor hunne moeders en voor vroegere *maîtressen*. De dienaren, welke deze huwden, kwamen daardoor in een bevoorrechte positie, terwijl de meester in dergelijke huwelijken een middel zag, om de banden van trouw en genegenheid tusschen hem zelven en het talrijke dienstpersoneel, dat zijn kasteel of paleis van boven tot onder vulde, aan te halen en te versterken.

Het bovenstaande leidt er als van zelf toe, iets te zeggen over het gevolg van Philips Willem in Spanje. Van degenen, die hem in zijn ballingschap gevolgd waren, zijn er twee, omtrent welke verdere levensbijzonderheden bekend zijn, von Wiltpergh en Moons.

Van den eersten deelde ik reeds mede, dat hij zijne echtgenoote mede naar Spanje nam of derwaarts deed overkomen. Zij overleed dáár een jaar ongeveer na aankomst. Gedurende een

---

[1]) Een voorbeeld van dien aard in het geslacht der Oranjes levert de bekende Justinus van Nassau, een onechte zoon van den Zwijger, die later gouverneur was der vesting Breda, toen Philips Willem dáár resideerde. Curieuze bijzonderheden over dergelijke verhoudingen kan men o. a. aantreffen in *Le Journal manuscrit de Sire De Gouberville et du Meswil au Var, gentilhomme campagnard au Cotention de* 1553 *à* 1562, uitgegeven door den abbé Tallemer en uitvoerig besproken in de *Revue des deux Mondes* van 1 Mei 1878 door Hendri Baudrillart.

aantal jaren nog bleef von Wiltpergh als Gouverneur of „Hofmeester" in dienst van Philips Willem; daarna werd hij door Philips II, die hoog met hem ophad, benoemd tot edelman bij de koninklijke hofhouding. Gaat men de houding van dezen eersten, blijkbaar zeer bekwamen en zeer handigen dienaar in verschillende omstandigheden na, dan is de indruk een hoogst zonderlinge. Ofschoon uit de verdere gebeurtenissen met zekerheid blijkt, dat hij Katholiek was, ziet men hem eerst optreden als *factotum* der fel protestantsche familie Nassau-Dillenburg. Bij het vertrek uit de Nederlanden, toont hij warme toewijding voor de zaak van zijn jongen meester, wien hij zonder aarzeling in zijn ballingschap volgt. Terzelfder tijd staat hij op goeden voet met Alva, van wien hij persoonlijk gaat afscheid nemen, terwijl hij door Morillon in diens correspondentie met Granvelle als een wijs man, zeer bemind door zijn meester, geprezen wordt. Dit een en ander belet weder niet, dat hij in Spanje geheime correspondentie onderhoudt met Jan van Nassau en zich bereid verklaart, in alles diens wenken en instructiën te volgen. Tegelijk weet hij de gunst van Philips II te winnen en eindigt zijn dagen als edelman aan het Spaansche Hof [1]). Een vaste overtuiging spreekt uit een en ander niet, veeleer zou men tot de conclusie komen, dat von Wiltpergh een man is geweest, die dergelijke overtuiging vrij wel als overbodige *luxe* beschouwde, daarbij steeds geneigd was, met twee pannen te bakken, en die, als hij de zaken van anderen behartigde, toch nooit zijn eigen persoonlijke belangen uit het oog verloor.

Een getrouw en daarbij een bekwaam man schijnt ook de kamerdienaar Robertus Moons of Moens geweest te zijn, die van zijn aanvankelijke betrekking eerst tot secretaris en later tot Hofmeester, in de plaats van von Wiltpergh, opklom. Hoe Philips Willem

---

[1]) *Bulletin de la commission royale d'histoire* (2e série, T. I, p. 153). Zie ook bij Edw. V. Eves, l. c. p. 125.

hem in zijn vorstelijke mildheid later met een heerlijkheid begiftigde, zal in het verloop van het verhaal worden medegedeeld.

Wij keeren tot onzen held zelven terug. Was de onzekerheid omtrent zijne toekomst voor dezen een groote kwelling, ook de Koning en diens omgeving begonnen de positie onaangenaam te vinden. Te vergeefs braken zij zich het hoofd met de vraag, wat eigenlijk met den Graaf van Buren uit te richten? Men vindt als het ware een echo van al deze overwegingen en besprekingen in de correspondentie der diplomaten van dien tijd. Zoo schrijft de Fransche ambassadeur aan het Hof van Keizer Maximiliaan II, de Vulcob, aan zijn koninklijken meester Karel IX onder dagteekening van 17 Augustus 1573:

„Il est venu ici advis d'Italie que le marriage se doit faire de la fille du duc de Medine ou, comme les autres ont escrit, du duc d'Albe avec le fils Prince d'Orange; mais on le croyt pas, bien que ce soit chose, qui avec le temps se peut faire, encore sans le consentement du Prince, puisque le fils est en Espagne" [1]).

De oudste zoon van den Zwijger verloofd en tegen den wil van den vader gehuwd met een dochter van Alva! Ziedaar een stof voor schrijvers van historische romans, om van te watertanden! Ongelukkig voor hen is van deze huwelijksplannen — verondersteld, dat er ooit ernstig sprake van geweest is — niets gekomen. Evenmin van een ander plan, om hem een hooge positie te verschaffen in Spanje en hem te benoemen tot bevelhebber der koninklijke lijfwacht. Sommigen waren van meening, dat men Philips Willem zou dwingen, in den geestelijken stand te treden: „Als de Graaf van Buren niet in het bezit wordt gesteld van zijn prinsdom Oranje, zal men hem misschien Aartsbisschop van Toledo maken", schreef den 1n April 1576 de Engelsche gezant Roger [2]).

---

[1]) Groen v. P. *Archives*, T. IV, A. 70.

[2]) *Record Off.* geciteerd bij Kervyn de Lettenhove, *Les Huguenots et les Gueux*, T. VI, p. 545.

Vooral 1576 en 1577 waren jaren van plannen zonder einde. Philips II — het valt, als men de geschiedenis van die dagen met onpartijdigheid nagaat, niet te ontkennen — wilde oprecht den vrede met zijn Nederlandsche onderdanen. Hij stelde slechts twee voorwaarden — het behoud der souvereiniteit en het herstel van den katholieken godsdienst, waar die door de opstandelingen onderdrukt en verboden was. Voor het overige toonde hij zich tot ruime concessies bereid. Van een bloedige vervolging om geloofswille was geen sprake meer, terwijl in geval van onderwerping een groote mate van autonomie aan de Nederlanden zou worden toegestaan. De overgroote meerderheid der bevolking, niet slechts in de zuidelijke, maar ook in de noordelijke gewesten, welke aan den voorvaderlijken godsdienst getrouw was gebleven, verlangde den vrede niet minder vurig dan de Koning. Het was dan ook met een zeer vredelievende opdracht en met zeer vredelievende bedoelingen, dat de onechte half-broeder des Konings, Don Juan van Oostenrijk, in 1576 als landvoogd in de Nederlanden aankwam. Nooit scheen het door beide partijen gewenschte oogenblik van verzoening zóó nabij. Een korten tijd zelfs kon het schijnen, alsof de verzoening inderdaad feit was geworden. Den 8n November 1576 werd de Pacificatie van Gent gesloten, die in Februari van het volgende jaar werd bevestigd en in bijzonderheden geregeld door de bepalingen van het Eeuwig Edict, in naam des Konings door Don Juan en de Algemeene Staten afgekondigd. In beide stukken, de acte van Pacificatie en die van het Eeuwig Edict, wordt nadrukkelijk bepaald, dat de Graaf van Buren zou worden uitgeleverd en in het bezit van zijn goederen zou worden hersteld [1]). In het Eeuwig Edict

---

[1]) Volgens de bepalingen der Pacificatie zouden alle krijgsgevangenen over en weer teruggegeven, het sequester van alle in beslag genomen goederen opgeheven worden.

Het twaalfde artikel zegt dan verder: „Semblatement sera icy compris le Conte de Bueren, si avant que touche les villes. chasteau

wordt de bepaling hieraan toegevoegd: „Zoodra de Prins van Oranje zijnerzijds aan de voorwaarden der Pacificatie ten genoege van de Algemeene Staten zal voldaan hebben" [1]).

In Spanje geloofde men niet anders, of de oorlog was geëindigd. Ja, volgens een vertrouwbaar getuigenis, zou de Koning persoonlijk aan den Graaf van Buren hebben medegedeeld, „dat de vrede met zijn vader gesloten was" [2]).

Wat was de oorzaak, dat al deze schoone vooruitzichten werden verijdeld; dat, in strijd met de wenschen des Konings en van de overgroote meerderheid van het Nederlandsche volk, het vuur van den oorlog op nieuw werd aangeblazen en dat, met de overige bepalingen van de Pacificatie van Gent, ook die betreffende de uitlevering van den Graaf van Buren, tot een doode letter werden gemaakt?

Eén man was er, die geen vrede, maar tot elken prijs oorlog wilde. — Wie die man was? — Groen van Prinsterer, zijn vurigste bewonderaar, zal het ons zeggen:

„L'on verra à n'en pouvoir douter — zegt Groen van Prinsterer [3]) — en jetant un coup d'oeil général sur cette époque, que Don Juan voulait sincèrement la paix; que les motifs de discorde avaient dis-

---

et pais de Bueren: pour par ledict seigneur Conte en joyr par retraicte de la garnison, comme de son propre".

[1]) *Edit perpetuel entre le P. D. Juan d'Autr. au nom de Philippe II et les Etats-Généraux des P. B. Fait à Bruxelles le 17e Février* 1577.

Art. VIII. „Nous accordons, statuons et ordonnons aussi, que tous et chacune des prisonniers detenus à cause des susdits changuements alterations et troubles de part et d'autre seront delivrés et relaschés francs et libres, sans payer rançon. Bien entendu que touchant le renvoy de notre cousin Philippe Guillaume de Nassau, comte de Bueren, ès nos dits Pais-Bas aussi tost que l'Assemblée des Estats Generauls de tiendra, et que le Prince d'Orange aura de son costé satisfaict reellement et de faict à ce qui sera arresté en ladite Assemblée".

Dumont, *Corps diplomatique*, T. V, Prem. part. p. 285—288.

[2]) Aldus wordt medegedeeld in een brief van Maximiliaan Morillon aan Granvelle. Groen v. P. *Archives*, Série I, *Index*.

[3]) Zie de inleiding van het achtste deel zijner *Archives*, p. XLIII.

paru et *que l'intervention du Prince d'Orange amena seule en dépit de toutes ces probabilités un soulevement général* [2]). Rien de comparable à cette intervention sous le rapport de la finesse des combinaisons et de la subtilité des enlacements dans lequels il embrassait et étouffait son dangereux antagoniste (le Roi). *Et sans vouloir justifier une conduite, que se concilie difficilement peut-être avec les préceptes d'une moralité scrupuleuse,* nous ferons observer cependant, qu'au moment même où la résistance des Protestants allait être infailliblement écrasée par la réconciliation des quinze provinces avec le Roi, le Prince d'Orange en fomentant la discorde et en faisant éclater une guerre entre ceux, qui à tout prix voulaiet l'éviter, *sauva la Hollande, devint pour un temps maître des Pays-Bas et força les papistes à travailler de concert avec lui au triomphe de la réforme".*

„In zijn enthusiastische bewondering voor den Prins van Oranje — merkt zeer terecht de Belgische geschiedschrijver Gerlach bij dit citaat op — bespeurt de heer Groen van Prinsterer volstrekt niet, dat, hoe meer hij hem prijst, des te meer hij hem schuldig doet schijnen. Inderdaad is nooit een acte van beschuldiging meer gerechtvaardigd, nooit een aanklacht wegens rebellie beter bewezen, nooit de verdediging van Philips II op treffender en overtuigender wijze voorgedragen dan door dezen apologist van het stamhuis Nassau, tevens vijand van de Spaansche overheersching en van het Katholicisme! In de politiek, zal men misschien zeggen wettigt het doel de middelen. In de politiek het mag zijn! Doch de gerechtigheid der geschiedenis erkent andere grondbeginselen" [2]).

Ook Motley moet erkennen: „Verlangde Don Juan den vrede, de Prins van Oranje wilde den oorlog".

Een eigenaardigen indruk maakt in verband met een en ander

---

[1]) De cursiveering hier en elders in dit citaat is van mij. Schr.

[2]) Geciteerd bij Gachard, *Corr. de Guillaume le Taciturne* (Préface de T. III).

een verhaal, dat wij aantreffen bij Strada. Reeds vóór de komst van Don Juan trachtte Oranje den ijdelen en niet zeer slimmen Hertog van Aerschot, die om zijn rijkdom en hooge positie als hoofd der Staten beschouwd werd, door vleierij aan zijne zijde te krijgen. Hij beloofde hem den titel van *Liberator Belgii* en stelde hem voor zijn eigen oudsten zoon, den Graaf van Buren, te laten trouwen met zijne (Aerschots) dochter en diens oudsten zoon met een van zijn eigen dochters [1]). Bittere ironie! Alsof de Zwijger niet begreep, dat, meer dan iets anders, hij zelf en zijn voortdurende kuiperijen, om den vrede onmogelijk te maken, den terugkeer van zijn zoon in den weg stonden [2]).

De pogingen van den Zwijger gelukten maar al te wèl. Van den vrede, door den Koning, zijn landvoogd en de overgroote meerderheid der Nederlandsche bevolking met zooveel vurigheid verlangd, kwam niets. Geen wonder, dat ook de onderhandelingen, in het volgende jaar tusschen den Prins en de afgevaardigden van Don Juan te Geertruidenberg gevoerd, waarbij weder de vrijlating van Philips Willem ter sprake kwam, tot geen resultaat leidden. Er ontbrak bij den Zwijger het eerste, wat noodig was tot slagen — de goede wil. Het vrij onbeduidend praatje — want meer mag het niet heeten — bij die gelegenheid tusschen den Prins en de afgevaardigden, over het gedwongen verblijf van Philips Willem in Spanje, deelden wij, zooals het bij Bor is opgeteekend, reeds mede in een vorig hoofdstuk. Er

---

[1]) „Neque id difficile futurum concilia secum consociari: cum quo certius ut vinculum intercederet matrimoniis posse mutuis amicitiam firmari, si Orangii primogenito, Burano comiti, Areschoti filia; huiusque primogenito, Cimacto Principi, filia Orangii desponderetur." Strada, *De Bello Belgico*, Lib. VIII, p. 297.

[2]) „Le duc d'Arschot — schreef Escovedo (de later op last des Konings door sluipmoordenaars om het leven gebrachte geheimschrijver van Don Juan) aan den Koning den 22sten Maart 1577 — n'est pas mauvais de lui-même; c'est une flamme qui après le diner alimentée par Champagney [een invloedrijk lid der Staten] devient dangereuse". Gachard, *Corr. de Phil.* II, T. V, p. 257.

behoorde dan ook naïveteit toe, zouden wij zeggen, om maar een oogenblik te verwachten, dat een man met de eerzucht van den Zwijger zou ingaan op de aanbiedingen, hem in het begin van 1577 door Don Juan gedaan. Zijne goederen in de Nederlanden zouden hem terug geschonken worden, voor die in Bourgogne werd eene schadeloosstelling toegezegd [1]). Alle hooge betrekkingen en eereposten, welke de Prins hier te lande bekleed had, zouden op zijn oudsten zoon, den Graaf van Buren, overgaan als de vader zijnerzijds wilde beloven, de Nederlanden te verlaten en naar zijn Duitsche landen terug te keeren. De Hertog van Aerschot (misschien wel, omdat hem het huwelijksplan tusschen Philips Willem en zijn dochter nog in het hoofd speelde) ondersteunde laatstbedoelde voorstellen van Don Juan, die door den Zwijger werden afgewezen, omdat zij hem „geheel onvoldoende" voorkwamen [2]).

De jaren snelden intusschen voorbij. Philips Willem was van jongeling man geworden. Terwijl men hier te lande weinig meer van hem vernam, kwelde de Regeering zich in Spanje voortdurend met de vraag, hoe men van zijn persoon, zijn talenten en goede gezindheid het beste partij zou trekken, om tot een verzoening te komen. Kon men hem iets vroeger of later de plaats van zijn vader doen innemen, dan schenen alle moeilijkheden opgelost. Dit denkbeeld, om den Graaf van Buren tot Gouverneur of Stadhouder te benoemen in de Nederlanden, vinden wij het eerst geopperd in een schrijven, door den Raadsheer Fonck uit Lissabon aan Granvelle gericht. Het was in Mei 1582. Pas had de aanslag van Jean Jeaureguy plaats gehad te Antwerpen en het valsche gerucht had in Spanje en daarbuiten algemeen geloof gevonden, dat de Prins bij den aanslag gedood was. Weken en maanden

---

[1]) Brief van Philips van 26 Januari 1577 bij Gachard *Corr.* T. V, p. 158.

[2]) Brief van Wilson van 17 Maart 1577 bij Groen v. Pr. *Archives*, Série I, T. IV, p. 397.

bleef deze overtuiging stand houden. Waren niet bijzondere geheimzinnige teekenen aan den hemel waargenomen, welke den dood van den grooten opstandeling als een gelukkige gebeurtenis aankondigden, en was hetzelfde feit ook niet in meer dan één schrijven van den Hertog van Parma als zeker medegedeeld? Dit scheen het geschikte oogenblik, hetwelk men niet mocht laten ontsnappen.

„Si les Hollandais — schreef Fonck — vouldraient demander cy-après le Comte de Buren pour leur Gouverneur et par son moyen se réconcilier au maistre, avec exclusion des Françoys [Anjou en zijn aanhang] serait sans faulte mieuex l'avoir eslargy en temps et spontanément que l'avoir retenu jusques à la dernière heure" [1]).

Granvelle is dit geheel met Fonck eens. Het denkbeeld, om den Graaf van Buren tot Gouverneur der Nederlanden benoemd te zien, lacht hem zeer toe, al ontveinst hij zich niet de vele moeilijkheden. Maar is Oranje wel werkelijk dood? Uit Frankrijk kwam bericht, dat hij nog leefde en zelfs met Anjou te zamen voor een venster staande, gezien was. Granvelle geeft zóó noode de overtuiging op van zijn dood, dat hij nog liever gelooft aan een spookverschijning.

De voor ons belangrijke passage van zijn brief luidt als volgt:

„Je tiens que La Maté aura escript au Prince de Parma pour avoir advis de par de là sur ce point [de verheffing van den Graaf van Buren tot Gouverneur]; il y a des coufiscations de bien du père, en ce que luy [den Graaf van Buren] vient de la mère, l'on ne luy peult faire tort. Il y a frères et soeurs et comme vous dites, y a beaucoup à considérer. Dieu voule, que les Hollandais se voulussent réduire et l'avoir pour Gouverneur; les Francoys me tiennent en peyne, qu'escripvent que Oranges vit et que l'on la veu en une fenestre avec Alençon, avec seulement un petit emplastre en l'une des joutres; *fortassis spectrum.*

De Madrid 2 Juing" [2]).

---

[1]) Groen v. Pr. *Archives*, Série I, T. VIII, p. 103.

[2]) Groen v. Pr. *Archives*, l. c.

Zeer spoedig na dezen brief werd de waarheid omtrent den toestand van den Zwijger algemeen bekend en geraakten alle plannen betreffende de vrijlating van Philips Willem weder op den achtergrond. Ook na het gelukken van den moordaanslag van Balthasar Gerards vernemen wij daaromtrent niets meer. Niet onwaarschijnlijk is het, dat hetgeen men aan het Spaansche Hof te weten kwam omtrent de gemoedsstemming, waarin Philips Willem na den moord op zijn vader verkeerde, het raadzaam deed achten, voorloopig alle plannen omtrent zijn terugkeer naar de Nederlanden te laten rusten. Inderdaad bestaat er reden, om te gelooven, dat de la Pise waarheid sprak, toen hij van Philips Willem getuigde:

„De toutes les atteintes, qu'il receut de la fortune durant tout le cours de son âge, aucune ne luy navra jamais le coeur si avant que ceste mort" [1].

Immers, het werd reeds boven aangestipt, te allen tijde heeft Philips Willem zijn vader liefgehad en diens nagedachtenis hoog in eere gehouden. Ook zijn overige familie bleef hij warme vriendschap toedragen. Deze vriendschap trouwens was wederkeerig. Dit bleek o. a. na den dood van den vader; niet alleen dat bij alle beschikkingen de rechten van den oudsten zoon, als hoofd der familie en erfgenaam van verreweg het grootste gedeelte der goederen, met volkomen loyauteit geëerbiedigd bleven [2]), doch telkens als zijn naam bij de (derde) stiefmoeder en talrijke (half) broeders en zusters, die geen van allen ooit den Spaanschen balling gezien hadden, ter sprake komt, treft ons een toon van hartelijkheid. Men bespeurt, dat er altijd aan hem gedacht wordt.

---

[1]) De la Pise, l. c. p. 603.

[2]) Om de volgorde van het verhaal niet al te zeer te onderbreken, zal alles, wat de erfenis en de goederen van den Zwijger betreft, in een volgend hoofdstuk behandeld worden.

Zoo bijv. in de overeenkomst, welke kort daarop door tusschenkomst van den gezant Davidson met Koningin Elisabeth van Engeland omtrent een bondgenootschap tegen Spanje gesloten werd.

„En alzo de Heer Graaf Marquies [Prins Maurits], Princes [Louise de Colligny], kinderen en 't gansche huis van Nassauw niet meer in deze waerelt noodig hadden dan de gunst en bijstand van Hare Majesteit [Elizabeth], baden zij des voorsz. Hofgezant hen te bevelen aan den Heere Grave van Leycester, hem biddende van zijne goede gonsten te verwerven, dat zo 'er bij geluk in den oorlog in zijne handen moghen vallen eenige gevangenen van rang, door welke waarschijnlijkheid was, dat de gevangen Heer Prins van Oranje, Graaf van Buuren, mogt gelosd werden, dien daartoe te willen gebruiken".

Aldus de woorden van het tractaat, aangehaald bij van Meteren [1]).

Het geval, hier voorzien, deed zich echter niet voor. Door de Engelschen werden geen krijgsgevangenen gemaakt, aanzienlijk genoeg, om tegen den Graaf van Buren of — zooals wij na den dood van den Zwijger moeten zeggen — van den Prins van Oranje te worden uitgewisseld. Toch had deze den langsten tijd van zijn ballingschap achter den rug. Niet zóólang had hij in Spanje vertoefd, zonder zich dáár in de hoogste kringen warme vrienden te maken. De Spaansche prinsen, prinsessen en verdere aanzienlijken begonnen in zijn toestand meer en meer belang te stellen. Philips Willem naderde den veertigjarigen leeftijd: hij was door den dood zijns vaders souverein vorst geworden van het prinsdom Oranje en erfgenaam van uitgestrekte bezittingen; zijn houding ten opzichte van het weltige gezag des Konings was steeds loyaal gebleven. Ging het aan, hem tot zijn dood toe te laten wegkwijnen in een toestand, die wel geen gevangenschap mocht heeten, maar toch onder menig opzicht de gevangenschap

---

[1]) *Van de oorlogen en geschiedenissen der Nederlunderen en derselver naburen*, in de latere, verbeterde Gorinchemsche uitgave, I. IV, bl. 298.

nabij kwam? De jeugdige Kroonprins (later Philips III) richtte, waarschijnlijk op aansporing van aanzienlijke vrienden, een schrijven aan den Koning, waarin op vrijlating van Philips Willem werd aangedrongen. De Koning — ouder gewoonte — bleef weifelen, nog altijd uitziende naar een gelegenheid, waarin hij door de vrijlating van Philips Willem eenig politiek voordeel zou kunnen bereiken of waarin hij de gezamenlijke Nederlanden zou kunnen bewegen, Philips Willem in de qualiteit van Gouverneur of Stedehouder te ontvangen. De vrienden van hun kant zaten intusschen niet stil. Wat, indien het eens gelukte, achter den rug van Heeren Staten om, met één of meer leden van het geslacht Nassau in onderhandeling te treden en het daarheen te leiden, dat de vrijlating van Philips Willem door zijn eigen familie aan den Koning verzocht werd? Elke toenadering van die zijde moest den Koning, die vuriger dan ooit naar den vrede haakte en tot groote concessiën bereid was, in hooge mate welgevallig wezen en moest zeer stellig voor het gewenschte doel bevorderlijk worden geacht. Men wendde zich daarom — al of niet met voorkennis van Philips Willem — tot 's Prinsen secretaris Robrecht Moons. Het resultaat van de besprekingen met dezen blijkt uit een *Extract uit het Register der secrete Resolutiën van Hun Hoog-Mogende de Heeren Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden* van 7 December 1592. Op dien datum deelde Oldenbarneveldt aan de Algemeene Staten den inhoud mede van een schrijven uit Spanje, hetwelk te zijner kennis was gebracht door „Mijffrouw van Oraengiën" (bedoeld wordt Maria, de eigen zuster van Philips Willem). In dit schrijven, hetwelk van de hand van Robrecht Moons afkomstig was, wordt mededeeling gedaan van de boven verhaalde *démarche* van den Spaanschen Kroonprins bij den Koning. Eenige „Welgeaffectionneerde Heeren" gaven op grond daarvan der Gravin in overweging, den Spaanschen Kroonprins door zijne (Moons') tusschenkomst een brief van dankbetuiging te schrijven. Het concept van zoodanigen

brief werd daarbij ingesloten. De Gravin had het maar over te schrijven en te onderteekenen; en zoude daardoor „de relaxatie" van haar broeder ten zeerste bevorderen. Zoo zij veranderingen wilde maken, werd zij verzocht daarvan eerst mededeeling te doen.

De wijze, waarop de raad gegeven en het geheele schrijven was ingericht, moesten natuurlijk wantrouwen wekken. Maria durfde geene beslissing nemen en riep den raad in van Maurits. Deze, in hetzelfde geval verkeerende en de zaak evenals zij suspect oordeelende, stelde den brief ter hand aan Oldenbarneveldt, om het oordeel daarover in te winnen van de Algemeene Staten. De ontvangst, welke den brief bij dezen te beurt viel, was niet gunstig. Heeren Staten vonden den brief *„geheel praktijkich ende looselijck ingestelt bij den Raedt van Spaegniën tot nadeel van den Staet en van den Lande"*. Zij ontriedden daarom ten sterkste, daarop te antwoordden, tenzij vooraf het advies werd ingewonnen van de Staten der Provinciën. Maar ook dit laatste, naar zij te kennen gaven, kon wel eens voor den Stadhouder en zijne zuster eene bedenkelijke zijde hebben, omdat de Staten der Provinciën — dit is het onuitgesproken motief — achterdochtiger dan de Hoogmogende Heeren der Staten-Generaal, door den brief van Moons en het daarbij gaande verzoek om advies in den waan konden gebracht worden, dat er bij eenige leden van het geslacht Nassau geneigdheid bestond, om met het Spaansche Hof in onderhandeling te treden [1]). Maurits

---

[1]) Het bedoelde *Extract uit Register der secrete Resolutiën* luidt in zijn geheel aldus:

Lunae VII Decemb. 1592.

DHeer Advocaat van Hollandt vertoont dat Mijffrouwe van Orangiën hem heeft doen communiceren sekeren brieff, die hare L. van den Secretaris van den Heer Prince van Orangiën, haren Broeder, Robbrecht Moons, uyt Spaengiën ontfangen heeft, bij den welcken deselve hare E. onderricht van de goede genegentheyt die den

en zijne half-zuster Maria schijnen begrepen te hebben, dat de raad der Algemeene Staten — hoogst waarschijnlijk zal men met meer juistheid kunnen zeggen: de raad van Oldenbarneveldt — was ingegeven door wijze voorzichtigheid. De zaak bleef derhalve rusten: aan de Provinciale Staten werd geene mededeeling gedaan, terwijl het schrijven van Moons onbeantwoord bleef.

Prince van Spaengiën zijne voorsz. Excellentie thoont te dragen tot zijne relaxatie, oyck seer verre, dat zijne Hoocheyt selffs daarover cenige memoriën aen den Coning van Spaengniën, bij sijne hant gescreven, soude gepresenteert, ende deszelfs relaxatie ernstelijck gerecommandeert hebben, dat daerover den voirschreven Secretaris geraden soude sijn geweest bij eenige welgeaffectionneerde Heeren aldaer tot sijne voorsz. Excellentie hare L. voor te geven oft deselve niet en soude goet vinden van de voorsz. weldaet ende goede genegentheyt van sijne Hoocheyt, derselven te bedancken bij sekere missive bij haer aen Zijne Hoocheyt te schrijven achter volgende de minute, gedresseert ende bij hem overgesonden, alsnu gelesen, aengesien dat hem dochte dat sulcken scrijven totte voorsz. relaxatie grootelijck soude dienen. Ofte soo haer L. daerinne cenige veranderinge soude goetvinden te doen, dat haer soude gelieven hem deselve bij copie van de missive toetesenden. Verclarende, dat alsoo de voorsz. Mijffrouwe van Orangniën in het voorsz. versoeck ende maniere van scrijven nadencken hadde raedtsaem geacht heeft dese sake zijne Excellentie Graeff Maurits haren geliefden broeder ierst te communiceren, met seker concept van een brieff, bij haer, volgende den voorscreven voêrslag doen beworpen, daerinne haer L. seer wel, als dieghene die het beworp ingestelt heeft, haerlieder bedencken hadden, om zijn Excellentie advis daerop te verstaen. Dat zijne Ex. daerop gelcth hebbende, het voorsz. schrijven aen den voorsz. Prince van Spaengniën geenssins raedtsaem en vondt, maer van hem Oldenbarnevelt versocht hadde dese sake dHeeren Staten Generael voer te dragen om haer E. goede meyninge daerop te verstaen. Welcken volgende, deselve Oldenbarnevelt tgeene des voorschreven is in deliberatie geleeght hebbende, is, na voorgaende lange communicatie geresolveert dat men der voorsz. Mijffrouwe van Orangiën voor antwoorde sal aenseggen ende verclaren, dat het dHeeren Staten bedroeft ende leet is d'apprehensie ende lange detentie van den voorsz. Heere Prince van Orangiën, haren geliefden broeder, ende daerom niet lievers en souden wenschen, dat 'yetwes te doen en voorwenden, 'twelck tot zijne Etie relaxatie soude mogen dienen ende vorderlijck wesen; maer dat hare E. geexamineert hebbende het concept van

Toch zou het gedwongen verblijf van Philips Willem in Spanje niet lang meer duren. Hoogst waarschijnlijk zijn dezelfde machtige invloeden, waarvan in den brief van Moons sprake was, werkzaam gebleven. De Thou in zijn *Histoire Universelle* [1]) verhaalt althans, dat het besluit tot vrijlating van den Prins door 's Konings lievelingsdochter Isabella Clara Eugenia van haar vader verkregen werd. Volgens de la Pise en anderen was het besluit des Konings te danken aan de tusschenkomst van den Kroonprins, gesteund door Isabella's toekomstigen gemaal, Albertus van Oostenrijk. Redenen van staatkundigen aard zullen natuurlijk aan de zaak ook niet vreemd zijn gebleven. De Koning, oud en ziekelijk geworden, wilde zijn Nederlandsche onderdanen in den persoon van Albertus van Oostenrijk een landvoogd schenken, wiens edel en zachtaardig gemoed het werk der pacificatie gemakkelijk zou maken. Ook verder wilde hij van zijn vredesgezindheid blijk geven, door de Nederlandsche koopvaarders, die in de Spaansche en Portugeesche havens als oorlogsbuit waren binnengebracht, vrij te laten, en niet het minst door Philips Willem als vrij man in gezelschap vau den nieuwen landvoogd naar de Nederlanden te doen terugkeeren. „Om hem selven meer aangenamer in 't Nederlandt te maken, zoo heeft hij [Albertus] door zijn

---

den brieff, vuyt Spaengnien gesonden, 'tselve bevinden geheel practykich ende looselijck ingestelt bij den Raedt van Spaengnien tot nadeel van den Staet van den Lande; sulex dat zij van groot bedencken souden achten, bij haerselve te nemen resolutie op 't accorderen ofte afslaen van het versochte schrijven, sonder dese sake ierst aen de Provincien respectivelijck te communiceren, en derselver advis daerop verstaen te hebben; behalve dat dese communicatie selffs sonderlinge mede haer bedencken heeft, of het voor den huyse van Nassau, den voorsz. zijne Excellentie ende Mijffrouwe van Orangien dienstelijck soude zijn, deselve communicatie aen de Provincien te doen; dat daeromme dHeeren Staten versoecken ende begeren dat haer E. haer daerop alvoren gelieve te bepeysen ende adviseren om 't selve gedaen ende geweten, daerna desen aengaende geresolveert te werdden naer behoren.

[1]) La Haye, 1740 (T. VIII, p. 736).

versoeck den Coningk beweeght, om te concenteren, dat Philips Guillaume van Nassouwen, Prince van Orangiën, mede soude in alle vrijheijdt met hem trecken" — zegt Van Meeteren [1]). Ook de Groot getuigt, dat de vrijlating geschiedde „*velut pignus clementiae*" [2]) en tevens met de berekening, dat één van beide het geval zou wezen: òf Philips Willem zou zijn jongere broeders Maurits en Frederik Hendrik tot vrede weten te bewegen, òf zijn overkomst zou een verdeeldheid tusschen de aanhangers van het Huis van Oranje te weeg brengen, welke de zaak van den vrede eveneens zou ten goede komen. Wij zullen later zien, dat noch het eene, noch het andere is geschied.

Dat echter van de zijde der bewindslieden van de Geunieerde Provinciën het bericht der aanstaande terugkomst van Philips Willem met gemengde gewaarwordingen werd vernomen, waarbij een zekere mate van bezorgdheid niet was uitgesloten, is begrijpelijk. In het besluit des Konings niet anders te zien dan een „listigen aanslag", zooals nog van Cappelle, getuigt echter van groote partijdigheid.

De waarheid zal wel deze zijn, dat aan het Spaansche Hof een aantal zeer uiteenloopende invloeden en overwegingen hebben samengewerkt. De ervaring had voldoende bewezen, dat het gedwongen verblijf van Philips Willem in Spanje de zaak des Konings in de Nederlanden geen stap verder bracht, terwijl er alle reden bestond, om van zijn terugkeer, hetzij dan op de eene, hetzij dan op de andere wijze, een gunstig resultaat te verwachten in het belang van den gewenschten vrede.

Het was in den nazomer van 1595, dat het besluit, hetwelk aan Philips Willem's ballingschap een einde maakte, tot uitvoering kwam. 's Prinsen secretaris, Robert Moons, werd in de gelegenheid gesteld, hem het goede nieuws het eerst mede te deelen.

---

[1]) L. c. bl. 363.
[2]) *Hist. Lib.* V, p. 241,

Vorstelijk mild, als altijd, beloonde de Prins den boodschapper door hem de heerlijkheid Zeelhem ten geschenke te geven [1]).

Het lag verder in de bedoeling des Konings, den Prins, vóór hij naar de Nederlanden terugkeerde, geheel en al in zijn stand en waardigheid te herstellen; de verandering van zijne positie, van gijzelaar tot vrij man en tevens tot een der aanzienlijksten des rijks, moest voor iedereen duidelijk worden gemaakt. Op welke wijze dit geschiedde, vinden wij uitvoerig medegedeeld door Bor, die zijne informaties ontleent aan een brief uit Madrid, destijds hier te lande ontvangen. De schrijver wordt door Bor niet genoemd, doch moet blijkbaar iemand geweest zijn, die van al hetgeen aan het Hof geschiedde en van het gaan en komen van Philips Willem volkomen op de hoogte was. Moet hij niet in de onmiddellijke omgeving van laatst genoemde gezocht worden, dan zal het wel van een spion geweest zijn, zooals er van Nederlandsche zijde steeds aan het Spaansche Hof onderhouden werden.

Den 4^{en} September, verhaalt Bor op gezag van den ongenoemden verslaggever, vertrok Philips Willem onder geleide van kapitein Bario Nueno, aan wiens toezicht hij den laatsten tijd te Arvalo, een kleine plaats in Castilië, was toevertrouwd, naar het dorp het Eskuriaal. Na in het dorp overnacht te hebben, begaf de Prins zich den volgenden ochtend naar het paleis. Hij werd dáár met plechtigheid ontvangen en nam deel aan een galamaaltijd, welke te zijner eer was aangericht. Des avonds ten vijf uur werd hij voorgesteld aan den Koning, die hem, zooals Bor zich uitdrukt, „met wonderlijke demonstratie, goedertierenheid en omhelsingen van sachtmoedigheid audientie gaf". Vervolgens maakte de Prins, mede in het Eskuriaal, zijn opwachting bij de Koninklijke Prinsen, die hem eveneens met groote vriendelijkheid

---

[1]) Jos. Habets, *De Heeren van Zeelhem bij Diest,* opgenomen in de *Dietsche Warande,* Dl. VIII, bl. 558.

ontvingen en keerde daarop naar het dorp terug. Dáár gebruikte hij het avondmaal en reed in de avondkoelte naar Gualapaga. Den volgenden dag, 6 September, kwam hij te Madrid, waar hem nieuwe eerbewijzingen wachtten. De ambassadeur van den Duitschen Keizer, Graaf von Frankenberg, reed met zijn karos den Prins buiten de stad te gemoet. Hij stapte bij diens nadering uit en liet hem aan zijne rechterzijde plaats nemen. Zoo reden zij over de brug van Segovia Madrid binnen naar het paleis van den ambassadeur, bij wien Philips Willem zijn intrek nam. Verscheiden Spaansche edelen kwamen hem dáár bezoeken, onder welke genoemd wordt Don Diego van Cordua, die in den loop van den dag met hem uitreed. Het blijkt, dat het Philips Willem gelukt was gedurende zijn gedwongen verblijf de sympathieën te verwerven niet alleen van de Spaansche grooten, doch ook van de volksklasse. Immers Bor, of liever zijn ongenoemde zegsman, schrijft, dat al de hem te beurt gevallen eerbewijzen „geschiedde(n) tot een groot contentement van alle 't volk". Den 7den werd hij met den ambassadeur in audientie ontvangen door de Keizerin van Duitschland, welke destijds te Madrid vertoefde. Hij legde daarna nog bezoeken af bij de Hertoginnen van Feria en van Pastraua en bij de Gravin van Fuentes en vertrok den 9den uit de Spaansche hoofdstad, om zich voor te bereiden tot de reis, die hij nog vóór het einde der maand zou aanvangen. Het was op dien zelfden dag, 9 September, dat het verhaal van hetgeen hem van den 4den af wedervaren was, door den wel ingelichten verslaggever naar Nederland werd verzonden.

Den 28sten September scheepte Philips Willem zich in, om met den Kardinaal-Aartshertog Albertus van Oostenrijk Spanje te verlaten. Bijna acht-en-twintig jaar had zijn gedwongen verblijf dáár geduurd; als knaap was hij aangekomen, als man van meer dan veertig jaren vertrok hij, nadat de jaren van zijn jongelingsschap en voor een groot deel reeds die van den mannelijken leeftijd vreugdeloos en doelloos waren voorbij

gegaan. Te vragen naar de gevoelens, welke den Prins bij dat vertrek en bij de daaraan voorafgegane ontmoeting met den Koning, de oorzaak van alles, moeten bezield hebben, zou te vergeefs zijn. Het is niet zóó gemakkelijk zich te verplaatsen in den geest van een XVII-eeuwschen *grand-seigneur*, als Philips Willem, met zijn half-Nederlandsche, half-Spaansche opvoeding, zijne eigenaardige begrippen omtrent de rechten van het koningschap eenerzijds en die van zichzelven en van zijn geslacht van den anderen kant. Zóóveel echter mogen wij als zeker aannemen, dat, indien Philips Willem het land zijner ballingschap verliet zonder haat en met minder bitterheid dan men bij iemand met zijn verleden verklaarbaar zou achten, de redenen hiervan hoofdzakelijk zullen te zoeken zijn in de goedheid en zachtaardigheid, die hem van nature eigen waren; in den godsdienst die, na de lichtzinnige jaren der jeugd, op al zijn gemoedsstemmingen een ernstigen stempel drukte; en in de oprechte en trouwe vriendschap, welke hij in Spanje van zoovelen, tot op de treden van den troon, had mogen ondervinden. Het was aan de zijde van een edelen en oprechten vriend, Albertus van Oostenrijk, dat hij naar het vaderland zou terugkeeren ; veel andere vrienden liet hij in Spanje achter; men mag aannemen, ook vele herinneringen, lang niet allen van smartelijken of hatelijken aard.

De reis naar de Nederlanden zou met een grooten omweg volbracht worden. Met een vloot van zes-en-twintig galeien onder commando van Prins Doria en met een schitterend gezelschap van edellieden werd van Spanje koers gezet naar Genua, waar men den 8sten October aankwam en waar de Kardinaal-Aartshertog voor langen tijd verblijf koos. Daarbij bestond een geheime bedoeling. Spanje bevond zich destijds in oorlog met Frankrijk, waar Hendrik IV, eerst sinds een jaar als Koning gekroond, nog de allergrootste moeite had, aan de partijschappen het zwijgen op te leggen en zijn gezag allerwege te doen erkennen. Tot de

steden, die zich het meest vijandig tegenover hem stelden, behoorde Marseille, en nu had Albertus van Oostenrijk in opdracht, van zijn verblijf te Genua gebruik te maken tot het aanknoopen van onderhandelingen met de ontevredenen, om Marseille, als het mogelijk was, in handen van Spanje te brengen. De tusschenkomst van den Hertog van Guise deed geheel het kunstig ontworpen plan in duigen storten. Bor en van Meteren, vooral de laatste, bevatten omtrent deze zaak uitvoerige bijzonderheden [1]).

Wij kunnen deze echter met stilzwijgen voorbij gaan, daar zij met den held van ons verhaal op geenerlei wijze in betrekking staan.

Terstond na de aankomst te Genua werd aan Philips Willem door Albertus eene zending opgedragen, welke hem niet anders dan hoogst aangenaam kan geweest zijn. Hij werd namelijk door den Kardinaal-Aartshertog afgevaardigd naar den destijds regeerenden Paus Clemens VIII te Rome. Met welke bedoelingen? Door de la Pise en andere protestantsche schrijvers — in deze door van Cappelle gevolgd — wordt verondersteld, dat Philips Willem in opdracht had, te Rome de verzoening tegen te werken van Hendrik IV met den Heiligen Stoel. De Fransche Koning, eerst onlangs tot de H. Kerk teruggekeerd, bevond zich in onderhandeling met den Paus omtrent verschillende punten, welke tot dusver oorzaak waren geweest van vijandschap. Eene verzoening nu zou niet in het voordeel wezen van Spanje, hetwelk daarom, naar bedoelde schrijvers verzekeren, pogingen in het werk stelde, om de verwijdering tusschen Hendrik IV en den H. Stoel te doen voortduren [2]). Aangenomen voor een oogenblik, dat het laatste zóó was (de Machiavellistische staatkunde van die dagen maakte het geenszins onaannemelijk), dan nog klinkt het volkomen ongelooflijk, dat een Kardinaal der Kerk

[1]) Bor, IV, bl. 151. Van Meteren, bl. 363.

[2]) Men zie omtrent de onderhandelingen tusschen Hendrik IV en den H. Stoel: Bor, IV, bl. 99—121.

een zóó teedere zaak zou hebben opgedragen aan iemand zonder eenige politieke ervaring, die voortdurend met opzet buiten alle staatszaken was gehouden, wiens gemoed daarbij zeer lichtelijk tegen de hem gegeven orders in opstand kon geraken en die daarbij persoonlijke redenen had, om met den Koning van Frankrijk op goeden voet te komen. Immers het Vorstendom Oranje lag geheel door Frankrijk ingesloten, en het zou hoofdzakelijk van den Koning van Frankrijk afhangen, of Philips Willem dáár ooit regeeren zou. Ook al was er te Rome geen bijzondere opdracht te vervullen, dan nog bestonden er derhalve voldoende redenen om Philips Willem tijdelijk te verwijderen van Genua, waar tegen Frankrijk gekuipt werd, ten einde hem niet bloot te stellen aan mogelijke *réprésailles* van den kant van Hendrik IV. Veel aannemelijker dan het verhaal van de la Pise en anderen schijnt daarom de eenvoudige mededeeling van de Thou: „*Albert ne fut pas plutôt abordé à Gènes, qu'il envoya en poste à Rome le jeune Prince d'Orange pour saluer le Pape et lui dire qu'il était très-fâché de ne pouvoir y aller lui-même puisqu'il avait ordre de Philippe de se rendre incessament aux Païs-bas sans quoi la Flandre étoit en grand danger*" [1]). Ook omtrent het verblijf van Philips Willem toonen onze Nederlandsche historieschrijvers Bor en van Meteren zich bijzonder goed ingelicht. Philips Willem kwam den 21sten October te Rome aan, waar de Spaansche Ambassadeur hem tegemoet reed, hem naar zijn paleis geleidde en te zijner eer een reeks van feesten aanrichtte. Den 24sten woonde hij een Hoogmis bij in Sint-Pieter en werd den 28sten door den Paus in particuliere audientie ontvangen. Hij kuste den voet van den H. Vader, zeggen de evengenoemde schrijvers, en genoot daarna de eer van een langdurig onderhoud. Ook begiftigde hem de Paus met onderscheiden kostbare geschenken. Evenzoo de beide Kardinalen,

---

[1]) *Hist. Universelle,* T. VIII, p. 736.

neven van Z. H., en andere groote personages, met welke onze Prins te Rome kennis maakte.

De weelde en pracht aan het pauselijk Hof hadden destijds een hoogen trap bereikt. Zelfs op Philips Willem, ofschoon deze in zijn jeugd te Brussel en later in Spanje heel wat grootheid zal gezien hebben, maakte de luister van Rome en van het pauselijke Hof een diepen indruk. Zoo kon hij eenmaal zijne verbazing niet bedwingen, toen hij Kardinaal Farneze naar een consistorie zag rijden met een gevolg van honderdveertig edellieden te paard, welke allen aan zijn particuliere hofhouding verbonden waren. De verbazing van den Prins — verhalen zijne levensbeschrijvers — werd door zijn nieuwe Romeinsche vrienden aangezien als een blijk van naïveteit. Ongetwijfeld een bewijs, hoezeer de Romeinen van dien tijd aan pracht en grootheid gewoon waren!

In November keerde Philips Willem naar Genua terug. Daar Albertus inmiddels zijn pogingen, om Marseille voor de zaak van Spanje te winnen, mislukt zag, was de vloot van Doria teruggezonden en werd de reis naar Nederland over land voortgezet. Men vertrok den 27sten November uit Turijn door Savoye, Bourgondië en Lotharingen naar Luxemburg, waar de nieuwe Landvoogd met de zijnen aan het hoofd van drieduizend man Spaansche troepen den 29sten Januari 1596 aankwam. Hier werd eenige dagen halt gehouden, terwijl intusschen alles in gereedheid werd gebracht voor den plechtigen intocht te Brussel. Ook in het oude Hof van Nassau, hetwelk zóó langen tijd zonder bewoners was gebleven, was men inmiddels druk in de weer met herstellingen, om het voor zijn nieuwen meester in gereedheid te brengen.

Den 11den Februari trok Albertus met een luisterrijk gevolg Brussel binnen. Aan zijn rechterhand, ten einde hem alle inlichtingen te verschaffen, reed de vroegere landvoogd, Fuentes; aan zijn linkerhand Philips Willem van Oranje; onmiddellijk vóór

hem de Hertog van Aumale, die, destijds uit Frankrijk gebannen, in de Zuidelijke Nederlanden een schuilplaats gevonden had.

In de noordelijke provinciën inmiddels had het bericht van de vrijlating en den terugkeer van Philips Willem niet weinig ontsteltenis te weeg gebracht. Allerlei, deels overdreven, deels geheel onware, berichten deden de rondte. Zoo verhaalde men, dat Albertus was gekomen met voorstellen van vrede; werden die niet aangenomen, dan zou de oorlog met tot dusver ongekende felheid van Spaansche zijde worden voortgezet; Philips Willem zou reeds benoemd wezen tot Gouverneur van Holland en de verdere opgestane provinciën; om zijn aanzien tegenover zijn broeders te verhoogen, had de Koning van Spanje hem de orde van het Gulden Vlies verleend; ook zou de Prins in het huwelijk treden met Sibylla, de erfdochter van Kleef. In deze omstandigheden werden door de Staten groote bezwaren en moeilijkheden te gemoet gezien, voor het geval Philips Willem mocht goed vinden, zijn verblijf binnen de Republiek te vestigen. Het geschiedde daarom, vooral op aandrang van de Staten van Holland, dat aan den Prins door de Algemeene Staten een schrijven werd toegezonden, hetwelk hem te Luxemburg bereikte. Het schrijven was van den volgenden inhoud:

Monsieur!

Ce nous a esté a tous pardeca une tresagreable nouvelle, d'entendre la delivrance de vostre Excellence de sa longue et injuste prison, pour la souvenance que nous aurons a jamais des bienfaicts et louables offices que cest estat a receu de Monsieur le Prince d'Oranges Vostre pere de tres haulte memoire ensemble de l'assasinat commis en sa personne, qui nous fera tousjours tant plus affectionner, et aimer tout ceulx qui ont eu l'honneur de luy appartenir. Et mesmes pour les respect de vostre Excellence qui a miserablement consumé en icelle prison, non tant seulement le temps de sa jeunesse, mais aussi, la plus saine partie de sa vie, que n'a peu-estre sans

une fort grande apprehension et resentîment dudit assasinat, advenu par mesme ordre et injustice que vostre ditte prison, encores que vostre Excellence y ait monstré de la constance et magnanimité, selon la conjuncture du temps, et l'exigence des affaires. N'ayans pour ce regard voullu laisser de vous congratuler ceste liberté. Mais monsieur comme nous sommes deuement advertis que l'ennemy se vante de grands desseings qu'il pretend executer soubz pretexte du benefice d'icelle liberte de vostre Excellence au prejudice de cest estat. Et que serions marris que cela deust causer quelque alteration de l'affection particuliere que nous vous portons, combien que nous avons ceste ferme confiance que vostre Excellence ne vouldroit jamais servir d'instrument a l'Espaignol, pour ayder a sapper, et demolir ung bastiment de nostre liberté ediffié avecq tant de labeur et industrie du dit Sr. Prince d'Oranges vostre pere. Et pour l'advencement aussi desquel il a esté si malheureusement meurtri, et par ainsi obscurir la tres honnorable memoire qu'il en doibt avoir, eternellement, Voyla pourquoy, que d'ung chemin nous vous avons bien voulu prier s'il advenoit, qu'il print envie a vostre Excellence de venir par deça, qu'il luy plaiser tarder, et en remectre son voyage jusques a meilleur saison, et ung aultre temps plus propre, et plus agreable, Dont en pourrons advertir vostre Excellence, et luy envoyer les seuretez requises pour cest effect, selon l'ordre qu'avons donné par toutes nos frontières, ne pouvant entrer aulcun personnaige en ces Provinces Unies sans le dit nostre pasport, Et nous asseurants que vostre Excellence aura cest advertissement agreable, finirous la presente, prions le Createur vous octroyer Monsieur en Santé longue, et heureuse vie.

De la Haye, le XXIIe de Decembre 1595.

De vostre Excellence
Bien affectionnez amis,
Les Etats Generaulx des
Provinces Unies des Pays-Bas.
(*signé*) AERSSEN.

a Monsieur
Monsieur le Prince d'Oranges
Comte de Nassau, Catzenellebogen,
Buren, et Baron de Breda.

De brief moge niet uitmunten door sierlijken of beknopten stijl, aan duidelijkheid laat hij niets te wenschen over. Men wenscht den Prins geluk met zijn herkregen vrijheid, complimenteert hem als oudsten zoon van den Zwijger, doch geeft hem tevens zoo nadrukkelijk mogelijk te verstaan, dat men op zijn tegenwoordigheid niet gesteld is en dat, zoo hij het niettemin mocht wagen, het grondgebied der Republiek te betreden, hij aan de grenzen zal worden tegengehouden.

De wijze, waarop Philips Willem dit schrijven opnam, getuigt vóór zijn karakter. Hij antwoordde met een zeer beleefden brief, waarin hij niet het minste boos humeur laat blijken. Zonder in te gaan op hetgeen de Staten zeiden over zijn *longue et injuste prison* en zonder in eenige beoordeeling te treden van hun maatregel te zijnen opzichte, dankt hij hun voor hun gelukwensch, verzekert hij hun van zijn goede gezindheid en van zijn oprecht verlangen „om sijn bedroeft Vaderlant in sijn ouden voorspoed herstelt te sien" en zelf te mogen medewerken „tot een goede uitkomste van so veel ellenden en miserien en tot een beginsel van ruste en generael profijt van alle dese landen".

De vertaling van den brief luidt bij Bor als volgt:

Mijn Heeren!

Ik bedanke UL. seer hertelijk van het contentement, 't welke gijlieden hebt over mijn vrijheid, en voor de goede gedachtenis, die gijlieden bij uwe brieven mij bewijst. En hoewel mij tot noch toe niet en is toegelaten geweest UL. te verwittigen de goede genegentheid, die ik altijds tot uwaerts gehad hebbe (die oyt wel verdiend heeft alle vriendschap en goedwilligheid, die gijlieden met UL. brieven mij te kennen geeft) so is 't dat ik nu hope, met dese goede oorsake van mijne verlossinge, die UL. dadelijk te bewijsen sodanige, en so wel tot UL. genoegen, profijt en gevoeglijkheid, dat gijlieden geen oorsaken hebben sult van UL. te beklagen, of daer over t' onvredeu te wesen. En als het daer toe gekomen sal wesen, UL. te mogen bewijsen de grote begeerte van UL. te dienen (als die anders niet en soeke in dese

werelt, dan te sien zijn bedroeft Vaderland herstelt in zijn ouden voorspoed) so sal ik niet voornemen, ten ware met UL. goede wille en groot contentement. En ik verhope in God, dat nimmermeer van u, Mijne Heeren, geweijgert sal worden een dienst, die nergens toe strekt, dan tot een goede uytkomste van so veel ellenden en miseriën, en tot een beginsel van ruste en generaal profijt van alle dese landen, 't welk God wil laten gedijen tot sijnen meesten dienste, en u, Mijne Heeren, geven het voltrekken van al uwe goede begeerten, mij zeer dienstelijk bevelende in uwe goede gratie.

Uw welgonstigen vriend. Philips Guillaume de Nassau.

Uyt Lutzenburg den eersten Februarij 1596.

Aen Mijn Heeren,

Mijn Heeren de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden.

Het woord, in dit schrijven gegeven, was dat van een eerlijk man. Oprecht Katholiek en gehoorzaam onderdaan van den Koning van Spanje blijvende, heeft Philips Willem nooit iets gedaan, waardoor hij de Staten of zijn Hollandsche bloedverwanten reden gaf, over hem zich *„te beklagen of t'onvreden te wesen"*; nooit ook heeft hij bij zijn ernstige pogingen tot vrede en verzoening gehandeld achter den rug der partijen om of, gelijk hij het uitdrukt *„iet voorgenomen ten ware met* [wederzijdsch] *goede wille en groot contentement"*.

Als het ware, om den onaangenamen indruk van hun schrijven te verzachten, werd door de Algemeene Staten een tweede besluit genomen. Door hen werd namelijk aan „de bezorgers van 't sterfhuis van zijn vader" gelast, hem terstond bij zijn aankomst te Brussel, een wissel van tienduizend gulden over te maken uit de opbrengsten der door hen beheerde goederen. Het geld zal welkom geweest zijn: immers sinds den dag van zijn vrijlating had de Prins, ingevolge de bevelen van Filips II niet meer ontvangen dan 500 kroonen (ongeveer duizend gulden per maand) op afrekening. Wel was tevens besloten, dat hij bij zijn terugkeer in de Zuidelijke Nederlanden, in het bezit zou worden gesteld van alle vaste goederen, die aan zijn vader hadden toebehoord

en onder Alva waren verbeurd verklaard, doch met de formaliteiten, aan deze teruggave verbonden, was natuurlijk tijd gemoeid, terwijl Philips Willem — het werd reeds vroeger opgemerkt — groote behoeften had en geene zuinigheid kende.

Zoo was dan onze held in het vaderland teruggekeerd en scheen hij een gelukkige toekomst te gemoet te gaan. Zijn verdere lotgevallen hoop ik later te vertellen.

Dr. P. J. F. Vermeulen.

Naschrift. Opmerkelijk mag het heeten, hoe op eenmaal de belangstelling in de lotgevallen van Philips Willem schijnt opgewekt! Toen ik in *Het Jaarboekje van Alberdingk Thijm* van 1898 eenige bladzijden aan mijn held wijdde, waren zeventig jaren voorbijgegaan, sinds de uitgave der biographie van v. Cappelle. In al dien tijd had niemand hem meer de eer eener afzonderlijke bespreking waardig gekeurd. Nog niet lang echter had ik mij met de studie van zijn leven bezig gehouden, of daar verscheen het belangrijke artikel van Dr. van Even in de *Dietsche Warande* met tal van onbekende bijzonderheden omtrent de ontvoering te Leuven. Een nieuwe levensbeschrijving van protestantsche zijde is in aantocht. Zonder dat wij van elkander afwisten, hield ook de bekende Amsterdamsche predikant Ds. Schuller tot Peursum zich met Philips Willem bezig en koos dezen katholieken Oranjevorst tot onderwerp eener lezing, welke, gelijk Z.W.E. mij in een vriendschappelijk onderhoud mededeelde, welhaast in de *Stemmen voor Waarheid en Vrede* het licht zal zien. 't Was ook door den heer Schuller tot Peursum, dat mijn aandacht werd gevestigd op een reeks van artikelen van de hand van den archivaris van Breda, Dr. J. F. Corstens, inhoudende bijzonderheden omtrent Philips Willem en opgenomen in verschillende nummers van de (oude) *Bredasche Courant* gedurende de laatste helft van 1898. Ofschoon ik in een paar dier artikelen (met eerlijke vermelding van naam en herkomst) mijn eigen artikel in het *Jaarboekje* van Thijm terugvond, was mij de kennismaking met de bedoelde mededeelingen tot dusver geheel onthouden gebleven. Dit noopt mij tot een kleine aanvulling in den vorm van een naschrift.

Zooals ik in het begin van mijn eerste artikel reeds mededeelde, bestaat er in de opgave der geboorteplaats van Philips Willem geen

volkomen eenstemmigheid. De meest betrouwbare levensbeschrijvers — en ik hield mij aan hun, zooals ook thans blijkt, *juiste* opgave — berichten, dat hij geboren is op het slot te Buren; anderen noemen Breda. Ook in het onderschrift van de schilderij, den Prins voorstellende na zijn dood uitgestrekt op zijn praalbed, welk schilderij vorig jaar te zien was op de Oranje-Nassau-tentoonstelling en bewaard wordt op het Stadhuis te Diest, heet het *Bredae olim natus in* 1554 *ibidemque Deo renatus* (zie mijn eerste artikel blz. 82 en 83). Nog altijd gaf dit zekere moeilijkheid. Enkele aanteekeningen echter, door Dr. Corstens in de oude Bredasche rekeningen gevonden en publiek gemaakt, geven de hoogst waarschijnlijke, zoo niet stellige oplossing der gemelde tegenstrijdigheid. In de Bredasche stadsrekeningen van 1554 wordt gevonden (*Bredasche Courant* van 20 November 1898):

„Item den XXIIIIten der selver maent (Decembris) anno voers op Kerssavont betaelt peeteren van den beloye, van dat hij gesonden was van den hoefmeester ons gen. Heere, des princen van Oraengie, aen den borgemeesters van Breda, om te denonchieren, dat onsse genadige vrouwe, de prinssersse, gelegen ende bevallen was op den XIXen decembris anno 1554, tusschen vier ende halff vijff ueren, van eenen jongen prince ende geboren heere van Breda, genaempt Philippus Guilielmus; aldoen den voors. beloye gegeven voor de blyde tydinge, bij advys van mijnen heere den drossart, ende die van de weth, eenen karolus gulden in specie, 21 stuvers".

Vervolgens komen in het voorjaar van het volgende jaar verscheiden posten voor wegens eereprijzen, uitgeloofd aan schuttersgilden of „Cameren" en wegens wassen toortsen, aan diezelfde „Cameren" het eene zoowel als het andere *„ter eere van den Crisdom* [doop] *van onsen jongen geborene heere van Breda*".

Uit een en ander trekt Dr. Corstens, m. i. zeer terecht, de volgende conclusiën: Philips Willem werd den 19n December 1554 te Buren geboren. De bode, Peter van den Beloye, die dit heugelijk bericht moest overbrengen aan de burgemeesters van Breda (waarschijnlijk een paar dagen later uit Buren vertrokken en eveneens een paar dagen onder weg gebleven) verrichtte den 24n zijn boodschap, waarvoor hem een carolusgulden fooi werd uitgereikt. *De jonggeborene echter werd ongeveer drie maanden later te Breda gedoopt.* Daar het in den winter was, werd voor de plechtigheid en voor de reis, welke daaraan voorafging, het begin van het voorjaar afgewacht.

De ceremonie van den doop zal ook hier wel onderscheiden moeten worden van de eigenlijke toediening van het Sacrament, onmiddellijk na de geboorte. Ook in latere eeuwen volgde, gelijk bekend is, bij kinderen van vorstelijke geboorte de *ceremonieele* doop dikwijls eerst maanden na de geboorte.

Het bovenstaande is, volgens Dr. Corstens, alles wat in oude stukken omtrent de quaestie der geboorteplaats van Philips Willem gevonden wordt. Wel vindt men in de akten en stads-rekeningen van Breda uitdrukkelijk vermeld, dat het oudste kind van Prins Willem en Anna van Egmond, Maria, de latere echtgenoote van Graaf Philips van Hohenlohe, dáár ter stede geboren is. Deze mededeeling geeft mij aanleiding, een vergissing te herstellen in mijn vorig artikel. Ik heb dáár gesproken van genoemde Maria als *de jongere* zuster van Philips Willem. Dit is onjuist: Maria was de oudste.

Dr. V.

LITURGIE VAN DEN OUD-KATHOLIEKEN BISSCHOP N. B. P. SPIT,

Pastoor der S. Petrus en Paulus gemeente te Rotterdam.

Abyssus abyssum invocat.
Ps. XLI, 8.

In het maandblad *De Oud-Katholiek* kwam onlangs [1]) een zonderling bericht voor. Het luidde:

„Rotterdam, 9 Juli. In de kerk der gemeente van de heilige Petrus en Paulus werd heden door den bisschop van Deventer, mgr. N. B. P. Spit, het heilig sacrament des vormsels toegediend aan zeven en veertig leden der beide gemeenten alhier. Bij deze plechtigheid assisteerden de pastoors J. A. en J. M. van Beek. Na den dienst sprak de bisschop een toepasselijk woord naar aanleiding van Johannes III: 8.

Geen vormfeest werd vermoedelijk met meer gespannen verwachting verbeid. Immers het was bekend, dat bij deze plechtigheid uitsluitend de moedertaal gebezigd zou worden. Dit is dan ook geschied en heeft een verloop gehad naar wensch. De geloovigen konden de gansche plechtigheid met het grootste gemak volgen, daar hun bij den aanvang van den dienst een boekje was uitgereikt, waarin met de meeste accuraatheid alles was opgenomen, wat dezen morgen zou geschieden. De plechtigheid maakte een natuurlijken indruk, d. w. z. wekte het verlangen op, dat van nu aan de gemeente in haar moedertaal tot God zou gaan bidden.

De nieuwe door den heer A. B. H. Verheij (op den hollandschen tekst) gecomponeerde mis voldeed in alle opzichten en de uitvoering was uitstekend".

Deze onverantwoordelijke afwijking bij de toediening van het H. Sacrament der Vormsels, de vreemde toon in het bericht

---

[1]) No. 8, Augustus 1899.

aangeslagen, de nog veel vreemdere „natuurlijke indruk", welke de plechtigheid maakte, wekten terecht de verontwaardiging der Redactie van *De Tijd* op. In haar nummer van 3 Augustus ll. drukte zij er een merk op, dat ten volle verdiend was. Zij eindigde met deze woorden:

„De natuurlijke indruk, waarvan het bericht melding maakt, had deze moeten zijn: wij Oud-Katholieken verwijderen ons telkens verder van de Katholieke Kerk, de kolom en de grondslag der waarheid. 't Wordt tijd, tot haar terug te keeren. En daarom moet niet slechts het verlangen om te bidden opgewekt, maar van het verlangen moet tot de daad van bidden overgegaan worden hetzij dan *met* of *zonder* de moedertaal".

Hiermede waren ook wij het ten volle eens, maar nog veel meer *moesten* wij dat zijn, toen wij kennis maakten met het boekje, dat „bij den aanvang van den dienst was uitgereikt, en waarin met de meeste accuraatheid alles was opgenomen, wat dezen morgen zou geschieden". Wij leerden er uit, dat niet alleen de moedertaal was gebezigd bij de toediening van het H. Vormsel en bij de gezangen der H. Mis, maar dat ook deze oud-katholieke bisschop alle gebeden, ook die van den Canon, luid op in het Hollandsch las, naar willekeur veranderingen in gebeden en rubrieken maakte, kortom eene liturgie der H. Mis invoerde, die in vele punten in strijd is met de Regels der Kerk. Wij leerden er uit, dat zelfs de katholieke geloofsleer — wat niet te verwonderen is, daar liturgie en leer zoo nauw samenhangen, — geweld wordt aangedaan en in verschillende punten gewijzigd.

Wij meenden daarom dit „vormfeest" niet onbesproken te mogen laten in dit maandschrift, dat steeds optreedt voor het erfdeel onzer katholieke voorvaderen.

* * *

Het boekje, dat onze handleiding zal wezen, is getiteld: *Gebeden der heilige Mis en bediening van het Sacrament des*

Vormsels op den zesden Zondag na Pinkster 2 Juli [1]) *1899, in de kerk der gemeente van de heilige Petrus en Paulus te Rotterdam.* Rotterdam, Richard Reisberman, firma H. T. Hendriksen. — Vergis u echter niet, het is dáár niet verkrijgbaar. De genoemde en zich noemende bisschop van Deventer [2]), tevens pastoor in „het Paradijs" (zoo heet van ouds dat kerkje van de heilige Petrus en Paulus) nam de geheele oplage voor zich. Toevalliger wijze kreeg ik echter een paar dagen na het „vormfeest" een exemplaar in handen.

Wat het bevat, is duidelijk. Men had er bij kunnen voegen, dat er ook de *gezangen* der H. Mis in stonden en aan het eind de Mis (een geheel eigene) voor de *„Eerste heilige Communie"*. Dan zeide het titelblad alles.

Volgen wij nu eenvoudig de geheele plechtigheid.

Zij ving aan met den lofzang: *„Kom, Geest des levens en der kracht"*. Deze moet de vertaling heeten van den nooit te overtreffen hymnus: *„Veni creator"*. De gemeente zong ze geknield en wel op de Oud-Gregoriaansche, d. w. z. de met kruisen verbasterde, zangwijze, zooals die vroeger in de Amsterdamsche uitgave van het Antiphonarium te vinden was. Het zal voldoende zijn de eerste en laatste strooi van dezen lofzang mede te deelen. Men kan uit deze alleen, vooral als men ze zingt op de aangegeven zangwijze, zich overtuigen, hoe die aloude en overschoone lofzang „ce cantique si mystérieux et si grandiose", zooals Dom Gueranger ze noemt [3]), bedorven is. De twee strofen luiden aldus:

---

[1]) Zooals men bemerkt verschilt de datum met dien, welken *De Oud-Kathotiek* geeft; waarschijnlijk was het „vormfeest" eerst op den 2den bepaald, maar werd het om een of andere reden tot den 9den uitgesteld.

[2]) Het is algemeen bekend, het bisdom Deventer heeft geen enkele kerk, geen enkelen priester en geen enkelen geloovige van de Oud-Katholieken. Daarom is die pseudo-bisschop pastoor in Rotterdam.

[3]) *L'Année Liturg.* Le jour de Pentec.

„Kom, Geest des levens en der kracht!
Woon in het hart, dat u verwacht,
En deel uw heil'gen hemel vreê
Aan uw bezielde scheps'len meê.
. . . . . .
U Vader! U zij roem en eer!
Lof, prijs den opgewekten Heer!
Dank zij den Geest, die ons geleidt,
In aller eeuwen eeuwigheid. Amen".

Wat men van de vertaling dezer doxologie, vooral der woorden „*Et Filio, qui a mortuis surrexit*" door „*opgewekten Heer*", te denken heeft, laat ik aan mijne lezers over. Ik voeg er alleen bij, dat volgens de voorschriften der liturgie op den 7den Zondag na Pinkster een andere behoorde gezongen te worden.

* * *

Na dezen lofzang, waarbij van vers of oratie geen spraak is begon de Mis des bisschops. Zij werd, zoo als wij reeds zeiden, geheel in het Hollandsch gelezen en gezongen, en zooals men ons van vertrouwbare bron verzekerd heeft *bij wijze van proef (!)*

Ondanks de zoo strenge veroordeeling van het Concilie van Trente tegen allen, die beweren, dat de Mis alleen in de moedertaal moet worden opgedragen [1]), ondanks de 86ste stelling van Quesnel, veroordeeld in de bulle „*Unigenitus*" [2]), en de uitspraken van de Pausen, zooals Pius V, Clemens VIII en Urbanus VIII [3]), die voorschrijven dat de H. Mis moet gelezen en gezongen worden „*juxta ritum, modum ac normam*" in het Roomsch Missaal bepaald, heeft deze bisschop aldus durven handelen.

Deze oud-katholieke bisschop veroorlooft zich niet alleen, gelijk men trouwens reeds begon te doen onder het bestuur van een

---

[1]) Sess. XXII, Can. 9: „Si quis dixerit, lingua tantum vulgari missam celebrari debere, anathema sit".

[2]) „Eripere simplici populo hoc solatium jungendi vocem suam voci totius Ecclesiae, est usus contrarius praxi apostolicae et intentioni Dei".

[3]) Zie het *Missale Romanum* vooraan.

Codde [1]), de sacramenten toe te dienen in de moedertaal, maar gaat alweer verder.

En dat geschiedt door hem, wiens voorgangers aan hunne leeken op de vraag: „Zijn wij met den heiligen stoel vereenigd?" ten antwoord gaven: „Ja wij hebben hetzelfde geloof, erkennen den Paus als opperhoofd, gehoorzamen hem in alles naar de Regels der Kerk, bidden voor hem, verdedigen zijne regten en zijn in kerkelijke gemeenschap met andere bisschoppen en kerken, die door eene uitwendige gemeenschap met den Paus vereenigd zijn" [2]).

Ach hoe duidelijk toont deze nieuwe daad het onoprechte van deze woorden. Hoe dwaalt men al verder en verder af, en roept de eene afgrond den anderen in!

Voegen wij hier echter bij, dat de oud-katholieke bisschop van Haarlem C. J. Rinkel wel ver, maar nog niet zoo ver durft gaan. Ook hij diende onlangs het sacrament des Vormsels toe n.l. den 8sten October l.l. aan 26 kinderen te Aalsmeer. Welnu in *De Oud-Katholiek* [3]) vindt men daaromtrent:

„Volgens gewoonte geschiedde dit in de Hollandsche taal. Mede naar gewoonte geschiedde de opdracht der heilige offerande nog in de latijnsche taal. Iets buitengewoons echter was 't, dat de zang, uitgenomen de liturgische aan het altaar, ditmaal in de moedertaal plaats had".

* * *

Maar stellen wij eens aanstonds de vraag: waarom toch die moedertaal? Waarom daarvoor zoo geijverd ondanks de Regels der H. Kerk?

---

[1]) Zie Dom Guer. *Inst. Liturg.* Tom. II, p. 249.

[2]) Zie *Kleine Katechismus* of kort begrip der Geschillen enz. op bevel der Hoogw. Heeren Aartsbisschop van Utrecht, Bisschop van Haarlem en Bisschop van Deventer. Te Amsterdam C. Potgieter en J. van Baale. MDCCCXX. Blz. 33.

[3]) No. 11, November 1899.

Het antwoord moet niet gezocht worden in het streven naar een nieuwigheid, ook niet in de zucht om tot het oude terug te keeren, zooals men ten onrechte wel eens voorwendt, neen, in de dwaalleer van het Jansenisme zelve ligt de reden. Ik kan niet beter doen dan hier het woord te geven aan een man, die in zijne *Liturgische Vorlesungen über die heilige Messe* zijn degelijke geleerdheid bewezen heeft, aan J. Kössing, toen ter tijde Regent van een Aartbisschoppelijk Seminarie. In zijne *Einleiting* van dit werk [1]) geeft hij de volgende noot: „Die Jansenisten, gestüzt auf den verworfenen Lehrsatz, dasz man der wirksamen Gnade nicht widerstehen könne, entkleideten die hl. Sakramente ihres objectiven Characters, entwertheten die sichtbare Kirche zu Gunsten einer unsichtbaren, behaupteten einen unmittelbaren, von der sichtbaren Heilsanstalt unabhängigen Verkehr der „Auserwählten" mit Christus und lehrten auch, dasz die (versteht sich: begnadigten) Laien ebenso (*proprie et immediate*), wie die Priester das Opfer darbrachten: *Dum sancto missae sacrificio assistimus*, heiszt es in ihrer Moral, *omnes simul corpus Christi offeramus et consecremus (Moral. Christian.* sub *Orat. Dom.* L. III, Sect. 3, Art. 1), bei Dr. J. B. Eberl: *Jansenisten und Jesuiten im Streite über die oftmale Kommunion* (Regensburg 1847, III, 51). Jeder war also Mitopferer und Mitpriester und im Falle der Unwürdigkeit der Liturgen wurde ihren Dafürhalten zufolge das Opfer nur von den würdig Mitopfernden entrichtet; jeder könnte und durfte aber auch selbst celebriren, wenn er sich berufen fühlte, was denn in der that nicht blos Männer, sondern auch Weiber thaten".

Na deze noot schrijft hij vervolgens in den tekst: „Es ist aber unmöglich, die Anerkennung eigenthümlich priesterlicher Functionen und damit des Unterschiedes zwischen Priester und

---

[1]) S. 5, n. 3 (zweite Auflage).

Laien zu paralysiren, so lange die Scheidewand der lateinischen Cultsprache nicht durchbrochen wird".

Er behoeft hierbij geen enkel woord. 't Is overduidelijk.

* * *

De H. Mis ving dan aan met de gewone gebeden aan den voet des altaars. Op alle verkeerde of onjuiste woordvertalingen acht te geven zou mij veel te lang doen worden. Ik zal mij bepalen slechts dan vertaalde gebeden te doen hooren, als de zin ervan of het gebed zelf geheel veranderd is, en gemakshalve de vertaling er naast plaatsen, zooals zij tot nog toe in de gebedenboeken der Bisschoppelijke Klerezij gebruikelijk was. De andere pastoor van Rotterdam J. A. van Beek, tevens een der assistenten bij deze plechtigheid, maakt mij dit gemakkelijk. Hij deelde ons die, met den Latijnschen tekst er naast, mede in de laatste uitgave van het boek getiteld: *Christelijke onderwijzingen en gebeden*[1]). Duidelijksheidshalve zal ik er eenvoudig de initialen v. B(eek) en S(pit) boven zetten.

Ik kom dan aanstonds tot het tweede gebed, dat de priester in stilte zegt, terwijl hij het altaar opgaat: „*Oramus te Domine, per merita sanctorum tuorum, quorum reliquiae hic sunt, et omnium sanctorum, ut indulgere digneris omnia peccata mea. Amen*".

De vertaling luidt:

v. B.	S.
„Wij bidden U Heer! door de verdiensten van uwe heiligen, wier gebeenten hier zijn en van alle heiligen, dat Gij U gewaardiget al mijne zonden te vergeven. Amen".	„B. Wij bidden U Heer! in gemeenschap met uwe heiligen, dat Gij U verwaardigt al mijne zonden te vergeven. D. Amen".

[1]) De volledige titel is: *Christelijke onderwijzingen en gebeden. Handboek voor katholieken voor huiselijk en kerkelijk gebruik.* Rotterdam, M. Wijd en Zonen. — Vooral om die nadere bepaling van den titel, acht ik het noodig dezen mede te deelen. Katholieken zouden er

Men ziet het uit de letters B(isschop) en D(ienaren), dat de rubriek der Kerk om *in stilte* dit gebed te doen, welke v. B. nog aanneemt, door dezen bisschop veranderd is, en verder, dat hij dit gebed opzettelijk gewijzigd heeft. Wat hiervan te denken? Over het *luid op* bidden zullen wij later spreken bij het behandelen van den Canon. Doch wat beteekent die verandering van „*verdiensten*" in „*gemeenschap*"? Wat dat weglaten „*dier Heiligen, wier reliquieën in het altaar rusten?*"

Dat de eerbied voor de Reliquieën der Heiligen bij de oud-katholieke priesters gering is, wisten wij reeds. Zelf heb ik daarvan eens de droevige ondervinding opgedaan. Voor ongeveer 25 jaren bezocht ik in mijn vacantietijd als theologant het kerkje der Jansenisten te Rijswijk. Ik mocht er binnen gaan, want als verlaten stond het daar; slechts een of tweemaal in het jaar werd er „dienst gedaan" door hun Pastoor uit 's-Gravenhage. Naar men mij zeide, gebeurde dit om de inkomsten er aan verbonden; de parochie bestond overigens uit één enkel gezin. Bij dat bezoek kwam ik ook op de sacristie, en daar in een kast, te midden van ouden rommel en vuil, zag ik verschillende schoone en groote reliquieën liggen, ontdaan van hunne reliekhouders. Hoe ging mij dit aan het hart! Toen ik vroeg, of dit altijd zoo geweest was, zeide men mij: o neen, vroeger waren ze in zilveren kastjes, maar eenigen tijd geleden heeft men die medegenomen om ze waarschijnlijk te gelde te maken; over die H. Gebeenten evenwel bekommerde men zich niet, en liet deze aldus hier achter. Dit feit dunkt mij, is teekenend. Misschien ook zou het in den laatsten tijd zoo besproken „Hoofd" van Scerpswert, dat eens den schedel van den H. Bisschop en Martelaar Fredericus bevatte, zoo 't spreken kon, nog luider verkondigen, dat de eerbied voor

---

soms door bedrogen kunnen worden. — In 1892 verscheen verder nog een *Handboekje van gebeden voor huiselijk en kerkelijk gebruik*, waarin de Misgebeden geheel overeenkomen met bovengenoemden van J. A. van Beek.

de reliquieën bij de Jansenistische priesters niet groot meer is. Maar, zoo vragen wij thans, heeft deze bisschop soms den *cultus* ervan *geheel* verworpen? — En dan dat opzettelijk veranderen van *„verdiensten"* in *„gemeenschap"* der Heiligen. Wat wil hij er mede? Verwerpt hij de leer, dat wij deel kunnen hebben aan de *overvloedige* verdiensten der Heiligen? Of gaat hij misschien nog verder, gelijk de Protestanten, en neemt hij in het geheel geen verdiensten in den mensch meer aan? Ik weet het niet, maar het opzettelijk veranderen van dit gebed geeft te denken.

* * *

En nu zult gij meenen, dat de *Introïtus* der Mis gebeden en gezongen wordt, ja gij zijt misschien nieuwsgierig, welke deze is, omdat gij tevens er uit kunt weten, welk officie men heeft. 't Is toch heden het feest der H. Martelaren van Gorkum, 't is de 7de Zondag na Pinksteren. Helaas, gij wordt bitter teleurgesteld; noch het een noch het ander. *Introitus, Graduale, Offertorium* en *Communio* zijn er niet; ten minste men vindt ze niet in het boekje; en toch is er, gelijk het bericht zegt, *„met de meeste accuraatheid alles opgenomen, wat dezen morgen zou geschieden"*. Bijgevolg mag men gerust aannemen, dat zij door dezen bisschop zijn afgeschaft, ten minste voor „het vormfeest" [1]). Ziet men verder naar de *Collecta, Secreta* en *Postcommunio* en naar *Epistel* en *Evangelie*, dan komt men tot de overtuiging, dat die Mis uitsluitend voor de vormelingen is vervaardigd, want het *„Smeek-, Offer-* en *Dankgebed"* (sic) [2]) zijn genomen uit de Mis van den

[1]) In het boek van v. Beek is er wel degelijk spraak van; alsook, ten minste wat den *Introitus* betreft, bij de toediening des Vormsels door den oud-katholieken bisschop van Haarlem. In het reeds aangehaalde bericht (zie bl. 443) lees ik toch: „Het koor was bovendien een *Introitus* rijk op hollandschen tekst, den in woordtekst eenigszins gewijzigden *Introitus* van Pinkster."

[2]) Ook deze termen zijn nieuw; v. Beek houdt zich nog aan de Latijnsche gelijk boven.

H. Geest. De epistel (I Joan. II: 14-17) en het evangelie (Joan. III: 5-8) heb ik tot nog toe tevergeefs gezocht in het *Missale Romanum*. Alzoo heeft men ook hier eigenmachtig een „Vormmis" vervaardigd, ofschoon Pius V reeds uitdrukkelijk gebood: „*neque in Missae celebratione alias ceremonias, vel preces, quam quae hoc Missali continentur, addere, vel recitare praesumant*".

Voegen wij er onmiddellijk nog bij, zooals wij reeds aangaven, dat aan het eind van het boekje ook een eigen Mis, doch insgelijks zonder *Introitus, Graduale, Offertorium* en *Communio*, gevonden wordt voor de Eerste H. Communie. Hier zijn epistel en evangelie genomen uit de Mis van het H. Sacrament, maar zijn „*Smeek-, Offer-* en *Dankgebed*" eigen fabrikaat.

* * *

Keeren wij nu weer terug tot het punt der Mis, waar wij gebleven waren. Onmiddellijk na dat opzettelijk veranderd gebed staat als rubriek: *Door het koor en de gemeente wordt gezongen:* „Heer ontferm u onzer", en hoort men beurtelings het *Kyrie eleison* op zijn Hollandsch weerklinken. Hier viel dus die Byzantijnsche smeekbede, die door alle eeuwen, zoowel in de Oostersche als Westersche kerk weerklonken heeft, geen ontferming ten deel. De Latijnsche kerk meende die Grieksche woorden juist om hun eerbiedwaardigen ouderdom, om de éénheid der Kerk, welke er door uitkomt, en om de bijzondere klem en nadruk, welke er in gelegen zijn [1]), niet te mogen veranderen in: *Domine miserere nobis*. Zij behield ze, niet slechts in hare Misliturgie, maar overal, waar die smeekbede moest ten hemel gaan. De zich noemende bisschop van Deventer echter weet het beter, het Kyrie eleison moet plaats maken voor het: *Heer ontferm u onzer*. Is dat geen aanmatiging, die zich zelf straft, daar zij het

---

[1]) Zie Gihr, *Das heilig Messopfer* (5 Aufl.) S. 360, 361. Dom Guer, *Inst. Liturg.* (1 Ed.) T. III, p. 150.

middel wordt om de scheuring nog beter te doen uitkomen? [1])

Ook die heerlijke lofzang, het verheven en schoone lied, dat te Bethlehem aangeheven en door de H. Kerk voortgezet van den beginne af, zelfs in de Oostersche kerken weerklonk [2]), het *Gloria in excelsis Deo*, hoort men thans in de moedertaal. Maar welk een contrast! Reeds bij den inzet van den bisschop voelt gij het. Die zangwijze van het Missaal „in duplicibus et solemnibus diebus" is eenig voor de woorden *Gloria in excelsis Deo*. Gij stijgt er als in één oogenblik mede omhoog, en denkt aan de glorie, die Jesus kwam brengen aan God, zijn hemelschen Vader, bij zijn geboorte, en die Hij opnieuw brengt bij het H. Misoffer. Zing echter op die zangwijze, gelijk hier gedaan wordt, de woorden: *Glorie zij aan God in den hoogen*, gij zegt aanstonds: neen, dat valt niet, die proef (!) moet mislukken. En dat is ook het gevoel, dat zich van u meester maakt, als gij dien schoonen lofzang in de Hollandsche taal door koor en volk hoort voortzetten.

Doch over de melodie en zangwijze van den heer A. B. H. Verhey zoowel van het „Heer ontferm U onzer" als van het „Glorie zij aan God in den hooge" en tevens over die van het „Heilig Heilig Heilig" en het „Lam Gods, dat wegneemt de zonden der wereld", achten wij ons niet bevoegd te spreken. Wij laten dit aan muziekkenners over.

* * *

Als nu door koor en gemeente het „Glorie zij aan God in den hooge" gezongen was, sprak de bisschop het „*Vrede zij u lieden*" uit, en na het „*En met uwen geest*" der dienaren las hij

---

[1]) Bij de Mis van den oud-katholieken bisschop van Haarlem ging het weer anders toe. In het bericht uit Aalsmeer (zie bl. 443) lees ik: „en als weldra, in plaats van het griecksche *Kyrie eleison*, koor en gemeente aanhieven: „Hier buigt zich voor uw aangezicht, o Heer der christenenschaar", was dat aangrijpend".

[2]) Zie mijn boekje: *Het H. Misoffer* (2de uitgave) bl. 74—79.

het „Smeekgebed: *O God, die de harten der geloovigen*" enz. Opmerkelijk mogen wij het zeker noemen, dat dit, gelijk ook de les (1 Joan. II: 14—17) door den subdiaken en het „Vervolg van het heilige evangelie naar Joannes" (III: 5—8) door den diaken niet gezongen, maar eenvoudig *gelezen* werden. Wij maken dit hieruit op: er wordt geen zangwijze aangegeven; niet het koor of de gemeente maar alleen *de dienaren* moeten antwoorden: „En met uwen geest", „Amen", „God zij gedankt", „Glorie zij U, o Heer" en „Lof zij U, o Christus;" eindelijk bij de les wordt uitdrukkelijk aangegeven: „*De Subdiaken* LEEST *de les*". Ook alhier dus een innovatie tegen de voorschriften in van Missaal en Ceremoniaal der bisschoppen. Voegen wij er nog bij, dat de vertaling van de les uit den eersten brief van Joannes (II: 14—17) niet genomen is naar de Vulgaat, maar volgens den Griekschen tekst. De woorden: „Want al wat in de wereld is, *namelijk* de begeerlijkheid des vleesches, de begeerlijkheid der oogen, en de grootschheid des levens, is niet van den Vader, maar van de wereld", zeggen het duidelijk.

Dat verder de geloofsbelijdenis door koor of gemeente niet gezongen maar alleen door den bisschop gelezen werd, ziedaar nog eene bijzonderheid, welke men bij zulk eene plechtigheid niet zou verwachten. De vertaling ervan zou ik goed kunnen noemen, zoo men het „*onder Pontius Pilatus*" niet bij „*gekruist*", maar bij „*Hij heeft geleden en is begraven*" had gevoegd. De lezing ervan is toch: „*Crucifixus etiam pro nobis: sub Pontio Pilato passus, et sepultus est*". Gaan wij echter over deze bijzaken heen, om thans het glanspunt van het „vormfeest" te bespreken, n.l. de bediening van het heilig sacrament des Vormsels zelven. Deze toch had nu plaats.

* * *

Vooreerst meenen wij de vraag te mogen stellen, waarom de H. Mis thans na het *Credo* onderbroken wordt, om dit sacrament toe te dienen?

Het is waar, in het Pontificale Romanum vind ik de rubriek: „*Hoc sacramentum potest conferri minus solemniter quocumque die, horâ et loco, ex causa ad arbitrium Episcopi*" [1]). Maar het is duidelijk, dit slaat alleen op het *minder plechtig* toedienen van het H. Vormsel; dit vindt dus hier geen toepassing. Daarenboven blijft het zeker nog een ernstige vraag, of de vrijheid zelfs bij minder plechtig toedienen van dit sacrament zoo ver gaat, dat de bisschop het H. Misoffer na het *Credo* er om kan verbreken. Het is verder insgelijks waar, dat er, ofschoon in de eerste eeuwen der Kerk slechts bepaalde dagen waren vastgesteld voor de *plechtige* toediening van dit sacrament, later daaromtrent veel meer vrijheid werd gelaten aan den bisschop; de uitgebreidheid der diocesen en de eenigszins gewijzigde praktijk der H. Kerk, om dit sacrament niet meer onmiddellijk na de plechtige toediening des Doopsels te schenken, vorderde dit. Maar dat de bisschoppen dit deden onder de H. Mis en wel na het *Credo*, is, voor zoover wij hebben kunnen nagaan, wederom een innovatie. In de verschillende *Ordo's*, welke wij raadpleegden [2]), wordt van de H. Mis volstrekt niet gesproken, daar het Vormsel toch geheel op zich zelf staat en ten allen tijde kan toegediend worden. Slechts in een Ceremoniaal van Milaan (Ambrosiaansche ritus) vindt men daarover iets, n.l. dat de aartsbisschop het Vormsel des morgens *na de H. Mis* moest toedienen, „absoluta missa, ad confirmationem administrandam procedet" [3]).

* * *

De toediening geschiedde dan hier na de geloofsbelijdenis en wel *uitsluitend in de moedertaal*, een afwijking alwederom van hetgeen de Roomsch Katholieke Kerk steeds gedaan heeft en een duidelijk bewijs, hoe deze bisschop gehoorzaamt in alles naar de Regels der Kerk. Terecht merkte dan ook *De Tijd* op:

---

[1]) P. I. *De confirmandis* in fine.

[2]) Zie Martene, *De antiquis Eccl. ritibus*, L. I, C. II, Art. IV.

[3]) Martene, o. c. Art. II, VIII, IX.

„De klove tusschen Rome en de Oud-Katholieken, reeds lang een voldongen feit, wordt telkens breeder. Nu is het H. Sacrament des Vormsels *uitsluitend in de moedertaal* toegediend. Zulke grove afwijking bij de toediening van het Vormsel zal op den duur niet geschieden zonder letsel voor het wezen zelf van het Sacrament".

Dit laatste beamen wij ten volle, nu wij uit het latere bericht uit Aalsmeer vernemen, dat dit reeds *gewoonte* geworden is, en wij ook de vertaling der gebeden en rubrieken voor ons hebben, welke hier zijn gebruikt. Het is waar, men heeft die gebeden nog al nauwgezet vertaald en de rubrieken gevolgd uit het Pontificale Romanum [1]). Maar juist bij de zaak, waar het op aankomt, n.l. bij het aangeven van den vorm der zalving en der rubrieken, daarbij voorgeschreven, vindt men eene vertaling, die noodzakelijk tot de vraag aanleiding moet geven: hoe is de zalving met chrisma en hetgeen volgde eigenlijk geschied? Hoe is het Sacrament des Vormsels toegediend?

Ziehier wat ik lees:

„De bisschop zalft de vormelingen met het chrisma en zegt;

N. Ik teeken u met het teeken des † kruises.

Terwijl hij deze woorden spreekt, maakt hij het teeken des kruises op het voorhoofd van dengenen, dien hij vormt, zeggende:

En ik vorm u met het chrisma der zaligheid in den naam † des Vaders en † des Zoons en † des Heiligen Geestes.

A. Amen".

Ik vraag in gemoede, hoe is hier de zalving geschiedt? Wanneer zijn die woorden gesproken: „*N. Ik teeken u met het teeken des † kruises*", ná de zalving of gelijktijdig? En zoo het gelijktijdig gebeurde, hoe kon tevens *gelijktijdig* gezegd worden: *En ik vorm u* enz.? Eindelijk, zijn die drie kruisteekens onder deze laatste woorden met de hand over den vormeling of met den

[1]) Ik vond alles letterlijk in het boek van v. Beek terug. Slechts ééne afwijking. Wat deze laatste met het Pontificale aangeeft als behoorende *gezongen* te worden, wordt volgens dezen bisschop slechts door de geestelijken *gebeden*.

duim op diens voorhoofd gemaakt? Het zijn altemaal vragen, die zich hier door deze vrije, willekeurige en foutieve vertaling der rubrieken laten stellen, en die tot de hoofdvraag aanleiding geven: hoe is het Sacrament des Vormsels toegediend?

Hoe duidelijk is daar tegenover de tekst van het Pontificaal:

„Et Pontifex .... summitate pollicis dextrae manus Chrismate intincta, dicit:

N. Signo te Signo cru † cis: *quod dum dicit, producit pollice signum crucis in frontem illius; deinde prosequitur:*

Et confirmo te Chrismate salutis. In nomine Pa † tris, et Fi † lii, et Spiritus † Sancti. Amen".

Als men deze woorden leest, begrijpt men het aanstonds: de zalving geschiedt met den rechterduim op het voorhoofd van den vormeling onder het uitspreken van de woorden „*Signo te signo cru † cis*". Daarna volgen de woorden „*Et confirmo te Chrismate salutis*". De drievoudige zegen, welken de bisschop verder geeft, staat op zich zelf, en wordt daarom met uitgestrekte hand over den vormeling gemaakt. Een decreet van de H. Congr. der Riten is ons dit ten overvloede komen verzekeren. Het luidt als volgt: „Juxta Pontificale dum frontem Chrismate inungit dicere debet „*Signo te signo crucis*", signum super frontem ipsam pollice producens; quo facto manu extensa versas confirmatum incipit: „*In nomine Patris* etc. ter signum crucis efformans more solito" (S. R. C. 7 Maji 1853, n. 5186 ad 2).

En nu, zoo vragen wij, is na dit alles de veronderstelling van *De Tijd* gewaagd, dat zulke grove afwijking op den duur niet zal geschieden zonder letsel voor het wezen-zelf van het sacrament? Neen, klaar als de dag blijkt het: blijft men volgens dit ceremonieel het Vormsel toedienen, dan moeten daaromtrent dwalingen ontstaan.

* * *

Er is echter nog meer, wat wij niet onbesproken mogen laten. Wij weten het allen, als dit sacrament is toegediend, dan is ook

de derde persoon der H. Drievuldigheid, de H. Geest, met Zijne zevenvoudige gaven neergedaald over den vormeling ter ontwikkeling en voltooiing van het leven der ziel dat in het Doopsel geschonken werd. De oud-katholieken verschillen daarin geenzins met ons, want in hun catechismus lees ik: „Wat ontvangen wij door het Vormsel? — Door het Vormsel ontvangen wij de volheid van den Heiligen Geest" [1]). En in eene meer uitgebreide: „Gelijk wij geboren wordende, menschen zijn, maar nog geen volmaakte menschen: zoo zijn wij christenen door den Doop; doch wij worden eerst volmaakte christenen door het Vormsel" [2]).

Vandaar dan ook, dat de H. Kerk in het gebed, hetwelk zij na de toediening van dit sacrament voorschrijft, den goeden God smeekt, dat dezelfde Geest, die thans door de zalving met chrisma en het teekenen met het kruisteeken in de harten der christenen neerdaalde, ze ook door zijne inwoning tot een tempel zijner heerlijkheid goedgunstig voltooie en volmake. Zóó toch en niet anders moet men de woorden begrijpen en weergeven: „*et praesta, ut eorum corda, quorum frontes sacro Chrismate delinivimus et signo sanctae Crucis signavimus, idem Spiritus Sanctus in eis superveniens, templum gloriae suae dignanter inhabitando perficiat*". Maar wat moet men nu denken, als men dit gebed hoort weergeven door dezen oud-katholieken bisschop met de woorden: „*En maak, dat de Heilige Geest nederdale in de harten dergenen, wier voorhoofd wij met het heilige chrisma gezalfd en met het teeken des kruises geteekend hebben, en dat dezelfde Heilige Geest, in hen nederdalende en zich verwaardigende te wonen in den tempel zijner heerlijkheid, dien volmake*"? Bidt men hier niet opnieuw om de nederdaling van den H. Geest, terwijl men gelooft en aanneemt, dat Hij reeds door het Sacrament neergedaald *is?* Nog eens, wat moet men daarvan denken?

---

[1]) *Kort begrip van de christelijke leer* (Rotterdam 1899). 28ste Les, vr. 4.
[2]) *Katechismus of christelijke leer* enz. (Utrecht 1875) 35ste Les, vr. 2.

't Is, alsof ik weer de woorden hoor, die eens weerklonken uit den mond eens naamgenoots van dezen bisschop na de aartsbisschopskeuze van Loos in 1858: „De Heilige Geest heeft hier niet gewerkt" [1]).

En daarin wordt men nog meer versterkt, als men na den zegen des bisschops, waarmede die toediening des Vormsels besloten wordt [2]), de gemeente een gezang hoort zingen, waarin die nederdaling *opnieuw* en *herhaaldelijk* gevraagd wordt. Men zou een danklied, een jubelend „*Te Deum laudamus*" verwachten, niet waar, en ... „*De gemeente zingt het volgend gezang:*

O Geest, o Geest van vuur en liefde,
Daal in ons hart!
Opdat het vuur en liefde word',
En dat het als een offerande
Door 't vuur van uwe liefde brande,
Dat alles verteert.
Heilige Geest! doe ons gemoed
Branden door uw liefdegloed.

Gij, zevenvoudig in uw gaven,
Daal in ons hart!
Opdat het rijk in deugden word';
Geef ons uw wijsheid, raad en krachten,
Om al wat goed is te betrachten
Voor God en zijn rijk.
Heilige Geest! versier ons hart,
Maak, dat het uw tempel word (sic).

O Geest der ware wetenschappen.
Daal in ons hart!
Opdat het onderwezen word'.
Wil ons de ware wijsheid leeren,
Door het gebed met God verkeeren

---

[1]) Zie: *Respice finem* von J. A. de Rijk, Pr. (Regensburg 1872) S. 10.

[2]) Vreemd is in dezen zegen zeker ook het vertalen van „*bona* Jerusalem" door „het *welvaren* van Jerusalem".

En zuchten tot U.
Heilige Geest! trek hart en oog
Door 't gebed tot God omhoog".

Wij onthouden ons van alle beoordeeling van dit gezang, willen geen woord verspillen over den inhoud, de maat, het rijm; maar gelooven niet te veel te zeggen, als wij er eenvoudig aan toevoegen: de dwaling veroordeelt hier zich zelve.

* * *

Nu werd de Mis weder voorgezet.

Onmiddellijk na het „De Heer zij met U" des bisschops deed deze de opoffering van het brood. Het gebed der Kerk daarbij gebruikelijk wordt aldus vertaald:

v. B.	S.
„Heilige Vader, almachtig, eeuwig God! neem aan deze onbevlekte offerande, die ik uw onwaardige dienaar, aan U, mijnen levenden en waarachtigen God, opdraag voor mijne ontelbare zonden, struikelingen en onachtzaamheden, en ook voor allen, die hier tegenwoordig zijn; alsook voor alle geloovige christenen, zoo levenden als dooden, opdat het mij en hun ten eeuwigen leven strekke. Amen".	„B. Heilige Vader, almachtige, eeuwige God, neem aan deze onbevlekte offerande, die ik, uwe onwaardige dienaar, aan U, mijn levenden en waren God, opdraag voor mijne ontelbare zonden, struikelingen en onachtzaamheden en voor allen, die hier tegenwoordig zijn, alsook voor allen, die in Christus gelooven, levenden en dooden, opdat zij mij en hun strekke tot behoudenis ten eeuwigen leven. D. Amen".

Men bemerkt hier slechts eene kleine verandering, maar een verandering die zeer veel zegt. Het „*sed et pro omnibus fidelibus christianis*" te vertalen door de woorden „*alsook voor allen, die in Christus gelooven*" kan niet gerechtvaardigd worden. Er is toch een hemelsbreed verschil tusschen een geloovig christen en iemand, die in Christus gelooft. Volgens dezen oud-katholieken

bisschop zouden dan allen, als zij maar in Christus gelooven, overigens geloovend wat ook, zelfs al waren zij geëxcommuniceerd door de H. Kerk, levend of dood, in de gemeenschap van het H. Offer kunnen deelen en derhalve tot de Kerk behooren? Neen, neen, dat gaat niet aan. Dat hij het zich tracht wijs te maken, ik begrijp het. Wij weten echter, God zij dank, beter [1]).

Bij de offerande werd gewierookt. Het Roomsch Missaal schrijft bij de zegening des wierooks, gelijk wij weten, het gebed voor „*Per intercessionem beati Michaëlis*" etc. Deze bisschop bad: „*Word gezegend door Hem, tot wiens eer gij zult verbrand worden*". Al wederom dus een eigenmachtige verandering.

In het gebed „*Suscipe Sancta Trinitas*", dat na de handenwassching gebeden wordt, komen de woorden voor „*et istorum*". Volgens de meeste verklaarders [2]) slaan deze woorden wederom op die Heiligen, *wier overblijfselen in het altaar rusten.* Opmerkelijk zijn ze echter, ofschoon men ze in het boek van v. Beek vindt, hier uit dit gebed gelicht; men leest alleen, hetgeen volgt „*en van alle heiligen*". Een reden te meer om onze vraag te herhalen: heeft deze oud-katholieke bisschop den cultus van de Reliquieën der Heiligen geheel verworpen?

De *Praefatio* wordt door den bisschop, natuurlijk ook in het Hollandsch, gezongen; hij begint daarbij echter niet, gelijk het Missaal aangeeft, met de sluitingswoorden der *Secreta:* „*Per omnia saecula*" etc. Neen, het *stille gebed* (secreta) kent hij niet meer [3]). Als „*Offergebed*" heeft hij dit *hardop* gelezen, geheel uit, zoodat zijne dienaren dan ook reeds „*Amen*" hebben geantwoord. De praefatie begint met de woorden: „*De Heer zij met u*". Merken wij op, dat hij daardoor niet alleen brak met een voor-

---

[1]) *Conc. Trid.* Sess. VI, Can. 21. „Si quis dixerit, Jesum Christum a Deo hominibus datum fuisse ut redemptorem, cui fidant, non etiam ut legislatorem, cui obediant, anathema sit".

[2]) Zie Kössing, *Lit. Vorlesungen* etc. S. 417 en 418.

[3]) Zie Martene, *De ant. Eccl. rit.* L I, C. IV, Art. VII 5.

schrift der Kerk, door zijn ambtsbroeder v. Beek nog altoos erkend, maar ook met een alleroudst en zeer zinrijk gebruik, waarvan reeds een H. Hiëronymus spreekt [1]).

En welke praefatie, meent gij, zingt deze bisschop? Die van den H. Geest, om het „vormfeest" soms? Mis geraden. De praefatie van de H. Drievuldigheid dan, omdat Paus Clemens XIII deze den 3 Januari 1759 voor elken Zondag, als er geen eigene is, voorschreef? Ook niet. Gezongen wordt de algemeene praefatie van het Roomsch Missaal en wel *in cantu solemni.*

Men kan begrijpen, hoe vreemd dat klinkt en hoe de klemtonen somwijlen terecht komen. Zing bijvoorbeeld eens op dien toon: „*Opwaarts de harten*", „*Wij heffen ze tot den Heer*", „*Brengen wij den lofzang* (sic) *aan den Heer onzen God*", of de woorden: „*Door wien uwe Majesteit loven de engelen, aanbidden de heerschappijen, voor wien beven de machten, die de heem'len en de krachten der heem'len en de zaal'ge Serafijnen onderling juichend verheerlijken*"; en gij krijgt een glimlach op de lippen en vraagt aanstonds: hoe is het mogelijk, dat iemand, laat staan een bisschop, zoo iets kan uitdenken? Op een tooneel, zou men zoo iets kunnen verwachten, niet in eene kerk.

Maar alle scherts terzijde, blijven wij ernstig, hetgeen volgt, vordert dit des te meer.

* * *

De *Canon* der H. Mis, de vaste en onveranderlijke regel, volgens welken de priester het Offer der Nieuwe Wet voltrekken moet, is der Kerk altijd ten hoogste dierbaar geweest. Om verschillende redenen wil zij en heeft zij streng geboden [2]), dat deze „acte der heilige verborgenheid", zooals een H. Pelagius ze noemt, door

---

[1]) Zie mijn boekje: *Het Heilig Misoffer*, bl. 152, 153.

[2]) *Conc. Trid.* Sess. 22, Can. 9: „Si quis dixerit Ecclesiae Romanae ritum, quo submissa voce pars Canonis et verba Consecrationis proferuntur, damnandum esse, anathema sit".

den priester in stilte moet gebeden worden, zoodat zelfs zijne onmiddellijke dienaren niets meer vernemen dan een geheimvol fluisteren. Sinds Gregorius I († 604) heeft zij er geen enkele verandering of bijvoeging meer in toegelaten [1]). En meer dan ooit voorzeker geldt hier haar verbod om dit „gebed bij uitnemendheid" in de moedertaal bij het opdragen der H. Mis uit te spreken. Het *Ordinarium Missae*, waarin de *Canon* de voornaamste plaats inneemt, in gebedenboeken voor het volk letterlijk te vertalen, verbood ze zelfs herhaaldelijk [2]).

En wat zien wij hier gebeuren? Deze bisschop spreekt den *Canon*, zelfs de woorden van de consecratie, niet slechts in de Hollandsche taal uit, maar doet dat ook *hardop*. Het niet vertaalde Hebreeuwsche woord „*Amen*", dat zijne dienaren telkens, als het voorkomt, moeten antwoorden, verzekeren het ons. Daarenboven moet men, als men de dwaalleer aankleeft, dat de gelooVigen — of liever ieder „Erweckte" — „nicht blos die heil. Messe mitfeiern, sondern auch für sich celebriren können" [3]) zoo niet handelen? Voegen wij er echter aanstonds bij, dat alhier in Holland bij de Oud-Roomschen tot nog toe niet aldus gehandeld was. Het *Handboek*, door Van Beek opnieuw uitgegeven, is er mij borg voor. Maar wat nog erger is, de vermetelheid van dezen oud-katholieken bisschop gaat verder. Hij durft ook in eenige gebeden bepaalde veranderingen maken.

En welke?

Plaatsen wij de vertaling weer naast elkander; het Latijn kan achterwege blijven, want de eerste is juist; vergelijking maakt ons veel duidelijk.

Ziehier allereerst het derde gebed van den *Canon*:

---

[1]) Zie Bened. XIV, *De Sacrificio Missae*, C. XII en anderen.

[2]) Zie Dom Guer. *Inst. Liturg.* III, Ch. IV; vooral p. 194 seq. en *Nouvelle Revue Theol.* T. VII, p. 188.

[3]) Zie Kössing, *Lit. Vorlesungen*, S. 458.

v. B.	S.
„Houdende gemeenschap (met) en gedachtenis, eerstelijk van de roemwaardige Maria, altijd maagd, moeder van onzen God en Heer Jezus Christus; alsmede van Uwe heilige apostelen en martelaren, Petrus en Paulus, Andreas, Jakobus, Johannes, Thomas, Jakobus, Filippus, Bartholomeus, Mattheüs, Simon en Thaddeüs, Linus, Kletus, Klemens, Sixtus, Kornelius, Cyprianus, Laurentius, Chrysogonus, Johannes en Paulus, Kosmas en Damianus, en van al uwe heiligen; zoo bidden wij dat Gij ons door hunne verdiensten en gebeden verleent, dat wij in alles met de hulp van Uwe bescherming versterkt mogen worden, door denzelfden Christus onzen Heer. Amen".	„In de gemeenschap der heiligen gedenken wij eerbiedig allereerst de roemwaardige maagd Maria, moeder van onzen God en Heer, Jezus Christus, alsook uwe heilige apostelen en martelaren, Petrus en Paulus, Andreas, Jakobus, Johannes, Thomas, Jakobus, Filippus, Bartholomeus, Mattheüs, Simon en Thaddeüs, de heilige Willibrordus en Bonifacius, Gregorius, Bavo, Lebuinus en al uwe heiligen. Wil ons, smeeken wij, o God! door hunne voorspraak verleenen, dat wij in alles met de hulp van uwe bescherming versterkt mogen worden, door denzelfden Christus onzen Heer. D. Amen".

Men bemerkt het aanstonds, hier zijn geschrapt: het woord *altijd* bij *Maagd*, de twaalf Roomsche martelaren, die volgen op de apostelen (daarvoor treden in de plaats vier Hollandsche Heiligen en één Hollandsche martelaar) en eindelijk wederom het woord *verdiensten* der Heiligen.

Door dat woord *altijd* belijden wij, dat Maria niet slechts maagd was vóór en bij de menschwording, maar dit ook gebleven is er na. Geeft nu deze bisschop door het er uit te lichten misschien te kennen, dat hij, gelijk de protestanten, dit geloofspunt niet meer aanneemt, gelijk ook dat der Onbevlekte Ontvangenis door de zijnen verworpen is? [1]) Ik hoop het niet, want het zou

[1]) *Onderrichting over de Geschiedenis der katholieke Kerk in Nederland* (Rotterdam 1896) bl. 48—51.

al weder een nieuwe dwaling zijn, gevoegd bij de andere, een nieuwe verachting van haar, die wij als onze Moeder mogen begroeten?

Door de gedachtenis te vieren dier twaalf Roomsche martelaren, die op één enkele uitzondering na, alle *te Rome* hun bloed vergoten voor het H. Geloof en *daar* het eerst vereerd werden, geven wij een schoon bewijs, dat wij, gelijk *onze* eerste apostelen, één willen zijn met *Rome's leer* en *Rome's wet*; 't is de weerklank van hetgeen deze op het eerste Duitsche concilie beleden: „Wij hebben besloten en verklaard, dat wij het katholieke geloof en de eenheid en de onderwerping aan de Roomsche Kerk vasthouden tot het einde onzes levens, dat wij ons onderwerpen aan den H. Petrus en zijne opvolgers en dat wij Petrus' voorschriften zullen naleven, om tot de hem toevertrouwde kudde gerekend te worden" [1]). Zóó Roomsch te zijn ging te ver voor dezen oudkatholieken bisschop. Hij, die brak met Rome's leer en Rome's wet, moet ook Rome's Heiligen uit den *Canon* doen verdwijnen. Ach, zouden onze vaderlandsche Heiligen, zouden de patronen van de onrechtmatig in bezit genomen bisdommen, die er voor in de plaats gesteld zijn, goedgunstig kunnen neerzien op hem, die aldus met „Petrus' voorschriften" omspringt?

En dat wederom in dit gebed het woord *verdiensten* der Heiligen geschrapt is, bevestigt ons in het gevoelen, dat hij de zuivere leer der Kerk daaromtrent niet wil aannemen.

Komen wij tot het tweede der merkelijk veranderde gebeden. Het is het gebed „*Nobis quoque peccatoribus*" of het laatste van den *Canon*.

v. B.	S.
„Verwaardig U ook aan ons, zondige menschen, uwe dienaren, die op de menigvuldigheid uwer barmhartigheden vertrouwen,	„Laat ook aan ons, uwe zondige dienaren, die op de menigvuldigheid uwer erbarmingen vertrouwen, eenig aandeel toekomen in

[1]) Kronenburg, *Neerlands Heiligen*, III, bl. 89; IV, bl. 168.

deel en gemeenschap te geven met uwe heilige apostelen en martelaren, Johannes, Stefanus, Matthias, Barnabas, Ignatius, Alexander, Marcellinus, Petrus, Felicitas, Perpetua, Agatha, Lucia, Agnes, Cecilia, Anastasia en al uwe heiligen. Wij bidden U, dat Gij, niet ziende op onze verdiensten, maar verleenende genade, onder hun gezelschap ons aanneemt, door Christus onzen Heer".

de gemeenschap uwer heiligen. Wil ons, bidden wij, niet als loon voor onze verdiensten, maar uit loutere genade in hun gezelschap opnemen, door Christus onzen Heer".

Men ziet het, hoe de oud-katholieke bisschop met dit gebed heeft omgesprongen. Het groote bewijs, dat er in gegeven wordt voor de *katholiciteit* der Kerk reeds in die eerste eeuwen, door de opnoeming dier acht mannelijke en zeven vrouwelijke martelaren, op *allerlei* punten der toen bekende wereld voor het geloof gestorven, alsook dat van hare *heiligheid*, daar zij toen reeds Heiligen voortbracht uit alle rangen en standen, zijn beiden er aan ontnomen. En het vertroostende, dat er voor ons zondaars in gelegen is, dat wij in God een schenker van vergiffenis zullen vinden (*largitor veniae*), als wij Hem rouwmoedig te voet vallen — dit toch veronderstelt vergiffenis — en zoo den hemel kunnen binnengaan, is tevens hier verloren gegaan. Die uitdrukking immers „*uit loutere genade*" is op zijn minst genomen dubbelzinnig, vooral bij iemand, die wij tot tweemalen toe reeds „*de verdiensten*" bij de Heiligen zagen wegschrappen.

* * *

Gaan wij thans wederom over verschillende afwijkingen in de rubrieken heen en komen wij tot de communie der geloovigen.

Na de nuttiging van den bisschop, vind ik het volgende:

„*Wanneer behalve de bisschop ook anderen communiceeren — wat zeer gewenscht is — komen dezen, terwijl hij in stilte bidt, aan de communiebank*

knielen. De bisschop wendt zich om en zegt, terwijl hij de heilige hostie boven kelk of pateen houdt:

Ziehier het Lam Gods, ziehier die wegneemt de zonden der wereld.

Vervolgens begeeft hij zich, met kelk of pateen, naar de communiebank en deelt den geloovigen de communie uit, bij elkeen zeggende:

Het lichaam onzes Heeren Jezus Christus beware uwe ziel ten eeuwigen leven.

Waarop de geloovige antwoordt:

Amen".

Dit is derhalve de wijze, waarop de communie aan de geloovigen wordt uitgereikt. Men ziet het, het zoo oude gebruik om het *Confiteor*, *Misereatur* en *Indulgentiam* en zelfs het driemaal: *Domine, non sum dignus* te bidden is ook hier afgeschaft. Dit is echter niet nieuw. 't Is eene navolging van hetgeen omstreeks 1715 te Asnières bij Parijs geschiedde [1]) en in het Missaal van Troyes in 1736 door Mgr. J. B. Bossuet, neef van den beroemden, in het begin dier eeuw gestorven bisschop van Meaux, eerst bepaald maar twee jaren daarna teruggeroepen werd. Doch wat is de reden, dat men deze gebeden wilde afschaffen? Ik kan niet beter doen dan eerst mede te deelen, hetgeen daaromtrent te dier tijde de aartsbisschop van Sens, J. J. Languet, in een zijner mandementen schreef: „Aldus zal dan het volk — zoo zijn zijne woorden — de Mis met den priester lezen; en met hem en op dezelfde wijze deel hebben aan het offer; het zal de communie ontvangen, gelijk het avondmaal in de bijeenkomsten der Calvinisten uitgereikt wordt" [2]). En hij maakt vervolgens duidelijk uit alle Missalen, toen ter tijde in gebruik in de Latijnsche Kerk, alsook uit het Roomsch Pontificaal, hoe het *Confiteor* wordt voorgeschreven, zelfs bij het toedienen der H. Communie aan alle wij-

---

[1]) Zie Dom Gueranger. *Inst. Liturg*, II, p. 250.

[2]) „Plebs infima Missam cum sacerdote recitabit; et cum eo, et eodem modo sacrificio participabit, communionem accipiet sicut coena porrigitur in calvinianorum coetus". Zie Dom Gueranger, o. c. T. II, p. 191 seq.

delingen, behalve aan de priesters, die met den bisschop medeconsacreeren. Hij toont aan, dat dit gebruik om vóór het ontvangen der H. Communie deze algemeene belijdenis zijner zonden te doen, reeds wordt aangegeven, ten minste wat den geest betreft, door Origenes en den H. Joannes Chrysostomus en dat, in ieder geval, sinds dit gebruik is aangenomen en algemeen onderhouden in de Kerk, een katholiek het te beschouwen heeft als ingesteld door den H. Geest.

Denken wij hier nu bij, hetgeen ons Kössing mededeelde bij het bespreken van het opdragen der H. Mis in de moedertaal en het luidop bidden van den *Canon*, en men zal begrijpen, dat de dwaalleer omtrent het medeofferen en medeconsacreeren in de H. Mis door de leeken dezen bisschop er ook toe bracht die gebeden te doen vervallen. Zij, die te zamen met den bisschop het lichaam van Christus als priesters offeren en consacreeren, moesten ook even als de bischop, zonder verdere schuldbelijdenis, de H. Communie ontvangen. Ziedaar de veelbeteekenende reden van deze oogenschijnlijk geringe verandering en weglating. Wie weet, hoe spoedig deze oud katholieke bischop, van wien het hoe langer zoo duidelijker blijkt, dat hij deze dwaalleer ten volle aanhangt, de communie onder twee gedaanten voor de leeken invoert, en het communiceeren van hen, als zij bij de Mis tegenwoordig zijn, niet slechts als „zeer gewenscht" maar als *verplichtend* vaststelt.

* * *

Wij naderen het eind der Mis, doch vinden ook daarbij nog geheel eigenaardige bijzonderheden. Laten wij ze vermelden. Als de bisschop het „Dankgebed", in het missaal *Postcommunio* geheeten, gezegd, en de dienaren „*Amen*" geantwoord hebben, wordt door het koor gezongen:

„O Gij heilige!
Albarmhartige,
Heer en Schepper der aarde!

Geef hun uw zegen
Op al hunne wegen.
Help hen, o help hen o Heere!
Geef hun uw zegen op al hunne wegen".

Dan zingt de Bisschop: „*De Heer zij met u*" en antwoordt de gemeente: „*En met uwen geest*".

Nu zult gij meenen, dat de diaken het „*Gaat, de Mis is geëindigd*" zal zingen. Gij zijt zelfs misschien nieuwsgierig op welke zangwijze. Neen hier geen *Ite, missa est.* De diaken zingt, ofschoon het den 7den Zondag na Pinkster en in de Mis het *Gloria in excelsis* gezongen is, op den Paaschtoon: „*Looft en dankt den Heer, Alleluja Alleluja*". En luide antwoordt de gemeente: „*Lof en dank zij God, Alleluja, Alleluja*". Er behoeft voorzeker hierbij geen enkele bemerking, de zaak zelf spreekt luide genoeg.

En na het gebed: „*Moge o Heilige Drievuldigheid*" enz. geeft dan de bisschop zijn bisschoppelijken zegen in het Hollandsch. Alles wordt daarbij op de zangwijze, bij ons gebruikelijk, door bisschop en gemeente gezongen. Alleen de zegen zelf: „*D'almachtige God, de Vader, de Zoon en de Heilige Geest geve u zijn zegen*" wordt geheel *recto tono* gezongen, uitgezonderd de gewone val op de laatste lettergreep. Dat dit alles allervreemdst klinkt laat zich begrijpen.

De bisschop leest vervolgens: „Begin van het heilig evangelie naar Johannes", en na dit evangelie staat er in het boekje: „*Toespraak van den bisschop*". Uit het bericht van *De Oud-Katholiek* weten wij verder, dat dit „een toepasselijk woord was naar aanleiding van Johannes III: 8". Die tekst luidt: „De wind blaast waar hij wil, en gij hoort zijn stem wel, maar gij weet niet van waar hij komt, noch waar hij henengaat; evenzoo is het met allen, die uit den Geest geboren zijn". Een eigenaardige tekst voorzeker, en niet zonder moeielijkheden om er een juiste en duidelijke verklaring van te geven. Doch daar was dan ook de toespraak voor. Merken wij alleen op, dat wij deze veeleer na het

eerste Evangelie — gelijk dit van *apostolische tijden af* geschiedde, en nog steeds in het Ceremoniaal der bisschoppen wordt voorgeschreven [1]) — of ten minste vóór de toediening des Vormsels — zooals daarop in het Pontificaal [2]) bij de toediening van dit sacrament wordt gewezen — verwacht hadden. Maar bij dengene, die veel zwaardere voorschriften der Kerk durft overtreden, moet men zoo nauw niet zien. Toch meende ik er even op te moeten wijzen, omdat de Bisschoppelijke Klerezij altoos den mond zoo vol had van vast te houden aan het *oude* en het den volke luide verkondigde, dat zij den Paus *in alles* gehoorzaamde naar de Regels der Kerk.

Wil men eindelijk nog weten, wat gezongen werd bij de *Benedictie*? Welnu, ziehier hetgeen op eene oude melodie van het „*Tantum ergo*", vroeger algemeen en thans nog in vele plaatsen in ons land bekend, gezongen werd:

„*Bisschop.* Loven wij nu God den Vader!
Koor. Loven, prijzen wij den Zoon!
Gemeente. Treden wij der Godheid nader
Met gebed en jubeltoon!
d'Eigen lof en dank te gader
Zij den Heil'gen Geest geboôn. Amen".

Van vers of oratie is ook hier wederom geen spraak. Wanneer de zegen gegeven werd, ná of onder het gezang, staat niet aangegeven. Allerwaarschijnlijkst komt het ons echter voor, dat het geschiedde onder hetgeen de gemeente zong.

* * *

Ziedaar dan medegedeeld hetgeen er eigenlijk geschied is op 9 Juli 1899, den zevenden Zondag na Pinkster, in de kerk der oud-katholieke gemeente van de heilige Petrus en Paulus te Rotterdam. Ziedaar wat deze oud-katholieke bisschop, zich

[1]) Zie mijn boekje: *Het H. Misoffer*, bl. 110—116.
[2]) P. I, *De confirmandis.*

noemende bisschop van Deventer, durfde bestaan. Luide moeten wij het met *De Tijd* uitroepen:

„De klove tusschen Rome en de oud-katholieken, reeds lang een voldongen feit, wordt telkens breeder.... De eene afgrond roept den anderen in. Ten slotte zal het eene geloofsstuk na het andere voor de Oud-Katholieken ophouden te bestaan, en een vaag Deïsme of een min of meer geprononceerd Calvinisme overblijven".

Maar laten wij hopen, dat dit stout en onverantwoordelijk spel met de heilige zaken, die profanatie van het H. Misoffer en het H. Vormsel, dat handelen in strijd met de Canones van het H. Concilie van Trente, met de Regels der H. Kerk en de voorschriften en bevelen van haar zichtbaar Hoofd, den plaatsvervanger van Jesus Christus, dat indirect verwerpen, van zijne leer en dat biddend verkondigen van een dwaalleer, de oogen zal doen open gaan van de leeken, die door zulk een leidsman bestuurd worden. Mogen zij uit deze proef (!) van hunnen bisschop van Deventer begrepen hebben, dat zij, hem volgend, niet slechts afgescheurd van Rome's gezag, maar afgedwaald ook van Rome's leer leven, en dus volstrekt niet behooren tot den waren schaapstal. Dat de natuurlijke indruk voor hen zij en blijve: „Wij Oud-Katholieken verwijderen ons telkens verder van de Katholieke Kerk, de zuil en de grondslag der waarheid. 't Wordt tijd om tot haar terug te keeren. En daarom moet niet slechts het verlangen om tot bidden opgewekt, maar van het verlangen moet tot de daad van *bidden* overgegaan worden".

Zij hun gebed zóó, dat het de wolken doordringt!

Maar den genadestoot van den Almachtigen God ter bekeering onzer dwalende Nederlandsche broeders en zusters moeten ook wij zoeken te verkrijgen door een nederig, dringend en volhardend gebed. Laat ik daarom sluiten met een woord van onzen thans regeerenden Paus, Leo XIII [1]). Den 13 Maart 1885 sprak

---

[1]) Zie *De Volksmissionaris* (6de Jaarg. bl. 233 en 8ste Jaarg. bl. 495).

Z. H. tot onzen Bisschop van Haarlem, Mgr. Bottemanne, die met eenige Hollanders in particuliere audiëntie was toegelaten, na veel lof „aan zijne kinderen van Nederland" geschonken te hebben, deze woorden: „En wat het schisma betreft, waarvan uw doorluchtige bisschop sprak, helaas er zijn nog altoos eenigen — weinigen gelukkig — dier afgedwaalden in uw vaderland. Hoe gaarne zou ik ook hen terugvoeren tot den waren schaapstal! Hoe smart het mij te weten, dat zij uit de scheuring voor een goed deel reeds den gewonen weg hebben afgelegd naar volslagen ketterij en ongeloof! O, dat de geestelijken onder u toch alles mogen doen, om door voorbeeld en woord en GEBED MET DE LEEKEN alle spoor dier rampzalige scheuring te doen verdwijnen in uw vaderland!"

Rotterdam. J. J. F. BROUWER, Congr. SS. R.

VERSCHEIDENHEDEN.

AFKONDIGING VAN HET CONCILIE VAN TRENTE IN DE VELUWE.

In het *Oud-Archief van de gemeente Arnhem* (in bruikleen berustende in het Depot van het Rijks-Archief in Gelderland te Arnhem) bevinden zich twee bundels handschriften, in kartonnen banden, die merkwaardige stukken betreffende de kerkelijke geschiedenis bevatten.

In een dier bundels komt onder No. 14 een Cartularium (get. V) voor, dat de afkondiging bevat van het Concilie van Trente in het Aartsdiaconaat van St. Pieter te Utrecht, welk Aartsdiaconaat onder zijn rechtsgebied had de geheele Veluwe, bestaande uit 40 parochiekerken (*Beschrijv. v. 't. Ut. Bisdom*, I, bl. 259). Het stuk met oud-Duitschen lettervorm gedrukt op zwaar papier (lang 0,44, breed 0,35) is in lateren tijd wegens het octaaf-formaat van den band dichtgevouwen over de breedte en lengte. Zulks heeft ten gevolg gehad, dat de binder, hier en daar, kleine deelen van de vouw heeft weggesneden. Enkele letters zijn daardoor verloren gegaan. Wij hebben gemeend die niet naar onze opvatting te moeten of zelfs te mogen invullen, aan ieder de vrijheid latend daarmede te handelen, zooals hij goedvindt. Alleen hebben wij op de plaats van de weggesneden letters kleine stipjes of punten gezet. Nog valt op te merken, dat het stuk geen adres heeft, ook geen jaar- en dagteekening.

De St. Pieterskerk te Utrecht is gesticht door den H. Bernulphus. In lateren tijd werd zij een collegiale kerk, en had een kapittel van dertig kanunniken. Blijkens den aanhef heeft de afkondiging van het hieronder volgend stuk plaats gehad: „*sede vacante*". De laatste Aartsdiaken, Frederik Schenk van Toutenburg, was in 1561 Aartsbisschop geworden. Na hem is ge-

melde Proostdij door den Hertog van Alva gegeven aan Walterus Kerkhorne, te weten den 16den Dec. 1569 (*Hist. v. 't Ut. Bisd.* I, bl. 257). De synodale ordonnantiën van den Aartsbisschop van Utrecht zijn met den raad en de toestemming van de prelaten en kapittelen der vijf kerken van Utrecht „afgelesen en verkundigt" in het jaar Onzes Heeren een duizend vijfhondert vijf en zestig (*Batav. Sac.* III, bl. 91). Het schijnt derhalve, dat tusschen de jaren 1565 en 1569 de afkondiging in de 40 parochiekerken [1]) op den Zondag na de ontvangst van het stuk heeft plaats gehad, als men ten minste mag aannemen, dat de verzending op behoorlijke wijze is geschied.

† Deken en de Capittel,

1. *Sinte peters tutrecht proposilure et Archidiaconatus Sede Vacante alle gestelycke officierne, pastoren ende andere* regierders der Kercken ende gestelicke plaetsen onder ons ende onse Archidiaconie resorterende saluyt.

Also onlancx tot Trenten gehouden is gheweest het generale concilium ende by ons heylighe Vader Pius Quartus paus van Romen gheapprobeert ende gheconfirmeert ende daer na byde hoocheyt vande hertoghinne van Parma placense ende regente inde plaetse Co. Ma. onsen alder genadichtsten heeren ouer die landen van herwerts ouere, seecker ordinantie ende accoert is gemaeckt met die Prelaten, Dekens, ende Capittelen vande vyff goedshusen van Utrecht aangaende dadministratie vande gestelicke Jurisdictie opt tvoerschreuen heylich Concilium.

2. Soo ist dar wy ons willende reguleren na tvoerschreven concilium ende ordinantie ofte accoord daer op als voerschreuen ghemaeckt, ouermerckende dat onder die decreten vant tvoerschreuen

---

[1]) Die parochiekerken waren: Rhenen, Wageningen, Nijerkerke, Barneveld, Voorthuzen, Eede, Rhede, Redighem [*Renkum,*] Wolfsheezen, Osterbeek, Aarnhem, Velp, Ottenloe *anders* Aanstroet, Ellichem, Dieren, Spankeren, Brummen, Werst *anders* Voerst, Varen *anders* Vasen, Oen, Begbergen, Hattem, Barichem, Oosterwoud, Hollanderbroek, Elborg *anders* Doornspijk, Nunspijk, Harderwijk, Ermeloe, Gerderen, Putten, Koelwijk. *Hist. ofte Beschrijv. v. 't Utrechtsche Bisdom*, bl. 99.

generale concilium enighen worde beuonden, die grotelicke roeren ende aenghaen die maniere va leue soe van gheestelicke als werlicke personen ende tghemeen weluaert ende ruste vande catolique Kercken ende by ons ter cause van onse Archidiaconie behoren ghepubliceert ende neerstelecke doen onderhouden worden.

Soe ist dat wy u luyden by desen ordoneren ende beuelen dat een yghelicke van u luyden respectiuelick in zijn districte ende kercke onder tsermoen ofte alst ghemeen volck meest inde kercke is ende bisonder den eersten Sonnendach na leueringhe van desen opentlick publicere ende vercondige dese navolghende puncten ende articulen doende dselffde seer scherpelick onderhouden.

3. In den eersten aenghaende theilighe Christen gheloue, dat ghy luijden ende een yegelicke van u luyden respectiuelicke in zyn qualiteyt verclaert ende beueelt die ghemeente ten tyde ende plaetse voerschreuen, dat indien zy haer luyden sielen willen salich maken dat zy int gheloue ende ghebruycken der VII heilighen Sacramenten, int bidden voerde leuenden ende dooden, ende allen anderen puncten die kersten religie angaende, hem sullen voeghen ende schicken na die leringhe ende maniere ouer XV.C. jaren gehouden indic oude ghemeine heilighe Kercke, die daer staet onder die gehoersaemheit van de heilighe stoel van Romen, ghelick breder int heilighe concilium verhaelt wordt ende een yghelick van u luyden respectivelick ende bisonder die pastoren den gemeente ter eerster bequamer tijt ende stonde doet voerhouden leeren, prediken ende onderhouden.

4. Item dat onse Officiaell, Dekens, ende andere gheestelicke officiers allen pastoren ende anderen gebeneficeerden, wiens benefitien de Jure vel ex fundatione residentie requirerende zyn, sullen doen personelicken resideren, tenzy si eenighe redenen hebben ter contrary, waer van zy ons voerschreven officiael, Dekens, ofte Officiers sullen binnen den tyd van zes weecken aduerteeren ende voerts doen alle gheestelicke personen in habitu, leuen ende anders huer seer scherpelicke reguleren naede manieren int heilich concilium voerschreuen die gheestelickheid ghepreseribeert ende dit op die peue van voerschreuen onsen officiers by ons arbitralick ghestraft te worden, Indien zy in gebreecke ofte negligentie worden beuonden.

5. Item omme tgheen voerschreuen is ende andere puncten vant concilium te beter tonderhouden, soo worde belast allen geestelicke

officieren ende pastoren, dat zy theylich concilium gedruckt by hem hebben binnen den tyt van een maent nade publicatie van desen, op peyne van twee oude Vranckrycksche schilden.

6. Voerts aengaende die reformatie den ghemeyne volcke betreffende, Want vuyt het misbruyck vanden houwelicke groot quaet, turbatie, scandale, bysonder vuijt heymelicke trouwe inder conscientie is risende om die voertaen te beletten so is daer of geordineert in der manieren hier na beschreve.

7. Inden eersten dat nu voert aen, allen heymelicken trouwen nul, crachteloes ende van onweerden zyn, ende in rechte noch na die conscientie niet moghen staen ofte effect sorteren.

8. Dat heymelicke trouwe is ende wordt genoempt, die welckmen doet ofte aengaet sonder by wesen ofte teyenwoerdicheit van den pastoor ofte enich ander priester by desselffs pastoers oft zynen ordinarius ofte ouerste consent daertoe ghestelt, ende twee ofte drie ghetuyghen daer toe gheroepen.

9. Is voerts beuolen dat alle trouwe sal moeten geschieden voor ofte inde heilige Kercke openbaerlick ende dat onder den dienst goeds ofte ten tyde als den dienst goeds ghewoentlicken is te geschieden.

10. Dat niemant en sal moghen openbaerlick voer ofte inde heilige Kercke getrout worden ende die heilige benedictie ontfanghen van ijemanden dan alleenlick van sinen eyghen pastoer, ten waer dat die selue pastoer oft zynen ordinarius ofte ouerste enich ander priester daer toe gestelt ende consente gegheuen hadde.

11. Die pastoer wordt belast een boeck te houden ende neerstelick int heilich Sacraments huys ofte andere bequame plactsche inde Kercke te bewaren daer inne hy moet aenteyckenen ende schriuen die namen niet alleenlick van de getrouden personen, mèr ock van de getuyghen die int trouwen ofte contraheren ende vergaderen van man ende wyff in huwelicke state ofte da.... die trouwe reciproce gegheuen wordt teghenwoerdich zijn gheweest met..... specificatie van den tyt ende plaetse daer tselue gebeuren sal ende sulex met.... hant.... naem onderteyckenen, Ende als... sulcke boeck vol wesen sal, sal die pastoor gehouden zyn tselliffde met perfecte date zynen naem ende twee ghetuijgen geteijckent te leueren die kerckmeesters diet tseffde tot een eeuwige memorie sullen by haer kercken brieuen in haer kercken archiuen ofte kiste bewaren.

12. Item dat die gene die inde huwelicke staet sullen begheren te ergaderen gehouden sullen zyn al eer si sullen moghen versame... te doen by haerliden eyghen pastoor binnen die kercken onder die hoochmisse op drie heylige daghen aen een volgende by drie huwelicke proclamatie b....nen, edicten oft geboden, haer uoerschreuen huwelick vercundigen, Ten ware dat om redenen die selve proclamatien ende by consent van den ordinari.... ofte ouersten worden vercort.

13. Die ordinaris ofte ouerste wordt gehouden swaerlick te straffen allen pastoren die daer sullen hebben ghestaen ouer eenich h.....welick daer min dan twee ofte drie wittighe ghetuijgen sullen present gheweest hebben. Sullen eensgelycx gecorrigeert worden niet alleenlick die ghen.....ie sonder de tegenwoordicheyt van haren eyghen pastoor malcanderen puer trouwe sullen geue maer oock die getughen die by sulcken trouwe presentes.... zijn gheweest sonder by weesen vanden eyghen pastoor oft yemant in zijn plaetsse ghecommitteert als boven.

14. Dat het decreet vanden heilighen Concilie van Trenten roerende die heymelicke trouwe wt gegeven eerst curs ende l..... al hebben oft effect sorteren nadat dertich daghen van den eersten dach vander publicatie sullen zijn ouerstreecken.

15. Dat ock voert aen den besloten tyt niet langer dueren en sal dan vanden Aduent tot drie Coninghen daghe ende van assche .....ensdach tot beloecken paeschen incluijs.

16. Dat ock inden heiligen doepsel om yemanden ouer die vonte te heffen alleenlick sal toegelaten worden een mans ofte vrouw.... soon om compater ende commater ofte geuader ende gemoeder te worden, oft ten alder hoochtsten twe personen een man ende een vrouwe.

17. Dat alleenlick gheuaerschap ofte geestelick maeschap wordt ghecontraheert ofte ghemaeckt tusschen die gedoopte, des ged.....tes vader ende moeder ende tusschen de ghene die den gedoopten vander vonte heffen, insgelycx tusschen den dooper ende den gedoopten ende de ....ooptes anders als vader ende moeder.

18. Die pastoor als hy yemant sal doopen is gehouden te leeren die compater ende die commater ofte geuader ofte ghemoeder o....geuaders, wat geestelicke maeschappe ofte ghemaeschap inden doopsel wordt genaempt, opde poyne van swaerlyke gecorrigeert te worden

indien ..... negligentie, ignorantie ende onwetenheyt (niet teghenstaende het gheestelyck maescap) eenigh houwelyck aen ghegaen worde, Ende is tot die...e pastoor schuldich te houwen ende neerstelyck te bewaren een boeck daer in hij sal moeten teeckenen die namen vanden ghedoopten ende vand..... ers ofte gheuaren in allen puncten als int XI artikel vant boeck vanden trouwe is verordoneert.

19. Item dat het gheestelycke maescap sprutende wt het heilighe sacrament des vormsels, hem niet vorder en strect dan all..... ot een vormer ende gheuormde, des geuormdes vader ende moeder ende den genen die den genoemde presenteeren voer den Biscop om gheuormt te w.....n ende voerts hier mede affgedaen alle andere beletselen die tegen den houwelyeke staet souden mogen tenderen ofte vallen.

20. Item tusschen den schaecker ende gheschaekte so lange die gheschaeckte in des schaeckers macht ende ghewelt is, geen h.... lyck en sal moghen wesen ofte staen ten ware die gheschaekte op hueren vryen voete ende plaetse ghestelt zijnde inden schaecker als hueren echten m..... nsenteerden, Nyttemin sal so wel die schaecker als alle dghenen die raedt, daet ofte ghonste tot d... schaeckinge gegheuen hebben mitter daet inden .... zijn ende ten eewighen daghe infames onmannen ene incapaces ofte onbequaem omme eenighe digniteiten ofte oeuericheidt te bedienen, E.....al hierenbouen die schaecker, tzij die geschaeckte in hem als hueren man consentere ofte niet, gehouden zijn die geschaeccte te doteeren mit med..... ne te beghiftighen tot seggende van den rechter.

W. F. N. VAN ROOTSELAAR.

ANATOMISCH ONDERZOEK NAAR AANLEIDING EENER PLOTSELINGE GENEZING.

In de *Revue des questions scientifiques* van 20 October 1899 komt een artikel voor onder den titel *Récit et étude d'une guérison subite de fracture par les Docteurs van Hoestenberge, Royer et Dechamps.* Op dit artikel wenschen wij de aandacht te vestigen van ieder,

die met ons overtuigd is, dat een feit van zeer buitengewonen aard een ernstig en onbevooroordeeld onderzoek waardig is.

De plotselinge genezing, die hier behandeld wordt, staat wetenschappelijk vast en is met zorg door drie bevoegden wetenschappelijk onderzocht.

Het feit is in 't kort als volgt. Pieter de Rudder, werkman te Jabbeke, een gemeente tusschen Brugge en Ostende in België, had het ongeluk door de kanteling van een boom zijn linkerbeen onder de knie te breken, en weldra vertoonden zich op de plaats der breuk en lager aan den voet etterende wonden. Acht jaren lang bleef hij onmachtig om te werken of zich anders dan op krukken voort te slepen: het onderste gedeelte van zijn been bengelde los aan het vleesch, zoodat de voet ten achterste voren kon gedraaid worden, en in de wond boven kon men de twee einden van het gebroken scheenbeen zien. Door de geneesheeren werd, nadat alles vruchteloos was gebleken, — antiseptische behandeling was nog niet in gebruik — als eenigst redmiddel amputatie aangeraden, waartoe echter de patiënt zich niet wilde leenen.

Deze man is op 7 April 1875 plotseling en volkomen genezen. Dit feit staat onbetwistbaar vast. Daarna heeft hij nog 23 jaar geleefd en gewerkt, zonder ooit weer hinder van zijn gebroken en genezen been te ondervinden, en is 22 Maart 1898 te Jabbeke overleden, 75 jaren oud. Eenige maanden na zijn dood (24 Mei 1899) is zijn lijk, met toestemming van belanghebbenden, opgegraven, en werden beide beenen er afgenomen, ten einde ze aan een nauwkeurig wetenschappelijk onderzoek te kunnen onderwerpen; van opgraving en amputatie is gelegaliseerde akte opgemaakt.

De uitkomsten van dit anatomisch onderzoek vindt men in bovenvermeld artikel. Zeer duidelijk is nog aan de beenderen van het linkerbeen de breuk, de verschuiving der twee stukken en de samenhechting te zien. Dit blijkt den lezer uit de bijgevoegde phototypische afbeeldingen van het scheenbeen en kuitbeen, gelijk zij aan het lijk zijn gevonden. In drie standen zijn deze afbeeldingen genomen (vóór, achter en terzijde) en daarbij is gevoegd eene photographie van den man zelf na zijne genezing, met ontbloote beenen, waarop de litteekenen der wonden (onduidelijk) gezien worden.

Verzwijgen mogen we hierbij niet, dat deze plotselinge, volkomene

en blijvende genezing van een beenbreuk, gecompliceerd met etterende wonden, heeft plaatsgehad bij een bedevaart te Oostacker, waar Onze Lieve Vrouw van Lourdes op bijzondere wijze vereerd wordt. „Je priai, j'implorai le pardon de tous mes péchés depuis ma jeunesse, et je demandai ma guérison pour pouvoir nourrir ma famille", aldus verhaalde de man zelf.

Aangezien nu bij de beoordeeling van zulke genezingen terecht wordt gevorderd, dat er rekening zal gehouden worden met plotselinge zenuwschokken, met hysterische toestanden en verschijnselen en met den invloed der suggestie, en aangezien van den anderen kant niemand minder dan Dr. Charcot gemeend heeft in 't algemeen een afdoende (?) verklaring van dergelijke plotselinge en door gebed verkregen genezingen te kunnen geven in zijn *Faith healing* [1]) — d. i. „Geloof als geneesmiddel" — zoo is het van dubbel belang dit feit als een proefsteen te gebruiken, waaraan iemand, wien het alleen om de waarheid te doen is, hoe zij wezen moge, zijn oordeel kan toetsen. Immers, zooals gezegd is, de gunstigste omstandigheden zijn hier vereenigd: het feit zelf staat ontegensprekelijk vast en het wetenschappelijk onderzoek door drie welbevoegden laat niets te wenschen over.

Daarom meenen wij belangstellenden een dienst te bewijzen door ook in ons vaderland op bovenvermelde ernstige en zakelijke studie de aandacht te vestigen. Eene vertaling zou alleen werk uit de tweede hand worden. Liever verwijzen wij naar de *Revue des questions scientifiques* zelve, die uitgegeven wordt door de „Société scientifique de Bruxelles" en verkrijgbaar is aan de „Bureaux" van dat genootschap: „Rue de l'Est 56 à Bruxelles". Een abonnement per jaar kost 20 frs., doch er zullen wel afzonderlijke afleveringen (de bedoelde is van 20 October 1899) verkrijgbaar zijn.

A. M. C. v. C.

---

[1]) *Faith healing* is door Dr. Charcot in het Engelsch geschreven, omdat de *New Review* van Londen uitdrukkelijk zijne meening daaromtrent had gevraagd (naar aanleiding van Zola's gerucht-makende reis naar Lourdes), doch is ook in het Fransch overgezet door Dr. Bourneville als *Foi qui guérit*.

VERKLARING VAN DEN BRIEF, DOOR Z. H. PAUS LEO XIII DEN 25 NOVEMBER 1898 GERICHT AAN DEN HOOGEERW. PATER GENERAAL DER MINDERBROEDERS-ORDE.

(INGEZONDEN.)

In voornoemd schrijven [1]) van Zijne Heiligheid kwamen eenige zinnen voor, die om hunne algemeene termen zeer gemakkelijk voor verkeerde opvatting vatbaar waren, en ook werkelijk door meerderen misverstaan zijn. Daarom verheugen wij ons zeer, dat de Heilige Vader, in zijne liefde tot de Orde van den H. Franciscus, zich gewaardigd heeft dat misverstand voor het verleden en voor de toekomst uit den weg te ruimen door tusschenkomst van Z. Em. Kardinaal Vannutelli.

Van dit stuk, oorspronkelijk in het Italiaansch geschreven, laten wij de getrouwe Latijnsche vertaling, uit Rome ontvangen, volgen, zonder er eenige verklaring aan toe te voegen, wijl geheel en al overbodig.

Weert, 5 Nov. 1899. Pater D. CORNELISSE O. F. M.

Ex Secretaria
S. Congregationis
Episcoporum et Regularium.
N°. $\frac{20609}{14}$

Revme Pater.

Gravioribus et urgentioribus praepeditus negotiis, hucusque mihi haud concessum fuit faustum nuntium litteris confirmare, quod oretenus suo tempore Revmo P. Procuratori Generali Ordinis notum feci: idest Summum Pontificem singulari cum animi Sui voluptate felicissimum exitum rescivisse academici actus, qui aliquot abhinc mensibus opera quorumdam Philosophiae et S. Theologiae alumnorum, duce perito Rmo P. David Fleming et coram illustribus Praelatis ac Emo S. R. E. Cardinali, in Conventu S. Antonii locum habuit.

Dum haec Sui animi sensa pandit, Augustus Pontifex mihi etiam facultatem facere dignatus est declarandi Ordinis Moderatoribus epistolam a Se datam *„Nostra erga Fratres Minores"* nihil revera continere quam novum argumentum, novumque singulare Suae bene-

[1]) Zie *Acta Ordinis Fratrum Minorum*, XVII Jrg., blz. 201 vv.

volentiae in Seraphicum Ordinem pignus, et quin utcumque circa regularem agendi rationem scholarum Fratrum Minorum suspiciones ingereret, non alio spectare, quam ut Superiores circumspectos redderet contra possibiles noxios effectus nimiae libertatis alicujus Religiosi in docendo omnino non [1]) castigati, neque jussis circa praedicationem datis omnino obtemperantis.

Praeterea eadem Sanctitas addere dignata est, Se in adornanda praefata epistola noluisse omnimode nec Art. 245 Constitutionum Generalium Ordinis [2]), nec quae in epistola, die 13 Decembris an. 1885 Antecessori P. V. data [3]), scripsit, revocare.

Quum laeto animo haec augusto Sanctitatis Suae nomine P. V. communico, tibi et Ordini, cui digne praees, omnia bona adprecor.

Paternitatis Vestrae

† S. Card. Vannutelli, Praefectus.
A. Panici, Secretarius.

Romae, die 19 Sept. 1899.

Rmo P. Lauer, Min. Gli Ord. Fratrum Minorum.

---

[1]) Italice habetur „non del tutto" = non omnino. (Noot van den inzender.)

[2]) „In doctrinis philosophicis et theologicis antiquae scholae Franciscanae inhaerere studeant, quiu tamen ceteros scholasticos negligant".

[3]) Rmo Patri Bernardino a Portu Romatino, Ordinis Minorum Ministro Generali, de editione Omnium Operum Doctoris Seraphici S. Bonaventurae, Quaracchi prope Florentiam.

BOEKBEOORDEELING.

HET JONGSTE „LEVEN VAN SHAKESPEARE".

A Life of William Shakespeare, by Sidney Lee Fourth edition, 1899. London, Smith Elder & Co.

Sinds 1851, toen Delius het noodzakelijk vond in zijn vlugschrift *Der Mythus von W. Shakespeare* het vaak ongegronde gefantaseer over Shakespeare, waardoor allerlei levensbijzonderheden uit 's dichters werken heetten te zijn opgevischt, aan de kaak stelde, tot het jaar 1898 zijn we een grooten stap vooruitgegaan. Dit blijkt zeer sterk uit het boek, waaraan ik hier een paar regels wil wijden. Het is *A Life of William Shakespeare* door Sidney Lee, den bekenden geleerde, onder wiens leiding de *Dictionary of National Biography*, dit flink uitkomende standaardwerk, verschijnt. Zooals de schrijver in de voorrede meedeelt, is de onderhavige biographie gebaseerd op het artikel over den dichter, door Lee in genoemde *Dictionary* geschreven. „Maar de veranderingen en toevoegingen, welke het artikel heeft ondergaan gedurende de herziening voor de afzonderlijke uitgave, zijn zoo talrijk, dat zij het boek recht geven te worden beschouwd als een op zich zelf staande onderneming". De schrijver heeft gepoogd een eenvoudig en practisch verhaal te geven van Shakespeare's persoonlijke geschiedenis, zoo beknopt als de eischen der duidelijkheid en volledigheid konden toelaten. „Ik heb getracht de bestudeerders van Shakespeare te voorzien van een volledig verslag der voldoende bewezen feiten en data's van 's Meesters leven".

Deze niet te onbescheiden bewering, door den schrijver in zijn voorrede uitgesproken, geeft *de* beteekenis van het boek aan. In betrekkelijk weinig ruimte wordt ontzaglijk veel stof behandeld, zoodat zoowel de beginner als wie reeds langer bezig was met Shakespeare-studiën, hier een echt *book of reference* vindt. Een

„inlicht-boek", dat echter op de meeste dezer werken voor heeft prettig leesbaar te zijn. Hier en daar vinden we zelfs goede bladzijden van critisch-aesthetischen aard. De studie van den dichter heeft ontwikkelend en veredelend gewerkt op zijn echt wetenschappelijken biograaf — hoe komt het toch, dat nog zoovelen dichters bestudeeren en over dichters durven schrijven in niet te lezen taal? — waardoor deze heeft aangetoond, ten eerste, dat letterkundige studiën wetenschappelijk werk kunnen zijn — in strijd met de bewering van hen, die uit de hoogte hunner alleen-exact gedoopte kennis minachtend neerzien op litteratuur — ten tweede, dat ook het grondigste en ernstigste werk aan waarde wint, wanneer de vorm goed verzorgd wordt.

* * *

Niet geheel in overeenstemming met S. Lee's bewering, dat hij den lezer geen verrassende ontdekkingen kan meedeelen, zijn de feiten. Want over meer dan één zaak van belang heeft hij nieuw of helderder licht verspreid. We vinden onuitgegeven bijzonderheden over de volgende onderwerpen: de omstandigheden waaronder *Love's Labour's Lost* en de *Merchant of Venice* werden geschreven; de vermeldingen van en zinspelingen op Shakespeare's geboortestad en graafschap in zijn spelen; zijns vaders verzoeken aan het *Herald's College* om een wapen; Shakespeare's betrekkingen tot Ben Jonson en de jongens-tooneelspelers in 1601; de gunstige aandacht aan zijns werk geschonken door James I en diens hof; de omstandigheden, welke voerden tot de verschijning van de eerste folio-uitgave en de geschiedenis van 's dichters portretten. Verder — ik heb het gemakkelijk, want ik kan letterlijk overschrijven uit de voorrede — heeft de schrijver een beetje uitvoeriger gehandeld over Shakespeare's geldzaken, waarbij hij tot eenigszins ander oordeel is gekomen dan in de *Dictionary of National Biography*.

In de aanhangsels handelt hij verder nog o. a. over de Bacontheorie (welke hij natuurlijk verwerpt), de jeugd van den Graaf van Southampton en diens optreden als beschermer der letterkunde, over de ware geschiedenis van Thomas Thorpe en Mr. W. H. (waarbij hij tot geheel nieuwe resultaten komt, daar volgens zijn bewijzen *Mr. W. H.* niet zijn de initialen van den Graaf van Pembroke, maar van zekeren William Hall, een vrij obscuur mensch); over de *Will-*

sonnetten; de verbreiding van het sonnet onder Elizabeth, en in Frankrijk van 1550 tot 1600.

Men ziet dat dit, in aanmerking genomen de verbazend vele geschriften over Shakespeare, nog al wat beteekent, en dat de verschijning van Lee's werk inderdaad een gebeurtenis is. Want aan aesthetische beschouwingen, gegrond op de werken, is nu geen dringende behoefte meer, daarvan zijn we wel voorzien. Maar wat vooral van beteekenis genoemd mag worden is Lee's behandeling der sonnettenvraag. Daaraan is een onevenredig groot deel van het boek gewijd, waarbij erkend dient, dat de bewijsvoering moeilijk korter kon geschieden. Volgens den schrijver hebben de sonnetten *geen* autobiographische waarde, maar zijn geheel-en-al uitingen der conventie, die oorzaak was van „the unexampled vogue of the Elizabethan Sonnet" tusschen 1591 en 1597.

Om dit te bewijzen toont hij met de stukken aan, dat de typische verzameling van „Elizabethan Sonnetten" was een mozaïek van letterdieverijen, een mengelmoes van navolgende studies. De meeste Engelsche sonnettendichters: Watson, Drayton, Daniel, Lodge, Fletcher, Drummond, Constable enz., gaven vaak letterlijke vertalingen en anders heel dikwijls bewerkingen van Italiaansche en Fransche gedichten. Menigeen erkende ronduit, dat, als iemand oorspronkelijke passie in een gedicht zocht, hij wel zoo verstandig deed elders te gaan. Algemeen waren het prijzen van beschermers, het verheerlijken der geliefde, en even algemeen schreef ieder dichter een reeks sonnetten, waarin hij zijne aangebedene van trouweloosheid beschuldigde. Het ondoorleefde dier geveinsde gevoelens werd in dien tijd dan ook heel goed ingezien, zooals meer dan één parodie getuigt. Shakespeare-zelf spreekt in later dagen met minachting over sonnetten, ja sonnet CXXX schijnt zelf wel een parodie, waarin al de vergelijkingen voorkomen, die bij dichters van die dagen gewoon waren.

„My mistress' eyes are nothing like the sun;
Coral is far mor red than her lips red"

begint het, en het slot zegt niet minder duidelijk:

„And yet, by Heaven, I think my love as rare
As any she *belied with false compare*" [1]).

---

[1]) Vgl. hier ook de kostelijke parodie van Cervantes in *Don Quichotte*, Deel I, Hoofdst. XXIII (Vertaling Viardot, blz. 305).

Nu is de overeenkomst tusschen Shakespeare en zijn tijdgenooten en voorgangers, zoowel in Engeland als daarbuiten, zeer groot. „Zijn onderwerpen zijn de gewone dichtthema's der Renaissance en zij prijken op Shakespeare's bladzijden gekleed in dezelfde livrei als in de sonnetten van Petrarca, Ronsard, De Baïf en Desportes, of der Engelsche leerlingen van de Fransche en Italiaansche meesters." Natuurlijk zal zulk een oorspronkelijk dichter als Shakespeare ook eigens leggen in zijn werk, natuurlijk komen er sonnetten voor, waarin wij zinspelingen op zijn tijd en tijdgenooten, op zelfdoorleefde toestanden mogen en moeten zien. Maar had Shakespeare werkelijk in hun geheel autobiographisch bedoelde sonnetten geschreven, dan mogen we met Lee wel veronderstellen, dat zoo diep een geest, zoo'n vruchtbare in vinding meer zou hebben gedaan dan bloot herhalen wat al zijn tijdgenooten deden. „The imitative element in his sonnets is large enough to refute the assertion that in them *as a whole* he sought to unlock his heart." Ja in meer dan één stellig-doorvoeld sonnet herinnert hij aan anderen [1]).

---

[1]) Merkwaardig is de vergelijking van sonnet XLVI:

„Mine eye and heart are at a mortal war,
How to divide the conquest of thy sight..."

met Maerlants *Wapene Martijn*, strofe 53 vlg., waar ook een strijd tusschen oog en hart wordt behandeld:

„Een swaer orloghe ende een swaer strijt
Ende daertoe een ewelijc nijt
Es tusschen der herten enten oghen."

Ofschoon Shakespeare het gegeven veel beknopter behandelt en in 't bijzonder toepast op het doel, waarmee hij zijn sonnetten schreef, terwijl Maerlant het breedvoeriger uitwerkt in zes strofen, en in den geest van zijn didactischen, min of meer spitsvondigen Martijn, is de overeenkomst toch opvallend. Bij beiden wordt de strijd beslist door het verstand.

„To 'cide this title is impannelled
A quest of *thoughts*"

zegt Shakespeare, al zijn die rechters dan, zooals zijn gedichten wel konden doen vermoeden, „all tenants to the heart."

Maerlant heeft:

Het is natuurlijk uiterst moeilijk deze zaak tot in de kleinste bijzonderheden te beslissen. En 't is niet onmogelijk, dat er zijn, die met Dr. A. S. Kok nog niet volkomen overtuigd werden door Sidney Lee's bewijsvoering [1]). Als men de sonnetten weer herleest, krijgt men toch vaak den indruk, dat Shakespeare wel degelijk meer doet dan bloot navolgen. Daar is dikwijls te groote diepte van gedachten, het precieuse maakt te herhaaldelijk plaats voor echt wijsgeerige overweging dan dat we mogen aannemen, dat zulk een geest als Shakespeare onbewogen bleef, toen hij zoo schreef. Luister naar den kreet, die klinkt uit sonnet LXVI:

„Tir'd with all these, for restful death I cry", —

„Dit orloghe hevet ghevelt,
Alse men hare den twist vertelt,
Vrouwe Redene bi beschede".

De scheidsrechterlijke uitspraken hebben ook overeenkomst:

„mine eye's due is thine outward part,
And my heart's right thine inward love of heart."

Zoo bij Shakespeare, en bij Maerlant:

„Baersculdigh soe [Vrouwe Redene] die herte spelt,
Alse die soe over voghet helt
Ende vrouwe, bi haren ede.
Maer des ghevalles ghewelt,
Dat bi siene die herte dwelt
Tiët so des oghen ghelede,
Dus delet soe die vede".

Als we nu zien, dat Maerlant zijn idee heeft ontleend aan de *Disputatio inter cor et oculum*, voorkomende in Wright's *The Latin poems, commonly attributed to Walter Mapes* (waarover men echter zie de jongste uitgave van Maerlant's strofische gedichten, blz. LXXIII, vv.), dan ligt het vermoeden voor de hand, dat deze strijd in de hoog- en eindmiddeleeuwsche letterkunde meer zal behandeld zijn. Ik heb nu niet de gegevens in mijn bereik om dit na te gaan, maar een nauwgezet onderzoek zou denkelijk verrassende resultaten brengen.

Moet nu de overeenkomst bij Maerlant en Shakespeare alleen aan los geval worden toegeschreven of bestaat er nader verband? Het laatste is m. i. niet a priori te verwerpen.

[1]) Zie *De Nederlandsche Spectator*, 1898, No. 52, blz. 412, vv.

en hoor de opsomming aller kwalen, die, daar zij den geest treffen, slechts te heviger zijn, hoe de dichter, als later Hamlet, klaagt, dat verdienste gelijk wordt aan een bedelaar, dat kale nietigheid prachtig opgedirkt gaat, dat de zuiverste trouw eedbreukig wordt, en maagdelijke eer ruw verkracht. Dit is meer dan conventie, zelfs al had een vroeger dichter dat gezegd, Shakespeare *moet* dit hebben doorvoeld, anders kon hij verder niet spreken van

„art made tongue-tied by authority,
And folly (doctor-like) controlling skill
And *simple truth miscall'd simplicity*" [1]).

Zulke uitingen zijn er meer. En wanneer we dan een blik werpen op de vele sonnetten, welke in de laatste jaren in ons land werden gedicht, waarbij ook de conventie haar rol speelt, maar waar we toch heel veel echt gevoel vinden, waar ook vaak de volgorde der schijnbaar slechts los samenhangende gedichten niet willekeurig is, maar opzettelijk gewild, — denk aan Perk's *Mathilde*, aan Verwey's *Van de liefde die Vriendschap heet*, aan Brom's *Opgang* — dan is het, ofschoon ik bijna geheel de conclusies van Lee aanvaard, toch niet onmogelijk, dat hij hier en daar te ver gaat.

Aan den uit de sonnetten opgebouwden roman [2]) geloof ik niet; dat vele verzen kunstoefeningen zijn, is evenzeer zekerheid; maar me dunkt, dat menigeen bezwaar zal maken tegen dezen, op blz. 159 voorkomenden, zin: „A personal note may have *escaped* [3]) him *involuntarily* [3]) in the sonnets in which he gives voice to a sense of melancholy and self-remorse, but his dramatic instinct never slept, and there is no proof that he is doing more in these sonnets than produce dramatically the illusion of a personal confession".

Men zou kunnen vragen of het bewijs van het tegendeel geleverd

---

[1]) Volgens de vertaling van Burgersdijk:

„Aan kennis door gezag de tong geboeid,
En dwaasheid, die aan wijsheid wetten stelt,
En eerlijkheid als dom en dwaas verfoeid".

Ware: „eerzaamheid als simpelheid verfoeid" niet juister?

[2]) Men vindt dezen o. a. bij Burgersdijk, Deel XII, blz. 264 vlg.
[3]) Ik cursiveer.

is en of het geoorloofd is, a priori bij een waar dichter met alle geweld uitsluitend navolging te willen vinden.

* * *

Zoo kom ik onwillekeurig op een andere zaak, welke ik niet geheel met den schrijver eens ben, en die met het voorafgaande nauw samenhangt. Op blz. 278 zegt hij: „Zijn letterkundige gebruiken en wit waren die der letterkundigen van zijn tijd, en het verschil in hoedanigheid van zijn werk en het hunne sproot niet uit een *bewust* [1]) trachten van zijn kant om anders te doen dan zij, maar uit de magische en *onwillekeurige* [1]) werkzaamheid van zijn genie. Hij scheen onbewust van zijn wonderbaarlijke superioriteit over zijn kunstbroeders. De vermeldingen in zijn testament van zijn medetooneelspelers en de stemming, waarin zij na zijn dood (zooals door hen werd aangekondigd in de eerste folio-uitgave) de taak ondernamen zijn werken te verzamelen, versterken de beschrijving, volgens welke hij een sympathieke vriend was, vriendelijk, zonder aanmatiging (of gentle, unassuming mien). De latere overleveringen, verzameld door Aubrey, beschrijven hem als een heel goed kameraad, van zeer slagvaardig en prettig kalmen geest (of a very ready and pleasant smooth wit) en andere opteekeningen van kort na zijn dood, geven grond hem ons voor te stellen als iemand van een opgewekt, indien niet van een bijzonder vroolijk (convivial) temperament, 't welk in kalme gemoedelijkheid veel hield van goedaardige satire. Maar Bohème-achtige idealen en leefwijze hadden niet de ware aantrekkelijkheid voor Shakespeare. Zijn werk is daar om te getuigen van zijn grooten en aanhoudenden ijver, en naast zijn dichtkracht en zijn gemakkelijkheid in den omgang, bezat hij de geslepenheid van een man van zaken. Pope had goeden grond voor de *onderstelling* [1]), dat hij

„For gain not glory winged his roving flight,
And grew immortal in his own despite." "

Hier hebben we de défauts van Lee's qualités. Het nuchtere verstand kan in zake kunst en psychologie niet alles. Cijfers alleen zijn daar niet voldoende.

Uit deze gegevens nu op te maken, dat Shakespeare *onbewust* bleef van zijn eigen genie, dat hij niet wist wat hij deed, maar

[1]) Ik cursiveer. P.

alleen het medium was, waardoor een ander (wie?) schreef en dichtte, dunkt ons al heel gewaagd. De aangevoerde gegevens bewijzen in dit opzicht absoluut niets. Wat de Bohème-achtige idealen er bij moeten, is mij niet duidelijk. Is het dan noodzakelijk, dat een genie een vreemdsoortig, onpractisch, zwerfziek, ongedurig, somber wezen moet zijn, op straffe van anders blind te worden verklaard voor wat het zelf voortbrengt? Zijn Lombroso's theorieën dan geblekeu zoo waar te zijn, dat ze zelfs terugwerkende kracht hebben erlangd? Als Shakespeare oog heeft voor stoffelijke belangen, mag dan maar zoo in eens gezegd worden „his *highest*" [1]) ambition was to restore among his fellow-townsmen the family repute which his father's misfortunes had imperilled" [2]). Moet een dichter dan noodzakelijk letterlijk uitspreken wàt zijn doel is, hoe hij over kunst en kunstenaars denkt? Dat heeft Shakespeare trouwens herhaaldelijk en duidelijk gedaan. En wanneer dat niet het geval ware, indien hij niet vaak van de poëzie op de schoonste wijze had gesproken, daardoor bewijzend, dat hij ten volle begreep wat haar taak en haar macht is, zou hij het dan niet wel eens versmaad kunnen hebben, dingen uit te spreken, welke voor iedereen, die lezen wil, duidelijk zijn. Hier dunkt mij Lee's bewering niet van prozaïsme vrij te pleiten. Shakespeare's tijdgenooten verhieven hem heel hoog (vgl. Lee, blz. 329 en 330), en zou hij dan zelf zoo totaal onkundig van zijn kracht geweest zijn? Zou Shakespeare zonder welbewuste overtuiging de drie eenheden hebben verworpen, waar toch in zijn tijd deze algemeen genoeg erkend werden en meer dan één stem zich luid hooren deed, protesteerend tegen Shakespeare's algeheele verachting dier wetten? (Lee, blz. 326). Ben Jonson, „the staunchest champion of classical canons, noted that Shakespeare „wanted art", zegt Lee, ofschoon „he allowed him the first place among all dramatists". Dit bewijst, dunkt mij, dat alleen een hechte overtuiging en welbewust zien van het doel Shakespeare konden verhinderen onder den invloed der ultra-klassieken te komen, die te onzent zelfs een genie als Vondel, gedeeltelijk tot diens nadeel, geheel beheerschten. Welk zich-zelf-blijven, in aan-

---

[1]) Ik cursiveer. P.

[2]) Zie over 's vaders achteruitgang een hypothese (en niet meer dan een hypothese) van Baumgartner: *Stimmen aus Maria Laach*, 1897, S. 497.

merking nemende het feit, dat autodidacten gewoonlijk, vooral in het begin van hun loopbaan, hoog opzien tegen academisch-gevormden, wel merkwaardig mag genoemd worden. Als men spreekt van Shakespeare's „omniscience" (Lee, 370) is dan de onderstelling te gewaagd, dat hij deed als Vondel, die volgens Brandt „om op elke stof en zaak de rechte spreekwysen te vinden, onderzocht by allerley slagh van menschen wat Duitsche woorden elk omtrent zyn werk, handteering en kunst gebruikte" [1])? Spreekt daaruit niet een *bewust* streven, evenzeer als uit den volgenden zin bij Brandt, die verhalend, dat Vondel dikwijls anderen raadpleegde en hun zijn verzen voorlas, ook zegt, dat de dichter, „'t geen men *met reden* berispte, strax zocht te verbeteren"?

* * *

't Is wel een zonderling verschijnsel en een vreemde dankbaarheid, dat men de vertolkers van onze hoogste idealen, die het leven weergeven in alle schakeeringen, het recht der mondigheid ontzegt en ze, wanneer ze niet aan ongepaste ijdelheid laboreeren, voor zoo naïef houdt, dat ze in hun onnoozelheid geen begrip hebben van eigen genie ook al toeteren hun de ooren nog zoo van de lofdichten der tijdgenooten. O.i. rijmt dat toch niet met de woorden van Margaret Cavendish in 1664, welke S. Lee op blz. 331 met instemming aanhaalt, en waarin de schrijfster van Shakespeare getuigt, dat „he had a clear judgment, a quick wit, a subtle observation, a deep apprehension and a most eloquent elocution". Waarmee deze dame natuurlijk niets nieuws vertelt, wel misschien voor hen, die Shakespeare als een min of meer willoos medium denken.

De zaak is, dat er nog veel verkeerde begrippen bestaan over de werkzaamheid van een dichter. Termen als *inspiratie* en het klassieke *Est Deus in nobis* zijn al mee de schuldige verwarringstichters. Hoe denkt men zich vaak het ontstaan van een gedicht? Er gaat een ader aan 't vloeien, er wordt een geest vaardig over den dichter, deze grijpt de pen, en daar vliegt het gedicht er uit, onweerstaanbaar, in breede golven. Hier moeten trouwens ook veel verzenfabrikanten mee schuldig worden genoemd. In hoeveel „zangen", waarop wie-kan-'t-zeggen hoe hard geploeterd is, wordt

---

[1]) Brandt's *Leven van Vondel*, uitgave Verwijs, blz. 100.

dat losbarsten en voortbruisen bezongen, belogen, zou ik willen zeggen. Zeker, er moet geestdrift zijn, maar die uit zich niet in onbesuisd voorthollen. Zeker, den eenen dag is de dichter meer dichter dan den anderen. Maar dichten in den besten zin van 't woord is niet dronken zijn, maar helderder zien dan gewoonlijk en dan anderen; niet onbewust werken maar verband bespeuren, waar 't nuchtere verstand het niet bemerkt; oorzaken ontdekken, wier werking voor anderen verloren ging. In die uren zijn de dichters eenzamen, levend op de hoogten, boven het gewoel der wereld. Daar wordt hun het groote geopenbaard, daar blikken zij naar achteren en naar voren, het verleden ligt bloot, de toekomst wordt hun geopend, en het heden, als schakel dier twee, staat helder in den dag. Dan dalen zij af uit die zonlichte hoogten en openen den mond om te spreken. Zij zeggen wat ze gezien hebben, en wat ons verborgen bleef, zij openbaren ons iets van het oneindige schoon, dat in de geheele schepping besloten ligt, dat daaruit kan worden opgewekt, zooals de latente natuurkrachten tot werkzaamheid kunnen worden bezworen door wie het middel weet.

Shakespeare zelf heeft dit zoo wonderschoon gezegd, als Theseus in zijn verkeerd begrip van wat den dichter maakt, onwillekeurig dezen grooten lof brengt:

„The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth to heaven,
And, as imagination bodies forth
The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes, and gives to airy nothing
A local habitation and a name" [1]).

* * *

Nog een opmerking over een andere zaak. Op blz. 273 roert Lee terloops de kwestie aan, in welk geloof Shakespeare gestorven

---

[1]) Burgersdijk vertaalt:

„In schoonen waanzin rolt des dichters oog,
Blikt uit den hemel neer, van de aard ten hemel;
En waar verbeelding dingen, ongekend,
Te voorschijn roept, daar schept des dichters stift
Hun een gestalte, en schenkt aan 't ijdel niets
Op de aard bestaan, een woning en een naam".

zou zijn. Deze vraag wordt behandeld, of liever, niet behandeld in acht regels. Ik geef ze hier weer: „The religious exordium [van het testament] is in conventional phraseology, and gives no clue to Shakespeare's personal religious opinions. What those opinions were, we have neither the means nor the warrant for discussing. But while it is possible to quote from the plays many contemptuous references to the puritans and their doctrines, we may dismiss as idle gossip Davies's irresponsible report, that „he dyed a papist".

Ziedaar. Het spijt mij het te moeten zeggen, maar de oppervlakkige onverschilligheid van deze regels steekt zeer ongunstig af bij den ernst en de nauwgezetheid, waarmee S. Lee de overige betwiste vragen betreffende den dichter en diens werk heeft behandeld. De Bacontheorie, welke op drijfzand was opgebouwd, krijgt drie bladzijden, waarin de hoofdwerken der voorstanders tenminste vermeld worden, maar hier wordt met moeilijk te billijken lichtzinnigheid alles genegeerd, wat is aangevoerd voor de stelling, dat Shakespeare katholiek was. Want Lee moest weten, dat de uitdrukking „He dyed a papist", tegenwoordig niet het eenige argument is in de desbetreffende polemiek. Inderdaad zijn er veel klemmender.

Bepaald komisch wordt het geval, nu Lee Davies's woorden als *idle gossip* verwerpt op grond, dat Shakespeare meermalen duidelijk zijn afkeer van de puriteinen heeft uitgesproken. Dit, dunkt hem, is *het* onomstootelijke bewijs, dat de dichter niet katholiek kon zijn. Het curieuse van het geval is echter, dat ieder katholiek en ieder objectief beoordeelaar, die het katholicisme kent, zooals-het-is, daarin een grond vindt, die de onderstelling, dat Shakespeare katholiek was, waarschijnlijk maakt. Waarlijk, we behoeven niet in alle opzichten mee te gaan met Rio, maar onze overtuiging blijft, dat er meer waarschijnlijkheid is dat Sh. katholiek was dan niet [1]). Met A. Baumgartner, die in 1897 in de *Stimmen aus Maria Laach* een kort en zakelijk overzicht gaf van den stand der kwestie, zeggen wij: „Wir geben zu, dasz die vorhandenen Zeugnisse nicht ausreichen, um die Frage nach Shakespeares Religion einfach und mit völliger

---

[1]) Zie hieromtrent o.a. de artikelen van F. J. Poelhekke in dit tijdschrift, passim (waarbij die in *De Wachter*, 1881, 1883, 1884, betrekking hebbende op de Reformatie in Engeland, ook licht geven).

Sicherheit zu entscheiden". Maar evenzeer houden wij met dezen schrijver vol: „Als Dichter ist Shakespeare kein Protestant. Er gehört uns".

En het bewijs hiervoor is natuurlijk op de allereerste plaats te zoeken in 's dichters werken zelf. Die zijn door-en-door katholiek, wat men er ook uit trachte te bewijzen. Om maar eens één zaak te noemen. Al schrijft b.v. Gelber [1]) nog zoo'n dik boek om uit Hamlet aan te toonen, dat Shakespeare protestant was, de echt katholieke juweelen [2]), zooals Percy Fitzgerald ze noemt, die ook hierin liggen, zullen zijn bewijsvoering altijd mank doen gaan. Hamlet en zijn vader zijn roomsch. Waarom betreurt de laatste het anders, dat hij, „slapend, door eens broeders hand van leven, kroon en koningin op eens beroofd werd,

„Cut off even in the blossoms of my sin,
Unhousel'd, disappointed, unanel'd;
No reckoning made, but sent to my account
With all my imperfections on my head".

Zou een niet-katholiek het zoo vreeselijk vinden te sterven zonder het H. Oliesel? Puritein was Shakespeare niet, en was hij anglicaan, dan had hij volgens het *Book of Common Prayer* het H. Oliesel niet te beschouwen als een sacrament (*Articles of Religion* XXV).

Dit is één geval, maar zoo kan men uit alle werken een rij van welsprekende getuigen oproepen, die de zuiver katholieke leer verkondigen, in de gewone onder katholieken gebruikelijke termen.

Maar Hendrik VIII dan? Bevat het vijfde bedrijf van dit stuk niet een duidelijk credo? Wordt daarin niet de *Queen virgin* verheerlijkt en de Reformatie, zooals men dat van een katholiek nooit verwachten zou? Zeker, maar... men weet ook, dat het auteurschap van dat vijfde bedrijf betwist werd. De lezers van dit tijdschrift hebben in den jaargang 1894 een uitvoerige studie gelezen van F. J. Poelhekke, die op inwendige bewijsgronden aantoonde, dat Shakespeare nooit den geheelen Hendrik VIII, zooals wij dien nu bezitten, heeft kunnen schrijven. En Sidney Lee komt dit versterken

---

[1]) Gelber, *Plan und Einheit im Hamlet*, Wien 1891.

[2]) *Catholic Jewels from Shakespeare*, selected by Percy Fitzgerald. London and New-York.

door op andere gronden hetzelfde aan te toonen. Op blz. 262 zegt hij: „The three chief characters — the king, Queen Katharine of Arragon, and Cardinal Wolsey — bear clear marks of Shakespeare's best workmanship; but only act I. sc. 1, act II. sc. 3 and 4 (Katharine's trial), act III. sc. 2 (except ll. 204—460), act V. sc. 1 can on either aesthetic or metrical grounds be confidently assigned to him ..... There are good grounds for assigning nearly all the remaining thirteen scenes to the pen of Fletcher, with occasional aid from Massinger. Wolsey's familiar farewell to Cromwell (III, 2. 204—460) is the only passage the authorship of which excites really grave embarrasment".

Als onze stellige verwachting, dat Lee's werk als handboek iederen Shakespeare-student noodzakelijk zal zijn geworden, vervuld is, zal dus ook Hendrik VIII niet langer als troef tegen Shakespeare's katholicisme worden uitgespeeld. Misschien dat dan *King John* nog eens op de proppen komt, zooals o.a. gebeurde in E. W. Sievers' artikel *Shakespeare und der Gang nach Canossa* [1]), maar wie dan naleest wat Lee zegt op blz. 69—70 en door vergelijking van het prototype: *The Troublesome Raigne of King John* met Shakespeare's werkt met Baumgartner tot het besluit komt, dat de dichter uit deze „Katholikenfeindlichen Vorlage alles hat ausgemerzt, was das Katholische Gefühl beleidigen konnte, in seinem Lieblingshelden Heinrich V einen Fürsten gezeichnet, der ganz den Idealen des Mittelalters entspricht", voor dien zal dit stuk geen ernstige bezwaren opleveren [2]). Wel hebben we dan nog niet de in getallen uitgedrukte zekerheid, maar die is ook niet noodig. Het is niet te doen om *à tort et à travers* een proseliet te maken, maar het volstaat aan te toonen, dat ook het heerlijke werk van dezen Engelschen dichter geheel is opgebloeid uit katholieken bodem. Waarmee al weer voor de zooveelste maal is aangetoond, — en het is jammer dat dit nog zoo vaak herhaald moet worden, en niet tegen andersdenkenden alleen, — dat den katholieken dichter geen enkel gebied gesloten is, dat hij met vertrouwen elke stof kan aanvatten, dat hij

[1]) *Englische Studien*, Band XX, 220, vv.

[2]) Ik heb de bedoelde vergelijking niet kunnen maken bij gebrek aan materiaal, maar de herlezing van *King John* alleen reeds versterkt de meening, dat hier geen bewijs tegen Sh's katholicisme te vinden is.

vooral het leven kan zien zooals het is, en in staat is de diepst-zielkundige conflicten te schilderen en tot *de* oplossing te brengen.

* * *

Al heb ik een paar aanmerkingen wagen te maken op het uitmuntende boek van Sidney Lee, niemand der lezers van dit tijdschrift zal daarin, hoop ik, iets anders zien dan een bewijs van de groote belangstelling, waarmee ik het las. Want juist, omdat ik hoop er veel lezers voor te hebben gewonnen, wilde ik hun aandacht vestigen op de enkele punten, welke mij min of meer betwistbaar schijnen, maar die in hun onjuistheid weinig schaden aan het uitstekende geheel. Niemand kan nu beter zijn Shakespeare-studiën beginnen dan aan de hand van den geleerden schrijver, en wie niet meer tot de beginners behoort, zal met blijdschap dit boek ontvangen, dat hem de verworven kennis zoo goed geordend en verwerkt bijeengeeft.

Nijmegen. M. A. P. C. Poelhekke.